

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
O‘ZBEK TILI, ADABIYOTI VA FOLKLORI INSTITUTI**

ALISHER NAVOIY ENSIKLOPEDIYASI

I JILD

(A–H)

TOSHKENT – 2024

TAHRIR HAY'ATI

Bahrom ABDUHALIMOV, Nizomiddin MAHMUDOV,
Shuhrat SIROJIDDINOV, Sirojiddin SAYYID, Jabbor ESHONQULOV,
Olim DAVLATOV, Isajon SULTON, Nodir JONUZOQ

ILMIY-IJODIY GURUH

Abduqodir HAYITMETOV, Ibrohim HAQQUL, Maqsud ASADOV,
Qodirjon ERGASHEV, Sayfiddin RAFIDDINOV, Ergash OCHILOV,
Burobiya RAJABOVA, Zulayho RAHMONOVA, Sirdaryoxon O'TANOVA

MAS'UL MUHARRIR

Maqsud ASADOV,
filologiya fanlari doktori, professor

NASHR UCHUN MAS'ULLAR

Elnura QURBONOVA, Shahnoza RAHMONOVA, Hamida ASHUROVA,
Dilmurod ASQAROV

TAQRIZCHILAR

Boqijon TO'XLIYEV, *filologiya fanlari doktori, professor*
Nurboy JABBOROV, *filologiya fanlari doktori, professor*

MUNDARIJA

MUQADDIMA	5
A	9
B	206
D	295
E	340
F	353
G	411
H	428
Qisqartmalar ro‘yxati	527
“Alisher Navoiy ensiklopediyasi” mualliflar ro‘yxati	528
Резюме (рус.)	531
Summary (ingl.)	533

UO‘K 821.512.133-1
KBK 84(50‘)-5
M 30

Alisher Navoiy ensiklopediyasi: Toshkent – O‘zbekiston nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2024. – 536b.

Ko‘p jildli “Alisher Navoiy ensiklopediyasi” buyuk shoir va mutafakkir, yirik davlat va jamoat arbobi Alisher Navoiy mansub bo‘lgan XV asrning II yarmi Xuroson va Movarounnahrda tarixiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy va adabiy hayot, ulug‘ shoirning tarjimai holi, faoliyati, yaqinlari, do‘stlari, ijodiyotining ma’naviy sarchashmalari, salaflari, adabiy merosi va uning jahonshumul ahamiyati, qolaversa, mumtoz adabiyotimiz tarixida tutgan beqiyos o‘rni xususida atroflicha ma’lumotlarni qamrab olgan yirik qomusdir. Ensiklopediyadan navoiyshunoslik masalalari, buyuk shoir asarlarining turli yillardagi nashrlari, xorijiy tillarga tarjimalari, yurtimiz va jahon kutubxonalari xazinalarida saqlanayotgan qo‘lyozma hamda toshbosma kitoblari, shuningdek, rassomchilik, haykaltaroshlik, teatr, kino singari san’at turlarida Alisher Navoiy siymosining aks ettirilishiga doir maqolalar ham o‘rin olgan. Turli she’riy janrlarga oid asarlarining sharh va tahlillaridan ayrim namunalar keltirilgan. Jumladan, kitobning mazkur 1-jildiga 620 ta maqola kiritilgan bo‘lib, ular mavzu xilma-xilligi, ko‘pgina ma’lumot va dalillarning yangiligi, aniqligi va qiziqarliligi bilan o‘ziga xosdir.

“Alisher Navoiy ensiklopediyasi” navoiyshunos olimlar, mumtoz adabiyot bilan shug‘ullanuvchi tadqiqotchilar, oliy ta’lim muassasalarining o‘zbek filologiyasi yo‘nalishi professor-o‘qituvchilari, talabalari, o‘rta maktablarning adabiyot muallimlari, umuman, Alisher Navoiy hayoti va ijodiyotiga qiziquvchi keng kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 19-oktyabrdagi “Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi PQ-4865-son qaroriga asosan Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O‘zbek tilini rivojlantirish jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan chop etildi.

“O‘zining bebaho asarlari bilan ona tilimizning qadrini va qaddini tiklagan buyuk mutafakkir ajdodimiz Alisher Navoiy hayoti va ijodining mukammal ensiklopediyasini yaratish ham oldimizda turgan dolzarb vazifalardan biridir”.

Shavkat Mirziyoyev,
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti

MUQADDIMA

Bugun O‘zbekiston nafaqat siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy sohalarda, balki ilmiy jabhada ham ulkan zafarlar sari dadil qadam tashladi. Jonajon Vatanimizda Uchinchi Renessans poydevoriga mustahkam tamal toshi qo‘yilayotgan hozirgi kunlarda, ayniqsa, fundamental tadqiqotlar, ensiklopediyalar yaratish, o‘zbek ilm-fani qo‘lga kiritgan muvaffaqiyatlarni keng jamoatchilikka ma‘lum qilish har qachongidan-da muhim ahamiyatga ega. Shu ma‘noda, to‘rt jilddan iborat “Alisher Navoiy ensiklopediyasi”ning chop etilishi Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasida ijtimoiy-gumanitar fanlar, xususan, millatimiz o‘tmishi va kelajagi uchun ma‘naviy ko‘prik bo‘la olgan ulug‘ ajdodlarimiz ijodiy merosini o‘rganish bilan bog‘liq vazifalarga ham alohida e‘tibor qaratilayotganining amaliy natijasidir.

Buyuk shoir va mutafakkir, ulkan adib va olim, atoqli davlat va jamoat arbobi Alisher Navoiy – dunyoga tanilib, Yer yuzidagi o‘nlab xalqlarning diqqat-e‘tiborini o‘ziga jalb eta olgan beqiyos iste‘dod sohibi. Uning ijodiy merosi nafaqat xalqimiz milliy madaniyati, balki jahon badiiy tafakkuri tarixida alohida mavqega ega. She‘riyat mulkining sultoni sifatida Navoiy dunyodagi millionlab o‘quvchilarning qalbini zabt etdi. Daho shoir:

*Turk nazmida chu men tortib alam,
Ayladim ul mamlakatni yakqalam.*

deganida mutlaqo haqli edi va tarix bu so‘zlarning to‘g‘riligini asrlar o‘tsa hamki, hamon isbotlab kelmoqda.

Ma‘lumki, XX asr insoniyat tarixidagi eng murakkab va ziddiyatli asr bo‘ldi. Bu yuz yillik turli millat va elatlarni misli ko‘rilmagan qiyinchilik, kulfat, qullik va qaramlik, ayriliq va yo‘qotishlarga duchor etdi. Qanchadan-qancha yurtlar va ellar asriy nufuzidan ayrilib, o‘z qadriyatlaridan yiroqlashdi, milliy hurligini boy berdi. Ushbu fikr, ma‘lum bir ma‘noda, jafokash, lekin ma‘nan va ruhan yengilmas o‘zbek xalqiga ham tegishli. Ammo erk-u ixtiyori qanchalik cheklanib, fikr-u zakovati nechog‘li ayovsiz ta‘qibga uchramasin, xalqimiz hech qachon jasur, mard va matonatli, ilm-u ma‘rifati, ijodkorligi bilan Sharq-u G‘arbga tanilgan farzandlarini sira ham unutgan emas. Ularning ma‘naviy qudrati, so‘nmas xotirasi, nekin ruhidan quvvat olib, ertangi yorug‘ kunlarga umidvorlik hissi bilan yashadi. Alisher Navoiyga bo‘lgan mehr-muhabbat, ishonch va e‘tiqod buning yorqin dalilidir.

XX asr boshlaridanoq yurtimizda kechgan ta‘lim-tarbiya, ilm-ma‘rifat, madaniyat, adabiy ijod va san‘at jarayonlarini Alisher Navoiyning serqirra ijodiyotisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Hamma davrlarda

ham Navoiy jonajon xalqiga, albatta, imkon qadar hamkor-u hamnafas bo‘lgan. Adabiyotimizning ustoz Oybekday faol va fidoyi vakillari buni she‘riy, nasriy va ilmiy asarlarida ko‘rsatib, isbotlab berishgan. O‘zbekistonda navoiyshunoslik nomli mustaqil fan tarmog‘i yuzaga kelgan. Sadridin Ayniy, Olim Sharofiddinov, Abdurauf Fitrat, Oybek, Maqsud Shayxzoda, Vohid Abdullayev, Abduqodir Hayitmetov, Suyima G‘aniyeva, Alibek Rustamov, Azizxon Qayumov kabi yetuk navoiyshunoslar ana shu davrda kamol topdi. Porso Shamsiyev, Hamid Sulaymonov singari jonkuyar matnshunoslar yetishib chiqdi.

To‘g‘ri, adabiyotshunoslikning boshqa tarmoqlaridagidek, navoiyshunoslikda ham har turli xato, nuqson va cheklanishlarga yo‘l qo‘yilganidan ko‘z yumib bo‘lmaydi. Ammo mutafakkir san‘atkor asarlarini keng ommaga yetkazish, targ‘ib va tashviq etish, imkon darajasida ularni to‘g‘ri tadqiq-u talqin qilish, ayniqsa, yoshlarda Navoiy shaxsi va ijodiyotiga mehr uyg‘otishda ibratga loyiq ishlar qilinganini ham ta‘kidlash lozim.

Hurmatli o‘quvchi! 2016-yildan keyin mamlakatimiz ijtimoiy, siyosiy, madaniy va ma‘naviy hayotida yuz bergan yangilanish va erkinlik navoiyshunoslikka ham o‘z ta‘sirini ko‘rsatgani asl haqiqat. Faoliyatining dastlabki kunlaridanoq davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev butun xalqni Navoiy ijodiyotini yangi ma‘naviy ehtiyoj va maqsad bilan o‘qib-o‘rganishga rag‘batlantirdi. Prezidentimizning ko‘rsatmasi va tashabbusi bilan “Alisher Navoiy ensiklopediyasi” xalqqa to‘rt jildda yetkaziladigan bo‘ldi.

Navoiy hayoti va ijodini o‘rganish asrlardan asrlarga, nasllardan nasllarga o‘tib kelayotgan bo‘lsa-da, o‘rtada bir bo‘shliq yoki uzilish bo‘lmagan. Shoir hayotligidayoq Mirxond, Xondamir, Davlatshoh Samarqandiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Zayniddin Vosifiy kabi olim-u adiblar tomonidan boshlangan bu xayrli ish o‘ziga xos izchillikda hali-hanuz davom etmoqda. Mazkur ensiklopediyada ham bu o‘z aksini topgan. Har bir o‘quvchi Navoiyning oilasi, qarindosh-urug‘i, do‘stlari, musohiblari, ustoz va shogirdlari, atrofida bilgan bilan qiziqishi shubhasiz. Ushbu ensiklopediyada bular haqida ham ma‘lumot yetarlidir.

Navoiy zullisonayn – ikki tilda ijod qilgan ulug‘ shoir, turkiyda ham, forsiyda ham u qariyb bir xil ilhom bilan qalam tebratgan. Shuning uchun ensiklopediyada an‘ana, adabiy ta‘sir va o‘ziga xoslik mavzuiga atroflicha to‘xtab o‘tilgan.

Navoiy jahon so‘z san‘atining eng sermahsul, shoirlik mahorati eng yuksak ijodkoridir. Uning merosi she‘riyat, nasr, ilmiy asarlardan tarkib topgan.

She‘rlar “Ilk devon”, “Badoye‘ ul-bidoya”, “Navodir un-nihoya”, “Xazoyin ul-maoniy” (to‘rt mustaqil devon: “G‘aroyib us-sig‘ar”, “Navodir ush-shabob”, “Badoye‘ ul-vasat”, “Favoyid ul-kibar”ni o‘z ichiga olgan), “Devoni Foni” deb atalgan devonlarda jamlangan. Shoirning xilma-xil janrlardagi lirikasi navoiyshunoslikda izchil o‘rganilgan. Buyuk san‘atkor she‘riy merosidan so‘z yuritilgan maqolalarga bu tadqiqotlar u yoki bu darajada asos bo‘ldi.

Navoiy – yuksak g‘oya, ezgu maqsad, go‘zal va munavvar his-tuyg‘ular ijodkori. Bu xususiyat va tamoyillar uning dunyo badiiy tafakkurining betakror namunasi va boqiy adabiy obidasi o‘laroq tan olingan besh mustaqil dostonidan iborat muazzam “Xamsa”sida yanada teran, yanada mukammal shakllarda tasvirlangan. Beshlikning yozilish tarixi, g‘oyaviy-badiiy qimmat, nashrlari va ilmiy tadqiqi singari masalalar o‘quvchilarni qiziqtirishi shubhasizdir.

Navoiyning she‘riyati ishq va sadoqat nuri barq urgan bir olam bo‘lsa, ma‘no va haqiqat gavharlari tizilgan nasri – o‘ziga xos bir dunyo. Nasriy asarlarning har biri muallif dunyoqarashining keng va tozaligi, ko‘zlangan maqsadning yangi va jozibadorligi, til, uslub, mahoratda zo‘r yutuqqa erishilganini to‘la namoyish qiladi.

Abdurahmon Jomiy, Sayyid Hasan Ardasher, Pahlavon Muhammadga bag'ishlangan kitoblar Navoiyning ustoz va murshidlariga munosabati, ularning ma'rifati, axloqiy xislat va fazilatlaridan ilhomlanganini kengroq tasavvur etish imkonini beradi. "Mahbub ul-qulub"dagi Navoiyning ijodiy, ma'rifiy qiyofasi, xususan, donishmandlik, axloqshunoslik salohiyati oldin yozilgan nasriy asarlardagi holatidan farqlanadi. Tiriklik va hayot bilan xayrlashar ekan, ulug' mutafakkir shaxs tafakkuri, taqdiri, xulq-atvori, jamiyatdagi ma'naviy mavqeyi uchun nima zarur bo'lsa, shularning barchasini "Mahbub ul-qulub"da so'z bilan muhrlagan. Ensiklopediyada bu masalalar ham ancha keng yoritilgan.

Navoiy – dinshunos, jamiyatshunos, tarixchi, tilshunos, adabiyotshunos, yirik tadqiqotchi.

"Vaqfiya", "Tarixi anbiyo va hukamo", "Tarixi muluki Ajam", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Mezon ul-avzon", "Siroj ul-muslimin", "Xamsat ul-mutahayyirin", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher", "Holoti Pahlavon Muhammad"dan bahs yuritilgan maqolalar kitobxonni Navoiyning olimlik, allomalik iste'dodi mahsullari bilan ham yaqindan tanishtiradi.

"Nasoyim ul-muhabbat" mutasavvif Navoiyning tasavvuf mavzuida yozilgan bebaho asari bo'lib, unda tasavvuf tarixi, taraqqiyot bosqichlari, oriflikdan ko'zlangan asosiy muddao, u yoki bu tariqatga mansub so'fiy, faqir yoki darveshlarning hol va maqom sirlari yoritilgan. Ulardan, xususan, yassaviylik, kubroviylik, naqshbandiylik, mavlaviylik tariqatiga mansub orif, vali, faqir, mutasavvif zotlarning mashhurlariga ensiklopediyadan alohida o'rin ajratildi. Bunda, albatta, tasavvufning yangi davr va milliy taraqqiyotga xizmat qiladigan yorqin jihatlari inobatga olindi.

Daho shoirimiz she'riyatidan ilhomlanib usmonli turk, uyg'ur, ozarbayjon, turkman tillarida necha yuzlab she'rlar yozilgan, qanchadan qancha nazira, tatabbu', muxammaslar bog'langan. O'zbek navoiyshunosligida ulug' shoir dostonlarining nasriy bayonlari, turli janrlardagi lirik asarlarining izoh-u sharhlari, ilmiy tahlil va talqinlarini yaratish ham maqtovg'a arzirli ishlardandir.

Vatanimizda ulug' shoirimizning muborak nomi bilan atalgan ko'cha, muassasa, korxonalar, maktab, teatr, oliy o'quv yurtlarigina emas, butun boshli viloyat va shahar ham mavjud. Bular to'g'risidagi ma'lumotlar ensiklopediyaning mazmun-mohiyatini boyitgan, deb o'ylaymiz.

Ilm-fan va adabiyoti taraqqiy etgan xalq va millatlar ulug' shoir asarlarini o'z tillariga qilingan tarjimalar orqali yaxshi bilishadi va e'zozlashadi. Navoiy asarlarining jahon tillariga tarjimasiga doir fakt va ma'lumotlar ham o'quvchilarni befarq qoldirmasligi ayon. Shuningdek, kino, teatr, musiqa, tasviriy san'at, haykaltaroshlikda Navoiy obrazining yaratilishi yuraklarni farahlantiradigan alohida e'tiborga molik hodisadir.

Navoiy hayoti, faoliyati, adabiy-ilmiy merosini keng targ'ib va tashviq etish, ijodiy imkoniyatlarining sir-sinoatlarini o'qib-o'rganish, tadqiq qilish borasida qo'lga kiritilayotgan yangi yutuqlar xususida ham ensiklopediyadagi maqolalar yetarlicha ma'lumot bera oladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning har bir o'zbek sidqidildan Navoiyni o'qib-o'rganishi, dunyoning eng murakkab, millatning eng dolzarb muammolarini Navoiy ilmiy-adabiy merosiga suyanib hal qilishi; ilm-fan, madaniyat, maorif, xususan, ma'naviyat va adabiyot rivojini buyuk bobomiz asarlarisiz tasavvurga keltirmasligiga chorlashi oddiy gap emas, albatta. Prezidentimiz qarori bilan buyuk mutafakkir shoir nomida Xalqaro jamoat fondi tashkil etilishi mazkur fikrning hujjatli tasdig'iga o'xshaydi. Zero, Navoiyni bilish – tariximizni bilish, jonajon tilimizni e'zozlash, dinning kuch-qudratini keng mushohada qilish, millat birligi, Vatan istiqboli va hurrligiga o'zni safarbar his qilmoq deganidir.

Jahondagi har bir xalq va millat ong-u idroki o'sib, o'zligini anglash hissiyoti yuksala borgani sayin milliy qomus va qomusiy asarlar yaratishga ishtiyoqi ortishi allaqachon isbotini topgan.

Mustaqillikdan keyin Vatanimizda nashr qilingan ensiklopediyalar ham shundan dalolat beradi. Mamlakatimiz ilm-fani, madaniyati va adabiyoti tarixida ilk marotaba yaratilgan to‘rt jildli “Alisher Navoiy ensiklopediyasi” esa Yangi O‘zbekistonning madaniy va ilmiy hayotida muhim hodisadir. Ensiklopediyadan yetmishdan ziyod olimning ikki mingga yaqin qomusiy xarakterdagi maqolalari joy olgan. Unda tarix, din, tasavvuf, irfon, ma’naviy komillik mavzulariga ham keng o‘rin berilgani yana bir bor ta’kidlansa, ortiqchalik qilmaydi. Zero, moddiylik masalalari ruhoniyyat va ma’naviylik tasarrufida bo‘lgan diyor hech vaqt fikrsiz, mahdud, muqallid kimsalardan keladigan ofatlarga befarq bo‘lmaydi. Katta maqsad, hayotiy orzu-umidlar hamisha unga keng yo‘l ochib boraveradi.

Hurmatli kitobxon!

Sizning hukmingizga havola etilayotgan to‘rt jildli “Alisher Navoiy ensiklopediyasi” ana shu oliy maqsad ma’no-mazmunini ezgu ishlarga xizmat qildiradi, deb umid etamiz.

Ensiklopediya o‘rta maktab o‘quvchilari, oliy o‘quv yurtlari talabalari, o‘qituvchilar, turli kasb va hunarga sohib ziyolilar, ilm-fan, ijod ahli va keng o‘quvchilar ommasiga mo‘ljallangan. Har qanday nashrning o‘ziga xos yutuq va muvaffaqiyatlari qatori kamchilik va nuqsonlari bo‘ladi, albatta. Tabiiyki, “Alisher Navoiy ensiklopediyasi” ham bundan to‘la istisno emas. Lekin bir jihat borki, buni inkor qilib bo‘lmaydi. Navoiyshunoslik o‘z taraqqiyot yo‘lidan dadil davom etadi. Shunday ekan, kitob qayta-qayta chop qilishga mo‘ljallangani va har nashrda xatolar tuzatilib, to‘ldirish ishlari amalga oshirilishi e’tiborga olinsa, uning bosqichma-bosqich takomillashib borishi o‘z-o‘zidan ravshanlashadi. Shu bois, faqat mutaxassislargina emas, turli sohaga mansub o‘quvchilar jamoasi ensiklopediya haqida xolis fikr bildirishlarini istaymiz. Bu esa Navoiyni elga, el-yurti Navoiyga yaqinlashtirishga yaqindan yordam beradi, deb ishonamiz.

Ibrohim HAQQUL,

filologiya fanlari doktori, professor

Maqsud ASADOV,

filologiya fanlari doktori, professor

ALISHER NAVOIY
– Navoiy, Foniy (taxalluslari; asl ismi Nizomiddin Mir Alisher) (1441 – 1501, Hirot), buyuk o‘zbek shoiri, mutafakkir, atoqli davlat va jamoat arbobi.

A.N.ning ota tomondan bobosi Amir Temurning

Umarshayx ismli o‘g‘li b-n ko‘kaldosh (emikdosh) bo‘lib, keyinchalik Umarshayx va Shohruxning xizmatida bo‘lgan. Otasi G‘iyosiddin Bahodir esa Abulqosim Boburning yaqinlaridan; mamlakatni idora qilishda ishtirok etgan. Onasi (ismi noma‘lum) Kobul amirzodalaridan Shayx Abusaid Changning qizi. N.ning bolaligi Shohrux mirzo (1377–1447) hukmronligining so‘nggi yillariga to‘g‘ri keladi. U temuriyzodalar, xususan, bo‘lajak podshoh Husayn Boyqaro b-n birgalikda tarbiyalangan. 4 yoshida maktabga borib, tez savod chiqarib, turkiy va forsiy tildagi she‘rlarni o‘qib, yod ola boshlagan. Turkiy til b-n bir qatorda forsiy tilni ham mukammal egallagan. 1447-y. 12-martda mamlakat podshohi Shohrux mirzo vafot etgach, toj-taxt u-n da‘vogarlar orasida o‘zaro kurash boshlanib ketadi. Urush-janjallar tufayli ko‘p kishilar Xurosondan boshqa tomonlarga ko‘chib ketishga majbur bo‘lishadi. A.N.lar oilasi ham, Iroqqa ko‘chadi (1449). Taft shahrida A.N. Amir Temur yurishlariga bag‘ishlangan mashhur “Zafarnoma” tarixiy asarining muallifi, shoir Sharafiddin Ali Yazdiy b-n uchrashadi. Bu uchrashuv yosh A.N.da yorqin taassurot qoldiradi. G‘iyosiddin Bahodir oilasi Hirotga, qariyb ikki yil muddat o‘tgach, qaytadi. Xurosonda hukmdorlik qilayotgan Abulqosim Bobur

G‘iyosiddin Bahodirni Sabzavor shahriga hokim qilib tayinlaydi. A.N. Hirotga qolib o‘qishni davom ettiradi. A.N. she‘riyatga nihoyat darajada qiziqdi, Sharq adabiyotining yirik namoyandalari ijodini qunt b-n, sinchiklab o‘rgandi. Oila muhiti bolaligidayoq unda adabiyotga, ayniqsa, she‘riyatga zo‘r havas uyg‘otgan edi. Tog‘alari Mirsaid – Kobuliy, Muhammad Ali – G‘aribiy yetuk shoirlar bo‘lishgan. A.N.lar uyida ijod ahli tez-tez to‘planishib, mushoira qilishar, adabiyot va san‘at haqida suhbatlashardi. 3-4 yoshlarida Alisher fors shoiri Qosim Anvorning ayrim she‘rlarini yod aytib, yig‘ilganlarning olqish-u e‘tiboriga sazovor bo‘ladi. Maktabga ilk qadam qo‘ygan chog‘larida Fariduddin Attorning mashhur “Mantiq ut-tayr” kitobini to‘liq yod oladi. A.N. 10-12 yoshlaridan she‘r mashq qila boshlagan. Tarixchi Xondamirning yozishicha, yosh A.N.ning iste‘dodidan mamnun bo‘lgan mavlono Lutfiy, uning:

*Orazin yopqoch,
ko‘zundan sochilur har lahza yosh,
Bo‘ylakim, paydo bo‘lur yulduz,
nihon bo‘lg‘ach quyosh*

matla‘li g‘azalini tinglab: “Agar muyassar bo‘lsa edi, o‘zimning o‘n-o‘n ikki ming forsiy va turkiy baytimni shu g‘azalga almashtirardim...”, – deya lutf etgan. A.N. 15 yoshida iste‘dodli shoir sifatida tanilgan. She‘rlarini turkiy (Navoiy taxallusi b-n) va forsiy (Foniy taxallusi b-n) tillarda yozgan.

Ayrim tarixiy manbalarda keltirilishicha, A.N. taxminan 13-14 yoshlar atrofida bo‘lganida otasi hayotdan ko‘z yumgan. Uni Abulqosim Bo-

bur o‘z tarbiyasiga oladi, katta badiiy iqtidori u-n g‘oyatda e‘zozlaydi. 1456-y.da mamlakat poytaxti Hirot dan Mashhadga ko‘chiriladi, Abulqosim Bobur yosh Alisherni ham, xizmatida bo‘lgan Husayn Boyqaroni ham o‘zi b-n birga Mashhadga olib ketadi. 1457-y.ning bahorida to‘satdan Abulqosim Bobur vafot etadi. A.N. u-n bu og‘ir judolik bo‘ldi. U Mashhad madrasalaridan birida o‘qishini davom ettiradi. Do‘sti Husayn Boyqaro esa toj-taxtga ega chiqish ilinjida Marv va Chorjo‘y tomonlarga o‘z omadini izlab ketadi. Xurosonni temuriylarning yana bir vakili, Movarounnahr hukmdori Sulton Abu Said egallaydi va poytaxtni Samarqanddan Hirotga ko‘chiradi. Husayn Boyqaroning taxtga ega chiqish yo‘lidagi birinchi raqibi Abu Said edi. A.N. yaqinlarining xohish-rag‘bati Husayn Boyqaro tomonida bo‘lib, bu, avvalo, ularning oilaviy yaqinliklari b-n izohlanadi. O‘rtadagi bu vaziyat A.N. hayotini ancha murakkablashtirgan. A.N.ning Mashhadagi hayoti mashaqqatlarga to‘la. Shoirning bu davrdagi ijodida o‘z yurtini sog‘inib yozgan g‘azallari talaygina. Orada, xususan, yoz fasllarida Hirotga borib-kelib ham turgan. 1463-y.da esa u uzil-kesil Hirotga qaytadi. Xuroson poytaxtida Sulton Abu Said o‘z tartibini o‘rnatgan, muhim vazifalarga u b-n Movarounnahrdan kelgan kishilar tayinlangan edi. A.N.ning Husayn Boyqaro b-n birga ketgan tog‘alari – Mirsaid va Muhammad Ali urushda halok bo‘ladi. A.N. Samarqandga ketadi. A.N.ning o‘sha kunlardagi ahvoli uning keyinchalik ustozlari va hammaslari do‘sti Sayyid Hasan Ardasheriga Samarqanddan yozgan she‘riy maktubida nihoyatda ta’sirli va haqqoniy ifodalab berilgan (Q.: Navoiyning Sayyid Hasan Ardasheriga maktubi).

A.N. Samarqandda 1465-y.dan 1469-y.ning bahorigacha yashadi, mashhur faqih Fazlulloh Abu Lays madrasasida o‘qib, turli fanlarga oid bilimlarini yanada chuqurlashtirdi. Samarqandning ko‘zga ko‘ringan shoirlari – Shayxim Suhayliy, Mirzobek, Mavlono Xovariy, Mir Qarshiy, Harimi Qalandar, muammogo‘y Uloyi Shoshiy, olim Mavlono Muhammad Olim va boshqalar b-n hamsuhbat bo‘ldi, do‘stlashdi. Samarqand

shahar hokimi Ahmad Hojibek asli hirotlik bo‘lib, Vafoiy taxallusi b-n she‘rlar yozardi, u A.N.ga alohida hurmat va e‘tibor b-n qaradi, homiylik qildi. A.N. davlat ishlarini boshqarishda dastlabki tajribani Samarqandda orttirdi. Chunki Ahmad Hojibekning ko‘magida u davlat ishlari b-n ham shug‘ullangan. A.N.ning Samarqanddagi siyosiy faoliyati nihoyatda yuksak baholanib, unga “Chig‘atoy amiri” unvonini berilgan. 1469-y. boshlarida Sulton Abu Said Qorabog‘da o‘z askarlari tomonidan o‘ldiriladi. Ko‘pdan buyon shunday vaziyatni kutib yurgan Husayn Boyqaro zudlik b-n kelib, Hirot taxtini egallaydi. A.N. do‘sti Husayn Boyqaroning taklifi b-n Samarqanddan Hirotga yetib keladi. 1469-y. 14-aprel kuni, Ramazon hayiti munosabati b-n uyushtirilgan qabul marosimida A.N. o‘zining Husayn Boyqaroga atab yangi yozilgan “Hiloliya” qasidasini taqdim etadi. Podshoh A.N.ni muhrdorlik lavozimiga tayinlaydi.

A.N. Husayn Boyqaroning eng xavfli siyosiy raqibi – Yodgor Muhammad Mirzoni tunda qo‘lga olishda shaxsiy jasorat ko‘rsatadi. Yangi hukumatning ortiqcha soliqlaridan norozi bo‘lib, qo‘zg‘olon ko‘targan xalq ommasini tinchitishda adolat va mardonavorlik b-n ish tutadi. Shu voqealardan so‘ng ma‘lum vaqt o‘tgach, Husayn Boyqaro hukumatidagi muhrdorlik vazifasiga A.N.ning roziligi b-n uning samarqandlik do‘sti, shoir Shayxim Suhayliy tayinlanadi. A.N.ning maqsadi saroyda maslahatchi bo‘lib qolish, ko‘proq ijodiy ish b-n shug‘ullanish edi. Biroq Husayn Boyqaro 1472-y.ning fevral oyida uni o‘z saroyining bosh vaziri qilib tayinlaydi va unga “Amiri kabir” unvonini beradi. A.N. butun kuchini mamlakatda tinchlik va osoyishtalik o‘rnatishga qaratdi. Vaqf ishlarini tartibga solishga kirishdi. Shaharlarda savdo-sotiqni, hunarmandchilikni rivojlantirishga katta ahamiyat beradi.

Buyuk insonparvar A.N. o‘rta asrdagi Uyg‘onish davrining boshqa ulug‘ zotlari singari butun hayoti b-n haqiqiy inson qanday bo‘lishi lozimligini ko‘rsatdi. Bosh vazir A.N. madaniyat va san‘atning chinakam homiysi sifatida tanildi.

Uning faoliyatida ijtimoiy-siyosiy masalalarni to'g'ri hal etishga intilish, ijtimoiy adolat, jamiyatdagi barcha qatlamlarga teng munosabatda bo'lish tamoyillari yetakchilik qiladi. Xondamirning qayd qilishicha, XV asrning 80-yy. davomida A.N. o'z mablag'lari hisobidan Hirotda va mamlakatning boshqa shaharlarida bir necha madrasa, 40 ta rabot, 17 masjid, 10 xonaqoh, 9 hammom, 9 ko'prik, 20 ga yaqin hovuz qurgan va ta'mirlatgan. Ular orasida Hirotdagi "Ixlosiya", "Nizomiya" madrasalari, "Xalosiya" xonaqohi, "Shifoia" sihatgohi, Qur'on tilovat qiluvchilarga mo'ljallangan "Dorul-huffoz" binosi, Marvdagi "Xusraviya" madrasasi, Mashhaddagi "Dorul-huffoz" xayriya binosi va boshqa noyob me'morlik yodgorliklari bor.

Bu davrda Hirotda adabiy hayot o'zining haddi a'losiga ko'tarilgan. A.N. atrofida Shayxim Suhayliy, Xoja Osa'iy, Binoiy kabi o'nlab shoirlar, Hasan Noyi, Xoja Abdullo Marvoriy, Qulmuhammad Udiy, Shohquli G'ijjakiy kabi o'nlab sozandalar, Mirxond, Xondamir singari tarixchilar, Sultonali Mashhadiy, Abdujamil Kotib, Xoja Hofiz Muhammad, Sultonali Koiniy, Muhammad Xandon, Mavlono Hijroniy kabi mashhur kotiblar, Behzod kabi musavvirlar qizg'in ijodiy faoliyat b-n band edilar. Hirotda, umuman, Xuroson mulkida ma'naviy hayotning baquvvat ustunlaridan Abdurahmon Jomiy b-n A.N. o'rtasidagi ijodiy hamkorlik – ustoz-shogirdlik ko'p masalalarda hamfikrlilikka olib keldi. 1470-yy.ning oxirlarida A.N. o'zining o'zbek tilida yozgan she'rlaridan iborat ilk devoni – "B.B." ("Badiiylik ibtidosi")ni tuzdi. Mazkur devonda 777 g'azal, 85 ruboiy, 52 muammo, 46 qit'a, 53 fard, 10 tuyuq, 10 lug'z, 3 mustazod, 5 muxammas, 3 tarje'band, 2 musaddas bo'lib, bunday mukammal devonni tuzish N.gacha kandan-kam turkigo'y shoirga nasib bo'lgan. 1480-yy.ning oxirida turkiy she'rlaridan tashkil topgan ikkinchi devoni – "N.N." ("Behad nodirliklar") ga tartib berdi. 1481–82-yy.da "A." ("Qirq hadis" yoki "Chihil hadis") asarini yozadi. Unda Muhammad payg'ambar (s.a.v)ning qirq hadisi to'rtlik shaklida she'riy tarzda ifodalab berilgan.

A.N. mansub adabiy hayotda she'riy janrlardan g'azal, qasida, ayniqsa, muammo yozishga intilish anchayin kuchli edi. A.N.ning forsiy devoniga 373 ta muammo kiritilgan. Shunday adabiy mayllar tufayli u 1485-y. muammo janri qoidalari haqida maxsus "M." asarini yozdi. A.N. 1483–85 yy.da turkiy tilda o'zining besh dostonidan iborat muazzam "X." asarini yaratdi. "H.A.", "F.Sh.", "L.M.", "S.S.", "S.I." dostonlarini o'zida jamlagan bu muhtasham asar o'zbek adabiyoti shuhratini olamga yoyib, jahon adabiyotining durdonalaridan biriga aylandi, desak mubolag'a bo'lmaydi. "X."dan keyin Navoiy yana bir qancha asarlar yozdi. 1485-y. mashhur "N.J." asarini ijod qildi, unda birinchi xalifalardan bo'lmish Hazrat Alining 266 ta hikmati ruboyi tarona (to'rt misrasi ham qofiyalangan) shaklida bayon etilgan. O'sha davr kitobxonlari, shu jumladan, tarixchi Xondamir bu asarni g'oyat yuksak baholagan.

1487-y.da A.N o'z iltimosiga ko'ra, vazirlik lavozimidan iste'foga chiqadi. Bosh vazirlik vazifasini Muhammad Majdiddin egallaydi. Davlat boshqaruvida yaxshi tajribaga ega A.N. mamlakatning chegara hududlaridan bo'lgan Astrobodga hokim qilib tayinlanadi. N. hokimlik qilgan 2 yil davomida Astrobod shahar va viloyati obo-donlashib, qo'shni davlatlar b-n yaxshi munosabatlar o'rnatiladi, savdo ishlari yo'lga qo'yiladi. A.N. Astrobodda ham ko'p yangi she'rlar yozgan, Hirotdagi yor-do'stlariga maktublar yo'lab turgan. Astroboddan Husayn Boyqaroning to'ng'ich o'g'li, valiahd Badiuzzamonga yozgan maktubini davlatni boshqarish haqidagi qo'llanma, deyish mumkin. A.N. doim Husayn Boyqaroni adolatli va ma'rifatli hukmdor qiyofasida ko'rish orzusi b-n yashadi. Astroboddan Husayn Boyqaroga, shahzodalarga va boshqa amaldorlarga yozgan maktublarida ularni insof va adolatga chaqirar, davlat idora usulida mustahkam tartib o'rnatish va ayrim islohotlar o'tkazishga undar edi. Astrobodda N. b-n Husayn Boyqaro munosabatlariga putur yetkazuvchi gaplar yuzaga kelgach, podshoh A.N.ning Hirotda qaytishiga ruxsat beradi. Husayn Boyqaro N.ga bir nechta yuksak lavozimlarni taklif qiladi. A.N.

rozi bo‘limgach, unga “Muqarrabi hazrati sultoniy” (“Sulton hazratlarining eng yaqin kishisi”) degan rasmiy unvon beriladi. Bu b-n A.N. davlat boshqaruvidagi barcha ishlarga aralasha olar va podshoh b-n istagan vaqtida ko‘rishish imkoniga ham ega edi. Binobarin, saroy amaldorlari, shu jumladan, Muhammad Majdiddin ham har bir muhim masalada A.N. b-n kelishish, maslahatlashishga majbur bo‘lgan.

N.ning Balxda hokim bo‘lib turgan ukasi Darveshali akasiga nisbatan bo‘layotgan nohaqliklardan, xususan, Majdiddinning xatti-harakatlaridan norozi bo‘lib, isyon ko‘targani tarixdan ma‘lum. Bu isyon N.ning aralashuvi b-n tinchitilgan. Aynan shu voqea 1490-y.dan Majdiddinning siyosat maydonidan ketishiga bosh sabab bo‘lgan. A.N. hamisha ko‘proq ijodiy va ilmiy ishlar b-n shug‘ullanish, bu boradagi rejalarini amalga oshirish orzusi ila yashardi. Ammo hayotning turli-tuman sinovlari, kutilmagan yo‘qotishlar bunga hamisha ham imkon beravermagan. 1488-y. Sayyid Hasan Ardasher, 1492-y. Abdurahmon Jomiy, 1493-y. olim va shoir Pahlavon Muhammad birin-ketin hayotdan ko‘z yumdilar. N. o‘zi u-n qadrdon bo‘lgan bu insonlar xotirasini abadiylashtirish, ularga hurmatini izhor etish u-n “H.S.H.A.”, “Xam.M.” (“Besh hayrat”), “H.P.M.” risolalarini yozdi. Ulug‘ so‘z san‘atkori bir lahza bo‘lsin ijodiy jarayondan to‘xtab qolmagan. 1489-y.da Astrobodda yoza boshlagan “T.M.A.” (“Ajam podshohlari tarixi”) asarini tugalladi. 1490-y. u turkiy adabiyot tarixidagi ilk tazkira – “M.N.” (“Nafislar majmuasi”) tazkirasini tuzishga kirishib, 1492-y.da nihoyasiga yetkazdi. Shu vaqtning o‘zida A.N. o‘zbek tilida she‘riyat nazariyasi, aniqrog‘i, aruz vazni qoidalari haqida “M.A.” (“Vaznlar o‘lchovi”) ilmiy risolasini yaratdi. 1494-y.da turkiy tildagi maktablarini to‘plab “M.” (“Maktublar”) nomi b-n tartib berdi. 1495-y. Jomiyning “Nafahot ul-uns min hazarot ul-quds” (“Muqaddas yuksakliklardan esgan do‘stlik shabadalari”) asarini “N.M.” (“Muhabbat shabadalari”) nomi b-n tarjima qildi, uni qayta ishlab, turkiy mashoyixlar haqidagi yangi ma‘lumotlar b-n boyitdi. Shu sababli,

“N.M.”ga A.N.ning mustaqil asari sifatida baho berish mumkin. A.N. 1491–92-yy.dan boshlab turkiy tilda yozilgan hamma she‘rlarini to‘plashga kirishdi va bu ish 1498–99-yy.da nihoyasiga yetdi.

“G‘.S.”, “N.Sh.”, “B.V.”, “F.K.” devonlarini o‘z ichiga olgan muazzam to‘plamning umumiy nomi “X.M.” (“Ma‘nolar xazinasi”) bo‘lib, 4 devondan iborat bo‘lgani u-n “Ch.D.” deb ham atalgan. Devon shoirning butun hayoti davomida yozilgan she‘rlarini qamrab olgan, ularda A.N.ning barcha davrlaridagi kayfiyati, dunyoqarashi, orzu-umidlari ifodalab berilgan. Taxminan shu yillarda A.N. forsiy she‘rlaridan tashkil topgan “D.F.” (“Foniy devoni”)ni, fors tilidagi 2 qasidalar majmualarini tuzib, forsiy she‘riyat taraqqiyotiga ham o‘zining munosib hissasini qo‘shdi.

1490-yy.ning o‘rtalariga kelib mamlakatda ijtimoiy-siyosiy tanglik kuchaya boshlaydi. Temuriylar xonadonida shahzodalar o‘rtasida yuzaga kelgan ziddiyatlar esa bu tanglikni yanada jadallashtiradi. Har bir shahzodaning o‘z tarafdorlari bo‘lib, ularni murosaga keltirish ko‘pincha A.N. zimmasiga tushar edi. Bosh vazir Nizomulmulk esa 1496–97-yy.da bu mojarolarda bir tomonlama harakat qilib, Muzaffar mirzoning onasi – Xadichabegimga yon bosadi. Shu sababli, Husayn Boyqaro va Astrobodda hokimlik qilayotgan o‘g‘li – valiahd shahzoda Badiuzzamon o‘rtasida harbiy to‘qnashuv yuz beradi. Saroydagi fitna, jumladan, Nizomulmulkning qabihligi natijasida Badiuzzamonning o‘g‘li, Husayn Boyqaroning eng sevimli nabirasi, N. kelajagiga katta umid bildirgan yosh shahzoda Mo‘min mirzo fojiali tarzda o‘ldiriladi. Shu tufayli, ko‘p o‘g‘illari Husayn Boyqaro b-n yovlashadilar. Bularning hammasi A.N. hayoti va ruhiyatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

A.N.ning she‘riy dahosi XV asr oxirlariga kelib yana jo‘sh urdi. U 2 yil mobaynida 2 ta yirik asar – “L.T.” (“Qushlar tili”) dostonini va “M.L.” (“Ikki til muhokamasi”) ilmiy asarini yaratdi. A.N.ning so‘nggi buyuk asarlaridan yana biri “M.Q.” (“Qalblar sevgani”)dir. U Sharq

adabiyoti tarixida Shayx Sa'diyning "Guliston", Kaykovusning "Qobusnoma", Nizomiy Aruzi Samarqandiyning "Chor maqola" kabi asarlari qatorida turadi. Bu asarida A.N. o'zining hayot yo'lini, boshidan kechirgan turmush mashaqqatlarini yorqin tasvirlab bergan.

1500-y.ning dekabrda Husayn Boyqaro isyon ko'targan o'g'li – Muhammad Husayn b-n sulh tuzib, Hirotga qaytar ekan, A.N. ham uni kutib olgani yo'lga chiqadi. Orada 2 – 3 kunlik yo'l bor edi. A.N. o'zining so'nggi she'rini Poyob rabotida yozadi va undan nusxa ko'chirtirib, kelayotgan Husayn Boyqaroga yuboradi. Uchinchi kuni A.N. hukmdor istiqboliga yaqinlashayotganida o'zini yomon his etadi, u b-n ko'rishayotganda hushidan ketib, qaytib o'ziga kelmaydi va hayotdan ko'z yumadi.

A.N.ning adabiy va ilmiy merosini 4 yo'nalishga bo'lib o'rganish mumkin: 1. Devonlari. 2. Dostonlari. 3. Forsiy tildagi she'riy merosi. 4. Ilmiy-filologik, nasriy va tarixiy asarlari. A.N.ning o'zbek tilida yaratgan she'riy merosi, asosan, "X.M." to'plamida jamlangan. Asar 4 qismdan iborat. Devonning birinchi qismiga "G'.S." ("Bolalik g'aroyibotlari"), ikkinchi qismiga "N.Sh." ("Yigitlik nodirotlari"), uchinchi qismiga "B.V." ("O'rta yosh badialari") va nihoyat, to'rtinchi qismiga "F.K." ("Keksalik foydalari") nomlari berilgan. "X.M." insonning murakkab va yuksak tafakkuri hamda behisob his-tuyg'ulari b-n bog'liq minglarcha she'r va yigirmaga yaqin she'r turklarini o'z ichiga olgan majmua bo'lib, Sharq adabiyoti tarixida noyob hodisadir. Bu xil majmua A.N.ga qadar Amir Xisrav Dehlaviy tomonidagina tuzilgan. Ushbu to'plamga kirgan she'rlarni A.N. butun umri davomida turli sharoitlarda, har xil sabablar b-n yozgan bo'lib, ularning aksariyati shoirning tarjimaiyoli b-n chambarchas bog'liq. A.N. "X.M."ga qadar "B.B.", "N.N." devonlarini tuzgan. 1465-y.da muxlislari tomonidan fanda "I.D." nomi bilan mashhur bo'lgan devoni tartib berilgan. "X.M." ana shu 3 devondan o'rin olgan hamda "N.N." tuzilgandan keyin yozilgan she'rlar asosida yuzaga kelgan. A.N.da keksalik chog'larida barcha she'rlarini yig'ib, xronologik

tartibda 4 ta devon tuzish g'oyasi bo'lgan. Biroq "X.M."ni tuzishda muharrirlik vazifasini bajaragan Husayn Boyqaro bu g'oyani qo'llab-quvvatlamagan ko'rinadi. Uning "G'.S." devoni bolalik mashqlaridan, "N.Sh." yigitlik she'rlaridangi-na iborat bo'lmay, bu boshlang'ich devonlarda shoirning keyingi davr she'riy mo'jizalaridan ham namunalar borki, Husayn Boyqaro shuni ma'qul ko'rgan. Shu sababli "X.M." tarkibidagi 4 devon nomining mazmunini shartli ma'noda tushunish, bunda she'rlar ko'p holda aralash tarzda joylashtirilganini nazardan qochirmaslik muhim. "X.M." dagi 4 devonda 2600 g'azal (har bir devonga 650 tadan), 210 qit'a, 133 ruboiy, 86 fard, 52 muammo, 13 tuyuq, 10 muxammas, 10 chiston, 5 musaddas, 4 tarje'band, 4 mustazod, 1 musamman, 1 tarkibband, 1 qasida, 1 masnaviy, 1 soqiynoma – Sharq she'riyatining 16 turi namoyondir. A.N.ning ishq-muhabbat tug'yonlari, xususan, g'azallari uning yigitlik davrida yozilgan. Bunga shoirning "I.D."ga kiritilgan, xalq orasida "Qaro ko'zum", "Kelmadi" ("Munojot") nomlari b-n mashhur bo'lgan g'azallari yorqin misol bo'la oladi. Uning "Topmadim" radifli g'azali ham shu davrda, aniqrog'i, Mashhaddan Hirotga qaytib, shaxsiy turmushini izga solish taraddudida yurganda yozilgan bo'lib, g'azalning har bayti yurakni tirnaydi. A.N.ning ishq b-n bog'liq tasvirlari rang-barang va boy bo'lib, biz unda inson hayoti va holatining cheksiz ko'p qirralarini – shodlikni ham, xafachilikni ham, takrorlanmaydigan lahzalarni ham, har kun, har soatda yuz beruvchi ko'ngilsizliklarni ham ko'ramiz. Zotan, o'zbek she'riyatida inson dardi va hasratlarini, o'z sevgilisiga talpinishlarini N.dan o'tkazib ifodalagan shoirni topish qiyin. Ishq talqinida ham boshqa mumtoz ijodkorlar kabi A.N. ramziylikka ko'p o'rin beradi. "Yor" – bu dunyo go'zaligina emas, uningcha, bu – butun borliqni yaratgan va hamma narsani harakatga keltirib turgan Alloh hamdir. Shoir o'zining tasavvufiy she'rlarida yorning qoshi, ko'zi, zulfi, sochi (va h.k.) deganda Allohning kuch-qudrati, mehri, oliy darajadagi go'zalliklarini ko'zda tutadi. A.N.ning barcha lirik janrlarga oid she'rlari

yuksak mahorat b-n yozilgan bo‘lib, inson manfaatlariga, uning e‘tiqodini mustahkamlashga, ruhini sog‘lomlashtirishga xizmat qiladi. Uning falsafiy, axloqiy mazmundagi hayot nafasi ufurib turgan har bir she‘ri bu janrlarning o‘lmas namunalaridir.

Ulug‘ shoir ijodining shoh asari “X.” 5 dostonidan iborat. Bular “H.A.” (“Yaxshilar hayrati”), “F.Sh.”, “L.M.”, “S.S.” (“Yetti sayyora”), “S.I.” (“Iskandar devori”) dostonlaridir. Fors adabiyotidagi xamsachilikka javob sifatida o‘zbek tilida birinchi marotaba yaratilgan A.N. “X.”si bu tilning cheksiz imkoniyatlarini amalda isbot etdi. 52 ming misradan iborat mazkur beshlik XV asr islom tafakkurining borliq va tabiat, inson va jamiyat, axloq va kamolot haqidagi o‘ziga xos qomusi edi. Shoir voqealarni qadim Sharq tarixining Xusrav, Shopur, Bahrom, Iskandar kabi nomlari afsonalar b-n chulg‘angan shaxslar, Farhod, Shirin, Layli, Majnun kabi oshiqlar hayotidan oldi. Ularga yangi mazmun berdi, turkona ruh kiritdi. O‘z davrining dardli masalalarini, avlodlarning orzu va armonlarini ko‘tarib chiqdi. “Xamsa” asari zamondoshlariga nihoyatda zo‘r ta‘sir ko‘rsatdi. Abdurahmon Jomiy uni hayajon b-n olqishladi. Sulton Husayn esa shoirni o‘zining oq otiga mindirib, jilovdorlik qildi.

“L.T.” – A.N.ning so‘nggi dostoni bo‘lib, “X.”dan 14 yil keyin – 1498–99-yy.da yaratilgan. Bu asarini shoir mazmun-mohiyatidan kelib chiqib, “Foniy” taxallusi b-n yozgan. “L.T.” A.N.ning bolaligida sevib o‘qigani – Fariddin Attorning “Mantiq ut-tayr” (“Qushlar tili”) dostoniga javob tarzida, shoirning o‘z ta‘biri b-n aytganda, “tarjima rasmi bila” yuzaga keltirgan she‘riy mo‘jizasi edi. “L.T.” aruzning ramali musaddasi maqsur (foilotun – foilotun – foilon) vaznida yozilgan bo‘lib, 3598 baytdan iborat. Dostondagi bosh g‘oya, bosh muammo tasavvufdagi imon, e‘tiqod va ma‘naviyat masalalaridir. A.N.ning niyati oddiy insonlarga insoniylikning ilohiy mohiyatini tushuntirib berish, ularni og‘ir sinovlardan o‘tkazib, komil inson darajasiga yuksaltirishdir. Shoir asarda qushlar timsolida Haq yo‘liga kirgan va Allohni ko‘rishga, unga

yetishishga astoydil kirishgan kamolot egalarini tasvirlashga intilgan. Hudhud degan qush nomidan so‘ylangan yuzlarcha hikoyalar irfoniy mazmunda bo‘lib, nihoyatda hayotiy, bir-biridan qiziqarli. Qushlarning rang-barang timsollari orqali A.N. o‘zining tasavvuf ta‘limoti b-n bog‘liq g‘oyalarini, Alloh hamma narsadan tashqarida emas, balki ichida, o‘zida ekanini ko‘rsatish va isbotlashga harakat qiladi. Insonning ulug‘vorligini majoziy uslub b-n, ta‘sirli qilib, real ijtimoiy, axloqiy hodisalar orqali bog‘lab tasvirlagan. Tasavvufning vahdat ul-vujud nazariyasi ham shu tarzda asarda o‘zining badiiy in‘ikosini topgan. Bu b-n N. tasavvuf g‘oyalarini keng kitobxonlar ommasiga badiiy ko‘rkam va jonli yetkazishda oliy darajada san‘atkorlik ko‘rsatgan.

A.N. butun hayoti davomida o‘zbek tili b-n bir qatorda forsiy tilda ham ijod qilib, barakali meros yaratdi. Uning bu tildagi she‘rlari 1490-yy.ning o‘rtalarida, Eron olimi Yusuf Sheroziy taxminicha, 1495–1500-yy. orasida muallif tomonidan devon holiga keltirilgan va “D.F.” nomi b-n mashhur. Mazkur devon dastlab 1963-y.da Tehronda, 1965-y.da Toshkentda, 1993-y.da Dushanbeda nashr etilgan. O‘zbek olimi H.Sulaymonov tavsifi bo‘yicha “Devoni Foniy”da, “Debocha”dan tashqari, 7 qasida, 554 g‘azal, 1 musaddas, 1 marsiya, 72 qit‘a, 73 ruboiy, 16 ta‘rix, 373 muammo, 9 lug‘z bor. “D.F.”dagi g‘azallarning aksariyati mashhur fors shoirlari she‘rlariga tatabbu‘lardan iborat. Jumladan, Jomiyning 52, Hofiz Sheroziyning 237, Xisrav Dehlaviyning 33, Sa‘diy Sheroziyning 25, Mavlono Kotibiyning 5, Shohiy Sabzavoriyning 5, Kamol Xo‘jandiyning 4 va boshqa g‘azaliga tatabbu‘ bog‘langan. A.N. fors tilida yozgan mustaqil g‘azallariga “Muxtara”, “Ixtiro” deb sarlavha qo‘ygan bo‘lib, ularning soni 50 dan ortiq. A.N. o‘zining forsiy qasidalaridan alohida to‘plamlar ham tuzgan, ulardan biri “Sittayi zaruriya” (“Olti zarurat”), ikkinchisi “Fusuli arbaa” (“To‘rt fasl”) deb ataladi. “Sittayi zaruriya” to‘plamiga 6 qasida (“Ruh ul-quds”, “Ayn ul-hayot”, “Tuhfat ul-afkor”, “Qutb ul-qulub”, “Minhoj un-najot”, “Nasim ul-xuld”) kiritilgan bo‘lib, ularni Xisrav Dehlaviy, Jomiy, Anvari, Haqoniy, Sol-

mon Sovajiy va boshqa qasidanavislar ta'sirida yaratgan. XIV–XV asrlar adabiyotida shoirning she'riy mahoratini baholashda qasida janri ham alohida o'rin tutganini e'tiborda tutsak, A.N.ning qasidanavislik salohiyati juda yuqori bo'lgan. A.N.ning “Fasuli arbaa” to'plamiga 4 qasidasi kiritilgan bo'lib, ulardan “Bahor” 57 bayt, “Saraton” 71 bayt, “Xazon” 33 bayt, “Day” 70 bayt iborat. Ularda yilning 4 fasli – bahor, yoz, kuz va qish o'ziga xos zavq b-n tasvirlangan va to'rttalovi ham zamon podshohi – Sulton Husayn Boyqaroni podshoh va shaxs, yaxshi do'st va oliyjanob inson sifatida vasf etishga bag'ishlangan. Umuuman, A.N. o'zining forsiy tildagi asarlari b-n zamondoshlarining, birinchi navbatda, Jomiyning tahsiniga sazovor bo'lgan va fors-tojik adabiyoti, xususan, she'riyati rivojiga munosib hissa qo'sha olgan.

A.N. ilmiy tadqiqotlari va izlanishlarining katta qismi, tabiiyki, til va adabiyot masalalari b-n bog'langan. Shu ma'noda “M.N.” tazkirasini yaratish b-n A.N. o'z davri adabiyotiga, uning ijodkorlariga o'ziga xos adabiy haykal o'rnatdi, desak sira xato bo'lmaydi. Asarda turkiy va forsiy tillarda ijod qilgan 459 shoirning hayoti va yozgan asarlari haqida noyob ma'lumotlar berilgan, bu ijodkorlarning yutuqlari va kamchiliklari, o'ziga xos xususiyatlari ko'rsatilgan. A.N.ning “Xam.M.”, “H.S.H.A.”, “H.P.M.” asarlari “M.N.”ning davomiday bo'lib, bu davr adabiyoti, fani va madaniyatining yirik namoyandalari hayotini o'rganishda eng qimmatli manbalardir. Mazkur asarlar badiiy-tasavvuf adabiyotning manoqib (yoki manqaba) janriga tegishli bo'lib, uslubining samimiyligi b-n ajralib turadi. A.N.ning katta adabiy va tarixiy ahamiyatga ega “M.” asari uning turkiy tilda o'z zamondoshlari b-n olib borgan yozishmalaridan iborat, maktub janrining mukammal namunasi sanaladi. Maktublarning miqdori turli qo'lyozmalarda turlicha, ular bir-birini to'ldiradi. A.N. o'zining forsiy maktublarini ham yig'ib “M.” tuzgan. Biroq u bizgacha yetib kelmagan yoki topilmagan.

A.N.ning eng muhim asarlaridan biri “V.” bo'lib, bir qarashda, shoir va buyuk davlat arbo-

binig o'zi qurgan imoratlariga vaqfi, ya'ni rasmiy hujjatidek ko'rinsa ham, aslida unda Sulton Husayn Boyqaro davri davlat tizimi, A.N.ning bu davlatni boshqarishdagi o'rni, uning tarjimayi holi, ijtimoiy-siyosiy va axloqiy qarashlari katta bilimdonlik va aniqlik b-n yoritilgan. Shuning u-n ham n.shunoslikda bu asarga A.N. nasrining ajoyib namunasi sifatida qaraladi. Muallif fikrlarining ba'zilarini she'r b-n, xususan, ruboiy shaklida bayon qilishi uning qaysi masalaga qo'l urmasin, doim she'riyat b-n nafas olganini namoyon etadi. A.N.ning adabiyot nazariyasiga oid “Mufradot” (“Risolayi muammo”) asari muammo yozish va yechish qoidalarini ilmiy izohlashga bag'ishlangan. Asar forsiy tilda yozilgan. N. davrida she'rning muammo turi nihoyatda keng iste'molda bo'lgan. Aftidan, bu janr nazariyasi va amaliyoti davr kitobxonlarining adabiy didi, tarbiyasi b-n ham bog'langan edi. A.N.ning “M.A.” (“Vaznlar o'lchovi”) va “M.L.” (“Ikki til muhokamasi” yoki “Ikki til tadqiqi”) asarlari boshqa ilmiy tadqiqotlaridan farqli o'laroq umumturkiy ahamiyatga ega va boshqa turkiy xalqlarning she'riyati va tillarini o'rganishga ham xizmat qilib kelmoqda. A.N. “M.A.”ni aruzning birinchi tadqiqotchisi Xalil ibn Ahmad, keyingi davr olimlaridan Shams Qays, Xoja Nasriddin Tusiy, zamonaviy tadqiqotchilardan Jomiy tajribalaridan ijodiy istifoda etib yaratgan. Aruz vazni bo'yicha o'zbek tilidagi bu birinchi ilmiy qo'llanmada uning asosiy ruknlari va boshqa unsurlari, 19 bahrining tuzilishi, ruboiy vaznlari aniq ta'riflab, turkiy she'riy misollar orqali asoslab, izohlab berilgan. Asarda aruz vazniga tushmaydigan she'riy vaznlar – tuyuq, chinga, mustazod, aruzvoriy, budi-budoyi va boshqa turkiy she'riy vaznlarga ham izoh va talqinlar berilgan. Bu asar aruz bo'yicha bugungi kunda ham o'z ilmiy qimmatini va amaliy ahamiyatini yo'qotmagan.

“M.L.”da turkiy tilning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotdagi o'rni, uning grammatik mukammalligi, so'zlarga boyligi forsiy til qoidalariga va hodisalariga qiyoslangan holda chuqur va aniq misollar orqali tahlil etilgan. A.N. o'zining bu tilni, uning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni,

soʻz va iboralarga boyligini shoir sifatida chuqur egallagani u-n, uning boshqa tillardan kamlik joyi yoʻqligini, aksincha, ularga nisbatan oʻziga xos xususiyatlarga ega ekanini vatanparvar olim oʻlaroq ehtiros b-n koʻrsatib, isbotlab bergan. Asarda muqoyasa u-n keltirgan 100 ta turkiy feʼlning aksari oʻzbek tilida hozirgacha isteʼmolda. Shu b-n birga “M.L.”da oʻzbek adabiyoti tarixi, uning boshqa adabiyotlar, xususan, forsiy adabiyot b-n yaqindan bogʻlangani, N. ijodining rivojlanish yoʻllari, ayrim asarlarining yuzaga kelish sabablari haqida ham qimmatli maʼlumotlar bor.

A.N. hayotining oxirlarida “M.Q.” nasriy asarini yozdi. Asar 3 qismdan iborat. Uning birinchi qismi 40 faslga ajratilgan. Har bir faslida muallif oʻzi yashagan davrdagi bir tabaqa hayoti, axloqi va vazifalari haqida bahs yuritadi. A.N. turli tabaqa vakillarining yaxshi ishlari haqida ham, kamchilik va nuqsonlari haqida ham goh halimlik, goh gʻazab-nafrat b-n mulohaza yuritib, ularni insofga chaqirmoqchi, tarbiyalamoqchi boʻladi. Asarda A.N.ning inson axloqiga va tarbiyasiga doir eng noyob pand-nasihatlar xalq maqollari va hikmatli soʻzlari shaklida bayon qilingan. Koʻp oʻrinda shoir oʻz fikrlarini bayt, qitʼa, masnaviy, ruboiy shaklida ifodalashi asarga rang-baranglik bagʻishlagan. “T.M.A.” va “T.A.H.” A.N. Sulton Husayn Boyqaro davri ijtimoiy-siyosiy tarixiga bagʻishlab yozmoqchi boʻlgan asarining boshlangʻich namunalaridir. A.N. “T.M.A.”da qadimgi Eron podshohlari, ularning tarixda muhrlanib qolgan ishlari toʻgʻrisida hikoya qiladi. Undagi maʼlumotlarni N. koʻproq Abulqosim Firdavsiyning “Shohnoma” dostonidan hamda “Tarixi Tabariy” kitobidan olgan. A.N.ning “T.A.H.” asari esa islom dini tarixi b-n bogʻliq hikoyatlar va adabiy asarlarni, xususan, bir qator paygʻambarlar hayotini, Buqrot (Gippokrat), Aflotun (Platon), Batlimus (Ptolemey) kabi donishmandlarni bilib olish u-n imkon beruvchi muhim manbadir. Ayni vaqtda A.N.ning bu asarlari oʻzbek badiiy nasrining goʻzal namunalaridir. A.N. oʻzidan boy sheʼriy, nasriy va ilmiy meros qoldirgan boʻlib, bu merosning hajmi “L.T.” dostonida shoirning oʻzi

taʼkidlashicha, 100 ming baytdan ortadi. Bu b-n A.N. oʻzbek adabiyotini jahon yuksakligiga koʻtardi. Oʻzbek adabiyotida lirik janrlar va dostonchilikning eng yuqori taraqqiyoti A.N. nomi b-n bogʻlangandir. A.N. asarlari oʻnlab xalqlarning tillariga tarjima boʻlgan. M-n, “M.N.” XVI asrdayoq fors tiliga Faxriy bin Sulton Muhammad Amiriy, Muhammad Qazviniy va Shohali Abduali Nishopuriy tomonidan 3 marta tarjima qilingan. A.N.ning boshqa tillarga tarjima qilingan dastlabki badiiy asari “S.S.” boʻldi. Xristofor Armaniyning 1557-y.da italyan tilida nashr etilgan “Sarandib shohi uch oʻgʻlonining ziyorati” asarida “S.S.” dostonidagi qoliplovchi hikoya – “Bahrom va Dilorom” mavzusi hikoya qilinadi. Bu asar nemis, fransuz va golland tillariga tarjima qilinib, 11 marta nashr etilgan. Shuningdek, XVII asr gruzin shoiri Sitsishvili N.ning “S.S.” dostonini erkin tarjima qilib, “Yetti goʻzal” dostonini yaratdi. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida A.N.ning “M.L.” asari turk va tatar tillariga tarjima qilindi. XX asrda ham, bugungi kunda ham N. asarlarini turli tillarga tarjima qilish miqyosi yanada kengaydi.

N. vafot etganidan keyin oʻtgan davr mobaynida uning asarlari forsiy va turkiy xalqlar orasida keng yoyildi. Atoqli tojik shoirlarining koʻpchiligi, Fuzuliy, Kishvari, Mirzo Fatali Oxundov, Sobir kabi ozarbayjon yozuvchilari, Ozodiy, Mahtumquli va Zelili kabi turkman shoirlari, qozoq yozuvchisi Abay Qoʻnonboyev, qoralpoq sohibqalamlari Berdaq, Ajiniyoz, tatar shoirlari Abdulla Toʻqay, Hayum Nosiriy va boshqalar A.N.ga yuksak baho berib, ayrim asarlariga nazira bitdilar. A.N. ijodiyotiga qiziqish, uni oʻrganish Yevropa va Rossiyada ham xiyla katta tarixga ega. 1697-y. fransuz olimi Bartollemi dʼErbeloning “Sharq kutubxonasi” ensiklopediyasida N. tarjimayi holi va asarlarining nomi keltirilgan. Sharqshunos Silvester de Sasi (1958–1838) tadqiqotlarida ham N.ning nomi uchraydi. Fransuz sharqshunosi Katrmer 1841-y. da bosilgan xrestomatiyasida A.N. ning “M.L.” va “T.M.A.”ini eʼlon qilgan. 1957-y.i I.N. Bezezin tomonidan Qozonda chop etilgan “Turk

xrestomatiyasi”da uning bir necha asarlaridan parchalar bergan. M.Nikitskiy 1856-y.da birinchi manbalar asosida “Amir Nizomiddin Alisher. Uning davlat va adabiyot sohasidagi ahamiyati” mavzuida magistrlik dissertatsiyasini yozadi. Shu b-n birga, N.I.Ilminskiy, V.V.Velyaminov-Zernov, V.V.Bartold, Y.E.Bertels, S.N.Ivanov, N.I.Konrad, M.Belen, Pave de Kurteyl, E.Braun va boshqa sharqshunoslar A.N.ning faoliyati va merosi b-n shug‘ullandilar.

Turkistonda XX asr boshidan boshlangan, tashabbuskori jadidlar bo‘lgan ma’rifiy uyg‘onish A.N.ning hayoti va faoliyatini o‘rganishda ham o‘z ifodasini topdi. 1919-y.da Toshkentda Fitrat nashrga tayyorlagan “Insoniyat haqida Navoiyning fikri” nomli risola bosilib chiqdi. Bu kitobcha A.N.ning “H.A.” dostonining “Salotin bobida” (“Sultonlar haqida”) degan qismidan parcha edi. Shundan so‘ng A.N. ijodini o‘rganish va ommalashtirish keng tus oldi. Fitratning “Navoiyning forsiy shoirligi ham uning forsiy devoni to‘g‘risida (“Maorif va o‘qituvchi” jurnali, 1925)” va “Farhod-u Shirin” dostoni to‘g‘risida” (“Alanga” jurnali, 1930) maqolalari ilmda alohida e’tiborga molik. 1926-yil 4-mart kuni Boku shahrida Birinchi Turkologiya qurultoyi doirasida N.ning hijriy-qamariy yil hisobidagi 500 yillik yubileyi nishonlandi. Yubileyda V.V.Bartold, A.N.Samoylovich, F.Ko‘pruluzoda, B.Vahobzoda kabi olimlar N.ning hayoti va adabiy faoliyati haqida ma’ruzalar qildilar, matbuotda ko‘plab maqolalar e’lon qilindi. Adabiyotshunoslik fanining n.shunoslik sohasi yuzaga keldi. Bu sohada olimlar va adiblardan Oybek, O.Sharafiddinov, S.Ayniy, A.Fitrat, V.Zohidov, V.Abdullayev, Izzat Sulton, A.Qayumov, P.Shamsiyev, H.Sulaymonov, N.Mallayev, S.G‘aniyeva, A.Hayitmetov, A.Abdug‘afurov, A.Rustamov, Y.Is‘hoqov, I.Haqqul, Sh.Sirojiddinov va boshqalar salmoqli ishlar qildilar, A.N. ijodi bo‘yicha o‘nlab nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari yozildi. Yozuvchi Oybek “Navoiy” romanini, Izzat Sulton “Navoiyning qalb daftari” hujjatli qissasini, L. Bat “Hayot bo‘stoni” qissasini, Mirkarim Osim hikoyalar turkumini yaratdi.

Ayniqsa, XX asrning 50-yillaridan keyin n.shunoslikda sermahsul yillar bo‘ldi. A.N. asarlarining mamlakatimiz kitob fondlari va chet ellardagi kutubxonalarda saqlanayotgan, deyarli, barcha nodir nusxalari o‘rganildi. A.N.ning ko‘pgina asarlarining ilmiy-tanqidiy matni ishlab chiqildi. “D.F.” va boshqa asarlarining nodir nusxalari topilib, nashr etildi. XX asrda A.N.ning chinakam sahnaviy hayoti boshlandi. Izzat Sulton va Uyg‘un “Alisher Navoiy” dramasini (1945, 1948), I.Mahsumov bastakorlar Y.Rajabiy va S.Jalil b-n hamkorlikda “Navoiy Astrobodda” musiqali dramasini (1967) yozdilar. A.N. obrazi kinoekranda ham mujassamlashdi. A.N. dostonlari asosida yaratilgan “Farhod va Shirin” musiqali dramasi (1937), “Layli va Majnun” operasi (1942), “Suhayl va Mehri” baleti (1967), “Dilorom” operasi (1958), “Iskandar” dramasi (1991) teatr san’atining eng yaxshi asarlaridan bo‘lib qoldi. Biroq sobiq sho‘ro tuzumi davrida madaniy merosimizni xalqimizga yot mafkura qolipiga solib talqin qilishga urinishlar bo‘ldi. Bu hodisa A.N. ijodiga munosabatda ham o‘z ifodasini topdi. Uni yo‘qsillarning do‘sti, mulkdorlarning muxolifi qilib ta’riflashga intilishdi. Jahon adabiyotining durdonasi bo‘lgan asarlari-dagi (M-n, “X.” dostonlaridagi) muhim boblar qisqartirib nashr etildi.

A.N.ning hayoti va ijodi Allohga imon keltirgan, Qur’oni Karimdagi har bir oyatni muqaddas deb bilgan, naqshbandiya tariqatining hayotbaxsh g‘oyalari o‘z asarlarida targ‘ib qilgan ulug‘ mutafakkirning hayoti va ijodidir. A.N. ijodi Qur’oni Karim va hadisi sharifdan oziqlanadi. Garchi n.shunos olimlar buyuk shoir adabiy merosini targ‘ib qilish bo‘yicha ko‘pgina ishlarini amalga oshirgan bo‘lsalar ham, A.N. ijodining mazmun-mohiyati ko‘pchilik kitobxonlar u-n tushunarsiz bo‘lib qoldi. Mustaqillik bizga barcha qadriyatlarimiz qatori A.N. merosini o‘rganishning keng ufqlarini ochdi. Uning ma’naviy sar-chashmalari, ichdan nurlantirib turgan milliy va umumbashariy qadriyatlar, islom dini va irfoniy g‘oyalarni teran anglash ham anglatishga imkon yaraldi. 1991-y.da A.N. tavalludining 550 yilligi

tantanalari nishonlandi. Toshkentda A.N. nomidagi O‘zbekiston Milliy bog‘i barpo etildi va shoirning salobatli haykali qad ko‘tardi. Shoirning 20 jildli mukammal asarlar to‘plami nashr etildi. 2011-y.da A.N.ning 10 jilddan iborat To‘la asarlar to‘plami chop qilindi. Bir guruh adabiyotshunoslar tomonidan ulug‘ shoir hayoti va ijodining turli qirralarini qamrab olgan 2 jilddan iborat “Alisher Navoiy. Qomusiy lug‘at” yaratildi (T., 2016). Oliy oquv yurtlarida “Navoiyshunoslik” fani joriy etildi va shu nomdagi darslik tuzildi (Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik (darslik). – T., 2018). O‘zbek tilining O‘zbekistonda va xalqaro miqyosda nufuzini oshirish, o‘zbek adabiyoti, folklori, milliy qadriyatlarini targ‘ib etish maqsadida Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tashkil topdi (2016-y). A.N.ning hayoti va ijodini, uning boy ilmiy-adabiy merosini o‘rganish, asarlarini yurtimiz va xorijiy mamlakatlarda keng targ‘ib qilish hamda xotirasini abadiylashtirishga qaratilgan sa‘y-harakatlar natijasida Alisher Navoiy Xalqaro jamoat fondi tashkil etildi (2021-y. 4-fevral.). 2021-y.da A.N. tavalludining 580 yilligi keng nishonlandi. O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori institutida A.N.ning hayoti, faoliyati, adabiy va ilmiy merosiga oid ma‘lumotlar, talqin va tahlillarni o‘zida jamlagan 4 jildli “Alisher Navoiy ensiklopediyasi” yaratildi (2024-y). Yozuvchi Isajon Sulton yangicha tamoyillar asosida “Alisher Navoiy” romanini yozdi. Alisher Navoiy Xalqaro jamoat fondi tashabbusi va sa‘y-harakatlari bilan 30 jildlik “Istiqlol davri o‘zbek navoiyshunosligi” to‘plami nashr etildi (2023).

Mamlakatimizda A.N. xotirasi yuksak darajada e‘zozlanadi. Bir viloyat, shahar, oliy o‘quv yurti, Toshkentdagi Davlat kutubxonasi, O‘zRFA Davlat adabiyot muzeyi, Toshkentdagi Katta akademik opera va balet teatri, San‘at saroyi, Toshkentdagi metro bekati va o‘nlab ko‘chalar uning nomi b-n atalgan. A.N. hayoti va ijodiga bag‘ishlab haykaltaroshlar, rassomlar va bastakorlar asarlar yaratishgan. Har yili A.N. tug‘ilgan kun 9-fevralda ilmiy-an‘naviy konferensiya-

lar o‘tkazilib, A.N. merosini o‘rganish sohasida qilingan yillik ishlarga yakun yasaladi.

Ad.: Sharafiddinov A. *Alisher Navoiy*. – T., 1939; *Fiёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ*. – T., 1948; *Бертельс Е.Э. Навои. М. – Л., 1948; Хайитметов А. Навоий лирикаси*. – T., 2015; *Жалолов Т. “Хамса” талқинлари*. – T., 1960; *Абдуғафуров А. Навоий ижодида сатира*. – T., 1972; *Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари*. – T., 1969; *Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби*. – T., 1970; *Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати*. – T., 1979; *Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти*. – T., 1974; *Ҳаққул И. Занжирбанд шер қошида*. – T., 1989; *Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адиблари*. – T., 1989; *Қаюмов А. Алишер Навоий*. – T., 1991; *Хайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари*. – T., 1993; *Абдуқодиров А. Навоий ва тасаввуф. Хўжанд, 1994; Жумахўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр*. – T., 1996; *Қодиров М. Навоий ва саҳна санъати*. – T., 2000; *Vohidov R., Eshonqulov H. O‘zbek tumtoz adabiyoti tarixi (Eng qadimgi davrdan XVI asr oxirigacha)*. – T., 2006; *Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 1-5-китоблар*. – T., 2011; 2024; *Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: Манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили*. – T., 2011; *Очилов Э. Алишер Навоий*. – T., 2011; *Юсупова Д. Ўзбек адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври)*. – T., 2016; *Алишер Навоий. Қомусий луғат. 2 жилдлик*. – T., 2016; *Раҳмонов В. Мумтоз сўз сеҳри*. – T., 2015; *Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшunoslik. Дарслик*. – T., 2018; *Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика*. – T., 2020; *Жабборов Н. Маоний аҳлининг соҳибқирони*. – T., 2021; *Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий*. – T., 2022; *Эргашев Қ. Алишер Навоийнинг насрий услуби масалалари*. – T., 2022; *Ражабова Б. Сўзлар билан сўзлашув*. – T., 2023; *Турсунов Ю. Навоийнинг ҳаёт йўли: йиллар ва манзиллар*. – T., 2023; *Сирожиддинов Ш. Амир Алишер*. – T., 2023; *Istiqlol davri o‘zbek navoiyshunosligi. 30 jildlik*. – T., 2023.

Аб.Н., М.А.

AAZZ (ar. – eng aziz va hurmatli, eng izzatli). N. “B.V.” devonidagi 288-g‘azal maqta’sida “xalqning aazzi” degan iborasi orqali Muhammad (s.a.v.)ni nazarda tutgan va baytda u sharif Zotning “Qanoatli kishi aziz, tama qilgan har tomonlama xor bo‘ladi”, degan mazmundagi hadisiga ishora qilgan:

*Haqdin azizliq tilasang, eldin uz tama’,
Kim xalqning aazzi dedi: “azza man qana’...”*

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 1-жилд. – Т., 1983; Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Ҳаққул И. Занжирбанд шер қошида. – Т., 2021.

S.R.

AAZZI AS’HOB – hamsuhbatlarning eng azizi; **Aazzi ahbob** – do‘stlarning eng azizi. N. “B.B.” debochasida o‘zini devon tartib berishga undagan kishilarni xotirlab shunday yozadi: “Agarchi, alarkim axassi as’hob va aazzi ahbob erdilar, ko‘p qatla bu ish irtikobig‘a iltimos va taklif qilur erdilar”.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 1-жилд. – Т., 1983; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 1-жилд. – Т., 1983; Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005.

S.R.

AB (ar.) – ota, padar. N. ijodida keng istifoda etilgan so‘z. M-n:

*Otang oy-u onang xurshed edi erkinki,
sen tug‘dung,
Vale husn-u latofatda ne ab
o‘xshar sanga, ne umm.*

N. “L.M.” dostonida shahzoda Sulton Uveys Bahodirni madh qilib, zotidagi hayo va odobni amaki, tog‘a va otaga o‘xshatadi:

*Zotida hayo bila adab ham,
Ul nav‘ki, ammu xol-u ab ham.*

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 1-жилд. – Т., 1983; Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik / Darslik. – Т., 2018.

S.R.

ABAD (ar.) – mangu, boqiy, oxiri yo‘q kelajak zamon, “azal”ning ziddi; A. makon va zamon ta’siridan xoli, doimiy barqaror, hech qachon yo‘q bo‘lmaydigan ma’nolarini anglatib, azalning davomiyligini ifoda etadigan tushuncha. Diniy ta’limotga ko‘ra, azal va A.da ustuvor bo‘lish faqat Xudoga xos, qolgan barcha narsalar foiniy, o‘tkinchi, ya’ni ular azal va A. o‘rtasidagina mavjud bo‘ladi. A. Allohning sifatidir. A. va azal ayri ma’nolarga ega bo‘lsa-da, ular ba’zan yonma-yon keladi. N. “H.A.”dagi avvalgi munojotda Allohning abad sifatini zikr qilib, uning azaldan bor bo‘lgani va abadiy bor bo‘lishini, avvalining ibtidosi va oxirining intihosi yo‘qligini ta’kidlab o‘tadi:

*Ey sanga mabda‘da abaddek azal,
Zoti qadimiy abadiy lam‘yazal.*

*Ne bo‘lub avvalda bidoyat sanga,
Ne kelib oxirda nihoyat sanga.*

*Azaldin behad oshib ibtidosi,
Abaddin asr-u toshib intihosi*

N. umri A., umri jovidon, hayoti A. kabi so‘zlar orqali insonga beriladigan uzoq umrni, abadiy hayotni nazarda tutadi:

*Dahr elidin go'sha tutmoq bo'ldi avlo o'ylakim,
Tutmag'ay ul qavm otin, topsa kishi umri abad...*

*Ey Navoiy, gar nasibingdur abad umre, kerak
Xotiringda yordin o'zga tamanno bo'lmasa.*

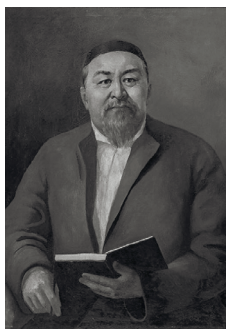
N. ishq g'amining nishini – dori va dardini – davo bilgan kishi yor vasliga yetib, abadiy hayotga ega bo'lishini ta'kidlab o'tadi:

*Ul zindadil hayoti abad vasldin topar,
Kim nishi g'amni no'sh der-u dardni – davo.*

N.ning A. so'zi orqali, asosan, Allohga xos bo'lgan abadiylik, barqarorlik, davomiylilik sifatlarini hamda insonga tegishli bo'lgan uzoq umr, abadiy hayot kabi tushunchalarni nazarda tutgani she'rlaridan anglashilib turadi.

Ad.: Алишер Навоий. *Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик. 6-жилд.* – Т., 2011; *Навоий асарлари лугати. Тузувчилар: Порсо Шамсиев, Собир Муталлибов.* – Т., 1972; *Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний.* – *Техрон, 1379 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü.* – *Istanbul, 2005; Комилов Н. Тасаввуф.* – Т., 2009; *Ҳаққул И. Занжирбанд шер қошида.* – Т., 2021; *Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишдир.* – Т., 2021.

S.R.

АБАЙ (taxallusi; to'liq nomi: Ibrohim Qo'nonbo'yev) (1845–1904, Yettisuv) – oqin, taniqli qozoq shoiri va ma'rifatparvari. Qozoq yozma adabiyotining asoschisi. Adabiy merosi 200 dan ziyod she'r va 4 doston (“Iskandar”, “Mas’ud”, “Azim rivoyati”, “Vadim”)

ni o'z ichiga oladi. Krilov masallari, Lermontov she'rlaridan namunalar, Pushkinning “Yevgeniy Onegin” she'riy romanidan parchalar tarjima qilgan. U bastakor ham bo'lgan, o'z she'rlarini xalq kuylariga solib kuylagan, ularga o'zi yangi kuylar ham bastalagan. Undan qolgan 20 ga

yaqin kuy haligacha qozoq teatri repertuaridan tushmay kelmoqda. A. asarlari bir qator o'zbek shoir va yozuvchilari, xususan, N.Fozilov va R. Musurmon tomonidan tarjima qilingan.

Qozoq shoirlari ichida N.dan eng ko'p ta'sirlangan va uni o'ziga ijod yo'lida rahnamo, deb bilgan A.dir. U shoir asarlari b-n madrasadayoq tanishgan va 14 yoshida yozgan she'ridayoq N.ni o'z ustozlari qatorida ixlos va iftixor b-n tilga olgan edi:

*Fuzuli, Shemsi, Seyxali,
Navoiy, Sa'di, Firdousi,
Xoja Hafiz – bu hemmesi
Medet ber shag'iri feriyad.*

A. “Iskandar” dostonini yaratishda N.ning “S.I.”sidan ham ta'sirlangani va ilhomlangani ma'lum. N. ta'sirida ko'plab barkamol she'rlar ham yaratgan. Qozoq xalqini ma'rifat va madaniyatga da'vat qilib yozilgan 44 lavhadan iborat “Naqliya so'zlar” nasriy asarida ham “M.Q.”ning ta'siri yaqqol sezilib turadi.

Mashhur qozoq adibi M.Avezov bergan ma'lumotga ko'ra, u o'g'li Oqilboyga N.ning “S.S.” dostoni syujeti asosida “Jarroh” nomli asar yozishni topshirgan. Bu dalillar A. dunyoqarashi va ijodiy qiyofasining shakllanishi, badiiy mahoratining oshishida N.ning adabiy merosi hal qiluvchi rol o'ynaganidan dalolat beradi.

Ad.: Алишер Навоий. *Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд.* – Т., 2011; *Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; *Абай ўланлари.* – Т., 1945; *Абай Қўнонбоев. Танланган асарлар.* – Т., 1961; *Сильченко М.С. Абай (Очерки жизни и творчества).* *Алма-Ата, 1945; Сейданов Қ. Абай бадияти.* – Т., 1995; *Фозилов Н. Абай Қўнонбоев // Абай Қўнонбоев. Танланган асарлар.* – Т., 1961; *Ражабова Б. Авлодимга сўз қолсин // Муштарак адабий ҳодисалар.* – Т., 2019.

E.O.

ABBOS UL-AHVAL – arab qabila boshliqlaridan biri. VI asrning ikkinchi yarmida yashagan. O‘sha davrda bir tomoni Vizantiya imperiyasi chegaralariga, bir tomoni Sosoniylar davlati chegaralariga tutash hududlarda bir nechta arab qabilalari yashagan. Vizantiya ham, forslar ham ularni o‘zlariga og‘dirishga harakat qilgan. Bu ikki imperiya o‘rtasidagi o‘zaro urushlarda arablar goh forslar tomonida, goh vizantiyaliklar tomonida turib ishtirok etganlar.

VI asrning oxirgi choragida sosoniylar davlatida ichki siyosiy ahvol murakkablashgan. 579-y.da Yevropa tarixchilari tomonidan Xusrav I, Sharq tarixnavislari tomonidan Anushervon, No‘shiravoni odil deb ataluvchi sosoniylar hukmdori vafot etib, o‘rniga o‘g‘li Hurmuz binni Anushervon (Yevropa tarixnavisligida Ormuzd IV deb ataladi) taxtga o‘tiradi. Lekin u otasining siyosatini davom ettira olmaydi. Mamlakat a‘yonlari undan norozi bo‘lib, orada qarama-qarshilik yuzaga keladi. Buning oqibatida Hurmuz binni Anushervon hokimiyati zaiflashadi. Tashqi dushmanlar u-n bu juda qulay vaziyat edi va ular har tomondan Sosoniylar saltanatiga hujum qila boshlaydilar. Ular orasida A.A. ham bor edi. N. “T.M.A.”da bu haqida shunday ma’lumot beradi: “Agarchi avvallar Anushervon qavoid va rusumin mar’iy tutti, ammo oz gunohg‘a ko‘p siyosat qilur jihatidin el andin mutavahhim bo‘ldilar... Chun el bir yo‘li navmid bo‘ldilar, atrofdin dushmanlar mulki tama’ig‘a yuz qo‘ydilar: Rumdin qaysar va arabdin Abbos ul-ahval, Mag‘ribdin Umar val-adraq va Turkistondin xoqoni Chin”.

Hurmuz bu ko‘p sonli dushmanlarga qarshi turolmasligini bilib, ular b-n kelishishga majbur bo‘lgan. Buning u-n u o‘z xazinasidan qimmatbaho sovg‘a va tortiqlar yuborgan. Ulardan uchitasi, ya’ni Rum qaysari, arab A.A. va Mag‘ribdan qo‘shin tortib kelgan Umar val-Adraq yuborilgan hadyalarga rozi bo‘lib, ortlariga qaytganlar va shu tariqa ish urush va qon to‘kishgacha yetib bormagan. “Burung‘i uchovni tuhfa va hadoya bila istirzo qilib qaytardi”, – deb yozadi N. bu haqda. Shundan so‘ng dushmanlardan faqat

bittasi – xoqoni Chin qolgan va Hurmuzning lashkarboshisi Bahromi Cho‘bina uni bartaraf qilgan.

“A.A.” ismiga ahval so‘zining qo‘shilishi va Abbos ul-ahval deb atalishiga sabab uning bir ko‘zi g‘ilay bo‘lganidir. Arab tilida ahval so‘zi g‘ilay, ko‘zi qiyshiq ma’nosini anglatadi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Дьяконов М.М. Очерки истории древнего Ирана. – М., 1961; Грантовский Э.А. и др. История Ирана. – М., 1977; Эргашев Қ. Навоийнинг насрий услуги масалалари. – Т., 2022.

Q.E.

ABDOL (ar. – badal qilish. Ko‘pligi bidl – sharif va karim. Chunki avliyulloh xalqning aziz va mukarram tutgan kishilari bo‘lgani u-n A. deganlar. Yoki badil – biror narsaning badali: bir-birining o‘rnini bosgani u-n bu toifa A. atalgan, bu so‘zlarning ikkalasi ham dunyo b-n aloqasini uzgan va Allohga bog‘lanib, avliyo toifasi davrasidan o‘rin olgan so‘fiy, qalandar ma’nosini anglatadi.) – o‘rinbosar, tariqat shayxlarining muayyan maqomga erishgan namoyandalari; moddiy borliqlarini ma’naviy borliqlariga badal qilgan darveshlar; avliyulloh toifasidan bir guruh. Haq taolo go‘yo olamni ular vositasida boshqarib turadi. Ba’zilar ularni hafttan – 7 kishidan iborat pok va ezgu niyatli insonlar deb aytadilar. Ular olamning ma’naviy muhofizlari bo‘lib, 7 iqlimga rahnamolik qiladilar. Alloh taolo 7 iqlimni 7 A. vositasida idora qilar ekan. Avliyullohdan 7 kishilik rijolni A. deydilar.

A. so‘zi ilk daf‘a o‘rtaga chiqqan zamonlarda obid, zohidlar qatori muhaddis va faqihlarga nisbatan ham ishlatilgan. A.larning axloqi va ma’naviy fazilatlarini deyarli barcha u-n o‘rnak bo‘lgan. Chunki ular ko‘ngil boyligi, ruh pokligi va insonlarga ko‘p yaxshilik qilishga alohida ahamiyat berganlar. A. – o‘zgalarning unga ko‘rsatgan yomonliklarini oson kechira biluvchi, qazo va qadarga ko‘ngil xushligi b-n bo‘yin eguvchi, haromdan qochib, ibodatlarini

chin ixlos va samimiyat ila bajaruvchi zot hisoblangan. A.lar kashf-u karomat va g'ayritabiiy kuch sohiblari sifatida, ayniqsa, mashhur bo'lganlar.

N. "N.M."da bir necha A. haqida ma'lumot beradi. Abu Ja'far Somoniy haqida so'zlaganda, "Ul debdurki, sayohatda Lubnon tog'iga tush-tum. Anda jamoatiy A. yo'luqdlar", – deydi. A.lar haqiqatda mehr-shafqat sohibi bo'lganlari u-n hech bir jonzotga aziyat yetkazmaganlar. Shu ma'noda amirchayi safolfurush b-n bog'liq mana bu so'zlar ham e'tiborga molik: "*Shayx ul-islom debdur: mening otam hech jonivorni o'turmas erdi va bu abdol mazhabidur. Va alar abdoldin erdilar va karomat ahli*".

O'rta asr manbalarining ma'lumotiga ko'ra, tasavvufning 356 nafar shunday buyuk namoyandalari mavjud bo'lib, maqom va darajalariga bog'liq ravishda mashoyixlar martabalari silsilasini vujudga keltiradilar va bu silsilada A. yoki haftanlar alohida maqomga egadirlar. Birinchi iqlimga Ibrohim (a.s.), ikkinchisiga Muso (a.s.), uchinchisiga Horun, to'rtinchisiga Idris (a.s.), beshinchisiga Yusuf (a.s.), oltinchisiga Iso (a.s.) va yettinchisiga Odam (a.s.) sohiblik qiladilar. Yahyo (a.s.) esa Iso (a.s.) b-n Horun (a.s.) o'r-tasida yurib, payg'ambarlardan eshitgan haqiqatlarni 7 A. qalbiga naqsh aylab turar emish.

Ba'zi manbalarda A.larning 40 nafarligi aytiladi. "N.M."da ta'kidlanishicha, Muhammad (s.a.v.) "Ummatimning abdollari 40 tadir. 12 tasi Iroqda va 28 tasi Shomda", – deb aytganlar. "Allohning tanlagan birodarlari (Abdollar) bo'l-maganida, Yer o'z o'qi ustidagi hamma narsani yutib yuborar edi", – deb lutf etganlar. Chunki A.lar insoniyatga ziyon yetkazuvchi jami yomonliklarni ezgu ilohiy sifatlar vositasida badal qilganlar. "N.M."da Shayx Ali Abdulhamid G'azoyiriy, Zakariyo Yahyo Hiraviy, Xoja Qutbid-din Yahyo, Darvesh Muhammad Chargar, Shayx Mirchai Safolfurushlarning A.lardan ekani, ta-savvufda yuksak daraja va hol sohibi, karomat ahli bo'lgani haqida ma'lumot beriladi.

Ad.: Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muxab-bat. TAT. 10 jildlik, 10-jild. – T., 2011;

Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-и.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Қисаси Рабзузий. 2-китоб. – Т., 1991; Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт (И.Ҳаққул, А.Бектош тарж.). – Т., 2004; Ис-ҳоқова З. Тасаввуф таълимотида орифлик ва валийлик талқини. – Т., 2011; Муҳаммад Фи-ёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Зарринқуб А. Жустужу дар тасаввуфи Эрон. – Душанбе, 1992; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2009.

I.H., E.O.

ABDULAZIZ ABHARIY (to'liq ismi: Xoja Imodiddin Abdulaziz Abhariy; Mavlonozoda Abhariy nomi b-n mashhur bo'lgan) – N.ning lutf-u marhamatidan bahramand bo'lib, uning tarbiyatida kamol kasb etgan olimlardan. Hanafiylik, shofe'iylik fiqhi va hadis ilmida tengsiz edi. N.ga bag'ishlab "Sharhi Mishkot" asarini yozgan. Uzoq yillar otasi o'rnida Shohrux Mirzo madrasasi, Sultoniya madrasi va Ixlosiya xona-qohida talabalarga dars bergan. Hindistonga ketib, Sind viloyatida olamdan o'tgan.

"M.N." tazkirasida N. uni Hofiz Sharbay-tiy zikrida "shahrning muftisi va rindvash kishi erdi", deya tilga oladi.

Ad.: Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Navoiy zamondoxlari хотирасида. – Т., 1985; Фи-ёсуддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 2015; Alisher Navoiy. Қомусий луғат. – Т., 2016.

E.O.

ABDUVALID AHMAD BIN ABI RIJO (t.y.n., ammo N.ning "N.M." tazkirasida yozishi-cha, vafot etgan yili hijriy 202-y.ga to'g'ri kela-di.) – olim, muhaddis, shayx. "N.M." tazkirasida tilga olingan va alohida fiqra bag'ishlagan 770 nafar shayxdan biri. A.A.B.A.R. Imom Ahmad Hanbal (r.a.)ning iste'dodli shogirdlaridan bo'lgan. Imom Buxoriy "Sahih Buxoriy" hadislar

to‘plamida undan hadislar rivoyat qilgan. Olim o‘z davrining mulkdori bo‘lgan, ammo qo‘lidagi bor mol-mulkingning bir qismini hadis o‘rganish, to‘plash va haj talabida, qolganini esa g‘azot u-n sarflagan. Uning ayrim muhtoj do‘stlariga beminat yordam bergani to‘g‘risida ham xabarlar bor.

N. ijodida Imom Buxoriyning sharafli nomi va “Sahihi Buxoriy” kitobi faqat “Abduvalid Ahmad b. Abi Rajo” fiqrasida tilga olingan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ражабова Б. Имом Бухорий ва Алишер Навоий. Муштарак адабий ҳодисалар. – Т., 2019.

B.R.

ABDULVAHOB IBN ABDULMAKORIM AL-HIJOZIY (XVI asr) – xattot. Buxoro xattotlik maktabining namoyandaligidan, nasx va nasta‘liq xatida yozgan. “X.” va “L.T.”ni ko‘chirgan. Kotib 1-doston so‘nggida “Abdulahhob al-Hijoziy”, 2-doston so‘nggida “Ibn Abulkorim Abdulahhob”, 3-doston so‘nggida “Abdulahhob” deb imzo qo‘ygan. Demak, kotibning to‘la ismi “Ibn Abulmakorim Abdulahhob al-Hijoziy” ekani ma‘lum bo‘ladi. 5-doston so‘nggida kitobat sanasi qilib, 988 hijriy 2-rabi‘ ul-avval (mil. 1580) qayd etilgan. Qo‘lyozmaning nafis xattotlik, kitobat va miniatyura san‘ati b-n ziynatlanganiga qaraganda, Buxoroda ko‘chirilgan deb taxmin qilish mumkin. A.I.A.H. ko‘chirgan “Xamsa” dostonlari u-n 18 ta miniatyura ishlangan.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Садрӣ Зиё. Тазкират ал-хаттотин. ШИ-1, № 1304/III; Муродов А. Марказий Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т., 1971; Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Т.: ЎЗР ФАШИ инв. 2630.

Muh.A.

ABDULVOSE’ JABALIY (taxallusi; to‘liq ismi: Badiuzzamon Fariduddin ibni Umar ibni Rabe‘i G‘urjistoniy (t.y.n. – Hirot, 1160) – fors-tojik shoiri. Hirotta tahsil olib, keyin G‘azna va Marv shaharlarida yashab ijod qilgan. Zullisonayn shoir bo‘lib, arab va fors tillarida qalam tebratgan. A.J. devoni qasida, g‘azal, qit‘a, ruboiy kabi janrlardagi she‘rlarni o‘z ichiga oldi. Adabiy merosida masnu‘ she‘rlar ham ko‘zga tashlanadi. Uning maktub va insholaridan iborat nasriy risolalari ham mavjud. Devoni Tehronda nashr etilgan. N. “M.Q.”da uni majoziy muhabbat kuychilari guruhiga kiritadi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик. 9-жилд. – Т., 2011; Муҳаммад Авфий. Лубоб ул-албоб. – Техрон, 1361 (х.-ш); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилди 1. – Душанбе, 1988.

M.A.

ABDULVOSE’ MUNSHIY (XV asr) – olim, shoir, xattot. Insho san‘atida mohir, hazil-mutoyibaga moyil bo‘lgan. Jomiy (“Bahoriston”) asarida A.M.ning “Chor dar chor” qasidasini ta‘riflab, unga hech kim javob yoza olmaganini aytsa, Vosifiy “Badoye’ ul-vaqoye” asarida A.M. Majdiddin Muhammadning N. sharafiga Hirot yaqinidagi Barze’ bog‘ida bergan ziyofatida ishtirok etgani va hozirjavobligi b-n N. tahsiniga sazovor bo‘lganini ta‘kidlab o‘tadi.

N. “M.N.”ning 6-majlisida uning insho fanida mohir bo‘lgani, nihoyatda xushchaqchaq odam ekanidan hazilkashlar u b-n mutoyiba qilishsa, yoqimli kuyinishlar izhor etar, bu esa yana hazilga sabab bo‘lishini yozadi. A.M.ning Majdiddin Muhammad haqida 500 baytli, boshqalar haqida 1000 baytli hajviya bitganini aytadi: “...*insho fanida mohir, bag‘oyat sabukruh kishidur... Zurafoning birla mutoyiba ko‘p qilurlar. Ul shirin iztiroblar qilurki, yana mu‘jibi hazl bo‘lur... Bu matla’ aningdurkim:*

*Ey kashida turki chashmat
dar kamon payvasta tir,
Mohi nav gasht az kamoni
abro‘vonat go‘shagir”.*

N. tavsiyasi b-n (Jomiy vafotidan keyin) A.M. “Manoqibi Nuriddin Abdurahmon Jomiy” asarini yozgan.

Ad.: Аlisher Navoiy. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; ЎзМЭ. 1-жилд. – Т., 2000; Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. – Т., 2015; Болдырев Н. Навои в рассказах современников. Сб. Алишер Навои. М.–Л., 1986; Бертельс Е.Э. Наваи и Джамии. – М., 1965.

Muh.A.

ABDULJAMIL KOTIB (t.y.n. – vafoti 1505, Hirot) – xattot. Hirotida tugʻilib, ona shahrida tahsil olgan. Nastaʼliq xatini yozishda juda mohir boʻlgan. Kotiblik A.K.ning asosiy mashgʻulotlaridan biri boʻlgani u-n ham koʻchirgan qoʻlyozmalarining oxirida oʻz nomiga “kotib” taxallusini qoʻshib “Abdul Jamil kotib” tarzida qayd etadi. “Ravzat us-safo” asarida xabar berishicha, “Abduljamil Hirotning Sultoniya madrasasida mudarrislik qilgan, arab tili sarf-u nahvidan dars bergan. U koʻchirgan qoʻlyozma xatolardan xoli, eng yaxshi nusxadir”. Muhammad Rizo Ogahiy “Ravzat us-safo”ni oʻzbek tiliga tarjima qilar ekan, A.K.ni shunday taʼriflaydi: “Mavlono Abduljamil donishmandlar silkida intizom topib, bir necha vaqt “sultoniya” madrasasida donish qalami b-n ilm ahli va talabalarning koʻngillari sahifasiga ifoda naqlini yozdi. Tarixi hijriy 911 hijriy (1505 mil.) yil edikim, vafot ittifoq tushibdi...”

Uning qoʻli b-n 1485-y.da koʻchirilgan N. “X.”si OʻzR FA Sharqshunoslik institutida saqlanadi (inv. № 5018, 325 va raqam oʻlchovi 19x27,5 sm). A.K. N.ning shaxsiy kotibi boʻlib, “X.”ning bitgan dostonlarini peshma-pesh koʻchirib borgan. Bu qoʻlyozma n.shunoslikda “X.”ning toʻngʻich nusxasi, A.K. koʻchirgan nusxa deb yuritiladi. “X.”ni oʻrganish va uning ilmiy-tanqidiy matnini tuzishda u eng ishonchli nusxa sanalib kelmoqda. Lekin bu nusxalar davomida urinib, ayrim yoʻqolgan varaqlari yangi-

langan: boshidan 9, oxiridan 3 varaq nomaʼlum kotib tomonidan koʻchirilib toʻldirilgan. 305, 306 va 319-varaqlarni esa 1949-y.da mashhur xattot A.Murodiy koʻchirib, qayta tiklagan.

A.K. 1487–1488-yy.da “N.N.” devonini ham koʻchirgan (inv. № 11675, 149 varaq). A.K. N. gʻazallarini uzoq yillar davomida kitobat qilish jarayonida uning sheʼrlari (koʻproq gʻazallari) dan eng yaxshi baytlarini tanlab olib, bir toʻplam tuzgan. “Tuhfat us-salotin” (“Sultonlarga tuhfa”) deb atalgan bu toʻplam 408 baytni oʻz ichiga olib, 45 tuhfadan iborat: ularda shoir baytlari mavzularga koʻra ajratiladi – “Xavos va avom nasihatida”, “Davron ahlining bevafofigida”, “Yor shikoyatida”, “Mahbub taʼrifida” va h.k. A.K. toʻplamni Husayn Boyqaroga taqdim etgan va uning maslahati va tavsiyalariga koʻra yanada mukammallashtirgan. U toʻplamga muxtasar muqaddima ham yozgan. Uni 1508–1509-yy.da Hasan Jumʼon Ansoriy koʻchirgan. “Tuhfat us-salotin”ning muqaddimasida kotib umri davomida N. asarlarini kitobat qilish b-n shugʻullangani haqida shunday deydi: “Arz ulkim, faqiri haqir Abdu Jamil kotib ... hamisha muqarrab ul-hazrati Sul-ton (yaʼni, N.) balogʻat bobida yakqalamlik sadosin sipehr munshisidin oshurubtur, kulliyotlarini kitobat qilib mahzuz (zavqlanardim) boʻlur erdim...”. Muqaddimadagi soʻzlarga diqqat qilinsa, u N. kulliyotining hozirgacha nomaʼlum boʻlib kelayotgan nusxalaridan birini ham koʻchirgani maʼlum boʻladi.

Britaniya muzeyida saqlanayotgan bu toʻplam haqida dastlab ingliz sharqshunosi Ch.Riyo xabar bergan edi. Toʻplam P.Shamsiyev tomonidan nashrga tayyorlanib, S.Gʻaniyeva uni chop ettirgan.

Sulton Ibrohim Aminiy ismli shoir A.K. vafotiga qitʼa-tarix yozgan:

*Afsoʻs, az on sipehri donish,
Ki zi mehr oʻro sutud ofoq.*

*Z-on Abduljamil gasht nomash,
K-orosta shud az husni axloq.*

*Taʼrixi vafoti oʻ xirad guft:
“Allomai bemisoli ofoq”.*

Tarj.: U ma'rifat osmoni bo'lib, dunyo uni mehr b-n siylagan edi. Husni axloq b-n bezan-gani jihatidan nomi Abduljamil bo'lgan edi. Aql uning vafoti ta'rixini "Dunyoning tengsiz allo-masi edi", deb aytdi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилд-лик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Абдулжамил Ко-тиб. Тухфат ус-салотин. – Т., 2007; Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хат-тотлар. – Т., 1991; Норқулов Н. Темурийлар даври маданияти тарихидан лавҳалар. – Хо-разм, 1996; Энциклопедияи адабиёт ва санъа-ти тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Муҳам-мад Шариф Садрӣ Зиё. Тазкират ал-хатто-тин. ШИ-1, № 1304/Ш. – В. 67-97; ميرخواند. روضة الصفا. 7-جلد. 7-дафтар; . ۰۱. ۵۴۳۱. تهران; لغتنامه. تهران; ۱۰جلد. ۱۰جلد. ص. ۸۹۴۵۱. 15498-б.; Муродов А. Марказий Осиё хаттотлик санъати тарихи-дан. – Т., 1971.

E.O., Muh.A.

ABDULLO MARVARID (taxallusi; to'liq ismi: Xoja Shahobiddin Abdullo bin Muhammad Kirmoniy (t.y. noma'lum, Kirmon – 1516, Hirot) – N. davrining mashhur xattoti, insho san'atining peshqadam namoyondasi, shoir, musiqaning mo-hir ijrochilaridan biri. Otasi kirmonlik. A.M. ha-qida N. "M.N." tazkirasida quyidagilarni yozadi: "Xoja Abdullo Sadr – Xoja Marvarid o'g'lidur-kim, muddati nazorat devonida muhr bosar erdi va o'zi ixtiyori birla istig'vor qilib, ofiyat kunji ixtiyor qildi. Bu toifadan anga muyassar bo'lg'ondek oz kishiga bo'lmish bo'lg'ay. O'zi kichik yoshida ulum kasb qildi. Advor va musiqiy il-mida va xutut fanida benazr bo'ldi. Va qonunni, ma'lum emaskim, hargiz kishi andoq cholmish bo'lg'ay. Va podshoh xizmatida oliy mansab-qa sarfaroq bo'ldi. Ul jumladin biri sadoratdur. Va insho fanini ham kamolg'a yetkurdi. Va o'zi yaxshi muhovaraliq va yaxshi xulqluq va yax-shi suhbatliq yigitdur". Xattotlikda A.M.ni tan olmagan kishi bo'lmagan. Z.M.Bobur uni "ta'-liq" xatining ustasi desa, boshqa bировlar "suxs"

xatida mahorati zo'r edi, – deydilar. Davlatshoh Samarqandiy ta'rificha, "uning yozgan xatlari to-vusning rang-barang patlariday chiroyli, har bir haryai yoqutday dona-dona" bo'lgan. Musiqa sahasida u qonunni mohirlik bilan chalgan. Zay-niddin Vosifiy "Badoye' ul – vaqoye'" asarida xabar berishicha, A.M. Navoiyning "Din ofati ul mug'bachayi mohliqodir" deb boshlangan mus-tazodiga kuy bastalagan va Hirotida bu qo'shiq sevib aytilgan.

A.M. she'rida "Bayoniy" taxallusini qo'l-lagan. Manbalarda uning 2 ming baytga yaqin she'r yozgani xabar qilinadi. Uning she'riy de-roni, tugallanmay qolgan "Xusrav va Shirin" kabi dostonlari ham bo'lgan. Mashhur tazki-ranavis Som Mirzo o'zini A.M.ning shogirdi hisoblangan.

A.M.ning adabiyot va madaniyat tarixidagi eng katta xizmatlaridan biri uning tarqoq holda yotgan turli-tuman tarixiy hujjatlarni, shoh ko'r-satmasiga ko'ra o'zi tuzgan shohlik farmonlari-ni to'plab "Munshoat" tuzganidir. A.M.ning bu asari "Manoqib", "Insho", "Tarassul", "Sharaf-noma" deb ham yuritiladi. 1901-y.da bu asar Vissbadenda, 1952-y.i uning foto-maksimilye G.Ryomer tomonidan nashr ettirildi. A.M.ning bu asaridagi ayrim hujjatlar N. biografyasi va fa-oliyatiga ham aloqadordir. Shu jumladan, "Haz-rat Amir Alisher Navoiyga haj safari munosabati bilan berilgan nishon" ham shu to'plamdan joy olgan. Abu Rayhon nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida bu asarning bir necha qadimiy qo'lyozma nusxalari bor. A.M. "Tarixi Shohiy" degan tarixiy asar ham yozgan. Lekin u bizgacha yetib kelmagan. Vosifiy yo-zishicha, A.M. Navoiy g'azallariga kuylar ham bitgan.

Sulton Husayn Boyqaro vafotidan keyin A.M. ma'lum vaqt safaviylar xizmatida bo'l-gan. Uning 1516-yy.da vafot etganligi taxmin qilinadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдулло Марварид. Шарафнома. – Висбаден, 1901;

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобирнома. – Т., 1960; Юнусхўжаева М. Абдулло Марварид. – Т., 1979.

Ab.H.

ABDULLA TO‘QAY (1886–1913) – tatar shoiri, publitsist. 1902-y.dan she’rlar yoza boshlagan. A.T. tatar adabiyotida tanqidiy realizm, bolalar adabiyoti, zamonaviy tatar adabiy tilining asoschilaridan biridir.

Tataristonda A.T. nomidagi respublika davlat mukofoti ta’ sis etilgan. Uning vafotiga bag‘ishlab, Tavallo, A.Avloniyalar she’rlar yozishgan. Shoir she’rlari 1913-y.dan o‘zbek tiliga tarjima qilinib, darsliklarga kiritilgan. A.T. Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg‘oniy, N. asarlarini puxta o‘rgangan va she’rlarida bu ta’sir ochiq ko‘rinadi. Hatto N. g‘azallariga muhammaslar ham bog‘lagan.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Абдулла Тўқай. Танланган асарлар. – Т., 1961; Турдиев Ш. Абдулла Тўқай ва ўзбек адабиёти // “Жаҳон адабиёти” журнали, 2011 йил, 4-сон.

Z.R.

ABDULLAYEV Ahmad – f.f. d-ri., adabiyotshunos olim, adib. U, asosan, XI–XII asrlar forsiy she’riyat taraqqiyoti, lirik janrlarning shakllanishi, adabiy uslublarning qaror topish jarayonlari, g‘aznaviylar va saljuqiylar davri shoir-lari ijodi bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan.

A.A. N. va forsiy-tajik adabiyoti, N.ning forsiy merosi, ustozlari va zamondoshlari, N. va tasavvuf, N. va adabiy ta’sir masalalari bo‘yicha tadqiqotlar olib borib, bir qator maqolalar e’lon qildi: “Nasim ul-xuld” qasidasida irfoniy g‘oyalar”, “Navoiyning “Yoz” qasidasida tabiat tasviri va ijtimoiy ohanglar uyg‘unligi”, “Navoiyning to‘rt ustoz”, “Alisher Navoiyning “Ey ko‘ngil” g‘a-

zalining an’anasi”, “Navoiy va masnu’ she’r”, “Navoiy va Mavlono Burhoniddin” va h.k. Olimning Sharq adabiyoti va falsafasiga oid bo‘lgan ushbu maqolalari forsiy va turkiy adabiyot qiyosi asosiga qurilgani, teran ilmiy tahlillar va nazariy umumlashmalarga boyligi b-n alohida qimmatga ega. U har bir adabiy hodisa va badiiy yangilikni Sharq mumtoz so‘z san’ati mezonlari asosida baholaydi. Olim N. hayoti va ijodi b-n bog‘liq mazkur maqolalarining barchasini to‘plab, “Navoiy haqida yigirma ikki maqola” nomi ostida alohida kitob holida e’lon qildi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Абдуллаев А. Тасаввуф ва унинг намояндalari. – Т., 2009; Абдуллаев А. Навоий ҳақида йигирма икки мақола. – Т., 2011; Йўлдошев Н. Бердимуродова М. Аҳмад Абдуллаев // ЎТА, 2007, №1; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд. 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

ABDULLAYEV Vohid Abdullayevich (15.5.1912. – Samarqand – 1985.30.7 – Moskva) – f.f. d-ri (1959), prof. (1960), akad. (1966), O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi (1973). 1912-y. 15-mayda Samarqandning Chorraha mavzesida tug‘ilgan. Dastlab Samarqand shahridagi eski maktabda talim oladi, 1920–1927-yy. da Alisher Navoiy nomidagi yangi usulda ish ko‘ruvchi ta’lim dargohini tamomlaydi. 1927–1930-yy.da Samarqand shahridagi ta’lim-tarbiya texnikumida, 1930–1932-yy.da Farg‘ona davlat pedagogika institutining ijtimoiy-adabiyot bo‘limida o‘qiydi. A.V.A. talabalik yillarida Farg‘onadagi Xotin-qizlar fakultetida ona tili va adabiyot fanidan muallimlik qiladi. Dastlab Moskvada, so‘ngra Toshkentda aspiranturada o‘qiydi hamda Toshkentda joylashgan Respublika o‘qituvchilar malakasini oshirish institutida adabiyotdan dars beradi (1933–1935). A.V. 1935–43-yy.da Buxoro va Samarqand pedagogika institutlarining, 1944–69-yy.da Alisher Navoiy nomidagi Samarqand davlat universiteti O‘zbek adabiyoti

kafedra mudiri, 1963-y.dan umrining oxiriga qadar shu universitet rektori vazifasida faoliyat yuritgan.

1941-y.da “Alisher Navoiy hayoti va ijodining Samarqand davri” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini, 1959-y. Bokuda “O‘rta asrlarda Xorazmda o‘zbek adabiyoti” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini (ikki jilddan iborat) himoya qilgan. Bu tadqiqot ishi to‘ldirilib, “O‘zbek adabiyoti tarixi” nomli darslik yaratilgan va 1964, 1967, 1980-yy.da qayta nashr etilgan. A.V.A. ijod b-n ham shug‘ullanib, bir qator, jumladan, “Samarqand sayli”, “Bedor qo‘shiqlar” kabi she‘riy to‘plamlar nashr ettirgan. “Navoiy Samarqandda” (1948), “Abdurahmon Jomiy Samarqandda”, “Navoiy va Bobur”, “Muhammad Sulaymon o‘g‘li Fuzuliy”, “Nishotiy va uning “Husni Dil” dostoni”, “Xoksor va uning “Muntaxab ul-lug‘ot” kitobi” (1955), “Nishotiy va Xoksor” (1960), “Nasimiy va o‘zbek adabiyoti”, “O‘zbek adabiyoti tarixi” (1964), “Asrlar nafasi”, “Saylanma” (1982), “Miri va uning zamondoshlari” (B.Valixojayev b-n hamkorlikda) kabi qator asarlari o‘zbek adabiyoti va adabiyotshunosligi masalalariga bag‘ishlangan. A.V.A.ning to‘rt yuz ellikka yaqin ilmiy risola, she‘riy va nasriy asarlari, ilmiy va ommabop maqolalari (250 dan ortiq) chop etilgan.

Ad.: Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. TAT. 10 jildlik, 1-4-jildlar. – T., 2011; Sulaymonov I. Adabiyot ilmining allomasi – Vohid Abullayevni eslab // 06.05.2021; Xusainov A., Axmedova Sh., Xamroyev A. Ustozlar yodi barhayot // www.buxdu.uz; ЎЗМЭ. 1-жилд. – T., 2000.

M.X.

ABDULLAYEV Ismatulla (1927-y., Namangan – 2005) sharqshunos olim, f.f.d-ri (1974), prof., O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi (1989), Abu Rayhon Beruniy nomidagi davlat mu-

kofoti sovrindori (1989). A.I. manbashunos va matnshunos sifatida 20 dan ziyod kitoblar muallifi. Uning As-Saolibiy haqidagi tadqiqotlari, “Yatimat-dahr-fi-mahosin-ahl-al-asr” kitobining o‘zbekcha va ruscha tarjimalari arabshunoslikka muhim ulush bo‘lib qo‘shilgan. Shuningdek, A.I. Mashrabga nisbat berilgan “Mabdayi nur”, “Kimyo” nomli asarlarni, shoir Xilvatiy devonini nashrga tayyorlagan. U arab adiblari Abdurahmon al-Xomisiy, Abdurahmon Sharqiy, Usama ibn Munqiz asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilgan. A.I. 300 dan ziyod ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalarning muallifi. Ulardan “Ulug‘ mutafakkir ijodida arab adabiyoti”, “Navoiy va arab adabiyoti” maqolalarida bevosita N.ning arab tili va adabiyotiga munosabati, “H.A.” maqolat va hikoyatlarida Qur‘on oyatlarining izi va ta‘siri tahlil qilingan.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Мўмин Ҳошимжонов. Бобораҳим Маишраб ҳаёти ва ижодий фаолияти. – Т., 2007; Абдуллаев И. Абу Мансур ас-Саолибий. – Т., 1992; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. – Т., 2000; Ҳомидий Ҳ., Маъмуров М. “Наманган адиблари”. – Т., 2007; Абдусаттор Жуманазар. “Мабдаи нур” ва калаванинг икки учи. Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси. 2010 йил 36-сон.

H.H.

ABDULLAYEV Fattoh (1914, Jambul – 1985, Toshkent) – tilshunos olim, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, f.f. d-ri, prof. “XV asr o‘zbek adabiy tilining dialektal asoslari masalasi” maqolasida N. tili asosida turli o‘zbek shevalari yotishini isbotlab, Boburning “... Andijon elining lafzi qalam bila rostdur, aning uchunkim Alisher Navoiyning musannifoti bo-vujudkim Hirida nash‘u namo topibdur, shu til biladur” fikriga haqli ravishda e‘tiroz bildirgan. “M.L.” asari olim fikrini tasdiqlaydi. N. asarlari tili asosida o‘g‘uz, qipchoq shevalariga kiruvchi juda ko‘p urug‘ tillari yotadi. Bu urug‘lar shoir

asarlarida qayd qilingan. A.F. “Navoiy asarlari tilida unli tovushlar uyg'unligi masalasiga doir” maqolasida o'zbek tilida singarmonizm qonuniyati buzilishi N. davridan boshlanganiga ko'plab misollar keltirgan. Aslida bu b-n olim XV asrda singarmonizm yo'qligini ta'kidlagan.

Ad.: Алишер Навоий. Мухокамат ул-лугатин. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; XV аср ўзбек адабий тилининг диалектал асослари масаласи // Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Т., 1963.

E.U.

ABULBASHAR – Odam Ato, insoniyatning otasi. Odam (a.s.)ning laqabi, chunki odamzod nasli undan boshlanadi. “Odamning kuniyati Bulbashardur va laqabi Safiyullohdur”, – deb yozadi bu haqda N. “T.A.H.” asarida.

Tasavvuf falsafasiga ko'ra, Muhammad (s.a.v.) nuri olam va odam yaratilmasdan burun ham bor edi. Chunki Alloh taoloning olamni ham, odamni ham yaratishidan maqsadi – Muhammad (s.a.v.) bo'lgan. Binobarin, Muhammad (s.a.v.) garchi jismonan Odam (a.s.)dan keyin tug'ilib, insoniyatning otasi sifatida unga farzand maqomida bo'lishiga qaramay, nur sifatida undan avval yaratilgan. Shuning u-n ham N. bir baytida: “Agarchi Abulbashar, ya'ni bani basharning otasi barcha otalarning otasi bo'lsa ham Abulqosim – Qosimning otasi, ya'ni Muhammad (s.a.v.) hech qanday shak-shubhaga o'rin qoldirmay, uni o'zining farzandi ekanligini ta'kidladi”, – deb yozgan edi:

*Turfa bukim, Bulbashar keldi atolarg'a ato,
Lek Bulqosim dedi farzand ani bevahm-u bim.*

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва хукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Саъжжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1370 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд I. – М., 1969; Мухаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-лугот.

Жилд I. – Душанбе, 1987; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2009.

E.O.

ABUL MUHSIN MIRZO (1427, Hirot – 1450, Samarqand) – temuriy hukmdor. 1448-y. da qisqa muddat Hirot taxtida, 1450-y. Samarqand taxtida o'tirgan. A.M.M. Ulug'bek Mirzoning katta o'g'li, Ulug'bek esa Shohrux Mirzoning to'ng'ich farzandi.

A.M.M. shaxsiyatida qat'iyat, jasurlik bo'lgan. U harbiy sohada ham uquvli edi. Tarixchilar Ulug'bek va A.M.M.ning Tarnob jangida Aloudavla ustidan g'alaba qilishida A.M.M.ning jasorati va salohiyati asosiy omil bo'lganini qayd etganlar. Uning bu xususiyatlari otasiga qarshi harbiy harakatlar davomida, shuningdek, uning qisqa muddatli hukmronligi vaqtida ham namoyon bo'lgan. Lekin, afsuski, shahzodaning tabiatidagi salbiy jihatlar, eng avvalo, hokimiyatparastlik va shafqatsizlik undagi qobiliyat va salohiyatning to'la namoyon bo'lishiga yo'l qo'ymagan va oxir-oqibatda uni halokat sari yetaklagan.

A.M.M. boshqa temuriy hukmdorlar singari ilm-fanga, adabiyotga qiziqqan va she'rlar yozgan. Manbalarda uning astronomiyaga ishtiyoqi bo'lgani, diniy masalalardan ham xabardor ekani qayd etilgan. N. A.M.M. mirzoning shaxsiyati va faoliyatini tilga olgan. “M.N.” tazkirasining 7-majlisida N. A.M.M. haqida ma'lumot beradi. Buyuk shoir uning shaxsiyatini salbiy baholaydi, otasini o'ldirganini qoralaydi. “Mavdoyi mizoj va vasvasiy tab' va havonasor kishi erdi... O'tar dunyo maslahati u-n donishmand va podshoh otasini o'turti. Har oyinakim, saltanat Sheruyaga jafqo qilg'oncha anga qildi. Ammo tab'i nazm erdi va she'rni obdon aytur erdi”, deb yozadi. N. bu yerda A.M.M.ni Eron shohi Xusrav Parvizning o'g'li Sheruyaga o'xshatadi. Sheruya saltanatni egallash u-n o'z otasini o'ldirgan va taxtga chiqqach, 6 oygina hukmronlik qilib, qatl etilgan edi, ayni paytda she'riyatdagi iqtidori va qobiliyatini e'tirof etadi hamda ijodidan namuna sifatida quyidagi baytini keltiradi:

*Bar dil-u jon sad balo az yak
nazar ovard chashm,
Chun bigo'yam shukri in,
yo Rab, nabinad dard chashm.*

Tarj.: Ko'z bir qarash b-n dil va jonga yuz balo keltirdi, buning shukrini qilar ekanman, yo Rab, (shu) ko'z dard ko'rماغay (deyman).

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Абдураззоқ Самарқандий. *Матлаъ ас-саъдайн ва мажмаъ ал-бахрайн. 2-жилд.* – Т., 2008; Эргашев Қ. *Алишер Навоийнинг насрий услуги масалалари.* – Т., 2022; Асадов М. *Соқийнома: тарих ва поэтика.* – Т., 2020.

Q.E.

ABDULLOYEV Olimjon (1978-y.da tug'ilgan) – n.shunos, f.f.n. (2015), dotsent (2016), shoir. A.O.ning ilmiy ishlari o'zbek-tojik adabiy aloqalari, N. asarlarining fors-tojik shoirlari asarlari b-n muqoyasaviy tahlili masalalariga bag'ishlangan. Nomzodlik ilmiy tadqiqoti ham “Alisher Navoiy va Amir Xusrav Dehlaviy “Xamsa”larining qiyosiy tadqiqi” deb nomlandi. Unda N.ning Amir Xusrav ijodiga munosabati, ikki ulug' shoirning g'azal, qasida, masnaviy va dostonlari qiyoslanib, ular ijodidagi an'ana, yangilik va badiiy mahorat ko'rsatib berilgan. A.O.ning tadqiqotlari N. ijodini fors-tojik adabiyoti b-n qiyoslab, tadqiq etish jihatidan ahamiyatlidir.

Ad.: Алишер Навоий. *Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар.* – Т., 2011; Амир Хусрав Деҳлавий ва Амир Алишер Навоий. – Хўжанд, 2011; *Адабиёт. 8-синф учун ўқув қўлланмаси (ҳаммуаллифликда).* – Хўжанд, 2015; *Адабиёт. 11-синф учун ўқув қўлланмаси (ҳаммуаллифликда).* – Хўжанд, 2015; *Шеърлий тўпламлари: Мезон.* – Хўжанд, 2012; *Нигор.* – Хўжанд, 2014.

Sh.R.

ABDULLOH Ro'yin (1955 – Afg'oniston, Qunduz,) – filolog, n.shunos olim. Qunduzdagi diniy madrasada ta'lim olgan, arab, fors, turk tillarini o'rgangan. Davriy nashrlarda jurnalist, Mozori Sharif shahridagi O'zbek madaniy markazi boshlig'i sifatida faoliyat yuritgan. Afg'onistonda N. asarlarining nashr etilishida A.R.ning xizmatlari katta. Ko'p yillik izlanish, tinimsiz mehnati natijasida olim 2014-y. ga qadar N. asarlarining 23 tasini nashr qilgan, arab tiliga o'g'irgan. Mazkur asarlar, asosan, Kobuldagi “Amiriy”, Mozori Sharifdagi “Sultoniy” va boshqa nashriyotlarda ming nusxadan chop etilgan. Olim nashrga tayyorlashda O'zbekistondagi kirill yozuvida chop bo'lgan nashrlardan va qo'lyozma nusxalardan ham qiyosiy foydalangan. Muntazam ravishda O'zbekistondagi n.shunoslar b-n ilmiy hamkorlik olib boradi. Toshkent, Navoiy shaharlaridagi anjumanlarda ma'ruzalari b-n ishtirok etgan. A.R.olima S.G'aniyevaga Afg'onistondagi N. asarlarining to'qqizta nashrini tuhfa etadi. Mazkur nashrlar xususida ma'lumot bergan olim “Majolis” matni Navoiy 20 jildligi 13-jildda berilgan matn b-n emas, Faxriy Hirotiy va Muhammad Qazviniyning forsiycha tarjimalari matniga qiyos qilingan. Izoh-havolalar ham mazkur tarjimalar noshiri Ali Asqar Hikmat kitobidan olingan. Matn oxirida ham “Uch nusxa orasidagi farqlar” jadvali asl nusxa – Hiroto qo'lyozmasi va tarjimalar asosida berilgan”ini qayd etadi (74). Hozirda N. asarlarining ilmiy-tanqidiy matnlarini yaratishda o'zbek olimlari A.R. tayyorlagan nashrlardan ham foydalanishmoqda.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; *Фаниева С. Афғонистонда Навоий асарлари наири // Абадият гулиани.* – Т., 2011; *Азизуллаҳ Арал. Навоий ўзига қўйган ҳайкални бузиб бўлмас ёхуд Афғонистондаги навоийшунослик тарихи // “Марказий Осиё ренессанси” журнали.* – Т., 2023.

S.O'.

ABDULLOH XOTIFIY (1454, Jom – 1521, Hirot) shoir, xamsanavis, Jomiyning jiyani. N. “M.N.”ning 3-majlisida A.X.ga alohida maqola bag‘ishlaydi. A.X., – deb yozadi N., – Jomiy qarindoshi esa-da, ma’naviyatda undan yiroqdir. A.X. Firdavsiy “Shohnomasi”, Nizomiy “Panjanji” va Xusrav Dehlaviyning “Xamsa”sini pisand qilmas ekan. Jomiy masnaviylarini ham deyarli mensimagani. N. A.X.ning “Temurnoma” dostonini “Zafarnoma” deb ataydi va undan uch bayt keltiradi. 1491-y.da A.X.ning “Xamsa”sida – “Layli va Majnun”, “Shirin va Xusrav”, “Haft manzar”, “Temurnoma” dostonlari yaratilgan edi.

N. A.X. haqida “She’ri el orasida bag‘oyat mashhur va rivoji nomaqdur” deb yozadi.

A.X. “L.M.” dostonining 7-bobida N. ta’rifida to‘xtaladi va uning ilm-fan, madaniyat rivojiga qo‘shgan hissasiga shaxsiyatidagi adolatparvarlik xususiyatiga yuksak baho beradi. A.X. N. ning she’riyatidagi mahorati haqida so‘zlar ekan, uni Firdavsiy, Xoqoniy, Xusrav Dehlaviylar qatoriga qo‘yadi. N.ni “*Fazl-u hunarda, xulq-u karamda zamonaning yagonasi*” deb ta’riflaydi. Bobur A.X.ning “Layli va Majnun”i haqida so‘zlab, “*agarchi latofati shuhraticha yo‘qtur*”, deb yozadi.

XVI asrda yashagan o‘zbek shoiri (qo‘ng‘irot urug‘idan) Nodirbek sadr A.X.ning “Temurnoma” asariga tatabbu’ yozgan va shayboniy Abdullaxonga bag‘ishlagan. Ko‘rinadiki, garchi N. va Bobur A.X. ijodiga uncha yuqori baho bermagan bo‘lsalar-da, uning ham o‘z muxlislari va izdoshlari bo‘lgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдуллоҳ Ҳотифий. Лайли ва Мажнун, бо тасхиҳ ва муқаддимай. Асадуллаев С. – Душанбе, 1962; Шодиев Э. Навоий ва ёш тожик адиблари. – Ленинобод, 1969.

ABDULXAYROV Manzar

Husanovich (1964, – Shahrisabz) – matnshunos olim, shoir, f.f. d-ri. O‘zMU Sharqshunoslik fakultetida (1982–1988) o‘qigan, O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot (hozirgi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti) ilmiy tekshirish instituti aspiranturasida tahsil olgan (1991–1994). A.M.H. prof. Sh.Shukurov rahbarligida “Devoni Munis” tilining leksik qatlamlari” mavzusida nomzodlik (1996), so‘ngra “Navoiy asarlari matni tabdilini amalga oshirish usullari, tamoyillari va amaliy masalalari” mavzusida doktorlik (2020) dissertatsiyalarini himoya qilgan. Respublika va xalqaro miqyosda yuzdan ortiq maqolasi hamda ko‘plab she’r va hikoyalari chop etilgan. “Eski o‘zbek yozuvi” o‘quv qo‘llanmasi (1989), “Ming bir so‘z” qo‘llanmasi (1991), “Sohil ohanglari” she’riy to‘plami (2004), “Navoiy merosi – so‘z maxzani” o‘quv qo‘llanmasi (2005), “Navoiy asarlarida so‘z va iboralar” monografiyasi (2009), “Navoiy asarlarining izohli lug‘ati” (2018), “Lison ut-tayr” tabdili (2019), “So‘z sari, So‘zing sari” she’riy to‘plami, (2021), “Xamsa” dostonining to‘liq nasriy tabdili” (2021), “Orazin yopqach ko‘zumdin” to‘plami (2021), “Ko‘zidin boshda havodir” to‘plami (2021), “Timsol tadriji” monografiyasi, “Adabiy manbani matniy tadqiq etish usullari va tamoyillari” monografiyasi (2022), “Asliyat va tabdil muammolari” o‘quv qo‘llanmasi (2023) nashr qilingan.

Olim dissertatsiyasida N. asarlari matni tabdilini amalga oshirish usullari, tamoyillari va amaliy masalalari muammolarini tarixiy aspekt-da matnshunoslik va adabiy manbashunoslik nazariyasiga ko‘ra asoslab, keng tahlil qilgan. Ulug‘ shoirning boy adabiy merosi sho‘rolar davrida g‘oyaviy-badiiy tahrirdan o‘tkazilib, asliyatdan yiroqlashtirilganligi aniqlanib, qo‘lyozma manbalar asosida nashrlaridagi nuqson va kamchiliklar tuzatilgan, yangicha tamoyillar asosida chuqur tahlillar orqali ochib bergan. Mazkur dissertatsiya N. asarlarini tushunish va tushuntirish yo‘lidagi yangi izlanishlardan biri sifatida muhim ilmiy qimmatga ega.

Olim dissertatsiyasida N. asarlari matni tabdilini amalga oshirish usullari, tamoyillari va amaliy masalalari muammolarini tarixiy aspekt-da matnshunoslik va adabiy manbashunoslik nazariyasiga ko‘ra asoslab, keng tahlil qilgan. Ulug‘ shoirning boy adabiy merosi sho‘rolar davrida g‘oyaviy-badiiy tahrirdan o‘tkazilib, asliyatdan yiroqlashtirilganligi aniqlanib, qo‘lyozma manbalar asosida nashrlaridagi nuqson va kamchiliklar tuzatilgan, yangicha tamoyillar asosida chuqur tahlillar orqali ochib bergan. Mazkur dissertatsiya N. asarlarini tushunish va tushuntirish yo‘lidagi yangi izlanishlardan biri sifatida muhim ilmiy qimmatga ega.

Ad.: Абдулхайров М. Навоий асарлари матни табилини амалга ошириши усуллари, тамойиллари ва амалий масалалари. ф.ф. д-ри. дисс. – Т., 2020; Абдулхайров М. Навоий мероси – сўз махзани. – Т., 2005; Абдулхайров М. Навоий асарларида сўз ва иборалар. – Т., 2009; Абдулхайров М. Тимсол тадрижи – Т., 2022; Абдулхайров М. Аслият ва табдил муаммолари. – Т., 2023.

O.T.

ABDULKARIM MIRZO – (XIX asr) Buxoro xattotlik maktabi vakili, olim va mohir xattot. “X.” (ShI. Inv. 9751/11 336 v.) va “L.T.” (ShI. Inv. 9751/ 1. 324 v.)ni Buxoro nasta’liq xatida (1257/1841–42 y.), oqish, yuqqa, shaldiroq Qo‘qon qog‘ozida ko‘chirgan, varaq atroflari oltingin suvida hoshiya tortilgan, 336 varaq. Yana bir qo‘lyozma ShI-2, inv.448. Nusxa to‘rt devondan olingan she‘rlardan iborat, g‘azallarda har bir harfga sarlavha bor, boshidan oxirigacha poygir mukammal, matn qora siyohda, sarlavhalar qizil siyohda bitilgan. Qo‘qon qog‘ozi.

Ad.: *Собрание восточных рукописей академии наук, VII т. – Т., 1964.*

Muh.A.

ABDULMANNON IBN ABDULVAHNOB KOTIB (1880–1945, Toshkent) xattot. U ko‘chirgan 20 ga yaqin qo‘lyozma O‘zR FAShIda saqlanmoqda. Bular orasida N.ning “X.” (1905) va “M.N.” (1917) asarlari aniq va ravon nasta’liq xatida ko‘chirilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. – Т., 2000.

Muh.A.

ABDULQODIR GO‘YANDA (laqabi; asl ismi: Xoja Kamoliddin (Nizomiddin) ibn G‘aybiy ibn Ayniy) (1376, Isfahon – 1435, Hi-

rot) – taniqli hofiz, bastakor, musiqashunos. Isfahonning Noyin qishlog‘ida tug‘ilgan. Sa‘diy Sheroziy avlodlaridan ekanligi naql qilinadi. 10 yasharligida o‘z davrining qator ilmlarini egalaydi. Musiqa ilmini otasi huzurida o‘rganadi. Yoshligidan she‘r to‘qib, kuy bastalagan. Nay, ud, chag‘ona, rubob, ajabrud va boshqa cholg‘u asboblarini chalishda tengsiz bo‘lgan. 1379-y.da Ahmad Jaloyir saroyida ramazon oyida har kuni bir kuy bastalab, o‘zi uni ud asbobida ijro etgani naql qilinadi.

Dastlab, Bag‘dodda – Iroq hokimi Sulton Uvays Jaloyir (1356–1373) saroyida xizmat qiladi. Bu yerda u 1397-y.da zamonasining mashhur bastakori Rizouddin Rizvonshoh tashabbusi b-n o‘tkazilgan 100 ming dinor mukofot belgilangan tanlovda g‘olib chiqadi. So‘ng hamkasbi Qutb Noyi b-n Tabrizda – Amir Temurning o‘g‘li Mironshoh huzurida bo‘ladi. N.ning “M.N.” tazkirasida keltirilishicha, Sohibqironning o‘g‘li Mironshoh ichkilikka berilib, ko‘pgina nojo‘ya ishlarni sodir etadi. Amirning amriga ko‘ra, shahzodaning bunday yomon yo‘lga kirishiga sababchi bo‘lgan Mavlono Muhammad Koxiy b-n Ustod Qutb Noyining boshi tanidan judo qilinadi. Ammo ulardan biri – Xoja Abdulqodir qochib ketadi va begona yurtlarda o‘zini devonalikka solib yuradi. Ba‘zilar yana Bag‘dodga borib, avvalgi valine‘mati Ahmad Jaloyir huzurida panoh topganini aytadilar. Temur 1393-y. da Iroqqa 2-marta yurish qilganida qochoqni tutib keladilar. Shunda Qur‘onni yod bilgan va yaxshigina qiroati bo‘lgan Xoja Abdulqodir bir Qur‘on o‘qimoq qiladikim, Sohibqironning qahri mehrga aylanib, ko‘ngli yumshaydi va atrofida-gilarga qarab quyidagi mashhur misrani o‘qiydi:

Abdol zi bim chang dar Mushaf zad.

Tarj.: Darvesh qo‘rqanidan Qur‘onga chang soldi. Andin so‘ngra Xojag‘a iltifot va tarbiyatlar qilib, o‘z oliy majlisida nadim va mulozim qildi.

Boshqa bir rivoyatga ko‘ra, Amir Temur Iroq sari yurish qilganida A.G. tuyalar karvoni b-n unga peshvoz chiqadi. U har bir tuyaning

bo‘yniga ma‘lum bir pardada ovoz chiqaradigan qo‘ng‘iroqni taqib qo‘ygan. Karvon yurganida qo‘ng‘iroq ovozlari bilan birgalikda Iroq maqomidagi dilkash bir kuy bo‘lib yangrar ekan. Buni eshitgan Sohibqiron amiri Lorni yoniga chaqirib, buning nimaligini so‘raganida, u kuy muallifining bir qoshiq qonidan kechishni o‘tinadi va:

– *Gunohkor qulingiz Xoja Abdulqodir bu kuyni aybining kafforati uchun sizga peshkash qilmoqda*, – deb izoh beradi.

Amir Temur vafotidan so‘ng u Samarqand taxtiga o‘tirgan ma‘rifatli hukmdor, she‘riyat va musiqa shinafondasi Xalil Sultonning eng yaqin nadimiga aylanadi. Shohrux Mirzoning Xalil Sulton ustidan g‘alabasidan keyin uning saroyida xizmat qiladi. U Shohrux saroyining shuhratini oshirgan san‘atkorlardan biri sifatida manbalarda qayd etiladi.

A.G. nay u-n “Peshravi dor”, “Savti nay” kabi kuylar yaratgan. Rudakiy, Unsuriy, Farruxiy, Sa‘diy, Hofiz, Kamol Xo‘jandiy kabi ko‘plab shoirlarning she‘rlariga kuy bastalagan. “Rost” maqomlari yo‘lidagi “Amali Nasr”, “Taronai Iroq”, “Amali muxayyar”, “Buzurg”, “Iroq”, “Dugoh”, “Dugoh” va Xoja Abdulqodir tasnifi”, “Amali tarona”, “Savti ushshoh”, “Mustazodi Navo”, “Amali Rost”, “Amali bo‘ston”, “Amali gesu”, “Amali guliston”, “Amali xoriston” A.G. ning mashhur va betakror kuylaridan hisoblanadi. Darvesh Alibek “Musiqqa haqida risola” asarida ma‘lumot berishicha, 12 maqomni ham aslida u kashf etgan. Uning “Maqosid ul-alhon” (“Kuy-larning maqsadi”), “Jome‘ ul-alhon” (“Kuylar majmuyi”), “Zubdat ul-advor” (“Musiqqa ilmi xulosasi”), “Lahniya” (“Kuynoma”), “Nag‘amot ul-advor” (“Musiqiy ohanglar”), Kanz ul-alhon” (“Ohanglar xazinasi”), “Sharh ul-advor” (“Musiqqa maqomlari sharhi”) va boshqa asarlari musiqa san‘atining vujudga kelishi, rivojlanish bosqichlari, cholg‘u asboblari va ularning pardalari, zarb va vazndan foydalanish usullari kabi masalalardan bahs etadi. Jumladan, 1405-y.da yozgan “Jome‘ ul-alhon” (“Kuylar majmuyi”) to‘plamini Abdurahmon Jomiyga tuhfa qilgan. 1413–1418-yy.da uni qayta ishlab to‘ldirgan va boyitgan hamda Shohrux Mirzoga bag‘ishlagan.

“Maqosid ul-alhon” (“Kuylarning maqsadi”) risolasini esa, Boysung‘ur Mirzoga taqdim etgan. A.G. Arastu, Batlimus (Ptolemey), Aflotun, Fisog‘urs (Pifagor) kabi qadimgi yunon, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abdulmo‘min Urmaviy kabi Sharq allomalarning musiqaga oid asarlariga sharhlar yozgan. O‘z navbatida, A.G.ing risolalari turk tiliga tarjima qilinib, unga sharhlar bitilgan. Sankt-Peterburg, Bodlen, Parij, Madrid, Britaniya kutubxonalarida A.G. asarlarining mukammal nusxalari saqlanadi. Sulton Muhammad Udiy Samarqandiy, Qutbiddin Noyi, Yusuf Andijoniy, Abdulmo‘min Hofiz, Hofiz O‘bahiy kabi XV asr hofiz-u musiqashunoslari A.G.ning shogirdlari hisoblanadilar. O‘g‘li Abdurahmon va nabirasi Abdulaziz musiqa tadqiqi va tahlilida A.G. an‘analarini davom ettirganlar. N. “M.”dagi Shohquli G‘ijjakka yozilgan maktubida A.G. nomini tilga oladi: “...to ishing ul yerga yettikim, Fisog‘urs hakim zamonidinkim, advor ilmining voze‘idur, Arastu zamonig‘achakim, muallimi avval debturlar va Abu Nasr Forobiy chog‘indinkim, muallimi soniy debturlar, Xoja Abdulqodir asrig‘acha ma‘lum emaskim, bu fanda hech podshoh zamonida bu fan ahlidin hech kimga muncha tarbiyat va nash‘-u namo voqe‘ bo‘lmish bo‘lg‘aykim, senga voqe‘ bo‘ldi”.

A.G.ning kenja o‘g‘li Abdulaziz ham yetuk bastakor bo‘lib yetishadi. Uning “Naqvat ul-advor” (“Musiqqa maqomotidan sochmalar”) asari turk sultoni Mehmet II (1451–1481)ga bag‘ishlangan. Nabiralaridan biri Mahmud ham turk sultoni Boyazid II (1481–1512) davrida yashab, u ham “Maqosid ul-advor” (“Musiqaning maqsadi”) kitobini bitgan.

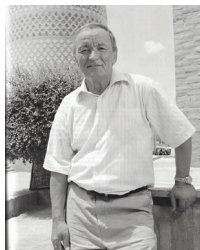
Ad.: Алишер Навоий. Муниаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд. 1. – Душанбе., 1988; Норкулов Н. Темурийлар даври маданияти тарихидан лавҳалар. – Урганч, 1996; Қодиров Э. Алишер Навоийнинг насрий услуги масалалари. – Т., 2022.

E.O.

ABDULQODIR IBN MULLO BAHODIR KOSHG'ARIY (XIX asr – XX asr boshlari, Koshg'ar) – olim, nasx, suls va nasta'liq xatlarida mohir bo'lgan va kitoblar ko'chirgan. N.ning “L.T.” va “X.”sini 1249/1933–34-y.da Koshg'arda kitobat qilgan. Har bir doston boshlangan sahifada kitob egasining muhri bosilgan. Matn qora siyohda, sarlavhalar qizil siyohda yirik chiroyli nasta'liq xatida bitilgan. Hoshiyasida zarhal, yaxlit ko'k rangli jadval tortilgan, charmli, naqshli muqova, 369 varaq.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Садрӣ Зиё. Тазкират ал-хаттотин. ШИ-1, № 1304/Ш; – Т., ШИ, инв. 229.425 в; Муродов А. Марказий Осиё хаттотлик санъати тарихидан.

Muh.A.

ABDULHAKIM Matnazar (1948–2010, Urganch) – taniqli shoir, mohir tarjimon, nozikta'b adabiyotshunos, hozirjavob publitsist. Xorazm viloyati Urganch tumanidagi Qorovul qishlog'ida tug'ilgan. O'rta maktabni tugatgach, 1967–1972-yy.da Rossiya-dagi Taganrog DPIning Filologiya fakultetida tahsil olgan. So'ngra Urganch tuman gazetasida bo'lim mudiri, qishloq maktabida o'qituvchi bo'lib ishlagan. 1982–1997-yy.da O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Xorazm viloyat bo'limida adabiy maslahatchi bo'lib ishlagan. 1997-y.dan to umrining oxirigacha Xorazm Ma'mun akademiyasida ilmiy xodim bo'lib faoliyat yuritgan. “O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan Madaniyat xodimi” unvoni (1996) sohibi, “Ofarin” mukofotining “Yilning eng yaxshi shoiri” nominatsiyasi g'olibi (2002).

A.M. bir necha jihatdan N. b-n bog'langan. U N. ijodini muttasil mutolaa qilar, undan mahorat sabog'ini olar edi. Shoirning o'zi bu haqda: “Navoiyni har kuni yod olish, o'qish va uqish

kerak. Dunyo hikmatlari, umr saboqlari Navoiy asarlarida mujassam”, – deb ma'lumot beradi. E.Vohidov bejiz uni “Navoiy yo'lidagi shoir” deya lutf etmagan. Avvalo, shoir ijodida buyuk salafi ta'siri va navoiyona ohanglarni ko'ramiz. Ikkinchidan, u N. g'azallariga tatabbu'lar qilgan va taxmislar bog'lagan. Uchinchidan, N. haqida maqolalar yozgan, ba'zi g'azallarini sharhlagan. Jumladan, shoirning quyidagi misralarida N. qo'llagan “mardumlig' fan qilib”, “xazon sipohi” kabi timsol-u tashbehlarning yangicha jarangini ko'ramiz:

*Va men sakraydirman qo'y ko'zlaringga
Olov halqalarning arosidan.*

*Mardumlig' fan qilib, vatan tutgayman
Ko'zlarining qarosida.*

*Jangga kirgan mahal xazon sipohi,
Soat eng yaxshi zirh, mustahkam sovut.*

*Ellikqal'a ellik asrning ohi,
Bir damdek besh ming yil tafovut.*

N. g'azallarini tahlil qilish va sharhlash ham A.M. ijodining yo'nalishlaridan biri edi. M-n:

*Tong yo'qki ko'zung bo'lsa
ko'ngul birla muloyib,
Majnunga ajab yo'q agar ohu
bilan o'ynar, –*

baytini shunday sharhlaydi: “Bu g'azal Navoiy g'azaliyotining ruhi – jahoniy bir dardkashlik, hasratangezlik kayfiyati bilan sayqal topgan. Mazkur baytdagi “muloyib” so'zi hazillashib, bir-birovni xush ko'rishib, o'ynamoq mazmuniga ega. “Layli va Majnun” dostonida Qays Laylining visolidan mahrum bo'lgach, telbalanib, dasht-u biyobonga bosh olib chiqib ketadi. U yerda jonivorlar bilan do'st tutinadi. Ohular bilan dardlashadi. Navoiy yor ko'zini ohuga o'xshatmoqda. Ya'ni ko'z – ohu, ko'ngil – Majnun. Bu baytda shunday hikmat yashirin – ko'ngil

ko'chasi adashtiradi. Ko'z esa aldamaydi. Ohu yuvoshlik, bokiralik timsoli bo'lganligi uchun N. aybni bilvosta ko'ngilga to'nkab, ko'zning begu-nohligiga ishora qiladi".

A.M. Ogahiy ijodini N.ga qiyosan tekshirgan.

Ad.: Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. TAT. 10 jildlik, 1-4-jildlar. – T., 2011; Alisher Navoiy. Layli va Majnun. TAT. 10 jildlik, 7-jild. – T., 2011; Abdulhakim M. Manগুলিক জামোলি. – Хива, 2009; Abdulhakim M. Сайланма. 2 jildlik. – T., 2017; Faizova X. Matnazar Abdulhakimning badiiy va publiцистик маҳорати НДА. – T., 2019.

E.O., D.G'.

ABDURAHMON G'ozal (1942, Antalya) adabiyotshunos, tilshunos, tasavvufshunos, ilohiyotshunos turk olimi. Uning turkiy tillarni millat ruhi o'laroq anglash va uni avlodlarga yetkazish yo'lidagi sa'y-harakatlari bu-

tun turk olamiga ma'lumdir. Ayniqsa, olimning "Diniy-tasavvufiy turk adabiyoti. El kitobi", "Ahmad Yassaviy "Faqrnomasi", "Sulaymon Boqirg'oniy hayoti va uning hikmatlari", "Bizim Yunus" kabi yirik monografik tadqiqotlari turkiy adabiyotni anglashda muhim sanaladi. Olim ilmiy faoliyatida o'zbek ijodkorlari va ularni tadqiq etgan olimlar b-n aloqasi e'tirofqa molik. A.G.ning amaliy harakatlari natijasida Turkiyada N. asarlarini keng targ'ib qilish, shoirning sharaflil hayoti va turkiy tilni san'at tiliga aylantirishdagi salohiyatini tushuntirish yo'lida Bashkent universiteti huzurida 2022-y. 10-fevralda "Alisher Navoiy tadqiqot va targ'ibot markazi"ning tashkil etilishi esa tahsinga loyiq. Markazni tashkil etish muhimligini anglatish maqsadida A.G. N.ning "millatlarga hayot baxsh etgan boqiy ruh sifatiga ega shaxsiyat" ekanligini dalillovchi, katta ijtimoiy-madaniy taraqqiyotlarning dunyoga kelishida buyuk shoirning o'rnini isbotlovchi maqolalar yaratdi. Shoirning hayot yo'li, davlat

arbobi va adabiy shaxsiyati, turk tili taraqqiyoti yo'lidagi ulkan xizmati va asarlari haqida alohida ilmiy xulosalarga ega izlanishlar olib bordi. U: "Navoiyning yana bir muhim jihati shundaki, u o'z asarlarida milliy tip va xarakterlardan foydalangan. Forsiy adabiyotda qo'llanilgan qahramonlar N. asarlarida faqat nomlarinigina saqlab qolgan holda turkiy shaxsiyatni tamsil etgan" kabi qarashlarni o'rta tashlab, bu xulosalarni nazariy asosladi. Natijada, N. asarlarining mukammal nashrlarini yaratish, uning asarlarini tahlil va talqin etuvchi tadqiqotlar yaratish, turkiy tilni she'riyat tili bo'lishida N.ning xizmatlarini ochib beruvchi xalqaro konferensiyalar o'tkazish kabi oliy maqsadlar qo'yildi. Albatta, N. asarlari turli davlatlarda mavjud. Ammo bu markazning shoir asarlari va N.ga bag'ishlangan tadqiqotlar jamlangan bir kutubxona ham yaratish kabi maslaklari n.shunoslikdagi muhim yutuq bo'lishi aniq.

A.G.ning "H.A." dostoni xususidagi izlanishlari n.shunoslikdagi yangi bir uslubdagi tadqiqotdir. Olimning "Hayrat ul-abrorda tasavvufiy unsurlarga misollar" maqolasi fikrimizni to'la quvvatlaydi.

Ad.: Alisher Navoiy. Xayrat ul-abror. TAT. 10 jildlik, 6-jild. – T., 2011; Abdurrahmon G'ozal. Yassaviy "Faqrnoma"si. – T., 2014; Abdurrahman G'uzel. Dini tasavvufi türk edebiyatı el kitabı. – Ankara, 2021.

Z.R.

ABDURRAZZOQ – N. davri sohibi ilmlaridan. "Gavharshodbegim" madrasasining talabasi bo'lgan. Balog'atda yetuk edi. "M.N." tazkirasida keltirilishicha, sohibjam' – madrasadagi moliya ishlarining mas'ul xodimi nafaqalarini kechroq hujjatlashtirgani u-n N. huzuriga shikoyat qilib kelgan talabalar arzini yetkazishni unga topshirganlar. U "barot namenavisad" – "pul olish u-n hujjat yozmayapti" iborasi b-n so'z boshlaydi. Rangida qizillik g'olibligi u-n uni "surxqalb" – "qizilqalb" deb hazillashganlar. Quyidagi matla' uning qalamiga mansub:

*Joni man toza shud az la'li tu xunxoriyi dil,
Ba'd az-in movu sari ko'i tuvuzoriyi dil.*

Tarj.: Dilning qonini ichadigan sening la'l kabi qizil labingdan jonim toza bo'ldi. Bundan keyin men-u ko'chang boshi-yu dil zori doimiy bo'ladi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий асарлари лугати. Тузувчилар Порсо Шамсиев, Солиҳ Муталлибов. – Т., 1972.

E.O., S.G'.

ABDURAZZOQ SAMARQANDIY – (Kamoliddin Abdurazzoq ibn Is'hoqi Samarqandiy, 1413 – 1482, Hirot) shoir, tarixchi, davlat arbobi. Otasi asli Samarqanddan bo'lib, Hirotida Shohrux saroyida imom va qozi bo'lgan. A.S.

yoshligida ta'rix, hadis, tafsir, til, adab va she'r san'atini puxta o'rgangan. 24 yoshida saroy xizmatiga da'vat etilgan. 50 yoshga qadar Shohrux, Abulqosim Bobur va Abusaidlar mulozimi bo'lgan. 1442–1444-yy.da elchilar boshlig'i sifatida Hindistonga borib kelgan. Abulqosim Boburning Mozandaron (1453), so'ngra Samarqand (1454) ga qilgan yurishlarida qatnashadi. A.S. 50 yoshida davlat ishlaridan voz kechib, Hirotidagi Shohruxiya xonaqosida shayxlik qiladi.

N., Mirxond va Xondamirlar A.S.ning taniqli tarixnavis bo'lganini qayd etishgan bo'lsa, "M.N."da esa N. A.S.ni Hirotning donishmand kishilaridan bo'lgan shoir va kimyogar Mavlono Abdulqahhorning ukasi ekanini yozadi. A.S. yaxshi suhbatli, ko'p fazilatlar egasi bo'lib, xususan, tarix ilmida mashhurligini ta'kidlaydi. N.ga ko'ra: "... har kishi bu fanda aning mahoratini bilay desa o'z tarixidin bila olur". N. A.S. she'rlaridan quyidagi bir matla'ni keltiradi:

*Boz abr-u kard bolo turki tirandozi man,
Olamro kusht-u dorad in zamon andozi man.*

Tarj.: Mening mergan go'zalim yana qoshlarini chimirib, butun olamni o'ldirdi-yu, endi menga (o'q) otmoqchi bo'ladi.

A.S.ning "Matla' un-sa'dayn" asari keng kirish so'z va mufassal izohlar b-n o'zbek tiliga tarjima qilingan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Таржима, кириш сўз, изоҳ ва лугатлар А.Ўринбоевники. – Т., 1969; Ўринбоев А. Абдураззоқ Самарқандийнинг ҳаёти ва тарихнавислик фаолиятига доир. – Т., 1969.

S.G', Q.E., E.O.

ABDURRAHIM ISTAXRIY (t. va v.e.y.n. Istaxriy nisbasiga ko'ra, uning tug'ilgan joyini Istaxr shahri deb taxmin qilish mumkin.) – N. "N.M." tazkirasida "Abdurrahim Istaxriy" sarlavhasi ostida alohida fiqra bag'ishlagan orif insonlardan biri. N. fiqradagi ba'zi ma'lumotlarni uni ko'rgan, u b-n ko'p bora suhbat qurgan va Lug'om tog'ida u b-n birga ovda, safarda bo'lgan, ro'za tutgan Ruvaym, Sahl Abdulloh, Abdulloh Hafif, Ja'far Havzo kabi shayxlar tilidan bayon qilgan. Fiqrada N. uning laqabi Abu Amir ekanligini ham eslatgan hamda u A.I. ham boshqa shayxlar qatori nihoyatda faqirona, g'aribona tarzda hayot kechirishini gapirgan: "Uyida bir o'y terisi ermishki, ostig'a solur ermishkim, o'yning shoxlarini ham ul teri bila qo'yg'on ermishlar. Qish oni uyga sudrab solur ermish va yoz tashqari sudrab ermish". Ammo shayxning harakatlari yoshiga nisbatan juda yengil, chaqqon, hatto xizmatkorlarga xos shotirona uslubda kiyinib yurishini, uni yaqindan bilgan shayx Sahl tilidan aytgan, uning xabar berishicha, A.I. o'zining ichki ahvolini, dilidagi sirini bildirmaslikka harakat qilishini yozgan. N. A.I. oylab ovqat yemasa ham, unda polvonlarga xos ruhiy quvvatning borligini uning katta toshni ko'tarib, tomga chiqargani b-n bog'liq voqeani hayrat b-n bitgan. Fiqrada u haqida aytilgan ma'lumotlardan mu-

himi shuki, A.I. otasidan meros bo‘lib qolgan 20 ming diramni elga ehson qilib yuborganidir. Chunonchi: “Anga otasidan yigirma ming diram meros qoldi. Ammo el zimmasida erdi va o‘n mingni elga kechti va o‘n mingni oldi. Kecha tong otquncha, ul vajh oni gohi savdo xayolig‘a gohi ziroat xayolig‘a parishon qilib erdikim, sahar qo‘pub, ul vajhlarni ovuch-ovuch qo‘shinlar uyiga sochti. Kunduz ul elga xayol bo‘ldikim, go‘yo yormoq yog‘ibdur. Ul tubrani silkidi, yarim diram qolib erdi. Tushti, as‘hobiga dedikim, ishorat sizgakim, non-u baqlo bo‘ldi. El dedilar bu devonani ko‘rung! O‘n ming diramni sochib, yarim diram uchun shodliq qilur. Vaqte Abodong‘a bordi va yigirma bir kun qoldi. Har ne oqshom anga iftor uchun keltururlar erdi, tongla mavjud erdi. Xalq oning sheftasi bo‘ldilar”.

Umuman, N.ning shayx A.I. to‘g‘risida yozgan qimmatli ma‘lumotlari orqali biz ma‘lum ma‘noda shayxlar, orif, so‘fiy insonlarning shariat rioyati va tariqat odobi, riyoziyat va karomati, ro‘za va rizo, sabr va sadoqatlari b-n tanishdik.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Навоий асарлари лугати. Тузувчилар Порсо Шамсиев, Солиҳ Муталлибов. – Т., 1972.

B.R.

ABDUSSAMAD – N. davridagi xushxat kitoblardan biri. U she‘r yozish qobiliyatiga ham ega bo‘lgan. A. haqida “Xam.M.”da Abdurahmon Jomiyning ilk tuzgan devonini ko‘chirish munosabati b-n ma‘lumot beradi: “*Bir qatla faqir alarning qadimiy devonin mavlono Abdussamadg‘akim, zamonning xushnavislaridindur va xushtab‘ ham bor, buyurib erdim va ulcha maqdur takallufdur qililib erdi*”.

Lekin N. bu devonni yaxshilab ko‘chirish haqida har qancha iltimos qilmasin, A. beparvolik-

ka yo‘l qo‘yib, uni boshidan oxirigacha har baytda bir-ikki va undan ortiq xatolar b-n ko‘chirgan bo‘ladi. Jomiy devonni ko‘rib chiqadi va xafa bo‘ladi. N: “Bu qo‘lyozma boshdan oxiriga qadar sizning “muborak qalamingiz b-n” tuzatilsa, uning qimmatini yanada ortgan bo‘lur edi”, – deydi. Jomiy xati esa, Y.E.Bertelsning yozishicha, uncha chiroyli bo‘lmagan. Ba‘zi o‘rinlarda A. ayrim baytlarni tashlab ham ketgan ekan. Ularni qo‘shadi. Oxiriga esa Jomiy A. va uning xati haqida quyidagi qit‘ani bitib, qo‘shib qo‘yadi:

*Xushnavis chu orazi xubon
Suxanamro ba xatti xub orost.*

*Lek har jo dar o‘zi sahfi qalam
Goh chize fuzud-u gohe kost.*

*Kardam islohi on bo xate xesh,
Garchi n-omad chunonchi dil mexost.*

*Har chi u karda bud bo suxanam,
Ba xaiyi u qusur kardam rost.*

Tarj.: Xushnavis kotib o‘zining chiroyli xati b-n so‘zlarimni go‘zallarning yuzidan bezabdi. Lekin uning qalami xatosi b-n hamma joyda goh bir narsani o‘zidan qo‘shib yozgan, goh tashlab ketgan. Garchi ko‘nglim xohlagandek chiqmagan bo‘lsa ham, men o‘z xatim b-n ularni tuzatib chiqdim. U mening so‘zlarimni qanday ahvolga solgan bo‘lsa, men uning chiroyli xatini shunchalik buzdim.

N. bu qo‘lyozmani chindan ham eng tabaruk kitoblar qatoriga qo‘shib qo‘yadi. Oqquyunlilar davlatining podshosi Ya‘qub N.dan Jomiy devonini yuborishni iltimos qilganida N. o‘z kitobxonasidan A. ko‘chirgan, Jomiy o‘z qo‘li b-n tuzatgan ushbu qo‘lyozmadan azizroq nusxa topa olmagan va uni Sulton Ya‘qubga tuhfa qilib yuborar ekan, uni ko‘chirish b-n bog‘liq yuz bergan voqealarni ham yozib yuborgan. Sulton Ya‘qub “o‘qub, xushvaqlig‘lar qilib, qit‘ani yod tutib, (javob) maktubda minnatdorlik izhor qilib erdilar”, – deydi N. “Xam.M.”da.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Жомий ва Навоий. – Т., 1966; Бертельс Е.Э. Навоий. М.–Л., 1948; Абдузафуров А. Навоий сатираси. 1-китоб. – Т., 1966.

Ab.H.

ABDUSAMAD BADAXSHIY (t.y.n., Badaxshon – 1490, Ko‘histon) – fors-tojik shoiri. Badaxshon va Hirotda tahsil olgan. Xattotlik b-n ham shug‘ullangan. N. uning masnaviy yozish bo-rasidagi mahoratini maqtaydi. “Bir baytida tajnis” xayol qilib, qofiyasin g‘alat qilib erdi, faqir ani voqif qilgach, filhol mutanabbih bo‘ldi va izhori minnatdorlig‘ ham qildi va bu ish aning bila faqir orasida oshnoliqqa sabab bo‘ldi”, – deb yozadi u “M.N.”da. A.B. Jomiy b-n ham yaqin bo‘lgan.

Hasanxoja Nisoriy A.B. she‘rlarida niyoz-mandlik ruhi kuchli ekani, zero, ma‘shuqa ish-qiga giriftor oshiqning holi shunday bo‘lishi lo-zimligini aytib, misol tariqasida uning quyidagi baytini keltiradi:

*Bar sariri dilbari ma‘shuqro sad guna noz,
Oshiqi bechoraro dar ko‘yi g‘am ro‘yi niyoz.*

Tarj.: Ma‘shuqa malohat taxtida ming noz b-n o‘tiradi-yu, bechora oshiq ming g‘am ko‘yi-da bosh uradi.

A.B. haqidagi ma‘lumotlar tazkiraning 2-maj-lisida berilishidan shu narsa ma‘lum bo‘ladiki, bu shoir ushbu tazkira tuzilayotgan yili (1490–91) hayotdan ko‘z yumgan. A.B. Abdusaid Mirzo hukmronlik qilgan yillari (1458–1469) Badaxshondan Hirotda kelgan. A.B. shoir (“masnaviy-go‘y”) bo‘lish b-n birga tarixchi, tarixiy kitoblar muallifi bo‘lgani u-n Abusaid unga o‘z podshohlik davri tarixini yozishni buyurgan. (“Podshoh anga o‘z tarixini buyurdi”). B.ning N. b-n yaqinligi esa she‘riy ijod masalasida yuz bergan. Lekin N. A.B. b-n qayerda va qachon tanishganini aytmaydi. Tazkirada A.B. masnaviysidan to‘y haqidagi bir bayt misol keltiriladi. A.B. qabri, odamlar aytishicha, Ko‘histon degan joyda ekani qayd etiladi. Adabiyotshunosligimizda A.B. ha-

qida boshqa ma‘lumotlar uchramaydi. A.B. ning asarlari ham bizgacha yetib kelmagan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ҳасанхожа Нисорий. Музаққури аҳбоб (И.Бекжон тарж.). – Т., 1993; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Айний С. Асарлар. 8-жилд. – Т., 1907.

Ab.H., E.O.

ABDUSSALOM SHEROZIY – tabib. N. “H.P.M.” asarida ma‘lumot berishicha, o‘z davri-ning mohir hakimi va hoziq tabibi bo‘lgan A.Sh. N. Mashhadda mafosil marazi (bo‘g‘imlarning zirqirab og‘rishi) b-n bir hujrada yotib qolganida uni muolaja qilgan: “Mavlono Alo ul-mulk tabib bila Mavlono Abdussalomi Sheroziyki, benazir muolij erdi – Pahlavong‘a musohib erdi va do-yim bu fan bahsida va guftu shunuftida alar Pahlavon so‘zlarin musallam tutib, muolajalarin ham ta‘rif qilur erdi va as‘hobdin har qaysig‘a maraz tori bo‘lsa erdi, ko‘pi ul erdikim, o‘zi muolaja qilur erdi”.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. ТАТ. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т., 2011.

M.A.

ABDUQODIROV Abdusalom (1949 – Xo‘jand – 2020,) – n.shunos olim, f.f. d-ri. (1998), prof. (1999). Tojikiston maorifi (1998) va madaniyati (2013) a‘lochisi. A.A. Tojikiston Respublikasi, G‘onchi tumanidagi Havutak qishlog‘ida oddiy dehqon oilasida dunyoga kelgan. O‘rta maktabni tugatgach (1966), maktabda kutubxona mudiri (1966–1967), o‘qituvchi (1967–1968) bo‘lib ishlagan. Harbiy xizmatni o‘tagach (1968–1970), hozirgi Xo‘jand DUni imtiyozli diplom b-n tugatib (1974), o‘zi tahsil olgan OO‘Yda ish boshlaydi va bosh laborant

(1974–1976), o‘qituvchi (1976–1986), dotsent (1986–1988), “O‘zbek adabiyoti” kafedrasi mudiri (1988–1993; 1995–1998; 2004–2012), katta ilmiy xodim (1993–1995), O‘zbek filologiyasi fakulteti dekani (1998–1999), dekan o‘rinbosari (1999–2000), “O‘zbek tili va adabiyoti ta’limi metodikasi” kafedrasi mudiri (2000–2004) lavozimlarida faoliyat ko‘rsatdi. 2012-y.dan umrining oxiriga qadar “O‘zbek adabiyoti va uning ta’limi metodikasi” kafedrasi prof.i bo‘lib ishladi. Sermahsul va serqirra olim 30 dan ortiq monografiya, to‘plam, risola, darslik, o‘quv qo‘llanmalari va 300 dan ziyod ilmiy maqolalar muallifi edi.

A.A.ning ilmiy ishlarida o‘zbek-tojik adabiy aloqalari, N. va tojik shoirlari ijodidagi an‘ana va yangilik hamda badiiy mahorat, N. ijodiy faoliyatidagi tasavvuf masalalari tadqiq etilgan. Uning “Tasavvuf va Alisher Navoiy ijodiyoti (vahdat ul-vujud problemi bo‘yicha)” deb nomlangan doktorlik dissertatsiyasi (1998) ham N. ijodidagi tasavvufning muhim bir masalasi tahliliga bag‘ishlangan bo‘lib, unda Alloh, olam va odamning yagonaligini ifodalagan vahdat ul-vujud (borliqning yaxlitligi) ta’limoti tahlili ishq, faqr-u fano va komil inson masalalari b-n bog‘lab talqin etilgan.

A.A. ilmiy kuzatishlarining asosiy qismini N. hayoti va ijodiga doir ishlar tashkil qiladi. Usto olimning bu boradagi ilmiy faoliyati alohida ilmiy qimmat kasb etishini “Amir Alisher Navoiy” (2003; to‘ldirilgan ikkinchi nashr – 2013, uchinchi nashri – 2019 (Toshkent), “Tasavvuf va Alisher Navoiy ijodiyoti” (2005), “Amir Alisher Navoiy va tojik mumtoz shoirlari” (2007), “Mavlo-no Abdurahmon Jomiy va Amir Alisher Navoiy” (2014) kabi monografiyalari misolida kuzatish maqsadga muvofiq. Xususan, so‘nggi 2 tadqiqotdan avvalgisi fors-tojik mumtoz shoirlaridan Nizomiy Ganjaviy, Jaloliddin Rumiy, Amir Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy va Abdurahmon Jomiy an‘analari qiyosiy-tipologik nuqtayi nazardan ilk marta qiyosiy yo‘sinda tahlil etilganligi b-n ahamiyat kasb etsa, keyingisi ikki ulug‘ shoirning hayoti va ijodi, o‘zaro adabiy hamkorliklari chuqur ilmiy tahlil qilinganligi b-n ikki xalq adabiy aloqalari yo‘lidagi muhim ishlardan biri bo‘ldi.

Ayni yo‘nalishdagi izlanishlarini davom ettirib, u 2017-y.da “Adabiy aloqa, an‘ana va mahorat”, 2019-y.da esa “Tasavvuf masalalari, navoiyshunoslik va adabiy ta’lim” risolalarini o‘quvchilar hukmiga havola etdi.

A.A. O‘zbekistonda tojik, Tojikistonda o‘zbek mumtoz adabiyotining zukko va serg‘ayrat tadqiqotchisi va targ‘ibotchisidir. Olimning qator maqolalari N. ijodiyotini forsiy adabiyotdagi buyuk salafllari tajribalaridan ayri tarzda o‘rganib bo‘lmashligiga iqrer etuvchi yorqin dalillardir.

A.A. tabiatan tashkilotchi inson bo‘lib, o‘zbek-tojik adabiy aloqalarining yo‘lga qo‘yilishi va rivojlanishida, ayniqsa, O‘zbekiston va Tojikiston olimlarining o‘zaro hamkorligida bu olimning shaxsiy namunasi va sa’y-harakatlari tahsinga loyiq. U O‘zbekistonda o‘tkazilgan adabiyotshunoslik, xususan, n.shunoslikka bag‘ishlangan qator xalqaro ilmiy-nazariy anjumanlarning faol ishtirokchisi edi. Navoiy shahri faxriy fuqaroligiga qabul qilingan edi (2018). Olim “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnalining tahririyat a‘zosi va faol mualliflaridan bo‘lib, o‘zining dolzarb mavzulardagi teran ilmiy maqolalari b-n muttasil ishtirok etib kelgan. U Xo‘jand DU huzuridagi nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari himoyasiga Ixtisoslashgan kengash hamda Farg‘ona DU huzuridagi filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori ilmiy darajasini berishga Ixtisoslashgan kengash a‘zosi sifati Tojikiston va O‘zbekiston respublikalarini malakali filolog kadrlar b-n ta‘minlash ishiga ham o‘zining munosib hissasini qo‘shib keldi.

Ad.: *Навоий ва тасаввуф. – Хўжанд, 1994; Навоий ва нақшбандийлик. – Хўжанд, 1994; Навоий ва ваҳдат ул-вуҷуд таълимоти. – Хўжанд, 1995; Навоий ва унинг салафлари ижодида ваҳдат ул-вуҷуд талқини. – Хўжанд, 1996; Тасаввуф истилоҳларининг қисқача изоҳли лугати. – Хўжанд, 1997; Тасаввуф истилоҳларининг қисқача изоҳли лугати, 2-китоб. – Хўжанд, 2002; Амир Алишер Навоий (ҳаёти ва ижоди). – Хўжанд, 2003; 2013; – Т., 2019; 2022; Тасаввуф ва Алишер*

Навоий ижодиёти. – Хўжанд, 2005; Алишер Навоий ва тожик мумтоз шоирлари. – Хўжанд, 2007; Адабиёт лугати. (Фарҳанги адабиёт). – Хўжанд, 2009; Янги сўз ва атамалар лугати (Лугати калима ва истилоҳоти нав). – Хўжанд, 2009; Мавлоно Абдурахмон Жомий ва Амир Алишер Навоий. – Хўжанд, 2014; Адабий алоқа, анъана ва маҳорат (Равобити адабӣ, анъана ва маҳорат). – Хўжанд, 2017; Тасаввуф, навоийшунослик ва адабий таълим масалалари. – Хўжанд, 2019; Ҳаққул И., Тўхлиев Б., Файзуллоев Б., Очилов Э., Сатторов Ў. Абдусалом Абдуқодиров // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2019, 4-сон; Файзуллоев Б. Абдусалом Абдуқодиров – навоийшунос // Адабий таълимнинг муҳим масалалари, 1-китоб. (Мақолалар тўплами). – Т., 2021; Файзуллоев Б. Тасаввуф ва адабий алоқалар тадқиқотчиси (профессор А. Абдуқодиров илмий фаолиятига қисқача чизгилар) // Хожагон – нақшбандия таълимотининг ёшлар тарбиясида тутган ўрни. – Бухоро, 2023; Файзуллоев Б. Муҳаққиқи муносибатҳои (равобити) адабӣ (А. Абдуқодиров – тожик ва ўзбек адабий алоқалари тадқиқотчиси) // Конференсия байналмилалӣ илмӣ-назариявий “Масъалаҳои мубрами суханиносии дар ҳавзаҳои илмӣ ва адабии Осиёи Марказӣ “бахшида ба 70 соли профессор Абдулманнони Насриддин (17–18-уми ноябри соли 2023) – Хўжанд, 2023.

B.F., E.O.

ABDUGʻAFUROV Abdurshid Xoʻjayevich (1931–2005, Toshkent) – adabiyotshunos, matnshunos. Oʻzbekiston Respublikasi fan arbobi (1999), f.f.d-ri (1970), prof. (1979). Beruniy nomidagi Oʻzbekiston Respublikasi Davlat mukofoti laureati (1992). Oʻrta Osiyo davlat un-ti (hozirgi OʻzMU)ning Filologiya fakultetini tamomlagan (1951). OʻzR FA Oʻzbek tili, adabiyoti va folklori institutida katta ilmiy xodim, yetakchi ilmiy xodim, bosh ilmiy xodim (1958–76; 1981–1992), boʻlim mudiri

(1992) lavozimlarida faoliyat yuritgan. A.A.X. ning oʻzbek mumtoz adabiyotining muhim ilmiy-amaliy masalalariga bagʻishlangan “Oʻzbek demokratik adabiyotida satira” (1961), “Navoiy satirasi” (1-jild, 1966), “Navoiy ijodida satira” (2-jild, 1972), “Zokirjon Furqat” (1977) kabi yirik monografiyalari mavjud. Muqimiy, Zavqiy, Kamiy, Bobur, Mashrab kabi qator ijodkorlar asarlarini nashrga tayyorlagan.

A.A.X. “Navoiy satirasi” (1-jild, 1966) kitobida XV asr adabiyotida satira, uning mavzu koʻlami va janrlari; N.ning satiraga munosabati; shoir ijodidagi satiraning oʻziga xos xususiyatlari, kulgi va uning turlari; tarixiy shaxslar, hayotiy voqea-hodisalar va satira; “M.N.” tazkirasidagi zamondoshlarga berilgan satirik tavsiflar, shuningdek, N. asarlari turli ijtimoiy tabaqa vakillari xarakteri va xatti-harakatlaridagi nuqsonlar ayovsiz fosh etilishi masalalari yoritilgan.

“Navoiy ijodida satira” (2-jild, 1972) kitobi mutafakkir shoir ijodidagi satira mavzusi b-n bogʻliq nazariy muammolar haqida bahs etilgan bob b-n boshlanadi. Shuningdek, monografiyada N.ning oʻzbek mumtoz adabiyotida satirik yoʻnalishning mustahkamlanishi, boyishi va rivojiga koʻrsatgan ulkan hissasi, shoir ijodidagi satiraning hozirgi kunimizdagi ahamiyati toʻgʻrisida atoroflacha fikr yuritilgan.

A.A.X.ning “Buyuk beshlik saboqlari” (1995) kitobi N. ijodiga bagʻishlangan maqolalar toʻplamidan iborat. Kitobdan “Buyuk beshlik saboqlari”, “Topilmagan gʻazallar”, “Kunda yuz bayt”, “Maʼrifat dengizining duri”, “Oʻn birinchi taxmis”, “Alisher Navoiy ijodkor temuriylar haqida”, “Navoiy va Husayniy”, “Navoiy va Bobur”, “Navoiy va Mashrab”, “Navoiy va Furqat” maqolalari oʻrin olgan. Ularda ulugʻ shoir ijodining gultoji boʻlgan “X.”, “X.M.” asarlarining oʻziga xos badiiyati, oʻzbek mumtoz adabiyotida N. anʼanalari va soʻz sanʼati rivoji xususida bahs yuritilgan.

Ad.: Alisher Nавоий. Хазойин ул-маоний. Т.АТ. 10 жилдлик, 1-4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамса. Т.АТ. 10 жилдлик,

6-8-жилд. – Т., 2011; Абдуғафуров А. *Навоий ижодида сатира*. – Т., 1972; Абдуғафуров А. *Буюк бешик сабоқлари*. – Т., 1995.

М.А.

ABIVARD (Bovard) – Shimoliy Xurosonda qadimgi davrlarda va oʻrta asrlarda mavjud boʻlgan shahar va muzofot. Sosoniylar davrida paydo boʻlgan, deb hisoblanadi. Xurosonning eng chekka shimoliy chegarasida joylashgan va mazkur hududni koʻchmanchi qavmlar hujumidan himoya qiluvchi mudofaa qoʻrgʻonlaridan biri sifatida xizmat qilgan. Tarixiy asarlarda bu yerda yashagan aholining ancha jangari boʻlgani aytib oʻtilgan. Mazkur joy nomi manbalarda ikki xil tarzda, A. va Bovard shakllarida tilga olinadi. Shaharning Bovard deb atalishining sababini ayrim tarixchilar Kaykovus bin Bovard bin Gudars degan shaxs nomi b-n bogʻlaydilar va shahar uning nomi b-n atalgan, deb maʼlumot beradilar.

XIV asrning oxirgi choragida Xuroson sohibqiron Amir Temur tomonidan zabt etilganda, A. ham uning davlati tarkibiga kirgan. Shohrux mirzo 1414-y.da Xurosonning katta qismini, shu jumladan, A.ni ham oʻgʻli Boysungʻur mirzoga bergan. Bu haqidagi farmonda shunday deyiladi: “... Shunga binoan, Tus, Mashhadi muqaddas, Abivard, Samalqon, Jarmagʻon, Xabushon, Niso va Yozir viloyati, butun Mozandaron, Astrobod, Shosmon, Kabudjoma hamda Jurjonga tegishli barcha yerlarni u farzandga taqdim qildik va u viloyatlarning muhim ishlari jilovini uning noiblik saʼy-harakati qoʻliga topshirdik”. Sulton Husayn Boyqaro va N. davrida A. bir qadar ahamiyat kasb etgan. Bu vaqtda u yerga beklardan birining emas, shahzoda Muhammad Muhsin mirzoning hokim qilib tayinlanishi shundan dalolat beradi. Shahar nomi N. asarlarida ham tilga olingan. N.

bu nomning ikkala variantini ham qoʻllagan va uni Abivard ham, Bovard ham deb atagan. Jumladan, “M.N.”da shoir Savdoiy haqida maʼlumot berish asnosida uning qayerlik ekanini ham aytib oʻtadi va “Bovarddindur” deb yozadi. Tazkirada A.da tugʻilgan yana bir adib toʻgʻrisida ham maʼlumot berilgan va shu oʻrinda N. uni “Mir Sayyid Husayn Abivardiy” deb tilga olgan.

N. hayotining soʻnggi yillaridagi voqealardan biri – uning ilk bor haj safariga oʻtlanishi va yoʻldan qaytishi qisman A. b-n ham bogʻliq. Muborak safar maqsadi b-n yoʻlga chiqqan shoir Mashhad shahriga kelib toʻxtaydi va mavlono Abdulxay Ziyoratgohiyini shoh huzuriga ruxsatonoma u-n joʻnatadi. U mazkur mavlononing qaytib kelishini kutib, Mashhadga turgan kunlari A. dan Haydar mirzo va Shayxim Suxayliy keladilar. Oʻsha paytda A. hokimi Muhammad Muhsin mirzo otasiga qarshi isyon koʻtargan va Sulton Husayn oʻgʻli Haydar mirzoni Shayximbek b-n birga unga qarshi A.ga joʻnatgan, oʻzi esa boshqa isyonkor oʻgʻli – Abulmuhsinga qarshi Marvga qoʻshin tortgan edi. Lekin Haydar mirzo va Shayximbek magʻlubiyatga uchrab, Mashhadga qaytgan edilar. N. ularga tasalli berib, yaxshi otlar va qimmatbaho matolar taqdim etib, mehribonlik koʻrsatadi. Shundan soʻng yaqin kishilari, Mashhad naqiblari b-n kengash oʻtkazadi. Ular barchalari N.ning Marvga borishi va shoh b-n oʻgʻlini yarashtirib qoʻyishini “din-u davlatning salohi” deb hisoblaydilar va shoir Marvga yoʻl oladi. Yarashuv amalga oshgandan soʻngra esa Hirotga qaytadi.

Ad.: *Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Грантовский Э.А. и др. *История Ирана.* – М., 1977; Абдураззоқ Самарқандий. *Матлағи саъдайн ва мажмаи баҳрайн.* – Т., 1969; *Навоий замондошлари хотирасида.* – Т., 1985.

Q.E.

ABR – bulut. Tasavvuf istilohida hijob ma'nosida kelib, raqib timsolini o'zida gavdalanti-radi. Haq va banda o'rtasida parda hisoblanadi. Buning sababi visol bo'lib, sa'y-harakat va ranj-u mashaqqat orqali bunga erishiladi. A. deganda fayz ham ko'zda tutiladi. M-n, N. "D.F."dagi bir g'azalida ma'shuqaga murojaat qilib: "Bulutday qora sochlaringni yig'ishtirib olki, biz oshiq-lar oy kabi go'zal yuzingni ko'rgani kelganmiz", – deb yozadi:

*Bikusho turrayi chun abr, ki mo dilshudagon,
Bahri nazzorayi on ro'yi chu moh omadayem.*

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011. Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1370 (х.-ш.).

E.O.

ABRAHA – Yaman hokimi (habashcha: Ibrohim). Rivoyatga ko'ra, Ka'baga hasad qilib, San'o shahrida Qullays nomli muazzam nasroniy ibodatxonasini quradi va xalqni Makkaga bormay, uni ziyorat qilishga da'vat etadi. Lekin Yaman ahli Makkaga haj qilishni tark etmagan. Ka'bani yakson qilsam, hamma men qurgan butxonani tavof qiladi, deb o'ylagan johil hokim fillar mingan ulkan qo'shin b-n Ka'baga hujum boshlaydi (Shuning u-n u sohib ul-fil laqabini olgan). Lekin Ka'baga yaqinlashganlarida Alloh taoloning qudrati b-n A. qo'shini ustiga gala-gala qushlar uchib kelib, tumshuqlarida olib kelgan toshchalarini ularga yog'dirganlar va fillarni ham, lashkarni ham halok qilganlar. N. "T.M.A." asarida bu haqda shunday yozadi: "Abraha ul kishidurkim, Makkani buzg'oli azimat qilib erdikim, Bori taolo tayri Abobilni yiborib, ani va cherikin halok qildi". Uning qabriga ko'zi tushgan kishining qo'li beixtiyor toshga cho'zilib, unga tosh otar emish. Bu voqea Muhammad (s.a.v.) tavalludidan biroz oldin yuz bergan. Qur'oni Karimning 105-surasi "Fil" nomi b-n atalishi va Muhammad (s.a.v.) "Fil" yilida tug'ilgan deyilishining sababi ham shu.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Мухаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Бурҳони қотей. Жилд 1. – Душанбе, 1993; Ислом (энциклопедия). – Т., 2004.

E.O.

ABROR (ar.) – yaxshi ishlar qiluvchilar, xayr sohiblari, ko'ngli pokiza insonlar, solihlar, taqvodorlar. Qur'oni Karimda fazilat, fazilat ahli ma'nolarida qo'llanadi. Tasavvuf istilohida irfoni-y axloq bo'lib, bu toifaga Alloh sari sayr – sayri ilallohni bosib o'tib, muayyan darajaga erishgan Xudoning xos bandalari va sayr-u sulukka rahbarlik qiladiganlar kiradilar.

A. – odamlarni ezgu yo'lga boshlaydigan va ularni kamolotga yetkazadigan kishilar guruhidir.

A. maqomi muqarrablik (Haqqa yaqinlik) ning quyi maqomidir.

Tariqi abror – yaxshi kishilar yo'li. Haqqa yetish u-n riyozat chekkan va axloqni go'zallash-tirishga intilganlar yo'li. Qolgan 2 yo'l ahyor va shutterlar yo'lidir. Allohga yaqin bo'lganlarga abror, ulardan-da yaqin bo'lganlarga muqarrab deydilar.

Ma'lum bo'ladiki, N.ning "H.A." dostoni shunchaki yaxshi kishilar hayrati emas, balki kamolot kasb etib, Haqqa yaqin bo'lganlar, riyozat chekib, nafsini tarbiyalagan va xulqini go'zallashtirgan solih kishilar, oriflar, komil insonlar hayratidir.

"N.M." tazkirasida Abu Hotam Attor haqida ma'lumot berar ekan, "Abu Hotam Attorning zohiri savdogarlarning zohiriga, botini esa, abror (yaxshilar, so'fiy)lar botiniga o'xshab ketardi", – deb ta'riflaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1370 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimlari sözlüğü. – Istanbul, 2005; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2009.

E.O.

ABU ABDULLOH ANTOKIY – N. “N.M.” tazkirasida alohida fiqrada tilgan olgan 770 nafar shayxlardan biri. U Bishr Hofiy va Sariy Saqatiyga tengdosh, shayx Horis Muhosibiyning ixlosmand muridi, shayx Fuzayl Ayoq suhbatiga musharraf bo‘lgan. O‘z davrida el orasida shariat ilmi bo‘yicha Ahmad binni Osim Antokiy nomi b-n tanilgan: “Oti Ahmad b. Osim Antokiydur, va qavmning a‘yon-u sodotidindur. Shariat ilmig‘a olim, qudamoyi mashoyix bila suhbat tutubdur. Va tobiin atbo‘ig‘a musharraf bo‘lubdur. Bishr Hofiy va Sariy Saqatiy aqronida ermish va Horis Muhosibiyning muridi va Fuzayl Ayoq suhbatig‘a yetibdur”. Fiqrada N. uning ma‘rifat, faqr va g‘aniy, faqrning manfaati kabi tushunchalar to‘g‘risidagi fikrlarini aytib o‘tgan.

Qizig‘i shundaki, shayx Abu Abdulloh Antokiy to‘g‘risidagi ma‘lumotda N. o‘z davri tasavvuf ilmi, olimlari, ma‘rifiy suhbat, majlislar xususida ham xabarlar bitgan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.).

B.R., Q.E.

ABU ALI FORMADIY (Formad 1016, – Tus, 1084) – Naqshbandiya tariqatining mashhur shayxi, o‘z davrining yetuk voizi va shofiiy mazhabining olimi. A.A.F. zohir ilmlarni, avvalo, Naysoburda Shayx Abu Sa‘id Abul Xayrdan, so‘ngra Shayx Abul Qosim Qushayriydan o‘zlashtiradi. Botiniy ilmlarni esa, avvalo, shayx Abul Qosim Gurgoniy Tusiyan, keyinroq Shayx Abul Hasan Xaraqoniydan oladi. Xoja Yusuf Hamadoniy va hujjat ul – islom imom Muhammad G‘azzoliylar A.A.F.ning muridlaridan hisoblanadi. Shayx A.A.F. o‘rta bo‘yli, qoramtir rangli, peshonasi keng, ko‘zlari va kipriklari qop-qora kishi bo‘lib, odamlarga xushmuomala va muridlariga juda mehribon bo‘lgan.

N. “N.M.” asarida A.A.F. haqida ma‘lumot bergan: “Oti Fazl bin Ahmaddur. Xurosonning Shayx ush-shuyuxi erdi. Tazkir-u mav‘izatda

ustod imom Abulqosim Qushayriyning shogirdidir va tasavvufda intisobi ikki jonibdadur. Biri Shayxi buzurgvor Shayx Abulqosim Gurgoniy quddisa sirruhg‘a va yana biri Shayx ul-mashoyix Abulhasan Xaraqoniy rahmatullohg‘aki, o‘z zamonining qutbi erdi”. Shayx A.A.F. Nishopurda ilm o‘qib turgan payti Mehnalik Shayx Abu Said Abulxayr suhbatiga boradi, uni yaxshi ko‘rib qolib, unga murid bo‘ladi. So‘ngra, “ustod Abulqosim Qushayriy xizmatig‘a” boradi va ilmdan qo‘l tortib, sulukka mashg‘ul bo‘ladi. N.ning yozishicha, kunlardan bir kun A.A.F. qalamni siyohdonga botirib, sug‘urib olganida, oppoq bo‘lib, quruq holda chiqadi. Bu holni ustoz Shayx Abulqosim Qushayriyga aytganida, unga shunday javob beradi: “...chun ilm sendin ilik tortti. Sen dog‘i ondin ilik tort va ishga mashg‘ul bo‘l!”. A.A.F. aytadiki, shundan keyin “madrasadin chiqdim va xonaqohda sokin bo‘ldim va ustod Imom xizmatida suluk qilur erdim”.

N.ning yozishicha, Imom Qushayriydan keyin Shayx A.A.F. Tuska Abulqosim Gurgoniyning suhbatiga boradi, uning muridiga aylanib, nazariga tushadi va kuyovi bo‘ladi. Shayx Abulqosim Gurgoniy A.A.F. Formadiyga og‘ir riyozatlar buyurib, uni yetishtiradi. Ma‘lum vaqt o‘tgandan keyin odamlarga va‘z-nasihat qilish u-n ruxsat beradi. Bundan sal oldinroq Shayx Abu Sa‘id Abulxayr Mehnadin Tusga kelganda, A.A.F. uning ziyoratiga boradi. Shayx Abusaid Abulxayr unga qarata: “Ey Abu Ali, bot bo‘lg‘ayki, to‘titek seni so‘zga kiyurgaylar”, deydi. Shu uchrashuvdan oz vaqt o‘tib, Shayx Abulqosim Gurgoniy unga suhbat qurishni buyuradi. N.ning yozishicha, A.A.F. “so‘z eshigi ko‘nglumda ochildi” degan va bu so‘z b-n laduniy ilm hosil bo‘lganiga ishora etgan. Shuning u-n ham A.A.F. tasavvuf tarixida chiroyli va hikmatli va‘z qiluvchi shayxlardan hisoblangan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Муҳаммад бин Абдуллоҳ ал-Ҳоний. Одоб. –

Истанбул, 1995; Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ва тасаввур. – Т., 2010.

S.R.

ABUBAKR MIRZO I (1382–1408) – Amir Temurning nabirasi, Mironshohning o‘g‘li, harbiy sarkarda. 1406–1408-yy.da Iroq va Ozarbayjon hukmdori. Uning qisqa hukmronlik davri, bir tomondan, ukasi Umar mirzo b-n, ikkinchi tomondan, qoraqayunli turkmanlar sardori Qora Yusuf b-n kurashda o‘tgan. 1406-y.da u ukasi Umar mirzo, amakivachchalari Pirmuhammad va Mirzo Rustamlarning birlashgan qo‘shini ustidan g‘alaba qozongan. Shu yilning o‘zida Ars suvi bo‘yida Qora Yusuf b-n urushgan va mag‘lubiyatga uchragan. 1408-y.da ular o‘rtasida ikkinchi marta jang bo‘lgan va u ham Qora Yusufning g‘alabasi b-n tugagan. Shundan so‘ng A.M. Iroq va Ozarbayjoni tashlab chiqib, Kirmonga kelgan, 1408-y.da o‘ldirilgan.

A.M. tarixda o‘zining dovyurakligi, kuchquvvati, qilich chopishi b-n nom qoldirgan. U she‘riyatni sevgan va she‘rlar yozib turgan. Shu sababli N. uni “M.N.”ning yettinchi majlisiga kiritgan. Uning shaxsiyati haqida N. “bahodirlug‘i va qilich zarbi Chig‘atoy ulusida mashhurdir” deb yozadi hamda A.M. qalamiga mansub mashhur bir tuyuqni keltiradi. Tuyuq mazkur janrning go‘zal bir namunasidir. She‘rning mazmuni diqqatga sazovor. Tuyuq N.ning ta‘biricha, “bahodurlug‘ tavrida bitilgan” va er kishi u-n botirlik, g‘urur kerakligi haqidagi fikr unda o‘zining badiiy ifodasini topgan:

*Er kerak o‘rtansa, yonsa yolina,
Yora yeb yotsa otining yolina.
It o‘lumi birla o‘lsa yaxshiroq,
Er otonib dushmang‘a yolina.*

Tuyuqning tili diqqatga sazovor. Unda asosan turkiy so‘zlar qo‘llangan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011;

Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. 2-жилд. – Т., 2008.

S.G‘., Q.E.

ABUBAKR MIRZO II (1455, Samarqand – 1479, Gurgon) – Sulton Abusaidning o‘g‘li. Otasining hukmronligi davrida Badaxshon hokimi bo‘lgan. Qisqa vaqt Kobulda (1478) va Kirmonda (1479) hukmronlik qilgan. A.M. N. b-n muloqotda bo‘lgan. Bu muloqotlar qachon va qayerda yuz bergani haqida ma‘lumotlar yo‘q. Agar ular A.M. Badaxshonda turgan vaqtda bo‘lib o‘tgan bo‘lsa, N. Badaxshonga borgan bo‘lib chiqadi. Lekin ularning Hirotda uchrashgan bo‘lishlari mumkinligini ham istisno qilib bo‘lmaydi. Har holda, N.ning A.M. huzurida bo‘lgan vaqtida yozilgan she‘ri saqlanib qolgan. Qit‘a janriga mansub ushbu she‘r “G‘.S.” devoniga kirgan. She‘rda A.M. N.ga qimmatbaho lojuvard tosh in‘om qilgani, lekin uning xazinasida lojuvard topilmagani haqida hikoya qilingan:

*Shohi sipehrqadr Abubakr ul shohe –
Kim, ko‘k ravoqi dargohi qadrig‘a toq erur.*

*Bu charxi lojuvard uza xurshid go‘yiyo,
Ko‘kbo‘z takovarig‘a muzahhab janoq erur.*

*Bir pora lojuvard sori go‘yi angladi,
Kim bu zaifi xastag‘a ko‘p ishtiyog erur.*

*Hukm etti qulig‘aki, taslim aylasun,
Go‘yo vusuli ul kishi ollinda shoq erur.*

*Yerdin desa qazib chiqaray, yer erur qattiq,
Ko‘k konidin desaki olay, ko‘k yiroq erur.*

Oqquyunlilar qo‘shini Kirmondan quvib chiqarganidan so‘ng A.M. Husayn Boyqaro davlati chegarasini buzib o‘tib, Seyistonga kiradi. Bu yerda lashkar to‘plab, Hirotni egallash maqsadida yurish qiladi, lekin Husayn Boyqaro qo‘shiniga dosh berolmay Astrobod tomonga chekinadi.

Xuroson lashkari ta‘qib qilib, Gurgon dar-yosidan o‘tgandan so‘ng Dehiston degan joyda

A.M.ni qo‘lga tushiradi va qatl qilinadi (1479). Manbalarda bu xabar va A.M.ning boshi Hirotda yetkazilganda o‘sha vaqtda shahar hokimi bo‘lib turgan N. hayajonga tushgani qayd etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъ ас-саъдайн мажмаъ ал-бахрайн. – Т., 2008.

Q.E.

ABUBAKR XABBOZ (tug‘ilgan va vafot etgan yili noma‘lum, ammo uning Bag‘dodiy laqabi yuzasidan fikrlasak, shayx Bag‘dodda tug‘ilgan degan xulosaga kelish mumkin.) – N. “N.M.” tazkirasida tilga olgan shayxlardan biri. U haqida N. kitobning ikki o‘rnida juda qisqa shaklda muhim ma‘lumot yozgan. Birinchidan, tazkiraning “Bu toifaning a‘mol-u af‘ol va muomilat-u riyozotidin ba‘zini zikr qilmoq” faslida “Abubakr Xabboz (q.s.) o‘tmakchilikka mashhurdir”, deb bitar ekan, uning “Kosib Allohning sevgan bandasidir” degan hikmatiga rioya qilib, u kosiblik qilib, kun ko‘rishini aytgan. Ikkinchidan, N. tazkirada “Abubakr Xabboz Bag‘dodiy” sarlavhasi b-n alohida fiqra bitgan va unda A.X. shayx Jaririyning ustozlari ekanligi hamda uning ahl-u ayol b-n halollik asosida yashash zarurligi to‘g‘risida aytgan fikri keltirilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

B.R.

ABULMUHSIN MIRZO (1478, Hirot – 1507, Mashhad) – Sulton Husayn Boyqaroning o‘g‘li. Marv viloyatining hokimi bo‘lgan. Yakchirog‘ jangida Husayn Boyqaro qo‘shinining ilg‘or qismiga yetakchilik qilgan. Mo‘min mirzo qatl qilingandan so‘ng otasidan norozi bo‘ladi va 1500-y.da ukasi, Mashhad hokimi Kepak mirzo b-n birga isyon ko‘taradi. Husayn Boyqaro qo‘shini Marvni qamal qiladi. Qirq kun davom etgan

jangdan so‘ng N.ning ukasi Darvesh Alibek yordamida sulh tuziladi. Bobur Samarqandni egalaganda (1500), A.M. Shayboniyxonga qarshi harakat boshlaydi. Marvdan kelib, Qorako‘lni qo‘lga kiritadi, lekin uzoq ushlab tura olmaydi. Shayboniyalar qo‘shini Xurosonga bostirib keltirib, A.M. ukasi Kepak mirzo b-n birga Mashhadga ularga qarshi jang qiladi. Mag‘lubiyat b-n tugagan jangda aka-uka asir olinib, qatl etiladi (1507).

A.M. ijobiy fazilatlarga ega inson edi. Otasi vafotidan keyin u aka-ukalar o‘rtasida birlik bo‘lishiga harakat qildi va Badiuzzamon hamda Muzaffar mirzo Shayboniyxonga qarshi birgalikda yurish qilish u-n chaqirganda darhol yetib keladi. A.M.ga takabburlik, manmanlik begona edi. Bobur 1506-y.da Xurosonga kelib, Husayn Boyqaro o‘g‘illari b-n uchrashganda, A.M. uning istiqboliga birinchi bo‘lib chiqadi. Holbuki, uning yoshi o‘sha yerda bo‘lgan mirzolarnikidan katta edi. Ziyrak Bobur bunga e‘tibor qaratgan va “Boburnoma”da shunday so‘zlarni bitgan: “*Dushanba kuni... mirzolar bila muloqot bo‘ldi. Abulmuhsin Mirzo yarim kuruh istiqbol qilib kelib erdi, yetushduk... Ilgarrak kela o‘rduning yovug‘ida Muzaffar mirzo va Ibn Husayn mirzo keldilar. Bular Abulmuhsin Mirzodin yoshqa kichik erdilar, kerakkim burunroq istiqbolg‘a kelsalar edi*”.

N.ning A.M.ga munosabati yaxshi bo‘lgan. “M.”dagi maktublardan birida u A.M.ni madh etib quyidagi baytni bitgan:

*Xilofat taxtida andoq quyosh ermas mumkin,
Ki taxti Sanjar uza shoh erur Abulmuhsin.*

Ma‘lumki, Marv Muizziylar sulolasidan chiqqan mashhur Sulton Sanjarning poytaxti bo‘lgan va shu sababli N. yuqoridagi baytda “taxti Sanjar” iborasini qo‘llagan.

N.ning “S.”sida A.M.ga bag‘ishlangan qism bor. 6 baytdan iborat ushbu qismda N. A.M.ning Marv hokimi ekanligiga ishora qilib, uni “Sanjari soniy” (Ikkinchi Sanjar) deb ataydi. “S.”dagi quyidagi baytlarda A.M. shaxsiga xos xususiyatlarga ishora bor:

*Soqiyo, jomi labolab tutqil,
Adab asra-yu muaddab tutqil.*

*Bodayekim necha yetkursa tarab,
Ortqay tab'ig'a ta'zim-u adab.*

Shahzodaga bo'lgan ehtiromini muallif shunday ifodalaydi:

*To boqib Marv sori bosh urayin,
Boshni ko'k manzaridin oshurayin.*

*Sanjari mulkiga bo'lgan voris,
Sanjari soni-yu balkim solis.*

Ad.: Алишер Навоий. Муншаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фавоийд ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. – Т., 2011; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

Q.E.

ABULHASAN XARAQONIY (Abulhasan Ali ibn Ahmad) – Eronning Xaraqon degan joyida hijriy 352 (mil. 953-y.)da tug'ilgan va o'sha yerda hijriy 425 (mil. 1034-y.)da vafot etgan. Manbalarda aytilishicha, Boyazid Bistomiy A.X. tug'ilishidan ancha yil oldin Xaraqondagi buyuklar mozorini ziyorat qilishga keladi va bu yerdan buyuk bir avliyo yetishib chiqishini, ismi Ali, kunyasi Abulhasan bo'lishini bashorat qiladi. A.X. yigitlik davrida o'n ikki yil davomida Boyazid Bistomiy qabrini ziyorat qilib, u zotdan irshod va fayz olganlari aytiladi. N. "N.M." tazkirasida bu zotni "O'z ro'zg'orining yagona va g'avsi erdi. Vaqtning qiblasiki, zamonida rihlat anga erdi", deya katta ixlos b-n ta'riflaydi. Asarda muallif A.X.ning Boyazid Bistomiyning ruhoni shogirdi ekanligini ta'kidlab, jumladan, shunday deydi: "Ul tasavvuf intisobida sulton ul-orifin Shayx Abu Yazid Bistomiyg'a yetar va oning tarbiyati sulukda sulton ul-orifin ruhoniyatidin". A.X.ning ma'rifat va haqiqat sirlarini Shayx Abulabbos Qassobdan o'rganganligi ham

tazkirada alohida zikr qilinadi. "N.M."da so'fiy hayotida sodir bo'lgan ibratomuz voqealar hamda shayxning hikmatli so'zlari ham keltirilgan. A.X.ning, ayniqsa, so'fiy va so'fiylik mohiyati haqidagi hikmatlari e'tiborga molik: "Andin so'rdilarki, so'fiy kimdur? Dedi: kishi muraqqa' va sajjoda bila so'fiy bo'lmag'oy va rusum va odot bila so'fiy bo'lmag'oy. So'fiy uldurki, bo'lmag'ay. Hamul debdurki, so'fiy bir kundurki, kunasg'a ehtiyoji bo'lmag'ay va bir kechadurki, oyg'a ehtiyoji bo'lmag'oy va bir yo'qdurki, borliqqa hojati bo'lmag'oy". A.X. o'z nafsig'a zulm qiluvchi, har lahzada amallarini taftish qiluvchi valiy edi. Uning "Gunohlarimga boqib, Nuh (a.s.)ning umridek uzun ko'rdim", deya o'zini malomat qilgani manbalarda qayd qilingan. N. ulug' avliyoning jiddu jahd b-n nafs tarbiyasida g'ayrat ko'rsatganligini quyidagicha ta'rif etadi: "Va debdurki, qirq yildirki, nafsim bir ichgucha sovuq suv va achchiq dug' tilar. Hanuz anga bermaydurmen va debdurki, ulamo-yu ibod dunyoda ko'pdur. Sen andin bo'lmoq keraksenki, kunduzni kechaga, kechani kunduzga kelturgaysen. Andoqki, Haq bergangay". A.X.ning qalb tarbiyasida qanday amallarga rioya qilmoq kerakligi haqidagi fikrlari ham tazkirada o'z ifodasini topgan: "...yorug'roq ko'ngul uldurki, anda xalq bo'lmag'ay va ishingning yaxshirog'i uldurki, anda maxluq andishasi bo'lmag'ay va halolroq ne'mat uldurki, kasbing bila bo'lg'ay va rafiqlaring yaxshirog'i uldurki, zindagonligi Haq bila bo'lg'ay". Shuningdek, "N.M."da Shayx Abu Ali Formadiy hamda Shayx Jamoluddin Ahmad Jurfoniy kabi valiy zotlar silsila omonatini A.X. dan olganligi qayd qilingan: "Oti Fazl b. Ahmaddur. Xurosonning Shayx ush-shuyuxi erdi. Tazkir-u mav'izatda ustod imom Abulqosim Qushayriyning shogirdidir va tasavvufda intisobi ikki jonibdadur. Biri Shayxi buzurgvor Shayx Abulqosim Gurgoniy (q.s.)g'a va yana biri Shayx ul-mashoyix Abulhasan Xaraqoniyg'aki, o'z zamonining qutbi erdi". Demak, A.X. o'z jamoasi-ning ma'naviy rahnamosi hamda yo'l ko'rsatuvchi peshvosi bo'lgan. Shu bois N. "L.T." asarida ham valiy zot haqidagi hikoyatni keltiradi. Bu A.X.ning bir murid b-n kechgan suhbatini bo'lib,

unda aytilishicha, tolib o‘z ibodatlarining nuqsonli ekanida iblisni aybdor sanaydi, namoz-u zikrlariga aynan u tufayli putur yetayotganligini afsus b-n bayon etadi. Murshidi komil esa shayton ham undan shikoyat qilib kelganligini nado-mat b-n bayon qilib, jumladan, shunday deydi:

*Har qachon keldim bu sharrun nosg‘a,
Kim solay ko‘nglini bir vasvosg‘a.*

*Qaysi munkirkim manga maqbul edi,
Ko‘ngli, ko‘rdumkim, anga mashg‘ul edi...*

*Aylamakni sanga talqinlar base,
Bizni shayton qildi tahsinlar base.*

*Rahmat ushbu makr ila tazviringa,
Kim degay shaytonki, rahmat piringa.*

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Фариддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. – Т., 2011.

Z.R.

ABDULMO‘MIN MAXDUM KOTIB IBN MUHAMMAD SHARIF SAMARQANDIY (XIX asr) – xattot. Buxoro xattotlik maktabining vakili, mashhur xattot Abdullohbek Yakkabog‘iyning shogirdi, nasx va nasta‘liqda xushxat bo‘lgan. “X.M.”ni Samarqand shahrida 1256/1840–1841-yy.da nasta‘liq xatida, Samarqand qog‘ozida ko‘chirgan, qo‘lyozma oxirida N.ning Lutfiy va Sulton Husayn g‘azaliga bog‘langan muxammaslari mavjud. – Т., O‘zR FASHI. Inv. №11444. 664 varaq.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Муҳаммад Шариф Садрӣ Зиё. Тазкират ал-хаттотин. ЎзР ФАШИ-1, № 1304/III. – В; Муродов А. Марказий Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т., 1971; Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар, – Т., 1991.

Muh.A.

ABDURAHIM KOTIB – xattot. Buxoro xattotlik maktabi vakili. Torob (Jondor tumani) da tug‘ilgan, Amir Muzaffarxon davrida yashagan. Shahzodalarga muallim, fozil-u komil, sohibi kashf-u karomat, hofizi Qur‘on, nasx (xat) da tez va chiroyli kitobat qiladigan olim bo‘lgan. Nasta‘liq xatining qalin va ingichka (jaliy va xafiy) turlarida mahoratli bo‘lgan. Qori Ahmad kotibdan Qur‘on va xattotlik san‘ati yo‘nalishida ta‘lim olgan. O‘sha zamon xattotlari mahoratda uni Ubaydulloxon davridagi Mir Ubaydga tenglashtirganlar, ustoz Ahmad Kotib singari lavvoh, naqqosh, jadvalkash bo‘lgan.

N.ning terma devonini (O‘zR FASHI. qo‘lyozma 2790) nafis nasta‘liq xatida kitobat qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Садр Зиё. Тазкират ул-хаттотин, ШИ, инв. 1304; – М. Ҳакимов, Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Муниров Қ., Носиров А. Алишер Навоий қўлёзма асарлари каталоги. – Т., 1971.

Muh.A.

ABDURRAHIM IBN MUHAMMAD FOZIL KOSHG‘ARIY (XIX asr) – Koshg‘ar xattotlik maktabining vakili, olim va fozil, yetti xil xat turida yozgan. Nasta‘liq xatini nihoyatda chiroyli va ravon yozgan. N.ning kulliyotini Koshg‘arda kitobat qilgan: – Т., O‘zR FASHI. Inv. № 316. 692 varaq. Qo‘lyozma o‘lchovi 30x44 sm. Bu ulkan kulliyot tarkibiga N.ning 18 asari (2 debocha, “X.M.”ning 4 devoni, “M.N.”, “L.T.”, “M.Q.”, “X.”ning besh dostoni, “M”, “X.M.”, “A.”, “V.”) kirgan. Ushbu qo‘lyozma N. kulliyotlarining XIX asrga mansub yagona mo‘tabar nusxasidir. (N. kulliyotining bundan boshqa XVIII–XIX asrlarda tuzilgan nusxalari MDH va xorijiy fondlarda bor-yo‘qligi hozircha ma‘lum emas.) A.K. qo‘lyozmani 5 yil 1240–45/1824–30-yy. davomida Koshg‘ar shahrida ko‘chirgan. Asar so‘nggida kitobat yillariga oid ta‘rixlar qo‘ygan. Eng so‘nggi sahifada (v. 692 v) kotib “Abdurrahim ibn Muhammad Fozil Koshg‘ariy”

deb imzo qo‘ygan. Qo‘lyozma matni XIX asr Koshg‘ar uslubiga xos yirik, chiroyli nasta‘liq xatida bitilgan. Qo‘lyozmadagi har bir asarning boshlanishida zarhal lavha mavjud. Qo‘lyozma o‘yma tamg‘a va tamg‘asimon naqshlar tushirilgan dastlabki muqovada yetib kelgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Садр Зиё. Тазкират ул-хаттотин. ШИ. Инв. 1304; – М. Ҳақимов. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991.

Muh.A.

ABDUQAHHOR “JUMABOY” IBN USTOD KO‘HKANI SAMARQANDIY – Samarqand (XIX asr) xattotlik maktabi vakili, olim va mohir xattot, nasx va nasta‘liqda yozgan 1819-y. da N.ning “M.Q.” qo‘lyozmasini nasta‘liq xatida ko‘chirgan. Qo‘lyozma qog‘ozi, xati va boshqa xususiyatlariga ko‘ra, XIX asr boshlarida Buxoriy nasta‘liq xatida kitobat qilingan. O‘zR FASHI. Inv. № 5833. qo‘lyozmalar fondida saqlanmoqda.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Муҳаммад Шариф Садр Зиё. Тазкират ал-хаттотин. ШИ-1, № 1304/III; Муродов А. Марказий Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т., 1971; – М. Ҳақимов. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991.

Muh.A.

ABJAD – arab alifbosidagi harflardan tuzilgan va har qaysi harfning son qiymati osonroq esda qolishi u-n yasalgan 8 ta so‘z birikmasining umumiy nomi. Bu so‘zlar sonlarnigina ifodalaydigan yasama so‘zlar bo‘lib, ularning boshqa ma‘nosi yo‘q. Ularning qat‘iy tartibi quyidagicha: abjad (1-2-3-4), havvaz (5-6-7), huti (8-9-10), kalamani (20-30-40-50), sa‘fas (60-70-80-90), qarashat (100-200-300-400), saxxaz (500-600-700), zazag‘ (800-900-1000). Ko‘rinib turibdiki, arab alifbosida har bir harf ayni vaqtda ma‘lum bir sonni ifodalaydi.

Sharqda, xususan, arab alifbosini qabul qilgan mamlakatlarda harflardan raqam sifatida foydalanish, ma‘lum sana va ma‘lumotlarni ifodalash keng rasm bo‘lgan. Binobarin, adabiy asarlarda she‘rlarda ahamiyatli yoki ahamiyatli bo‘lib ko‘ringan sanalar yuqorida keltirilgan ma‘lum harflar, raqamlar orqali ifodalangan. Bu san‘atdan N. ham ko‘p foydalangan. M-n, N. “H.S.H.A.” asarida uning vafoti tarixini forsiy ibora b-n “Jannati pokash makon bod” (Pok jannat makoni bo‘lsin!) deb ifodalaydi. Bu iboradan abjad hisobiga ko‘ra hijriy 894-y. chiqadi (milodiy hisob b-n 1488 – 89-y.ga to‘g‘ri keladi). Abjad hisobi b-n tarix chiqarishga oid she‘rlar esa “Ta‘rix” deb yuritilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2014; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. Дарслик. – Т., 2018; Жумаева С. Истилоҳ ва маъно. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2004. № 1.

Ab.H.

ABULQOSIM BISHR YOSIN (vafoti, 991) N. “N.M.”da ma‘lumot berishicha, A.B.Y. shayxlarning donishmandlaridan va avliyolarining ulug‘laridan bo‘lgan. Mashhur tariqat piri, oriflar sulтони Abusaid Abulxayrning ustozisi – yoshligida unga ta‘lim berib, kelajakda buyuk shayx bo‘lib yetishishini bashorat qilgan. “Asror ut-tavhid”da Abusaid Abulxayr tilidan naql etishicha, u: “Bizning aytgan har bir she‘rimiz azizlarning, ko‘proq pirimiz Abulqosimning so‘zlaridir”, – degan ekan. Shundan kelib chiqib, tadqiqotchilar Abusaid va Abulqosim she‘rlarini ajratish mumkin emas, A.B.Y. ilk shayx-shoirlardan edi, deydilar.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Шоирони аҳди сомониён. – Душанбе, 1999; Абулқосим Бишр Ёсин. Рубоийлар // Донши-мандлар тухфаси. – Т., 2009.

E.O.

ABULG‘OZIY XOJA IBN TO‘RAXOJA HUSAYNIY HO‘QANDIY (XIX asr) – xattot. Qo‘qon xattotlik maktabi vakili, Xudoyorxon davrida yashagan. A.X. Qo‘qonning zabardast olimi To‘raxoja Husayniyning o‘g‘li bo‘lib, nasx va nasta‘liqda yaxshi yozgan. U Qo‘qon shahrida 1264/1847–48-y.da N.ning “X.”sini chiroyli nasta‘liq xatida kitobat qilgan.

Ad.: *Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хат-тотлар, – Т., 1991; Муниров Қ., Носиров А. Алишер Навоий қўлёзма асарлари каталоги, – Т., 1970.*

Muh.A.

ABUSAID ABULXAYR (taxallusi; to‘liq ismi: Abu Fazlulloh ibn Abulxayr Muhammad ibn Ahmad Mehnaviy) (967–1049, Mehna) – tariqat piri, tasavvuf olimi, mutasavvif shoir.

Zehni o‘tkir va tirishqoq A.A. 11 yoshidayoq xushovoz hofizi Qur‘on, zukko she‘r muxlisi sifatida tilga tushadi. U Qur‘on hofizligini Xurosonning mashhur qorilaridan Abu Muhammad Enoziy, kalom ilmini esa mufti va adib Abusaid Enoziydan o‘rganadi. U 30 ming bayt arabcha she‘rni yod bilar, o‘qigan kitoblarini sharhlab va tushuntirib berishda tengi yo‘q edi. Keyin Marvga borib, Abu Abdullo Hazriy huzurida arab tili va islom asoslaridan tahsil oladi. Uning vafotidan so‘ng Abu Bakr Qaffol yonida besh yil davomida fiqhni o‘rganadi. Shu davrda she‘r yozishni ham boshlaydi. 22 yoshida Marvda Abu Ali Shabu‘iy qo‘lida “Sahihi Buxoriy”ni xatm qiladi. 30 yoshida Saraxsga borib, zamonasining buyuk allomasi Abu Ali Zohirdan shariat asoslari, tafsir ilmi bo‘yicha ta‘lim oladi. Uning ilmlarni chanqoqlik b-n tez o‘zlashtirayotganini ko‘rgan va beqiyos iste‘dodiga ishongan ustoz uch kunlik saboqni bir soatda berar edi.

Ilmini kamolga yetkazgach, o‘z xonaqohini ochib, muridlar tarbiyasiga mashg‘ul bo‘ladi. Boyazid Bistomiy, Mansur Halloj kabi mashhur tariqat pirlarini o‘ziga ustoz sanab, ularning

an‘analarini davom ettirgan A.A.ning o‘zi ham yuzlab shogirdlar yetishtiradi. Ular orasida “Abu Ali Farmadiy, “Hujjat ul-islom” Muhammad G‘azzoliy, Ozarbayjonda 400 xonaqoh qurdirgan Abu Nasr Shirvoni” (H.Homidiy) singari islom va tasavvuf olamida mashhur arboblardan bor. Abu Ali ibn Sino b-n bir necha bor uchrashib, suhbatlashgan.

N. “N.M.”da A.A. haqida: “Sultoni vaqt va ahli tariqat jamoli erdi va qulub mushrifi. Va aning zamonida barcha mashoyix anga musaxxar erdilar”, – deb yozadi. U b-n bog‘liq bir necha rivoyatlarni keltirib, “Alarning zikrida qalam ojizdur, bitilgandin mabsutroq tilagan “Nafahot ul-uns”da ko‘rsun” deb, Jomiy tazkirasiga havola qiladi. “N.M.”da keltirilishicha, A.A. tariqatga kirgan paytlarida “Har kecha bir chohdin bosh tuban o‘zlarin osar ermishlar va tongg‘acha zikr aytur ermishlar. Va andoq bo‘lur ermishki, muborak ko‘zlaridin qon kelur ermish”. Bu rivoyat “L.T.” dostonida ham bir qushning yo‘l og‘irligidan nolib, uni bosib o‘tishiga ojizligidan qilgan shikoyatiga javoban Hudhud tilidan keltiriladi. Ishq yo‘lida sayr qiluvchi A.A. yor vaslidan xayrli nasibaga erishadi. Chunki u bag‘riga ishq o‘ti tutashgan lahzadan e‘tiboran orom nimaligini bilmas, kun bo‘yi fikr-u yodi yorda bo‘lib, tinmay uning zikrini aytar, kech kirgach esa shaharni tark etib, dashtga chiqib ketar, tashlandiq bir vayronadagi eski quduq ichra boshini pastga osiltirib yotar va tonggacha oh-u fig‘on chekar edi:

*Hajr aro yillar bu yanglig‘ chekti hol,
To yetishti og‘zig‘a jomi visol.
Ishq aro budur eranlarning ishi,
O‘lmayin topmas bu davlatni kishi.*

Naql qilishlaricha, biri – zohiriy (dunyoviy), ikkinchisi – botiniy (ilohiy) ilmlarda tengsiz bo‘lgan ikki ulug‘ zot – Abu Ali ibn Sino va A.A. bir-birining ovozasini eshitib, Nishopur shahrida uchrashadilar. Olim va Shayx suhbatini uch kechakunduz davom etadi. Shundan keyin shogirdlari Ibn Sinodan: “Shayx haqidagi fikringiz qanday?” – deb so‘raganlarida: “Har neniki, men bilsam, u

bilib, ko‘rib turar ekan”, – deb javob beradi. “Al-loma haqidagi fikringiz qanday?” – deb muridlari A.A.ga murojaat qilganlarida esa: “*Har neniki, men his qilsam, u biladi*”, – deydi. U kishi bilgan narsani biz ko‘rib (bilib) turar ekanmiz, A.A. Ni-shopur va Omul shaharlarida ham bir muddat yashab, xalqni Haq yo‘liga hidoyat qilgan, otashin va’zlar o‘qib, minglab muxlislar orttirgan.

Bundan tashqari, olimning ibn Sino b-n arab tilidagi yozishmalari ham saqlanib qolgan. Ularni mashhur sharqshunos, adib Abdusodiq Irisov o‘zbek tiliga tarjima qilib nashr ettirgan.

Sulton ul-orifin degan sharaflı unvonga sazovor bo‘lgan, A.A., Shayx Abusaid Mehnaviy (ko‘pgina adabiyotlarda Mayhaniy) nomlari b-n musulmon olamida shuhrat qozongan bu ulug‘ inson Mehnada vafot etgan. Uning qabri ustiga saljuq sultonlari tomonidan tiklangan maqbara hozir ham mavjud – mahalliy aholi “Mona bobo mozori” deb atashadi.

Naql qilishlaricha, A.A. nafaqat donishmand, balki yaxshigina tab‘i nazmi bor, o‘zi dilkash va suhbatı huzurbaxsh kishi bo‘lgan. Eronda uning 720 ruboiysi va parokanda she‘rlarini o‘z ichiga olgan “Suxanoni manzumi Abusaid Abulxayr” to‘plami hamda shayxning so‘zlari va holatlari bayoni, u haqdagi hikoyatlar asosida tartib berilgan “Asror ut-tavhid” nomli ikki jildlik manolib nashr etilgan. Xususan:

*Havro ba nazorai nigoram saf zad,
Rizvon ba ajab bimondı kaf bar kaf zad.
On xoli siyah bar on rux mutraf zad,
Abdol za bim chang dar Mushaf zad.*

Tarj.: Hurlar nigorimni ko‘rish uchun saf tortdilar. Rizvon (jannat eshik og‘asi) ham hayratlanib, qarsak chalib yubordi. U qora xol (mahbuba) yuzlariga parda tortganida abdol (Xudoning xos bandalari, yaqinlari) qo‘rquvdan Qur‘onga chang soldi”) ruboiysi shoirga favqulodda shuhrat keltirgan. Bu ruboiyni Amir Temur ham yod bilgan. Mazkur ruboiy sharhiga bag‘ishlab Sayid Ne‘matulloh Valiy uch risola yozgan. Amir Sa-

yid Qosim Anvor, Shayx Ozariy va Xoja Ahror Valiy ham unga maxsus risola bag‘ishlaganlar.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Суханони манзуми Абусаид Абулхайр. – Техрон, 1998; Асрор ут-тавҳид фи мақомоти шайх Абусаид. – Техрон, 1998; Абусаид Абулхайр. Рубоийлар // Муҳаббат тароналари. – Т., 2005; Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009; Абу Сахыт Абул Хайр: его жизнеописание и творчество. Ашгабат, 1999; Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари. – Т., 2004; IX-XVII асыр туркмен эдебиятынын шахырлары. Справочник (Чана тайярлаян С. Дурдыев). Ашгабат, 1967; Очилов Э. Муборак сарчаималар. – Т., 1997; Валихўжаев Б. Хожса Ахрор тарихи. – Т., 1994.

E.O.

AVAZBERDI IBN TILOVMUHAMMAD BESHARIQIY – xattot. A. nasta‘liq va nasxda chiroyli yozgan. N.ning “X.”, “L.T.”, “N.Sh.”, “T.A.H.”, “T.M.A.”, “H.S.H.A.”, “H.P.M.” asarlarini o‘z ichiga olgan qo‘lyozma to‘plamni ko‘chirgan. Sankt-Peterburg FA Sharqshunoslik instituti. Qo‘lyozma E 1. 323 varaq. o‘lchovi 30x47,5 sm. Xo‘qand shahrida (1240/1824-y.) go‘zal nasta‘liq xatida kitobat qilingan.

Ad.: Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991.

Muh.A.

AVAZ O‘TAR (1884–1919, Xiva) – shoir. Otasi sartarosh Polvonniyoz O‘tar o‘z davrining ma‘rifatli kishilaridan biri bo‘lib, o‘sha davrning shoir-u olimlari b-n yaqin, Ogahiy, Komil kabi mashhur shoirlar ishtirokida o‘tadigan she‘riyat kechalarida qatnashib yurar edi. Bunday davrlar ba‘zida usta O‘tar xonadonida ham o‘tib, ular yosh Avazning adabiyotga

bo'lgan qiziqishi oshishiga sabab bo'lgan. U 8 yoshida maktabga qatnaydi, keyin madrasada tahsilini davom ettiradi. Sa'diy, Hofiz, Jomiy, N., Fuzuliy, Mashrab, Amiriy kabi salafllari, Munis, Ogahiy, Tabibiy, Komil kabi zamondoshlari ijodini sevib mutolaa qiladi, ularga ergashadi, g'azallariga tatabbu'lar yozadi, muxammaslar bog'laydi. Sekin-asta shuhrati oshib, shoir sifatida taniladi va Muhammad Rahimxon II tomonidan saroyga da'vat qilinadi. Bu yerda u ko'p vaqtini xonlik kutubxonasidagi kitoblar mutolaasi b-n o'tkazadi. Saroy shoirlariga Ahmad Tabibiy bosh edi. Tabibiy "Majmuat ush-shuaro" tazkirasida uni iste'dodli shoir sifatida e'tirof etib, "Nazm aro fozili bebaho" deb umid bildirganida A.O'. 21 yoshda edi. Bayoniy "Shajarayi Xorazmshohiy", Jumaniyoz Xivaqiy "Tarixi gulshan" asarlarida A.O'.ning kelajagiga umid b-n qaraganlar.

A.O'. 1908-y.da she'rlarini to'plab, 2 ta devon tuzadi va xattot Mulla Boltaniyoz Qurboniyoz o'g'liga kitobat qildiradi. Bu devonlar hozirda Beruniy nomidagi Sharqshunoslik markazining qo'l-yozmalar fondida saqlanadi. 942 raqamli inv.da saqlanayotgan birinchi devon 232 varaqdan iborat bo'lib, 836 g'azal, 3 mustazod, 9 murabba, 10 musaddas, 6 musamman, 6 tarje'band, 5 soqiynoma, 92 ruboiy, 4 qasida, 28 qit'a, "Faloniy" turkumida yozilgan satirik she'rlar jamlangan. 7102 raqamli ikkinchi devon esa 209 varaqdan iborat bo'lib, 959 g'azal, 1 mustazod, 31 muxammas, 3 musaddas, 3 qasidadan tashkil topgan.

Xorazm adabiy muhitining Munis, Ogahiy, Tabibiy, Komil kabi shoirlari qatori A.O'. ham N.ni ijod yo'lida o'ziga pir-u ustoz deb biladi. Cheksiz iftixor va yuksak mas'uliyat b-n:

*Erursan o'z adoning shoiri sardaftari,
tong yo'q,
Avaz, bo'lsa Navoiy daftari
monandi devoning, –*

deb yozgan A.O'. ijodini unga N.ning ta'siri nuqtayi nazaridan quyidagi jihatlardan o'rganish mumkin:

- A.O'. ijodida navoiyona ohanglar;
 - A.O'.ning N. g'azallariga tatabbu'lari;
 - A.O'.ning N. g'azallariga muxammaslari;
 - A.O'.ning N. ta'sirida yaratgan "Faloniy" turkumidagi qit'alari;
 - A.ning N.ning "X."sidan ta'sirlanib va ilhomlanib tarje'band shaklida yozgan "Tarje'bandi xomisa" asari;
 - N. qo'llagan vazn, qofiya va radifda she'r yozish, N.ga xos jumlar tuzish, N. qo'llagan so'z va ibora, timsol va tashbehnlarni qo'llash.
- A.O'. devonini varaqlar ekan, N. ta'sirida yaratilgan ko'plab baytlarga duch kelamiz. Jumladan, A.O'.ning:

*Barmog'in tishlab qolur hayratda
gar naqqoshi Chin,
Ko'rsa suratdek tutub,
ey shayx barno, surating, –*

bayti N.ning:

*Keldi Chin naqqoshi ul yuz
naqshini qilmoqqa tarh,
Chehra ochib naqshi devor
aylading naqqoshni, –*

baytidan ilhomlanish samarasi ekanligi yaqqol ko'rinib turibdi.

Yoki:

*Bo'lub begonalarni oshnosi ul jafogustar,
Qilur begonalig' rasmini doim oshnolarg'a, –
bayti salafining:*

*Begona bo'luptur oshnodin,
Begonag'a oshno bo'luptur, –*

bayti ta'sirida shakllantirilgani shubhasiz.

A.O'. N.ning "Aylasa", "Aylab", "Hargiz", "Bo'lmangiz", "Arzimas", "Gul", "Abas", "Hodis", "Bois", "Oqibat", "Xat", "Tut", "Asru", "Shayx", "Talx", "Gustoh", "Tama", "Firoq", "Ishq", "Dog", "Subh" kabi radifli va radifsiz ko'plab g'azallariga tatabbu' qilgan. Yana "El"

radifli g‘azaliga “Xalq”, “Istangiz” radifli g‘azaliga “Istasun” radifli ba‘zi o‘zgarishlar b-n o‘ziga xos tatabbu’lar yozgan. Bu tatabbu’larida u buyuk salafi fikr-u g‘oyalarini davom ettirib, rivojlantirib, ularning yangi qirralarini ochishga harakat qiladi, ularga o‘z davri ruhi va kayfiyatini singdiradi. Aytaylik, N.ning “El” radifli g‘azaliga A.O‘. “Xalq” radifli tatabbu’ yozib, ishqiy mavzuni ijtimoiy mavzuga aylantiradi:

*Yo‘qturur olamda ahli ishqdek bechora el,
Hajr zulmi birla xonumonidin ovora el.*

*Yo‘q jahon mulkida bizdek
ojiz-u bechora xalq,
Zulm tig‘i birla bo‘lg‘on bag‘ri
yuz ming pora xalq.*

Ko‘rinib turganidek, har ikki g‘azal ham bir vaznda – ramali musammani maqsur (foilotun foilotun foilun). Qofiya tizimi ham bir xil (bechora, ovora, pora, chora...). A.O‘. tatabbu’ qilingan g‘azaldagi “el” radifini “xalq” b-n almashtirgan. Shunga muvofiq ravishda matla’dagi “ahli ishqdek bechora” jumlasini “bizdek ojiz-u bechora”, “hajr zulmi” esa “zulm tig‘i”ga aylangan.

A.O‘.ning N.ning “Shayx” radifli g‘azaliga yozgan tatabbu’sida ham shunday mushtaraklikni ko‘ramiz. N. 10 baytli g‘azalining 8-baytida bir ozoda shayxni topsam, unga qo‘l berib, bandasi bo‘lar edim degan orzusini izhor etsa, Avaz unga qilgan 9 baytli tatabbu’sining maqta’sida agar dunyoda biror ozoda shayx topsang, uning xizmatini qilib, duosini ol, degan tilakni bildiradi:

*Irodattin o‘lg‘ay edim bandasi,
Agar topsam erdi bir ozoda shayx.*

*Avaz, xizmat aylab, duosini ol,
Jahon ichra topsang bir ozoda shayx.*

N. g‘azalining maqta’dan oldingi baytida “Xuddi kotib yozgan “vafo” so‘zidagi “f” har-

fi ustidagi nuqta kabi ishq o‘tining dog‘ini vafo ahlida istangiz” degan fikr ifodalangan bo‘lsa, tatabbu’ g‘azalning ayni baytida “Kimki nogoh vafosiz yorni har qancha istasa, bunday badkirdorni jafo ahli orasidan istasin” degan fikr ilgari surilganligini ko‘ramiz.

A.O‘. adabiy merosi bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan M.Yo‘ldoshevaning aniqlashicha, shoir devonlari qo‘lyozmalarida jami 215 ta muxammas mavjud bo‘lib, ulardan 39 tasi turli nashrlarda e‘lon qilingan. Ana shu 39 muxammasning 10 tasi N. g‘azallariga bog‘langan. U ustozining “Sho‘x ikki g‘izolingni noz uyqusidin uyg‘ot”, “Menda bir o‘tdurki, gar dam ursam aflok o‘rtanur”, “Vodiyi hajringda bir dam qon yutardin qonmadim”, “Bu oqshom holima sham’ o‘rtanur, parvona ondin ko‘b”, “Ey ko‘ngul, gar kimsa ahvoling demas yor ollida”, “Ko‘zung ne balo qaro bo‘lubdur”, “Muvofiq kiydilar, bo‘lmish magar Navro‘z ila bayram”, “Ulki solg‘ay shu‘la a‘zo-sig‘a o‘tlug‘ ohlar”, “Tun oqshom keldi kulbam sori ul gulrux shitob aylab”, “Oraz-u xolingni bir dam ko‘rmasam, ey dilrabo”, “Dayr aro mug‘bachadin sog‘ari mastona kerak” misralari b-n boshlanadigan g‘azallariga go‘zal taxmislari bog‘lagan. Bu taxmislarda A.O‘. ulug‘ so‘z san‘atkori fikrlarini rivojlantirish, yangi qirralarini ochish, ularni to‘ldirish va boyitishga muvaffaq bo‘lish orqali shoirlik mahoratining o‘ziga xos qirralari namoyon bo‘lganligini ko‘rish mumkin.

Muxammas shunday daraxtki, unga payvand qilingan shoxlar bilinmay ketishi kerak. Agar ajralib tursa, bu xuddi go‘zal libosga qo‘yilgan yamoqqa o‘xshab qoladi. Ayni jihatdan muxammas xuddi bir kishining qalamidan chiqqanday taassurot qoldirishi kerak. A.O‘. muxammaslari bu fikrimizning yorqin dalilidir. Chunonchi, quyidagi bandda A.O‘. tomonidan qo‘shilgan misralar N. bayti u-n o‘ziga xos zamin bo‘lib xizmat qilgan:

*Bori so‘zini ahli nazm nazmi silkiga terdi,
Tutib ul mah vafo tavrini bu tun bazmima kirdi,
Hamadin oni mushtoqi mani zor-u hazin erdi,
Kelib o‘lturdi-yu, ilgim tutub yonida er berdi,
Takallum boshladi har lafzidin durri xushob aylab.*

“Faloniy” turkumidagi qit’alarida A.O’. o‘z zamonidagi zolim va adolatsiz amir-amaldorlar, yaramas va muttaham kimsalarni ayovsiz fosh etib, o‘zining qanchalik jasoratli va isyonkor shoir, tili o‘tkir hajvchiligini namoyon qilgan. Lekin bunday turkumni ham o‘z vaqtida N. boshlab bergani ma’lum. U qator qit’alarida qahramoni nomini yashirib, uni Faloniy deb atagan edi. Jumladan, “F.K.” devonidagi “Birov bobidakim, bu saroyin sotib, fisq asbobi tuzdi va bu fisq asbobi bila ul saroyin buzdi” sarlavhali qit’ada o‘qiymiz:

*Faloni mardak ar sotti saroyin,
Demakim, ul saroyin yaxshi tuzdi.*

*Qilib ikki saroyig‘a ajab ish,
Bu birni sotti-yu, ul birni buzdi.*

Lekin N.ning “Faloniy” nomli qit’alari bir nechtagina bo‘lsa, A.O’. bunday qit’alarning butun boshli bir turkumini yaratdi. Ayomiyning ma’lumot berishicha, uning bunday she’rlari adadi ellikka yetadi: “Avaz “Falon” obrazi vositasida salbiy tiplar, obrazlar galereyasini yaratib, ular orqali muayyan shaxslarni nishonga oladi”. M-n:

*Falonikim suxanchinlig‘ni rasmin
o‘zga qilmish fan,
Solurg‘a ahli olamni boshig‘a
bul‘ajab savdo –
Ayirmoqq‘a ota birla o‘g‘ulni
bir-birisidin,
Birin bir aybini ming aylab
aylar birig‘a ifsho.*

*Onosig‘a qizin dushman qilur,
qizg‘a onosini,
Debon yolg‘onni chin monand
bo‘hton aylabon go‘yo.*

*Xudo qodir erurkim fosh etib
asrorini oning,
Iki olamni mulki ichra,
tong yo‘q, aylasa rasvo.*

A.O’. N. “X.”sidan ta’sirlanib, besh doston mutolaasidan olgan ilhomlari va chiqargan xulosalari asosida besh tarje’band – “Tarje’bandi xomisa” yozgan. Ularning har biri bir doston vaznida bo‘lib, jami 532 misradan iborat. M.Yo‘ldoshevaning yozishicha, O‘zR FA Qo‘lyozmalari fondida inv. 942-raqami b-n saqlanayotgan qo‘lyozma devonda tarje’bandlar quyidagi tartibda berilgan:

1. Tarje’bandi Avaz “Farhod-u Shirin” vazni.
2. Tarje’bandi Avaz “Bahrom Go‘r” vazni.
3. Tarje’bandi Avaz “Layli, Majnun” vazni.
4. Tarje’bandi Avaz “Hayrat...” vazni.
5. Tarje’bandi Avaz “... Iskandar” vazni”.

Bu adabiy ta’sir tarixida yangi hodisa bo‘lib, boshqa shoirlar ijodida uchramaydi.

Bundan tashqari, A.O’. ijodida N. qo‘llagan so‘z va iboralar, timsol-tashbehlardan foydalanish, misra, bayt va butun boshli g‘azal yoki ruboiyni N.ga o‘xshab shakllantirish, navoiyona uslubdan foydalanish kabi adabiy ta’sir izlarini ko‘ramiz.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жылдлик, 1-10-жылдлар – Т., 2011; Аваз Ўтар. Девон. – Т., 1976; Аваз Ўтар. Сайланма. – Т., 1984; Эркинов С., Мўминова В. Аваз Ўтар ўзги // Ўзбек адабиёти тарихи. 5-жылд. – Т., 1980; Қобулов Н., Мўминова В., Ҳаққулов И. Аваз ва унинг адабий муҳити. – Т., 1987; Юлдашева М.Т. Аваз шеърлятида анъана ва маҳорат. Ном. дисс. авф. – Т., 2006.

E.O.

AVVAL (Al-Avval) – Allohning ismlaridan biri. Qur’oni Karimda boshqa ismlar b-n birga bir marta keladi. Ma’nosi: birinchi, avvalgi, boshlang‘ichi bo‘lmagan, azalgi, hamma narsadan avval, boshlanishi chegarasiz, ya’ni uning mavjudligining chegarasi yo‘q va h. Alloh hamma narsadan avval bor bo‘lgan, azaliy Zot bo‘lib, Undan avval biron zamon o‘tgan emas. U hamma narsadan avvaldir, ya’ni barcha mavjudotlar yo‘qligida Alloh bor edi. Mavjudotlarni al-Avval sifatiga ega bo‘lgan Alloh yaratgan. Lekin Alloh-

ning vujudga kelishining boshlanishi yo‘q, uning o‘zi avvaldir. Undan avval borliqda biror narsa bo‘lmagan, U zoti va sha’ni ila barcha narsadan avval kelgani b-n oliydir. Al-Avval degani boshqa hamma narsa unga borib taqaladi yoki natijaga erishishdagi asosiy boshlanish nuqta Udir. Ya’ni, Alloh taolo barcha narsaning avvalgi sababchisidir.

N. “H.A.”ning “avvalgi munojot”ida Allohning “al-Avval” sifatini zikr qilib, avval ham, oxir ham, o‘rtaliq ham, barchaning ko‘zi, ko‘z qorachig‘i (asl va mohiyati) ham Uning o‘zi ekanligini ta’kidlaydi:

*Ey sanga mabda’da abaddek azal,
Zoti qadimining abadiy lam’ yazal.*

*Ne bo’lub avvalda bidoyat sanga,
Ne kelib oxirda nihoyat sanga.*

*Avval o’zung, oxir-u mobayn o’zung,
Borchag’a xoliq, borig’a ayn o’zung.*

N. keyingi satrlarida butun borliqda faqat Allohning o‘zigina bor bo‘lgani, o‘z ishq, husni va kamolini namoyish qilish u-n yer va osmondagi son-sanoqsiz g‘aroyib narsalarni ko‘zgu sifatida paydo qilganini san’atkorona tasvirlaydi. Yaratqilarning bari, Haq jamolining ko‘zgusi, uning borligi va birligini o‘zida aks ettiradigan oynalar bo‘lib jilva qilardi.

A. so‘zi insonlarga nisbatan ishlatilganda, biror voqeaning boshlanishi, ilk holati, ma’lum bir zamon, vaqt, maqsadni bildiradi. “...avval kishikim, nohaq qon qildi (to’kdi) Qobil erdi”, (“Tarixi anbiyo va hukamo”),” Bu martaba (tavba) tariqat ahlining avvalg‘i gomi (qadami)dur va maqsad vodiysining avvalgi manzilig‘a xiromidur” (Mahbub ul-qulub”)

N. Allohning avval sifatiga to‘xtalar ekan, dunyodagi narsalarning, xususan, insonning yaralishdan maqsad va mohiyatini ham bayon qilib o‘tadi.

Ad.: Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер

Навоий. Махбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ислом энциклопедияси. – Т., 2017; Шайх Усмонхон Темурхон Самарқандий. Тафсири ирфон. 6-жилд. – Т., 2019.

S.R.

AVLIYO (ar. “valiy”ning ko‘pligi) – Islom aqidasi ko‘ra, A. kalimasi Xudoga yaqin odam, Xudoning do‘sti deganidir. N.ning “N.M.” tazkirasida aytilishicha, hazrat Payg‘ambarimizdan keyin irshod ishlari, ya’ni xalqni din-u diyonat yo‘liga boshlash xulafosi roshidin (choryorlar)ga, sahobalarga va ulardan keyin, asosan, avliyolar zimmasiga tushgan.

A.lar Allohning zoti va sifatlarini yaxshi bilgan, uning buyruqlarini bajarib, gunoh ishlardan, dunyo lazzati va shahvoniy havaslardan o‘zini saqlovchi, ilm-u ma’rifati, riyozati, taqvosi va qaysidir ezgu ishi tufayli Allohga yaqin bo‘lib qolgan, duolari mustajob, xoksor va sunnatga qattiq amal qiladigan, tasavvufdagi hol va maqomlarni egallagan kishilardir. Ba’zi A.lar to‘g‘ridan to‘g‘ri avliyo, valiy kabi sifatlar b-n tilga olingan. Nizomiddin avliyo, Xoja Ahrori valiy kabi. A.larning “qutb”, “g‘avs”, “nuqabo”, “nujabo”, “imomayn”, “abdol”, “avtod”, “majzub” kabi o‘ziga xos darajalari bor. Qur’oni karimning “Yunus” surasi, 63-oyatida Avliyolar haqida: “Ogoh bo’lingizkim, albatta, Allohning do‘stlariga xayf-xatar yo‘qdir va ular g‘amgin ham bo‘lmaydilar”, deyiladi. Imom Buxoriy va Imom Nabaviylar keltirgan bir hadisi qudsiyda Abu Hurayra raziyallohu anhuning rivoyatiga ko‘ra, Rasululloh (s.a.v.) shunday deganlar: Allohu taolo aytdiki: “Har kim mening valiy bandalarimdan biriga dushmanlik qilsa, muhaqqaq men unga harb (urush) ochgayman. Hech bir bandam unga farz qilingan narsalardan boshqa sevimli bir amal va ibodat b-n Menga yaqinlasha olmagay. Bandam menga nafl ibodatlar b-n ham yaqinlashgay. Nihoyat, uni sevgayman (yaxshi ko‘rgayman). Bas, uni sevdimmi, endi Men u bandamning eshitadigan qulog‘i, ko‘radigan ko’-

zi, shiddatla (mahkam) tutadigan qo‘li va yuradigan oyog‘i bo‘lgayman. Agar Mendan biror narsa so‘rasa, o‘shani bergayman. Va agar Mendan panoh tilasa, albatta, uni himoya etgayman”.

A.lik payg‘ambarlik darajasidan keyin turadi. A. hech qachon payg‘ambar darajasiga yetolmaydi. Hanafiy mazhabida ularning qabrlarini ziyorat qilish ibratli va savobli ishlardan hisoblanadi. Tasavvufiy asarlarda va tazkiralarda A.larning hayot va faoliyatlaridan, kashf-u karomatlaridan bahs yuritilgan. N. “L.T.” dostonida Farididdin Attorni faqat sermahsul adibgina emas, balki avliyo ekanini ham eslatib o‘tadi:

*Murshidi atvor-u qutbi avliyo,
Ko‘nglida sham‘i hidoyatdin ziyo.*

*Kashfi asrori haqoyiqda farid,
Nutqidin ahli haqiqat mustafid.*

*Ahli irfon soliki atvori ul,
Ma‘rifat bozorining Attori ul...*

N.ning avliyolar zikriga bag‘ishlangan maxsus asari “N.M.”dir. Unda 770 ta shayx va avliyolar haqida ma‘lumot bergan. Asarining so‘z-boshisida A.lar ahamiyat beradigan jihatlariga to‘xtalib, bu ish (tariqat yo‘li)ning boshi tavba, shariat rioyati, avvali shahodat kalimasi, saloti xamsa, zakot, ro‘za, haj, tariqat odobi, rizo, sabr, sidq va azim riyozatlar ekanini ta‘kidlaydi.

Oriflar nazdida, A. anbiyodan keyin turadi. N.ning “N.M.” tazkisasi muqaddimasida keltirilishicha, Muhammad (s.a.v.) – Allohning so‘nggi rasuli. Payg‘ambar (s.a.v.) olamdan o‘tgach, islom olamiga u zotning noiblari bo‘lmish xalifalar rahnamolik qildilar. Xalifalardan keyin esa Haq yo‘lidan adashganlarni to‘g‘ri yo‘lga solish avliyo zimmasiga tushdi. Bu vazifani ular endi to qiyomatga qadar bajarishlari lozim bo‘ladi. Valiylarning asrlar davomida jamiyat hayotida rahnamolik rolini o‘ynab kelganliklari, hukmdorlar va xalqning alohida hurmat-ehtiromiga sazovor bo‘lganliklarining sababi shunda.

N. Shayx Abulmakorim Ruknuddin Alo-uddavla Simmoniy zikrida yozadi: “Ham alar

deb durlarki, Hakim Tirmiziy va jamoate mag‘oribadin deb durlarki, “avliyolikning boshlanishi payg‘ambarlikning oxiridir”. Shuningdek, N. A. larga xos bo‘lgan: yashirin narsadan ogoh bo‘lish, uzoq masofani bir zumda bosib o‘tish, bir vaqtni o‘zida bir necha joyda paydo bo‘lish, suv ustida yurish, o‘tda yonmaslik, havoda uchish, duoning ijobat bo‘lishi kabi bir qator karomatlar zohir bo‘lishini eslatib o‘tadi. A.lar dunyo tur-guncha bor bo‘ladilar va o‘z vazifalarini bajardilar.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ислом. Энциклопедия. – Т., 2017; Рафиддинов С. Тасаввуф ва Нақшбандийлик. (манбалар ва ҳикматлар). – Т., 2019; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1370 (х.-ш.); Раҳимов К. Хожагон-нақшбандия тариқати ва етти пир. – Т., 2020; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2014.

E.O., Z.R.

AVTOD (ar. – tayanch, ustun) – avliyoulloh toifasidan bo‘lib, valiylikning eng yuqori darajasiga erishgan so‘fiy. Ular 4 ta bo‘lib, har biri dunyoning bir tomoniga mas‘ul bo‘ladi. Rivoyat qilishlaricha, A.lar har kecha dunyoni kezib chiqishlari lozim bo‘lgan, ularning nazari tushmagan yerlarda esa halovat va yomonliklar sodir bo‘lgan. “N.M.”da keltirilishicha, Bob Farg‘oniy haqida “Kashf ul-mahjub” sohibi der ermishki, ul avtod ul-arzdindur”. Abdurahmon Jomiyga bag‘ishlangan marsiyasida esa o‘z ustozini “Qutblar ruhi istiqbolingga peshvoz chiqishdi, avtodlar joni sening xoki poying bo‘lishdi”, – deb ulug‘laydi:

*Ro‘hi aqtoq rasidaand ba istiqbolat,
Joni avtod fitodaand ba xoki poyat.*

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2009;

Исҳоқова З. *Тасаввуф таълимотида орифлик ва валийлик талқини*. – Т., 2011; *Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд. 1*. – Душанбе, 1987; *Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний*. – Техрон, 1370 (х.-ш.); *Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü*. – Istanbul, 2005.

S.R., E.O.

AVFIY MUHAMMAD

(taxallusi; to‘liq ismi: Nuriddin Muhammad ibn Tohir ibn Usmon Buxoriy, taxminan 1172/76, Buxoro – 1233/42, Hindiston) – shoir, adib, adabiyotshunos olim, tarjimon.

U iste‘dodli shoir ham bo‘lib, ijodiga mansub parchalar yetib kelgan. A.ning nasabi Muhammad (s.a.v.)ning sahobalaridan Abdurahmon ibn Avfiyga borib bog‘langan. Shuning u-n bu xonadon a‘zolari Avfiy laqabi b-n mashhur bo‘lganlar.

Sharq tazkirachiligining asoschilaridan bo‘lgan A.ning “Lubob ul-albob” tazkirasi unga olamshumul shuhrat keltirdi. Chunki ungacha yaratilgan tazkiralar bizgacha yetib kelmagani u-n u mo‘g‘ullar istilosigacha bo‘lgan davrda Movarounnahr, Xuroson, Iroq, Eron, Hindistonda yashab ijod etgan adabiyot va madaniyat namoyandalari haqida ma‘lumot beruvchi yagona va muhim manba hisoblanadi. Tazkira 2 jild, 12 bobdan iborat. 1-jild 7 bobdan iborat bo‘lib, dastlabki 2 bobda muallif she‘r fazilati va shoirlik salohiyati haqidagi qarashlarini bayon qiladi, 3–4-boblarda forsiy tilda yaratilgan ilk she‘r va shoir xususida yozadi. Qolgan 3 bobda esa asli shoir bo‘lmasalar ham, ba‘zan she‘r yozgan va ilm-u adab ahliga homiylik qilgan podshoh-u vazirlar, amir-u amaldorlar va fazl ahli haqida ma‘lumot beradi. Shu tariqa unda 130 nafar shoir yoki tab‘i nazm sohibi va adabiyot muhoblari haqida fikr yuritiladi. 2-jild 5 bobdan tashkil topgan – unda IX asr boshlaridan XIII asr 1-choragigacha yashab o‘tgan 169 shoirning hayoti va ijodiy merosi to‘g‘risida ma‘lumot beriladi.

N. “M.N.” nomli tazkirasi b-n “Lubob ul-albob” an‘anasini davom ettiradi. “M.N.” haqida yozgan olimlar bu faktni alohida uqtirib o‘tadilar. Lekin A.M.dan farqli o‘laroq, N. o‘z tazkirasini, asosan, zamondoshlariga bag‘ishlaydi va uni o‘z ona tili – o‘zbek tilida yozadi.

A.M. tazkirasi kompozitsiyasining tamoyili – shoirlarni jo‘g‘rofiy hududlar bo‘yicha muhitlarga ajratib joylashtirish an‘anasini davom ettirgan holda N. Xuroson, Movarounnahr (Xurosondin ko‘zga mamolik...) shoirlariga alohida bob – “majlis”lar ajratadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. – М., 1960; Болдырев Н. Персидские переводы “Маджалис ан-нафаис” Алишера Навои. Ученые записки ЛГУ. Серия востоковедческих наук. 1952. 128. Вып. 3. Муҳаммад Авфий. Лубоб ул-албоб. – Техрон, 2002; Нодир ҳикоятлар. – Т., 1977; Ҳикоятлар ва ривоятлар. – Т., 1983; Муҳаммад Авфий // Адабиёти форсу тожик дар асрҳои XII–XIV. – Душанбе, 1983; Ҳомидий Ҳ. Кӯҳна Шарқ даргалари. – Т., 1999; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

H.H., E.O.

AVHADIY MAROG‘IY (taxallusi; to‘liq ismi: Rukniddin yoki Avhadiddin ibn Husayn Marog‘iy Isfahoniy (1274–1338, Marog‘a) – fors-tojik mutasavvif shoiri.

Diniy-tasavvufiy ruhdagi she‘rlari b-n shuhrat qozongan A.M. o‘z davri adabiy va falsafiy ilmlarini chuqur o‘zlashtirib, shofe‘iylik mazhabiga mayl ko‘rsatgan. Eron elxonlari saroyiga yo‘l topib, ularga bag‘ishlab, qator qasidalar yozadi. 1308-y.i safarga chiqib, Sultoniya, Hamadon, Isfahon, Karbalo, Damashq, Kufa, Bag‘dod va boshqa shaharlarda bo‘ladi va 1311-y. Marog‘aga qaytadi. 1314-y. yana Isfahonga borib, u yerda 20 yil yashaydi va ko‘plab asarlar bitadi. 1333-y.dan umrining oxirigacha Marog‘ada yashaydi.

A.M.dan she'rlar devoni, "Dahnoma" ("O'n noma"), "Mantiq ul-ushshoq" ("Oshiqlar mantig'i") va "Jomi Jam" ("Jamshid jomi") masnaviyarlari yetib kelgan. Devoni qasida, g'azal, qit'a, ruboiy tarkibband, tarje'band va murabba' kabi janrlardagi she'rlarni o'z ichiga oladi. Masnaviyarlari irfoniy mazmunda bo'lib, "Jomi Jam" Sanoiyning "Hadiqat ul-haqiqat" asariga ergashib yozilgan. Tasavvufda Avhadiddin Kirmoniy izdoshlaridan hisoblanadi.

Devoni va "Jomi Jam" masnaviysiga Abdurahmon Jomiy va N.lar ham yuksak baho berishgan. Chunonchi, "N.M."da o'qiyimiz: "... anga she'r devoni bor, g'oyat latofatda bir tarje'oti bor mutalim haqoyiq-u maorifqa va "Jomi Jam" otlig' masnaviysi bor. Shayx Sanoiyning "Hadiqa"si uslub va vazni bila. Va anda ko'p latoyif darj qilibdur... Va Shayx Sanoiyning "Ro'ya" qasidasig'a yaxshi javob aytibdur va abyotining adadi yuz oltmish bo'lg'usidur".

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Авҳадий Марогий. Рубоийлар // Доншмандлар тухфаси. – Т., 2009; Абдурахмон Жомий. Нафаҳот ул-унс // Осор. Дар 8 жилдлик, 8-жилд. – Душанбе, 1990. Саҷжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005.

E.O.

ADAB – yaxshi tarbiya, maqbul amal va go'zal xulq. Nafsni tarbiyalash, botiniy poklanish intizomi. Tasavvuf arboblarning tasniflariga binoan, adab to'rt qismdan iborat: 1. Shariat odobi. Bu payg'ambar shariati va sunnatiga amal qilmoq. 2. Tariqat odobi. Bu biror bir tariqatga kirib, uning odob va arkonini o'zlashtirish, shu bo'yicha harakat qilish. 3. Ma'rifat odobi – nafsi ammorani mag'lub aylab, ilmi hol sirlarini o'zlashtirish. 4. Haqiqat odobi. Bu Allohdan boshqasidan yuz burib, Haq axloqi b-n axloqlanish, fano nizomida yuksalish.

N. ijodiyotida A.ning bir-biridan ajralmas tarmog'i haqida ham fikr-mulohazalar bayon etilgan. Insondan yaxshi-yomon, maqbul-nomaqbul xususiyatlarni qo'llash yoki inkor etishda ham shoir, eng avvalo, adabga tayanadi.

*Oltin-kumush etma kasb davlat kunidin-
Kim tortar adab ulusni mehnat tunidin,
Gar yo'qtur adab, ne sud oltun unidin,
Elning adabi xushroq erur oltunidin.*

N. turli janrdagi asarlarida, xususan, "M.Q.", "N.J." va bir qancha qit'alarida u yoki bu tarzda shu adablardan bahs yuritgan:

*Zevar kishiga ne toj-u ne afsar bil,
Ul zevar adab birla hayo darxar bil,
Har kimki adabsizdur, ishin abtar bil,
Alqissa eranlarga adab zevar bil.*

"M.Q."da "Tavozu' va adab zikrida" nomli maxsus bob keltirilib, A.ning inson hayotidagi o'rni yoritiladi: "Adab kichik yoshlig'larni ulug'lar duosig'a sazovor etar va ul duo barakati bila umrdin barxurdor. Kichiklar mehrin ulug'lar ko'nglig'a solur va ul muhabbat ko'ngulda muabbad qolur... Muhabbatg'a zeb-u piroya adabdin yetar va muvaddatg'a ravnaq va baho tarkidin ketar. Adab va tavozu' ko'zgisig'a jilo berur, ikki jonibdin yorug'luq yetkurur".

"N.M."da ham A. valiyar tilidan sharhlanish barobarida ularning ibratli hayotlari ham A.ning mazmun-mohiyatini ochib bergan. Jumladan, Abu Abdulloh Nabojiy (r.t.) debdurki: "Adab-himmatlilarning ziynatidur". Va ham ul debdurki: "Har bir narsaning vazifasi bor, dinning vazifasi adabdur". N. asarlarida ham A. bosh mavzulardan sanaladi:

*Aysh, Navoiy, necha dilkash durur,
Lek adab birla hayo xush durur.*

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. ТАТ. 10

жылдик, 10-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жылдик, 9-жылд. – Т., 2011; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Хаққул И. Занжирбанд шер қошида. – Т., 2021.

I.H.

ADAM – yo‘qlik, hechlik, fano. Tasavvufda A. ikkiga ajratilgan: birinchisi – mutlaq yo‘qlik, ikkinchisi – muqayyad yo‘qlik. Tasavvuf ahli u-n mutlaq vujud, mutlaq borliq Alloh taolodir. Mutlaq va haqiqiy Vujud Allohga nisbatan olamdagi ashyo va moddalar bir yo‘qlikdurki, ular asli yo‘qlikdan yaralmish. Ibn Arabiyga ko‘ra, “Koinotdagi har bir narsa vahiy va xayoldan iborat erur”. Zero, ularning haqiqiy va mustaqil boshli bir borliqlari yo‘qdir. N. ijodida ham shu kabi ifodalar san’atkorona ifodalangan:

*Chun adam sahrosidin keldim vujud ayvonig‘a,
Buzg‘ay erdi marg selobi ul ayvonimni kosh.*

A. yo‘qlik olami bo‘lganligi sababli qorong‘ulik, zulmat olami sifatida tasavvur qilingan. Mutlaq olam zulmat, mumkin – muqayyad olam esa uning soyasi o‘laroq qabul qilingan. N. ham asarlarida joy, makon ma’nolarida “A. mulki”, “A. sahrosi”, “A. vodiysi”, “A. dashti”, shuningdek, “A. yo‘li”, “A. tariqi” birikmalari b-n birga uning yo‘qlik olamiga ishora qiluvchi “A. shomi”, “A. shabistoni”, “A. tuni”, “A. faromushxonasi” kabi birikmalarni ham qo‘llaydi:

*Istaram yuz manzil o‘tgaymen adam sahrosidin,
To zamone ting‘amen olam eli g‘avg‘osidin.*

Yoki:

*Navoiyni adam vodiysig‘a soldi fano seli,
Iturganlar ani, ul selning, xoshokin axtoring.*

“H.A.” dostoni ma‘lum ma’noda insonning yaratilishi va ruhning olamlararo sayriga bag‘ishlangan. Shu bois A. haqida ham shoir ko‘p

o‘rinlarda to‘xtaladi. Jumladan, “Avvalg‘i munojot”da “Haqning avvaliyatidakim, xirad anga soniy bilmas, balki avval va oxir eli sano desalar anga loyiqi soniy topilmas va mumkinot gulshanidag‘i gullarning adam shabistonidin vujud gulistonig‘a kelmagining sifati va koinot bozoridag‘i durlarning xafo sahobidin zuhur daryosiga tushganining ma‘rifati” haqida so‘z boradi. Ya‘ni N. mutafakkir va mutasavvif bir ijodkor sifatida Xoliq va maxluq, Alloh va inson mavzusini atroflicha badiiy izohlaydi. Munojotlarda A. dunyosi va Alloh taoloning yaratuvchiligidan bahs etiladi. Ikkinchi maqolatda A. tasvir va ta‘rifi shunday beriladi:

*Ey bori mavjudg‘a sendin vujud,
Balki vujud ahlig‘a fayyozi jud.*

*Katmi adamdin neki mavjud o‘lub,
Sojid o‘lub, sen anga masjud o‘lub,*

*Kimki boshi sajdada – masjudisen,
Kimki yuzi qiblada – ma‘budisen.*

Uchinchi munojotda ham A. safaridan bahs etiladi. N. asarning ko‘ngil hayratlari b-n bog‘liq boblarida ham ko‘ngilning A. mulkidan safari taassurotlarini berib, bu uzoq va hayratlanarli yo‘lchilik tasvirlanadi. “Avvalg‘i hayrat” shunday boshlanadi: “Ko‘ngulning adam tunidin qutulub, vujud subhig‘a hamnafas bo‘lub, malak olami bahoristonining rango-rang azhori va gunogun ashjorin tamosha qilg‘oni va alarni “Sabbaha ismi rabbikal-a‘lo” amri bila qayyumi haqiqiy tasbihig‘a mashg‘ul erkonin bilib dimog‘i bog‘ida hayrat gullari ochilg‘oni va ul gullar atri dimog‘idin hush olib behush yiqilg‘oni.

*Ko‘z ochibon xoja adam shomidin,
Jon topibon tong eli payg‘omidin.*

Dostonlaridan farqli o‘laroq, N. lirik merosida A. so‘zining ma‘no qirralari kengroq. Tasavvufda inson a‘zolari ma‘lum bir irfoniy ma‘no anglatadi.

Yor, mahbubning og‘zi xotirlanganda, aksariyat A. b-n bog‘lanadigan baytlar ko‘plab uchraydi:

*Adamdur ul og‘izkim, xurdabini aql topmaydur
Vujudin garchi ul qatlim ishida guftugo‘ qilmish.*

“M.Q.” asarida A. mamlakatiga qilingan mashaqqatli safarda muruvvat, vafo kabi oliy tuyg‘ular zarurligi aytiladi: “Ma‘dumluqda muruvvat karamning urug‘ – qayoshidur, balki tav‘amon qarindoshidur. Ikkalasi chun el bevafo‘lig‘idin ogah bo‘lubtur, bulardin qochib adam mulki safariga hamroh bo‘lubtur”.

A. o‘lim, mavjud emaslik ma‘nolarida ham keladi: “O‘tgan ro‘zgor adamdur. Kelmagandin so‘z aytqon ahli nadamdur va hol mug‘tanamdur. Bir turk bu ma‘nida debdurkim: “Dam bu damdur”.

A., asosan, asl vatan ma‘nosida qo‘llanadi. Shu bois N. ham shunday deydi:

*Qochib adamg‘a boray-aql-u fahm-u donishdin,
Vatan borinda bu yot el aro ne bor manga?!*

Ad.: Алишер Навоий. *Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011. *Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний.* – Техрон, 1379 (х.-ш.); *Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü.* – Istanbul, 2005; Комилов Н. *Тасаввуф.* – Т., 2009; *Ҳаққул И. Занжирбанд шер қошида.* – Т., 2021.

I.H., Z.R.

ADVOR (ar.) – davrning ko‘pligi: doiralari, aylanalar, turkumlar) – musiqa ilmi. Kuy va qo‘shiqning zarb va usulini maxsus belgilar – o‘lchov doiralari b-n belgilangan. O‘tmish musiqashunoslari uni nazariy va amaliy qismga ajratadilar. Musiqaning maxsus belgilar – harflar, doiralari, raqamlar b-n ifodalanadigan amaliy qismini A. deb yuritadilar.

A. ilk bor Kindiy (801–879)ning musiqiy risolalarida maxsus ilmiy-musiqiy atama sifatida

“ritmik doiralari” ma‘nosida, Forobiy asarlarida musiqa asarlarining muvaqqat-fazoviy (ritmik, shakliy) nisbatlari, “Ixvon us-safo” (X asr) risolalarida esa universal-estetik tushunchalarni ham ifodalovchi atama sifatida qo‘llaniladi. XII–XIII asrlarda A.ning ma‘no doirasi kengayib, unda turkum (O‘n ikki maqom, navbat, amal va b.), alohida ijro etiladigan musiqa asarlarining tuzuklari (parda va tovush-qatorlar tizimi) va ritmik doiralari (usul va zarblar) aks ettirilgan. Ushbu universal musiqiy ma‘nolardagi A. atamasi XIII–XV asrlarda, ayniqsa, al-Urmaviyning “Kitob ul-advor” (“Aylanalar kitobi”) asaridan keyin musiqa istilohida “maqom” atamasiga teng ma‘noda muhim o‘rin egallagan. O‘rta asrlar musulmon Sharqi musiqa ilmida ritmik vaqt birligi hamda ushbu birliklardan tashkil etilgan ritmik tuzilma (usul)lar ham davr yoki A. deb atalib, risolalarda aylana shaklida ifoda etilgan.

N. “M.N.” tazkirasida Abulvafo Xorazmiy haqida “Advor va musiqiy ilmida dag‘i mahorati bor erdikim, risolasidin ma‘lum bo‘lur”, – deb yozadi. Yoki “F.Sh.” dostonida har biri bir fanda mohir bo‘lgan Mehinbonu haramidagi o‘n diloromning biri “advor davri ichra raqqos” edi.

Ad.: Алишер Навоий. *Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; *Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-китоб.* – Т., 2000; *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1.* – Душанбе, 1988.

A.N., E.O.

ADO (laqabi, ismi Sultonxonto‘ra Ahroriy) (t.y.n. – Samarqand – 1834/35) – zullisonayn shoir, davlat arbobi. Asli samarqandlik bo‘lib, hayotining asosiy qismi ona shahrida o‘tgan. Xoja Ahror Vali avlodidan. Qo‘qonda Amir Umarxon saroyida xizmat qilib, malik ush-shuaro darajasiga ko‘tarilgan (1806–1822). Umarxon vafotidan keyin Buxoroga ketib, amir Nasrullo saroyida xizmat qilgan. Keyin Samarqandga shayx ul-islom qilib yuborilgan.

Saroyda xizmat qilgani tufayli sho‘ro davrida hayoti va ijodiga salbiy baho berilib, tadqiqot doirasidan chetda qolgan. Xususan:

*Gar Navoiydan Ado so‘zini o‘tkarsa ne tong,
Shoh Umar afzalmu yo sulton Husayn Boyqaro? –*

degan bayti u-n ko‘p tanqidga uchragan. Holbuki, bu Sharq she‘riyatida mavjud an‘ana yo‘lida bitilgan faxriya bayt, xolos.

O‘zbek tilida ham qator go‘zal she‘rlar yozganiga qaramay, asosan, tojik tilida ijod qilgan.

E.Shodiyev Adoning 500 dan ortiq ruboiy-mustahzodni o‘z ichiga olgan qo‘lyozmasini topib tahlil qilgan. Unda shoir forsiy va turkiy adabiyotning Umar Xayyom, Pahlavon Mahmud, Abdurahmon Jomiy, N. kabi zabardast ruboiynavislariga mustazod bitgani aytilgan. Chunonchi:

*Gul vaqti muyassar bo‘ldi gulfom
qadah har go‘shayi bog‘,
Andin so‘ng tutsa, har gulandom
qadah, xush ayla dimog‘...*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011; Айний С. Намунаи адабиёти тожик. – М., 1926; Шодиев Э. Адонинг мустазод рубоийлари // ЎТА, 1972, №2; Қайюмов Д. Қ. Тазкираи Қайюмий. 1-китоб. – Т., 1998; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1988; Қайюмов А. Қўқон адабий муҳити. – Т., 1961.

E.O.

ADOLAT (ar. adl, ya‘ni A., to‘g‘rilik, insof degan ma‘nolarni anglatadi) – shaxs va ijtimoiy guruhlar imkoniyatlari va talablari, huquqlari va farovonligining me‘yorini, jamiyatning shaxs oldiga qo‘yadigan talablari, turli sinflar va ijtimoiy guruhlarning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma‘naviy-madaniy voqealarga munosabatini xarakterlovchi ijtimoiy ong tushunchasi. A. haqidagi ilk tasavvurlar mehnat taqsimoti va xususiy mulkchilikning vujudga kelishi b-n bog‘liq. Biroq qa-

dingi davr mutafakkirlari uni universal qonun sifatida talqin etmasdilar. Zardusht A.ni “arta” tushunchasi yordamida ifodalar ekan, uni olamdagi 2 qutbdan biri, deb hisoblaydi. Yunon faylasuflari esa, hatto qullikning mavjudligini ham A.dan deb ta‘kidlardilar. A. muammosini tizimli tarzda o‘rganib chiqishga qo‘l urgan dastlabki yunon faylasufi Platon bo‘ldi. Uning ijtimoiy, siyosiy konsepsiyasida A. “hukmronlik” va “imtiyoz” tushunchalariga o‘xshash kategoriya sifatida ifodalanadi. Faylasuflarning fikriga ko‘ra, har bir tabaqa ichida tenglik bo‘lmog‘i, tabaqalar orasida tenglik hukm surmog‘i A.dandir. Ushbu g‘oyalarni rivojlantirgan Aristotel esa tenglashtirish va taqsimlash A. tushunchalarini qo‘llay boshladi.

N. ham A.ni qiziqarli talqin etgan. 1. Jamiyatda A.ning qaror topishi hukmdorning fazilatlariga, davlatning ichki va tashqi funksiyalariga bog‘liq deb ko‘rsatsa; 2. A.ni jamiyatdagi barcha ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi tushuncha sifatida ta‘riflaydi. N. A.ni o‘rnatish u-n ijtimoiy, siyosiy, ma‘naviy sohaga doir tamoyillarni ham aniqlab beradi. A. jamiyatda quyidagi vazifani bajaradi: 1. Jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni maqsadga muvofiq tashkil etadi; 2. Turli ijtimoiy guruhlar manfaatlarining himoya qilinishini ta‘minlaydi, ular orasidagi muvozanatni saqlab turadi; 3. Jamiyatdagi mulkchilik munosabatlari, ishlab chiqarish faolligini oshiradi; 4. Fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoyalovchi vosita sifatida xizmat qiladi; 5. Voqelikda keng ildiz otgan, lekin ijtimoiy taraqqiyotga to‘sqinlik qilayotgan munosabatlarni bartaraf etadi; 6. Ke-lajakka ishonch tuyg‘ularini uyg‘otadi.

A.ning eng asosiy mezoni N. talqinida ijtimoiy taraqqiyotdir. A. Allohning Adl sifati b-n bog‘liq. Ba‘zi o‘rinlarda N. A. haqidagi fikrlarini Adl sifati b-n bog‘laydi. “Alloh adl qilishga buyurgan” degan mezonni o‘z asarlarida keng targ‘ib qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жылдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жылдлик,

9-жилд. – Т., 2011. *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. Душанбе, 1987; Эргашев Қ. Навоийнинг насрий услуби масалалари. – Т., 2022.*

B.R.

AD'İYA – duo qilish, Yaratganga iltijo qilib so‘rash, tilak tilash. Insholarning ayrim turlarining tarkibiy qismi. A., eng avvalo, rasmiy yozishmalar u-n xos bo‘lgan. Bunday xatlar odatda uch qismdan iborat bo‘lib, birinchi qismi A. deb atalgan va adresatning laqab va unvonlari, oti, uni ulug‘lovchi sifatarni o‘z ichiga olgan. Ikkinchi qismda xat yo‘llovchining maqsadi, muddaosi bayon etilgan va bu asosiy qism hisoblangan. Uchinchi qism, ya‘ni A.da adresat sha‘niga duo qilinib, maktub tugatilgan. A. o‘sha davr yozishlar odobi tomonidan ham taqozo etilgan va uning o‘z yo‘sini, qoidalari bo‘lgan.

Rasmiy yozishmalardan tashqari A. shaxsiy yozishmalarning murofia turida ham uchraydi. Bunga N.ning “M.”idagi bir qator murofia namunalari misolida ishonch hosil qilish mumkin. Ulardan birining A. qismi quyidagicha: “To falaki davvor to‘qquz xoni anjum diramlari bila muzayyandur, ul diramliq xonlar mulk fath qilg‘on jayshingda sochiq bo‘lsun va kavokibi sayyor durusti sekka xututidin muarrodur ul soda siym-lar ochqan kishvar zarbxonasida sekkan adling‘a so‘qulsun. Ruboia:

*To Tengri erur boqiy-u olam foniy,
Tengri tutsun senga musallam oni.
To bo‘lg‘ay ulusqa shahlig‘ imkoni,
Sen shohqa-u shah senga arzoniy.*

N. murofialarida A. xat oxirida, uning yakunlovchi qismi sifatida kelishi b-n bir qatorda xat boshida ham kelishi, ya‘ni ayrim maktublarning duo b-n boshlanishi ham kuzatiladi. Ba‘zan esa maktub duo b-n boshlanib, duo b-n tugaydi. N. maktublarida A. nasrda ham, she‘riy shaklda ham bitiladi. Shuningdek, bu qismda nasr va nazmning aralash kelishini, ko‘p hollarda nasriy

satrlarda boshlangan duo she‘riy misralarda davom ettirilgani va tugatilganini ko‘rish mumkin. Bunda she‘rning bayt, ruboiy, ayrim hollarda, masnaviy shakllaridan foydalaniladi.

Ad.: Alisher Navoiy. Munshaot. TAT. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Эргашев. Қ. Ўзбек насрида иншо. – Т., 2011; Эргашев Қ. Навоийнинг насрий услуби масалалари. – Т., 2022; Муҳаммад ибн Ҳиндушоҳ Нахчивоний. Дастур ал-катиб фи таъйин ал-маратиб. – М., 1964.

Q.E.

AYOZ (asl ismi Abu Najm Ayozi ibn Uymoq) – Sulton Mahmud G‘aznaviyning sadoqatli quli va sohibjamol nadimi. Zehn-u zakovat va husn-u malohatda mashhur bo‘lgan A. shohning sevimlisi edi. Sulton saroyida tutgan mavqeyi barcha a‘yonlardan baland bo‘lgan.

Sulton Mahmud va quli A. o‘rtasidagi do‘stlik va samimiy muhabbatni adabiyotga ilk marta Sanoiy va Nizomiy olib kirgan. Fors shoiri Zulolliy Xonsoriy “Mahmud va Ayozi” nomli yirik irfoniy doston yozgan. Mashhur hind shoiri Muhammad Iqbolning quyidagi baytida Hindistonni zabt etganida sanamlarni sindirgan Mahmudning A.ga asir bo‘lgani xususida so‘z boradi:

Barhamane ba G‘aznaviy guft:

“Karomatam nigar!

Tu, ki sanam shikastayi,

banda shudi Ayozro”.

A. – ishq va oshiqlik yo‘lida shoh-u gado tengligining ramzi sifatida talqin qilinadi.

N. ham bir baytida: “Ishq olamida ajoyib hodisalar ko‘p bo‘lib, Sulton G‘aznaviyga quli Ayozi hukm etishi shular jumlasidandir”, – kinoya qiladi:

Ko‘p o‘lmish bul‘ajabliq ishq aro

ul jumladin bir bu –

Ki, shohi G‘aznaviy mahkum bo‘lg‘ay,

hukm Ayoz etkay.

Boshqa bir baytida esa ishq kamolga yetsa, ma'shuq oshiqqa aylanadi – Ayozning Mahmudga qulluq qilishi buning isbotidir”, – deb lutf etadi:

*Ishq agar komildurur, oshiq qilur ma'shuqni,
Yo'qsa nevchun ayladi Mahmudqa qulluq Ayoz.*

Yana bir baytida o'zing Mahmud maqomiga yetmay turib, yoringning A.day bo'lishini talab qilma, deb yozadi:

*Ishq agar komildurur ma'shuqni mahkum etar,
Bo'lmayin Mahmud, bo'lmoq istama yoring Ayoz.*

Sulton Mahmud vafotidan keyin bir muddat Sulton Muhammad, so'ng Sulton Mas'ud G'aznaviy saroyida xizmat qilgan. “Tarixi Bayhaqiy”da keltirilishicha, Ayoz umri oxirida Mukron viloyati hokimi etib tayinlangan.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Мухаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. Душанбе, 1987; Насриддин А. Фарҳанги мушқилоти адабиёт. – Хўжанд, 2016.

E.O.

AYOZIY (XV asr) – N.ga zamondosh shoirlardan. “M.N.” tazkirasida keltirilishicha, “g'arib shakllik kishi erdi. Atvori va so'zi xoh nazm, xoh nasrda g'arib erdi”. Puli Molondagi bir anjuman-da qasida o'qiganda, N. so'zining uslubiga qarab, har baytining qofiyasini oldindan aytib beraverganini hikoya qiladi. Bundan A. nihoyatda hayron bo'ladi. Uch yildan so'ng Bog'i Safidda bo'lib o'tgan yana bir yig'inda bu hol takrorlanadi. Avvalgi voqeaning ham guvohi bo'lganlar: “Sira shunaqangi kishini ko'rganmiding?” – deb so'raydilar. Ko'zi xira bo'lgani u-n u N.ni tanimaydi va: “Uch yil burun Puli Molonda ham bir yigit shunday hozirjavoblik qilgan edi”, – deydi. Majlis ahli bu holdan kuladilar. N. “M.”dagi maqolasida uning shoirlilik iqtidori to'g'risida so'zlab, A.ning forsiyda bitilgan avtobiografik xarakterdagi bir baytini keltiradi:

*Chodirshabi xud rangi magas rida, Ayoziy,
Ne joma-vu ne kurta-vu ne mo'za namozi.*

Tarj.: Ey Ayoziy, pashshaxonangning rangi pashsha o'tirgan rangda, etiging ham, to'ning ham, ko'ylaging ham shu rangda biror narsang pokiza emas.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий асарлари луғати. Тузувчилар Порсо Шамсиев, Солиҳ Муталлибов. – Т., 1972.

M.A.

AJAM (ar. – arabdan boshqa) – arablardan boshqa Sharq mamlakatlarining umumiy nomi. M-n, Eron va Turon mamlakatlari ham mulki Ajam deb yuritilgan. Bu yerlardan yetishib chiqqan olim-u adiblarini ajamiylar deganlar. Lekin ko'proq Eron ko'zda tutilgan. Uni, hatto A. va Ajamiston deb ham ataganlar. N. “T.M.A.” asarini “Ajam tarixida fors salotini to'rt tabaqa qilibdurlar”, – deb boshlaydi.

A. atamasi forsiy xalqlarga nisbatan ham qo'llangan. Arab va A. majoziy ma'noda barcha xalqlar degan ma'noni bildirgan.

*Yana Xisrav, ul turki hindiy laqab –
Ki, so'z birla oldi Ajam to Arab.*

Ajam shuaro si deganda esa ko'proq forsiy shoirlar tushunilgan.

“M.A.” muqaddimasida N. A. so'zini forsiyning ma'nodoshi sifatida qo'llaydi: “...Ajam shuaro si va fors fusahosi har qaysi usludakim so'z arusig'a jilva namoyish berib erdilar, turk tili bila qalam surdum va har nechuk qoidadakim, ma'ni abkorig'a ziynat va oroyish ko'rguzub erdilar, chig'atoy lafzi bila raqam urdum”.

Ajam tili deganda fors tili, ajamiy deganda forsiy ham tushuniladi. “To'rtunchi doira ikki

bahrdrur, mutaqorib va mutadorik va ajam tili bila asli masnaviyi mutaqorib bahridur”.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Навоий асарлари лугати. Тузувчилар Порсо Шамсиев, Солиҳ Муталлибов. – Т., 1972.

S.R.

AJDAHO – ilon; afsonaviy katta ilon. Irfoniy adabiyotda A. yomonlikka da’vat qiluvchi zolim, haris va tamagir nafs timsoli hamda g’azab va shahvat kabi razil sifatlarining mazhari bo’lib keladi. Moddiy olam va sarkash nafsga ham ishora qilinadi. Sharq mumtoz she’riyatida A. timsol o’laroq keng qo’llanadi. “F.Sh.” dostonida ham Farhodning oyinayi jahonnamoni qo’lga kiritish yo’lida yengib o’tishi kerak bo’lgan to’siqlardan biri g’ordagi dahshatli A. bo’lib, u aynan nafs timsoli bo’lib keladi. Dostonning 22-bobida uning A. b-n kurashi batafsil tasvirlangan. Suhaylo Farhodga A.ni yengish u-n samandar yog’ini tuhfa etadi. Samandar olov ichida yashaydigan jonivor bo’lganidan bu yog’ni otashgohlarda yurib yig’ganman, agar A. b-n kurashda uni badaningga surtib olsang, A. o’ti senga ta’sir qilmaydi deydi. Farhod shu yo’l b-n A.ni yengadi:

*Agarchi ajdaho bor erdi darron,
Vale ul o’q yiloni o’tti parron.*

*Teshib behad tani osudasini,
Kabob etkan kibi qo’y ro’dasini..*

Samandar – ishq ramzi. N. bu orqali ishq otashi nafs o’tini so’ndiradi, degan fikrni ilgari suradi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1370 (х.-ш.); Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 1996.

E.O.

AZAL (ar. – boshlanishi, ibtidosi bo’lmagan, ibtidosi noma’lum. Abadning ziddi, muqobili) – ibtidosiz zamon, o’tmishdagi chegarasizlik, beintiholik va h.k. A. va Abad so’zlari ayri ma’nolarga ega bo’lsa-da, N. asarlarida yonma-yon keladi. A. qadimdagi intihosizlik bo’lsa, Abad kelajakdagi intihosizlik, A. ibtidoning yo’qligi bo’lsa, abad intihoning yo’qligidir.

N. asarlarida bu so’z, asosan, Allohning azaliy zot ekani, avvalining ibtidosi yo’qligi, eng qadimdan Allohning bor bo’lganlik sifatini bildiradi. Allohning A. sifati b-n Avval sifati o’rtasida ma’nan yaqinlik va bog’liqlik ham ko’zga tashlanadi. M-n:

*Ey sanga mabda’da abaddek azal,
Zoti qadiming abadiy lom’yazal...*

A. so’zi boshqa so’zlar b-n birikkan paytda zamon va vaqtdan tashqari boshqa ma’nolarni ham ifodalaydi: Az azal-azaldan, qadimdan; Azal xatti – eng qadim, azaliy yozmish; Azal subhi – Azal tongi; Azaldin to abad – eng avvaldan eng oxirigacha. A. tog’i; Naqqoshi A.– Xudo; A. xatti – Taqdir bitigi; A. soqiysi – Xudo; Qassomi A.– Qismat bituvchi Xudo; Kilki qazo – Taqdir qalami; Qismi A– Azaldan belgilangan taqdir va h.k.

*So’ngg’i kundin xalq tarson,
men burun kundin vahim,
Elga g’am shomi abad keldi,
manga subhi azal.
Go’yo lab-u xattingni tarh etkanda
Naqqoshi azal,
Shingarf-u zangor o’rnig’a
la’lu zumurrad qildi hal.*

A. so’zi orqali N. Allohning qadimiylik va azaldan bor bo’lganlik sifatini asarlarida yoritgan. Shuning barobarida A. so’zi boshqa so’zlar b-n birikib, inson holati va hayoti b-n bog’liq voqealarni, taqdir, qismat kabi g’ayb olami b-n aloqador tushunchalarni ifodalagan.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Навоий асарлари дугати. Тузувчилар Порсо Шамсиев, Солиҳ Муталлибов. – Т., 1972; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1370 (х.-ш.); Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 1996.

S.R.

AZAL SUBHI – azal tongi; yaratilish kuni. Haqning azaliy nurlari ham koʻzda tutiladi. M-n, “S.I.” dostonidagi quyidagi baytda Fayyozni jud, yaʼni oʻz saxovati b-n fayz bagʻishlovchi Xudo shu kunda barcha mavjudotni vujudga keltirgani haqida soʻz boradi:

*Azal subhikim, chekti Fayyozni jud
Bori ofarinishqa naqshi vujud.*

Bu iboraga shoir gʻazallarida ham koʻp duch kelamiz. M-n, quyidagi baytida qismati azal tongida alast jomi boʻlgani u-n ham N. abad shomigacha mast boʻlsa, buning sira hayron qoladigan joyi yoʻq deb lutf etadi:

*Tong emas boʻlsa Navoiy mast to shomi abad –
Kim, azal subhida boʻlmish qismati jomi alast.*

Alast – azal, yaratilish kuni, Alloh taolo olamni yaratishdan burun insonlarning ruhidan vaʼda olgan, Xudo odamlarning taqdirini belgilagan kun. Shunga muvofiq, alast jomi – yaratilish shavqidan masrurlik, oʻshanda Haq jamolini koʻrib mast boʻlganlik, sarmastlik xumori, yaʼni azaliy mastlik. Azal bazmida suzilgan qadah. Azaliy eʼtirof. Alast bazmi deganda ham muhabbat va suhbat majlisi, Alloh taolo olamni yaratmasdan burun insonlarning ruhidan vaʼda olgan kunga ham ishora qilinadi. (Q.: Alast bazmi).

Mumtoz adabiyotda koʻp duch keladiganimiz mast-u xumorlik motivlarining asosida xuddi shu narsa yotadi. Bu vaʼdaga vafo qilganlarga, Alloh amridan chekinmay, dilini poklab, xulqini goʻzallashtirgan, oʻzini kamolotga yetkazgan xos bandalariga qiyomat kunida diydor vaʼdasi bor.

Mazkur vaʼdani bajarmaganlar, ahd-u paymonni buzganlar dindand qaytgan, kofir boʻladi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилд. – Т., 2011; Қуръони карим (А.Мансур тарж.). – Т., 1992.; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.).

E.O., M.A.

AZIZ KUCHEK IBN MUHAMMADA-DIL – Koshgʻar xattotlik maktabining namoyandalaridan. Nastaʼliq xatida yozgan. “X.”ning toʻrt dostonidan iborat (“F.Sh.” tushib qolgan) nusxasini Sharqiy Turkistonning Kumul shahrida 1747-y. avgust (1160 hijriy yilning Barot oyi) da tugatgan. – Т., OʻzR FASHI, qoʻlyozma 4307, 262 varaq. Mayda chiroyli nastaʼliq xat, kitobat sanʼatining yetuk nusxasi.

Ad.: Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991.

Muh.A.

AZIZE – N.ning “N.M.” asarida keltirilgan ikki hikoyatning qahramoni. Voqealarni pardalab bayon qilish, maqsad-muddaoni ochiq-oydin, oxirigacha bayon qilmaslik (rus adabiyotshunoslari bu usulni “недомоловки” deb ataydilar), ayrim hollarda shaxslar ismlarining oʻrniga boshqa soʻzlarni qoʻllash N. nasriy uslubiga xos xususiyatlardan biridir. Baʼzi maktublarida N. zikr etilayotgan kishi ismi oʻrnida “Falone”, “Xoja Falon” soʻzlarini ishlatadi. Bunday oʻrinlarda gap kim haqida ketayotganligini yoki muallif qanday voqeaga ishora qilganini aniqlash qimmatli maʼlumotlar berishi, asarning mazmun va gʻoyasini, muallif maqsadini toʻlaroq anglab yetishga xizmat qilishi mumkin. Ushbu usuldan N. “N.M.” asari tarkibidagi ikki hikoyatda foydalangan. Har ikki hikoyatda ham muallif qahramon ismini tilga olmaydi, uni A. deb ataydi.

N. asarlarida diniy-tasavvufiy tushunchalarni anglatuvchi soʻzlar, ramzlar keng qoʻllanadi.

M-n, birgina tasavvuf ahlini, soʻfiylarni anglatish u-n muallif “Haq oshiqdari”, “Tengri doʻstlari”, “talab ahli”, “jamoli mushtoqlari” kabi bir qator ramzlardan foydalanadi. Biz tahlil qilayotgan hikoyachada qahramon nomi oʻrnida qoʻllangan “azize” soʻzi ham ana shunday ramzlardan biridir. Demak, N. A. deganda darveshlardan, soʻfiylardan birini nazarda tutgan. Uning kimligini aniqlashda bizga hikoyachadagi mana bu jumlar yordam beradi: “... va hazrati mavlono Muhammad Tobadgoniyning kibor asʻhobidini erdi va faqir alar xizmatida koʻp irodatim bor erdi”. Bu soʻzlardan biz A. haqidagi bir qator maʼlumotlarni bilib olamiz. Birinchidan, oʻsha aziz N. zamondosh boʻlgan, ikkinchidan, muallifning unga irodati boʻlgan, uchinchi, u kishi mavlono Muhammad Tobadgoniy asʻhoblaridan sanalgan. N. “N.M.”da mavlono Muhammad Tobadgoniy asʻhoblaridan bir necha kishini zikr etadi. Bular Darvesh Muhammad Gozurgohiy, mavlono Muhammad Xurosoniy, Darvesh Muhammad Bihra, Mavlono Vajihuddin va darvesh Sayyid Hasanlardir. Darvesh Muhammad Gozurgohiy, Darvesh Muhammad Bihra va Mavlono Vajihuddin zikrlarida muallif ular b-n uchrashgani yoki hamsuhbat boʻlgani haqida hech narsa demaydi. Mavlono Muhammad Xurosoniy haqida esa “Bu haqir bir-ikki qatla suhbatiga ul mutabbarak manzilda musharraf boʻldi”, deb yozadi. Demak, A. dan maqsad bular emas. Chunki N. u haqda “Bu haqir alar xizmatida koʻp irodatim bor erdi” degan soʻzlarni aytadi. Bundan chiqadiki, gap “N.M.”da tilga olingan mavlono Muhammad Tobadgoniy asʻhoblaridan boʻlmish darvesh Sayyid Hasan, yaʼni maʼlum va mashhur Sayyid Hasan Ardasher xususida ketyapti. Agar biz “N.M.”da A. taʼrifida bitilgan soʻzlar b-n “H.S.H.A.” asarida Sayyid Hasan haqida bitilgan soʻzlarni qiyoslasak, taʼriflarda bir xil soʻz va iboralar qoʻllanganini koʻramiz va gap bir shaxs haqida borayotganiga ishonch hosil qilamiz.

Ikkinchi hikoyadagi A. ham xuddi oʻsha yuqoridagi hikoyachada taʼriflangan shaxs ekanligini muallifning hikoya boshidagi “ham mazkur boʻlgʻon azizning bir oʻgʻli bor erdi”, jumlasidan

anglashiladi. Keyin oʻsha bolaning bagʻoyat qobiliyatli, yaxshi xulqli boʻlib, yolgʻiz oʻgʻil ekanligi aytiladi. Toʻsatdan bolaga kasallik tegib, u vafot etadi. Uni tanigan va bilgan kishilarning barchasi motam tutadilar. Lekin bolaning otasining holida ham, libosida ham oʻzgarish boʻlmaydi. U motam tutgan kishilarga tasalli berib, ularni qazoga rozi boʻlishga targʻib qiladi. Naʼshni qabristonga olib boradilar. Mazkur aziz farzandini oʻz qoʻli b-n qabrga qoʻyib, tuproqqa topshiradi. Shunda ham uning ahvolidagi, yurish-turishida oʻzgarish sezilmaydi. Marosimda hozir boʻlgan kishilarning barchasi uning irodasiga qoʻyil qoladilar.

“N.M.”da keltirilgan ushbu hikoyada sodir boʻlgan voqea Sayyid Hasan hayotida yuz bergani va “H.S.H.A.” asarida keltirilgani maʼlum boʻladi. “Sayyid Muhammad alarning (Sayyid Hasaning – Q.E.) yolgʻiz farzandi erdi,” – deb yozadi N. Soʻngra uning benihoyat qobiliyatli boʻlganligi va oʻn toʻrt yoshda vafot etganini aytib, motam marosimini hamda unda Sayyid Hasaning oʻzini qanday tutganligini va taʼziyada hozir boʻlganlarning bu holatga munosabatini tasvirlaydi: “Naʼsh bilan borgʻon darveshlar va akobir-u ashrofni hayrat lol qilib, taajjub behol qildi”.

Shunday qilib, har ikki hikoyada nomi tilga olinmay A. deb zikr qilingan qahramon Sayyid Hasan Ardasherdir. Hikoyalarni keltirishdan muallifning maqsadi ahlullohga xos xususiyatlarni koʻrsatish boʻlib, A., yaʼni Sayyid Hasan Ardasher timsolida sabrni peshva qilgan, rizo maqomidagi solik qiyofasi tasvirlangan.

Ad.: Аlisher Навоий. Насоийм ул-мухаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Аlisher Навоий. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Эргашев Қ. Навоийнинг насрий услуги масалалари. – Т., 2022; Саҷжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

Q.E.

AZIZLAR HAZIRASI (Aziz kishilar mozori) – N. ustoz, ota maqomidagi ulug‘ inson Sayyid Hasan Ardasher u-n Hirot shahrining shimoliy tomonida – tog‘ etagida barpo etgan qabriston. U ustoziga yaqin kishilarning ham har yerda yotgan xokini shu yerga ko‘chiradi. Shu sababli ba‘zi ulug‘lar bu qabristonni “A.H.” deb ataydilar va u shu nom b-n mashhur bo‘lib ketadi. Bu haqda N. “H.S.H.A.” yodnomasida shunday yozadi:

“Va alarning favti zamonida bu faqir shaharda yo‘q erdim. Podshoh hukmi bila bir sori borib erdim. Kelgandin so‘ngra, chun sohibi azo faqir erdim, ta‘ziyat qoidasin bajo kelturub, shahrning shimoli haddida tog‘ etagida alar uchun hazira yasadimkim, “Jo‘yi nav” suvi aning ichidin o‘tar, bag‘oyat biyik va xushhavo erdur.

Va xayli azizlarkim, alarg‘a tiriklikda musohib erdilar va qabrlari parokanda yerlarda voqe‘ erdi, yig‘ishturub, alar javorida qo‘yuldi. Bu jihatdin ba‘zi azizlar ul yerni “Azizlar hazirasi” debdurlar va bu ism mashhur ham bo‘lubdur”.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер. ТАТ. 10 жылдик, 10-жилд. – Т., 2011.

E.O.

AZIMOV Inomjon Mamasodiqovich – tilshunos, f.f.d., prof. Olimning “Alisher Navoiyning nasriy asarlarida kesim markazli bir bosh bo‘lakli gaplarning shakliy va mazmuniy xususiyatlari” mavzusidagi

nomzodlik dissertatsiyasida N.ning nasriy asarlaridagi kesim markazli bir bosh bo‘lakli sodda va qo‘shma gaplarning shakliy va mazmuniy xususiyatlariga aloqador bo‘lgan masalalar qiyosiy tahlil qilingan. Qo‘shma gaplar tarkibidagi gaplarning bog‘lanishida semantik munosabat yetakchi ekani, ulardagi subyektning ifodalanishiga ko‘ra ayni subyektli va turli subyektli kesim markazli bir bosh bo‘lakli qo‘shma gaplarning nazariy asoslari belgilangan, kesim markazli bir

bosh bo‘lakli qo‘shma gaplarning sintagmatik xususiyatlari, qo‘shma gaplarda bog‘lovchilarning ishtiroki tahlil qilingan, kesim markazli bir bosh bo‘lakli qo‘shma gaplar tarkibidagi gaplarning semantik munosabatini aktuallashtiruvchi til vositalari oppozitsiyasi yoritilgan.

N. tiliga xos bo‘lgan har bir sintaktik hodisa hozirgi o‘zbek tiliga qiyoslangan, ular orasidagi o‘xshash va farqli tomonlar ochib berilgan. N. ning “T.M.A”, “M.Q.”, “M.L.”, “M.N.”, “H.S.H.A.”, “M.”, “Xam.M.”, “H.P.M.” asarlaridan olingan misollar tahlil qilingan.

E.U.

AZOZIL (ar. – Iblis) shaytonning ikkinchi bir nomi. Bu ism ibroniy va nasroniy manbalarda Azozal, Azoal, Hazozal shaklida tilga olingan. Olimlar uni Iblisning ismlaridan biri sifatida qayd etishgan.

A. Alloh la‘natlagan yaratiq. N. “T.A.H.” asarida yozishicha, Tangri Odam (a.s.)ni yaratib, unga barcha narsalarning ismini o‘rgatdi va farishtalarni unga sajda qilishga amr etdi. Farishtalar unga sajda qildilar, faqat Iblis Odamning loydan yaratilgani, o‘zining esa olovdan yaratilganini iddao qilib, takabburlik qildi va sajda qilmadi. Bu borada “T.A.H.” da aytiladiki: “.. maloyikayi muqarrab aning ilmig‘a mu‘tarif bo‘ldilar va Tangri taolo hukmi bila anga sajda qildilar. Iblisdin o‘zgakim, ul jindin erdi, “Fasajadal maloikat-u kulluhum ajmaun. Illo Iblisa abo. Vastakbara va kona min al-kofirin...” (Barcha-barcha farishtalar unga (ya‘ni, Odamga) sajda qildilar. Magar iblis sajda qiluvchilar bilan birga bo‘lishdan bosh tortdi va kofirlardan bo‘ldi) (“Hijr” surasi, 30-31-oyatlar).

Va iblis ko‘p toat qilg‘ondin so‘ng maloika martabasig‘a yetib erdi. Chun Tangri taolo amridin bo‘yun to‘lg‘odi, shaqovat va la‘nati jovid tavqi aning bo‘ynig‘a tushti...”

N. Qur‘on oyatlarini keltirib, A.ning oliy dargohdan quvilgani va Tangridan qiyomatgacha muhlat so‘ragani, Tangri esa unga imkon berganini eslatib o‘tadi. Lekin A. qiyomatgacha insonlarni yo‘ldan ozdirishga va‘da beradi. Tangri esa

o'zining xos bandalarini yo'ldan ozdirolmasligini, A. faqat o'ziga ergashganlarni vasvasa qilib, yo'ldan ozdirishini o'z kalomida eslatib o'tadi.

Qur'on oyatlari va hadislarida A. dan panoh tilash, uning yomonligidan, vasvasalaridan saqlanish yo'llari ko'rsatilgan. N. asarlarida ham A. ning la'natlangani va Tangrining dushmani ekani zikr qilinadi. Ba'zi insonlarning fe'l-u xo'yi yomon bo'lgani u-n shaytonga tenglashtiriladi. U "M.Q." asarida takabburlikni "shayton ishi" ekani va kibr qilish "Tengri do'stlari olida mat'un va Tengri qoshida mardud va mal'un", deb ogohlantiradi. Umuman, A. (shayton) yomonlik, gunoh, qotillik, fahsh, badbaxtlik ramziga aylanib ketgan. N. g'azallarida xudbinlik va o'zlik da'vosidan kechish, ibodatlardan, yaxshi fazilatlaridan mag'rurlanmaslik g'oyasi doimo eslatib turiladi:

*Qo'yg'il o'zlukni gar odam esang, inak shayton
Kibr ila naysiladi ko'r, oncha ibodot aylab.*

N. ba'zi baytlarida A. ning (shaytonning) nomini tilga olmasa ham, talqin va tavsiflarida unga ishora qiladi. Ulug' mutafakkir shoir bir baytida tuproqqa o'xshab, xoksorlik qilmasdan takabburlik, xudbinlik xayolida yurgan kishini Alloh dargohidan rad etilgan, quvilgan shaytonga o'xshatadi:

*Ey Navoiy, o'zni maqbul istasang, tufroq bo'l,
Kim erur mardud, ulkim boshida pindori bor.*

N. "S.I." dostonida hazrat Payg'ambarimizni ta'riflar ekan, u muborak zotga tegishli bo'lgan har qanday narsaning xayrli va barakatli bo'lishini, hatto tuzog'iga tushgan qush A. dek sarkash, mag'rur bo'lsa ham, oqibati yaxshi, baxtli bo'lishini ta'kidlaydi:

*Qushekim sanga bastayi dom emish
Azozildek, farruxanjom emish.*

Ammo hayotning achchiq-chuchugini, yomon-yaxshisini ko'rgan N. ba'zi insonlarning kirdikorlari shaytondan ham battar ekani, hatto

shaytondan unga yomonlik emas, undan shaytonga zalolat yetishini ham eslatib qo'yadi:

*Yomonni demaki, izlol etar ekin shayton,
Degil: fasodda mundin etar zalolat anga.*

N. A. (shayton) timsolida insonlarni ogohlantiradi, ularni A. hayotidan to'g'ri xulosa chiqarishga va ibrat olishga chaqiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Ислом. Энциклопедия. – Т., 2017. Мухаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Жилд 2. – Душанбе, 1988; Саъдуддин С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.ш.); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд. 1. – Душанбе, 1988.

I.H.

AYZAN (ar. – ikkinchi marta, yana bir bora, takroran; yana, qayta, ham) – N. "Devoni Foniyy" da buyuk forsiy salafariga qilgan tatabbu'larida muayyan qofiya yoki radifga qaytib, ular vositasida yaratgan g'azallariga shunday sarlavha qo'yadi. M-n:

*Bahoron gar ba gulshan tarhi
jom-u sog'ar andozem,
Beh az in saqf bishkofem-u
tarhi nav darandozem.*

Tarj.: Agar bahor faslida gulshanda jom-u may bazmini tuzsak, bu falak tomini buzib, uni yangi tarh asosida qayta bunyod etsak, yaxshi edi.

Bu g'azal Hofiz Sheroziyning isyonkor ruh-dagi quyidagi matla'li mashhur g'azaliga tatabbu'dir:

*Biyo, to gul barafshonem-u may
dar sog'ar andozem,
Falakro saqf bishkofem-u tarhi
nav andozem.*

Tarj.: Kel, to gul o‘ynab, qadahga may qu-yaylik. Falak tomini buzib, yangi tarh asosida uni qayta quraylik.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Хофиз Шерозий. Мунтахаби девон. – Душанбе, 1957; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Жилд 2. – Душанбе, 1988; Саҷжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбири ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.).

E.O.

AYMAN VODIYSI – muborak vodiy, muqaddas vodiy. Bu vodiyda Muso (a.s.) Alloh taolo b-n so‘zlashgan. Muso (a.s.) tunda undan zavjasi b-n o‘tar ekan, juftini to‘lg‘oq tutib, o‘t qidirishga tushadilar. Shu mahal uzoqdan bir shu‘la ko‘zga tashlanadi. Yaqin borganlarida, nur daraxtiga duch keladilar. Shu yerda Muso (a.s.)ga g‘aybdan nido keladi – uning ilk me‘roji shu edi. Muso (a.s.)ni A.V. cho‘poni ham deydilar. Chunki u bu vodiyda 10 yil Shuayb (a.s.)ning qo‘ylarini boqqan. Shundan keyingina uning qiziga uylanish sharafiga muyassar bo‘lgan.

“Ayman” so‘zining lug‘aviy ma‘nosi xususi-da har xil qarashlar mavjud. Ba‘zilar uni o‘ng qo‘l sohibi ma‘nosini bildiradi, deydilar. Chunki bu vodiy Muso (a.s.)ning o‘ng qo‘l tomonida bo‘lgan. Ba‘zilar uning Tur tog‘ining o‘ng tomonida ekanini aytadilar. Shuning u-n ham u A.V. deb atalgan ekan. Ba‘zi fikrlarga ko‘ra, Ayman daraxtning nomi bo‘lib, ilohiy tajalliy nuri shu daraxtga tushgan va uni kuydirib kul qilgan. “L.M.” dostonidagi tun tasvirida N. bu daraxtni tilga oladi:

*Gohi Izam uzra lam‘aafgan,
Shox uzra nechukki nori Ayman.*

Maz.: Ayman daraxti shoxi ustidagi o‘tdek ba‘zida Izam tog‘i (Arabiston) uzra porlar edi.

Majnuning qo‘y terisini yopinib, Layli cho‘ponning qo‘ylari ichida sevgilisi qabilasiga borgan haqidagi 29-bobda esa shunday baytga duch kelamiz:

*Ey vodiysi Ayman ichra qo‘ychi,
Itmen senga, o‘z qoshingda qo‘ychi!*

Maz.: Ey Ayman vodiysida cho‘ponlik qilib yurgan, men sening iting bo‘lay, yoningda asra (chunki shu bahona Layli qabilasiga borib, uning diydorini ko‘rish baxtiga muyassar bo‘laman).

Bu istilohni so‘fiylar turli-tuman ma‘nolarida qo‘llaydilar. Jumladan, ilohiy tajalliy qabul qilish u-n ko‘ngilni poklash yo‘lini ko‘zda tutadilar. A.V. deganda ilohiy olamga ham ishora qiladilar. U vahdati mutlaqni ham tamsil etadi, ya‘ni u shunday joyki, u yerda “Analloh (Men Xudoman)” nidosidan o‘zga nido eshitilmaydi va begonaga u yoqqa yo‘l yo‘q.

A.V. mumtoz Sharq she‘riyatidagi badiiy obrazlardan biri bo‘lib, N. o‘z she‘rlarida talmeh san‘ati vositasida bu voqeaga ishora qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Жилд 2. – Душанбе, 1988; Саҷжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбири ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2009.

E.O.

“**AYYOMI VISOL O‘LDI YANA**” – N. ning “X.M.” devonlar turkumi tuzib bo‘lganidan keyin yozilgan 62 g‘azal, 2 ruboiy, 8 qit‘a, 4 fardi asosida tartib berilgan to‘plam. Ularni taniqli matnshunos F.Sulaymonova Istanbulning To‘pqopi saroyidagi 1496–1497-yy.da Hirotda Muhammad Toqiy va Parij milliy kutubxonasi-da saqlanayotgan 1525–1527-yy.da Hirotda Ali Hijroniylar tomonidan ko‘chirilgan kulliyotlari, Nyu-Yorkning Metropolitan muzeyidagi 1499–1520-yy.da Hirotda shoh kutubxonasi u-n ko‘chirilgan “Terma devon”ning qiyosiy tadqiqi asosida aniqlagan.

Bu she‘rlarda keksalikdan shikoyat, xastalikdan hasrat mazmunlari ustunlik qiladi. M-n:

*Sen quyosh yanglig' yorub subhi
shabob ayyomida,
Bizga tunde tiyralik qismat qarilig'
shomida.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011; Айёми висол ўлди яна (Янги топилган газаллар). – Т., 1995; Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Т., 1993.

М.А.

AYNIY SADRIDDIN SA-IDMURODZODA (1878, Buxoro, – 1954, Tojikiston) – adib, olim. O‘zbek va tojik tillarida ijod qilgan. Tojikiston FANing birinchi prezidenti (1951–1954), Tojikiston Qahramoni (1997), Tojikistonda xizmat ko‘rsatgan fan xodimi (1940), O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan xodimi (1949). O‘zbekiston madaniyat xodimi (1943), f.f. d-ri (1948), prof. (1949), akad. (1951).

A.S.S. boshlang‘ich ta‘limni Buxoro madrasalarida olgan. Dastlab Sifliy, Muhtojiy, Jununiy, keyinchalik (1896-y.dan) Ayniy taxallusi b-n tojikcha she‘rlar yozgan.

A.S.S. adabiyotshunos, tilshunos, sharqshunos olim sifatida “Firdavsiy va uning “Shohnoma”si haqida” (1934), “Kamol Xo‘jandiy”, “Shayxurrais Abu Ali ibn Sino” (1939), “Ustod Rudakiy” (1940), “Shayx Muslihiddin Sa‘diy Sheroziy” (1942), “Alisher Navoiy” (1948), “Zayniddin Vosifiy” (uning “Badoye‘ ul-vaqoye” asari haqida”) (1946), “Mirza Abdulqodir Bedil” (1954) tadqiqotlarini yaratdi. Muqimiy, G‘afur G‘ulom va Said Nazar ijodi haqida maqolalar e‘lon qildi. “Fors va tojik tillari haqida”, “Tojik tili” kabi ilmiy ishlari tojik tilshunosligi u-n muhim voqea bo‘ldi.

A.S.S. mashg‘ul bo‘lgan adabiyotshunoslikning aniq muammolaridan biri ulug‘ o‘zbek shoiri va mutafakkiri N. hayoti va ijodidir. U

o‘zining 1926-y.da tuzgan “Namunayi adabiyoti tojik” nomli kitobiga N.ni ham kiritib, uning forscha-tojikcha “T.A.” qasidasidan 18 bayt keltiradi. Bu b-n N.ga tojik adabiyoti tarixidan o‘rin berib, uning bu adabiyotga xizmatini misollar b-n ta‘kidlab ko‘rsatdi. 20-yy.dayoq buyuk shoir haqida bir necha maqolalar ham yozdi. O‘zbek adabiyotshunoslari orasida “Navoiy biz uchun kerakmi yoki kerak emasmi?” – degan masala yuzasidan keskin bahs bo‘lib turgan 20-30-yy.da, A.S.S. hech ikkilanmay bu savolga amaliy javob berdi va yangi n.shunoslikning boshlovchilaridan biri sifatida maydonga chiqdi.

A.S.S.ning N. haqidagi ilk tadqiqoti 1938-y.da ulug‘ shoir tavalludining 500 yilligiga tayyorgarlik ko‘rish chog‘ida yozilgan. Aniqrog‘i, “Mir Alisher Navoiy” maqolasi 1938-y.da “Tojikistonni surx”, 1939-y.da “Ro‘znomayi muallimon” gazetalarida bosilgan. Unda N.ning tug‘ilishi, o‘smirlik yillari, Hirot-u Mashhadda ta‘lim olgani; buyuk mutafakkir yashagan siyosiy, ijtimoiy, madaniy muhit, N.ning tojik-fors adabiyoti va killariga munosabati xususida bahs yuritilgan.

Olimning 1941-y.da N. hayoti va ijodiga bag‘ishlangan navbatdagi “Alisheri Navoiy” nomli maqolasi “Sharqi Surx” jurnalining bir nechta sonlarida nashr qilinadi. Bu maqola A.S.S.ning “Alisher Navoiy” nomli tadqiqotini yozishga mustahkam poydevor bo‘ldi. Mazkur tadqiqot 200 betdan ortiq bo‘lib, 1941-y.da N. tavalludining 500 yilligi munosabati b-n nashr etilgan. Kitobda N.ning hayoti, adabiy, siyosiy va ijtimoiy faoliyati, serqirra ijodi borasida so‘z yuritilgan bo‘lsa, oxirgi bobida N.ning fors-tojik tillaridagi g‘azallari tadqiqiga alohida e‘tibor qaratilgan. Olim ulug‘ shoirning forsiy she‘rlari “Devoni forsi”ga jamlanganini aytib, Foni taxallusi b-n yozilgan namunalarni misol tariqasida ko‘rsatadi. 40-yy.da N.ning forsiy merosini tiklash ustida matnshunoslik ishini olib bordi. Lekin bu ish g‘oyatda mashaqqat b-n kechdi. Buning asosiy sababi ma‘lum bo‘lgan qo‘lyozma fondlarida “D.F.”ning asl qo‘lyozma nusxasi yo‘qligi edi. Shunga qaramay, A.S.S. Foni taxallusli ko‘p shoirlarning she‘rlari orasidan N.

– Foniyning 6 gʻazalini aniqlagan. Bu “Devoni Foni” qoʻlyozmasi olimlarimiz tomonidan chet ellar (Fransiya, Turkiya, Eron)da borligi aniqlanib, fotonusxasi qoʻlga kiritilgunga qadar asosiy manba sifatida qaraldi. Aytish lozimki, oʻsha paytda A.S.S. hali N.ning “Devoni Foni”sidan bexabarligi u-n ham sheʼrlarni tanlashda xatolikka yoʻl qoʻygan, keltirgan gʻazallarning bir qismi Foni – N.ga emas, balki Foni – Kashmiriy qalamiga mansub boʻlgani ilmda keyinchalik Ali Muhammadiy Xurosoniy tomonidan dalillangan.

A.S.S.ning n.shunoslikdagi ulkan xizmati matnshunoslik b-n bogʻlangan. 30-yy.da A., bir tomondan, N. “X.”sining ommaviy nashrini tayyorlash ustida ish olib bordi. Ikkinchi tomondan, uni N.ning “Devoni Foni”si hamda ulugʻ shoirning fors-tojik tilidagi merosini tayin etish masalasi qiziqtirardi.

A.S.S. tomonidan qisqartirilib, maʼlum qismlari nasrga aylantirilgan, koʻpgina baytlar va soʻzlar izohlanib, 1940-y.da lotin alifbosida, 1947-y.da kirill alifbosida nashr etilgan “X.” nusxasi oʻzbek madaniy hayotida katta voqea boʻldi. Garchi oʻtmishda N. asarlari boʻyicha lugʻatlar tuzilgan va koʻpgina soʻzlar izohlangan boʻlsa ham, bu shakldagi ishlar b-n tor doiradagi mutaxassislargina tanish edi. N. dostonlarining matnlari esa keng kitobxonlar ommasini u-n tili-ning murakkabligi tufayli tushunarsiz boʻlib keldi. A.S.S. “X.” dostonlari matnlarini izohlash, ularga lugʻatlar tuzish, ulardagi sheʼriy sanʼatlarni tushuntirish, qiyin baytlarni soddalashtirib berish ustida koʻp yillar ilmiy tekshirish olib bordi. Uning “X.” baytlariga va ayrim soʻzlariga izohlari hamon oʻz qimmatini yoʻqotmagan. N. asarlari, xususan, “Xamsa” dostonlari ilmiy-tanqidiy matnini yaratish va nashr etish u-n koʻp izlanishlar olib borgan Porso Shamsiyev oʻzidan oldingi Sharq va Gʻarb matnshunoslarining faoliyatini, matnshunoslik tamoyillarini puxta oʻrgangan. Biroq ustod A.S.S. tajribalarini eʼtirof etib: “... Bu yerda atoqli yozuvchi, marhum Sadridin Ayniyning “Xamsa” dostoni ustidagi qimmatli ilmiy ishini alohida qayd etish kerak. S.Ayniy “Xamsa” dostonlarini mohirlik b-n qis-

qartirib, qisqargan joylarini nasriy yoʻl b-n badiiy ifodasini berdi. Asarning koʻp sahifalarini ilmiy izohlar b-n bezatdi. Shu b-n muxtasar “Xamsa”ni elga manzur qildi...”, – deydi. Aslida asarlardagi izohlar asl matnni xalqqa yetkazish, tushuntirish u-n bir vosita edi. Hatto Porso Shamsiyev baʼzi oʻrinlarda A.S.S.ning N. “X.”sini qisqartirib tayyorlangan nashridan iqtiboslar oladi.

A.S.S.ning n.shunoslikdagi katta xizmatlaridan biri ulugʻ shoirning biografiyasi va ijodi ustidagi ilmiy tekshirishlaridir. 30-40-yy.da A.S.S. “Alisher Navoiy” monografiyasi ustida ish olib bordi va bu asar N. tavalludining 500 yillik yubileyiga munosib sovgʻa boʻldi. A.S.S. unda N. hayoti va ijodini yuzlab manbalar va n.shunos olimlar qoʻlga kiritgan yutuqlar asosida yoritdi. A.S.S. ulugʻ shoir ijodi va hayotini monografik janrda yoritishga katta ahamiyat berar edi.

A.S.S.ning “Alisher Navoiy” monografiyasi koʻp jihatdan uning oʻz ilmiy kuzatishlari natijasida yuzaga kelgan boʻlib, mashhur rus sharqshunosi Y.E.Bertelsning “Habor” monografiyasi b-n bir vaqtda yaratilgan, bir qancha masalalarda O.Sharafiddinov kitobini toʻldirgan edi. Bu asarda ustod A.S.S. temuriylar orasidagi oʻzaro kurashlar tarixiga oid, N.ning qayerda tugʻilgan, qanday muhitda tarbiya topgani, uning yoshligi qanday oʻtgani masalalariga oid bir qancha yangi maʼlumotlar berdi.

N.ning yigitlik yillari, vazirlik davri, qarigan chogʻlari A.S.S.ning monografiyasida oʻzining butun murakkabliklari b-n toʻgʻri yoritilgan. Shu b-n birga A.S.S. bu kitobida N.ning bir qancha asarlari tahlilini ham beradi, bu tahlil xuddi bugun yozilganday hamon oʻz ilmiy qimmatini toʻla saqlab kelmoqda. M-n, N. davrida, maʼlumki, adabiyotda muammo janri keng tarqalgan edi. N.shunos olimlardan hech kim ustod A.S.S.chalik birinchi boʻlib bu janr tarixi, xususiyatlari va tarixiy ahamiyatiga toʻgʻri va xolisona baho bermagan.

A.S.S.ning N. haqida yana “X.”ga yozgan “Alisher Navoiyning “Xamsa”si” maqolasi (1947), “Ulugʻ oʻzbek shoiri” toʻplamiga yozilgan “Alisher Navoiy va tojik adabiyoti” (1948) maqolasi bor.

U o'z faoliyatida n.shunoslikning nazariy muammolari b-n ham izchil mashg'ul bo'lgan. M-n, uning "X." munosabati b-n N.ning ijodiy metodiga to'xtalib aytgan quyidagi fikri e'tiborga loyiqdir: "Alisher "Xamsa"da zamonasining bor ahvolini va qisman o'z ahvolini aks ettirgan. "Xamsa" dostonlaridagi salbiy tiplarni (N.) o'z zamonasidan olgan va ularga qarama-qarshi qilib o'z xayol va orzusidagi ijobiy tiplarni yaratib, taqlid va ibrat namunasi sifatida bergan".

Shu nuqtayi nazardan "X."ning oxirgi dostoni – "S.I."dagi bosh qahramon – Iskandar obrazi-ga to'xtalib, "Alisher Navoiy" monografiyasida yozadi: "Navoiy "Saddi Iskandariy"da o'z orzularini mujassamlashtirib bergan".

Badiiylik, poetika masalalarida A.S.S.ning 30-yy.dan boshlaboq N. asarlaridagi klassik she'riy san'at namunalariga katta e'tibor bergani g'oyat tahsinga sazovor. U "X." izohlarida *ifrot, sahli mumtane', tashbeh, tashbehi tom, tashbehi musalsal, talozum, tazod, tanosub, tarse, tardi aks* kabi she'riy san'atlar va boshqa so'z o'yinlari izohiga N. dostonlaridan o'nlab klassik misollar keltirgan va bu san'atlarni sodda qilib tushuntirib bergan.

A.S.S. n.shunoslik rivojiga o'zining g'oyat ulkan hissasini qo'shdi. Uning bu sohadagi chuqur ilmiy tadqiqotlari bugungi kunda ham jamiyatimiz taraqqiyotiga xizmat qilmoqda.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Ўзбек насри анталогияси. Садриддин Айний, <https://ziyouz.uz>; Куллиёт. Жилд 14, китоби 2. – Душанбе, 1963; Алишери Навоий. Шарҳи Сурх, 1941. – № 1,2,4,5; Тоҷикистони Сурх, 29-30 декабри 1938. Азизқулов Ж., Муллоҷонова З. Феҳристи асарҳои С.Айний ва адабиёти оид ба ӯ. – Душанбе, 1963; Брагинский И.С. Проблемы творчества Садриддина Айни. – Душанбе, 1974; Сайфуллоев А. Садриддин Айний –

Қаҳрамони Тоҷикистон. – Хужанд, 1998; Айний. Энциклопедияи миллии тоҷик. – Жилд 1. – Душанбе, 2011.

Sh.R., M.Sh.

AYNUL-YAQIN (ar. – ko'z b-n ko'rib ishonmoq) – tasavvufda ilm-ul-yaqindan keyingi pog'ona. So'fiy qalbida paydo bo'lgan irfoniy muroqaba vositasida vujudga keladigan ilm. Orif A.Y.dan keyin Haqqul-yaqin bosqichiga yetadi.

N. bu haqda "N.M." tazkirasida shunday deydi: "Xoja Muhammad b. Abu Ahmad Abdol Chishtiy (q.s.) Otasidin so'ngra aning qoyim-maqomi erdi. Va yigirma to'rt yoshida diniy va yaqiniy (ilmul-yaqin, aynul yaqin va haqqul-yaqin) ulum-u maorif kasb qilib erdi".

Ad.: Алишер Навоий. Насоийим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алиакбар Деҳхудо. Лугатнома. 1-жилд. – Техрон, 1998; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2009.

Muh.A.

"AYN UL-HAYOT" ("Hayot chashmasi") – N.ning fors tilidagi "S.Z." qasidalar turkumi-ning 2-qasidasi. Ramali musammani maqsur vaznida yozilgan 106 baytli bu qasida Muhammad (s.a.v.) na'tiga bag'ishlangan. "S.Z." yaxlit bir asar deb qaralgani u-n uning ilk qasidasi Alloh taolo tavhidiga, ikkinchisi esa Muhammad (s.a.v.) me'rojiga bag'ishlangan. Me'roj N.ning sevimli mavzusi bo'lib, boshqa shoirlar kabi u ham Payg'ambar me'rojida tasavvuf falsafasiga hamohanglik – so'fiylarning ruhiy uruji (yuksalishi), tariqat maqomlarini egallab, Parvardigor huzuriga musharraf bo'lishi g'oyasining isbotini ko'radi.

"A.H." qasidasida ham, asosan, me'roj tuni tasvirlangan va bu borada alohida yo'l tanlangan. Lekin uning faqat 40 bayti bevosita Payg'ambarning Arshga yuksalishi tasviriga bag'ishlangan bo'lib, qolgan 66 baytida esa Rasulullohning yo'lga chiqqunlarigacha bo'lgan osmon holati, sobit-u sayyora, yer ashyolari birma-bir

tasvirlanadi. Go‘yo butun Koinot Payg‘ambarlar sarvarining me‘rojiga tayyorgarlik ko‘rayotgani, bezanib, mushtoq bo‘lib, uni kutayotgani bayon qilinadi. Zero, bu Parvardigor o‘z habibi b-n diydor ko‘rishgan fayzli va shukuhli tun edi. Buni asarning ilk baytidanoq sezish mumkin:

*Hojiboni shab chu shodurvoni savdo afganand,
Jilva dar xayli butoni mohsiymo afganand.*

Tarj.: Tun pardadorlari qora chodirlarini yoyganlarida oy yuzli go‘zallar guruhiga jilva qiladilar.

Bu yerda savdo tayyorgarlik, faol harakat ma‘nosini bildiradi. Hojib so‘zi pardadordan tashqari, qo‘riqchi farishtalar ma‘nosini ham ifodalaydi. Oy yuzli go‘zallar esa sayyoralaridir. Binobarin, shoir tun farishtalari taraddudga tushib, shohona chodirlar qurib, sayyoralarni bezatdilar, deb lutf etadi.

“A.H.” qasidasida Muhammad (s.a.v.) sifat-lari madh etilib, oxirida N. o‘zini umidvor ummatlardan ekanini aytib, Payg‘ambardan o‘zini shafolat qilishini so‘raydi.

Qasidada N.ning shoirlik salohiyati, keng qamrovli shoirona nigoh b-n qalam surishi o‘quvchini hayratga solib, ko‘ngliga cheksiz zavqu-surur bag‘ishlaydi. “M.L.” asarida uning o‘zi bu haqda “Ayn ul-hayot” qasidasi zulolin yetkurupmenki, g‘aflat ahlining o‘luk badanlarig‘a jon ki-yurupmen”, deb e‘tirof etadi.

“A.H.” qasidasi S.Rafiddinov tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд – Т., 2011; Комилов Н. Хизр чашмаси. – Т., 2005.

N.K., E.O.

AYN UL-QUZZOT (taxallusi; to‘liq ismi: Abulmaoniy ibn Abdulloh ibn Abubakr Muhammad ibn Ali ibn Hasan ibn Ali Miyonjiy Hama-

dony (1099 – Hamadon – 1131) – fors-tojik mutasavvif shoiri, olimi, mutafakkiri. O‘z davrining barcha ilmlarida tengsiz bo‘lib, “zamon oriflari peshvosi”, “asr yagonasi” sifatida ulug‘langan. Tasavvuf nazariyotchilaridan bo‘lib, asarlarida ba‘zi qaltis fikrlarni bayon qilgani, ayrim diniy ahkomlarni tanqid qilgani u-n uni dorga osib, jasadini o‘tda kuydirganlar.

Qisqa umrida arab va fors-tojik tillarida o‘zidan boy meros qoldirgan. “Uning ilohiy hikmat va tabiatshunoslik ilmlariga oid “Yazdonshinox” (“Xudoni tanish”), tasavvufning o‘n asosini talqin qiluvchi “Tamhidot” (“Tekislash”), Xudoning sifat-lari va zotiga bag‘ishlangan “Zubdat ul-haqoyiq” (“Haqiqatlar qaymog‘i”), shuningdek, “Tafsiri Qur‘on” (“Qur‘on tafsiri”), “Maktubot” (“Maktublar”), “Sharhi kalimoti qisori Bobo Tohir” (“Bobo Tohir so‘zlarining qisqacha sharhi”) asarlari mashhur.

Adabiy asarlaridan “Lavoyih” (“Loyihalar”) diqqatga sazovor bo‘lib, 301 fasldan iborat. Muallif uni “Tamhidot” va “Maktubot” asarlaridan olingan she‘rlar va dilo‘rtar ruboiylar b-n boyitgan.

N. “N.M.”da unga alohida fiqra ajratib: “*Ne arabiy va ne forsiy onchakim, haqoyiq-u daqoyi kashfi va sharhi ul qilibdur, bu toifadan oz kishi qilmish bo‘lg‘ay. Va ondin xavoriqi odot ihyo-yu amvotqacha zuhurg‘a kelibdurlar*”, – deb yozadi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Ислом. Энциклопедия. – Т., 2004; Айнулқуззот Ҳамадоний. Рубойлар // Донишмандлар муҳфаси. – Т., 2009.

E.O.

AYSH (ar.) – 1. Hayot, turmush, tiriklik. 2. Huzur-halovat, rohat-farog‘at, nash‘-u namo. 3. Kayf-safo, ishrat.

Tasavvufda Haqqa yaqinlikdan hosil bo‘lgan huzur va uni idrok etish, his qilish. Ko‘ngil halovati, ruhiy xotirjamlik.

Sahl Tustariyning aytishicha, A. 4 xildir: 1) farishtalarning A. toat-ibodatda; 2) payg‘ambarlarning A. ma‘rifatda va vahiyini kutishda; 3) sid-diqlarning A. iqtidorda; 4) xoh dono, xoh nodon, xoh zohid, xoh obid bo‘lsin, boshqa barcha kishilarning A. yeb-ichishda.

N. ijodida A. o‘zining barcha ma‘nolarida keng qo‘llanadi. M-n:

*Piri dayr orost bazmi aysh-u xush boshad agar
Bazmi rindon az jamoli mug‘bacha yobad rivoj.*

Tarj.: Dayr piri aysh bazmini tashkil etdi, rindlar bazmi ham mug‘bacha jamolidan fayzli bo‘lsa, yaxshi bo‘lar edi.

*Kom-u nishot-u aysh ba xoson nasib shud,
Az mo g‘ayri mehnat-u dard-u balo mapurs.*

Tarj.: Aysh-u shodlig-u maqsad xos kishilarga nasib etdi, bizdan g‘am-u dard-u balodan boshqa narsani so‘rama.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний. – Техрон, 1379 (ҳ.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Абдуллаев А. Тасаввуф ва унинг намояндалари. – Т., 2009; Истилоҳоти сўфиён. – Техрон, 1388 (ҳ.-ш.).

E.O.

AYTMURATOV Dao‘len (1933) – shoir, dramaturg, olim. Moskvadagi Jahon adabiyoti institutini tamomlagan. “Amudaryo”, jurnalida bo‘lim mudiri, “Jetkenshek” gazetasida adabiy xodim, O‘zR FA Qoraqalpog‘iston bo‘limining Til va adabiyot institutida ilmiy xodim bo‘lib ishlagan.

U N.ning “Saylanma”larini ikki marta (1977, 1991) nashr qildirgan. Qoraqalpog‘istondagi N. asarlarining katta tarjimoni. Unga “Qoraqalpog‘istonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi” faxriy unvoni berilgan.

K.Q.

AYYUB (a.s.) – payg‘ambar, Qur‘oni Karimda Ayyub (a.s.) ismi 4 marta (4:163, 6:84, 21:83, 38:41) zikr etilgan. U Ya‘qub payg‘ambarning akalari Iysning (ba‘zi manbalarda Ays) zurriyotidan bo‘lib, nasabi Ayyub ibn Ma‘sub ibn Ravoh ibn Rum ibn Iys ibn Is‘hoqdir.

N. “T.A.H.” asarida “Ayyubi Sabur (a.s.)” haqida alohida fasl ajratib, uning onasi Lut (a.s.) ning qizi, otasi esa Iys ibni Is‘hoq (a.s.) avlodidin ekanini, tug‘ilgan joyi Rum, ammo Shomda yashaganini yozadi. Ko‘p mol-dunyo va o‘nta o‘g‘il sohibi bo‘lgan A. (a.s.) o‘z vaqtini boshqa narsaga sarflamasdan faqat ibodat b-n shug‘ullangan.

A. (a.s.)ni Alloh taolo ikkita sinovga duchor qiladi: birinchisi, butun mol dunyolari yo‘q bo‘lib, farzandlari ham tom ostida qolib nobud bo‘ladi. Ikkinchidan, og‘ir dardga muhtalo bo‘lib, badanlari qurtlab ketadi, tillari va qalblaridan boshqa sog‘ joylari qolmaydi.

N. “T.A.H.” keltirganki, A. (a.s.) tasbeh va ibodatga berilgani u-n Alloh taolo uning holatini farishtalariga ko‘rsatib, “Mani ibodatimdan boshqa narsalarga parvo qilmaydi”, deb faxrlangan. Farishtalar Xudoga aytadilarki, Sen uning ko‘nglini hamma narsadan xotirjam qilganingdan keyin, albatta, ibodatingdan boshqa narsani qilmaydi. Shunda Alloh farishtalarga har qanday holatda A. (a.s.)ning ibodatni tark etmasligini aytadi va uni sinovlarga, paydarpay balolarga muhtalo etadi.

N. asarda A. (a.s.)ning xotini Rahimaning va-fodorligini e‘tirof etgani holda barcha qiyinchiliklar tugab, ro‘shnolikka erishishganidan so‘ng “jazolangani”ni ham eslatib o‘tadi. Buning sababi esa shaytoni la‘inning Rahimaga qilgan ig‘vosi edi. Bir kuni eriga yegulik izlab yurgan Rahimaga ayol suratida ko‘ringan shayton uning sochi evaziga pul taklif qiladi. Noiloj qolgan Rahima sochini qirqib sotadi. Ig‘vogar shayton esa undan oldin kelib, Ayyubga xotini sochini ko‘rsatib, bo‘lmag‘ur ig‘volar qiladi. Xotini kelgach sochi kesilganini ko‘rgan A. (a.s.), agar tuzalsa, shu ishi u-n unga yuz darra urushini o‘ziga o‘zi va‘da berib qo‘yadi.

Alloh taolo A. (a.s.)ning duolarini ijobat qilganidan keyin, oyoqlari b-n yerni tepish va shu yerdan chiqqan buloq suvi b-n yuvilib va ichib poklanishni buyuradi.

A. (a.s.)ning xotini haqidagi o‘ziga bergan qasamini N. shunday izohlaydi: “Va Rahimaning pokligiga tanug‘lug‘ berib, mashhurdirkim, yuz supurgu yig‘ochni bir-biriga bog‘lab, Rahima uchasig‘a urub, ahd uhdasidii chiqti...”. Demak, Rahimaning pok ekaniga va bu shayton ig‘vo solganiga tanug‘lik (belgi) bo‘lganidan keyin, bu vaziyatdan A. (a.s.) Rahimani supurgining yuztasini bog‘lab, bir marotaba urganini aytib o‘tadi. N. A. (a.s.) qissasini dunyoning bebaqoligini ifodalovchi quyidagi bayt b-n yakunlaydi: She‘r:

*Besabr ulus garchi jahondin ketti,
Ayyub sabur dog‘i ketmay netti.*

N. ijodida A. (a.s.) sabr timsoli sifatida keltiriladi:

*Gar Ayyub sabr etti turluk baloda,
Vale ko‘rmadi hajr shomi balosin.*

N. asarning Zulkifl (a.s.)ga bag‘ishlangan qismida ham A. (a.s.) haqida eslab o‘tadi: “Zulkifl (a.s.)bobida ixtilof ko‘bdur. Ba‘zi ani Dizqil debdurlar. Ba‘zi debdurlarki, Ayyub (a.s.)ning o‘g‘lidur, oti Bashar”.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Носируддин Бурҳониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. – Т., 2009; Пайгамбарлар тарихи (Исломият тарихи). – Т., 2014; Муҳаммад Саййид Тантовий. Пайгамбарлар тарихи (Қуръони карим қиссалари). I-II. – Т., 2014; Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва Ҳаёт. 20-жуз. Анбиёлар қиссаси. – Т., 2003; Davlatov O. Alisher Navoiy she‘riyatida Qur‘on oyatlari va hadislarining badiiy talqini. Fil. fan. dok. diss. – Samarqand, 2017; Мусеева А.В. Образы Кораническо-Библейских пророков в персидской средневековой религиоз-

но-мистической литературе (II–XVII) дисс... – Санкт-Петербург, 2021; G‘afurov I. Ayyub nidosi. Tarjimalar. – T., 2021.

S.R., H.A.

“**AYYUBI XALAF**” – “Noxalaf o‘g‘ri-ning egriligini tuzgoni...” – “H.A.” dostonidagi haqiqiy insonlar “sahobdek naf‘ rason”larning ta‘rif-tavsifiga bag‘ishlangan 13-maqolat so‘ngida keltirilgan hikoya. Uning qahramoni Ayyub payg‘ambar bo‘lib, diniy rivoyatlarga ko‘ra, uning haqiqiy insoniyligi taqdiridan kelgan hamma azob-uqubatlarga bardosh bera olganida, norozilik izhor etmaganidadir. Mazkur hikoyada, yolg‘iz, kasal bo‘lib yotgan Ayyubning uyiga tunda lahim kavlab, u orqali yoshgina bir o‘g‘ri kiradi. U Ayyubni ko‘rmasdan bor narsani yig‘ishtirib, olib chiqib ketmoqchi bo‘ladi. Lekin lahim yo‘li torlik qilib, o‘g‘ri yuk b-n u yerga sig‘maydi. N. uning ustidan kulib, xalq maqoli (“Sichqon sig‘mas iniga, g‘alvir bog‘lar dumiga”)ni qo‘llagan holda quyidagi baytlarni yozadi:

*Naqbg‘a kirgach, kichik erdi to‘shuk,
Sig‘madi kim, behad ulug‘ erdi yuk.
Tor ini sichqong‘a solib erdi g‘am,
Quyrug‘iga bog‘ladi g‘arbol ham.*

Bu ahvolni yotgan joyida ohista kuzatib turgan Ayyub uning ahvoliga achinib, ham istehzo bildirib, teshikdan emas, eshikdan chiqib ketishni maslahat beradi va ochiq turgan eshikka ishora qiladi:

*Kim yuk ulug‘dir, dog‘i naqbing kichik,
Yo‘l sari kelgilki, ochuqdir eshik.*

Ayyubning kechirimliligi, oliyjanoblighi o‘g‘rini lol etadi. Shu kundan boshlab, u o‘g‘rilikni tashlab, yaxshi yo‘lga kiradi. Hikoyatdagi Ayyub faqatgina yo‘l ko‘rsatuvchi emas, inson qalbida-gi ma‘naviy xastaliklarni davolay oladigan hoziq tabib hamda mohir murabbiy hamdir.

Bunda N. tasvirlagan Ayyub o‘z yuksak insoniy fazilatlari, oliyjanoblighi b-n pastkashlikka

yuz o'g'irgan, harom yo'lga kirgan bir kishiga to'g'ri hayot yo'lini ko'rsatadi. Ya'ni u kechirimli, o'ta bosiq, bag'ri keng va pok inson. "A.X." iborasidagi "xalaf" so'zi ham uning insonlikka munosib, sof ekanini bildiradi.

Ad: Алишер Навоий. *Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд.* – Т., 2011; *Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 2-том.* – Т., 1977.

Ab.H., H.A.

AKRAMOV Botirxon

(1932, Qirg'iziston, O'sh – 2018, Toshkent) n.shunos olim. 1954-y.da Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika instituti (hozirda universitet)da, so'ng O'zR FA Til va adabiyot instituti (hozirgi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti)

da aspiranturada o'qigan (1963–1966). F.f. d-ri, prof. Hamid Sulaymon rahbarligida nomzodlik (1967), "Zamonaviy o'zbek she'riyatida poetik obraz muammosi (1960–1980)" mavzusida doktorlik ishini yoqlaydi (1990). Olimning she'riyat, xususan, N. ijodi haqida "Navoiy lirikasida miniatyur obrazlar" (1966), "Mustaqil daho" (1966), "Navoiy lirikasida hajr va vasl talqini" (1966), "Ko'ngil chashmasidan qatralar" (1967), "O'qig'onga muborak ayla oni" (1985) singari maqolalar, "She'riyat gavhari" (1979), "Olamning butunligi" (ayrim boblari N.ga bag'ishlangan, 1987), "Fasohat mulkinging sohibqironi" (1991), "Navoiy shohbaytlari" (2007), "Navoiy tojbaytlari" kabi monografiya va risolalari shular jumlasidandir.

A.B.ning tadqiqotlari n.shunoslik taraqqiyotiga qo'shilgan katta ulushdir. Olimning N. ijodiga bog'liq tadqiqotlari b-n "*Fasohat mulkinging sohibqironi*", "*Navoiy shohbaytlari*" kabi asarlarida batafsil tanishish mumkin.

Ad: Акрамов Б. *Фасоҳат мулкининг соҳибқирони.* – Т., 1991; Акрамов Б. *Навоий шохбайтлари.* – Т., 2007.

D.A.

AKS (ar. – chappa, teskari) – bayt yoki misrada so'zlarning o'rnini almashtirib qo'llashga asoslangan lafziy san'at. Ba'zilar uni ma'naviy san'atga ham kiritadilar. Ayni jihatdan uni tabdil yoki tardi aks ham deydilar.

A. san'ati xilma-xil ko'rinishlarga ega bo'lib, N. ijodida ham uning rang-barang shakllarini ko'ramiz. M-n:

*Har ne ul buzdi, bu barin tuzdi,
Bu barin tuzdi, har ne ul buzdi.*

A. san'atining namunalarini she'riyatning barcha janrlarida ko'rish mumkin. M-n, "X." dostonlarida bu usulning rang-barang ko'rinishlariga duch kelamiz.

*Xuroson badandur, Hiri jon anga,
Hiri jon, badandur Xuroson anga.*

*Qolmadi bir yerki, yurub olmadi,
Yerki yurub olmadi, bir qolmadi.*

*Razm aylasa, azm qilg'umizdur,
Azm aylasa, razm qilg'umizdur.*

V.Rahmonov A. san'atini sinonimik A. va ma'naviy A. deb qo'llanishiga ko'ra ikki guruhga ajratadi. Sinonimik A.da ikkinchi misrada ilk misradagi so'zlarning har bir qismidan bir so'zning ma'nodoshi kelsa, ma'naviy A.da birinchi misradagi ish-harakat teskari tus oladi. Shuningdek, uning yozishicha: "Aks tarkibidagi so'zlarning ayrimlari kelishik, egalik yoki shaxs-son qo'shimchalarini olib kelganda, aks jarayonida o'sha qo'shimchalar o'rnini almashinishi yoxud bir so'zdan ikkinchisiga o'tishi mumkin. Yana aks san'at bo'lib kelgan misralarni qismlarga ajratishda o'zaro tafovut qiluvchi holatlar uchraydi".

A. san'ati har bir misrada alohida-alohida kelishi ham mumkin. Yoki baytning faqat bir misrasida ham bo'ladi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Л., 1972; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2014.

E.O.

ADL (AL-ADL) – Allohning to'qson to'q-qizta ismining o'ttizinchisi. Ma'lumki, Xudoning har bir ismi uning bir sifati b-n bog'liq. A. ismi ham shunday. U eng oliy adolat Allohga tegishli ekanini bildiradi. Bu shunday adolatki, unda zarracha qilingan yaxshilik mukofotsiz, zarracha qilingan yomonlik jazosiz qolmaydi, zero Alloh huzurida yaxshilik va yomonlik birdek emas.

N. Allohning "Al-Adl" ismiga maxsus to'xtalib o'tgan. "S.I." dostonining XX bobida u adolatni ta'rif qiladi va yuqoridagi fikrni, ya'ni Allohning har bir ismi uning bir sifatiga dalolat qilishini ta'kidlaydi:

*Ne amreki bo'lg'ay sifat doxili,
Haq otidir ul amrning foili.*

*Karam fartidindur karim o'lmog'i,
Tarahhum ko'pidin rahim o'lmog'i.*

Shu o'rinda N. o'ta maroqli mulohazani bayon etadi. Uningcha, agar Allohga xos karam sifati u-n u Karim ismini olsa yoki tarahhumi ko'p u-n Rahim deb aytsa adolati u-n odil deb atalishi lozim edi. Lekin bunday emas. Uning odil ismi yo'q, "Al-Adl" oti bor:

*Vale oti asmoda odil emas,
O'qur chog'da el ani odil demas.*

*Adolatqa yetganda qilmish Xudo,
O'z otini "Al-Adl" birla ado.*

N.ning fikricha, Allohning o'z otini odil emas, Al-Adl deb ado etishi uning adolatiga nechog'lik e'tibor berganidan A.ning Alloh nazari-da naqadar yuqori turishidan dalolatdir.

*Bu otig'a ko'praq uchun ehtimom,
Aning birla olamg'a berdi nizom.*

*Agar adl yo'q oshkor-u nihon,
Yaqin bilki, zer-u zabardur jahon.*

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005;

Q.E.

"AL-LUG'ATI AL-NAVOIYA VAL ISTISHHODAT AL-CHIG'ATOIYA" – Q.: "ABUSHQA"

"ABUSHQA" – ushbu lug'at chol, qariya ma'nosidagi abushqa so'zi b-n boshlangani u-n fanda ko'proq "Abushqa" nomi b-n mashhur. Ushbu lug'at shoir asarlariga tuzilgan qomuslar ichida eng ko'p tarqalgan bo'lib, unda N.dan olingan mingga yaqin so'zlar turk tilida izohlangan. Lug'at qo'lyozmalari Istanbul, Vena, Berlin, Toshkent, Sankt-Peterburg kutubxonalarida saqlanmoqda. Lekin u qachon va kim tomonidan tuzilgani masalasi hozircha ochiq qolmoqda. Olimlar o'z tadqiqotlarida ko'pincha uning 1868-y.da Sankt-Peterburgda V.V.Velyaminov-Zernov tomonidan nashr qilingan nusxasidan foydalanadilar. Bu nashr Sankt-Peterburg Imperator kutubxonasida saqlanayotgan qo'lyozma asosida tayyorlangan. Ushbu nusxa oxirida quyidagi yozuv borligi no-shir tomonidan alohida ta'kidlangan: "Tammat-ul lug'at an-Navoiya val istishhodot al chig'atoiya ala yadi al-faqir al-zaif Aloyi bin Muhibbiy al-sharif fi avositi jumodul avvali sana sab'a va sittin va tis'ami'a al-hijriyatini", ya'ni "Faqir, sharif Aloyi bin Muhibbiy Navoiy guvohligidagi chig'atoy so'zlari lug'atini o'z qo'li b-n 967-y.ning jumodul avval o'rtalarida ko'chirdi".

Demak, ushbu lugʻat shoir vafotidan 60 yil keyin, yaʼni 1560-y. koʻchirilgan boʻlib, unda mumtoz oʻzbek tili fonetikasi, leksikologiyasi, morfologiyasi boʻyicha noyob maʼlumotlar saqlangan. Ogʻa (21 b) soʻzi izohida lugʻat N.ning quyidagi asarlari asosida tuzilgani qayd qilingan: 1. “M.”; 2. “Ch.H.”; 3. “N.J.”; 4. “S.M.”; 5. “N.M.”; 6. “L.T.”; 7. “M.Q.”; 8. “Tavorixi anbiyo va tavorixi mulk”; 9. “X.M.”; 10. “M.N.”; 11. “H.A.”; 12. “F.Sh.”; 13. “L.M.”; 14. “S.S.”; 15. “S.I.”; 16. “G.S.”; 17. “N.Sh.”; 18. “B.V.”; 19. “F.K.”; 20. “M.A.”; 21. “Munj.”; 22. “M.L.”; 23. “V.”; 24. “Manoqibi Mir Said Hasan Ardasher va Manoqibi Pahlavon Muhammad”; 25. “S.”. Lugʻatda, shuningdek, Lutfiy, Mir Haydar, Sulton Husayndan olingan misollar bor, ammo ular oz. Qomus arab alifbosidagi harflar asosida tuzilgan. Unda *j* va *ch* harfli soʻzlar “bobul jim”da izohlangan. *G* harfli soʻzlar *k* harfida berilgan. Harflar boʻyicha boblar quydagicha nomlangan: bob-ul alif, bob ul-jim, bob ul-to, bob-ul kof va h.k. Ular b-n boshlanuvchi soʻzlar uch qismga boʻlingan: maftuha, maksura, mazmuma. – M-n, bob-ul to harfiga keltirilgan misollar a) harf-ul to al maftuha, b) harf-ul to al maksura, v) harful to al mazmuma boʻlimlaridan iborat. Soʻzlarning maftuxa, maksura, mazmuma fasllariga ajratilib berilishi, lugʻatdan foydalanishni yengillashtiradi. Harflar boʻyicha soʻzlar miqdori turlicha. Ayrim harflarga koʻp, ayrimlariga kam soʻz keltirilgan. Chunonchi alif, kof, yoy harflariga koʻp soʻz keltirilgan. X harfiga faqat birgina misol berilgan. Izohlanayotgan soʻz qizil, izohlar qora siyohda yozilgan. Izohlanayotgan soʻz turli shakllarda berilgan. M-n, tiyib soʻzi tiya olmay, tiysa, tiydi shakllarida keltirilgan (200 b). Falonliq soʻzi, falongʻa, falonqa, falonga shakllarida izohlangan. Ayrim soʻzlarga tasdiqlovchi misol berilmagan. Chunonchi, uchov soʻzi misolsiz izohlangan: uchav – uchi demakdir (94 b).

Ammo aksariyat soʻzlar maʼnosi baytlar orqali tasdiqlangan:

اوچورسه (95 b) suyindirsa demakdirki, Lutfiy ashʼorinda kelur, bayt:

*Ishq oʻtida Lutfiy yigʻlama koʻp
Su birla o:ni oʻchursa boʻlmas.*

Ushbu lugʻatning ahamiyatli tomoni shundaki, unda mumtoz oʻzbek tili orfoepiya va orfografiyasiga doir muhim maʼlumotlar saqlangan. Bu esa XV asr tilini oʻrganishda muhim ahamiyatga ega. Lugʻatchi *k* va *g* harflari bir xil yozilishini hisobga olib, *k* ni kofi arabiy, *g* ni kofi ajamiy terminlari orqali koʻrsatgan.

Ad.: Умаров Э. Эски ўзбек лугатлари. – Т., 1993.

E.U.

ALANQUVO – moʻgʻul va turkiy xalqlar afsonalarining asosiy qahramoni. A. haqidagi afsonalar Mirxondning “Ravzat us-safo” Rashiddin Vatvotning “Jomeʼ ut-tavorix” kitobida uchraydi. Ularda yozilishicha, A. Yulduzxon degan hukmdorning pokiza, husnda tengsiz qizi boʻlib, boʻyi yetgach, uni oʻz amakisining oʻgʻliga beradilar. A. undan Elkadi va Yakjadi degan ikki oʻgʻil koʻradi. Kutilmaganda eri vafot etib, oʻrnini A.ning oʻzi egallaydi. U mamlakat ishlari va ikki oʻgʻli tarbiyasi b-n kunlarini oʻtkaza boshlaydi. Bir kecha u yotgan uyning tuynugidan gʻayritabiiy bir nur kirib, shu nurdan u homilador boʻlib qoladi. Bu hol uni saroy amaldorlari, qarindoshlari oldida xijolatga solib qoʻyadi. A. hech kim b-n hech qanday yaqin munosabatda boʻlmaganini aytib, saroy ahlidan ahvolni tekshirib koʻrishni talab qiladi. Ahvolni oʻrganuvchilar chindan ham A.ning xatti-harakatlaridan hech qanday kamchilik topa olmaydilar. Uning homiladorligini ilohiy kuch taʼsiri yuzaga chiqqan bir hodisa sifatida izohlaydilar. U yana podshoh boʻlib qoladi. A. bir yoʻla uch oʻgʻil tugʻadi. Ularga Barqun Qabqi, Yoʻsiqin Solchi va Boʻzbahri degan ismlarni qoʻyadilar. Moʻgʻul va turklarning barcha hukmdor urugʻlari shulardan tarqalgan emish. Shundan kelib chiqib, N. “S.S.” dostonining kirish qismida Husayn Boyqaroni, uning kelib chiqishini madh etar ekan, onasini A.ga, otasini esa Chingizga oʻxshatadi:

*Anga Chingiz ulug' ato kelgan,
Anosi xud Alonquvo kelgan.*

N. mashhur A. afsonasiga talmeh san'ati vositasida ishora qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Хайитметов А. Навоий ва Аланқуво афсонаси. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1984 йил, 10 февраль.

Ab.H., B.R.

ALAST BAZMI – arabiy va forschaga soʻzdan tarkib topib, “azaliyat bazmi, majlisi” mazmunidagi ibora. Qurʼoni Karimning “Aʼrof” surasida (172-oyat) Allohning “Alastu bi-Robbikum” – Men sizning Robbingiz emasmi?” savoliga ruhlar “Qolu balo” – “Ha, shunday” deb javob qaytarishgani bayon qilingan. Bu voqea ruhlar badanga kirib oʻrnashmasdan koʻp avval sodir boʻlgan. Ayrim tasavvufiy asarlarda Alloh b-n ruhlar orasida ushbu “*Al-Miysoq*” – soʻzlashuv Odam (a.s.) vujudidan toʻrt ming yil muqaddam voqea boʻlib, unga “Alast bazmi” yoki “Bazmi alast” deyilgan. Berilgan vaʼdaning toʻgʻriligini sinash va bilish u-n Alloh taolo ruhlarni bu imtihon dunyosiga yuborilganiga ishorat maʼnosida mazkur ibora tasavvuf adabiyotida keng qoʻllanilgan. N. ham ilohiy bu hodisani “*subhi alast*”, “*sirri alast*”, “*jomi alast*” kabi obrazli iboralar orqali xotirlatadi:

*Odami xokiyni chu subhi alast,
Ayladilar ruh mayi birla mast.*

Yoki:

*Tong emas boʻlsa Navoiy mast to shomi abad,
Kim azal subhida boʻlmish qismati jomi alast.*

Bu haqda Abdulqodir Giloniy hazratlari shunday deydi: “Ruhlar “Miysoq” kunini unuttular. Faqat Rahmon, borliqning rahmat manbayi (boʻlgan Alloh) ularga rahmat qildi. Shu sababli samo-

viy kitoblar yubordi. Ular (insonlar)ga asliy Vattanni xotirlatmoq istadi. Bunga shu oyati karima ishora qilmoqda: “...Ularga Allohning neʼmatini eslatgin... (Ibrohim: 14/5)”. Yaʼni ruhlar ila sodir boʻlgan visol kunlarini eslat, deyilmoqda. Olami arvohda tavhidni qabul etgan Ruh, bu dunyoda ham oʻsha iqrorini unutmashligi kerak.

Adabiyotning asosiy gʻoyasi boʻlgan Insonni oʻziga tanitish va kamolga yetkazish tasavvufda “Alast bazmi”ni yodga olish b-n boshlanadi. Ushbu vaʼdalashish kuni – “*Al-Miysoq*” atalib, unda Odam (a.s.) zurriyotidan to qiyomatga qadar dunyoga keluvchi bandalar ruhining Yaratgan b-n ahdlashuvi sodir boʻlgandir. Biroq inson kalimasi arabcha “nisyon” – “unutish” soʻzidan olinganligi maʼlum. N. ham gʻazallaridan birida buni alohida taʼkidlaydi:

*Chu derlar insonni mushtaq oʻldi nisyondin,
Oʻzinu ahdin unutmoq etar dalolat anga.*

*Birov amonatini asray olmas, archi erur
Xudoy amonatini asramoq havolat anga.*

Darhaqiqat, inson oʻz ahdini unutuvidir. Biroq komil bir murshid taʼsirida “Al-Miysoq”, yaʼni ruhoniy ahdlashuv har doim xotirda turgan. Adabiyotimizda ham “*alast*”, “*bazmi alast*”, “*balo bazmi*”, “*qolu balo*” hodisasi b-n bogʻliq obrazli ifoda paydo boʻlgan:

*“Alast” xamrin kimga bersa, oʻshal soqiy,
“Balo” mayin mudom ichib yurur mangu boqiy.*

Haq yoʻlchilari taʼkidlaganidek, komil bir murshidning muridga irshodi aslida “Alast” iqrorini xotirlamak erur. Tarbiya va zavq orqali murid bu maqomga koʻtariladi. “Shariat va haqiqat orasini jam qilgan”, deya eʼtirof etilgan Sahl ibn Abdulloh Tustariy aytadi: “Alloh ruhimga: “Ayo, men Robbingiz emasmanmi?” degani hanuz mening esimda bor. Men “Robbimizsan!” deb javob berdim”.

Ayniqsa, ruhiyat tasviri boʻlgan irfoniy sheʼriyatda bunday ifodalar juda koʻplab uchraydi.

Hali vujudga kirmagan damlaridayoq ruh oshiq-ligi boshlanganligiga ishora qiluvchi baytlaridan birida:

*G'arqi muhiti ishqing edi jon ila ko'ngul,
Ul dam ruh emas edi tan birla oshno,–*

degan N. aslida oshiqlikning eng yuksak darajasini tavsiflaydi. Zero, insoniyat qalbiga muhabbat urug'i "Qolu Balo"da ekilgandi. O'sha "Alast bazmi"ni xotirlash u-n yo'lni muhofiz peshvoligida bosib o'tmoq joizki, komil murshidning xizmati bunda tengsizdir.

Ad.: Alisher Navoiy. *Faroyib us-sig'ar. TAT. 10 jildlik, 1-jild.* – T., 2011; Alisher Navoiy. *Hayrat ul-abror. TAT. 10 jildlik, 7-jild.* – T., 2011.

I.H., M.A.

ALEKSANDR Nikolayevich Boldirev (1909, – 1993, Sankt-Peterburg) – sharqshunos-eronshunos. Tojikistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, f.f. d-ri, prof. Tojikiston Fanlar akademiyasida, shuningdek, Leningrad (hozirgi Sankt-Peterburg)da

Ermitaj – Rossiya davlat badiiy va madaniy-tarixiy muzeyining Sharq bo'limi katta ilmiy xodimi bo'lib ishlagan. 1941-y. 31-iyulda akad. I.A.Orbeli rahbarligida "Badaxshon folklori va yozma adabiyoti" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. A.N.B. 1954-y. 23-iyunda N.ning kichik zamondoshi Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye" asari bo'yicha "Tojik yozuvchisi (XVI asr) Zayniddin Vosifiy va uning "Badoye' ul-vaqoye" asari" nomli doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Olim 1961-y.da "Badoye' ul-vaqoye" asarning tanqidiy matnini ikki jildda chop etgan. Shuningdek, ushbu asarning yozilish tarixini, davr voqealarining bayoni, tarixiy shaxslar tasviri, hikoyatlar, umuman, Vosifiy uslubini puxta o'r-

gangan va ustalik b-n uni fors tilidan rus tiliga tarjima qilgan. Ma'lumki, mazkur kitobda Vosifiy o'z davrining buyuk zamondoshlari bo'lgan Husayn Boyqaro, Jomiy, N.larning hayoti va ijodi haqida qimmatli ma'lumotlar ham bitgan.

1971-y. Kamol Ayniy tashabbusi b-n Tehronda uning ikkinchi nashri amalga oshirilgan.

O'zbekistonda Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye" asarini tarixchi olim Naim Norqulov o'zbek tiliga tarjima qilgan.

Ad.: Зайнаддин Васифи, таджикский писатель XVI в.: Опыт творч. биограф. – Сталинабад, 1957 (2-е изд. 1989); Зайн-ад-дин Васифи. – М., 1961; Персидская литература с VIII по начало XIX века // Краткая история литератур Ирана, Афганистана и Турции: курс лекций. – Л., 1971; Восифий Зайниддин Махмуд. Бадоеъ ул-вақоеъ ("Нодир воқеалар"). Форс тилидан Н.Норқулов таржимаси. – Т., 1979.

O.T., Sh.R.

ALI Asg'ar Hikmat (1892, Sheroz – 1980, Tehron) – siyosatshunos, diplomat, jurnalist, tarjimon va filolog olim. Tehrondagi Amerika kollejini tugatgan. Tehron universitetining birinchi rektori, Hunarmandchilik va san'at vaziri (1941), Adliya vaziri (1942), Sog'liqni saqlash vaziri (1943), Hindistonda elchi (1953–1958), Tashqi ishlar vaziri (1958–1959) lavozimlarida ishlagan. A.A.H. mas'ul lavozimlarda ishlashiga qaramay adabiy va ma'rifiy ishlarga ham vaqt topa olgan, ko'plab ilmiy maqolalar yozgan, 13 ga yaqin asar va V.Shekspirning "Romeo va Julietta", Lev Tolstoyning "Tirilish", E.Brauning "Fors adabiyoti tarixi" (1948) kabi 10 dan oshiq badiiy va ilmiy asarlarni tarjima qilgan. Abdulloh Ansoriyning Qur'oni Karimga yozgan tafsiri asosida yaratilgan Abulfazl Maybudiyning "Kashf ul-asror"ini nashrga tayyorlagan. Jomiy va N. haqida (Zendagi-e Jāmi šā'er-e irāni (Fors

shoiri Jomiyning tarjimai holi, Tehron, 1941) va Resāla dar bāb-eAmir ‘Alīshir Navā’i (Tehron, 1947) tadqiqotlar olib borgan.

A.A.H.ning n.shunoslik oldidagi xizmatlaridan biri – “M.N.”ning forsiy tilga Faxriy binni Sulton Muhammad Amiriy (Faxriy Hirotiy) va Muhammad binni Muborak Hakimshoh Qazviniy tomonidan qilingan tarjimalarini nashrga tayyorlagani va bu ishi b-n Eronda N. asarlarini nashrga tayyorlash va targ‘ib qilishga rag‘bat uyg‘otganidir. Olim har ikki tarjimoni bir jildda “M.N.” nomi b-n nashr etadi (1945, 1984 qayta nashr). U so‘zboshida N. hayoti va ijodi, adabiy muhit, “M.N.”ning ilmiy qimmatini va tarjimonlarning yondashuvlari, qisqartirish va kiritmalar, asar nusxalari borasida qimmatli ma‘lumotlar beradi. So‘zboshidan so‘ng “V.”ning forsiy tilidagi tarjimasidan namunalar keltiradi. Olim kitobni nashrga tayyorlashda Faxriy “Latoyifnoma”sining Britaniyadagi 7669 raqamli nusxasi, Hakimshoh Qazviniy va Shoh Ali binni Abdul Ali tarjimalarini qo‘lga kiritolmagani u-n Eron va Turkiya nashrlarini asos qilib olganini aytdi. Faxriy “Latoyifnoma”sining bir nusxasi Oqoyi Hoji Muhammad Naxichevoni, Hakimshoh Qazviniy tarjimasining bir nusxasi olim Said Nafisiy qo‘lida mavjudligini aniqlaydi. Qazviniy tarjimasining Turkiyadagi 3788 raqamli nusxasi asosida Said Nafisiy nashridagi nuqsonlarni bartaraf etadi. Hoji Muhammad Naxichevoni nusxasini Eronning Sipahsolor kutubxonasidagi turkiy qo‘lyozmalar (№2729, 100) b-n qiyoslaydi. Qazviniy tarjimasini Muhammadali Tarbiyat kutubxonasidagi bir va Sipahsolor kutubxonasidagi ikki turkiy qo‘lyozma b-n qiyoslab, kamchiliklarni to‘ldiradi. Demak, A.A.H. mazkur tarjimalarni nashrga tayyorlashda Faxriy tarjimasining Oqoyi Hoji Muhammad Naxichevoni, Hakimshoh Qazviniy tarjimasining Said Nafisiy qo‘lidagi nusxasi va uning Turkiya nusxasiga tayanadi. “M.N.”ning Erondagi nusxalaridan qiyos u-n foydalanadi. Har ikki tarjimon “M.N.”ning debocha qismini tushirib qoldirgani u-n olim kitobning to‘liq bo‘lishini istaydi. Oqoyi Ismoil Xaziydan iltimos qilib, debochani fors tiliga tar-

jima qildiradi va kitobga kiritadi. Asarning fors tiliga tarjimalari va A.A.H. nashri haqida ilk mar-ta A.N.Boldirevning “Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asari forsiy tarjimalari” (1952), A.K.Borovkovning “Majolis un-nafois” (1947) maqolalarida ma‘lumot berilgan. Afg‘oniston-da N. asarlarini nashrga tayyorlagan Abdulloh Ro‘yin ham “Majolis” matnini Faxriy Hirotiy va Muhammad Qazviniyning forsiycha tarjimalari matni asosida, izoh-havolalarni tarjimalar noshiri A.A.H. kitobidan olib nashrga tayyorlagan.

A.A.H. yana N.ning “D.F.”sidagi forsiy g‘azzallari bo‘yicha ham tadqiqotlar olib borgan. 1948-y. may oyida Toshkentda bo‘lib, devonning Tehrondagi nusxalari haqida ma‘ruza qiladi, “Devoni Foniy”ning Hirot va “Sho‘royi milliy” kutubxonasidagi nusxalari borasida ham ma‘lumot beradi. Umuman, mashhur davlat arbobi A.A.H. N. asarlari manbalari, nashriga katta e‘tibor qaratib, Erondagi n.shunoslikka turtki berdi. Olimning izidan borib, ko‘plab eronlik olimlar N. asarlarini nashrga tayyorlashdi. Adabiyotshunos P.Izzatillayev Erondagi n.shunoslikka bag‘ishlangan dissertatsiyasida (2022) ko‘plab olimlar faoliyati haqida ma‘lumot bergan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Амир Алишер Навои, Алишер бин Кичкина. Мажолис ун-нафоис. Ба эҳтимоми Али Асгар Ҳикмат. – Техрон, 1945, 1985; Воҳидов Р. “Мажолисун нафоис”нинг таржималари. – Т., 1984; Иззатиллаев П. Замонавий Эрон навоийшунослиги: тадқиқ, талқин ва таржима (филологик асарлар мисолида). Филол. фан. б. фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. – Т., 2022; <https://iranicaonline.org/articles/hekmat-ali-asgar>

O.T.

ALI DURDUZD (XV asr, Astrobod) – shoir. Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ushshuaro”sida ma‘lumot berilishicha, shirinsoz, hozirjavob, go‘zal tab’ sohibi bo‘lgan. She’rlari Omul va Xurosonda shuhrat qozongan. Astro-

bodga yopirilgan 1417-y.dagi vabo o‘latida xotini vafot etganida quyidagi ruboiyni aytgan:

*Z-in voqea chun dil ba du nim ast maro,
Az murdani xeshtan chi bim ast maro.*

*Gum shud sadafe chunin Durduzdiyi man,
Durro du-se dar xona yatim ast maro.*

Tarj.: Bu voqeadan yuragim go‘yo ikki pora bo‘ldi, endi o‘limdan ham qo‘rqmayman. Mening dur to‘la sadafim yo‘qoldi, lekin ikki-uch qimmatbaho dur xonamda qoldi.

A.D. hunarmandlar haqida shahrosho‘b g‘a-zallar ham yozgan:

*Faryodi mo zi dasti nigori naqora chist?
Bo mo chu royi jang nadorad, naqora chist?*

Tarj.: Nog‘ora biz bilan jang qilish niyatida emas, nega biz nog‘ora chaladigan nigor dastidan faryod chekamiz?

N. “M.N.” tazkirasida uning quyidagi matla‘-si yaxshi chiqqanini yozadi:

*Guzasht umr-u nameoram az sharob guzashtan,
Ki, mast xoham az in olami xarob guzashtan.*

Tarj.: Umr o‘tdi-yu, sira mayni tark etolmayman, chunki bu xarob olamdan mast ketmoqchiman.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Давлатшоҳи Самарқандий. Тазкират ушшуаро. – Техрон, 1338 (х.-ш.); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

ALI JALOYIR (1470-y.da qatl etilgan) – Yodgor Muhammad mirzoning amir ul-umariosi. Undan oldin Sulton Abulqosim Boburga (1452–1457-yy.) xizmat qilgan. Oqquyunli Uzun Hasan Yodgor mirzoga ko‘mak berib, Xurosonni egallash u-n yuborganda A.J. u b-n birga bo‘lgan.

Husayn Boyqaro ularga qarshi ilg‘or tarzda 4000 kishidan iborat qo‘shin jo‘natgan. Sayyid Murod o‘g‘loqchi, Mir Ali miroxo‘r bu qo‘shinga boshliq etib tayinlangan. Jangda A.J g‘alaba qozongan (1469). Husayn Boyqaro b-n Yodgor Muhammad o‘rtasida Chinoron jangida A.J. Yodgor mirzo lashkarining barong‘or qismiga boshchilik qilgan. Ushbu jangda N. ham ishtirok etgan. Jang Husayn Boyqaroning g‘alabasi b-n tugagan. Shunga qaramay, Yodgor mirzo qaytadan kuch to‘plab, Hirotni egallashga muvaffaq bo‘lgan va taxtga o‘tirgan (1470). Yodgor mirzoning qisqa muddat davom etgan hukmronligi davrida butun hokimiyat A.J. qo‘lida bo‘lgan. Husayn Boyqaro to‘satdan hujum qilib, Hirotni egallagan vaqtda A.J. qatl qilingan. N. bu voqealarda faol ishtirok etgan. N. oilasi b-n A.J. oilasi o‘rtasida yaqinlik bo‘lgan. N.ning ukasi Darvesh Alibekning xotini A.J.ning qizi edi. A.J. ning o‘g‘li Husayn A.J. saroyda xizmat qilgan va N.ning yaqin kishilaridan hisoblangan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

ALI IBN ABU TOLIB (r.a.) (t.y.n., 661-y. da o‘ldirilgan) – islomda “xulafo ar-roshidin” (“To‘g‘ri yo‘ldan borgan xalifalar”), dastlabki 4 xalifa – “choryorlar”ning to‘rtinchisi. Muhammad (s.a.v.)ning amakivachchasi va kuyovi (Fotimaning eri). Taxt u-n olib borgan kurashlari natijasida A.I.A.T. (r.a.) Ko‘fada o‘ldirilgan va o‘sha shaharda dafn etilgan.

A.I.A.T. (r.a.) “choryorlar”dan birigina emas, sarkarda, jasoratli shaxs sifatida ta’riflanadi. A.I.A.T. (r.a.)ning sarguzashtlari, oti va qilichi haqida ko‘p afsona, rivoyatlar to‘qilgan.

Hazrat Ali (r.a.) shaxsi va siymosi N. asarlarida muayyan o‘rin egallaydi.

N. “L.T.” dostonida A. (r.a.)ga alohida bob ajratgan, uning Muhammad (s.a.v.)ga farzand o‘rnida ekani, fazilatlar haqida ko‘p yozilgani, A. (r.a.)ning oti – dulduli, qilichi – zulfiqori haqida yozadi, ismining “sher” ma’nosini jasorati

va qahramonligi b-n bog‘lab ta’riflaydi. N.ning “B.B.”dagi shoh bir g‘azalida kufr rishtalarini kesuvchi qaychini A. zulfiqoriga o‘xshatadi.

N.ning “N.J.” asari A. (r.a.) hikmatlarining she’rdagi badiiy talqinidan iborat. Asar muqaddimasida N. hazrat A. (r.a.)ga bag‘ishlab ushbu ruboiyni bitadi:

*Daryoyi ulum-u mehri burji karam ul,
Olam tanining joni-yu jononi ham ul,
Sultoni rusul birla qadam barqadam ul,
Farzand-u rafiq-u kuyov-u ibn ul alam ul.*

Shuningdek, u o‘zining Hazrat Ali so‘zlarini o‘qib, bahra topgani, ularni turkiy tilda bayon etishni orzu qilgani va bu niyatini amalga oshirgani haqida yozadi.

A. (r.a.) haqida N. “M.A.” asarida ham to‘xtalib o‘tadi va uning ko‘p she’rlari borligi, devoni ham mavjudligini qayd etadi.

N. vafotiga marsiya – ta’rix yozgan Sohib Doron N. ni A. (r.a.)ga nisbat berib, madh etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

S.G‘.

ALI IBN USMON JULLOBIY G‘AZNAVIIY (1063–1071) – tasavvufning yirik vakillaridan biri. To‘liq nomi “N.M.”da Ali binni Usmon binni Ali Jullob G‘aznaviy shaklida keltirilgan. Tasavvufga oid zamonaviy tadqiqotlarda ko‘proq Hujviriyy nisbasi b-n ataladi va shu nom b-n mashhur. Lekin N. uni bu nisba b-n atamaydi.

G‘aznada tug‘ilgan. Shayx Abulqosim Shaqoniydan ta’lim olgan. Abulfazl Hasan Hatliyya murid bo‘lgan. Islom mamlakatlarining katta qismini kezib chiqqan. Turkistondan Suriyagacha, Sind daryosidan Kaspiygacha barcha hududlarda bo‘lgan, shu jumladan, O‘zgandda ham bo‘lgani qayd etilgan. Oxiri Laxor shahrida qo‘nim topgan va shu yerda vafot etgan. Ali ibn Usmon

Jullobiy G‘aznaviyning nomini mashhur qilgan asari “Kashf ul-mahjub” hisoblanadi. Mazkur kitobini u umrining oxirida, Laxorda yozgan. Garchi u boshqa asarlar ham yaratgan bo‘lsa-da ular bizga qadar yetib kelmagan, faqat nomlarigina ma’lum. Jumladan, she’riy devoni, “Kitobi fanoyu baqo”, “Bahr ul-qulub”, “Al-rioyati li huquq Alloh” singari asarlari bo‘lgani aytiladi, lekin ular topilgan emas. “Kashf ul-mahjub” muallifning yurtdoshi va do‘sti hujvirlik Abu Said Al-Hujviriyyning iltimosi b-n uning savollariga javob tarzida yozilgan. Kitob Ali ibn Usmon Jullobiy G‘aznaviyning tasavvufning ko‘p masalalariga munosabatining o‘ziga xosligini ko‘rsatadi. Jumladan, u tasavvufdagi insonning Allohga yetishi va qo‘shilishi mumkinligi haqidagi fikrni rad qilgan. Shuningdek, u inson tasavvufda qanchalik baland maqomga erishsa ham unga nisbatan shariat talablari va yaratganning hukmlari o‘z kuchini saqlab qoladi, deb hisoblagan. “Kashf ul-mahjub”ning qimmatli qismlaridan biri uning XIV bobidir. Bobda tasavvufdagi 12 ta yo‘nalish to‘g‘risida ma’lumotlar berilgan. Bu, shubhasiz, tasavvuf tarixini o‘rganish nuqtayi nazaridan juda muhim.

N. “Kashf ul-mahjub”ga yuksak baho bergan va “Bu fanda (ya’ni, tasavvufda) mashhur va mo‘tabar kitobdur” deb yozgan. “N.M.”ning bir necha o‘rinlarida u “Kashf ul-mahjub” sohibi debdurkim...” deya mazkur kitobdan ko‘chirmalar keltiradi. Ali binni Usmon Jullobiy G‘aznaviyning “Olim va orif erdi” deb ta’riflaydi. Uning zikrida esa yuqorida tilga olingan kitobida bayon qilingan fikrlarini keltiradi. Jumladan, Ali Jullobiy G‘aznaviyning Shayx Abulqosim Gurgoniydan darveshga zarur xususiyatlar haqida so‘ragani va shayxning shunday javob berganini bayon qiladi: “Uch nima: biri ulki, tuz yurun tika olg‘ay; yana ulki, chin so‘z ayta va eshita olg‘ay; yana ulki, oyog‘in tuz yerga ura olg‘ay”. Shundan so‘ng darveshlar Shayxning javobini muhokama qiladilar, har biri o‘z mulohazasini bayon etadi, shu jumladan, Ali Jullobiy G‘aznaviy ham o‘z fikrini aytadi. Shayx uning so‘zlarini ma’qullaydi va “Ali rost so‘zladi. Alloh unga yordam bersin” deydi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим улмуҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Али ибн Усман аль Худжвири. Раскрытие скрытого за навесой. Старейший персидский трактат по суфизму. – М., 2004.
S.R., B.R., Z.R.

ALI Muhammad Xurosoniy (taxallusi; ismi: Muhammadiyev Ali) (29.10.1950, So'g'd viloyati) – tojik shoiri va adabiyotshunosi. Dushanbe DUni tugatib (1972), Tojikiston FA Sharqshunoslik institutida ish boshlagan va hozirgacha shu yerda faoliyat ko'rsatadi. Fors-tojik mumtoz adabiyoti, adabiy aloqalar, matnshunoslik, adabiy tanqid yo'nalishlarida ilmiy-tadqiqotlar olib boradi. 200 dan ziyod maqolalari, qator risolalari chop etilgan. Mumtoz adiblarning ko'plab asarlarini nashrga tayyorlagan.

“Do'stona munosabatlar hamda Jomiy va Navoiyning adabiy aloqalari” (1990) nomli tadqiqot yaratgan. “D.F.” yuzasidan izlanishlar olib borgan. Mumtoz fors-tojik adiblari asarlaridan namunalar asosida tartib berilgan 5 jildlik “Gulshani adab” to'plamining 3-jildiga N.ning forsiy ijodidan namunalar tayyorlab bergan.

Ad.: Гулшани адаб. 3-жилд. – Душанбе, 1976; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

ALI KARMOL (XV asr, Marv – Hirot) – sozanda, bastakor, musiqashunos. To'n tikuvchi hunarmand bo'lgani u-n xalq uni Ustodi jomabur degan. Tarrohlik (tarh chizish) san'atida ham mohir bo'lgan. Musiqa san'atida ham yetuk bo'lib, bu sohaning ulug'lari b-n musobaqa qilgan. Jumladan, Ustod Shodiy asarlariga go'zal naziralar bog'lagan. “Naqshi Darveshi” (“Darveshiy kuyi”), “Rost” maqomidagi (“Barafshon” usulida) Jomiy g'azali b-n aytiladigan “Peshravi Siyahchashmon” (“Qorako'zlar peshravi”), “Amali farishta bar amali “Muxammas” (“Muxammas” usulida “Farishta amali”) va h.k. Ustod Shodiyga bag'ishlab “Amal”, “Savt” (“Ohang”),

“Peshrav”, “Naqsh”, “Kor” kabi bir qancha kuy-lar yaratgan. O'z navbatida ustoz ham “Mohi hilol” (“Hilol oyi”) kuyini unga atab ijod qilgan. A.K.ning, xususan, “Hijoz”, “Isfahon”, “Busalik” kabi mashhur maqomlar yo'lida yozgan asarlari musiqa ahli orasida shuhrat tutgan.

N. “M.N.” tazkirasining to'rtinchi majlisida u haqda ma'lumot berib, uning ham taxallusi Udiy edi; og'zi shaloq va tili yomon bo'lsa ham, musiqa yaxshi tasniflari bor, deb yozadi va badiiy ijodidan namuna sifatida quyidagi matla'ni keltiradi:

*Kokulatroki, ba girdi sari o'jon gardad,
Bar sari xud meguzarashki, pareshon gardad.*

Tarj.: Uning boshi atrofida jon bo'lgan kokingni o'zingga tortmaki, parishon bo'ladi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

ALI SAFIY (taxallusi; to'liq ismi: Faxruddin Ali Safiy ibn Kamoliddin Husayn Voiz Koshifiy (1463, Sabzavor – 1532/34, Hirot) – shoir, adib. Ilk saboqni zamonasining mashhur olimi bo'lgan Husayn Voiz Koshifiydan oladi. Keyin Hirot madrasalarida tahsilni kamolga yetkazadi. Jomiy va N. nazariga tushadi. Safiy taxallusini ham unga Jomiy tavsiya qiladi. 20 yoshida o'z davrining asosiy ilmlarini o'zlashtirib, zamonasining fozil kishilaridan biriga aylangan A.S. Samarqandga – Xoja Ahror Valiy mulozamatiga boradi. 1484-y. Qarshida u b-n uchrashib, 1487-y.da Samarqandda yana 8 oy shayx huzurida bo'ladi. 1503-y.da ana shu suhbatlar asosida “Rashahot ayn ul-hayot” (“Obi hayot tomchilari”) asarini yaratadi. U Xoja Ahror hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan bo'lsa ham, asarda Markaziy Osiyoda yashab o'tgan yuzlab shayxlar haqida ham ma'lumot beradi.

A.S.ga shuhrat keltirgan yana bir asari “Lato'yif ut-tavoyif” (“Turli toifalar haqida latifa-

lar”) bo‘lib, 24 bobdan iborat bu asarda 88 ta shoir va 20 ta badiiy san‘at haqida ma‘lumot berilgan. “Kashf ul-asror” (“Sirlar kashfi”) asari otasi Husayn Voizning “Asrori Qosimiy” asarining muxtasar bayoni bo‘lsa, “Anis ul-orifin” notiqlik san‘atining muhim masalalari va nozik jihatlariga bag‘ishlangan. Xondamirning ma‘lumot berishicha, u Nizomiyning “Layli va Majnun” dostoni ta‘sirida “Mahmud va Ayozi” nomli doston ham yozgan. “Odob ul-as‘hob” (“Do‘stlar odobi”), “Lug‘ati Safiy” (“Safiy lug‘ati”) asarlari ham mavjud. Umuman, u juda ko‘p asarlar yaratgan bo‘lib, ularning juda oz qismi yetib kelgan. Asosan “Rashahot” va “Latoyif” asarlari b-n mashhur bo‘lgan. She‘r yozishga ham mayl ko‘rsatgan bo‘lib, ijodidan namuna sifatida “Rashahot” oxirida 94 misra qasida va 1 ruboiy, “Latoyif”da esa 28 misra qasidayi madhiya saqlanib qolgan. Hasanxoja Nisoriy uning go‘zal she‘rlari tildan tilga o‘tib yurgani haqida ma‘lumot berib, misol tariqasida ikki ruboiysini keltiradi. M-n:

*Oyinayi nur ast ruxi yor imshab,
Ey mah, binishin dar pasi devor imshab,*

*Forig‘ shudaam dame zi ag‘yor imshab,
Ey subh, dame xesh nigah dor imshab.*

Tarj.: Bu kecha yor yuzi nur oyinasidir, bas, ey oy, sen devor ortida o‘tir. Bu kecha g‘animlar ta‘qibidan qutuldim, ey tong, bir pas otmay tursang-chi!

N. ham A.S.ning darveshtabiat, foniysifat va dardmandsheva yigitligi, Xoja Ahror suhbatiga muyassar bo‘lib, qabul sharafini topgani, irshod talqini saodati b-n sarafroz bo‘lib, Hirotga qaytgani haqida ma‘lumot beradi. She‘riy salohiyatini ta‘riflab, namuna tarzida bir matla‘ini keltiradi.

“Latoyif ut-tavoyif” asarini Hoji Sotimxon Xoja In‘om Munavvar “Latofatnoma” nomi b-n tarjima qilgan. “Rashahot ayn ul-hayot” XIX asrda Xorazmda Domla Xudoybergan tomonidan o‘g‘irilgan bo‘lib, M.Hasaniy va B.Umrzoqlar uni hozirgi alifboga tabdil qilib nashr ettirdilar.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Фахриддин Али Сафий. Латофатнома. – Т., 1996; Фахриддин Али Сафий. Рашахот. – Т., 2003; Мавлоно Фахриддин Али Сафий. Латоиф ут-тавоиф. – Душанбе, 1968; Ҳомидий Ҳ. Кӯҳна Шарқ даргалари. – Т., 1999; Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. – Т., 1993; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

S.G., E.O.

ALI IBN HUSAYN (Zaynulobidin) – Hazrati Alining nevarasi, imomi Husaynning o‘g‘li (38/658 tug‘l.). Onasi (fors) Shahribonu-Salama Yazdajridin Shahriyorning qizi. 12 imomning to‘rtinchisi, ko‘p ibodatli bo‘lgani u-n “Zaynulobidin”, “Sajjod” va “Sayyid ul-sojiddin” laqablarini olgan. Bu haqda N.: “Baski ibodotdin arbobi din, Otini aytib Zaynulobidin. Bobosi Ali ibn Abu Tolib singari donishmandlik va nasihatgo‘ylikda mislsiz bo‘lgan, Madina ahli Zaynulobidinni juda hurmat qilar, hatto unga bay‘at qilishlarini aytishganlarida, u qabul qilmagan”, deb yozadi. Tarixchi Bal‘amiy A.I.H.ning vafotini 94 hijriy/713 m. deb ko‘rsatgan.

N. asarlarida bir necha marta zikr etilgan. Jumladan, “H.A.” dostonida (55-bob) unga maxsus bob ajratilgan: *Imomi ma‘sum Zaynulobidinning sag‘irayi ma‘sumasining kabirushsha‘n kalomi, agarchi ul sag‘iradin ma‘sum erdi.*

*Xatmi nubuvvatqa bo‘lub nuri ayn,
Sham‘i valoyat Ali binni Husayn.
Baski ibodotdin arbobi din,
Otini aytib Zaynul-obidin..*

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алиакбар Деҳхудо, Лугатнома. 1-жилд. – Техрон, 1998; Фулом Сарвар ибн Фулом Муҳаммад Лоҳурӣ, ШИ, инв. 8774.

Muh.A.

ALI OHIY (XV asr) – mashhadlik shoir. “M.N.”ning birinchi majlisida uning “Xamsa” muqobalasida bir necha masnaviy yozgani aytiladi. N. shoirning “Xayol va visol” kitobidan quyidagi baytni keltiradi:

*She'reki buvad zi nukta soda,
Monad hama umr yak savoda.*

Tarj.: She'r nozik ma'nodan xoli bo'lsa, butun umr bo'yiga bir qoralik (yana bir ma'nosi – qoralama) bo'lib qoladi.

“M.N.” tarjimonlari Faxriy Hirotiy A.O. nomini “Ali Osiy”, Qazviniy esa “Ohiy Mashhadiy” tarzida keltiradilar. Qazviniy shoirning yana bir xayyomona ruhdagi matla'sini ham beradi:

*Chunon g'ariqi mayam, soqiyoki, az gili man,
Agar gule badar oyad sharob az on bichakad.*

Tarj.: Ey soqiy, men shu qadar mayga g'arq bo'lganmanki, agar turpog'imdan gul unib chiqsa, undan may tomib turadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G'.

ALI SHUNQOR (XV asr 2-yarmi, Hirot) – musiqashunos, bastakor. N. va Darveshali Changiylarning ta'kidlashlaricha, u noyob iste'dod sohiblaridan bo'lib, bir necha kuylar yaratgan. Bir turkum kuylarini Hirot malikasi To'tibegimga bag'ishlagan. U “Husayniy”, “Iroq”, “Dugoh” maqomlarining “Turkzarb”, “Zarbulfath” vaznlarida ijod qilgan. Tab'i nazmi ham bo'lib, g'azallar yozgan va devon tuzgan. O'z g'azallariga o'zi kuy bastalab, o'zi kuylagan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. – Т., 2000; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

ALIYEV Gazanfar Yusuf O'g'li (1930–1984, Ganja) – f.f. d-ri, prof., sharqshunos. Hind, fors-tojik, turkman, o'zbek xalqlari adabiyoti b-n shug'ullangan. Y.E.Bertels rahbarligida “Сравнительное изучение поэмы Низами Гянджеви “Хосров и Ширин” и одноименная поэма Амира Хосрова Дехлеви” (1957) mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Keyinchalik mazkur tadqiqotni to'ldirib, “Sharq xalqlari adabiyotida “Xisrav va Shirin” afsonasi” (1960, Moskva) nomi b-n nashr etgan. A.G. ustoz Y.E.Bertels ilmiy tadqiqotlarini o'z ichiga olgan 6 tomli “Tanlangan asarlar”ining (1960) asosiy tuzuvchilaridan biri, muharrir va ilmiy izohlar muallifidir. Olimning “Sharq xalqlari adabiyotida Nizomiy syujeti va mavzulari” (1985) kitobida qariyb 700 yillik davr mobaynida ijod etilgan “Xamsa” syujetlaridagi asarlar qamrab olingan. Tibetdan to Kichik Osiyogacha bo'lgan hududdagi 287 ta muallif hayoti va ijodi haqida ma'lumot berilgan. Sharq adabiyotida an'anaviy syujetlarning ishlanishi va mavzuning olimlar tomonidan o'rganilishi yoritilgan. “Xisrav va Shirin” nomidagi 98, “Layli va Majnun” – 123, “Haft paykar” – 55, “Iskandarnoma” – 34, “Maxzan ul-asror” mavzusi va syujetidagi 99 ta asarni keltiradi. N. “X.”siga alohida to'xtaladi (156 – 161). Umar Boqiy (XVII–XVIII) yaratgan N.ning “F.Sh.”, “L.M.” dostonlari nasriy bayonlariga ta'rif beradi.

Ad.: Алиев Г. Ю. Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов Востока. – М., 1960; Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – М., 1985; Багиров А.М. Выдающийся востоковед Газанфар Алиев // Культура и цивилизация. 2017. Том 7. № 5А.

E.O., S.G', Sh.R.

ALIXOJA Ibn Sayyid Ahmadjon Turkistoniy (XIX asr o'rtalari) – Turkistonlik hattot. A. o'z davrida nasx va nasta'liq xatida mohir bo'lgan. U N.ning “M.Q.” va “X.”sini oddiy nas-

ta'liq xatida, Qo'qon varag'i, 1968/1851–51-y. Marg'ilon shahrida, ko'chirgan.

Ad.: Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991.

Muh.A.

ALISHER – N.ning ota-onasi qo'ygan ism. Dunyoning go'zalligi, zavq-shavqi inson b-n. Odamsiz olam – tashlandiq bir maskan. Unda na fayz, na quvonch va surur bo'ladi. Shuning u-n qanaqa shart-sharoitda yashab, qanday qiynchiliklar girdobida voyaga yetmasin, insonning tug'ilishi baribir quvonchli hodisa. Hatto yo'qsillik yoki o'ksiklik qo'li b-n vujudi yo'rgaklanganda ham. Donishmand shoir G'.G'ulom:

*Tug'ilgan kunimni eslay olmayman,
Tashakkur aytilsa arzigu tong.*

deganda naqadar haq edi.

Endigina dunyoga kelgan chaqaloq yig'isi nimadan xabar beradi? Baxtdanmi, baxtsizlikdanmi, mardlikdanmi yo jasoratdanmi, qo'rzoqlik yoxud xiyonatdanmi – buni hech kim bilmaydi. Qismatida uning nima bitilgan: el-yurt qayg'usida kuyib-yonib yashashmi yoki nafs va shayton qo'g'irchog'iga aylanib, o'z qavmiga kulfat keltirishmi – buni ham hech kimsa aniq bashorat etolmaydi. Ammo bir narsa haqiqat: eng nodon kimsa ham bir dono, oqil farzand ko'rishni orzu qiladi. Hech qaysi kazzob va muttaha bolam o'zimga o'xshasin, mening izimni bossin demaydi. Aql va tafakkur, diyonat va to'g'rilikning bezavolligi ham ana shunda. Haqiqat nuri shu u-n so'nmaydi. Rostlik shu u-n yengilmaydi.

Nom tanlash, farzandlariga ism qo'yish – bu har bir millatning yuksak murod-maqsadi, tarixga munosabati, kelajakka ne umid ila qarashiga daxldor ishdir. O'zbeklar orasida Muhammad, Jaloliddin, Temur, Bobur kabi nomlar nega keng tarqalgan? Nega bizda Alisher eng aziz, eng sevimli ismlardan? Chunki har bir ota-ona farzandining ana shu buyuk zotlarga o'xshashi va ular hayotidan ibrat olishini istaydi. Orzuga esa ayb yo'q...

Biz A. deganda ham, N. deganimizda ham yurakda faxr-iftixor tuyg'usi uyg'onadi. Biz N. tug'ilgan kunni xalqimiz madaniy-ma'naviy hayotidagi unutilmas sana sifatida qadrlaymiz va nishonlaymiz. Chunki boshqacha bo'lishi mumkin ham emas.

Ma'lumki, Alisher hijriy yil hisobi b-n o'n yettinchi ramazon oyi 844 – tovuq yili – milodiy hisob b-n 1441-y. 9-fevralda Hirotning Bog'i Davlatxona degan mavzesida tavallud topgan. A. tug'ilgan xonadon Hirotning eng obro'li, aslzoda va ma'rifatli oilalaridan edi. Bu oilaga Alisher olib kelgan quvonch, A. b-n birga tug'ilgan orzudan kelajakda ilm, irfon va adabiyot olamida qanday kashfiyot odamzod aql-idrokini hayratga solguvchi qandog mo'jizalar paydo bo'lishini hali hech kim xayolga ham keltirmasdi. A. tug'ilgan kun. Bu – Sharqda xuddi Nizomiy, Mavlono Rumiy, hazrat Abdurahmon Jomiyga o'xshab va betimsol bir daho ko'z ochgan qutlug' kun. Eng xosiyatli kun. A. tug'ilgan kun. Bu – xuddi Dante, Shekspir, Gyote, Pushkin va Tolstoy boboniki kabi bashariyat xotirasida hech o'chmas, insoniyat mavjud ekan, qayta-qayta eslanaveradigan sharaffi sana.

Alisher tug'ilgan kun chin ma'nosi ila she'riyat va tafakkur bayrami. Shu kuni katta-yu kichik – bog'cha bolasidan boshlab, keksalarimizgacha – hamma-hamma n.xonlik qiladi. Ming-minglab yurtdoshlarimiz tilida N.ning ismi sharifi, durdona fikrlari, shohbaytlari takrorlanadi. Qani edi, butun yil mobaynida shunday bo'lsa. N.ni tushunadigan, sevadigan, hayotni, zamon va kelajakni mutafakkir bobomiz orzu etganday mushohada etishga qodir o'zbekning soni yanada ortsa. Ijodkorlarimiz olimimiz N.ga vorislikni chuqur bilsa... o'zligini tanishda ham, millat tuyg'usi ravnaqida ham o'zbek hech payt hech qaysi xalqdan kamlik sezmasdi. Chunki N. asarlardagi teran so'zlar, eng avvalo, nafs-u havo, kibr-u riyo ota-shini so'ndiradi. N.ni o'qish kishini hech tengi yo'q maqom – ishq va odamiylik maqomiga yuksalishga ilhomlantiradi. Bu esa eng asosiysidir.

*Ad.: Фаниева С. Алишер Навоий. – Т., 1968;
Қаюмов А. Алишер Навоий. – Т., 1991.*

I.H.

“АЛИШЕР НАВОЙ” – N.ning 500 yillik yubileyi munosabati b-n 1940-y.da tayyorlanib, Ikkinchi jahon urushi boshlanib qolgani tufayli kechikib, 1946-y.da nashr etilgan maqolalar to‘plami. Undan N. davri, birlamchi manbalar ma’lumotlari asosidagi u mansub madaniy va adabiy muhit manzaralari tahlili, shoir hal qiluvchi rol o‘ynagan Hirotidagi adabiy davralar tadqiqiga bag‘ishlangan maqolalar o‘rin olgan.

“A.N.” Y.Y.Yakubovskiyning N. yubiley qo‘mitasi I majlisi (1940, Toshkent)da qilgan “Alisher Navoiy davri ijtimoiy va madaniy hayotining xususiyatlari” degan mavzudagi ma’ruzasi b-n ochiladi. Unda temuriylar davridan boshlab Markaziy Osiyo xalqlari tarixi bosqichlari, xalq ahvoli, davr, davlatdagi nizolar haqida fikr yuritiladi. N.ning XV asr madaniy hayotidagi o‘rni, ilm-fan, adabiyot-san’atning rivojidadagi o‘rni ko‘rsatib beriladi. Maqola qo‘lyozma manba va nodir nashrlar asosida yozilgan.

I.Y.Krachkovskiyning “Arab adabiyotida Majnun va Layli haqidagi qissalarning qadimgi tarixi” maqolasida N. “L.M.” dostonining mazmun tarixi kuzatiladi. VII asrga mansub Vavilon mix yozuvlaridan, IX asr Ibn Qutayba (vaf. 889) ning “Kitob ush-she’r”, Abul Faraj Isfahoniy (vaf. 967) “Kitob ul-og‘oniy” va boshqa asarlarida Majnun va Layli haqida ma’lumotlar keltiriladi. Keyingi turkum asarlarida qissa mazmuni qayta o‘zgargani qayd qilinadi.

Y.E.Bertels “Navoiy va Nizomiy” maqolasi markaziga 1) N.ning Nizomiy haqidagi fikrlari, 2) har ikki shoir dostonlarini muqoyasa qilib, umumiy va farqli jihatlarini yoritish masalalarini qo‘yadi.

Muallif N.ning “F.Sh.” va “S.S.” dostonlarini Nizomiy dostonlari b-n izchil muqoyasa qilib, N. Nizomiydan mohiyatan farqlanuvchi asarlar yaratgani, u o‘z e’tiroficha, salafaridan o‘rgangan, lekin lozim bo‘lganda ularning qarashlariga nisbatan tanqidiy va ijodiy yondashganini ta’kidlaydi.

A.K.Borovkovning “Alisher Navoiy o‘zbek adabiy tilining asoschisi” degan maqolasida forsiy va turkiy tillarining N. talqinidagi mavqeyi, adabiy tilning shakllanishida N.ning roli, N. tili-

ning fonetik, morfologik xususiyatlari va boshqa masalalar, shuningdek, “turk” tili, “chig‘atoy tili” terminlariga N. tilining sheva asoslari tadqiq etiladi.

“A.N.”dagi N.Boldirevning “Navoiy zamon-doshlarining hikoyalarida” degan maqolasi Zayniddin Mahmud Vosifyning “Badoye’ ul-vaqoye” nomli yodnoma asari tarkibidagi Vosifyning o‘zi shohid bo‘lgan N.ning yaqin musohiblari, jumladan, Sohib Doro tilidan naql qilingan hikoyatlar mazmuni, ularning N.dek ulkan siymo hayoti, muhiti va u yashagan hamda ijod qilgan sharoitni yoritishdagi ahamiyati ochib beriladi. Maqola muallifi bu hikoyatlardagi asos e’tibori b-n ijodiy bo‘yoqlarda talqin qilingan N. tabiati, muomalasi qatorida ba’zi nozikmijozlik, gina saqlash kabi xususiyatlar ham ko‘zga tashlanishi, ularning boshqa ma’lumotlarga ham ishonch ko‘zi b-n qarashni taqozo qilishini ta’kidlab o‘tadi. Bu xususda aytish kerakki, Bobur ham N. tabiatidagi shu kabi chizgilarning ba’zilar haqida yozgan.

N.Boldirev Vosifydan N. b-n bog‘liq 21 hikoyatni keltiradi, ular mazmunidagi ruscha tarjimasini beradi, ba’zi yerlarni qisqacha bayon qilib beradi. Maqola bu hikoyatlarning N. shaxsiyatini o‘rganishda mustasno ahamiyati borligi b-n xulosalanadi.

A.A.Semyonov N. davridagi “Hirot bezakli qo‘lyozmalari va ularning ijodkorlari” maqolasida kitobat san’ati, uning ommaviy mehnat samarasi ekani, qog‘oz tayyorlash san’ati, unga rang berish, siyoh, qalam, mistar hozirlash, xattotlik san’ati, xat turlari, lavvohlik, musavvirlik, naqqoshlik sahhoflik san’atlari haqida qo‘lyozma manbalar asosida fikr yuritiladi hamda Hirot maktabida badiiy bezakli qo‘lyozmalar ta’riflanadi.

“XV asr Hirotning tarixiy topografiyasi”ga oid ma’lumotlar A.M.Belitskiy maqolasida beriladi. Hirotning ichidagi va shahar tashqarisidagi turli-tuman bino, inshootlar, bog‘-rog‘lar, ulardan ba’zilarining tarixi, qurilishi, bezaklari haqida so‘z yuritiladi. Muallif N.ning ba’zi binolarni bunyod etishda, ba’zilarini ta’mir qilishda, Hirot va uning atrofi ko‘ngil ochuvchi bog‘lar b-n orasta bo‘lishdagi rolini ko‘rsatib beradi.

“A.N.”ning oxirgi maqolasi S.L.Volinning Leningrad fondlaridagi N. qo‘lyozmalari tavsifiga bag‘ishlangan. Unda Rossiya FA Sharqshunoslik instituti Leningrad bo‘limi, Leningrad davlat universiteti Sharq fakulteti fondlarida saqlanayotgan 124 ta N. asarlari tavsif etiladi.

“A.N.” to‘plami N. davri madaniy va adabiy hayoti manzarasini yorqin tasvirlaydi. XV asr Hirot adabiy muhiti, N. atrofidagi shoir, adib, olim, xattot va san‘atkorlar haqida ma‘lumot beradi. N. asarlarining manba va ma‘ hazlari, boshqa asarlar b-n qiyoslash masalalariga oid qarashlar o‘rtaga tashlanadi. To‘plam n.shunoslikning muayyan yutug‘i bo‘lib qoldi.

To‘plam hozirgacha o‘zining ilmiy qimmatini saqlab kelayapti. U A.K.Borovkov tahriri ostida V.V.Struve mas‘ul muharrirligida chop etilgan

Ad.: Алишер Навои (Сб. стат.). М. – Л., 1946.

E.O.

“ALISHER NAVOIY” – Prof. S.G‘aniyevaning shu nomdagi kitobi. Unda N.ning tarjimai holi, davlat arbobi sifatidagi faoliyati, ijodiyoti ommabop uslubda bayon etilgan. Kitob N.ning hayoti va ijtimoiy faoliyati, N. lirikasi, N. dostonlari, N.ning nasriy asarlari haqidagi tadqiq va tahlillar o‘rin olgan 4 bo‘limdan tashkil topgan. Mazkur tadqiqot boshqa shu kabi ishlardan bevosita N. asarlariga alohida urg‘u berilgani b-n e‘tiborga molikdir. Jumladan, “Navoiy lirikasi” qismida “X.M.” tarkibiga kirgan lirik asarlarning janr xususiyatlari, mavzu ko‘lami va ularining muayyan jihatlari tahlil etilgan bo‘lsa, “Navoiy dostonlari” bo‘limida “X.” tarkibidagi dostonlar va ularning o‘zbek adabiyoti taraqqiyotida tutgan mavqeyi oydinlashtirilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдик, 1-4-жылдар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жылдик. 6-8-жылдар. – Т., 2011; Фаниева С. Алишер Навоий. – Т., 1968.

M.A.

“ALISHER NAVOIY BOG‘DA” – Temuriylar Uyg‘onish davrining mashhur rassomi Kamoliddin Behzod mo‘yqalamiga mansub miniatyura rasm. Sharq rang-tasvir san‘atiga ulug‘ N. siymosini olib kirganligi b-n qimmatli. Ushbu miniatyura bizgacha yetib kelmagan, ammo adib Zayniddin Mahmud Vosifiyning “Badoye’ ulvaqoye” asari “Pahlavon Muhammad Abusa‘id va Sulton Husayn Mirzoning boshqa kurashchilari fazilatlarini va kamoloti zikrida” nomli faslida “Surat ahvoli shunday edi” tarzida ishonchli ma‘lumot bitilgan. Chunonchi: “Mashhurdurki, mazkur Ustod Behzod bir tasvirli lavhani ulug‘ amir Alisherning jannat tartibli, osmon martabali majlisiga keltirdi. Surat ahvoli shunday edi: “gunogun daraxtlar bi-n o‘ralgan bir orasta bog‘. Daraxt butoqlarida rang-barang tovlanib turuvchi xushsuvrat qushlar. Har tarafda ariqlar ravon va ochilgan zangori gul butalari. Mirning marg‘ub suvrati shunday chekilganki, bir asoni tutgan holda turibdilar. Zar to‘la tavaqlar sochqi rasmi uchun oldilariga qo‘yilgan”.

Miniatyurani Behzodning o‘zi N. davrasida kechgan adabiy majlislardan biriga keltirgani, surat esa ulug‘ shoirga juda ma‘qul kelib, “ahsan, al-ahsan!” deb xushvaqt bo‘lib badiha tarzda bayt o‘qigan, rassomning mehnatini yuksak qadrlab, unga egar-jabduqli ot, qimmatbaho sarupolar hadya qilgan va boshidan sochqi sochtirgan. Hikoyatda N.ning majlis ahliga qilgan murojaati sabab zamondoshlaridan Nizomiddin Fasihiy, Mavlono Sohibdoro, Mavlono Burhoniddin, Muhammad Badaxshiylarning surat to‘g‘risida Sharq xalqlariga xos nozik did b-n aytgan fikrlari b-n bog‘liq qiziqarli lavha bayon qilinishi ham muhim ma‘lumot hisoblanadi. Mazkur asar N. vafotidan keyin yakunlangani u-n hikoyatning xotima qismida Vosifiy o‘zining chuqur qayg‘usini ifodalab bitgan baytni tamsil qilib keltirgan.

“Alisher Navoiy bog‘da” miniatyurasi N. ning hayoti va ijodini tushunishga, tahlil qilishga yordam beradi. Miniatyuradagi bog‘ manzarasi N.ning bunyodkorlik ishlariga, sochqi sochish tasviri esa uning ijod ahliga hamda aql va qo‘l ixtirolariga ko‘rsatgan himmatiga ham ishoradir.

Ad.: Зайниддин Махмуд Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ; Навоий замондошлари хотирасида. (Тузувчи Б.Аҳмедов). – Т., 1985; Ражабова Б. “Алишер Навоий бозда” миниатюраси ҳақида. Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси. 2021, 5 феврал.

B.R.

“ALISHER NAVOIYNING ADABIY MAHORATI MASALALARI” – N. tavalludining 550 yilligi munosabati b-n N. nomidagi Adabiyot instituti olimlari tomonidan 1991-y.da tayyorlanib, 1993-y.da chop etilgan maqolalar to‘plami. Unda ulug‘ shoirning adabiy an‘analardan foydalanish, yangi syujetlarni adabiyotga olib kirish va mavjud syujetlarni qayta ishlashdagi, umrboqiy qahramonlar yaratish, ularning ichki olamini ochish, g‘azalchilikdagi, so‘z qo‘llashdagi mahorati qirralarini tadqiq etishga bag‘ishlangan maqolalar berilgan. Bu maqolalar yangilanish kurtaklarining mavjudligi, mumtoz merosga xolis munosabatning shakllanayotgani b-n ajralib turadi. A.Hayitmetovning “Alisher Navoiy ijodining manbalari haqida”, S.G‘aniyeva va H.Ne‘matovlarning “Alisher Navoiy g‘azaliyotida tasavvuf ohanglari”, A.Habibullayevning “Navoiy didaktik qarashlarining manbalariga doir”, B.Valixojayevning “Arba‘in hadis” va uning tarjimalari” kabi N. ijodiga diniy va tasavvufiy jihatdan yondashib yozilgan maqolalar buning yorqin dalilidir.

Ad.: Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари (Мақолалар тўплами). – Т., 1993.

E.O.

ALISHER NAVOIY ASARLARI UCHUN TUZILGAN KATALOG – N. tavalludining 575 yilligi arafasida tarix fanlari doktori I.V.Zaysev tomonidan “Рукописи и литографированные издания произведений Алишера Навои в московских собраниях” nomli katalog-albom tuzilgan. Loyihalovchi I.E.Krugovix, tuzuvchi va izohlar muallifi I.V.Zaysev, dizayner I.I.Me-

lanin. Katalogda N. asarlarining Moskva davlat kutubxonalari, universitet, muzeylarida saqlanayotgan XVIII–XIX asrga oid 14 ta qo‘lyozma, XIX asr oxiri XX asr boshlariga doir 12 ta toshbosma nusxasi sahifalaridan namunalar berilgan. Katalog avvalida I.E.Krugovixning kirish so‘zi, A.B.Kudelinning “Alisher Navoiy tavalludining 575 yilligi munosabati bilan” (hayoti va ijodini o‘rganish istiqbollari va natijalar) (К 575-летию со дня рождения Алишера Навои (итоги и перспективы изучения жизни и творчества)”,

A.Qayumov, D.Azizova “Buyuk shoiri odamlar qalbida” (Великий поэт в сердцах людей), I.V.Zaysev “Alisher Navoiyning Moskvadagi qo‘lyozma va toshbosma nashrlari” (Рукописи и литографированные издания Алишера Навои в Москве) maqolalari berilgan. N.ning Mahmud Muzahhib tomonidan ishlangan surati, Kamolidin Behzod va keyingi davr musavvirlari tomonidan ishlangan suratlar hamda g‘azallardan namunalar o‘zbek va rus tillarida katalog sahifalarida berib borilgan. Katalogda “X.” va “X.M.” devonining mavjud qo‘lyozma va toshbosma nusxalari titul sahifalari, badiiy ishlov berilgan kolofon qismidan suratlar qo‘yilgan. So‘ngra Y.E.Bertels tahriri ostida N.F.Lebedev tarjimasidagi N. g‘azallarining rus tilidagi tarjimasini kitobdan asli ilova qilingan. Katalog yana kitobxon u-n lozim bo‘lgan ko‘rsatkichlar, izohlar b-n ta‘minlangan. I.V.Zaysev bu mehnati b-n N. asarlarining Moskva shahridagi mavjud manbalarini ilmiy jamoatchilikka ma‘lum qilishga hissa qo‘shdi.

Ad.: Рукописи и литографированные издания произведений Алишера Навои в московских собраниях. Каталог. / Составитель и автор описания рукописей и литографий – доктор исторических наук И.В. Зайцев. М.: Центр книги Рудомино, 2016.

Q.E., B.R., Sh.R.

“ALISHER NAVOIYNING IJODIY MEROSI VA UNING JAHONSHUMUL AHAMIYATI” – ulug‘ shoir tavalludining 560 yilligi munosabati b-n 2001-y. 24-avgustda Navoiy

shahrida bo‘lib o‘tgan ilmiy-nazariy anjuman tezislarida asosida tartib berilgan to‘plam. Ular orasida mamlakatimizning turli ilmiy markazlarida faoliyat ko‘rsatayotgan n.shunoslikning poydevorini qo‘ygan ustoz n.shunoslardan tortib, shoir ijodini o‘rganishga endi qo‘l urgan yosh tadqiqotchilarning ishlarigacha bor. Ularda, asosan, N. hayoti va ijodini mustaqillik tufayli qaror topgan yangicha qarashlar asosida tadqiq etishga harakat qilingan.

Ad.: Алишер Навоий ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти (Илмий-назарий анжуман маърузалари тезислари). Т.–Н., 2001.

Н.А.

“ALISHER NAVOIY IJODIY VA MA’NAVIY MEROSINING OLAMSHUMUL AHAMIYATI” – ulug‘ shoir tavalludining 570 yilligi munosabati b-n 2011-y. 28–29-sentyabrda Toshkent shahrida bo‘lib o‘tgan xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallarini o‘z ichiga olgan to‘plam. U “Navoiyning adabiy merosi”, “Navoiyning ilmiy merosi”, “Tilshunoslik va san’at” kabi 3 qismdan tashkil topgan bo‘lib, mamlakatimizdagi va chet ellik n.shunoslar hamda yosh tadqiqotchilarning N. hayoti, ijodi, mahorati, asarlarining tarjimalari, adabiy ta’sir masalalari, ijodining din, tasavvuf, tarix, til, falsafa, madaniyat, san’at, musiqa, turli fanlar b-n munosabatlariga bag‘ishlangan ma’ruzalar matni asosida tartib berilgan.

Ad.: Алишер ижодий ва маънавий меросининг оламишумул аҳамияти (халқаро илмий-назарий анжуман материаллари). – Т., 2011.

Е.О.

“ALISHER NAVOIY IJODI VA SHARQ ADABIYOTI” – Toshkent davlat Sharqshunoslik institutida ulug‘ shoir tavalludining 570 yilligi munosabati b-n 2011-y. 10-fevralda o‘tkazilgan “Alisher Navoiy ijodi va Sharq adabiyoti”

mavzusidagi ilmiy anjuman materiallari asosida tartib berilgan to‘plam. Kitobdan N. ijodi va uning Sharq adabiyoti b-n munosabatlariga bag‘ishlangan maqolalar o‘rin olgan. To‘plam A.N. va Sharq adabiyoti mavzusini o‘rganishda o‘ziga xos qadam hisoblanadi.

Ad.: Алишер Навоий ижоди ва Шарқ адабиёти (мақолалар тўплами). – Т., 2011.

М.А.

“ALISHER NAVOIY” – E.Ochilovning N. hayoti, faoliyati va ijodini umumiy yo‘sinda yaxlit yoritishga bag‘ishlangan risolasi (2011; 2013; 2015). Risolada bu favqulodda iste’dod sohibining ibratli hayoti, serqirra faoliyati, davlat va jamoat arbobi hamda ma’naviyat va ma’rifat homiysi, adolatli amaldor va saxovatli inson siyomosida amalga oshirgan xayrli va ezgu ishlari, boy va rang-barang adabiy-ilmiy merosi, ijodining asosiy yo‘nalishlari, janriy tarkibi va mavzu doirasi, o‘lmas g‘oya va qarashlari, asarlarining badiiy barkamolligi sirlari va shoirlik mahoratining ayrim qirralari to‘g‘risida ilmiy-ommabop usulda hikoya qilingan. Betakror so‘z san’atkorining faxriya yo‘sinida o‘z ijodining ahamiyati-yu shuhratining abadiyligi xususida bildirgan fikrlari hamda taniqli olim-u adiblarning N. ta’rifida bitgan so‘zlari keltirilgan. Shoir haqidagi ibratli rivoyatlar-u N.ning mashhur hikmatlaridan namunalari berilgan.

Ad.: Очиллов Э. Алишер Навоий. – Т., 2011; 2013; 2015.

С.О‘.

“ALISHER NAVOIY ASARLARI LUG‘ATI” – 2013-y.da akad. E.Fozilov tomonidan tayyorlangan va “Niso Poligraf” nashriyotida chop etilgan lug‘at. Lug‘atni tuzishda tanqidiy va omnaviy nashrlardan, mamlakatimiz va xorijdagi nodir qo‘lyozmalardan, maxsus tadqiqotlardan foydalanilgan. Lug‘atda har bir so‘z alohida bosh so‘z – maqola sifatida, alfavit tartibida berilgan. So‘zning grammatik formalari bir so‘z sifatida

qaralgan. Ravishdosh va sifatdoshlardan boshqa soʻz turkum sifatida qoʻllanganlari lugʻatga kiritilgan. Bir soʻzning fonetik variantlari bir lugʻat maqolasida berilgan. Qoʻshma soʻzlar bir bosh sifatida berilmay oʻz tarkibidagi komponentlardan biri maqolasi ichida, asosan, birinchi komponent asosida keltirilgan. Bosh soʻz yolgʻiz ishlatilmasdan, birikma tarkibidagina qoʻllangan boʻlsa, bosh soʻzdan keyin oʻsha soʻzning birikmadagi holati sharhlangan, ayrim oʻrinlarda bosh soʻz izohlari, soʻngra birikma sharhlangan. Sinonim soʻzlar alifbo tartibida oʻz oʻrnida bosh soʻz sifatida berilib, mustaqil ravishda izohlangan. Lugʻat maqolasi quyidagi elementlarni tashkil topgan: bosh soʻz transliteratsiyasi, soʻzning arabcha yozuvi, bosh soʻzning maʼno va maʼnolari izohi, bosh soʻzning maʼnolarini tasdiqlovchi qoʻlyozma va nashrlardan olingan misollar, qoʻlyozmaning sahifa va qatorlari, nashr qilingan manbalarning varaqlari, izofa, idiomatik, frazeologik, turgʻun birikmalar, qoʻshma ot va feʼllar sharhi va illyustrativ material.

Lugʻat N. asarlari boʻyicha ilgari chop etilgan lugʻatlardan mukammalligi va toʻliqligi b-n ajralib turadi. 1972-y.da chop etilgan “Alisher Navoiy asarlari lugʻati”, 1983–1985-yy.da chop etilgan “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati”dagi A-Z harflari b-n boshlanuvchi soʻzlar misolida buni koʻrib chiqish mumkin.

“Alisher Navoiy asarlari lugʻati”da A-Z harflari boʻyicha 3124 ta bosh soʻz, 303 ta qoʻshma soʻz, 443 ta izofa, 338 ta turgʻun birikma, 544 ta tasdiqlovchi iqtibos berilgan, “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati”da 3833 ta bosh soʻz, 1041 ta qoʻshma soʻz, 1158 ta izofa, 832 ta turgʻun soʻz birikmasi, 10658 ta tasdiqlovchi iqtibos berilgan boʻlsa, E.Fozilovning “Alisher Navoiy asarlari lugʻati”ning birinchi jildidagi A-Z harflari boʻyicha 5377 ta bosh soʻz, 1635 ta qoʻshma soʻz, 2964 ta izofa, 838 ta turgʻun soʻz birikmasi, 16526 ta tasdiqlovchi koʻchirma berilgan.

“Alisher Navoiy asarlari lugʻati”da oldin chop etilgan lugʻatlardagi izohlar qayta koʻrib chiqilgan, kerakli tuzatishlar, tahlillar kiritilgan, xato ketgan soʻzlar tuzatilgan, yangi xorijiy il-

miy nashrlardan toʻliq foydalanish orqali bosh soʻz – maqolalar adadi koʻpaytirilgan, qoʻshma soʻzlar, frazeologik va turgʻun birikmalar adadi har taraflama qamrab olingan.

Ad.: Фозилов Э. Алишер Навоий асарлари лугати. 1-том, – Т., 2013.

Nish.H.

“ALISHER NAVOIY ASARLARINI KOʻCHIRGAN XATTOTLAR” – taniqli manbashunos olim M.Hakimov qalamiga mansub risola (1991). Unda XV asrning 2-yarmidan XX asr boshlariga qadar N. asarlarini kitobat qilgan xattotlar haqida maʼlumot beriladi. Bu davrda koʻchirilgan asarlarning qariyb yarmini shoir asarlari nusxalari tashkil etadi. Hozirgi vaqtda N. asarlarining ming jildan ziyod qoʻlyozma nusxasi – T., Sankt-Petrburg, Boku, Dushanbe, Tbilisi, Yerevan, Ashxobod, Bishkek, Qozon, Samarqand, Buxoro, Qoʻqon, Xiva va chet el-lardagi qoʻlyozma xazinalari va kutubxonalarda saqlanadi. Shoir asarlarini koʻchirgan 300 dan ziyod kotibning nomi maʼlum. Risolada kotiblar roʻyxati XV asrdan boshlab xronologik tartibda berilgan. Kotib hayoti va faoliyati haqida maʼlumotlar mavjud boʻlsa, ular qisqacha bayon qilingan, maʼlumot saqlanmagan boʻlsa, u koʻchirgan qoʻlyozmani koʻrsatish b-n kifoyalanganilgan.

Ad.: Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991.

E.O.

“ALISHER NAVOIY ASARLARI TILINING IZOHLI LUGʻATI” – akad. E.Fozilov rahbarligidagi OʻzR FA Tarixiy leksikologiya va leksikografiya boʻlimi tomonidan tayyorlangan hamda 1982-85-yy.da “Fan” nashriyotida toʻrt tomda chop etilgan lugʻat. “Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati” 25 mingdan ortiq soʻzni qamrab olgan. Unda N. asarlarida qayd etilgan oʻzbekcha, arabcha, forsha va boshqa tillardan oʻzlashtirilgan soʻzlar qamrab olingan. Lugʻatning 1-jildi (556-bet)da A, B, V, G, D, E, Yo,

J, Z harflari soʻzliklari, 2-jildi (643-bet)da I, Y, K, L, M, N, O, P, R harflari soʻzliklari, 3-jildi (623-bet)da S, T, U, F, X, Ch, Sh, E, Yu, Ya, Oʻ, 4-jildi (635-bet)da Q, Gʻ, H harflari soʻzliklari, I-III tomlarga kirmay qolgan soʻzlar, arabiy birikma va iboralarning izohi hamda talqini, N. asarlarida uchragan kishilar nomlari, N. asarlarida uchragan geografik, astronomik va boshqa nomlar, N. asarlarida uchragan asarlar nomlari, lugʻatning indeksi (oʻzbekcha-arabcha), hamda “Xamsa bo halli lugʻat” (Xamsa hoshiyasiga tuzilgan lugʻat) berilgan.

Izohli lugʻatda soʻzlar, koʻp maʼnoli soʻzlar, ular ishtirokida hosil boʻlgan birikmalar qamrab olingan, ularga N. asarlaridan dalillar keltirilgan. Bir soʻzning turli fonetik variantlari bir lugʻat maqolasida berilgan hamda ulardan eng koʻp qoʻllaniladigani birinchi oʻringa qoʻyilgan. Omonim soʻzlarning har biri alohida bosh soʻz tarzida berilgan. “A.N.A.T.I.L.” buyuk allomaning turkiy asarlari maʼlumotlari asosida mustaqillikdan oldin yaratilgan mukammal lugʻatdir.

Ad.: Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. I-IV том. – Т., 1983 – 1985.

Nish.H.

“ALISHER NAVOIY VA FORS-TOJIK ADIBLARI” – taniqli adabiyotshunos Ergashali Shodiyevning N. ijodi misolida oʻzbek va fors-tojik adabiy aloqalari tarixiga bagʻishlangan qoʻllanmasi (1989). U 4 bobdan iborat boʻlib, “Alisher Navoiy va adabiy aloqalar” deb nomlangan 1-bobda Rudakiy va Firdavsiydan tortib to N.gacha va N. davri adabiy aloqalari yoritiladi. “Alisher Navoiy va uning salaflari” deb atalgan 2-bob N.ning buyuk forsiy salaflari, xususan, Firdavsiy, Saʼdiy, Hofiz kabi buyuk soʻz sanʼatkorlariga munosabati, ularning shoirning ijodiy yuksalishida tutgan oʻrni masalalari tadqiqiga bagʻishlangan. “Alisher Navoiy va uning zamondoshlari” nomli 3-bobda N.ning Jomiy, Osafiy, Binoiy, Vosifiy, Hotifiy kabi zamondoshlari b-n oʻzaro aloqalari va hamkorligi oʻrganiladi. “Navoiy va keyingi asr shoirlari” degan 4-bobda

N.ning keyingi asrlar, xususan, XIX asrdagi izdoshlari toʻgʻrisida fikr yuritiladi. Chunki olimning xulosasiga koʻra, ayni asrning 1-yarmiga kelib, bu ikki adabiyot oʻrtasidagi oʻzaro aloqalar shunchalik yuksak pogʻonaga koʻtarildiki, Junaydullo Hoziq, Nozil Xoʻjandiy, Maʼdan, Maxmur, Gulxaniy, Muxlis, Fano Istaravshaniy, Qori Rahmatullo Vozeh, Jazbiy kabi shoirlar ijodini faqat bir adabiyot b-n bogʻlash mumkin boʻlmay qoldi. “Ular oʻz asarlarini ikki tilda yaratganlar, ikki xalq madaniyati va adabiyoti taraqqiyotiga oʻzlarining munosib hissalarini qoʻshganlar, ikkala xalqqa bab-barobar xizmat qilganlar”.

Ad.: Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адаблари. – Т., 1989.

E.O.

ALISHER NAVOIY VA UYGʻUR ADABIYOTI – Uygʻur adabiyoti oʻz tarixi davomida jahon adabiyoti b-n bir qatorda rivojlangan boʻlib, bir tomondan, qoʻshni turkiy xalqlarning adabiyotlari b-n, ikkinchi tomondan esa, fors-tojik, arab hamda xitoy adabiyotlari b-n oʻzaro aloqada boʻlib kelmoqda. Shu b-n birga jahon adabiyoti durdonalariga oʻz hissasini qoʻshib kelmoqda. Uygʻur adabiyotiga tarixan yaqin boʻlgan, oʻzining ilk taraqqiyoti bosqichlarida doimo hamdam boʻlgan, keyinchalik oʻzaro adabiy aloqalari izchil davom etgan adabiyot – bu oʻzbek adabiyotidir. Uygʻur va oʻzbek adabiyoti har jihatdan bir-biriga juda yaqin.

Xususan, N. ijodi ushbu ikki xalqning adabiy aloqalarining samaradorligiga rahnamolik qilmoqda. N.ning ijod tajribalarini oʻrganishda uygʻur shoirlari faollik koʻrsatganlar. XVI asrda yashagan shoirlar homiysi Abdurashidxon boshlab XIX asr shoiri Bilol Nozimgacha N.ning mahorat maktabiga murojaat qilish izchil bir jarayon sifatida kechdi. Biroq uygʻur shoirlarining N. anʼanalariga murojaat etishi boshqalardan nusxa olish ham, taqlid ham emas edi. Aslida N.ga murojaat etish jahon adabiyoti tajribasida boʻlganidek, daholardan oʻrganish, ularning ijodiy tajribalaridan bahra olib, yangi ijodiy kashfi-

yotlarga qo‘l urishdir. Qolaversa, N.ga murojaat etish ustoz an‘analarini davom ettirish qobiliyatiga ega bo‘lgan ijodkorlarni ham talab qilar edi. Uyg‘ur adabiyotida ana shu shart-sharoitlar mavjud bo‘lib, uning Xirqatiy, Nizoriy, G‘aribiy, Zaliliy, Muhammad Sodiq Koshg‘ariy kabi namoyandalari Sharq adabiyotining bilimdonlari sifatida tanilgan.

XIX asrning o‘rtalarida Qashqarda tartib berilgan, o‘z mundarijasiga ko‘ra, iste‘dodli uyg‘ur shoirlari Abdurahim Nizoriy, Turdi G‘aribiy va Navro‘zoxun Ziyoiylarning asarlaridan tarkib topgan va shartli ravishda “Muhabbat dostonlari” deb atalib kelinayotgan majmua qo‘lyozmasining keng kitobxonlar ommasiga ma‘lum bo‘lishi b-n uyg‘ur adabiyotining tarixan juda katta mavqeyi yana bir marotaba ayon bo‘lib, uyg‘ur adabiyotining N. ijodi b-n aloqasiga oid yangi sahifalar ochildi.

Prof. X.Solihovanning fikricha, umuman, XVI–II–XIX asrlar davomida Koshg‘ar va Yorkentda xattotlik san‘ati rivojlangan bo‘lib, xattotlar tomonidan N.ning ko‘pgina asarlari ko‘chirilgan. Ularning ayrimlariga shoir asarlarining asl nomi qo‘yilsa, ba‘zilari “Kulliyot” (To‘la to‘plam), “Bayoz” (Saylangan to‘plam), “Devon” (She‘rlar to‘plami) deb atalgan. Bu davrda “Qashqariy” taxallusidagi xattotlarning shuhrati va ular ko‘chirgan qo‘lyozmalar Sharqiy Turkistondan to O‘rta Osiyo, Tatariston va Ozarbayjonlargacha yetib borgan. O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan va 150 ga yaqin xattot tomonidan ko‘chirilgan N.ning 450 dan ziyod qo‘lyozma va bosma asarlari ichida 66 ta qo‘lyozma nusxaning tuzuvchisi va kotibining ismi aniqlangan bo‘lib, bulardan 6 tasi “Qashqariy” taxallusli adiblardir. Mazkur fondida saqlanayotgan N. asarlarining “Kulliyot”ini 1824–1830-yy. da Qashqarda Abdurahim Fozil Qashqariy ismli xattot ko‘chirib kitobat qilgan. Bu “Kulliyot”ga N. asarlarining 19 tasi kiritilgan bo‘lib, shoirning hozirgacha aniqlangan qo‘lyozmalari ichida bu nusxa hajm qamrovi, kitobat san‘ati va ilmiy qimmatini jihatidan eng noyob nusxa hisoblanadi.

Uyg‘ur xamsanavisligida 2 maqsad ko‘zda tutilgan: 1. N. “X.”sini ko‘chirib tarqatish bo‘lsa, 2. “X.”sidagi dostonlarga naziralar yozish. Sul-ton Zuhridinxo‘ja davrida N. “X.”si 500 nusxada ko‘chirilgan. Hozirda ham Sharqiy Turkistonda “X.”ning turli-tuman nusxalari saqlanadi. Faqatgina Qashqar viloyati muzeyida “X.”ning 21 ta nusxasi mavjud. Bundan tashqari, “Alisher Navoiy “Xamsa”sining qo‘lyozmalari katalogi”dagi ma‘lumotlarga ko‘ra, O‘zR FA Sharqshunoslik instituti va Hamid Sulaymonov nomidagi qo‘lyozmalari fondida saqlanayotgan 170 ta “X.”ning 12 tasini ko‘chirgan xattotlar Sharqiy turkistonlik bo‘lgan. Uyg‘ur xattoti Umar Boqiy 1792-y.i “F.Sh.”, “L.M.” dostonlarini tushunarli, oddiy nasriy uslubda qayta yozib chiqqan va bular “Qissayi Farhod-Shirin”, “Kitobi Layli-Majnun” nomi b-n Toshkentda 1909, 1910, 1912, 1915-yy.da toshbosmada ketma-ket bosilgan. 1-dostonga 13 ta, keyingisiga 11 ta miniatyura ishlangan. Mullo Siddiq Yorkandiy 1813-y. “X.”dagi 4 dostonga “L.T.”ni qo‘shib, “Bulbuli gulshani Navoiy” nomi b-n nasriylashtirilgan.

N. asarlari Yorkent xonligidan boshlab maktab va madrasalarda o‘qitila boshlagan, g‘azallari n.xonlik kechalariga fayz bag‘ishlagan. Shu bois, XVIII asrda Qashqarda N. asarlari lug‘ati tuzilgan. Ayniqsa, ulug‘ mutafakkirning sodiq muxlisi bo‘lgan Nazoriy 1806-y. “Navoiy” nomli darslik tuzib tarqatgan. Shoir Saburiy 1840-y.da “Navoiyning adolatparvarligi xususida” nomli kitobini yozib, N. “S.I.” dostonining ijtimoiy-g‘oyaviy xususiyatlari haqida mushohada yuritgan. Bu borada XX asr boshlarida Markaziy Osiyoga ko‘p sayohat qilgan va Tyan-Shanning janubi-shimolini aylanib chiqqan shvetsiyalik olim Sevin Xedin shunday yozgan: *“Navoiy bu yerdagi kitobxonlar uchun favqulodda suyukli muallif ekan. Bunga misol tariqasida o‘sha yerlarda yashayotgan uyg‘urlar orasida saqlanayotgan Navoiyning rangbarang asarlarini olsak bo‘ladi. Hatto Sharqiy Turkistonning eng uzoq hududi bo‘lgan Lobnorda Navoiy she‘rlari ashula qilib aytilib, nazmgo‘ylik qilinar ekan. Navoiy dostonlari oddiy xalq orasida qissaxonlik ko‘rinishida keng tarqalgan ekan”*.

N. ijodini o'rgangan, shoir ta'sirida ijod qilgan uyg'ur shoirlari, adiblari va adabiyotshunoslari, nafaqat, Sharqiy Turkistonda, balki O'zbekiston, Qozog'iston, Rossiya Federatsiyasi, Turkiya, Yevropa mamlakatlarida ham to'xtab qolmagan. Jumladan, O'zbekiston hududida ham uyg'ur adabiyotshunoslari N. ijodi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borganlar. Uyg'ur va o'zbek adabiyotshunosligida mazkur mavzu ko'pdan buyon tadqiqotchilarning diqqat markazida bo'lib keldi. Jumladan, S.Y.Malov, A.Ziyoiy, M.Hamroyev, Y.Muxlisov, U.Mamatxunov, S.Erkinov, R.Qodiriy, Sh.Umar, V.G'o'pur, A.Husayn, T.Aliyev, S.Mallaudov, D.Ro'ziyeva, I.Imirov, Q.Hasanov, D.Rayxonov kabi olimlar munosib hissa qo'shdilar. Bu yo'nalishda uyg'ur adabiyotida N. an'analari masalalarini tadqiq etgan M.Hamroyev, Y.Muxlisov, R.Qodiriy, D.Ro'ziyeva va D.Rayxonovlarning ilmiy ishlari alohida ta'kidlash kerak. Bu xususda uyg'ur olimlari jamoasi tomonidan yaratilgan "Uyg'ur adabiyotining qisqacha tarixi", "Uyg'ur klassik adabiyoti tezislari" kabi asarlarda ham ilmiy ahamiyatga molik xulosalar bayon qilinganligini qayd etish lozim.

M-n, filolog olim R.Qodiriy uyg'ur shoirlari u-n "Navoiy o'lmas asarlari bir necha asrlar davomida mahorat sirlarini o'rganadigan adabiy maktab bo'lib xizmat qildi", deb yozadi. Tadqiqotchi M.Hamroyev esa N. ijodining uyg'ur shoirlariga ijobiy ta'siri xususida so'z ochib, uning ikki yo'l b-n davom etganini urg'ulagan: 1. Uyg'ur shoirlarining N.dan so'z san'ati bilimlarini o'rganishlari; 2. Ularning N. asarlaridagi mavzu va syujetlariga murojaat qilishlarida ko'rinadi. Ushbu xulosa garchi uyg'ur va o'zbek adabiy aloqalarining hamma shakllarini qamrab olmasada, mohiyatan masalaga xolis yondashuvdir. M-n, Arshiy ismli uyg'ur shoiri N.ning:

*Navoiy shoyad u rahravg'a
bu maqsad nasib o'lg'ay,
Kim ul dashti fano qat' etkali
yillar qadam chekti, –*

maqta'li g'azaliga shunday payrov qilgan:

Diyori nazm aro shonlig'

*Navoiy garchi ko'p surdi,
Gado Arshiyimu xon so'z
mulkida yillar qadam chekti.*

N. she'riyatining obrazlar olami, badiiy xususiyatlari, tasavvufiy ma'no qatlami uyg'ur shoirlari bog'lagan taxmislarda ham davom etgan. Sohibdevon qalamkash A.Nizoriyning quyidagi N. g'azaliga bog'lagan muxammasi o'zi ergashayotgan so'z san'atkorining poetik mahoratiga "panja urib", ancha yaqin kelganini ko'rsatadi:

*Ayo charxi zolim, jafoni unutqil,
Zamona vafo qilki, bizni ovutqil,
Aloyiq ishidin ko'ngulni sovutqil,
Sabukruh soqiy, fano jomi tutqil,
Ki o'z luk yukidin garonborlarbiz.*

Uyg'ur shoirlarining N. an'alariga munosabati xususida Y.Muxlisov, S.Mallaudov, U.Mamatxunov kabi bir qator uyg'ur olimlarining asarlarida ham muhim fikrlar o'rtaga tashlangan. Xususan, Y.Muxlisov "Asrlar va asarlar" monografiyasida Nizoriy va G'aribiy dostonlarining N. nazmi b-n muqoyasasi asnosida adabiy aloqalarining xarakteri va samaralari haqida kuzatishlari b-n ilmiy jamoatchilikning e'tiborini tortdi. U o'z tadqiqotlarida Nizoriyning "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", G'aribiy "Shoh Bahrom va Dilrom" dostonlarida N. an'alariga asoslanadilar, biroq o'z oldilariga qo'ygan ijodiy maqsadlaridan kelib chiqib, asar voqealarini muxtasarlashtirish, ayni paytda uning to'qimasiga o'z yangiliklarini singdirish yo'lidan borganini ta'kidlaydi.

Mustaqillik yillarida o'zbekistonlik uyg'ur olimlaridan X.Solihova, H.Islomiy, A.Xodjayevlar ham N.ning ilmiy merosiga e'tibor qaratganlar. Jumladan, H.Solihovanning "Navoiy va Nizoriy" (1993), "Alisher Navoiy va uyg'ur adabiyoti" (1994) monografiyalari shular jumlasidandir.

N. ijodiga qiziqish Xitoyda, jumladan, hozirgi Shinjon uyg'ur muxtor o'lkasida ham ortib borgan. 1941-y.da Xitoydagi Chuguchak shahrida N. tavalludining 500 yilligi bayram sifatida

nishonlangan. Mashhur uyg‘ur shoiri Tolibjon Aliyev N.ning “X.M.” kulliyotidagi g‘azallari-dan tanlab olib tuzgan “G‘azallar” nomli risola-si 1982-y.da Urumchida nashr qilingan. Ushbu risoladagi ba’zi g‘azallar xitoy tiliga ham tarjima qilinib, Ichki Mo‘g‘ul tumanida ham nashr etilgan. 1988-y.da N.ning “M.L.” asari Pekinda nashr qilingan. 1991-y.i Urumchida shoir tavalludining 550 yilligi nishonlandi va bir necha asarlari nashr qilindi. 1994-y.da shoirning bir necha asari uyg‘ur tilidagi jurnallarda chop etilgan. 2001-y.da Pekinda N. tavalludining 560 yilligiga bag‘ishlangan ilmiy anjuman o‘tkazilgan. Ushbu anjumandan so‘ng N. asarlarini nashr qilish, uning ijodi yuzasidan xitoy va uyg‘ur tillarida ilmiy tadqiqotlar olib borish ishlari boshlandi.

Xullas, N. ijodi barcha turkiy xalqlar qatorida, uyg‘ur adabiyotshunoslarining tadqiqotlarida muhim manba bo‘lgan. Bu masalani o‘rganish n.shunoslikning yangi qirralari va dolzarb masalalarini ochib beradi.

Ad.: Алишер Навоий: *Ғазаллар. Наирга тайёрловчи Алиев Т. – Урумчи, 1982 (уйғур тилида); Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн. – Бейжинг, 1988 (уйғур тилида); Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. – Қашқар, 1990; Алишер Навоий. Хамса. – Урумчи, 1991.; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр // “Булоқ” журнали. 1994 йил. 1-2 сонлари; (Мулло Сидиқ Ёркандий насрлаштирилган нусхаси). 1994 йил 3-4 сонлари; Аришдинов Б. Уйғур классиклири ижадийида дастан жанри. – Алма-ата, 1988; Маллаудов С. Тарихий достонлар. Тўплам: Уйғур адабиёти ва фольклоридаги жанрлар. – Алма-ата, 1980; Мама-тохунов У. Уйғур адабиёти классиклари. – Т., 1960; Мугинов А. Описание уйгурских рукописей инс-та народов Азии. – М., 1962; Мухлисов Ю. Уйғур классик қолязмаларининг каталоги. – Урумчи, 1956.; Мухлисов Ю. Асрлар ва асарлар. – Алмата, 1973; Райхонов Д. Место и значение произведений Наваи в литературной жизни уйгуров. АҚД. – Алма-ата, 1992; Райхонов Д.М. Интерпретация произведений Алишера Навои уйгурскими классиками XVIII-*

XIX в.в. – Известия Национальной Академии наук Республики Казакстан; Розиева Д. Низорий ижодида Навоий традицияси. Тўплам: Уйғур адабиётидики традиция ва наваюрлик масилилири. – Алма-ата, 1976; Солиҳова Х. Уйғур достончилиги ва насри тараққиетида Алишер Навоий “Хамса” сининг ўрни // Фил.ф.док.... диссертацияси. – Т., 1995; Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навоий анъаналари / “Адабий мерос”. 1963. 1-китоб; Хамраев М. Веков неумирающая слова. – Алма-ата, 1969.; Хамроев М. Тарих, назария, маҳорат. – Алма-ата, 1964; Хурматжон Фикрат., Қодир Акбар. Ўзбек адабиёти тарихи. – Урумчи, 2005. (уйғур тилида); Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар // “Булоқ” журнали. – Урумчи, 1992. – №3.

H.S., S.O‘.

ALISHER NAVOIY VA QORAQALPOQ ADABIYOTI – Qoraqalpoq adabiyotida ulug‘ shoirga ehtirom alohidadir. Jumladan, Kunxo‘ja, Ajiniyoz, Berdaq, O‘tesh, Umar, Ayapbergan Musayev singari shoirlar, keyinroq Abbaz Dabibov, Sodiқ Nurimbetov, Ibroyim Yusupovlar N. ijod chashmasidan bahramand bo‘lganini ko‘p bora ta’kidlashgan. XIX asr qoraqalpoq adabiyotining yirik siymolaridan biri Berdaq Qarg‘aboy o‘g‘li “Izlar edim” she’rida shunday yozgan edi:

*Nao‘ayudan sao‘at ashtym,
Fizuo‘lydan durler shashtym,
Diluarlardy izler edim.*

S.Nurumbetovning “Navoiy haqida she’r”ida mana bunday misralar bor:

*Ullы shayyr kerkem sozdiң ustasy,
“Layli-Majnun”, “Farhad-Shirin” nusqasy,
Sizden bizge miyras qaldy Nao‘ayu,
Qyz jigittiң suyip oqyr qyssasy.*

Berdaqning “Navoiydan savod ochdim”, deb yozgani bejiz emas edi. Qoraqalpog‘istondagi oliy o‘quv yurtlari u-n nashr qilingan “Qoraqalpoq adabiyoti tarixi” darsligida yozilishicha,

“Qaraqalpaq mekteplerinde Shyg‘ıys poeziyasınıń ullı o‘ǎkilleri Nao‘ayı, Hafız, Saadiy, Fizuliy, Bedil sıyaqlı kórkem sóz ustalarınıń shyg‘armaları oqıtıla basladı. Bul əjayıp shyg‘armalardan tásirlengen qaraqalpaq klassikleriniń shyg‘armalarında dun‘yag‘a kózqaras hám real motivler ótkirlese basladı”.

N. she‘rlarining Berdaq lirikasiga ta‘sirini janr o‘xshashligidan emas, g‘oyaviy motiv talqini, mavzu tanlash, davr muammolariga munosabatda faol pozitsiyada turishdan izlansa, to‘g‘riroq bo‘lardi. Sharq adabiyotiga ixlos qo‘yib, undan savod ochgan shoir, garchi aruzda qalam tebratmagan bo‘lsa-da, beqiyos she‘riyati b-n qoraqalpoq adabiyoti tarixida yangi sahifa ochdi, uning asoschilaridan biriga aylandi.

Berdaq xalqchilik, vatanparvarlik mavzularini kuylashni ijodining bosh maqsadi deb bildi. Adolatni himoya qilib, adolatsizlikka qarshi kurashdi. Ibratli odob-axloqqa qanchalik xayrixoh bo‘lsa, ma‘naviy tubanlikka shu darajada murosasiz bo‘ldi. Bu g‘oyalarga xizmat qilishda N. tajribalari, ko‘pgina asarlarining leytmotivi Berdaq u-n ibrat bo‘lgan. M-n:

*Jumıys isle, tuo‘ylg‘an soń el ushın,
Jаныңды ауаға elde er ushын,
Өлір ketkenіңше хызмет жақсырақ –*

kabi she‘riy parchalarni o‘qiganda, shoirning o‘z vatani, xalqi taqdiriga naqadar daxldor ekani to‘g‘risidagi fikr ko‘ngildan o‘tadi. Bu misralar bizga beixtiyor N.ning:

*Odami ersang demagil odami,
Onikim yo‘q xalq g‘amidin g‘ami –*

degan mashhur baytini eslatadi. Berdaqning “Omongeldi”, “Oydo‘sbobo”, “Ernazarbiy”, “Ravshan”, “Axmoq podsho”, “Shejere”, “Xorazm” kabi poema va dostonlari XIX asr qoraqalpoq adabiyotining go‘zal namunalaridir. Berdaq doston janriga o‘tishda, folklordan foydalanish, ularni doston syujetiga moslashtirib, asar g‘oyasiga bo‘ysundirish, obrazlarni individual qiyofada ko‘rsatishda ham N.ning dostonchilik tajriba-

sigatayangan.

N. an‘analarini qoraqalpoq adabiyotida davom ettirib, mumtoz she‘riy shakllarda boy adabiy meros qoldirgan shoirlardan biri Ajiniyoz Qo‘siyob o‘g‘lidir. Ajiniyoz XIX asr qoraqalpoq adabiyotida lirik shoir sifatida tanildi. Shoirning “Bordur” radifli she‘rida mana bunday satrlar bor:

*Xoja Hafız Nao‘ayıdan sabag‘ın,
Alan neshshe alım, kätibi bardı.*

Bu misralarda shoir mening yurtimda Xo‘ja Hofiz, N.dan saboq olgan qator olimlar, ko‘tiblar ham bor, demoqda. Ajiniyozni N. ijodiga yaqinlashtiradigan yana bir omil bor. Ma‘lumki, Ajiniyoz Xiva madrasalarida tahsil olgan. Qadim madrasalarda Sharq adabiyoti durdonalari darslik, o‘quv qo‘llanma o‘rnida foydalanilgan. Firdavsiy, Jomiy, Sa‘diy, Fuzuliy, N., Bedildek daholarning asarlari shu vazifani bajargan, toliblar u-n ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etgan. Ajiniyozda aruzda yozish malakasi madrasada shakllangan. Mumtoz she‘riyatga xos ifoda unsurlari (badiiy tasvir qurollari) b.da she‘riy san‘atlarni qo‘llashida salafning badiiyestetik tajribalari yordam bergan. Jumladan, N. lirikasi Ajiniyoz u-n ko‘proq ulgi bo‘ldi. Shoirning “Ko‘zlarim”, “Beri kel”, “Uyg‘on”, “Chiqdi jon”, “Ay alif”, “Qiz Oraz” muxammaslarining ifoda ko‘rinishi, poetik talqin, majoziylik xususiyatlari N. g‘azallarini yodga soladi. Madrasa ta‘limini olgan Ajiniyoz u-n boshqalardan ko‘ra N.ga ergashish kuchliroq bo‘lgani tabiiy. Shoirning boshqa bir muxammasidan yana bir band:

*Нысыр шәт келдим қашыңа,
nazлы jәпаһым оуан,
Sham-shыrag‘ yaqтым bashыңа,
nuo‘ry әno‘arым оуан,
Közlerimniң rәo‘shаны, ol тахы
tabаһым оуан,
Yolында zar әylegen, әу misli
әfgаһым оуан,
Men seniң, keldim qashыңg‘a rәhim et,
jаһым, оуан...*

Ishq-muhabbatning bunday sehrli talqini, jozibasi, N.ning “Kelmadi”, “O‘ltirgusi”, “Ayt”, “O‘n sakkiz yoshindadur” kabi g‘azallaridagi lirik qahramonning holatini esga soladi. Ajiniyoz muhabbat mavzusidagi she‘rlar yozishda N.ning ijod maktabidan ilhomlanganini shoirning barmoq vaznida yaratilgan she‘rlari ham tasdiqlaydi:

*Qalem qashli, xosh qilyiqly nigərim,
Aq tamaq, qypsha bel suyikli yarəym,*

*Bul dunyada ashıyq bolg‘an inkərym,
Zarəy-giryən etti, nege kelmedi?*

*Joləynə qaraymən erteli – keshli,
Kunnen de shırayly, ayday rəo‘ishli,*

*Ay juzlim, pal səzlim aqylyly esli,
Inkərim, dilbərim, nege kelmedi?...*

Bu satrlarni o‘qib N.ning:

*Kecha kelgumdur debon, ul sarvi gulro‘ kelmadi,
Ko‘zlarimga kecha tong otquncha uyqu kelmadi –*

bayti b-n boshlanadigan mashhur g‘azalini yodga olamiz. Xullas, Ajiniyozning Sharq mumtoz adabiyoti an‘analari munosabatida N.ning she‘riyat ummoni va poetik tajribasi ma‘naviy tayanch bo‘lgan.

Zamonaviy qoraqalpoq adabiyotida ham N. g‘oyat qadrlanadi. Buni shoirdan ilhomlanib she‘rlar, g‘azallar bitgan adiblar misolida ko‘ramiz. O‘zbekiston Qahramoni, O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston xalq shoiri Ibroyim Yusupov shunday ijodkorlardan biri. She‘rlaridan birida shoir N. merosiga ehtiromini quyidagicha ifodalagan:

*Sahra gullarin shashayin ustıçe,
Nao‘ayınyı suygen qaraqalpraq bolıyp.
Ibraym der, uly ruo‘xıyń aldynda,
Bas iyeyin shəkirtıń Berdaq bolıyp.*

Bu shunchaki, aytilgan gap emas. I.Yusupov qalb haqiqatini, shoirga cheksiz hurmatini

ulug‘ shoir g‘azallariga yozgan naziralari orqali ham ifoda etgan. “X.M.”ning ikkinchi devoni “N.Sh.”da “Uyg‘ot” radifli bir g‘azal bor. Matla‘si shunday boshlanadi:

*Sho‘x ikki ko‘zingni noz uyqusidan uyg‘ot
To uyqulari ketsun gulzor ichida uyg‘ot...*

I.Yusupov ushbu g‘azalga nazira bog‘laydi. Nazira yetti baytli bo‘lib, aruz vaznida yozilgan. Unda nazira bog‘lash san‘ati talablari to‘la saqlangan.

*Yar, oyan naz uyqıdan, tań səhar bolıyp qaldı,
Jəne Əmio‘ boıyında nəo‘bəhər bolıyp qaldı...
Kiyikler kuralaylap Usturt shəlliginde,
Samanbay tog‘ayında bəhər bolıyp qaldı.*

Bəhər shıqsın dep ayazda

kəp qoydıń Ayaziydı,

Endi mine Ibraymıg‘a bəhər

bolıyp qaldı.

G‘azallar mazmuni tubdan farq qiladi. I.Yusupov g‘azalida zamon va makon talqini konkret. U qoraqalpoq hayoti haqida. Kolorit ham shunga monand. O‘lkaning tabiati, fasllari, cho‘l-u dashtlari, hayvonot olami, shahar-u qishloqlari tasviri g‘azalning ichki mazmunini tashkil etadi. Bahor faslida shoir yurtida yuz beradigan har bir o‘zgarish, uyg‘onish jarayonlari chinakam milliy ruhda badiiy gavalantiriladi. Muallif bu hayot manzarasini chizishda N. g‘azali shaklidan foydalangan.

I.Yusupov “Bahor va sen” nomli g‘azallar majmuasini yaratdi. Turkum bag‘ishlov xarakterida bo‘lib, o‘n yetti g‘azaldan iborat. Har biri Hofiz, Lutfiy, N., Fuzuliy, Mashrab, Nodira, Furqat kabi shoirlarga bag‘ishlangan. Shoirning “O‘zbek sozi”, “Ko‘rdim” g‘azallarida N. she‘riyatini qadrlash mazmunidagi quyma satrlar mavjud. I.Yusupov N.ning bir necha g‘azallarini qoraqalpoq tiliga tarjima ham qilgan.

Bugungi qoraqalpoq adabiyotida ham N. an‘analari davom etmoqda. Bu yo‘lda fidoyi ijod qilib kelayotgan shoirlardan biri Abulqosim O‘tep-

bergenovdir. U Sharqning buyuk soʻz sanʼatkorlari ijodini yaxshi biladi. Sheʼrlari orasida N. taʼrifiga bagʻishlangan ruboiylar mavjud. Mana, shulardan bir namuna:

“Juk ao ʻyryın nar koterer”
degen gap bar azelden,
Galaktika jaratтың sen dāstan menen
gʻazelden.
Shax qaznasы basыndada әy
Әliyshe Nao ʻaуы,
“Xalqым” deyip, o ʻaz kes
htiң – ao ʻ әyshi-әshret hәм zerden.

Abulqosim muxammas bogʻlash yoki nazira yozish u-n Sharqning donishmand shoirlarini tanlagan. Yassaviy, Nizomiy, Rumi, Dehlaviy, Nasimiy, Jomiy, Fuzuliy, Maxtumquli gʻazallariga bogʻlangan muxammaslar shular jumlasidandir, ayniqsa, uning N., Bobur, Zebuniso, Mashrab, Ogahiy, Furqat gʻazallariga bogʻlangan muxammaslari poetik ohangi, romantik pafosi, nafosati b-n diqqatga sazovor.

Adabiyot tarixida N.ga ijodiy ergashib, nazarlar, muxammaslar yozgan ijodkorlar juda koʻp. Abulqosim ham N. gʻazallariga badiiy mahoratini sinash, chiniqtirish, tajriba orttirish maqsadida yondashgan. Ulugʻ shoir murojaat etgan mavzularga, badiiy sanʼatlardan foydalanish isteʼdodiga, lirik qahramonning ruhiyati iqlimlaridagi rang-baranglikni berishda N. kashf etgan gʻoyaviy-estetik konsepsiyalarga ergashgan. U N.ning 20 dan ortiq gʻazaliga muxammas bogʻladi. Baʼzilarida “Abulqosim”, ayrimlarida “Jayhun”ni taxallus oʻrnida qoʻllaydi. Shoir gʻazallaridan birida yozadi:

Təzim et sen Əbilqasım Əlisher Nao ʻaуыg ʻa,
Poeziya atly sulıyo ʻdyң basыnda jyғ ʻa edi ol.

B.ning bir gʻazali shunday yakunlanadi :

“Nao ʻaуы bolmag ʻanda
Jayhun sen-she bolarma ediң?”
Degenlerge “haslan, haslan, yaq, yaq,”
dep ayтыp jurmen.

Ikki baytda ham shoirning N. dahosiga ixlosi, ehtiromi, eng muhimi, shoirlar taqdirida buyuk N.ning oʻrni mamnunlik ruhida aytilgan. Shuningdek, “Kelmadi” radifli gʻazaliga yetti baytlik yaxshi bir muxammas yaratildi.

Jayhun ashыq bolsaң eger,
azab uqыbattan qashma,
Aңsatlyqta yar diydarы,
shyryn posa yoqdur xasla,
“Char deuan”dy qolg ʻa alyp,
ayralыq qosыg ʻyn basla,
Әy Nao ʻaуы, sharap iship,
өz keo ʻliңdi өziң xoshla,
Seniң-aq, baxтыңның bir,
utyry, payuty, elmedi.

N.ning “Boʻlimgay”, “Koʻring”, “Boʻlgan emas”, “Naylayin”, “Koʻrdim”, “Goʻzal yorga” radifli gʻazallariga yozilgan muxammaslar ham oʻquvchini qoniqtiradi. Muallifning “Boʻlimgay” radifli muxammasida N. gʻazalidagi lirik qahramonning ruhiy holati, oshiq, yor ramzlari, sevgi-sadoqat mavzusi Abulqosim qalamida individual mazmun va ohangda berilib, shoirning badiiy-estetik tafakkuri darajasida talqin etiladi.

Hesh kim men kibi ilayım yarg ʻa intizar
bolmag ʻay,
Tary hәo ʻjinde uzilgen,
әrtanly duo ʻtar bolmag ʻay,
Shaqasыnda turыp solg ʻan,
o ʻax almalы-nar bolmag ʻay,
Yarыnan hәrkim ayrylyp,
mendey axыo ʻzar bolmag ʻay,
Mendey bul jaqты әletde,
rәso ʻalyqqa duo ʻshar bolmag ʻay.

N. merosi b-n qoraqalpoq kitobxonlarini tanishtirishning keyingi bosqichi 1960–1970-yy. ga toʻgʻri keladi. Bu davrda yangi tarjimonlar avlodi yetishdi. M. Matnazarov tarjimasida “S.S.” dostoni bosildi. 1977-y. da N.ning bir dasta gʻazallarini D. Aytmurotov qoraqalpoqchallashtirdi. 1991-y. da tarjimon ushbu kitobni, yangi tarji-

malar b-n to'ldirib, qayta chop ettirdi. N.ning bir yuz o'ttizga yaqin g'azallari, hikmatlaridan namunalar, shuningdek, "H.A.", "L.M." dostonlaridan boblar tarjimasini ham ushbu to'plamga kiritilgan. "Saylanma" kitob N.ning hozirgacha qoraqalpoq tilida e'lon qilingan tarjimalarining, nisbatan to'liqrog'i. 1991-y.da Toshkent nashriyotlaridan birida, shoir yubileyi munosabati b-n yana bir tarjima kitob, "Baqo guli" nashr etildi. To'plam N.ning dunyoning bir necha tillariga o'g'irilgan g'azallaridan iborat. Kitobdagi o'nta g'azalning qoraqalpoqcha tarjimasini taniqli shoir Sh.Ayapov amalga oshirgan.

N. ijodi yuzasidan qoraqalpoq adabiyotshunoslari tomonidan qator ilmiy tadqiqotlar ham yaratilgan. Shoir merosiga qiziqish o'tgan asrning 20–30-yy.idan boshlanganini manbalar tasdiqlaydi. Taniqli olimlar, hatto shoir va yozuvchilar ham bu mavzu b-n shug'ullangan. Maqolalari b-n matbuotda qatnashib turgan. J.Aymirzayev, A.Begimov, N.Davqarayev, M.Daribayev, N.Jappaqovdek atoqli olimlar va adiblarning N. ijodiga bag'ishlangan, matbuotda bosilgan maqolalari o'z davrida adabiyot ixlosmandlarini shoir ijodi b-n tanishtirishda muhim bo'ldi. I.Sag'itov, A.Murtazayev, Q.Maqsatov, K.Mambetov, H.Hamidov, Q.Jarimbetov kabi olimlarning Qoraqalpog'istonning gazeta-jurnallarida turli yillarda bosilgan maqolalari, nashriyotlarda chop etilgan risolalari shular jumlasidandir.

Hozir qoraqalpoq n.shunosligi alohida yo'nalish sifatida shakllanib bormoqda. K.Mambetovning Sharq adabiyoti, jumladan, N. ijodini qoraqalpoq adabiyoti b-n qiyosiy o'rgangan qator maqolalari, "Navoiy va qoraqalpoq adabiyoti" (1991), "O'zbek va qoraqalpoq adabiy aloqalari" (1992) risolalari va boshqa olimlarning tadqiqotlari shu xulosaga kelishga asos beradi. "Ko'ngil bermish so'zimga" (1992) nomli monografiyaning bir bobi shu mavzu tahliliga bag'ishlangan.

Qoraqalpog'istonda N. ijodiga qiziqish, merosini targ'ib qilish hech qachon susaygan emas. Shoir tavallud sanasi har yili xuddi qoraqalpoq adabiyoti bayramidek nishonlanadi. Ilmiy-nazariy konferensiyalar o'tkazilib, adabiy uchrashuv-

lar tashkil etiladi. Bu an'ana asrlar osha davom etishi shubhasiz. Ulkan she'riyati, olamshumul insonparvarlik g'oyalari b-n bir emas, bir necha adabiyotlarga beqiyos hissa qo'shgan siymolarigina mana shunday e'zozga munosib ko'riladi.

Ad.: Мамбетов К. Навоий ва Қорақалпоқ адабиёти. – Н., 1991; Қурамбоев К. Кўнгиш бермиш сўзимга. – Т., 1992.

К.О.

ALISHER NAVOIY METRO BEKATI – 1984-y. 8-dekabrda ishga tushirilgan. Toshkent metropolitenining O'zbekiston yo'lida joylashgan. Mazkur bekatga Alisher Navoiy shohko'chasidan tushiladi. Shu sababli Alisher Navoiy nomi berilgan. Ushbu bekatdan Chilonzor yo'lining Paxtakor bekatiga o'tiladi. Bekat platformasi rassomlar R.Muhamadjonov va A.Rahimovlar tomonidan N.ning "X."sidagi syujet bo'yicha ishlangan. Bekat devorlariga rassomlar Ch.Axmarov va I.Qayumovlar ishlagan "X." asariga oid pannolar joylashtirilgan.

Ad.: Интернет маълумоти: Wikipedia.org. Alisher Navoiy metro bekat.

М.А.

"ALISHER NAVOIY MUG'ANNIYNOMALARI" – musiqashunos Laylo Jo'rayevaning N. va musiqa mavzusiga bag'ishlab yozgan kitobi. Ushbu kitob buyuk mutafakkir va ulug' shoir N. ijodida o'ziga xos tarzda shakllangan mug'anniynomalar yig'indisi va ularning sharhiga bag'ishlangan. N.ning "X.M." devoni, "S.I." dostonida keltirilgan mug'anniynomalar tahlilga tortilgan. N. musiqa bilimdoni va musiqani o'z asarlarida chuqur ma'nolar tizimida qo'llagan mutafakkir bo'lgani tufayli bu mug'anniynomalar mazmuni musiqashunoslik nazari b-n sharhlashga harakat qilingan.

Kitobning mazmun mundariyasi "Alisher Navoiy ijodida musiqa atamalari", "Alisher Navoiy ijodida mug'anniynomalar", "Soqiynoma va mug'anniynoma munosabati xususida", "G'aroyib us-sig'ar" devoni", "Navodir ush-shabob"

devoni”, “Badoye’ ul-vasat” devoni”, “Favoyid ul-kibar” devoni” va “Saddi Iskandariy” dostonida mug’anniy nomalar” kabi boblarda aks etgan.

Ad.: Жўраева Л. Алишер Навоий муганний-номалари. – Т., 2011.

S.G‘., M.A.

ALISHER NAVOIY NOMIGA ZAMONDOSH OLIMLAR TASNIF QILGAN KITOBLAR – N.ning buyuk shaxsiga bag‘ishlab yozilgan kitoblar. Mumtoz muarrix Xondamirning “Makorim ul-axloq” asarining “She’r fazilati va shoirlarning yuksak martabalari haqida” nomli uchinchi faslida ma’lumot bergan. Ularning ro‘yxatini quyidagicha tasnif qilgan:

1. “Sharhi Faroiz”. Oliy hazrat shayxulislom... Sayfuddin Ahmad Taftazoniy asari.

2. “Ravzat ul-ahbob fi siyar un-nabi val-as’-hob”. Ikki jildlik... Amir Jamoluddin Atoulloh Asiliy asari.

3. “Tafsiri forsiy”. Oliyjanob fayz egasi Mavlono Kamoluddin Husayn al-voiz al-Koshifiy asari.

4. “Sharhi arba’in”. Imom Navaviy asari.

5. “Hoshiyayi muxtasar”, “Hoshiyayi Chag‘miniy”, “Hoshiyayi sharhi”, “Hidoyayi hikmat”, “Hoshiyayi sharhi ashkol”, “Ta’sis sharhi bist bobi usturlob”, “Hoshiyayi mavoqif”, “Sharhi miat ul-omil”. Bular maxdumiy Mavlono Fasihuddin Muhammad Nizomiy tasniflari.

6. “Sharhi mishkot”, Fazilat egasi janob xoja Imomuddin Abdulaziz Abxariy asari.

7. “Xoshiyayi sharhi hikmati ayn”. Janobi marhum mavlono Kamoluddin Mas’ud Shirvoni asari.

8. “Risola dar ilmi farosat”. Mavlono Abdurrazzoq Kirmoniy yozgan.

9. “Hoshiyayi sharhi mo’jizi Mavlono Nafis”. Hikmat egasi Mavlono G‘iyosuddin Muhammad asari.

10. “Tarjimayi adabiyoti nafahot”. Mavlono Nizomuddin Ahmad Pir Shams asari.

11. “Tazkirat un-nufus”. Mavlono Darvish Ali tabib tuzgan.

12. “Hoshiyayi Mutavval”. Xoja Abulqosim Abullaysiy qalami b-n yozilgan.

13. “Hoshiyayi Miftoh”, “Hoshiyayi Talvih”. Xoja Xovand Abullaysiy asarlari.

14. “Sharhi Mo’jaz”. Sabzavor qozisi Mavlono G‘iyosuddin asari.

Ro‘yxati berilgan ushbu kitoblar N. kutubxonasida saqlangan.

Ad.: Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 2015.

B.R.

“ALISHER NAVOIY OZARBAYJON ADABIYOTSHUNOSLIGIDA” – Ozarbayjon Milliy Ilmlar akademiyasi Nizomiy nomidagi Adabiyot instituti olimlari tomonidan tayyorlangan maqolalar to‘plami (Boku, 2009, 360 bet). U Almaz Ulviyning “Bir yaproq so‘z” nomli so‘z-boshisi b-n ochilgan. Olima ozarbayjon-o‘zbek adabiy aloqalarining qisqacha tarixi hamda tadqiqotchilarini alohida ta’kidlab ko‘rsatgan. Majmuadagi materiallar bir asrlik davrni o‘z ichiga oladi. Ilk maqola 1907-y.ga oid bo‘lsa, so‘nggi maqola 2007-y.ga taalluqlidir. Kitobdagi barcha maqolalar N.ning hayoti va ijod olami b-n bog‘liq bo‘lib, ularni quyidagicha tasnif qilish mumkin: 1) N.ning oilasi, bolaligi haqida; 2) O‘qib, o‘rganish, ta’lim va tarbiya davri haqida; 3) Ustozlari, kamolot davri (Mashhad, Samarqand madrasalari) haqida; 4) Navoiy va temuriylar davlatchiligi (Abusaid mirzo, Abulqosim Bobur mirzo, Husayn Boyqaro davri) haqida; 5) Navoiy va u yaratgan o‘ttizdan ortiq asarlarning qo‘lyozma nusxalariga, nashrlariga izohlar xususida; 6) Navoiyning “X.” dostoni. Dostondagi Nizomiy, Dehlaviy, Jomiy haqidagi maxsus boblar haqida; 7) Navoiyda Nizomiy, Fuzuliyda Navoiy an‘analari. Umuman, shoir asarlarida, xususan, “M.N.”da ozarbayjonlik ijodkorlar, “N.M.”da ozarbayjonlik shayxlar haqida; 8) Navoiy – yirik davlat arbobi sifatida; 9) Navoiy asarlarida umumbashariy g‘oyalar, badiiy-estetik, falsafiy tafakkur va ta’lim-tarbiya masalalari haqida; 10) Navoiy – adabiyotshunos sifatida; 11) Navoiy – tilshunos sifatida; 12) Navoiy – tarixchi sifatida; 13) Navoiyning badiiy mahorati: obrazlar olami, she’riy san’atlar; 14) Navoiy tarixiy-zamonaviy o‘zbek va ozarbayjon aloqalarining ramzi hamda xotira, kelajakning timsoli sifatida.

Mazkur maqolalar bizga Ismoil Gaspirinskiy, Bakir Cho‘banzade, Samad Vurg‘un, Hamid Arasli kabi ulug‘ ma‘rifatchilar, shoirlar, olimlar faoliyati b-n tanishish imkonini beradi.

Ad.: Алишер Навоий Озарбайжон адабиётиунослигида. – Баку, 2009.

B.R.

“ALISHER NAVOIY” xalqaro elektron jurnali – 2021-y.da N. tavalludining 580 yilligi munosabati b-n Samarqand davlat universitetida tashkil qilingan. Jurnalga prof. Ibodulla Mirzaev asos solgan bo‘lib, hozirda jurnal uning bosh muharrirligida faoliyat ko‘rsatmoqda. Jurnal “Navoiy va jahon adabiyoti”, “Navoiy va tilshunoslik masalalari”, “Temuriylar davri turkiy va o‘zbek adabiyoti”, “Bahosiz bitiklar”, “Asliyati ummoni”, “Navoiy nasri va nazmi nafasoti”, “Tasavvuf”, “Fasohat”, “Badiiyat”, “Aruz va qofiya”, “Adabiy ta‘sir”, “Ta‘lim-tarbiya” kabi bir qator ruknlardan iborat. AQSHning Crossref.org tizimiga kiritilgan hamda har bir maqolaga raqam beriladi. N.shunoslik, shoir adabiy merosining umumjahon tamaddunida tutgan o‘rni va adabiy ta‘sir masalalari oynomada yoritib boriladi, shuningdek, yurtimiz va xorijlik n.shunos olimlarning buyuk shoir ijodining dolzarb masalalariga bag‘ishlangan maqolalari e‘lon qilib boriladi. Ushbu xalqaro elektron ilmiy jurnalga maqolalar o‘zbek, rus, ingliz, fransuz, turk, tojik kabi tillarda qabul qilinadi. Nashr jahonning turli mamlakatlarida amalga oshirilayotgan n.shunoslikka oid tadqiqotlarni yoritib borishga mo‘ljallangan.

S.O‘.

“ALISHER NAVOIY “XAMSA”SI” – “Xamsa” yaratilganiga 500 yil to‘lishi munosabati b-n tartib berilgan ilmiy to‘plam. Ushbu majmua akad. Izzat Sultonning “Jahon adabiyotining nodir obidasi” nomli maqolasi b-n boshlanib, atoqli n.shunos A.Abdug‘afurovning “Xamsa”ning ijtimoiy mohiyatidan bahs yurituvchi tadqiqoti b-n davom topgan. Prof. A.Hayitmetov

o‘z maqolasini “Navoiy estetikasining yuksak bosqichi” deb atagan bo‘lsa, S.G‘aniyeva “Nafis xarakterlar talqini”ga e‘tiborni jalb etgan. Y.Is‘hoqov (“Xamsa”da badiiy psixologizm tiplari”) va B.Valixo‘jayev (“Xamsa” takomili”)ning maqolalari qiziqib o‘qilgani singari E.Shodiyev (“Xamsa” va fors-tojik adabiyoti), N.G‘anixo‘jayeva (“Xamsa”dagi ayrim hikoyatlar haqida”), I.Haqqulov (“Xamsa” badiiyatiga doir) hamda S.Erkinov (“Xamsa” an‘analari”)ning tadqiqotlari ham o‘quvchilarni befarq qoldirmaydi.

Umuman olganda, to‘plam “Xamsa” dostonlarining g‘oyalar olami, badiiy xususiyatlari, xarakter yaratishdagi o‘ziga xoslik, voqelik va estetik ideal, an‘ananing davom topishi kabi masalalarda kitobxon bilimi va tasavvurlarini boyitadi.

Ad.: Алишер Навоий “Хамса”си. Масъул муҳаррир: ф.ф.д. А.П.Қаюмов, наишрга тайёрловчи: ф.ф.н. Фафуржоновна Т. – Т., 1986.

M.A.

“ALISHER NAVOIY “XAMSA”SINI O‘RGANISH MASALALARI” – “Xamsa” yaratilganiga 500 yil to‘lishi munosabati b-n tuzilgan bu to‘plam Samarqand davlat universiteti olimlarining ilmiy maqola va axborotlarini o‘z ichiga oladi. Unda B.Valixo‘jayevning “Alisher Navoiy “Xamsa”si va uning Sharq xalqlari adabiyoti taraqqiyotida tutgan mavqeyi”, N.Shukurovning “Navoiyning ijodiy metodi masalasiga doir (“Xamsa” asosida)”, R.Orzibekovning “Alisher Navoiy “Xamsa”si va o‘zbek poeziyasida nomachilik an‘analari”, M.Xolbekovning “Alisher Navoiy “Xamsa”sining fransuz sharqshunosligida o‘rganilishi tarixidan”, Q.Tohirovning “Xamsa”dagi romantik epizodlarni hayotiy mohiyati” kabi maqolalar o‘rin olgan. To‘plamga bulardan tashqari “Xamsa”ning til xususiyatlari (X.Doniyorov, B.Yo‘ldoshev) “Farhod va Shirin”ning tojikcha tarjimasi (R.Muqimov), “Xamsa”da do‘stlik va internatsionalizm g‘oyalari (J.Hojimatov) va ayollar obrazlari (K.Ahmadjonova), lirik tasvirlarning estetik ahamiyati

(B.Samiyeva) kabi masalalar yuzasidan bahs yurituvchi maqola va axborotlar ham kiritilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик. 6-8-жилдлар. – Т., 2011.

A.A.

“ALISHER NAVOIYNING FORS-TOJIK TILIDAGI ASARLARI” – taniqli n.shunos Er-gashali Shodiyevning N. forsiy merosi tadqiqiga bag‘ishlangan risolasi (1990). Unda muallif “Devoni Foni”ning 3 qo‘lyozma (Parij, Istanbul (2) va 2 nashr (Eron, Toshkent) nusxasi hamda shoir forsiy merosidan namunalar kiritilgan tazkira va bayozlarni tadqiqotga jalb etgan holda, N. forsiy merosining umumiy hajmini, janriy tarkibini, ulardagi matniy tafovutlarni aniqlashga harakat qiladi. “Devoni Foni” qo‘lyozmalarining birortasi mukammal emasligini ta’kidlab, bu boradagi izlanishlarni davom ettirish va shoirning forsiy merosini oxirigacha topish kerakligiga e’tibor qaratadi. Shuningdek, kitobda tatabbu’ va tatabbu’navislik haqidagi bahslar davom ettiriladi. Ayni paytda, muallif N. Fanoiy taxallusi b-n ham ijod qilgan, forsiy g‘azallarida ham ba’zan Navoiy taxallusini qo‘llagan kabi munozarali masalalarni ham ilgari suradi. N.ning forsiy qasidalari ustida ham izlanishlar olib borib, ularning umumiy adadi 13 ta ekanini aytadi

Ad.: Шодиев Э. Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги асарлари. – Т., 1990.

E.O.

ALISHER NAVOIYNING SHOH G‘ARIB MIRZOGA MARSİYASI – Sul-ton Husayn Boyqaroning o‘g‘li, shahzoda Shoh G‘arib mirzo vafoti munosabati b-n tarkibband shaklida yozilgan she’r. Tarkibband haqida prof. H.Sulaymonov “Alisher Navoiyning G‘arib mirzo vafotiga atab yozgan marsiyasi” maqolasini yozgan edi. Adabiyotshunos Y.Is’hoqovning yozishicha, “Tarkibband – marsiyaning ikkinchisi faqat “X.M.”ning Dushanbeda 1990 raqami ostida saqlanayotgan (904/1499–1500-y.da kitobat qilingan) nusxasida

mavjud.”. H.Sulaymonov va Y.Is’hoqov bu tarkibband “B.B.” devoni tarkibida ekanligini qayd etishgan. Biroq adabiyotshunos D.Yusupovaga ko‘ra, “tojikistonlik olim B.Maqsudovning xabar berishi va bizga yuborgan qo‘lyozma varaqlari fotonusxasi asosida ma’lum bo‘ldiki, tarkibband “Xazoyin ul-maoniy”ning so‘nggi devoni – “Favoyid ul-kibar” devoniga kiritilgan ekan. She’r “Marsiya” sarlavhasi ostida so‘nggi 650-na’t g‘azaldan so‘ng “Bordim bu sahar...” deb boshlanuvchi mustazoddan oldin keltirilgan. Darhaqiqat, bu tarkib “Favoyid ul-kibar” devoniga mos, chunki kulliyotning fanga ma’lum bo‘lgan deyarli barcha nusxalarida ushbu mustazod “Favoyid ul-kibar” tarkibida keladi”.

5 band 29 bayt – jami 58 misradan tashkil topgan mazkur marsiyada lirik qahramonning iztirobi, qayg‘u-hasrati vasf va hijron kayfiyati b-n parallel tarzda ifodalangan. Bu qahramon haqidagi tasavvurlarni aniqlashtirib, motam sababini kengroq tushunishga imkon beradi. Quyidagi baytda ham talmeh san’ati vositasida G‘aribiyning pok axloqi, go‘zal fazilatiga e’tibor qaratilgan:

*Ul Masiheki ulus jon topar erdi so‘zidin,
Bordi-yu xalqni o‘z furqatidin qildi halok.*

Ma’lumki, G‘aribiy yaxshigina shoir bo‘lib, devon ham tartib bergan edi. N. “M.N.”da bu haqda shunday yozadi: “Shoh G‘arib Mirzo – sho‘x tablig‘ va mutasarrif (tasarruf etuvchi, sohib, o‘tkir. – izoh bizniki.) zehnlilik va nozuk taxayyulluq (fikrli) va daqiq taaqqulluq (fahmli, idroki baland) yigitdur. Nazm va nasrda naziri ma’dum (naziri yo‘q, benazir) va mutaxayyila (dunyoqarashi keng) va hofizada adili noma’lum. Ov va qush xotirig‘a marg‘ub va qurro (Qur’onni qiroat b-n yoddan o‘quvchi, qiroatli) va o‘qush ko‘ngliga mahbub. Bu matla’ aningdurkim:

*Qaysi bir gulchehra ul
gulbargi xandonimcha bor,
Qaysi bir shamshod qad
sarvi xiromonimcha bor?*

Takrir, istiora, tajohuli orif kabi go‘zal badiiy san’atlar b-n ziynatlangan mazkur bayt ham G‘aribiyning iqtidori, shoirlik mahoratini yaqqol ko‘rsatib turibdi.

Marsiyada tashxis va tazod san’atlari vositasida ifodalangan quyidagi fikrlar ana shu – G‘aribiyning shoirlik mahoratiga ishora qiladi:

*She‘r-u devoni bu motamda qaro aylab yuz,
O‘ylakim so‘z boshi, shingarfi dog‘i qolmay ol.*

Quyidagi baytda esa bu yo‘qotishdan shoir-larning ruhiyatida aks etgan qayg‘u va motam kayfiyati jonli ifodalangan:

*Shuaro shahrda barcha yaqolar chok aylab,
Tosh urub ko‘ksiga, har yon chekibon vovaylo.*

Umuman, Shoh G‘arib mirzoning axloqiy qiyofasi, go‘zal fazilatlarini haqida o‘sha davrda yaratilgan boshqa asarlarda ham ma‘lumotlar mavjud. Jumladan, “Boburnoma” muallifi u haqida quyidagilarni yozgan: “Yana Shoh G‘arib mirzo edi, bukri edi. Agarchi hay‘ati yomon edi, tab‘i xo‘bedi. Agarchi badani notavon edi, kalmi marg‘ub edi. “G‘aribiy” taxallus qilur edi, devon ham tartib qilib edi, turkiy va forsiy she‘r aytur edi”. Ko‘rinadiki, “Boburnoma”dagi fikrlar “M.N.”dagi ma‘lumotlarni to‘ldiradi va tarixiy shaxs haqidagi qarashlarimiz va tasavvurlarimizni boyitishga xizmat qiladi. Marsiyada bu mulohazalar o‘ziga xos tezis shaklida, ammo yuksak badiiyat b-n ifoda topgan.

Marsiyada barchaning motam kayfiyati, qayg‘u-iztirobi badiiy san’atlar vositasida yorqin tasvirlangan. Shoh G‘arib mirzoning ma‘naviy dunyosi, insoniy fazilatlarini, shoirlik mahorati va atrofdagilarga munosabati ham she‘rda hayotiy misollar orqali dalillangan. Har bir so‘z, misra va bandda uning vafotidan motamda bo‘lgan kishilarning ruhiy holati chuqur lirizm b-n ifoda etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10

жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Т., 2002; Yusupova D. Alisher Navoiyning Shoh G‘arib Mirzoga bag‘-ishlangan tarkibband-marsiyasi xususida // “Alisher Navoiy va XXI asr” mavzusidagi xalqaro anjuman materiallari. – Т., 2022; Казакбаева Д. Ўзбек мумтоз адабиётнда таржибанд ва таркибанд жанрларининг такомил. Филол. фан.б. фалс. доктори дисс. – Т., 2022.

М.А.

ALISHER NAVOIY HAYKALLARI VA HAYKALTAROSHLIK – Haykaltaroshlik san‘atida buyuk mutafakkir va shoir N.ning jonli qiyofasini yaratish borasida e‘tirofga loyiq ishlar qilingan. Shunday haykallardan biri va eng muhtashami poytaxtning Milliy bog‘ida o‘rnatilgan (1991). Ushbu haykal mualliflari samarqandlik haykaltaroshlar Enulla Aliyev, Nodir Bandeladze, Vasiliy Gegcharevlardir. Bu ulkan san‘at asari milliy sharqona uslubda, bronzadan ishlangan bo‘lib, Milliy bog‘ning eng ko‘rkam va baland qismiga joylashtirilgan. Mazkur yodgorlik b-n haykaltaroshlar o‘zbek haykaltaroshligi san‘atiga o‘ziga xos yangilik – me‘moriy-haykaltaroshlik majmuasini olib kirdilar. San‘at asarida buyuk mutafakkir va shoirning fozillik alomatlarini o‘z ifodasini topgan. Ramziy ma‘noda barpo etilgan me‘moriy unsur – gumbaz esa N.ning mahobatli qiyofasini yanada buyuklashtirgan. Haykal mohirona uslubda, yaxlitlik yo‘nalishida bajarilgan, ya‘ni mayda bo‘laklarga kamroq e‘tibor qaratilgan. Faqatgina ko‘krak va yuz qismida hamda liboslar burmalaridagina ayrim detallar maydaroq ishlanganki, ular orqali mualliflar shoirdagi keksalik alomatlarini yorqin tarzda ochib berishga harakat qilishgan. Uzoq masofadan turib, shoirdagi keksalik alomatlarini hasa vositasida ham idrok etish mumkin. Haykalga yaqinlashgan sari hassadagi bu xususiyatlar ikkinchi darajaga o‘tib, shoirning ma‘noli chehrasi, ulug‘vor qiyofasi ko‘zga yaqqol tashlana boshlaydi. Ko‘shk tipidagi me‘moriy majmuadan odamlar oldiga peshvoz chiqib kelayotgan N. gavdalanitirilib, ko‘shkning gumbaz ostiga mutafakkir shoirning

basharyatga qarata aytgan do‘stlikdan qudratli kuch yo‘q ma‘nosini ifodalagan hikmatli so‘zlari turli tillarda o‘yib yozilgan.

Haykaltaroshlik sohasida N. obrazini yaratish o‘ziga xos san‘at darajasiga ko‘tarilgan, desak aslo xato bo‘lmaydi, albatta. Yurtimizning ko‘p-lab shaharlarida ulug‘ shoirga qo‘yilgan haykallar fikrimizning yorqin isbotidir. Jumladan, Chirchiq shahridagi N. haykali A.Rahmatullaev va L.Rabichev (1991)larning yorqin ijod mahsuli sifatida e‘tirof etiladi. 2001-y.da Navoiy shahri markazida ulug‘ shoirning 560 yilligi munosabati b-n A.Rahmatullayev va P.Podosinnikov tomonidan yaratilgan 9 metrli haykalning o‘rnatilishi ham tarixiy hodisalardan biri bo‘ldi.

Haykaltaroshlikning mahobatli turida sermahsul asarlar yaratayotgan ijodkorlar orasida akad., O‘zbekiston xalq rassomi, haykaltarosh Ilhom Jabborov va O‘zbekiston xalq rassomi, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi, Bobur nomidagi xalqaro mukofot laureati, O‘zbekiston Badiiy Akademiyasi a‘zosi Ravshan (Jaloliddin) Mirtojievlarining alohida o‘rni bor. Ular tomonidan yaratilgan yodgorliklarni mamlakatimizning aksariyat viloyat va shaharlarida uchratish mumkin. Jumladan, 2016-y.da Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyot universiteti tashkil etilib, uning hovlisida aynan Ilhom Jabborov tomonidan yaratilgan A.N.ning mahobatli haykali o‘rnatildi (5 metr, gips).

Haykaltarosh X.Husniddinxo‘jayev ijodining yorqin namunasi bo‘lgan Samarqand shahridagi “Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy” haykali ham alohida tahsinga loyiq. Bu muhtasham yodgorlik V.Lunev va M.S.Bulatov rahbarligidagi bir guruh me‘morlarning o‘zaro ijodiy hamkorligida yaratilgan. Haykal ikki qardosh xalq: o‘zbek b-n tojik xalqining azaliy do‘stlik g‘oyasi ifodasidir. N. haykallarining aksariyati bronzadan ishlangan bo‘lsa, Samarqanddagi haykal qizil granit toshdan yasalgani b-n ulardan farqlanadi. Haykaltaroshlikda granit toshi b-n ishlash anchagina mashaqqatli mehnat talab qilishini ham aytish joiz.

Haykaltaroshlikda N.ning mo‘jaz qiyofasini yaratish, shuningdek, o‘ziga xos san‘at ansanb-

lini tiklash borasida ham bir qator ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, P.Chelishhev yaratgan “Alisher Navoiy” (1961–1964, gips) byusti va Samarqand viloyati Kattaqo‘rg‘on tumanida o‘rnatilgan (1960-yy.da) N. monumenti haykaltaroshlik san‘atining go‘zal namunalari sanaladi.

N. haykallari nafaqat yurtimizda, balki jahonning bir necha yirik shaharlarda ham bo‘y ko‘rsatib turibdi. Moskva (2002), Tokio (2004) hamda Boku (2008) shaharlarida o‘rnatilgan N. haykallari mashhur haykaltarosh R.Mirtojiev tomonidan ishlangan. Vashington shahrida ishlangan haykal esa R.Mirtojiev maslahat va tavsiyasi asosida bunyod etilgan. N. haykali AQShning Vashington Kutubxonasi Kongressidan joy olgan.

2017-y.da Shanxay universitetida Xitoy va O‘zbekiston o‘rtasida diplomatik munosabatlarni o‘rnatilganining 25 yilligi munosabati b-n buyuk o‘zbek shoiri N.ning haykali ochildi. Bronzadan ishlangan haykalning balandligi 3,6 metr, postament (haykal o‘rnatiladigan maxsus supa) esa 1,8 metrga teng. Haykal loyahasini R.Mirtojiev tayyorlagan bo‘lib, xitoylik haykaltarosh tomonidan yaratilgan.

Darhaqiqat, O‘zbekiston haykaltaroshlari bir necha bor N. obraziga murojaat etganlar, biroq A.Shaymurodov yaratgan obraz xarakterli. Ya‘ni haykaltarosh ulug‘ shoir dunyosini tushunishga ko‘p marotaba uringan, uning har galgi faoliyatida komil shaxs siymosi sayqal topib, mumtoz ko‘rinishga kirib borgan. Bular orasida atoqli olim H.Sulaymon tavsiyasiga ko‘ra mashhur musavvir Mahmud Muzahhib asari asosida ishlangan haykal, ayniqsa, diqqatga sazovordir. A.Shaymurodov N.ning mo‘jaz kitobat san‘atida tasvirlangan qiyofasini haykaltaroshlikdagi qulaylik – plastik xususiyatlar (nur-soya, hajm va boshqa) yordamida muvaffaqiyatli gavdalan-tira olgan. Haykal keng jamoatchilik tomonidan e‘tirof etildi. U, hatto Moskvadagi nufuzli ko‘rgazmada kumush medal b-n taqdirlandi. Haykalda buyuk mutafakkirning ichki siyrati mohirona talqin etilgan, ayniqsa, yuz tuzilishining nuroniy-ligi, qosh-ko‘zlarining ma‘noli ifodasi haykalta-

rosh tomonidan nozik his qilingan. Haykaldan N. ning muborak boshi biroz quyiga indirilgani estetika ta'sirchanlikni yanada oshirgan. Shubhasiz, mazkur san'at asari N. dahosini haykaltaroshlikka ko'chirish borasida erishilgan eng muhim yutuqlardan biridir. Haykaltaroshning 1960-yy. da yaratilgan "Alisher Navoiy" (2 ta: SamDU va Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi, marmar) kabi haykallari ham realistlik yo'nalishning milliy sayqallangan namunalaridandir.

M.A.

"ALISHERIY" – qator zamondoshlarining guvohlik berishicha, N. tabiatan chuqur ichki madaniyatli, nihoyatda nozikmijoz, juda pokiza va oliytab', xushmuomala va shirinsuhbat bo'lishidan tashqari, tashqi ko'rinishiga, yurish-turishiga ham jiddiy e'tibor va talabchanlik b-n qaragan, doimo yuqori did-farosat b-n kiyingan va bu jihatdan ham kishilarda havas uyg'otgan. Boburning yozishicha, bu sohada, hatto u qator yangiliklarni taomilga kiritgan – birinchi bo'lib joriy qilgan: "Alisherbekki, qalin nimalar ixtiro' qilib edi va yaxshi nimalar ixtiro qilib edi..." Shu boisidan ham uni qurshagan ziyolilargina emas, balki oddiy kishilar ham kundalik hayotda hamisha unga taqlid qilishga intilganlar, aksariyat Alishercha yurish-turishga, Alishercha kiyinishga, Alishercha muomala-nazokatga harakat qilganlar.

Shoirning obro'-e'tibori shu qadar baland va shuhratli ediki, hatto turli kasb-hunar ahli ham uning nomidan istiloh o'rnida ham foydalan-ganlar, ayni paytdagi ibora b-n aytganda, shoir nomiga o'z mollariga "reklama" sifatida murojaat qilganlar. "Boburnoma"dagi mana bu parcha xuddi shu jihatdan guvohlik beradi: "... Har kishikim har ishta bir nima paydo qildi, ul nima-ning rivoj va ravnaqi uchun "Alisheriy" der edi". Bobur bu bobda ayrim hazil-mutoyibalar bo'lganini so'zlab, misol tariqasida quyidagi ishlarni keltiradi: "Ba'zi zarofat bila Alisherbekka isnod (nisbat berish – A.A.) qilurlar edi. Nechunkim, Alisherbek quloq og'rig'ida yog'liq bog'log'on uchun xotunlar ko'k yog'liqni qiyiq bog'log'onni "nozi Alisheriy" ot qo'ydilar. Bu, jumladin,

Binoiy Hiriyydin azimat qilur vaqt eshagi uchun polondo'zg'a g'ayri muqarrar polone buyurur, otin "Alisheriy" der, "poloni Alisheriy" mashhur bo'ldi",

"N.Sh."dan o'rin olgan g'azallarning birida yangi rasm joriy qilmoq tushunchasi b-n bog'liq quyidagi yumoristik bayt uchraydi:

*Bir ko'rmak-u o'lmak bila, ey xasta Navoiy –
Ishq ahli orasinda yangi rasm kiyurding.*

Ad.: Алишер Навоий. Наводир ушшабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

A.A.

ALISHERNING ONASI – Zamonaviy o'zbek adabiyoti namunalarida N.ning onasiga nisbatan ishlatilgan mashhur atama, sifatlash. N. asarlari matnida va uning hayoti, ijodi, u yashagan davr b-n bog'liq adabiy-tarixiy manbalarda uning onasining ismi qayd etilmagan. Shuning u-n zamonaviy o'zbek adabiyotida N.ga bag'ishlab yozilgan lirik, nasriy va dramatik asarlarda N. onasining ismi o'rnida ko'proq *Alisherning onasi* atamasi ishlatiladi. Butun madaniyat va ma'rifat olamida hanuzgacha Abu Said Changning qizi, G'iyosiddin Bahodirning sevimli rafiqasi, o'z davrida tanilib ulgurgan shoirlar Mirsaid Kobuliy, Muhammadali G'aribiyning fidoiy opasi, ulug' mutafakkir N.ning aziz onalari ismiga qiziqish yo'qolgani yo'q. Xalqimizning, deyarli, barcha olim-u fuzalolari, adib shoirlari bu ulug' ona ismiga qiziqishgan. Oybek "Bola Alisher" qissasida Gulbeka ismi b-n tilga olgan, O'zbekiston Qahramoni A.Oripov "Alisherning onasi" nomli she'r yozgan va she'rdan mushfiq va mushtipar, xokisor ona siymosini yaratgan.

Unda A.Oripov *Alisherning onasi*, *Navoiyning onasi* deb mahorat b-n talqin qilgan. Lidiya Bat "Hayot bo'stoni" romanida *Alisherning onasi* shaklida tilga olgan. Yozuvchi Muhammad Ali esa "Navoiy" romanida N. onasining sharafli

nomini Qutlug' Beka tarzida keltirgan va tarixiy haqiqat va badiiy to'qimani me'yorida tasvir-lashga harakat qilgan.

Manbalarining guvohlik berishicha, Alisher-ning onasi "samo ichra yana bir samo" deb e'ti-rof etilgan Ulug'bek mirzoning onasi, malika Gavharshodbeginning ma'rifiy yig'inlarida ish-tirok etgan. Shu xotiralari fonida N. Gavharshod-begimni "V."da tilga olgan.

N. o'z asarlarida yaratgan onalar siyomosida, onalar tilidan bitilgan duo va istaklarida volidasi-ning fazilat-u sifatlarini, nasihat so'zlarini badiiy talqin qilgan.

N. asarlarida onasini *valida* deb keltirganiga guvoh bo'lamiz. "N.M."ning "Mavloni Lutfiy" fiqrasida ham onasi haqida gap bor. Ya'ni ustoz Lutfiy tilidan onasiga qanday muomala qilish borasida o'git aytgani haqida gapirgan: "Bu faqir borasig'a ko'p iltifoti bor erdi va fotihalar o'qur erdi va doim volida mulozamatig'a va rizoye xotirig'a targ'ib qilur erdi". Yoki "M.N."ning Ali Yazdiyga bag'ishlangan fiqrasida bola Alisher Ali Yazdiy b-n suhbat qurar ekan, fiqrada otasi qatorida onasi ham tilga olingan: "...sening uchun fotiha o'quli deb o'z fotihalarig'a musharraf qildilar. Hamul zamon faqirning volidi va ul xayl ulug'lari kelib, Mavloni xizmatida anvoi niyozmandlig'lar qilg'ondin so'ngra, faqirg'a andoq shuur hosil bo'ldi angakim, "ne kishi erkandurlar".

Bu haqda B.Rajabova "Alisherning onasi" nomli maqola yozgan

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ражабова Р. Алишернинг онаси. Муштарак адабий ҳодисалар. – Т., 2019.

B.R.

ALLOH (OLLOH) – islom dinida butun koinotni, undagi eng kichik zarradan tortib, eng ulkan mavjudotgacha yaratgan yagona va boqiy Zot.

Alloh lafzi "alaha" fe'lidan olingan va "iloh" masdariga mansub bo'lib, ma'bud – ibodat qilingan Zot ma'nosini anglatadi. Arablarda "iloh"-ning avvaliga aniqlik artikli bo'lgan "alif" va "lom" harflari kiritilgan va "al-ilohu" hosil bo'lgan. So'ngra hamzaning harakati oldingi lom harfiga o'tkazilgan va ikki "lom"harfi yonmayon kelgandan keyin ular idg'om qilinib, ya'ni qo'shilib "Alloh" lafzi hosil bo'lgan. Ba'zi olimlar "Alloh" lafzi yakka-yu yagona Ma'bud barhaqning o'ziga xos ismdir, u boshqa biror so'zdan olinmagan deyishgan. Bu ism U Zotdan boshqaga ishlatilmaydi. Asmoyi husnadagi barcha ismlar Allohning sifatlariga dalolat qiladi, ammo birgina Alloh lafzi uning o'z Zotiga dalolat qiladi. Allohning barcha ismlari ana shu Alloh kalimasida jamlangandir. Ba'zi ulamolar, Alloh ismi a'zamdir, deganlar. Bu lafzi jalola haqida ayrim olimlar alohida kitob yozgan.

Qur'oni Karim va hadisi shariflarda, shuningdek, aqidaga oid kitoblarda Allohning zoti, ism va sifatleri haqida batafsil bayon qilingan. Qur'onda Allohning 99 ismi kelgan va ular "asmoyi husna" (go'zal ismlar") deb ataladi va har bir ism Allohning o'ziga xos sifati, kuch-qudrati, yagonaligi, xohlaganini qiluvchi, azaliy va abadiy ekani, tug'ilmagan va tug'dirmagan, hech narsaga muhtoj emasligi, hammani rizqlantiruvchi, behojat, sherigi yo'q, tengsiz, qazo-yu qadarni belgilovchi, hammani dunyoga keltiruvchi, yashatuvchi, o'ldirib, tiriltiruvchi, jannat va do'zaxga soluvchi va boshqa bir qator sifatlarga sohib mangu barhayot Zot ekaniga dalolat qiladi.

Aksar diniy kitoblarimizda Allohning sakkizta subutiy sifatleri keltiriladi. Ular: ilm – Alloh taolo hamma narsani biluvchi; hayot – Alloh taolo abadiy va azaliy tirik Zot; qudrat – Alloh taolo har narsaga qodir; sam' – Alloh taolo eshituvchi; basar – Alloh taolo ko'ruvchi; kalom – Alloh taolo gapiruvchi; iroda – Alloh taolo har narsani o'zi ixtiyor qiluvchi; takvin – Alloh taolo paydo qiluvchi. Uning yana ikkita sifati xususida ko'p to'xtalinadi. Ular: Alloh taolo barcha ayb-u nuqsonlardan pokdir; Alloh taoloning sherigi yo'qdir.

N. "S.M." asarida Xudovandning "misli va monandi" yo'qligi, "budu nobud"ni yaratgan ya-

gona Tangri ekanligini aytib, uning yuqorida keltirilgan sakkiz sifatini bir-bir bayon qiladi:

*Yana sekkiz sifatqa mu'taqid bo'l,
Alardin har biriga ko'rguzay yo'l.*

*Kim ul sekkiz erur Haqning sifoti
Ki, boridin munazzah qildi zoti.*

*Erur Hayyu Alim-u yana Qodir,
Murid-u ham sami' o'ldivu nozir.*

*Takallum vasfig'a dag'i muvofiq,
Yana ibod af'olig'a Xoliq.*

*Ne bor aning shariki, ne vaziri,
Ne bor aning sahimi, ne naziri.*

*Ne javhar, ne arazdur, ne makonda,
Ne voqe'dur jihatda, ne zamonda.*

*Chu ermas anga hech ashyo mushobih,
Aning sha'nidadur: "Laysakamislih".*

*Qadim o'ldi kalomi, dag'i olam,
Erur hodis dedim bu so'zni fafham.*

N.ning hamd va munojotlarida Allohning ulug'ligi va sifatleri tilga olinadi, shu b-n birga lirik qahramonning tavba-tazarrulari, yolvorishlari, gunohlarining afv etilishi Haqdan so'raladi. Inson agarchi payg'ambar bo'lsa ham, har qancha orif bo'lsa ham, Allohning mohiyatiga yetolmaydi. N. buni shunday ifodalagan:

*Bo'lub zotingda ojiz har sifat ichinda mavsufo,
Aningdekkim, qila olmay sifoting sharhini zote.*

*Xirad zotingda tashbih etkali har fikrkim aylab,
Takallum anda yo'l topmay magar
hayhot-hayhote.*

"Ilmning avvali (boshi) ma'rifatulloh (Allohnin bilish, tanish)" hadisiga binoan mo'min-musulmon kishi Allohga iymon keltirgandan keyin,

avvalo, U Zotni dinimiz ta'lim berganidek tanishi va bilishi kerak. Shuningdek, hadisda Allohni Zoti haqida emas, yaratilari haqida tafakkur qilishga buyurilgan. Chunki inson Allohning Zotini tafakkur qilgan b-n uni tasavvur qilolmaydi, aksincha, turli xayollar, vasvasalar b-n adashishi, hatto kufrga ketishi mumkin. Qur'onda Alloh O'zining yaratgan narsalarini ko'rib tafakkur qilishga, aql yuritishga va O'ziga iymon keltirib, buyruq va taqiqlariga amal qilishga undaydi. Allohni bu dunyoda ko'rib bo'lmaydi, oxiratda jannatga kirgandan so'ng ko'ra oladi. Hujjat ul-islom Imom Muhammad G'azzoliy (1058-1111) yozadiki: "U ko'zlar ila ko'rsa bo'ladigan Zotdir. Qiyomat kunida yaxshilarga U tarafidan lutf va ne'matlar (jannat) yetadi. Ne'matlarining eng mukammali karamli Parvardigorga nazar solmoq (jamolini ko'rmoq)dir!"

N. asarlarida Alloh so'zining muqobili sifatida arabcha Rab, forsha Xudo, Parvardigor, Kirdigor, Haq, Ezid, Yazdon, turkcha Tengri kabi so'zlarni qo'llagan. N. "X." dostonlari, devoni va boshqa asarlarining hamd va munojot qismlarida Allohning zoti, fe'llari va sifatlarini mukammal bir din olimi o'laroq she'riy tarzda bir-bir zikr qilib o'tadi. Ulug' shoir Allohning yagonaligi, yaratuvchiligi va qodirligi kabi sifatlarini oddiy bayon qilmasdan, Unga bo'lgan komil iymon-e'tiqodini, orzu va armonlarini, tavba va tazarrularini samimiy va ayni paytda shoirona his-hayajon b-n bayon qilib o'tadi. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, N. asarlarida Alloh madhi, sifatleri ikki xil vosita, ikki xil uslub b-n ifoda etilgan:

1. Shar'iy-e'tiqodiy kitoblarga muvofiq Alloh sifatlarining ta'rif etilishi: M-n, Allohning 99 ism-u sifatlaridan **al-Avval** (har borliqdan avval bo'lgan, borlig'ining avvali (boshlanishi) bo'lmagan Zot); **al-Oxir** (eng so'ng qolguvchi, borlig'ining oxiri bo'lmagan, borlig'i doimiy-abadiy bo'lgan Zot); **al-Xoliq** (hamma narsani yo'qdan bor qiluvchi, yaratuvchi), **al-Boqiy** (abadiy bo'lgan, borlig'ining oxiri bo'lmagan Zot) kabi sifatleri quyidagi baytlarda ko'zga tashlanadi:

*Ey sanga mabda'da abaddek azal,
Zoti qadimig abadiy lam'yazal.*

*Ne bo'lub avvalda bidoyat sanga,
Ne kelib oxirda nihoyat sanga.*

*Avval o'zung, oxir-u mobayn o'zung,
Borchag'a xoliq, borig'a ayn o'zung.*

N. "H.A."ning uchinchi munojotida dunyo va unda odamzotning eng mukarram xilqat sifatida yaratilganini ta'kidlab, bu falakda va bu olamda har bir narsaning hisob-kitob b-n yaratilgani **al-Musavvir** (har bir mavjudotni turli shakllarda yaratuvchi, har biriga alohida shakl va xususiyat (tasvir va ziynat) beruvchi Zot), **al-Boriy** (ashyoning va hamma narsaning qismlarini-parchalarini o'xshashsiz, bir-biriga muvofiq va ayb-u nuqsonsiz bir ko'rinishda yaratuvchi Zot) kabi ismlarining tajalliy etgani quyidagi baytlarda ko'zga tashlanadi:

*Qatrag'acha qulzumi zahhordin,
Zarrag'acha shamsayi zarkordin,*

*Oni munga, muni anga band etib,
Bir-biriga borchani payvand etib,*

*Vositalar bo'ldi ayon to'-bato',
Bir-biriga bog'lanibon mo'-bamo'.*

*To tikilib ushbu binik borgoh,
Bo'ldi muhayyo bu ulug' korgoh.*

N. Allohga iymon keltirish haqida to'xtalib ta'kidlaydiki, Allohning zoti, har qanday ayb-u nuqsondan pok, hech bir narsaga o'xshamagan, abadiy va azaliydir. Garchi, Allohning Zoti ko'z-lardan pinhon bo'lsa ham, dunyoning hikmat b-n yaratilgan ashyolari uning ism va sifatlarini oshkor qilib turadi. Barchani bor qiluvchi ham yo'q qiluvchi ham uning O'zidir!

*Borcha jahon ahlig'a zoti nihon,
Mazhari asmo-yu sifoti jahon.*

*Borchani ham, qilg'uchi nobud o'zi.
Borcha borib, bo'lg'uchi mavjud o'zi.*

2. Tasavvufiy timsol va majozlar vositasi- da Alloh sifatlarining madh etilishi:

Aksar tasavvufiy ruhdagi g'azallarda Allohning zot va sifatleri, ishq iztiroblari, oshiq va ma'shuqlik munosabatlari yor, may, soqiy, qadah, ma'shuq, gul, bulbul, zulf, xol, xat, la'l, husn, jamol kabi so'fiyona timsol va majoziy tasvirlar vositasida ta'riflanadi. Majoz uslubi vositasida haqiqat ma'nolari yuzaga chiqadi. Tashqaridan qaraganda, bunday g'azallar shariatga ziddek tuyilishi mumkin. Aslida bunday emas. Ma'noni to'g'ri anglash u-n faqat baytdagi timsol, tashbeh va istioralarning tasavvufiy, botiniy, majoziy ma'nolarda talqin qilish kerak. "G'.S."-dagi dastlabki baytlar fikrimizga misol bo'ladi:

*Ashraquat min aksi shamsil-ka'si anvorul-hudo,
"Yor aksin mayda ko'r" deb, jomdin chiqti sado.*

*G'ayr naqshidin ko'ngul jomida
bo'lsa zangi g'am,
Yo'qtur, ey soqiy, mayi vahdat
masallik g'amzudo.*

Baytda ishtirok etgan yor, soqiy, may va qadah so'zlari tasavvufiy atama o'laroq o'z ma'nosida emas, majoziy mazmunda yor – Alloh, soqiy – murshid, may – ishq, qadah – qalb, ko'ngil – ishq mazhari kabi ma'nolarni anglatib kelmoqda. Mazkur baytlarda oshiq qalbidan sof ilohiy ishqning tajalliy etish shartlari, jarayonlari va holatlari ifoda etilgan. G'azalning keyingi baytlarida tasavvufiy timsol va ma'nolarning yanada murakkab va uyg'un shaklda davom etganini ko'ramiz.

N.ning g'azallaridan ma'lum bo'ladi, Alloh dunyodagi barcha go'zallikning va ishq-u muhabbatning manbayidir. Butun koinotning asosida ilohiy ishq-u muhabbat yotadi. Yer va osmonda Tangri yaratgan har bir narsa borki, Unga intilib yashaydi, Uning ishq va zikri b-n orom oladi. Har bir zarra Uni zikr qilgani kabi yomg'irning har bir tomchisi Unga hamd aytadi:

*Zarrot aro har zarraki bor, zikringa zokir,
Amtor aro har qatraki, bor, hamdinga go'yo.*

Uning beqiyos husni zuhuridan, ilohiy jamolning tajalliy etishidan har bir kishining boshida bir savdo va bu savdo natijasida ikki dunyo bozorida “yuz g‘avg‘o” yuzaga keladi. N. “Men (Alloh) bir yashirin xazina edim, o‘zimni tanitmoq u-n butun maxluqotni yaratdim”, degan hadisi qudsiyga bir necha o‘rinda ishora qiladi. Bu dunyoni “mazohir” ya’ni ilohiy qudrat va go‘zallikni oshkor qiluvchi xos “ko‘zgu”lar makoni sifatida ta’riflaydi:

*Zihe zuhuri jamoling quyosh kebi paydo,
Yuzung quyoshig‘a zarroti kavn o‘lub shaydo.*

*Yuzung ziyosidin ar subh ayni ichra bayoz,
Soching qarosidin ar shom boshida savdo,*

*Zuhuri husnung uchun aylabon mazohirni,
Bu kuzgulara ani jilvagar qilib amdo.*

Haq jonli va jonsiz ashyolarga tajalliy etgani u-n ham narsalar o‘rtasida ishq va oshiqlik, mehr va muhabbat rishtalari paydo bo‘ladi. Koinotda o‘zaro bog‘liq bo‘lgan narsalar borki, Allohning ishq, fayzi va nuridan bahramand holda bir-biriga talpinib yashaydi. Shu o‘rinda ishqning qudrati va jozibakorligi anglashiladi:

*Ravshandururki, mehr yuzungdin olur safo,
Yo‘qsa, ne vajah ila qamar andin topar ziyo.*

*G‘arqi muhiti ishqing edi jon ila ko‘ngul,
Ul damki ruh emas edi tan birla oshno.*

*Gulda yuzung latofatidin range ko‘rmasa,
Bulbulg‘a ne edi bu fig‘on birla, bu navo?*

N. she’riyatida Allohning zot-u sifatleri, U b-n olam va odam o‘rtasidagi munosabatlar, ayni paytda butun mavjudot orasidagi o‘zaro mustahkam aloqalar – majoziy va haqiqiy ishq vositasida o‘z ifodasini topadi. Kitobxon bu mazmun-

dagi g‘azallarni usluban va mazmunan farqlashi, oyat va hadislar, tasavvufiy bilim va timsollar asosida anglashi va tahlil qilishi kerak bo‘ladi

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жылдлик, 1-10-жылдлар. – Т., 2011; Абу Хомид ал-Газзолий. ал-Арбаъин фий усул ад-дин. – Дамашқ: Дор ал-қалам, 2003. – Б; Турсун Аҳмад, Жуман М.Ш. Ислом дини. – Т., 2013; Сўфи Оллоҳёр. Маслак ул-муттақин. – Т., 2012; Абдулқодир Абдураҳим ўғли. Ақоид дарслиги – Т., 2007.

S.R.

ALOUDDIN G‘IJDUVONIY (1336–1428, Buxoro) – Bahouddin Naqshbandning uchinchi xalifasi, naqshbandiya tariqatining o‘z davridagi yetuk piri murshidi. A.G‘. o‘n olti yoshlarida Sayyid Amir Kulolning xalifasi bo‘lgan hazrat Amiri Kalon Vosho‘yiga murid bo‘lib, zikri xufya ta’limini oladi. A.G‘. keyinroq ayni yigitlik pallasida hazrat Bahouddin Naqshbandga murid bo‘lib, u kishining nazariga tushadi. Hazrat Bahouddin Naqshband vafot etganidan so‘ng Xoja Muhammad Porso-ga murid bo‘ladi. N. “N.M.” kitobida A.G‘.ning Bahouddin Naqshbandning as’hoqlaridan ekani va hazrat Bahouddin u kishini Xoja Muhammad Porso suhbatiga borishini amr qilgani, “Va azim istig‘roqi bo‘lgani va bag‘oyat shirintakallum ekani” haqida xabar beradi. Demak, Xoja A.G‘. kuchli istig‘roq holati va shirin so‘zlari b-n suhbatdoshlari qalbini zabt eta olgan. Gohida so‘z aytish asnosida “o‘zdin g‘oyib bo‘lur ermish”. Xoja Muhammad Porso muborak haj safariga otlanganida, qarib qolgan A.G‘.ni ham o‘zi b-n birga hamroh qilib oladi. Shunda Samarqand akobirlaridan biri Xoja Alouddin “bag‘oyat qari va zaif” bo‘lgan, qo‘lidan hech ish kelmaydi. Uni qo‘yib ketsangiz bo‘lard, deydi. Xoja Muhammad Porso: u b-n biror ishimiz yo‘q. Faqat qachon uni ko‘rsak, “xojalar nisbati xotirg‘a” keladi, deb aytadi.

Ali Safiyning “Rashahot” asarida keltirilishi-cha, 22 yashar Xoja Ahror Valiy (1404–1490) Samarqanddan 90 yoshli A.G‘. b-n uchrashish, xizmatini qilish, bilmagan narsalarini so‘rash u-n Buxoroga kelgan. Xoja Ahror A.G‘. b-n bir ne-

cha kun suhbat qilgan. Bir suhbatdan keyin A.G' unga Xoja Ali ar-Romitaniyning ushbu ruboiysini o'qib beradi:

*Bo har ki nishastivu nashud jam' dilat,
V-az o' naramid zahmati obu gilat.
Az suhbatlari vay agar tabarro nakuni,
Hargiz nakunad ruhi Azizon bihilat.*

Tarj.:

*Birov bilan suhbat etding, har safar,
Qalbing g'ash bo'ldi yu, suhbat besamar.
Azizonning ruhi kechirmas seni,
Undaylar yonidan qochmasang agar.*

Xoja Ahror A.G'.dan ko'p narsani o'rganadi va irshod xati olib, yurtiga qaytadi. Manbalarda A.G'.ning hikmatli so'zlari keltirilgan. Jumladan: "Vaqt azizlari(tirik azizlar) agarchi o'tgan ulug'larning martabalarida bo'la olmasalar-da, ularning suhbatlari ham g'animat". Va yana murshidi Bahouddin Naqshbandning: "Akobirlar oytibdurlar: Gurbayi zinda beh az sheri murda, ya'ni tirik pishak o'lgan sherdin yaxshi turur", masalini aytib, o'tgan ulug' zotlar har qancha aziz bo'lsalar ham, tiriklarning ishi tiriklar b-n amalga oshishini eslatib o'tadi.

Hazrat A.G'. Buxorodagi mashhur Namozgoh masjidida janubida joylashgan Filmarza qishlog'idagi Tal (tepalik) ustiga dafn qilingan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим улмуҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил ҳаёт. – Т., 2004.

S.R.

ALYASA' (a.s.) – Qur'onda nomi alohida emas, bir necha payg'ambarlar qatorida zikr qilingan tarixiy shaxs. N.ning yozishicha, u Bani Isroil payg'ambarlaridandir. Otasini Axtub der edi. Alyasa'ning kasbi dehqonchilik edi. A. (a.s.) Ilyos (a.s.)ning amakivachchasi bo'lgan. Allohning amri b-n Ilyos (a.s.) uning tarbiyasi b-n mashg'ul bo'ladi. Muddat yetganda bani Isro-

ilni Haq taologa da'vat etgan. Undan ko'pgina mo'jizalar sodir bo'lgan. Bani Isroil uning ba'zi mo'jizalarga ishonib, ayrimlarini yolg'onga chiqarar edi. Shu jumladan, biri buki, birovning uyiga mehmon bo'ldi va ul mezbonga farzand orzusi erdi va bo'lmas erdi. Uning duosi bila Tengri taolo mezbonga farzand berdi. Ittifoqo, o'sha farzandga bir necha vaqtdin so'ngra ajal yetishdi. Yana uning duosi b-n mazkur bolaning ruhi badanig'a kirib, ko'p vaqt yashadi. Bu xil mo'jizalari ko'pdir. Garchi bu kabi bir qator mo'jizalar ko'rsatsa-da, bani Isroil ba'zida unga ishonar, ba'zida esa yolg'onchiga chiqarardi. Oxiri A. (a.s.)ning xotiri mazkur o'z qavmidan bezib, Zul-kiflni o'rniga tayinlab, munojot qilib, Alloh taologa vosil bo'ldi. Oxirat istab qilgan duosini Alloh taolo ijobat qildi. N. qissa so'ngida A. (a.s.) ham Ilyos (a.s.) kabi sarkash xalqidan qochib ketganiga quyidagi misralarda ishora qilgan:

*Ilyos chu Alyasa'ni voliy yetti,
Haqdin anga anvori nubuvvat yetti.*

*Gar ul qochib el malolatidin ketti,
Ul ketgondek bu dog'i ketmay netti.*

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Носируддин Бурҳониддин Рабғузӣ. Қисаси Рабғузӣ. – Т., 2009; Пайгамбарлар тарихи (Исломият тарихи). – Т., 2014.

S.R.

ALQOB I – hukmdor, lashkarboshi, davlat arbobi va boshqa yuqori martabali shaxslarning rasmiy laqab va unvonlari. Musulmon Sharqi davlatlarida unvon va laqablar berishning o'z maxsus qoidalari (garchi ular hamma davrlarda ham birdek saqlanmagan, ayrim vaqtlarda buzilgan bo'lsa ham) mavjud edi.

A. temuriylar davrida ham bo'lgan. O'sha vaqtga oid rasmiy yozishma va hujjatlarda bek, vazir va boshqa oliynasab kishilarning A.i keltirilganini ko'rish mumkin. A. shaxsning o'sha

vaqtdagi mansabi, mavqeyi va maqomiga qarab o'zgarib turgan. Ma'lumki, N. Husayn Boyqaro davlatida ulkan mavqe va nufuzga ega edi. Shu sababli uning A.i anchagina dabdabali bo'lgan. Tarixchi Mirxond XV asr 80-yy. oxirida, ya'ni N. Astroboddan qaytgandan so'ng uning A.i quyidagicha ekanini qayd etgan: "Janobi hidoyatmaob, maoli oyot, zubdayi arbobi din-u davlat, quvvati as'hobi mulk-u millat, e'timod ad-davlati xoqoniy, muqarrabi hazrati sultoni, nizom ul-haqiqat va-d-din amir Alisher (*ya'ni, hidoyat egasi, sharaf va hurmatning qaytish joyi, din-u davlat arboblarning sarasi, mulk-u millat egalarning yetakchisi, xayr-u ehsonlarni ta'sis qiluvchi, xayr-u ehson muassasalariga ravnaq beruvchi, saltanat ustuni, podshohlarning qo'ldan yetaklovchi, xoqon davlatining ishonchi, sulton hazratlarining yaqin do'sti, haqiqat va din nizomi amir Alisher*)".

Ad.: Ergashev Q. Uslubning shakllanishida davr bilan bog'liq omillar // ЎТА, 2005, № 1.

Q.E.

ALQOB II – rasmiy insholar, maktublarning tarkibiy qismi. O'rta asrlarda, shu jumladan, N. davrida ham rasmiy yozishmalarda muxotab (adresat)ning to'liq A.i (rasmiy laqab va unvonlari) keltirilishi shart, deb hisoblangan. Shu sababli A. rasmiy insholar va maktublarning zaruriy, tarkibiy qismiga aylangan. Maktublarning A. qismi ikki turli bo'lib, ularning birinchi turida adresatning laqablari, unvonlari b-n birga uning oti ham ko'rsatilgan. Ikkinchi turida esa adresat oti tilga olinmagan, lekin keltirilgan laqab, unvonlar orqali uning kimligini bilib olish mumkin bo'lgan.

O'rta asr jamiyatining yuqori tabaqalari orasida o'zaro munosabatlarda takallufning haddan ortishi, mansabdor va asilzodalarga xos shuhratparastlik, izzatlablik, xushomadgo'ylik kabi holatlar ham A.ga o'z ta'sirini ko'rsatgan. Buning natijasi o'laroq, maktublarning A. qismi dabdabali va uzundan uzoq bo'lib ketganini, ayrim hollarda maktublarning uchdan bir yoki ortiqroq qismini ham tashkil etganini ko'rish

mumkin. Shu b-n birga adresatning shaxsi va faoliyatiga munosib va mos bo'lgan, uning xizmatlarining haqli e'tirofini ifoda etuvchi A.lar ham mavjud. N.ga yo'llangan rasmiy maktublarning A. qismi ana shuning yorqin misolidir. 1499-y. da N.ning haj ziyoratiga borish u-n ruxsat so'rab yozgan xatiga Sulton Husayn Boyqaro javob maktubi bitgan. Maktub fors tilida bo'lib, uning A. qismining tarjimasi quyidagicha: "Saltanat ustuni, mamlakat tayanchi, din-u davlat arbobi-ning zubdasi, mulk-u millat as'hobining peshvosi, xayrli binolar muassisi, pokiza ishlarga yo'llangan xoqoniy davlatning madadkori, Sulton hazratlarining yaqini Nizomiddin amir Alisher janoblariga..." (Tarjima "Navoiy zamondoshlari xotirasida" kitobidan olindi).

Ad.: Ergashev Q. Ўзбек насрида иншо. – Т., 2011; Ergashev Q. Услубнинг шаклланишида давр б-н боғлиқ омиллар // ЎТА, 2005, № 1; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

AMAL (ar.– 1. Umid, istak, tilak, orzu; 2. Ish, harakat, ijro; mansab; kuy, ashula, ijro, ohang) – islomda din hukmlariga va aqidalariga ishonishdan tashqari, dindor o'z faoliyati va harakati b-n bajaradigan barcha ishlarni ifoda etuvchi tushuncha. A. umumiy ma'noda diniy marosim va urf-odatlar b-n bog'liq vazifalarni o'z ichiga oladi. Qur'oni Karimda A. ko'p suralarda keladi. Bunda musulmonlar tomonidan bajariladigan savobli ishlar ham, gunoh ishlar ham, shuningdek, shayton tarafidan qilinadigan vasvasa va zararli ishlar ham tushuniladi.

N. asarlarida A.ning diniy mazmuniga ko'p e'tibor qaratgan. Uningcha, inson yaxshi A.lar b-n ikki dunyo saodatiga erishadi, gunoh ishlar b-n esa dunyo va oxiratda xor-u rasvo bo'ladi. Xususan, ilm o'qib, amal qilmaganlarni qattiq tanqid qiladi.

N. "M.Q."da fosiq olim va baxil g'aniy (boy, badavlat kishi)ning umrini zoye qilgani hamda go'rga hasrat va armon b-n ketishini ta'kidlaydi. Chunki: "Biri ulkim, ilm o'rganurga ranj tortti-

yu amal qilmadi, biri ulkim, mol yig‘arg‘a emgag chekti-yu sarf qilurin bilmadi”. Qit‘a:

*Olimekim, ilmi erdi beamal,
Yo g‘aniykim, molig‘a buxl erdi yor.
O‘ldilar yuz hasrat-u armon bila,
Elga bo‘ldi ishlaridin e‘tibor.*

N. boshqa bir tanbihida ham xayr-u ehson qilmagan badavlat kishini – yomg‘irsiz bulutga va amalsiz olimni ustiga kitob ortilgan eshakka o‘xshatadi: “Xayrsiz g‘aniy – yog‘insiz sahob va amalsiz olim – dobbaki anga yuklagaylar kitob”.

N.asarlarida A. ahli – Amaldor; A. hirsu – A.ga berilish; A. muflislig‘i – Yaxshi ishlar yo‘qligi kabi ma‘nolarda kelgan.

A. mazra‘ deganda, maqsad, istak ekini; orzu maylini nazarda tutgan:

*Amal mazra‘in ekkali berma yer,
Havovu havas xirmanin yelga ber.*

A.ning kuy, ashula, ohang ma‘nolarini inobatga olsak, Amal ahli – kuy bog‘lovchi; Amal-u qavl – kuy-ohang ma‘nolarini bildiradi:

*Arg‘anun savti-yu noqus uni birla har yon,
Yuz mug‘ona amal-u qavl ila g‘avg‘o erdi.*

N. asarlarida solih, yaxshi amallarni targ‘ib qilgan, yomon va gunoh ishlardan qaytargan va shu b-n ezgulikka, yaxshilikka da‘vat qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Ислом энциклопедияси. – Т., 2017.

S.R.

AMIN (ar.) – 1. Vakil, ishonchli, sadoqatli. 2. Omonatni saqlovchi, kafil. Tasavvufda avliyoulloh darajalaridan biri: ilohiy sirlardan ogoh inson.

N. “N.M.” muqaddimasida shunday yozadi: “Haq subhonahu va taolo maxluqotda bani odamdin sharifroq va biyikroq xalq qilmaydur,

nevcunki, ma‘rifatulloh ganjining amini va mahrami uldur”. Ulug‘ shoir she‘riyatida ham A. so‘ziga ko‘p murojaat qilingan. M-n:

*Ey Navoiy, chorayi dardingni qilg‘ay ulki bor
Ham rasul-u ham amin, ham mustafo,
ham mujtabo.*

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1370 (х.-ш.).

M.A.

AMIN Umariy (1913, Qo‘qon – 1942, Toshkent) – shoir, dramaturg, tarjimon. A.U. N. tavaludining 500 yilligi munosabati b-n Sh.Huseynzoda b-n hamkorlikda ulug‘ shoirning “L.M.” dostoni nasriy bayonini yaratgan (1941; 1949). Nasriy bayon asarning asl matni b-n birga nashr etilgan (bir sahifada asl matn, ikkinchi sahifada nasriy bayon).

Ad.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. – Т., 2000; Комилов Н. Хизр чаимаси. – Т., 2005.

E.O.

AMINZODA Muhiddin (1904 – Xo‘jand (Tojikiston Respublikasi) – 1966) – tojik shoiri va tarjimoni. Tojikiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan san‘at xodimi. A.M. “She‘rlar” (1935), “Chaman” (1937), “Vatan bahori” (1940), “Zafar sadosi” (1944), “Tanlangan she‘rlar” (1948, 1949, 1952, 1954, 1959), “Dil bahori” (1964) she‘riy to‘plamlari chop qilingan. Ijodida hajviy asarlar ham katta o‘rin tutadi. Viloyat gazetasida “Ambo‘r” (“Ari”) hajviy ruknini tashkil etgan. A.M. 50 dan ziyod kuy, duet va laparlar ham ijod qilgan. Bir necha musiqali dramalar yozgan.

A.M. zabardast mutarjim hisoblanadi. U N. ning “F.Sh.” dostonini tojik tiliga mahorat b-n tarjima qilgan.

A.M. ekviritmikaviy tarjima ustalaridan hisoblanadi – u har bir asarni o‘z vazni va ohangini

saqlagan holda tarjima qiladi. Jumladan, “F.Sh.”ni ham u yozilgan hazaji musaddasi maqsur (mafoiy-lun mafoiy-lun mafoil) vaznining o‘zida o‘giradi:

*Jabinlar gulgul-u kipriklari xor,
Qaboqlar keng-keng-u og‘izlari tor.*

Tarj.:

*Jabinho gulgul-u chun xor mujgon,
Dahontangon, vale sinafaroxon.*

Mohir mutarjim muallif uslubi va asarda qo‘llangan badiiy san‘atlarni ham tarjimada aks ettirishga muvaffaq bo‘lgan. Lekin A. M. XX asrning 50-yy.ida 1740 bayt hajmida mahorat b-n tojik tiliga o‘giran “F.Sh.”ni dahriylikka asoslangan tuzum mafkurasi tufayli dostonning an’anaviy hamd, na’t, munojot boblarini tushirib qoldirib, dostonni “Qalam vasfida bir necha nuqta surmak...” sarlavhasi b-n boshlanadigan 6-bobidan boshlaydi va asosan asar syujeti izidan boradi.

Tarjima tojik shoiri va dramaturgi Fayzullo Ansoriy tomonidan tahrir qilingan. N.ning “F.Sh.” dostoni tarjimasi G‘.Salomov, S.Olimov kabi tarjimashunoslar tomonidan tadqiq etilgan.

Ad.: Alisher Navoiy. Farxod va Shirin. Tarjuma tojikiki Aminzoda M. – Душанбе, 1958; 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд I. – Душанбе, 1988; Саломов Ф. Таржима назариясига кириш. – Т., 1978; Олимов С. Аlisher Navoiy asarlarini tarjimasi badiiy san’atlarini qayta yaratishi va tabdil etishi muammolari. HD. – Т., 1985.

E.O.

AMIR – 1. Hukmdorlar, podshohlarning unvon. Sharq mamlakatlarida, shu jumladan, O‘rta Osiyoda ham qo‘llangan. Bu yerda hukm surgan sulolalardan somoniylarning vakillari shu unvon b-n atalgan: A. Ismoil Samoniy, A. Ahmad ibn

Ismoil Samoniy, A.i Sa‘id Nasr ibn Ahmad ibn Ismoil Samoniy va hakoza. Temuriylar sulolasi-ning asoschisi sohibqiron Temur Ko‘ragon ham A. unvon b-n hukmdorlik qilgan. Mang‘itlar sulolasiga mansub podshohlar ham A. deb atalgan. Ularning oxirgisi amir Olimxon edi, binobarin, mazkur unvon 1920-y.gacha (amir Olimxon shu yili taxtdan ag‘darilgan) mavjud bo‘lgan.

2. Rutba, mansab. O‘rta asrlarda, xususan, temuriylar davrida podshohlarga xizmat qilgan zodagonlar, lashkarboshilar, amaldorlarga amirlik rutbasi berilgan. N. ham A.lik rutbasiga ega bo‘lgan. Ma‘lumki, u dastlab saroy xizmatiga kirganda Sulton Husayn Boyqaro uni muhrdor lavozimiga tayinlagan edi. Oradan ikki yil o‘tgandan so‘ng 1472-y.da N.ni devoni oliy A.i etib tayinlagani haqida farmon chiqargan va shunga binoan shoir yuksak lavozimni egallagan. Bu haqda “Habib us-siyar”da shunday ma‘lumot beriladi. “Shundan keyin sulton xizmatlarining yaqin do‘sti xoqonning munosib xohishiga binoan devoni oliy amirligi mansabini egalladi va tillabof jubba hamda kulohi navro‘ziy b-n sarafroz etildi...”.

Ad.: Наршахий. Бухоро тарихи. – Т., 1991; Низомиддин Шомий. Зафарнома. – Т., 1997; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

AMIR ABDUXOLIQ (Abdulxoliqbek) – xurosonlik oliynasab bek va lashkarboshi. N. b-n bir davrda Husayn Boyqaro saroyida xizmat qilgan. Otasi Nizomiddin Ahmad va bobosi Feruzshohbek ham o‘z davrining taniqli amirlaridan edi, xususan, Feruzshohbek Shohrux mirzo huzurida ulug‘ amir bo‘lgan. Otasidan ko‘ra bobosi ko‘proq mashhur bo‘lgani sababli A.A.ning ismiga bobosining ismini qo‘shib, Amiri Feruzshoh deb ham ataganlar. A.A. 1469-y.dan Husayn Boyqaro xizmatida bo‘lgan. Yodgor Muhammad mirzo xuruj qilganda, Husayn Boyqaro amir Valibek va A.A.larni unga qarshi yuborgan. So‘ngra o‘zi ham ularning ortidan borgan. Chinnoron jangida Sulton Husayn lashkarining so‘l

qo‘liga qo‘mondonlik qilish A.A.qa topshirilgan. Bu urushda N. ham qatnashgan. Yengilgan Yodgor mirzo qaytadan kuch to‘plab kelib, Hirotni egallaganda A.A. Husayn Boyqaroning unga qarshi harbiy harakatlarida ishtirok etgan. Sulton Husayn Bog‘i Zog‘onga hujum qilganda, amir A.A.ni amir Valibek b-n birga Yodgor mirzoning asosiy tayanchi bo‘lgan Ali Jaloyirni qo‘lga olish u-n yuborgan.

A.A. iqtidorli lashkarboshi bo‘lgan. Mirzo Abu Bakr Xurosonga bostirib kirganda, Abdulloliqbek Sulton Husaynning farmoniga binoan bir nechta beklar b-n unga qarshi jangga kirgan. Abu Bakr mirzo yengilgan va qochgan. Xorazm viloyatiga Shayboniyxon hujum qilganda, Sulton Husayn Boyqaro A.A.ni o‘n ming kishilik qo‘shin b-n yordamga yuborgan. Keyinchalik Sulton uni Xorazmga hokim qilib tayinlagan va u bir necha yil Xorazmni idora qilgach yana Hirotni chaqirib olingan. 1498-y.da Marvga yurish chog‘ida, Sulton Husayn o‘g‘li Muhammad Qosim mirzoni Hirotni boshqarishga tayinlab, N. va A.A.ni uning yoniga qo‘yib ketgan. A.A.ning qachon vafot etgani ma‘lum emas.

Ad.: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. 2-жилд. – Т., 2008; Таворихи гузида – Нусратнома. Факсимал. – Т., 1967.

Q.E.

“AMIR ALISHER BORASIDA SULTON HUSAYN MIRZO HAZRATLARI CHIQARGAN (NISHON)” – N. nomiga chiqarilgan maxsus hujjat. Tarixdan ma‘lumki, N.ning ukasi Balx hokimi Darvish Alibek 1490–1492-yy.da Husayn Boyqaroga bo‘ysunishdan bosh tortadi va sultonning siyosatiga uchraydi. Ana shu yili Husayn Boyqaro N. nomiga bir nishon chiqaradi. Nishonda ukasining sultonga qarshi harakati tufayli N.ga nisbatan hech qanday ko‘ngilsizlikka yo‘l qo‘yilmasligi ta‘kidlanadi.

Nishonni o‘qir ekanmiz, Husayn Boyqaro oldida N. buyuk inson sifatida gavdalanishini ko‘z oldimizga keltiramiz. Darvish Alibek voqeasi va bu nishon haqida matbuotlarda xabar va ma-

qolalar e‘lon qilinsa-da, biroq nishonning to‘liq tarjimasi ilm ahli diqqatiga havola qilinmay kelinardi. 1982-y.da uning o‘zbekcha tarjimasi e‘lon qilindi. Matni quyidagicha: “(Taxtimiz) tayanchi, zafarlarga yo‘ldosh farzandlar, sof rayli va osmon savlatli amirlar, qalbi quvnoq sadrlar, oliy qadrli vazirlar, davlat arkonlari, oliyjanob hazrat (sulton)ning ayonlari va shuningdek, ulug‘ sayidlar tabaqasi, izzatli ulamolar va mashoyixlar, barcha aholi va avom, turk-u, arab-u ajam guruhlari – hamma bilsin!

Jahon ahliga zohir, oydin va ravshandirki, biz o‘zimizning xos mahramlarimiz darajasini yuksaltirishni, o‘z maxsusligi bilan tanilgan yaqin kishilarimizning martabasini ulg‘aytirishni vojibotlardan deb hisoblaymiz. U mahramlar (bizga nisbatan) sobiq munofiqliliklari, vafodorliklari va haqgo‘yliklari tufayli (hozirda ham) bizning saropardamiz xilvatxonasiga yaqindirlar va mahramlikning eng yuqori poyasiga yetganliklari tufayli, xotirimiz sirlariga aloqadordirlar. Xususan, saltanatning ustuni, davlatimiz tayanchi, xoqonlikning kifti, sulton hazratlarining yaqini Nizomuddin Amir Alisher!

Biz o‘z davlatimiz oftobi shu‘lasi balqigan va (sultonlik) navbatimiz tantanasi yangray boshlagan kunlardanoq sof ra‘yimiz va shifobaxsh niyatimizni u zotning oliy darajadagi izzatini yanada kamolga yetkazishga va yaqinlik pog‘onalarini yanada yuksaltirishga qaratdik: uning orzulari poyasini va shavkat-u qudrat cho‘qqisini pok rabboniy inoyat qo‘llovi bilan shu chegaraga yetkazdikki, u zotning oliy shuhrati “sobiq mahramlar – bizga yaqinlardir” (degan oyatda) ko‘zda tutilganlar orasida “Musoga Horun qanday yaqin bo‘lsa, sen ham men uchun shundaysan”, degan oyatning qimmatbaho saruposi bilan sharaf topdi va shu tufayli, bizning davlatimiz nishoni “menga o‘z ahlmdan nazir bershin, birodarim Horun bilan taxtimni mustahkamlagin” degan oyat nag‘masi bilan tarannum etilmoqda va bu ma‘ni kun sayin, balki, soat sayin ortib va mustahkamlanib bormoqda.

Mazkur saltanat ustuni (Amir Alisher)ning birodari shu kunlarda ba‘zi gunohlari tufayli (biz

tomonidan) e'tiroz maydonida tutib turilipti. Lekin irodami shuki, tez orada uning jarimalari sahifasini afv raqamlari bilan yuvib, ravshan qilurimiz. Ammo shu orada bizning nurli xotirimizda shunday (xavf) tutildiki, sahv-u g'afat arboblari xatkorlik va kaltabinlik yuzasidan kelib chiqib, bu voqeani mamlakat tayanchi (Alisher)ning ishlariga ham ta'sirli, deb o'ylab qolishlari mumkin.

Shunga binoan, ushbu hukmni buyurdik mazkur saltanat ustunining vakillari, korgarlari va mutasaddilari hukmimiz ostidagi mulklarning barchasida bizning ilgarigi mutlaqo to'g'ri ko'rgazmamizga amal qilib va benihoya g'amxo'rligimiz soyasida o'z ishlariga kirishsinlar, (amirning) nafis xotirini osuda tutsinlar!

Hokimlar, dorug'alar, dorussaltana Hirot va buluklar aholisining tutishlari lozim bo'lgan yo'l shuki, ular (amirning) yuksakligi va qudratligini bizning davlat bilan egizak deb bilib, uning bizga yaqinligi va mahramligini ming bor ortiq tasavvur qilsinlar, u kishiga va qaqrindoshlariga nisbatan sultonning mehribonligi va shafqatini kundan kunga taraqqiyda, deb bilsinlar, (amirning) muhim ishlarida ko'maklashish va qo'llab-quvvatlashni bajo keltirsinlar, nuqsonga yo'l qo'yishdan o'zlarini tiysinlar va ehtiyot bo'lsinlar!

Oliy farmonga muvofiq – uning joriyligi kecha-kunduzlar boqiy ekan, davom etsin, – muborak ramazon oyining yigirma to'rtinchisida 898 (9-iyul, 1493)-yili bitildi.

Ad.: Ўринбоев А. Алишер Навоий ҳаётига оид икки ҳужжат // Адабий мерос. 2-сон. 1982; Абдурахман Джамми. Писма. – Душанбе, 1989; Бартолд В.В. Мир Али Шир и политическая жизнь. Соч. Т. 2. ч. 2. – М., 1964; Ўринбоев А., Ҳасанов М. Навоий замондошлари мактубларида. – Т., 1990.

B.R.

AMIR BADRIDDIN (1498-y.da o'ldirilgan) – xurosonlik amirlardan. N.ning zamondoshi va sodiq tarafdori. O'z faoliyatini sulton Abusaid davrida oddiy navkarlikdan boshlagan. Sulton Husayn davrida amirlik rutbasi berilgan. 1487–

1488-yy.da N. b-n Astrobodda bo'lgan. Keyinchalik Isfaroin viloyatining hokimi etib tayinlangan va o'limiga qadar shu mansabda turgan. O'zining yaqin do'sti Bobo Alibek b-n birga A.B. o'z faoliyatida N.ni rahnamo deb bilgan va uning siyosiy yo'lini qo'llab-quvvatlagan. Shu sababli N.ning katta ishonchini qozongan. Buni N.ning Astrobodga hokim qilib yuborilgan vaqtida A.B. ni o'zi b-n olib ketgani ham tasdiqlaydi. Uning A.B.ga qanchalik ishongani tarixiy manbalarda keltirilgan ushbu ma'lumotda ham ko'rinadi: “Amir Nizomiddin Alisher Jurjonda mamlakat ishlarini bir yil muddat idora qilgandan keyin xotirini ko'p hurmatli xoqonga mulozamat qilish istagi chulg'ab oldi va istixoradan so'ng A.B.ni Astrobodda o'zining o'rniga qoldirib, dorussaltana Hirot sari otlandi va jami iqtidor xoqonning ko'zlarini nurlantirib, o'sha viloyat hokimligini arkoni davlatidan birontasiga topshirishni iltimos qildi”. Lekin o'sha paytda Sulton Husayn mirzo N.ning poytaxtga qaytishiga rozilik bermagan. Faqat bir necha oydan so'nggina mazkur masala o'z yechimini topgan. N. Hirotga qaytganda, A.B. ham poytaxtga kelib, o'z xizmatini shu yerda davom ettirgan (1488). Hirotida vaziyat hamon murakkab bo'lib, shoirning dushmanlari unga qarshi faoliyatini davom ettirayotgan edi. Darvesh Alibek isyoni (1490) ularga yana bir bahona bo'ldi va ular zo'r berib bu ishda N.ning qo'li borligiga Sulton Husaynni ishontirishga urindilar. Lekin N. va uning do'stlari ham qarab turmaganlar. Birmuncha vaqt davom etgan bu qarama-qarshilik oxir-oqibatda Majdiddinning mansabidan bo'shatilishi hamda javobgarlikka tortilishi b-n tugagan va u podshohning buyrug'i b-n A.B. tomonidan hibsga olingan.

N. boshliq taraqqiyparvar kuchlar safida turib, A.B. markaziy hokimiyatni mustahkamlashda, isyonchi beklar va shahzodalarning harakatlariga qarshi kurashda ishtirok etgan va shu yo'lda halok bo'lgan (1498). Bu voqeaning qanday yuz bergani haqida tarixiy manbalarda ma'lumotlar saqlanib qolgan. O'sha paytda u Isfaroyin viloyatida hokim bo'lgan. Husayn Boyqaroning o'g'li, Astrobod hokimi Muhammad Husayn mirzo isyon ko'taradi

va katta qo‘shin b-n kelib Isfaroyinni qamal qiladi. U A.B.ga taslim bo‘lishni va uning tomoniga o‘tishni taklif etgan. Lekin A.B. xoinlikdan ko‘ra o‘limni afzal ko‘rgan va jangda o‘ldirilgan. Bu haqda Xondamir shunday yozadi: “Muhammad Husayn mirzo... 995-yilning oxirida Isfaroyin ustiga yurdi, nogoh Amir Badriddinni qamal qildi. O‘sha sherpesha amir huzuriga odam yuborib, uni itoat va tobe‘likka da‘vat qildi. Amir Badriddin xoqoni mansurning tarbiyatini rioyat qilib, shahzodaga bo‘yin egmadi. Huzuridagi andak odami bilan Astrobod sipohiga qarshi jangga tushdi.... Ammo Muhammad Husayn mirzoning lashkarlari ko‘plik qilib, uni har tarafdan o‘rab oldi.... O‘sha zahotiy oq jangni to‘xtatsin deb omonlik va‘da qildilar va uni shahzodaning marhamatidan umidvor qildilar. Amir Badriddin bu gaplarga mutlaqo quloq solmadi va tig‘ zarbidan shahidlik sharobini ichmaguncha, jangni davom ettirdi”.

Ad.: Эргашев К. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. – Т., 2009; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Турсунов Ю. Навоийнинг ҳаёт йўли: йиллар ва манзиллар. – Т., 2023.

Q.E.

AMIR KAMOLIDDIN (to‘liq ismi Amir Kamoliddin Sulton Husayn, XV asr) – shoir, mudarris. Xondamir o‘zining “Xulosat ul-axbor” asarida A.K. to‘g‘risida shunday yozadi: “Tab’ining sog‘lomligi-yu zehning o‘tkirligi, nasl-nasabining ulug‘ligi-yu o‘z mehnati b-n erishgan darajalarining buyukligi, nafsga berilmagani-yu go‘zal xulqi b-n mashhur edi. Muloyimtabiat, mulozamatli va shirinso‘z kishi bo‘lib, hamisha xulq-atvor va yurish-turishda U N.ga taqlid qilardi.

Ba‘zida qasida va g‘azallar ham yozib turardi. Quyidagi matla’ uning ijodi mahsulidir:

*Manam on kas, ki az himmat kashidam
poy dar domon,
Qadam dar vodiya hayrat nihodam
be sar-u somon.*

Tarj.: Men ham himmatim tufayli o‘zimni chetga olgan kishiman. Ovvora-yu sarson bo‘lib hayrat vodiysiga qadam qo‘ydim”.

Ad.: Фиёсиддин ибн Хумомиддин Хондамир. “Хулосат ул-ахбор фи баён ал-аҳвол ал-аҳёр” (“Яхши кишиларнинг ҳаётлари тўғрисида қисқача маълумотлар”) асаридан бир бўлим // Гўё Эътимодий наирга тайёрлаган. – Кобул, 1966.

K.R.

AMIRI RAVSHAN ZAMIR – N.ning ulug‘ shoir va mutafakkir bo‘lishi b-n birga davlat arbobi va madaniyat homiysi sifatida amalga oshirgan, mamlakat obodonligi yo‘lida qilgan xayrli ishlari evaziga xalq orasida unga berilgan faxrli laqab. (Q.: Navoiy qurgan binolar, “Navoiy davlat arbobi”, “Navoiyga bag‘ishlangan asarlar”). Hozir ham, xususan, Hirotda “A.R.Z.” iborasi “Navoiy”ni anglatadi.

Ad.: Ҳайитметов А. Табаррук излар изидан. – Т., 1979.

Ab.H.

AMIRIY MAVLONO YUSUF (XV asr Hirotda) – zullisonayn shoir. N. “M.L.”da Amir Temur zamonidan to‘g‘li Shohrux hukmronligining oxirigacha yetishib chiqqan turkiy shoirlar qatorida A.M.Y.ni ham hurmat b-n sanab o‘tadi. “M.N.” tazkirasining avvalgi majlisida esa unga alohida fiqra ajratib, “Mavlono Amiriy turk erdi va turkcha she‘ri yaxshi voqe’ bo‘lubdur, ammo shuhrat tutmabdur”, – deb ma‘lumot beradi va shoirlik mahoratiga misol sifatida “Dahnoma”-dan quyidagi baytni keltiradi:

*Ne yemakdin, ne uyqudin solub so‘z,
Yemakdin to‘yub, uyqudun yumub ko‘z.*

Forsiy ijodida Kamol Xo‘jandiyga tatabbu qilganini aytib, bir matla’sini namuna tariqasida beradi:

*Ro‘zi qismat har kase az aysh baxshi xud sitond,
G‘ayri zo hid, k-o‘riyozatho kashid-u xushk mond.*

Tarj.: Nasiba taqsim qilinayotgan kunda ayshdan har kim o‘z ulushini oldi, faqat zohid har qancha ranj-u mashaqqat cheksa-da, quruq qoldi.

“Qabri Badaxshon sari Arhang Saroydadur”, – deydi.

N. A.ning devonini chuqur o‘rgangan. Uning “Vafo to bo‘ldi jononimg‘a maxsus...” degan misra b-n boshlangan g‘azali vazni va radifida:

*Raqib ul nav’ erur jonong‘a maxsus
Ki muhlik dardi oning jong‘a maxsus.*

Va:

*Erur ishqing meni mahzung‘a maxsus
Ki, Layli dardidur Majnung‘a maxsus,*

matla‘lari b-n 2 g‘azal yozgan. A. g‘azallari, tarje‘band, tuyuqlarining ruhi lirikasiga chuqur singib ketgan. A. tarje‘bandining har bandi oxirida takrorlanuvchi:

*Holatim bad, g‘ussa behad, vasl maqsad, nola besh,
Baxt vojun, dard afzun, diyda purxun, siyna resh,*

bayti b-n N.ning:

*Ko‘z och, ashki nadomat soch
o‘z ahvolingg‘akim, bordur,
Tunung tiyra, ko‘zung xira,
yo‘ling burtoq, oting oqsoq...
Ko‘zum namlik, bo‘yum xamlik,
ichim anduh-u motamlik,
Ne hamdamlik, ne marhamlik
topib bu mehnati pinhon...*

kabi baytlari o‘rtasida uslubiy o‘xshashliklar b-n bir qatorda g‘oyaviy hamdardlik ham bor. N. ham o‘z davridan, yashagan tarixiy-konkret muhitidan, undagi adolatsizlik – do‘stining nosamimiyligidan, inson bolasining baxtga yo‘l topa olmay, ruhan qiynalganidan, g‘am-anduhga botganidan o‘z noroziligini A. singari qisqa-qisqa iboralar b-n lo‘nda-lo‘nda qilib ifodalagan.

Shularga asosan, A.ni N.ning eng ko‘zga ko‘ringan salafklaridan hamda ustozlaridan biri deb hisoblash mumkin.

Ad.: *Амирий. Фазаллар. Таржеъбанд. Туюқлар // Навоий замондошлари (Терма шеърлар). – Т., 1948; Юсуф Амирий. Даҳнома. Чоғир ва Банг // Муборак мактублар. – Т., 1987; Давлатишоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. – Хўжанд, 2015; Зариф Ҳ. Навоийнинг адабий муҳитига доир // Навоий замондошлари. – Т., 1948; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1976.*

E.O.

AMIRIY (Taxallusi; ismi: Amir Umarxon (1787 – Qo‘qon – 1822) – Qo‘qon xoni, iste‘dodli zullisonayn shoir. Qo‘qon xonlari sulolasiga mansub bo‘lib, shohruxiyardan Norbo‘tabiyning o‘g‘li. O‘zbeklarning ming urug‘idan. Boshlang‘ich savodini oilada chiqarib, keyin

madrasada tahsilini, kamolga yetkazadi. Zamon fuzalolaridan Muhammad Ya‘qubdan tasavvuf ilmini o‘rganadi. Bu davrda Qo‘qon xonligi taxtida uning akasi Olimxon o‘tirar edi. Yoshligidan saroy xizmatiga jalb qilingan U. o‘zining zakovati va salohiyati b-n tez orada akasining o‘ng qo‘liga aylanadi va davlatni boshqarish ishlarida faol ishtirok eta boshlaydi. Olimxon 1807–1808-yy.da unga Farg‘ona hokimligini topshiradi. Shu yillarda u Andijon hokimi Rahmonqulibiyning qizi Mohlaroyim (Nodira)ga uylanadi.

Siyosiy arbob sifatidagi nozik iste‘dodi, xalq va amaldorlar b-n muomala madaniyati, yaxshi xulqi, chuqur bilimi, keng dunyoqarashi tufayli qisqa fursatda u hokim tabaqalarning e‘tiboriga tushadi. Ular Zolimxon nomi b-n mashhur bo‘lgan Olimxonning Toshkentda ko‘tarilgan g‘alayonni bostirish u-n qo‘shin tortganidan foydalalanib, fitna uyushtiradilar va 1810-y.da A.ni xon qilib ko‘taradilar, Olimxon esa o‘ldiriladi. A. Qo‘qon xonligi hududini kengaytirish, hokimiyatni mustahkamlash borasida o‘zidan ilgari o‘tgan xonlar siyosatini davom ettirgan. Buxoro amiriga qarashli Turkiston shahri (1815), O‘ratepani

(1817) bosib olgan. Sirdaryo bo'yidagi qozoqlardan tortib olgan yerlarda Yangiqo'rg'on, Julek, Qamishqo'rg'on, Oqmachit, Qo'shqo'rg'on nomli harbiy istehkomlar qurdirgan. Ular O'rta Osiyoni Rossiya b-n bog'laydigan muhim savdo yo'lida joylashgan edi. U Rossiya b-n diplomatik munosabatlar o'rnatishga harakat qilgan, 1812-y. da Peterburgga elchilar yuborgan, biroq qaytishda ulardan biri xastalanib vafot etadi, ikkinchisi esa, Petropavlovskda surgun qilingan askar tomonidan o'ldiriladi. Bu noxush voqeani bartaraf etish u-n 1813-y. mayda Qo'qonga F.Nazarov elchi bo'lib keladi. A.ga 1818-y. Qo'qonda jome masjidi qurdirgani u-n ulamolar fatvosi b-n unga "amir ul-muslimin" unvoni berilgan. A. davrida xonlik hududida sug'orish inshootlarini kengaytirish, kanallar qazish, masjid va madrasalar qurish kuchaygan. Qo'qon, Toshkent, Turkiston, Chimkent, Sayram, Avliyootada masjid va madrasalar qurilib, qabristonlar tartibga keltirilgan. Shahrixon shaharchasi barpo etilgan, yangi qishloqlar vujudga kelgan. Xon amaldorlarining talonchilik siyosatiga qarshi Chimkent va Sayramda ko'tarilgan qozoqlar qo'zg'oloni bostirilgan.

XIX asrning 2-choragida Qo'qonda o'ziga xos ilmiy-madaniy muhit vujudga keladi – uning boshida ma'rifatparvar hukmdor A. turar edi. U ilm, madaniyat, san'at, adabiyot, turli kasb-hunarlarining rivojiga katta e'tibor beradi, madrasalarda o'qish-o'qitish ishlarini yaxshilaydi, turli hunar maktablari ochilishini qo'llab-quvvatlaydi. Ilm-u ijod ahliga homiylik qilganligi tufayli uzoq-yaqindan ko'plab iste'dod sohiblari undan panoh izlab kelganlar. O'zi ham Amiriy taxallusi b-n she'rlar yozgan xon, xususan, shoirlarni o'ziga yaqin tutar edi. Uning atrofida 70 dan ortiq shoir yig'ilgan. 1821-y.da Fazliy Namangoniy A. amriga binoan 63 shoirning she'rini o'z ichiga olgan "Majmuai shoirin" to'plamini tuzadi. A.ni ulug'lab qasidalar yozish, g'azallariga tatabbu'lar bog'lash bu shoirlar ijodida yetakchi o'rin tutgan.

Mohlaroyim va o'g'li Muhammadalixonga uning ta'siri kuchli bo'lgan. Mohlaroyim Nodira va Komila (tojik tilidagi she'rlarida Maknuna),

o'g'li Xon taxalluslari b-n ijod qilishgan. Nodira devoni debochasida yozilishicha, U.ning latif ta'bida hamisha she'r shavqi g'olib bo'lib, har lahza ijod zavqi b-n yashagan, xayolida doim yangi-yangi tashbeh-u timsollar, baytlar aylanib yurgan. Davlat ishlari, mamlakat tashvishlari uning butun vaqtini olganiga qaramay, g'azal-u muxammaslar yozishni kanda qilmagan va bu go'zal she'rlar atrofida katta ta'sir ko'rsatgan. O'zi ham A. ta'sirida va unga taqlid qilib she'riyatga kirib kelganini e'tirof etadi.

A. ijodida mumtoz she'riyatning 10 ga yaqin janrlarida yaratilgan ko'plab she'rlar mavjud. Bu she'rlar shoir devoni nusxalari, Fazliyning "Majmuai shoirin" tazkirasi, turli bayozlardan joy olgan. A. ijodiga qiziqish shu darajada kuchli bo'lganki, uning devoni XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Toshkent, Buxoro, Istanbul kabi shaharlarda toshbosma usulida 15 martadan ortiq chop etilgan. Shu b-n birga, she'riyat muxlislari tomonidan qayta-qayta ko'chirilgan, she'rlari turli bayoz va majmualarga kiritilgan. Ularning nusxalari Sankt-Peterburg, Toshkent, Samarqand, Buxoro va Qo'qondagi qo'lyozma fondlari, kutubxonalar, muzeylar va ba'zi bir adabiyot muxlislari qo'lida saqlanadi. O'zr FA A.N. nomidagi Adabiyot muzeyida U. devonining 26 ta, Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institut fondida 17 ta qo'lyozmasi mavjud. A.ning qo'qonlik adabiyot ixlosmandi S.Yo'ldoshevning shaxsiy kutubxonasida saqlanayotgan 1877-y.da ko'chirilgan nisbatan mukammal devoniga asoslanadigan bo'lsak, shoirning hozirgacha bizga jami 544 ta she'ri ma'lum: 465 ta g'azal, 53 ta muxammas, 5 ta musamman, 6 ta musaddas, 16 ta tuyuq. O'zbek tilidagi she'rlar 307 ta, fors-tojik tilidagi she'rlar 163 tani tashkil etadi. O'zbek va fors-tojik tilidagi she'rlarini to'plab, devon tartib bergan. U g'azal, muxammas, musaddas, tuyuq janrlaridagi 10 ming misradan ortiq she'rni o'z ichiga oladi.

A. ijodi janriy tarkibi jihatidan rang-barang bo'lmaganidek, mavzu doirasi ham keng emas. Shoir merosi g'azal, muxammas, musaddas, musamman, tarjeband, tuyuq kabi janrlardan iborat. U o'z iste'dodini ko'proq g'azal va muxammaslar yaratishda namoyon etgan. Shoir she'riyati mavzu-

sigra ko‘ra asosan ishqiy yo‘nalishda. Diniy mavzudagi she‘r va baytlar ozchilikni tashkil qiladi. Shoh-shoir ijodida salafarida bo‘lgani kabi taqdiridan, dunyodan, odamlardan shikoyat motivlari, deyarli, uchramaydi. U., asosan, aruzning xalqchil, ko‘p qo‘llanishi jihatidan turkiy vaznlr sifatida mashhur ramal va hazaj bahrlarida ijod qilgan.

A. she‘riy salohiyati ancha baland shoir bo‘lgan. U Lutfiy, Jomiy, N., Fuzuliy, Bedilni o‘ziga ustoz sanab, ulardan mahorat sirlarini o‘rganadi, ularga ergashib ijod qiladi, g‘azallariga muxammaslar bog‘laydi. Bu haqda uning o‘zi shunday yozadi: “Va gohi ustodlar devonlaridin biror shavqangez va muhabbatomez g‘azaldin rangin va tahsin qofiya topar erdim, tatabbu‘ida g‘azal aytur erdim, filhol, zavq-shavq fartidin muxammas bog‘lar erdim. Va chun har abyot gavharlarin xayol dafinasidin terib va har nazm javharlarin andisha xazinasidin chiqorib, zohir qilur erdim”. Ayniqsa, N.ning “Et”, “Tut”, “O‘t”, “Erur”, “Qolmamish”, “Etmish”, “Ixtisos”, “Maxsus”, “Har taraf, o‘ynamoq”, “Tasadduq” “O‘lturg‘udek”, “Aning”, “Aylamak”, “Aylading”, “Ko‘rung”, “Ko‘rmadim”, “Bor ekan”, “Isi”, “Qiloli”, “Kelmadi”, “Sadqasi” radifli o‘nlab g‘azallariga tatabbu‘lar qilgan. Shoirning “Xastamen ul guldin ayru andalibi zordek”, “Qadam qo‘ydi buzulgon tiyra kulbam sori tun mohim”, “Ko‘zimdin to nihondur og‘zingu zulfung savodi ham”, “Manki sahroyi junun Majnuni sargardoniman”, “Chekmasa gar charx bir xurshidi tobon dardini”, “Yo‘luqti tun arosida manga ul mohi shabgardim” misralari b-n boshlanadigan g‘azallari ham buyuk salafi g‘azallariga tatabbu‘lardir. A. yana N.ning 24 ta g‘azaliga muxammas bog‘lagan, salafi qo‘llagan timsol-u tashbehlarni rivojlantirgan va ma‘no doirasini kengaytirgan. O‘zining buyuk salafidan bahramandligi haqida uning o‘zi shunday yozgan edi:

*Bir paripaykar xati la‘lini sharh ettim, Amir,
Bu g‘azalni zeri mashqidir Navoiy daftari.*

A.ning o‘z devoniga yozgan so‘zboshisida-yoq N. ta‘siri shundoqqina sezilib turadi. Bu debochani u ustozlari debochasiga o‘xshatib yozgan.

A. ham N. kabi 9, 10, 11, 12, 13 baytli uzun-uzun g‘azallar yozadi.

A. o‘z tatabbu‘larida goh vazn, qofiya va radifni saqlasa, goh qofiya tartibini o‘zgartiradi. M-n, N.ning mashhur “Kelmadi” radifli g‘azaliga tatabbu‘sida ham yangi qofiya tartibini qo‘llaydi:

*Necha kun bo‘ldiki, ul sarvi xiromon kelmadi,
Bordi vaslini so‘rog‘lab ko‘yiga jon, kelmadi.*

N. g‘azali esa mana bunday boshlanadi:

*Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulro‘ kelmadi,
Ko‘zlarimga kecha tong otquncha uyqu kelmadi.*

A. ham N. qo‘llagan so‘zlarni sevib qo‘llaydi, N.ga o‘xshab gap tuzishga harakat qiladi, N. kabi katta-katta g‘azallar yozadi. Matla‘ni go‘zal boshlashga harakat qiladi. Bu uning har bir g‘azalga katta tayyorgarlik ko‘rib kirishganini ko‘rsatadi. O‘z fikrini xalqona tashbehlr b-n asoslashda ham N. yo‘lidan boradi. Ba‘zida baytlarini navoiyona shakllantiradi. M-n, A.ning:

*Vasl aro taklifi jannat qilmakim, maqbul emas,
Hur qilmas orzu har kimni bo‘lsa yori xo‘b, –*

bayti aslida N.ning:

*Kimki oning bir malaksiymo parivash yori bor,
Odami ersa, pari birla malakdin ori bor, –*

degan mashhur misralarining o‘ziga xos yangi-cha talqinidir.

N.ning ma‘shuqaning oshiq ahvolini so‘ramasligiga lablarining azbaroyi shirinligidan bir-biriga yopishib qolganligi sabab qilib ko‘rsatilgan husni ta‘lil san‘atining betakror namunasi bo‘lgan go‘zal bayti bor:

*Yor og‘iz ochmasqa dardim so‘rgali
toptim sabab:
Ko‘p chuchukluktin yopushmishlar
magar ul ikki lab.*

Albatta, bu haqiqat emas, balki “go‘zal yolg‘on”, lekin ushbu tashbeh o‘zining badiiy go‘zal-

ligi, nozikligi, ohorliligi va ta'sirchanligi b-n o'quvchini to'qlinlantiradi, hayratga soladi.

A. bir necha baytlarida o'ziga juda manzur bo'lgan bu ohorli tashbehning yangidan-yangi qirralarini ochadi. Jumladan, quyidagi baytida shirinlik ikki labingni bir-biriga yopishtirib qo'ygani u-n ham mening zor holimni so'ramaysan, deb lutf etadi:

*So'ramassan zor holimkim, chuchuklik ayladi
Bir-biriga ul ikki la'li shakarboringni band.*

A.ning:

*Har kishigakim vafo qildim, mango qildi jafo,
Olam ahlini sarosar imtihon ettim, Amir, –*

bayti ham N.ning:

*Kimga qildim bir vafokim, yuz jafosin
ko'rmadim,
Ko'rguzub yuz mehr, ming dard-u
balosin ko'rmadim, –*

degan misralarining aks-sadosiga o'xshaydi.

N. ijodida eng faol timsollardan biri – quyun. Bu timsol vositasida shoir falak gardishining tartibsiz aylanishi, insonning dunyo sahosida charx yurib yurishi, oshiqning ishq dashtida ovora-yu sarson kezishi, kishi boshiga balo-ofatlarning yog'ilishi kabi ko'pdan-ko'p hodisalarni ko'zda tutadi. A. ijodida quyun obrazi ham ko'p uchraydi. Bu jihatni N. b-n qiyosan o'rganish kerak.

*Ishq aro bu notavon ko'nglum
nechuk topqay amon?!
Ko'rdi jodu ko'zlarining fitnasidin yuz quyun.*

A. N.ning muayyan bayti ta'siri va ilhomida bir necha baytlar ijod qiladiki, bu b-n u nafaqat us-tozi fikrlarini boyitib, tashbehlarini boyitadi, balki ularni qaysidir ma'noda izohlaydi. M-n, A.ning:

*Zohido, gar sanga hur-u jannat ul-ma'vo kerak,
Boda bazmida manga bir sho'xi dilor kerak*

*Men istab yor vaslin, sen tilarsen
jannat, ey zohid,
Sanga kavsar mayi, manga labi
jonon erur shirin, –*

kabi baytlari N.ning zohid va so'fiy o'rtasidagi tafovut aks etgan:

*Zohid senga hur-u manga jonona kerak,
Jannat sanga bo'lsun, manga mayxona kerak.
Mayxona aro soqiy-u paymona kerak,
Paymona necha bo'lsa to'la, yona kerak, –*

degan mashhur ruboiysining turfa izohlariga o'xshab ketadi.

*Tilar ko'nglumki, oshiqlik'da rasvoyi
jahon o'lsam,
Ul oynig husnig'a, yo Rab,
mani mundin batari zor et! –*

bayti "L.M." dostonidagi otasi dardiga davo tilab, haj ziyoratiga olib borgan Qaysning Ka'bani tavof qilar ekan, ko'nglidagi ishq o'tini o'chirish o'rniga yana-da sarbaland etishini so'rashi lavhasini yodga tushiradi.

A. N.ning o'zini ta'sirlantirib, ilhom bag'ishlagan badiiy barkamol g'azallariga taxmis bog'laydi va g'azal mulkingning sultoni g'azallarida ilgari surilgan fikrlarni davom ettiradi, rivojlan-tiradi, ba'zida izohlaydi. M-n:

*Ul malaksiymoki, ko'nglum oni xilvatgohidur,
Dardi ishqidin sirishkim olu chehra kohidur,
Rindlig'din maskani piri mug'on dargohidur,
Dayr ko'yining gadoyimenki, olam shohidur
Mastlig' vaqtida bir oshufta xummori aning.*

Ko'rinib turganidek, A. tomonidan qo'shilgan misralar N. baytining o'ziga xos ochqichi va izohi bo'lib xizmat qilgan. A. ijodi N. adabiy merosining ta'siri keng va rang-barang bo'lib, bu mavzuni bir necha yo'nalishlarda tadqiq etish mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар.* – Т., 2011; *Амирий. Девон.* – Т., 1972; *Амирий. Қошингга тегузмагил қаламни.* – Т., 2008; *Амирий. Девон. 2 жилдлик, 1-жилд. (Ўзбекча шеърлар), 2-жилд. (Тоҗикча шеърлар).* – Т., 2017. Қодирова М. *Сўзбоши // Амирий. Девон.* – Т., 1972; *Ибрат. Фарғона тарихи.* – Т., 1991; Қайюмов А. *Қўқон адабий муҳити.* – Т., 1961; Нодира-Комила. *Девон.* – Т., 2001; Қобилова З. *Амирий шеърляти.* – Т., 2010; Очиллов Э. *Таъби нозик, зеҳни салим шоир // Барҳаёт сиймолар.* – Т., 2012.

E.O., Z.Q.

AMIR KAMOLIDDIN HUSAYN (t.y. va v.y.n.) – davlat xizmatchisi, shoir. N.ning jiyani – akasi Shayx Bahlulbekning o‘g‘li. Faqirlik yo‘lini tutib, tarkidunyo qilgan. Yaxshigina tab‘i bo‘lib, Xatmiy taxallusi b-n she‘rlar yozgan. “M.N.”da uning ijodidan quyidagi matla’ keltiriladi:

*Maro bisyor mushkil menamoyad furqati jonon,
Vidoyi joni shirin ast dushvor, ey musulmonon.*

Tarj.: Jonondan judolik men u-n juda mushkul ko‘rinadi, chunki, ey musulmonlar, shirin jon b-n vidolashish qiyindir.

Ad.: Алишер Навоий. *Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011.

E.O.

AMIR SULTON HASAN (Sulton Hasan Arhangiy, 1490-y. vafot etgan). Sulton Abusaid va Husayn Boyqaro davrida xizmat qilgan bek. N. o‘z hayotining og‘ir kunlarida, ya‘ni Abusaid mirzo hukmronligi vaqtida moddiy jihatdan qiynalgan, muayyan bir xizmat va maoshga ega bo‘lmagan paytlarida ma‘lum bir muddat A.S.H. xonadonida yashagan. Uning o‘g‘li Mirzobek b-n N. o‘rtasida yaqin do‘stlik munosabatlari yuzaga kelgan. A.S.H.ning nomi “Makorim ul-axloq”da ham tilga olingan. Xondamir unda N.ning “Men Amir Sulton Hasan-

ning navkari edim”, – degan so‘zlarini keltiradi. Darhaqiqat, A.S.H. huzurida yashagan vaqtida N. harbiy harakatlarda ham mazkur amir b-n birga qatnashgan. Ma‘lumki, bu yillarda Sulton Husayn Boyqaro Xuroson taxtini egallash u-n kurash olib borayotgan edi. Uning qo‘shinlari tez-tez Xurosonning turli yerlariga hujum uyushtirib turardilar. Ana shunday hujumlarining birida ularning ikki nafari asir qilib olingan. Asirlarning boshlarini kesib, hukmdorlarga yuborish haqida buyruq kelgan. A.S.H.ning o‘zi bu vaqtda o‘rdada emas edi. N. Mirzobekka asirlardan birining boshi o‘rniga jangda o‘ldirilgan bir jangchini boshini yuborishni maslahat beradi. So‘ngra ular ikkinchi asirning hayotini saqlab qolish haqida o‘ylaydilar. Shu vaqtda yangi buyruq keladi. Unda bir bosh yetarli ekanini aytilgan edi. Shu tariqa N. ikki kishining hayotini saqlab qolgan.

A.S.H. keyinchalik Sulton Husayn Boyqaro davrida unga xizmat qilgan. U yaxshi kishi bo‘lsa-da, ichkilikka ruju qo‘ygan edi. N. yozishi-cha, uning umriga ana shu holat zomin bo‘lgan. N.ning shu munosabat b-n bitgan forsiy ta‘rixi ham bor:

*Mir Sulton Hasan, ki yak soat
Nabudash zi ishtig‘oli may duri.*

*Mirzobek nuri didayi o‘
Bud masti sharobi anguri.*

*Ki qazoshon rasid z-ofati may
Lek vaqti xumor-u ranjuri.*

*Bud mobayni favtashon dah sol
V-in buvad mahzi sidq-u mashhuri.*

*Gasht ta‘rixi favti in “maxmur”
V – on yak shud ayon zi “maxmuri”.*

Ad.: Алишер Навоий. *Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд.* – Т., 2011; *Хондамир. Макорим ул-ахлоқ.* – Т., 1967.

Q.E.

AMIR TEMUR (1336–1405) – N. o‘zining “X.” (1483–1485), “T.M.A.” (1488), “M.N.” (1490–1491), “N.M.” (1495–1496), “S.”, “M.L.” (1499), “M.” (1498–1499), “H.P.M.” kabi

o‘ndan ortiq durdona asarlarida Amir Temur shaxsi, faoliyati, fazilati haqida fiqra, bob, bayt shaklidagi ma‘lumotlar keltirgan. N. bitib qoldirgan bunday poetik lavha-yu chizgilarni uch guruhga bo‘lib tasnif qilish mumkin: 1. Ulug‘ shoir A.T.ni to‘g‘ridan-to‘g‘ri, poetik ishoralarsiz *Sohibqiron, shoh, hukmdor, shohi komron, jahon xoni, to‘rt ulus xoni, bek, shohi islompanoh* kabi so‘z va iboralar b-n sifatlab tasvirlagan. 2. N. o‘z asarlarida A.T.ni temuriylar haqidagi bob yoki izohlarda yashirin talmeh va metonimiya vositasida yodga oladi. Ayniqsa, “X.” muqaddimasining Husayn Boyqaro, Badiuzzamon Mirzo, Shohg‘arib Mirzo, Muzaffar Husayn Mirzoga bag‘ishlangan boblarida bu an‘anaviy uslubdan mahorat b-n foydalanganini ko‘rishimiz mumkin. 3. N.ning o‘z asarlarida fikrlari isboti u-n boshqa ijodkorlarning temuriylarga oid qarashlari aks etgan she‘rlariga murojaat qilishi. M-n: N.ning “H.P.M.” asari. Unda shoir ustozining musiqa nazariyasi haqidagi bilimlarini har tomonlama baholar ekan, mumtoz musiqa yo‘llaridan biri “saydi g‘azol”ga to‘xtaladi va uning bozgo‘y (ashulada biror so‘z yoki she‘rni takror aytish) da aytgan forscha baytida Sulton Husayn Boyqaroning to‘rtinchi otasigacha tilga olgani haqida ma‘lumot berib, uni yuksak baholaydi: “...inson olamida bu ikki baytdek oz aytibdurki, mamduh (madh qilinuvchi)ning to‘rtinchi otasig‘acha” zikr bo‘lmish bo‘lg‘aykim:

*Sulton Husayn xusravi g‘oziy, ki misli o‘
Hargiz nabuda dar sadafi ro‘zgor dur.
Shoh ast shahriyor padar bar padar, ki hast
Mansur Boyqaroyi Umarshayxi bin Temur”.*

Tarj.: Sulton Husayn muzaffar podshohdir, olam sadafi uningdek durni hech qachon ko‘r-

magan; Mansur Boyqaro Umarshayx bin Temurgacha bo‘lgan ota-bobolari kabi u ham shohlar shohidir.

N.ning Sohibqiron A.T.ga oid chizgilarini yana quyidagicha ko‘rsatish mumkin:

1. N. “H.A.”da tasvirlangan uch badiiy lavhada u tabarruk zotni tilga oladi. 1) Husayn Boyqaroga bag‘ishlangan an‘anaviy bobda “*Yetti otosig‘a degin xon kelib*” degan misra xarakteridagi xabarida Amir Temurga ishora qiladi. 2). Dostonning vafo haqidagi bobiga tamsil qilingan hikoyatda *To‘rt ulus xoni Temur Ko‘ragon, bek, shoh* nomi b-n besh o‘rinda uni eslaydi. Shu b-n birga N. “Vafo va afv odil podshohlar odati va yo‘llaridir” degan qadimiy hikmatni ham eslatish barobarida afv, ahd, kechirimlilik, vafo kabi fazilatlarni barcha uchun, ayniqsa, hukmdorlar hamda temuriy shahzodalar uchun targ‘ib va tarannum qilganligini anglash mumkin. 3). N. dostonning o‘n to‘rtinchi maqolatida murakkab talmeh turidan unumli foydalanib, 13 nafar shoh – “dodgaru mulk”larni nomma-nom sanaydi.

2. “F.Sh.” dostonida Sulton Husayn Boyqaroning o‘g‘li Abulfavoris Shohg‘arib Mirzoga bag‘ishlangan alohida faslda shahzodani madh etish b-n birga, uni ogohlikka, hushyorlikka undab yozgan shohbaytida:

*Erursen shoh – agar ogohsen sen,
Agar ogohsen sen – shohsen sen, –*

deya pand-u nasihat qilar ekan, uning ilm-fanni ishtiyoq va havas b-n istashi, o‘rganishini ulug‘lab va shunga da‘vat etib, Ulug‘bek Mirzoning nomini tamsil qiladi va u ilm-fanga, dunyo tamadduniga qo‘shgan hissasini faxr-iftixor b-n shahzodaga eslatadi. Shu o‘rinda shoir “*Temurxon naslidin*” deya donishmand shoh Ulug‘bekning temuriy ekanligiga, ilmparvar, donishmand shoh sifatida rasadxona qurdirgani, samoviy jismlarni o‘rganib, jumladan, 1018 ta yulduz tadqiqoti haqidagi “Ziji Ko‘ragoniy” nomli mashhur ilmiy asar bitganiga ishoralar qiladi. N.ning matnda Ulug‘bek Mirzoni “*Temurxon naslidin*” deya yodga olishining ikki jihati bor. Birinchi-

dan, Amir Temurni eslash b-n unga hurmat ko'rsatish bo'lsa, ikkinchidan, Ulug'bek Mirzo Amir Temurning sevimli nabiralaridan biri ekanligi. Uchinchidan, N. "L.M."ning VII bobida Sulton Husayn Boyqaro sha'niga madhiyalar o'qiydi, ayni paytda uning shohlar avlodidan ekanini ta'kidlash u-n "zoti poki" iborasini ishlatadi va uning tagli, taxtli shoh temuriyzoda ekani haqida ishora yo'li b-n shunday yozadi:

*Olam uza shoh zoti poki,
Darvesh zamiri dardnoki.*

3. "S.S."dagi Husayn Boyqaroga bag'ishlangan IX bobda berilgan "*ham ato xon-u, ham angono xon*" xabarida ota tarafidan A.T.ning o'g'li Umarshayx Mirzoga, ona tarafidan esa Amir Temurning o'g'li Mironshoh Mirzoga nabiraligi, ya'ni ikki tomonlama temuriyzodaligiga, Bobur Mirzo tili b-n aytganda "karim ut-tarafayn, asil podshoh" ekanligiga urg'u bergan.

4. Ma'lumki, N. "M.N." tazkirasining yettinchi majlisini to'laligicha temuriy ijodkorlarga bag'ishlagan va A.T. o'zi she'r aytishga mayl ko'rsatmasa ham, fikrlarining isboti u-n boshqa shoirlarning bayt-u hikmatlarini joyi va vaqtini topib keltirishdagi mahorati tufayli Amir Temurni ham ular qatorida zikr etadi.

5. N. "S."sining 1-bobida Amir Temurni *Temur – islompanoh shoh*, ya'ni *shohi g'oziy* nomi b-n tilga oladi, uning "din va ma'naviyat rivojiga keng yo'l ochgan"ligiga urg'u beradi:

*Qani Temur – shahi islompanoh
Ki, jahon oldi chekib xayli sipoh.*

"S."ning XVII bobida esa yashirin talmeh san'atini qo'llab, A.T.ni *Ko'ragon taxti*, *Ko'ragon iqboli* birikmalari vositasida zikr etadi:

*Anglading shohlig' ahvolini ham,
Ko'ragon taxti-yu iqbolini ham.*

6. "M.L."da N. A.T.ni bir izohida esga oladi: "To mulk arab va sort salotinidin turk xonlarg'a

intiqol topti, Huloguxon zamonidin Sultoni sohibqiron Temur Ko'ragon davronig'acha turk tili bila andoq shoir paydo bo'lmadikim, ta'rif qilg'u- ucha asar zohir bo'lmish bo'lg'ay. Va salotindin ham andoq nima manqul emaski, birov qoshida aytsa bo'lg'ay. Ammo Sulton sohibqiron Temur Ko'ragon zamonidin farzandi xalafi Shohrux Sultonning zamonining oxirigacha turk tili bila shuaro paydo bo'ldilar. Va ul hazratning avlod va ahfodidin ham xushtab' salotine zuhurg'a keldi: shuaro Sakkokiy va Haydar Xorazmiy va Atoiy va Muqimiy va Yaqiniy va Amiriy va Gadoiydeklar".

7. A.T. Husayn Boyqaroga to'rtinchi ota bo'lsa ham, har juma kuni xutbada A.T. nomi b-n o'qilishini eslatadi va matnda N. Sohibqironni *Temurbek, bek* shaklida ikki marta tilga olgan, Badiuzzamon Mirzoni otasiga munosabatda hushyorlik va ehtiyotkorlik b-n ish tutishi borasida ogohlantirgan. Chunonchi: "Mirzog'a Temurbek to'rtunchi nasabdur. Mirzo xutbada bekning otig'a sharif ruhig'a masjidi jome'da har odina kuni duo qildururlar. Bu ishda Mirzog'a ham duodin o'zga ne kelgay. Siz nishoningiz tug'rosidin Mirzoning muborak otin chiqorursiz. Kerak Iroqdin Makka, balki Mag'rib zaming'acha olsangiz, bu voqea bo'lmasa erdi. Agar Mirzoni zaif xayol qilibsiz – Tengri taolo qaviyudur. Farzand kerak zaiflig'ida otasig'a xizmat mahallin toptim deb, jonsiporlik qilsa".

8. "N.M."da shayxlardan Bobo Sungu, Xoja Boyazid, Bobo Xokiy to'g'risidagi ma'lumotlarda ham A.T. faoliyatiga aloqador voqealar bayon qilinadi. Har uchala lavhada Sohibqironning turli jihatlari samimiyat b-n tilga olingan. Mardlikda, oddiylikda, zakiylikda, Alloh inoyatini qadrlab, har ishni o'z o'rniga qo'yishda, ehtiyotkorlikda anbiyo va avliyo ruhidan madad-u himmat tilagani tasvirlanadi.

9. N. "H.A."ning sakkizinchi maqolatini go'zal fazilatlarining gavhari bo'lmish vafo va ahd talqinini eng yuqori pardada ko'rsatgan tarannumi va targ'ibotiga bag'ishlagan. U vafo haqidagi maqolatdan so'ng tamsil qilib, "Ikki vafoliq yor..." hikoyatini keltiradi. Bu mashhur hikoyat-

ning bosh qahramoni qilib “To‘rt ulus xoni Temur Ko‘ragon” deya A.T. obrazini talqin qilgan va uning Shimoliy Hindistonni zabt etishi b-n bog‘liq lavha bitgan.

N.ning o‘z ijodi orqali Sohibqiron A.T. shaxsi, faoliyati, fazilatiga doir ayrim chizgilar b-n tanishtirishi aslida muhim adabiy-tarixiy hodisa, ya‘ni adabiyot va tarix fanlari u-n qimmatli ma‘lumot va dalillar deb baholash mumkin

Ad.: Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Т.АТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. Т.АТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. Т.АТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. Т.АТ. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т., 2011; Абдураззоқ Самарқандий А. Матлаъи саъдайн ва маҷмаи баҳрайн. 2-жилд. Биринчи қисм. 1405–1429 йиллар воқеалари. Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А. Ўринбоев. – Т., 2008; Муиниддин Натанзий. Мунтаҳоб ут-таворихи Муиний. – Т., 2011; Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Т., 1996; Қодиров П. Тил ва эл: Темурийлар давридаги мумтоз адабий тилимиз муаммолари; Ражабова Б. Навоий ижодида Амир Темур сиймоси. – Т., 2019.

B.R.

AMIR TEMUR VA BOBO SUNGU (q.s.) – “N.M.”da 770 nafar shayx hayotidan lavhalar berilgan. Shayxlar b-n bog‘liq lavhalarda 79 o‘rinda hukmdorlar haqida ham realistik ta‘riflar mavjudki, ularda N. adolat, haqiqat, raiyat haqqini bilish, haqiqatni anglash ehtiyojini yoritgan. Asarda Amir Temur uch, Husayn Boyqaro 29, Shamsiddin Eltutmish uch, Shohrux Mirzo Xorazmshoh Alovuddin Muhammad, Amir Sabuktegin, Hind podshosi Sulton Muhammad Xalaj ikki, Chingizxon bir o‘rinda tilga olingan, yana Sheroz, Hind, Xuroson, Movarounnahr, Rum, Iroq, Misr, Ozarbayjon, Turkiston shohlari ta‘rifi

keltirilgan. Asardagi shohlar faqat tarixda o‘tgan hukmdorlardir. Amir Temur podshohlik ishida aql-u farosat, shijoat, bahodirlik kabi xislatlarni qadrlagan. Tadbir, aql, ra‘yni shijoatdan yaxshi deb bilgan. Sohibqironning olamgiriligini N. Shayx Bobo Sungu ziyoratida ko‘rsatadi: “Bobo Sungu (q.s.) Zamon majzublaridin er mish. Andxud qasabasida bo‘lur er mish. Sohibi botin kishi er mish. Ramzlarin bilganlar natija topar er mish. Temurbek Xuroson mulki azimatig‘a yuruganda, Andxudqa yetganda mashhurdurki, Bobo xidmatig‘a borg‘andur. O‘lturg‘ondin so‘ngra Bobo ilayida bir sufrada yaxna et erkandur. Qo‘yning yaxna to‘shin olib, Temurbek sari otibdur. Temurbek g‘oyati aql-u zakosidin debdurki, Xurosonni yer yuzining ko‘ksi debdurlar. Ani Bobo bizga havola qildi, deb bashorat bila yurub, Xuroson mulkini olibdur...”. N.ning bu ma‘lumoti xuddi Sharafiddin Ali Yazdiynikidek haqqoniyligi, xolisligi b-n ajralib turadi.

Tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy “Zafarnoma”da xuddi shu qiziqarli voqeani Eron viloyatiga qo‘shin tortib borilgan tovuq yili – 1381-y. fasli bahorida sodir bo‘lgan, deb sharhlaydi: “Hazrat Sohibqiron avji azimat va davlat bilan suvdin o‘tub, Andxudqa yetti. Va g‘oyat sidq va ixlosdin Bobo Sangukim, avliyolardin erdi, tavofg‘a bordi. Va Bobo Sungu, jazaba va holatikim, anda bor erdi, bir qo‘yning to‘shini Hazrat qoshig‘a tashladi. Ul Hazrat shu kun tutub, to‘shni olib dedikim: “Xurosonkim, yer yuzining to‘shi turur, bizga Alloh bergusu turur”. Va o‘shandoq bo‘ldi va andin saodat va iqbol bila yurudi”. N. “H.A.” dostonining “Xuroson kishvari bayonidakim...” nomli IX maqolatda “Xuroson yer yuzining ko‘ksidir” degan sifatlashga ishora qilgan:

*Anga jahon ko‘ksi kelibdur sifot,
Anda ko‘ngul xittayi poki Hirot.*

Har ikkala lavhada ham shayxning ramziy savoli, ramziy nazari, ramziy quvvatiga Amir Temurning sidq va ixlos hamda aql-zakovat b-n javob bergani bayon etiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. – Т., 1997.

B.R.

AMIR TEMUR VA BOBO XOKIY – N. Bobo Xokiy b-n bog‘liq o‘rinda Rum va Shom yurishida shayx siyimosini ham, Amir Temur siyimosini ham ko‘z oldimizda yengilmas, zabardast jangchi sifatida gavdalandiradi. Bu lavhaning yana bir e‘tiborli jihati shuki, Shayx Bobo Xokiy 110 yoshida Husayn Boyqaro b-n ham Gitu tog‘idagi jangda ishtirok etib, zamon podshosi uning quvvatlashi b-n mulkni olishi, dushmani daf‘ qilishi ham voqeaning tadrijiy bayoni sifatida keltirilgan

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик. 10 жилд. – Т., 2011.

B.R.

AMIR TEMUR VA XOJA BOYAZID – N. Xoja Boyazid haqidagi syujetda shayxning ma‘naviy olamiga ramziy savolni – issiq holvani istab Amir Temur beradi, dasturxonga issiq holva tortib – ramziy javobni shayx beradi. “Atoning yaqin avlodidindur. Temurbek oning suhbatig‘a kelibdur va kelurda ko‘nglida kechurubdurki, bu yerning ma‘no olamidin xabari bo‘lsa, bizga issiq halvo tortqoy. Ul muridlarg‘a halvoni xud buyurg‘on ekandur. Bek bila salomlashib ko‘rishgondin so‘ngra debdurki, (avval salom o‘rtasi taom va oxiri kalom!). Filhol halvoni tortturubdur. Bekka bu hol zohir bo‘lg‘och, murid bo‘lib, langar yasab, ko‘p avqof qilibdur”. Shayxning zakiyligini tan olgan Sohobqiron unga murid bo‘lib, langar yasab, vaqf mulki ajratib, o‘sha yerda istiqomat qilib turganlarni ham in‘om-u ehson b-n siylagani aytiladi. Demak, o‘z davrida shohlar, xususan, Amir Temur shayxlarning xolis maslahatlariga quloq solgan. Shayxlar shohlarga tinchlik, osudalikka erishishda, musulmonlarning muhim ishlariga kafil bo‘lishda ma‘naviy

ko‘mak bergan; millat birligining asoslari buzilishiga qarshi turgan, deya olamiz

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

B.R.

AMIR HUSAYNIY – (vafoti 710 hijriy) so‘fiy, olim va adib. To‘liq oti Husayniy binni Olim binni Abulhusayn. “Kanz ur-ramuz”, “Zod ul-musofirin”, “Si noma”, “Nuzhat ul-arvoh”, “Sirot ul-mustaqim” singari asarlar va bir she‘riy devon muallifi. Yuqoridagilardan Mahmud Shabustariyning mashhur “Gulshani roz” asarining yaratilishiga sababchi bo‘lgan. A.H. tasavvufning turli masalalariga oid o‘ttizdan ortiq savol b-n Iroq fozillariga murojaat qilgan va Shabustariy asari ana shu savollarga javob sifatida yozilgan. Shabustariy asarning “Kitobning yozilish sababi” qismida A.H.ni ta‘riflaydi. Bu misralar A.H.ning ilm va ma‘rifatdagi darajasi haqida tasavvur hosil qilishimiz nuqtayi nazaridan ahamiyatlidir:

*Yubormishdi buyuk zot, baski mashhur,
Ma‘rifat va hunarda chashmayi nur.*

*Hama ahli Xuroson unga shaydo,
Ki davron nodiri ul, toq-u tanho.*

*Jahonning jonidur ul, nuri ayn ul,
Imomi solikin, sayyid Husayn ul.*

*Yubormish nomakim, ul bobi ma‘ni,
Javob aytsin demish arbobi ma‘ni...*

A.H.ning barcha savollari kitobning “Amir Husayniy savollari” qismida batafsil keltirilgan.

N.ning “N.M.”da ma‘lumot berishicha, A.H. G‘ur navohisidagi Kiziv degan kentdan bo‘lgan. Tazkirada ov paytida sodir bo‘lgan va A.H.ning tavba qilishi hamda tasavvuf yo‘liga kirishi u-n turtki bo‘lgan bir voqea haqidagi rivoyat keltiriladi. Mazkur rivoyatga ko‘ra, u ov qilib yurganda bir kiyik oldidan chiqadi. A.H. uni otish

u-n o‘q-yoyni tortadi. Shunda kiyik tilga kirib, “Ey Husayniy, nega menga o‘q otasan? Tangri seni bu ish uchun emas, o‘z bandaligi va ma’rifati uchun yaratgan”, deydi va g‘oyib bo‘ladi. Bunga o‘xshash rivoyatlar boshqa bir nechta so‘fiylar zikrida ham uchraydi. Shuningdek, N. A.H.ning Hindistonda bo‘lgani va shayx Rukniddinning tarbiyatini olgani haqida ham yozadi. Keyinchalik u shayxning ruxsati b-n Xurosonga kelib, umrining oxirigacha Hirotda yashagan va N.ning ta’kidlashicha, butun Hirotda xalqi unga murid va muxlis bo‘lgan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. TAT. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Шайх Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Т., 2013.

E.O.

AMONAT (OMONAT) – vaqtinchalik saqlash u-n berilgan narsa. N. asarlarida lug‘aviy ma’nosidan tashqari, Ahzob surasining 72-oyatida ta’kidlangan ahdi amonat ma’noda qo‘llaniladi. “N.M.”da: “Albatta, Biz bu omonatni (shariati islomiyadagi toat va ibodatlarni) osmonlarga, yerga va tog‘- u toshlarga ko‘ndalang qilgan edik, ular uni ko‘tarishdan (mas’uliyatdan) bosh tortdilar va undan qo‘rqdilar. Inson esa, uni o‘z zimmasiga oldi”. Bu taqdir bila andoq tahqiq bo‘ldikim, Haq subhonahu va taolo maxluqotda bani odamdin sharifroq va biyikroq xalq qilmaydur, nevchunki, ma’rifatulloh ganjining amini va mahrami uldur”, – deyiladi. Arz-u samo, buyuk tog‘lar qo‘rqib qabul etmagan omonatni ahli zohir – Shariat, ahli botin esa – Ishq, deya tafsir etdilar.

*Bo‘lg‘anidin sen eding barcha g‘araz,
Kim, yaratilmadi zotingg‘a evaz.*

*Ul amonatki, yer-u ko‘k bila tog‘,
Hamlig‘a to‘zmadi arz etkan chog‘.*

*Bu og‘ir yukka sen erding homil,
Sirru rozig‘a amin-u komil.*

Inson kalimasi arabcha “nisyon” – “unutish” so‘zidan olinganligi ma’lum. N. ham g‘azallari-dan birida buni alohida ta’kidlab, Xudo omonatini asramoqdan bahs yuritadi:

*Chu derlar insonni mushtaq o‘ldi nisyondin,
O‘zinu ahdin unutmoq etar dalolat anga...*

*Birov amonatini asray olmas, archi erur
Xudoy amonatini asramoq havolat anga.*

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийд ул-кибар. TAT. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойимул-муҳаббат. TAT. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

AMONOVA Zilola Qodirovna (1977, Buxoro) – f.f. d-ri, dotsent. Buxoro davlat universitetida (1994–1998) tahsil olgan. “Hurufiylik va XIV–XIX asrlar o‘zbek mumtoz adabiyoti” mavzusida nomzodlik (2012-y.)

“Nasimiy ijodining o‘zbek adabiyotiga ta’siri” mavzusida (2022-y.) doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

A.Z.Q.ning ilmiy izlanishlarida ulug‘ shoir Nizomiddin Mir Alisher ijodi alohida o‘rin tutgan. Xususan, nomzodlik ishining 2-bobi to‘laligicha N. ijodiga hurufiylik g‘oyalari ta’siri masalasiga bag‘ishlangan. “Hurufiylik va badiiy ijod” nomli monografiyasi (2017-y.)da ham N. ijodiga Imomiddin Nasimiy g‘oyalari ta’siri yoritilgan. Shuningdek, M.Rajabova b-n hammualiflikda yaratgan “Navoiyshunoslik” o‘quv qo‘llanmasi ilmiy-ommabopligi hamda mazkur yo‘nalishda so‘nggi yillarda erishilgan yutuqlarning xulosalarini qamrab olganligi b-n qimmatga ega.

Shuningdek, muallifning “Vafo bog‘ida tufrog‘ o‘ldum ...”, “Harflarda ham hikmat ko‘p...”, “Ishq – inson hayotining mohiyati”, “Insoniy muhabbat – haqiqiy ishqqa ko‘prik demak”, “Navoiyning bir na’t g‘azali xuusida”, “Layli va

Majnun” dostonining hamd bobida shoir mahorati”, “Navoiy ijodida Nasimiy ohanglari”, “Alisher Navoiy she’riyatida hurufiylik g’oyalari-ning badiiy ifodasi”, “Akademik litseyda Navoiy ruboiylarini o’rganish”, “Alisher Navoiyning hurufiylik tariqatiga munosabati”, “Arabiy hikmatlarning Navoiy she’riyatidagi badiiy talqini” kabi maqolalari bo’lib, n.shunoslik rivojiga hissa qo’shgan.

Ad.: Аманова З. Хуруфийлик ва XIV–XIX асрлар ўзбек мумтоз адабиёти. – Т., 2012.

S.O’., Sh.T.

AMORIY (f.) – fil yoki tuyaning orqasiga odam tashish u-n bog’langan kajava, mahmil. Arablar uni tuyaga o’rnatganlar. Ot yoki ho’kiz tortadigan arava ham ko’zda tutiladi. Majozan tobut ma’nosida ham keladi. N. ijodida ham A. yuqoridagi ma’nolarda qo’llangan. M-n:

*Borg’il, ey Majnunki, ul oy zavraqidek tez emas,
Jungkim Laylo amoriysin chekar homun aro.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жылдик, 1-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 1-жылд. – Т., 1983; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1969; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-лугот. Жилд 2. – Душанбе, 1988.

E.O.

AMUDARYO. – Q. JAYHUN

“ANAL-HAQ” – “Men-Haqman”. Mashhur mutasavvif Mansur Hallojning so’zi. Xudolik da’vosini ilgari surgan deb, shu so’zi u-n qatl etilgan.

A. iborasini Halloj qachon va qayerda tilga olgan, degan savolga hozirgacha aniq javob yo’q. Ayrim tadqiqotchilar Halloj A. demagan, uning o’limiga “Tavosin” risolasidagi oddiy odamlar qabul qilolmaydigan ba’zi so’zlari sabab bo’lganini aytishgan. Lekin risoladagi “Men ko’p hayron qolurmen: badanidagi bir qilning qanday qilib qora yoki oq bo’lishini bilmagan, borliqni

yaratib kamolga yetkazganni qanday bilmog’i mumkin?” degan fikrdagi kishi, albatta, Xudolikni da’vo qilmaydi.

Agar shunday bo’lganida, A. buyuk mutasavvifning timsoliga aylanib, asrlar mobaynida ma’no-mohiyati tasavvuf adabiyotida ma’qullanib, tez-tez qo’llanib kelinmasdi. A. Allohga ham, islomga ham qarshi emasligi, unda tavhid va fano holi aks etganiga ishorat qilgan Xoja Ahmad Yassaviy turkiy adabiyotda birinchi bo’lib Hallojni yoqlab chiqqan:

*“Anal-Haq”ni ma’nosini bilmas nodon,
Dono kerak bu yo’llarni bilsa purdon.*

*Ma’ni bilgan xos oshiqlar bo’ldi jonon,
Bu sirlarni Arsh ustida ko’rdum mano...
Shoh Mansurni “Anal-Haq”i bejo ermas,
Yo’lin tobqon bizga o’xshash gumroh emas.*

*Har nojinslar bu so’zlardin ogoh emas,
Hamroh bo’lub, bo’yi Xudo oldim mano.*

Darhaqiqat, “Anal-Alloh” deyish b-n A. deyish orasida hech muvofiq kelmaydigan farq bor. Chunki “Alloh” so’zi Xoliqning zotiga, Haq esa Uning sifat va tajalliylariga beriladigan ismdir. Shuningdek, al-Haq Parvadigorning go’zal ismlaridan bo’lib, borlig’i doim mavjud va haqiqiy ma’nosiga esa demakdir.

A. deganda Halloj “shunday bir maqomga ko’tarilganki, uning nazarida Allohdan boshqa barcha borliq yolg’iz Alloh – Haq edi. Bu qadar baland holga yuksalgan. Hallojning Allohning yolg’iz bir ismi bo’lmish “Haq – mavjud” kalimasini bilar, hatto o’zining ham ismini xotirlay olmaydi”. Lekin ruhiy zavq, o’zdan kechish holda aytilgan bo’lsa-da, A. sakr mahsuli va bir shayx so’zi emas, balki Halloj tasavvufiy tushunchalarining mehvaridir. Muallifning u vahdati vujudchilardan ham, vahdati shuhudchilardan ham ajratadi.

Alloh sifatlari b-n bezanib, ilohiy iroda sohibi bo’lish insonni nafsoniy illat, bashariy oji-liklardan qutqazishini Halloj haqiqiy kamtarlik

b-n amalda isbotlagan edi. Jaloliddin Rumi bu haqda shunday degan: “Anal-Haq” deyish ulug‘ kamtarinlikdir. Buning o‘rniga, “Men Haqning quliman” degan kishi ikki borliqni – o‘zi va Allohning mavjudligini tasdiqlagan bo‘ladi. Holbuki, “Men Haqman” degan o‘z borlig‘ini chetga surgani uchun “Anal-Haq” demoqda. Ya‘ni, men yo‘qman, barchasi Udir. Allohdan boshqa borliq yo‘qdir. Bu so‘zda kamtarinlik ko‘proq emasmi?”

Aks holda, “A.” tushunchasi Fariddin Attor, Jaloliddin Rumi, Ahmad Yassaviy, Mashrab kabi Sharqning o‘nlab zabardast san‘atkorlari tomonidan badiiy talqin qilinib, Hallojga ehtirom “dorparastlik” darajasiga ko‘tarilmas, N.ning “N.M.”, “L.T.” asarlarida unga alohida joy ajratilmasdi. “Nasoyim”da Abusaid Abulxayrning “Halloy ulviy holdadir va aning zamonida mashriqdan mag‘ribgacha aningdek yo‘q erdi”, so‘zlari keltirilgan.

Mansur Halloy haqida ko‘p yuksak baho va e‘tiroflar mavjudligini bilgani holda N. analhaqchilik g‘oyasini ochiq-oydin talqin va targ‘ib qilmagan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жылдлик. 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жылдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Т., 1991; Хўжвирий. Каишфул маҳжуб. – Ўзтурк Я.Н. Ҳалложи Мансур ва “Китоб ут-тавосин” асару. – Истанбул, 1976; Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. – Т., 2007. Ҳаққул И. Тақдир ва тафаккур. – Т., 2007.

I.H.

ANBAR OTIN (taxallusi; to‘liq ismi: Farmonqul qizi (1870 – 1906) – shoira. Uning otasi Uvaysiyning jiyani bo‘lgan. Onasi Ashurbibi oddiy kosib qizi. A.O. Dilshodi Barno maktabida tahsil olgan va uning eng iste‘dodli shogirdlaridan hisoblanadi. She‘rlar ijod qilish b-n birga ustoz

kabi mahallasidagi yosh qizlarga ta‘lim va tarbiya bergani tufayli Otin nomiga ega bo‘ladi.

A.O. o‘zbek va tojik tillarida qalam tebratgan. Ijodda asosan Uvaysiyga ergashgan bo‘lsa ham, N.ning muhorat maktabidan ham saboq olgan. Muqimiy, Furqat, Zavqiy kabi o‘z davrining peshqadam shoirlari b-n ijodiy aloqada bo‘lgan. She‘rlarida ularga qilgan murojaatlari mavjud, ba‘zan, hatto ular b-n bahslashgan.

Manbalarda keltirilishicha, A.O. 35 yoshida baland minoraga chiqib, g‘azal o‘qiyotgan paytda johil boy xotinlaridan biri uni pastga uloqtirib yuboradi. Oqibatda 4 farzandning onasi bo‘lgan shoira shol bo‘lib, to‘shakka mixlanib qoladi.

O‘zbekcha she‘rlar to‘plamidan 41 g‘azal, 4 muxammas, 1 qit‘a, 1 masnaviy, 1 mustazod o‘rin olgan (1905). XX asr 70-y.larning boshida shoiraning 40 ga yaqin she‘rdan iborat yana bir qo‘lyozma devoni, “Qarolar falsafasi” risolasi, 160 misralik “yakka bayt”lari topildi. Tojikcha she‘rlarining taqdiri hozircha noma‘lum.

A.O. she‘rlari asosan ijtimoiy mavzularda bo‘lib, zamonaning adolatsizligidan, qora xalqning og‘ir ahvolidan shikoyat qiladi, ilm-u ma‘rifatni ulug‘laydi. “Qarolar falsafasi” asarida ayollarning og‘ir qismati haqida hikoya qilinadi.

A.O. N.ni o‘ziga ustoz deb biladi:

*Agar ustozlari adabni istasang, Anbar otin,
Sen Navoiy ta‘limini doim mutolaa qil.*

Shoira she‘rlarida buyuk salafning u yoki bu darajagi ilhombaxsh ta‘siri izlarini ko‘ramiz. Jumladan, uning:

*Har kim amali el foydasig‘a jori emasdur,
Oning yuzini umringda san bir yo‘la ko‘rma.*

bayti N.ning mashhur:

*Naf‘ing agar xalqqa beshakdurur,
Bilki, bu naf‘ o‘zungga ko‘prakdurur.*

misralarining bevosita bo‘lmasa ham, bilvosita ta‘siri ko‘zga tashlanadi.

Agar N. “Xalqqa qancha ko‘p foydang tegsa, bu narsaning o‘zingga foydasi ko‘proq”, – desa, A.O. “Elga biror foydasi tegmaydigan kimsaning turqini ko‘rmay qo‘ya qolganing durust”, – deydi.

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар.* – Т., 2011; *Анбар Отин. Шеърлар.* – Т., 1963; *Зебуннисо, Дилишод, Анбар отин шеърятидан.* – Т., 1981.

Е.О.

АНВАРИЙ (taxallusi; to‘liq ismi: Avhadiddin Ali ibn Muhammad ibn Is‘hoq Anvari Abivardiy (1105, Abivard – 1187, Balx) – fors-tojik shoiri. Tus madrasasida tahsil olib, o‘z davrining asosiy fanlari, jumladan, nujum, handasa, riyoziyot, musiqa, hikmat, tib va falsafani chuqur o‘zlashtiradi. U madrasada o‘qib yurgan vaqtidayoq Xovariy taxallusi b-n she‘r yozgan. 20 yoshidayoq Sulton Sanjarga bag‘ishlangan qasidasi b-n uning e‘tirofiga sazovor bo‘lib, Amir Muizziy rahbarligidagi saroy shoirlari safidan joy oladi. Sulton Sanjarning inqirozidan so‘ng saroyini tark etib, Marvdan Nishopurga, keyin Balxga boradi va shu yerda vafot etadi.

A.ning adabiy merosi 15 ming baytga yaqin bo‘lib, 250 qasida, 337 g‘azal, 557 qit‘a, 472 ruboiy va boshqa she‘rlardan iborat. U Abulfaraj Runiyga ergashib, iroqiy uslubni yanada rivojlantirdi.

“Dono, fasohatli, fozil va kamolot egasi bo‘lgan, – deb yozadi shoir haqida Abdurahmon Jomiy. – She‘rlari husn-u kamoli va nazmning lutf-u jamoli uning butun ulug‘ligidan bir qatra, xolos. Uning she‘rlari mashhur, devoni mastur”.

“M.Q.”da N. uni “nazmida majoz tariqi adosi g‘olib” shoirlar guruhiga kiritadi. “X.” nihoyasida ustod so‘z san‘atkorlari qatorida hurmat b-n tilga oladi. “M.L.”da A. she‘rlari bo‘yicha bahslarni hal qilib berganini aytadi

Ad.: Алишер Навоий. *Муҳокамат ул-луғатин. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд.* – Т., 2011;

Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; *Девони Анварий. – Техрон, 1364 (х.-ш.); Абдурахмон Жомий. Баҳористон (Ш.Шомухамеов тарж.).* – Т., 1997; *Ҳомидий Ҳ. Қўҳна Шарқ даргалари.* – Т., 1999.

Е.О.

ANDALIB (taxallusi; ismi: Nurmuhhammad Andalib (1711 – Toshhovuz – 1780) – shoir. O‘zining otashnafas g‘azal-u murabba‘lari va xalqona dostonlari b-n turkiy xalqlar orasida mashhur bo‘lib, asarlari qo‘lma-qo‘l bo‘lib o‘qilgan shoirlardan biri A. Toshhovuzning Qoramozi qishlog‘idan bo‘lib, ayrim ma‘lumotlarga qaraganda, turkmanlarning tuyachi urug‘idan chiqqan.

A.ning umri asosan Urganch va Xivada o‘tgan. Xiva madrasalarida tahsil olgan. Buxoroda ham o‘qigani haqida ayrim taxminlar mavjud.

A. XVIII asrning boy adabiy meros qoldirgan shoirlaridir. Uning to‘liq devoni topilmagan. G‘azal, murabba‘, muxammas janridagi she‘rlari turli bayozlar tarkibida keladi. “Layli-Majnun”, “Yusuf-Zulayho”, “Boboravshan”, “Zaynularab”, “Malikayi Mehrinigor”, “G‘arib-Shohsanam”, “Nasimiy”, “O‘g‘uznoma”, “Sa‘di Vaqqos”, “Qissai Fir‘avn” kabi dostonlari qissaxonlik kechalarida xalq tomonidan sevib o‘qilgan. Ular tarkibida ham ko‘plab g‘azal, murabba‘, muxammas, mustazod, musaddas, masnaviy janridagi she‘rlar keladi.

A. eng ko‘p taxmisni N. g‘azallariga bog‘lagan – 20 ga yaqin. Bu dalil uning buyuk salafi ijodini yaxshi bilgani va undan ta‘sirlangani, ijodiy o‘rganganini bildiradi. Ayni paytda, N.ning badiiy barkamol, mashhur g‘azallariga taxmis bog‘lash b-n o‘zining uning munosib izdoshi ekanini ham namoyon etgan. Shuningdek, u N.ning “Ollida” radifli g‘azaliga musamman ham bog‘lagan

Ad.: Ўзбек адабиёти (Мажмуа). *4 жилдлик, 4-жилд. 2-китоб.* – Т., 1960. *Ўзбек адабиёти (Мажмуа). 4-жилдликка илова. 5-жилд. 1-китоб.* – Т., 1966; *Нурмухаммат Андалып. Лирика.* – Ашгабат, 1976; *Нурмухаммет Ан-*

далып. Дессанлар. – Туркменистан, 1991; Андалып. Сайланан эсерлер. Ашгабат, 1963; Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1980; Тоҳиров Қ. Октябрдан аввалги ўзбек-туркман адабий алоқалари проблемасига доир. – Т., 1988; Мереев А. Нурмухаммат Андалыбын, лирикаси // Нурмухаммат Андалып. Лирика. – Ашгабат, 1976; Мулкаманов А., Назаров Г. Сез усады // Нурмухаммет Андалып. Дессанлар. Туркменистан, 1991; Қўрамбоев К. А. образлари Фурқат талқинида // Адабий жараён. Ижод масъулияти. Адабий алоқалар (Сайланма мақолалар). – Т., 2009.

E.O.

ANDIJON – O‘zbekiston Respublikasi Andijon viloyatining ma‘muriy, iqtisodiy va madaniy markazi, mamlakatning yirik industrial shaharlaridan biri. A. qadimda Davan podsholigi, so‘ng Kushon va Parkana davlatlariga qaragan. A. Buyuk Ipak yo‘lidagi muhim kentlardan biri bo‘lgan. Bu yo‘lning ahamiyati XI asrda Qoraxoniylar hukmronligi davrida yuksalgan. XI–XII asrlar A. Farg‘ona vodiysining yirik savdo va hunarmandchilik markaziga aylangan, ammo Chingizxon istilosi davrida vayron qilingan. XIII asr oxirlarida qayta tiklanib, XIV asrning 70-yillari shahar Amir Temur davlatining Farg‘ona viloyati tarkibiga kirgan va uning o‘g‘li Umarshayxga mulk qilib berilgan. XV asrning 2-yarmidan Temuriylar davlatiga qarashli Farg‘ona viloyatining poytaxti bo‘lgan. A. Umarshayx Mirzo davrida shaharda xo‘jalik, fan, madaniyat yuksalgan. A.da tug‘ilib voyaga yetgan Zahiriddin Muhammad Bobur bu shaharni o‘z ko‘rkamligi b-n Samarqandga yaqin turishini yozadi.

“M.N.” tazkirasida N. Samarqandda birga tahsil olgan do‘stlari Mavlono Safoiy, Mavlono Yusuf singari andijonlik shoirlarga bag‘ishlab bitgan fiqralarda A. nomini qayd etib o‘tgan. Chunonchi: “Mavlono Safoiy ...soda yigit edi, o‘zidek soda odamlarning suhbatini xush ko‘rar edi”, “Mavlono Yusuf “Badiiy” taxallus qilur erdi. Ul ham Andijondindir. Mavlono Safoiy bila bo‘lur erdi. Faqir tahsil uchun Samarqandg‘a borg‘onda, ul

Andijondin keldi va anda faqir bila bo‘lur erdi. Sig‘ari sin jihatidin she‘rida xomlik bo‘lsa faqir isloh qilur erdim...”. Ma‘lum bo‘ladiki, N. bu yosh qalamkashga she‘riyat sirlarini o‘rgatgan.

N.ning yana xabar berishicha, Yusufshoh Badiiy keyinchalik she‘riyatda kamolotga erishib, Xusrav Dehlaviyning “Mir‘ot us-safo” qasidasiga javob yozgan, muammo qoidalariga oid risola yaratgan.

Yana A. nomi N.ning “M.Q.” asari matnida Mavlono Yusufni Yusuf Andogoniy (Andijoniy) deb tilga olgan. Umuman, shoir A.ni Bobur tug‘ilib o‘sgan qadimiy shahar sifatida yaqindan bilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; ЎЗМЭ. 1-жилд. – Т., 2000.

B.R.

ANDXUND (Andxoy) – Shimoliy Afg‘onistondagi uncha katta bo‘lmagan viloyat. XVI asrning boshlariga qadar, aniqrog‘i 1506-y.gacha Husayn Boyqaro davlati tarkibida bo‘lgan. Lekin bu yerdagi iqtisodiy, madaniy hayot davlatning boshqa hududlari b-n qiyoslaganda ancha sust edi. N.ning “M.N.” tazkirasida zikr etilgan besh yuzdan ortiq shoirlar orasida faqat birgina andxundlik – Mavlono Tarxoniy borligi shundan dalolat beradi. N. A.da bo‘lgan. “Xam.M.” asarida u A.da ekanida Abdurahmon Jomiydan xat olganini qayd etgan va maktubni to‘lalgicha keltirgan. “N.M.” tazkirasida N. andxundlik majzub Bobo Sungu haqida ma‘lumot bergan. Uning murid va xalifalaridan Bobojon bobo va Bobo Ibrohimlarni tilga olgan. Ularning qabrlari A.da ekanini ta‘kidlab, mozorning obodligini ham aytib o‘tgan. Bu so‘zlar N.ning A.da bo‘lgan paytida ushbu joyni ham ziyorat qilganini ko‘rsatadi.

Sulton Husayn Boyqaro hukmronligining dastlabki yilida Andxundda Hisor hukmdori Sulton Mahmud b-n to‘qnashuv bo‘lgan.

N. A.da obodonchilik ishlarini ham amalga oshirgan. Xondamir “Makorim ul-axloq”da N. barpo etgan hovuzlar sirasida A. hovuzini qayd etgan.

Ad.: Alisher Navoiy. Xamسات ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Alisher Navoiy. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Alisher Navoiy. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. – Т., 1967.

Q.E.

ANISIY I – (XV asr) shoir. N. “M.N.”ning ikkinchi majlisida A. haqida ma’lumot beradi. A.ning kam asar yaratgan shoirligini va boshqalarning she’rini o’zini, deb yuritishini tanqid qiladi. N. shoirning bir matla’sini keltira turib, agar bu matla’ biror shoirniki bo’lsa, siqilishi o’rinli emas, deydi. A. Hirotda dafn etilgan.

Bundan ko’rinadiki, N. shoirlarga baho berishda ularning ma’naviy qiyofasiga alohida diqqat b-n qaraydi. N. A.dagi boshqalar she’rini o’zlashtirish xususiyatini katta nuqson deb bilgandi va shu haqida o’z qarashini aniq ifodalab o’tadi.

Ad.: Alisher Navoiy. Xamسات ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик. 5 жилд. – Т., 2011; Alisher Navoiy. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик. 9 жилд. – Т., 2011; Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. – Т., 1967.

S.G’.

ANISIY II (Taxallusi; to’liq ismi – Abdulahad Azizov) (1900 – Andijon – 1970 Toshkent) – shoir, olim, matnshunos, tarjimon. O’zi tug’ilgan Paxtaobod tumanining Xayrobod qishlog’i maktabida boshlang’ich ma’lumot olib, keyin Andijon, Buxoro, Xo’jand, Qo’qon madrasalarida tahsilini kamolga yetkazgan. 1927-y.da madrasini tugatib, Andijonga qaytadi va tirikchilik vajidan to’quvchilik, mahsido’zlik, ignachilik kasblari b-n shug’ullanadi, savdo sohasida xizmat qiladi. Ta’bi nazmi bo’lgani u-n Qori Zokir, Hofiz, Mahjuriy, Habibiy, Sayfiy, Xurram, Ulfat kabi turli soha kishilarini o’zida birlashtirgan Andijon adabiy muhitiga yo’l topadi va chuqur ilmi va noyob iste’dodi b-n tezda tanilib, A. taxallusini oladi.

Madrasa tahsili mobaynida arab va fors tillarini, Sharq mumtoz adabiyotini yaxshi o’rgangan A.ni 1938-y.da Mahjuriy, Habibiy, Ulfat kabi safdoshlari b-n birga ulug’ shoir va mutafakkir N. tavalludining 500 yilligini o’tkazishga tayyorgarlik ko’rish munosabati b-n tashkil etilgan Navoiy qo’mitasiga ishga taklif qilishadi. Bu yerda u O.Sharafiddinov, G’.G’ulom, H.Zarif, P.Shamsiyev, Bokiy, H.Olimjon, S.Mutallibov, M.Shayxzoda, A.Abdulla, A.Borovkov, A.Andreyev kabi o’sha davrning ilg’or ziyolilari b-n hamkorlik qiladi va N. asarlari matnlari ustida ishlab, mumtoz adabiyotimizning izohli lug’atini tuzishga ko’maklashadi, “Ch.D.”ni nashrga tayyorlash u-n Uyg’un va S.Abdullalarga maslahatchilik qiladi.

U Muhayyir merosini nashrga tayyorlaydi. Sharq mumtoz she’riyatida keng qo’llangan kinoya va majoz so’zlar ustida izlanishlar olib borib, 500 dan ziyod shunday so’zlarning izohini tuzadi. Bunda u asosan N. “X.”si va “X.M.”ga tayanadi. XIII–XIV asrlarda yashagan, Dehliga borib muqim bo’lib qolgan Badriddin Chochiy qasidalarini o’rganib, mavzuga oid maxsus risola yozadi va mazkur qasidalarni o’zbekchalashtiradi. Abdurahmon Jomiy, Mirzo Bedil, Mirzo G’olib, Mirzo Tursunzoda she’rlaridan namunalar ham tarjima qilgan.

Bir umr N. asarlarini nashrga tayyorlash, ulug’ shoir she’rlarida qo’llangan kinoya va majozlar lug’atini tuzish b-n shug’ullangan A. ilmiy faoliyatida N. adabiy merosi muhim o’rin tutadi. U N. ijodini o’rganishga bag’ishlangan “Alisher Navoiy”, “Navoiy ijodida so’z san’atlari” nomli maqolalar yozib, ularda buyuk shoir asarlarining badiiyati va N.ning badiiy mahorati qirralarini tahlil qiladi. “Alisher Navoiy” maqolasida, jumladan, quyidagilarni o’qiyimiz: “Yozgan adabiy va axloqiy asarlarini o’qisangiz, o’zingizni bir olam ma’no ichida sayr qilib yurganday his etasiz. Navoiyning butun diqqat-e’tibori chuqur va nozik ma’nolarni chiroyli so’zlar bilan bezab, xalq ko’ziga jilvagar qilishdir. Kecha-kunduz shuning fikr-u xayolidan xoli bo’lmagan desak, xato bo’lmaydi. Chunki u kishining nazdida chi-

royli ma'no go'zal bir sevgilidirki, Navoiy uning husniga butunlay maftun bo'lib, boshqa huzur halovat-u nafsoniy lazzatlardan voz kechgan oshiqdir. Navoiy hech kim ishlatmagan ajoyib yangi ma'nolarni tasarruf qilinmagan bir qiz obrazida tasvirlab, ularni rang-barang so'z libosi bilan yasantirib, husniga oroyish berish to'g'risida" obrazli tarzda yozadi. Sharq barcha buyuk so'z san'atkorlari kabi u ham "so'zning ham ma'nosi, ham lafzi chiroyli bo'lishini farz deb bil"gan.

"She'r va she'rxonlik" maqolasida esa qo'shiqchilar tomonidan mumtoz matnlar, jumladan, N. asarlaridagi ba'zi so'zlar buzib, noto'g'ri ijro etilayotganini aniq misollar asosida ko'rsatib beradi. Bundan tashqari, u N.ning 525 yillik yubileyi munosabati b-n "Navoiy" nomli g'azal bitadi. Unda, jumladan, shunday misralarni o'qiymiz:

*Navoiy safhayi avroqa so'z injularin termish,
U durlar qadr-u qimmat birla go'yokim
birilyon(t)dur...*

*Uning ijodining ta'siri birla har suxan ahli,
Navoiymadhida bulbul kabi sayrab g'azalxondur.*

A., shuningdek, Xurramning N.ning "o'y-nar" radifi mashhur g'azaliga tatabbu' tarzida bitilgan g'azaliga Sayfiy, Ulfatlar b-n mushoira-muxammas yozadi. "Ishq ohangari zanjiri junun ishlar edi" misrasi b-n boshlanadigan g'azaliga tatabbu' o'laroq Navoiy qo'mitasidagi Uyg'un, S.Abdulla, Mahjuriy, Sayfiy, Ulfat, Boki kabi safdoshlari faoliyati haqida hazil g'azal bitadi. Unda, jumladan, shunday satrlar bor:

*"Chor devon" gulshani ichra kezibon bir necha yil,
Qilibon sayr-u tamosho kun-u tun ishlar edik...*

*Gohi Shirin tog'ida tog' qazibon chun Farhod,
Gohi Layli cho'lida shakli junun ishlar edik.*

Bu g'azal va muxammaslar o'sha davrdagi Navoiy qo'mitasi faoliyati haqida muayyan tasavvur beradi.

Ad.: Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. TAT. 10 jildlik. 1-4 jildlar. – T., 2011; Anisiy A. Kulliyot. – T., 2020.

E.O.

ANUSH – Shisning katta o'g'illaridan biri. Otasining vasiyati b-n boshqaruvni o'z qo'liga olgan.

N. "T.A.H."da yozishicha: "Anush payg'ambar emas erdi, ammo valoyatdin (valiylikdan) nasibi bor erdi. Va odil va saxiy kishi erdi. Atbo' (tobelarini) va avlodin Odam (a.s.) dinig'a da'vat qildi", deydi. Uning aytishicha, Anush birinchi bo'lib xurmo daraxtini ekkan, sadaqa qilish odatini rasmiylashtirgan. Adolatli bo'lgani uchun uning zamonida baraka, mo'l-ko'lhilik ziyoda bo'lganki, odamlar qo'y, ho'kiz va boshqa hayvonlarining son-sanog'ini bilmagan. "Haq tao'lo hisobdin ortuq mol karomat" qilgani u-n har mingta hayvondan birini ayirib, muhtojlarga berishni buyurgan.

N.ning keltirishicha, "Tarixi Ja'fariy"da bitilganki, uning zamonida Suvod mulkida bir ajdaho paydo bo'lgan, xaloyiqqa ko'p zararlar yetkazgan, A. borib, u ajdarhoni Odam (a.s.) jannatdan olib chiqqan hassa bilan urib o'ldirgan. Va aytishlaricha, Muso (a.s.)ga o'sha hassa tekkan. Anush zamonida jinlar odamlar orasiga kirib, zarar yetkazar ekanlar.

N. Anushning o'n ikki farzandi borligi, Qinnon degan bosh o'g'lini valiahd qilib, vafot qilgani va otasining yonida dafn qilingani haqida ma'lumot bergan. A.ning "Tarixi Ja'fariy"da uch yuz yil boshqa tarixiy manbalarda to'quz yuz oltmish besh yil umr ko'rganligi aytilgan.

A.dan keyin hukmronlik va saltanat ishlarini uning o'g'li Qinnon ibn Anush, undan keyin Mahloyil ibn Qinnon undan so'ngra Yazid ibn Mahloyillar davom ettirishadi. Yaziddan suryoniy payg'ambar Idris (a.s.) tug'iladi.

N. Anush haqidagi ma'lumotni shunday yakunlaydi:

Bayt:

*Ming yil dog'i sursa edi davronni Anush,
Ham aylagusi edi ajal jomini no'sh.*

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Обидов Р. Пайгамбарлар тарихи исломият тарихидир. 2 жилдлик. 1-жилд. – Т., 2005.

S.R.

ANHORI ARBA' – to'rt ariq yoki to'rt irmoq. A.A. iborasi tilga olinganda, odatda, jan-natdagi to'rt ariq nazarda tutilgan. Ahmad Yas-saviy bu haqda:

*Tavba qilib Haqqa yongan oshiqlarg'a,
Uchmog' ichra to'rt arig'da sharbati bor, –*

deydi. N. ushbu iboradan haqiqiy oshiq ahvolini gavdalantirishda foydalangan:

*Har ko'zimdin goh su, goh qon oqar ko'yung aro,
To'rt ariq oqqan masallik ravzayi rizvonda su.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011.

I.H.

ANOSIRI ARBA'A – 4 unsur, 4 zid deb atalgan odam va olamning ilk yaratilishiga tegishli ibora. A.A. tuproq, suv, olov va shamol birligini aks ettiradi.

Ilmda yoritilishicha, 4 unsur tushunchasi dastlab yunon faylasuflari tomonidan ilgari surilgan. Islom faylasuflaridan ayrimlari uni qo'llab-quvvatlashgan bo'lsa, Ibn Sino yangicha qarash va fikr-mulohazalar b-n boyitgan. Tasavvuf va tasavvuf adabiyotida ushbu tushunchaga keng e'tibor qaratilib, xilma-xil tarzda talqin qilib berilgan. Chunonchi, odam farzandi 4 unsurdan yaratilgan ekan, shularga muvofiq ravishda unga ruhi nabotiy, ruhi jismoniy, ruhi hayvoniy va ruhi insoniy deyilgan to'rt ruh ham ato etilgan. Nafs ham shunday. Ma'lumki, nafs martabalaridan dastlab Hakim Termiziy so'z yuritib, ularni 4 turga: nafs ammora, nafs mulhama, nafs lavvoma, nafs mutmainnaga ajratgan. Nafsning bu martabalarini so'fiylar A.A.ga qiyoslab, odamning tub mohiyatini yoritishga intilishgan. M-n,

nafs ammora olovga, nafs lavvoma shamolga, nafs mulhama suvga, nafs mutmainna tuproqqa o'xshatilgan.

Sharqning qator ulug' san'atkorlari singari N. ham insoni komillikni to'rt unsur ta'siridan qutulishda ko'radi:

*To'rt unsur qaydidin to'chiqmag'aysen, naf' emas,
Osmoniy to'rt daftarni tutkaykim yod bil.*

Shoir boshqa bir g'azalida esa ma'nau va ruhan falakka ko'tarilib, samoviy sayrga noil bo'laman desang, "badan anosirining chorgohi"ni chetga surgil, deydi:

*Desang falakka chiqay, foniy o'l anosirdin,
Nedinki, ruhingdadir chormix bu to'rtov.*

Zero, inson "anosir" muammosini zarur zayl-da mushohada qilib, kuch va imkoni etgani qadar to'g'ri hal qilmasa, hatto valilik maqomiga qadam qo'rganida ham botinidagi chirkinlik, tubanlik va hayvoniylik ofatlaridan qutulib bilmaydi. Chunki Imom Rabboniyning ta'kidlashicha, "valilik maqomida ham badandagi unsurlar buzg'unchilik va inkorchiligini hech o'zgartirmay, isyonkorlikdan ham yiroqlashmaydi. M-n, olov unsuri o'zini nafs mutmainnaga mansub hisoblab, xayrli ekanini iddao etadi va kibrlanishdan to'xtamaydi. Shuningdek, tuproq unsurining pastligi sababli vujud qilajak ishidan pushaymonlik tuymaydi. Sen xuddi shu tarzda boshqa unsurlarni ham qiyoslab haqiqatini angla!" Balki mana shu sababdan ham N. A.A. mavzusiga "X." dostonlarida ham maxsus to'xtalib o'tadi. Shu ma'noda "H.A."dagi so'zlar alohida ahamiyatga molik:

*Eyki vujuding uyi xoshok erur,
Zor taning xud bir ovuch xok erur.*

*Nech bu xoshokka o't urmog'ing,
Necha bu tufrog'ni sovurmog'ing.*

*Urma ul o'tni xas-u xoshokinga,
Quyma bu suvni bir hovuch xokinga.*

*Hosil aning o'ti o't-u suyi o't,
Rangi o'tu lam'ayi diljo'yi o't.*

*Kimki bu to'rt o't aro bo'lg'ay asir,
Barq guzargohida yong'oy harir.*

*Qaysi badan ichra bu to'rt yonib,
To'rt anosir tafidan o'rtanib.*

*Yo'qki bo'lub to'rt anosir adan,
Aql-u hush-u din ila islom ham.*

Ruh pok gavhardan yaratilgani u-n uning mohiyati va xususiyati vahdat – birlikdan iborat. Chor unsur dan bino etilgan vujudning tarkibini kasrat – ko'plik tashkil qiladi. Ruh b-n badan orasidagi bosh ziddiyat ana shu. Bu qarama-qarshilikni N. “L.T.” dostonida Muhammad (s.a.v.) ning “o'zni o'zlik qaydidan” xalos etish holatini shunday tasvirlaydi:

*Yel-u tufrog'-u o't-u suvdin orib,
Ham men-u sen ham ul-u buldin orib.*

*Borgohi qurb aro topib maqom,
Mayl etib ondin yaqinroq ham xirom.*

*Aylabon chun raf' etmish ming hijob,
Qolmay o'zga moni'yi oning hijob...*

Oshiqning ma'shuqi azal b-n yaqinligiga to'siq bo'ladigan pardalar zulmoniy va nuroniy deb nomlangan. Zulmoniy hijob vujudagi moddiy to'siqlardir, nuroniy hijob ruhga tegishli. Zulmoniy pardalar o'rnini nuroniylari egallashi u-n nafsning ahvoli b-n inson jiddiy qiziqib, tama, riyo, kibr, hasadga qarshi jang e'lon qil-mog'i kerak. Shunda vujudning farqli narsalar-ni istashi, farqli narsalardan yuzaga chiqadigan xususiyatlarni bir joyga jamlab, to'xtab, shahvat shahvatlik, hirs hirslik, g'azab g'azablik kuchini yo'qotadi. Vujudagi eng oliy poklanish va o'zgarishga N. Muhammad (s.a.v.)ning me'roj-dagi holatini namuna qilib ko'rsatadi:

*Tanidan to'rt gavhar naqshi borib,
Bo'yi olti jihat to'ning chiqorib...*

*Chiqorib o'zligi tufrog'idin gard,
Ne o'zlikkim, o'zidin ham bo'lub fard.*

Inson moddiy va ma'naviy borliqdan tarkib topgan degan fikr hanuzgacha hokimdir. Haqiqatda esa inson 3 turli mavjudlik – modda, nafs va ruhdan yaralgan. Chunki nafs va ruh boshqa bir narsa bo'lib, bir emas, ikki haqiqatni tamsil etadi.

Xoja Ahmad Yassaviyning xurosonlik muridi Hoji Bektosh Vali: “Alloh insonni uch xil qorong'ulikdan yaratib, uch xil mavjudlik bilan munavvar etgan. Birinchisi, chor unsur – tuproq, suv, havo va olov qorong'uligi bo'lib, aql nuri bilan oydinlashtirgan. Ikkinchisi, jaholat zulmati bo'lib, ilm nuri bilan ravshanlashtirilgan. Uchin-chisi, nafs zulmati bo'lib ma'rifat nuri bilan yo-rishtirilgan”.

Vujudagi chor unsur qorong'uligini munav-varlashtiruvchi aql oddiy, ya'ni aqli maosh emas, balki aqli kulldir

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик. 6-8 жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик. 9-жилд. – Т., 2011; Имом Ғаззолий. Ботинийликнинг моҳияти. Анқара, 1993; Муҳиддин Арабий. Фусус ал-ҳикам. – Истанбул, 1990; “Мактаботи Раббоний”да шарият ва тариқат. – Истанбул, 2014; Ҳожи Бектоши вали. Мақолот. – Т., 2000; И.Ҳаққул. Аносири арбаъа: моҳият ва шеърӣ талқин. “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. 2015. 6-сон.

I.H.

ANVORI SAB'A – yetti turli rang. Bu ranglar nafsning poklanishi, bir martabadan ikkinchisiga yuksalishini aks ettiradigan va solikning siyratida paydo bo'ladigan moviy, sariq, qirmizi, qora, yashil va oq ranglardir. Anvori sab'aning oxiri rangsizlik, ya'ni shaffof nur hisoblanadi.

Najmiddin Kubroga ko'ra zangori rang solikning tavba yo'liga kirib, shariat qonun-qoidalari-

ga to‘la amal aylash nishonasi. Sariq rang qalbdan muhabbat hissining uyg‘onishi, Allohga yaqinlik belgisi. Qizil rang ruhning yuksalishi va ma‘rifat shavqining ochilish timsoli. Oq rang qalbning musaffolashuvi. Yashil rang esa ko‘ngilning g‘ayb olami go‘zalliklariga g‘arq bo‘lishi. Haqdan xalqqa qaytish holining ramzi – bu qora rang. Yana Kubro tasnifi bo‘yicha, oq rang – islomni, sariq rang – iymonni, zangori rang – ehsonni, yashil rang – ishonchni, ko‘k rang – iqon (to‘la ishonch)ni, qizil rang – irfonni, qora rang hayrat holini aks ettiradi.

Ruh ham shaklan goh qirmizi, goh sariq, goh qora, ba‘zan oqqa burkanib, turli-turli rangda ko‘ringanda moddiylikni tamsil etgan. Chunki rang beruvchi moddadir. Biroq modda ruhga to‘siq bo‘lolmaydi, ruh istagan paytda istagan joyga bora oladi. Ruhning parvozi tafakkur kabi ko‘p oson va yengildir. Tafakkur qayerda bo‘lsa, ruh ham o‘sha yerda. Anglaydigan, tushunadigan ruh bo‘lib, tafakkur unga ergashib, ruhdan rang oladi. Shuning uchun anvori sab‘a tushunchasi barcha ulug‘ so‘fiy va mutasavvif shoirlar singari N. she‘riyatida ham mushohada ilgarilashni aks ettirgan. Buning tasavvuri uchun shunday bir voqeani xotirlatish mumkin. Ahmad Aflokiyning naql qilishicha, Sulton Valad bir kuni otasi, ya‘ni Mavlonoga shunday deydi: “Bundan ancha muqaddam Shayx Salohiddin g‘aybga oid rang va mushohadalardan so‘zlab, ranglardan xabar berar va “mana zangori rang daryosni ko‘rdim, moviy rang daryosini ko‘rarmen, anga yashil rang mavjlangani mavjlangan, sariq rangdan hech ko‘z uzolmayman, qaro goh oq rang daryosi to‘lqinlangani to‘lqinlangan”, derdi. Endi hech bir rangni tilga ham olmaydi. Nega bunday bo‘ldi? Shunda Mavlononing javobi quyidagicha bo‘lgan ekan: “Rangdan so‘z yuritgan paytida u bir-birining ortidan zuhurlangan ranglarni ko‘rardi va ularning har biridan ayri-ayri xabar berardi. Hozir esa ilohiy nurlar daryosiga shu qadar g‘arq bo‘lganki, ulardan hech ham bahs yuritmaydi, xabar ham bermaydi, tasavvur ham etmaydi”. Umuuman, soliklar nurni uchga ajratishgan: birinchisi, ko‘rar, ammo ko‘rsatmas nuri basar. Ikkinchisi,

ko‘rsatib, o‘zi ko‘rmaydigan, quyosh, oy, yulduz va olovdagi nur. Uchinchisi, Haq taoloning nuridirki, ham ko‘rar, ham ko‘rsatar”. N. she‘riyatida ta‘riflanib, yuzlab she‘rlaridan o‘rin olgan Nur, Haq nuri va Nuri Muhammadiyadir.

“Nafsning siyohligi (kirligi, ifloslanishlari) butkul barham topgach, – deydi Najmiddin Doya, – oq rang zuhurlangan. Ruhning nuri qalb safosi bilan birlashuvi hamon yashil bir rang hosil bo‘lgay. Qalb tamoman soflashib, shaffoflashgach, quyosh kabi sobit bir nur sobitlashar”.

Rangga munosabat va rang tasvirlaridan ko‘zlangan maqsad mumtoz ijodkorlarning hammasida ham o‘xshash bo‘lmaganligini ham nazardan soqit etmaslik kerak. M-n, axiylik maslagiga mansub shoirlar sariq va qirmizi rangni maqbul ko‘rishmagan. Chunki “Futuvvatnoma”-larda izohlanishicha, “Hech bir payg‘ambar qizil va sariq kiymadi, negaki, ular Fir‘avni lainning to‘ni bo‘lgan”.

Ko‘k, oq, qora va yashil ranglar javonmardlar u-n juda maqbul ranglar edi. Yashil rang ularning mudarris, hodi va hukmdor tabaqalari u-n xos sanalgan. Oq rang esa axiylarda qalam sohiblari va hofizlarning xos rangi hisoblangan. N.ning ishonchi malomatiylikka yuqori bo‘lganligi bois ham bunaqa fikr-qarashlarni qabul qilmaganidek, targ‘ib va tashviq ham qilavermagan. Bu fikrning yorqin bir misoli shoirning

*Xil‘atin to aylamish jonon qizil, sorig‘, yashil,
Shu‘layi ohim chiqar har yon qizil, sorig‘, yashil,*

matla‘si b-n boshlanadigan va ham zohiriy, ham botiniy mohiyat mahorat b-n uyg‘unlashtirilgan g‘azalidir.

Xullas, anvori sab‘a mazmun mohiyatidan qancha keng xabardor bo‘linsa, N. she‘riyatining rang olamiga zavq va ilhom b-n kirib, yangi-yangi ruhoni, hayotiy, insoniy haqiqatlarni kashf aylash o‘shancha osonlashib boradi.

Ad.: Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Т., 2008; Нажмиддин Доя. Мирсод ул-ибод. – Техрон, 1996; Афлокий. Маноқиб ул-орифин.

2-жилд. – Истанбул, 1986; Имом Фаззолий. Мишкот ул анвор. – Истанбул, 1994; Хаққул И. Навоийга қайтиш. – Т., 2007; Ўтанова С. Навоий газалиётида ранг символикаси. – Т., 2011.

I.H.

ANSORIY ABDULLOH (taxallusi; to‘liq ismi: Abu Ismoil Abdulloh ibni Abulmansur Muhammad Ansoriy Hiraviy (1006–1088, Hirot) – fors-tojik mutasavvif shoiri, tariqat piri. Piri Hirot va Shayxulislom nomlari b-n katta shuhrat qozongan A.A. “N.M.”da o‘z tilidan ma‘lumot berilishicha, to‘rt yoshida maktabga boradi. 9 yoshida Abu Mansur va Joruziy asarlarini ko‘chiradi. 14 yoshidan ilmiy davralar ishtirokchisiga aylanadi. Maktab tahsili davridayoq she‘r yoza boshlagan. Mumtoz va zamondosh arab shoirlarining 100 ming bayt she‘rini yod bilgan. Quvvai hofizasi shunchalik kuchli ediki, qalamining ostidan chiqqan biror narsa yodidan chiqmas edi, 300 ming hadisni roviylari b-n yod bilgan.

O‘zidan keyingi fors-tojik adabiyotiga kuchli ta‘sir ko‘rsatgan: didaktik dostonchilik, saj‘li nasr va tasavvufiy she‘riyatning shakllanishi va taraqqiyotini uning nomi b-n bog‘laydilar. Yusuf va Zulayho qissasini “Anis ul-muridin va shams ul-majolis” (“Muridlar do‘sti va majlislar quyoshi”) nomi b-n nazmga solgan hamda 14 majlisdan iborat mazkur asarida tasavvuf ramzlarini badiiy shaklda dostonning asosiy obrazlari vositasida bayon qilgan. Bu yo‘l keyinchalik Hakim Sanoiy va Nosir Xisrav kabi zabardast so‘z san’atkorlari tomonidan muvaffaqiyat b-n davom ettirildi.

N.ning A.A.ga ixlos-e‘tiqodi baland bo‘lgan. “N.M.”da “har yerdakim Shayxulislom voqe‘durur, mutlaq murod ondindur”. Umrining oxirida barcha rasmiy mansablardan iste‘fo berib, Abdulloh Ansoriy mozori jorubkashligini bo‘yniga olgani bejiz emas.

“L.T.”da esa “Ko‘ngilning xushligi – uning Haqqa mashg‘ulligi” mazmunidagi Ansoriy b-n bog‘liq bir naqlni keltiradi:

“*Xoja Abdulloh Ansoriyki, aql –
Aylay olmas ming ishidin birni naql.*”

*Dedikim: “Uldur ko‘ngulning xushligi,
Faqr yo‘linda kiromivashligi –*

*Kim ko‘ngulda ondin o‘zga bo‘lmag‘ay,
Yodida jonondin o‘zga bo‘lmag‘ay.*

*Har ko‘ngul mundoqdur – oni bil ko‘ngul,
Yo‘qsa bahr-u kon esa, ondin to‘ngul.*

*Ko‘ngul uldurkim, anga maskandurur,
Yo‘qsa gulshan bo‘lsakim, gulxandurur.”*

N. “H.A.”, “M.N.”, “M.Q.” asarlarida ham A.A. ta‘rifi, u b-n bog‘liq naql va so‘zlarni keltiradi. “N.M.”ning asosi esa uning “Tabaqot us-so‘fiya” tazkirasiga borib taqalishi ma‘lum. Jomiy uni keyingi 4 asrdagi yangi ma‘lumotlar b-n to‘ldirilgan holda tarjima qilgan bo‘lsa, N. unga turkiy mashoyixlar haqidagi ma‘lumotlarni qo‘shgan.

A.Habibullayevning yozishicha: “Navoiy ijodida uning Ansoriyga munosabati uch xil ko‘rinishda kuzatiladi: 1) Abdulloh Ansoriyning tarixiy shaxs, ya‘ni shayxulislom sifatidagi faoliyati; 2) Abdulloh Ansoriy ijodkor sifatida uning adabiy merosi, obrazlaridan o‘z g‘oyalarini ilgari surish u-n foydalanish; 3) Abdulloh Ansoriy mutafakkir sifatida; uning falsafiy dunyoqarashiga bo‘lgan munosabat alohida-alohida o‘z aksini topgan”.

Ruboiylari o‘zbek tilida ham tarjima bo‘lgan.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик. 6 жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик. 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик. 9 жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик. 9 жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик. 10 жилд. – Т., 2011; Хожя Абдуллоҳ Ансорий. Муножотнома. – Техрон, 1385 (х.ш.); Абдуллоҳ Ансорий. Рубоийлар // 333 рубоий. – Т., 1991.; Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009; Минг бир рубоий. – Т., 2009; Навоий замон-

дошлари хотирасида (тузувчи Б.Аҳмедов). – Т., 1985; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Ҳабибуллаев Н. Ансорий Алишер Навоий талқинида // “Гулистон”, 1989, № 12.

E.O.

ARAB ADABIYOTI VA NAVOIY – N. ning arab xalqlari tarixi, madaniyati, arab va arab tilida Oʻrta va Yaqin Sharq olim va shoirlari yaratgan ilmiy va badiiy asarlarni qiziqib oʻrganishi uning yoshlik vaqtidanoq boshlangan. U Qurʼon va hadis ilmlarini ham nihoyatda puxta egallagan edi. Hirot va Mashhadda bilimni kamolga yetkazgan shoir siyosiy voqealar taqozosi b-n Samarqandga ketishga majbur boʻldi. Bu yerda ham u oʻz bilimni chuqurlashtirdi va ijodiy faoliyatini davom ettirdi. Shoirning koʻproq vaqti oʻsha davrning mashhur olimi Abulays Fazlulloh oilasida va uning madrasasida oʻtgan. Abulays Fazlulloh Samarqandning “aʼlomul ulamosi” (olimlar olimi) edi. N. uning boy kutubxonasidan samarali foydalandi, uning xonaqohida tinimsiz tahsil qilishi N.ga arab tilini, fiqh, shariat ilmlarini, Qurʼon va hadislarni, arab nasriy va nazmiy adabiyotini nihoyatda chuqur oʻrganish imkonini berdi. 1469-y. N. yana Hirotga koʻchib ketadi.

Arab adabiyoti, ayniqsa, Qurʼon va hadislariga ishora qilish N. asarlarining deyarli hammasida kuzatiladi. Eng avval uning asarlariga qoʻyilgan nomlarga bir koʻz tashlaylik: “X.M.” tarkibidagi 4 devon “Gʻ.S.”, “N.Sh.”, “B.V.”, “F.K.”, “H.A.”, “S.S.”, “S.P.”, “T.M.A.”, “M.N.”, “M.Q.”, “Xam.M.”, “M.”, “V.”, “Ch.H.”, “S.M.” kabilarning hammasiga arabcha nom berilgan.

N. bu asarlar nomini turkiy tilda ham bemaʼlol atayverishi mumkin edi. Chunki ular oʻzbek tilida yozilgan edi. Lekin shoirdagi arab tiliga boʻlgan hurmat, muhabbat tufayli va oʻsha davr anʼanalariga muvofiq oʻz asarlariga arabcha nomlarni qoʻydi. N.ni biz koʻp vaqt dahriy qilishga harakat qildik. Vaholanki, u islom diniga qattiq eʼtiqod qoʻygan, imonli va diyonatli kishi boʻlgan. Oʻsha vaqtda Markaziy Osiyo va Xurosonda keng tarqalgan naqshbandiya tariqatining Xoja Ahror va

Jomiylar qatorida eng yirik vakillaridan va rahnamalaridan boʻlgan. Uning Qurʼon, hadis va boshqa diniy-taʼlimiy asarlarni yaxshi bilishi, albatta, shoir ijodiga katta taʼsir koʻrsatgan edi.

N. “H.A.” asarining birinchi bobini “Bismillohir rahmonir rahim” tavsifiga, bir bobini hamd (Allohni ulugʻlash, toʻrt bobini munojot, Allohdan najot soʻrash) va besh bobni naʼt (paygʻambarni maqtashga) bagʻishladi. Bu boblarda Qurʼon va hadisga anchagina ishora qilingan, ahloq-odobga oid koʻplab misollar ham keltirilgan. Afssuski, 15 jilddik N. asarlari toʻplamida bu II bob butunlay tushirib qoldirilgan va shunday izoh berilgan: “Garchi bu anʼanaviy boblarda shoirning maʼlum darajada baʼzi bir falsafiy, ijtimoiy fikrlari aks etsa-da, lekin bu boblar dostoniga bevosita aloqador emas. Ommaviy nashrlarda bunday boblarga ehtiyoj tushmas” (Asarlar, 6-tom, 245-bet). Shu asarning XXI-XXV boblari ham olib tashlangan. Xuddi shunday 15 jildlik N. asarlarida “F.Sh.”ning avvalgi besh bobi, “L.M.”ning avvalgi toʻrt bobi, “S.S.”ning avvalgi yetti bobi, “S.I.”ning 14 bobi tushirib qoldirilgan.

“X.M.”, “M.L.” va boshqa asarlarda ham ahloqiy-tarbiyaviy, diniy-falsafiy ahamiyatga ega boʻlgan kirish soʻzlar va asarlar ichida uchragan juda koʻp Qurʼon, hadis va diniy rivoyatlardan olingan jummlalar, hikmatli soʻzlar olib tashlangan. N. oʻz asarlarida Qurʼon oyatlari va hadisdan olib ishlatgan hikmatlardan ayrim misollar keltiraylik. “H.A.”dan:

*Sunʼiligʻi balchigʻin aylab xamir,
Lutf ila aylab ani hayʼat nazir.*

Maz.: Yaratganning qoʻli uning loyini qorishtirib, lutf ilan uni shakllantirdi.

Bu yerda “Sunʼullahi” – Allohning sanʼatkorligi, yaratish qudrati” (“Naml” surasi, 88-oyat) va Tangri odamni loydan yaratganligi haqidagi oyatlarga ishora qilinyapti (“Zumar” surasi, 71-oyat).

*Xutbam johin qadar insho qilib,
“Yaʼmuru bil adl” ila tugʻro qilib.*

Maz.: Taqdir martabang xutbasini yozganda, “adolat bilan ish ko‘rishga” buyuradi.

*Shukr qilib aylamasang ushtulum,
Yusbdur o‘zikim, “laazydannakum”.*

Maz.: Shukr qilsang-u, zo‘rlik ko‘rsatmasang, albatta, (ne‘matingizni) orttiramani. “Laazydannakum” (“Ibrohim”, surasi, 7-oyat).

*Chun dedi Tengriki “Qulu vashrib-u”,
Yonida dediki, “valo tusrifu”.*

“Qulu vashribu va lo tusrifu” (“Yeng va iching, isrof qilmang”) (“A‘rof” surasi, 31-oyat).

*Naf‘idin el viridi duo joningga,
“Yamkusu fil-arzi” sening shoningga.*

“Fayamkasu fi-l-arzi” – Yer yuzida qoladi (“Ra‘d” surasi, 17-oyat).

*Muncha niam berdi-yu qildi raqam,
Muniki: “Bishshukri tadimun niam”.*

“Vashkuru ne‘matallahi” – Alloh ne‘matiga shukr qildilar (“Nahl” surasi; 14-oyat).

“H.A.”da Qur‘on oyat va rivoyatlariga ishora qiluvchi juda ko‘p so‘z va iboralar mavjud: “Qone” – qanoat qiluvchi (83-b.); “yavmul hisob” – hisob kuni, qiyomat (93-b.), “man qanaa” – “Kim qanoatli bo‘lsa...” (94-b.); “Baytul haram” – Ka‘ba (146-b.), “Eram bog‘i” (146-b.), Bu Lahab (Abu Lahab) payg‘ambar dushmani (154-b.); “Xayru-n-nos” – Insonlarning eng yaxshisi, ya‘ni payg‘ambar (151-b.); Qorun (90, 93-betlar) va Muso hassasi haqidagi (141-b.) rivoyatlar.

“Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” IV jildining 248-267-betlarida “Arabiy birikma va iboralarning izohi hamda talqini” sarlavhasi ostida N. asarlarida uchragan Qur‘on oyatlari va hadislar keltirilgan. N. Muhammad Rasululloh (s.a.v.) hadislarini ham juda yaxshi bilgan. Ulardan odob-axloq, ilm-fan, ota-onaga hurmat,

halol mehnat, rostgo‘ylik, do‘stlik kabi masalalarga oidlarini o‘z asarlarida ko‘plab ishlatgan. M-n, “H.A.” da payg‘ambarning “Xayrul umuri avsatuhu” (Ishlarning eng yaxshisi o‘rtachasidir) degan hadis keltirilgan.

Muhammad Rasululloh (s.a.v.)ning mashhur “Chihil hadis” (“Qirq hadis”)lariga Sharqning ko‘p shoirlari murojaat etganlar. Jomiy “Chihil hadis” asarini forsiy tilda yozgan bo‘lsa, N. ham “Qirq hadis” ruboiylarini o‘zbek tilida yaratdi. Bu tanlangan hadislar hayotiy, axloqiy masalalarga bag‘ishlangan.

Ma‘lumki, arab klassik she‘riyatining vazn tuzilishi qoidalari VIII asr 2-yarmida mashhur adib va tilshunos Abdurahmon Xalil ibn Ahmad al-Farohiy (100-/718170-/786 yoki 175/791) tomonidan tartibga solingan va vazn haqidagi bu fan aruz nomini olgan. Xalil ibn Ahmad aruzni mustaqil ravishda ishlab chiqdi va bu arab she‘riyatida she‘r vazni haqida yagona qoida bo‘lib qoldi. Arab aruzini keyinchalik Yaqin Sharqning ko‘p xalqlari va O‘rta Osiyo xalqlari qabul qildilar. Fors-tojik adabiyotida Shams Qays Roziy, Xoja Nasr Tusiy va Abdurahmon Jomiylar aruz haqida asarlar yaratdilar. N. bularning asarlaridan samarali foydalangan. Xalil ibn Ahmad 16 bahrni ishlab chiqqan edi. Forsiynavis shoirlar bularni qabul etib, ularga qo‘shimcha yana uchta bahr qo‘shdilar: g‘arib, qarib va mushokil, 16 bahrdan ba‘zi birlarini esa biroz o‘zgartirgan holda qo‘lladilar. N.dan ancha ilgari aruz turkiy xalqlar she‘riyatiga kirib kelgan edi. M-n, XI asrda yozilgan “Qutadg‘u bilig” aruzda yozilgan edi. N. she‘r tuzilishini qabul qilib, o‘z she‘riyatida undan samarali foydalandi. Shu b-n turkiy xalqlarda birinchi marta o‘zining “M.A.” nomli mashhur asarini yozdi. Bunda aruzning turkiy xalqlar she‘riyatidagi 14 ta bahri va ularning zihoflari haqida tushuncha berib, o‘z she‘rlaridan misollar keltirdi. Asarning so‘zboshisida N. Qur‘onning ayrim oyatlari aruzda yozilganini aytib, quyidagi misollarni keltiradi: “Lan tanolul birra hatto tunfiqu mimmo tuhibbon” – “To yaxshi ko‘rgan narsalaringizdan sadaqa qilmaguningizcha yaxshilikka erisha olmaysizlar” (Oli-Im-

ron surasi, 92-oyat) ramali musaddasi mahzufda (Foilotun foilotun foilun) yoki “Val-mursaloti urfan, fal osifoti asfan” – “Yaxshi niyat bilan yuborilgan (farishta)lar nomiga qasam, qattiq esuvchi (shamol) bilan qasam” (“Mursalot” surasi, 1-2- oyatlar) muzori’i musammani axrab (ma’fulu fo’ilotun maf’ulu fo’ilotun) bahrida yozilgani qayd qilingan. Demak, N. “M.A.”ni yozishda Xalil ibn Ahmad asaridan va arab adabiyoti namunalaridan unumli foydalangan. Zero, shoirning bu asari o‘zbek va boshqa turkiy-navis shoirlar ijodida juda katta ahamiyat kasb etdi. Aruzda yuzlab dostonlar va hisobsiz she’rlar yaratildi. Inqilobdan keyin aruzga qarshi katta hujumlar bo‘lishiga qaramay, So‘fizoda, Chushtiy, Habibiy, Sobir Abdulla, Charxiy kabi ayrim iste’dodli shoirlar bu vaznda o‘z g‘azallarini yaratdilar.

N. ijodiga qadimgi mashhur yarim afsonaviy arab shoiri Qays ibn Mulavvax – Majnun (vaf. 700 yil atrofi) va uning mahbubi Layli haqidagi rivoyatlar ham juda katta ta’sir ko‘rsatdi: qadimgi Amir qabilasidan bo‘lib, butun Layliga bo‘lgan sof muhabbatini kuylagan va sevgisi tufayli “Majnun” (aqldan ozgan, jinni) nomi b-n xalq orasida afsonaga aylanib ketgan shoir Qays va uning mahbubi Layli haqidagi mashhur rivoyatlar ta’sirida o‘zbek tilida o‘zining o‘lmas asari “X.” dostonlaridan biri “L.M.”ni yaratdi. Bu asar o‘zbek va turkiy tilda so‘zlovchi xalqlar adabiyotida qanchalik shuhrat qozongani, umuman, ulkan ahamiyati haqida ko‘plab ilmiy tadqiqotlar yaratilgan. Juda ko‘p shoirlar N.ga ergashib, o‘z “Layli va Majnun”larini yozdilar.

Arablarning qabila boshlig‘i, saxiyligi b-n shuhrat qozongan Xotami Toyi haqidagi rivoyatlar ham N. ijodida o‘z aksini topgan. Shoir asarlarida juda ko‘p arab adabiyotida mashhur bo‘lgan diniy va dunyoviy asarlar zikr qilingan. Muhammad (s.a.v.)ni madh etib kuylagan mashhur shoir Hasson ibn Sobit (670-y.i vafot etgan) “M.L.”da va payg‘ambar chakmoni haqida mashhur “Qasidayi burda”ni yozgan Da‘b ibn Zuhayr “M.N.”da eslatib o‘tilgan.

Xorazmlik buyuk arabshunos olim, tilshunos va Qur’on tafsirchisi Zamaxshariy asarlari ham N. ijodiga katta ta’sir ko‘rsatgan. “M.Q.”da uning “Kashshof”, “X.M.”da “Miftoh” va “Talxis” asarlarini eslatib o‘tgan va ulardan foydalangan.

Fors-tojik adabiyotidagi mavjud an’anani davom ettirib, N. ham o‘z devonini arabcha misra b-n boshlaydi:

*Ashraquat min aksi shamsil-ka’si anvor ul-xudo,
Yor aksin mayda ko’r deb jomdin chiqdi sado.*

Bulardan tashqari, N. g‘azallarida arab adabiyoti Qur’on, hadis va boshqa arab tilida yozilgan asarlardan yana juda ko‘p iboralar, ayrim so‘zlar kiritib ketilgan, ba’zan Qur’on oyatlarini va hadislar baytlar mazmuniga o‘zbek tilida singdirilib yuborilgan.

Shunday qilib, buyuk N.ning ulug‘vorligi qadimgi arab adabiyoti, Qur’on, hadislar, arab tilida ijod etilgan yuzlab adabiy-tarixiy asarlarni mukammal bilgan va ulardan o‘z asarlarida samarali foydalanib, turkiy tilda so‘zlovchi xalqlarni bu boy adabiyotdan bahramand qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик. 1-4 жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик. 6-8 жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Махбуб ул-қуллуб. ТАТ. 10 жилдлик. 9 жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик. 10 жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик. 10 жилд. – Т., 2011; Абдуллаев И. Араб адабиёти ва Навоий. – Т., 1991. №1.

S.R.

ARAB XATI – arabiy yozuv o‘qish va yozishda ma’no tashish vazifasidan tashqari badiiy zavq manbayi ham bo‘lgan. Shuning u-n imoratlar, mato va amaliy san’at buyumlariga turli bezaklar tushirishda, manzara hosil qilishda arab yozuvidan foydalanilgan. Shimollik arablar “nabtiy” yozuvida yozardilar, ammo iroqliklar va shomliklar iroqiy xat b-n yozganlar. Vaqt

o'tishi b-n nabtiy (nabatiy) xatdan nasx xati paydo bo'lgan. Iroqiy, ya'ni suryoniy xatdan esa ko'fiy xati kelib chiqqan. Islom dini paydo bo'lgandan keyin arab olamida "ko'fiy" xati deb atala boshlaydi, VII asrning 2-yarmidan islom dini va arablar butun Sharq olamiga, keyinroq Afrika, janubiy Yevropa va Osiyo o'lkalari tarqalishi natijasida arab yozuvi ham ular b-n birga kirib bordi. O'sha davrda makkaliklar bemalol yozish va o'qishni bilganlar. Qur'oni Karim ko'fiy xatida yozila boshlanadi. Mashhur xattotlardan Ali ibn Abi Tolib va Talha ibn Ubaydulloh Umayya davrida Qutba ismli xattot ko'fiy xatini 4 qalamda yozishni ixtiro qiladi. Undan keyin Zahhob ibn Ajalon va Is'hoq ibn Hammodlar va undan keyin Abu Ali Muhammad ibn Ali ibn Hasan ibn Muqla va ibn Bavvob izdoshlaridan, abbosiylar davrida yashagan Jamoliddin Yoqut xatga yangiliklar kiritadi, ko'fiy xatdan o'sib chiqib shakllangan va xattotlar tarafidan e'tirof etilgan xat "suls", "nasx", "muhaqqaq", "rayhoniy", "tavqi", "riqo", deb atalgan olti uslubdir. XIV asr (Amir Temur zamonida) oxirlarida "nasta'liq" paydo bo'ladi. Buxorolik matnshunos olim Sadr Ziyo arab yozuvi haqida quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: Dastlab, Idris payg'ambar yozish u-n oyning bir oydagi 28 manziliga qarab 28 harfli xatni ixtiro qiladi. Bu xat ibroniy xat bo'lib, u to Muhammad (s.a.v.) davrilarigacha iste'molda bo'ladi va o'sha davrdan boshlab ko'fa olimlari "ko'fiy" xatini ixtiro qiladilar. Ali ibn Abu Tolib ko'fiy xatini go'zal shaklga keltiradi. Shuning u-n fanda hazrati Ali "Abul-xattotin" deb nomlangan. Vaqt o'tishi b-n Ko'fiy xati o'z o'rnini nasx xatiga bo'shatib beradi va Qur'oni Karim nasx xatida ko'chirila boshlanadi, shuning u-n nasx "qur'oniy xat" deb ham atalgan. Nasx xatidan keyin "ta'liq" xati iste'molga kirib keladi, bu xat b-n ko'pincha farmonlar va maktublar yozilgan. Amir Temur davrida kelib, mashhur xattot Mirali Tabriziy nasx b-n ta'liqni qo'shib, "Nasta'liq" nomli xat ixtiro qiladi. Nasta'liq xatida tarixiy va badiiy asarlar ko'chirilgan. N. ijodida ham A.X.ga murojaatlar mavjud. M-n:

*Qil Navoiyni hamul xat birla, yo Rab, ozim,
Kim, biror yonidin ayrildi o'ttuz olti xutut..*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик. 1-4 жылдар. – Т., 2011; Муродов А. Марказий Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т., 1971; Муниров Қ., Носиров А. Навоий қўлёзма асарлари каталоги. – Т., 1970; Ҳакимов М. Шарқ манбаишунослиги лугати; Камолитдин Бехзод (О.Усмонов) ва унинг наққошлик мактаби. – Т., 1977; Маҳдий Баёний. Аҳволи ва осори хушнависон. – Теҳрон, 1358 ҳ.й; Хаттотон (Мавлоно Холмуҳаммад). – Кобул, 1383 ҳ.й.

Muh.A.

ARASLI Hamid Mamedtag'i o'g'li (1909-y, Ganja – 1983-y., Boku) – f.f. d-ri, akad., Ozarbayjon Yozuvchilar uyushmasining muxbir a'zosi, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi (1968). Olimning ilmiy faoliyatida N. va Ozarbayjon

adabiyoti masalasi katta qismni tashkil etadi. 1940-y.dan boshlab mazkur mavzudagi ma'ruza va maqolalari har ikki davlat matbuotlarida e'lon qilib borilgan. N. ijodi va shaxsiyatiga bo'lgan muhabbat olimni O'zbekiston b-n doimiy aloqaga chorlagan. Bu hamkorlik natijasida A.H.M. O'zbekistonning V.Zohidov, V.Abdullayev, Oybek, G'afur G'ulom, H.Sulaymon kabi ko'zga ko'ringan yirik olimlari b-n doimiy hamkorlik olib borgan. Ilmiy-ma'naviy tadbirlarda faol ishtirok etgan. Dunyo kutubxonalarida saqlanayotgan N., Husayn Boyqaro asarlarining manbalarini o'rganib, yangi ma'lumotlar asosida maqolalar e'lon qilgan.

A.H.M. O'zbekistonda N. tavalludi arafasida o'tkazilgan an'anaviy konferensiyalarning doimiy ishtirokchisi bo'lgan (1961–1980). Jumladan, "Alisher Navoiy va Kishvari" mavzusidagi ma'ruzasida esa o'sha yillarda yangi aniqlangan Kishvari devonida N. g'azaliga bog'langan 5

ta muxammas haqida axborot beradi. A.H.M. Sulton Ali Mashhadiy tomonidan ko'chirilgan Husayn Boyqaroning 6 ta qo'lyozma asari – Istanbul, London, Parij va yurtimizda saqlanayotganini aytib, ularda N. b-n Husayn Boyqaro o'rtasidagi munosabatlarni yorituvchi muhim ma'lumotlar borligini qayd etadi. N. asarlarining ilk tarjimalari, “Gul” dostonining turkcha varianti va bu dostonga N.ning munosabati, yozma adabiyotdagi “Gul va Alisher” dostonida shoirning ma'naviy qiyofasi, fojiali muhabbati, fazilatlariga bag'ishlangan turli mavzularda ma'ruzalar qilgan. Shuningdek, “Nasimiy va Navoiy” mavzusidagi ma'ruzasida Ozarbayjon shoiri Nasimiy Shirvoniya N.ning munosabati borasida asosli mulohazalarni o'rta tashlaydi, N. “M.N.”, “H.P.M.” asarlarida Nasimiyga yuksak baho berganini aytadi.

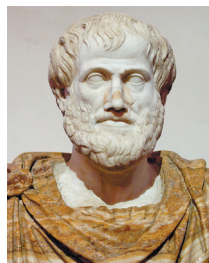
A.H.M.ning N. va Ozarbayjon adabiyotiga bag'ishlangan maqolalari “O'zbek tili va adabiyoti” jurnalining 1960-80-yy.dagi sonlaridan o'rin olgan. H.Muhammadxo'jayevning “Alisher Navoiy va Ozarbayjon adabiyoti” maqolasida H.A.ning mehnatlari alohida e'tirof etilib, N.ning zamondoshi, asarlaridan o'rin olgan ozar shoiri Kishvariyning qo'lyozma devoni O'zR FA SHI qo'lyozmalar fondida saqlanayotgani, A.H.M. shoir haqida maxsus maqola e'lon qilgani aytiladi.

A.H.M. “Navoiy merosini o'rganish tarixidan” (1960) nomli maqolasida N. ijodiy merosining ozarbayjon, rus va turk olimlari tomonidan o'rganilishiga e'tibor qaratadi. Jumladan: “Navoiy merosini o'rganish yolg'iz o'zbek olimlarininggina vazifasi emas. Navoiy buyuk bir adabiy maktab boshlig'i sifatida, Nizomiy kabi, bir necha xalqlarning adabiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatganligidan uning ijodini o'rganish ham keng bir sohani tashkil etadi... Chunki Navoiy tojik, eron, hind madaniyatida buyuk bir madaniyat homiysi sifatida mashhur bo'lsa, ozarbayjon, turkman, qozoq, tatar, turk, qoraqalpoq xalqlari adabiyotida esa o'zining kuchli ta'siri b-n mashhurdir, shu tufayli ham ular N.ni o'rganadilar”, kabi fikrlari olim tomonidan N. ijodiga nisbatan

berilgan to'g'ri bahodir. Maqolada yana olim Kishvariyning N. b-n ijodiy aloqada bo'lgani; Fuzuliy adabiy maktabi tavakkulida N. ijodining muhim rol o'ynagani; Sodiq Afshorning “Majmaul havos” tazkirasi “M.N.” ta'sirida yozilganini dalillaydi. A.H.M. N. ijodini o'rganishga bel bog'lagan o'zbek olimlari b-n teng mas'uliyatga ega olim sifatida izlanishlar olib boradi. Turkiyada topilgan “Sab'at abhur”ning muallifi N. ekanligini dalillaydi. Husayn Boyqaro “Risola”sini nashrga tayyorlab, kirish so'zi b-n “Husayn Boyqaro risolasi haqida” nomi b-n “O'zbek tili va adabiyoti” (1966) jurnalida e'lon qiladi. Yana olimning “Navoiy va Ozarbayjon adabiyoti” (1968), “Ahdiiy Bag'dodiy Navoiy haqida” (1977) nomli maqolalari e'lon qilingan. N. tavalludining 525 yilligi tantanalari kunlarida A.H.M.ga O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi (1968) unvonini berilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик. 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. ТАТ. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т., 2011; Арасли Ҳ. Навоий меросини ўрганиши тарихидан. Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1960. №3; Навоий ва Озарбайжон адабиёти. Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1968. №3; Муҳаммадхўжаев Ҳ. Алишер Навоий ва Озарбайжон адабиёти. Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1972. №2; Нағиева Ж. Навоий ижодининг Озарбайжонда ўрганилиши. Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.; Ҳайитметов А. Ҳамид Орасли. Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1969, 2-сон; Эркинов С. Таниқли навоийшунос: (Ҳамид Орасли) // Ўзбекистон маданияти. – Т., 1979, 20 февраль.

Ab.H.

ARASTU (Aristotelning sharqona nomi; “T.A.H.” asarida N. uni Aristotolis tarzida zikr etadi) (mil. av. 384\83, Stagira – 322/321, Yevbeya, Xalqida) – mashhur yunon faylasufi. Afingana borib, Platon akademiyasi-

da tahsil ko‘radi. Keyin Makedoniya shohi Filipp taklifiga ko‘ra shahzoda Aleksandrda murabbiylik qiladi. Mil. av. 335-y.da Afinaga qaytib, o‘zining Likey maktabini tashkil etadi. Aleksandr vafotidan so‘ng dahriylikda ayblanib, Evbeyaning Xalqida-siga qochishga majbur bo‘ladi va umrining oxirigacha shu yerda yashaydi.

A. o‘zidan boy falsafiy meros qoldirgan: “Metafizika”, “Siyosat”, “Poetika”, “Ritorika”, “Ruh haqida”, “Kategoriyalar” va h.k. Ijodi o‘z zamonidagi, deyarli, barcha fanlarni qamrab oldi. U olamdagi hodisa va predmetlarni 4 guruhga bo‘ladi: 1) materiya; 2) shakl; 3) sabab; 4) maqsad. Uning ta‘limotiga ko‘ra, Xudo – o‘z qonunlari bo‘yicha rivojlanayotgan barcha shakllar, tabiatdagi jamiki hodisalar va hamma mavjud narsalarning oliy maqsadi, olamni harakatga keltiruvchi ilk kuchdir.

U Sharqda ham mashhur bo‘lgan ustoz allo-ma sifatida – muallimi avval deb ulug‘langan. Forobiy uning “Metafizika”, “Ruh haqida”, “Etika”, “Kategoriyalar”, “Topika”, “Analitika” va boshqa asarlariga sharh yozib, olimning fikrlarini davom ettirgan va rivojlantirgan. Beruniy va Ibn Sino A. asarlari ustida bahs-u munozara olib borganlari ma‘lum.

N. A.ni ko‘plab asarlarida tilga oladi. “S.I.”-ning esa u asosiy qahramonlaridan biri.

N. arab va fors manbalari orqali A.ning ijtimoiy-falsafiy qarashlari b-n tanish bo‘lgan. U “M.” asarida Fisog‘urs hakim zamonidan muallimi avval A.gacha, undan keyin Forobiy davrigacha bo‘lgan barcha ilmlarni egallaganini aytishi bejiz emas. N. davrida A.ning “Mantiq ilmiga kirish”, “Kategoriyalarga kirish” kabi asarlari qayta-qayta ko‘chirilgan va sharhlangan. N. va uning zamondoshlarining falsafiy, ijtimoiy, axloqiy qarashlarida A. ta‘limotining ta‘siri sezilib turadi. Ular A.ning musulmon Sharqidagi beqiyos nufuzidan foydalanib, yuksak insonparvarlik g‘oyalarini ilgari surganlar. N.ning A. tilidan bayon etgan fikr va qarashlari, hikmatomuz so‘zlari aslida shoirning o‘z o‘y-mushohadalaridir. Asarlaridagi A. obrazi esa tarixiy shaxs bo‘lmay, badiiy to‘qimadir.

*Bo‘lub Yunonda hikmat viridi oning
Arastu bir kichik shogirdi oning.*

N. “T.A.H.” asarida uni hukamo – hakimlar zumrasida zikr etib, Aflotunning shogirdi va Iskandarning vaziri deb yozadi va uning hikmatlaridan birini namuna sifatida keltiradi: “Shoh katta daryoga, tobelari undan ajralgan irmoqlarga o‘xshaydilar: daryo suvi qanday bo‘lsa, irmoqlarning suvi ham shunday bo‘ladi – u shirin bo‘lsa, bular ham shirin, u achchiq bo‘lsa, bular ham achchiq, u sof bo‘lsa, bular ham sof, u loy bo‘lsa, bular ham loy. Binobarin, shoh hikmat va adolat b-n ish yuritishi kerak, chunki tobelari ham unga ergashadilar”.

N.ning “S.I.” dostonida A. Naqumohisning farzandi, Iskandarning ustoz bo‘lgan donishmand sifatida tasvirlanadi.

*Bori ilm aro, o‘yla sohibkamol –
Ki, komil aningdek topilmoq mahol.*

Iskandar uning nasihatlariga quloq soladi, maslahatlari b-n ish yuritadi va dono hukmdor bo‘lib yetishadi. Doston davomida Iskandar turli masalalar yuzasidan savol beradi, A. unga javob qaytaradi. Iskandar oyinasini yasashda Buqrot va yuz nafar olimga rahbarlik qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик. 8 жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. – Т., 2000; Алиқулов Ҳ. Арасту ва Навоий // “Алишер Навоийнинг ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти” мавзуидаги илмий-назарий анжуман маърузалари тезислари. – Т., 2001.

E.O.

ARSHAMIDUS – qadimgi yunon olimi Arximed (eramizgacha bo‘lgan 287-212-yy.)ning sharqona nomi. A. Sitsiliyaning Sirakuza shahrida tug‘ilgan. Sirakuza hukmdori Gieronning qarindoshi bo‘lgan. Dastlab Sirakuzaning o‘zi-

da o‘qigan. Keyinchalik o‘z bilimlarini oshirish u-n Misrning Aleksandriya shahriga borib, o‘sha yerda tahsil olgan. Bu vaqtda Aleksandriya dunyoning e’tirof etilgan ilm-fan markazi edi. Mashhur Aleksandriya kutubxonasida 700 mingdan ortiq qo‘lyozma asarlar bo‘lgan. Aleksandriyada u Konon, Eratosfen singari olimlar b-n tanishgan va keyinchalik, Aleksandriyadan ketganidan keyin ham ular b-n xat orqali aloqa qilib turgan. Tahsilni tugatganidan so‘ng u ona shahri Sirakuzaga qaytgan va umr bo‘yi shu yerda yashagan. A., asosan, matematika, geometriya, fizika, mexanika b-n shug‘ullangan va bir qator kashfiyotlar, ixtirolar qilgan. Uning eng mashhur kashfiyotlaridan biri Arximed qonuni hisoblanadi.

A. nomi N.ning “S.I.” dostonida tilga olinadi. Dostonda hikoya qilinishicha, Iskandarning besh yuzta hakimi bo‘lgan. Shulardan o‘ntasi doimo uning yonida turgan va A. ana shu o‘ntaning bit-tasi edi:

*Bor edi janobida besh yuz hakim,
Alardin o‘ni kecha-kunduz nadim:*

*Filotun, Arastu, Balinos ham,
Yana Arashmidus, Shaminos ham.*

*Kilinmun-u Volis-u Farfurnus,
Ki, Suqrot-u Hurmus kibi pokbo‘s.*

Shuningdek, u Arastu va Buqrotlar b-n birga ikki yuz hakim-donishmandga ilmiy rahbarlik qilib, “Mir’oti getinamo” – “Iskandar ko‘zgusi”-ni ixtiro etishda faol qatnashadi.

Ad.: Алишер Навоий. Саъди Исқандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Житомирский С.В. Архимед. – Москва, 1981; История математики. – М., 1970.

Q.E.

“ARBA’IN” – hadislar mazmunini she’r-ga solish asosida yozilgan asar. “Arba’in” so‘zi lug‘atda “qirqta” ma’nosini anglatadi. Istilohda

esa, qirqta saylanma hadis mazmunini she’riy bayon etmoqdir. Sharq adabiyotida arba’inchilik o‘ziga xos an’ana tarzida rivojlangan. Movarounnahrda bu an’anani birinchi bo‘lib, al-Marvaziy boshlab bergan. Abdurahmon Jomiyning forsiyda bitilgan “Chihil hadis”i ancha shuhrat qozongan. N.ning 886 hijriy (milodiy 1486-y.) da yozilgan “Arba’in” asari “Chihil hadis” b-n bir davrda yaratilgan. Asarda arba’inchilik an’anasi yangilangan, yuqori bosqichga ko‘tarilgan. G‘iyosiddin Xondamir “Makorim ul-axloq”da bu asar nomini “Chihil ruboiy” deb zikr etadi. Asardagi hadislar mazmuni aslida qit’a janrida bitilgan.

“A.” u-n asosan sahih hadislar tanlangan bo‘lib, hazrat N. birorta ham mavzu – to‘qima hadis-dan foydalanmagan. Buyuk mutafakkir buni asar muqaddimasida quyidagicha ta’kidlaydi:

*O‘qug‘onda Buxoriy-u Muslim,
Qirq so‘z – borcha shubhadin solim.*

“A.” matni basmaladan keyin muqaddima, qirq hadisning asliyatdagi matni, turkiy tildagi nazmiy sharhi hamda xotimadan tarkib topgan. Muqaddima yaxshilikka olib boruvchi Kalomni Rasuli (s.a.v.) orqali yuborgan Zotga hamd b-n boshlanadi:

*Hamd angakim, kalomi xayirmaol
Qildi elga rasulidin irsol.*

Hamddan so‘ng har bir so‘zi fasohatli bo‘lgan, sahih hadislar orqali odamlarni jaholatdan xalos, ilm xilvatgohiga xos etish, ularning do‘zaxdan najot va jannat ichra hayot topishlarini maqsad qilgan Rasululloh (s.a.v.) vasf etiladi. Asarning na’t qismi hajman katta bo‘lmasa ham (4 bayt), mohiyatan teran, badiiyati yuksak. Hazrat N. shundan so‘ng nazmiy devoni-yu nasriy asarlari b-n shuhrat qozongan ustoz Abdurahmon Jomiyning shubhadan xoli bo‘lgan qirq hadisni forsiy tilda she’rga solgani, forsiydonlar undan ko‘p foydalangan bir paytda bu nafdan be-

bahra qolgan atrok – turkiylar u-n mazkur asarni yozgani xususida so‘z yuritadi. Asarni o‘qiganlar mazkur hadislariga amal qilishi, shu orqali hadislarini so‘zlagan zotning shafobatiga muyassar bo‘lishidan umid izhor etadi.

“A.” xafifi musaddasi maxbuni mahzuf (foilotun mafoilon failun) vaznida yozilgan. Teran ma’rifiy mazmun va go‘zal badiiy shakl uyg‘unligi – asar umrboqiyiligini ta’minlab kelayotgan ikki asos ana shulardir. A.dagi qit’alarni mavzuga ko‘ra quyidagicha tasnif etish mumkin: 1) yaxshilikka da’vat etuvchi hadislarining nazmiy sharhi; 2) yomonlikdan qaytaruvchi hadislarining badiiy talqini. Birinchi guruhga oid she’rlarda komil axloq, do‘stlik, qarindoshlik rishtalari, saxovat, va’daga vafo, hammani teng ko‘rish, ogohlik, Alloh taoloni zikr etish va Unga shukr aytish, rahmdillik, poklik, qanoat, boshqalardan ibrat olish, elga naf keltirish, xushmuomalalik va ochiq yuzlilik, yaxshilarni ziyorat qilish, o‘zgalarning emas, o‘z aybini ko‘rish, behuda narsalarni tark etish, g‘azab chog‘ida nafsni jilovlay bilish, ilmga rag‘bat, onaga munosib darajada ehtirom ko‘rsatish, qo‘shnichilik odoblari singari fazilatlariga oid hadislar nazmiy usulda sharhlangan. Ikkinchi guruhga doir she’rlarda esa badxulqlik, g‘aflat, omonatga xiyonat, baxillik, minnat, eshitgan har bir so‘zini odamlar ichiga yoyish, ko‘p kulish, ortiqcha so‘zlash singari mo‘minga xos bo‘lmagan xislatlarni qoralovchi hadislar ma’nolari betakror badiiy talqin etilgan.

Asar quyidagi hadisning nazmiy sharhi b-n boshlanadi: “Orangizdan hech bir kimsa o‘zi sevgan narsani o‘zgalarga ham ravo ko‘rmagunicha, iymoni mukammal bo‘lmaydi”. Ushbu hadis mazmunini ulug‘ shoir quyidagicha poetik ifodalaydi:

*Mo‘min ermasdur, ulki iymondin,
Ro‘zgorida yuz safo ko‘rgay.
Toki qardoshig‘a ravo ko‘rmas –
Nekim o‘z nafsig‘a ravo ko‘rgay.*

Muborak hadislar arab tilida vorid bo‘lgani ayon. Hadislar mazmuni badiiy talqin etilgan ak-

sar asarlarda shu bois arab tilining ta’siri kuchliroq bo‘ladi, milliy ruh ifodasi kuzatilmaydi. Ulardan farqli o‘laroq hazrat N. muayyan hadis sharhida millatning ruhiyatini o‘zida aks ettirgan, uning asl tabiatiga xos fazilatlarini ifodalovchi tashbehlar-u istioralarni mahorat b-n qo‘llaydi. Bu orqali she’rning ta’sir kuchini oshirishga, hadis mazmunini o‘quvchi shuuriga chuqurroq joylashga muvaffaq bo‘ladi.

O‘zbek xalqining umumjahon ma’naviyati rivojiga munosib hissa qo‘shgani isbot talab qilmaydi. Xalqimizning dunyoqarashiga benihoya uyg‘un hadisi shariflar bu ma’naviyatning yangi yuksalish bosqichiga ko‘tarilishida alohida o‘rin tutgani ham sir emas. Jumladan, xudbinlik, ya’ni faqat o‘zini o‘ylash o‘zbekning tabiatiga yot tushuncha. Bizning xalqimizda jamoaning – mahalla-ko‘y, qo‘ni-qo‘shnilarning fikri b-n so‘zsiz hisoblashiladi. Urf-udumlarda ana shu holat har doim e’tibor markazida turadi. Shu jihatdan, “Odamlarning yaxshisi – elga manfaati yetadiganidir” mazmunidagi hadis milliy qadriyatlarimizga har jihatdan uyg‘un ekanini ta’kidlash kerak. N. ana shu muborak hadisni mana bu tarzda nazmiy talqin etadi:

*Xalq aro yaxshiroq deding kimdur,
Eshitib ayla shubha raf’ andin.
Yaxshiroq bil ani ulus arokim,
Ulusqa etsa ko‘proq naf’ andin.*

Milliy mentalitetimizga xos yana bir xususiyat – ota-onani yuksak darajada qadrlamoq, ularning hurmatini joyiga qo‘ymoq b-n belgilanadi. Ajdodlarimizga xos fazilatlardan biri ota-ona o‘tirgan uyning tomiga chiqmaslikdir. Bizda ota-onadan avval dasturxonaga qo‘l uzatilmaydi, ulardan tepaga chiqib o‘tirilmaydi. Ular biror ish buyursalar, muhokama qilinmaydi, zudlik b-n bajariladi. Ota-onaning oldida qo‘lni ko‘ksiga qo‘yib turish – fazilat. Ular oldida baland ovozda so‘zlamaslik, odob saqlash – qadriyat. Shuning u-n “Jannat onalarning oyog‘i ostidadir” mazmunidagi hadis o‘zbekning tabiatini, o‘zaro munosabatlardagi xulqini to‘laqonli ifodalagan. A.da

bu hadisni buyuk mutafakkir she'riy usulda be-takror badiiyat b-n ta'sirchan ifodalagani sababi shundadir:

*Onalarning oyog'i ostidadur,
Ravzayi jannat-u jinon bog'i.
Ravza bog'i visolin istar esang,
Bo'l onaning oyog'i tufrog'i.*

Muhim bir jihat, buyuk mutafakkir hadis mazmunini dastlabki ikki misradayoq ifoda etib bo'lgan edi. Keyingi satrlarni hadisning she'riy sharhi, deyish mumkin. Bu sharh hadisni sharif mazmunini o'quvchi qalbiga shundoq joylab qo'ya qolgan. Bunday o'ziga xos yondashuv, san'atkorona ifoda, poetik mukammallik faqat N. ijodiga xos.

Buyuk mutafakkir hadis mazmunini shunchaki qofiyali so'zlar orqali bayon etish maqsadini qo'ymaydi. Ifodaning ta'sirchan, badiiy go'zal bo'lishiga e'tibor qaratadi. "Xislatani lo yajtami'ani fiy mo'minin: al-buxlu va su'ul-xulqi" hadisining mazmuni quyidagicha: "Mo'minda ikki xislat – yomon xulq va baxillik jam bo'lmaydi". Bu mazmundagi hadis muallif nazmiy talqinida quyidagi shaklda namoyon bo'ladi:

*Mo'min ersang qilib durringni nisor,
El bila ravshan o'l nechukkim sham'.*

*Negakim, Tengri hech mo'minda,
Buxl-u badxo'yluqni qilmadi jam'.*

Adabiy, tarixiy va ilmiy-ma'rifiy manbalarda jamiyat chinakamiga rivojlanishi, odamlar o'rtasidagi munosabatlar o'zaro siylai rahm asosiga qurilishi u-n boylarda saxovat, faqirlarda qanoat, siyosatda adolat bo'lmog'i zarurligi aytiladi. "Al-qano'atu molun la yanfad" – "Qanoat bitmas-tuganmas moldir", mazmunidagi hadis ham ayni shu haqda.

*Hirsdin kechgil ul g'amedurkim,
Haddu g'oyat emas anga paydo.*

*Tut qanoatki, ul erur mole –
Ki, nihoyat emas anga paydo.*

Aslida, hadisni sharif matnida hirs haqida biror so'z deyilmagan. Biroq hazrat shoir ijodiy niyati so'z ta'sirini kuchaytirish, she'rning yuksak badiiyatini ta'minlash edi. To'rtlikdagi "Hirsdin kechgil ul g'amedurkim, Haddu g'oyat emas anga paydo" misralari ana shu maqsadda ijod qilingan. Mazkur satrlarda hirs va qanoat tushunchalari hosil qilgan tazod vositasida yuqoridagi muborak hadis mazmuni o'quvchi qalbiga chuqur joylashishiga erishilgan.

A. asarini, ta'bir joiz bo'lsa, yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlar jamlangan badiiy xazina, deyish mumkin. Teran ma'rifiy mazmun va go'zal poetik shakl uyg'unligi, yuksak fasohat va balog'atni tajassum etgani asar ilm-u fazl ahli nazdida ham, oddiy she'r muhiblari nazarida ham birday maqbul ekanining asosiy omilidir.

Ad.: Алишер Навоий. Арбаъин. ТАТ. 10 жилдлик. 10 жилд. – Т., 2011; Арбаъин (тахриричи, насрий баёни, қисқача изоҳи билан) Алишер Навоий. "Навоийдин чу топқайлар навое" (Наширга тайёрловчилар, таржима ва изоҳ муаллифлари Ҳасанхон Яҳё Абдулмажид, Ҳусайнхон Яҳё Абдулмажид). – Т., 2014.; Рустамий Алибек. Шарҳ ва изоҳлар. – Алишер Навоий. Арбаъин. – Т., 1991; Хондамир Фиёсиддин. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 2018; Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври). – Т., 2013; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоий-шунослик. – Т., 2018.

E.O., M.A., S.R.

ARBA'IN (ar.) – 1. Son nomi – qirq. 2. Mazoziy: so'fiylar xilvatga chekinib, yolg'iz riyozat chekadigan va ibodat qiladigan 40 kunlik mud-dat. chilli. Odatda chillaga murshidning ruxsati b-n o'tiriladi. N. "N.M."da Shayx Nizomiyning 40 marta chilli o'tirgani haqida ma'lumot beradi: "Mashhur mundoqdurki, alar suluk ayyomida qirq arba'in chiqaribdurlar va to'rt arba'inni bir

daraxt ustida chiqaribdurlar. Har oyina bu nav' mufrit riyozatlar tortmag'uncha bu nav' besh ganjki, alarg'a nasib bo'lubdurki, ko'p ab'yoti alfoz jazolatidin va ma'no-yu tarkib salosatidin desa bo'lurki, e'joz sarhadiga etibdur, kishining ilkiga kirmak imkon emas..."

Tazkirada boshqa shayx-u valiylarning A.lari haqida ham ma'lumot keltiriladi. M-n: Xoja Yusuf Shayx Abu Is'hoq Shomiy doim ziyorat qiladigan Xoja Hojiiy Makkiy mozori yonida o'z qo'li b-n chillaxona qurib, 12 yil o'sha yerda yashagan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик. 10 жилд. – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1969; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987.

E.O.

ARBOBI TARIQAT – haqiqat yo'lining soliklari. Tariqat sayrning ibtidosi-yu haqiqat uning nihoyasi deydilar. Jumladan, N. "N.M." tazkirasida Shayx Shahobiddin Suhravardiy zikrida shunday yozadi: "O'z vaqtlarida shayx ushshuyux ermishtar. Bag'dodda tariqat arbobi yiroq-yaqindan bu qavm masoyili istifosini alardin qilur erdilar".

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1969; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987.

E.O.

ARDASHER I – Sayyid Hasan Ardasher-ning otasi (Q.: "Sayyid Hasan Ardasher").

ARDASHER II – "S.I." dostonida xiroj to'lashdan bosh tortgan, Iskandarga qarshi kurashga hozirlik ko'rib, o'ziga qaram el-u yurtlardan qo'shin to'plagan Doro askarlari safiga Madoyin mamlakatidan yuz ming jasur askarni boshlab kelgan sarkarda:

*Madoyin navohisidin Ardasher,
Chekib tig', xaylida yuz ming daler.*

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

M.A.

ARDASHER BOBAK (taxminan 180-241) – qadimgi Erondagi Sosoniylar sulolasi asoschisi va birinchi podshohi. Bahmanning taqvodor o'g'li Sosonning nabirasi. Otasining oti ham Soson edi. Ashkoniylardan Arduvonning Fors viloyatidagi noibi Bobak qo'lida tarbiya topgan. Ardasher Soson va Bobakning qizi o'rtasidagi nikohdan tug'ilgan va shu sababli A.B. deb atalgan. N. "T.M.A." asarida A.B. haqida keng va atroflicha ma'lumot berarkan, uni sosoniylarning birinchisi ekanini ta'kidlagan: "Har taqdir bila Ardasher Bobak Sosoniylarning avvalg'i podshohidir". Asarda A.B.ning yoshligi, Arduvon saroyida xizmat qilishi, hokimiyat u-n kurash boshlagani batafsil bayon etilgan va ularning barchasi tarixiy asosga ega. Ilm va qudratda nom qozongan A.B. ni Arduvon tilatib oladi hamda rashk va hasaddan "bir navkar o'g'li anga saltanat oyinining shitobi ne munosibdur deb o'z miroxo'rlik'ini buyurdi". Bu orada Bobak vafot etadi. A.B. uning o'rniga o'zini tayinlashini umid qiladi, lekin Arduvon bu lavozimga o'z o'g'lini tayinlaydi. Bundan norozi bo'lgan A.B. Istaxrga qochib boradi va bu yerda ko'plab tarafdorlar orttiradi. Bu hol uning siyosiy kurashdagi g'alabasini ta'minlaydi. Avvalo, Arduvonning o'g'lini oradan ko'taradi. 224-y. da unga qarshi qo'shin tortgan Ashkoniylar sulolasining so'nggi vakili Arduvon ham yengilib, qatl etiladi. 226-y. da A.B. shahanshoh deb e'lon qilingan. Shu tariqa mulk ashkoniylardan sosoniylarga o'tadi. Bu o'rinda shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, N. ushbu tarixiy voqealar haqida xabar berar ekan, ularni birmuncha badiiylashtiradi. Shu sababli asarning mazkur qismi katta qiziqish b-n o'qiladi. Muallif A.B. tomonidan barpo etilgan shaharlar haqida ham ma'lumot berib, uning zikrini ushbu misralar b-n yakunlaydi:

*Jahon mulkin oldi chun Ardasher,
Tavono-u dono shah erdi daler.*

*O'larda ne naf' etdi donolig'i,
Ne naf' aylay oldi tavonolig'i.*

A.B.ni N. "S.I." dostonida ham tilga oladi. Unga bag'ishlagan birgina baytda muallif yana bir ma'lumotni qo'shimcha qilgan, ya'ni ayrimlar A.B.ni valiy deb hisoblagani haqida yozgan:

*Biri Ardasher ibni Bobak erdi,
Ki, ba'zi el oni valiy ham dedi.*

Ad.: Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. TAT. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Tarixi muluki Ajam. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011.

Q.E.

ARDASHER BINNI SHERUYA – Sosoniylardan. N.ning yozishicha, Sheruya otasi Xusrav Parvizni o'ldirgandan so'ng kasallikka chalilib, olamdan o'tadi. U taxtga da'vogarlik qilmasliklari u-n o'zining aka-ukalarini ham o'ldirgan edi. Shu sababli a'yonlar noilojlikdan Sheruyaning yetti yashar o'g'li A.B.Sh.ni taxtga o'tqazadilar. U balog'atga yetguncha davlatni boshqarib turishni Xusravning saroyida xonsolar bo'lib xizmat qilgan Mehrijis zimmasiga qo'yib, uni vazirlik mansabiga ko'taradilar. Xusrav Parviz zamonida katta mavqega ega bo'lgan Shahrirod degan kishi bosh ko'tarib, qo'shin tortib keladi va A.B.Sh.ni ham, Mehrijisni ham o'ldirib, taxtni egallaydi. N. A.B.Sh.ning hukmronlik muddatini bir yil-u olti oy deb ko'rsatgan.

Ad.: Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. TAT. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Tarixi muluki Ajam. TAT. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011; История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. – Изд-во Ленинградского университета, 1958; Мухаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд

1. – Душанбе, 1987; История стран Азии и Африка в средние века. Жилд 1. – М., 1987.

Q.E.

ARDASHER BINNI HURMUZ – sosoniy hukmdor Shopur Zulaktofning inisi. Shopur Zulaktof taxtni A.B.H.ga o'z o'g'li ulg'ayganidan so'ng qaytarib berish sharti b-n vasiyat qilib qoldiradi. "T.M.A."da N. A.B.H. shaxsiyati va hukmronligi haqida ziddiyatli fikrlar mavjudligini aytadi. Unga ko'ra, "Tarixi Guzida"da A.B.H. "bag'oyat xiradmand va dono kishi" deya ta'rif etilsa, Banokatiyning asarida benihoya zolim va jobir, deb keltiriladi. A.B.H. hukmronligi o'n yil davom etgan.

"S.I." dostonining to'rtinchi tabaqa sosoniy hukmdorlar ta'rifiga bag'ishlangan bobida A.B.H. nomi ham eslab o'tiladi:

*Yana Ardasher ibni Hurmuzg'a kavn,
Yetishti chu ul Tengridin topti avn.*

Ad.: Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. TAT. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Tarixi muluki Ajam. TAT. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011.

E.O.

ARDUVON (Artoban V) – Ashkoniylar sulolasining so'nggi vakili. 209-224-yy. taxtda o'tirgan. Hukmdorlik davrida uning qilgan yaxshi ishi Rim b-n uzoq vaqtdan beri davom etib kelgan nizolarga barham bergani va sulh tuzganidir (218 y).

Oradan birmuncha vaqt o'tgandan so'ng Ardasher Bobak unga qarshi isyon ko'targan. Ikki o'rtada 224-y.da bo'lib o'tgan jangda Arduvon mag'lubiyatga uchragan va halok bo'lgan. Uning o'g'li ham taxtni saqlab qololmagan va hokimiyat Sosoniylar sulolasi qo'liga o'tgan (226-y.). N. "T.M.A."da Ashkoniylar sulolasiga bag'ishlangan qismida A.ga ham to'xtalib o'tgan. N. uni Arduvon binni Yalosh deb ataydi. Lekin hozirgi zamon tadqiqotchilarning ko'rsatishicha, A.Yaloshning (Yevropa tarixshunosligida bu nom

Vologes tarzida keltiriladi) o'g'li emas. "T.M.-A."ning Sosoniylarga va Ardasher Bobakka bag'ishlangan qismida ham A. va uning Ardasher b-n munosabatlari, ikki o'rtadagi kurash haqida ma'lumotlar bor. N.ning yozishicha, Bobak vafot etgandan so'ng A. uning o'rniga Ardasherni emas, o'z o'g'lini tayinlagan. Ardasher bundan norozi bo'lgan va A. huzuridan qochib ketgan. Bunda unga bir kanizak yordam bergan. Ular birga Istaxr shahriga kelganlar. Bu yerda otasiga qarashli kishilar bor edi. Ularni yig'ib, A.ning o'g'liga qarshi chiqqan. Bu xabar A.ga yetgach, u qo'shin to'plagan va Ardasher b-n urushgan. Ardasher g'olib chiqib, A.ning taxtini egallagan.

A. nomi N.ning "S.I." dostonida ham tilga olingan.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Грантовский Э.А. и др. История Ирана. – М., 1972.

Q.E.

ARLOT (arlat, allot) – 92 o'zbek urug'laridan biri. Abulg'oz Bahodirxonning "Shajarayi turk" asarida yozilishicha, A.ning ma'nosi: "Aning ma'nosi otaning sevar o'g'li temak bo'lur. Arlat bir kishining oti turur. Ani otasi ko'p sevar erdi. Aning uchun Arlat tedilar. Barcha Arlat eli aning nasli tururlar". Manbalarga ko'ra, Chingizxon tomonidan Chig'atoy ulusining harbiy himoyasi u-n ajratilgan 4 ming kishilik qo'shin boshliqlaridan biri ham A. urug'idan (qolgani *jaloyir, barlos, qavchin*) bo'lgan. A.lar Amudaryodan janubda, Shimoliy Afg'oniston hududiga o'rnashganlar. Keyingi asrlarda hozirgi O'zbekistonning janubiy viloyatlari, shuningdek, Xorazmga ko'chib o'tganlar. Bu nom hozirgi vaqtda etnonim va ba'zan toponim sifatida Samarqand, Buxoro, Xorazm, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida ko'proq uchraydi.

N.ning lirik va epik asarlarida qator o'rinlarda A. etnik urug' nomini tashigan. Jumladan, N. "X.M." to'plamidan o'rin olgan devonlarida

mahbubaning sho'x-shaddodligi, o'xshashi yo'q dilbarligini A., barlos, tarxon, sulduz urug'lari ni tilga olish b-n yanada yorqinroq, ta'sirchanroq tasvirlashga erishgan. Bunda A. yoki boshqa nomlar mazkur urug' vakillariga xos xislat va fazilatlarini alohida ta'kidlashga xizmat qilgan bo'lsa, boshqa tomondan, Chig'atoy ulusiga rahbarlik u-n yuborilgan to'rt qo'shin boshliqlarining misralarda ketma-ket qalamga olinishi yuqorida aytib o'tilgan tarixiy ma'lumotni tasdiqlaydi.

*Sanamlar husnidin maqsud yor
o'lmish Navoiyg'a,
Agar barlos, agar tarxon, agar arlot,
agar sulduz.*

Yoki mana bu misralarda yana bir boshqa manzara diqqatni tortadi:

*Ey Navoiy, meni zor ayladi bir lo'livash,
Kim, ham arlot unut bo'ldi manga, ham bilgut.*

Baytlar mazmunidan anglanishiga ko'ra, garchi lirik qahramon ishq tushgan lo'livash – sho'x ma'shuqaning qaysi urug'dan bo'lishi unchalik e'tiborga molik emasdek ko'rinsa-da, A. va boshqa urug' nomlarining qayta-qayta eslanishi bu qavmlarga mansub yigit va qizlarning g'oyatda latofatli, diltortar, jasur bo'lganliklarini ko'rsatib turibdi.

"V." asaridan olingan quyidagi parcha ham fikrimizni quvvatlaydi: "... *Chun zamonning azim ush-shon sodot va fuzalosi va davronning karim ul-xulq quzot va ulamosi va temuriynajod shahzodalar va "barlosiy" nihod ozodalar va "arlotiy" ismlik sadrnishinlar va "tarxoniy" rasmlik ayshguzinlar va "qiyot" nasablik mutaayyinlar va "qo'ng'iro't" hasablik mutamakkinlar va "uyg'uriy" sifot baxshilar va "uyg'ur" chargalik yaxshilar va "cho'li"lik biyobonida jonsiporli qilg'on jondorlar va boyrilik ayyomida xizmatkorlik qilg'on jonsiporlar va "jaloyir" g'avg'osi va qavchin" alolasi mavjud erdi va har mavjudga bir maqsud va podshohona inoyat va har qaysig'a bir munosib mansab bilan sarbaland*

va xusravona tarbiyat, har birisini muvofiq amal shug'lig'a payvand qildilar". N.ning yozishicha, Sulton Husayn Boyqaro taxtga chiqqach, turli mansab va lavozimga tayinlovlar amalga oshirgan, "azimushshon fuzalo, qozi, olim, shahzoda va turli kiborlar orasida "Arlotiy" ismlik, ya'ni A. urug'iga mansub sadrnishinlar – sardor yoki boshliqlar ham borligini alohida qayd qiladi.

Shuningdek, N. o'zining "N.M." tazkirasida Hoji Shayx (a.r.)ga bag'ishlangan fiqrada uning Yusuf atoning o'g'li ekanini, o'z ishida otasidan ham ziyoda mohir bo'lgani, zamonasining ulug' insonlari o'zlarini Hoji Shayxga murid-u suhbatdosh sanashlarini, shu b-n birga, A. ulusi va Tarxon elining ulug'-u kichigi unga chin ixlos b-n iqtido qilishlari haqida xabar beradi. Manbalardan ma'lum bo'lishicha, Temuriylar davlati vujudga kelishi arafasida *qarluq, chig'il, o'g'uz, yog'mo, qipchoq, barlos, qovchin, A., jaloyir* kabi turkiy qabilalarning mavqeyi oshib borgan.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шобоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи турк. – Т., 1992; Заки Валидий Тўгон. Ўзбек уруғлари. – Т., 1992.

S.O'

ARRON – "S.I." dostonida Iskandar o'ziga bo'ysunishdan bosh tortgan Kashmir shohi Mal-lu, Hind royi va Chin xoqoniga qarshi yurishidan oldin "Cherik shohlar qish kuni chekmamish" deb Qarobog'i Arronda qishlaydi:

*Chu qishloq ishi ko'nglida erdi jazm,
Qarobog'i Arron sari qildi azm.*

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

M.A.

ARTUR Lumley Devids (Arthur Lumley Davids; 1811–1832. Angliya) – ingliz sharqshunosi, huquqshunos, tilshunos olim. Yevropa til-larini, fors, arab, turk tilini o'zlashtirgan. Atigi 21 yil yashagan Devids turkiy tilni chuqur o'rganib, o'zining mashhur "Turk tili grammatikasi" (Grammar of the Turkish Language, with a Preliminary Discourse on the Language and Literature, of Eastern Nations, 1832) kitobini yaratadi. Kitobning qimmatli jihati shundaki, unda turkiy xalqlarning kelib chiqish tarixi, O'g'uzxon afsonasi, uyg'ur alifbosi, turkiy so'zlarning turk, ingliz, fors tilidagi lug'ati, turkiy tilli adiblarning tarjimayi holi, asarlaridan parcha eski o'zbek yo-zuvida va ingliz tilidagi tarjimasi b-n berilgan. Kitobda N.ga aloqador qismlar uch o'rinda ke-ladi. 1. Mir Alisher qismida. 2. Bobur ta'rifida. 3. Asar matnlaridan parcha va tarjimasi o'rnida.

Mir Alisher qismida N.ning tug'ilgan yilini 1470-y. deb yanglish ko'rsatadi. Mir Alisher turkiy adabiyotga hissa qo'shgan adiblarning eng yirigidir, taxallusi Navoiy (Nuvai), Xurosonda hukmronlik qilgan Sulton Husayn mirzoga vazir edi, ko'plab ajoyib she'riy va nasriy asarlari b-n shuhrat qozondi, deya qayd etadi. Bobur ta'rifida "Voqeoti Boburiy", deb boshlanib, asar qo'l-yozmasi Jon Leyden qo'lida saqlanishini aytadi. Asardan olingan Boburning tarjimayi holini, mashaqqatlarini hamda asar qismlarini bir-bir qayd etadi. "Boburnoma"dan, asosan, Xurosonda Husayn Boyqaroning saroyi va N.ning faoliyati, asarlari, homiyligida yetishib chiqqan madaniyat va san'at vakillari haqidagi qism olingan. Qariyb uch betda "Boburnoma"dagi N. ta'rifi berilgan. Olim ma'lumotlarni berishda Jon Leyden va Uilyam Erskin tarjimasini ham qayd etadi. Abulg'ozining "Shajarayi turk" asari ta'rifida ham N. asarlarini tarjima qilish zarurligi, bu ishni akad.lar o'z zim-masiga olishi lozimligi, izohda esa Mark Etenn Katrmer bu ishni rejalashtirganini aytadi. Turkiy tildagi asarlardan parchalar berilgan qismida esa boshqa adiblarga nisbatan N.dan juda kam parcha berilgan. "M.N."dagi Mirzo Ulug'bek ta'rifi arab alifbosi va inglizcha tarjimasi b-n beriladi. Mazkur kitob A.Devidsning onasi Sara Devids tomonidan

fransuz tiliga tarjima qilinib, nashr etilgan (1836). Umuman, Devidsning yosh bo'lishiga qaramay to'plagan ma'lumotlari, bilimi asosida shakllangan mazkur kitob ilmiy jihatdan katta ahamiyatga ega bo'lib, Angliyadagi turkiyshunoslikni o'rganishga asos bo'la oladi.

Ad.: Davids Arthur Lumley. A Grammar of the Turkish language.: with a preliminary discourse on the language and literature of the Turkish nations, a copious vocabulary, dialogues, a collection of extracts in prose and verse, and lithographed specimens of various ancient and modern manuscripts. – London: Parbury & Allen, 1832.

O.T.

ARUZ (ar.) 1. Arz qilish, bayon etish; 2. Chodirni tutib turish u-n o'rta qo'yiladigan yog'och) – 1. Yaqin va O'rta Sharq xalqlari she'riyatidagi asosiy vazn turi; she'riy tizim; she'r o'lchovi; she'r vazni. 2. She'r vazni va qoidalari haqidagi ilm; ilmi aruz. 3. Baytdagi birinchi misraning oxirgi rukni. She'rning vazni va bahri shu asosda aniqlanadi.

A. – qisqa va cho'ziq hijolarning she'r misralarida ma'lum tartibda guruhlanib takrorlanib kelishiga asoslanadi. Bunda barmoq vaznidagi kabi hijolarning faqat miqdori emas, balki sifati ham muhim. A. vaznida undosh tovushlar b-n tugagan hijolar *cho'ziq*, unlilar b-n tugagan hijolar (“o” dan tashqari) *qisqa* sanaladi. Ba'zida cho'ziq hijo qisqa, qisqa hijo esa cho'ziq o'qilishi ham mumkin. Bu hodisa *imola* deyiladi.

VIII asrdan arab she'riyatiga tatbiq qilingan A.ning asoschisi Xalil ibn Ahmad bo'lib, ushbu she'riy o'lchovning nomi u yashagan joy yaqinidagi vodiy b-n bog'liq. Bu haqda N. “M.A.” risolasida shunday yozadi: “oning yaqinida bir vodiy ermishki, oni “Aruz” derlar ermish va ul vodiya a'rob uylarin tikib, jilva berib, bahog'a kiyururlar ermish. Va uyni arab “bayt” der. Chun baytlarni bu fan bila mezon qilib, mavzunini nomavzundin oyururlar, go'yoki qiymat va bahosi ma'lum bo'lur, bu munosabat bila “aruz” debturlar”.

A. IX asr boshlaridan fors-tojik adabiyotida ham qo'llanib, Rudakiy, Firdavsiy, Sanoiy, Nizomiy, Sa'diy, Attor, Rumi, Hofiz, Jomiy bu vaznning barcha imkoniyatlaridan foydalanibgina qolmay, uning qo'llanish doirasini kengaytirdilar va rivojlantirdilar. M-n, Rudakiy A.ni xalq orasida keng tarqalgan qo'shiqlarga tatbiq qilish natijasida 10 ga yaqin yangi vaznlar ixtiro qilgan.

Qadim turkiy she'riyatda qisqa-cho'ziq hijolarining muayyan mutanosiblikda takrorlanishiga asoslangan o'lchov tizimi islomgacha ham qo'llangan. Mahmud Koshg'ariyning “Devonulug'otit turk” asarida shartli ravishda qadimgi turkiy aruz deb atalgan o'lchovda yaratilgan qo'shiqlar va she'rlarga duch kelamiz. Lekin turkiy she'riyatga A. IX–X asrlarda o'sha davr an'alariga muvofiq ravishda turkiy xalqlardan yetishib chiqqan shoirlarning arab tilidagi she'rlari orqali keng kirib keldi. XI asrda yashab o'tgan taniqli adabiyotshunos Abu Mansur as-Saolibiyning “Yatimat ud-dahr” tazkirasida movarounahrlik ko'plab arabiynavis shoirlar haqida ma'lumot berilgan. Ayni paytda, A.ning birmuncha yengil va o'ynoqi vaznlarida turkiyda ham she'rlar yozilgan. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig”, Adib Ahmad Yugnakiyning “Hibat ulhaqoyiq” asarlari, Oltin O'rda shoirlari she'rlari, Xorazmiy, Sayfi Saroyi, Nosiriddin Rabg'uziylar ijodi orqali esa turkiy she'riyatning ham asosiy o'lchoviga aylandi. Bu davr turkiy she'riyatida A.ning 30 dan ziyod vaznlari qo'llangan. Atoiy, Sakkokiy, Gadoiy, Lutfiylar ijodi A.ning mavqeyini yanada mustahkamladi.

N. esa o'z ijodida A.ning 100 ga yaqin vaznlarini qo'llash b-n bu she'riy tizimning barcha imkoniyatlaridan foydalanib, turkiy aruzni o'z taraqqiyotining eng yuksak cho'qqisiga olib chiqdi. U turkiy A.ni o'zining rang-barang janrlardagi boy ijodi b-n amaliy jihatdan rivojlantiribgina qolmay, A. nazariyasiga bag'ishlangan “M.A.” (q. “Mezon ul-avzon”) asari b-n uning ilmiy asoslarini ham ishlab chiqdi. N.dan keyin Bobur, Mashrab, Nodira, Munis, Ogahiy, Muqimiy, Furqat, Hamza kabi shoirlar aruziy an'analarni davom ettirdilar va takomillashtirdilar. Shu tariqa X asrdan XX asr boshigacha A. o'zbek

she'riyatining ham asosiy o'lchovi bo'lib keldi. Keyinchalik barmoq vazni yetakchilik qilgan bo'lsa ham A.da she'r yozish va tarjima qilish o'zbek adabiyotida hozirgacha davom etib kelyapti. Tabiiyki, forsiy va turkiy adabiyotlar A.ni mexanik tarzda o'zlashtirmay, balki u forsiy va turkiy tillarning o'ziga xos xususiyatlariga imkon qadar moslashtirilgan. Bu hol esa A.ni boyitgan, arab A.i, forsiy A., turkiy A. kabi tushunchalarning yuzaga kelishiga asos bo'lgan.

Yozma adabiyotni egallagan A. sekin-asta xalq og'zaki ijodiga ham kirib bordi. Bu hodisa N.gacha ham keng tus olganini "M.A."da keltirilgan tuyuq, qo'shiq, chinga, muhabbatnoma, mustazod, aruzvoriy, turkiy kabi xalq orasida mashhur aruzda yaratiladigan janrlar misolida ko'rishimiz mumkin. Bobur yana o'lang, tarxoniy kabi xalqona aruziy janrlar haqida ma'lumot beradi. Fitrat ham A.ning ba'zi qulay vaznlari xalq ashulalari va manzumalari tarkibiga kirgani, barmoqdagi she'rlarda ham A. ohanglari mavjudligini aytadi.

A.da misraning tuproqqa o'xshagan ritmik bo'laklari rukn (ustun) bo'lib, hijolarning cho'ziq yoki qisqaligiga qarab, 8 aslga bo'linadi va har biri arabcha "fayla" (harakat) so'zidan yasalgan maxsus nom b-n ataladi: 1) faulun, 2) foilun, 3) mafoiylun, 4) foilotun, 5) mustaf'ilun, 6) maf'u(v)lotu, 7) mafoilatun, 8) mutafoilun. Bu usullar turli ritmik bo'laklar (zihoflar)ni vujudga keltiradi va shu tarzda vazn ruknlari ko'payib boradi. Rukn bir, ikki, uch, to'rt va undan ortiq hijoli bo'lishi mumkin. Ruknlar takroridan bahrlar (bahr arab tilida dengiz, she'r dengizdan olingan durga o'xshatilgani u-n shunday nomlangan) paydo bo'lib, A.da hazaj, ramal, razaj, mutaqorib, sare' kabi 21 ta bahr mavjud. N. "M.A."da ulardan 19 tasini keltiradi.

Aruz tizimi asoschisi Xalil ibn Ahmad bahrlarning o'zlashtirilishini osonlashtirish maqsadida ruknlar, ulardagi sokin va mutaharrik harflar (yoki qisqa va cho'ziq hijolar) sonining tengligiga ko'ra o'zaro yaqin bo'lgan bahrlarni guruhlashtirib, ularning ritm-ohang xususiyatlarini, o'zaro yaqinligi va farqlarini doira ichida keltirilgan bir misra she'r misolida ko'rsatishni

ma'qul ko'rdi va 15 bahrni o'z ichiga oluvchi 4 doira ixtiro qildi. Har qaysi doira qancha bahrni o'z ichiga olsa, shuncha bo'lakka bo'lingan bo'lib, ularda shu bahrlarning 6 yoki 8 ruknli solim yoki zihofli vaznlarinig ruknlari ham keltiriladi. Doira atrofida berilgan misrani birinchi so'zdan boshlab o'qilsa, bir bahr, ikkinchi so'zdan boshlab o'qilsa, ikkinchi bahr, uchinchi so'zdan boshlab o'qilsa, uchinchi bahr, shu tarzdan necha bahr jamlangan bo'lsa, barchasi kelib chiqadi. Shu tarzda doiraga birlashgan bahrlar asoslarining bir-biridan faqat cho'ziq yoki qisqa hijolar o'rni b-ngina farqlanishi o'zlashtiriladi. M-n, N.ning "M.A." asaridan o'rin olgan "Doirayi mo'talifa"da hazaj, rajaz va ramal bahrlari birlashgan bo'lib, ular u-n misol sifatida "Ko'ngul qon bil visolingda g'ami hijron xayolidin" misrasi keltirilgan. Doira 3 qismga bo'linib, har qaysisida ushbu bahrlarning musamman shakli – 8 ruknli solim o'lchovi ruknlari o'rin olgan. Misrani boshidan boshlab o'qilsa, doirada berilgan mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun (V – – – / V – – – / V – – – / V – – –) ruknlariga muvofiq keluvchi hazaji musammani solim vazni, keyingi so'zdan boshlab "Qon bil visolingda g'ami hijron xayolidin" tarzida o'qilsa, ruknlari mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun (– – V – / – – V – / – – V – / – – V –) bo'lgan rajazi musammani solim, uchinchi so'zdan boshlab "Bil visolingda g'ami hijron xayolidin ko'ngul qon" tarzida o'qilsa, ruknlari foilotun foilotun foilotun foilotun (– V – – / – V – – / – V – – / – V – –) ko'rinishidagi ramali musammani solim vazni hosil bo'ladi.

N. tomonidan ayni usulda munsarih, muzore', muqtazab, mujtass 2-doira – "Doirai muxtalifa"ga, sare', jadid, qarib, xafif, mushokil 3-doira – "Doirai muntazi'a"ga, mutaqorib, mutadorik 4-doira – "Doirai muttafiqa"ga, vofir, komil 5-doira – "Doirai muxtalita"ga tavil, madid, basit 6-doira – "Doirai mushtabiqa"ga birlashtirilgan. Sare', mushokil, mujtass, muqtazab, muzore', xafif, munsarih, qarib, jadid kabi 9 bahrning solim vaznlarini yana bir doiraga birlashtirib, uni "Doirai mujtamia" deb ataydi. Shu tariqa N. "Mezon ul-avzon"da 7 ta doira keltiradi. Holbu-

ki, Xalil ibn Ahmad 4, Vohid Tabriziy “Jame’ ul-muxtasar” asarida 6, Bobur esa “Muxtasar”da 9 doira keltirgan.

Aruz doiralarning ichki tuzilishi ham turlicha. Har qaysi aruzshunos doiralarning oson tushunilishiga intilib, turlicha shakllar yaratganlar. M-n, N. har qaysi bahrning ma’lum vazni ruknlarini doira bo’laklariga joylashtirgan bo’lsa, Bobur ularni doira ichidagi doirachalarda aks ettirdi. B. aruzshunoslar yana o’zgacha yo’l tutadilar.

Aruz doiralardan hozirgi davrda ham ushbu ilmni o’zlashtirishda unumli foydalanish mumkin. Zero, doiralar ko’rgazmali qurollardan sanaladi.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ҳоҷиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т., 2006; Ҳоҷиаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т., 1998; Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. – Т., 1983; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. Дарслик. – Т., 2018; Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтикага кириш. – Т., 2020.

E.O.

ARG’ANUN (y. – organon) – yunonlarning qadimiy musiqa asbobi. Uni Aflotun kashf etganini naql qiladilar. Maxsus meshlardan yo’naltiriladigan havo yordamida tovushlar yuzaga keladigan yirik musiqa asbobi. U qadim (mil. av. IV asr)dan Sharq xalqlari o’rtasida ham keng tarqalgan. A. puflab chalinadigan soz bo’lib, uning har xil turlari ko’p bo’lgan. M-n, Abu Abdulloh Xorazmiy uning qovoqqa o’xshagan torli musiqa asbobi ekani haqida ma’lumot beradi. Kavkabiylar Buxoriy esa og’iz b-n chalinadigan turi haqida gapiradi. Darveshali Changiyning aytishicha, A. ning 900 ta tori bo’lib, uni 40 kishi chalgan. Bir torli hind A.i ham mashhur. N. ijodida ham musiqa asbobi sifatida ko’zga tashlanadi.

M-n:

*Arg’anun savti-yu noqus uni birla har yon,
Yuz mug’ona amal-u qavl ila g’avg’o erdi.*

Ad.: Алишер Навоий. Фавоид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. – Т., 2000; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Бурҳони қотей. Жилд 1. – Душанбе, 1993; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 1-жилд. – Т., 1983.

E.O.

ARG’UN BEKLARI – Arg’un urug’iga mansub beklar. Arg’unlar turkiy urug’lardan bo’lib, o’rta asrlarda Movarounnahr va Xurosonda yashagan. Temuriylar davrida siyosiy-harbiy hayotda ishtirok etgan, xususan, Sulton Abusaid hukmronligi yillarida (1451–1469) ularning davlatdagi mavqeyi va ta’siri ortgan. Sulton Abusaidning ulug’ begi (amir ul-umaro) Mazidbek ham arg’un urug’idan edi.

A.B. XV asrning 2-yarmida, ya’ni N. davrida Xurosondagi harbiy turk zodagonlari orasida ham bo’lgan. Amir Zunnun A., Sulton Ali A., Shoh Shujo’ A. (ko’pincha Shohbek deb ataganlar, amir Zunnunning o’g’li), Ahmad Ali A., Muqim A. (Zunnunbekning o’g’li) shular jumlasidan bo’lib, ularning eng ulug’i Zunnun A.B. hisoblangan. A.B. o’zlarining sarkash, bebosh va itoatsiz fe’l-lari b-n ajralib turganlar. Ularning sarkashliklari hamma yoqqa mashhur bo’lib ketgan edi. Buni Muhammad Solihning “Shayboniynoma” asaridagi quyidagi baytdan ham ko’rish mumkin:

*Boxtardin taqi Zunnun keldi,
Sarkash firqayi Arg’un keldi,*

Arg’unlar sulton Husayn Boyqaro davlatida turli nizolarni, siyosiy notinchliklarni yuzaga keltiruvchi salbiy kuch sifatida maydonga chiqadi. Bu xatti-harakatlarning tagida markaziy hokimiyatni zaiflashtirish va mamlakatning bir qismida mustaqil hukmronlik qilishga bo’lgan intilish yotar edi. Ular o’z maqsadlari yo’lida shahzoda Badiuzzamonning otasi b-n bo’lgan kelishmovchiliklardan ustalik b-n foydalangan, uni otasiga qarshi qayragan va harbiy jihatdan qo’llab-quvvatlagan.

A.B.ning qilmishlari mamlakat va xalq taqdiri u-n qayg'urgan N.ning orzu-intilishlariga zid edi. Shu sababli sog'ligi yomonlashgani hamda rasman saroy xizmatidan iste'fo berganiga qaramay, N. ularning intilishlariga qarshi turgan. Shohning yo'qligidan foydalanib Zunnun A. va Badiuzzamon Hirotga hujum qilganda, N. Muhammad Valibek va ayrim beklar b-n shahar mudofaasini tashkil etgani, Husayn Boyqaro kelguncha poytaxtni o'z qo'llarida saqlab turgani yoki O'langi Nishinda Husayn Boyqaro Badiuzzamon va A.lar qo'shini b-n to'qnashganda, N. Hirot va uning atrofidagi sipohiylarni safarbar qilib, yordamga yuborgani buning yaqqol dalilidir:

A.B.ning nomi, N.ning ularga bo'lgan munosabatini bildiruvchi so'zlar shoir asarlarida uchramaydi. Lekin "M.Q."ning 7-faslida N. shohga itoat qilmaydigan, botirlik lofini uruvchi mutakabbir sipohiylarning umumlashma qiyofalarini shunday tasvirlaydi: "... alardin ne Tengrig'a to'atdur va ne shahg'a itoat...", "...ko'ngullari to'bi-choq sekreturdin orom topmoq va so'zlari bosh yalang yuzga chopmoq".

A.B.ning keyingi taqdiriga oid ma'lumotlar shuki, Zunnun A. Shayboniyxon b-n urushda o'ldirilgan. Uning kichik o'g'li Muqim A. o'z ajali b-n o'lgan. Qolgan arg'unlar Qandahorda bo'lganlar, lekin keyinchalik, Boburning siquviga dosh berolmay, u yerdan ketishga majbur bo'lganlar va Tatta viloyatiga o'tib, o'sha yerda o'rnashib qolganlar.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Бобур. Бобурнома. – Т., 2011; Эргашев Қ. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. – Т., 2009.

Q.E.

ARG'USHTAK – turli xursandchilik marosimlarida dutor, tanbur, doira va ashula jo'rligida ijro etiladigan xalq raqsi. Odatda, A. ayollar tomonidan bajarilgan. A. raqsining asosiy xususi-

yatlaridan biri raqqos(a) qo'llarini turli tomonga harakat qildirgan holda o'ng oyog'ini yerga urib o'ynagan. A. atamasi, avvalo, N.ning "B.V." devonidagi bir g'azalda uchraydi. Misralardan ma'lum bo'ladiki, musiqa ilmini o'zlashtirgan N. g'azallarga kuy bastalash b-n bir qatorda Oliy majlislarda ularni kuylagan. Husayn Boyqaro tanbur chalib, yigitlar raqs tushganligiga quyidagi baytni dalil sifatida keltirishimiz mumkin:

*Xush ulki, bazmda onlar teparda arg'ushtak,
Shah anda tambura cholib, Navoiy desa qo'shuq.*

Zero, shoir aytayotgan badiiy ifoda A. raqsiga berilgan ta'rifga muvofiq bo'lib, turli bazm, shodiyonalarda tez-tez murojaat qilingani ayonlashadi.

N. bu b-n cheklanib qolmay, "M.A." asarida "Basiti musammani solim" bahri haqida yoza turib, "qo'shiq"ning A. usulida mashhur bo'lgani haqida xabar beradi: "Yana "qo'shiq"durkim, arg'ushtak usulida shoyi'dur va ba'zi advor kutubida ul usul zikr bo'lubdur va ul surud a'robining teva surar hudilari vazni bila madidi musammani solimda voqe' bo'lur, aning asli bu nav'durkim, bayt:

*Vahki, ul oy hasrati, dard-u dog'i furqati,
Ham erur jonimg'a o't, ham hayotim ofati.*

Foilotun foilun foilotun foilun

*Ammo bu latif zamonda va sharif davronda
bu surudni ramal musammani mahzuf vaznig'a
elitib, musiqiy va advor ilmida muloyim tab'liq
benazir yigitlar g'arib nag'amot va alhon bila
ajab tasarruflar qilib, Sultoni sohibqiron majli-
sida ayturlar".*

Shuningdek, A. raqsiga yigitlar ham o'ynaganini N. bu yerda ham ta'kidlab o'tgan. Bu o'yin hozir ham Surxondaryoning ayrim hududlarida saqlanib qolgan.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер

Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 1-жилд. – Т., 1983; Нурджанов Н. Таджикский народный театр. – М., 1956; Авдеева Л.А. Из истории узбекской национальной хореографии. – Т., 2001; Авдеева Л. А., Қодиров М. Х., Исмамова Ю., “Тановор” рақси жилолари. – Т., 2002.

B.R., S.O‘.

ARZONIY – berish, bag‘ishlash; loyiq ko‘rish, sazovor, bilish kabi ma’ nolarga ega so‘z. N. lirik va nasriy asarlarida *arzoniy* so‘zini “ko‘nglimni ayla arzoniy”, “ofiyati arzoniy tut”, “salomate arzoniy tut”, “jonni arzoniy tut” shaklida bag‘rikenglik b-n o‘ziga, zamondoshlariga, olam ahliga, ustozlariga, jumladan, Abdurahmon Jomiyga nisbatan san‘atkorona qo‘llay olgan. N. *arzoniy* so‘zini kimning tilidan qo‘llanishiga ko‘ra, o‘zining tilidan va shayxlar tilidan bayon qilgan. M-n: N. “M.N.”da ustoz Abdurahmon Jomiyga bag‘ishlangan fiqrani o‘ziga xos usulda, ya’ni unga bag‘ishlangan duo va duoga yo‘g‘rilgan ruboiy b-n yakunlaydi va so‘z mulkini olam eliga baxshida qilgan Abdurahmon Jomiyning olam ahliga sazovor ayla, loyiq ko‘rgin, degan o‘zining tilaklarini, ulug‘ muddaosini “Olam eliga bu jonni tut arzoniy” tarzida shunday ifodalagan:

*Yo Rab, bu maoniy durrining ummoni,
Bu donish-u fazl gavharining koni!*

*Kim, aylading oni olam ahli joni,
Olam elig‘a bu jonni tut arzoniy.*

“M.Q.”ning 46-tanbehida ulug‘ shoir ushbu so‘zni lutf b-n “Ishq mulki obodlig‘i aning ashki selobidin va shavq shabistoni yorug‘lig‘i, tobidin kim ahli dillar ko‘ngli bu ishq shu‘lasi nuridin va ul shu‘la nuri sururidin ayrulmasinlar va riyoni zuhd xayliga qotilmasinlar”, deya o‘ziga nisbatan mohirona tarzda, ya’ni “tutma arzoniy” kabi shaklda bo‘lishsizlik shaklida, ma’noda esa bo‘lishlilik mazmunida bitgan, bu ham ulug‘ shoirning o‘ziga xos uslubidan darak beradi:

*Meni bedilg‘a, yo Rab, bu ko‘ngulni tutma arzoni,
Oni mendin ayirma, dag‘i mensiz tutmag‘il oni.*

Ad: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. –Т.,2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т.,2011.

B.R.

ASADOV Maqsud Husenovich (1979, Buxoro) – adabiyotshunos, f.f. d-ri, prof. “O‘zbek mumtoz adabiyotida rindona ma’no va lirik qahramon xarakteri” mavzusida falsafa doktori (PhD, 2017), “O‘zbek mumtoz adabiyotida soqiynoma

(genezisi, taraqqiyot bosqichlari, poetik xususiyatlari)” mavzusida doktorlik (DSc, 2020) dissertatsiyalarini himoya qilgan.

“Soqiynoma: tarix va poetika” (2020) nomli monografiyasida u soqiynoma janrining shakllanishi, taraqqiyot bosqichlari va turkiy she’riyatda soqiynoma janri rivoji u-n N.ning qo‘shgan hissasini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Ayniqsa, soqiynoma xarakteridagi baytlarning o‘zbek mumtoz she’riyatida alohida bosqich bo‘lganligini shoirning lirik asarlari va “X.” dostonlari misolida keng tahlilga tortgan. Shuningdek, muallif N. “S.”sining yaratilish tarixi, g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari, XVI–XIX asrlar turkiy adabiyotda yaratilgan mazkur janr namunalari ta’siri masalalarini atroflicha tadqiq etgan.

A.M.H.ning “O‘zbek adabiyoti tarixi va yangi o‘zbek adabiyoti (Alisher Navoiy hayoti va ijodi)” (2023) o‘quv qo‘llanmasida mutafakkir va shoir N. yashagan davr, ijtimoiy, siyosiy va adabiy muhitning xarakterli belgilari, ulug‘ adibning tarjimai holi, ijodiyoti, o‘zbek adabiyoti tarixida tutgan beqiyos o‘rni xususida so‘z yuritilgan. Muallifning mazkur kitobi ta’lim jarayonida talabalarga N.ning hayoti va ijodiy merosini o‘qib-o‘rganish, asarlarining mazmun-mohiyatini anglash, badiiy mahorat sirlarini bilishga imkon yaratishi b-n tahsinga loyiq.

A.M.H. “Alisher Navoiy ensiklopediyasi” 4 jildligining mas’ul muharriri va asosiy mualliflaridan biri sifatida ushbu yirik tadqiqotning yuzaga chiqishiga katta hissa qo’shgan

Ad.: Asadov M. Риндона маъно ва руҳият тасвири. – Т., 2019; Asadov M. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020; Asadov M. O‘zbek adabiyoti tarixi va yangi o‘zbek adabiyoti (Alisher Navoiy hayoti va ijodi). O‘quv qo‘llanma. – Т., 2023.

S.O‘.

ASBAT (Asbot) – Qur’oni Karimda tilga olingan va N. asarida sharhlangan so‘z. N.ning yozishicha, Kalomullohda mazkur bo‘lgan ushbu so‘z Ya’qub (a.s.)ning o‘n ikki o‘g‘lini anglatadi. “T.A.H.”da N. ularning har birining otini va Ya’qub (a.s.)ning qaysi xotinidan tug‘ilganini ko‘rsatib o‘tadi: “Va aksar tavorih ahli ittifoqlari borkim, Ya’qub (a.s.)ga Layyodin olti o‘g‘il bo‘ldi: Rubil, Sham’un, Yahudo, Lodi, Zarbun, Yashhar va Rohildin Yusuf (a.s.) va Ibn Yamin mutavallid bo‘ldilar va Falihadin Don va Nafqal va Zulfadin Kov va Asra”. So‘ngra u “A.” atamasining ana shu jamoatga nisbatan qo‘llanganini ta’kidlaydi: “Kalomullohda asbat lafz kim mazkurdir, iborat ushbu jamoatdindir”.

A.dan tarqalgan nasllar keyinchalik juda ko‘p sonli qavmga aylangan va Bani Isroil deb atala boshlangan. Ya’qub (a.s.)ning o‘n ikki o‘g‘lining har birining avlodi alohida bir tarmoqni tashkil etgan va shunga muvofiq ravishda Bani Isroil o‘n ikki sibtgacha (sibt – asbatning birlik shakli) bo‘lingan. Payg‘ambarlar va maliklar ana shu o‘n ikki sibtdan chiqqan. Bu haqda “Qisasi Rabg‘uziy” muallifi shunday ma’lumot beradi: “Bani Isroil o‘n ikki sibt erdilar. Ammo yalavochlar bor erdi, maliklar bor erdi. Yalavochliq, taqi maliklik bu o‘n ikki sibt orasida evrulur erdi. Bir sibtdan yalavoch bo‘lsa, bir sibtdin malik bo‘lar erdi. Bani Isroil hargiz yalavochsiz, maliksiz qolmas erdi”.

N. A. haqida boshqa muhim va qiziqarli ma’lumotlarni ham bayon qiladi. Jumladan, Bani Isroilning A. tomonidan qirg‘in qilinishiga ham to‘x-

taladi. Buning sababi shu bo‘lganki, Bani Isroil Somiriyning qutqusi b-n yo‘ldan ozib, go‘solaparast bo‘lgan edilar. N. faqat A.ga mansub o‘n ikki ming kishi to‘g‘ri yo‘ldan chiqmagani, shundan so‘ng Tangridan A.ga Bani Isroilni qirg‘in qilishga yorliq bergani haqida shunday so‘zlar bitadi: “... qavm Somiriy ig‘vosi bila go‘solaparast bo‘lub erdilar, magar o‘n ikki ming kishikim A.din erdilar... Haq taolodin xitob keldikim, ul o‘n kishikim go‘solaparastlik qilmaydurlar, jami Bani Isroil elini qatl qilsunlar”. Muso (a.s.) Bani Isroilning gunohini Tangri taolodan tilab, duo qiladi va duosi ijobat bo‘lib, qavmning bir qismi omon qoladi

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

ASMOYI HUSNA – Alloh taoloning go‘zal ismlari. Asmoyi husna haqida Qur’oni Karimning bir qancha oyatlarida xabar berilgan: “Allohning go‘zal ismlari bordir. Bas, Uni o‘sha ismlar b-n chorlanglar (yod etinglar)” (A’rof: 180). Yoki (Ey Muhammad (s.a.v.)), ayting: “Alloh, deb chorlangiz yoki Rahmon – Mehribon, deb chorlangiz. Qanday chorlangizlar-da (joizdir). Zero, u Zotning go‘zal ismlari border” (“Isro” surasi, 110-oyat). Bu ismlar, asosan, to‘qson to‘qqiztadan iborat deyiladi. Asmoullohga atab ko‘plab kitoblar yozilgan. N. “N.M.” asarida Sayyid Ali Hamadoniyning “Asmoulloh”ni sharhlab, kitob yozganini aytadi.

N.ning orifona g‘azallarida va “X.” dostonlarining hamd va munojot qismlarida asmoyi husnodan bo‘lgan Alloh ismlaridan biri yoki Uning sifatiga dalolat qiladigan baytlar tez-tez ko‘zga tashlanadi.

A.H.dagi: Xoliq – Yaratuvchi; Bori’ – yo‘qdan bor qiluvchi sifatlar quyidagi baytlarda namoyon bo‘lgan:

*Ey qilibon qahr ila lutfung shior,
Borni yo‘q aylamak-u yo‘qni bor.
Yo‘q edilar har neki – bor aylading,
Fahm-u xirad borig‘a yor aylading.*

G'affor – bandalar aybini kechib, mag'firat qiluvchi sifati:

*Ey karaming ollida ko'hi gunoh,
Elga uchub o'ylaki bir parri koh.*

N.ning ayrim baytlarida A.H.dan bir necha sifatlar ketma-ket keladi. M-n: Avval – hamma narsadan avval bor bo'lgan; Oxir – hamma narsa yo'q bo'lganda boqiy qoluvchi va Xoliq – sifatlariga misol:

*Avval o'zung, oxir-u mobayn o'zung,
Borchag'a Xoliq, borig'a ayn o'zung.*

N. "S.I." dostonining ikkinchi bobida Allohning Karim – karamli, ko'plab ato qiluvchi sifatiga alohida to'xtaladi. Karamning fazilati va karam qiluvchining xususiyatlaridan, ehson-u baxshishning foydalaridan bahs yuritadi. G'aniylarga asli ne'mat berguvchi ham, ular vositasida bandalarni ne'matlar b-n siylovchi ham Allohu Karimning o'zi ekanini ta'kidlaydi:

*Lakal-hamd, yo akramal-akramin,
Karam ahlin etgan gadoyi kamin.*

*Karim o'lsa olamda har nav' shoh,
Anga sen karam qilding ul dastgoh.*

*Karamdin kishi qayda sochqay diram,
Diram sen anga qilmog'uncha karam.*

*Karam ahli gar sohibi toj erur,
Ki, xoni navolingg'a muhtoj erur.*

*Anga sen xazoyin eshigin ochib,
Chu sochmoqqa amr aylabon, ul sochib.*

*Bas ul filhaqiqat karamkesh emas,
O'zung mukrim, ul bir sabab besh emas.*

A.H. – Allohning go'zal ismlari ma'nosidan xabardor bo'lish ulug' shoirning diniy va tasavvufiy asarlari mohiyatini tushunishga yo'l ochadi

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Абдулқодир Абдурахим ўғли. Ақоид дарслиги – Т., 2007; Турсун Аҳмад, Жуман Муҳаммадшариф. Ислом дини. – Т., 2013.

S.R.

“ASNOD VA MUKOTIBOTI TARIXI-YI ERON AZ TEMUR TO SHOH ISMOIL”

(“Temurdan to Shoh Ismoilgacha bo'lgan Eronning tarixiy hujjatlari va xatlari”) – N. yozishmalariga oid bo'lgan muhim manba. Mazkur to'plamda N. faoliyati haqida qimmatli ma'lumotlar bayon qilingan.

Tarixiy hujjatlar va xatlarni o'z ichiga olgan va nomidan ko'rinib turganidek, Amir Temurdan to Shoh Ismoil Safaviygacha bo'lgan davrdagi (XIV–XVI asrlar) yozishmalar haqida ma'lumot beruvchi bu asar 1341-hijriy yili – Tehronda nashr etilgan bo'lib, uning to'plovchisi doktor Abdul Husayn Navoiydir.

Bu asarda uchraydigan hujjat va maktublar garchi bizgacha yetib kelgan tarixiy asarlarda mavjud bo'lsa-da, biroq uning qimmatini shundaki, to'plam Xuroson, Movarounnahr, Eron va Turkiyaga taalluqli bo'lgan hujjat va maktublarning ma'lum qismini yaxlit bir joyga yig'ib bergan.

Ushbu to'plamdan N. faoliyati haqida muhim ma'lumotlarni quyidagi tasnif asosida o'rganish mumkin:

1. Sulton Husayn Boyqaroning haj haqida Amir Alisherga yozgani.
2. Amir Alisherning javobi.
3. Hazrati Sulton yaqini (N.)ning Shirvon podshohi Farruxga yozgani.

Abdul Husayn N. mazkur to'plamni tuzishda Faridunbekning 1574-1575-yy.da tuzgan “Munshaot”i, Haydar Ivog'lining 1632–1633-yy.da tuzgan “Munshaot”i, Abdulloh Marvoridning 1516-y.gacha bo'lgan davrda tuzgan “Munshaoti Mavorid”dan unumli foydalangan.

Ad.: Ўринбоев А., Ҳасаний М. Навоий замондошлари мактубларида. – Т., 1990;

Норқулов Н. Темурийлар даври маданияти тарихидан лавҳалар. – Урганч, 1996.

B.R.

ASLIY VATAN – tasavvufda ruhlar olamiga ishora. “Vatanni sevmak iymondandir” hadisini ham ilohiy olam bo‘lmish V. ma’nosida talqin qiladilar. Abu Ali ibn Sino ham “Ayniya” qasidasida abadiy manzil deganda A.V.ga ishoralar qiladi.

Qochib adamg‘a boray aql-u fahm-u donishdin, Vatan borinda bu yot el aro ne bor manga?!

N. ustoz Abdurahmon Jomiyga bag‘ishlangan marsiyasida yozishicha, haqiqat ahli nazdida, bu o‘tkinchi dunyo dil ahlining joyi emas, bu toifaning A.V. boshqa yerdadir:

Nazdi arbobi yaqin dori fano joe nest, Vatani asliyi in toifa joyi digar ast.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Инжулар уммони. – Т., 1988.

E.O.

“ASLIYAT VA TABDIL MUAMMOLARI” – o‘quv qo‘llanmasi M.Abdulxayrov tomonidan Oliy o‘quv yurti filolog talabalari va tadqiqotchilar u-n tayyorlangan. Qo‘llanmada N. asarlarining 10 jildlik “To‘la asarlar to‘plami” va 20 jildlik MATdagi matnni eski o‘zbek yozuvidan joriy alifboga tabdil qilish qonuniyatlarini, yo‘l qo‘yilgan kamchiliklar matnshunos mutaxassislarga yo‘riqnoma sifatida ko‘rsatilgan. Kitob “Navoiy asarlari asliyatining hozirgi o‘zbek yozuviga tabdili holati va muammolari”, “Navoiy asliyati tabdilida fonetik xususiyatlar tahlili”, “Navoiy asarlari tabdilining transliteratsiyasi jarayonida so‘z tadqiqi tahlili”, “Navoiy asarlari tabdilini tayyorlashda mumtoz lug‘atlarning o‘rni” kabi masalalar tahliliga qaratilgan

8 bo‘limdan iborat. Matnni tabdil qilish jarayonida unli harflar b-n ishlash, shakldosh va sinonim so‘zlar, harflarning aytilish ohangiga ko‘ra ma’noning o‘zgarib borishi va ayni variantni tanlash zarurati misollar asosida tushuntirilgan. N. asarlari matnini tabdil qilish bo‘yicha ishlab chiqilgan tamoyillar, matniy-qiyosiy tadqiq usullari, izoh va sharhlash prinsiplari N. asarlarining mukammal nashrini yaratishda metodik manba vazifasini o‘tashi b-n ahamiyatli.

Ad.: Abdulxayrov M. Asliyat va tabdil muammolari. Navoiy asliyati tabdillari. O‘quv qo‘llanma. – T., 2023.

O.T.

ASO (ar.) – 1. Hassa, tayoq. 2. Majoziy: takyagoh, ya’ni ko‘mak beruvchi, himoya qiluvchi, homiy; suyanchiq, tayanch; najot manzili.

A. tasavvufda solikning Haq zotiga bo‘lgan ishqini anglatadi. Aziziddin Nasafiyning yozishicha, dunyo bir sehrgar-u ishq Musoning A.sidir. Dalil va nazariy muqaddimalar ham A. deyiladi.

S.Uludog‘ning ma’lumot berishicha, tariqat yo‘lini bosib o‘tayotgan so‘fiylar u-n A. tutish bir an’ana tusini olgan. Ibrohim (a.s.) va Muso (a.s.) ning A.lari bo‘lgan. Muhammad (s.a.v.) ham A. tutganlar. U zamonlarda A. ham yarog‘ vazifasini bajargan, ham ba’zi ehtiyojlarga xizmat qilgan.

Ilmda A. tutmoq yoki hassaga tayanmoq payg‘ambarlarga xos odatdir. N.ning mana bu baytida shunga ishora etilgan:

Rostlig‘ irshodi bu yo‘lda qilur tolibg‘a pir, Rost ul yanglig‘ki, Musog‘a aso berdi Shuayb.

Tasavvufda A. shayxlik nishoni. Ramziy ma’noda muridning murshid, solikning valiy va eranlar madadi, nafasiga muhtojligini ifodalaydigan bir timsol. Shu ma’noda “N.M.”da bir qancha rivoyat va hikoyatlar naql etilgan. Ulardan birida Shayx Ibrohim Hammolning karomati yoritilgan: “Mashoyix akobiridin erdi. Maqomi Mug‘om tog‘i erdi. Bu toyifadin biri aytibdurki, Mug‘om tog‘ida yo‘l iturdum. Bir pir ilayimga

keldi. Eski po'stin kiygan. Dedi: Allohu akbar, hamonoki yo'l iturubsen? Dedim: bale! Dedi: o'ttuz yildurki, bu tog'da odam yuzin ko'rmaydurmen. Va A.sin menga berdiki, bu sanga yo'l boshlasin. Bir necha qadam yo'l bordim, o'zumni Antoqiyada ko'rdum. A.ni qo'ydumki, vuzu' qilg'aymen, A. g'oyib bo'ldi. Antoqiya ahliga ul so'zni ayttim, ersa dedilarki, ul shayx Is'hoq bin Ibrohim Hammoldurkim, kishi ani oz ko'rar".

Tasavvuf adabiyotida A.ga tegishli bunday manoqibiy hikoyatlar juda ko'p yaratilgan.

N. A.dan poetik obraz sifatida ishqiyy ma'no, holat va kayfiyatlarni ifodalashda samarali foydalangan:

*Ey Navoiy, xasta ko'nglumga madaddir novaki,
Rost andoqki, zaif elga berur quvvat aso.*

Mana bu baytda A. vositasida qarilik qismatiga e'tibor qaratilgan:

*Chu qad egildi, aso birla bog'i bo'lmas tuz,
Eshitsa tuz anga bir kunji bayt ul-ahzondur.*

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Сулаймон Боқиргоний. Боқиргон китоби. – Т., 1991; Саъжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-и.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Истилоҳоти сўфиён. – Техрон, 1388 (х.-и.).

I.H.

“ASRLAR OSHA MUSHOIRA” – Adabiyotshunos Sodir Erkinovning Xusrav, Shirin, Farhod obrazlarining paydo bo'lishi, ularning xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotga kirib kelishi, Xusrav va Shirin, Farhod va Shirin orasidagi sevgi qissalarining folklor va adabiyotdagi talqinlari, “Xusrav va Shirin” hamda “F.Sh.” dostonlarining xamsanavislikdagi evolyusiyasi tadqiqi va tahliliga bag'ishlangan risolasi. Uning “F.Sh.” – ilhombaxsh qissa” degan ilk faslida mazkur mavzuda yozilgan dostonlar xususida fikr yuritiladi. Tadqiqotchilar tomonidan 100 dan ziyod “X.” va

“X.” mualliflari aniqlangan. N. “X.”si esa nafaqat uning xamsanavislikdagi, balki o'zbek adabiyotining Sharq so'z san'atidagi yuksak mavqeyini ham aks ettiradi. “F.Sh.” dostonida shoir o'rtaga qo'ygan masalalarning qamrovi nihoyatda keng bo'lib, ularning badiiy talqinida N. o'ziga xos yo'l tutgan, katta mahorat ko'rsatgan.

“Xalq dahosi yaratgan qahramonlar” faslida Xusrav, Shirin va Farhod obrazlarining kelib chiqishi, ular o'rtasidagi sevgi qissasining xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotdan o'rin olishi tarixi yoritiladi. M-n, xalq qarashlariga ko'ra, Farhod afsonaviy toshtarosh va temirchi bo'lgan. Kuch-qudratiga ko'ra u hatto dev sifatida ham talqin qilingan. Xusrav va Shirin sevgisi qissalariga bu obraz X–XI asrlarda kelib qo'shilgan. Shirin tarixiy shaxs bo'lib, bu obrazning ildizlari “Avesto”dagi suv ma'budasi Ardivisuraga borib taqaladi. Xusrav obrazining prototipi esa qadimgi Eronning sosoniylar sulolasiga mansub hukmdor Xusrav Parviz ekani ma'lum.

“Muhabbat va mehnat dostoni” faslida “Xusrav va Shirin” hamda “F.Sh.” dostonlarining yozma adabiyotda Abulqosim Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Orif Ardabiliy, Amir Xusrav Dehlaviy, Ashraf, Abdurahmon Jomiy, N. kabi so'z san'atkorlari tomonidan ishlanishi, bu ishq dostoni syujetining rivojlanib, o'zgarib va takomillashib borish bosqichlari tadqiqot doirasiga tortiladi.

“Adolat va osoyishtalik tilsimin izlab” nomli salmoqli fasli N. qalamiga mansub “F.Sh.” dostoni tahlilini o'z ichiga oladi. Unda shoir dostonining o'ziga xosligi, salaflarining shu mavzudagi asarlaridan farqli jihatlari, syujeti va obrazlari, badiiy xususiyatlari, muallif o'z davri b-n bog'liq ravishda ko'targan ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy masalalar atroflicha tadqiq etiladi

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Эркинов С. Асрлар оша мушоира. – Т., 1977.

M.M.

“ASRORNOMA” – taniqli mutasavvif shoir Fariddin Attorning ilohiy ma'rifat sirlari va in-

sonning o'zligini tanishidan bahs etuvchi asari. Uni o'ziga xos irfon kitobi ham deydilar. Insonga Haqni va o'zini tanitish, mohiyat falsafasi va insonni kamolotga yetkazish masalalarini badiiy talqin qilishga bag'ishlangan mazkur asar 22 maqoladan iborat. Alloh taologa hamd, Muhammad (s.a.v.) na'ti va Me'roj voqeasi tasviri, choryorlar ta'rifi bag'ishlangan an'anaviy muqaddima boblardan keyin insonning yaratilishi, ishq, dunyo, haqiqat, borliq kabi masalalar nazmiy talqin qilinadi. Har bir mavzu falsafiy mushohadalar, pand-u nasihat asosiga qurilgan bo'lib, ilgari surilgan fikr va mulohazalar turli naql hamda rivoyatlar vositasida keng va teran ochib beriladi. Hazaji musaddasi maqsur (mahzuf) vaznidagi (mafoiylun mafoiylun mafoiyil (fauvlun) – V – – / V – – – / V – –) ushbu doston shirali til va ravon uslubda yozilgan.

“A.”da bir qator so'fiyona istilohlar nazmiy sharhlangan. Javonmardlik borasida bahs yuritilib, donishmandlik, mardlik, saxovat, ezgulik kabi fazilatlar ulug'lanib, dunyo, nafs, kibr, qahr-u g'azab, baxillik, g'aflat, yolg'onchilik singari illatlar qoralanadi. M-n:

*Jahonni bir ekinzor desa bordir,
Gahi unda xazon, gohi bahordir.
Biror g'amsiz kishini ko'rmadim men,
Agar ko'rsam, tavof aylar edim men.*

Haj ziyorati u-n Balxdan Makkaga yo'l olgan Jaloliddin Rumiy oilasi Nishopurda Farididdin Attor b-n uchrashadi. Avliyo va shoir 12 yashar Jaloliddinga o'zining “A.” asarini taqdim etadi. N.ning “N.M.” tazkirasida ma'lumot berishicha, “Mavlono doim ul kitobni o'zidin ayirmay, o'zi bila asrar emish va haqoyiqu maorif adosida iqtidosi alarg'adur. Andoq debdurki:

*Girdi Attor gasht Mavlono,
Sharbat zi dasti Shams budash no'sh.*

Tarj.: Mavlono Attor atrofida yurdi-yu, Shams (Shamsiddin Tabriziy) qo'lidan sharbat ichdi.

Va yana bir yerda debdurki:

*Attor ro'h budu Sanoiy du chashmi o',
Mo az payi Sanoyivu Attor omadem.*

Tarj.: Attor ruh edi-yu, Sanoiy uning ikki ko'zi, biz Sanoiy va Attor izidan keldik.

“A.” O'zbekiston xalq shoiri J.Kamol tomonidan o'z vaznida o'zbek tiliga o'girilib, I.Haqqulning “Attor kashf etgan asror” nomli salmoqli so'zboshisi b-n nashr etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд; Шайх Фаридуддин Аттотр. Асрорнома. – Т., 2008; Шайх Фаридуддин Аттотр Нишопурий. Асрорнома (“Мантиқ ут-тайр”, “Асрорнома”, “Илоҳийнома”, “Панднома”, “Булбулнома”, “Уштурнома”). – Т., 2012.; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

ASRORI TARIQAT – tariqat sir (lar)i. So'liklar nazdida, A.T. haqiqat ahvolidan iborat. Chunki tariqat shariatning siri, haqiqat esa tariqatning. Tariqat shariatsiz vasvasa bo'lsa, haqiqat tariqatsiz kufrdir. Har bir pirning o'z tariqati sirlarini tushuntirishi – ma'naviy irshodiga nisbatan ham A.T. deyiladi. Murshidning suluk davomida kashf etgan sirlari hamda ularning shayx va muridlar orasida pinhon qolishi ham ko'zda tutiladi. M-n, N. “N.M.” tazkirasida Abu Tolib Muhammad b. Ali b. Atiya Horisiy Makkiy (q.s.) zikrida “Ul “Qut ul-qulub” kitobining sohibidurki, tariqat asrorining majmaidur”, – deb yozadi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1370 (х.-и.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005.

E.O.

“ASTAG‘FIRULLOH” – undov so‘z. Allohga tavba qildim, Allohdan yaxshilik so‘rayman, tavba, Alloh o‘zing kechir, Alloh saqlasin, kabi ma‘nolarni bildiradi. Qur‘oni Karim va hadislarida istig‘for aytishi haqida alohida targ‘ib va tashviq qilingan. Hazrati Payg‘ambarimiz (s.a.v.) bir kunda 100 marta istig‘for aytaman” degan so‘zlari ummatlarini ham istig‘for aytishga undagan. N. bu so‘zni asarlarida, asosan, tavba ma‘nosida keltiradi. M-n, “S.I.” dostonida shunday yozadi:

*Bu damkim xirad mendin ogohdur,
So‘zum borcha astag‘firullohdur.*

Yoki A.ni asosiy obrazlar nutqida ishlatadi. “F.Sh.”da Farhodning Shiringa yozgan maktubining oxirida Farhod yurti, ota-onasini eslaydi va u nima bo‘lsa taqdiridan bo‘ldi, deya maktubini shunday xulosalaydi:

*Chu men devona o‘zdin erman ogoh,
Ne sahv ettim raqam, astag‘firulloh.*

Dostonda A.ni gohida N. an‘anaviy istig‘for shaklida ham qo‘llagan. M-n, Xusrav va Farhod munozarasida Farhodning Xusravga qarata aytgan keskin va nafratga to‘la ohangdagi javob nutqida “istig‘for qilg‘il” deya buyruq beradiki, bu ruhiy holatni shoir shunday jonli ifodalagan:

*Dedi: bu ishqdin inkor qilg‘il!
Dedi: bu so‘zdin istig‘for qilg‘il!*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Навоий асарлари лугати. – Т., 1972.

B.R.

ASTROBOD – hozirgi Eronning shimoli-g‘arbida joylashgan viloyat va shahar. A. – yulduz (fors); daraxt (ibroniy).

A. Jurjonga yaqin, tog‘ yonbag‘ridagi obod shahar bo‘lib, Xuroson va Markaziy Osiyoga

o‘tadigan karvon yo‘lida joylashgan. Shuning u-n ham A. Husayn Mirzo va boshqa hukmdorlar u-n asosiy darvoza vazifasini o‘taydigan viloyat hisoblangan. O‘rta asrlarda Temuriylar davlati tarkibiga kirgan. Husayn Boyqaro va N. zamonda mamlakatning eng obod, boy, hosildor viloyati hisoblangan va xazinaga katta daromad keltirgan. Bundan tashqari, mazkur davrda temuriylar davlatining hududi bir muncha kichraygani tufayli A. juda katta siyosiy, iqtisodiy va strategik ahamiyatga ega viloyat hisoblanib qolgan edi. Husayn Boyqaro hukmronligining dastlabki yillarida bu yerda amir Hasan Shayx Temur, undan so‘ng amir Valibek hokim bo‘lgan. Keyinchalik, birin-ketin Mo‘g‘ulbek, N., Badiuzzamon mirzo, Muzaffar mirzo va Muhammad Husayn mirzo A.ni idora qilgan. N. 1487-y.da A. hokimi etib tayinlanishi nafaqat ichki vaziyat, balki tashqi siyosiy-harbiy jarayonlar yuzasidan ham taqozo etilgan edi. Sulton Husayn Boyqaroning shu munosabat b-n Iroq hukmdori Sulton Ya‘qubga yo‘llagan maktubi shundan dalolat beradi. Sulton Husayn tobora kuchayib borayotgan Oqquyunlilar davlati b-n yaxshi munosabatlar o‘rnatishdan manfaatdor edi. A.ning, umuman, davlatning g‘arbiy chegaralarining xavfsizligini ta‘minlash Sulton Ya‘qub b-n do‘stona aloqalar o‘rnatish A.ga davlat arbobi va diplomat sifatida katta tajribaga ega bo‘lgan kishini hokim etib tayinlashni talab etardi. Iroq hukmdori Ya‘qubbek N.ni qattiq hurmat qilar, Ya‘qubbekning a‘yonlari orasida ham N.ning do‘stlari bor edi. Bularning hammasini Husayn Boyqaro yaxshi bilgan va uning qarori yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqib qabul qilingan. Sulton Ya‘qubga yo‘llagan xatida u N.ni A. hokimi qilib tayinlashdan ko‘zlangan asosiy maqsad ikki davlat o‘rtasidagi munosabatlarni yaxshilash, do‘stlik va yaxshi qo‘shnichilikni yo‘lga qo‘yish ekanini ta‘kidlaydi. Keyingi voqealar bu qarorning to‘g‘riligini ko‘rsatdi. N.ning o‘ziga yuklangan vazifalarni a‘lo darajada uddalagani haqida tarixiy manbalar guvohlik beradi. “Ravzat us-safo” muallifi bu haqda shunday yozadi: “... ra‘iyati uning adolat-u insofining barakoti b-n bedodlik zulmatidan najot topib, tinchlik va omonlik, farog‘at va osu-

dalikka erishdilar. Mozandaron, Rustamdor, Gilon viloyatlarining hokimlari ul janobning A.ga hokim etib tayinlanganini eshitib, itoat gardanlarini uning yelkasiga qo'yib, A.ga maktub b-n elchilar orqali munosib tuhfa va hadyalar yuborib, ixlos javohirlarini arz tovog'iga qo'yidilar". Oqquyunli davlati b-n yaxshi munosabatlar o'rnatilgani haqida shunday deyiladi: "Astrobod viloyati ul hashamatli amirning masnadi bo'lgan o'sha kunlari oliy darajali podshoh Sulton Ya'qub mirzo bir necha bor so'zamol va ishonchli odamlarini faxrli choponlar va mo'l-ko'l tansiq mollar, inoyatli maktublar yuborib, muhabbat va do'stlikni kamoliga yetkazdi. N. asarlarida A. qayta-qayta zikr etilgan: "...Mavlono Kotibiy Astrobodda toun marazi bila o'tti..." "Mavlono Mushtariy – Astrobodlig'dur. O'z vaqtida mashohirdin erdi..." "...Pahlavon Muhammad Go'shtingirkim, xo'b fazoil bila orostadurkim, ... faqir Astroboddin bu ruboiyni Pahlavon xizmatlarig'a bitib erdimkim..."

N. ikki yilga yaqin A.da turib, u yerda xayrli ishlarni amalga oshirgan, binolar qurgan. Xalq hayotini yaxshilashga oid chora va tadbirlarni amalga oshirgan va shu tariqa bu yerda ham o'zidan yaxshi nom qoldirgan. Shu b-n birga u Hirotni, u yerdagi do'stlarini sog'ingan. Astrobodda o'zini g'arib his qilgan. Bu hol uning she'rlarida ham aks etgan:

*Ko'ngul mulkin istar obod-u buzar xayli firoq,
To Navoiy azmi mulki Astrobod ayladi.*

N. Hirotga qaytgandan keyin ham bu viloyatdagi ishlardan xabardor bo'lib turgan, viloyatning tinchligi, obodligi, xalqning yaxshi yashashi haqida qayg'urgan. Uning o'zidan keyin A. hokimi etib tayinlangan Badiuzzamonga yozgan xati shundan dalolat beradi.

Ad.: *Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Sulton Xusaynning Y'qubbekka maktubi // Adabiy meros. – T., 1982, №2; Navoiy zamondoishlari xotirasida. – T., 1985; Ali Akbar Dehhudo,*

Luqatnoma, 3-jild. – Texron, 1998; Ўзбек адабиёти тарихи, 2-том. – Т., 1977.

Q.E.

ASQAD MUXTOR (1920, Farg'ona – Toshkent, 1997) – O'zbekiston xalq yozuvchisi (1980). Hamza nomidagi respublika Davlat mukofoti (1972), "Do'stlik" ordeni b-n mukofotlangan (1995).

Atoqli adib "Tundaliklar"ning "Birinchi daftari"da N.ning turkiy tilda qilgan samarali ijodi Hisom Kotib va XII asrning zakiysi Adib Ahmad baytlari b-n qiyoslagan. A.M. Iskandar haqida doston yozgan Xusrav, Jomiy, Tojiddin Ahmadiy kabi o'nlab Iskandarnomalar mualliflari qatorida N. nomini tilga olgan va uning "S.I." asariga ishora qilgan. U N.ni Byron, Pushkin, Gyote va Heyne, Nizomiy, Essel, Shekspir nomlari b-n bog'lagan. N.ning she'riy so'z haqidagi quyidagi satriga adib o'quvchi diqqatini jalb qilgan:

*Chun bu nasim esdi azal tog'idin,
Muncha gul ochildi jahon bog'idin.*

Boshqa o'rinda u shoirning "ko'ngil Ka'ba-si"ni olamning qiblasiga o'xshatadi va iltijo qiladi: "Yo Rab, ani (so'zni) xalq dilafro'zi et!", deya so'zga alohida diqqat qilgan.

"Birinchi daftar"ning bir o'rnida Asqad Muxtor N.ning turkiy tilda bitgan "M.N." asarini yuksak e'tirof b-n eslagan. Umuman, u Sharq va G'arb dunyosidagi mashhur shaxslarning qimmatli fikrlari, shohbaytlari, insoniyat tafakkuri rivojiga qo'shgan hissasi b-n bog'liq o'rinlarda N.ning nomini esga olgan.

Ad.: *Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Asqad Muxtor. Saylanma. – T., 2020.*

B.R.

ASQALINUS – qadimgi Yunon faylasuf olimi Iskilinos Sharq ilmiy, tarixiy va badiiy

adabiyotida shu nom ostida yuritilgan. N. “S.I.” dostonida A. el-yurtni tutish, davlatni boshqarish masalalarida Iskandarga maxsus “Xiradnoma” – pand-u nasihatlar kitobi yozgan 7 donishmandning (Arastu, Aflotun, Suqrot va boshqalar) biri sifatida talqin etilgan. Insonparvar shoir A. tili-dan mamlakat ahvoli, xalq hayoti shohning qanday ekani b-n bevosita aloqador, hukmdor adolatli bo‘lsagina, el-u yurt tinch va obod bo‘ladi, agar u zulmkor bo‘lsa, cheksiz zulm-zo‘ravonlik eshigi lang ochilib ketadi, kabi o‘tkir ijtimoiy fikrlarni ilgari suradi, shoh odil bo‘lishi kerak, degan qat’iy xulosani bayon etadi. Mana, A. “Xiradnoma”sining asosiy g‘oyalari:

*Qayu shahki – yo‘q adl ila dod anga,
Ulus birla mulk o‘lmas obod anga!*

*Chu shah zulm sori uzotti ilik,
Ochildi ulug‘ zulm uyiga eshik.*

*Aning zulmi kishvarg‘a oncha emas,
Ki, zolim ne aylasa – so‘z demas.*

*Agar shahga ish lutf-u gar kin erur.
Eliga hamul sheva oyin erur...*

*Kerak shah adolat shior aylagay
Ki, zulm ahlini xoksor aylagay!*

*Ad.: Алишер Навоий. Саду Искандарий.
TAT. 10 жылдлик, 8 жылд. – T., 2011.*

A.A.

AS’HOBI ISHORAT (Ahli ishorat) – botiniy ilm sohiblari. Ilm maqomidan o‘tib, shuhud maqomiga yetganlar; oriflar. Bu toifa so‘z va fikrlarini ishorat yo‘li b-n anglatadilar. Ustozi Jomiyning “Nafahot ul-uns” tazkirasini “N.M.” nomi b-n tarjima qilgan N. asar muqaddimasi-da bu orzusi haqida jumladan shunday yozadi: “Doim oshufta xotirg‘a kelur erdi va parishon xayolg‘a evrulur erdikim, ul kitob alfozi forsiy-dur, arabiyg‘a payvasta va iborati ishorat ahli tiliga vobasta va ul tillar vuqufidin bahravarlar va

ul iborat-u ishoratdin boxabarlar ul alfozdin o‘z qobiliyatlari xurdida va ishtig‘ollari muqobalasi-da naf‘lar toparlar va fayz elturlar”.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. TAT. 10 жылдлик, 10-жылд. – T., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Саъжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1370 (х.-и.).

E.O.

AS’HOBI KAHF (ar. – g‘or egalari, g‘or odamlari) – Qur‘oni Karimning “Kahf” surasi 9-26-oyatlarida hamda bir qator diniy kitoblarda rivoyati keltirilgan g‘or egalari.

Lekin N. “T.A.H.” asarida yozishicha, A.K. bobida ixtiloflar ko‘pdir. Muxtasari budirki, Yunon mamlakatining Afsus shahrida Daqyonus (imperator Detsiy) ismli zolim podshoh bo‘lgan. Ba‘zilar uni butparast, ba‘zilar ilohlik da‘vo qilganligini aytishgan. A.K. ayrim rivoyatlarga ko‘ra, Daqyonus shoh mamlakatidagi fozil kishilarning farzandlaridir. Boshqa bir rivoyatda yosh, iymonli noib va mulozimlardir.

Yana bir manbada aytilishicha, bu yigitlar asli boshqa mamlakat podshohining 6 o‘g‘li bo‘lib, Daqyonus b-n bo‘lgan jangda asir tushadilar. Husayn Voiz Koshifiy “Tafsiri Husayniy” asarida ularning nomlarini shunday keltiradi: “Yamlixo, Maksalmino, Masalino, Martush, Barnush, Shoznush ularning cho‘poni Martunus va iti Qitmir”.

Ba‘zi rivoyatlarda A.K. g‘ori Rajib deyilgan. Qur‘onda zikr etilgan “Raqim” so‘zi esa g‘or mavjud bo‘lgan vodiyning nomidir. Ba‘zi olimlar bu so‘z “marqum”, ya‘ni nomlari yozilgan lavh ma‘nosida deyishadi.

N. keltirgan Afsus shahri bu O‘rta yer dengizi sohilida joylashgan Tarsus atrofidagi qishloq, nasroniy dini taraqqiy etgan Efes shahridir. Daqyonus ham asli 302-y.da Rum taxtini egalagan Diokletian bo‘lib, nasroniylarni ommaviy qatag‘on qilgan 10 ta Rum imperatorlaridan biri va oxirgisidir.

A.K. yigitlarining sonidan boshlab kim ekani-yu, necha yil g‘orda uxlaganlarigacha turli xil

fikrlar bor. Ba'zilar ularning g'orda uxlagan sanasini 300 yil, ayrimlar 300 yil va yana 9 kun edi, deyishadi. Ba'zi islom mufassirlari "Ular g'orda 300 yil turdilar va yana 9 yilni ziyoda ham qildilar" degan "Kahf" surasi 25-oyati karimada kelgan yil sanasiga shunday izoh berishgan: To'qqiz yil qo'shilishi qamariy hisobdan kelib chiqqan. Shamsiy hisobdagi yuz yil qamariy hisobda 103 yilga to'g'ri keladi. N. aytganidek, yigitlarning soni borasida ham ixtiloflar anchagina. Ba'zilar ular itlari b-n birga to'rtta edi, desa, ba'zilar itlari b-n jami 6 ta edi, deyishadi. Boshqa bir o'rinda ular 7 kishi edi va 8-si itlari edi, deb keladi.

Rabg'uziy "ularning adadi 8 ta edi" degan xulosani Qur'oni Karim so'zlari asosida shunday tahlil qiladi: Ulardan biri dedi, ya'ni "qola" – bir odam aytdi. Ulardan uchtasi javob berdi, ya'ni "qoluu" – 3 odam aytdi va yana uchtasi dedi: "qoluu" – 3 odam aytdi, tarzida berib, yettita yigit va sakkizinchisi it edi, deydi.

N. hikoya qiladiki, ular (A.K.) saroyda yashirin ibodat qilishardi, bundan voqif bo'lgan podshoh ularni o'ldirish payiga tushgan. Buni bilgan yigitlar kelishib, shahardan qochishadi, "odamlarga yo'liqib qolishdan qo'rqib biyobong'a tushib, bir qo'ychi (cho'pon)ga uchrashadi. Qo'ychi ham, uning iti ham yigitlarga ergashib, Raqim otlig' g'orga kirib ketadilar. Ularga uyqu g'olib keladi, N. Qur'on oyati asosida ularning g'orda 309 y. uxlaganlarini ta'kidlaydi. "Bu muddat ichida Daqyonus jahannamg'a borib", bir necha podshohlardan keyin "bir Xudoparast odil podshohga saltanat yetganda, as'hobi kahf Tengri taolo amri" b-n uyg'onadilar. Oyatda bu mo'jizani Alloh taolo keyingi ummatlar qiyomatga va o'lgandan keyin tirilish haq ekaniga ishonch hosil qilsinlar, deb sodir etdi, deyiladi. Uzoq uyqudan uyg'ongan yigitlar u-n "bir kun yo yarim kun" o'tgandek bo'ladi. Yigitlar "Tamlixo degan rafiqlarini taom keltirmoq u-n shaharga" yuboradilar. Tamlixo g'ordan chiqib, yo'larning o'zgarib ketganini, shaharga yetganda, xalqning ahvoli o'zgargani va nasroniy dinida ekanini ko'rib, hayratga tushadi. Taom u-n tanga uzatganida, odamlar tangani ko'rib, yigitni pod-

shoh huzuriga olib boradilar. Olimlar Iso (a.s.) "Injil"da Daqyonus chog'ida bir jamoa iymonli yigitlar g'orda uch yuz to'quz yil uxlab, uning zamonida uyg'onadilar", deb xabar berganidan ogoh qilgach, "Podshoh bu ishdin masrur bo'lub, Tamlixog'a yo'l boshlatib, A.K. suhbatig'a musharraf" bo'ladi. A.K. taom yeb, Allohga shukrona sajda qilib, yana uyquga ketadilar. Alloh irodasi b-n jon oluvchi farishta ularning jonlarini oladi. "Va ul podshoh g'or eshikida ulug' gunbad yasab", ularni dafn qiladi, u joylar xalq u-n muqaddas ziyoratgohga aylanib qoladi. Shahar aholisi g'or ustiga ibodatxona bunyod etadi, so'ngra ular kahf ahli necha kishi ekani (3,5,7 kishi) va ular qancha muddat g'orda bo'lganliklari haqida tortishadi. Ularning adadi qancha ekani yolg'iz Allohga ayondir. N. "T.A.H."da A.K. qissasini quyidagi ruboiy b-n tugallaydi:

*Kahf ahlig'a yuzlandi adu qayg'usi,
Bo'ldilar agarchi g'orning mahbusi.
Chun ko'zlari erdi uyquning mamlusi,
Ham oqibat etti adam ul uyqusi.*

N. "M.Q."da yaxshilarga ergashishni targ'ib qilarkan. A.K. voqeasiga ishora qilib, shunday deydi: "Yaxshilarg'a erishmak – itni poklar chargasiga qotti va yomonlarga qorishmoq – anbiyo avlodin jahannamg'a uzatti". Ulug' shoir "H.A."da o'zidan ilgari o'tgan 3 xamsanavis Nizomiy Ganjaviy, Xisrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiylarni ta'riflab, ularni A.K.ga, o'zini ularga ergashgan it – Qitmira o'xshatadi.

*Kahfi baqo ichra alar bo'lsa gum,
Men ham o'lay robiuhum kalbuhum.*

N. "L.T."da Shayx Najmiddin Kubro nazari-ning itga qanday ta'sir qilgani haqidagi hikoyani keltiradi. Payg'ambarlar va avliyolarning nazari bayonida as'hobi kahf qissasiga ishora qiladi:

*Sobiqan ham qissa o'tmish bu qabil,
Sidqig'a As'hobi Kahfetti dalil.*

N. g'azallarida ham "kahf iti" sadoqat va vafotimsoli sifatida keladi. G'or egaloriga ergashgan it ular safidan joy olganidek, shoir ham o'zini yor itiga o'xshatadi, yaxshi ko'rgani yonidan joy olishni orzu qiladi.

*Itlaringga nisbatimni rost qilsam, Kahf iti
Odamilarg'a o'zin qilg'an kibidir muntasib.*

Ad.: Алишер Навоий. *Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Носируддин Бурҳониддин Рабғузӣ. *Қисаси Рабғузӣ.* – Т., 1991; Қуръон қиссалари Пайгамбарлар қиссаси. – Т., 2013.

S.R.

AS'HOBI FIL – fil sohiblari; fil mingan kishilar. Muhammad (s.a.v.) tavallud topgan 570-y. da Yaman hokimi Abraha boshchiligida qudratli fillarga minib, Ka'bani buzish u-n bostirib kelgan son-sanoqsiz kofirlarni Alloh taolo o'zining o'jiz maxluqlari bo'lmish qushlar – tayron abobillar tumshuqlarida keltirgan mayda toshlar b-n halok qiladi va Ka'bani tug'ilajak so'nggi payg'ambar, yangi din va yangi ummat u-n saqlab qoladi.

Bu ibratli voqea qiyomatgacha Ka'baga yuzlanib, namoz o'qiydigan mo'minlarga o'rnak, Allohning diniga qarshi turuvchi kofirlarga esa achchiq saboq bo'lib qolgani Qur'oni Karimning "Fil" surasi orqali bildirilgan.

Rivoyat qilishlaricha, qushlar tomonidan otilgan har bir tosh bir kofirning boshini teshib kirib, ostidan chiqib ketgan ekan.

N. "H.A."ning Badiuzzamon mirzoga pand-nasihat qilish va yo'l-yo'riq ko'rsatishga bag'ishlangan 20-maqolatida shahzoda shohlikdan g'ururlanib, Haq qahr-u lutfidan g'ofil qolmasligini tayinlar ekan, mazkur ilohiy mo'jizaga ishora qiladi:

*Ko'rki, ne bir lahzada bo'ldi qatil,
Tayri abobil ila as'hobi fil.*

"M.Q."dagi 6-tanbehda esa Alloh taolo dargohining keng va ulug'ligiga misol tariqasi-

da ushbu voqeani tilga oladi: "Subhonalloh, ne vase' dargoh va ne rafe' borgohdurkim, anda pil xartumi pashsha xartumig'a zabundur. Ne ajab, agar aql sarkashi mabhut va ilme sarnigundur aningkim, yuz qilola pili bor erdi, yarim pashshai muhlik nishig'a zabun va zor erdi. Bu da'vig'a ul ravshan daliledur "As'hobi fil" voqeasi va "Tayron abobil"dur".

Ad.: Қуръони Карим (Алоуддин Мансур тарж.). – Т., 1992; Алишер Навоий. *Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷики. *Жилд 1.* – М., 1969; Муҳаммад Фиёсуддин. *Фиёс ул-луғот. Жилд 1.* – Душанбе, 1987.

E.O.

АТОБЕК – ota o'rnidagi kishi, ustoz, mu-rabbiiy; himoya qiluvchi, odob o'rgatuvchi. Ota o'rnidagi bek, amir ham deydilar. Ato – ota, bek (biyik) – katta, ya'ni katta ota tarzida ham talqin qiladilar. Go'daklarni tarbiyalovchi va otaliq (atoliq) ma'nosida ham qo'llanadi. M-n, soso-niylardan Yazdijurdning o'g'li Bahrom Yaman podshohi No'monning qo'lida tarbiyalanadi. Sa'd ibn Zangiy esa Sulton Sanjarning A.i bo'lib, Fors viloyati hokimligini unga topshirgan edi. Homiysi vafotidan keyin ham u A. laqabini saqlab qoladi. Shuning u-n ham Sherozni uzoq yillar A.lar boshqarganlar. Yoki "F.Sh." dostonida Mulkoro Farhodning A.i edi:

*Hamul Farhodg'a erdi atobek,
Ko'rub Farhod xud oni atodek.*

Ad.: Алишер Навоий. *Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6 жилд.* – Т., 2011; Муҳаммад Фиёсуддин. *Фиёс ул-луғот. Жилд 1.* – Душанбе, 1987; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. *1-жилд.* – Т., 1983; Бурҳони қотей. *Жилд 1.* – Душанбе, 1993.

M.A.

ATOIY (XV asr Balx) – shoir. Undan bizgacha 260 ta turkiy gʻazaldan iborat yagona devon yetib kelgan. Devon hozir Sankt-Peterburgdagi Sharqshunoslik institutining Sharq qoʻlyozmalari boʻlimida 22V-2456 raqami ostida saqlanadi. Devonni birinchilardan boʻlib, rus sharqshunos olimi N.Samoylovich topgan va u haqda maqola eʼlon qilgan.

N. “M.N.”da A. Ahmad Yassaviy avlodidan boʻlgan “Ismoil ota farzandlaridan” ekanini, “N.M.”da esa “Ismoil ota Xoja Ahmad Yassaviyning inisi Ibrohim otaning oʻgʻli” ekanini qayd etadi. Shoir naslu nasab jihatidan Xoja Ahmad Yassaviyga yaqin va mashhur shayxlar – otalar avlodidan boʻlgani u-n oʻziga A. taxallusini tanlagan. Devonning birinchi va oxirgi sahifalarida ham “Shayxzoda Atoiy” degan soʻzlar uchraydi. Shoirning asl ismi esa hozirgacha nomaʼlum.

A. maʼlum muddat Balxda hukmronlik qilgan temuriy shahzodalardan mirzo Shohrux mirzoning oʻgʻli Muhammad Joʻqiy, Ulugʻbek mirzoning oʻgʻli Abdullatif, Boysunqur mirzoning oʻgʻli Alouddavlalar hukmronligi paytida yashagan va ularning nomini devonida tilga olib oʻtgan. Ammo shoirning saroyda yoki Movarounnahrning qay bir oʻlkasida yashagani haqida aniq maʼlumot yoʻq.

N. “M.N.” va “M.L.” asarlarida A. nomini tilga olib, ijodiga yuqori baho beradi. U “M.N.”da A.ning Balxda yashagani, Ismoil ota farzandlaridan boʻlgani, “darveshvas, xushxulq va munbasit (ochiq koʻngil, xushhol, xandon) kishi ekani, turkiy (oʻzbek) tilida ijod qilgani va sheʼrlari oʻz davrida “atrok (turklar) orasida koʻb shuhrat” tutgani haqida gapiradi va uning ijodidan:

*Ul sanamkim, suv yaqosinda paritek oʻlturur,
Gʻoyati nozukligindin suv bila yutsa boʻlur.*

baytini misol keltirib, “qofiyasida aybgʻinasi borligini”, ammo “Mavlono koʻp turkona (sodda, xalqona)” uslubda ijod qilishini taʼkidlab oʻtadi. N. bayt qofiyasidagi ayb sifatida “oʻlturur” va “boʻlur” soʻzlarida kelgan raviy (“r” va “l”) harflarining mos kelmaganini nazarda tutgan.

A.ning 260 ta turkiy (oʻzbekcha) gʻazallardan tashkil topgan lirik merosining umumiy hajmi 1718 bayt (3436 misra)ni tashkil etib, 5 baytli gʻazallar 58 ta, 6 baytilari 6 ta, 7 baytli 187 ta, 9 baytli 8 ta, 11 baytli gʻazal 1 tadir. A. lirik shoir sifatida gʻazallarini, asosan, ramal va hajaz bahrlarida yozgan. Sheʼrlari ravon, tili sodda, uslubi yengil boʻlgani u-n ham xalq orasida sevib oʻqilgan va yoyilgan. Devondagi gʻazallar diniy-tasavvufiy, oshiqona va maʼrifiy mavzularda bitilgan.

A. gʻazallaridan xalqona iboralar, maqol va matallar, qochirimlar, ertak mavzulariga oid soʻzlar keng oʻrin olgan. Shoir sheʼriyati oʻziga xos, xalq tiliga yaqin, sodda, jozibador va murakkab tasvirlardan xoli. U maʼshuq jamolini, husn-u fazilatini taʼriflar ekan tabiiy hodisa va jarayonlarni kuzatib, ohorli tashbehlar qoʻllaydi, nozik muqoyasalar topishga muvaffaq boʻladi. Shoir xalq ichidagi afsona va ertaklar timsollarini sheʼriyatga olib kiradi. Voqea-hodisalar, kundalik tashvishlardan favqulodda poetik xulosalar chiqaradi. Hammaga tushunarli, ammo ifodasi har qanday oʻquvchini hayratga soladigan baytlar shoir gʻazallarida koʻplab topiladi. Shoir tajnis, tajohuli orif, laff-u nashr, takror va tashbeh kabi badiiy tasvir vositalarining ajoyib namunalarini yaratgan.

N. A.ning “Qabri Balx navohisidadur”, – deydi.

Adabiyotshunos S.Rafiddinov “Atoiyning poetik mahorati” nomli nomzodlik ishi qilgan va A.ning toʻliq devonini arab yozuvi, soʻzboshi va izohlar b-n 2008-y. “Muharrir” nashriyotida chop ettirgan.

Ad.: *Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жылдлик, 10-жылд. – Т., 2011; Самойлович Н. “Чагатайский поэт XV века Атаи”. Записки коллегии востоковедов II вып. 2. – Л., 1927; Яна қаранг: Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. I-том, – Т., 1926; Зариф Ҳ. Фозиллар фазилати. – Т., 1979; Рус-тамов Э. Узбекская поэзия в первой половине*

XV век, ИВЛ, – М., 1963; Рафиддинов С. Ма-
жоз ва ҳақиқат. – Т., 1995; Давронов Н., Ато-
ий. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 1-том.
– Т., 1978; Рафиддинов С. Девони Шайхзода
Атоий. – Т., 2008.

S.R.

ATORUD (Utorid) – Merkuriy sayyorasi-
ning Musulmon Sharqidagi nomi. Sharq mifo-
logiyasida A. ijodkorlar, qalam ahllarining ho-
miysi hisoblanadi. Bu tasavvur Sharq mumtoz
adabiyotida ham o‘z aksini topgan. Badiiy adabi-
yotda u shoir va yozuvchilar homiysi sifatidagi-
na emas, balki badiiy mahorat ramzi sifatida ham
namoyon bo‘ladi. Bu hol N. ijodi u-n ham xos.
Buyuk shoirning dostonlari va lirikasida, nasriy
asarlarida A. obraz, timsol sifatida keng qo‘llan-
ganini ko‘rish mumkin.

Ma‘lumki, “X.” tarkibidagi dostonlarda me‘-
roj kechasi ta‘rifiga bag‘ishlangan maxsus boblar
mavjud. Bu boblarda N. bir qator osmon jism-
larini tilga oladi, jumladan, ularda A.ga bag‘ish-
langan baytlar ham keladi. “F.Sh.” dostonining
me‘roj tuniga bag‘ishlangan beshinchi bobida N.
shunday yozadi:

*Atorud bodpoyidin bo‘lub shod,
Berib avroq-u ajzosin borbod.*

Tarj.: Uning (ya‘ni, payg‘ambarning) bodpo-
yidin sevinib, varaqlari va yozganlarini barbod
berdi. “S.S.” dostonining me‘rojga bag‘ishlan-
gan to‘rtinchi bobida payg‘ambar markabining
avval oyga, so‘ngra A.ga yetgani quyidagicha
tasvirlangan.

*Markabi urdi oy yuziga tuvog‘,
O‘ylakim qoldi jabhasi uzra dog‘.
Chun Atoridqa barqdek surdi,
Xorayi sum xomasin sindurdi.*

A. mumtoz adabiyotda mohir qalamkash,
badiiy mahorat ramzi hisoblangan. N. bu timsol-
dan ham foydalangan va go‘zal misralar yarat-
gan. Jumladan, “F.Sh.”ning yakunlovchi, ellik
to‘rtinchi bobida u o‘zining she‘riyatda yuksak
cho‘qqilarni zabt etgani haqida faxriya yo‘sinida
quyidagi misralarni bitgan:

*Menga chu fikrati xurshidsoya,
Bu oliy toram uzra berdi poya.*

*Ki gardun qal‘asig‘a raxsh surdum,
Quyoshni gardi markabdin yoshurdum.*

*Kumaytim po‘ya chun g‘ardung‘a soldi.
Atorud kilk-u sanduqi usholdi.*

N. “M.Q.”da ulkan san‘atkorlarni pisand qil-
maydigan xudpisandlarni fosh qilar ekan, u buni
A. timsoli yordamida amalga oshiradi: “Muzah-
hibki, xitoyisi xatodur va farangisi qalam ahlining
nangi, Atorudg‘a ta‘n urmoqdur so‘zining rangi”.

A. obrazi N. g‘azaliyotida o‘zgacha bir ma-
horat b-n qo‘llaniladi:

*Oncha faryod etti mutriblar Navoiy nazmidin,
Kim Atorud she‘ridin charx uzra Noxid etmagay.*

N.ning A. obrazi alohida o‘rin tutgan asari
“H.” qasidasi hisoblanadi. Qasidada A. ishtiro-
kida bo‘lgan mushoira epizodi mavjud. Unda A.,
muallif, bir parivash ishtirok etadilar va ularning
nomidan matla‘lar keltiriladi. Keyin mushoiraga
shoh ham qo‘shiladi va badihada bir bayt aytadi.

N. “H.”da so‘z, qalam haqida vasflar bitar
ekan, A. sayyorasi haqidagi mifologik qarashlar-
ga ham ishora qilgan o‘rinlar uchraydi:

*Raqam azmig‘a yo‘ng‘ach xoma boshin,
Atorud yig‘di sochilg‘on taroshin.*

*Hanuz etmay qalam yozmoqni odat,
Eshikdin kirdi iqbol-u saodat.*

U gohida so‘z takroridan qochib, asarlarida
A.ning Utorud, Dabir, Muftiyi gardun, Tiyr kabi
ma‘nodoshlarini ham mohirlik b-n qo‘llagan.
Jumladan, “F.Sh.”dostonida Farhod o‘z ahvoliga
o‘zi achinib, osmonning yetti qavatida joylash-
gan homiy yulduzlardan najot, duo tilar ekan,
dastlab do‘stlar holini yozuvchi A., ya‘ni Tir say-
yorasiga yuzlanadi:

*Solur erdi nazar ko‘klarga bir-bir -
Ki, nogoh ko‘zlariga uchradi Tir.*

*Dedi: k-ey do 'stlar holin raqamzan,
Sipehr avroqida doyim qalamzan.*

*Qarog 'im aylasang netgay siyohi,
Bitisang holatim sharhin kamohi.*

*Qachon nur ul quyosh tobidin olsang,
Qoshig 'a chirmabon nomatni solsang.*

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Низомий Ганжавий. Хусрав ва Ширин. – Техрон, 2005.

Q.E.

ATOULLOH ASILIIY – taxallusi; to‘liq ismi Amir Sayyid Jamoliddin Atoullloh ibn Sayyid G‘iyosiddin Fazlulloh ibn Sayyid Abdurahmon Husayniy Dashtakiy Asiliy (t.y. noma‘lum, Sheroz – 1519 yoki 1523, Hirot) – muhaddis, mutasavvif, voiz. N. lutf-u marhamatidan bahramand bo‘lib, uning tarbiyati va homiyligida yetishgan olimlardan. Diniy va tasavvufiy ilmlarda tengsiz edi. Hadis tahqiqida hech kim uning oldiga tusholmagan. Sultoniya madrasasi va Ixlosiya xonaqohida mudarrislik qilib, keng va teran ilmini talabalarga ulashgan. Haftada bir marta Hirot Jome‘ masjidida shahar ulug‘lari va akobirlari u-n va‘z o‘qigan. Umrining oxirida xilvatga chekinib, toat-ibodat b-n shug‘ullangan. Shohlar-u hokimlar, amir-u amaldorlar uning suhbatiga yetish va xizmatiga musharraf bo‘lishni o‘zlariga sharaf deb bilganlar. Unga va muridlariga moddiy yordam ko‘rsatganlar. So‘z san‘atining noyob durdonalaridan bo‘lgan N. iltimosi b-n yaratilgan “Ravzat ul-ahbob fi siyrat an-nabiy va-l-ol va-l-as‘hob” (“Payg‘ambar, uning avlodlari va sahobalari to‘g‘risidagi do‘stlar gulshani”) kitobining shuhrati ko‘plab mamlakatlarga tarqalgan. Xondamirning “Xulosat ul-axbor” asarida yozishicha: “Daryodil amir Alisher odil podshoh

Sulton Husayn hukmronligining boshlaridan to shu kungacha ulug‘ va baland martabali ul janob haqida ko‘p g‘amxo‘rliklar qildikim, uzoq va yaqin, turk-u tojik bundan hayrat barmog‘ini tishlab turmoqdalar...”.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Фиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 2015.

E.O.

ATOULLOH HUSAYNIY (taxallusi; to‘liq ismi – Amir Burhoniddin Atoullloh Mahmud Husayniy Nishopuriy) (taxminan XV asrning 40-yy. Nishopur – 1513, Mashhad) – mashhur fors-tojik adabiyotshunosi, shoir. Yoshligida ilm tahsili u-n o‘sha davrning ilm va madaniyat markazi bo‘lgan Hirotga kelib, fors, arab tili va adabiyotini chuqur o‘rganadi, Jomiy va N.ning ilmiy-adabiy suhbatlaridan bahramand bo‘lib, kamolga yetadi. Sharq she‘riyati masalalari b-n shug‘ullangan A.H. tez orada “adabiyot bilimdoni” sifatida taniladi, muammo san‘atida o‘z davrining yagonasiga aylanadi. Ilmi bade‘ bo‘yicha keng va chuqur bilimga egaligi tufayli N. e‘tirofiga sazovor bo‘ladi. O‘z davrining fozil kishisi bo‘lgan A.H. Hirotning mashhur Ixlosiya, Sultoniya va boshqa madrasalarida dars bergan. Xondamirning ma‘lumot berishicha, N. huzuridagi adabiy majlislarda ilmi bade‘ga oid va‘zlar o‘qiganda, ulug‘ shoirning o‘zi ham qo‘lida daftar b-n hozir bo‘lar ekan. N. unga davlat hisobidan maosh ajratgan va “jannatmisol” hovli in‘om etgan. Hayoti va faoliyatini doim kuzatib borgan, o‘z huzuriga chorlab, adabiyotshunoslik masalalari bo‘yicha suhbatlar qurgan, badiiy san‘atlariga doir asar yozishga da‘vat qilgan, moddiy va ma‘naviy jihatdan qo‘llab-quvvatlagan. “Badoye‘ us-sanoye’” (“Badiiy san‘atlar”) asari ana shu da‘vatlar natijasida vujudga kelgan (1493) va N.ga bag‘ishlangan. Shuningdek, uning “Risolayi qofiya” (“Qofiya haqida risola”) asari ham mavjud. Bu asarda “she‘r san‘atida va qofiya ilmida mohir olim” (Xondamir) o‘zigacha o‘tgan adabiyotshunoslarning fikrlarini umumlashtirgan

va rivojlantirgan. Ato, Atoiy, Atoulloh taxalluslari b-n she'rlar yozgan va ular turli adabiy manbalar va o'z asarlari orqali bizgacha yetib kelgan.

“Badoye’ us-sanoye’” asari N.ning ham, boshqa zamona fozillarining ham e'tirof-u olqishiga sazovor bo'ladi. “M.N.” tazkirasida N.: “Ma'lum emaskim, bu fanda hargiz hech kishi oncha jam' va mufid kitob bitmish bo'lg'ay”, – deb unga yuksak baho bergan. Noziktab' va talabchan Bobur ham “xe'ly yaxshi bitibdur” deb uni e'tirof etadi. Bu asari b-n A.H. Sharq mumtoz poetikasi rivojiga ulkan hissa qo'shdi. Asar adabiyot nazariyasi bo'yicha o'zigacha yaratilgan asarlarning qaymog'i bo'lgani u-n ham hozirgacha o'z ahamiyatini yo'qotgan emas – mumtoz she'riyatni aruz vazni va badiiy san'atlar jihati-dan tekshirishda katta rol o'ynab kelmoqda.

Aruz ilmi va badiiy san'atlarga bag'ishlangan bu asar debocha, muqaddima, uch san'at va xotimadan iborat: debocha kitobning yozilish sababi, muqaddima (“Aruz ilmi usuli haqida”) aruz vazni va zihoflari xususida bo'lib, 1-bobda 60 ta lafziy san'at, 2-bobda 63 ta ma'naviy san'at, 3-bobda 23 ta lafzi-yu ma'naviy san'at to'g'risida ma'lumot berilgan. Xotima ikki qismdan iborat: birinchisida ma'no b-n bog'liq ayblar, ya'ni she'r illatlari haqida fikr yuritilib, ikkinchi bobda 15 ta terminga izoh berilgan. A.H. san'atlarni lafziy, ma'naviy va lafzi-yu ma'naviyga ajratadiki, bu oldingi adabiyotshunoslar kitobida uchramas edi. U kitobda salaflari b-n bahs-u munozaraga kirishib, ularning yutuq va kamchiliklarini ham ko'rsatib boradi. Badiiy san'atlarga misol qilib, 50 ga yaqin shoir ijodidan namunalar berilgan, o'z ijodidan esa taxminan 700 bayt she'r keltirilgan. U aksar san'atlarga misol sifatida o'z baytlarini beradi. Boshqalarning she'rlaridan foydalanganda esa “Rudakiy deptur”, “Manuchehr deptur”, “Muizziy deptur” deb muallifini ko'rsatadi. Muallifi ko'rsatilmagan barcha misollar esa A.H.ning o'ziga tegishli. Bu misollar uning ijodiy salohiyati baland shoir bo'lganini ko'rsatadi. M-n, zulqavofiy san'atiga misol qilib keltirgan ruboiysi buning isbotidir:

*Gar sa'd buvad tole'-yu axtar yorat,
Doro shavadat tobe'-yu purzar dorat.
V-ar z-on, ki nadori chu Atoyi tole',
Ganji tu buvad zoye-yu abtar korat.*

Tarj.: Agar toleying qutlug'-u, baxt yoring, boyluk tobeying bo'lib, uying oltin-kumushga to'la bo'lsa-da, Atoiydek peshonang sho'r bo'lsa, mol-mulking behuda-yu ishing bari bekordir.

XV asrgacha bo'lgan ilm-u bade'ga oid asarlarda 84 tadan ortiq san'at qayd etilmagan. Faqat Husayn Voiz Koshifiy 211 ta san'atni aniqlab, ulardan 110 tasini ilmiy muomalaga olib kirgan. A.H. kitobida 147 ta san'at berilgan va shundan 32 tasini olimning o'zi kashf etgan. U turli munosabat b-n asarda N. nomini tez-tez tilga oladi, unga atab yozgan she'rlarini ilova qiladi, shoir qalamiga mansub baytlardan misollar keltiradi. N. b-n o'zi o'rtasidagi munosabatlar haqida to'l-qinlanib gapiradi. N.ning madrasa qurgani, Astrobodga hokim etib tayinlangani munosabati b-n yozgan muammolarini beradi.

A.H.ning hayoti va ijodini o'rganish, mero-sini nashr etishda tojik olimi R.Musulmonqulovning xizmatlari katta. U “Badoye’ us-sanoye’”ning ilmiy-ommabop nashrini chop etish b-n birga (1974), “Atoulloh Mahmud Husayniy va fors-tojik she'riyati poetikasi masalalari” risolasini yaratadi. “Badoye’u-s-sanoye’”ni o'zbek tiliga Alibek Rustamov asliyatga mos holda mukammal tarjima qilib, sharh va izohlar b-n nashr ettirgan

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Атоуллоҳ Хусайний. *Бадойиъ ус-санойиъ.* – Т., 1981; *Бобур. Бобурнома.* – Т., 2002; *Хондамир. Макорим ул-ахлоқ.* – Т., 1945; *Навоий замондошлари хотирасида.* – Т., 1985; *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1.* – Душанбе, 1988; *Олимов С. Навоийшуноснинг шеършунос шогирди.* – Т., 1990; *Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари.* – Т., 1997; *Ҳомидий Ҳ. Кўҳна Шарқ даргалари.* – Т., 1999; *Очилов*

Э. Хусайний Атоуллоҳ // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 11-жилд. – Т., 2005.

E.O.

ATTOR ALOUDDIN (q.s.) – Muhammad ibn Muhammad al-Buxoriy (t.y.n., 1399). Bahouddin Naqshbandning xalifasi. A.A.ning nasabi xorazmlik mashhur Yassaviy shayxi Sayyid ota vositasida hazrati paygʻambarga borib tutashadi.

A.A. Bahouddin Naqshbandga kuyov boʻlgani aytilsa, ayrim manbalarda A.A. emas, uning oʻgʻli Hasan Attor kuyov boʻlgani qayd etilgan. A.A.silsilayi sharifning oʻn yettinchi piri hisoblanadi. N.ning “N.M.” tazkirasida yozishicha, A.A.ning ismi Muhammad binni Muhammad Buxoriydir. Hazrat Bahouddinning eng yaqin suhbatdoshlaridan.

Alouddin, bir tomondan, madrasada tahsil olib, ikkinchi tomondan, xonaqohdagi suhbatlarga qatnashib, maʼnaviy kamolot hosil qilardi.

Alouddin Attor davlatmand otasining vafotidan keyin uning merosidan hech narsa olmaydi, zohidona hayot kechirishda davom etadi. Bahouddin Naqshband hazratlarining suhbatlarini tashkillashtirish, soʻzlarini jamlash, farmonlarini bajarish, sayyohatlarini idora etib, muridlarni boshqarishda yuksak qobiliyat sohibi edi. Bahouddin Naqshband hazratlari hayotlik paytidayoq unga koʻp toliblarning tarbiyasini ishonib topshirgan va: “Alouddin bizning ogʻirimizni yengil qildi, unda shubhasiz “tom va komil suratda” avliyolik alomatlarini bilinmoqda”, degan ekan. A.A. madrasani tugatmasdanoq Naqshband sulukiga kirgan, bir umr piri yonida boʻlgan.

Naqshbandning boshqa bir xalifasi – Xoja Muhammad Porso A.A. iltimosiga koʻra, “Risolayi qudsiya” (“Xoja Bahouddinning qudsiy kalamalari”) kitobini bitgan va unda A.A.ning oʻz piri haqidagi oʻnlab rivoyat va xotiralarini keltirgan. N. A.A.ning yaxshi suhbat natijasida koʻp toliblar nuqsonlar poygohidan, Allohga yaqinlik darajasiga chiqqanlar va mukammal martabaga yetishganlar, deydi.

A.A. ustoz kabi hanafiy mazhabida boʻlgan va bir muddat Xorazmda ham irshod ishlari b-n

shugʻullangan, Bahouddin Naqshbandning sayru sulukini davom ettirgan holda, unga yangi usullar ham ilova qilgan. U oʻzining yoʻnalishida muroqaba usuliga alohida eʼtibor beradi. A.A.ning fikricha, muroqaba usuli nafy isbot usulidan afzal va jazbaga yanada yaqinroqdir. Muroqaba holiga koʻnikma hosil qilgach, zehn doimo bir nuqtada jamlanadi va natijada koʻngillarni fath etish maqomiga erishiladi. A.A. bu usul orqali yuzaga kelgan jazba b-n toliblarni tezda qurbat maqomiga erishtirish mumkin, degan fikrni ilgari suradi. Shuningdek, u ustoz kabi suhbat usuliga katta ahamiyat berardi.

Vafotidan oldin A.A. yaqin xalifasi Yaʼqub Charxiyga yaqindagilarni suhbat b-n, uzoqdagilarni esa kitob vositasida tarbiyalash lozimligini vasiyat qilib, irshod etish vazifasini topshiradi.

Alouddin Attor Hasan Attor (oʻgʻli), Nizomiddin Xomush, Yaʼqub Charxiy, Husomiddin Porso Balxiy, Mavlono Abu Said, Abdulloh Imomiy Isfahoniy, Shayx Umar Motrudiy, Mavlono Ahmad Maska, Sayyid Sharif Jurjoniy kabi xalifalar yetishtirgan.

A.A.dan soʻng sarhalqa silsilani uning xalifasi Mavlono Yaʼqub Charxiy davom ettirgan

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Мирза Кенжабек. Буюк Термизийлар. – Т., 2017; Сайфиддин Сайфуллоҳ. Буюклар ҳалқаси. – Т., 2011.

S.R.

AFV – *afv, afu, afuv* (arabcha), Alloh taoloning goʻzal ismlaridan boʻlmish asmoiy husnadan biri, yaʼni A. qiluvchi hamda gunohdan oʻtish, kechirish, kechirim, uzr kabi lugʻaviy maʼnolarni va birini vazifasidan boʻshatmoq, chetlashtirmoq singari koʻchma maʼnolarni bildiradi. Tuzuklarda va didaktik xarakterdagi kitoblarda esa A. alohida falsafiy, diniy, axloqiy, siyosiy, huquqiy tushuncha, fazilat hamda hukmdorlar qoidasi, odati ekani maxsus bob, fasllarda sharhlangan. Shariatda esa A.ga jazo turlarini A. b-n almashtirish, intiqom olmaslik, uzrini qabul

qilish deb ta'rif berilgan. Ushbu ta'rif-u holatga N. ijodidan ko'plab misollar keltirish mumkin. M-n, "M.N." tazkirasining 7-majlisidagi Sohibqiron Amir Temurning o'limga hukm qilingan Xoja Abdulqodirning jazosini A. b-n almashtirib, uni o'ziga mulozim qilib olishi ila bog'liq tarixiy voqea tasvirini eslash o'rinli. Chunonchi: "...iltifot va tarbiyatlar qilib, o'z oliy majlisida nadim va mulozim qildi. Idrok va fahm ahli bilurkim, yillar, balki qarlarda mundoq latif so'z voqe' bo'lmas".

N.ning taklifi va homiyligida 1495-y.da yozilgan Husayn Voiz Koshifiyning "Axloqi Muxsiniiy" nomli kitobiga diqqat qilsak. Temuriylar Uyg'onish davrining mahsuli bo'lmish mazkur nodir kitobida u odob-u axloqqa, siyosatga, huquqqa taalluqli qirqta atamaga, jumladan, A.ga ham alohida bob bag'ishlagan. Asarning 16-bobi "Afv bayonida" deb nomlangan hamda mazkur bobda A. fazilati oyat, hadis, hikmat va ibratli rivoyat-u hikoyatlar asosida izohlab berilgan.

Doimo himmatli bo'lgan N. "X."da yozgan barcha hamd va na'tlari va "Munojot"larida A. mavzusiga alohida e'tibor qaratgan. Agar uning A.ni izohlagan, tushuntirgan baytlariga diqqat qilsak, an'anaviy ravishda ulusga Allohning afv-u baxshishi qiyomatgacha borligini aytib, keyin u Muhammad (s.a.v.) faoliyati b-n bog'lab, o'zining falsafiy, didaktik xarakterdagi qimmatli fikrlarini mahorat b-n bayon qilgan. Jumladan, bunday poetik bayonning betakror namunasi-ni "S.I."dagi "Munj."ida ham o'qiymiz. Me'roj voqearini tasvirlar ekan, tasvirda Tangri taolo Muhammad (s.a.v.) vositasida ham bandalarning gunohini A. qilishini badiiy ifodalagan va afv-u karamli bo'lishda ham payg'ambar *makorim ul-axloq* sohibi ekanligini eslatib, uni vasf etib, Allohga "*vo ummato*" deb qilgan iltijolariga ishora qilgan.

N. "S.I." dostonining XLIV bobini "Afv fazilatidakim..." deb nomlagan va mahorat b-n A.ni karam, baxshish kabi ma'nodosh so'zlari b-n qo'llab, 51 baytda badiiy talqin qilgan. N. ushbu bobni yozishni ma'naviy bir ehtiyoj deb bilgani-ni, o'z Iskandar (obraz)ining tasvirini A. etuvchi

shoh sifatida ham go'zal chizgilarda ko'rsatish-ni istaganini sezish mumkin. Dostonning syujeti yakka qahramon shoh Iskandar obrazini ochishga qaratilgan bo'lsa-da, N. mazkur bob sarlavhasida gunoh dastidan qo'li boshda, oyog'i loyda bo'lgan *mujrimlar – aybdorlar, ovoralar* obrazlarini topib yaratganki, *mujrim, ovora* so'zlarini ot-lashgan sifatda ishlatgan va shoh A.idan umidvor *ovoralarni* o'quvchiga shunday tanishtiradi: "... hayrat zulumatidag'i ovvoralarni karam sham'i rahnamoylig'i bila ul vodiyi haloktin chiqarurlar va ul tiyraliktin alarg'a hech bushmas".

N. bob avvalidayoq qaysi shoh davlat boshqaruvida A., karam, baxshishni o'ziga qoida qilib olsa, u shohlarning muhtarami, fardi, javonmardi deya alohida vasf qilgan.

Ulug' shoir o'z davrining mashhur munaqqidi sifatida ham ba'zi ijodkorlarga baho berar ekan, hatto, ularning ijodida yoritilgan A. borasidagi fikrlari bayon etilgan baytlarga alohida e'tibor qaratgani, "yaxshi voqe'" deya e'tirof qilganini ko'ramiz. M-n, "M.N." tazkirasida ko'p vaqtini "X."ga tatabbu' yozish b-n mashg'ul bo'lgan shoir Ashrafga bag'ishlangan fiqrada uning A. haqidagi shohbaytini alohida tilga olgan

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1969; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Т., 2006; Навоий асарлари луғати. – Т., 1972; Ferit Devellioğlu. Usmanlica-türkçe ansiklopedik lügat. – Ankara, 1990; Хусайн Воиз Кошифий. Ахлоқи Мухсиний (Форс тилидан М.Ҳасаний, А.Ҳакимжоновлар таржумаси). – Т., 2010.

B.R.

AFEREZIS – oldingi so'zning so'nggi tovu-shi ta'sirida keyingi so'z boshidagi tovush tushib qolishi. N. ushbu lingvistik hodisadan foydalanib, *ne etayin* birikmasini *netayin* shaklida ishlatadi:

*Shikeb uyni buzadur benavo ko'ngul, netayin,
Xaroblig' qiladur muftalo ko'ngul, netayin*

Quyidagi g'azalda *naylayin* fe'li *ne aylayin* qo'shilmasidan hosil bo'lgan. Bu yerda ham aylayin so'zida "a" tovushi tushib qolgan:

*Yuz jaf o eldin chekib bukim jafogarlikka ot,
El aro paydo qilibmen bu jafoni naylayin.*

Mashhur:

*Hunarni asrabon netkumdir oxir
Olib tufroqqamu ketgumdur oxir.*

hikmatli so'zida, *netkumdur* so'zi *ne etkumdur* birikmasi qo'shilmasidan hosil bo'lgan. Bu misolda ham *yetkumdur* so'zida *e* tushib qolgan. Ushbu so'z *netkung* shakli ham uchraydi:

*Ishq tig'i gar Navoiy ko'ksini chok ayladi,
O'lmayin netkung durur, bir lahza ochil,
ey ko'ngul.*

*Ad.: Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy.
TAT. 10 jildlik, 1-4-jildlar. – T., 2011.*

E.U.

AFZALOV Mansur Inoyatovich (1910–1973, Toshkent.) – f.f.n., folklorshunos olim. A.M.I.ning o'zbek xalq dostonlari, ertaklarini to'plash va nashr qilishdagi xizmatlari katta. Olimning "O'zbek xalq ertaklari" haqida" (1964) nomli monografiyasi, "O'zbek folkloridan namunalari" (1938), "Ergash Jumanbulbul ijodi" (1950) kitoblari e'lon qilingan. Xalq dostonlari va baxshilar, xalq ertaklariga doir maqolalari o'zbek xalq og'zaki ijodini to'plash va ommalashtirish jarayoniga ulkan hissa bo'lib qo'shilgan.

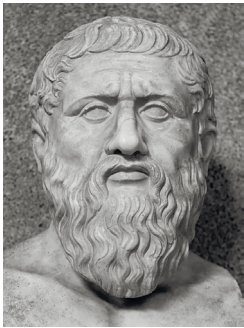
A.M.I. faoliyati davomida N. haqidagi afsona, rivoyat, ertaklarni ham to'plagan va ular haqida ilmiy maqolalar e'lon qilgan. A.A.Semyonov, P.Og'oliev, Berdi Kerboboyev, A.M.I. tomonidan to'plangan N. haqidagi afsonalar

"Dono Alisher" (Alisher Navoiy haqida xalq afsonalari, 1968) nomi b-n nashr etilgan. N. Mallayev "Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti" monografiyasining (1978; 2015) "Alisher Navoiy va xalq afsonalari" bo'limida N. haqidagi folklor namunalari shartli uchga bo'lish mumkin deydi: fors-tojik tilidagi Buxoro afsonasi (A.Семёнов. Персидская новелла о Мир-Алишере Навои. 1926); turkman versiyalari (П.Огалыев. Мырали ве Солтансоюн, 1941, 1948; Б.Кербобоев. Эсерлар топлумы, дордунжи том. 1959) va o'zbek tilidagi afsona va rivoyatlarni kiritadi. O'zbek tilidagi versiyalari A.M.I. nashrga tayyorlagan "O'zbek xalq ertaklari" (II jild, 1964), F.Abdullayev tayyorlagan Xorazm ertaklari (1961) va "Dono Alisher"ga kiritilgan. N.Mallayev turkman va o'zbek versiyalarini qiyoslaydi va xalq variantlarini A.M.I. tasnifiga ko'ra afsona, kitobiy asarlarni hikoya, deb atash ma'qulroq deydi.

A.M.I. folklor ma'lumotlari asosida "Farhod va Shirinning xalq varianti haqida" (1950) mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. Dissertatsiyada "F.Sh." syujetidagi Fozil Yo'ldosh o'g'lining "F.Sh." xalq dostoni, Umar Boqiy yaratgan "Qissayi Farhod va Shirin", XIX asrda Mahzun tomonidan yaratilgan "Qissayi Farhod va Shirin" syujeti, 1908-y. Mir Maxdum ibn Shohyunus nasriy bayon qilgan "Nasri Xamsayi benazir" tarkibidagi "Qissayi Farhod va Shirin", xalq orasidagi Farhodning suv chiqarishi b-n bog'liq ertak va afsonalar tahlilga tortilgan. Fozil Yo'ldosh o'g'lining "Farhod va Shirin" xalq dostoni asos qilib olingan. Mazkur tadqiqot Fitratning "Farhod va Shirin" dostoni to'g'risida" (1930) nomli maqolasidan so'ng dostonning xalq og'zaki ijodida ishlanishi yuzasidan bajarilgan birinchi tadqiqotdir.

*Ad.: Alisher Navoiy. Фарход ва Ширин.
TAT. 10 jildlik, 6-jild. – T., 2011; Afzalov
M. Navoiy haqida xalq afsonalari // Sharq
yulduzi. 1948, 5-son; Mallaev N. Alisher
Navoiy va xalq ijodiyoti. – T., 2015.*

B.M.

AFLOTUN – (Platonning sharqona nomi) (Asl ismi: Aristokl; mil. av. taxm. 427 – Afina – 347) – yunon faylasufi, platonizm asoschisi. Suqrot (Sokrat)ning shogirdi. Suqrot unga Platon (keng yelkali ma’nosida) nomini beradi. U yoshligidan taniqli faylasuflar suhbatidan bahramand bo’ladi, Heraklit, Demokrit, Parmenid asarlarini o’qib-o’rganadi. Mil. av. 380-yy. Afina yaqinidagi Akademiya nomli bir bog’ni sotib olib, shu yerda o’zining Platon akademiyasi deb atalgan falsafiy maktabini tashkil etadi. Akademiya deyarli 1000 yil faoliyat ko’rsatib, jumladan, unda Arastu (Aristotel) ham tahsil olgan. Akademiya yada falsafadan tashqari, aniq va tabiiy fanlar ham o’qitilgan, lekin siyosiy ta’lim asosiy o’rin tutgan.

A. qarashlarida jamiyat va davlat to’g’risidagi qarashlar markaziy o’rinni egallaydi. Uningcha, jamiyat barcha a’zolarining qonunlarga bo’ysunishi ijtimoiy taraqqiyotning asosiy kafolatidir.

A. dan 30 ga yaqin katta-kichik asarlar saqlanib qolgan. “Davlat”, “Qonunlar”, “Siyosatdon”, “Apologiya” (Suqrotning himoya qilish), “Menon” (notiqlik san’ati mohiyati haqida) va boshqalar shular jumlasidandir.

A. dan 30 ga yaqin katta-kichik asarlar saqlanib qolgan. “Davlat”, “Qonunlar”, “Siyosatdon”, “Apologiya” (Suqrotning himoya qilish), “Menon” (notiqlik san’ati mohiyati haqida) va boshqalar shular jumlasidandir.

A. asarlari asrlar davomida G’arbdagina emas, Sharqda ham mashhur bo’lgan. Ibn Rushd uning “Davlat”, Forobiy “Qonunlar” asarlariga sharhlar yozishgan. Forobiy sharhi “Talmis-u navomisi Aflotun” (“Aflotun qonunlari mohiyati”) deb ataladi.

N. “T.A.H.” asarida A. ni donishmandlar zumrasida zikr etib, uning Suqrotning shogirdi ekanligi, Dorob zamonida maydonga chiqib, Iskandarning suhbatdoshlari bo’lganligi haqida ma’lumot beradi. U ilohiy hakimlardan biri edi deb, hikmatlaridan namuna keltiradi. Jumladan, mamlakat va aholining nigohboni ekanligi jihatidan hukmdorning may ichishi harom ekanligi, chunki nigohbonning o’zi nigohbonga muhtoj bo’lishi yaxshi emas mazmunidagi hikmatini

keltiradiki, bu b-n ulug’ shoir Husayn Boyqaro va uning o’g’illariga ishora qilganini sezish qiyin emas.

A. Amir Xusrav Dehlaviyning “Oyinayi Iskandariy” dostonidayoq Iskandarning ustozlari qatorida tasvirlanadi. N. ning “S.I.” dostonida esa u Iskandarning suhbatdoshlaridan biri bo’lib keladi. Hindiston yurishida Kashmir podshosi Mal-lu sehrgarlari sinoatini ochish yo’lini Iskandarga o’rgatadi. Falakni o’rganish u-n usturlob yasashda Suqrot b-n birga yuz nafar olimga rahbarlik qiladi.

“F.Sh.” dostonida nochor xazinadagi sandiqdan Iskandar ko’zqusini o’g’li Farhodga olib ko’rsatar ekan, unga ta’rif bera turib Xoqon, jumladan, shunday ma’lumot beradi:

*Ki, aylab to’rt yuz dono bilan jahd,
Alardin har bir Aflotung’a hamahd.*

*Hikmat ichra nuktayi mavzun bila,
So’z degay majlisda Aflotun bila.*

N. A. obrazidan donishmand inson timsoli sifatida g’azallarida ham foydalanadi. M-n:

*Ey hakim, etma jununum aybkim, ko’rgach ani
To’xtata olmas dimog’i ichra Aflotun xirad.*

“L.M.” dostonida esa:

*O’t solsa jahon eliga Majnun,
Bir kuyguchi bo’lg’usi Falotun, –*

deb yozadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Т.АТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва хукамо. Т.АТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-жилд. – Т., 2004; Мамадалиева З., Сайфиддинова С. “СаДДи Искандарий”даги етти донишманд // Ўзбек тили ва адабиёти. 2015, № 3.

E.O., M.A.

“**AFORIZMLAR**” – N. aforizmlaridan iborat to‘plam. 1-nashri 1941-y.da chop etilgan. Tuzuvchi Hodi Zarif.

To‘plamga ulug‘ shoirning “X.”, “M.Q.”, “M.” asarlaridan tanlab olingan 158 ta aforizm kiritilgan. To‘plamning “Lug‘at va izohlar” qismida 88 ta aforizmdagi ma‘nolari anglanishi qiyin so‘zlar yoki aforizmning o‘zi to‘laligicha izohlangan. “A” to‘plami N. asarlaridagi hikmatlarni to‘plashdagi dastlabki tajribalardandir. Kitobcha kichik formatda 10 ming nusxada nashr etilgan.

B.M.

AFRANJ – Q.: Farang.

AFRIDUN – Q.: Faridun.

AFSAHZOD A'loxon (1935, Panjakent (Tojikiston) – 1999, Dushanbe) – tojik adabiyotshunosi, sharqshunos, matnshunos, munaqqid. F.f. d-ri (1987). Tojikistonda xizmat ko‘rsatgan fan xodimi (1995). Tojikiston davlat universitetini tugatgan (1961).

1961-y.dan Tojikiston FA Sharqshunoslik va qo‘lyozma meros institutida faoliyat ko‘rsatgan. 1971–1999-yy.da mazkur institutning Matnshunoslik bo‘limi mudiri bo‘lgan. A. sermahsul va serqirra olim bo‘lib, uning qalamiga 700 dan ziyod asar (monografiyalar, ilmiy risolalar, ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalar va b.) mansub. Tadqiqot doirasi nihoyatda keng bo‘lib, fors-tojik mumtoz adabiyoti tarixi masalalari (“Hofiznoma” (1971); “Kamoli Xo‘jandiy” (1976); “Abdurahmoni Jomiy” (1978); “Fors-tojik adabiyoti XV asrning ikkinchi yarmida” (1985); “Odam ush-shuaro Rudakiy” (2000) va boshqa monografiyalari) b-n ham, hozirgi tojik adabiyoti (S.Ayniy, M.Tursunzoda, J.Ikromiy, G‘ani Abdullo, F.Ansoriy va boshqalar ijodiga bag‘ishlangan maqolalari) muammolari b-n birday shug‘ullangan.

A.A. Abdurahmon Jomiy hayoti va ijodini o‘rganish, asarlarini nashrga tayyorlash bo‘yicha

ulkan va diqqatga sazovor ishlarni amalga oshirib, Sharq va G‘arb ilmiy jamoatchiligi orasida zabardast jomiyshunos sifatida tanildi va e‘tirof etildi. “Abdurahmon Jomiyning hayoti va merosi” (1981), “Abdurahmoni Jomiy lirikasi” (M-n, 1985, rus tilida) monografiyalari va boshqalar shular jumlasidandir. U Jomiy “Kulliyot”i matnini 7 jildda Tehronda fors alifbosida chop ettirdi.

Mohir tarjimon sifatida J.J.Russo, J.M.Moler, A.N.Ostrovskiy, Tavfiq Hakim va boshqalarning qator dramalarini tojik tiliga tarjima qilgan.

N. hayoti va ijodini tadqiq etish A. tadqiqotlarining bir yo‘nalishini tashkil qiladi. “Ahd-u vafo (Jomiy va Navoiyning do‘stona munosabatlari)” (“Sadoyi Sharq”. –№ 8, 1968), “Navoiy” (Ensiklopediyayi adabiyot va san‘ati tojik. Jild 2, 1989) maqolalari tojik o‘quvchilariga N. hayoti, shaxsi, faoliyati, ijodi, Jomiy b-n munosabatlari, fors-tojik so‘z san‘atidagi ustozlari va izdoshlari haqida har tomonlama keng va chuqur ma‘lumot bergan tadqiqotlar hisoblanadi. “Shoir ijodida Navoiy siymosi” (1989) maqolasi Jomiy asarlari, xususan, “Haft avrang” va “Bahoriston” asarlarida kelgan ulug‘ o‘zbek shoirining inson, ijodkor, davlat arbobi sifatidagi tasvir va ta‘rifi hamda ustozining unga berilgan baholari tahliliga bag‘ishlangan. Jumladan, u o‘z maqolasida N. “X.”si o‘zi tatabbu‘ qilingan “Xamsa”lardan kam emasligini isbotlab ko‘rsatadi. Tojik adabiyotshunoslari Jomiy “Yusuf va Zulayxo” dostonidagi Yusuf obrazida aslida Navoiy siymosini yaratganini kashf etganlarini asosli dalillar vositasida ochib beradi. Yusufning halolligi, to‘g‘riligi, ezgu fazilatlarini b-n Misr Azizi darajasiga ko‘tarilishi ko‘p jihatdan N.ga o‘xshab ketadi va Jomiy Husayn Boyqaroning donishmand va xalqparvar vaziri N.ni ko‘z oldiga keltirib, Yusuf siymosini yaratgan deb yozadi u.

“Alisher Navoiy va tojik adabiyoti” nomli salmoqli maqolasi monografiya maqomida bo‘lib, olim unda mavjud materiallar asosida o‘zbek shoiri hayoti va ijodi hamda uning tojik adabiyotiga munosabati haqida tojik o‘quvchilariga keng ma‘lumot beradi. Maqola “Sharhi hol”, “Adabiy merosi”, “Navoiyning tojik tilidagi asarlari”, “Navoiy va fors-tojik adabiyoti” kabi fasllarni o‘z

ichiga oladi. Unda muallif N.ning o‘zbek tilidagi ijodiga ham baho berishga harakat qiladi. Rudakiy, Firdavsiy, Xayyom, Nizomiy, Attor, Sa’diy, Jaloliddin Rumiy, Amir Xusrav Dehlaviy, Hasani Dehlaviy, Hofiz Sheroziy, Kamol Xo‘jandiy, Abdurahmon Jomiylar ijodi b-n qiyoslab, uning ijodi suv ichgan manbalarni ko‘rsatadi. U 1991-y.da Tojikistonda N. tavalludining 550 yilligi munosabati b-n turli tadbirlar, simpoziumlar tashkil etish va o‘tkazish ishlariga ham bosh-qosh bo‘lgan.

Ad.: Пайванди қарнҳо. – Д., 1989; Аҳду вафо. – “Садои Шарқ”, 1968. № 8; Навоий. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. – Душанбе, 1989. Осорномаи Аълохон Афсаҳзод. – Душанбе, 2005; Назрӯ Қ., Хуросонӣ М.А. Марди фозил // Садои мардум, 11.11.1995.

Н.Н.

AFSONA (f.) – 1. Qissa, hikoya, doston, naql, sarguzasht; o‘tganlar hayoti b-n bog‘liq hikoya. 2. To‘qima, uydirma, safsata, yolg‘on-yashiq. 3. Majoziy: aql bovar qilmaydigan narsa, ish. 4. Majoziy: mashhur, shuhrat topgan, tilga tushgan, ovoza bo‘lgan, dong taratgan. 5. Adabiyotshunoslikda folklor janri avloddan avlodga, og‘izdan og‘izga o‘tib kelgan hikoyat, rivoyat; goh to‘qima, goh uydirma aralashgan, goh diniy mavzudagi kichik nasriy asar. N. “L.M.” asarida A. atamasini tilga olgan:

*Yozmoqta bu ishq jovidona,
Maqsudum emas edi fasona.*

*Mazmunig‘a bo‘ldi ruh mayli,
Afsona edi aning tufayli.*

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. М. 1969; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Т., 1983; Бурҳони қотеъ. Жилд 1. – Душанбе, 1993; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2006.

Е.О.

AFYUN (ar. – f.) – 1. Kayf beruvchi modda, ko‘knor o‘simligi ko‘sagining shirasi. Uni iste‘mol qilgan kishi juda qisqa vaqt ichida bu moddaga bog‘lanib qolgan. O‘tmishda uning tobesi bo‘lgan afyunparastlar ko‘knori, bangi deb yuritilgan. 2. Maj.: Ishqi haqiqiyga tobelik. Ma‘shuqa jamolining partavidan sarxushlik tuyish ramzi. N. she‘riyatida istifoda etilgan poetik obraz.

Mumtoz adabiyotda kayf va sarxushlik beruvchi moddalar, asosan, may va unga aloqador obrazlar b-n birgalikda keltiriladi. Bundan maqsad ma‘shuqaning ishqidan sarxushlik, maxmurlikdir. N. she‘riyatida A. may, ya‘ni haqiqiy ishqning ta‘sir kuchini oshiruvchi, may ichuvchi – rindga ma‘naviy zavq-u shavq bag‘ishlovchi timsol bo‘lishi b-n birga, shoir fikr-qarashlarini yuzaga chiqaruvchi badiiy vosita hamdir.

*Mayg‘a afyun solib, ey dard-u balo soqiylari,
Turfa bukim, mast bo‘ldung deb*

meni yozg‘urdunguz.

Maz.: Ey dard-u balo soqiylari, jomimdagi mayga A. aralastirib, o‘zingiz meni mast bo‘lding deb ayblashingiz g‘alati.

Quyidagi baytda esa A. mayparast – rindga o‘zligidan xabar beruvchi, uni hushyor qiluvchi badiiy timsoldir:

*Bodayi ishq asru mast etmish meni, ey do‘stlar,
Jomima afyun ezib bir dam xiradmand aylangiz.*

Maz.: Do‘stlar, ishq bodasi meni juda mast qildi, jomimdagi mayga A., ya‘ni kayf beruvchi modda qo‘shib, xiradmand – aql sohibi aylang.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-суғар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Iskandar Pala. Mumtoz she‘riyat qomusiy so‘zligi. – Istanbul, 2004.

М.А.

AFG‘ONISTONDA NAVOIYSHUNOSLIK – Afg‘onistonning shimoliy qismida o‘zbeklar yashab kelmoqda. Ular N. ijodiga hudud nuqtayi nazaridan ham yaqin bo‘lib, bu o‘lkada

N. b-n bog‘liq ko‘plab obidalar mavjud. Ushbu hudud xalqi orasida N.ga ergashib she‘r yozish ayni zaminda azaldan mavjud. Afg‘oniston n.shunosligi keyingi salkam bir asr mobaynida alohida yo‘nalishga aylana boshlagan va ayni yo‘nalishda olimlar, shoirlar faoliyat olib boradilar.

N. hayoti va ijodi b-n o‘ziga o‘chmas ma‘naviy haykal qo‘yib keta olgan mutafakkirdir. Afsuski, hozirgi kundagi Afg‘oniston mamlakati haqida gapirganimizda siyosiy, madaniy va ma‘naviy masalalardagi ko‘plab nizo va muammolar ko‘z oldimizga keladi. Biroq hammavaqt ham shunday bo‘lib kelgan emas. N. yashagan davr – XV asrdan so‘nggi yillarga qadar Afg‘oniston zaminidagi N.ga bo‘lgan munosabat va uning Afg‘oniston o‘zbeklari va Sharq ma‘naviy hayotidagi o‘rni katta bo‘lib kelgan. Afg‘oniston o‘zbeklari va ularning tarixi haqida muayyan nashrlar amalga oshirilgan. Afg‘onistondagi n.shunoslik tarixi va nashrlari salmog‘i katta miqdorni tashkil etmas-da, muayyan ishlar amalga oshirilgan.

Navoiy qurdirgan obidalar. N.ning Afg‘onistondagi izlarini, avvalo, u qurdirgan yoki vujudga kelishiga aloqador obidalaridan izlash va ular bo‘yicha tadqiqotlar olib borish kerak bo‘ladi. Mazkur yo‘nalishda ba‘zi tadqiqotlar mavjud, ammo ularni hali davom ettirish lozim. Bunday inshootlar Afg‘oniston, hatto, hozirgi Eron sarhadlarida ham mavjud. Shu ma‘noda temuriylar davri me‘morchiligi N. nomi b-n chambarchas bog‘liq.

Bunday yodgorliklar Hirot, Balx, Mashhad yoki Xurosonning boshqa hududlarida mavjud bo‘lib, barchasi birdek e‘tiborga molik. Olimlarning fikricha, aslida N. 1001 ta obida qurishni niyat qilgan, lekin hozirgacha turli manbalarda 366 tadan ko‘proq yodgorlik nomi tilga olinadi. Shu jumladan, ayrim manbalarda faqat 15–20 obidaning nomi keltirilgan, xolos. Afg‘onistonlik n.shunos Amin Hiraviy fikricha, N. harakatlari asosida Xurosonning sahro va dashtlari, shahar-u qishloqlarida bunyod etilgan masjid, madrasa, karvonsaroy, bog‘, hovuz hamda ko‘priklar sonini qayd etish va tasvirlash murakkab bir ish. N. tashabbusi va ishtiroki asosida qurilgan yodgorliklardan eng mashhuri Balx viloyatining Mozori Sharif shahridagi Hazrat Ali (r.a.) maqbarasi (zi-

yoratgohi) bo‘ladi. Hazrati Aliga nisbat beriladigan bu maqbara majmuasi xalq orasida “Ravzah” yoki “Ali ziyoratgohi” deb ham ataladi. Ushbu majmua texnik va qurilish nuqtayi nazaridan turli imkoniyatlarga ega bo‘lib, unda 21 ta hujra, 8 darvozali bog‘, 5 eshikli hovli, shuningdek, madrasa, kutubxona, tahoratxona, masjid va muzey mavjud. Afg‘oniston hududida salkam yarim asrdan beri davom etib kelayotgan notinchlik bu mamlakatda erkin ilmiy faoliyat olib borish imkoniyatini cheklamoqda. N.ga aloqador obidalarini o‘rganish imkoniyati nisbatan afg‘onistonlik olimlar zimmasida turibdi.

Afg‘oniston navoiyshunoslari. Ma‘lumki, N. hozirgi Afg‘oniston hududida joylashgan qadimgi Hirot shahrida dunyoga keldi, shu yerda voyaga yetdi, ijod etdi. Dunyodan ko‘z yumganidan so‘ng shu yerga dafn etildi. Tili va o‘zi o‘zbekniki, tafakkuri olamniki bo‘lgan Hirot uyg‘onish davrining eng taniqli vakillaridan biri bo‘lgan N. o‘z yurtida muayyan darajada o‘rganib kelinadi. Gap shundaki, N. hirotlik bo‘lishiga qaramay, aksariyat n.shunoslar o‘zbekistonlik. Afg‘onistonda N.ni o‘rganish yoxud n.shunoslik uzoq tarixga ega emas. Matbuotda N. ismi ilk bor 1950-yy.dan keltirila boshlandi. Unga qadar N. asarlarining eski yozuvdagi nusxalari faqatgina xonadonlarda va uy maktablaridagina o‘qilgan. Ayrim shoirlar tomonidan N. g‘azallariga yozilgan muxammaslar yoxud boshqa ko‘rinishdagi she‘rlar yaratilgan bo‘lsa-da, nashr bo‘lmagan. Aslida Afg‘oniston tarixida o‘zbek tilida chop etilgan birinchi asar bu Husayniy taxallusi b-n she‘r yozgan Temuriy hukmdor Sulton Husayn Boyqaro (1469–1506)ning she‘riy devonidir. Afg‘onistonda birinchi bosmaxona 1869-y. shoh Amir Sheralixon davrida tashkil topgan. Husayniy devoni ayni bosmaxona tashkil etilganidan 94 yil o‘tib, 1963-y. nashr qilingan. N. hayoti va ijodiga bag‘ishlangan dastlabki to‘plam 1967-y. Afg‘onistonda nashr qilingan.

1978-y. so‘lchilar tomonidan Afg‘onistonda sodir etilgan inqilobdan keyin o‘zbekcha yozuvdagi matnlarni nashr qilishga kengroq yo‘l ochildi.

Umuman olganda, ana shu 1960-yy.dan boshlab afg‘onistonlik olimlar n.shunoslikka

bugungi kunga qadar o'ziga xos hissa qo'shib kelmoqdalar. Bular qatorida Muhammad Ya'qub Vohidiy Juzjoniy, Abdulhakim Shar'iy Juzjoniy, Abdulhay Habibiy, Abdulloh Korgar, Abdullo Ruin, Said Muhammad Olim Labib, Said Tojuddin Toshqin Bahoiy, Nurulla Oltoy kabilarning nomini qayd etish va mazkur ro'yxatni davom ettirish mumkin. Bu mamlakat n.shunosligining bosh xususiyatlaridan biri – mazkur olimlarning eski o'zbek yozuvi va dariy tili, arab yozuviga butun umr davomida ta'lim va kundalik foydalanishda yaqinliklaridir. Ya'ni, N. davridan beri davom etib kelayotgan eski o'zbek tilining matn va so'zlashuv an'anasining Afg'onistonda saqlanganligi bu yurt n.shunoslarini N.ga, m-n, arab yozuvidagi N. asarlari qo'lyozmalariga har jihatdan yaqinlashtiradi.

Shu o'rinda yuqorida tilga olingan afg'onistonlik n.shunos olimlaridan ayrimlarining hayoti va ijodi haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz:

1) Abdulhay Habibiy 1910-y. Afg'onistonning Qandahor shahrida tug'ilgan. U ko'plab kitoblar muallifi, 1950-yy.da "Ozod Afg'oniston" nomli jurnal noshiri bo'lgan. 1966-y.da Afg'oniston Tarix Jamiyati boshlig'i sifatida faoliyat olib borib, Afg'oniston tarixiga oid bir qancha kitoblar nashr qilgan. Abdulhay Habibiy 1981-y. "Amir Alisher Navoiyning siyosiy va fikriy qarashlari" nomli kitobni nashr etgan.

2) Mir Husayn Shoh 1925-y. Qandahorda dunyoga kelgan afg'onistonlik olim 1967-y. akad. Bartoldning N.ga bag'ishlangan monografiyasini ingliz tilidan fors tiliga tarjima qilgan. Adabiyotshunos va tarixchi olim o'z sohasi bo'yicha o'nlab asarlar yaratgan va tarjima qilgan. Ulardan biri "Alisher Navoiy hayoti" nomli kitobdir. 1971-y. Kobulda chiqadigan "Juvandun" jurnalida O'zbekiston adibi Oybekning "Navoiy" romani chop etildi. Ushbu romanning bir parchasi "Alisherning yoshligi" nomi b-n 1979-y. o'zbek tilida Kobulda bosiladigan "Yulduz" gazetasida eski o'zbek yozuvida chop qilindi. Mazkur ro'yxatni davom ettirish mumkin.

3) Muhammad Yoqub Vohidiy 1932-y. Sarpul viloyatida tug'ilgan. 1967-y. tadqiqotchi

afg'onistonlik olim birinchilardan bo'lib buyuk shoir N. hayoti va ijodi haqidagi kitobni nashr ettirgan edi. Muhammad Yoqub Vohidiy 1961-y. Kobul universitetining adabiyot fakultetini bitirgan. Adabiyot, tarix va geografiya fanlari bo'yicha o'qituvchilik qilgan. U yigirmaga yaqin kitoblar muallifi, jumladan, N.ning "M.L.", "V.", "M.A." kabi asarlarini tadqiq qilib, ularning qiyosiy matnlarini qayta nashr etishga muvaffaq bo'lgan.

4) Abdulloh Ro'yin Tojikiston b-n chegara-dosh Afg'onistonning Qunduz viloyatida 1955-y. dunyoga kelgan. U ko'p yillik tinimsiz faoliyati natijasida 2014-y.ga qadar N. asarlaridan yigirma uchtasini eski o'zbek yozuvda nashr etishga muvaffaq bo'ldi. Abdulloh Ro'yin Afg'onistonda N. asarlarini qayta nashr etish ustida eng ko'p ish olib borgan tadqiqotchi hisoblanadi.

5) Sayid Tojuddin Toshqin Bahoiy 1961-y. Foryob viloyati markazi Maymana shahrida tug'ilgan. 1986-y. Kobul universitetiga kirib, o'zbek tili va adabiyoti bo'yicha tahsil oladi. Uning bir hikoyasi, "Suvloq" va "Bir siqim tuproq" she'riy to'plamlari nashr etilgan. N. haqida qator maqolalar yozgan hamda "X." va "M.L." asarlarini qayta chop etgan qalamkashdir.

Navoiy asarlari nashrlari va tadqiqi. O'zbekistonda 1968-y. N. tavalludining 525 yilligi nishonlangan edi. Afg'onistonda ham shu davrdan boshlab n.shunoslik jonlandi. N.ga oid tadqiqotlar dariy va o'zbek tillarida chop etila boshlandi. Ayniqsa, N. asarlari nashriga katta e'tibor qaratildi. N.ni anglash uning asarlarini chuqur bilish orqali amalga oshirilishi hammaga ayon.

"Oriyona" jurnalining 1945-y. 1-sonida Fikriy Saljuqiyning "Amir Alisher Navoiy" nomli maqolasi bosilib chiqdi. Oradan bir yil o'tib ayni jurnalning 2-sonida bulg'oristonlik sharqshunos Domosiyo Petruskuerovning "Buyuk mumtoz shoir Mir Alisher Navoiy" nomli maqolasi e'lon qilindi.

Yana shu "Oriyona" jurnalining 1966-y.gi 1-2-sonlarida N. ijodiga taalluqli bo'lgan bir katta maqola bosildi. Ushbu maqola muallifi Muhammad Yoqub Vohidiydir. Maqola "Arba'in"i Jomiy" va "Arbain"i "Navoiy" deb ataladi. Vohidiy

avval Jomiy va N.ning “Arbain”lari to‘g‘risida o‘z fikrlarini qisqacha bayon qilib, so‘ngra birin-ketin ikkala “A.” ning ham matnlarini keltiradi.

1967-y. Afg‘onistonda N. tug‘ilganiga 525 y. to‘lishi munosabati b-n Afg‘oniston tarix anjumani tomonidan bir ilmiy to‘plam nashrga qilingan. Kitobda pushtu va dariy tilidagi maqolalar keltirilishi mo‘ljallangan bo‘lib, ayni kitob “Amir Nizomiddin Alisher Navoiy Foniyning tug‘ilganiga 525 yil to‘lishi munosabati bilan” (“Ba munosabati 525 soli valodati Amir Nizomiddin Alisher Navoiy Foniy”) deb nomlangan. Kitobni Muhammad Yoqub Vohidiy nashrga tayyorlagan, deb xabar beriladi. Darhaqiqat, mazkur kitob 1968-y. ayni nom b-n Kobulda nashr etiladi. Yuqorida tilga olganimiz Orif Usmonov maqolasining davomida Habibiy mazkur to‘plamdan o‘rin olgan maqolalar b-n o‘quvchilarni tanishtirgan.

1971-y. Kobulda chiqadigan “Juvandun” jurnalida o‘zbek adibi Oybekning “Navoiy” romanidan parcha va roman haqidagi maqola chop etildi. So‘ng ayni romanning bir parchasi 1979-y. “Alisherning yoshligi” nomi b-n o‘zbek tilida Kobulda bosiladigan “Yulduz” gazetasida eski o‘zbek yozuvida nashr etildi.

Afg‘onistondagi n.shunoslik mevalarini ko‘rish u-n o‘zbek tilidagi minbar kerak. Shunday joy sifatida bu mamlakatda 1978–2021-yy. o‘zbek tilida nashr etilgan “Yulduz” gazetasini ko‘rish mumkin. Garchi uning nashri muntazam amalga oshirilmagan bo‘lsa-da, “Yulduz” Afg‘oniston o‘zbeklarining ma‘naviy va madaniy qiyofasi bo‘lib kelgan. Mazkur gazetada N. haqida o‘nlab ilmiy-tadqiqiy maqolalar nashr etilgan. U 1991-y. Kobulda tashkil etilgan “Amir Alisher Navoiy madaniy anjumani”ning rasmiy nashriga aylangan. Shu munosabat b-n N.ning, deyarli, barcha asarlari va ularga oid tadqiqotlar ushbu gazeta orqali kitobxonlar qo‘liga yetib boradigan bo‘ldi.

1980-yy. boshidan N. asarlari har safar 1000 ta nusxadan kam bo‘lmagan adadda nashr qilina boshlandi. Shoirning “X.”, “X.M.” va boshqa barcha asarlariga bugungi Afg‘oniston kitobxonlari oshno bo‘lib kelmoqda. Noshirlik faoliyatida

afg‘onistonlik n.shunos Abdulla Ruin peshqamdamlilik qildi. U 2008–2017-yy. davomida o‘zi va farzandlarini N. asarlarini eski o‘zbek tilida nashr qilish ishiga jalb etib, o‘ndan ortiq marotaba N. asarlarini 1000 tadan nusxada chop ettirdi. Boshqa n.shunoslar ham N. asarlarining nashr ishlariga o‘zlarining hissalarini qo‘shdilar. “Oriyona” jurnalining 1981-y. 35-36-sonlarida esa Muhammad Umar Alim Bayotning “Ulug‘ shoir va mutafakkir Mir Alisher Navoiy” maqolasi bosilib chiqdi. Bu maqolada N. asarlaridagi adolatparvarlik, insonparvarlik, do‘stlik va muhabbat g‘oyalari keng sharhlab berilgan. N.ning ijodi afg‘onistonlik shoirlar u-n she‘riyat sirlarini o‘rganish maktabiga aylangan.

1991-y. N. tavalludiga 550 yil to‘lishi munosabati b-n Afg‘onistonda dariy tilida nashr qilinuvchi “Hivod” (“Vatan”) gazetasining 1991-y. yanvar-fevral sonlarida N.ga bag‘ishlangan maqolalar chop etildi. M-n, gazeta 1991-y. 17-yanvar (1369 hijriy-shamsiy, 27 jadiy) kuni “Amir Nizomiddin Alisher Navoiy tavalludining besh yuz ellik yilligini nishonlash” rukni ostida yirik afg‘on tadqiqotchisi Abdulhakim Shar‘iy Juzjoniyning “Alisher Navoiy – yangi adabiy maktabning asoschisi” maqolasining birinchi qismini e‘lon qilgandi. “Hivod” gazetasining 9-fevral (1369 hijriy-shamsiy, 21 dalv) soni to‘lig‘icha N.ga bag‘ishlandi.

Navoiy – shoirlar yurti farzandi. Afg‘onistonning bir xususiyati bor. Bu o‘lkada N. davri an‘analari hozirga qadar davom etadi. Yosh-u qari hamma she‘r yozadi yoki yoddan ko‘p she‘r biladi. O‘z nutqini she‘r b-n bezaydi, fikrini Sharq mumtoz adabiyoti vakili qarashlari, she‘rlaridan parcha keltirish b-n asoslashga o‘rgangan. Chunki Afg‘oniston maktablaridagi ta‘lim sistemasi-da, o‘rta asr musulmon Sharqida bo‘lganidek, she‘rning o‘rni katta. Shu bois bu yurt shoirlari she‘r yozadi, she‘r yozar ekan, N.ga o‘xshashga intiladi. N. she‘rlariga nazira bog‘laydi, ergashadi. Buning natijasi o‘laroq, Afg‘onistondagi o‘zbek ziyolilari N.ni ko‘p va xo‘b yodlaydi. Mana shunday N. yo‘lidan ketgan shoirlar qatorida Domla Bedil, Muhammad Olim Labib, Mir Muhammad Amin Qurbat, Muhammad Amin Matin

Andxuyi, Muhammad Yahyo Hafiziy Juzjoniy, Zikrilla Ishonch, G‘ulomsaxiy Vakilzoda kabilarni eslash mumkin. Afg‘onistonlik o‘zbek shoirlarining N. she‘rlariga muxammaslari, javoblari va ergashib yozilgan she‘rlarining o‘zinigina to‘plasa, bitta katta kitob bo‘la oladi.

1982-y. Afg‘onistonning Kobul shahrida afg‘onistonlik shoirlar tomonidan n.xonlik – N. she‘rlarini o‘qish va ularga ergashish yig‘ini bo‘lib o‘tadi. N.ning ijodi afg‘on shoirlari u-n she‘riyat sirlarini o‘rganish maktabiga aylangan. Afg‘onistonda ijod qilayotgan o‘zbek shoirlari klassik an‘anaga ko‘ra ko‘proq aruz vaznida she‘r yozadilar va N.ga ergashib, uning asarlariga muxammaslar bog‘laydilar. Ular orasida Qori Sharafuddin tomonidan N.ning “Tuz” radifli g‘azaliga, Muhammad Amin Uchqun tomonidan “Hargiz” radifli g‘azaliga bog‘langan muxammasalarini ko‘rsatish mumkin.

Afg‘onistonda ko‘plab o‘zbek shoirlari mavjud va ular N. she‘rlariga ergashib naziralar, N. g‘azallariga muxammaslar yozishgan. M-n, shunday shoirlardan biri – Sayyid Muhammad Olim Labib. Bu shoir 1957-y. Afg‘onistonning Foryob viloyatida dunyoga keldi. 1976-y. Kobul universitetiga o‘qishga kirdi, so‘ngra 1984-y. Rossiyada o‘qishni yakunlab, adabiyotshunoslik sohasida filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasiga erishdi. Olim Labib o‘zbek va dariy tillarida ijod qiladi. Shoirning o‘zbek tilida “So‘z injulari” va “Tuyg‘ularim, qayg‘ularim” va fors tilida “Ikki ko‘zguda bir tasvir” (“Yak tasvir dar du oyina”) to‘plamlari chop etilgan. Muhammad Olim Labib N.ga bag‘ishlangan qator maqolalar muallifi, N. g‘azallariga o‘nlab muxammas va naziralar yozgan shoirdir. Muhammad Olim Labibning N.ning quyidagi matla‘sga nazira tarzida bitgan g‘azali quyidagicha boshlanadi:

*Eyki avval qomating vasfni shamshod ayladim,
Sarvi jannat bo‘lki, emdi seni ozod ayladim.*

Navoiy konferensiyalari. Ayni vaqtda, Afg‘onistondagi N. b-n bog‘liq yuksak minbar sifatida shoir tavalludiga bag‘ishlab, davlat miqyosida o‘tkaziladigan xalqaro konferensiyalarni qayd etish mumkin bo‘ladi. Garchi bunday kon-

ferensiyalar soni ko‘p bo‘lmasa-da, Afg‘oniston n.shunosligi u-n ularning ahamiyati katta. Dastlab, 1967-y. 7-fevral kuni Hirot shahrida Afg‘oniston podshohi Muhammad Zohir Shoh (1933–1973) buyrug‘i va Afg‘oniston Axborot va Madaniyat vaziri Muhammad Usmon Sidqiy tashabbuslari b-n Hirot shahrida N. qabriga marmar tosh qo‘yilgan. Marmar tosh Kobulda maxsus ishlangan bo‘lib, uning ustiga Xondamirning N. to‘g‘risidagi mashhur bir qit‘asi bitilgan edi. O‘sha fevral kuni N. qabri atrofiga Hirot aholisi, shoirlar, olimlar va N. muxlislari to‘planishgan. Marosimni Hirot shahri voliyysi Muhammad Siddiq qisqa nutq b-n ochgan. So‘ng Afg‘onistonning mashhur tarixchi va adabiyotshunos olimi Fikriy Saljuqiy b-n Muhammad A‘lam G‘avvos N.ning hayoti va ijodi to‘g‘risida ma‘ruzalar qilganlar. N. qabriga marmar tosh qo‘yish marosimi haqidagi xabar Kobul radiosi orqali pushtu, fors (dariy), arab, urdu, baluj, rus, ingliz, nemis va fransuz tillarida o‘qib eshittirilgan va Afg‘oniston markaziy gazetalarda e‘lon qilingan.

Ulardan birinchisi Kobulda 1991-y. N. tavalludining 550 yilligiga bag‘ishlangan tadbir bo‘ldi. Unda yigirmadan ortiq ma‘uruzalar o‘qildi. Ammo afsuski bu maqolalar to‘plam shaklida nashr yuzini ko‘rolmadi.

Ikkinchi xalqaro anjuman b-n birinchisi o‘rtasidagi davr 25 yilni o‘z ichiga oldi. Nihoyat, 2016-y. mutafakkir tavalludining 575 yilligiga bag‘ishlangan xalqaro simpozium poytaxt Kobul, Mozori Sharif va Hirot shaharlarida bo‘lib o‘tdi.

N. tavalludining 580 yillik yubileyi Hirotda xalqaro miqyosda keng nishonlandi. Anjuman “Alisher Navoiy tafakkur olamini o‘rganish” nomi ostida 2021-y. 7-9-aprel kunlari o‘tkazildi. Anjumanning aynan shu nom ostida o‘tkazilishiga Afg‘oniston Prezidenti b-n seminarga oid bir muloqotda olg‘a surilgan bir fikr sabab bo‘ldi. Unda Prezident “Alisher Navoiy bizning Shekspirimiz”, shunga yarasha uning yubileyini nishonlashimiz kerak, deb komissiya a‘zolariga ta‘kidladi. Bu fikr ilmiy qo‘mitada muhokama etilib, nihoyat, anjumanga “Alisher Navoiy tafakkur olamini o‘rganish” nomi qo‘yildi. Ayni

konferensiyada olti davlatdan n.shunos olimlar qatnashdi. O‘zbekistonlik n.shunos olimlar ishtiroki salmoqli bo‘ldi. Ular O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning tabrik so‘zlari o‘rin olgan, Toshkentda nashr etilgan, 5 jilddan iborat eski o‘zbek yozuvida hozirlangan N.ning “X.” kitobini o‘zlari b-n olib borib, O‘zbekiston Respublikasining sovg‘asi sifatida taqdim etishdi.

“Alisher Navoiy tafakkur olamini o‘rganish” nomi ostiga tashkil etilgan xalqaro seminar munosabati b-n 2021-y. “Ozodiy” davlat nashriyotida nashr etilgan. Ushbu “Maqolalar to‘plami”-dan 48 ta maqola o‘rin oldi. Xullas, Afg‘onistonda N. b-n bog‘liq ilmiy va amaliy ishlar keyingi yarim asrda keng miqyosda amalga oshirilib kelinmoqda.

Ad.: Azizulloh Arol. “Alisher Navoiy bilan bog‘liq Afg‘onistonda nashr qilingan kitoblar” // “Alisher Navoiy va XXI asr” mavzusidagi uluslararo konferansi materiallari. Toshkent – Boku, 2023; Азизуллах Арал. Навоий ўзига қўйган ҳайкални бузиб бўлмас ёхуд Афғонистондаги навоийшунослик тарихи // “Марказий Осиё ренессанси” журнали. – Т., 2023.

Az.A.

AXIY (ar.) – Sharq adabiyotida mashhur badiiy obraz. N.ning “S.S.” dostonidagi avvalgi iqlim yo‘lidan kelgan musofir hikoyasining qahramonlaridan biri.

*Ko‘ngli behad rahim-u tab‘i saxiy,
Shahr-u xalqi ichinda oti Axiy.*

Hind shahzodasi Farrux va A. sarguzashtlari orqali hikoyada oliyjanoblik, do‘stga sadoqat, pok muhabbat g‘oyalari, javonmardlik talab-qoidalari ulug‘lanadi. Unda hikoya qilinishicha, Hind shahzodasi Farrux tushida bir sohibjamolni ko‘rib, unga oshiqi beqaror bo‘lib qoladi va uni izlab, safarga chiqadi. U sevib qolgan go‘zal halablik A. degan mard-u saxiy kishining xotini bo‘lib chiqadi. Uning ishq dardida vatanini tark

etib, toj-u taxtdan voz kechib kelgani va holi o‘lar darajaga yetganini ko‘rgan A. bechoraning uvoliga qolmay deb, xotini Gulchehrraga hammasini tushuntiradi va uni taloq qilib, Farruxga nikohlab beradi hamda behisob mol-u dunyo va xizmatkorlar b-n uni yurtiga jo‘natadi. Chunki “L.M.” dostonidagi Navfal kabi:

*Xoja dog‘i bor edi g‘am ko‘rgan,
Ishq bedodidin sitam ko‘rgan.*

Lekin yo‘lda Gulchehraning xafa va ma‘yusligidan gap nimadaligini bilgan Farrux A.ning beqiyos himmatiga qoyil qoladi va:

*Gar anga bu qadar muruvvat bor,
Bizda ham shammaye futuvvat bor –*

deb ayolni yupatadi va o‘ziga singil bo‘lib qolishini taklif etadi.

Taqdirning gardishi b-n xotini va do‘stidan ajralgan A. mansabi va mavqeyidan, mol-u mulkidan ajralib, Farruxning ahvoliga tushib qoladi va undan yodgorlik sifatida olib qolgani palosini yopinib, Halabdan bosh olib ketadi va Hind eliga kelib qoladi. Farrux b-n topishgach, shoh unga o‘z xotinini qayta nikohlab beradi va o‘ziga xos nadim qilib oladi.

Bu hikoyat orqali N. futuvvat ta‘limotining beqiyos insonparvarlik mohiyati va futuvvat ahlining cheksiz muruvvat va saxovati, mardligi va oliyjanobligini ko‘rsatadi.

Hikoyat tasavvufiy mazmunga ham ega bo‘lib, Shayx San‘on tarso qiziga oshiqlik orqali nafsini o‘ldirganidek, “zuhd-u taqvoni shior”, “poklikni hisor” etgan, ko‘nglini faqr b-n mashg‘ul qilib, Farhod kabi saltanatni qabul qilmagan Farrux u-n Gulchehra muhabbati nafs yo‘lidagi hijobni bartaraf etish edi. “Axiy lutfi xarob qilgan” Farrux sevgani b-n aka-singil tutinib, ishq dardi va ko‘ngil zaxmidan forig‘ bo‘lgani xususida shoir shunday yozadi:

*Shukrkim, yetti lutfi Yazdoniy,
Qolmadi zulmi nafsi zulmoniy*

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1969; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 1-жилд. – Т., 1983; Ўзбек адабиёти тарихи. 2-жилд. – Т., 1977.

B.R.

AXIYLAR (Futuvvatiylar) – jamoa nomi. N. asarlarida futuvvatiy shaklida ham uchraydi. Mashhur arab sayyohi Ibn Batuta muhtasham “Sayohatnoma” kitobida ular haqida hayrat va e’tirof b-n shunday yozgan: “Men dunyoni ke-zib, bunday odamlardan ko‘ra ezgu niyatli va ezgu xulqli kishilarni ko‘rmadim”. Ular uyushgan holda o‘z ezgu niyatlarini amalga oshirgan, inson axloqini poklash, mehr-u shafqat, himmat va mardlik ko‘rsatishni targ‘ib etgan. Tasavvufning tavba, sabr, qanoat, parhez, botiniy tahorat kabi talablari axiylar tomonidan qabul qilingan, amaliy qoidalarga aylantirilgan. Ular javonmardlar, fatiylar deb ham atalgan. Umrini do‘stlar, birodarlar xizmatiga bag‘ishlash, faqat yaxshilik qilishdan charchamaslik, ezgu xulq-atvorga ega bo‘lish, borini o‘zgalar b-n baham ko‘rish, muhtojlarga yordam berish, pir-u ustozlar, do‘st-u birodarlar nomusi, sharafini himoya etish, zohiran va botinan pok yurib, ruhi, jismi, qalbi pok insonlar suhbatini qozonish hamda Allohning nomini tilidan qo‘ymaydigan, hamisha toat-ibodat b-n shug‘ullanadigan, fidoyilik udumiga sodiq kishilarning uyushgan harakatidir. Temuriylar Uyg‘onish davri futuvvatiylari (axiylari) qoidasi, odobini N. “F.K.” devoniga kiritgan 86 ta fardning 5-fardida qisqa tarzda shunday poetik talqin qilgan:

*Muruvvat – barcha bermakdur, yemak yo‘q,
Futuvvat – barcha qilmakdur, demak yo‘q.*

Mashhur pandnomalar, tasavvuf haqidagi kitoblarda A.ning rasm-u rusumi, odobi xususida fikrlar aytilgan. Hikmat, axloq va falsafa borasida qimmatli kitoblar bitgan Husayn Voiz Koshifiyning (N.ning yaqin do‘sti va muxlisi bo‘l-

gan, unga bag‘ishlab “Mavohibi oliya” asarini yozgan, N. ham o‘z navbatida Koshifiyning hurmat qilgan, tazkiralarda uning iste’dodini yuqori baholagan) “Futuvvatnomayi sultoniy” nomli kitobi mardlar, A. dasturi, qoida-nizomlarini qamrab olgan va sodda va ravon tilda yozilgani b-n ajralib turadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Ибн Батута. Саёҳатнома. (Араб тилидан академик Н.Иброҳимов таржимаси). – Т., 2012; Кошифий Хусайн Воиз. Футувватномаи султониӣ (Форс тилидан Н.Комилов таржимаси). Т., 2011.

B.R.

AXIY FARAJ ZANJONIY (vafoti hijriy 457) – Tasavvuf arboblardan. Eronning shimoliy-g‘arbiy qismida joylashgan Zanjon shahrida tug‘ilgan va shu yerda yashab vafot etgan. Qabri ham Zanjon shahrida. Shayx Abulabbos Nihovandiyning muridi edi. Zanjonda xonaqohi bo‘lgan va u yerda darveshlar, musofir va mehmonlarga taom berilgan. Rivoyatga ko‘ra, A.F.Z.ning bir mushugi bo‘lib, u mehmonlar kelishidan oldin mehmonlarining soni nechta bo‘lsa shuncha marta miyovlar va shu tariqa xonaqoh xodimini mehmonlarning qanchaligidan ogoh etar, xodim shunga yarasha taom pishirar ekan. Mushuk hech qachon adashmas ekan. Lekin kunlardan bir kuni bir mehmon ortiqcha keladi va bir kishiga osh yetmaydi. Darveshlar hayron bo‘lib qoladilar. Shunda haligi mushuk mehmonlarini birin-ketin iskay boshlaydi va ulardan birining ustiga bavl qiladi. Surishtirsalar, u kishi dindand begona bo‘lib chiqadi.

Mushukning o‘limi ham o‘ziga xos tarzda sodir bo‘ladi. Xonaqohda sutli ovqat pishirish u-n qozonga sut solib qo‘yadilar. Bir ilon ana shu sutga tushib o‘ladi. Oshpaz bundan bexabar ishini davom ettiradi. Mushuk qozon atrofida aylanib, qancha miyovlasa ham e’tibor bermaydi. Shunda mushuk o‘zini qozonga tashlaydi va halok

bo'ladi. Xodim qozondagi sutni to'kish paytida ilonning o'ligini ko'rib, mushukning nega bunday qilganini tushunadi. Shayx deydiki, mushuk darveshlar u-n o'zini fido qildi. Shu sababli mushuk u-n xonaqoh ichida qabr qazib, o'sha yerga dafn etadilar.

Yuqoridagi ikki rivoyat N.ning "N.M." asarida bayon qilingan. Tazkirada A.F.Z.ning faoliyatiga, hayotiga yoki qarashlariga doir boshqa ma'lumotlar keltirilmagan. A.F.Z. deb atalishiga qaraganda mazkur shayxning tasavvufdagi axiylilik (futuvvat) oqimiga aloqasi bo'lgan. Lekin, ikkinchi tomondan, bunday bo'lmasligi, bu o'rinda Axiy so'zi shaxs ismining tarkibiy qismi bo'lishi ham mumkin. N. bu haqda hech narsa demagan

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

ASHIRBOYEV Samixon (1940, Toshkent) – tilshunos olim, f.f. d-ri, prof. N. nasriy asarlarining sintaksisini o'rganish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borgan. Uning natijasi o'laroq 1990-y.da "Alisher Navoiyning

nasriy asarlaridagi sodda gaplarning ma'no va tarkibiy xususiyatlari" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Ishda N.ning nasriy asarlaridagi gap qurilishi, gap bo'laklari, ularning ma'no xususiyatlari o'rganilgan. Bosh bo'laklarning shaxs va sonda moslashuvi ko'rsatib berilgan. Sodda gaplarning kirish so'z va kirish iboralar b-n murakkablashuvi ta'kidlangan. Shoir asarlari sintaksisiga fors tilining ta'sirini aniqlagan. Ishda N. tiliga xos sintaktik birliklar hozirgi zamon o'zbek tiliga qiyoslangan. O'xshash va farqli tomonlari ko'rsatilgan, murakkablashgan sodda gaplarning yasaliish tamoyili aniqlangan. Olim sodda gaplarda xalq so'zlashuv tilining ta'sirini so'z tartibi, gap bo'laklarining o'zaro bog'lanishi, qo'shma gap ko'chimidagi sodda gap qismlarini bog'lashda qatnashadigan bog'lovchilarda ekanligini aniqlagan.

Bu ish yuzasidan ikkita – "Alisher Navoiyning nasriy asarlaridagi sodda gaplarning ma'no va tarkibiy xususiyatlari" (1990) va "Alisher Navoiyning nasriy asarlarida murakkablashgan sodda gaplar" (1993) monografiyalari va "Alisher Navoiy prozasi – sintaktik tadqiqot obyekti" (1988) risolasini nashr ettirdi.

Shuningdek, N. sintaksisi muammolari bo'yicha 20 dan ortiq maqolalar e'lon qilgan. Bularga "Bir sintaktik norma tarixidan" (1987), "Alisher Navoiy prozalari nashr tekstlarini tayyorlashning muhim bir tomoni haqida" (1987), "Navoiy prozasidagi sodda gaplarda ega va kesim mosligi" (1988), "Alisher Navoiy prozasi sintaksisi va jonli so'zlashuv tili" (1988), "Alisher Navoiyning nasriy asarlarida qo'llangan izoh va kiritma iboralarining tarkibiy xususiyatlari" (1990), "Alisher Navoiy nasriy asarlari sintaksisi va norma" (1997), "Alisher Navoiy asarlarida murojaat shakllarining qo'llanish xususiyatlari" (2011) jurnal maqolalarini keltirish mumkin. "Turk lahjalari va adabiyoti" jurnalida "Alisher Navoiyning nasriy asarlarida ajratilgan bo'lak va ilova iboralar" (Anqara, 1997) maqolasi bosilgan.

A.S. N. tili bo'yicha ilmiy tadqiqotlarga rahbarlik ishlarini ham amalga oshirgan: "Alisher Navoiyning nasriy asarlarida bir bosh bo'lakli gaplar" (I.Azimov), "Alisher Navoiyning nasriy asarlarida ergashtiruvchi bog'lovchili gaplarning sintaktik-semantik xususiyatlari" (M.Rahmatov), "Alisher Navoiyning "Ilk devon" idagi arabcha o'zlashmalarning leksik-semantik talqini" (M. Tojiboyeva)

Ad.: Аширбоев С. Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркиби ва маъно хусусиятлари. Филол. фан. докт. дисс. автореф. – Т., 1990.

E.U.

"ASHI'AT UL-LAMA'OT" ("Porloq shular") – Abdurahmon Jomiyning Faxriddin Iroqiyning "Lama'ot" nomli mashhur asariga yozgan sharhi (1482). Ibn Arabiyning vahdat ul-vujudga oid ta'limoti murakkab ilmiy-badiiy til va uslub-

da, majoziy yo‘sinda bayon etilgani jihatidan uni anglash chuqur irfoniy bilim va dunyoqarashni taqozo etar edi. Shuning u-n N. iltimosiga ko‘ra, Jomiy unga sharh bitadi. Bu haqda N. “X.M.”da “alar “Ashi’at ul-Lama’ot”ki, bu toifa kutub va rasoli arosida ma’lum emaski, hargiz andoq sharh qalamga kelmish bo‘lg‘ay, bunyod qildilar” deb lutf etadi. “N.M.”da yozilishicha, bundan maqsad shuki, to muxlislar “mutolaa qilib, maoniysidin fayz olg‘aylar va oning nafosatin bu ilmda bilg‘aylar”. Tasavvufshunoslar uni “Lama’ot”ning eng mukammal va mashhur sharhi, deb hisoblaydilar. Bu sharh N. dunyoqarashiga kuchli ta’sir ko‘rsatibgina qolmay, Xuroson va Movarounnahr zaminida shakllangan tasavvufga yangi nafas bag‘ishladi va naqshbandiyaning keyingi rivoji, umuman, falsafiy-tasavvufiy tafakkur taraqqiyotida yorqin iz qoldirdi.

“A.L.” H.Muxtorova tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilinib, “Abdurahmon Jomiy” nomli to‘plamda muxtasar so‘zboshi b-n e’lon qilingan. Uning qo‘lyozmalari O‘zR FASHIda saqlanadi

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., Абдурахмон Жомий. Ашият ул-Ламаот. // Абдурахмон Жомий (Тўплам). – Т., 1997; 2011; Холмўминов Ж. Жомий ва ваҳдати вуҷуд таълимоти. – Т., 2008.

E.O.

ASHK – Q.: KO‘Z.

ASHK – Ashk Bauman ibn Arduvonning avlodidan bo‘lgan podshoh. Tarixiy manbalarda, A. sulolasi “Ashkoniyon” deb yozilgan. Ba’zi manbada A. Kovusning o‘g‘li, deb kelgan. A. taxtga (mil. av. 250-y.) o‘tirganida unga qarshi ichki nizo boshlanib ketadi. A. jangda qo‘lidan jarohat olib, mil.av. 247-y.da vafot etadi. N. “T.M.A.”da shunday ma’lumot keltiradi: “...Va davlat ul tabaqadin Ashkoniylarg‘a muntaqil bo‘lganda...”. “...Ashkoniylarni bu Ashk binni Doro nasli debdur...”

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алиакбар Деҳхудо. Луғатнома. 2-жилд. – Техрон, 1998.

Muh.A.

ASHKONIYLAR – Ajamda hukmronlik qilgan sulola. Bu sulolaga mansub hukmdorlar eramizgacha bo‘lgan 250-y.dan eramizning 224-y.iga qadar taxtda o‘tirganlar. A. mazkur sulolaning Sharq tarixnavis an’anasida qabul qilingan nomidir. Zamonaviy tarix fanida u Arshakiylar deb ataladi. Ayrim tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, Arshakiylarning kelib chiqishi turkiy qavmlardandir. Sulola asoschisi Arshak o‘zining ilk qadamini Parfiyani birlashtirishdan boshlagan, uning ukasi Tiridan Girkoniyani egallagan. Arshakiylar hukmronligining muayyan bir davri saklar b-n kurashda o‘tgan. Saklar ularga bir necha marta qattiq zarba berganlar. Arshakiy Fraat 129-y.da saklar b-n urushda o‘ldirilgan. Undan keyin taxtga o‘tirgan Arduvon (Artoban) ham saklar b-n kurashda halok bo‘lgan. Fraat III davrida Arshakiylar birmuncha kuchaygan va Bobildan (Vavilondan) to Amudaryogacha bo‘lgan hudud unga bo‘ysungan. Sulolaning hukmronligiga eramizning 224-y.ida barham berilgan.

N. “T.M.A.” asarida A. xususida batafsil ma’lumotlar beradi. N.ning yozishicha, sulolaning asoschisi Ashk binni Dorodir. N. ushbu sulola vakillarining soni va hukmdorlik qilgan davri to‘g‘risida manbalarda turlicha ma’lumotlar berilganini aytib o‘tadi va o‘zi A.dan 15 kishini zikr etadi. Bular quyidagilardir: Ashk binni Doro, Shopur binni Ashk, Bahrom binni Shopur, Yalosh binni Bahrom, Hurmuz binni Yalosh, Anush binni Yalosh, Gudarz binni Uyg‘ur, Eron binni Yalosh, Narsi binni Gudarz, Xurmuz binni Yalosh, Feruz binni Hurmuz, Xusrav binni Feruz, Yalosh binni Feruz, Yalosh binni Yalosh, Arduvon binni Yalosh. Arduvon A.ning so‘nggi vakili hisoblanadi. Undan hokimiyatni Ardasher Bobak tortib olgan va yangi sulolaga asos solgan.

N. “S.I.” dostonining XIII bobini A.ga bag‘ishlagan. “Uchunchi tabaqakim, Ashkoniydur-

kim, alarni muluki tavoyif ham debturlar, alar holatidin doston surmak” deb sarlavha qo‘yilgan ushbu bobda N. A. hukmdorlarining nomlarini she‘riy misralarda keltirib, ta‘riflab o‘tadi. “T.M.-A.”dagidan farqli o‘laroq, N. bu yerda ularning sonini o‘n to‘qqizta deb ko‘rsatadi:

*Ki o‘n to‘qqiz erdi uchunchi muluk,
Ki bor erdilar olam ichra muluk.*

A. haqida ma‘lumotlar “T.M.A.”da ham, “S.I.”da ham qisqa va muxtasar tarzda bayon qilingan. Aksariyat hollarda muallif har bir hukmdorga xos xususiyatni ta‘kidlab o‘tish, podshohlik muddatini ko‘rsatish b-n cheklanadi. M-n, Feruz binni Hurmuz zikrida uning adolatlil podshoh bo‘lgani, ovni yaxshi ko‘rgani va 7 yil taxtda o‘tirgani qayd etilgan. Yalosh binni Feruz zikrida esa uning hunarparvar shoh bo‘lgani, hunar egalariga iltifot ko‘rsatgani, uning davrida hunarmandchilikning rivoj topgani va u 40 yil podshohlik qilgani aytib o‘tiladi. Arduvon binni Yalosh haqida N. “Ashkoniylarning so‘nggi podshohi erdi” deb yozadi va undan keyin saltanat sostoniylar qo‘liga o‘tganini qayd etadi

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Белинецкий Л.М. История Ирана с древнейших времен до XVIII века. Изд. Лен., 1958.

Q.E.

ASHRAF – Abuali Husayn ibn Hasan Marog‘iy (t.y.n., vafoti 1460, ba‘zi manbalarga ko‘ra 1466). A. Darvesh Ashrafiy Xiyoboniy nomi b-n ham mashhur. A. Jahonshoh Qoraqyunli (1437–67) davrida yashagan

va uning o‘g‘li Pirbudog‘ o‘z ukasi tomonidan o‘ldirilgach, saroydan bezgan A. Bag‘doddan Tabrezga qaytadi va ijod b-n shug‘ullanadi. A. ning Hirotida bo‘lgani haqida ma‘lumot yo‘q, lekin A. “Xamsa”sining oxirgi dostoni “Zafarnoma” Shohruxga bag‘ishlangani uning Hirot adabiy muhitiga aloqadorligidan dalolat beradi. “M.N.”dagi ma‘lumotda esa A. Hirotida bo‘lgani ko‘rsatiladi. A. Xusrav Dehlaviy asos solgan devonlar tartib etish va ularga alohida ismlar berish an‘anasini davom ettirgan. A.ning forsiydagi lirik merosi 4 devonga ajratilgan va ular “Unvon ush-shabob”, “Xayr ul-umur”, “Boqiyot us-solehot” va “Muvaldadot ut-tajaliyot” deb nomlangan bo‘lib, qasidalar, g‘azallar va ruboiylar hamda turli shakldagi lirik she‘rlardan tarkib topgan.

A. “Ali ibn Abu Tolibning 100 hikmatli so‘zlari”ni forsiy she‘rga tushirgan.

A.ning “Xamsa”si Nizomiyning “Panj ganji”ga javoban yaratilgan. Undagi dostonlar “Minhoj ul-abror”, “Riyozi ul-oshiqin”, “Ishqnoma”, “Haft avrang” va “Zafarnoma” deb ataladi. A. “Xamsa”si 23 ming 830 baytdan iborat.

A.ning ozarbayjon tilida she‘rlar va “Sadpandi Ali” nomli asar yozgani manbalarda qayd qilingan esa-da, ular hamon topilgan emas.

N. A. haqida “M.N.” va “X.” dostonlarida ma‘lumot beradi. M-n, “S.S.”da N. yozadi:

*Garchi bir nuktago‘y Ashraf o‘lub,
O‘zi maqdurig‘a musharraf o‘lub.*

*Yaxshi yoxud yomon dedi g‘am yemas,
Yaxshi gar bo‘lmasa, yomon ham emas.*

Bu yerda A. “Xamsa”siga N.ning bergan bahosi mavjud.

N. o‘zining xamsanavis salafllari qatorida A. xizmatlarini ham e‘tirof etib o‘tadi.

N. “M.N.” asarida A.ga alohida fiqra bag‘ishlaydi, unda so‘zni Hirot shahrida bo‘lur erdi, deb boshlaydi va so‘fiy tariqati b-n bog‘liqligini boshiga kiyiz bo‘rk kiyib yurishini yozadi. N. aytishicha, she‘riyat ahli ulug‘lari b-n suhbatda bo‘lar, lekin ularning ko‘pchiligi A.ning dar-

veshligini nazarda tutib, ta'zim qilar ekanlar. N. A. "Xamsa" yozish u-n ko'p vaqt sarf qildi, oxiri uni tugatishga musharraf bo'ldi, – deb ta'kidlaydi va shu ma'noga mos tushadigan quyidagi baytini keltiradi.

*Az sharafi vasli tu Ashraf shudem,
Davlati mo bud musharraf shudem.*

Tarj.: Sening vasling sharafi b-n Ashraf (sharafi) bo'ldik, u bizning davlatimiz edi, (unga) musharraf bo'ldik.

N.ning "N.M." va bu yerdagi A.ni kiyiz qalpoq ustidan jun sallacha o'rab yurishi haqidagi ma'lumotidan uni ko'rgan, deyish mumkin. Lekin A.ning el b-n aloqasi bo'lmaganini yozar ekan, N. bu holni ijobiy baholamagan ko'rinadi.

N. A. lirikasidagi quyidagi matla'ni keltiradi:

*Xohamki, cho'bi tir shevam, to goh-goh,
Barholi man go'shayi chashmi kuni nigoh.*

Tarj.: O'qning yog'ochi bo'lishni istayman, toki ba'zi-ba'zida ko'z uchida mening holimga qarar eding.

A. ijodi endi o'rganila boshlandi, asarlari ham nashrga tayyorlanmoqda.

A. "X."si qo'lyozmalari Oksfordning "Bodleian", Kohiradagi "Dor ul-kutuba" va Amerika-ning Prinston universiteti kutubxonalarida saqlanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Навои и Джамии. – М., 1965; Нафисий С. Тарихи назму наср дар Эрон ва дар забони форсий. – Тухрон, 1344; Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в лит-рах народов Востока. – М., 1985.

S.G'.

ASHURALI Zohiriy (taxallusi, to'liq ismi: Ashurali Muhammad Zohir o'g'li, 1885, Qo'qon

– 1937, Toshkent.) – qo'qonlik adabiyotchi-ma'rifatparvar, jurnalist, xattot va noshir. Madrasa va rus-tuzem maktablarida ta'lim olgan. 1910-yy.dan boshlab mahalliy matbuotda maqolalari b-n chiqadi, xattot va noshir sifatida faoliyat ko'rsatadi. "Sadoyi Farg'ona" gazetasi va "Yurt" jurnali hay'atida, keyinchalik "Yangi Farg'ona" gazetasida ishladi. Turkolog olimlarning Bokuda 1926-y.da o'tkazilgan Butunittifoq I qurultoyida ishtirok etdi.

A.Z. N. ijodining tadqiqotchisi va targ'ibotchisi sifatida ham ma'lum ishlarni amalga oshirdi, qator maqolalar e'lon qildi. 1916-y.da "V.", "M.L." asarlarini chiroyli nasta'liq xati b-n nashrga tayyorladi. 1917-y.da uning bir qismi Qo'qonda litografik usul b-n "Asari Amir Nizomiddin Alisher al-Navoiy. "Muhokamat ul-lug'atayn". Turk lug'ati b-n forsiyning muhokomasidin iboratdur" nomi ostida nashr etildi. A.Z. nashrga muqaddima sifatida Samiybeyning "Qomus ul-a'lom"ida N. hayoti va ijodi haqida keltirgan ma'lumotlardan keng foydalanadi. "M.L."ning katta ilmiy va amaliy ahamiyatini ta'kidlaydi. Akad. N.Samoylovich A.Z.ning bu nashri haqida 1928-y.da Bokuda nashr etilgan "Mir Ali Sher" to'plamida qator ijobiy fikrlarni bayon qilgan.

A.Z. "Adabiyot parchalari" darslik-majmua-siga (A.Sulaymon b-n hamkorlikda. – T., 1926.) kiritgan "Navoiy" nomli maqolasida ulug' shoirning hayoti va ijodi haqida so'z yuritadi.

U "H.A.", "S.I.", "M.Q." kabi asarlardan qator hikoyat va parchalarni darslikka kiritadi. "Navoiy yubileyi va tarjimaiy holig'a bir sahifa" deb nomlangan maqolasida ("Maorif va o'qituvchi", 1927-y., 1-2 sonlar). Shoirning tug'ilganiga 500 yil to'lishini munosib tayyor-garlik b-n kutib olish u-n ilmiy markaz qoshida rasmiy yubiley komissiyasi tuzish, N.ning mu-fassal tarjimaiy holini yaratish kabi muhim ta-shabbus b-n chiqadi hamda ilova tarzida N.ning Husayn Boyqaroga yozgan maktubi va uning javob xatini e'lon qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011;

Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Р.Тожибоев. Ашуралӣ Зоҳирӣ – Навоийшунос. // Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 1988 йил, 3-сон.

A.A.

ASHHAB – Sulton Husayn Boyqaroning oti. Bu otni podshoh juda yaxshi koʻrgan, koʻp toʻqnashuvlar va urushlarda A.ni minib jangga kirgan. Manbalarda A.ning taʼrifi va tavsifini uchratish mumkin. Ularga koʻra, bu ot benihoyat chiroyli, ayni paytda oʻta chopqir boʻlgan. Uni chaqmoqqa qiyos qilganlar. Chopqirligi shu darajada boʻlganki, uni mingan odam biron narsani yoki kishini moʻljalga olib, oʻq uzsa va keyin u tomonga ot solsa, ot oʻsha nishonga oʻqdan oldin yetib borar, oʻq esa ot oʻtib ketgandan soʻng moʻljalga tegar ekan.

Sultonning A.ga boʻlgan mehri tufayli u hammaning diqqat-eʼtiborida turgan, A. b-n bogʻliq naqlar paydo boʻlgan. Ulardan birini Zayniddin Vosifiy “Badoyeʼ ul-vaqoye”da keltiradi. Unda hikoya qilinishicha, oʻsha paytda otlarga oʻlat kelgan, har kuni miroxoʻr oʻlgan otlar haqida xabar keltirar ekan. A.ga ham oʻlat tekkan va u kasal boʻlgan. Podshoh “kim Ashhabning oʻlgani haqida xabar keltirsa, uni ikki nimta qilaman”, degan. A. oʻlgandan soʻng hech kim buni shohga ayta olmagan va nihoyat amir Bobo Mahmud bu xabarni yetkazishga rozi boʻlgan. U Sulton Husayn huzuriga kirganda podshoh A. haqida soʻragan. Bobo Mahmud A.ni koʻrgani, u yangi qiliq va odatlar kasb qilgani, chunonchi arpa, somonni umuman yemayotgani, suv ichmay qoʻygani va hatto nafas ham olmayotganini aytadi. Shunda podshoh “Unda Ashhabim oʻlibdi-da!” – deb xitob qiladi. “Buni oʻzingiz aytdingiz, podshohim”, – debdi Bobo Mahmud va shu tariqa mushkul ahvoldan topqirlik b-n chiqib ketadi.

A. va uning taʼrifi N. asarlarida ham bor. “H.A.”ning shoh madhiga bagʻishlangan XVI bobida N. A. vasfida ham qalam suradi:

*Ashhabi rang ichra boʻlub barqfom,
Rangi nekim, poʻyada ham barqgom.*

*Muzmar ayogʻi, ilgida sabo,
Oti bu maʼnidin boʻlub bodpo.*

*Har sorikim poʻya qilib tezu tund,
Tavsani aftok oʻlib ollida kund.*

N. A.ning harakatlaridagi oʻziga xoslikni, yurishida, yoʻrgʻalashidagi goʻzallikni alohida taʼriflaydi. A. shunday chiroyli yoʻrgʻalaydiki, uning oldida kabki dari xuddi zogʻdek (qargʻa-dek) boʻlib koʻrinadi:

*Sakramak ichraki aning yoʻq hadi,
Gunbadi gardun kabi har gunbadi.
Yoʻrgʻalamoq vaqti chu solib ayogʻ;
Kabki dari oldida andogʻki zogʻ.*

Quyidagi baytda podshoh odatda urushga shu otni minib kirishi va ming-minglab dushmanlarni magʻlubiyatga uchratgani taʼkidlanadi:

*Ish kuni bu raxt uza javlon urub,
Yuz tuman aʼdo cherikin sindurub*

Ad.: Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Зайнуддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. – Т., 1979.

Q.E.

AʼZAMOV ABDULLA (Aʼzamov Abdulla Azamovich; (1947, – Andijon) – akad., matematik olim, Oʻzbekiston matematika jamiyati raisi (2013-y.dan). M.V.Lomonosov nomidagi MDUning Mexanika-matematika fakultetini tamomlagan (1970), fizika-matematika fanlari d-ri. (1987), prof. (1988). A.A. Bobur xalqaro mukofoti (2015), “Mehnat shuhrati” ordeni, (2016), Oʻzbekiston Respublikasi fan arbobi (2023) faxriy unvoni b-n taqdirlangan. A.A. Oʻzbekiston yozuvchilar uyushmasining aʼzosi, N.ga bagʻishlangan “Dugoh husayniy (drama-

versiya)” va “O‘zini o‘zi izlagan va topa olgan zot” kabi pyesalar yozgan hamda “Munojotnoma”, “Aruz” (Navoiy va Boburdan aruz saboqlari), “Navoiy g‘azallarida hazil-mutoyiba”, “Abrorlar hayrati” nomli kitoblari nashr qilingan.

Olim “Navoiy g‘azallarida hazil-mutoyiba” kitobida N.ning “X.M.” devonlariga kirgan g‘azallaridagi hazil-mutoyiba ruhidagi baytlarini jamlagan, baytlar matnidagi ba‘zi qiyin so‘zlar lug‘ati, izohlar ham berilgan. Aruz vaznining mukammalligini ko‘rsatish va baytlarni ifodali o‘qish maqsadida maxsus belgilar vositasida rukn va hijolarga ajratilgan. Kitobda “Aruz vaznidagi she‘rlarni o‘qish to‘g‘risida” ilovaning berilishi ham kitobning qiymatini oshirgan. “Abrorlar hayrati” kitobida esa olimning ulug‘ N. asarlarida yoritilgan inson va olam mavzusining yangicha talqinlari b-n tanishamiz.

Ad.: Мунужотнома (1-нашири, 1996. “Наманган”, 2-нашири; 2006, “Маърифат”); “Аруз” (Навоий ва Бобурдан аруз сабоқлари). А.Навоий номидаги Ўзбекистон давлат кутубхонаси, 2006; Навоий газалларида ҳазил-мutoйиба (1-нашири, 2009, “Янгийўл ролигрлей сервис”, 2-нашири, 2015.) Аброрлар ҳайрати”. – Т., 2021.

B.R.

AQD (ar. – band, tugun) – nasrni nazmga aylantirishga asoslangan badiiy san‘at. Shoirlar ko‘pincha maqolning mazmunini muayyan maqsad (fikrni dalillash, o‘xshatish va h.k.) b-n she‘rga olib kiradilar. Maqolning mazmuni sezilib tursa-da, uning shakli she‘riy vazn talablariga moslashgan holda yangicha qiyofa kasb etadi, aniqrog‘i, u she‘rga aylanadi. N. asarlarida A. san‘atining xilma-xil namunalari mavjud.

M-n:

*Yuqar yomonlig‘ angakim, kirar yomon el aro:
Ko‘mur aro ilik urg‘an qilur ilkini qaro.*

Yoki:

*Bo‘rk o‘rnida bosh eltur, naqd o‘rniga jon:
Atfoli g‘aming ichra bas turfa o‘yunlardur.*

Birinchi baytda “qozonga yaqin yursang qorasi, yomonga yaqin yursang balosi yuqadi”, ikkinchi baytda “bo‘rkini (hozir do‘ppisini) olib kel, desang, boshini olib kelmoq” degan maqollar mazmuni she‘rga solingan.

N. asarlarida A. san‘atining xilma-xil namunalari mavjud

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006.

Y.I.

AQIDA (ar.– ishonch, e‘tiqod, qarash) – islomda har bir musulmon odam hech o‘ylamasdan va muhokama qilmasdan ishonishi, iymon keltirishi hamda tasdiqlashi shart bo‘lgan e‘tiqodiy hukmlar. N. hanafiy mazhabi, naqshbandiya tariqati va Imom Motrudiy e‘tiqodiga mansub edi. (qarang: Imom Motrudiy). Shu bois asarlarida Imom Motrudiyning e‘tiqodiy qarashlarini targ‘ib qildi. Bu ta‘limotning boshi Allohning yakka-yagonaligiga, uning farishtalariga, kitoblariga, payg‘ambarlariga, qiyomat kuniga, yaxshilik va yomonlik Allohdan ekanligiga, o‘lgandan so‘ng qayta tirilishga ishonishdir. Bundan tashqari, musulmon odam do‘zax, jannat, qabr azobi, oxiratdagi hisob-kitob, tavhid va shirk masalalarida ham to‘g‘ri e‘tiqodda bo‘lishi lozim. A. iymon masalasi b-n bog‘liq bo‘lgani u-n ular o‘rtasida mushtarak qarashlar mavjud.

Islom A.larining asoslari Qur‘on va hadislarining ko‘rsatmalari negizida ishlab chiqilib, tartibga solingan. Islomda ta‘kidlanishicha, kishining A. si sog‘lom, ahli sunna val-jamoa e‘tiqodiga muvofiq bo‘lsa, ikki dunyoda saodatga erishadi.

Birinchi payg‘ambar Odam (a.s.)dan tortib, hozirgi kunimizga qadar payg‘ambarlarning shariatlari o‘zgarib kelgan bo‘lsa-da, A. masalasi o‘zgarimas bo‘lib kelgan. Bu masala o‘ta muhim bo‘lgani u-n ham Odam (a.s.) dan boshlab, Mu-

hammad (s.a.v.) gacha e'tiqodiy hukmlarni Alloh taoloning o'zi bayon qilib, ko'rsatib bergan.

N. hayotiga nazar solsangiz, u o'z e'tiqodiga sobit qolgan va odamlarga har jihatdan namuna bo'lgan mutafakkir ijodkordir. N. o'z davrida asarlari orqali Movarounnahr va Xurosonda e'tiqodda soflik, amalda sobitlik, axloqda mukammallikni targ'ib qildi.

N. A. qarashlarini "S.M." va "H.A." dostonlarida batafsil yoritdi. "S.M."da shariat hukmlarini ikkiga: aqiyda (Iymon), amal (Islom) ruknlariga bo'ladi va amaldan oldin A. masalasi zarur bo'lgani u-n, uni bayon qiladi:

*Amaldin chun burun keldi aqoyid,
Bas, andin yetkuray avval favoyid.*

N. e'tiqodga tegishli bo'lgan: Allohga va uning sifatlariga, farishtalarga, ilohiy kitoblarga, payg'ambarlarga, qiyomat qoyim bo'lishiga, taqdirga iymon keltirish lozimligini uqtiradi. U A.ning birlamchi unsurlarini bayon qilgach, musulmon kishi e'tiqod qilishi lozim bo'lgan boshqa bir qator aqiyda masalalariga ham to'xtaladi: Ular: qabr azobi, ikki farishtaning savol-javob qilishi, Alloh diydorini ko'rish ehtimoli, Sirot ko'prigi, jannat va do'zax mavjudligi, payg'ambarlarning shifoati, Muhammad (s.a.v.) ning barchadan ulug'ligi, mo'jiza va karomatning haqligi, amr-u nahiyning soqit bo'lmasligi va kohinlarning gaplariga ishonish kufr ekani haqidagi masalalar bo'lib, N. ularni bir-bir keltiradi va haq deb tasdiqlash kerakligini aytadi:

*Yana bilkim, aqoid ichra mutlaq,
Necha ish keldi bilmak kerak haq.*

*Azobi qabr erur kufr ahli xosiy,
Yana din ahlidin ba'zi bo'lsa osiy.*

*Yana ikki malakningdur savoli,
Yana ham ru'yatulloh ehtimoli.*

*Yana Haq bir sirot-u, yana mezon,
Yana do'zax, yana firdavsi rizvon.*

*Shafolat anbiyodin ham erur haq,
Muhammad barchaning sarxayli mutlaq.*

*Yana Haq keldi e'joz anbiyog'a,
Aningdekkim, karomat avliyog'a.*

*Yana bilgil aqoid ichra mahsub
Ki, bo'lmas eldin amr-u nahy maslub.*

*Yana kufr anglag'il tasdiqi kohin,
Nechukkim, Tengridin ma'yus-u emin.*

N. "H.A." dostonining birinchi maqolatida ham iymon so'zini sharhlar ekan, A.ga bog'liq bo'lgan olti narsaga: Allohga, uning farishtalariga, kitoblariga, payg'ambarlariga, qiyomat kuniga va yaxshilik va yomonlik (taqdir) Allohdan ekaniga ishonish va iymon keltirish haqida alohida-alohida to'xtaladi. N.ning uqtirishicha, kimki shu olti narsaga iymon keltirsa, u haqiqiy insondir. Ammo faqat tilda emas, amalda, ixlosda iymon shartlarini namoyon qilish kerak. Insonning abadiy najot topishiga sabab bo'ladigan iymon kalimalarini takrorlab yurishning o'zi kifoya emas, uni sog'-salomat oxiratga, Tangri huzuriga olib ketish muhim. Ammo bu baxt kimga nasib qilishi ma'lum emas. "Toki kim o'zining baxtsiz yoki baxtli ekanini bilgunga qadar, – deydi N., – odamlarni bunday xavf ham, umid ham kuydirgani kuydirgan. Najot topish barchaning niyati bo'lib, lekin unga erishish irodaga bog'liq".

Mazhablar o'rtasidagi farq amalda bo'lish b-n birga, e'tiqodda ham ko'zga tashlanadi. N. "N.M."da Sayyid Nosir Xusrav haqida "...ammo bu toifaning aning mazhabida ta'nlar bor va bu ta'n go'yo "Ro'shnoyinoma"sida mazkur bo'lg'on ab'yoti jihatidindurki, hukm mazhabi ravishida voqe' bo'lubdur va mazori Ko'histondadur", deb xabar berar ekan, Nosir Xusravning asosan, aqidaviy qarashlaridagi farqlarni nazarda tutgan.

N. asarlarida e'tiqod tushunchasi faqat diniy mazmun kasb etmasdan, hurmat, ixlos, ishonch kabi ma'nolarda ham qo'llanadi. "N.M." asarida bunga misollar bor. "Va bu toifag'a (so'fiylar-ga) e'tiqodim bor erdi". "... ul viloyat ahli anga

(Shayx Mavdud Chishtiyya) e'tiqod va irodat va muhabbat maqomida erdi", "...va ba'zining anga (Shayx Shihobiddin Suhravardiy maqtulga) ka-romot-u maqomotqa e'tiqodlari bor erdi". Ushbu jumlada esa A. o'z ma'nosida qo'llangan. "Va debdurki, (Abu Mansur Muhammad Ansoriy) men yetmish yildin ortiq ilm o'rgandim va bitidim va ranj torttim e'tiqodda".

Ad.: Алишер Навоий. *Хайрат ул-аброр. Т.Т. 10 жилдик, 6-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Сирож ул-муслимин. Т.Т. 10 жилдик, 10-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Хамса. (насрий баён).* – Т., 2019; *Ислом энциклопедияси.* – Т., 2017; *Навоийдан чу топқайлар навое.* – Т., 2014.

S.R.

AQL – so'fiylarning nuqtayi nazari bo'yicha, ilohiy bir nurdir. So'fiylar ikki turli A. borligini e'tirof etganlar. 1. A.i kull – ilohiy, qudratli, mutlaq aql bo'lib, Tangrining faol tajalliysidan iborat. Ilk marotaba Tangridan dunyoga kelgan bu aql "Aqli avval", "Arshi a'zam", "Jabroil", yoki "Ruhi a'zam" deb atalgan. Shuningdek, haqiqati Muhammadiyani ham so'fiylar A.i kull deganlar:

*Eshitib kirdi hakimi kordon,
Aqli kulldek olimi bisyordon.*

Devonlarida A.i kull lirik qahramonning turli kechinmalari ifodasi o'laroq keladi:

*Nasimi zulfin istishmom qilsa aqli kull,
chiqmas —
Junun atri qiyomatqa degin aning
mashomidin.*

Yoxud:

*Onsizin pand anga hojat emas,
Aqli kull ollida el pand demas.*

"L.T."da Allohning zot-u sifatida A.i kull ham lol ekanligi aytiladi:

*Aqli kull hayratda zoting bobida,
Zot yo 'q har bir sifoting bobida.*

A.i kulldan nafsi kull maydonga kelganki, u Lavhi mahfuz deb nomlangan. 2. A.i juz (aqli majoz) – insonning hayoti, yashash odobi, faoliyatiga tegishli. A.i juz ikkiga ajratilgan: 1) A.i maod – ilhom va irfon b-n tarbiyalangan insonni oxiratdan ogoh qiladigan A. 2) A.i maosh – mavjud dunyoni, hayotni tushunishga xizmat etadigan A. A.i maod iymon sohiblariga, A.i maosh esa barcha kishilar u-n xos deb hisoblangan. A. – Haq b-n botilni ajratuvchi ilohiy bir nur yoki zotida moddadan mujarrad va fe'lida moddaga aloqador javhardurki, har kishining (men) ila ishorat qilgani nafsi notiqadir. Ayrim mutasavviflar, ruhi a'zam va Arshi majidga A.i avval nomini berishgan. Boshqa birlari esa Alloh taolo A.i avvalni yaratib, uch turli ma'rifatni yuzaga chiqardi deyishgan. 1. Ma'rifati Haq. A.i soniy shundan yaratilgan. 2. Ma'rifati nafs. Bundan nafsi kull bino etilgan. 3. Ma'rifati ehtiyoj. Jismi kull va falaki a'zam deyilmish jism ana shundan yaratilgan.

*Aql uchub bexudlug' aylarmen,
yo 'luqsang nogahon,
Kimsadekkim, telbalik qilg'ay
pariyg'a uchrabon.*

N.da aksar ko'ngil A.dan ustun, ba'zan esa ko'ngildagi ishq va ma'rifatga A. hayron tarzda keladi. M-n, "B.B."da o'qiymiz:

*Ey ko 'ngul, gar aql etar man 'i junun, qilma jadal,
Ayb erurkim ahli donish qilsa nodon birla bahs.*

Xuddi shu devonning bir o'rnida esa ko'ngilning maqomi A.dan balanddir:

*Aql taklif qilur ko 'nglumakim, tarki junun qil,
Telbadin kim bu tama' tutqay
agar bo 'lmasa ablah?*

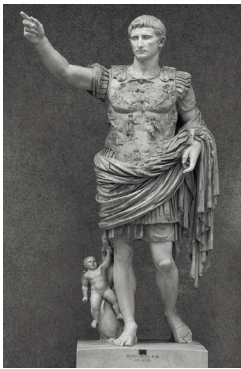
N.da A. ham rang-barang, yangi bir ifodalarda izohlanadiki, undagi ma'noning hol ila uyg'

unligi betakrordir. M-n, bir o‘rinda “Aql dehqoni” birikmasini qo‘llaydi:

*Yuzung ko‘p ochma, gohi so‘z degilkim,
aql dehqoni
Ne gul isrofini yaxshi demish, ne g‘uncha
imsokin.*

Ad.: *Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimlari sözlüğü. – Istanbul, 2005; Мухаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. Душанбе, 1987; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Т., 1983.*

Z.R.

AG‘USTUS QAYSAR

(Oktavian Avgust) – Rim imperatori. Mil. av. 27 – mil. 14-yy.da hukmronlik qilgan. Rim imperiyasining tashkil topishi A.Q. faoliyati b-n bog‘liq. Unga qadar Rimda respublika tuzumi mavjud bo‘lgan. Gay Yuliy Sezar suiqasd natijasida o‘ldirilgandan so‘ng (mil. av. 44-y.) Rimda respublika tarafdorlari b-n imperiya tarafdorlari o‘rtasida kurash boshlangan. Bunda A.Q. g‘alaba qozongan va respublika boshqaruviga barham berib, o‘zining yakka hokimiyatini o‘rnatgan.

A.Q. nomi N.ning asarida A.Q. deb tilga olingan. N. asarlarida ko‘plab Rim (Vizantiya) hukmdorlarining faoliyatiga doir qaydlar uchraydi. Lekin N. odatda ularning hammasini “qaysar” deb ataydi va har birining nomini alohida tilga olmaydi. Faqat A.Q. bundan mustasno holda qaysar unvoni oldiga ismi ham qo‘shilib zikr etilgan. N. asarining ashkoniylar sulolasiga bag‘ishlangan qismida Shopur binni Ashk degan hukmdor haqida ma‘lumot berar ekan “Va Ag‘ustus qaysar anga muosir erdi”, ya‘ni A.Q. u b-n bir asarda yashagan, deb yozadi. Ma‘lumki, ashkoniylar sulolasi dunyo tarix fanida arshakiylar deb ataladi va

bu sulola vakillari va ularning hukmronlik yillari fanda ma‘lum. Ammo ular orasida Shopur binni Ashk qayd etilmagan. Umuman, Ajam hukmdorlari orasida Shopur ismli bir nechta hukmdorlar o‘tgan. Lekin hech biri ashkoniylarga (Arshakiylarga) mansub emas, balki sosoniylar vakillari-dir. Binobarin, bu o‘rinda qandaydir chalkashlik mavjudligi ayon va unga aniqlik kiritish talab etiladi. Lekin N. asaridagi parchada mil. eraning boshida yashagan hukmdor haqida so‘z borayotgani va A.Q. deganda ham A.Q. ko‘zda tutilganiga shubha bo‘lishi mumkin emas. Zero, N. o‘sha yerda “Ba‘zi debturlarkim Iso (a.s.) ani zamonida mab‘us bo‘ldi” deb yozadi. Ma‘lumki, Iso payg‘ambar mil. eraning boshida yashagan va faoliyat yuritgan. A.Q. esa mil. 14-y.da vafot etgan.

Ad.: *Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ражабов Қ. ва бошқалар. Жаҳон тарихининг муҳим саналари. – Т., 2011; Ковалев С.И. История Рима. – Л., 1986.*

Q.E.

AHAD (ar. – bir, biror kim, kimsa) – Xudoning yakka-yagonalik sifati. N. “H.A.”ning avvalgi munajatida Allohning Avval sifatini sharhlar ekan, hamma narsadan oldin Uning sheriksiz, yakka-yagona Zot bo‘lganini ham ta‘kidlaydi:

*Birlik edi-yu adadi yo‘q edi,
Birdin o‘zga ahade yo‘q edi.*

N. “F.K.” devonida Allohning yagonalik sifatini yanada ochiqroq va aniqroq ifodalagan. Asli bir bo‘lgan Zotning kasrat olamini yaratgani va har yerda har zamon hozir bo‘lgani, shu bois, “haqiqatbin” odam Alloh har narsada tajalliy qilsa ham Uni yagona Zot deb bilishi zarurligini uqtiradi.

*Asli bir zot kelib chunki marotibg‘a o‘tub,
Benihoyat bo‘lub ijod-u sifot ichra adad.*

*Birdurur asli adad, kimki haqiqatbindur,
Gar adad yuz tuman o‘lsa, tuzatur birga sanad.*

Ey Navoiy, desang ixlos ila bu sirni tilay
“Qulhuallohu ahad”,
so ‘ngradur “Allohussamad”.

N. A. kalimasi orqali Allohning sifatidan tashqari, so‘z birikmalari yasab, turli mazmunda baytlar bitgan. Bog‘i A.– Allohning bog‘i (jannat):

Yoki bular barchasi ta ‘vil erur,
Arshi muallo aro qandil erur.

Balki, bu qandil aro aylab ayon,
Bog‘i ahad foxtasi oshyon.

Ahade – Hech ahad – Hech kim, biror kimsa:

Shukuhi bila farridin hech ahad,
Topa olmay ollida so ‘z derga had.

Ad.: Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Турсун Аҳмад, Жуман Муҳаммадшариф. Ислом дини. – Т., 2013.

S.R.

AHVOL I (ar. – holning ko‘pligi) – hollar, hislar, tuyg‘u-kechinmalarning kelib-ketishi. Bir holdan boshqasiga o‘tish. Vajd, jazba, ishq, shavq, sukr, g‘aybat va istig‘roq kabi hollar insonni o‘zidan ketkizadi, mast-u sarxush etib, aql-u hushidan judo qiladi. Ana shu hollarda solikning pok qalbiga g‘ayb olami va Alloh tarafidan ilohiy fayz va ma‘nolar yetadi.

Hol deganda narsaning sifati va uning qandayligini nazarda tutadilar. Soliklar nazdida esa ko‘ngilda kechadigan va turli kayfiyat tug‘diradigan shodlik, qayg‘u, shavq kabi holatlar. A. – oliy mab-dadan solik diliga inadigan fayz kayfiyati. Ayni jihatdan uni fayz, ilohiy kayfiyat ham deydilar. M-n, N. “N.M.” tazkirasida Qosim Harbiy haqida “Uning ahvoli Allohga bog‘liq bo‘lib, dunyoviy narsalardan xoli edi”, – deb yozsa, Abdulhamid G‘azoiriy “Uning ajoyib ahvoli va yuksak darajasi bo‘lib, abdol (avliyo)lardan edi”, – deb ma‘lumot

beradi. Mashhur tasavvuf olimi Abdurrahmon Sulamiyning ta’kidlashicha: “So‘fiy uchun ikki narsa shart: ahvolda sodiqlik va muomalada odob”.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Т., 1991; Саъжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1370 (х.-ш.); Улудағ С. Тасаввуф теримлари сۆзлүгү. – Istanbul, 2005; Абдуллаев А. Тасаввуф ва унинг намояндалари. – Т., 2009.

I.H., E.O.

AHVOL II – Sharq nasridagi inshoning tarkibiy qismlaridan biri. Alqobdan (maktub kimga yo‘llangan bo‘lsa, o‘sha kishining laqab va unvonlari, oti, uni ulug‘lovchi epitetlardan iborat bo‘lgan qism) keyin keladi. Ushbu qismda xat yo‘llovchining muddaosi bayon etilgan. Inshoning asosiy mazmuni, odatda, A.da o‘z ifodasini topgan. Bu qism mazmuniga ko‘ra turlicha bo‘lgan. Agar biror tantanali voqea munosabati b-n qutlov izhor qilingan bo‘lsa tahniyat, biron iltimos ifoda qilinsa istido’ deyilgan. Bu inshoning asosiy qismi bo‘lgani u-n butun inshoni shu qism nomi b-n atash ham uchraydi. M-n, qutlov, tabrik sifatida yozilgan inshoni tahniyat deb atash, shikoyat, axborot mazmunidagi maktublarni arzadosht deb atash va h.k. A. inshoning eng murakkab qismidir. Chunki o‘sha davr insho uslubiga ko‘ra muallifning muddaosi ko‘pincha pardali iboralarda, nozik ishoralar orqali izhor qilingan. Muallif bu qismda o‘zining butun mahoratini namoyish qilgan, turli san’atlardan foydalangan.

Buni “M.”dagi 10-maktub (10 jildlik “T.A.T.”dagi tartib bo‘yicha) misolida ko‘rish mumkin. Xatda mazkur qism “Arzadosht ul-kim...” degan so‘zlardan “... yori aziz falonga muqarrar bo‘ldi” so‘zlarigacha bo‘lgan parchani o‘z ichiga oladi. Unda N.ning iltimoslari b-n birga uning yana bir muddaosi – adresat maqsadining amalga oshmayotgani munosabati b-n unga tasalli berish niyati ham o‘z ifodasini topgan va muallif buni juda katta mahorat b-n badiiy go‘zal

tarzda quyidagi jumlar va misralarda amalga oshirgan: “Yana ulkim, talab bo‘stonida maqsud gullari kechroq ochilg‘ondin (maqsadning amalga oshishi kechikkanidan) ko‘ngul g‘unchasin xorxori malomat bila resh qilmoq munosib ermas (siqilish, malul bo‘lish kerak emas). Nedinkim, to taqdir chamanidin inoyat nasimi esib, mehnat xazonin ishrat bahorig‘a mubaddal qilmag‘uncha maqsud guli ochilmog‘ining imkoni yo‘qdur. Mundoq bo‘lg‘ondin so‘ng ta‘jil sud qilmas va malolatdin g‘ayri malomat ish ochilmas.

Masnaviy:

*Agar yuz qatla bulbul cheksun afg‘on,
Bahor o‘lmay gul ochilmoq na imkon.
Agar olamni tutsun shomi dayjur,
Tong otmay kun chiqarmoq kimga maqdur?”*

Axborot yo‘sinida yozilgan xatlarning bu qismi bir muncha boshqacha bo‘lgan. Bunda, eng avvalo, maktub muallifi o‘ziga berilgan yozma yoki og‘zaki topshiriqni qisqacha eslatib o‘tgan. “Bu bandaga (bu zaifga yoki bu faqirga) falon vaqtda shunday farmoni oliy berilgan edi” qabilidagi so‘zlar b-n boshlab, keyin shu farmon yuzasidan nima ishlar qilganini bayon etgan. Agar vaziyat haqida ma‘lumot berish talab qilingan bo‘lsa, shu xususda axborot bergan. Bunday hollarda uslub ham soddaroq bo‘lgan. Balandparvoz iboralar, imo-ishoralar, turli badiiy san‘atlar qo‘llanmagan yoki kamroq qo‘llangan. Bu xususiyat, asosan, ish uslubida yozilgan insholar u-n xos. M-n, ana shunday maktublardan birida N. “Qulluq arzadosht ulkim”so‘zlaridan so‘ng darhol ahvol bayoniga o‘tadi va lo‘nda, qisqa ma‘lumot beradi: “... mundag‘i holot Tengri taolo inoyati bila Mirzo davlatidin ko‘ngul tilagondektur. Bu uchurda Sulton Mahmud mirzo qoshidin Mahmud barlos kelib, peshkash va sochiq kelturub, qulluq xizmatgorlig‘larin izhor qildi. Yana atrof va javonibdin kelgan xabarlar dag‘i barchasi lavlatqa muvofiq erdi. Go‘stohliq yuzidin bir necha so‘z bitib, qog‘-az boshin yopusturub yiborildi”.

Ad.: Alisher Navoiy. Mуншаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Эргашев Қ.

Ўзбек насрида иншо. – Т., 2011; Эргашев Қ. Навоийнинг насрий услуги масалалари. – Т., 2022.

Q.E.

AHLI BOTIN – ma‘naviy hol sohiblari, Haq sirlaridan voqif kishilar, avliyo va tasavvuf ahli. Ahli hol – tasavvufiy hollarni yashashga erishgan va ulardan huzurlanmish oshiq, orif va darveshlar jamoasi. Ular tolib, murid, solik ham deyilgan. N. asarlarida A.B. fazilatlarini xususida, ularning ma‘naviy darajalari haqida so‘z yuritadi:

*Fayzi qudsiy tilasang,
ko‘nglungga bo‘lg‘ay zohir,
Ahli botin qoshida so‘z dema aslo gustoh.*

Botin – solikning siyrati, ruhi va ichki olami. Tariqat A.B.ini ziynatlashga harakat qilgan. Shu bois ahli zohir va A.B. deya ikkiga ajratishgan. Haq yo‘lchisi u-n botinga e‘tibor muhim sanalangan. Va botin ahli irfoniy adabiyotda asosiy e‘tibor qaratilgan shaxslardir. “N.M.”da bu xususda to‘xtaladi va Abu Abdulloh Dinavariy (q.s.) kabi valiyning fikrlarini keltiradi: “ularning zohiriy liboslari seni taajjubga solmasin. Chunki botinni xarob qilganlaridan so‘ng zohirni ziynatlaydilar”. Shuningdek, A.B.lar alohida e‘tirof etiladi. Chunki bu yuksak darajadir: “Bobo Sungu (q.s.) Zamon majzublaridin ermish. Andxud qasabasida bo‘lur ermish. Sohibi botin kishi ermish. Ramzlarin bilganlar natija topar ermish”

Ad.: Алишер Навоий. Насойим улмуҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – İstanbul, 1995; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. Техрон, 1370 (ҳ.-ш.).

E.O., Z.R.

AHLI VAJD – ishq va muhabbat ahli. Oshiq qalbida tabiiy bir ravishda tug‘iladigan ilhom, surur va tajalliyar vajddir. Hujviriy “Vajdning mohiyatini izohlamog‘ imkonsizdir. Zero, vajd

haqiqiy ko‘rish (kashf)dagi alamdurki, alamni qalam bilan tasvirlashning imkoni yo‘q”, deydi.

N. lirikasida vajd mohiyatidan xabar beruvchi, shuningdek, vajd holida yozilgan baytlar ham ko‘p:

*O‘zni mast istar xarobot ichra vajd-u hol ila,
Gar Navoiyning bu dam dars ichra qiylu qoli bor.*

“N.M.” tazkirasida ham A.V. haqidagi ma’lumotlar uchraydi. Vajd holining nafs tarbiyasidagi roli ko‘rsatiladi. Najmiddin Kubro haqida o‘qiy-miz: “Va alarni Shayx Valitarosh ham debdurlar. Oning uchunki, vajd-u hol g‘alabotida muborak nazarlari har kimga tushsa, valoyat martabasig‘a yetar ermiş”. Vajd holining yuksakligi Junayd Bag‘dodiy fikri b-n ham tazkirada dalillanadi: “Ilmning vajd-u holg‘a g‘olib bo‘lishi vajd-u holning ilmga g‘olib bo‘lishidan yaxshiroqdur”.

Huzun va muhabbatdan tabiiy ravishda oshiq qalbida tug‘iladigan ilhom holi. Vajd tavajjuh-dan keyin yuzaga keladigan hol bo‘lib, qulning ixtiyor va‘dasiga bog‘liq bo‘lmagan ravishda Alloh-dan kelgan bir fayz, lutf va ehsondir. Vajddan keyingi va undan yanada yuksalishni ifodalaydigan holning nomi Vujjuddir. Vajd insonni ma’naviy hayajonga g‘arq qiladi. Vujud esa butunlay shuni unutish, o‘zdan kechish zaruratini paydo etadi. Bu hollarning tartib tarzi. N. “G‘.S”da bu haqida shunday deydi:

*Zarq jomi birla vajd etgan erur ul tiflkim,
May debon rangin suni qilg‘ay ichib omda nishot.*

N. “N.M.” tazkirasida vajd ahlining vajd xususidagi fikr-qarashlarini ham keltiradi: “Amr b. Usmon Makkiy (q.t.s.) “vajd kayfiyatini so‘z bilan ifodalab bo‘lmaydi, chunki u mo‘minlar nazdida Allohning sirridir”. Irfoniy adabiyotda har bir obrazning maqom martabasi bordir. Yoxud har bir holning o‘ziga xos rutbasi ma’lum. Xuddi shunday A.V.ning ham fazilati haqida “N.M.”da ma’lumot beriladi: “G‘aylon Samarqandiy (q.t.s.) debdurki, orif Tengridan Tengrig‘a boqar va olim dalildin. Va sohibi vajd dalildin mustag‘niydur”.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жылдлик, 1-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жылдлик, 10-жылд. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – İstanbul, 1995.

Z.R.

AHLI DAYR – 1. Mayxona ahli, mayxonaga doim qatnovchilar. 2. Dunyo ahli, odamlar, insoniyat. 3. Majoziy: tasavvuf ahli – toliblar, soliklar, muridlar. N. she‘riyatida ham A.D., asosan, majoziy ma‘nolarda komillik matlabiga erishgan sohibdil kishilarga ishora qiladi:

*Rindlar sarxayli mendurmen bugun dayr ahlig‘a,
Maykada tufrog‘idin masnad manga basdur sanad.*

Yoki:

*Ichkanda Navoiy may dayr ahlig‘a sur o‘lmish,
Solg‘il quloq, ey nosih, ul yonki ne unlardur.*

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жылдлик, 2-жылд. – Т., 2011; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

M.A.

AHLI DARD – Haq oshiq-lari. Haq diydoriga mushtoq soliklar. Umuman, oshiq-lar. N. ijodida A.D.ning ta‘rif-u tavsifiga bag‘ishlangan baytlar ko‘p uchraydi. M-n:

*Ey Navoiy, dardlig‘ nazmingni dard ahli bilur,
Dardsiz dog‘i bo‘lur oni o‘qug‘och ahli dard*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011.

E.O.

AHLI DIL – 1. Ko‘ngil sirlarini his va idrok etuvchi; g‘amxo‘r, sirdosh. 2. Ko‘ngil bergan oshiq. 3. Majoziy: Ko‘ngli ilohiy nur b-n munavvar kishilar. 4. Tasavvufda: ma‘no ahli; ma‘rifat ahli; sidq-u safo ahli; sohibdil; so‘fiy, orif, donishmand. Bu toifa sir sohiblari hisoblanadi. N.

ijodida ham A.D. timsoli ana shunday mazmunlarni yuzaga chiqaradi:

*Ahli dillar, chehra ochdi yor –
ochmang diydakim,
Har kishi ul yuzga ko'z oldurdi,
ko'nghin oldurur*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011.

E.O., Z.R.

AHLI ZOHIR – 1. Ulamo: islom ilohiyotchilari va faqihlar. “X.M.”da Imom Yusuf bin Abdulhusayn Roziyni kufrda ayblagan zohir ahli haqida Abdulloh Ansoriyning quyidagi fikrlari keltiriladi: “Agar hamul zamon makshuf bo'lg'on bo'lsa, muning martabasi biyikdur. Va hol ulki, zohir ahli qoshida shon budurkim, birining martabasi biyikroq bo'lg'ay”. 2. Majoz yo'lida qalam tebratuvchi shoirlar. “H.P.M.”da bu haqda ustozi N.ga shunday deydi: “Sayyid Nasimiyning nazmi o'zga rang tushubdur, zohir ahli shuarosidek nazm aytmaydur, balki haqiqat tariqin ado qilibdur. Bu savolda sening g'arazing majoz tariqida aytur el erdi”.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Саййид Жаъфар Саъжжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний. – Техрон, 1370 (ҳижрий-шамсий).

E.O.

AHLI VARA' – Taqvodorlar, parhezgarlar. Man qilingan ishlardan chekinish vara' deyiladi. Shu ma'noda vara' zuhdning ibtidosi. Chunki vara' shubhali ish va narsalarni, zuhd ehtiyojdan ortig'ini tark qilishdir. U tavbadan so'ng keladigan tariqat maqomlaridan biridir. Undan keyin zuhd, faqr, sabr, tavakkul, rizo kabi –maqomlar keladi. Shuning u-n tavba maqomi talablarini bajarmasdan vara' maqomiga erishib bo'lmaydi. Xuddi shuningdek, keyingi maqomlarda ham

biridan ikkinchisiga o'tish ayni shu tartibda davom etadi. N. she'riyatida A.V.ga ko'p murojaat etilgan. M-n:

*Aql der sol ko'nghungga zuhd-u vara' bunyodini,
Ishq aytur yo'qturur bunyodi ul bunyodning.*

N. taqvoli, parhezkor kishilarni ahli vara' deb ataydi.

*Halol bo'ldi xaroboti ishq ahlig'a may,
Tutarbiz ahli vara', kimki oni tutsa muboh.*

“N.M.”da valiylar fazilatlaridan so'z ochar ekan, ularning A.V. ekanini ham alohida e'tirof etadi: “Muhammad va Ahmad b. Abulvard (r.t.) Sariy Saqatiy bila va Abulfath Hammol va Horis Muhosibiy bila va Bishr Hofiy bila suhbat tutubdurlar. Va alar tariqi vara'da yaqindur Bishr Hofiyg'a” yoki Olim b. Sa'd (r.t.r.) haqida shunday deydi: “Bag'doddin erdi. Va Abu Muhammad Jaririy bila suhbat tutub erdi va vara' va mujohadada komil erdi”.

N.ning uqtirishicha, bir och kishiga taom berish bu vara'ga (parhezkorlikka) kirmaydi.

*Kim to'ma topmas etkali iftor-u ro'zadur,
Ermas vara', bir ochqa g'izo bazlidur vara'.*

“D.F.”da sharobga (ilohiy ishqqa) parhezkorlik qarama-qarshi qo'yilgan o'rinlar juda ko'p uchraydi. Jumladan:

*Oluda xirqayi vara' az jomi bodayem,
In ast hol to ba sharob uftodayem.*

Tarj.: Vara' (parhezkorlik) xirqasini jom bodasi (may) bilan bulg'adik, sharob ichishga tushganimizdan beri hol shundaydir.

N. vara'ga bog'lab, yangi so'zlar qo'llaydi. “F.Sh.” dostonida vara'kesh ya'ni parhezkor, taqvodorga xos bo'lgan munojot qilish odatiga ishora qiladi:

*Qadahchashqa xarobot o'ldi marqum,
Vara' kashg'a munojot o'ldi maqsum.*

Vara’u zuhd – parhez va zohidlik; Vara’ mulki – parhezkorlik maqomi, tariqi vara’ – vara’ yo’li, vara’pesha – parhezkorlik kabi tushunchalar uning nasriy asarlarida ko’zga tashlanadi. “... va alar (Muhammad va Ahmad bin Abulvard (r.t.) (S.R.) tariqi vara’da yaqindur Bishr Hofiyg’a). (Abulabbos Hamza b. Muhammad (q.s.) Hirot mashoyixining mutaqaddimlaridindur. Vara’da komil va mustajobud-da’va erdi va azim saxovati bor erdi). Ul (Ibrohim b. Shaybon Kirmonshohiy (q.s.) debdurki, otam manga vasiyat qildiki, ilm o’rgan, zohir odobi uchun va vara’pesha qil, botin odobi uchun”.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 1-3-жилдлар. – Т., 1983; Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний. – Техрон, 1370 (х.-ш.); Uhadag S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987.

Z.R.

AHLI JUNUN – junun ahli, ya’ni ishqdan savdoyi, umuman, oshiqlar. N. bir baytida o’z nazmi xususida shunday deydi:

*Navoiy nazmidurur yaxshi, gar quloq solsang,
Tarannume ki qilur o’zi birla ahli junun.*

Mazkur misralar N. she’rlarining o’quvchilari A.J. ekanligi, shoir lirikasida oshiqona g’azallar katta o’rin egallashini ko’rsatadi. N. ham nazmining shu toifa o’qishidan iftixor tuyadiki, A.J. deganda haqiqiy ishq sohiblari nazarda tutiladi. Shu bois A.J. ko’ngil egalari ma’nosida ham keladi:

*Xiradqa bizni targ’ib etma, ey shayx,
Bu ishdin tut junun ahlini ma’zur.*

N. A.J. deyish b-n kifoyalanmay, junun eli birikmasini ham qo’llab, yana-da bu zumra xususidagi tasavvurlarni tiniqlashtiradi:

*Junun eli shahimen, tog’ avji taxtimdek,
Qush oshiyonlari boshimning afsari yanglig’.*

N. asarlarida, xususan, lirikasida A.J. b-n oshiqlarda maqsad va holda begonalik yo’q. Aksincha, shoir o’zini shu elning shohi sanaydi.

Devonlarda N.ning jununvash hol sohibi ekanligi chuqurroq anglashiladi. Va shoir g’azallarida A.J.dan ekanligiga rangin ifodalarda takror-takror iqrar bo’ladi:

*Eyki, dersen nuktayi ishq-u junun ahlidin ayt,
O’z fasonam, yo’qsa Majnun dostoninmu deyin?*

G’azallarda dard, balo va jununlik oshiqlikda go’yo birlashadi. Ular mazmun-mohiyatda bir-birini to’ldiradi:

*Istasang dard-u junun, ochib Navoiy daftarin,
Telbalik sharhini topib, holi zoridin o’qu*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Uhadag S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005. Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 1-жилд. – Т., 1983.

Z.R.

“AHLI MA’NI GURUHIDA...” – N.ning “N.Sh.” devonidan o’rin olgan qit’asi.

*Ahli ma’ni guruhida zinhor,
Hech or aylama gadolig’din.
Kim bularg’a gadolig’ ortig’dur,
Ahli suratqa podsholig’din.*

“Suvrat ahli” deb har bir narsaning tashqi ko’rinishiga qarab, unga yuzaki munosabatda bo’ladigan kishilarga; “ma’no ahli” deb narsa va hodisalarning sababi, natija va oqibatlarini o’ylab oqilona munosabatda bo’ladigan shaxslarga aytiladi”,– deydi prof. A.Rustamov.

Ahli ma’ni – fikr odamlari. Fikrsiz xaloyiqning ongida ma’ni chuqurligi bo’lmaydi. Fikrlash – haqiqatni anglash ehtiyojidir. Bu ehtiyoj

hamma narsa to'g'risida mustaqil mushohada yuritmoq zaruratini tug'diradi. Mana shundan axloqiy uyg'oqlik boshlanadi, odam va olam taqdiriga vijdon nazari b-n qaray olish qobiliyati shakllanadi. Ahli ma'ni guruhiga mansub bo'lmoq – bu, oqil va dono, kamtar va oliyjanob, haqiqatsevar va fidoyi bo'lmoq, deganidir. Bunday fazilatlarga ega zotlarning yig'ini tafakkur bazmiga o'xshaydi. Chunki unda aql oddiy so'z va tushunchalardan emas. Diyonat, Adolat, Insof, Imon, Ishq, Dard tuhfalaridan bahra oladi. Mana shuning u-n N. ahli ma'ni guruhida gado bo'lishdan hech or aylamaslikka chaqirgan. Va:

*Kim bularga gadolig' ortug'dur,
Ahli suratqa podsholig'din, –*

deya oldingi gapini ta'kidlagan. Bu da'vatning zamirida fikr kishilarining qismati u-n qayg'u-rish ham bor. Ahli surat – zohirparast sayoz zotlardir. Bular orasiga kirilgani hamon nodonlikning qo'lansa hidlari dimoqqa urilishi, ma'nisiz nigohlaridan yurak siqilishi mumkin.

N. doimo haqdir: "ahli surat"larga shoh bo'l-guncha ma'ni ahli yig'inida gado bo'lmoq ming karra afzaldir

Ad.: Alisher Navoiy. Navodir yu-shabob. TAT. 10 jildlik, 6-jild. – T., 2011; Xaqqulov I. Kasbi kamol ўzni taniydidir. – T., 2021.

I.H.

AHLI MA'RIFAT (Ahli irfon) – oriflar, Haqni mushohada qiladigan kishilar. Bu toifa hech kim va hech narsaga parvo qilmay, ajib bir olamda yashaydilar. N. she'riyatida A.M. talqiniga oid baytlarga ham ko'p duch kelamiz. M-n:

*Ahli irfon soliki atvori ul,
Ma'rifat bozorining Attori ul.*

Yoki:

*Faqr ila shod o'lki, har kim bo'lsa ahli ma'rifat,
Dahr tufrog' birla teng bo'lmoq ne imkon ollida*

Ad.: Alisher Navoiy. Hazoyin ul-maoniy. TAT. 10 jildlik, 1-4-jildlar. – T., 2011; Sажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбири ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Лугати Муъин. Як жилди комил. – Техрон, 1388 (х.-ш.).

M.A.

AHLI MUHABBAT – butun olam va borliqni sevgan, ilohiy jamol va kamolning mazhari hisoblab, barcha insonlarga muhabbat nazari b-n boqadigan kishilar. Haq oshiq-lari bo'lganliklaridan ular jumla jahonda Haqning jilvasini ko'radilar. A.M. Haq diydorini ko'rish orzusida umid b-n yashaydilar. N. ijodida A.M.ning bir-biridan go'zal ifodalari mavjud. M-n:

*Gar o'lsa ahli muhabbat Navoiy, ey hamdam,
Vafo kerak anga qilg'on soyi jafu mahbub*

Ad.: Alisher Navoiy. Hazoyin ul-maoniy. TAT. 10 jildlik, 1-4-jildlar. – T., 2011; Sажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбири ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.).

E.O.

AHLI NAJOT VA AHLI HALOK – N. "H.A." dostonida olam ahlini ikkiga bo'ladi: A.N. va A.H.:

*Olam aro xalqni Yazdoni pok
Ahli najot etti-yu, ahli halok.*

Shoir g'azaliyotida bu bo'linish qabul ahli va rad ahli tarzida uchraydi. Dunyoni faqat rad ahli qabul qiladi, deydi u:

*Ey Navoiy, qildilar dunyoni rad ahli qabul,
Gar desang maqbul o'lay, yor o'lma bu mardud ila.*

Ad.: Alisher Navoiy. Xayrat ul-abror. TAT. 10 jildlik, 6-jild. – T., 2011.

E.O.

AHLI NAZAR – haqiqatga aql vositasida yetish mumkin, deb hisoblaydigan kishilar. N. ijodida ham shu mazmunda qo‘llangan. M-n:

*Gar bebasarliq aynidind nargis
ko‘zungdin lof urar,
Ahli nazar anglarkim, ul ham ko‘r erur,
ham bad alaf.*

Ad.: Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. TAT. 10 jildlik, 1-4-jildlar. – T., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimlari sözlüğü. – Istanbul, 2005.

M.A.

AHLI NIYOZ – shariat ahkomlari va tariqat arkonlariga ko‘ra harakat qiladigan kishilar. N. she‘riyatida A.N. timsolidan ham keng istifoda etilgan. M-n:

*Tuzmasa mehrobini ahli niyoz,
Egri boqib, rost emasdur namoz*

Ad.: Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. TAT. 10 jildlik, 1-4-jildlar. – T., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimlari sözlüğü. – Istanbul, 2005.

E.O.

AHLI NUJUM – munajjimlar. N. “M.Q.” asarining birinchi qismi yigirma beshinchi fasli “Ahli nujum zikrida” deb nomlanadi. Bunda N. A.N.ni sayyora va yulduzlarni kuzatib, hukm chiqaradigan, lof uradigan folbinlarga o‘xshatadi. Hatto o‘zlarining turli asboblariga ishonib, hukm chiqaruvchi munajjimlarni Haqning qazo va qadarini unutgan qavmlar sirasiga kiritadi: “Kazib al-munajjimun” mazmuni bila aning so‘zi yolg‘ondur va o‘zi rostlig‘ kishvaridind yiroq qolg‘ondur va basirat ko‘ziga g‘aflat pardasin solg‘ondur”, – deya, falak va yulduzlarning holati foyda va zararni belgilashini faqat Alloh bilishi, munajjimlar esa bu bilimga qodir emasligini anglatuvchi baytni keltiradi:

*Emas aflok-u anjum holi benaf‘u zarar, lekin
Ani Tengri bilur, ermas munajjim bilmagi mumkin*

Ad.: Alisher Navoiy. Maḥbub ul-ḥulub. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011.

Z.R.

AHLI RIZO (Rizo ahli) – rizo maqomini o‘tib, Haqqa bo‘ysungan va undan keladigan hamma narsani mamnuniyat b-n qabul qiladigan va o‘zi ham Haqni rozi qilishga ahd qilgan ilm-u axloqda yetuk insonlar, shayx-u so‘fiylar, valiy-lar. O‘zlarini Alloh yo‘liga bag‘ishlagan bu toifani dunyo tashvishlari zarracha qiziqitirmaydi. Ular amalga intilmaydi, davlatga ham berilmaydi, siyosatdan qo‘rqmaydi. Shuning u-n ham N. yozadi:

*Rizo ahlin siyosat tig‘idin qo‘rqutmagil,
ey shah –
Ki, qatlingdin sening qo‘rqarg‘a
o‘lmaydur gado asru.*

Ad.: Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. TAT. 10 jildlik, 1-4-jildlar. – T., 2011; Oчilov Э. Бир ҳовуч дур. – T., 2011.

E.O.

AHLI RIYOZAT – chilla o‘tirish, nafsini qiynoqqa solish yo‘li b-n kamolotga erishishga ishonganlar. A.R. – Tasavvufda mashaqqat tortib, ranj chekib, oz yeb, oz so‘zlab, oz uxlab va xilvatga chekinib, chilla o‘tirib, mashaqqatlarni tortib, nafsini tarbiyalagan, nafsning hoy-u havaslaridan, behuda istaklaridan voz kechgan kishilar. Riyozat – mashq, tarbiya va qiyinchiliklar tortish degan ma‘noni bildiradi. So‘fiylikda tariqat yo‘lidagi mashaqqatlar, ibodatlar anglashiladi. So‘fiylar oz yeb, kam gapirib, kam uxlab, uzluksiz zikr va tafakkur qilishga odatlangan nafsning poklanishiga, o‘z tabiatidagi yomonliklardan xalos bo‘lishiga ishonadilar. Nafsni tarbiyalash u-n ba‘zan uni qiyin va og‘ir ishlarga boshlaydilar. Bir teri qayta ishlanmasdan oldin kir, qayta ishlangandan keyin esa toza bo‘lgani

kabi nafs ham mujohada va riyozatdan avval kir bo'ladi, keyin tozalanadi. Qur'oni Karimdagi: "Bas, kimki *nafsini gunohlardan toza (pok)* qilsa, u najot topdi. Va, bas, kimki *nafsini gunohlarga* oluda qilsa (*bulg'asa*), xor etdi va o'z *nafsiga* ziyon qildi ("Shams" surasi, 9-10)" oyati shunga ishora qiladi. Iztirob chekish, qirq kun chillada o'tirish, safarga chiqish, yolg'izlikka chekinish riyozat shakllaridandir. Hujviriya ko'ra, "Nafs itdir. U ovlagan narsa halol bo'lishi uchun nafsining tarbiya qilinishi shart". Riyozat (tarbiya) qilganlarga A.R. deyiladi. Riyozat natijasida solik nafsiga hokim bo'ladi, tuban istaklarini jilovlaydi, o'zini tartibga soladi.

N. "G'.S." devonida suv b-n murdor pok bo'lmaganidek, shariatdan tashqarida bo'lgan riyozatning ham foyda bermasligini uqtirib o'tadi:

*Shar'din ayru riyozatdin safo kasb aylagan,
O'yladurkim sof o'lur taskin bila murdor su.*

Ulug' shoir "N.Sh." devonida esa riyozatsiz ko'ngulga safo yetmasligini, kulbani (ko'ngulni) ravshan qilish u-n hasrat suvidan ro'za tutish kerakligini aytgan:

*Ey Navoiy, ko'nglunga yetmas riyozatsiz safo,
Kulba ravshan istasang hasrat suyidin ro'za och.*

N. "M.N."da ayrim forsiy va turkigo'y shoirlarning o'z maqsadlari yo'lida riyozatlar chekanini qayd etib o'tadi. M-n, hazrati Mir Qosimning "xalifa va farzand va mahbub masobasida"-da bo'lgan Mir Maxdumning "tarbiya va takmiliga" mashg'ul bo'lgani va unga "azim riyozatlar buyurgani"ni, Mavlono Binoiyning "faqr tariyqin ixtiyor" qilgani va "riyozatlar ham tortgani" haqida ma'lumot beradi. U "M.Q." asarida ham riyozat so'zi orqali so'fiyona ma'nolarga ishora qilgan: "...va otang avlodidin ba'zi anga intiqom tuzdilar va xor-u zabun qilib jafolar ko'rguzdilar. Nafsni chun taqvo riyozati bila zerdast qildilar – shaytonni zalilliq bila yerga past qildilar". Mazkur asarda Abdulloh ibn Muborak haqida yozadi-

ki, "...andoq riyozat va sulukka rosix bo'ldikim, oz vaqtda Makka va Madinada shayx ul-mashoyix bo'ldi". A.R. so'zi eng ko'p N.ning "N.M." asarida, asosan, so'fiyona mazmunda keladi. Shu b-n birga qiyinchilik va mashaqqat ma'nolarida ham kelgan. M-n, "Sen nevcun o'zungni bu riyozat va ranjg'a solding?"

Bulardan tashqari N."riyozat favoyidi", "xilqati riyozat", "riyozat tariqi", "taqvo riyozati" kabi iboralar orqali ham o'ziga xos ma'nolar yaratishga erishgan.

"L.T." dostonidagi qushlar ham A.R.dirlar. N. ushbu asarida riyozat ko'rinishlari va solik riyozatining oqibatlarini haqida to'xtaladi:

*Garchi bu so'zda ayondur ta'miya,
Kim riyozatdinki topti tasfiya,*

*Chun riyozat raf' etib ruhoniyat,
Salb bo'lg'och kimsadin nafsoniyat.*

*Qolmag'ay ruhoniyatdin o'zga hech,
Sen taxallufdin bu ma'ni ichra kech.*

Umuman, ma'lum bir usul-u arkon asosida Haq yo'lida nafsini poklashga jiddu jahd etganlar A.R. deyiladi. N. "H.A." dostoni to'rtinchi maqolatda: "riyo ahli bo'lgan kozib shayxlarga qaramaqarshi qo'yilgan "... haqiqiy bodano'shlar ravishidakim, xirqa-i vujudlari fano ilg'i zo'ridin chok durur va Masihodek jonbaxsh nafaslari ruhi muqaddas kibi pok va mahalli tavflari sohati aflok..." deya ta'riflangan ahli dillarni A.R. deb ataydi:

*Ahli riyozatdin atab birini,
Biriga deb voqea ta'birin.
Voqea gar xud anga yolg'on debon,
Ul dog'i ta'birini hazyon debon*

Ad.: *Алишер Навоӣ. Фаройиб ус-сизар. Т.АТ. 10 жылдлик, 1-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоӣ. Ҳайрат ул-аброр. Т.АТ. 10 жылдлик, 6-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоӣ. Мажолис ун-нафоис. Т.АТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоӣ. Маҳбуб ул-қулуб. Т.АТ.*

10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Uludağ S. *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. – Istanbul, 2005.

E.O.

AHLI SAVMA’A – savma’a, ya’ni ibodatxona (ko’proq nasroniyalar ibodatxonasi)da istiqomat qiluvchilar. Oriflar istilohida moddiy bog’liqliklarni tark etishga ishora qilinadi. A.S. xalqdan uzilib, Haqdan panoh tilagan kishilar hisoblanadi.

*Holi maoli durdkashon garchi shud nihon,
Ahvoli ahli savma’a ham oshkora nest.*

Tarj.: Durdkashlar holining oqibati agarda pinhon qolgan bo’lsa, A.S.ning ahvoli ham oshkor bo’lgan emas.

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний*. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Сажжодий С.Ж. *Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний*. – Техрон, 1379 (ҳ.-ш.).

E.O.

AHLI SALOMAT – oriflar tilida xalqni tark etib, Haqqa yuzlangan hamda rohat va osoyish topgan kishilar. Lekin N. bu istilohni, asosan, ishq dardiga chalinmagan, ishq dardi b-n og’rimagan, demakki, sog’-salomat kishilar ma’nosida qo’llaydi:

*Odamiylik ‘din qochib,
yettim junun o’tin sochib,
Ey salomat ahli, aylang telba itdin ehtiroz*

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний*. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Сажжодий С.Ж. *Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний*. – Техрон, 1379 (ҳ.-ш.).

Z.R.

AHLI SULUK – soliklar; sulukka kirgan, tariqat bosqichlarini bosib o’tayotganlar. Ularni 2 guruhga ajratadilar: Haq muhiblari va oxirat talabgorlari. Bobo Tohir A.S.ni olim, murid va orif deb 3 toifaga bo’ladi. orif Haqni izlaydi, olim ilm talabida bo’ladi, murid esa maqsad yo’lida jidd-u jahd ko’rsatadi. Suluk jarayonida odamlar yana 3 tabaqaga ajraladilar: jahd va riyozat ahli; hifz va siyosat ahli; Haq va inoyat ahli. Birinchi tabaqa toat-ibodatga jiddu jahd ko’rsatib, riyozat chekadilar; ikkinchi tabaqa o’z hol va maqomlarining tarbiyasi b-n shug’ullanadilar va Haq yo’lida nafslarini qiynoqqa soladilar; uchinchi tabaqa Haq tomonidan tanlangan kishilar bo’lib, ilohiy inoyat maqomiga muyassar bo’ladilar.

*Ey suluk ahli, qachon maqsud
topqumdur desang,
Mosivallohni fano ko’rgan kuni mi’od bil.*

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний*. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Сажжодий С.Ж. *Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний*. – Техрон, 1379 (ҳ.-ш.); Uludağ S. *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. – Istanbul, 2005.

E.O.

AHLI TAVHID (Ahli vahdat) – muvahhidlar, oriflar; vahdati vujud tarafdorlari. Allohni bir deb biladigan va yagona Allohga e’tiqod qiladigan kishilar. Aziziddin Nasafiyning yozishicha, bu toifa barcha hijoblardan xalos bo’lib, mushohada yo’li b-n Haqqa yetishganlar va uning diydoriga musharraf bo’lganlar. Ular ilm ul-yaqinni bilganlari u-n ayn ul-yaqindan ham ogoh. Shuning u-n ham bu toifani A.T. (A.V.) deydilar. Chunki ular Xudodan o’zgani ko’rmaydilar ham, bilmaydilar ham va faqat Xudoni biladilar-u Xudoni ko’radilar.

Inson kamolot yo’lida bir umr sayr-u safaradadir. Kamolga yetishi b-n uning safari nihoyasiga yetadi. Lekin bu toifa nazdida, inson kamolotining chek-chegarasi yo’q – u maqomdan maqomga yuksalgani sari avvalgi maqomining noqisligini ko’radi.

*Еу musallam zotingga tavhidi pok,
Ahli vahdat oytib oni zavqnok.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1969; Саҷжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбири ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Азизиддин Насафий. Зубдат ул-ҳақоийқ (Н.Комилов тарж.). – Т., 1995.

E.O., M.A.

AHLI XILVAT – odamlardan uzilib, bir go‘shada makon tutgan va Xudo zikri va toati b-n mashg‘ul kishilar. Buning o‘ziga xos sharoiti va odobi bo‘lib, kam yeyish, kam gapirish, ro‘za tutish, toat-ibodat qilish, tahoratni kanda qilmaslik, Xudo zikridan xoli bo‘lmaslik, dunyo ne‘matlari va nafs lazzatlarini tark etish shular jumlasidandir. Ba’zilarning fikricha, xilvatning muddati 40 kun bo‘lib, uni chilla deydilar, ba’zilar esa muddat tayinlamaganlar. Xilvatda ular dunyoviy bog‘liqliklardan tamomila uzilib, butun diqqate’tiborlarini Haqqa qaratadilar va g‘aybiy haqiqatlar o‘zlariga ayon bo‘lishidan umid qiladilar.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Саҷжодий С. Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбири ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.).

E.O.

AHLYI SHEROZIY – Muhammad Ahliy Sheroziy (1454–1535/36, Sheroz). Shoir va sozanda. Yoshligida Hirotda kelib, Husayn Boyqaroro saroyida bo‘ldi, keyinchalik tug‘ilgan shahariga qaytdi. A.Sh.ning 6000 baytdan iborat devon (g‘azallar, qasidalar, tarkibband, tarje‘band, qit‘alar, muxammas, mustazod va boshqa she’ri) “Sham-u parvona”, “Zubdat ul-axloq” (axloqqa oid ruboiylar) asarlari va soqiy nomalari (120 bayt) hamda Kotibiyga javob tarzida yozilgan “Favoyid ul-favoyid” asarlari bor. A.Sh. qalamiga mansub N. madhida yozilgan qasidayi masnu’

yetib kelgan. N. “M.N.”da A.Sh. she’riy iqtidoriga yuqori baho beradi. N. yozadi: “nazmlardin har sinf she’rda mahoratlig‘ kishidur, bataxis qasida uslubida”.

A.Sh. Salmon Sovajiy (q.)ning “masnu” qasidasi (q.)ga yozgan javobiga bir ruboiy qo‘shib N.ga yuborgan ekan. A.Sh.ning Shoh Ismoil Safaviy madhida yozgan qasidasi ham mavjud.

A.Sh.ning qasidaları nihoyat darajada murakkab texnik yo‘llarda yozilgan. Ularda behisob poetik figuralar ishlatilganidan tashqari 8 marta-gacha boshqa tuzib chiqish, arab va fors tillarida o‘qish mumkin bo‘lgan. She’r mazmuni esa bir-biridan farq qilgan. Shoir she’rlarida uning anchayin qashshoqlikda hayot kechirgani o‘z aksini topgan. A.Sh. “panjchohi rost” usulida turk zarbi b-n musiqiy asar yaratgan. Uning bir qancha musiqaviy naqsh va savtlari ham bor.

A.Sh.ning “Sihriyi xalal” dostoni (erining jasadini kuydirish gulxaniga o‘zini tashlagan hind ayoli haqida) nihoyatda murakkab shaklda (har bayti ikki vaznda o‘qiladigan, qo‘sh qofiyalar tajnisli) yozilgan. Bunday o‘ta murakkab san’atga rioya qilish o‘z-o‘zidan mazmunning aniq va ravshanligiga putur yetkazgan. Xondamir “Makorim ul-axloq”da A.Sh.ning “Qasidayi masnu” asari N.ga bag‘ishlanganini yozadi

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Навои и Джамии. – М., 1965; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Кобул, 1981.

S.G’.

AHLI SHUHUD – ahli mushohada, ahli kashf. Haqqa Haq bo‘lgani u-ngina bandalik qilgan va har ashyoda uning tajalliysini ko‘rgan va his qilgan orif va komil insonlar. Aziziddin Nasafiyning yozishicha, bu toifani xos ul-xos (xoslarning xosi) deydilar. Chunki ular kashf va a’yon vositasida Xudoning mavjudligi va yagonaligini tillari b-n e’tirof etib, dillari b-n tasdiqlaydilar. A.Sh. barcha hijoblardan xalos bo‘lib, Haqni mushohada qilish darajasiga yetishganlar va Haq diydoriga musharraf bo‘lganlar. Bu ta’li-

motning mohiyati shundan iboratki, soʻfiy nima-ga boqmasin, oʻsha narsaning oʻzini emas, balki unda Haqni koʻradi. Chunki vahdat ush-shuhud-ning oʻzi hamma narsa Allohdan degan maʼnoni bildiradi.

Shuhud – koʻrmoq, mushohada qilmoq, tomosha qilmoq. Boshqa tarafdin shuhud shohidlar, guvohlar soʻzining koʻpligidir. Tasavvuf taʼlimotida Haq Taoloni Haq b-n koʻrmoq, ilohiy tajallilarni, maʼno olamini tomosha qilmoq. Kasrat (koʻplik)ni vahdat (yakka, tanholik)da koʻrmoq. Muxtasarni (qisqani) mufassal (kenglik)da mushohada etmoq: Ahadiyat (yakka)ni kasratda (koʻplikda) koʻrmoq.

Shohid – har yerda Allohning hozir-u nozir-ligiga guvohlik beruvchi, eʼtiqod qiluvchi orifdir.

N. “L.T.”dagi tamsillaridan birida keltirishicha, komil bir inson Allohga munojot qilib, uning abadiyligi va qadimiyligini eʼtirof etadi. Yaratuvchidan vasl yoʻlida oʻz vujudini shunday bir foniy qilishini istaydiki, unda vujudidan biror nishona qolmasin, faqat Xudoni mushohada qilishgina qolsin:

*Kim, anga yoʻl topmagʻay rangi vujud,
Qolmagʻay vasl ichra juz komi shuhud.*

Ulugʻ shoir bir baytida mushohada va shuhud soʻzlari orqali ishtiyoq sanʼatini qoʻllab, jamol mushohadasiga gʻarq boʻlgani va bu mushohadani hijron aslo ketkaza olmasligini taʼkidlab oʻtgan:

*Yuzung mushohadasi qilmish oʻyla mustagʻ-
raqki, hajr salb qila olmas ul shuhudumni.*

N.ning baʼzi nasriy asarlarida mashhud, shuhud va mushohada soʻzlari orqali tasavvufiy maʼnolar bayon qilingan. “Va ul mushohada bexudligʻida alardin shuur, alardin maslub. Shuhudlari istigʻroqqa yetgan va ul istigʻroqdin istihloq maqomin hosil etgan” (M.Q.). “...qayon boqsalar ofarinish gʻaroyibin mushohada qilurlar va Mubdiʼi korsoz va Muxtareʼyi bandanavoz sunʻigʻa ofarin ayturlar (S. I.).

N. “A.” asarining yozilish sababiga toʻxtalar ekan, A.Sh.ni guvohlar, shohidlar maʼnosida qoʻllagan:

*“Arbaʼin”e chiqardikim, jonlar
Balki qirq arbaʼin chiqorgʻonlar.
Toptilar anda nashʼayi maqsud,
“Arbaʼin”din nechukki, ahli shuhud*

Ad.: Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғути. 4 жилдлик, 3-жилд. – Т., 1984; Алишер Навоий. Лисон ут-майр. Т. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Арбаъин. Т. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Тегҳрон, 1379 (х.-и.).

E.O.

AHLI EHSON – ehson martabasiga erishgan Allohning muqarrab qullari. Ular “Allohga xuddi Uni koʻrib turgandek, agar sen Uni koʻrmasang, U seni koʻrib turgandek ibodat qilish” huzur maqom martabasiga erishgan solih bandalar hisoblanadi. Tasavvufdagi *Ehson maqomi* va ilm olish odobi, shuningdek, shariat va tariqat maqomlarini belgilashdagi asos quyidagi hadisdan maʼlum boʻladi. Abdulloh ibn Umar ibn Xattob “Otam Umar ibn Xattob menga ushbu hadisni aytgan”, – deya rivoyat qiladi: “Bir kuni biz Rasululloh (s.a.v.)ning huzurlarida edik. Birdan ustimizda oppoq kiyimli, sochlari qop-qora odam paydo boʻldi. Unda safarning asari koʻrinmas edi. Uni birortamiz tanimas ham edik. U kelib “Rasululloh (s.a.v.)ning toʻgʻrilariga oʻtirdi. Ikki tizzasini u zotning tizzalariga tiradi. Ikki kaftini sonlari ustiga qoʻydi va: “Ey Muhammad, menga *Islom* haqida xabar ber”, – dedi. Rasululloh (s.a.v.): “Islom – “Laa ilaaha Illallohu Muhammadur Rasululloh”, deb shahodat keltirmogʻing; namozni toʻkis ado etmogʻing; zakot bermogʻing; ramazon roʻzasini tutmogʻing; agar yoʻlga qodir boʻlsang, Baytni haj qilmogʻing”, – dedilar. “Toʻgʻri aytding”, – dedi u. Biz undan ajablandik: oʻzi soʻraydi, oʻzi tasdiqlaydi. “Menga *Iymon* haqi-

da xabar ber”, – dedi. Ul zot (s.a.v.): “Allohga, Uning farishtalariga, kitoblariga, nabiylariga va oxirat kuniga iymon keltirmog‘ing”, – dedilar. “To‘g‘ri aytding”, – deb tasdiqladi va: “Menga *Ehson* haqida xabar ber”, – dedi. Ul zot (s.a.v.): “Allohga xuddi Uni ko‘rib turgandek, agar sen Uni ko‘rmasang, U seni ko‘rib turgandek ibodat qilmog‘ing”, – dedilar. ...So‘ngra u g‘oyib bo‘ldi. Ul zot (s.a.v.) menga: “Ey Umar, so‘rovchi kimligini bildingmi?” – dedilar. “Alloh va Uning Rasuli bilguvchiroq”, – dedim. Ul zot (s.a.v.): “Albatta, u Jabroildir. Sizlarga dinlaringizdan ta‘lim bergani kelibdi”, – dedilar. Ko‘rinib turibdiki, Allohning elchisi tizzama-tizza o‘tirib anglatgan Ehson odamning qalbi b-n bog‘liq, ko‘ngil ila amalga oshadigan hodisadir. Bu ko‘ngil sohiblari istagan maqomdir. Ya‘ni, tariqat ahli zohir amallarining har birini qalbi b-n ham ado etishga harakat qilgan. Vujudini suv b-n tozalar kan, Allohdan g‘ayrini chiqarib tashlash ila qalbini ham poklagan. Ko‘zini zinodan asrar ekan, ko‘nglini ham nopok o‘ylardan xalos etishga harakat qilgan. Uning zakoti nafaqat moli, balki joni b-n bo‘lgan va h.k. Natijada, ular A.E. sanalغان. Boshqa ilmlardan farqli o‘laroq, ularning ma‘rifati vujud poklanishi, ruhga tegishli hikmat hisoblanadi. N.ning ko‘plab qahramonlari mana shunday rutbaga erishgan. Uning nafs mujodala-sida shariat, tariqat, ma‘rifat va haqiqat bosqich-larini munosib bosib o‘tgan Haq yo‘lchilari ko‘p. Islom – zohir, imon – botin, ehson esa haqiqatdir, deya tasniflashgan.

A.E. saxovatli kishilar ma‘nosida ham keladi. Zero, ehson qilish ulug‘ ma‘naviy daraja hisoblan-gan. Avvalo, komil ehson sohibi Alloh taolodir.

*Lutf-u ehsoningg‘a yo‘q poyon-u had,
Baxshish-u ehsoning‘a son-u adad, –*

deydi N. Ehson qilish go‘zal axloqdan, A.E.lar ma‘naviy olam tuzumini mustahkamlovchi solih qullardir. Shu bois N. “M.Q.” asarida 9-tanbe-hni ehsonning mohiyati va insonlar hayotidagi rolini ko‘rsatishga bag‘ishlagan: “Yana bir amri azim ehsondurkim, aning bayonida ko‘p so‘z

ayondur. “Al-inson-u abid ul-ehson (Inson yaxshilik-ehsonning quli)” anga dol va “hal jazo ul-ehson illal al ehson (Ehsonning mukofoti ham ehson)” anga guvohi hol. Jami‘ mazohib va milal ahli qoshida sobitdurkim, yaxshiliq jazosi yo‘q-tur – bajuz yaxshiliq va nubuvvati lison mo‘jaz bayonig‘a dag‘i bu ishorat o‘tubdurkim, “Ahsin kama ahsanallohu ilayka” ul Hazrat mundoq amr etibdurki, yaxshilik yetkur andoqkim, Tengridin sanga yaxshiliq yetibdur”.

N. nazdida, ehsondan ulug‘ saodat martabasi yo‘qdir. Shuning u-n asarlarida A.E.lardan bo‘lishga da‘vat qiladi:

*Kishida barcha axloqi hamida,
Chu jam‘ o‘ldi qo‘yarlar otin ehson.
Biri andin saxodur, bir muruvvat,
Bular gar yo‘qtur, inson ermas inson*

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам. Таржимон: Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. – Т., 2011.

Z.R.

AHLI YAQIN – yaqin (ishonch; haqiqat) Haqqa yaqin maqom va manzillardan biri hisoblanadi. Shuning u-n A.Y.ni yaqinlik hosil qilgan-lar, ishonchga sazovor bo‘lganlar ma‘nosida mu-qinlar ham deydilar. Bu – ulug‘ hakimlar va oliy ulamolalar maqomi va martabasi.

Ne ma‘ni ko‘rdilarkim,

*suratingg‘a bo‘ldilar vola,
Chu ma‘ni olamida istamas ahli yaqin surat*

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.).

E.O.

AHLI HAQ (AHLI HAQIQAT) – rost va to‘g‘ri yo‘l odami, Haq yo‘lchisi, haqiqatga

erishganlar toifasi, ma'rifat sohiblari va haqiqat toliblari, oriflar, Haq kishisi, Haq eranlari. Shayx Shibliy aytadi: A.H. ma'rifat qanotida Haq sari parvoz qiladilar va muhabbat vositasida unga ishorat etadilar. Bahouddin Naqshband aytadi: "Haqiqat ahli iymonni mundoq ta'rif qilibdurlar: "Iymon – qalbni Allohdan boshqa o'ziga rom etuvchi foydali va foydasiz narsalardan uzib, Haqqa bog'lashdir". Kimlar ahli Haq, ahli haqiqatlar hisoblanishi, bu maqomga yuksalish yo'laridan N. janr talabidan kelib chiqqan holda, deyarli, barcha asarlarida izoh beradi. Jumladan, "N.M." tazkirasida Najmiddin Kubro b-n bog'liq rivoyatda uning o'z tilidan keltirilishicha, Shayx Ro'zbexonni izlab Misrga borganida uning shariatda joiz bo'lmagan ozgina suv b-n tahorat olayotganni ko'rib, ko'ngliga shubha oralaydi. Shunda "shayx vuzu'ni tamom qilib, qo'pti. Ikki o'l ilkin yuzumga sochti. Ul suv yetgach menga bexudlug' asari zohir bo'ldi. Shayx chun xonaqog'a kirdi. Men dog'i kirdim va shayx shukri vuzu'g'a mashg'ul bo'ldi va men ham anda turib, o'zumdin g'oyib bo'ldum. Ko'rdumki, qiyoamat-qoyim bo'lubdur va do'zax zohir, elni tutub, o'tg'a soladurlar va bu yerda bir tepadur, biroq o'lturubdur. Har kishi desakim, anga mutaallaqdurmen, oni o'tg'a solmay qo'yadurlar. Nogoh meni tuttilar. Men dedimkim, men oning mutaallaqlaridinmen. O'tqa solmadilar. Ul tepaga chiqdim. Ko'rdumki, Shayx Ro'zbehondur. Yugurub oyog'ig'a tushdum. Ul ilikin ko'tarib, bir qattiq silliy bo'ynumg'a urdi. Andoqki, yuz tuban yiqildim va dediki, mundin ortiq Haq ahlig'a inkor qilma! Chun yiqildim. Ul g'aybdin hozir bo'ldim. Shayx namozning salomin berdi. Hamul dastur bila yugurub oyog'ig'a tushdum. Shayx hamul voqeadag'idek mahkam silliy urub, hamul so'zni aytti. Ul mastlig' ranjurlug'i tamom xotirimdin raf' bo'ldi".

"M.Q." asarida Haq ahli u-n tavakkulning zodi rohlardan ekanligi urg'ulanadi: "Tavakkul ahli Haq yo'lin bu nav' yorutublar va aning g'ayrig'a tavassul xayolin ko'nguldin chiqoribdurlar". Shu asarda A.H. imomi deya Shayx Boyazid Bistomiy (quddisa sirrihu)ni ta'riflanar ekan,

ushbu toifaning hikmatli so'zlaridan ham keltiradi: "Haqiqat ahli iymonni mundoq ta'rif qilibdurlar. "Iymon – qalbni Allohdan boshqa o'ziga rom etuvchi foydali va foydasiz narsalardan uzib, Haqqa bog'lashdir". Aslida mazkur ta'rif A.H.ga tegishlidir. Ularning ma'naviy maqom-u holi haqidagi tasavvurni tiniqlashtiradi. "L.T." dostonida Hudhud qushlarga insof ne'mati haqida tushuntirar ekan shunday deydi:

*Odam ermas ulki noinsof erur,
Odam insof istamas – ammo berur.*

*Istamaslar eldin insof ahli haq,
Kim olarg'a keldi munsiflig' sabaq.*

A.H. faqat Haqqa bog'lanib, xalqdan tamani uzgan kishilar. Ular insof, adolat timsolidirlar. N. ahli haqiqatning yo'li haqiqiy ishq ekanini ta'kidlaydi:

*Majozdin manga maqsud erur haqiqiy ishq,
Nedinki, ahli haqiqatqa bu tariqat erur.*

"L.T." dostonida "Xoja Bahouddin Naqshband so'zi Fanoyi komil maqomida" nomli bobda Shoh Bahouddin Naqshband hazratlarining nafsini xorlab, it izlariga nisbatan "Men ortug' ekanmu, yo bu iz?" deya malomat qilishi bayon qilinadi. Natijada, shoir naqshbandiya tariqati asoschisini Haq ahliidan sanaydi:

*Ahli haq bu nav' etib salbi vujud,
Budini bu vajah ila aylab nabud.*

*Bo'yla oshom ettilar jomi fano,
Qolmog'ondin so'ng asar o'zdin yano.*

Haqiqat ahli nafs tasfiyasi, qalb tazkiyasiga erishgan qurb ahillaridan. Shu bois naqshbandiya tariqati muridlaridan bo'lgan N. hazratlari ham A.H. jamoasidan bo'lishni istab, shunday deydi:

*Bo'lg'usi ul xayl aro foniy dog'i,
Qilmog'oysen noumid oni dog'i*

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011. Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. Техрон, 1370 (х.-и.); Uludağ S. Tasavvuf terimlari sözlüğü. – Istanbul, 2005.

Z.R.

AHLI HAQOYIQ – haqiqat ahli. Zohir ahlining aksi, yaʼni ahli botin; ahlulloh. Shariat, tariqat, maʼrifat va haqiqat bosqichlarini bosib oʻtib, ilohiy mohiyatga yetgan kishilar. Haqning haqiqatiga erishgan, eng mukammal va eng yuksak tajriba sohibi boʻlganlar. Bu toifani ahli tahqiq, muhaqqiq ham deydilar. Shuningdek, A.H.ni ahli mutahaqqiq, ahli tahqiq deb ham ataydilar. Yaʼni tasavvufda – haqiqatga aylantirgan, bir narsani boshidan kechirib va totib koʻrgan, biror narsaning haqiqati b-n haqiqatlangan kishidir. Abu Nasr Sarroj Tusiy (vafot, 998) va Abu Abdurahmon Sulamiy (936–1031)larning taʼkidlashicha, A.H. shariat, tariqat, maʼrifat va haqiqat ketma-ketligida eng soʻnggi martabani tashkil qilgan haqiqat bosqichigacha yetib borgan, ilohiy haqiqatni oʻz haqiqatiga aylantira olgan, Haq taoloning haqiqati b-n haqiqatlangan, eng mukammal va eng yuksak darajada maʼnaviy va ruhiy tajribaga ega boʻlgan insonlardir.

N. tasavvufiy haqiqatning sir ekani va uni xalqdan pinhon saqlash lozimligini uqtiradi:

*Ichingda sirri haqiqatni yoshuray der esang,
Ulustin ul guhari bebahoni pinhon yut.*

“D.F.”da esa haqiqat sirri haqida soʻz aytgan b-n uni ifodalab boʻlmasligini taʼkidlaydi:

*Dar sirri haqiqat ba suxan roh naboshad,
Joe narasid, archi base raft suxanho.*

Tarj.: Haqiqat sirrini bayon qilishda soʻz yoʻl topolmaydi. Soʻzlar aytilgani b-n oʻz joyiga yetib bormaydi, (haqiqatni ifodalay olmaydi).

N. “L.T.”da shayx Farididdin Attorni madh etib, uni haqiqat sirlariga yetgan avliyo sifatida taʼriflaydi:

*Kashfi asrori haqoyiqda farid,
Nutqidin ahli haqiqat mustafid.*

N. asarlarida haqiqatbin (haqiqatni koʻruvchi, haqiqatchi), haqiqatmaob haqiqat manbayi, haqiqatchi), haqoyiqosor (haqiqatasarlilar, haqiqatchilar) haqiqat asrori (haqiqat sirlari), filhaqiqat (haqiqatda), haqiqat ahli (haqiqat egalari), muhabbat haqiqati, faqr haqiqati kabi soʻz va soʻz birikmalari b-n kerakli maʼnolar yoritiladi. “Maʼni ahli haqiqati maxfiy va surat ahlining haqiqati daʼvi va daʼvi haqiqatda bemaʼni), (...yana haqiqat ahlining sarxayl va sarafrozi Xoja Hofiz Sheroziy (M.Q.); “...bu olti qasida hamd va naʼt va sano va mavʼizatdur va ahli tasavvuf va haqiqat tili bila maʼrifat”. (M.L.); Abu Said Xarroz (q.s.) debdurki, Muhammad Mansurdin faqr haqiqatin soʻrdilar. Dediki, “har qanday yoʻqchilikda – xomushlik, har qanday toʻqchilikda saxiylik”. Va Junayd aytibdurki, “Agar Allohu taolo Abu Said Xarroz erishgan haqiqatni bizdan talab qilganda, albatta, halok boʻlardik”.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғути. 4 жилдлик, 4-жилд. – Т., 1985; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1370 (х.-и.); Uludağ S. Tasavvuf terimlari sözlüğü. – Istanbul, 2005.

E.O., N.J.

AHMAD MUSHTOQ (XV asr) – temuriylarga xizmat qilgan lashkarboshi. Oʻz faoliyatini Sulton Abusaid (1451–1469-y.) davrida boshlagan. 1466-y.da Badaxshonga qilingan yurishda ishtirok etgan. Sulton Abusaid halok boʻlgandan soʻng (1469) Samarqandga uning oʻgʻli Sulton Ahmad huzuriga kelgan. Keyinchalik A.M. va bir nechta beklar Sulton Ahmadning ukasi Sulton Mahmudni yoʻldan urib, Hisor viloyatiga olib kelganlar va hukmdor deb eʼlon qilganlar. 1471–1472-yy.da A.M. Balx hokimi boʻlgan.

Tarixiy manbalarda N.ning A.M.qa qarshi yurishida ishtirok etgani haqida maʼlumotlar

bor. Yuqorida aytilganidek, A.M. Balx hokimi bo'lgandan so'ng mustaqillikka intila boshlagan. Sulton Husayn Boyqaro Balxni undan tortib olish u-n o'zining Amir Abdulxoliq boshliq bir guruh lashkarboshilarini jo'natgan, lekin A.M. ularning maqsadini fahmlab qolib, ehtiyot choralari ko'rgan va Sulton Ahmad va Sulton Mahmudlarga elchi yuborgan. Ular A.M.qa yordam berishga va'da qilganlar. Bu xabarlarini eshitgan Sulton Husayn Boyqaro Balxga qo'shin tortishga qaror qilgan. N. ham boshqa amir va lashkarboshilar qatorida bu harbiy yurishda qatnashgan. Uzoq davom etgan qamaldan so'ng Balx zabt etilgan.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

AHMAD HOJIBEK (Amir Ahmad Hoji, t.y.n. – 1496, Buxoro) – Sulton Abusaid, Sulton Mahmud va Boysung'ur mirzo kabi temuriy hukmdorlar davrida faoliyat ko'rsatgan davlat arbobi, lashkarboshi va shoir. N. hayotiga bag'ishlangan tadqiqotlarda u N.ning samarqandlik do'sti va homiysi sifatida tilga olinadi. Aslida esa ular o'rtasidagi munosabatlar ancha ilgari Xurosonda boshlangan. Zero, A.H. Xurosonda o'sgan va ta'lim-tarbiya olgan. Sulton Abusaid davrida 10 yilga yaqin Hirot hokimi bo'lgan. O'sha vaqtda toj-u taxt u-n kurash boshlagan Sulton Husayn Boyqaro qo'shinlari tez-tez Xurosonga hujum qilib turar edi. Ana shunday janglarning birida Sulton Husayn navkarlaridan ikki kishi asir qilib olinadi va A.H. ularni o'ldirishga buyruq beradi. N. ana shu vaqtda A.H. o'rdasida edi. U A.H.ga asirlarni hukmdorga tirik yuborishni maslahat bergan. A.H.ga ham bu fikr ma'qul tushgan va shu tariqa asirlarning hayoti saqlab qolingan.

1466-y.da Samarqand hokimi Jonibek do'ldoy vafot etadi. U A.H.ning amakisi edi. Sulton Abusaid A.H.ni Jonibekning o'rniga Samarqand hokimi etib tayinlagan. Bir muncha vaqtdan so'ng N. ham Samarqandga kelgan. Bu yerda u A.H.ning moddiy va ma'naviy yordamidan bahramand bo'lib turgan. Ular o'rtasidagi

do'stlik keyinchalik N. Hirotga qaytgandan keyin ham davom etadi va faqat shaxsiy reja u-n emas, ijtimoiy-siyosiy tomondan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, N. Husayn Boyqaro davlatida qanday yuksak mavqega ega bo'lgan bo'lsa, A.H. ham Sulton Ahmad mirzo davlatida shunday nufuzga ega edi va 2 davlatning (Xuroson va Movarounnahr) oliy martabali shaxslari o'rtasidagi do'stlik, tabiiyki, davlatlararo munosabatlarga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Bu do'stlik N. asarlarida ham aksini topgan. N. o'z "S."sining 21-bo'limini A.H.ga bag'ishlaydi. Shoir olamdan o'tib ketgan do'stlari haqida mungli xotiralarni aks ettiruvchi misralar bitar ekan, ulardan birining, ya'ni Vafoiyning (Vafoiy – A.H.ning taxallusi) hayot ekanini aytib, o'ziga taskin beradi va Vafoiyga qaratilgan ezgu tilaklarini quyidagicha izhor etadi:

*Birikim qoldi, base ko'p qolsun,
Umr komini jahondin olsun.
Chun Vafoiy bila bo'ldi mashhur,
Aylasun umri vafu birla zuhur.*

A.H. davlat arbobi, lashkarboshi bo'lish b-n bir qatorda ulkan ijodkor ham edi. U she'riy devon tuzgan. N. o'zining "M.N." tazkirasida unga faxrli o'rin ajratgan va Xurosondan boshqa yerlardagi shoirlarga bag'ishlangan oltinchi majlisni uning zikri b-n boshlagan. Unda A.H.ning she'riy iste'dodi, shaxsiy fazilatlari, davlat arbobi sifatidagi faoliyati yuqori baholangan. Shuningdek, N. uning harbiy sohadagi iqtidorini va bahodirligini alohida ta'kidlaydi. Tazkirada Vafoiy ijodidan bir forsiy bayt keltirilgan. "M.N."ning uchinchi majlisida Zamoniylar degan shoir zikrida ham N. A.H.ni tilga oladi va bu o'rinda bitilgan so'zlar uning A.H. ijodi va shaxsigacha qanchalik hurmat b-n qaraganidan dalolat beradi.

N. asarlarida A.H.ning o'limi va bu voqea b-n bog'liq tafsilotlar o'z aksini topmagan. Ushbu fojia 1496-y.da yuz bergan. Shu yili tarxon beklari o'z hukmdorlari Boysung'ur mirzoga xiyonat qilib, unga qarshi fitna uyushtirganlar. Tabiatan mard va sadoqatli inson bo'lgan A.H.

ularga qarshi chiqqan. Shayxulislom Abulmakorim, ba'zi beklar va poytaxt aholisining katta qismi uni qo'llab-quvvatlagan. Natijada, fitna bostirilgan. Fitnachilar va Boysung'ur mirzoning ukasi Sulton Ali Buxoroga borishgan. Boysung'ur mirzo Buxoroga qo'shin tortgan. Jangda Sulton Ali Mirzo va tarxon beklari g'olib chiqqan. A.H. asir olingan va qatl etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Соқийнома. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. 2-жилд. – Т., 2008; Хондамир Мақорим ул-ахлоқ. – Т., 1967; Эргашев Қ. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. – Т., 2009.

Q.E.

AHMADI JOMIY – Abunasr ibni Abulhasan (1409–1141, Jom), mutasavvif shoir. A.J. Shayx ul-Islom martabasiga ko'tarilgan, tasavvufga oid “Anis ul-tolibin”, “Kuduz ul-hikmat”, “Bihor ul-haqiqat”, “Siroj ul-soirin”, “Miftoh ul-najot” va boshqa asarlar yaratgan.

A.J.ning ishqiy va orifona g'azallar devoni bor. She'rlari sodda va ravon yozilgani u-n xalq orasida keng tarqalgan. “Sabanari-yu Zardpariy” nomli qissani va XVIII asr shoiri Jomiy G'armiyning “Varqa va Gulshoh” asarini A.J.ga xato nisbat beradi. Bunday asarlar tarkibiga A.J. g'azallari ko'plab kiritilgan bo'lsa ajab emas.

N. “L.T.”da bir qushning Hudhuddan bu mashaqqatli yo'lda baland himmatning qanday ma'nosi bor? – degan savoliga javob berib, muvaffaqiyatga erishishda himmatning o'rni katta, deb javob qiladi. N. bu fikrni tasdiqlash u-n hikoyat keltiradi. Unda A.J. – tirik fildek bahaybat odam qiyomat kuni do'zax azobini tortayotganlar ahvolini ko'rib, Allohdan barchaning gunohiga afv so'raydi, yo'qsa ularning o'rniga o'zini do'zaxga mahkum etishni iltijo qiladi. Bunday oliyhimmatlilik evaziga Alloh barchaning gunohini kechiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G'.

AHMEDOV Bo'riboy Ahmedovich – (1924, Andijon – 2002, Toshkent) – tarixchi, sharqshunos. O'zbekiston FA akad. (1995), O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi (1989), tarix fanlari d-ri (1974). Bir qancha qo'llanma, lug'atlar (“Tarixdan qisqacha izohli lug'at”, 1977) muallifi. A.B.A.ning ilmiy faoliyati o'zbek xalqining etnik tarixi va shakllanishi, manbashunoslik, O'rta Osiyo xalqlarining X–XIX asrlardagi ijtimoiy-siyosiy tarixi, Temur va temuriylar davri tarixi hamda madaniyati kabi muhim yo'nalishlarga qaratilgan. U “Tarixni soxtalashtirib bo'lmaydi” nomli maqolasida Movarounnahr tarixini sinchkovlik va bilimdonlik b-n tadqiq etib, Temur va temuriylar davri tarixiga baho berishdagi biryozlamaliklarni tanqid qiladi hamda o'rta va oliy maktablarda O'zbekiston xalqlari tarixi fanini o'qitishdagi kamchiliklarni qator dalillar b-n bayon etadi.

A.B.A. Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ut-shuaro” asarini fors tilidan tarjima qilib, “Shoirilar bo'stoni” sarlavhasida so'zboshi va izohlar b-n nashr ettiradi. U “Navoiy zamondoshlari xotirasida” (T., 1985.) kitobining tuzuvchisi bo'lib, aksariyat qismlarini tarjima qilib, so'zboshi, lug'at va izohlari b-n nashrga tayyorlagan. To'plamga Abdurahmon Jomiyning “Fotihat ul-shabob”, “Layli va Majnun”, “Haft avrang”, Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ushshuaro”, Mirxondning “Ravzat us-safo”, Xondamirning “Xulosat ul-axbor”, “Makorim ul-axloq”, “Dastur ul-vuzaro”, “Habib us-siyar”, Boburning “Boburnoma”, “Muxtasar”, Vosifiyning “Badoye' ul-vaqoe'”, shuningdek, Sodiqbek Sodiqiyning “Majma'ul ul-havos” asarlaridagi N. haqida qayd qilingan turli-tuman ma'lumotlar kiritilgan. Mazkur to'plam N. hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyatini chuqur o'rganishda o'zbek ti-

liga tarjima etilgan ishonchli bosh manbalardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Ad.: Аҳмедов Б. ЎзМЭ. 1-жилд. – Т., 2003; Аҳмедов Б. Ўзбекларнинг келиб чиқиши тарихидан. – Т., 1963; Аҳмедов Б. История Балха. – Т., 1982; Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. – Т., 1986; Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. – Т., 1992; Тарихдан сабоқлар. – Т., 1994; Аҳмедов Б. Тарихни сохталаштириб бўлмайдими. – Т., 1989; Навоий замондошлари хотирасида: Тузувчи: Аҳмедов Б. – Т., 1985.

B.R.

AHMEDOV Toshpo‘lat (1934, Qiziltepa – 2005, Toshkent) – adabiyotshunos, n.shunos. O‘zi tug‘ilgan Uzilishkent qishlog‘idagi o‘rta maktabni tugatib, 1952-y. SamDUning filologiya fakultetiga o‘qishga kirdi. 1957-y.da uni tamomlagach, avval Romitan tumanidagi o‘rta maktabda, 1958–1961-yy.da Qiziltepa tumanidagi N. nomidagi maktabda til va adabiyot o‘qituvchisi hamda ilmiy bo‘lim mudiri bo‘lib ishladi.

Ilmga bo‘lgan qizg‘in ishtiyoq A.T.ni O‘zRA FA Til va adabiyot institutiga boshlab keldi. U 1961-y. institutda kichik ilmiy xodim lavozimiga ishga kirdi. 1962–1965-yy.da shu institutning aspiranturasida tahsil oldi. Buyuk o‘zbek shoiri N.ning “L.M.” dostonining jiddiy tadqiqiga kirishgan yosh n.shunos 1965-y.da ushbu mavzuda nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi.

A.T. bir necha yillik ilmiy izlanishlarining yirik mahsuli – “Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostoni” (1970) monografiyasi N.ning “X.” dostonlari bo‘yicha alohida yaratilgan keng ko‘lamdagi dastlabki izlanishlardan biri bo‘lib, unda doston manbalari, shoirning ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-axloqiy qarashlari, salafllari ijodiga munosabati chuqur tahlil qilingan hamda asarning mavzu va g‘oyasi, asosiy obrazlari, badiiy tasvir vositalari tadqiqotchilardan yorqin til va uslubda ifoda etilgan. O‘z davrida munosib baholangan bu ilmiy asar N.ning dostonnavislikdagi mahoratini yoritishga bag‘ishlangani

b-n alohida ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, A.T. “Kiromiyning “Gavharnoma”si va unga Navoiyning munosabati to‘g‘risida”, “Layli va Majnun” dostonida tasviriy vositalarning ishlatilishi” kabi qator salmoqli maqolalarning muallifi sifatida ilmiy jamoatchilikka tanildi.

U besh jildlik “O‘zbek adabiyoti tarixi”ning faol mualliflaridan biri. Kitobning “XV asrning birinchi yarmidagi madaniy va adabiy hayot” (1-jild), “XV asrning ikkinchi yarmida Xuroson va Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy, adabiy va madaniy hayot” “Layli va Majnun” (2-jild), “Xiva xonligidagi siyosiy-ijtimoiy, madaniy va adabiy hayot”, “Munis” (4-jild) qismlari A.T. ning qalamiga mansub. U rus tilidagi 2 jildlik “O‘zbek adabiyoti tarixi”ning yaratilishida ham faol ishtirok etgan. Uning “Munis” (1980) risolasi ham keng kitobxonlar tomonidan o‘ziga xos tadqiqot tarzida iliq qabul qilindi.

A.T. bir necha yillar mobaynida “X.” dostonlaridagi ijobiy obrazlar yuzasidan ilmiy-tadqiqot ishlari olib borib, uning natijasi sifatida “Xamsa” qahramonlarining xarakter jozibasini yaratdi (1986). Unda Iskandar, Farhod, Bahrom, Shirin, Dilorom, Bonu kabi qator obrazlar xususida fikr yuritilgan bo‘lib, ularga yuklatilgan ijtimoiy vazifalar, shoirning g‘oyaviy niyati keng tahlil etilgan.

A.T. N. asarlari noshiri sifatida ham faoliyat ko‘rsatgan. U M.Hamidova b-n hamkorlikda tayyorlangan “Saddi Iskandariy” dostoni shoir 20 jildlik “MAT”ning 11-jildida chop etildi (1993). Bu doston matni nodir qo‘lyozmalar b-n qiyoslangani va ilmiy izohlar b-n ta‘minlagani jihatidan mukammaldir.

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7 жилд. – Т., 2011; Аҳмедов Т. Хамса дostonларининг характер жозибаси. – Т., 1986.

I.H., E.O.

BADAXSHON – Amudaryoning yuqori oqimi (Panj daryosining ikki sohili)dagi o'lka, hozir shimoliy qismi Tojikiston, janubiy qismi Afg'oniston hududida. Relefi tog' va tog'oldi qirlaridan iborat bo'lgani u-n Ko'histon deb ham atalgan. B.da ko'p asrlar davomida mahalliy sulola – B. shohlari hukmronlik qilib kelgan (ko'pincha Markaziy Osiyodagi kuchli davlatlarga vassal tarzida). Ular Amir Temur va temuriylar hokimiyatini tan olgan, lekin imkoniyat tug'ilishi b-n bo'ysunishdan bosh tortib turgan. Shu sababli Sulton Abusaid B. shohi Sulton Muhammad va uning o'g'lini qatl qilib, sulolaga barham bergan. B. tarixiy toponimi N. asarlari matnida ham uchraydi. "M.N." tazkirasida badaxshonlik shoirlar haqida alohida fiqra yozgan bo'lsa, "S.I."ning "Muxolibat" bobida ham B. qadim xonavoda sifatida tilga olingan.

Mavlono Qumiy haqidagi ma'lumotda shoir Badaxshiydan tarbiya ko'rganligi to'g'risida gap boradi: "Mavlono Qumiy – Ubadindur. Kichik yoshidin Mavlono Muhammad Badaxshiy ani tarbiyat qildi".

Tazkiraning boshqa o'rinlarida ham badaxshonlik Mavlono Qumiy Badaxshoniy nomi tez-tez tilga olinganini ko'rish mumkin.

"Dahnoma" muallifi Mavlono Amiriy haqida N. fiqra yozar ekan, uning qabri B.da ekanligiga urg'u bergan: "Aning qabri Badaxshon sari Arhang Saroydadur".

B.lik mashhur Mavlono Badaxshiy to'g'risida "M.N."da alohida fiqra yozgan. Uni quyidagicha ta'riflaydi: "Mavlono Badaxshiy – fozil kishi er mish, Ulug'bek Mirzo zamonida Samarqandda shuaro ani xushgo'yliqg'a musallam tutubdurlar. Va Mirzoning dag'i ko'p iltifoti bor er mish..."

N. "N.M."da berilgan 770 nafar shayxlar, oriflar to'g'risidagi ma'lumotlarda ular tug'ilgan, voyaga yetgan, tahsil olgan hudud, shahar – kentga ham diqqat qaratgan, shu jumladan, B.ga ham. Mashhur sayyoh, adib, mutafakkir, filosof Nosir Xusrav haqidagi alohida fiqrada ham uning B.ning Ko'histon degan qishlog'idan ekanligiga alohida to'xtalgan: "Sayyid Nosir Xusrav (q.s.) – Badaxshon Ko'histonida bo'lur er mish. Bag'oyat murtoz kishi er mish, Ko'histon ahli boshtin ayoq oning murididurlar va Shoh Nosir Xusrav bila ta'bir qilurlar. Zohir ulumin xeyli ko'rgan er mish va botin ilmin dag'i riyozat jihatidin hosil qilg'ondur, ammo bu toifaning aning mazhabida ta'nleri bor va bu ta'n go'yo "Ro'shnoyinoma"si-da mazkur bo'lg'on ab'yoti jihatidindurki, hukm mazhabi ravishida voqe' bo'lubdur va mozori Ko'histondadur, yuzoru va yutabarraku bihi".

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

B.R.

"BADOYE' UL-LUG'AT" – ("Ajoyib lug'at") – XVI asrning ilk sanalarida Hirot-da Sulton Husayn Boyqaro topshirig'i b-n N. asarlariga tuzilgan va bizgacha yetib kelgan lug'atlarning eng qadimiysi. Muallif Tole' al-Imoniy al-Hiraviy fors, turk va arab tillarini bilgan, saroy devonida xizmat qilgan. N. o'zining "M.N."da Tole' al-Imoniy al-Hiraviyni shoir deb tilga olgan.

Lug'atning bizgacha yetib kelgan birgina qo'lyozmasi 1705–1706-yy.da ko'chirilgan

bo'lib, Sankt-Peterburgdagi Saltikov-Shchedrin kutubxonasida saqlanadi. Prof. A.K.Borovkov bu yagona nusxa faksimilesini o'z tarjimasini va kirish qismi b-n birga chop qildirgan. Mazkur nashr turkologlar, ayniqsa, n.shunoslar u-n muhim qo'llanma vazifasini o'tagan. Hajmi 180 bet. 1-10-betlarida lug'atchilik va bu lug'at haqida ma'lumot berilgan. Fors lug'atchilik maktabining eng yaxshi an'analari asosida tuzilgan.

“B.L.” uch qism kirish, lug'at matni va zayl, ya'ni qo'shimchadan iborat. Kirish qofiyali nasr – saj' b-n yozilgan. Orada she'riy parchalar ham keltiriladi. Ma'lum bo'lishicha, Toile' Hiraviy N. she'rlarini tushunish u-n zarur ba'zi qiyin eski o'zbek so'zlarini o'z ichiga oluvchi qisqa lug'at tuzishi kerak bo'lgan. “B.L.” N. asarlarida uchraydigan, avvalo, turkiy va mo'g'ulcha so'zlarni, so'ng esa juda kam miqdorda arabiy so'zlarni ham o'z ichiga olgan. Shuningdek, lug'atni tashkil qiluvchi bu so'zlarning ma'nolari fors tilida izohlangani yoki tushuntirilgani u-n “B.L.” ikki tilli lug'atlar turiga kiradi. Toile' Hiraviy davriga, ya'ni XV asrga kelib, ikki tilli lug'atlarni tuzishda katta tajriba yig'ilgan edi. Arabcha-forscha, forscha-turkcha, jumladan, turkcha-arabcha lug'atlar ko'plab tuzilgan bo'lib, katta izohli lug'atlar qatori tarjimali lug'atlar tuzish bo'yicha ham boy leksikografik an'ananing mavjudligi “B.L.”-ni yaxshi leksikografik saviyada tuzish imkonini bergan.

Lug'atda so'zlar birinchi harfi bo'yicha arab alifbosi tartibida keladi va har bir harf b-n boshlangan so'zlar birgalikda “bob” deb ataladi. *So*, *zol*, *zod* va *zo* (*izg'i*) harflariga so'z yo'q. *B* va *P*; *J* va *Ch*; *K* va *G* harflari b-n boshlangan so'zlar *bo*, *jim*, *kof* boblariga joylashtirilgan, shuning u-n lug'atda 24 bob mavjud. Ularning har biri quyidagi tartibda uchga bo'linadi:

1. Birinchi harfdan keyingi harakat – fatha: tartibiga – “tortiq, sovg'a”, tarqamaq “tarqamoq”.
2. Birinchi harfdan keyingi harakat – zama:bu, burun “ilgari”.
3. Birinchi harfdan keyingi harakat – kasra: *qyran* “qirov”, *qymach* “jallod”. Bu tamoyil

bo'yicha m-n, *taban* “tovon” so'zi “to bobi”ning “toyi maftuha”, ya'ni ushbu kitobning boshlanishi b-n “bobi toyi mazmuma” orasida joylashgan bo'ladi.

Lug'at maqola tarkibida quyidagi ma'lumotlar bor: 1. Bosh so'z; 2. Uning fonetik tuzilishi; 3. Misol olingan manba; 4. Tasdiqlovchi misol. Ayrim lug'at maqolalarda so'zning fonetik varianti, uning talaffuzdagi ko'rinishi, so'z etimologiyasiga oid qimmatli ma'lumotlar berilgan. Lug'atda XV asr o'zbek tilidagi so'zning orfoepiya va orfografiyasi aniq ko'rsatilgan. Shu jihatdan ushbu lug'at XV asr eski o'zbek tili fonetikasi bo'yicha noyob yodgorlik hisoblanadi. Chunonchi, kelin so'ziga “L.M.” dostonidan quyidagi misol keltirilgan:

*Ko'p ziynat-u zeb aylab ikovni
Gulchehra kelin balki kiyovni.*

Lug'atdan jami 854 so'z o'rin olgan. So'z ma'nolari ixcham va sodda ochib berilgan. Har bir so'z o'zining ma'nolari va shu ma'nolar tasdig'i u-n keltirilgan misollar – illyustratsiyalar b-n birga mustaqil lug'at maqolani tashkil qiladi hamda qo'lyozmada uning bosh so'zi sifatida lug'at matnidan ajratilib, qizil siyoh b-n bitilgan, ba'zan esa ustiga chiziq ham tortib qo'yilgan.

“B.L.”dan ko'rinishicha, N. tilida 10 ta unli tovush bor. Lekin Toile' Haraviy qoidalari bo'yicha unli larni yozuvda ko'rsatish u-n qabul qilingan *alif*, *vov*, *yo* harflari va *bi-fath*, *bi-zam*, *bikasr* ishoralari faqat *a*, *u*, *i* unli larni ifodalashi mumkin, xolos. Arab grafikasining N. tili u-n bu zaif jihati lug'atnavislarni qo'shimcha fonetik ishoralardan foydalanishga majbur etgan. Unli larning “ingichka” va “qalin”ligini farqlash u-n “ingichka unli lar” – ishbo'li (bi-ishbo') va “qalin unli lar” – ishbo'siz (bi-lo ishbo) fonetik ishoralarini Haraviy o'z lug'atida qo'llagan.

“B.L.”da quyidagi undosh harflar bor: *b*, *p*, *t*, *j*, *ch*, *h*, *x*, *d*, *r*, *z*, *s*, *sh*, *s*, *t*, *'*, *g*, *f*, *q*, *k*, *g*, *l*, *m*, *n*, *v*, *h*, *y*. Bu harflarining to'g'ri o'qilishi u-n ham maxsus ishoralar beriladi. Avvalo, ular 2 katta guruhga bo'linadi:

1. Nuqtasiz harflar (hurufi muhmila): *h, d, r, s, s, t, ‘, k, g, l, m, h, v, y.*

2. Nuqtali harflar (hurufi mu’jama): *b, p, t, j, ch, x, z, sh, r, f, q, n.*

Harflarning yozilishi va o‘qilishida xato bo‘lmasligi u-n, deyarli, hamma harflarga nisbatan abjad hisobidagi so‘zlardan ham foydalanilgan. M-n, “toyi qarshat”, “royi qarshat” deyilganda “qarshat” tarkibidagi “t” va “r” harflari, “boyi abjad” deyilganda esa “b” harfi tushuniladi.

“B.L.”ga kiritilgan lug‘at maqolalarning bosh so‘zlari sifatida kelgan bo‘lib, ularning asosiy qismi quyidagi so‘z turkumlariga kiradi:

Fe‘l: *artamaq* “shoshmoq”, *azgqmaq* “adashmoq, yo‘ldan ozmoq”, *ushatmaq* “ushatmoq”, *irikmak* “turmoq”, *eskirmak* “eskirmoq”, *butmak* “bitmoq, o‘smoq”, *bo‘zlamak* “bo‘zlamoq”, *tarqamaq* “tarqamoq”, *tavshalmaq* “orqada qolmoq, sudralmoq”, *qavushmaq* “qovushmoq”, *kuymak* “kuymoq”, *yutmaq* “yutmoq”, *yo‘nmaq* “yo‘nmoq”, *yemrulkak* “yemirilmoq” va h. k. Muallif –*maq, –mak* qo‘shimchali fe‘llarni “masdar” deb ataydi. Lug‘at maqola boshiga olingan fe‘l masdarlarining o‘timli fe‘l, o‘timsiz fe‘l, o‘zaro harakat fe‘li, majhul daraja fe‘li turlari farqlanadi. Lug‘at maqolalar ichida esa fe‘l zamonlari o‘tgan zamon, hozirgi-kelasi zamon, mustaqbal, hozirgi zamon va ularning bo‘lishsiz va bo‘lishli, buyruq shakllarining birortasi ko‘rsatib boriladi: *yalbarmaq – iltimos kardan; yalbardim – iltimos kardam; yalbaring – amr ba jamoai muxotibin; yalbarmish – xabar az mug‘oyibi vohid, ba ma‘ni iltimos karda ast. (yalbarmaq – iltimos qilmoq; yalbardim – birinchi shaxs ko‘plik buyrug‘i, iltimos qilinglar; yalbarmish – uchinchi shaxs birlik, “iltimos qilgandir” ma‘nosida).*

Fe‘ldan boshqa so‘z turkumlari u-n ham “B.L.”da grammatik izohlar keltirilgan:

Ismi foil yoki foil – *harakat bajaruvchi shaxs oti;*

Ismi maf‘ul yoki maf‘ul – *majhul sifatdosh;*

Maf‘ul lahu – *to‘ldiruvchi;*

Ismi ishora – *ko‘rsatkich olmoshlari;*

Zarfi zamon – *ravish (zamon ravishi);*

Af‘ali tafzil – *orttirma daraja;*

Hurufi istifhom – *so‘roq yuklamalari;*

Istifhomi inkoriy – *inkor yuklamasi;*

Hurufi tanbeh – *tanbeh yuklamalari;*

Hurufi tashbeh – *o‘xshatish yuklamalari;*

Hurufi robita – *bog‘lovchilar;*

Siyg‘ayi mubolag‘a – *mubolag‘a forma.*

Fonetik va grammatik qaydlar lug‘at maqolalar ichida izohlar b-n birga aralash ravishda keladi. Izohlar fors tilida. Ba‘zi so‘zlarning ma‘nosi fors tilidagi ekvivalent so‘zlar bilangina beriladi:

“sayaq” – tanho “yolg‘iz...”

kunash – oftob “kun, quyosh”...

Faqat ekvivalent tarjimasini va boshqa qaydlarsiz so‘zlar juda ozchilikni tashkil qilsa, aksar so‘zlarning ma‘nolari esa tavsif yo‘li b-n kengaytirilgan izohlarda ochib beriladi. Ba‘zi hol-larda so‘zning arabcha tarjimasini va o‘zbekcha sinonimi ham ko‘rsatiladi.

tulum – ... mastona ashula aytish va eshitish.

Bu – turklarning mashhur odati. “H.A.”da keladi:

Turk surudi bilan salyb qo‘lum,

Qilsa adoyi o‘lum vay tulum.

Tole‘ Hiraviy ko‘pchilik izohlarda u yoki bu termin ma‘nosini ochib berishda, uning ishlatilishi b-n bog‘liq urf-odatlar haqida ham ma‘lumot berib boradi: to‘quz – to‘qqiz sonidir. Turklarning odati bo‘yicha qadah, agar ularning ulug‘lari tarafidan tutilsa-yu, qadahni ko‘targan kishi uning biror tomchisini tomizsa to‘qqiz, yoki to‘kilsa – o‘ttiz jarima qadahni ichadi, degan naql bor. Turklarning shu odatiga mana bu she‘rda ishora bor:

G‘am g‘izosi arasida qanbi turkona ayag?

To‘ra oyini bila tamsa-to‘quz, aqsa-o‘to‘z.

“B.L.” tuzilishidagi eng muhim shartlardan biri – so‘zlarning ma‘nolarini tasdiqlovchi misollarning keltirilishidir. Tole‘ Hiraviy bu tamoyilni lug‘atning kirish qismidayoq ta‘kidlab o‘tgan. Bu misollar “shohid”, deb ataladi va ular, asosan, N. “X.”sining “H.A.”, “F.Sh.”, “L.M.”, “S.S.”, “S.I.” va “L.T.” dostonlari, “M.Q.”, “M.N.” asarlaridan olingan. Hiraviy misol “Chor devon”dan

olindi deganida, “X.M.”ning “G‘.S.”, “N.Sh.”, “B.V.” va “F.K.” devonlaridan biriga ishora qilgan. Aksariyat, so‘zning ma‘nosiga, ayniqsa, she‘riy parchalar misol sifatida berilganda, o‘sha parchaning mazmuni ham bayon qilinadi: *quvanmaq* – quvonmoq, xursand bo‘lmoq, *quvanmadym* – hozirgi-kelasi zamon inkor fe‘lining 1 shaxs shakli (ya‘ni, quvonmadim), chunonchi, mana bu she‘rda keladi:

*Shukr ey ko‘ngilki, bo‘lmadim aftok javridin,
Oshifta hol-u johqa dag‘y quvanmadym.*

Chunonchi, bu matla‘ ham shu jumladandir:

*Sirishk qanyn yaqyng, ichup xynda qilayyn,
Qabul tushsa, qaraqym ezib, qara qylayyn.*

quvansaq – hozirgi-kelasi zamon fe‘li (ya‘ni quvonsak). “L.M.”da ushbu so‘z mazkurdir:

*Rozi esa baxtdin quvonsaq,
Yo‘q esa qybla sar’y yansaq*

quvanur – quvonyapti, quvanurmen – 1-shaxs shakli (ya‘ni quvonyarman):

*Quvanurmen apanyng eski safaly ichra may ichsam,
Ki jam qylqan emastur jomi birla ul quvansaqni.*

Lug‘atda Lutfiy, Husayn Boyqaro she‘rlaridan va Mir Haydarning “Maxzan al-asror” asarlaridan ham misollar olingan. Shuningdek, Suhayliy va Azraqiy she‘rlaridan misol keltirilgan.

Tole‘ Hiraviy she‘riy illyustratsiyalarni keltirishda ularning badiiy qiymatiga ham e‘tibor beradi. She‘rlardagi “Laff-u nashr” san‘atini, ayniqsa, ko‘p tilga oladi. M-n, quyidagi she‘rda u “Laff-u nashr” bor deydi:

*Quyki, ul yuz xonyqa nazzora aylay to‘yqucha,
Kim ko‘zum bo‘lmish bu qahti husn ayyomida ach.
Ey Navoiy, ko‘ngluma yetmas riyozatsiz safo,
Istasang hasrat suyidin ro‘za ach.*

Bu yerda *ach* so‘zining “och” (qorni och) va “och” (eshikni och) ma‘nolariga e‘tibor berilgan.

Quyidagi she‘rda esa *yan* “yon” “taraf” va *yan* “yon” (olov) so‘z o‘yini mavjud:

*Ey Navoiy yaxshy ermas erdi ul yan
barmaqyng,
Chun baryp o‘tluq yuzin qilding tamosho,
emdi yan.*

“B.L.” N. asarlariga tuzilgan lug‘at bo‘lsa ham, unda ayrim o‘rinlarda so‘zlarning fonetik ifodasida janubiy turkiy tillar–usmonli turk, ozarbayjon va turkman tillariga xos xususiyatlar ko‘zga tashlanadi. Bu ko‘pincha *t-d*, *q-k*, *k-g* tovushlarida o‘z ifodasini topadi. M-n, o‘sha janubiy turk tillarida *at* “ot” o‘rnida *ad*, *tar* “tor” o‘rnida *dar*, *tang* “tong” o‘rnida esa *dang* talaffuz qilinadi, deydi Haraviy. N. tili va, umuman, eski o‘zbek tiliga xos bo‘lmagan va lug‘atda uchraydigan bu kabi fonetik o‘zgarishlar muallifning janubiy turkiy tillarda gapiradigan kishilar orasida yashagani va ularning ta‘sirida ekanini ko‘rsatadi.

“B.L.” o‘zbek tili tarixi va, ayniqsa, n.shunoslik u-n ahamiyatli bo‘lib, keyingi davrlarda tuzilgan lug‘atlar u-n yaxshi manba vazifasini o‘tagan, hozirgi kunda esa tilshunos, adabiyotshunos, olimlar, yozuvchi va shoirlar u-n unutilgan yoki unutilayozgan, lekin Haydar Xorazmiy, Lutfiy, N., Bobur kabi qalam ahli iste‘molida bo‘lgan so‘zlarni o‘z sahifalarida saqlab turgan xazinadir. So‘zlar arab alifbosi bo‘yicha joylashtirilgan. Har bir harfga keltirilgan so‘zlar uch qismdan iborat. M-n, **b** harfli so‘zlar uch qismga bo‘lingan: *bobul al bo al maftuha*, *bobul al bo al mazmuma*, *bobul al bo al maksura*. Birinchi qismda *ba*, ikkinchisida *bi*, *be*, uchinchisida *bu*, bo‘b-n boshlanadigan so‘zlar joylashtirilgan.

Lug‘atda o‘zbekcha so‘zlar fors tilida izohlangan:

بيلباق (42 a) – bil kasr kamarband

bilbaq – i b-n, [forscha] kamarband

Lug‘atchi so‘z ma‘nosini izohlashda forscha-dan tashqari arab so‘zlaridan ham foydalangan.

Lug‘atda so‘zlardan tashqari qo‘shimchalar, m-n, kichraytirish qo‘shimchasi “g‘ina” kabilar ham izohlangan:

- غينه (65 a) – bil kasr az jumla adoti tasg'irast misl a:zg'ina kichikina ki ba ma'ni kamrak va shirinrak... *g'ina* – i b-n kichraytirish affiksi, a:zg'ina, kichikkina so'zlarida ishlatiladi, (forscha) ma'nosi kamrak va shirinrak....

Ikavlasini so'zi izohida *-si* qo'shimchasi sin va yo dan iborat ekani ta'kidlanadi:

- ايكاولاسى (31 b) *ba* izofa *sin* va *yo* va ikavla pas behadaf yo va ikavni dar in maqom iste'mol shuda chunonki dar dafn namudani Layli va Majnun dar yak madfan guftaist:

*Bir na'shqa soldilar ikavni,
Jonsiz kelin-u o'luk kiyovni.*

“B.L.” da so'z variantlari ham qayd qilingan. Tole' Imoniy ertalab ma'nosidagi tang so'zi izohida uning dang shaklini ham qayd etadi:

- تانك (45 b) ba sukuni kofi ajamiy vaqti subh ki dar muhovirat xoli tabdil dol dang migo'yand...

tang- *g* ustida sukun (forscha) vaqti subh, ushbu so'z *dang* shaklida ham talaffuz qilinadi.

So'z ma'nolarini izohlashda Tole' Hiraviy, asosan, ekvivalent usulidan foydalangan:

- او تلاش (19 a) – ba zamma otashin

o'tlash – zammali [forscha] otashin

Ekvivalent topilmaganda lug'atchi yoyib izohlaydi:

- بالجينغ (39 a) – ba jimi al mu'jama gil az ob va xok...

balchiq – j nuqtali, suv va tufroqdan iborat loy...

Omonim so'zlar an'anaga ko'ra, lug'ati mushtarak atamasi orqali ko'rsatilgan.

Izohlanayotgan so'zlarga, asosan, bir bayt ayrim o'rnlardagina ikki bayt keltiriladi:

- توزاق (51 a) – bal ishbo' domro go'yand... she'r:

*Soching asirimen o'pmay hanuz xolin vah,
Ki donag'a ag'iz urmay nasibim bo'ldi tuzoq.*

Tole' Imoniy so'zlar orfografiyasiga katta e'tibor bergan. O'xshash shakldagi undoshlar

maxsus terminlar orqali ko'rsatilgan: j – jimi arabiy, ch – jimi forsiy, k – kofi arabiy, g – kofi forsiy, b – boi tozi...

- آج (6 b) – ba jimi arabiy gurusna...

a:j – jimi arabiy – j b-n, [forscha] gurusna...

- بيلتك (41 b) ba boi tozi alkan...

biltak – arabiy b b-n [forscha] alkan...

- كيربيج (76 a) ba kasri kofi ajamiy va sukuni jimi tozi xishtro go'yand...

Arab alifbosida nuqtali va nuqtasiz harflar mavjud. Nuqtali harflar vaqt o'tishi b-n o'chirilib ketishi mumkin. Lug'atchi shuni hisobga olib, mu'jama – nuqtali, muhmala – nuqtasiz terminlaridan foydalangan:

“B.L.”dagi ayrim misollar nashrdagi kamchiliklarni tuzatishga yordam beradi. M-n, “F.K.”da shunday bayt bor:

*Birov jismiga ossa ul siymtan o'q,
Mening jonima sanchilur yuz tuman o'q.*

1-misradagi “ossa” so'zi lug'atda otsa shaklida berilgan:

*Birov jismiga otsa ul siymtan o'q,
Mening jonima sanchilur yuz tuman o'q.*

Mantiqiy mushohada “otsa” so'zi to'g'riligini ko'rsatadi. Sababi o'q osilmaydi, otiladi.

Ushbu lug'at 1960-y.da A.K.Borovkov tomonidan nashr qilingan.

Ad.: *Хасанов Б. Жавоҳир хазиналари (Алишер Навоий асарларига тузилган қўлэзма лугатлар). – Т., 1989; Бадаийи ал-лугат – словарь Тали Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои. Перевод и введение А.К. Боровкова, ИВЛ. – М., 1961.*

E.U.

BADEIY (taxallusi; ismi: Mavlono Yusuf (t.y.n., Andijon – 1485, Saraxs) – forsiygo'y shoir. N. Samarqanddaligida B. Andijondan tahsil u-n kelib, u b-n tanishib, yaqinlashadi. Husayn Boyqaro hukmronligi davrida Hirotga kelib, N. boshliq adabiy muhitdan joy oladi. Ma'rifatli,

fozil kishi bo‘lib, xususan, aruz, muammo va badiiyat ilmlarida tengsiz bo‘lgan. Muammo qoidalariga bag‘ishlab risola yozgan.

N.ning aytishicha, B. she‘rlaridagi xomliklarni u isloh qilgan. Hirotga kelgach, ancha kamolot kasb etgan. She‘riyatning turli janrlarida mahorat b-n qalam tebratgan. Amir Xusravning “Mir‘ot us-safo” (“Soflik oyinasi”) qasidasiga tatabbu‘ yozgan. Qasidaning ushbu bayti go‘zal chiqqan:

*Duri maqsad jo ‘yon majma’ ul-bahrayn
shud so ‘fiy,
Ki bahri dur ast az chashmayi har chashmi
giryonash.*

Tarj.: So‘fiy maqsad gavharini izlay-izlay majma’ ul-bahrayn (ikki daryo qo‘shilgan joy) ga aylandi, chunki ko‘zlarining yoshidan paydo bo‘lgan har bir chashma dur to‘la bir daryodir.

Xondamir “Xulosat ul-axbor”da Mavlono-ning tab‘i va zehni yetuk bo‘lib, N. xizmatida kun kechirgani va uning in‘om-ehsonidan bahramand ekani haqida ma‘lumot beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

BADIUZZAMON MIRZO – (1458, Hirot – 1515, Istanbul) – Xurosonda temuriylar davlati hukmdori (1506–1507). Husayn Boyqaroning to‘ng‘ich o‘g‘li, onasi Marv hokimi Sanjar Mirzoning qizi Beka Sulton begim. N. B.M.ga katta umidlar bog‘lagan.

N. “M.N.”da uni quyidagicha ta‘riflagan: “Sulton Badiuzzamon Mirzo husni surat va husni siyrat bila orasta va jamoli zohiriy va kamoli botiniy b-n piyrosta yigitdur. Razm atvoridin otartutarda dilpisand, bazm asbobidin ichmak va bag‘ishlamoqda bemonand. Tab‘i nazm uslubida muloyimdur. Bu turkiy matla’ dag‘i tarkibda xub va holatda marg‘ub voqea bo‘lubturkim:

*Ey sabo, gar so ‘rsa holim shammae
ul sarvinoz,
Evrulib boshig‘a men sargashtadin
etkur niyoz.*

N. nazaridan o‘tgan B.M.ning ushbu bayti an‘anaviy, ya‘ni saboga murojaat tarzida yozilgan bo‘lsa-da, bizga shahzodaning ijodi, mahorati, uslubi to‘g‘risida ma‘lum bir tasavvur bera oladi.

N. “F.Sh.” dostonining XI bobida Sulton B.M.ni:

*Shahekim, Tengridin besa‘yu ko ‘shish,
Bori shahlardin ortuq torti baxshish.*

*Jahong‘a boisi amnu amon ul,
“Badi ud-dahru Doroyi zamon” ul, –*

deb ta‘riflaydi. Ushbu bobda N. badiiy mahorat b-n shahzodaning Badiuzzamon ismidagi o‘n harfini “hurufi maxazin” san‘ati asosida sharhlaydi. Bunday badiiy sharhni N. Farhod ismida ham mahorat b-n qo‘llagan. N. shahzodaga salomatlik, kamolot b-n birga jahon mulkini ham tilaydi hamda falakdan, taqdirdan zavol yetmasin, deb uni duo qiladi:

*Jahon mulki anga bo ‘lsun muyassar,
Quyosh toji aning boshig‘a afsar.
Berib davron quyosh yanglig‘ kamoli,
Falakdin bo ‘lmasun, yo Rab zavoli.*

“S.I.” dostonining X bobida ham B.M. “Xilofat taxtining toj-u taxt zebandasi, saltanat tojining mulk baxshandasi, jahondorlik kishvarining sohib sariri, mehri muniri”, deb madh etadi.

Agar shohlik va saltanat ko‘z bo‘lsa, bu o‘sha ko‘zning nuri bo‘lmish Sulton Husayn o‘g‘li Badiuzzamondur, deya ta‘kidlaydi hamda shahzoda barcha go‘zal fazilatlar sohibi sifatida talqin etiladi. “Damodamki, bo‘lsun mumiddi hayot” deya ulug‘ shoir Badiuzzamon Mirzoga “hayoting va umring dam-badam uzun bo‘lsin” deb duo shaklida go‘zal tilak bildiradi. N. mazkur

madh matnida qo‘llagan “toj-u zebandasi” sifatlashini mazkur dostonning 11-bobida o‘zi ma’lumot bergan shohlardan faqat Hushang shohga nisbatan ham ishlatadi:

*Yana bir jahondor Hushang edi
Ki, zebandayi toj-u avrang edi.*

N.ning “M.” asarida ham B.M.ga bag‘ishlangan qimmatli maktublari bor, shuningdek, ustoz Abdurahmon Jomiyga bag‘ishlab yozgan “X.M.” asari xotimasida Jomiyning B.M.ga, B.M.ning esa Jomiyga bo‘lgan ustoz-shogirdlik munosabatlari haqida ham to‘xtalib o‘tgan: N. tasviri va talqiniga asoslanib aytamizki, B.M. Husayn Boyqaroning o‘g‘illari orasida eng odili va tadbirkori hamda adolatpesha, ilm-u ma’rifat va hunar ahliga muruvvatli hukmdor bo‘lgan. U o‘z saroyida olim, shoir va san’atkorlarni yig‘ib, anjumanlar o‘tkazib turgan. Shuning b-n birga u o‘zi ham turkiy va fors tilida go‘zal g‘azallar bitgan. Umuman olganda, N. badiiy asarlarida aks ettirgan B.M. siymosi orqali davlat, xalq, mulkni idora qilish, ta’lim-tarbiya kabi masalalarni badiiy talqin qilgan. Adolat, insof, haq, ma’rifat, odamiylik singari umumbashariy g‘oyalarini tarannum etgan.

Ad.: Аlisher Navoiy. Хамсат ул мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ражабова Б. Navoiy Бадиуззамон Мирзо ҳақида. Ўзум сори боқма, сўзум сори боқ. – Т., 2015.

B.R.

BADIHA – she’r turi. B. hech qanday tayyorgarliksiz, to‘satdan yaratiladi. Ko‘p hollarda u muallifning hayotdagi turli vaziyatlar, holatlar, shaxslarning xatti-harakatlaridan kuchli ta’sirlanish natijasi o‘laroq yuzaga keladi. Shoirning o‘zi u-n ham kutilmagan tarzda, og‘zaki yaratilgani u-n badiha she’rlar hajm jihatidan kichik bo‘ladi va misra, bayt, ruboiy, qit’a shakllarida uchraydi.

Mumtoz adabiyot tarixida ayrim shoirlarning B. g‘azallar aytgani haqida ham ma’lumotlar bor.

B. she’rlar N. ijodiga ham xosdir. Manbalarda shoirning vaziyat taqozosi b-n badihatan aytgan baytlari keltiriladi. M-n, Xondamir quyidagi voqeani hikoya qiladi: Kunlardan bir kuni shoh saroyida bir vazirni zolimligi u-n jazoga tortadilar. Jazolash vaqtida uning boshidan sallasi tushib ketadi. O‘sha yerda hozir bo‘lgan N. shohga qarab quyidagi baytini aytadi:

*Chu bori sar sabuk kardiy,
Sabuk kun bori gardan ham.*

aytadi:

*Gadoyeki non az dari shoh just,
Biboyadki zi obi xudash dast shust.*

Tarj.: Shoh jinsidan non tilagan tilanchi – o‘z suvi b-n qo‘lini yuvishi, yuvib qo‘ltig‘iga urishi kerak.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, kutilmagan vaziyatda to‘satdan ijod qilinganiga qaramay, N. B.larida sun’iylik yoxud zo‘rama-zo‘rakilik mutlaqo kuzatilmaydi va ular badiiy jihatdan yuksak saviyada turadi. Samarqandlik Bobur ismli tikuvchi yigitning iltimosi b-n B.da aytilgan mana bu muammo misolida ham bunga ishonch hosil qilish mumkin:

*Qabo bar qaddi tu medo‘zad ayyom,
Baror az Qof, ey pisar, nom.*

Baytda muammo b-n Bobur ismi yashiringan. Ayni paytda tikuvchining o‘z kasbida kamolotga erishuvi va dovruc qozonishi haqidagi ezgu tilak juda go‘zal tarzda ifoda etilgan.

Ad.: Фиёсиддин бинни Хумомиддин Хондамур. Мақорим ул-ахлоқ. – Т., 1967.

Q.E.

“BADOYE’ UL-BIDOYA” (“Badiylik ibtidosi”) – N.ning 1470–1476-yy. orasida o‘zi tomonidan tuzilgan birinchi devoni. U 777 g‘azal,

3 mustazod, 5 muxammas, 3 musaddas, 3 tarje'-band, 46 qit'a, 85 ruboiy, 10 lug'z (chiston), 52 muammo, 10 tuyuq, 53 farddan tashkil topgan. Shu paytgacha o'tgan biror turkiy shoir bunday mukammal devon tuzmagan edi. Devondagi 52 she'r (42 g'azal, 5 qit'a, 2 ruboiy, 2 fard)dan tashqari barchasi "X.M." tarkibiga jiddiy tahrir b-n kiritilgan.

N.ning ijod tajribasi tarixda bag'oyat siyrak yuzaga chiqadigan hodisadir. N.ning mazkur devoni muayyan kompozitsion qurilishga ega, salmoqli debocha b-n boshlanadi. Dastlab hamd, na't va Husayn Boyqaro madhi va devonning yaratilish tarixi b-n boshlanadi. So'ngra devonning o'ziga xos poetik xususiyatlari yoritiladi. N. devondagi yangiliklarni nazarda tutib, "Necha nav'ishkim, munda mar'iy bo'lubturur (amalga oshirilibtur) o'zga davovinda (devonlarda) ko'rulmaydurur", – deydi va eng asosiylarini tavsiflab beradi: "Yana bir bukim, guyiyo ba'zi el ash'or tahsilidin va devon takmilidin g'araz majoziy husn-u jamol tavsifi va maqsud zohiriy xatt-u xol ta'rifidin o'zga nima anglamaydururlar. Devon topilg'aykim anda ma'rifatomiz bir g'azal topilmag'ay va g'azal bo'lg'aykim, anda mav'izatangiz bir bayt bo'lmag'ay. Mundoq devon bitilsa, xud asru behuda zahmat va zoye' mashaqqat totilg'on bo'lg'ay".

Debocha N.ning ijod tarixidan xabar beradi. Zero, unda she'rlarining xalq ichida mashhurligi, muxlislar tomonidan muxtasar bir devoni tartib berilgani, do'stlari muttasil da'vat etishiga qaramay, o'zi devon tuzishga sira jur'at qilmagani, nihoyat, Husayn Boyqaro amriga ko'ra uning nazari va tahriridan o'tkazib, devon tuzishga kirishgani haqida ma'lumot beradi. Shu b-n birga, bu devonining boshqa devonlardan 4 ta farqini ko'rsatib o'tadi: Birinchisi – 32 harfning barchasiga g'azal yozgan, holbuki, o'zigacha tartib berilgan devonlarida 4 harfga yozilgan she'rlar yetishmasdi. Ikkinchisi – har bir harfga oid g'azallarni yo hamd, yo na't, yo mav'iza g'azal b-n boshlaydiki, bu hol ilgari devonlarning birortasida uchramaydi. Uchinchisi – boshqalar devon tuzishdan maqsad "majoziy husn-u jamol tavsifi

va maqsudi zohiriy xattu xol ta'rifi" deb tushunganlar. Adabiyotni tarbiya vositasi deb bilgan N. esa ko'plab mav'iza g'azallar yozishdan tashqari har bir g'azalida nasihatimiz bir-ikki bayt bo'lishiga harakat qilgan. Har qanday badiiy asar ma'rifiy fikrlar va pand-nasihatdan xoli bo'lmasligi kerakligini ta'kidlab: "Devon topilg'aykim anda ma'rifatomiz bir g'azal topilmag'ay va g'azal bo'lg'aykim, anda mav'izatangiz bir bayt bo'lmag'ay. Mundoq devon bitilsa, xud asr-u behuda zahmat va zoye' mashaqqat tortilg'on bo'lg'ay", – deb yozadi. To'rtinchisi – shoirlar g'azal yozganda boshdan-oyoq bir mavzu asosida shakllantirmaydilar, baytlarning o'zaro bog'lanishiga e'tibor qilmaydilar, natijada "agar bir bayt mazmuni visol bahorida guloroyliq qilsa, yana biri firoq xazonida xornamoyliq qilibdurur". N. nazarida bu hol ham "munosabatdin yiroq va muloyamatdin qiroq ko'rundi. Ul jihatdin sa'y qilildikim, har mazmunda matla'e voqe' bo'lsa, aksar andoq bo'lg'aykim, maqta'g'acha surat haysiyatidin muvofiq va ma'ni jonibidin mutobiq tushkay".

Diqqat qilinsa, navqiron shoir zohirni botindan ajratmaslik, suvratni siyratga uyg'unlashtirish, majozni haqiqat talqiniga yetkazishga alohida urg'u bergan. Demak, N. "B.B." devoni orqali she'r mohiyati, sifati, shoirlik xizmatini tubdan o'zgartirishni ko'zlagan. She'rda, shoirlikda ruh va ohang eskirmaydi, iztirob va dard quvvatsizlanmaydi. Ishq yig'latur, dard so'zlaturo deyilganidek, ko'ngil dardi, ruh iztirobidan yaralgan she'rning ta'sir va taassurot kuchi hamisha yangi, hamisha yangilanish xususiyatiga egadir:

*Ey Navoiy, dardliq nazmingni dard ahli bilur,
Dardsiz dog'i bo'lur oni o'qug'ach ahdi dard.*

She'r ahli botin, ahli ma'ni, ahli dard, ahli muhabbat, ahli irfon va ahli haqiqat ma'naviy ehtiyojini ifodalash u-n yoziladi. N. nazmiga jon fido qilish darajasiga yetgan ana shu muxlislar suyukli shoirlarining yoshlik ilhomidan yaralgan she'rlarini jamlab bir devon tuzishgan: "xaloyiq arosida ming bayt-ikki ming bayt ortug'roq-o'k-

sukrakkim o‘zlari jam’ qilib erdilar, bag‘oyat mashhur bo‘lub erdi”.

Xullas, debochadagi fikr-mulohazalar N. yigitligidayoq tafakkur va mohiyat qirolu deyshiga to‘la asos beradi.

*Ranj ko‘rmay kishi toparmu farog‘?!
Ko‘ngli o‘rtanmayin yonarmu charog‘?!*

*Tuxm yerga kirib chechak bo‘ldi,
Qurt jondin kechib ipak bo‘ldi.*

*Lola tuxmicha g‘ayrating yo‘qmu?!
Pilla qurticha himmating yo‘qmu?!*

Bundan taxminan besh yuz ellik yil muqaddam bitilgan ushbu misralar ma‘no, qiyos, tanbeh va hukm e‘tibori b-n o‘sha-o‘sha ahamiyatini saqlab turibdi. N.ga yaqinlashish, asarlarining ma‘no-mohiyatini to‘g‘ri anglash u-n uning sharh, izoh, e‘tirof mazmunidagi fikrlariga ham ko‘proq diqqat etish kerak. “Ishqim oshubi tug‘yonida, – deyiladi boshqa debochada, – har suubatkim(qiyinchilik, azob) yuzlanur erdi, chun bir hamdard rafiqim yo‘q erdikim, dardimdin sham-mae (biroz, ozroq) izhor qilg‘aymen, biror bayt birla ul hol mazmunin nazm qilib ko‘nglumni xoli qilur erdim va jununum shiddati g‘alayonida har oshubkim, olling‘a kelur erdi, chun hamzabon mushfiqim yo‘q erdiki, maxfiy o‘tumni oshkoro etgaymen, biror matla’ bila ul ma‘noni ado qilib, qattig‘ holimni sharh etar erdim”.

“B.B.”dagi she‘rlar, ayniqsa, g‘azal, ruboiy, tuyuq, qit‘a, fardlari N.ning san‘atkorlikda naqadar ilgariylanini ko‘rsatib turibdi. Bir ruboiyda o‘qiymiz:

*Gar oshiq esang, mehr-u vafu qilma havas,
Dard istavu daf‘ig‘a davu qilma havas,*

*Hijron-u visol mutlaqo qilma havas,
Dildoringdin g‘ayri rizo qilma havas.*

Oshiq bo‘lsang-u, mehr-u vafoni havas qilmasang. Dard tilasang-u, davosi yo shifosini xayolga

keltirmasang. Visol nima-yu, hijron nima mutlaqo farqlamasang. Bunday ahvoldagi kishiga dildor qanday nazarda qaraydi? Bu ham mubham. Gap shundaki, “B.B.”da talqin etilgan g‘oya, mavzu, tushuncha va haqiqatlarning tamalini ruho-niy ishq, irfon, junun, faqri fano va talvin tashkil etadi. Undagi “Har gadokim, bo‘ryoyi faqr erur kivat anga”, “Vahki, rasvomen yana devonavu oqil aro”, “Er tutar ko‘nglumda gardundin judo bo‘lg‘on balo”, “Junun toshi urub har yon yangi dog‘imni afgor et”, “Buzuq ko‘ngulga fano bo‘lsa kom cheksun ranj”, “Parim bo‘lsa uchub qochsam ulusdin to qanotim bor”, “Chorayi kor istabon bechoraliq ko‘nglum tilar”, “Jamoateki, junun man‘-ini manga qilasiz”, “Ey ko‘ngul, yer-ko‘k asosin asru bebunyod bil” kabi misralar b-n boshlanadigan o‘nlab g‘azallar mazkur gapga misol bo‘la oladi. Shoir, xususan, junun, fano, irfon sohiblarini ko‘ngliga yaqin ko‘radi.

*Navoiy nazmidurur yaxshi gar quloq solsang,
Tarannumeqi qilur o‘zi birla ahli junun.*

Ma‘naviy salomat va hurlik himoyasida N. har nimadan ortiq fanoning quvvatiga ishonadi:

*Riyovu ujb-u hasad daf‘in et fano bilakim,
Ketar bu doru ila muncha muxtalif amroz.*

“B.B.” kitobi N.ning shoirlik, oshiqlik, oriflik, rindlik, mutasavviflik, faylasuflik qiyofasini gavdalantiradigan bir badiiy ko‘zgudir. Unda shoirning davr, zamon, jamiyat, she‘riyat, millat, din va irfonga qarashlari birinchi bora mukammal poetik ifodasini topgan. N. zaruriyat sezilsa, quvonchni qayg‘udan, muvaffaqiyatni mag‘lublikdan, baqoni fanodan, navoni esa benavollikdan axtargan va topa bilgan san‘atkor. Shu nuqtayi nazarida sobitligi tufayli ham u:

*Navoiy, benavoliq shevasin berma ilikdinkim,
Navo har kimki istabtur, topibtur benavoliq‘din, –*

degan. Mumtoz shoirlarning “balo”parastligi, “g‘am”sevarligi, “dard” va “kadar”ga ishtiyoqi

to'g'risida o'ylab, xolis xulosaga kelinmagan. Demak, N. shaxsiyati va ijodiyotini bilish ham shunga yarasha bo'lgan. Boshqacha aytganda, zohir botinni bilishga, suvrat siyrat mohiyatini anglashga yo'l qo'ymagan.

“B.B.” XV asr adabiy hayotida katta voqea bo'lgan edi. Chunki u mavzu doirasining rang-barangligi, janriy tarkibining xilma-xilligi va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari jihatidan salaflarining ham, zamondoshlarining ham devonlaridan alohida ajralib turar edi. Husayn Boyqaro hukmi, madadi, maslahati va muharrirligi b-n dunyoga kelgani jihatidan shoir ushbu devonini hukmdor do'sti va homiysi nomi b-n ziyinatlaydi.

Devonda g'azallar boshlanishiga, umuman, boshqa janrlardagi she'rlariga ham sarlavha qo'yilmagan. Devon hamd va na't g'azallar b-n boshlangan. “B.B.”dagi “Ashraquat min aksi shamsil – ka'si anvorul – Xudo, Yor aksin mayda ko'r, deb jomdin chiqti sado” matla'li ilk g'azal “X.M.” kulliyotidan ham birinchi o'rin olgan g'azaldir.

N.ning nigohi qaratilgan, uning muborak qo'li tekkan narsa yoki yodgorlik millat, madaniyat va adabiyotimiz u-n muqaddas va unutilmasdir. “B.B.” daho shoirning shaxsan o'zi tuzgan she'riy majmuasidir. Bizgacha uning bir necha qo'lyozmalari yetib kelgan. O'tgan asrda u birinchi marta u ko'ptomlik N. “Mukammal asarlar to'plami”da bosildi. Va devonning bir necha qadimiy qo'lyozmalarining foto nusxalari b-n solishtirib, filologiya fanlari nomzodi Sh.Sharipov chop ettirgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1976.

E.O.

“**BADOYE' UL-VASAT**” (“**O'rta yoshlik go'zalliklari**”) – “X.M.” devonlar turkumining uchinchi devoni. Shoirning o'z ta'biri b-n aytganda, u umr fasllarining kuzi va tiriklik bog'i bargrezonining nishoni hisoblangan 35 yoshdan 45 yoshgacha bo'lgan davrda yozilgan she'r-

lardan tuzilgan. Lekin bunday nomlanish shartli bo'lib, unga boshqa davrga mansub she'rlari ham kiritilgan. M-n, “Hiloliya” qasidasi 1469-y. da – N.ning 28 yoshida yozilgan bo'lib, yigitlik davriga tegishli bu asar o'rta yoshlikda yozilgan she'rlardan iborat “B.V.”ga kiritilgan. H.Sulaymonning taxminiy tasnifiga ko'ra, undan jami 740 ta she'r o'rin olgan bo'lib, shundan 132 tasi yoshlik, 75 tasi yigitlik, 106 tasi o'rta yoshlik, 427 tasi qarilik davriga mansub. Umuman, “B.V.”da 650 g'azal, 2 muxammas, 2 musaddas, 1 mustazod, 1 tarje'band, 1 qasida, 60 qit'a, 10 lug'z (chiston), 13 tuyuq mavjud.

“B.V.”da ham boshqa devonlari kabi, avvalo, hamd g'azallar keladi. Devondagi ilk besh g'azal hamd g'azallardir. Ularda Alloh taoloning ism hamda sifatleri keltirilib, mutafakkir va mutasavvif shoir tomonidan sharhlanadi. Bu g'azallarda N. ma'naviy hol-u maqomi yaqqol ko'rinadi. Devonda Rasululloh (s.a.v) vasf etilgan o'nga yaqin na't g'azallar kelib, dunyoning yaratilishi, xotami nabi Muhammad (s.a.v)ning muhibligi to'g'risida bahs yuritiladi. Mazkur g'azallarda, ayniqsa, me'roj voqeasiga urg'u beriladi. Devon orifona va oshiqona g'azallardan iborat. “Yoyib orazda mushkin hollarini sunbulung domi” deya boshlanuvchi so'nggi g'azali maqta'si murshidi komili Abdurahmon Jomiy yodi b-n tugaydi:

*Navoiy fard-u behush o'lg'anin
demang qachondindur,
Hamondinkim, ani mast etti vahdat
jomidin Jomiy.*

“B.V.”da g'azaldan so'ng 7 baytdan iborat mustazod keladi:

*Ne vo'smavu ne kesmadur ul zulfi
sumansoy, ne g'amzai jodu,
Mashshota sanga zoli falakdur magar,
ey oy, xurshid anga ko'zgu.*

Ushbu mustazod “B.B.” devonida ham keltirilgan.

Devondagi ikki muxammasning “*Sharbati Yuhyl izom*” erni mayi nobindadur” deya boshlanuvchi birinchisi Mavlono Lutfiyga taxmisdur. Ushbu muxammas “B.B.” devonida ham mavjud.

“*Jonim o’rtarga ul o’tluq chehra gulzori Xalil*” misrasi b-n boshlanuvchi ilk musaddas Lutfiy g’azaliga, “*Ishq zor etti xaloyiq ibtilosidin meni*” deya boshlanuvchi ikkinchi musaddas esa Husayniy g’azaliga bog’langan.

“X.M.”da to’rtta tarje’band bo’lib, “B.V.”da “*Ey kirpiki nesh-u ko’zi xunxor, Jonimni necha qilursen afgor?*” bayti b-n boshlanuvchi tarje’bandi kiritilgan. 8 baytdan iborat 7 bandli tarje’band jami 56 baytni o’z ichiga olgan. Har band oxirida ayni bayt takrorlangan:

*Yodingni qilay harifi majlis,
Fikringni etay ko’ngulga munis.*

A.Qayumov mazkur tarje’bandni “Sevginoma” deb atagan.

“B.V.” devonidan “X.M.” kulliyotidagi yagona qasida o’rin olgan. “Hiloliya” nomi b-n mashhur qasida do’ssti, hammaslagi H.Boyqaroga bag’ishlangan.

Devonda 60 ta qit’a bo’lib, 9 va 10-qit’alardan tashqari barchasi sarlavhalangan. Avvalo, “*Haq taolo maxzanin anglabki xoli bo’lmamish*” deya boshlanuvchi hamd-qit’a, so’ngra “*Bu yo’lda kimki nabi’ shar’idin chiqardi qadam*” deya boshlanuvchi na’t-qit’a beriladi. 40-qit’ada N. o’z nazmi xususida shunday deydi:

*Navoiy she’ri to’qquz bayt-u,
o’n bir bayt-u, o’n uch bayt,
Ki lavh uzra qalam ziynat berur
ul durri maknundin.
Bukim albatta yetti baytdin
o’ksuk emas, ya’ni
Tanazzul aylay olmas rutba ichra
yetti gardundin.*

“*Qalam*”, “*Tanga*”, “*Igna*”, “*Miqroz*”, “*O’q*”, “*Anor*”, “*Bel*”, “*Yumurtqa*”, “*Poki*”,

“*Parvona*” nomli 10 ta lug’z N.ning shoirlilik mahorati, turkiy tilning imkoniyatlarini ko’rsatib bergan. Ilk turkiy lug’zlar N. qalamiga mansubdir.

“B.V.” devoni 13 ta tuyuq keltirilishi b-n yakunlanadi. Mazkur tuyuqlarning 10 tasi “B.B.” devonida ham mavjud.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1976.

E.O.

“**BADOYE’ UL-VAQOYE’**” – Zayniddin Vosifiyning 1517-y.da yozila boshlab, umri oxirigacha davom etgan asari. Nasrda esdalik tarzida bitilgan bu asar ko’plab she’rlarni ham o’z ichiga oladi. Vosifiyning “B.V.”da keltirilgan qasida, g’azal va qit’alari buyuk salafllari javobida aytilgan bo’lib, zamon hokimlarining birortasiga bag’ishlangan. Bu she’rlar badiiy jihatdan yetuk bo’lib, turli-tuman lafziy va ma’naviy san’atlariga boy. Lekin “B.V.” fors-tojik adabiyotida yuksak nasr namunasi sifatida mashhur.

“B.V.” debocha, “guftor”, “doston”, “hikoyat” nomlari b-n atalgan 54 fasl (Leningrad nusxasida 46 fasl)dan iborat. Yagona syujet chizig’iga ega emas. Fasllarni bir-biriga bog’lovchi umumiy zanjir muallif siymosi deyish mumkin. U ham bosh qahramon, ham hikoya qiluvchi roviy hisoblanadi. Ba’zi bir hikoyatlarda bir necha voqea va hikoyatlar birga keladi. Ikki xil xotiralar o’rin olgani jihatidan asarni 2 qismga bo’lish mumkin: 1-qismida Vosifiyning Movarounnahr, xususan, Samarqandda boshidan kechirgan, ko’rgan va eshitgan voqealar o’z aksini topgan; 2-qism Toshkent va Shohruxiyada yozilgan bo’lib, unda muallifning Hirotda ko’rgan-kechirgan voqealari yodga olinadi. Bu qismda hayotiy hikoyatlar b-n birga muallif boshqalardan eshitgan va turli manbalardan olgan rivoyatlar ham keltiriladi. Ularni Vosifiy Toshkent hokimi Keldimuhhammadxon huzurida naql qilib, keyin qayta ishlab kitobiga kiritgan.

“B.V.”da N., Binoiy, Kotibiy, Darvesh Dehakiy kabi shoirlar hayoti va faoliyati ham keng

yoritiladi, ular b-n bog‘liq ibratli va qiziqarli voqealar hikoya qilinadi. Jumladan, N.ning fazilatlarini, nozikmijozligini, uning Husayn Boyqaro, Sohib Doro, Majdiddin Muhammad va boshqalar b-n munosabatlariga oid qator hikoyatlar keltiriladi. Albatta, muallif o‘zining buyuk shoir b-n tanishuvi, muammo yechish bo‘yicha uning imtihonidan o‘tgan haqida yozishni ham unutmaydi. Asarda ko‘plab etnografik va toponimik, kasb-hunar ahli haqidagi ma‘lumotlar ham o‘rin olgan. “B.V.” sodda til, ravon uslubda, badiiy asar kabi qiziqarli qilib yozilgan.

“B.V.”ning ilmiy tanqidiy matni taniqli sharqshunos olim N.Boldirev tomonidan uning 25 ta qo‘lyozma nusxasini o‘zaro qiyoslash asosida yaratilib, Moskvada 2 jildda nashr etilgan (1961). – Tehronda ham asarning to‘liq nusxasi 2 jildda e‘lon qilingan (1971–72).

“B.V.” dunyoning ko‘plab tillariga, jumladan, o‘zbek tiliga ham tarjima qilingan. Dastlab, 1826-y.da Xivada Dilovar tomonidan o‘g‘irilgan. Keyin N.Norqulov uning qisqartirilgan ommabop tarjimasini amalga oshirgan. (1979)

Ad.: Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. – Т., 1979; Айний С. Восифий ва хулосаи Бадоеъ ул-вақоеъ. – Душанбе, 1956.

E.O., M.A.

BAYONIY (Taxallusi, to‘liq ismi: Muhammad Yusufbek Bobojonbek o‘g‘li Bayoniy (1858–1923, Xiva) – shoir, tarixchi, musiqashunos, xattot, tarjimon. Serqirra iste‘dod sohibi o‘zbek adabiyoti tarixida o‘ziga xos o‘rin tutadi. B. Xivada xonlik qilgan Eltuzarxon (1804–1806) avlodidan bo‘lib, otasi Bobojonbek Olloberdi to‘raning o‘g‘li bo‘lib, Eltuzarxonning nabirasidir. Yoshligidan alohida layoqatlari b-n ajralib turgan va o‘z oldiga katta maqsadlarni qo‘ygan Muhammad Yusufbek Xivadagi Sherg‘ozixon madrasasida tahsil ko‘rgan. Suls, kufiy,

rayhoniy, shikasta kabi arab yozuvining nozik va murakkab xat turlarini yaxshi o‘zlashtirgan, tanbur chertish va g‘ijjak chalishda mohir bo‘lgan. U, hatto, tib ilmidan ham yaxshigina xabardor bo‘lgan.

B.ning devoni, Xorazm tarixiga oid 2 asari va tarjimalari bizgacha saqlanib qolgan. U Sharq mumtoz she‘riyatining g‘azal, mustazod, muxammas, musaddas, musabba, tarje‘band, ruboiy, masnaviy, qasida kabi yetakchi janrlarida mahorat b-n ijod qilib, Hofiz Sheroziy, Kamol Xo‘jandiy, N., Fuzuliy, Munis, Ogahiy an‘analarini davom ettirgan. Avaz O‘tar b-n adabiy hamkorlik qilgan. “Devoni Bayoniy” she‘rlar to‘plamini tuzgan.

Zullisonayn shoir sifatida fors-tojikchada ham mahorat b-n qalam tebratgan: bu tildagi merosi jami 1379 baytdan iborat bo‘lib, 139 g‘azal, 11 muxammas, 3 musallas, 37 ruboiy, 5 qit‘a va 5 ta‘rixdan iborat. Ular Feruz amriga ko‘ra, Xivada toshbosmada chop etilgan “Yetti shahzoda shoir devoni” tarkibidan o‘rin olgan.

Muarrix sifatida ham qalam tebratgan. “Sharajayi Xorazmshohiy” (inv. № 9596), “Xorazm tarixi” (inv. № 7421), “Devoni Bayoniy” (inv. №№ 1120, 7106, 6666) asarlari qo‘lyozmalari O‘zR FA Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda.

B. Xiva adabiy muhitining boshqa namoyandalari kabi N.ni ijod yo‘lida o‘ziga ustoz va rahnamo deb bilgan, asarlarini sevib mutolaa qilib, buyuk so‘z san‘atkoridan mahorat sabog‘ini olgan, undan ta‘sirlanib va ilhomlanib qator bayt-u g‘azallar bitgan. Jumladan, N.ning “Ay-lab”, “Bo‘lmasa-bo‘lmasun, netay” kabi qator g‘azallariga tatabbu‘lar qilgan, g‘azallariga taxmislari bog‘lagan, n.yona bayt-u misralar ijod qilib, ularda salafining fikrlarini davom ettirgan va rivojlantirgan, timsol-u tashbehlarining yangi qirralarini ochgan. Jumladan, “Bir armaniy go‘zal ishqida Ko‘hkan (Tog‘ qazuvchi – Farhodning laqabi) kabi g‘am balosining toshbo‘roniga tayyorman” ma‘nosidagi mana bu bayti “F.Sh.” dostoni ta‘sirida yaratilgani shubhasiz:

Ohkim, bir armanivash ishqidin
chun Ko' hkan,
Sangboroni baloyi g'amga
tayyor o'lmisham.

B.ning “Bo'lmasa-bo'lmasun, netay” radifli g'azali esa N.ning ayni radifdagi g'azaliga tatabbu' ekanligi shubhasiz:

Sabr bu beqarora yo'q,
bo'lmasa-bo'lmasun, netay,
Chora bu oh-u zora yo'q,
bo'lmasa-bo'lmasun, netay.

B.ning:

Bir oqshom gul yor gul uzorin beniqob aylab,
Xiromon keldi kulbamga karam
birla shitob aylab, –

bayti b-n boshlanadigan g'azali esa N.ning mashhur:

Tun oqshom keldi kulbam sori ul
gulrux shitob aylab,
Xiromi sur'atidin gul uza xo'ydin gulob aylab, –

g'azaliga tatabbu'dir.

B. ayni g'azalga tatabbu' sifatida:

Ne xush tundurki, nogah kelsa dilbar
fathi bob aylab,
Yuzini tiyra kulbamga tuluyi oftob aylab, –

misralari b-n boshlanadigan g'azal ham bitadi.

B. tatabbu'lari N. g'azallariga taqlid bo'lib qolmay, muayyan mavzu, vazn, qofiya va radifda salafidan ilhomlanib, o'ziga xos ohorli g'azallar yaratgan.

B. N.ning “Sho'x ikki g'izolingni...” deb boshlanadigan g'azaliga juda go'zal taxmis ham bog'lagan. Jumladan, g'azalning hikmatli so'z darajasiga ko'tarilgan maqta'dan oldingi baytidagi “Ko'k atlas ustida agarchi yuz yil o'ynabkulib o'ynasang ham foydasi yo'q – bir kuni

kelib jisming tuproq tagidan joy olib, ustingdan tosh bostiriladi”, – mazmunidagi baytiga ularni izohlaydigan va o'quvchini tushunishga tayyorlaydigan “Ey zor ko'ngil, bu o'tkinchi dunyo odatini yaxshi bilib ol – hech kim unda shod-u xurram bo'lib abadiy yashamagan. Ey g'ofil, shuning uchun mulohaza yuritib, shundan ogoh bo'lki...” – ma'nosidagi misralarni qo'shadi va u tomonidan qo'shilgan misralar salafi bayti b-n chambarchas uyg'unlik hosil qiladi:

Bu dorifano da'bin, ey zor ko'ngul, sen bil,
Kim munda qolur jovid payvasta bo'lib xushdil?
Andisha qilib mundin, ogoh bo'l, ey g'ofil,
Xoro tubida yotg'ung, yo'q sud, agar yuz yil
Ko'k atlas ustida jismingni yotib agnat.

B. qator n.yona bayt-u misralar ham ijod qilgan. M-n, uning “Kamoli ishq oshiqg'a qilur ma'shuqni oshiq” misrasi N.ning “Ishq agar komildurur, oshiq qilur ma'shuqni” misrasiga hamohang jaranglaydi. Ma'shuq bir qiyo boqib, oshiqni “naqshi devor”, ya'ni surat aylab ketgani haqidagi mubolag'alarga ham B. g'azallarida duch kelamiz.

Ma'lum bo'ladiki, N. adabiy merosi B.ning shoir o'laroq shakllanishi va mahorat kasb etishida o'ziga xos tajriba ustaxonasi bo'lib xizmat qilgan.

Ad.: Баёний. Ғазаллар. – Т., 1962; Муниров Қ. Хоразмда тарихнавислик. – Т., 2002; Жумаев Н., Адизова И. Бизга пинҳон, муаррихга аён мозий. – Т., 1991; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. – Т., 2000.

E.O.

BAYZOIY (XV asr, Hisor) – shoir. N. “M.N.” tazkirasida ma'lumot berishicha, Mahmud Barlos Hisordan Hirotga elchi bo'lib kelganida u b-n birga kelgan. Bu yerda xasta bo'lib qolib, N. qurdirgan muolaja markazi bo'lmish “Dor ush-shifo” (“Shifo saroyi”)da davolangan. Keyin yana Hisorga qaytib ketgan. Ijodidan namuna sifatida bir matla'sini keltiradi:

*Bizan bar sinayi man xanjar-u afkan sar az tan ham,
Dar in xonayi torikro bikshovu ravzan ham.*

Tarj.: Mening ko'ksimga xanjar ur, boshimni tanimdan judo ham qil. Bu qorong'i uy, ya'ni ko'ngil sari bir daricha ham och.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

BAYT (ar. – uy) – aruz tizimida har biri bir necha rukndan iborat qofiyali yoki qofiyasiz ikki misra. “Baytniki uy oti birla atabdurlar, munosabati muni debdurlarki, uyning chun binosi to'rt rukn biladur, bu baytning ham binosi to'rt rukn biladur va uy ichida uy mato'idin ko'b nimalar bo'lur, bu baytda ham ma'ni haysiyatidin ko'p nimalar bo'lur, hatto uyning mahzunot va maxfiyoti o'rnig'a ham munda maxfiy va maktum xayolot va maoniy topsa bo'lur, bu munosabatlardan oni “bayt” debdurlar”, – deb yozadi bu haqda N. “M.A.” asarida.

Sharq she'riyatidagi eng kichik badiiy butunlik B. deyiladi. G'azal, qasida, qit'a, masnaviy kabi asarlarning bir butun ikki misrasi. B. asosiga qurilgan lirik janrlar bandga emas, B.ga ajratiladi. Ammo har qanday 2 misraning B. deb atalishi to'g'ri emas. Chunki B. ritmik intonatsiyasi va mazmun jihatidan nisbiy mustaqillik kasb etishi, ya'ni band maqomiga ega bo'lishi kerak.

Yagona B.dan tashkil topgan eng kichik lirik janr ham mavjud bo'lib, u fard deyiladi. Shuningdek, she'riy parchalar ham B. deb yuritiladi.

B. 4, 6, 8, ba'zida 12, 16, 20, 36 rukndan tashkil topishi mumkin. 4 ruknli B.lar murabba' (to'rtlik), 6 ruknli bo'lsa musaddas (oltilik), 8 ruknlisi musamman (sakkizlik), 12 ruknliligi mustazod, undan ortiqlari mutatavval (ko'p ruknli) deb ataladi.

B.ni tashkil qiluvchi ruknlar o'rniga ko'ra ham nomlanadi. 1-misraning 1-rukni sadr, oxirgi rukni aruz, 2-misraning 1-rukni ibtido, oxirgi rukni zarb, oradagi b. ruknlar esa hashv deb yuritiladi.

G'azal, qasida kabi janrlarning birinchi B.i o'zaro qofiyalanadi (q. Matla'), qolgan B.larning ikkinchi misralari matla' b-n qofiyadosh bo'ladi. Qit'a B.lari misra aro qofiyalanadi. Masnaviyning har B.i o'zaro alohida-alohida qofiyalanadi. Fardda misralar o'zaro qofiyalanadi, lekin ba'zida misralari o'zaro qofiyalanmagan fardlar ham uchraydi. M-n, N. 86 ta farddan 4 tasi qofiyasiz. Jumladan:

*Bel-u og'zidin, dedilarkim, degil afsonaye,
Boshladim filholkim: “Bir bor edi,
bir yo'q edi...”*

Nasriy asarlar tarkibida ham u yoki bu fikr tasdig'i u-n goh qofiyali, goh qofiyasiz B.lar keltiriladi. Lekin N.ning “M.Q.” pandnomasidagi barcha B.lar qofiyali. M-n:

*Haq yo'linda kim senga bir harf o'qutmish ranj ila,
Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila.*

Tarje'band, tarkibband kabi janrlarda B. bandlarni bog'lovchi vosita bo'lib xizmat qiladi va shunga binoan vosita B. deb ataladi. M-n, N. ning:

*Ketur, soqiy, ul mayki, subhi alast,
Aning nash'asidin ko'ngul erdi mast, –*

deb boshlanadigan 10 bandli (100 B.) mashhur tarje'bandining har bandi

*Xarobot aro kirdim oshuftahol,
May istarga ilgimda sing'on safol, –*

bayti b-n tugallanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ҳоҷиҷаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т., 1998; Қуроноф Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

M.A.

BAYT UL-HAZAN (bayt ul-ehzon, bayt ul-ahzan, bayt ul-huzn, kulbayi ahzon) – g‘am uyi, kulfat kulbasi. Bu tushuncha Ya‘qub payg‘ambar hayoti b-n bog‘liq bo‘lib, sevimli jigarbandi Yusufdan ajralgach, u yo‘l bo‘yida bir hujra tiklab, kecha-kunduz unda toat-ibodat qilib yig‘lar edi. Bu haqda N. “T.A.H.” asarida shunday yozadi: “Ya‘qub (a.s.) Yusuf (a.s.) firoqida xalqdin ulfat uzub va farzandlarin unsi munqate’ qilib, go‘sha tutub, “Bayt ul-ahzon” maqomi bo‘lub erdi”. Keyinchalik u “Bayt ul-ahzon” (“Bayt ul-hazan”) “G‘am uyi” nomi b-n mashhur bo‘lib ketadi. Sharq mumtoz she‘riyatida nomurod oshiqning xonasini, shuningdek, so‘ngsiz dard-u g‘amda, chorasiz ahvolda qolgan kishining uyini, hayotini, ayni paytda g‘am-xona dunyoni B.H.ga nisbat berish bir an‘ana tusini olgan. N. ijodida ham bu istiloh o‘zining barcha ko‘rinishlarida ko‘plab uchraydi. M-n, quyidagi baytda o‘z ahvolini Ya‘qub (a.s.) b-n qiyoslaydi:

*Bayt ul-ahzon bila Ya‘qubni Yusuf g‘amida
Ko‘rmagan hajrida ko‘rdeg meni vayronim bila.*

Mana bu baytda esa o‘z uyini kulbayi ehzonga o‘xshatadi:

*Ul uzor-u xat uchun har dam Navoiy chekkach oh,
Kulbayi ehzonig‘a yo tushti o‘t, yo bo‘ldi dud.*

Boshqa bir baytda esa buzuq ko‘nglini “kulbayi ehzon”ga nisbat beradi:

*Bir Navoiyning buzug‘ ko‘ngliga evrul rahm etib,
Netti gohi Yusuf etsa kulbai ehzonni tavf.*

Yana bir baytida esa N. nazmining har bir harfi ishqing g‘aming harfi ekani jihatidan uning har bir baytini B.H. desa bo‘ladi deb lutf etadi:

*Chun Navoiy nazmining har harfidur
sharhi g‘aming,
Desa bo‘lurkim erur har bayti bir
bayt ul-hazan.*

Yana:

*Navoiy hazin bo‘lsa bog‘ ichra tong yo‘q –
Ki, sensiz bu mahzung‘a bayt ul-hazandur.*

*Chu ul gulshandin o‘ldung ruhparvar,
Yonib bu kulbayi ahzon sari es.*

Bu yerda shoir yor ko‘yidan jonbaxshlik kasb etib, keyin mening g‘am-xona uyim sari es, deb saboga murojaat qilmoqda.

Mana bu baytda esa men u-n bog‘-u gulzor yorning go‘zal yuzidir, agar u bo‘lmasa, bog‘-ning g‘am uyidan farqi qolmaydi deydi:

*Manga bog‘-u gulzor aning orazidur,
Gar ul bo‘lmasa, bayt ul-ahzon erur bog‘.*

Tasavvufiy ma‘noda esa Haqdan ayrilgan banda u-n bu firoq olami – dunyo B. H.dir.

N. B. H. istilohidan turli badiiy maqsadlarda foydalangan.

Ad.: Алишер Навоий. *Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; *Мухаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1.* – Душанбе, 1987; *Баҳори Ажам. Жилд 1.* – Тухрон, 1379 (х. ш.); *АНАТИЛ. 1-жилд.* – Т., 1983.

E.O.

BAYT UL-MA‘MUR (ar.) – to‘rtinchi osmondagi zumrad yoki yoqutdan yasalgan masjid. U Ka‘baning tepasida bo‘lib, undan biror narsa tushib ketsa, to‘g‘ri Ka‘baning tomiga tushadi. To‘fon voqeasidan oldin u Ka‘baning o‘rnida bo‘lib, farishtalar ziyoratidan hamisha obod bo‘lgani u-n ma‘mur nomini olgan. Keyin to‘rtinchi osmonga ko‘tarilib, Ka‘baning ro‘parasida joylashgan. N. “G‘.S.” devoniga kirgan mashhur tarje‘bandida bu haqda shunday yozadi:

*Manga dayr o‘ldi chu Bayt ul-Ma‘mur,
Dayr pirig‘a bo‘libmen ma‘mur.*

“B.B.” devoniga yozgan debochasida esa tajnis san’ati vositasida o‘zining baytini B.M.ga o‘xshatadi:

*Bu vayron tab’ni bayt etsa mastur,
Tutub shuhrat nechukkim bayti ma’mur.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1959.

E.O.

BAYTI AQSO – Bayt ul-muqaddas va undagi masjid. Aqso uzoqda degan ma’noni anglatadi. Bayti Aqso, Masjid al-aqso nomlari N. asarlarida ham uchraydi. N. faqat tilga olib o‘tish b-n cheklanmay, ular haqida batafsil ma’lumotlar ham beradi. Bu ma’lumotlar Bayt ul-muqaddas va Masjid al-Aqsoning bino etilish sababi, uning kimlar tomonidan qurilgani kabi masalalarga oydinlik kiritadi.

“T.A.H.”da bayon etilishiga ko‘ra, Dovud (a.s.) zamonida Haq Taolo Bani Isroilga toun kasalini yuborgan. Bu vaqtga kelib Bani Isroil son jihatidan juda ko‘payib ketgan edi. “Va ul vaqtda Bani isroil qalin bo‘lub erdikim, adadin kesin bilmas edi. Tengri taolo toun marazi bila alarni kam qildi”, – deb yozadi N. bu haqda. Toun juda ko‘p kishilarning yostig‘ini quritgan. Uch kecha-kunduz ichida bir yuz yetmish kishi o‘lgan. Ana shu holatda Dovud (a.s.) qavmi b-n Bayt ul-muqaddas sahosiga chiqib, boshyalang bo‘lib, Tangriga tazarru qilganlar. Tangri ularning tazarru va tavbalarini qabul qilib, toun balosidan qavmni xalos qilgan. Dovud (a.s.) buning shukriga shu yerda bir ma’bad bino qilishni buyurgan: “Dovud (a.s.) qavmining qolg‘oniga buyurdikim, bu yerda Tengri taolo shukriga bir ma’bad bino qilingkim, hamisha shukri adosida ibodat qilg‘aysiz”.

Qurilish boshlangandan so‘ng, ish yarmiga yetganda Dovud (a.s.) vafot etadi. Uning o‘g‘li Sulaymon (a.s.) ishini davom ettirdi. N.ning yozishicha, Sulaymon (a.s.) faqat ma’bad qurish

b-n cheklanmay, bu yerda Bayt ul-muqaddas shahrini bino qiladi. N. shahar ham, masjid ham nihoyatda hashamatli va go‘zal tarzda bino qilgani va tarix ahli ular ta’rifida ko‘p mubolag‘a qilgani xususida yozadi va ulardan ayrimlarini keltiradi. Unga ko‘ra, masjid yetti xil toshdan qurilgan bo‘lib, devorlari qimmatbaho javohirlar b-n bezatilgan, sahniga mayda tosh o‘rniga javohir to‘kilgan ekan.

N. B.A.ning keyingi taqdiri haqida ham ma’lumot beradi, uning uzoq davrlar mobaynida obod va ma’mur bo‘lib turgani hamda Baxt un-nasr tomonidan vayron qilinganini qayd etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 1-жилд. – Т., 1990.

Q.E., E.O.

BAYTULLOH (ar.) – Allohning uyi. Makka shahridagi Ka’ba binosi. Uning boshqacha nomlari ham bor. Masjid ul-Haram (gunoh ishlarni qilish taqiqlangan hurmatga sazovor masjid), Bayt ul-atiq (qadimiy uy), Qibla (ibodatda yuzni o‘giradigan taraf), Xonai Ka’ba (Ka’ba uyi), Baytulloh deganda Allohning uyi yoki Alloh yashaydigan maskan deb tushunmasdan, Allohga ibodat qilinadigan joy, musulmonlarning qiblagohi ma’nolarida tushunish kerak.

N. “T.A.H.” asarida yozishicha, Baytullohni (Ka’ba uyini) Odam (a.s.) bino qiladi. Keyinchalik uning uchinchi o‘g‘li Shis (a.s.) “tosh va ganch” b-n ta’mir qiladi. Undan keyin Ibrohim (a.s.) tomonidan yana ta’mirlanadi. Muhammad (s.a.v.) tomonidan esa kofirlardan tozalangan.

N. “M.Q.”ning 96-tanbehida aytadiki, zar chopon kiygan dunyoparast kishini najosat ustida yaltiragan chivinga o‘xshatsa, pokiza, taqvodor kishi masjidida e’tikof o‘tirgan chog‘i, Qur’on orasidagi gul yaprog‘iga o‘xshaydi. Oradagi farq B.dir deb izohlaydi:

*Biri bayt ul-Harom ichra farishta,
Biri dayr ichra shayton barcha ishta.*

*Ne hojat sharh qilmoqliq tafovut
Ki, Baytulloh dindur farqi sobut.*

Ma'lumki, hojilar haj asnosida Ka'ba haramidida turib, ruhiy zavq oladilar. Lekin N. Allohga qurbat (yaqin bo'lish) haramida topgan lazzatni ulardan ustun qo'yadi.

*Harimi qurb aro matlub vaslidin bo'lub mahzuz,
Yo'q andoqkim, harimi Ka'ba ichra zumrayi hujjoj.*

Shoir "H.A."da ko'ngilni ta'riflar ekan, uni Ka'badan ustun qo'yadi. Chunki biri xalq sajda qiladigan makon bo'lsa, ikkinchisi Xoliq tajalli qiladigan joydir. Ka'baga safar qilishni ba'zan turli xatarlar to'xtatib qo'yadi. Shunga o'xshab, ko'ngil Ka'basini tavof qilishni ham ayrim xavotirlar man qiladi. Xavotirlar – shubhalar, vasvasalar, ikkilanishlar va hokazo.

*Ko'ngul baytulharomi tavfig'a moni' xavotirdur,
Safarg'a Ka'ba sari o'ylakim bo'lg'ay xatar moni'.*

N. asarlarida Ka'ba o'ziga xos ramz, ilohiy ma'no tashigan timsol, muqaddas narsalarni qiyoslash obyektidir. Shoir bundan juda ustalik b-n foydalanadi. Haqiqiy Ka'ba qarshisida maqsud Ka'basi tilga olinadi va har birining o'ziga yarasha talab va istaklari borligi shoir ifodalarida ko'zga tashlanadi. Odatda, Ka'baga boradigan odam tayyorgarligini ko'rib boradi. Hamroh topadi, yo'lga ozuqa oladi va hakozo. Maqsud Ka'basi esa buning aksi. Unga yetishish u-n tajarrud (hamma narsadan voz kechib), yo'l ozuqasini olmay qadam qo'yish kerak:

*Navoiy Ka'bayi maqsud sari
gar qadam qo'ysang,
Tajarrud basdurur hamrohing-u
beto'shalig' zoding.*

Qadimda Ka'baga ot va eshaklarda borishgan. Tikanli va tikansiz dala-yu cho'llardan yurishgan. Ayniqsa, xori mug'ilon (tikabuta tikan) oyoqlarga sanchilgan. Shunday qiyinchi-

liklarga chidagan Ka'bani ziyorat qilgan. N. Ka'badagi yo'l mashaqqatlarini eslatar ekan, solikka maqsad sari harakat qilishda odamlar ta'nasiga e'tibor bermaslikni maslahat beradi. Bu tasavvufdagi malomatiylik maqomiga ishoradir:

*Istasang maqsad, qadam qo'y,
ta'n toshidin ne bok,
Ka'ba topti, bo'lmag'on xori
mug'ilondin malul.*

Yuqoridagi misollardan ma'lum bo'ladi-ki, N. Baytulloh (Ka'ba, Bayt ul-harom) hamda maqsad Ka'basi, ko'ngul harami, maqsad harami kabi muqaddas timsol va istioraviy so'zlar vositasida tashbeh, tanosub va tazod san'atlarini qo'llab, teran ma'nolarni ifodalaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ислом. Энциклопедия. – Т., 2017.

S.R., Z.R.

BAYT UL-MOL (ar. – mol-mulk uyi) – 1. Islom mamlakatlarida davlatga qarashli mol-mulk. 2. Qimmatbaho narsalar saqlanadigan bino. 3. Umuman davlat xazinasi. B.ni dastlab xalifa Umar ta'sis etgan. Undagi boyliklar, asosan, xiroj, jizya, zakot, xum kabi soliqlardan to'plan-gan. N.ning "L.T."da quyidagi bayt keltirilgan:

*Ko'z uchidin boqmay ul amvolg'a,
Borchani jam' etti bayt ul-molg'a.*

Ad.: Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 1-жилд. – Т., 1983; Ислом (Энциклопедия). – Т., 2004.

M.A.

BAYRAMXON (1498, Gʻazna – 1561, Gujarat) – siyosiy arbob, sarkarda, shoir. XVI asr siyosiy-ijtimoiy, madaniy-adabiy hayotida katta rol oʻynagan Muhammad B. asli turkmanlarning bahorli qabilasidan boʻlib, Gʻazna viloyati hokimi Sayf

Alibek xonadonida tugʻiladi. Onasi esa Balx hokimining qizi edi. U ilmi, ziyoli va jasur odam boʻlgan. Bobur, Humoyun va Akbarshohlar hokimiyatini mustahkamlashga katta hissa qoʻshgan. Hasanxoja Nisoriyning “Muzakkiri ahbob” tazkirasida ham B.ning Humoyunning “Amir ul-umaro”si ekani, barcha sohalarda hukm yuritgani, fozil va saxovatli kishi boʻlib, ilm-u hunar ahlini qoʻllab-quvvatlagani, oʻz zamonining Hotami Toyi ekani, sheʼriy salohiyati balandligi haqida maʼlumot beriladi.

B. sheʼrlari xalqona ruhi va ohangi, yengil va ravon uslubi, sodda va ohorli tashbehlarga boyligi, oddiy va tushunarli tili b-n alohida ajralib turadi. U forsiy ijodida Saʼdiy, Hofiz, Xusrav va Jomiyarga ergashgan boʻlsa, turkiy sheʼrlarida N. va Bobur anʼanalarini davom ettirgan. B. Valixoʻjayevning yozishicha, eski oʻzbek va forstojik tillarida ijod qilganidan kelib chiqib, B.ni faqat turkman shoiri deb emas, balki oʻzbek va turkman shoiri deb qaragan maʼqul. Shoirning xalqona sodda uslub, oʻynoqi ohang, samimiy ruhdagi turkona sodda gʻazallari anchagina. U Lutfiy va N.ga ergashib, salafarlari uslubida gʻazallar yozishga intilgani ham koʻzga tashlanadi. Misol tariqasida uning:

*Ey bexabarim, xoh inon, xoh inonma,
Kuydi jigarim, xoh inon, xoh inonma, –*

matlaʼsi b-n boshlanadigan gʻazalining malik ulkalom Lutfiyning:

*Sensan sevarim, xoh inon, xoh inonma,
Qondur jigarim, xoh inon, xoh inonma, –*

matlaʼli gʻazalini eslatishini,

*Yor dardi joni bemorimda boʻlgʻay koshki,
Jismi ozori tani zorimda boʻlgʻay koshki, –*

misralari b-n boshlanadigan gʻazalining esa N. ning “koshki” radifli gʻazallari taʼsirida yaratilganini koʻrsatib oʻtish kifoya. “Bu hol, birinchidan, B.ning XV asrdagi oʻzbek adabiyotining ulkan vakillari ijodidan yaxshigina xabardorligidan, ikkinchidan esa N. va Lutfiylarning B. yashab ijod etgan muhitda ham katta shuhratga ega ekanliklaridan dalolat beradi. Albatta, B. oʻz sheʼrlarini ustozlarining sheʼriyatidan oʻtkaza olmagan. Shunga qaramay, til va uslub, mavzu-mazmun jihatidan ularning asarlaridagi monand gʻazallarining bunyod etilish fakti eʼtiborga loyiqdir” (B. Valixoʻjayev).

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдик, 1-4-жылдар. – Т., 2011; Девони Байрамхон Хони Хонон. Карачи, 1971; Хони Хонон Муҳаммад Байрамхоннинг туркий девони. Мозори Шариф, 1373 (х.); Асрлар нидоси. – Т., 1982. Байрамхан. Туркмен дивани. Ашгабат, 2000; Байрамхон. Девон. – Т., 2013; Байрамхон. Рубоийлар // Минг бир рубоий. – Т., 2009; Ҳасанхожа Нисорий. Музаққури аҳбоб. – Т., 1993; Ўзбек адабиёти тарихи. 3-жилд. – Т., 1978; Очилов Э. Саркарда ва шоир // Барҳаёт сиймолар. – Т., 2012.

E.O.

BALINOS (eramizdan oldingi 79-23-yy.). – 1. N.ning “Т.А.Н.” asarida zikr etilgan hakim. N. uni Aristotelning shogirdi va Aleksandriya minorasi tilsimi ham B.ga tegishli ekanini aytdi. Lekin bizga bu qanday tilsim ekani maʼlum emas. N. uning mamlakatning obodligi shohning eldan koʻp yo oz olishi yoxud unga koʻp yo oz berishi b-n, boshqacha qilib aytganda, xalqqa solinadigan soliq va odamlarning daromadi b-n bogʻliq ekani haqidagi fikrini ham keltirgan. 2. “S.I.” dostonidagi personaj. N. dostonida bu adabiy personajning mavjudligi, albatta, “Т.А.Н.”da

tilga olingan hakim B. shaxsi b-n bog'liq. Mazkur personaj dostonning bir qator boblaridagi voqealarda ishtirok etadi. Iskandarning taxtga o'tirishi tasvirlangan XIX bob bunga misol bo'ladi. Iskandar hukmdor bo'lishga rozilik bergandan keyin Arastu o'rnidan turadi va tojni olib Iskandarning boshiga kiydiradi. Shundan keyin Iskandarning bir qo'lidan Arastu, bir qo'lidan B. ushlab uni taxtga chiqaradilar:

*Rizo zohir etgach shohi navjuvon,
Arastuyi farzona qo'pti ravon.*

*Olib tojni aylabon arjumand,
Aning boshidin ayladi sarbaland.*

*Ravon tutti aytib sano bir qo'lin,
Balinosi dono yano bir qo'lin.*

*Ikki ganji hikmat oni yo'ldabon,
Chiqardilar avrang uza qo'ldabon.*

N. bu ikki buyuk hakimning hukmdorni taxtga o'tqazishini alohida tasvirlashi ostida chuqur ramziy ma'no bor – bu Iskandarning hukmronligi aqlga, ilm-hikmatga asoslanishini va umuman, davlat boshqaruvida hakim va olimlar, ilmning katta o'rin tutishi lozimligi haqidagi fikrni asoslashga harakat qiladi. N. Arastu va B.ni ta'riflab, ularning birini Xizrqa, ikkinchisini Ilyosga qiyos qiladi:

*Arastu bila – yo'q – Balinos edi,
Ki bu Xizr edi, ul bir Ilyos edi.*

Dostonning LXXXI bobida Iskandarning o'limidan so'ng yetti nafar hakimlar unga ta'ziya bildirish u-n yuborilgani hikoya qilinadi. Ular orasida B. ham bor edi. U Suqrot dan so'ng so'z oladi va onaga tasalli berish u-n bir qator hikmatli, dono fikrlarni bayon etadi.

Ma'lumki, Iskandar huzurida yuzlab hakimlar bo'lgan. Ulardan o'ntasi alohida e'timod qozongan bo'lib, ular kecha-kunduz Iskandar oldida bo'lganlar. B. ham ana shu o'nlikka kir-

gan. N. dostonda ularning nomini ham qayd etadi:

*Falotun, Arastu, Balinos ham,
Yana Arashmidus, Shaminos ham.*

*Qilinmun-u Volis-u Farfurnus,
Ki Suqrot-u Hurmus kubi xokbo's.*

Ad.: Алишер Навоий. Саҳди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

BALO (ar.) – 1. Ofat, ziyon, musibat, badbaxtlik. 2. Qiyinab yoki siyilab insonni sinash, imtihon. 3. Qiyinchilik, mashaqqat. 4. Favqulodda toqatni talab qiladigan ish. 5. Ajoyib, g'aroyib. 6. Ne'mat; ba'zida ne'mat va zahmat. 7. Majoziy kinoya vositasida ma'shuqa, mahbuba.

Tasavvufda solikning ishqini yanada kuchaytiradigan ilohiy imtihonlarga B. deyiladi. So'fiylarga ko'ra, Allohning turli balolar orqali imtihon qilishi bandani unga yaqinlashtiradi. N. ijodida B. so'z va termin sifatida ko'p qo'llaniladi. M-n, B. radifli g'azalida yozadi:

*Istamankim, ishq mendin o'zgani qilg'ay asir,
Hech kishiga bo'lmasun, yo Rab,
manga bo'lg'an balo...*

*Vaslida rashk o'lturur, hajrida – g'am,
vahkim, manga
Vasl aro bo'lg'an balodur,
hajr aro bo'lg'an balo.*

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Баҳори Ажам. Жилд 1. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик, 1-жилд. – Т., 1983; Uludağ S. Tasavvuf terimlari sözlüğü. – Istanbul, 2005; Саҷжодий С.Ж.

Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний.
– *Техрон, 1379 (х.-ш.).*

M.A.

BALO SAHROSI – N. asarlarida balo b-n aloqador “joy” nomlari keladi. “Balo chamani”, “Balo vodiysi”, “Balo tog‘i”, “Balo afloki”, “Balo qo‘rg‘oni”, “Balo bozori”, “Balo dashti” kabilar b-n bir qatorida Balo sahrosi deb ham qo‘llaydi. “H.A.” dostonining to‘qqizinchi maqolatida “Ishq o‘ti”ni ta’riflab, shunday deydi: “Ishq o‘ti ta’rifidakim, uning shu’lasi balo sahrosining lolalaridur, cho‘g‘i baloga duchor bo‘lgan ko‘ngulning qon bo‘laklaridir...”. Aslida, balo ishq va dard b-n bog‘liq. Shu bois balo sahrosi ham oshiqning mashaqqatli yo‘lidagi bekatlardan birini anglatadi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

BAL’AMI BO’UR – bani Isroil ulamolari-dan biri. Bo‘ur – otasining ismi. Duosi Xudoyi taolo tomonidan qabul qilinadigan kishi edi. Unga ismi a‘zam – Xudoning sirli va muqaddas ismi ma‘lum edi. Muso (a.s.)ni duoyibad qilgani u-n u qirq yil biyobonda sargardon bo‘ladi.

Bu shaxs haqida N. “T.A.H.”da ma‘lumot bergan. Unga ko‘ra, Yuvsha’ (a.s.) Balqo shahrini qamal qilganida podshoh Boliqning amri b-n B.B. uni ham duoyi bad qiladi. Payg‘ambar qo‘shini parokanda bo‘ladi. Shunda Yuvsha’ Haq taologa yuzlanib aytadiki: “U nohaq duo qildi. Ismi a‘zamni unga unuttirgil!” Elchisining iltimosi b-n Haq taolo B.B. ko‘nglidan ismi a‘zamni mahv etadi. Yuvsha’ qayta qo‘shin yig‘ib, shaharni zabt etadi. Islomni tark etgani u-n kofirlar qatorida B.B.ni ham qatl qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Мухаммад Фиёсиддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987.

E.O.

“BALIG‘LAR HIKOYATI” – “S.I.” dostonining LXII bobi ana shu hikoyat bayonidan iborat. Chuqur falsafiy mohiyatga ega ushbu hikoyatning mazmuni quyidagicha: bir daryoda bir to‘da baliqlar yashar edilar. Garchi daryoda, suv ichida yashasalar-da, ular buni bilmaydilar, doimo suv haqida orzu qiladilar. Ularning bu holatini muallif shunday tasvirlaydi:

*Alarg‘a mudom orzu edi suv,
Suv erdi alarg‘a mudom orzu.*

*Bo‘lub ish borig‘a suv istar fani,
Der erdilar, ulkim suv derlar ani.*

*Ne yanglig‘ ekun ta‘m-u rangi aning,
Qayu navo sayr-u darangi aning.*

Ana shu vaqtda ulardan biri qaysidir girdobda qari nahang yashashini aytadi va suvni undan so‘rash kerak, deydi. Baliqlar darhol o‘sha girdob tomonga ketadilar. Yetib kelishlari b-n girdob ularni tortib, har tomonga tarqatadi. Daryo chayqalib, ulkan nahang paydo bo‘ladi va baliqlarni birin-ketin yutib yuboradi. Nahang qornida ular o‘zlarining avval suvda yashaganliklarini fahmlaydilar.

Hikoya qissadan hissa qabilidagi ogohlantiruvchi mazmunga ega quyidagi baytlar b-n yakunlanadi:

*Netarsen tilab har ajoyibqa yo‘l,
Ajoyib erur senda, ogoh bo‘l!*

*Burunroki sud etmagay har nadam,
O‘zungni bilib, yo‘lg‘a qo‘ygil qadam.*

N. dostonlaridagi boshqa ko‘plab hikoyatlar singari “Balig‘lar hikoyati” ham o‘zining falsafiy-didaktik mazmuni b-n muallifning g‘oya-viy-badiiy niyatlarini amalga oshirishga xizmat qiladi va “S.I.” dostonining mazkur LXII bobida o‘ziga xos o‘rin tutadi.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ўзбек

адабиёти тарихи. 5 томлик, 2-том, – Т., 1977; История узбекской литературы в двух томах. Том 1. – Т., 1982.

Q.E.

BALX – Afgʻonistonning shimoliy qismida joylashgan qadimiy shahar va viloyat. Mil.dan oldingi davrlarda paydo boʻlgan. Ahamoniylar, Iskandar Zulqarnayn imperiyasi davrlarida shu davlatlar tarkibiga kirgan. Keyinchalik bu yerda Yunon – Baqtriya, Kushon davlatlari paydo boʻlgan. VIII asrgacha B. Sosoniylar, VIII asr boshidan arablar hukmronligi ostida boʻlgan. Soʻngra maʼlum bir davrda Gʻaznaviylarga, XII–XIV asrlarda chingiziylarga boʻysungan. 1370-y.dan boshlab sohibqiron Amir Temur va temuriylar tasarrufida boʻlgan.

B. tarixining bir necha sahifalari N.ning hayoti va faoliyati b-n bogʻliq. Sulton Husayn Boyqaro Xurosonda oʻz hokimiyatini oʻrnatgandan keyin, B.ga yurish qilgan va bu yurishda N. ham ishtirok etgan. Keyinchalik bu viloyatda N.ning ukasi Darvesh Alibek hokimlik qilgan. Darvesh Alibek isyon koʻtargan va Husayn Boyqaro unga qarshi B.ga qoʻshin tortganda N. u b-n birga boʻlgan. Isyon bartaraf qilinganda Husayn Boyqaro Darvesh Alibekni afv etgan edi. Lekin Hisor viloyatiga yurishga tayyorgarlik chogʻida u Darvesh Alibekni hibsga olishga buyurgan. N.ni B.ga qoʻyib oʻzi Hisor viloyatiga lashkar tortgan (1494). Oxirgi marta N. B.ga 1498-y.da kelgan. U paytda B. hokimi Badiuzzamon mirzo boʻlib, u otasiga qarshi isyon koʻtargan edi. Badiuzzamon N.ni yaxshi kutib olib, katta izzat-hurmat koʻrsatgan. N.ga boʻlgan hurmati tufayli hamda uning nasihati va samimiy soʻzlaridan taʼsirlangan shahzoda yarashishga rozi boʻlgan esa-da, Xadichabegim va Nizomulmulklarning teskari harakatlari va makrlari tufayli sulh tuzilmagan va N. Hirotga qaytgan.

N. B.dagi adabiy hayotni, u yerdagi shoirlarni yaxshi bilgan. “M.N.” tazkirasida u Mavlono Sohib Balxiy, Said Kamol Kachkul, Mavlono Muhammad Amin, Mavlono Atoiy, Mavlono

Kamoliy, Hajriy, Mavlono Majnuniy kabi balxlik ijodkorlar haqida maʼlumot bergan.

N. “T.M.A.” asarida B.ni Hushangshoh tomonidan barpo etilgan, deb yozadi. “S.I.” dostonida ham B.ning taʼrif va tavsifiga toʻxtalib oʻtgan:

*Ki, anhuri obod etib mulki Balx
Ki, andindurur xasmning ayshi talx.*

*Hamul Balxkim, qildi Hushangshoh,
Jahondin guzin aylabon taxtgo.*

*Maqomi – Birohimi Adham kelib
Ki, gardi rahi charxi aʼzam kelib.*

Ad.: ЎзМЭ. 1-жилд. – Т., 2004; Низомиддин Шомий. Зафарнома. – Т., 1996; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

BALX QAMALI(1472) – N. ishtirok etgan harbiy yurishlardan biri. 1472-y.da Balxda Ahmad Mushtoq isyon koʻtargan. Sulton Husayn Boyqaro Balxga lashkar tortib, uni qamal qilishga majbur boʻlgan. Uning qoʻshini Balxni qamal qilgan. N. ham u b-n birga edi. Sulton Husayn Balx atrofini oʻrab olgan qoʻshiniga shaharning mudofaa devorlari va darvozalarini taqsimlab bergan. Har bir bek, qoʻshin boshligʻi oʻziga tegishli joyga oʻrnashib, qamalni davom ettirgan. Sultonning oʻzi shoh Husayn burjiga joylashgan. N.ning ishtiroki haqida Xondamir shunday yozadi: “Sulton hazratlarining yaqin doʻsti amir Alisher Shirxor darvozasini askargoh qildi”. Maʼlumki, har bir amir harbiy yurishlarda va janglarda oʻz harbiy qismi b-n ishtirok etgan va ularga qoʻmondonlik qilgan. N. ulugʻ amir rutbasiga ega edi, binobarin unga qarashli navkarlar ham boshqa amirlarnikidan koʻp boʻlgan. Qamal bir necha oyga choʻzilgan va qattiq janglar boʻlgan. Lashkarda gʻalla va oziq-ovqat qolmagani u-n

Sulton Husayn N.ni Hirotda yuborgan. N. far-monga binoan, Xuroson viloyatidan ikki-uch ming xarvor g'alla to'plab, Balxga yuborgan. Oziq-ovqat yetib kelgandan keyin Husayn Boyqaro qo'shini Balx qal'asiga hujum qilib, uni egallagan.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. – Т., 2013.

Q.E.

BANG (f-t.) – kayf beruvchi va sarxush qiluvchi o'simlik, ko'knori, nasha. Mumtoz adabiyotda bang riyokor, ikkiyuzlamachi, munofiq kishilarga nisbatan ishlatilgan badiiy timsoldir. N. she'riyatida ham mana shunday mazmunda qo'llanilgan B. badiiy adabiyot namunalaridagi qator g'oya va obrazlarning mushtarakligiga dalolat etadi:

*Shayx johil bo'lmoq o'z asrori birla munbasit,
G'aflat ahli bang ila qilg'an kebidur inbisot.*

Ad.: Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 2 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2006; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

M.A.

BANI ISROIL – Ya'qub (a.s.)ning avlodi. Isroil – Ya'qub (a.s.)ning laqabi. Yahudiy tilida Isro – tanlangan, Il – Xudo, ya'ni Xudo tomonidan tanlangan kishi degani. Ba'zilar Isroil – Xudoning bandasi ma'nosini bildiradi ham deyilar. N. "T.A.H." asarida B.I.ga oid juda ko'p ma'lumotlarni bayon etadi. N. ham B.I.ning Ya'qub (a.s.) avlodi ekanini ta'kidlaydi. "Isroil" so'zining lug'aviy ma'nosiga N. to'xtalmaydi va Isrois (a.s.)ni Isroil deb atalganini qayd etish bilan cheklanadi: "Ya'qub (a.s.) – payg'ambar mursal-dur... Va Isroil ani derlar".

Manbalarda B.I. ning asbat (asbot)dan tarqalgan qavm ekani aytilgan. N. ham buni tasdiqlaydi (bu haqda "Asbat" (Asbot) maqolasiga qarang).

"T.A.H."da hikoya qilingan payg'ambarlar haqidagi qissalarning katta qismi B.I. b-n bog'liq.

liq. Zero, payg'ambarlar, asosan, shu qavmdan chiqqan. Muso (a.s.), Horun (a.s.), Yuvsha' (a.s.), Qoluj (a.s.), Xizr (a.s.), Ilyos (a.s.), Yunus (a.s.), Ashmunl (a.s.), Dovud (a.s.), Sulaymon (a.s.) va boshqalar shular jumlasidan bo'lib, ularning kishilarni Haq dinga da'vat etganlari, bu yo'lda olib borgan kurashlari N. asarida o'z aksini topgan.

N.ning B.I. va qibtiylar o'rtasidagi munosabatlarga oid ma'lumotlari alohida diqqatga sazavordir. Ulardan ma'lum bo'lishicha, B.I. uzoq vaqt davomida qibtiylar hukmronligi ostida yashagan. Ular qibtiylarning xizmatlarini qilib kun ko'rgan va huquqsiz toifa bo'lgan. Qibtiylar va Fir'avn tomonidan B.I. ga qilingan zulm va B.I.ning arosatda yashagani N. asarida batafsil ko'rsatib berilgan. N.ning fikricha, B.I. ni Muso (a.s.) qibtiylar zulmidan xalos etgan. "T.A.H."da bu haqda batafsil so'z yuritiladi.

B.I. b-n bog'liq muhim voqealardan biri Tavrotning nozil bo'lishidir. N. yozishicha, B.I. Muso (a.s.)dan Tangridan ular u-n alohida bir shariat so'rab berishini iltimos qilgan. Muso (a.s.) Yaratganga munajat qiladi va unga javoban Turi Sino tog'iga borib, o'ttiz kun ro'za tutish lozimligi haqida xitob qiladi. Muso (a.s.) bu amrni bajargandan so'ng yana o'n kun davom ettirish, shundan so'ng o'n lavhdan iborat shariat buyuriladi. B.I. bu vaqt ichida Somiriy so'zi b-n go'solaparastlikni qabul qiladilar va buning u-n Tangrining g'azabiga uchrab, qirg'in qilinadi. Muso (a.s.) duosi b-n qirg'in to'xtaydi. Muso (a.s.) yana munajat qiladi va Tavrot nozil bo'ladi.

B.I. b-n bog'liq qissalarning ko'pchiligi Sharqda juda mashhur bo'lib ketgan Sulaymon (a.s.) qissalari shular jumlasidan bo'lib, ular badiiy adabiyotda, shu jumladan, N. asarlarida ham o'z aksini topgan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулки аҷам. ТАТ. 10 жилдлик, 8 жилд. – Т., 2011; Рабғузий. Қисаси Рабғузий. – Т., 1991.

E.O., D.A.

BARAHMAN (h.) – kelib chiqishi bo'yicha qadimiy koshinlar; otashparastlar ibodatxonasi

ruhoniysi; butparast va zunnor taqib yuradigan kishi; butparastlar va otashparastlar piri va murshidi. Keyinchalik hindlarning oliy tabaqasiga aylangan. Hind hakim va donishmandlari ham B. deb yuritilgan. N. ijodida ham B. bir qancha ma'nolarida keladi. M-n:

*May ber, ey barahman, ar mug'bacha
ishqida ko'ngul
Bo'lsa badmast firoqi bila ta'zir etayin.*

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Фиёс ул-лугот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1969; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 1-жилд. – Т., 1983; Бурҳони қотей. Жилд 1. – Душанбе, 1993; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

E.O., M.A.

BARBAT – yoy shaklida yasalgan qadimgi chertma torli soz, cholg'u asbobi. B.ning kosasi katta, dastasi esa qisqa bo'ladi. Lug'aviy ma'nosi: o'rdakning siynasi. Mazkur musiqa asbobi o'rdakning siynasiga o'xshagani u-n shunday atalgan. Ba'zilar bu sozni udga o'xshatadilar. N. "S.S." dostonida mana bu shaklda keltiradi:

*Bovujudi jamodi fitnafigon,
Bor emish xushnavo-yu barbatzan.*

Barbatzan – B. chaluvchi ayol ma'nosida kelgan.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Фиёс ул-лугот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; ЎзМЭ. 1-жилд. – Т., 2000; Бурҳони қотей. Жилд 1. – Душанбе, 1993.

E.O.

BARDA' (ar. – egar) – Ozarbayjon Respublikasidagi shahar. Mil. IV asrdayoq mavjud bo'lib, V asrda birmuncha vaqt Perozapat deb ham atalgan (sosoniylardan Feruz nomi b-n bog'liq

bo'lsa kerak). VIII asr boshida arablar tomonidan zabt etilgan Sharq karvon yo'llari kesishgan joyda joylashgani u-n yirik savdo-hunarmandchilik shahriga aylangan. Urushlar, xususan, mo'g'ullar istilosi natijasida tanazzulga yuz tutgan. Arranlar hokimiyatining poytaxti bo'lib, X asrdan keyin poytaxt Ganjaga ko'chgan. N. "F.Sh." dostonining xotima bobidagi faxriya yo'sinida bitgan baytlaridagi Nizomiy madhida uni tilga oladi:

*Nizomiy olsa Barda' birla Ganja,
Qadam Rum ahlig'a ham qilsa ranja.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; ЎзМЭ. 1-жилд. – Т., 2000.

E.O.

BARZAX (ar.) – ikki muxolif tomonning bir-biriga munosabati bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar, bir-biriga zid ikki narsaning oralig'i. M-n, a'rof jannat b-n do'zax, zamon o'lim b-n qiyomat, maymun inson b-n hayvon o'rtasidagi oraliq; to'siq. Majoziy ma'noda, asosan, a'rof ma'nosida qo'llanadi. N. asarlarida ham B.ning shu ma'nolari ko'zga tashlanadi. M-n:

*Anushervon garchi kofir edi,
Vale adl zotida zohir edi.*

*O'run garchi kofirg'a do'zaxdurur,
Aning addin o'rni barzaxdurur.*

Olami barzax – o'lim b-n qiyomat orasidagi arvohtar olami.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Мухаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-лугот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Жилд 2. – Душанбе, 1988; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1959; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 1-жилд. – Т., 1983.

E.O.

BARLOS / Barulas / Ballos – o‘zbek xalqi tarkibiga kirgan qabilalardan biri. XIII asrning 2-yarmida Ila (Ili) daryosi bo‘ylaridan O‘rta Osiyo hududiga ko‘chib kelgan va XIV–XV asrlarda Movarounnahrning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida muhim rol o‘ynagan. Amir Temur B. qabilasidan bo‘lib, sarkarda va viloyat amirlarini, asosan, shulardan tayinlagan. B.larning bir guruhi *temuriylar* va *boburiylar* davrida Afg‘oniston va Hindiston hududiga ko‘chib o‘tgan. B.lar turkiy tilning qorluq-chigil lahjasida so‘zlashgan.

Nizomiddin Shomiy “Zafarnoma” asarining “Amir Sohibqironning Qarobog‘da qishloq qilgani bayonida” nomli bobida Sohibqironning suvi qurib qolgan bir daryodan yana suv oqishini ta‘minlab juda katta obodonchilikni yo‘lga qo‘ygani va ushbu daryoni o‘z qabilasi nomi b-n atagani to‘g‘risida ma‘lumot beradi: “Biroq, albatta, bizdan ham biror yodgorlik qolishi lozimki, zamonlar o‘tishi b-n bizning nomimiz saqlanib qolsin va uning ajru savobi beandoza bo‘lsin”. Shundan so‘ng u nahrni qazishga buyurdi... Uni bir oy muddatda tamomlab, suv yurgizdilar. Amir Sohibqiron u anhorga *Nahri Barlos* deb nom qo‘ydi, toki u ulug‘ xonadonning nomi shunday xayrli ish vositasi b-n zamonah sahifasi yuzida boqiy qolg‘ay!” Barloslarning bir guruhi Hindiston hududiga ko‘chib o‘tgan. XIX asrda birgina Dehli shahri atrofida 15 ming barloslar yashagani tarixiy manbalarda qayd etilgan. Ammo barlos qabilasining asosiy qismi O‘zbekistonning janubiy hududlarida qolib, dehqonchilik va chorvachilik b-n mashg‘ul bo‘lgan.

N. asarlarida, xususan, devonida B. nomiga bir necha o‘rinlarda duch kelinadi. G‘azallarda, ko‘pincha, B. termini Tarxon urug‘i b-n birga qo‘llanganini ko‘rish mumkin:

*Ey Navoiy, naylay el tarxon bila barlosini
Kim, berur ko‘nglumga holo molish
ul sho‘xi malash.*

*Solmoq o‘t barlos-u tarxon orazi ne sudkim,
Bizni kuygan chehra birla bir yasoqi kuydurur.*

*Ey Navoiy, piri soqiyvashqa andoq men xarob
Kim, unutmishmen jahon tarxon ila barlosidin.*

Shuningdek, N. aksar o‘rinlarda muayyan urug‘ nomi b-n bog‘liq biror kechinmani badiiy so‘zda manzaralashtirar ekan, ma‘shuqa tilga olinayotgan urug‘ nomiga Lo‘li, Lo‘livash qarshi qo‘yiladi. Bu esa N. asarlarida tilga olingan urug‘ vakillari jang-u jadalda ham, aql-u husnda ham tengsiz bo‘lib, doim kishilarni hayratga solib kelgani ma‘lum bo‘ladi.

*Navoiy sevdi bir lo‘liyni kezdeg rub‘i maskunda,
Agar arlot, agar barlos, agar tarxon, agar sulduz.*

N. “V.” asarida “Barlosiynihod ozodalar” tarzida ibora qo‘llar ekan, Husayn Boyqaroga tobe‘ bo‘lgan bekdoda va amaldorlar safida B. amirlari ham bo‘lganini maxsus qayd etib o‘tgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 1-жылд. – Т., 2000; Навоий асарлари лугати. Тузувчилар: Порсо Шамсиев, С.Иброҳимова. – Т., 1973; Низомиддин Шомий. Зафарнома. – Т., 1996; ЎЗМЭ. 1-жылд. – Т., 2002; Абулғози Баҳодирхон. Шажарайи турк. – Т., 1992.

B.R.

BARLOS BEKLARI – Barlos urug‘iga mansub beklar. Amir Temur ushbu urug‘ga mansub bo‘lgani va temuriy hukmdorlarga sharafli xizmatlar qilgani u-n barlos zodagonlari yuqori mavqe va nufuzga ega bo‘lgan.

N. davrida ham barlos beklari Xurosonning siyosiy-ijtimoiy hayotida muhim rol o‘ynagan. Husayn Boyqaro hukmronligining dastlabki yillari amir Muzaffar barlos uning huzurida amir ul-umaro (ulug‘ bek) edi. Sulton Husayn Boyqaro 1472-y.da N.ga beklilik (amirlik) rutbasini berganda barlos amirlaridan amir Muzaffar barlosdan boshqa hech kim N.dan oldin muhr bosmasin, degan farmon chiqargan.

BAROATI ISTIHLOL – “Baroat” ilmda yoki boshqa narsalarda o‘z tengqurlaridan ustun bo‘lmoq, “istihlol” esa yangi oyni ko‘rmoqdir. Istihlohda she‘r, kitob yoxud muayyan bobni asosiy maqsadga, keyingi mazmunga nozik ishora qilish b-n boshlash san’atini anglatadi. M-n, N. “S.”sining ko‘p bandlari baroati istihlol sifatida boshlanadi. “F.K.”dagi Suhayliygа bag‘ishlangan band:

*Soqiyo, jomga quy maydin sel,
Mayi xurshid-u aning jomi **suhayl**.*

Jomiy haqidagi band:

*Soqiyo, **jom** ketur daryovash,
Ki zamone bo‘layin daryokash.*

Pahlavon Muhammadga bag‘ishlangan band:

*Soqiyo, **pahlaviy** oyin may tut,
Pahlaviy lahn ila ko‘nglungni ovut!*

*Pahlavonona ketur sog‘ari jarf,
Quyubon maydin anga bahri shingarf...*

N.ning B.I.dan xoli asari yo‘q deyish mumkin. Chunki u barcha asarlarining muqaddimasi-da uning nima maqsadda yozilgani haqida ma‘lumot berish barobarida, unda nima mavzuda so‘z borishini ham, albatta, aytib o‘tadi. “X.” dostonlari boblari sarlavhalari esa ayni jihatdan B.I. san’atining badiiy barkamol namunalari. M-n: “Majnunning atosi ani ishq bodiyasidin kelturub, Ka‘ba tavfig‘a olib borg‘oni va ul munojot bahonasi bila ko‘nglidagi chirni yozg‘oni va duo qilmoq taronasi b-n xotiridag‘i maxfiy maqosidin tilidin chiqarg‘oni va Arafot ahlidin arasot qo‘porg‘ani” yoki “Xoqonning o‘z gavharin xazoyin g‘aroyibi, balki g‘aroyib xazoyinig‘a kiyurmog‘i va aning ko‘ziga sangpora ushoq toshcha va qizil oltun qaro tufrog‘cha ko‘runmay, ko‘zi jaz‘i billuriy durjg‘a tushub, suvda mehri xovariydek billurda oiyinai Iskandariyg‘a tushgoni va ul ko‘zgu tilismidin g‘arib suratlar anga yuz ko‘r-

guzub, ko‘ngli ko‘zgu aksidek iztirobga tushgani”. Ko‘rinib turganidek, sarlavhaning o‘zidayoq boblarda nima haqda so‘z borishi aniq-tiniq aytib qo‘yilgan. N. “N.M.” tazkirasining muqaddimasi-ustoz Abdurahmon Jomiyning shayx-u avliyolar haqidagi “Nafohat ul-uns” tazkirasini turkiy tilli o‘quvchilar ham bahramand bo‘lishi u-n yigirma yil davomida tarjima qilish niyatida yurgani va nihoyat bu ulkan va xayrli ish muyassar bo‘lganini aytar ekan, tarjima jarayonida o‘zi amalga oshirgan o‘zgarishlar, qisqartirishlar va qo‘shimchalar haqida ma‘lumot berish b-n birga, asarining mazmun-mundarijasini ham bayon qilib ketadi.

N. Samarqanddan Sayyid Hasan Ardasheriga yozgan she‘riy maktubida an’anaviy hamd-u na‘t va ustoz sha‘niga madh-u sanodan keyin o‘zining nega vatanni tark etishi sababini tushuntirib beradi va o‘quvchi bundan masnaviyda nima xususida so‘z borishini taxmin qiladi:

*Chu holimdin ahbob ogoh emas,
Degaylar hadiseki, dilxoh emas.*

*Ayon bo‘lg‘ay ollingda hangomaye,
Bitilmak manga farz edi nomaye.*

*Sanga holatimni ayon aylamak,
Bu azmim vujuhin bayon aylamak.*

*Manga necha nav’ o‘ldi bechoralig‘ –
Ki, ollimg‘a tushti bu ovoralig‘.*

Xullas, Atoulloh Husayniy ta‘biri b-n aytganda, B.I.ga rioya qilgan muallif boshqalardan “kalam ibtidosin maqsadg‘a munosib qilmoqliqta diqqati nazar qilg‘anlig‘i bila ustun bo‘lur”.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоба. Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2002., № 6; Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ-ус санойиъ (А. Рустамов таржимаси). – Т., 1989; Зеҳний Т. Санъати суҳан. – Душанбе,

1967; *Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1969; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.*

E.O., M.A.

BAROT – oʻrta asr musulmon davlatlarining pul-moliya tizimida muhim oʻrin tutgan hujjat. Davlat xazinasining kirim-chiqimlari B. asosida amalga oshirilgan. Xazinadan beriladigan mablagʻlar u-n B. yozilgan va shundan soʻng unda koʻrsatilgan miqdordagi pulni olish mumkin boʻlgan. Fuqarolardan davlat hisobiga undiriladigan mablagʻlar ham B. vositasida olingan. Oʻsha vaqtlarda qandaydir sabablar b-n yoki amaldorlarning masʼuliyatsizligi sababli B.larning oʻz vaqtida yozilmasligi oqibatida odamlarning maosh hamda boshqa zarur mablagʻlarni oʻz vaqtida olmasligi holatlari yuz berib turgan.

N. “M.N.”da Gavharshodbegim madrasasining talabalari shu masala boʻyicha uning oldiga shikoyat b-n kelganliklari haqida yozadi: “Gavharshodbegim” madrasasining talabasi, sohib jamʼ vazifalarin kechroq B. bitadurgʻon uchun shikoyatga bu faqir qoshigʻa keldilar. Ittifoq bila soʻzni ul ayturgʻa muqarrar qilgʻon ermishlar. Faqir jamoati kasir koʻrdum ersa soʻzlarin soʻrdum. Aning taqirigʻa havola qildilar. Andin soʻruldi, ersa bu iborat bila takallum surdikim “barot namenavisad”. Va rangining hurmati bor uchun mutoyiblari ani “surx qalb” derlar. Bu matlaʼ aningdurkim:

*Joni man toza shud az laʼli tu xunxoriyi dil,
Baʼdaz in movu sari koʻyi tuvuz zoriyi dil.*

Xazinadan beriladigan pullar u-n yoziladigan B.lar masalasida koʻpincha beparvolikka yoʻl qoʻyilsa-da, odamlardan xazinaga toʻlash u-n yozilgan B.lar xususida amaldorlar qattiq turganlar va har qanday yoʻl b-n ham undirib olganlar. Shu sababli aholi bundan qoʻrqqan hamda oʻz vaqtida toʻlab qutulishga intilgan. Xondamir “Makorim ul-axloq”da shu b-n bogʻliq boʻlgan, ayni paytda N.ning ushbu hujjat kuchidan ezgulik yoʻlida us-

talik b-n foydalanganini koʻrsatuvchi bir voqeani hikoya qiladi: N. Hirotdagi Jomeʼ masjidini taʼmirlash paytida binoning yozuvlarini bitishni Mirak naqqoshga topshirgan edi. Bunda u oʻz odatiga koʻra, uni ragʻbatlantirishni unutmagan, Mirak naqqoshga ish haqi oldindan toʻlab qoʻyilgan edi. Shunday boʻlishiga qaramay, naqqosh beparvolik va dangasalikka berilib, oʻziga topshirilgan ishni bajarishni orqaga suradi. Yozuvlar bitib boʻlingandan keyin binoni bezashlari lozim boʻlgan naqqoshlar ham unga qarab ishlolmay turadilar, nasihat ham, qattiq gaplar ham Mirakka taʼsir qilmaydi. Shunda N. devoni oliydan Mirak naqqosh nomiga boshqa yozish haqida topshiriq beradi. B. chiqqandan soʻng, naqqoshga uni koʻrsatib, devoni oliydan olingan 5 ming dinor mablagʻni qaytarishni talab qiladilar. Vahimaga tushgan Mirak N.dan ushbu B.ni bekor qilish chorasini koʻrishni soʻrab, yalinadi. N. unga “Barotni qaytarish oson ish emas, lekin siz uchun urinib koʻramiz. Lekin siz ham masjid binosining yozuvlarini tugatib berishingiz kerak”, – deydi. Mirak naqqosh darhol rozi boʻladi. N. huzurida undan bu borada tilxat yozdirib oladilar. Shundan soʻng Mirak qattiq ishga kirishgan va Xondamirning yozishicha, to ish tamom boʻlgunicha haligi B. vahimasidan tashqariga ham chiqmagan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

BARSISO – nihoyatda xudojoʻyligi, oʻta taqvodorligi b-n dong taratgan, lekin oqibatda shayton vasvasasiga uchib, kofir va badnom boʻlgan zohid. “T.A.H.” asarida N. uni B. obid tarzida zikr etadi. Baʼzilar uni valiy ham deyidilar. M-n, Maxtumquli yozadi:

*Qirq ming muridi ham bor edi komil,
Oʻzi bir eshondir – piri mukammil.*

*Oxirida bir ish qildi ul johil,
Xudo uning yuzin qaro ayladi.*

*Bo‘lib erdi o‘zi vosili dargoh,
Nomi erdi uning Shayxi Barsiso...*

B. haqidagi rivoyat diniy-didaktik asarlarda turli ko‘rinishlarda uchraydi. Keng tarqalgan shaklida keltirilishicha, hajga ketayotgan aka-ukalar taqvodorligi b-n tanilgan B.ga yolg‘iz singillarini omonat qoldirib ketadilar. Shayton yo‘ldan urgan B. esa qiz b-n zino qilib, keyin aybini yashirish u-n uni o‘ldiradi. Akalarini esa xastalikdan vafot etdi deb aldaydi. Lekin shaytondan sirni bilgach, uni tutib o‘ldirmoqchi bo‘ladilar. Shunda shayton Allohdan yuz o‘girishi evaziga uni xalos etishni taklif qiladi. U Xudodan yuz o‘girishi b-n shayton ham undan yuz o‘giradi. Qur‘oni Karimning “Hashr” surasi 16-17-oyatlarida shunga o‘xshash voqealarga ishora qilinib, shunday deyiladi: “Es-lang, u insonga: “Kofir bo‘l!” – degan edi. Endi qachonki (inson) kofir bo‘lgach, (shayton unga): “Albatta, men sendan bezorman. Zero, men barcha olamlar Parvardigori bo‘lmish Allohdan qo‘rqurman”, – dedi. Bas, ikkisinin (shayton va uning so‘ziga kirib kofir bo‘lgan insonning) oqibati do‘zaxga kirib, unda mangu qolishlari bo‘ldi. Zolim kimsalarning jazosi shudir!” Ma‘lum bo‘ladiki, shayton insonni yo‘ldan ura olsa ham, uni Allohning qahridan muhofaza qila olmaydi.

“T.A.H.”da keltirilishicha, Iso (a.s.)dan keyin bani Isroil qavmidan chiqqan B. obid 70 yil ibodat qilib, xalqning mehr-u ixlosini qozonadi. Shayton ahli saloh suratida uning ibodatxonasiga kelib, bir yil davomida toat-ibodatga mashg‘ul bo‘ladi. Ikki o‘rtada yaqinlik paydo bo‘lgach, shayton unga bemorlarga shifo bo‘ladigan bir ism o‘rgatadi. Shu orqali u ko‘p kasallarni davolab, hakimlikda dong taratadi. Ovozasi shoh saroyiga ham yetib, dardmand malikani davolash u-n xonaqohida qoldirib ketadilar. Beqiyos husn-u jamol sohibasini ko‘rib, shayton vasvasasiga uchragan B. qiz b-n zino qilib, so‘ng gunohini bекитish maqsadida uni xilvat bir yerga dafn etadi. Shoh mulozimlarini esa “Qayoqqa chiqib ketganini bilmayman?” – deb aldaydi. Lekin nayrangi fosh bo‘lib, shoh uni qiynab o‘ldirishga hukm etadi. Shunda shayton: “Menga sajda qilsang, seni bu balodan qutqara-

man!” – deb yana fitna qiladi. B. bunga rozi bo‘ladi. Lekin qatldan qutula olmaydi.

N. bunday rivoyatlar nafsigga qul bo‘lgan inson oxir-oqibat sharmanda-yu sharmisor bo‘lishidan bizni ogohlantiradi.

Ad.: Куръони Карим (А.Мансур тарж.). – Т., 1992; Ислом (энциклопедия). – Т., 2004; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Муҳаммад Фиёсиддин. Фиёс ул-дуғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Бурҳони қотей. Жилд 1. – Душанбе, 1993; Махтумқули. Булбул ноласи (Э.Очилов тарж.). – Т., 2014.

E.O.

BARTOLD Vasilyevich (1869, Sankt-Peterburg – 1930, Leningrad) – ko‘zga ko‘ringan tarixchi olim, shuningdek, rus sharqshunosligi maktabining asoschilaridan biri. U 1869-y.ning 3-noyabrida Peterburg shahrida tug‘ilgan. B.V.V.ning Sharqqa qiziqishi, maktab davrlaridan boshlangan va 1887-y.da u Peterburg davlat universitetining sharqshunoslik fakulteti, arab-fors-turk-tatar tillar yo‘nalishiga o‘qishga kirdi. N.I.Veselovskiy, V.A.Jukovskiy, V.R.Rozen singari sharqshunoslarning ma‘ruzalari, shuningdek, universitetning boy kutubxonasi B.V.V.ning chuqur tahlil qila oladigan kuchli olim bo‘lishiga yordam berdi. Akad. B.V.V. olib borgan tadqiqotlarning ahamiyatli tomoni shundaki, u nafaqat Sharq tarixini, balki madaniyati, dini va adabiyotini o‘rgandi.

Rus akademigi 1930-y.da olamdan o‘tgan, olimning butun hayot yo‘liga oid ko‘zga ko‘ringan tadqiqotni B.V.Lunin o‘zining “V.V.Bartoldning hayoti va faoliyati” (Tashkent, 1981) risolasi misolida amalga oshirgan bo‘lsa, I.I.Umnyakova “Аннотированная библиография трудов академика В.В.Бартольда” (М., 1976) kitobi b-n Luninning izlanishlarini to‘ldirishga erishdi.

Aytish joizki, akad. B.V.V.ning 9 jildli asarlar to'plamida, nafaqat O'rta Osiyo tarixi, madaniyati va adabiyoti haqida so'z boradi, balki temuriylar davrida mamlakatning siyosiy-ijtimoiy hayotida muhim rol o'ynagan bir qator tarixiy shaxslar faoliyatiga tegishli tadqiqotlari o'rin olgan. Shundaylardan biri N.dir. B.ning izlanishlari buyuk mutafakkir shoirning siyosiy arbob sifatidagi faoliyatini yoritishga xizmat qilgan. U N.ni o'z davrining adolatli vazirlaridan bo'lganini tarixiy faktlar b-n asoslab bergan. Jumladan, olimning "Мир-Али-Шир и политическая жизнь" (Mir Alisher Navoiy va siyosiy hayot) deb nomlangan tadqiqoti mutafakkir shoirning arboblik faoliyati haqida yoritilgan muhim ish sifatida qadrlanadi. U temuriylar hukmronligi davrida mamlakatda adabiyot, san'at, ilm-fan rivojining oltin davrini N.ning vazirlik yillari b-n bog'laydi. Aniqrog'i, Samarqandda Mirzo Ulug'bek boshlagan taraqqiyparvarlikni Sulton Husayn hukmronligi sharoitiga tatbiq etganini e'tirof qiladi. B.V.V. mazkur mavzuda ilmiy izlanishlar olib borgan A.Nikitskiy va Fransua Alfons Belenning tadqiqotlariga tayangan. Shuningdek, Xondamir va Mirxond asarlarida yoritilgan tarixiy ma'lumotlardan ham foydalangan. Olim N. hayotini o'zidan ilgari kirishgan olimlar uning vazirlik faoliyatini yorqin tasvirlashga uringan bo'lsalar-da, aynan Mashhadda yashagan davrlari oydinlashmay qolib ketganini o'z tadqiqotida alohida ta'kilaydi. Shuningdek, B.V.V. o'zining ushbu monografiyasida L.Bouvatning temuriylar davrida tamaddunning gullagan va tanazzulga uchragan davrlari qiyoslangan "О цивилизации эпохи тимуридов" nomli mashhur maqolasi haqida bahs yuritadi va u Sulton Husayn hukmronligi davri, madaniyat-ma'rifatning rivojlangan yillariga umuman to'xtalmagani, aksincha, maqolada temuriylar saltanatining qulashi sabablarining biroz bo'rttirib ko'rsatilgani u-n ham tanqid ham qiladi. V.V.B.ga ko'ra, E.G.Brouning izlanishlari ham N.ning siyosiy arbob sifatidagi faoliyatini to'la ochib berolmagan.

Temuriylar saltanatining paydo bo'lish tarixidan tortib, so'nggi yillarigacha bo'lgan

davrlari qalamga olingan mazkur monografiya "Eroniylar va Turkiylar", "Hirot va uning ahamiyati", "Alisher Navoiyning kelib chiqishi va yoshligi", "Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro. Ilk kelishmovchilikka qadar", "Dahshatli yillar va saltanat tanazzuli", "Alisher Navoiy hayotining so'nggi yillari" nomli olti bo'limdan tashkil topgan. Unda olim mutafakkir shoirning aynan siyosiy arbob sifatidagi faoliyatini tarixiy manbalarga asoslanib ochib bergan. Kitob rus n.shunosligida nafaqat N. hayoti, balki o'zbek mumtoz adabiyotining yorqin jihatlari berilgani b-n ahamiyatlidir, qolaversa, unda XV asr Xurosondagi madaniy, siyosiy, ijtimoiy hayot tasviriga keng o'rin ajratilgan, ilmiy mushohada yetakchilik qiluvchi o'ziga xos tadqiqot sifatida ham qimmatlidir.

Ad.: Лунин Б.В. Жизнь и деятельность академика В.В. Бартольда. – Т., 1981; Бартольд В.В. Мир-Али-Шир И политическая жизнь. Сочинения. II том. Часть 2. Издательство Наука. – Москва, 1964.

G.X.

BASIRAT – botiniy nigoh, qalb ko'zi, g'af-latga tushmay, tuyg'ularga berilmay haqiqatni oldindan ko'rish qobiliyati. N. haqiqat sirlarini shunday ko'z b-n ko'rib, idrok etishni istagan:

*Sirri haqiqatdin o'lub bahravar,
Ayla basirat ko'zi birla nazar.*

Qur'oni Karimda ham basiratga alohida e'tibor berish lozimligi ta'kidlangan: "Sizlarga Parvardigoringizdan basiratlar (haqiqatni idrok aylash qobiliyatlari, ko'ngil ko'zlari) keldi. Kim (ularni) ko'rsa, o'zi u-n ko'rar. Kim Haqni ko'rmoqdan ko'r bo'lsa, zarari o'zigadir (An'om: 104).

B. Allohdan in'om etiladigan quvvat va ilohiy bir nur bo'lgani u-n uning imtiyozi hamda samarasi ham boshqacha bo'lgan. Bu haqda N. "... ko'zlarin basirat sham'i yorutqonlar dunyo sori ko'z solmaydurlar va ko'ngullarin hidoyat ziloli oritg'onlar olam "mehrini" zarrai ko'ngul-

ga olmaydurlar” deydi. Shuning u-n ham ulug‘ shoir faqat haqiqat yoki mohiyatni emas, balki go‘zallikni, xususan, yorning husn-u jamoli va holini ham ko‘ngul nuri b-n ko‘rish zarurligini urg‘ulaydi:

*Yoringni tanir ishiga mahorat ayla,
Diqqat ila holiga basorat ayla.*

Abdulkarim Qushayriyga ko‘ra esa “Aslida basirat va nur deyilmish narsa ma’rifatdir. Rasululloh (s.a.v.)ning “Mo‘min Alloh nuri ila nazar aylar” hadisi xuddi shu ma’noda anglashilishi kerak”. N.ning “basirat fani” iborasini qo‘llaganiga qaraganda, basiratning ma’rifatga daxldorligini ham u nazardan soqit qilmagan

Ad.: Хаққул И. Навоийга қайтмуш. – Т., 2007.

I.H.

BASIT (ar. – yoyiq) – mustaf’ilun (3-hijo qisqa, qolganlari cho‘ziq – – – V –) va foilun (2-hijo qisqa, qolganlari cho‘ziq – – V –) asllarining ketma-ket takroridan hosil bo‘ladigan bahr (mustaf’ilun foilun mustaf’ilun foilun – – – V – / – V – / – – V – / – V –). U arab nazmiga xos bo‘lib, o‘zbek she’riyatida qo‘llanmaydi. Lekin bahr xususiyatlarini tushuntirish u-n N. “M.A.”da B.i musammani solim vazniga:

*Ey sunbulung halqasi bo‘yung‘a toqib rasan,
Har tobida yuz balo, har torida ming shikan, –*

baytini misol sifatida keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10-жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ҳоҗиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т., 1998; Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т., 2019.

E.O.

BASMALA – 1. Qur’oni Karimning “Tavba” surasidan boshqa barchasi “Bismillahir roh-

manir rohiym” jumlasini iborasi b-n boshlangan. 2. Mumtoz adabiyotda ijodkorlarning o‘z asarlarini shu oyat b-n boshlashlari yoki shu oyatga bag‘ishlangan bob, muqaddima, kirish qismi. N. ham barcha asarlarini mazkur jumla b-n boshlaydi. “X.”ni, xususan, “H.A.”ni shu an’ana asosida yozadi va oyatdagi 19 ta harfni “Hurufi maxazin” badiiy san’ati yordamida talqin qiladi. “Muddasir” surasining: “Uning ustida o‘n to‘qqiz farishta qo‘riqchilik qilur”, degan 30-oyatiga, “Tavba”-surasidan boshqa suralarning boshida keladigan mo‘jizaviy kalima ekaniga, islomda har bir ish (ijodiy ish)ning “Ibtido qilinur behad mehribon, nihoyatda rahimlik Alloh nomi ila” deya boshlanishiga urg‘u beradi:

*Bismillohir rohmanir rohim,
Rishtag‘a chekti necha durri yatim.*

*Har dur anga javhari jondin fuzun.
Qiyamat aro ikki jahondin fuzun.*

*Rishtasi xud iqdi jahon rishtasi,
Dema jahon rishtasi, jon rishtasi.*

Ushbu oyat “X.”ning barcha dostoniga ham taalluqli. Bob oxirida ham N. o‘ziga murojaat qilib, ijodiy safari, ya’ni “X.”ni yozishga kirishganiga to‘xtaladi va shunday yozadi:

*Istabon, ey xasta Navoiy, navo,
Bo‘yla safarg‘a qilur ersang havo.*

*Yo‘l yomon-u yaxshisidin yema g‘am,
Bismilloh, degul-u qo‘yg‘il qadam.*

*“Hayra sanoin limufizil – karam”,
Kim karamidin erur el muhtaram.*

Bunday keng sharhlangan basmala N. uslubiga xos bo‘lib, boshqalar ijodida deyarli uchramaydi.

Ad.: Ал-Қуръон ал-Карим (таржимон ва тафсири қилувчи Олтинхон Тўра). – Т., 1994;

Алишер Навоий. *Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд.* – Т., 2011; *Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти.* – Т., 1996; *Раджабова Б. Ислом маданияти ва Алишер Навоий (Ҳ.А. мисолида).* – Т., 2015.

B.R.

BATLIMUS – qadimgi yunon faylasuf olimi Ptolemey Sharq ilmiy, tarixiy va badiiy adabiyotida shu nom b-n yuritilgan. “Т.А.Н.” asarining “Hukamo zikri” bo‘limida Jolinus hakimning shogirdi sifatida tilga olinadi. N. uning hikmatlaridan namuna sifatida: “Nekbaxt uldurkim, – el holiday pand olg‘ay va badbaxt ulkim, aning holiday el pand olg‘ay”, hikmatini keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва хукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

A.A.

BAT Lidiya Grigorevna (1900–1985) – rus yozuvchisi, tanqidchi va tarjimon. O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi (1970). U 1928-y.dan hikoya, ocherk, taqriz va qissalar yoza boshlagan. Uning o‘zbek xalqi hayoti va adabiyoti b-n yaqin aloqasi Toshkentda (1942–44) yashagan yillarida boshlangan.

N. hayoti va ijodiga bag‘ishlangan “Hayot bo‘stoni” (1948) qissasi B.L. adabiy faoliyatida muhim o‘rin tutadi. “Hayot bo‘stoni” – Bolalik yillari. Yigitlik chog‘lari. Kamolot. Keksalarining o‘git-nasihatlar kabi 4 qismdan iborat. Har bir qism “H.A.”, “S.S.” dostonlari hamda g‘azaldan keltirilgan baytlar b-n boshlanadi.

“Hayot bo‘stoni” adib M.Osim va A.Abdullayevlar tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan.

Ad.: Бать Л. Ҳаёт бўстони. – Т., 2016.

B.R.

BAFOYEV Bahrom (1940) – Sharqshunos olim, f.f. d-ri. B.B. 1968-y. “Alisher Navoiy asarlarida ism” mavzusida nomzodlik, 1989-y. “Navoiy asarlari leksikasi” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqlagan. N.ning 1959–1966-yy. da nashr qilingan yigirma to‘rt asaridagi barcha

so‘zlarni statistik jihatdan o‘rgangan. Uning hisobicha shoir o‘z asarida 26035 ta so‘z qo‘llagan. Ulardan 13000 dan ortig‘i o‘zlashma so‘zlar. Bu so‘z boyligining 53-55 foizini tashkil qiladi.

Shoir asarlarida 7973 ta arabcha, 5489 ta forscha so‘z ishlatilgan. N. turkiy so‘zlardan unumli foydalangan. Shoir asarlarida fe‘llar ko‘p uchraydi. U ko‘p ma‘noli so‘zlardan mahorat b-n foydalangan. Olim *bosh* so‘zining 40 dan ortiq uzual va okkazonal ma‘nolarda ishlatilishini ko‘rsatib bergan. Shoir omonim (*ilik-qo‘l, ilik-suyak ichidagi modda*), sinonim (*oq-safid-bayzo; surx-ahmar-humro*), antonim (*shoh-gado; jannat-do‘zax*)lardan mahorat b-n foydalangan. N. ishlatgan so‘zlarni mavzu jihatdan 31 guruhga bo‘lish mumkin. Ayrim misollar. 1. Inson tana a‘zolari: *go‘sh, qo‘l, ko‘z, dast, dimog‘*; 2. Musiqaga oid atamalar: *arg‘-anun, nay, ko‘s, maqom, mutrib, qo‘shuq*; 3. Vaqtga oid atamalar: *bahor, kech, tun, dushanba, dalv*; 4. Falakiyotga oid so‘zlar: *abr, osmon, yulduz, sitora, oy*; 5. Yozuv-chizuvga oid atamalar: *dabir, qog‘oz, varaq, kitob*.

Olimning statistik ma‘lumotlarida munozarali o‘rinlar bo‘lishiga qaramay, N. leksikasini o‘rganishda katta hajmdagi ishni bajargan. Shoir yaratgan badiiy ijod durdonalari hajm va badiiy jihatdan yuksak pog‘onada turadi. N. qo‘llagan leksika mumtoz o‘zbek tili naqadar boy ekanini ko‘rsatadi.

To‘rt jildlik “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” mualliflaridan biridir.

Ad.: Алишер Навоий асарлари лексикаси (1983), Кўҳна сўзлар тарихи (1991); Навоий асарлари лексикаси. – Т., 1983.

E.U.

BAQO (ar.) – 1. Boqiylik, abadiylik; borlik. 2. Mavjudlik, borlik. 3. Ishonch. 4. B. tasavvufda fanodan keyingi maqomdir. Orif Allohga oid haqiqatlar b-n o‘zida mavjud narsalardan kechadi va baqobilloh martabasiga erishadi. Bu martabada bashariy irodada ilohiy iroda va sifatlar namoyon bo‘ladi. B.da ikki jihatga ishora qili-

nadi. 1. Allohning xulqi b-n xulqlanish. Yomon xulqlarning, xatti-harakatlarning yo‘qotilishi fano, ularning o‘rnini ezgu xulq va go‘zal xatti-harakatlar egallashi baqodir. 2. Allohning sifatleri b-n sifatlanish. Bandaning o‘z nafsin tanishi va Allohning sifatleri b-n sifatlanishi, ezgu vasflarga sohib bo‘lishi baqodir. Imom Qushayriy va Abubakr Sarrojlarning fikriga ko‘ra, nafsida foniy bo‘lgan Haq taolo b-n boqiy bo‘lgani kabi Allohda foniy bo‘lgan ham Alloh b-n boqiy bo‘ladi. Allohda foniy bo‘lishga fanofilloh, Allohda boqiy bo‘lish holatiga esa baqobilloh deyiladi. Mana shu holatlarga ega bo‘lganlarga foniyfilloh va boqiybilloh deyiladi.

N. asarlarida B.ning ham lug‘aviy, ham tasavvufiy ma‘nolari ko‘p qo‘llanilgan. Ulug‘ mutafakkir shoir dunyoning, umrning, mol-u mansabning o‘tkinchiligi haqida falsafiy mushohadalar yuritib, ularning foniyligini, baqosizligini kitobxonga eslatib turadi. U Sa‘d nomiga muammo yozib, shunday deydi:

*Bu gulshan ichraki yo‘qtur baqo guliga sabot,
Ajab saodat erur chiqsa yaxshiliq bila ot.*

“S.I.” dostonida davrning, hayotning o‘tkinchiligini ta’kidlab yozadi:

*Chu davrong‘a yo‘qtur baqo-yu sabot,
Ham andin erur bevaforoq hayot.*

N.ning irfoniy g‘azallarida, “X.” dostonlarida, ayniqsa, “L.T.” va “N.M.” kabi tasavvufiy asarlarida B.ning biz yuqorida keltirgan so‘fiyona mazmundagi izoh va talqinlari ko‘zga tashlanadi. Shoir she‘rlarida B.ning alohida hamda fano so‘zi b-n yonma-yon kelgan holatlarini ko‘p kuzatamiz:

*Birov yetti sangakim o‘zlugi dashtini tay qildi,
Baqo istar kishi avval kerak qilsa fano paydo.*

N. “L.T.” dostonida B. maqomi haqida alohida bob va fasllarda to‘xtalgan. Ulug‘ shoirning o‘zi ham lirik chekinishlarida B. maqomini istab, munojotlar qilgan:

*Topmoq imkon yo‘q visoling komini,
Ul fanolardin baqo anjomini.*

*O‘yla Foniq qismi, yo Rab, ber Fano,
Qim baqo kunjiddin ul topqoy g‘ino.*

*Qil o‘zungda budini avval nabud,
Ul nabudi ichra bergil bir vujud.*

*Kim anga ish ul vujud ichra tamom,
Bo‘lg‘ay-u topqoy visoling vassalom.*

“N.M.” asarida ham B.haqida yoki shu maqomga yetgan avliyolardan ko‘plab naql qilingan. “Va ul (Abu Said Xarroz (q.t.s.) avval kishidurki fanovu baqo ilmida so‘z debdur”; “Shayx (Shayx Shihobuddin Suhravardiy (q.s.) unga bu holat baqo maqomining boshlanishi, oldingi holatdan a‘lo va yuksakroq ekanligini anglatdi va uni xotirjam qildi”.

N. asarlarida B. komi – Boqiylik tilagi; B.yi abad – Abadiy borliq; B.yi jovid, B.yi jovidoniy – Doimiy borliq; B.yi komil – Tuganmas boqiylik; B. sarchashmasi – Abadiy tiriklik manbayi, B. naqdi – Mavjudlik davri; B. fayzi – boqiylik lutf-u karami kabi o‘nlab iboralar orqali ham B. so‘zining rang-ba rang ma‘no qirralari ochib beriladi.

Baqo mumtoz adabiyot, tasavvufiy istilohda fanoning ziddi o‘laroq tushunilib, oxirat dunyosi, ruhga mansub tushuncha sifatida qaraladi. Bu dunyo boqiy emasligi ta’kidlanadi:

*Ablah oni bilki, olamdin baqo qilg‘ay tama’,
Armaq ulkim, olam ahlidin vafo qilg‘ay tama’.*

“M.Q.”dagi hikmatli tanbehlaridan birida esa: “Umrning bukun tonglilig‘i mafhum emas, balki bu kun axshomg‘acha ne bo‘luri ma‘lum emas. Bashar xayli dori baqog‘a ahli azimatdur va tiriklik bir necha kun g‘animatdur. Bu dori fanoni besh kun g‘animat bil va dori baqoning uzun yo‘li yarog‘in qil. Ul yo‘l yarog‘i solih amaldur, andin so‘ngra e‘timod Haq lutfig‘a azza va jalla”, – deydi.

Suluk ahli nafsni tarbiyalash orqali bashariy irodadan ilohiy, ya'ni eng oliy irodaga yuksalishgan. Solik tabiatida go'zal axloqiy, ma'naviy, ruhiy sifatlarning barqarorlashib, fano maqomidan baqo darajasiga yuksalishgan. N. bu holni quyidagicha izohlaydi:

*Istasang mulki baqo, salb qil o'z lukni burun,
Ki suluk ichra fano ahlig'a budur uslub.*

Baqo mulki yoxud baqobillohga erishish o'zlik, ya'ni nafsdan voz kechib, o'zlik, ya'ni malakoni xususiyatga ko'tarilish orqali ekanligi N.ning barcha asarlarida to'laqonli sharhlangan. "M.Q."dagi xarobot ahli zikrida baqo maqomiga erishganlar xususida: "Vujud maykadasi tufrog'ida foniy, umidi Haq karamidin baqoyi jovidoniy. Rind va gadog'akim yetib bu iqbol va davlat, shohlarg'a aning holidin orzu va hasrat".

B. Al-Boqi, ya'ni Alloh taoloning sifatidir: "Ko'ngul bila Haq yodi bila bo'lmoqdur va aning g'ayri xaylidin xoliy bo'lmoqdur. Va ul mashg'ulluq "Ma xalaqalloh" fanosidur va "mo xalaqalloh" Xoliqining baqosidur". Boqiy hayot egalari sifatida N. eranlarni ko'rsatadi va ularga ergashish zarurligini ta'kidlaydi: "Eranlar xizmatig'a ulki umrin sarf etar, agarchi umri ketar, ammo jovid umrig'a yetar. O'zungni bu zumradin yiroq tutma, boshing borsa bu muddaoni unutm. Umr foniydur bevafo, ul boqiy hayot mujibi baqo".

Ad.: Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. TAT. 10 jildlik, 1-4-jildlar. – T., 2011; Alisher Navoiy. Navodir uyi-shabob. TAT. 10 jildlik, 2-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. TAT. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Ma'hub ul-kuлуб. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat. TAT. 10 jildlik, 10-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy asarlari tilingning izoxli lug'uti. 4 jildlik. 1-jild. – T., 1983; Sazjodiy S.J. Farxangi istilo'hot va tab'iroti irfoniy. – Texron, 1370 (x.-u.); Uludağ S. Tasavvuf terimlari

sözlüğü. – Istanbul, 2005; Мухаммад Фуёсуддин. Фуёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987.

Z.R.

BAQOIY (XV asr) – shoir, xorazmlik. N. "M.N."da uni qobiliyatli va yaxshi xulqli deb ta'riflaydi. U onasining rizosi u-n nochor va kambag'al odam bo'lsa-da, haj safariga ketdi. Shu vaqtga qadar hech xabari kelmadi, deb yozadi va bir bayt forscha she'rini keltiradi.

"M.N."da yana bir B. taxallusli shoir haqida ma'lumot bor. Garchi u o'zini muammo sohasida mashhurlardan hisoblasa-da, N. undan biror durustroq muammo eshitmaganini, she'riyatda ham mazmun jihatidan juda g'alati fikr yuritishini va shaklda ham xatolarga yo'l qo'yishini yozadi. O'q otishda mohir deb eshitaman, deydi N. "M.N."dagi fikrlarga xilof ravishda boshqa manbalarda ikkinchi B. ijodi haqida yaxshi fikrlar bildirilgan. Jumladan, Nisoriy "forsiy va turkiy tillarda yozgan she'rlari ko'p va juda yaxshi hamdir" deb yozadi. Bu B. keyinchalik Ubaydullaxon saroyiga yaqin bo'lgan. "Noz-u niyoz" nomli masnaviy yozgan.

Nisoriy asarida misol sifatida keltirilgan she'rlari, shu jumladan, o'zbek tilidagi g'azali B. ning ancha kuchli shoir ekanidan dalolat beradi. G'azal matla'si quyidagicha:

*Yuz shukrki har beg'am ila hamdam emasmen,
Ishqing g'amidin shodman-u beg'am emasmen.*

B. Balxda vafot etgan va Xoja Sulton Ahmad Xuzraviya maqbarasida dafn etilgan.

Ad.: Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011.

S.G'.

BAQOIY SAMARQANDIY (vafoti Samarqand, 1522) – shoir, xattot. Taniqli tojik adabiyotshunosi A.Afsahzodning ma'lumot berishicha, u N.ning "M.N." tazkirasini forsiyga tarjima qilgan. Hakim Muhammadshoh Qazviniy uni barcha fazilatlar, ilmiy va amaliy kamolotni o'zida mujassam etgan yetuk inson sifatida ta'riflay-

di. Sohibdevon shoir bo'lgan. Devoni bizgacha yetib kelmagan. Quyidagi bayt uning tab'i nazmidan:

*Qadam, ki dar rahi ishq ast, beshtar monam,
Ba mulki ishq rasam yo ba roh sar monam.*

Tarj.: Ishq yo'liga jiddu jahd bilan qadam qo'yay, toki ishq mulkiga yetay yoki bu yo'lda boshimni fido qilay.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жылдик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

BAG'DOD – Iroq arab Respublikasining poytaxti, mamlakatda eng yirik madaniy markaz hisoblanadi. Aholisi 9 mln. (2015-y.ga ko'ra). 762-y.da Xalifa al-Mansur shaharga asos solgan. Dastlabki nomi Madinat-us-Salom Sulh shahri deb nomlangan. Hozir ham arab, Yevropa, hind, rus yozma manbalarida shu nom b-n uchraydi. Xorun ar-Rashid hukmronligi davrida (IX asr) B.da ko'plab qasr, madrasa, ma'muriy va istiqomat b-n bog'liq ijtimoiy binolar qurilgan. 1393-1401-yy.da Amir Temur shaharni qo'lga kiritgan. 1638-y.da Usmonli turklar imperiyasi tasarrufiga kirgan. 1958-y. 14-iyulda Iroq poytaxti deb e'lon qilingan. O'rganishimizga ko'ra, B. ilm-fanning ilk qadimiy o'chog'i hisoblanadi. Islom olamidagi ko'plab mashhur buyuk shaxslar B. madrasalarida tahsil olgan. B. akademiyasi nomi b-n ham mashhur bo'lgan. Ko'plab adabiy-tarixiy, ilmiy-siyosiy manbalarda B. nomi bot-bot tilga olinadi.

N. ham o'z asarlarida B. tarixiy toponimini

turli badiiy maqsadlarda qo'llagan. Buni biz N. ning “N.M.”, “T.M.A.”, “T.A.H.” asarlari matnida uchratishimiz mumkin. N. B. atamasini ham asarlarida qo'llagan boshqa tarixiy toponimlari qatori quyidagi tamoyillarda ishlatgan. Birinchidan, laqab, nisba ma'nosida, m-n: “N.M.”da Bag'dodiy shaklida o'ndan ortiq shayx, orif insonlar yodga olingan va ularga alohida fiqralar bag'ishlangan.

Ibrohim Sayyod Bag'dodiy (r.t.) –“ Kuniyati Abu Is'hoqdur. Ma'ruf Karxiy bila suhbat tutubdur. Ma'ruf (q.s.) anga degandurki, faqirni lozim tut va qo'rqma bu jihatdin. Aning mazhabi tajridu inqito' erkandur. Junayd (q.s.) debdurki, ul bir kun Sariy Saqatiy qoshig'a keldi, bir pora hasirni o'ziga izor qilib erdi. Sariy as'hobidin biriga dedikim, o'n diramg'a aning uchun bozordin bir jubba olg'ay. Dag'i dedikim, Ey Abu Is'hoq, kelgilki, menda o'n diram bor erdikim, sening uchun bu jubbanu sotqib olindi. Ibrohim dedikim, faqr ahli bila o'lturursen va o'n diram zaxira qilursen va ani kiymadi”. Yoki N. tilga olgan Shayx Majdidin Bag'dodiy, Abu Hamza Bag'dodiy, Sayyid ut-toifa Junayd Bag'dodiy kabi.

Ikkinchidan, qadimiy shahar nomi sifatida, uchinchidan, shu shaharda yashagan yoki u-bu darajada ma'lum muddat istiqomat qilgan buyuklar nomining zikrida. Musulmon olamida muhabbat – xalq o'rgatadigan narsa emas, balki u Haqning in'omi va fazlidir, deb tarbiya bergan shayx Muhammad Karxiyning qabri ko'hna B.da ekanligini “Aning qabri Bag'doddatur va xaloyiq qiblai duosidurki, derlar – anda duo mustajob bo'lur”, deb yozgan. Yoki Fath b. Shaxraf Marvaziyning o'n uch yil davomida Bag'dodda istiqomat qilganini shunday “O'n uch yil Bag'dodda erdi” deb keltirgan. N. tazkirada yozishicha, asli marvlik Bishr b. Horis b. Abdurahmon shayx karomat, islom ma'rifati, Qur'on, hadis masalalarini o'rganish u-n B.da yashagani borasida quyidagicha xabar bitgan: “Avvalg'i tabaqadindur. Aning ham kuniyati Abu Nasr. Derlarki, Marv viloyatidindur. Bag'dodda sokin bo'ldi”. N. tazkiraning ba'zi o'rinlarida o'zi boshqa shaharda tug'ilib, voyaga yetib, ammo ma'lum bir tariqat maqomi-

ga yetishda B.dagi pirlardan vasila olganiga ham ishora qiladi: “Horis b. Asad Muhosibiy – Avvalg‘i tabaqadindur, Kuniyati Abu Abdullohdur. Mashoyix ulamosidindur. Zohir ulumi va botin ulumig‘a jome’. Va anga tasnif bor. Asli basraliqdir va bag‘dodlig‘larning piridur”.

N. “T.M.A.”da ham B.ni ma‘lum bir o‘rinlarda tilga olgan, ya‘ni Baxman podshoh b-n bog‘liq fiqrada uning B.da bir obod rabot qurgani haqida eslatma yozgan: “Va aning osoridin Forsda Guvorbandidurkim, amir Sayfiddin Mas‘ud degan Bag‘dod yo‘li ustida rabot yasab va yana Baso va Chahrum va Busig‘on ham aning osoridindur”.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

B.R.

BAHLULBEK (Amir Nizomiddin Shayx Bahlul) – N.ning akasi. Sulton Husayn Boyqaro hukmronligi davrida davlat ishlarida ishtirok etgan va uning amirlaridan hisoblangan. Lekin manbalarda u haqida ma‘lumotlar juda oz. Uning nomi faqat N.ning “M.N.” tazkirasida hamda Xondamirning “Makorim ul-axloq” asarida tilga olingan. N. akasining Xorazmda hokimlik qilgani va amorat devonida muhr bosganini yozadi. B. keyinchalik xizmatni tark etgan va uzlatga chekingan. Nazarimizda u haqidagi ma‘lumotlarning kamligi shu b-n izohlanadi.

B.ning Sulton Husayn ismli o‘g‘li va Mir Ibrohim degan nevarasi bo‘lgan. Mir Ibrohimni N. o‘g‘il qilib olgan edi.

N. akasining Xorazmda hokim bo‘lganini qayd etgan bo‘lsa ham, yilini ko‘rsatmagan. Agar Sulton Husayn saltanatining so‘nggi yillarida Xorazmda Chinso‘fibek, undan oldin Behbudbek, 1480-y.ning oxiri 90-yillarda Abdulxoliqbek hokim bo‘lganini hisobga olsak, Shayx Bahlulbek ushbu viloyatni 70-yillarning oxiri 80-yillar boshida idora qilgan deb taxmin qilish

mumkin. N.ning B.ning amorat devonida muhr bosgani haqidagi ma‘lumoti ham diqqatga sazovor. Ma‘lumki, N. Sulton Husayn mirzo saroyida o‘z faoliyatini muhrdorlikdan boshlagan edi. 1480-1481-yy.da esa uning ukasi Darvesh Alibek muhrdor etib tayinlangan. Bu voqeaga “Darvesh Alibek muhr zad” deb ta‘rix tushirganlar. Bu ma‘lumot muhrdorlik bir qancha vaqt N. oilasi vakillarida bo‘lganini ko‘rsatadi.

Xondamir “Makorim ul-axloq”da N.ning vafoti va dafn marosimi haqida ma‘lumot berar ekan, Sulton Husayn Boyqaroning uch kun N. uyida ta‘ziya tutgani, uning yaqin kishilariga tasalli berganini qayd etadi va B. nomini tilga oladi: “Sultoni Sohobqiron uch kungacha ul ahli dillar boshlig‘ining uyida turdi, Xudoyi va xatm buyurdi, shuning b-n birga nur sochuvchi zotning mozori boshiga borib, ziyorat shartlarini bajo keltirdi, oliy nasab amirning ulug‘ birodari Amir Nizomiddin B. va ul janobning o‘g‘ilxoni amir Kamoluddin Sulton Husayn va oliy hazratning boshqa yaqinlariga mehribonlik ko‘rsatdi”. Bu ma‘lumot B. ukasidan uzoq yashagani, u vafot etganda tirik ekanidan dalolat beradi. B.ning qachon vafot etgani ma‘lum emas

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 1967.

S.G‘., Q.E.

BAHODIR I – turkiy hukmdorlarning tituli, unvon. Ularning ismlariga qo‘shib aytilgan va yozilgan. Ayrim temuriy hukmdorlar va shahzodalar ham mazkur titulga ega bo‘lgan va manbalarda ismlariga “Bahodir”, “Bahodirxon” unvonlari qo‘yilgan holda tilga olingan. M-n, Abdurazzoq Samarqandiy “Matla‘i sa‘dayn va majma‘ bahrayn” asarida Shohrux Mirzoni “Saltanat va finning ko‘makchisi hazrat xoqoni Said Mirzo Shohrux Bahodir” deb zikr etadi.

N. asarlarida Sulton Husayn Boyqaro ismiga “Bahodirxon” tituli qo‘shiladi. M-n, “M.L.” da shohning alqobi shunday bitilgan: “As – sulton binnis – sulton, al xoqon binnil xoqon, muiz us

– saltana vad dunyo, vad din Abulg‘oziy Sulton Husayn Bahodirxon”.

N.ga zamondosh temuriy shahzodalardan Sulton Badiuzzamon Mirzo hamda Sulton Uvays Mirzo shoir asarlarida ismlariga “Bahodir” tituli qo‘shilgan holda zikr etilgan.

II. O‘rta asrlarda, shu jumladan, temuriylar davrida harbiy xizmatda jasorat ko‘rsatgan jangchilar, navkarlarga beriladigan unvon. Bu unvonga sazovor bo‘lgan sipohiylarga alohida e‘tibor va hurmat ko‘rsatilgan va ular muayyan imtiyozlarga ega bo‘lgan.

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

“**BAHORISTON**” – Abdurahmon Jomiyning 10 yashar o‘g‘li Ziyovuddin Yusuf u-n darslik sifatida Sa‘diy Sheroziyning “Guliston” asariga o‘xshatib 1487-y.da yozgan axloqiy-tarbiyaviy yo‘nalishdagi nasriy asari. U sodda va tushunarli tilda, ravon uslubda yozilgan bo‘lib, xalqona maqol va iboralar, naql va rivoyatlardan keng foydalanilgan. “B.” muqaddima, 8 ravza (fasl, bob): 1) shayx-u oriflar haqida hikoyalar; 2) donishmandlarning hikmatli so‘zlari; 3) shohlarning adolat va ezgu axloqi haqida; 4) saxovat va oliyjanoblik targ‘ibi; 5) shavqangez ishqiy hikoyatlar; 6) zavqbxash sho‘x hazil-mutoyibalar; 7) she‘r va shoirlik xususida; 8) hikoyat, masallar va xotimadan iborat. Har bob avvalida “Foyda” degan debocha bo‘lib, u bobda qo‘yilgan maqsadga ishora qiladi. She‘r va shoirlikka bag‘ishlangan 7-ravza o‘ziga xos adabiy tazkira maqomiga ega. Unda she‘r mohiyati va tabiati, shoirlik iste‘dodi va xususiyatlari haqida fikr yuritibgina qolmay, X–XV asrlarda yashab ijod etgan 39 shoir haqida ma‘lumot beriladi. M-n, N. haqida shunday yozadi: “Bizning zamonamiz bu sohibdavlat vujudi ila musharrafdir. U o‘z martabasi, ulug‘ligi va shohga yaqinligi va shuningdek, Alloh ato etgan va o‘qish-o‘rganish bilan orttirilgan ilm-u donishi va aql-u zakovati b-n she‘rlari husn-u kamoli

uchun har qanday maqtovdan yuqori tursa-da, u o‘zini past tutib, she‘r ahli jamoasiga qo‘shildi va boshqalarga ham pardani oradan ko‘tarib, she‘riyat yo‘lini ochib berdi. Ammo haqqoniyatini aytganda, u mana shu anjumanlarning barchasiga boshliq va she‘r ahli sardaftarida nomi bitiq...

Tabiati taqozosi va qobiliyati keng fazosiga ko‘ra, u turkiy va forsiy she‘rlarida yuksalishga muyassar bo‘lsa-da, turkiyga ko‘proq moyillik ko‘rsatdi va bu tildagi g‘azaliyoti 10 ming baytdan ziyodroq bo‘ldi.

Nizomiy “Xamsa”si muqobilida yozgan masnaviyleri 3 ming baytga yaqin va bu tilda hech kim bunchalik ko‘p va xo‘b she‘r yozmagan.

Forsiy she‘rlari orasida Amir Xusrav Dehlayviyning “Yaxshilar daryosi” qasidasiga javob tariqasida bitilgan qasidasi bor. Unda ajib mazmun va nozik xayolotga ega baytlar juda ko‘p...”

Umuman, “B.” XV asr jamiyati va undagi turli toifa, tabaqalar hayoti, axloqi, odatlari aks etgan o‘ziga xos badiiy qomus hisoblanadi.

“B.” Sh.Shomuhamedov tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilinib, bir necha marta nashr etilgan.

Ad.: Абдурахмон Жомий. Баҳористон. – Т., 1997; Фаниева С. Навоий ёдга олган асарлар. – Т., 2004.

E.O.

“**BAHORIYA**” – astrobodlik shoir Mavlono Nizom qalamiga mansub qasida, fors tilida yozilgan. N. “M.N.” tazkirasida u haqda shunday deydi: “...yaxshi aytur va bu “Bahoriya” qasidasi yaxshi voqea bo‘lubdurkim:

*Boz gulzori xat az sabzayi tar pando kard,
Kori bo‘stoni jahon rangi digar paydo kard”.*

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

B.R.

BAHR (ar. – dengiz) – aruz tizimida 8 asl ruknning turli tarkibda takrorlanishidan hosil bo‘ladigan asosiy o‘lchov turi. Aruz ilmida 21 ta B. bor. Fan asoschisi Xalil ibn Ahmad 15 ta B.ni

ko'rsatgan edi. Fors aruzshunoslari unga yana mutadorik, qarib, g'arib (jadid), mushokil kabi 4 ta B. ni qo'shdilar. N. ham "M.A."da 19 ta B. haqida ma'lumot beradi. Yana 2 ta B.ni turkiy aruzshunoslikka Bobur kiritgan.

B.lar 3 guruhga bo'linadi: 1) faqat 1 ruknning takroridan hosil bo'ladigan; 2) bittadan olingan 2 ruknning takroridan hosil bo'ladigan; 3) 1 ta 1 xil va 2 ta boshqa xil ruknning takroridan hosil bo'ladigan B.lar.

7 aslning aynan takroridan 7 B. hosil bo'ladi: 1) foilotun asli takroridan ramal; 2) mafoiylun asli takroridan hazaj; 3) mustaf'ilun asli takroridan rajaz; 4) fa'u(v)lun asli takroridan mutaforib; 5) foilun asli takroridan mutadorik; 6) mutafoilun asli takroridan komil; 7) mafoilatun asli takroridan vofir. Maf'u(v)lotu asli yakka holda takrorlanmaydi va biror B.ni vujudga keltirmaydi.

8 aslning bir-biri b-n qo'shib takrorlanishidan yana 10 ta B. paydo bo'ladi: 1) mafoiylun va foilotun asllari takroridan muzore'; 2) foilotun va mustaf'ilun asllari takroridan xaffif; 3) mustaf'ilun va foilotun asllari takroridan mujtass; 4) musta'filun va maf'u(v)lotu asllari takroridan munsarih; 5) maf'u(v)lotu va mustaf'ilun asllari takroridan muqtazab; 6) fau(v)lun va mafoiylun asllari takroridan tavil; 7) foilotun va foilun asllari takroridan madid; 8) mustaf'ilun va foilun asllari takroridan basit; 9) mafoiylun va fau(v)lun asllari takroridan ariz; 10) foiloun va foilotun asllarining takroridan amiq.

Ikkita bir xil va bitta boshqa xil rukn takroridan yana 4 ta B. hosil bo'ladi: 1) 2 ta mafoiylun va 1 ta foilotun takroridan qarib; 2) 2 ta foilotun va 1 ta mafoiylun takroridan mushokil; 3) 2 ta foilotun va 1 ta mustaf'ilun takroridan g'arib; 4) 2 ta mustaf'ilun va 1 ta maf'u(v)lotu takroridan sare'.

Bu 21 bahrdan quyidagi 9 tasi arab va fors she'riyatiga xos bo'lib, o'zbek she'riyatida qo'llanmagan: vofir, muqtazab, madid, basit, qarib, mushokil, g'arib, ariz va amiq. Mutadorik, komil va tavil B.laridan esa nihoyatda kam foydalanilgan. Hazaj, ramal, rajaz, muzore', mutaforib, xaffif, mujtass, munsarih, sare' kabi 9 B. juda faol bo'lgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жылдик, 10-жилд. – Т., 2011; Бобур. Мухтасар. – Т., 1971; Ҳоҷишаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т., 1998; Олимов М. Рисолаи аруз. – Т., 2002; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. Дарслик. – Т., 2018; Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтикага кириш. – Т., 2020.

E.O.

BAHROM (Mirrix) – Quyosh sistemasidagi sayyora. Hozirgi ilmiy tilda Mars deb ataladi. O'rta asr Sharq olimlarining tasavvurlariga ko'ra, u beshinchi osmonda joylashgan. Bunga ishora N. asarlarida ham mavjud. "S.I." dostonidagi ushbu baytda ana shunday ishorani ko'rish mumkin.

*Beshinchiga chu yetkurub gomni,
Qilib bandayi amri Bahromni.*

Sharq mumtoz adabiyotida B. urush, qon to'kish, qasos ramzi hisoblanadi. Shu sababli N. she'riyatida u ko'pincha qo'lida qilich b-n tasvirlanadi. M-n, "S.S." dostonida muallif u haqda shunday yozadi:

*Savlatig'a chu ko'z soldi Bahrom,
Tig'iga berdi qin aro orom.*

Shu dostonning 9-bobida shoir B.ga quyidagicha xitob qiladi:

*Qing'a solg'il qilichni, ey Bahrom,
Fitna xaylig'a ber dame orom.*

Bu hol bejiz bo'lmay, B.ning kin, qasos, qon to'kuvchi qotillik ramzi sifatidagi ma'nosi b-n bog'liqdir. "S.S." dostonida N. doston qahramoni va sayyora nomlarining bir xilligidan foydalalanib, go'zal bir bayt yaratadi:

*Yuz yoshurg'och quyosh diloromi.
Sochti ashkin sipehr bahromi.*

Baytda tun tasviri berilgan bo'lsa-da, ayni paytda bu satrlarda asar qahramoni shoh Bahromning Diloromdan ayrilgan paytdagi ahvoli ham o'z aksini topgan. Bahrom timsoli N. lirikasida ham qo'llaniladi va bunda ham yuqorida qayd etib o'tilgan ma'nolarni ifodalovchi ramz funksiyasini bajaradi:

*Chun chiqar Bahromi qotil,
ko'zlarining andishasi,
Xasta jonimni qotili xanjari*
ozor etar.

*Ne qotildur ko'zungkim,
to'ksa qon Bahrom shaklidir,
Taammul qilsalar maqtulning*
har qatra qoninda.

Bunga o'xshash misollar N.ning o'z badiiy niyatlarini amalga oshirishda B. timsolidan muvaffaqiyatli foydalanganidan dalolat beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

BAHROM BINNI BAHROM BINNI BAHROM – Sosoniylar sulolasiga mansub hukmdor. Eramizning 293-y.ida qisqa muddat taxtda o'tirgan. Yevropa tarixnavisligida Varaxran III deb ataladi. Bahrom binni Bahromning, ya'ni Varaxran II ning o'g'li. Onasi – Shopurduxtan. Otasi uni juda kichiklik paytidayoq taxt vorisi deb e'lon qilgan va Sakaston hokimi etib tayinlagan. Bahrom binni Bahrom o'lgandan keyin B.B.B.B.B. hukmdor deb e'lon qilingan. Lekin qarindoshi Narse uning hokimiyatini tan olmagan va isyon ko'targan. Ajamning g'arbiy viloyatlari to'lasicha Narseni qo'llab-quvvatlagan. Ularning ko'magi b-n Narse poytaxtga qo'shin tortgan. B.B.B.B.B. yosh bo'lganligi sabab-

li qarshilik ko'rsata olmagan. Vazir Vaxunam B.B.B.B.B.ni himoya qilishga uringan. U qo'shni hukmdor Aturfarnbagdan yordam so'ragan. Biroq Narse Aturfarnbagni tor-mor keltirgan va o'ldirgan. Shundan so'ng vazir Vaxunam va B.B.B.B.B. ham qatl qilingan.

N. "T.M.A."da B.B.B.B.B. haqida ma'lumot bergan. Uning otasi Bahrom binni Bahrom o'limidan so'ng uning o'rniga taxtga o'tirgani va qisqa muddat shoh bo'lganini ta'kidlagan. N.ning yozishicha, B.B.B.B.B. hukmronligi atigi to'rt oy davom etgan. N. bergan ma'lumotlar orasida B.B.B.B.B. Ajam tarixida birinchi marta shohanshoh unvonini olgan hukmdor ekanining qayd qilinishi diqqatga sazovor. Shu b-n birga N. ayrim yozganlari hozirgi zamon tarixchilarining tadqiqotlarida bildirilgan fikrlardan farq qiladi. Yuqorida aytib o'tilganidek, tarixiy tadqiqotlarda B.B.B.B.B. qarindoshi, ya'ni otasining amakisi bo'lmish Narse isyoni tufayli hokimiyatdan mahrum bo'lgani va o'ldirilgani qayd qilinadi. "T.M.A."da esa B.B.B.B.B.ning o'ldirilgani haqida hech nima deyilmagan. Narse esa (Navoiy uni Narsi deb ataydi) uning o'g'li sifatida tilga olingan va otasi vafotidan so'ng taxtga o'tirgani qayd qilingan. B.B.B.B.B. zikrini N. quyidagi ruboiy b-n nihoyalaydi:

*Shahanshah chun surdi olamg'a raxsh.
Quyoshdek edi-yu dahr uza nurbaxsh .*

*Necha mehrdek topti avji kamol.
Falak davridin topti oxir zavol.*

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Дьяконов М.М. Очерк истории Древнего Ирана. – Москва, 1961; Грантовский Э.А. и другие. История Ирана. – Москва, 1974.

Q.E.

"BAHROMNING MAY MASTLIG'I..." – "H.A." dostonining o'n to'qqizinchi maqolatiga ilova etilgan hikoyaning boshlanishi. Sharq adabiyotida mardlik b-n taxtni qo'lga kiritgan,

maishatga berilgan, hushiga kelganda mamlakat obodonligi, yurt farovonligi, san'at rivojiga ham ahamiyat bergan qadimgi Eron shohi, Yazdijirdning o'g'li Bahrom haqida ko'pgina she'riy va nasriy asarlar yaratilgan. "H.A." dostonining ushbu maqolatida N. Xuroson davlati va uning poytaxti – Hirotning XV asr ikkinchi yarmida ko'p jihatdan rivojlangani haqida fikr yuritar ekan, bunda Sulton Husayn Boyqaroning ham roli bo'lganini ta'kidlab, maqolat oxirida Bahrom haqidagi mazkur hikoyani keltiradi.

Bahrom mamlakatni obod qilish, odamlarning ko'nglini ovlash o'rniga aysh-ishratga berilib, ov qilib yurar ekan, uylar xarob, odamlarning hammasi och-yalang'och bir yerga kelib qoladi. Ochiqqan B.ning oldiga esa zo'rg'a bitta non b-n bir kosa suvni topib qo'yadilar. B. hayron bo'lib, bunday qashshoqlik va vayronagarchilikning sababini surishtira boshlaydi. Bahromning shohligini bilmagan qishloq xalqi bularga bosh sabab shohning, uning odamlarining zulmi, beparvoligi ekanini aytadilar. Bundan qattiq ta'sirlangan Bahromning ko'nglida shu payt aysh-ishratni yig'ishtirib, xalq, mamlakat b-n shug'ullanish, adolat ko'rsatish niyati paydo bo'ladi ("Zulm qo'yub, adl durur niyati"). Yaxshi niyat o'z xosiyatini ko'rsatib, shu ondayoq ko'p yillardan buyon suv chiqmayotgan korizdan shirin suv otilib chiqqani to'g'risida xabar keladi. Bahrom bu voqeadan ham o'ziga xulosa yasab, mamlakatni adolat b-n boshqara boshlaydi.

N. Bahrom obraziga keyinchalik "T.M.A."da ham to'xtalgan esa-da, ammo unga ijtimoiy-siyosiy planda birinchi marta shu hikoyasida to'xtalgan va uning esda qoladigan yorqin romantik obrazini yaratgan edi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

Аб.Н., М.А.

BAHROMI GO'R HIKOYATI – "S.I." dostonining N.ning mehmon kutish qoidalari

haqidagi mulohazalari tasdig'i u-n keltirilgan hikoyat. Unda naql qilinishicha, Bahrom Go'r bir kuni ovga chiqqanida bir qulonning izidan tushib, sipohidan uzoqlashib ketadi. Sahroda tentiray-tentiray ko'chmanchilarning chodirlari oldidan chiqib qoladi. Ochlik-tashnalikdan holdan toygan shoh uylar qoshidagi daraxtning soyasiga tushib, kapa sohiblariga qarata: "Men bugun sizlarga mehmonman – biror narsa olib kelib mezbonlik qiling", – deydi.

Bu yerdagi uch kapa sohibidan biri Qorunday badavlat bo'lsa ham, lekin ziqna edi – shuning u-n shohning chorloviga e'tibor ham bermaydi. Biri esa isrofgar bo'lib, darhol qo'y so'yib, qozon osadi. Holbuki, ochlikdan tinkasi qurigan mehmonning kabob pishishini kutishga toqati yo'q edi. Lekin ulardan biri aqlli, ko'pni ko'rgan kishi bo'lib, hayallamay mehmonning oldiga qatiq b-n non qo'yadi. Uni yeb, mehmonning nafsi orom oladi. Keyin donoga behisob mol-dunyo beradi, baxilni koyiydi, isrofgarga esa ta'na qiladi.

Bu b-n shoir mehmon borasida ziqnalik ham, isrofgarlik ham qilmaslik kerakligi, ayni paytda, zarur taom b-n siylash zarurligi haqidagi fikrni ilgari suradi

Ad.: Алишер Навоий. Саъди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

E.O.

BAHROMI CHO'BINA (592-y.da o'ldirilgan) – Sosoniylar davrida faoliyat ko'rsatgan lashkarboshi. N. "T.M.A." asarida u haqda ma'lumotlar bergan. N.ning yozishicha, B.Ch. Hurmuz binni No'shiravonga xizmat qilgan. Hurmuz uni Chin Xoqoniga qarshi urushga yuborgan. B.Ch. g'alaba qozonib qaytib kelgan va o'z ishi u-n in'om-u mukofot kutgan. Hurmuz esa unga ayollarning ip yigiradigan charxini yuborgan. Buning sababi a'yonlari Hurmuzga Bahromi Cho'bina haqida "U jangda juda katta boyliklarni o'lja qilib qo'lga kiritgan, lekin buni sendan yashirgan" degan edilar. G'azablangan B.Ch. isyon ko'tarib Hurmuzni yengadi. Endi Hurmuzning o'g'li Xusrav Parviz b-n B.Ch. o'rtasida kurash

boshlanadi. Xusrav Parviz Rum qaysarining yordami b-n B.Ch. ustidan g'alaba qozonadi. B.Ch. qochib, turklar ichiga boradi va o'sha yerda o'ldiriladi.

Tarixchi olimlar tadqiqotlarida ham B.Ch. ning sosoniylardan No'shiravon (531–579-yy. da taxtda o'tirgan) va Hurmuz IV (579–590-yy. da hukmronlik qilgan) davrida lashkarboshi bo'lgani tasdiqlanadi. N.ning B.Ch.ning isyoni haqida yozgani ham tarixiy faktlarga mosdir. Bu voqea 590-y.da yuz bergan, va B.Ch. Ktesifon shahrini egallagan. 591-y.da Xusrav Parviz Vizantiya imperatori Mavrikiy yordamida Bahromni mag'lubiyatga uchratgan. N.ning B.Ch.ning turk xoqoni huzuriga qochib borgani va o'sha yerda o'ldirilgani haqidagi ma'lumotlari ham tarixiy haqiqatga xilof emas. "T.M.A."da Bahromi Cho'bina zikrini N. quyidagi she'r b-n yakunlaydi:

*Chu Bahromi Cho'binni baxti baland,
Jahon mulkida ayladi arjumand.
Vale oni Parviz tindurmadi,
Dam urmadi to mulkdin surmadi.*

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий Л.М. История Ирана с древнейших времен до конца 18 века. – М., 1958.

Q.E.

BAHS – so'z tortishuv, so'z yuritish demakdir:

*Reshalar ko'ksunda ko'r,
Farhod bahsin qo'ykim, ul
Qozmadi mendek balo tog'ini tirnog'i bila.*

N. mazkur baytda Farhod haqida so'zlashni qo'ying, u oddiy tog'larni qazidi, meningdek, Balo tog'ini qazimadi. Yana tirnog'i b-n qazimadi, deya o'zining oshiqligi, hayoti qiyinchiliklarini izhor qiladi. B. lafzi ko'pincha etmoq, qilmoq so'zlari b-n qo'shma fe'l hosil qiladi va munozara ma'nosini bildiradi.

"B.B." devonida "B." radifli g'azal mavjud. 7 baytli g'azalning maqta'si:

*Nutqi jon bermak qilur ul la'li
xandon birla bahs,
Rost Isodekki qilg'ay obi hayvon birla bahs, –*

deya boshlanadi. Jon oluvchi nutq kulib turuvchi lab b-n bahs etadiki, buning sababini shoir ikkinchi baytda husni ta'lil san'ati asosida dalillaydi, ya'ni bu go'yo Iso Masihning tiriklik suvi b-n bahs etishiga o'xshaydi. G'azalning har baytida shoir bahs etuvchilar, bahs etish mavzusi, shuningdek, bahs odobi haqida to'xtaladi. 2-baytda Yor oshiqni labi b-n bahs etishga chorlaganda, oshiq "ko'ngling jonimni oldi, jon b-n bahs qilaylik", deya javob beradi. 3-baytda ahli donish b-n nodonlarning bahslashishi ayb ekanligi uqtiriladi. Agar jonon jonni istasa, deydi N. jon jonon b-n bahslashishi, talashishi to'g'ri emas. Ko'rinadiki, N. go'zal xulq va yuksak maqom egasi. Uning har bir baytida pand barobarida bandalik, qullik holi bor. Faqr maqomida esa neki eshitsang tan ber, orifning irfon b-n bahslashishi maqbul emas, dagan fikrini ilgari suradi. Maqta' esa gadoning sulton, qulning Alloh b-n bahslashishga haddi yo'qligi kabi irfoniy kulminatsiya b-n yakunlanadi:

*Ey Navoiy, har nechuk zulm etsa chek,
dam urmag'il,
Kim gado haddi emas hech ishda
sulton birla bahs.*

Bahslashuvchi, tortishuvchi *Bohis* deyiladi:

*Sen ista fayzi fano dayr gungu lolidin,
Ki ishq darsini bilmas mujodil-u bohisi.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011.

Z.R.

BEDARD – forsiy lafz bo'lib, mumtoz adabiyotda quyidagi ma'nolarda keladi: 1. Dardsiz, og'riqsiz; 2. Beishq, bemuhabbat.

Irfoniy adabiyotda bedardlik qoralangan. Ishqsiz, ahli dunyo bedard deb atalgan. Zero, tariqat ahli dard soʻzini ishq maʼnosida tushunishgan. N. ham Haq yoʻlchiligining asrorini ramziy-majoziy anglatgan “L.T.” dostonida bedardligʻ falokatidan shunday ogoh etadi:

*Dard keldi ishq soʻzidin nishon,
Dard boʻlmay oshiq oʻlmas jonfishon.*

*Mutribo, tuz bir surudi dardnok,
Soqiyo, bedardligʻdin men halok.*

*Dard jomin tut meni zor etgudek,
Ishq dardi koʻngluma kor etgudek.*

*To oni noʻsh aylabon jondin kechay,
Aql-u hush-u din-u imondin kechay.*

Bu badiiy gʻoya lirik merosida ham urgʻulangan:

*Nasihati ahli, oʻlturmang damo-dam
ishq-u dard ahlin,
Demay bedardsiz, billahki, dardi bedavodursiz.*

Ad.: Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. TAT. 10 jildlik, 1-4-jildlar. – T., 2011; Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011

Z.R.

BEDIL – oʻz maʼnosida dilsiz, ruhsiz, holsiz, qoʻrqoq. Tasavvufiy istilohda esa hasratli oshiq, mumtoz adabiyotda ishq vodiysidagi oshiq obrazini bildiradi. N. asarlarida ham aksar shu tushunchada keladi: “Ishq mulki obodligʻi aning ashki selobidin va shavq shabistoni yorugʻligʻi aning shuʼlasi tobidinkim, ahli dillar koʻngli bu ishq shuʼlasi nuridin va ul shuʼla nuri sururidin ayrulmasunlar va riyoyi zuhd xayligʻa qotilmasunlar.

Bayt:

*Meni bedilgʻa, yo Rab, bu koʻngulni tutqil arzoni,
Oni mendin ayirma, dogʻi mensiz tutmagʻil oni.*

N. lirikasida oʻz shaxsi va taqdiriga nisbatan ham B. sifatini qoʻllaydi:

*Yo Rab, ne dey alarniki, miskin Navoiyni
Behush-u aql-u bedil-u bechora qildilar.*

Ad.: Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. TAT. 10 jildlik, 1-4-jildlar. – T., 2011; Ulu-dagʻ S. Tasavvuf terimlari soʻzlügü. – Istanbul, 2005. Muḥammad Fuʼyud-din. Fuʼyud ul-lugʻom. Jild 1. Dušanbe, 1987; Alisher Navoiy asarlaru tilining izoḥli lugʻati. 1-jild. – T., 1983.

Z.R.

BEDILIY (XV asr, Hirot) – shoira. Oilasida hamma shoir boʻlib, eri Shayx Abdulloh Devona ham, oʻgʻli Shayxzoda Ansoriy ham sheʼr yozganlar. N. “M.N.” tazkirasida uning xushtabʻ shoira ekanini taʼkidlab, ijodidan bir bayt namuna keltiradi:

*Ravam ba bogʻ-u zi nargisi du dida vom kunam,
Ki to nazarayi on sarvi xush xirom kunam.*

Tarj.: Boqqa kiraman-u mavzun xirom etuvchi oʻshal sarvni koʻrish u-n nargisdan bir juft koʻz qarz olaman.

Ad.: Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

BEKOVA Nazzora Joʻrayevna – f.f. d-ri. “Alisher Navoiyning hamd gʻazallari va “Ruh ul-quds” qasidasining badiiyati va manbalari” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini 2003-y.da yoqlagan. B.N.J.ning mazkur tadqiqotida hamd yoʻnalishidagi asarlarning vujudga kelishi va rivojlanish tarixi yoritilgan hamda ularning N. ijodida yuk-

sak cho‘qqiga ko‘tarilib, yaxlit bir tizimga aylanganligi asoslab berilgan. Sharq mumtoz adabiyotida ma‘rifiy-badiiy hamd g‘azallarni (devonda) har harf turkumiga ko‘ra birinchi joylashtirish N. nomi b-n bog‘liq an‘ana ekanligi ilmiy asoslar orqali yoritilgan.

Olima N. hamd g‘azallarining qahramonlari oddiy mo‘minlik darajasi b-n cheklanib qolmay, Haq sir-u sinoatiga yetishishga bel bog‘lagan komil inson bo‘lish ishtiyoqida “o‘zni maqsud manziliga boshlagan” tolib, Haqning ulug‘ qudrati oldida o‘zini xor-u xas kabi his qilib, “ikisiri a‘zam” – ishq olovida poklangan oshiq, ilmi ilohiyda barchadan bilimdon orif, faqr, Haqdan o‘zga narsaga qiziqmaydigan majzublik holatidagi g‘aniy – shariat hukmlaridan, Qur‘oni Karim va Hadisi sharif asosida Alloh va uning cheksiz sifatlaridan xabardorlik, o‘zining mohiyatan shu qudrat sohibi b-n birligini payqash natijasida oddiy hukmlar ijrochisi bo‘lish b-n qanoatlanmay, ichki ruhiy hurlikka, ilmi g‘aybga ehtiyoj sezgan solik N. hamd g‘azallarining umumiy qahramoni ekanligini asoslab bergan.

B.N.J. 2021-y.da “Alisher Navoiy forsiy merosining janriy xususiyatlari va badiiyati” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Olima “Devoni Foni”ni janrlar tarkibiga ko‘ra tahlil qilar ekan, buni o‘zbek tilidagi janrlar tizimi b-n qiyoslagan holda amalga oshirgan. Ya‘ni, ularning umuman shu janrning namunasi ekanligidan tashqari, bu asarlar poetikasining o‘zbek tilidagi adabiy janrlar b-n uyg‘unlik darajasi birinchi planga olib chiqiladi. Hatto poetikaning vazn, qofiya, radif, she‘r san‘atlari singari asosiy unsurlari ham ko‘proq mana shu yo‘nalishda ko‘rib chiqiladi. Buning natijasida:

1) “Devoni Foni”ning janrlar tarkibiga ko‘ra yangicha tahlili amalga oshgan;

2) ular mutafakkir adib ijodidagi o‘zbek tilida yaratilgan mazkur janrlar b-n qiyoslangan;

3) qiyoslash u-n ko‘plab fors-tojik adabiyoti namoyandalarning asarlariga murojaat etilgan.

Bularning barchasi “Alisher Navoiyning forsiy she‘riyati uning o‘zbek tilidagi asarlariga qa-

raganda badiiyat me‘yorlari pastroq” tarzidagi qarashlarga uzil-kesil barham beradi.

N.ning “R.Q.” qasidasining nasriy bayonini izoh-u lug‘atlari b-n (– T., O‘zbekiston, 2004, hammuallif R.Vohidov) nashr ettirgan. N.ning yigirma jildlik “MAT”ini nashrga tayyorlashda (N. “MAT”, 20-tom, – T., 2003) ham o‘z hissasini qo‘shgan.

“Alisher Navoiy she‘riyatida hamd poetikasi”, “Navoiyona hassoslik”, “Navoiyni anglash hayrati”, “Alisher Navoiy fardlari poetikasi”, “Alisher Navoiy muxtara’ g‘azallarining badiiyati”, “Alisher Navoiy forsiy merosining janriy xususiyatlari va badiiyati” kabi monografiyalari-da adabiy manbalarni tahlil qilar ekan, N. yashagan davr xususiyati, adabiy muhit va adabiy hayot, an‘ana, uslubiy o‘ziga xoslik kabi masalalar ustida mulohaza yuritib, muhim fikrlarni aytgan.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Бекова Н.Ж. Алишер Навоийнинг ҳамд газаллари ва “Рух ул-қудс” қасидасининг бадийяти ва манбалари. Автореферат. – Т., 2003; Бекова Н. Алишер Навоий шеърлятида ҳамд поэтикаси. Монография. – Т., 2006; Бекова Н. Навоённа ҳассослик. Монография. – Т., 2007; Бекова Н. Навоийни англаш ҳайрати. Монография. – Т., 2012; Бекова Н. Алишер Навоий фардлари поэтикаси. Рисола. – Т., 2017; Бекова Н. Алишер Навоий мухтараъ газалларининг бадийяти. – Т., 2021; Бекова Н. Алишер Навоий форсий меросининг жанрий хусусиятлари ва бадийяти. Автореферат. – С., 2021; Бекова Н. Алишер Навоий форсий меросининг жанрий хусусиятлари ва бадийяти. Монография. – Т., 2022.

М.А.

BEL – solikning vujud. B. komil insonning fikr-u taxayyuliga ham ishora qiladi. Qilday (ingichka) B. – mushohadaning nozik va teranligini tamsil etadi. N. buni shunday ifoda etadi:

*Nozuklugidin erkin, yo men hasudmen,
Bukim aning belin ko‘ra olmon kamar bila.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Абдуқодиров А. Тасаввуф истилоҳларининг қисқача изоҳли луғати. 2-китоб. – Хўжанд, 2002.

E.O.

BELEN Fransua-Alfons (1817–1889) – n.shunos olim. 1795-y.da Parijda tashkil etilgan “Sharq jonli tillari maktabi” davomchisi. S.De Sasi va E. Katremerdan fors, arab va turk tillarini o‘rgangan. Qirol saroyi tarjimon-sekretari (1838–1843), Fransiyaning Qohiradagi elchixonasida (1846-y.dan), 1852-y.dan Konstantinopoldagi elchixonada tarjimon-sekretar, 1868 y.dan umrining oxirigacha shu elchixonada bosh konsul bo‘lib ishlagan. 1861-y. B.F.A.ning “Mir Alisher Navoiyning hayoti va ijodidan lavhalar” nomli asari “Osiyo jurnali” (“Jurnal aziatik”)ning fevral-mart va aprel-may sonlarida bosilib chiqdi. Tadqiqot ikki qismdan iborat bo‘lib, birinchi qismida shoir hayoti va ijodi haqida ma’lumotlar, ikkinchi qismida uning ijodidan namunalar tarjima va izohlar b-n berilgan.

1866-y. “Osiyo jurnali”ning XVII tomida B.F.A.ning “Sharq donolari” turkumida “Mir Alisher Navoiyning fazilatlar, estetik va falsafiy qarashlari” degan ikkinchi tadqiqoti e‘lon qilingan. 1872-y.da esa B.F.A. turk olimi Ahmad Vofiq b-n hamkorlikda “M.Q.” matnini nashr ettirdi. Bu ishlarning hammasi Yevropaga N.ni va uning ijodini tanishtirishda muhim rol o‘ynadi. A.K. Borovkov va Y.E.Bertels B.F.A.ning N.ning fors-tojik adabiyoti klassiklarining taqlidchisi va tarjimoni, degan fikrini to‘g‘ri tanqid qilganlar.

Ad.: Муҳаммаджон Холбеков. Франсуа Белен – навоийшунос олим. Қаранг: Гулистон жилдлик, 1987.

Ab.H.

BELENITSKIY Aleksandr Markovich (1904–1993, Pskov) – sharqshunos, arxeolog, tarix fanlari d-ri, Tojikistonda xizmat ko‘rsat-

gan fan arbobi, Rudakiy mukofoti sovrindori. B.A.M.ning asosiy faoliyati urushdan so‘ng boshlangan. Olim A.Y.Yakubovskiy rahbarligida Tojikistonda So‘g‘d-tojik ekspeditsiyasining arxeologik izlanishlarida jonbozlik ko‘rsatgan. Ko‘hna madaniyat izlarini, osori-atiqalarni o‘rganish, kuzatishlar natijasida 80 dan ortiq ilmiy maqolalar e‘lon qilgan va o‘z faoliyati davomida ko‘plab shogirdlar tayyorlagan. Shuningdek, Beruniyning “Mineralogiya” asarini arab tilidan rus tiliga tarjima qilgan. Aytish joizki, tarix, arxeologiya, adabiyot tarixi sohalarida B.A.ning ilmiy kuzatishlari katta ilmiy qimmatga ega.

N. haqidagi fikrlarini olim o‘zining 1946-y.da e‘lon qilgan “Topografiya Gerata XV veka” nomli maqolasida bildirgan. Mazkur shahar tarixini yoritishda olim ko‘pgina yozma adabiyotlarga asoslangan. B.A.M. Hirotni XV asrdagi Xurosonning poytaxti sifatida e‘tirof qilib, Temuriylar saltanatida katta ahamiyatga ega bo‘lgan joy tarzida o‘rgangan. Olim o‘z maqolasida mazkur shahar dastlab Chingizxon qo‘shinlari tomonidan vayron qilinib, so‘ng hunarmandlar tomonidan qayta tiklangani xususida yozgan. Uning ma’lumot berishicha, Hirot keyinchalik Sharqning eng yirik markazlardan biriga aylangan. Maqolada Hirot tarixiga oid qimmatli faktlarni keltirgan olim, nafaqat mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy, balki madaniy hayotni ham yoritishga muvaffaq bo‘lgan. B.A.M. ko‘pgina hamkasblarining fikriga tayanib, N.ning Husayn Boyqaro saroyi va mamlakat hayotida tutgan muhim o‘rniga to‘xtalgan. Bunda o‘z davri-ning yetuk arboblardan bo‘lgan shoirning insonparvarlik faoliyati, ilg‘or qarashlari, xalq orasidagi obro‘-e‘tibori ham B.A.M.ning nazaridan chetda qolmagan. Mazkur maqolani yozishda, ayniqsa, N. shaxsiyati haqidagi ma’lumotlarni keltirishda B.A.M., M.Nikitskiy, Y.E.Bertels, V.Bartold, M. Levin, E.Bloshe, G.Bongrad A.Borovkov singari qator sharqshunos olimlarning ilmiy tadqiqotlariga asoslangan.

Ad.: Беленицкий А.М. Ист. Топография Герата XV в // Алишер Навои. – М-Л., 1946; Беленицкий А.М. // Уз СЕ Т. 2. – Т., 1972.

Sh.R.

BEMAKONLIK (makonsizlik) – falsafiy-diniy tushuncha. N. asarlarida ham uchraydi. N. undan Yaratganning sifatlaridan birini talqin qilishda foydalangan. Aqida kitoblarida Allohning boshqa sifatlari qatorida uning hamma yerda hamisha hozir va nozirligi aytiladi, ya'ni unga makon va zamon tushunchalarining daxli yo'q, uni biron-bir makon yoki zamon b-n chegaralab bo'lmaydi. Uning bu sifatini N. ham "S.M."da qayd etgan:

*Ne javhar, ne arazdur, ne makonda,
Ne voqe'dur jihatda, ne zamonda.*

Shuningdek, N. bemakonlik tushunchasini Muhammad (s.a.v.)ning me'roj vaqtida yetishgan maqomiga nisbatan ham qo'llagan. "F.Sh." dostonining me'roj tuniga bag'ishlangan bobida quyidagi misralar bitilgan:

*Makoni bo'lmayin juz bemakonlik,
Nishoni qolmayin juz benishonliq.
Chu qolmay ne nishoni, ne makoni
Topib maqsad makonidin nishoni.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Сирож ул-муслимин. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Сўфи Оллоёр. Маслак ул-муттақин. – Т., 2012.

Q.E.

BENISHONLIK (nishonsizlik) – falsafiy-diniy tushuncha. N. undan Yaratganning munazzahlik sifatini ta'kidlash u-n foydalangan. Aqida kitoblarida Alloh zotining munazzahligi, ya'ni unga jismni, jasadni yoki qo'l, oyoq, ko'z singari a'zolari hamda ko'z b-n ilg'ash mumkin bo'lgan boshqa belgilarni (nishonlarni) nisbat berib bo'lmasligi, agar nisbat berilsa, gunoh bo'lishi, bundan saqlanish lozimligi aytiladi. Jumladan, So'fi Olloyor shunday yozgan :

*Tilingni saqla mundoq qavli baddin,
Ki Xudoyim munazzahdur jasaddin.*

Badiiy adabiyotda, shu jumladan, N. asarlarida uchraydigan "benishonlik" (nishonsizlik) tushunchasi yuqoridagi aqida b-n bog'liq bo'lib, Yaratganning zotiga xos munazzahlikni ta'kidlash maqsadida qo'llanadi. "F.Sh." dostonida xuddi shu holni ko'ramiz. Bundan tashqari N. Muhammad (s.a.v.)ning me'rojda ko'tarilgan vaqtda etishgan maqomini ham "benishonlik", "bemakonlik" tushunchalari vositasida ta'riflaydi

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Сирож ул-муслимин. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Сўфи Оллоёр. Сабот ул-оғизин. – Т., 2009.

Q.E.

BERYOZIN Ilya Nikolaevich (1818–1896) – rossiyalik sharqshunos, turkolog, tarixchi, eronshunos, mo'g'ulshunos olim. Qozon universitetini tamomlagan (1837), shu universitetda magistrlik (1841), Sankt-Peterburg universitetida dok-

torlik dissertatsiyasini (1864) yoqlagan. Arab, fors, turk, tatar tillarini mukammal o'rgangan. Qozon (1846–1855), Sankt-Peterburg universitetlari (1855–1896) prof.i, Parijdagi Osiyo jamiyati a'zosi (1849). Turk tili, fors tili grammatikasi, sayohatnomalari, turk maqollari, xonliklar yorlig'i kabi ko'plab mavzulardagi yigirmaga yaqin kitoblari rus va fransuz tillarida chop etilgan. 2 jildlik "Sharq tarixchilari kutubxonasi"ga (1850-1851) Rashididdinning "Jome' ut-tavorix" va Muhammad Solihning "Shayboniyнома" asarini tarjima va izohlari b-n kiritadi. 1846–1850-yy. davomida e'lon qilib borgan "Sankt-Peterburg kutubxonasidagi turk-tatar qo'lyozmalari tavsifi" (1847, 34-43) nomli maqolasida Saltikov-Shchedrin kutubxonasidagi "Abushqa" qo'lyozmasini tavsiflaydi. B.I.N. o'zi tahrir qilib nashrga tayyorlagan 16 tomlik (1872–1879) "Rus qomusiy lug'ati"da N. haqida qisqacha ma'lumot

berib o‘tadi: “Alisher yoki Mir Alisher, eng yaxshi chig‘atoy adibi va davlat arboblardan biri (1500). Mir Alisherning yozuvchi sifatida asosiy fazilati shundaki, chig‘atoy yoki sharqiy-turkiy tiliga yangidan ishlov berdi, uning ko‘p sonli asarlari shu tilda bitilgan” (1873, 1-jild, 522 bet). Olim turkiy tilli xalqlar adabiyotini to‘plab, “Turkiy xrestomatiya” (1857) tuzadi va unga N.ning bir qancha asarlarini kiritadi. Jumladan, “M.N.”ning Sankt-Peterburg FA Osiyo muzeyidagi va xalq kutubxonasidagi ikki qo‘lyozmasi asosida uchinchi majlisdan eski o‘zbek yozuvida parcha beradi, izohlarda har ikki qo‘lyozmada yo‘q o‘rinlarni qayd etib boradi (146-161 bet). Davomidan asar nomini “Vaqfiyat” deb ko‘rsatib, “*Yana ul erdimkim, ul hazratning davlatidin bovujudi ulkim, jamin tana’umoti jismoiy va murodoti nafsoniyg‘aki*” deb boshlanuvchi qismidan boshlaydi (162-166 bet). “Xam.M.” (167-179), “M.” (180-201), “M.L.”dan parcha beriladi (202-225). O‘rtada Bobur asaridan parcha berib, yana N.ning beshligi: “Maxzan ul-asror”dan parcha sarlavhasi b-n “*Ey sharaf ichra ikki olamg‘a toj, Yetti falak masnadungga, bir davoj*” misralari boshlanuvchi matn beriladi (273-287). Mazkur parcha Nizomiy “Maxzan ul-asror”ining Haydar Xorazmiy “Gulshan ul-asror” nomi b-n qilgan she‘riy tarjimasidan olingan. Qizig‘i, parcha davomidan yana N. beshligi “Maxzan ul-asror”dan parcha deb boshlanib, “H.A.”ning 8-maqolati nasriy sarlavhasi va “*Charx to‘quz durjiki zar-kor erur, Javfida yuz ming duri shahvor erur*” misralari b-n boshlangan matndan parcha beradi (288-317). Davomidan “Sabot ul-ojizin”dan, Boqirg‘oniy, Mashrab ijodidan, so‘ng N. g‘azallari va ruboiylaridan namuna berilgan (340-375). Kitobda kattagina qism N. asarlariga ajratilgan. Umuman, Beryozin turkiy adabiyot namunalari-ni eski o‘zbek yozuvida berish u-n oldin ularni sinchiklab o‘rgangan, qaysi joylaridan parcha olishni reja qilgan. Shu ma’noda N. asarlarining eski o‘zbek yozuvida ko‘chirilib, majmua holatida nashr qilinishi hali O‘zbekistonda toshbosma nashrlar kamyob bir paytda bajarilgan qiymatli ish edi.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Описание турецко-татарских рукописей, хранящихся в библиотеках С. – Петербурга: Ст. [1]-4 / [Испр. должн. э. орд. проф. Казан. ун-та И. Березин]. – Санкт-Петербург, 1846-1850; Березин И. Турецкая хрестоматия. Том I. Отделение джагатайское или восточное. – Казань, 1857.

G.X.

BERTA DAVIDOVA
(20.12.1922 – 1.08.2007) – “O‘zbekiston xalq artisti”, “El-yurt hurmati” ordeni sohibasi. B.D. 1943-y.dan O‘zbekiston Radioeshittirish qo‘mitasi huzuridagi xorda va 1945-y.dan o‘zbek ansambli-da ashulachi, 1960-y.dan esa Radioeshittirish va televide-

niye Davlat qo‘mitasining Maqomchilar ansambli-da uzoq yillar yetakchi xonanda bo‘lib ishlagan.

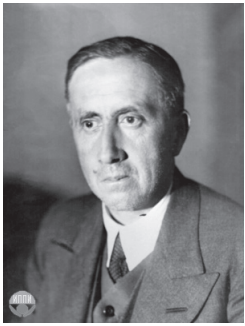
Xonanda ijrosida “Munojot”, “Bayot II”, “Bayot V”, “Nasri bayot”, “Talqini bayot”, “Taronai bayot”, “Samarqand ushshog‘i”, “Fig‘on”, “Dugoh”, “Xayolim senda”, “Yor armug‘oni”, “Dilnavozim”, “Gulistonim mening”, “Baxt”, “Kuylagayman”, “Yodimdasiz” kabi mumtoz va zamonaviy ashulalar o‘zining lirik-dramatik ifodasini topdi va san‘at ixlosmandlari qalb qo‘ridan mustahkam o‘rin oldi. N. she‘rlari asosida bitilgan qo‘shiqlari nozik didli qo‘shiq shaydolarini o‘ziga rom etgan. Mumtoz musiqamizning asosi bo‘lgan maqom qo‘shiqlarining gullab-yashnashida xonanda sifatida B.D.ning ham xizmati kattadir.

1945-y.da Yunus Rajabiy B.D.ga “Munojot”-ni o‘rgatgan.

N.ning “Kecha kelgumdir debon ul sarvi gul-ro‘ kelmadi” satri b-n boshlanuvchi g‘azali ilk bor B.D. tomonidan ijro etilgan.

Ad.: ЎзМЭ. 1-жилд. – Т., 2002.

B.R.

BERTELS Yevgeniy Eduardovich (1890–1957) – eronshunos, turkolog, n.shunos. B.Y.E. rus adabiyotshunosligida o‘zbek mumtoz adabiyotini jiddiy o‘rgangan sharqshunoslardan biridir. Olim mumtoz adabiyotimizning Ahmad Yugnakiy, Yusuf Xos Hojib, N. kabi vakillari ijodini o‘rganish, tahlil etish barobarida ularning ilmiy biografiyalarini ham yaratishga muvaffaq bo‘ldi.

B.Y.E.ning o‘zbek mumtoz adabiyotiga doir ilmiy merosida, asosan, qiyosiy-tarixiy adabiyotshunoslik masalalari yetakchilik qildi, turli xalqlar adabiyotlarini qiyosiy o‘rganish uning ijodida asosiy o‘rin egalladi.

N. ijodini o‘rganishga B.Y.E. XX asrning 20-yy.idan kirishgan. “X.” asarining eng qadimgi qo‘lyozma nusxasi ham B.Y.E. sa’y-harakati b-n topilgan, fan u-n asrab qolingani. Uning komparativistik yo‘nalishdagi ilmiy merosida kompleks filologik tahlil, ya’ni asar janrini belgilash, matn qurilishini tavsiflash, asar umumiy ruhining makon va zamonga aloqadorligi, obrazlar sistemasi va semantikasini aniqlash, asarning jahoniy darajasini qiyosiy yo‘sinda belgilash, matnning estetik ahamiyatini ochib berish kabi jarayonlar amalga oshirilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Наваи и Аттар // Сб Мир Алишер Л.1928; Бертельс Е.Э. Древнейшая рукопись Пяти поэм. Алишера Наваи // Избранные труды. Наваи и Джами; Наваи и литература Востока // Дружба народов. – М., 1941; Роман об Александре и его главные версии на востоке. – М-Л., 1949; Наваи и Низами // Сборник Алишер Наваи. – М.-Л., 1946; Избранные труды Наваи и Джами. – М., 1965.

G.X.

BEXUD – hushsiz, o‘zidan ketgan. B. tazkiralarda valiyalarda kechadigan ma’naviy bir hol, she’riyatda lirik qahramonning ichki kechinmalarini, ruhiy holatini ko‘rsatuvchi holatdir. “N.M.”da B.likning oqibatlarini tasviri shunday beriladi: “Shayx Abbos Faqir debdurki, Sherozda Shayx Abulhasan Solbih xonaqosida erdikim, ul keldi g‘arib hol bila. Taajjub qilib, qo‘pub, ta’zim qilib, yonig‘a o‘lturtdi. Hayrat va bexudlug‘i ul martabada erdikim, ko‘zi ichinda arz hasharotidin bir ushoqroq jonvor boradur erdi. Shayx dedi: ul nedurki, ko‘zungda boradur? Shayx Imron dedi: “ko‘zimda biror narsa bormi?” Tazkiralarda valiylarning tariqatga kirishiga sabab bo‘luvchi biror voqea sodir bo‘ladi. Ya’ni yo‘l boshida tavgaga kelish, nafs tarbiyasiga kirishishdan oldin biror voqelik ta’sirida bexud bo‘ladi. Shu bois solik hayotidagi ma’naviy hollarning ibtidosi o‘laroq B. bo‘lishga alohida e’tibor qaratiladi: “Ey xojasidan g‘ofil qolganlar, behisob mukofotlar berib, katta gunohlaringizni ham mag‘firat qiluvchi saxovatli zot – Parvardigoringizga qayting, shoshiling!”. Chun men bularni eshittim va ko‘rdum, bexud bo‘ldum. Chun o‘zumga keldim, dunyo-yu mofihoning muhabbati ko‘nglumdin chiqib erdi. Tong erta bo‘lg‘ach, Tengri bila ahd qildimki, o‘zumni bir pirga taslim qilay, to mangga Tengri yo‘lin ko‘rguzsun!”

Aslida bexudlik ishq va mushohadaning kuchidan yuzaga keladi. “Ishq ulug‘lik kigiziga oyog‘ini tirab oldi, avvalo, bizdan bizning borlig‘imizni ketkazdi. Sizu bizga naqd bexudlik munosibdur, chunki siz-u bizning zahmatlarimiz unga sig‘maydi”, – deya N. bexudlik imtiyozini valiyilar tilidan tushuntirsa, lirikasida oshiqlik holini ifoda etadi:

*Soqiyo, holimni bilding, emdi tutqil bodakim,
Bu suubatlarini bexudlug‘ manga oson qilur.*

Yoki:

*Nolani har nechakim eldin nihon aylar ko‘ngul,
Seni sog‘ing‘och, yana bexud fig‘on aylar ko‘ngul.*

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005. Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987.

Z.R.

BESHAYI NIGOR – “S.I.” dostonida tasvirlangan besha, oʻrmon. Dostonning qirq uchinchi bobida hikoya qilinishicha, Iskandar Hindistonga kirib borganda Hind Royi (Hindiston hukmdori) unga qarshiliksiz taslim boʻlgan va uning hokimiyatini tan olgan. Bunga javoban Iskandar ham Royga katta iltifotlar koʻrsatgan va uning xalqini moli omon va ikki yillik xirojni toʻlashdan ozod qilgan. Shundan soʻng Roy Iskandar u-n mehmondorchilik tashkil qilgan. U Iskandarni mamlakatning poytaxti Dehlida mehmon qilmoqchi boʻlgan, lekin Iskandar buni rad etadi, chunki agar u son-sanoqsiz lashkari b-n Dehliga kirsam, shahar ahli bundan aziyat chekishi mumkin edi. Shu sababli u Royga mehmondorchilikni biron-bir ovloqroq joyda oʻtkazish lozimligini aytadi va Hind Royi buning u-n B.N.ni tanlaydi. Besha Hindistondagi katta oʻrmon boʻlib, oʻzining goʻzal tabiati, noyob hayvonot va oʻsimliklar dunyosi b-n mashhur edi. Dostonda B.N.ning juda goʻzal badiiy tasviri berilgan. Bu tasvir oʻquvchi koʻz oldida besha – oʻrmon, toʻqayni emas, jannatdek goʻzal bir maʼvoni gavdalandiradi. Shoir uni Bogʻi Eramga qiyoslaydi:

*Ne Besha, Eram Bogʻining gʻayrati,
Xirad nutqini lol etib hayrati.*

Muallif B.N.ni tasvirlar ekan, u yerdagi daraxtlar, qushlar, hayvonlarga toʻxtaladi, chunonchi bobda Hindistonda oʻsadigan obnus, sandal, javzi boʻyo, noju daraxtlari, tovus, durroj, tazarv, shorak, toʻti kabi jonivorlar tasviri va taʼrifi berilganini koʻramizki, bular N.ning Hindiston tabiati, oʻsimliklar va hayvonot dunyosi haqida yaxshi tasavvurga ega ekanini koʻrsatadi, ayni paytda mazkur oʻrinlardagi tasvirning hayotiyli-gi va jonliligini taʼminlaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Саъди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

Q.E.

BIBICHA MUNAJJIMA (XV asr, Kirmon – Hirot) – shoira, olim. Mavlono Alouddin Kirmoniyning singlisi. Oʻz davrining barcha ilmlarini egallab, darveshlikka mayli kuchli boʻlganidan sulton-u amirlar uni nihoyatda qadrlaganlar. U esa bu hurmat-u eʼtiborning barchasiga etak silkigancha bir masjidi jomeʼ bunyod etib, bor mol-mulkini unga vaqf qilgan.

N. “N.M.” tazkirasida ushbu shoira va orifa ayol haqida quyidagilarni yozgan: “Kirmon mulkidur. Mazkur boʻlgʻon ilmda oʻz zamonining saromadi erdi, ammo mayli darveshlik sari erdi. Zamon podshohi iltifot va taʼzim koʻp qilur erdi va podshoh haramlari uzmo xavotin bagʻoyat hurmat tutarlar erdi. Oqibat barchaning ixtilotin tark qilib, xiyobon boshida oʻz manzili javorida masjidi yasadi va mulki asbobin anga vaqf qildi, andoqkim, holo ravnaqi bor va kasir xaloyiq anda namoz qilurlar. Va anda oʻziga goʻrxona yasadi... yoshda olamdin oʻtti. Va maqbarasi oʻz goʻrxonasidadir”. Bibi Munajjimani N. “M.N.”-ning 6-majlisida ham oʻz ismi b-n eslatadi, yaʼni “Xoja Alouddin – Kirmon mulkidin. Xoja Afzaliddin Muhammadqa qarobatdur va Bibicha Munajjimaning inisidur”.

Tazkiralarda B.M. Jomiyga alohida eʼtiqod va tavajjuh b-n qaraganini qayd qilishadi. Baʼzi rivoyatlarga koʻra, Jomiy kelib namoz oʻqib turar, degan maqsadda oʻz uyiga yaqin joyda masjid qurdiradi. Lekin Jomiy bu yerga namoz oʻqishga bormaydi, bir sheʼr yozib, mehrobga osib qoʻyadi. B.M. ana shu sheʼrga nihoyatda keskin javob yozgan ekan. Tasavvufda baland maqomga erishgan. Sulton Husayn mirzo va uning xotinlari unga katta hurmat koʻrsatganlar.

Ilmiy asarlari bizgacha yetib kelmagan. Tabʼi nazmidan baʼzi parchalar esa turli tazkiralardan oʻrin olgan. Uning zamondoshi boʻlgan Hakim Muhammadshoh Qazviniy maʼlumot berishicha, B.M.ning fazilatlarini chek-chegarani bilmay, taq-

vimni aniqlashda tengsiz edi. Moh taxallusi b-n badiiy yetuk she'rlar ham yozgan. Jumladan, quyidagi bayt uning qalamiga mansub:

*Gar na har dam zi sari ko'i tuam ashk barad,
Oshiqiho kunam on jo, ki falak rashk barad.*

Tarj.: Ko'z yoshlarim hamisha ham sening ko'yingga yo'l bermasa-da, shunday oshiqliklar qilayki, ko'rib falakning ko'zi kuysin!

Mana bu bayt esa erining vafoti munosabati b-n yozgan g'azalidandir:

*Kavkabi baxtam, ki bud az vay munavvar osmon,
Bingar, ey moh, k-az firoqat dar zamin ast in zamon.*

Tarj.: Ey oy, osmonni munavvar qilgan baxtim yulduziga qara – sening firoqingda u bugun yerda yotibdi.

N. "N.M." tazkirasini B.M. zikri b-n nihoyasiga yetkazadi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Фахри Ҳиротий. Жавоҳир ул-ажойиб. – Хўжанд, 2007; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Эргашев Қ. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. – Т., 2009.

B.R., E.O.

BIYOBON – ovoralik va hayrat maqomi. Hayrat maqomi fano maqomidan oldin keladi. B. – hayrat maqomining ilk ko'rinishi. Cheksiz anduh va azob ma'nosida ham keladi. N. ijodida B. istilohi turli ma'no qirralari b-n namoyon bo'ladi. M-n, bir baytida mubolag'a san'atini haddi a'losiga yetkazib, sen bu B.ni bosib o'tishni oson deb tasavvur qilgan eding, holbuki, har bir manzilda ko'z yoshlaringdan yuz buloq hosil bo'ldi, deb yozsa:

*Ey Navoiy, bu biyobon qat'in oson aylading,
Ashkdin mundoqki har manzilda*

chekting yuz buloq, –

boshqasida ishq B.larini bosib o'tib, yo'qlik mamlakatidan narida ming bir xavf-xatarga duch kelganini aytadi:

*Chu dardi ishq biyobonlarini qildim qat',
Adam viloyatidin nari yuz xatar toptim.*

Ad.: Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Абдуллаев А. Тасаввуф ва унинг намояндалари. – Т., 2009.

E.O.

BILGUT – turkiy (chig'atoy) urug'lardan birining nomi. N.ning asarlarida, xususan, "Chor devon"ida o'zbek xalqining 50 dan ortiq urug' nomlari tilga olingan, o'sha davrdagi o'zbek urug'larining ijtimoiy holati, siyosiy mavqeyi haqida ham batafsil ma'lumotlar yozilgan: Jumladan, B. atamasi shoirning "N.Sh.", "F.K." devonlarida uchraydi.

*Ey Navoiy, meni zor ayladi
bir lo'livash,
Kim, arlot unut bo'ldi manga,
ham bilgut.*

Lirik qahramon – oshiqning bir lo'livash mahbubaga bo'lgan ishq shu qadar kuchliki, unga boshqa barcha-barchani, urug'-qabilalar orasida husn-u jamolda tengsizligi b-n shuhrat qozongan arlot, bilgut qizlarini ham unuttirdi. Ko'rinadiki, N. xalq orasida ko'p bo'lgan, aksar o'zbek urug'larining nomlarini, muayyan elatlarning ijtimoiy mavqeyi, ko'rinishi, yurish-turishini yaxshi bilgan. Shu jihatdan, N. asarlari o'rta asrlardagi turkiy xalqlarning etnografiyasi, madaniyati haqida yorqin tasavvur beruvchi beqiyos adabiy manbadir.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Абулғози Баҳодирхон. Шажарайи турк. – Т., 1992.

S.O'.

BILOL (XV asr) – shoir. N. “M.N.”da B. yaxshi suhbatdosh va shirinso‘z kishi bo‘lgan, deb yozadi. B. Hirotda vafot etgan va N. ma’lumoticha, qabri Xojayi Toq go‘ristonida ekan. B. forsiy va turkiyda yaxshi she’rlar bitgan. N. B.ning quyidagi turkiy matla’sini keltiradi:

*Jon-u ko‘nglumni jaf o‘ti bila kuydurdingiz,
O‘ylakim, kul bo‘ldum-u mendin ko‘ngul
tindurdingiz.*

*Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис.
ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.*

S.G’.

BILOL Nozim (1824, G‘ulja – v.y.n., Yor-kent) – taniqli uyg‘ur shoiri. Boshlang‘ich ma’lumotni oilada – otasi Mulla Yusuf qo‘lida oladi. Keyin G‘ulja madrasalarida tahsilini kamolga yetkazadi. Adabiyotga qiziqishi tufayli yoshligidan Nizomiy, Jomiy, N., Mashrab, Amiriy asarlarini sevib mutolaa qiladi. Xususan, Jomiyning ijod yo‘lida o‘ziga ustoz deb biladi.

U og‘ir davrda yashab ijod qiladi. Xitoyning hukmron doiralari va mahalliy amaldorlar zulmiga qarshi XIX asr davomida Sinszyanda 7 marta xalq qo‘zg‘olonlari bo‘lib o‘tadi. B.N. ham akasi Jalol b-n birga qo‘liga qurol olib, xalq tomonida turib jang qiladi.

70 yildan ziyod umr ko‘rgan shoir ijod namunalarini yig‘ib, devon tuzgan. Uning “G‘azaliyot” deb atalgan devoni ko‘plab nusxalarda ko‘chirilib, keng tarqalgan va katta shuhrat qozongan. “Nozugum qissasi”, “Kulohli Yusupxon”, “G‘azot dar mulki Chin” (“Xitoy mulkida g‘azot”) kabi dostonlarida xalqning o‘z ozodligi u-n kurash g‘oyalari keng badiiy talqinini topgan. “G‘azot dar mulki Chin” dostonida N. nomini qayta-qayta hurmat va ehtirom b-n tilga oladi.

N. ijodidan ilhomlanib, B.N. ko‘plab g‘azallar va baytlar ijod qilgan. Jumladan, u ulug‘ shoirning “Manga”, “Judo”, “Tut”, “Yigit”, “Mubtalo” radifli g‘azallariga tatabbu’ qiladi. Lekin xalaf shoir tatabbu’lari salaf shoir g‘azallariga shunchaki taqlid bo‘lmay, u tatab-

bu’ bahona o‘ziga xos ohorli g‘azallar yarata-di. M-n, “Judo” radifli g‘azaliga tatabbu’sida vazn va radifni aynan saqlasa-da, qofiya tartibini yangilaydi. Mazmunda mushtarak jihatlar b-n birga o‘ziga xoslik ham yorqin namoyon bo‘ladi:

N.:

*Ne navo soz aylagay bulbul gulistondin judo,
Aylamas to‘ti takallum shakkaristondin judo.*

B.N.:

*Oh, naylay, bu falak qildi nigorimdin judo,
Andalib yanglig‘ bo‘lubmen gul‘uzorimdin judo.*

“Yigit” radifli g‘azaliga tatabbu’si ham xuddi shunday o‘ziga xosligi b-n ajralib turadi:

N.:

*Ko‘nglum oldi bir paripaykar malaksiymo yigit –
Kim, bani odamda andoq bo‘lmamish paydo yigit.*

B.N.:

*Ohkim, ko‘nglumni oldi bir malohatlik yigit,
O‘ynatib timqora tulpor ul kamolatlik yigit.*

B.N.ning:

*Yosh bolalar ta‘qib aylar dardi hajringda sening,
Tosh otur ortimdin aylarga izo birla jaf o –*

bayti “L.M.” dostonidagi Qaysning ortidan bolalarning “Majnun!”, “Majnun!” – deb chopganlari lavhasini esga soladi.

*Ko‘nglum qushini band etib yor tuzog‘iga,
Bergil yana ishq-u muhabbat shumorsiz, –*

bayti esa otasi ishq dardiga davo topish maqsadida haj ziyoratiga olib borgan Qaysning Xudodan dardiga davo so‘rash o‘rniga Ka‘bani aylanib, ko‘nglidagi Layli ishq o‘tini yanada sarbaland etishini iltijo qilishiga o‘xshaydi.

B.N. ijodida tasavvufiy ohanglar bo‘rtib ko‘rinadi. U qator g‘azallarida majoziy va haqiqiy ishqni o‘zaro muqoyasa qiladi va haqiqiy ishqni ulug‘laydi. Shunday g‘azallaridan birida hatto ishq-u ijod yo‘lida o‘ziga rahnamo deb bilgan N. ruhidan madad so‘raydi:

*Qani Hazrati Navoyi, qilsa erdilar davoyi,
Ishq o‘ti aylab adoyi, kuydurur meni bugun pok.*

B.N.ning:

*May qadahin sipqarur qo‘ymay Biloliy qatrasin,
Ham buzulgan ko‘nglini may birla obod aylagil, –*

bayti esa N.ning mashhur:

*Ey Navoiy, boda birla xurram et ko‘nglung uyin,
Ne uchunkim, boda kelgan uyga qayg‘u kelmadi,*

– baytiga hamohang jaranglaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Билол Нозим шеърятидан. – Т., 1981.

S.G‘., E.O., S.O‘.

BILQISI ZAMON – N. bu ibora b-n Sul-ton Husayn Boyqaroning suyuqli xotini, davr ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida sezilarli rol o‘ynagan Xadichabegimni nazarda tutadi.

*Gar Navoiyga Sulaymon mulkicha bordur, ne tong,
Buki, Bilqisi zamon nazmini tahsin aylamish.*

Shuningdek, Bilqisi ahd, Bilqisi soniy sifatla-ri ham Xadichabegimga nisbatan ishlatilgan.

*Avji davlat uzra bo‘lsun doimo Bilqisi ahd
Kim, Zuhul qasrinda har tun posbone besh emas.*

*... Ham Sulaymoni ahdg‘a hamdam,
Hamdam-u hamnishin-u munis ham.*

*Chun Sulaymong‘a yor erur, ne ajab,
Anga Bilqisi soniy o‘lsa laqab.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011.

A.A.

BILQISI UZMO – eng ulug‘ Bilqis. N. bu ibora, shuningdek, ba‘zan “Mahdi ulyo” (oliy da-rajaga) unvoni b-n Shohruxning katta xotini, davr ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida katta rol o‘ynagan, davlatni boshqarish ishlarida ham be- vosita faol qatnashgan Gavharshodbegimni ta- riflagan: “...Ko‘prak yo‘l Injil arig‘i yoqasi bila mahdi ul‘yo va Bilqisi uzmo Gavharshod og‘o... madrasasi soriqim ...”

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун- нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул вақоеъ, – Т., 1979.

A.A.

BINOIY (taxallusi; to‘liq ismi: Kamolid- din Sherali ibn Muhammad Sabz (1453, Hirot – 1512, Nasaf) – fors-tojik shoiri, xattot, muar-rix va bastakor. Otasi Muhammad Sabz me‘mor bo‘lganidan B. taxallusini oladi. O‘z davrining asosiy ilmlarini egallab, Jomiy va N. adabiy mu- hitiga yo‘l topadi. N. uning turli sohalarda qo- biliyati zo‘rligini e‘tirof etgani holda, biror ishni oxiriga yetkazmasligini tanqid qiladi: “Bag‘oyat qobiliyati bor. Avval tahsilg‘a mashg‘ul bo‘ldi, anda ko‘p rushdi bor erdi, bot tark qildi. Xatg‘a ishq paydo qildi. Oz fursatda obodon bitidi. An- din so‘ng ilmi musiqiyg‘a mayl ko‘rguzdi. Ad- vor ilmi b-n bot o‘rganib, xili ishlar tasnif qilib, advorda dag‘i risola bitidi. Ammo mo‘‘jib va mutasavvirlik‘idin el ko‘nglig‘a maqbul bo‘lma- di. Bu sifati salbi u-n faqr tariyqin ixtiyor qildi va riyozatlar ham tortti, chun piri va murshidi yo‘q erdi, o‘z boshicha qilg‘on u-n hech foyda berma- di. El ta‘nu tashne‘idin Hiriyda turolmay Iroqqa bordi. Andin dag‘i ushbu rang ovozarlar yibordi”.

N. tahsilini kamolga yetkazishi u-n moddiy va ma‘naviy jihatdan B.ni hamisha qo‘llab-quv-

vatlab kelgan. U musiqa va san'atni aynan N. ning maslahati b-n o'rganadi. B. nomi N. asarlarida tilga olingan. U haqida "M.N."ning uchinchi majlisida ma'lumot berilgan. Unda B.ning o'rta tabaqaga mansubligi, Hirotda tug'ilgani aytiladi. N. uni g'oyat kuchli qobiliyatga egaligini, xattotlik va musiqa san'atlarini o'zlashtirganini qayd qiladi. Ayni payda u B. tabiatida salbiy xususiyatlar ham mavjudligini qayd etadi hamda ularidan xalos bo'lishiga umid bildiradi. B.ni N. o'zining "S." asarida ham esga oladi. Shoir olamdan o'tib ketgan do'stlarini xotirlaydi va agar ular olamdan o'tib ketgan bo'lsa, boshqa bir guruh do'stlari bor ekaniga shukr qiladi va ularning har birini, shu jumladan, B.ni ham tilga oladi:

*Yana bir keldi Binoiyki funun
Kasbida aylamadi man'i junun.*

N.ning "M.N." va "S."dagi so'zlari shundan dalolat beradiki, ikki o'rtadagi munosabatlarning murakkabligiga qaramay N.ning B.ga munosabati do'stona va samimiyligicha qolgan.

B. sermahsul shoir bo'lib, 3 ta devon tuzgan (biri – Homiy, ikkitasi – Binoiy taxallusi b-n). Ular qasida, g'azal, qit'a va ruboiy janridagi she'rlarni o'z ichiga olib, umumiy hajmi 10 ming baytdan iborat. Asarlari ichida "Behro'z va Bahrom" dostoni (7700 bayt), "Majma' ul-g'aroyib" ("Ajoyib voqealar majmu'i") (uni 501 baytdan 876 baytgacha bo'lganini rivoyat qiladilar, bizgacha 114 bayti yetib kelgan) qasidasi, "Shayboniynoma" va "Futuhoti xoniy" ("Xonning g'alabalari") tarixiy asarlari, ayniqsa, mashhur. U "Behro'z va Bahrom" dostonida 32 nafar mashhur tarixiy shaxslar b-n bog'liq rivoyatlar va ularning odob-axloqqa oid fikrlarini keltiradi. Ular orasida Jomiy va N. ham bor. "G'azalida rang va hol bordur", – deb Bobur uning nazmiga yuqori baho beradi. U musiqada "No'h rang" va "Savt un-naqsh" kabi mashhur musiqalar ham yaratgan.

"Boburnoma", "Habib us-siyar", "Shayboniynoma" kabi asarlar tarkibida kelgan she'rlaridan B.ning o'zbek tilida ham mahorat b-n qalam tebratgan zullisonayn shoir ekani ma'lum bo'

ladi. M-n, "Abushqa" nomli mashhur lug'atda "umiq" so'zining ma'nosi izohlangach, misol sifatida B.ning o'zbek tilida yozilgan g'azalidan quyidagi matla'si keltiriladi:

*Jafoni jong'a toloy oldingiz, ulaymu bo'lur?
Sizning umiqda, bekach, rasmingiz
bulaymu bo'lur?*

Lekin shoirning o'zbek tilidagi she'rlari bizgacha yetib kelmagan.

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Бобурнома. – Т., 2002; Мирзоев А.М. Камал ад-Дин Бинаи. – М., 1976; Каримов У. Адабиёти тоҷик дар асри XVI. – Душанбе, 1985; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Мухаммад Хайдар Мирзо. Тарихи Рашидий. (В.Раҳмонов ва Я.Эгамова тарж.). – Т., 2010; Тазкираи "Тӯҳфаи Сомий". – Техрон, 1347 (х.-ш.); Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс тоҷик адаблари. – Т., 1989.

Q.E., E.O.

"BIR ULUSNING QALBI-YU BAD AX-TARI" – "L.T." dostoni tarkibidagi mustaqil syujetli she'riy hikoyat shu misra b-n boshlanadi. Hikoyatda boshqa shaharga borib, o'zini zargar deb e'lon qilgan qallob shaxsning qalbakli ishlari, oddiy rangli shisha parchalarini "la'l ila yoqut" o'rnida sotib, boylik orttirgani haqida so'z boradi. Kunlarning birida "bir pora tosh"ni gavhar o'rnida "yuz ming oltunga sotadi", ammo bu aldovi tezda ochilib, qatl etiladi. Axloqiy yo'nalishda bo'lgan bu mo'jaz hikoyatda N. firibgarlikni qoralaydi, hiyla-nayrang yo'liga kirgan kishi, so'zsiz, pand yeyishi, qattiq jazolanishi tabiiy, degan motivni ta'kidlaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

A.A.

“BIR QALANDAR BOR EDI MAHBUTI DANG” – “L.T.” dostonidagi mustaqil syujetli she’riy hikoyatlardan biri shu misra b-n boshlanadi. Dostonning o‘z shaxsiy hayotidan mamnun personajiga ibrat sifatida Hudhud tomonidan keltirilgan bu hikoyat fojia b-n tugallansa-da, unda yumoristik ruh, mayin tabassum hukmronlik qiladi. Uning mazmuni quyidagicha: bir qalandar “subh-u shom” bang yeb, xayolot dunyosiga cho‘mardi. Kunlarning birida bir vayronada ko‘proq bang yeb qo‘yib, “sirlar olamiga sayohat qiladi”, yoqimli xayollarga beriladi. O‘zini bir go‘zal gulshanda, chiroyli qasr ichida ko‘radi. Jamshiddek taxtda o‘tirganmish, “yonida gulchehray xurshedvash” bo‘lib, u b-n shohona maishatda emish. Xayolida “koshonada”, aslida esa, “vayrona burchagida” shirin tuyg‘ular og‘ushida yotganida buzuq devor kovagidan bir chayon chiqib, o‘z nishini har tomon sanchib kelaveribdi. Bangi – “podshoh” xayolida yonidagi go‘zal labidan bo‘sa olayotgan lahzada boyagi chayon labiga zaharli nayzasini sanchadi:

*Qichqirib qo‘pti qalandar beqaror,
Zohir aylab iztirob-u iztiror.*

*Ne gul-u gulshan edi, ne qasr-u taxt,
Ne yonida mahvashi feruzbaxt.*

*Ul xayoloti topib bori xalal,
Yeb va lekin erniga nishi ajal.*

Bu hikoyat qurilishi jihatidan ham, mazmun jihatidan ham, tugunning favqulodda yechimi b-n ham xalq og‘zaki ijodidagi hajviy, ayni paytda kishini hushyor torttiradigan ertaklarni eslatadi

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Избр. труды. Суфизм и суфийская литература. изд. Наука, – М., 1965; Рустамов Э. Узбекская поэзия первой половины XV века. – М., 1963; Абдугафуров А. Навоий и жодидида сатура. – Т., 1972.

A.A.

“BIR HOVUCH DUR” – adabiyotshunos Ergash Ochilovning N. g‘azallari va alohida baytlari sharhiga bag‘ishlangan maqolalar to‘plami (2011). To‘plam “Navoiyni anglash mashaqqati” nomli kirish so‘z b-n ochilib, unda N. asarlarini o‘qib tushunishning qiyinchiliklari, ayni jihatdan ularni sharhlashga ehtiyoj mavjudligi ilmiy asoslanib, sharh va uning turlari haqida ma‘lumot beriladi. Muallifning o‘z ta‘biri b-n aytganda: “Ushbu sharhlardan maqsad N.ning mazmunan teran, usluban murakkab, bir necha ma‘no qatlamlariga ega, diniy va tasavvufiy timsol-u istilohlarga boy bayt-u g‘azallari mohiyatini hozirgi o‘quvchiga imkon qadar keng va chuqur yetkazib berishdan iborat”.

Ad.: Очиллов Э. Бир ҳовуч дур. – Т., 2011.

S.O‘.

BIRLIK – Q.: Vahdat.

BIRNBAUM Eliazar (Eleazar Birnbaum) (1930–2019) – kanadalik sharqshunos olim. London universiteti huzuridagi Sharq va Afrika tadqiqotlari markazida (1947–1953), Angliyaning Darem universiteti (1953–1964), so‘ng AQSh Michigan universiteti Sharq qo‘lyozmalari bo‘limida ishlagan. 1964-y.dan Kanadaning Toronto universitetida turk tilidan saboq bergan va shaxsiy kutubxonasiga 200 ga yaqin nodir manbalarni to‘plagan. Faxir Iz (1911–2004) rahbarligida “Boburnoma” matnini o‘rgangan. Shimoliy Amerika va Yevropa kutubxonalaridagi arab, fors, turkiy tildagi manbalarni o‘rganib, ularning tavsifiy to‘plamlarini yaratgan. 1973-y. Tabriz, Toshkent, Kobul shaharlarida bo‘lib, N., Lutfiy asarlari qo‘lyozmalarini izlaydi va o‘rganadi. Jumladan, Tabriz Milliy kutubxonasida usmonli turk an‘anasiga ko‘ra, nasx xatida yozilgan N. devoniga ko‘zi tushadi va kitob Turkiyada ko‘chirilgan degan to‘xtamga keladi. Manbani har jihatdan o‘rganib, 1976-y. Germaniyada “Usmonlilar va chig‘atoy adabiyoti. N.ning Usmonlilar imlosidagi XVI asr boshi qo‘lyozmasi” nomli maqolasini ingliz tilida e‘lon qiladi. B.E.

Tabrizda N. asarlari uch qo‘lyozmasini ko‘rganini, A. Erkinov esa olim to‘rtta qo‘lyozmani tavsiflaganini aytadi. 2015-y. chop etilgan “Kanadadagi usmonli turkcha va eski o‘zbek tilidagi qo‘lyozmalar. Yig‘ma katalog” nomli qo‘lyozmalar tavsifida Lutfiy va N. qo‘lyozmalariga ham o‘rin ajratgan. Xususan, usmonli shoirlar ijodiga N. asarlarining ta‘siri borasida maxsus kuzatishlari bor. “Farhod va Shirin”ning turk tiliga Lomiy tomonidan tarjima qilinishi, Lomiyning bobosi naqqosh bo‘lgani, Amir Temur tomonidan Samarqandga olib ketilgani, bir necha muddat u yerda yashagan bobosi chig‘atoy adabiyoti, madaniyatiga mehr qo‘yib, Lomiyda bu tildagi adabiyotga qiziqish uyg‘otgani aytiladi. Umuman, B.E.ning N. asarlari manbalariga doir dunyo bo‘ylab olib borgan kuzatishlari va ilmiy tadqiqotlari Yevropada shakllangan sharqshunoslik maktabi rivojiga amaliy hissa bo‘lib qo‘shildi. U Mariya Yeva Sabtelni b-n Kanadada n.shunoslikka asos soldi.

Ad.: Eleazar Birnbaum. Ottoman Turkish and Çağatay MSS in Canada: A Union Catalogue of the Four Collections. 2015. ss. 521. Leiden: Brill (Review); Эркинов А. Элизар Бирнбаум – канадалик навоийшунос / Навоийни англаш сари. – Анқара, 2021.

O.T.

BISOTIY SAMARQANDIY (vafoti – 1412) – forsiygo‘y shoir. Xoja Ismat Buxoriyning shogirdi. Bo‘yra to‘quvchi bo‘lgani u-n dastlab Hasiriy (bo‘yrachi) taxallusi b-n ijod qilgan. Bu uning shahar hunarmandlari toifasidan bo‘lganligidan dalolat beradi. Keyin ustozi bo‘yraning tariqat yo‘liga kirgan faqr ahlining bu dunyolik yolg‘iz bisoti ekanligidan kelib chiqib, “Bu nom ulug‘larga munosib”, – deya, Bisotiy taxallusini tavsiya etgan. Asli ismi Sirojiddin bo‘lib, Bisotiy taxallusi, Samarqandiy esa nisbasidir.

N. ham B.S.ni nozik ta‘bi bor emish-u, ammo o‘zi omiy emish, deb ijodidan 2 baytni “M.N.”-da misol tariqasida keltiradi. Mana bu bayti ham yaxshi chiqqan deydi:

*Az xuro ‘shi chang-u daf vasli tu mexohad dilam,
Z-on ki dar har po ‘ste boshad Xudoro do ‘ste.*

Tarj.: Chang-u doira nolasini eshitib, sening vaslingni orzu qilaman, zero, har bir terining ostida Xudoning do‘sti bor.

*Dil shishavu chashmoni tu har go ‘sha barandash,
Mastand, mabodo ki ba sho ‘xi shikanandash.*

Xalil Culton hukmronligi davrida (1405–1409) tartib bergan devoni O‘zR FA Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida (inv. raqami №159 (VI) saqlanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. – Хўжанд, 2015; Абдурахмон Жомий. Баҳористон. – Душанбе, 2014; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

BLOSHE Edgar Gabriyel Jozef (Gabriyel Joseph Edgard Blochet) (1870–1937) – fransuz sharqshunosi. Parij Sharq tillari maktabida arab tili bo‘yicha tahsil olgan, Parij universitetini tamomlagan. Yana fors, turk va boshqa tillarni o‘rgangan. 1895–1935-yu. davomida Fransiya milliy kutubxonasining qo‘lyozmalar bo‘limida ishlagan. Faoliyati davomida kutubxonadagi arab, fors, turkiy tildagi manbalarni kataloglashtirgan. B.E.G.J.ning ilmiy faoliyati qo‘lyozmalarni kataloglashtirish; arab hamda islomga oid adabiyotlarni tarjima qilish va nashr etish; eronshunoslik yo‘nalishlarida olib borilgan. “Avesto”, mo‘g‘ul xoni O‘qtoy xon, Samarqand obidalari haqidagi tadqiqotlar muallifi, “Jome’ ut-tavorix” noshiri. “Sharh Shefer Sharq to‘plamidagi arabiy, forsiy va turkiy qo‘lyozmalar katalogi” (1900) nomli asari b-n Yevropa olimlarining N. asarlarini o‘rganishiga keng yo‘l ochib bergan. Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro” asarini fransuz tiliga tarjima qilgan (1901). U o‘zi tuz-

gan “Milliy kutubxonada saqlanayotgan turkiy qo‘lyozmalar katalogi” (“Les enluminures de manuscrit orientaux de la Bibliotheque National. Paris”, 1926)da N. asarlarining 35 ta qo‘lyozma nusxasini tavsiflaydi. Xususan, N. asarlari kulliyotini to‘liq tavsiflaydi. Fransuz n.shunosi Mark Toutantning “Taqlid obrazi sharqshunoslik ko‘z-gusida” nomli maqolasida berilgan izohga ko‘ra kulliyotni “Armen ismli kishi Sharqqa xizmat safari paytida qirollik puliga sotib olgan, ammo uni Qirol kutubxonasiga topshirmasdan, o‘zida qoldirgan. Kardon 1757-y.da uning bevasida saqlanayotgan qo‘lyozmalarni musodara qilgan. Bu esa chig‘atoy shoirining to‘liq asarlari to‘plami XVIII asrning birinchi yarmidayoq Fransiyaga yetib kelganligini ko‘rsatadi”, deyiladi. M.Xolbekov ta‘kidiga ko‘ra, “Edgar Bloshe ham Navoiy ijodini baholashda Belen fikriga tayanib, adibni fors-tojik adabiyotining taqlidchisi, degan to‘xtamga keladi”. B.E.G.J. N. ijodiga baho berishda Sharq adabiyotidagi an‘naviylikni e‘tiborga olmaydi va bu b-n N. asarlari fors adabiyotidagi mavzular b-n bir xil, alohidalik yo‘q degan xulosaga keladi. Har holda olim Fransiya kutubxonalaridagi N. qo‘lyozmalarini tavsif qilib, omalashtirgan olim sifatida o‘rganishga loyiq.

Ad.: Blochet E. Les enluminures des manuscrits orientaux turcs, arabes et persans de la Bibliothèque nationale, Paris, Editions de la Gazette des Beaux-Arts, 1926; Холбеков М. Навоийни жаҳон билади // Жаҳон адабиёти, 2008, 2-сон; Холбеков М. Ўзбек-француз адабий алоқалари трихидан. // Адабий мерос. – Т., 1987.

G.X.

BOB – 1. Eshik, darvoza. 2. Bo‘lim, qism, fasl, parcha. 3. Xusus, bora, soha, mavzu. 4. Valoyat sohibi, shayx, ishq va ma‘rifat peshvosi.

Ahmad Yassaviy birinchi piri Arslon boboga nisbatan ham bob so‘zini qo‘llagan:

*Yetti yoshda Arslon bobga qildim salom,
Haq Mustaf o monatin qildi in‘om...*

Boshqa joylarda ham mashoyix “Bob” deyilgan: “...ko‘prak akobirni Xurosonda shayx derlar va Samarqandda Xoja va Rumda bob va Hindda qozi derlar”.

Abu Jo‘lob Hujviriy mashhur boblardan birini Farg‘onada uchratganini yozadi: “Farg‘onada Sholotiq atalmish bir qishloq bordir. Unda buyuk valiylerden bo‘lgan bir zot yashardi. Unga “B.” laqabi berilgan. Chunki bu mamlakatdagi ulug‘ so‘fiy va shayxlarni xalq “Bob” (eshik) deb atashardi”.

N.ning qayd qilishicha, B. Farg‘oniy deb shuhrat taratgan bu zotning nomi Umar bo‘lgan: “Bob Farg‘oniy. Oti Umardur. Ul yerda ulug‘ mashoyixni “B.” derlar.

“Kashf ul-mahjub” sohibi (ya‘ni, Hujviriy – I.H.) der emishki, ul avtod ul-arzdindur” (Yer yuzida tanilgan). Tasavvuf va tariqatga, avvalo, tavba eshigidan kirilgani u-n “Bob u‘l-abvob” – eshiklarning eshigi deyilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Т., 1992.

I.H.

BOBIL (akkad tilida – Alloh darvozasi) – Iroq (Kufa yaqinida) hududida mil. av. 2 ming yillikning boshidan mil. av. 538-y.gacha mavjud bo‘lgan qadimiy davlat. Hozirgi Hilla shahri o‘rnida bo‘lgan. Mil. av. 1792–1750-yy.da – Xammurapi davrida nafaqat Mesopotamiya, balki butun Old Osiyoning yirik siyosiy, madaniy va xo‘jalik markaziga aylangan. Shundan B.ni olam

doirasining markazi hisoblaganlar. Ko‘p mar-ta turli bosqinchilar tomonidan vayron qilinib, yana qayta tiklangan. Sharqda Buxtunnasr nomi b-n mashhur bo‘lgan Nabopalasarning o‘g‘li Navuxodonosor II (mil. av. 604–562) davrida gullab-yashnagan. Mil. av. 538-y.da B.ni forslar shohi Kir, 331-y.da Iskandar zabt etgan. 312-y. da Iskandardan keyin sarkarda Salavk qo‘l ostiga o‘tgan. B. o‘z mavqeyini shu paytdan e‘tiboran yo‘qota borib, mil. II asrga kelib tarix sahnasidan uzil-kesil tushib ketgan.

Sharq muarrixlari B. shahrini Kayumarsning o‘g‘li (N.ga ko‘ra nabirasi – o‘g‘li Siyomakning farzandi) – qadimgi Eronning peshdodiylar sulolasiga mansub ikkinchi hukmdori Hushang bino qilgan, deb yozadilar. Bu haqda “T.M.A.”da o‘qiyimiz: “Dag‘i ul mavzeda shahr bino qilib, otin Balx qo‘ydi. Va Sus bila Bobil shahrini Hushang yasadi. Va ba‘zi Kufani ham anga mansub qilibdurlar”. Uni Qaynan ibn Anush ibn Shis (a.s.) bino qilgan ham deyishadi. Qadimgi Eronning peshdodiylar sulolasiga mansub Tahmurasp uni yangidan qurgan. Namrud va Zahhok uni poytaxt qilganlar. Zahhok bu yerda bir qal‘a qurgan. Qunduz va Bihishtang otlig‘. Keyin Kan‘on shohlari-ga poytaxt bo‘lgan. Shundan so‘ng xarob bo‘lib, Iskandar uni qayta qurgan. Shahar qal‘asi bo‘lgan tepalik boshida chuqur bir choh bo‘lib, Horut va Morut otlig‘ farishtalar u yerda mahbus dey-dilar.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2-жилд. – Т., 2001; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Бурҳони қотей. Жилд 1. – Душанбе, 1993.

E.O.

BOBO – Tasavvuf tarixi, uning buyuk va-killari hayoti va so‘fiyona she‘riyat obrazlari-dan murshid obrazi mohiyatini ochuvchi, eng ko‘p qo‘llaniladigan, turkiy xalqlar ruhiyatiga ham juda mos istiloh bu – *bobo*, *ota* kalimasidir. Boshqa turkiy xalqlar singari o‘zbeklar ham shayxlariga bobo, ota deya murojaat etishgan:

Zangi ota, Qo‘yliq ota, Bahouddin bobo va h.k. Tasavvufshunos S.Uludog‘ning izohlashicha: “Bobolik ikki xildir: jismoniy bobolik – nasl-na-sab boboligi, ruhoniyl bobolik – insonni ma‘nan va ruhan yuksaltiruvchi shaxs. Shayx muridning haqiqiy otasidir”. Tasavvuf lug‘atlarida izoh-lanishicha, so‘fiylar jismoniy jihatdan hazrati Odamni, risolat jihatidan rasul sifatiga ilk sohib bo‘lmish Hazrati Nuhni, musulmonlik, islom yu-zasidan Hazrati Ibrohimni, ruhoniyatda esa Ruhi Muhammadiyani bobo sifatida qabul etganlar.

Xalq og‘zaki ijodida jismoniy va ruhoniyl bo-bolar ko‘p o‘rinlarda o‘zaro uyg‘unlikda ko‘z-ga tashlanadi. Zero, turkiy xalqlarda ajdodlar, urug‘, qabila boshliqlari, oqsoqollarni ulug‘lash va hurmat qilish axloqning asosiy mezonlaridan sanalgan. “N.M.” tazkirasida ham turkistonlik shayxlar bobo deb ataladi: “Dedilarki, Bobo Fa-raj Tabriziydurki, Haq taoloning majzublari va mahublaridindur. Shayx ul kecha beqaror erdi. Saboh ustod xizmatig‘a kelib dediki, Bobo Fa-raj xizmatig‘a borali va iltimos ko‘rguzdi. Ustod as‘hob bila muvofaqat ko‘rguzdilar. Bobo xona-qosi eshigida xodime erdi, Bobo Shodon otlig‘, chun alarni ko‘rdi, ichkari borib, Bobodin ijozat tiladi. Bobo dedikim, agar andoqki Tengri dargo-hig‘a borurlar, kela olsalar, kir, denglar! Shayx debdurkim, chun Boboning nazaridin bahramand bo‘lub erdim. So‘zining ma‘nisini bildim”.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Раҳмонова З. Ишқ, ирфон ва иршод. – Т., 2021.

Z.R.

BOBO ALIBEK (Amir Bobo Ali) – (XV asr 2-yarmi, XVI asr boshi) N. tomonidan tarbiyalab yetishtirilgan davlat arbobi, lashkarboshi, N.ning sodiq maslakdoshi va yaqin kishisi, Husayn Boy-qaroning nufuzli amirlaridan biri.

N. hayoti va faoliyatiga oid tadqiqotlarda uning yaqinlari va do‘stlariga ham to‘xtalib o‘til-gan. Lekin bunda tadqiqotchilar, asosan, o‘z diq-qat-e‘tiborlarini shoirning she‘riyatga, ilm-fanga

aloqasi bo'lgan do'stlariga qaratgan. Holbuki, N. faqat ijodkor emas, davlat arbobi, siyosatchi ham edi. U qariyb 30 yil davomida Xurosonning siyosiy-ijtimoiy hayotiga ta'sir ko'rsatgan. Davlat arbobi sifatida o'z siyosiy qarashlarini ro'yobga chiqarishga intilgan va bunga muayyan darajada erishgan ham. Bunda asosiy og'irlik N.ning zimmasiga tushgan bo'lsa-da, maslakdosh va tarafdori bo'lgan beklar, davlat arboblari, boshqa sodiq kishilar ko'p bo'lgan. Shulardan biri B.A.dir.

Ushbu tarixiy shaxsning kelib chiqishi, yoshlik davri haqida ma'lumot yo'q. Uning nomi manbalarda birinchi marta 1470-y. voqealari (Yodgor mirzoning qo'lga olinishi) bayonida N. nomi b-n yonma-yon, uning navkari sifatida tilga olinadi. Sulton Husayn mirzo tarafdorlari b-n Bog'i Zog'onga bostirib kirganida, ko'shk yonida tikilgan chodirni ko'radilar. Sulton Husayn chodirda odam bor-yo'qligini aniqlash, bor bo'lsa, tutib chiqishni buyuradi. N. buyruqni bajarish u-n navkari Bobo Alibekni chodirga yuboradi. U chodirga kirib chiqib, hech kim yo'qligini aytgandan so'ng ko'shk qurshab olinadi. Sulton Husayn qasr tepasiga chiqishga farmon beradi. Lekin hech kimning bunga yuragi dov bermaydi. Shunda N. Sultondan izn so'raydi. Ijizat olgach, otini B.A.ga topshirib, o'zi qilichiga tayangan holda qasr tepasiga chiqadi.

B.A. N.ga sadoqat b-n xizmat qilib, mard va jasurligi b-n e'tibor qozonadi. Hatto podshohning ham nazariga tushadi. Sulton Husayn mirzo unga amirlik rutbasini beradi. Yuksak mavqe va martabaga erishgandan so'ng ham B.A. N.ga ixlos va sadoqatini saqlaydi. Ulug' shoir eng og'ir damlarida unga suyanadi. Shu nuqtayi nazardan "Habib us-siyar"da Xondamir keltirgan mana bu ma'lumot diqqatga sazovordir: "892 yilning qish faslida oliy makon xoqon... Nizomiddin Alisherni dorulfath Astrobod hokimligi b-n sarafroz qilishga mayl qildi.... To'g'ri tadbirlik amir xoqon o'tinib so'ragandan so'ng rozi bo'ldi. Olampanoh dargoh mulozimlaridan amir Nizomiddin B.A. va amir Badriddinlarni birga olib ketdi". N. tarjimayi holidan bizga ma'lumki, Astrobod davri shoir hayotining eng og'ir damlari bo'lgan edi.

Ana shunday paytda N.ning B.A. va uning do'sti Badriddinbeklarni o'zi b-n birga olib ketgani ularning shoirga o'ta yaqin bo'lganliklarini va N. ularga ishongani va suyangani ko'rsatadi.

Ko'p vaqt buyuk mutaffakir b-n birga bo'lish, hamkorlik qilish B.A.ning dunyoqarashiga va siyosiy pozitsiyasiga katta ta'sir ko'rsatgan. U doimo barcha masalalarda N. b-n yakdil bo'lgan, uning siyosiy yo'lini qo'llab-quvvatlagan, xususan, saroyda eshik og'asi mansabini egalab, podshohning eng yaqin kishilaridan bo'lgan yilida u N. tarbiyalab yetishtirgan arbob sifatida o'zaro feodal urushlarning oldini olish, mamlakat birligini saqlashda N.ga hamkor bo'lgan, u b-n yelkama-yelka turib isyonkor beklar va shahzodalarga qarshi kurashgan. Jumladan, 1498-y. da Badiuzzamon mirzo Hirotga hujum qilganda, N., Amir Muhammad Valibek shahar mudofaa-sini tashkil qilganlar va bunda Bobo Alibek ham ishtirok etgan. Badiuzzamon b-n bo'lgan jangda u lashkarning so'l qanotida turgan.

N. amirlikdan iste'fo berganida, bu mansabga daxldor barcha narsalarni Amir B.A.ka topshirgan. Bu haqda "Tarixi Rashidiy" asarida shunday ma'lumot berilgan: "O'z amirlik mansabining barcha jihatlarini – xizmatkorlarini, xazinani, sayisxonani, podshohlik imoratlarini u (Navoiy) Sulton Husayn mirzoning noibi amir Bobo Aliga topshirgan". Muhammad Haydar mirzo Bobo Alibekni "O'z davrining buyuk si-pohiyalaridan edi" deb ta'riflagan. B.A.ning vafot etgan yili ma'lum emas. Uning o'g'li Yunus Ali Bobur xizmatiga kirgan va uning e'tiborli beklaridan bo'lgan.

Ad.: Хондамир. Хабиб ус-сияр. – Т., 2011; Эргашев Қ. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. – Т., 2009; Мухаммад Хайдар мирзо. Тарихи Рашидий. – Т., 2010; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

BOBO KO'KIY – Xuroson so'fiylaridan. XV asrda yashagan. Umrining katta qismi Hirot-

da o'tgan va shu shaharda vafot etgan. Hirotning mashhur Xiyobonida dafn qilingan.

N. uni "N.M."da zikr etgan. Tazkiradagi ma'lumotlar, asosan, N.ning otasidan eshitgan Bobo Ko'kiy b-n bog'liq bir voqeaning bayonidan iborat. Unda hikoya qilinishicha, shoirning otasi podshoh buyrug'i b-n bir ish yuzasidan Astrobodga borgan. O'sha vaqtda yo'lda bir majnun-sifat yigitni uchratadi hamda unga niyoz sifatida bir diram pul beradi. Lekin yigit pulni olmaydi va "kurta jubhani oluram" deydi. Havo sovuq bo'lib, Kichkinabek kurta jubba – paxtalik issiq kiyim kiygan edi. U yigitning gapini jubhani olish maqsadidagi nayrang sifatida qabul qiladi va otini surib o'tib ketadi. Shoirning otasi bir manzilga yetganda yana B.K.ni uchratadi va u o'sha so'zlarini takrorlaydi. Bir necha kundan so'ng Astrobodga kirib boradilar. U yerda bir darveshni uchratadilar. U yalang'och edi. Kichkinabek egnidagi kurta jubhani yechib, darveshga beradi. Bir ozdan keyin haligi yigit ham yetib keladi va shoirning otasiga qarab "Kurta jubhani oldim" deydi. Kichkinabek bundan hayratga tushadi.

Amir Astrobodda ancha vaqt turadi. Shu orada Hirotida bir majzub paydo bo'lgani haqida ovoza tarqaladi. Shoirning otasi poytaxtga qaytgandan so'ng majzubning ziyoratiga boradi va Astrobod yo'lida o'zi uchratgan yigitni ko'radi.

Yuqoridagi hikoyadan Bobo Ko'kiyning majzublardan ekani ma'lum bo'ladi. Uning "majzub yigit" deb atalishi ilohiy jazba Bobo Ko'kiyga yoshlik paytida yetishganidan dalolat beradi va bu tasavvufda o'ziga xos sharafli maqomdir. N. o'zining yigitlik paytida yozgan masnaviysida ("Sayyid Hasan Ardasheriga maktub") ana shuni orzu qilgan edi:

*Xayolimda andog' musavvar bo'lur,
Ki ul iki ishdin muyassar bo'lur.*

*Biri buki, bir jazba Haqdin yetib,
Ko'ngulni yaqin jomidin mast etib,*

*Haqiqat sori turktoz aylagay,
Jahon shug'lidin beniyoz aylagay.*

*Anga qolmag'ay ham o'zidin xabar,
O'zidin nekim, o'zlugidin asar.*

Qabri Hirot shahri xiyobonida.

Ad.: Алишер Навоий. Маснавий. ТАТ. 10 жилдлик. 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

E.O.

BOBO PIRIY – majzub so'fiylardan bo'lgan. Kuchli jazba sohibi bo'lib, undan ko'p karomat, ya'ni odatdan tashqari ishlar sodir bo'lganini naql qiladilar. Malomatiylardan bo'lib, o'z holini yashirish u-n oldidan o'tgan xalqni so'kib, haqorat qilgan. Shuning u-n N. u o'tirgan yerdan sira o'tmas ekan. Bir kuni yo'li shu yoqqa tushganida hamrohi so'raydi:

– Nega sen hamisha yo'lingni Bobodan chap solib ketasan?

– Uning beparda so'kishlarini eshitgim kelmaydi, – deb javob beradi N.

Hamrohi aytadi:

– Boboning karomati bor, deydilar. Agar shu gap rost bo'lsa, seni so'kmaydi.

Sinash u-n uning oldidan o'tadilar.

Odatiga xilof ravishda u N.ni so'kmaydi, bil'aks duo qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

E.O., M.I.

BOBO SAVDOYI (XV asr oxiri – Abivard – 1449) – shoir. Dastlab Xovariy taxallusi b-n ijod qilgan. So'ng unga g'aybdan jazba yetib, aql-u hushidan judo bo'ladi. Odamlardan uzilib, bir necha yil yalang'och holda Xovaron dashtida devonalardek kun kechiradi. Shu sababli Savdoyi nomi b-n mashhur bo'ladi. Xalq orasiga qaytgach, buni o'ziga taxallus qilib oladi. 80 yoshdan ortiq umr ko'rgan.

Davlatshoh Samarqandiy uni go'zal tab' va yetuk shoirona iste'dod sohibi sifatida ulug'lab,

badiiy barkamol she'rlar yozishini aytadi. Boy-sung'ur Mirzo nomiga ajoyib qasida ijod qilgan. Yana buyuk salaflariga tatabbu' qilib ham badiiy puxta qasidalar yaratgan. Zarif inson bo'lganidan hukmdorlar-u hokimlarning e'tirof va ehtromiga sazovor bo'lgan. Ba'zilar uni avliyolar sirasiga ham kiritadi. O'z davri shoirlarning yetakchisi bo'lib, ijod ahli uni qattiq hurmat qilgan. Abivard-ning Sukkon (Sangon) qishlog'ida dafn etilgan.

N. "M.N." tazkirasida uning bir matla'sini namuna sifatida keltiradi:

*Anbarat xol-u ruxat vard-u xatat rayhon ast,
Dahanat g'unchavu dandon dur-u lab marjon ast.*

Tarj.: Xoling anbar, yuzing gul, xating rayhon, og'zing g'uncha-yu, tishing dur-u labing marjondir.

Xalq orasida B.S. b-n bog'liq ko'plab rivoyat-u hikoyatlar ham yaratilganki, Davlatshoh Samarqandiy "Tazkirat ush-shuaro"sida ulardan ayrimlarini keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бӯстони ("Тазкират уш-шуаро"дан). – Т., 1981.

E.O.

BOBO SARIG' PO'LOD – N.ga zamondosh so'fiylardan. U haqida "N.M."da mo'jazgina ma'lumot berilgan. Asli Rumdan bo'lib, nasabida sayyidlik sharafi bor edi. Chin so'fiylardan bo'lib, fanoyi mutlaq edi. Jun xirqadan bo'lak kiyimni sira qabul qilmagan. Birovdan bir luqma taom ham so'ramagan. Zamon podshohi va arkoni davlat b-n yaqinligi bo'lsa-da, hech qachon ulardan biror tuhfa qabul qilmagan. Makka yo'lida vafot etgani u-n qabri ma'lum emas. N. b-n nihoyatda yaqin bo'lgan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

E.O., M.M.

BOBO XOKIY (t.y. va v.e.y.n.) – taniqli tariqat ahllaridan biri. N.ga zamondosh bo'lgan va uni duoyi xayr qilgan. Husayn Boyqaro uning ruhiy madadi va ishorati b-n Foryob va Maymanani olgan. Bu haqda "N.M." tazkirasida ma'lumot beriladi.

"M.N." tazkirasida esa uning Kusavdan bo'lib, Xoja Kusaviy xizmatida ekani, darvesh kishi bo'lib, she'r aytishi haqida ma'lumot beriladi va bir matla' namuna sifatida keltiriladi:

*Niyozmandi tuem, ey ba noz parvarda,
Turo zamona ajab dilnavoz parvarda.*

Tarj.: Ey noz ta'limida yagona, biz sening muhtojlaringmiz, zamona seni rosa dilni oluvchi qilib yaratgan-da!

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

E.O.

BOBO XUSHKELDI – XV asrda zuhur qilgan Xuroson valiyalaridan. Niso viloyatiga qarashli kentlarning birida yashagan. Bobo Ali Mast Nisoyi, Mir Darzi, Sayyid Muhammad Madaniy kabi valiyalar b-n zamondosh bo'lgan. Ularning barchasi bir viloyat hududida istiqomat qilganlar. Hozir bu yerlar Turkmaniston tarkibida bo'lib, qadimiy Nisoning xarobalari Ashxobod yaqinida saqlanib qolgan.

B.X. haqida N. "N.M."da qisqacha ma'lumot bergan. Unda B.X.ning bir karomati qayd etilgan. O'sha vaqtda Niso viloyatida vabo kasali tarqalgan va ko'p xaloyiq ushbu ofat tufayli o'lgan. Vabo viloyatning barcha kentlariga tarqalgan, faqat B.X. yashagan kentga dorimagan. B.X.ning ushbu karomatiga N. Bobo Ali Mast Nisoyi zikrida ham to'xtalgan. Uning yozishicha, vabo Astroboddan Xurosonga tarqalgan paytda Bobo Ali Mast Nisoyi bir oqshom o'z takyasidan g'oyib bo'lgan. Keyinroq u yuzlari yaralangan, qonga bo'yalgan holda qaytib kelgan va shunday dagan: "Yog'iy keladur, urdi, urushtuk, yog'iy biz-

ni bosti, ammo Xushkeldi o'z g'animin bosti". Chindan ham Nisoga vabo yetib kelganda Bobo Ali Mast Nisoyi vabodan o'lgan, B.X. yashayotgan kentga esa vabo tarqalmagan.

N. B.X.ni "Majzub va mag'lub kishi ermish" deb ta'riflaydi. Ushbu ta'rifdagi "majzub" so'zi B.X.ning Haqdan ilohiy jazba yetgan avliyolaridan ekanini bildiradi. Bu o'rindagi "mag'lub" ta'rifi ham alohida diqqatga sazovor. U solikning Haq oldida taslim bo'lishini, uning ko'nglida Haq ishqig' olib, ko'ngil esa mag'lub ekanini anglatadi. Solikning bu holati "M."da Sulton Husayn Boyqaro tilidan bitilgan bir ruboiyda o'zining yorqin ifodasini topgan:

*Tolib meni-yu o'zini matlub etgay,
Rog'ib meni-yu o'zini marg'ub etgay,*

*Oshiq meni-yu o'zini ma'shuq etgay,
Ishqini g'olib, ko'ngulni mag'lub etgay.*

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муниаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

BOBO SHIHOB – majzub so'fiylardan. Tog'asining qizini sevib qolib, uning ko'yida telba bo'lgan. Shu oshuftaligida unga jazba yetgan. Bolalar tosh otib, uni masxara qilgan. N. b-n yaqin bo'lib, huzuriga kelib turgan. Bir kuni nihoyatda irkit kiyimda kelib, to'rga chiqib o'tirgan. Uning bu ishidan N.da malollik zohir bo'lganini ko'rib, quyidagi baytni o'qigan:

*Man on jo nishinam, ki ra'yi man ast,
Man on jo nashinam, ki joyi man ast.*

Tarj.: Men o'z o'rnimga emas, xohlagan joyimga o'tiraman. El ko'zidan g'oyib bo'lib, o'lik-tirigi ma'lum bo'lmagan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

E.O.

BOBOJON Maxdum Ibn Domlo Xudoybergan Oxund (XIX asr oxirlari, Xorazm) – shoir, tarjimon va xattot. U Sanoiy taxallusi b-n she'r yozgan. "Mehriumoq" qissasini tarjima qilib, chiroyli nasta'liq xatida ko'chirgan. B.M. N.ning "X.", "X.M.", "M.Q." va boshqa bir necha asarlarini 1856–1867-yy. oralig'ida chiroyli nasta'liq xatida ko'chirgan.

Ad.: Хакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991.

Muh.A.

BOBO HASAN TURK (XIV asrning oxirgi choragi – XV asrning birinchi yarmi) – turk mashoyixi jumlasidan bo'lgan avliyo. Xuroson poytaxti Hirot shahrida yashagan va shu yerda vafot etgan. Xiyobonda dafn etilgan. Majzub, ya'ni ilohiy jazba yetgan, xalq tilida devona deb ataluvchi darveshlardan.

N.ning tazkirasida zikr etilgan. Tazkirada keltirilgan ma'lumot, asosan, B.H.T. b-n bog'liq bir voqeaning bayonidan iborat. Bir qish kechasi qor ko'p yog'ib, qattiq sovuq bo'lgan paytda B.H.T.ning jazbasi kuchayadi va u takyasidan yalang'och holda chiqib ko'chalarda kezib yuradi. Ertalabga yaqin jazbasi pasayganda darvesh sovuqni sezadi va isinib olish maqsadida bir hammomning gulxaniga yaqinlashadi. Olov yonida bir kishi bo'lib, u o'tni kuchaytirish u-n gulxandagi o'tinlarni kurak b-n turtayotgan edi. Bu odam B.H.T.ning isinib olishiga to'sqinlik qiladi. Shunda B.H.T. uning qo'lidan kurakni tortib oladi va haligi kishining boshiga urib uni o'ldirib qo'yadi. So'ngra uning oyog'idan sudrab nariroqqa olib borib tashlaydi. O'zi esa bo-yagi kurak b-n turtib, olovni avj oldira boshlaydi. O'tib ketayotgan odamlar o'likni ko'radilar va o't yoniga keladilar. Qarasalar, bir yalang'och telba olov oldida isinib o'tiribdi. Undan bu kishini kim o'ldirgani haqida so'raydilar. B.H.T. deydi, men o'ldirdim. Odamlar uni tanib, ortiqcha savol bermaydilar. Lekin o'ldirilgan kishining qarindoshlari B.H.T.ni Shohrux mirzo o'rdasiga olib boradilar va voqeani bayon qiladilar. Mirzo

B.H.T.dan “Bobo, seni bir kishini o‘ldirdi deya-tilar, shundaymi?”, – deb so‘ragan. B.H.T. “Ha, shunday”, – deb javob qilgan. Mirzoning “Nima uchun o‘ldirding?”, – degan savoliga javoban “Munchani sen o‘ldurdung, biravni dag‘i men o‘ldurdum”, – degan. N.ning yozishicha, ushbu javobdan so‘ng Shohrux mirzo B.H.T.ga boshqa hech nima demagan. O‘ldirilgan kishining vorislariga diyat (xun puli) to‘lab, ularni rozi qilgan va B.H.T.ga ketishga ijozat bergan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

BOBU TOG‘I – Bag‘dodda joylashgan tog‘ nomi. Bu tog‘da Shayx Mansur Halloj dorga osilgan. Bu fojiali voqea sabab Bobu tog‘i mashhur bo‘lgan. N. “N.M.”ning Abdulmalik Is‘hoq (q.s.) zikrida u tilga olinadi: Abdulmalik ayttikim, bir kun Hallojdin so‘rdiki, ey shayx, orif kimdur? Ul ayttikim, orif uldirki, uch yuz to‘qqizda, zulqa‘da oyining yigirma to‘rtida seshanba kuni oni Bag‘dodda Bobu toqqa eltgaylar va oyog‘-ilgin kesgaylar va ko‘zin o‘yg‘aylar va sarnigun dorg‘a osg‘aylar”.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

B.R.

BOBUR SULTON ABULQOSIM – (1422, Hirot – 1457, Mashhad) temuriy hukmdor. 1452–1457-yy.da Xuroson taxtida o‘tirgan. Bobosi Shohrux mirzo vafotidan keyin aka-ukalari (Alouddavla mirzo, Sulton Muhammad mirzo) b-n toj-taxt talashib, g‘olib chiqqan.

B.S.A. N. va Husayn Boyqaroning hayotida ijobiy rol o‘ynagan. Ular birgalikda juda yosh paytlaridan boshlab Bobur mirzo saroyida xizmat qilganlar. Husayn Boyqaro Samarqandga borib, u yerda Abusaid tomonidan qamoqqa olinganda, B.S.A. uning ozod qilinishi u-n sa‘y-harakatlar

ko‘rsatgan va Abusaidga elchi yuborib, Sulton Husaynni ozod qilishga erishgan.

N.ning otasi Kichkina bahodir ham Abulqosim Bobur qo‘lida xizmat qilgan. Bobur uni Sabzavor hokimi etib tayinlagan.

B.S.A. N.ga g‘amxo‘rlik qilib, ilm orttirishga da‘vat etgan, xususan, she‘riy ijod sohasida uni rag‘batlantirgan. Bu xususda Davlatshoh Samarqandiy shunday ma‘lumot beradi: “Sulton Abulqosim Bobur so‘zamol va hunarparvar podshoh edi, hamma vaqt ulug‘ amirga (N.ga) tab‘ining muloyimligi, ziyrakligi u-n ofarinlar o‘qir, ba‘zi paytlarda ulug‘ amir bitgan turkiy yoki forsiy she‘rlarini mutolaa qilar, tab‘ining qudrati va sharofatli so‘zlarining shirinligidan taajjublanardi, bedarig‘ marhamatidan bahramand qilar va xayrli duolar b-n qo‘llab-quvvatlardi”.

N.ning “N.M.” asaridagi ma‘lumotlarga ko‘ra, yosh Alisherning aruz va sanoye‘ ilmlarini o‘rganishi ham B.S.A.ning tashabbusi b-n bo‘lgan. U buning u-n o‘sha davrning katta olimlaridan bo‘lgan sabzavorlik Darvesh Mansurni safarbar qilgan va Alisherga saboq berishni unga topshirgan.

N. “M.N.”da B.S.A.ni iliq so‘zlar b-n ta‘riflaydi, xususan, insoniy fazilatlarni qayd etadi: “darveshvasht va foniy sifat va karim ul-axloq kishi erdi. Himmati oldida oltunning dag‘i kumushning tosh va tufrog‘cha hisobi yo‘q erdi” deb yozadi. Uning tasavvuf risolalarini ko‘p o‘qiganini ta‘kidlaydi. Shoir sifatida ham iqtidorli ekani, yozgan she‘rlari o‘quvchilarga maqbul bo‘lishini aytib, she‘rlaridan namuna keltiradi. Jumladan, asarda Bobur mirzoning ushbu bayti sabt etilgan:

*Nega yuzung ko‘rub hayron o‘layin,
Ilohi, men senga qurbon o‘layin.*

N. “M.N.”ning boshqa o‘rinlarida ham turli munosabatlar b-n B.S.A.ni tilga oladi va u so‘zlar shoirning unga bo‘lgan yuksak ehtiromini ko‘rsatib turadi. M-n, Shohrux mirzo zikrida N. u haqidagi hikoyani bayon qilar ekan, uni Bobur mirzo og‘zidan eshitgani to‘g‘risida shunday yozadi: “Bu faqiri haqir Bobur Sulton muborak

tilidin mundoq eshittimkim...”. Shuningdek, tazkirada Hofiz Sharbatiy, Mavlono Muhammad Muammoiy zikrlarida hikoya qilingan qiziqarli va maroqli voqealar ham B.S.A. b-n bog‘liqdir.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 1967; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. 2-жилд. – Т., 2008.

М.А.

BOBUR ZAHIRIDDIN MUHAMMAD (1483, Andijon – 1530, Agra) – davlat arbobi, shoir, olim, tarjimon, musiqashunos. B.Z.M. ijodi mumtoz so‘z san‘atimizda N. dan keyingi alohida bosqichni tashkil etadi. U adabiyotni hayotga, adabiy tilni xalq tiliga yaqinlashtirdi. Atoiy,

Lutfiy she‘rlaridagi xalqchilik B.Z.M. asarlarida yangicha shaklda qayta tug‘ildi. B.Z.M. sohibdevon shoir bo‘lsa-da, uning devoni bizgacha mukammal holda yetib kelmagan. Hozirgacha shoirning 119 g‘azal, 1 masnaviy she‘ri, 209 ruboiysi, 10 dan ortiq tuyuq va qit‘alari, 50 dan ortiq muammo va 60 dan ziyod fardlari aniqlangan. Devoni tarkibidan umumiy hajmi 270 baytdan iborat 8 masnaviy ham o‘rin olgan.

Adabiyotshunos olim Shafiqa Yorqin B.ning Istanbul universiteti kutubxonasi turkiy qo‘lyozmalar bo‘limida 3743 raqami ostida saqlanayotgan devonidagi uning hozirgacha nashr etilgan to‘plamlariga kirmagan o‘zbek tilidagi 5 g‘azali, 9 qit‘asi, 5 ruboiysi, 9 masnaviy she‘ri, 10 to‘rtligi, 2 tuyug‘i, 40 dan ortiq fardlari, qator masnu‘ she‘rlari, 1 masnu‘ tarje‘bandi, 2 nomasi, fors-tojik tilidagi 1 g‘azali, 10 ruboiysi, 4 qit‘asi, 12 fardi va 1 nomasini e‘lon qildi.

Bundan tashqari, B.Z.M. o‘g‘illari Humoyun va Komron Mirzolarga atab, shariat aqidalariga bag‘ishlangan “Mubayyin” asarini, aruz nazariyasiga oid “Muxtasar” kitobini yaratgan. Xoja

Ahror Valiyning “Volidiya” risolasini she‘riy tarjima qilgan. Arab alifbosini isloh qilib, yozuvni soddalashtirish va osonlashtirish, uni turkiy til va talaffuz mezonlariga moslashtirish maqsadida “Xatti Boburiy”ni ixtiro etgan. Uning musiqa san‘ati va harbiy ishlariga doir risolalari ham bo‘lib, ular hozirgacha topilmagan.

Uning “Boburnoma”si o‘zbek adabiyotidagi dastlabki nasriy memuar va tarixiy-ilmiy asari taxm. 1518–1530-yy.da yozilgan. “Boburiya”, “Voqot Bobur”, “Voqeanoma”, “Tuzuki Boburiy”, “Tabaqoti Boburiy” va “Tavorixi Bobur” nomlari b-n ham mashhur. Boburning o‘zi “Va-qoye” va “Tarix” nomlari b-n tilga olgan. Unda 1494–1529-yy.da Movarounnahr, Afg‘oniston, Xuroson va Hindistondagi voqealar muallif hayoti va faoliyati, uning munosabati va bahosi b-n bog‘liq holda o‘ta aniq va xolislik b-n yoritilgan.

Asarda Husayn Boyqaro, Muhammad Shayboniy, Ubaydulloxon, Shoh Ismoliy Safaviy, Ibrohim Lo‘diy kabi o‘nlab hukmdorlar, Kamoliddin Binoiy, Muhammad Solih, Behzod, Xondamir, Mirzo Haydar singari qator adabiyot va san‘at namoyandalari qatorida N. to‘g‘risida ham muhim ma‘lumot va xotiralar keltirilgan.

N. B.Z.M. u-n har jihatdan – hayotda ham, ijodda ham, insoniylik fazilatlarini va davlatni boshqarish yo‘riqlari tarafidan ham ideal darajadagi inson edi. U o‘zining buyuk salafini “Boburnoma”da bir necha o‘rinda tilga oladi. Asar boshidayoq Andijon ta‘rifini keltirar ekan, “Mir Alisher Navoiyning musannafoti, bovujudkim Hirida nash‘i namo topibtur, bu til biladur”, deydi. Keyin Ahmad Hojibek ta‘rifida uni tilga oladi: “N. Hiridin Samarqandg‘a kelgan fursatlar Ahmad Hojibek bila bo‘lur edi. Sulton Husayn Mirzo podshoh bo‘lg‘ondin so‘ngra Hirig‘a keldi. Asru ulug‘ rioyat topdi”. So‘ng Husayn Boyqaro b-n o‘g‘li Badiuzzamon o‘rtasida Astrobod munosabati b-n boshlangan urush va unda N.ning vositachilik qilishi xususida fikr yuritiladi N. va Husayn Boyqaro o‘rtasidagi bir hikoyat keltiriladi: “Bir kuni Alisherbek b-n Mirzoning orasida bir suhbat o‘tdikim, u Mirzoning tez-fahmliligi-yu Alisherbekning ko‘ngli nozikligiga dalildir. Alisherbek sirli so‘zlarni Mirzoning

qulog‘iga shivirladi-yu: “Bu so‘zlarni unuting!” – dedi. Mirzo darhol: “Qaysi so‘zlarni?” – dedi. Alisherbek bundan ta’sirlanib, ko‘p yig‘ladi.

Shayboniylarga qarshi birgalikda kurashish maqsadida Husayn Boyqaro o‘g‘illari da’vati b-n Hirotda kelib, N. uyida yashaganida Sulton amirlari qatorida unga har tomonlama keng ta’rif beradi. Husayn Boyqaro taxtga o‘tirganida, shialarning 12 imomi nomini ham xutbaga qo‘shib o‘qitmoqchi bo‘lganida, N. va boshqalar uni bu yo‘ldan qaytarganini aytadi.

N. huzurida Kamoliddin Gozurgohiy kabi mutasavviflar yig‘ilib, vajdu samo‘ qilishlari haqidagi muhim ma’lumotni ham “Boburnoma”dan bilib olamiz. Asarda Binoiy va N. o‘rtasidagi goh jiddiy, goh hazil ma’nosidagi hangomalarga ham to‘xtalib o‘tiladi. M-n, musiqadan bexabarligi u-n N. Binoiyni hamisha tanqid qilib kelgan. Bir gal N. podshoh b-n Marvga borib, o‘sha yerda qishlaydi. Binoiy esa qish ichi musiqa b-n shunday qattiq shug‘ullanadiki, hatto kuy bastalash darajasiga yetadi. N. uning iste’dodi va g‘ayratiga qoyil qoladi. N. va Binoiy orasidagi bahsu talashlarni muxoliflar har xil talqin qilishlari natijasida Binoiy Hirotda tura olmay Iroqqa – Sulton Ya’qub huzuriga yo‘l oladi. Hirotda bo‘lganida B.Z.M. N.ning “X.M.”sini mutolaa qilib, uning asosida terma devon ham tuzgani haqida ma’lumot beriladi: “O’rina kuni, oyning yigirma uchida Alisherbekning to‘rt devonidin buhur va avzon tartibi bila g‘azallar va abyotkim, intixob qililadur edi, itmomig‘a yetti”.

Ma’lum bo‘ladiki, B.Z.M.ning “Boburnoma”si N. davri, shaxsi, hayoti, faoliyati, ijodi, muhiti, safdoshlari to‘g‘risida muhim ma’lumotlar berishi jihatidan n.shunoslik u-n ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Абдуғафуров А. Бобурнома // ЎМЭ, 2-жилд. – Т., 2001; Иброҳимов А. Бобурнома – буюк асар. – Т., 2000; Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. – Т., 2014; Очиллов

Э. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. – Т., 2013; Мирзо Муҳаммад Ҳайдар. Тарихи Рашидий. – Т., 2011; Муҳаммаджонов А., Абдуғафуров А. Бобур // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2-жилд. Эрскин У. Бобур Ҳиндистонда (Ғ.Сотимов таржимаси). – Т., 1995; Бобур девони. Кобул наширига такмила (қўшимча). Наширига тайёрловчи Ш.Ёрқин. – Т., 2004.

Q.E., E.O.

“BOBURNOMA” – Q.: BOBUR.

BODA (f-t.) – may, sharob, chog‘ir. Qadimgi pahlaviy tilidagi *bodak* so‘zi ta’sirida paydo bo‘lgan. B. kalimasi fors-tojik tilidagi *bod* (*shamol, yel, nasim, shabboda*) so‘ziga o‘xshash, *kabi, singari* mazmunni ifoda etuvchi – a qo‘shimchasini qo‘shish b-n hosil qilingan. Bu so‘z “*shamol kabi yengil*”, “*havoyi*”, “*g‘ururli*”, shuningdek, “*kuchsiz*”, “*sokin*” ma’nolarida ishlatilgan. Mast qiluvchi ichimlikning bir turi sanalgan boda uzumning turli navlarini aralashtirish yo‘li b-n tayyorlangan. Uning rangi to‘q qizil va qizg‘ish tusli, ta’mi nihoyatda shirin, ichgan kishiga tez ta’sir etuvchi, hidi esa xushbo‘y va yoqimli bo‘lgan. Mumtoz adabiyotda B. ishq-muhabbat, ma’rifat, ma’naviy huzur-halovatni tamsil qiluvchi timsol sanaladi. N. g‘azallaridan birida B.ning xususiyati tashbeh san’ati vositasida quyidagicha tavsiflanadi:

*Soqiyo, bir boda tut, do‘zax o‘tided hirqati,
Lek jannat kavsaridek lavn ila safvat anga.*

Kavsar jannatdagi hovuzning nomi. Uning suvi asaldan totli, sutdan oq bo‘lib, bu suvdan ichgan kishi chanqoqlik nimaligini bilmaydi. Baytda “do‘zax o‘ti” va “Jannat kavsari”ni qarshilantirish orqali B.ning o‘ziga xos xususiyatlaridan bahs yuritilgan. Yoki boshqa bir baytda may va B. obrazlarini zidlash orqali oshiq ko‘nglidagi kechinmalar quyidagicha yoritiladi:

*O‘zgalar birla icharsen may-u men zorg‘a ul
Boda yedurki, erur ta‘mi achig‘, lazzati talx.*

She'riy misradagi B. poetik timsol bo'lib, ijodkor ruhiy va fikriy olamining yorqin manzarlarni tasvirlashda muhim o'rin tutadi. Tasavvufda B. tariqat yo'liga endigina qadam qo'ygan solikning boshlang'ich holati, haqiqiy muhabbatning ilk iztiroblarini anglatadi. Iroqiyga ko'ra, B. oddiy insonlarga xos muhabbatni, shuningdek, Haq yo'liga kirishni niyat qilgan solikning kayfiyatini hamda ruhning nisbatan kuchsiz, tinch va sokin holini bildiradi. Yuqoridagi baytda qo'llanilgan B. timsoli ham ana shunday ma'nolardan xoli emas, albatta.

*Boda istab zuhd tarki ayladim olg'aymusiz,
Xirqavu sajjoda rahn etsam, xarobot ahli deng,—*

deganda mutafakkir shoir mana shu ilohiy ishq B.siga talabgor solikning ichki kechinmalarini, ruhiy tug'yonlarini tasvirlagan. Aytish joizki, Haq ma'rifati, haqiqiy muhabbatning shavq-u sururi, ko'ngil haqiqati bor bo'y-basti b-n ro'y-rost ifodalangan N. she'riyatida har bir tushuncha, istiloh, obraz va timsolning ma'naviy ildizlariga favqulodda yaqinligi sezilib turadi. Chunonchi, B.ning ham. Tariqat yo'liga endigina qadam qo'ygan Haq oshig'ining ruhiy va hissiy kechinmalariga uyg'un tarzda B. timsoli ko'pincha "subh", "sabuh" va "sabuhiy" sifatleri b-n birgalikda qo'llanishi shundan:

*Boda keltur, chun quyoshtin chekti
maxfiy jom subh,
Kim erur jomi nishot ichmakka
xush hangom subh.*

Maz.: Tong quyosh jomidan pinhona may ichdi, sen ham boda keltirki, tong shodlik jomidan may ichib, yaxshi suhbatlar qurmoq mahalidir.

Tasavvuf istilohida subh, ya'ni tong g'aybdan keladigan hamda qalbdan namoyon bo'ladigan ilohiy nur va sirlarning jilvalanishini, namoyon bo'lishini bildiradi. Sabuhiy boda esa, "ishqning qayta jonlanishi", "ko'ngilda muhabbat olovining alanganishi"dirki, uning ta'sirida gulday

qizargan ma'shuqa yuzining chiroyiga tong ham, quyosh ham go'zallikda tenglasha olmaydi:

*Yuzing sabuhi azal bodasidin andoqkim,
Ne subhg'a bu sabohat, ne mehr muncha sabih.*

Maz.: Chehrang azalning sabuhiy bodasidan shunday go'zal bo'lganki, na tong bunchalik yorug', na quyosh u qadar porloq.

Mumtoz she'riyatda sabuhiy B. va uning bir qator qiyoslari ko'plab uchraydi, ammo subhda ichiladigan B.ning qizilligini xo'rozning toji rangiga, uning ichuvchiga ta'sirini tong chog'i uyqudagilarni uyg'otuvchi xo'rozga tashbeh qilish faqat N. tasavvuriga xosdir:

*Subh icharga boda rangi o'ylakim toji xurus,
G'aflat ahlig'a xurus afg'onidin payg'omi bor.*

Maz.: Tong chog'ida ichiladigan sabuhiy bodaning qizilligi xo'rozning toji rangiga o'xshaydi, u g'aflat uyqusida yotganlarga xo'rozning qichqirishidan xabar yetkazadi.

N. lirikasida B. *yor, la'l, yoqut, dori, otash, qon, mehr, yog'du, ko'z yoshi, sham, ruh, jon, obihayot* kabi bir qator tushunchalarga tashbehlangan. Yor go'zalligi jonli tasvirlashi, oshiqning qalb kechinmalarini ta'sirchan aks ettirishi, tabiat va inson uyg'unligining go'zal ifodalarini yuzaga chiqarishi mutafakkir shoir she'riyatdagi B. timsolining badiiy-tasviriy imkoniyatlarini yanada kengaytirgan. Chunonchi, bir baytda binafsha rangli libos kiygan soqiy binafsharang qadahdagi qizil bodaga o'xshatilib, yor go'zalligining o'ziga xos poetik surati nihoyatda tabiiy va san'atkorona chizilgan:

*Gul kibi jismingg'a, ey soqiy,
binafsh oyin to'nung,
O'yladurkim, bodai gulrang
uchun sog'ar binafsh.*

Tashbeh ijodkor tasavvur va badiiy ifoda imkoniyatlarining cheksizligini ko'rsatuvchi betak-

ror san'atlardan biridir. Sof may jilosini to'lin oyga, yor yuzining yorug'ligi, partavi "xurshidi duraxshon" – porloq quyoshga o'xshatilishi ham bu fikrning yaqqol dalilidir:

*Boda tobi-yu yuzung partavidin tiyra kecha,
To'lin oy ko'rdim-u xurshidi duraxshon toptim.*

Boshqa bir o'rinda B. – qon, "xoni visol" (uchrashuv dasturxonini) – g'am yemoq, qayg'urmoq tushunchalarining o'zaro zidlashtirilishi natijasida insoniy kechinmalarning ajoyib tasviri yuzaga kelgan:

*Elga ishrat bodasi tuttung yoyib xoni visol,
Vahki, bizni qon yutub,
g'am yerga xursand aylading.*

Maz.: Ya'ni, barchaga o'zing b-n uchrashish dasturxonini yoyib, shodlik bodasini tutding, ohki bizni qon yutib, g'am yeyish b-n xursand etding.

N.ning may mavzusi qalamga olingan g'azallarida *may, B., sharob, chog'ir* kabi timsollarining ma'nodosh ishlatilgani kuzatiladi.

N. ijodida may timsolining B., sharob va chog'ir kabilarga nisbatan ko'proq qo'llanilishini ko'p asrlik mumtoz adabiyotimiz an'alariga mushtaraklikda, deb izohlash mumkin. Ammo shoirning may mavzusidagi g'azallarida turli qiyos-u tashbehtarlar, ko'pincha, B. timsoli b-n ifodalanadi:

*Oh-u xunobimni lahn-u boda qilmishsen gumon,
Dilrabolar ichra sendin badgumonroq yo'q kishi.*

Shuningdek, shoir she'riyatidagi B.yi *vasl, B.yi shavq, B.yi ishq, B. taryoki, B. mir'oti, B. sham'i, B. kishtisi (kemasi)* poetik birikuvlari o'zigacha bo'lgan she'riyatda uchramasligi va tabiiyligi b-n ajralib turadi.

*Boda mir'otida shohid aksi zohir bo'lmadi,
Bodavu shohidqa bo'lmay naqdi pindorim fido.*

Mir'ot – ko'zgu, oyna. Irfoniy adabiyotda ilohiy mazhar bo'lgan komil inson qalbi. Chun-

ki oyna deganda, Allohning zoti, sifatлари, ismlariga ishora qilinadiki, ularning barchasi komil inson qalbida aks etadi. U dunyo tashvishlaridan uzilgan, barcha yomon o'y-xayollardan yiroq bo'lgan, sof ko'ngil timsoli hamdir. Boda esa, "ilohiy ishqning ibtidosi". Zero, uni maromiga yetkazmasdan, ko'ngilni nafs iskanjasidan batamom xalos qilmasdan turib, bu ko'zguda shohid, ya'ni Haq jamoli namoyon bo'lmaydi.

Tahuro B.si – sof, tiniq, shaffof may. Islomiy e'tiqodga ko'ra, solih kishilarga jannatda beriladigan ilohiy sharob. N.da u ma'naviy poklik ramzi bo'lib, hayotga muhabbat tuyg'ularini uyg'otadi, kitobxonni jo'shqinlikka undaydi:

*Tahuro bodasi derlar erur jonbaxsh-u ruhafzo,
Magarkim, choshniy ul
mayg'ala'ling sog'arindindur.*

Maz.: Tahur bodasini jon baxsh etuvchi, ruhga shifo bo'luvchi deydilar, chunki bu mayning qadahi la'ling sog'aridir.

N. she'riyatida B. obrazi mutafakkir shoirning xilma-xil fikr-kechinmalari, o'y-tasavvurlarini yuzaga chiqarishda, shuningdek, lirik qahramonning dard-u iztirobi, quvonch-u qayg'usi, orzu-intilishlarini yorqin, teran va ta'sirchan ifoda etishda o'ziga xos o'rin tutadi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Т.АТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдар. – Т., 2011; Деҳхудо. Лугатнома. – Техрон, 1993-1994. Ж.у VIII. Улудағ С. Tasavvuf terimlari sözlüğü. – Istanbul, 2005; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

M.A.

BOZOR KOSIBLARI – N. "M.Q."da turli ijtimoiy tabaqa vakillarini tavsiflar ekan, yigirma sakkizinchi faslni "Bozor kosiblari zikri"ga bag'ishlaydi. Bozordagi savdogar kosiblarni Tangriga xiyonat qiluvchi hamda va'dasiga vafu qilmaydigan yolg'onchilar, deya qoralaydi. Ularning badkirdorliklaridan so'z ochadi: "Oxirat ilmi savdosidin e'rozlari va amal mezoni adola-

tig‘a e‘tirozlari. O‘g‘ul atog‘a boziy bermak peshalari, dag‘alliklarin kirom ul kotibayndin yoshurmoq andeshalari.

Bayt:

*Bulardin kimki der o‘zni valiydur,
Agar bilsang yaqin, bir dog‘uliydur”.*

Albatta, N.ning bu kabi keskin qarashlarini shoir yashagan davr hamda ijtimoiy muhit nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda talqin va tahlil qilish lozim.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

BOYSUNG‘UR MIRZO (1478–1499, Hisor) – temuriylardan. Otasi Sulton Mahmud mirzo, Onasi Pashabegim. Otasining hukmronligi davrida Buxoro hokimi bo‘lgan (1495-y. gacha). Sulton Mahmud vafotidan so‘ng Samarqandda hukmdorlik qilgan (1495–1497-yy.). B.I.ning qisqa davom etgan podshohlik davri mo‘g‘ullarga, isyonchi tarxon beklari va aka-ukalari Sulton Mas‘ud va Sulton Ali mirzolarga qarshi kurash b-n o‘tgan. Bu kurashlarda N.ning do‘sti Ahmad Hojibek Boysung‘ur mirzoning asosiy tayanchlaridan biri edi. Shunga ko‘ra, N. ham B.M.ga xayrihoh bo‘lgan, deyish mumkin. Ahmad Hojibek Buxoroda Sulton Ali mirzo va tarxon beklariga qarshi urushda asirga tushgan. O‘ldirilgandan so‘ng har tomondan siquvga olingan B.M. taxtdan voz kechishga va Samarqandni tashlab chiqishga majbur bo‘ladi. U Hisor viloyatiga keladi (1498). Bu yerda u akasi Sulton Mas‘ud o‘rniga hukmdor bo‘ladi. Lekin uning Hisordagi hukmronligi ham ko‘pga cho‘zilmaydi va u Amir Xusravshoh tomonidan o‘ldiriladi (1499). B.M. iste‘dodli yigit bo‘lib, san‘at va adabiyotni sevgan, she‘rlar yozgan. Uning taxallusi Odiliy edi. Samarqandda she‘rlari juda mashhur bo‘lib, deyarli har bir xonadonda o‘qilgan. N. B.M.ning ijodi b-n qiziqqan va uning shaxsiyati haqida ham yaxshi tasavvurga ega bo‘lgan. U B.M.ni “M.N”ning

yettinchi majlisida zikr etgan. Ulug‘ shoir, eng avvalo, B.M.ning tab‘i va zehniga yuqori baho berib, “tab‘i diqqatliq va zehni javdatliq”, deb ta‘riflaydi. So‘ngra uning shaxsiyati haqida iliq, ijobiy fikrlar bildiradi, turli fazilatlar orttirish, hunarlarni egallashga rag‘bati zo‘rligini aytib o‘tadi. N.ning bu ma‘lumotlarini boshqa manbalar ham tasdiqlaydi. Jumladan, “Boburnoma”da Boysung‘ur mirzoning nasta‘liq xatini yozishda mohir bo‘lgani, naqqoshlikni ham bilgani qayd qilingan. Uning ijodidan “M.N”da quyidagi forscha bayt keltirilgan:

*Kosh dar ishqī buton devonaye boshad kase,
Tarki olam karda dar vayronaye boshad kase.*

Tarj.: Koshki kishi go‘zallar ishqida devona bo‘lsa, olamni tark etib, vayronada yashasa.

Ad.: Алишер Навоий Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хондамир. Буюклик хислати, – Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур Бобурнома, – Т., 2002.

Q.E.

BOYQARO MIRZO (1430, Hirot – 1486, Balx) – Sulton Husayn Boyqaroning tug‘ishgan akasi. Bu mirzoga bobosining oti qo‘yilgan. Ayrim manbalarda Sulton Muhammad Boyqaro deb ham tilga olingan. 1450-y.ning o‘rtalarida Samarqandga kelgan. Sulton Abusaid mirzo bir guruh temuriy shahzodalarni unga qarshi fitna uyushtirishda ayblab hibsga olganda, ular orasida B.M. ham bor edi. Bir necha vaqt Ko‘ksaroyda zindonda yotgan va onasi hamda Sulton Abulqosimning talablari b-n ozod qilingan. Ukasi Sulton Husayn mirzo taxt u-n kurash boshlaganda, Boyqaro mirzo uni qo‘llab-quvvatlagan va unga xizmat qilgan. Sulton Husayn mirzo hokimiyatni qo‘lga kiritgandan keyin akasiga Balx viloyatini bergan. B.M. 1472-y.dan 1486-y.gacha Balxni idora qilgan va shu yilda vafot etgan.

Oilalari o‘rtasida yaqinlik bo‘lgani tufayli B.M. N.ni juda yoshlik chog‘idan bilgan. Xonda-

mir “Makorim ul-axloq” asarida bolalik vaqtida N.ga Husayn Boyqaroning otasi Mansur mirzo va akasi Sulton Muhammad Boyqaro mehr b-n munosabatda bo‘lganliklarini aytib o‘tadi. N. b-n B.M. o‘rtasidagi munosabatlar keyinchalik ham juda samimiy bo‘lgan. Boyqaro mirzo aksariyat temuriylar singari ijod b-n ham shug‘ullangan. Shu sababli N. uni “M.N.”ning yettinchi majlisida zikr etgan. N. uni podshohning akasi va Balx viloyati hokimi bo‘lishiga qaramay, nihoyatda kamtar, odobli va tavoze’li kishi edi, deb tariflaydi. Uning ijodidan namuna sifatida esa quyidagi she’rni keltiradi:

*Zihi tajalliyi husni tu dar jahon paydo,
Va z-in tajalliyi u gashta joni mo shaydo.*

Tarj.: Sening husning jilvasi jahonda paydo bo‘ldi va jilva tufayli bizning jonimiz shaydo bo‘ldi.

N. B.M. nomini “S.” asarida ham tilga oladi. Bu vaqtda B.M. tirik emas edi. “S.”ning B.M. ning o‘g‘li Sulton Vays mirzoga bag‘ishlangan qismi shunday bayt b-n tugallanadi:

*Bo‘lsun ujmoh aro Haqdin mag‘fur,
Atosi Boyqaro ibn Mansur.*

Shu asarning B.M.ning boshqa bir o‘g‘li Iskandar mirzoga bag‘ishlangan qismidan so‘nggi bayt ham uning vafot etgan otasi (Boyqaro mirzo) va akasi haqiga duo mazmunidadir:

*Ota-yu og‘osig‘a Hayyi mubin,
Rovzayi xuld aro bersun taskin.*

Ad.: Алишер Навоий. Соқийнома. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъ ас-саъдайн мажма ал-бахрайн. 2-жилд. – Т., 2008.

Q.E.

BOYQOBILOV Barot

(1937, – Samarqand, – 2006, Toshkent) O‘zbekiston xalq shoiri (1997), Alisher Navoiy nomidagi Davlat mukofoti sohibi

(1994), f.f.n. (1972). 40 dan ortiq she’riy kitob, 10 dan ziyod dostonlar, 100 dan ortiq sonetlar muallifi. B.B. ijodida N. mavzusi alohida o‘rin egallaydi. Shoir 1975–1990-yy. mobaynida N. yashagan va ijod etgan davrning bunyodkorlik ishlarini, zamonning o‘ziga xos murakkabliklari va qarama-qarshiliklarini qamrab olgan “Navoiynoma” asarini yaratgan. “Navoiynoma” besh kitobdan iborat. Birinchi va ikkinchi kitoblari 1981–1985-yy.da nashr qilingan. 1992-y.da “Navoiynoma”ning uchinchi va to‘rtinchi kitoblari “Sokin Xuroson” va “Qonli Xuroson” nomi b-n chop qilingan.

1994-y.da shoir yana moziyga qaytib, “Navoiynoma”ning beshinchi kitobini yozishga kirishadi va natijada, “Hayrat ul-Ahror” nomli she’riy romani yuzaga kelgan.

Uning N. haqidagi kitoblariga atoqli n.shunos A.Hayitmetov munosabat bildirgan.

Ad.: Бойқобилов Б. Навоийнома. – Т., 1992.
B.R.

“**BOLA ALISHER**” – Oybek qalamiga mansub qissa. Asarda buyuk mutafakkirning bolalik yillari haqida hikoya qilingan. Oybek “Navoiy” romanini yaratishda o‘zining g‘oyaviy-badiiy niyatiga ko‘ra asarga N.ni tayyor qahramon sifatida, el-u yurtning hurmati, e’tiborini qozongan shoir sifatida (30 yoshida) olib kiradi. Romanda N.ning bolaligi, uning inson, shoir sifatida shakllanishi, ulg‘ayishi ko‘rsatilmaydi. Buyuk mutafakkirning bolaligi haqidagi qissaning yozilishi tarixini adibning rafiqasi Zarifa Saidnosirova shunday xotirlaydi: “Navoiy” romanini yozish davrida bu ishtiyoqi yanada kuchaygan edi. Tili, uslubi jihatdan mazkur romanga yaqin bu qissa 1967-y.da tugallangan bo‘lsa-da, o‘ziga nisbatan g‘oyat talabchan adib uni qaytadan ishlash maqsadi bo‘lgani uchun e’lon qilishga oshiqmadi”.

Gazetaning 1966-y. 6-fevral sonida A.N. tavalludining 525 yilligi munosabati b-n “B.A.” qissasining boshlanishidan bir lavha bosiladi va tahririyat Oybek “Navoiyning bolalik va yoshlik chog‘larini aks ettiradigan “B.A.” degan qissasini tugallash arafasida ekanini” xabar beradi. Yuqoridagi ma’lumotlardan kelib chiqib, qissa 1968-y. yozuvchining vafotiga qadar yozib tugatilgan, deyish mumkin. Qissa birinchi marta to‘la holda Oybek vafotidan keyin, 1974-y. “Guliston” jurnalida “Alisherning yoshligi” nomi b-n chop etiladi. Asarning 1995-y. “Cho‘lpon” nashriyotida chiqqan nashrida adabiyotshunos N.Karimovning so‘ngso‘zida shunday deyiladi: “Qissada to‘rt yoshli Alisherning bolalik kezlari tasvirlangan va uning adib hayotlik paytida e‘lon qilingan parchasi “Bola Alisher” deb atalgani u-n shu nomni tiklashni lozim topdik. Nazarimda “Bola Alisher” degan sarlavhada sof oybekona ohang va oybekona ruh bor”. Qissada buyuk mutafakkirning daholik fazilatlarini, xarakteridagi o‘ziga xos xislatlar uning bolalik chog‘idanoq kurtak ochganini ishonarli lavhalarda ochadi.

“Ot choptirishdan fikr yuritish yaxshiroqdir...”, “Ov qilmoq, merganlik ermak narsa, lekin eng zaruriyat maktabdir. Turmushning eng ko‘p sirlarini maktab o‘rgatadi”, “... omilik ko‘z bog‘ichidir”, deya bola yoshidanoq hamma qiziqishlaridan ko‘ra ilmni afzal ko‘rgan Alisher oningining shakllanishi, takomilida otasi G‘iyosiddin Kichkina, onasi Gulbegim beka, Husayn Boyqaro b-n maktabdoshlik davri, tog‘alari, yaqinlari ishtirokidagi adabiy muhit, Mirzo Ulug‘bekning falakiyot bobidagi kashfiyotlari, naychi bobo b-n bo‘ladigan suhbatlar barcha-barchasining ulkan ta‘siri qissada ishonarli badiiy talqin etilgan.

Ad.: Ойбек. Бола Алишер. Қисса. – Т., 1995; Каримов Н. “Бола Алишер” қиссаси ва унинг муаллифи тўғрисида. Сўзбоши. – Т., 1995; Саидносирова З. Ойбегим менинг. – Т., 2005.

Ҳ.К., С.О‘

BONU – “S.I.” dostonida shoh Faylaqusning xotini. Iskandarning o‘gay onasi, epizodik obraz bo‘lib, Iskandarning ichki dunyosi, insoniy ka-

moloti, farzandlik his va burchlarini qanday tushunishini to‘laroq ochishga, uning ideal shaxs sifatidagi qiyofasining mukammal tasvirlanishiga xizmat qiladi. B. Iskandarning o‘lim oldidan yo‘llagan maktub-vasiyati munosabati b-n doston syujetiga kiritiladi. Maktubda, umuman, N.ning ijodi u-n xos bo‘lgan motivlar: ota-onani e‘zozlash, ularni hurmat etish, izzatlarini joyiga qo‘yib xizmat qilish har bir farzandning muqaddas burchi ekani samimiy va juda ta‘sirchan bayon etiladi. Shunisi muhimki, maktub davomida katta saltanat sohibi bo‘lgan, hasham va shuhratga burkangan hukmdor emas, balki shaxsiy havas-intilishlari, sha‘n-u shavkati yo‘lida farzandlik burchlarini bajara olmagan, o‘z qilmishlari b-n azob-uqubatlar yetkazgan oddiy o‘g‘ilning afsusnadamatga to‘la uzrxohligi, onaga iliq mehr-u muhabbati old o‘ringa chiqadi:

*Sangakim, buzulg‘on tanim jonisen,
Vujudim samin la‘lining konisen.*

*Sanga aylabon xoki dargohliq,
Aning otin aytsam edi shohliq!*

B. N. tasvirida irodali, yuksak farosatli va o‘qimishli, bilimdon ayol: u o‘zi tarbiyalab voyaga yetkazgan farzandi vafotidan og‘ir qayg‘uga tushadi, onalik muhabbatini yashira olmaydi. Jahongir o‘g‘ilning vasiyatlarini mohiyatini to‘la tushunib, ularga qat‘iy rioya qiladi. Boshiga tushgan og‘ir musibatni, dard-u alamlarini mardona ko‘taradi, donishmand hakimlar b-n mu-loqotga kirishib, aql-u idrok b-n ish yuritadi. N. B.ni oilasi va farzandlariga mehribon, iffatli ayol sifatida tasvirlaydi. Uning “aso tutib, belini bog‘lab aza tutishi, o‘g‘li tobutiga murojaat etib: “Sendan burun men o‘lishim kerak edi”, deb fig‘on chekishi, “o‘kursam edi oq sochimni yoyib”, deb nolalar qilishi sharqona urf-odatlariga ishora etgandek tuyuladi.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жылдик, 8-жылд. – Т., 2011.

A.A.

BONIY – “F.Sh.” dostonidagi Farhodning ko‘ngil ochishi u-n Xoqon tomonidan bunyod etilgan Erammonand to‘rt qasrning tarhini chizgan me‘mor. Xito mulkida o‘z ishining ustalari sifatida shuhrat qozongan B. va Moniyalar aslida tug‘ishgan egizaklar bo‘lib, B. me‘morlikda, Moniy esa naqshlikda zamonasining yagonasi edi.

*Bo‘lub Boniyg‘a ul yanglig‘ mahorat –
Ki, sharhidin kelib ojiz iborat...*

*Kelib har ne bino ul qilsa bunyod,
Yiqilmoqdin falak qasridek ozod.*

“S.I.” dostonida ham Iskandar Ya‘juj va Ma‘-jujlarga qarshi devor yasash u-n dunyoning turli yerlaridan chaqirgan ustalarining birini B.ga nisbat beradi:

*Qo‘pub yana ustodi Boniyhasab,
Qo‘yub toshni toshqa lab-balab.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. TAT. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. TAT. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

E.O.

“BOR EDI BIR MULK ARO DEVONAYE” – “L.T.” dostoni tarkibidagi mustaqil syujetli she‘riy hikoyat shu misra b-n boshlanadi. Doston personaji Kufning:

*Menki ganj ummedidin devonamen,
Kecha-kunduz sokini vayronamen, –*

deya safarga chiqa olmaslik uzri munosabati b-n Hudhud tomonidan ibrat tarzida keltirilgan bu kichik hikoyatda xazina topish umidida umrini vayronalarni titkilab o‘tkazgan odam voqeasi bayon etiladi. Kunlarning birida omad unga yor bo‘lib “Qorun ganjidek qirq xum” xazina topadi, ammo bu boylikni ko‘riboq hushdan ayriladi, telba bo‘lib qoladi. Xazina yonidagi telbani ko‘rib qolgan bir yaramas kishi uni o‘ldirib, boylikka

ega bo‘ladi. Hikoyat ibrat mazmuni va kinoya ohanglari ochiq ko‘rinib turgan quyidagi misralar b-n yakunlanadi:

*Ko‘rmay ul majnunni mujrim chekti tig‘,
Qonini ganj uzra to‘kdi bedarig‘.*

*Ganj erdi umri oning voyasi,
Bordi ganji ustida sarmoyasi.*

Keyingi misradagi “sarmoya” so‘zi “joni”, “hayoti” ma‘nosida qo‘llanilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ум-тайр. TAT. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

A.A.

“BOR EDI DEVONAYI OLIY SIFOT” – “L.T.” dostoni tarkibidagi mustaqil syujetli tugal she‘riy hikoyatlardan biri shu misra b-n boshlanadi. Hikoyat syujeti uncha murakkab emas: unda xalq orasida “Majnun al-haq” laqabini olgan “devona”, aslida, “oliy sifatlar” – yuksak fazilatlar sohibi bo‘lgan shaxsning “zaif” eshagiga minib haj qilish niyatida Makka safariga otlanishi, yo‘lda eshagini yo‘qotib, yana qayta topishi voqeasi bayon etiladi... Safar chog‘ida eshagini Xudoga topshirib (“Dedi: – Ey Alloh, eshakdin voqif o‘l!”), uyquga cho‘mgan devona uyg‘onsa, eshagi ko‘rinmaydi. U g‘azabga kelib, eshaginging yo‘qolgani u-n Xudoga nola qila boshlaydi, shakkoklik b-n uni tergaydi. Shu payt bahor yomg‘iri vaqtidagi chaqmoq odatiy sokin atrof-tevarakni yoritib yuboradi va masalaga ravshanlik kiritadi: eshak biroz narida o‘tlab yurgan ekan. Xudoga ta‘nasi noo‘rin ekani anglagan “devona” biroz avvalgi gaplaridan afsuslanadi, g‘azabga kelish sabablarini izohlashga, Xudoga tushuntirishga intiladi, biroz xushomad ham qilib, Alloh sha‘niga madhlar o‘qiy boshlaydi.

Devonaning avvaliga kuchli qahrga kelishi, g‘azablanishi, kinoya-kesatiqlar b-n ta‘na va ayblov ohangida Yaratuvchiga ochiqdan ochiq hayqirishi qanchalik tabiiy, voqea rivoji, situat-

siya talabi va normal mantiq oqimi b-n qanchalik asoslangan va ishonarli bo'lsa, eshagi yo'qolmagani ma'lum bo'lganidan keyingi uzri ham, kechirim so'rab, Xudoga yalinib-yolborishi ham u b-n "yarashishga" talpinishi ham shunchalik samimiy va mantiqan asoslangandir. Bu hikoyat mazmuni, voqea rivoji, tugun va yechim tamoyillari, bayon ohangi va nihoyat, ayrim lavhalarining shartlilikligi b-n xalq og'zaki ijodidagi yumorga boy ertaklarga juda o'xshab ketadi.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Избран. труды. Навои и Джамии. – М., 1965. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965.
А.А.

“BOR EDI SHAXSE ARASTUG‘A MURID” – “L.T.” dostoni tarkibidagi mustaqil syujetli she'riy hikoyatning boshlanishi. Hikoyat doston personajlaridan birining ishq-muhabbat “ko'nglini asir etgan”i va sevgilisidan biror daqiqa ham ayrila olmasligi va shu bois qushlar b-n birga safarga chiqqa olmasligi uzri munosabati b-n Hudhud tilidan ibrat tarzida keltiriladi.

Hikoyatda bayon etilishicha, Arastuning Afлотun b-n bahslasha oluvchi donishmand tayyorlash maqsadida katta ixlos va umid b-n tarbiyalayotgan iqtidorli shogirdi bir go'zal ishqiga “giriftor bo'lib”, ko'p harakat-intilishlar b-n unga uylangach, hamma narsani unutib, butun umrini u b-n o'tkazadi, “kecha-yu kunduz ondin ko'z olmayin”, tahsilni ham tark etadi. Bunday ahvoldan tashvishga tushgan Arastu:

*Berdi istab ko'p nasihat birla pand,
Bo'lmadi pand ul balog'a sudmand.*

*Ko'rdi ilm-u hikmati zoye bo'lur,
Necha yillik zahmati zoye bo'lur.*

Shogirdining ko'zini ochish, majoziy ishqqa bu darajada berilishi xato ekanini ko'rsatish maqsadida Arastu yashirincha choralar ko'rishga majbur bo'ladi. Oqibatda, ma'shuqasining go'-

zalligi o'tkinchi ekaniga qanoat hosil qilgan shogird “ustoddin xijil bo'ladi”. Y.E.Bertels ta'kidicha, bu hikoyat tuguni Jaloliddin Rumiy “Masnaviy”sining birinchi hikoyatini eslatadi, ammo mavzu N.da batamom boshqacha ishlangan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Навои и Аттар. В. кн. Избр. труды. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965.

А.А.

BORIQI BARBARIY – N.ning “S.I.” dostonidagi Eron shohi Doroning pahlavonlaridan biri, epizodik obraz. B.B. asarning faqat bitta – 28-bobi voqealarida ishtirok etadi. Ma'lumki, ushbu bob Doro va Iskandar o'rtasidagi hal qiluvchi jang tasviriga bag'ishlangan. Ikki tomon qo'shini bir-birining qarshisida saf tortgan paytda Iskandar qo'shinidan bir kishi otilib chiqadi. Bu B.B. edi. N. uni shunday tasvirlaydi:

*... Tarid aylay-u kirdi maydon aro,
Hunarlar ayon qildi javlon aro.*

*Solib bodpoyig'a bargustvon,
Namudor aro o'ylakim arg'uvon.*

*Kiyib javshan ustig'a chiniy harir,
Kelib suv uza sabzadek dilpazir.*

*Sinon o'ng qo'linda nechukkim sutun,
So'l egnida qalqon kelib la'lgun.*

*O'tog'a tikib xudida savsani,
Bo'lub g'unchadin savsan ochmoq fani.*

N. maydonga chiqib kelgan B.B.ni ulug'vor arg'uvon daraxtiga o'xshatadi. O'ng qo'lidagi nayzasi ustunday, chap qo'lida la'l tusli qalqon. Hay'ati ko'rganga qo'rquv soladigan mohir jangchi, sher jussali, pahlavon kelbatli.

*Yetishmak hamon-u yetishgan zamon
Dilovar qo'lidin yiqilmoq hamon.*

*Bu yanglig' to'quz pahlavoni daler –
Ki, har bir edi ish chog'i narra sher.*

*Bori Barbariyg'a asir o'ldilar,
Sinon zaxmidin dastgir o'ldilar.*

B.B. avval Doroning quli bo'lgan, unga fi-doiylik b-n xizmat qilgan, lekin sadoqatiga yarasha e'tibor ko'rmagan. U bu to'g'rida Doroga aytganida, shoh quloq solmaydi. B.B. uning xizmatidan ketishini aytganda, podsho kaltaklashni buyuradi. Shundan so'ng B.B. Doro saroyini tark etib, Iskandar tomonga yuzlanadi. Iskandar unga hurmat va e'tibor ko'rsatadi. B.B.ning bugun birinchi bo'lib maydonga chiqishining sababi shu bo'lib, u birinchidan, Doroga o'zining kimligini, shoh qanday kishining qadriga yetmaganini ko'rsatmoqchi, ikkinchi tomondan, Iskandar qilgan inoyatlari u-n javob qaytarmoqchi. B.B. maydonga chiqqach, baland ovoz b-n yuqoridagilarni aytadi. Doro tomonidan unga qarshi Xarron degan jangchi chiqadi. B.B. u b-n urushib, nayza yordamida urib yiqitadi va bo'ynidan bog'lab, Iskandarning oldiga olib keladi. O'zi esa yana maydonga qaytadi. Bu safar unga qarshi Xarronning qarindoshi Shayba jangga kiradi. B.B. uni ham yengadi. Shu tariqa u dushmanning to'qqiz jangchisini mag'lub etadi. Lekin shunda ham maydonni tark etmaydi. O'ninchi bo'lib unga qarshi maydonga tushgan Mag'ribiy uni yengadi va asir oladi.

Dostondagi ushbu obraz va uning harakatlari izzat-nafsi tahqirlangan insonning nimalarga qodir ekanini namoyon qiladi. B.B.ning yuqoridagi ishlarni qilishiga sabab uning Doro tomonidan xo'rlangani edi. Shu b-n birga N. inson o'z kuchiga ortiqcha baho berishi kerak emasligini ham ko'rsatadi. B.B.ning mag'lubiyatga uchragani haqida u shunday yozadi:

*Vale bo'ldi Boriq ishi nursiz,
Ki, ko'shish qilib erdi maqdursiz.
O'zidek to'qqiz kimsa olmish erdi,
Bu kirgan zamon ilgi tolmish erdi.*

Iskandar Mag'ribda chumolisifat maxluqlarga qarshi jang qilgan 63-bob oxirida B.B. yana paydo bo'ladi. Gap shundaki, yakkama-yakka kurashda Iskandarning barcha nomdor pahlavonlarini mag'lub etib, asir olgan vahshiylar xoni Lubati Chinga bas kelolmay mag'lub bo'ladi. Iskandarning o'zini afv etgani evaziga u ham barcha asirlarini ortiga qaytaradi. Ular orasida esa B.B. ham bor edi. Ma'lum bo'ladiki, Mag'rib shohlari jang boshlaganlarida, pahlavon so'rab murojaat qiladigan joy mana shu vahshiylar xalqi ekan.

B.B. N.ning epizodik obrazlar yaratishdagi mahoratini ko'rsatuvchi yorqin misoldir

Ad.: Алишер Навоий. Саҳди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 2-том – Т., 1977. История узбекской литературы в двух томах. Том 1. – Т., 1982.

A.A., E.O.

BOROVKOV Aleksandr Konstantinovich (1904, Toshkent – 1962, Leningrad). 1935-y.da “Uyg‘ur tili darsligi” u-n fan nomzodi ilmiy darajasi va prof. unvoniga sazovor bo'ladi. 1928-y. da ToshDUning Sharqshunoslik fakultetini tugatgach,

FA Til va adabiyot instituti aspiranturasida tahsil olgan (1932).

B.A.K. o'zbek, uyg'ur, qorachoy-bolqor singari tillarni tadqiq etishdan tashqari, turkiy tillar yodnomalari ustida ilmiy tadqiqotlar olib borgan. Uning rahbarligi va ishtirokida “Ruscha-o'zbekcha lug'at”, “O'zbekcha-ruscha lug'at”lar tuzildi. O'rta maktablar u-n o'zbek tili darsliklari yaratildi.

B.A.K.ning n.shunoslikka qo'shgan hissa-si alohida diqqatga sazovor. 1940 y.da N.ning ko'p jildlik asarlari nashr etilmagan, arab yozuvidagi asarlari jamuljam qilinmagan bir paytda turli mamlakatlar kutubxonalarida yoki ayrim shaxslar qo'lida saqlanayotgan, lotin alifbosi-

dagi yozuvda esa faqat “Ch.D.”, “F.Sh.” kabi asarlarigina chop qilingan bir sharoitda u eski qo‘lyozmalardan, turkcha nashrlardan, xorijiy adabiyotlardan foydalanib, N.ning hayoti va ijodiy faoliyatini, xususan, asarlarining turli xususiyatlarini, eski o‘zbek adabiy tilini yaratish borasidagi xizmatlarini tavsif va tadqiq qilgani buyuk jasorat edi. Olim N. tavalludining 500 yiligi munosabati b-n 1940-y.da “Alisher Navoiy”, “Alisher Navoiy hayoti va ijodining o‘rganilishi” maqolalarini nashr qildirdi. B.A.K.ning “Alisher Navoiy o‘zbek adabiy tilining asoschisi sifatida” nomli katta ishi ham 1940-y.da yozilgan va faqat 1946-y.da ilmiy to‘plamlardan birida chop etilgan. Mana shu asar nafaqat o‘zbek, balki jahon n.shunosligida ham ulug‘ shoir asarlari tili bo‘yicha yuqori ilmiy saviyada yozilgan ish deb tan olindi va turk tiliga tarjima etilib, 1954-y.da Anqarada nashr qilindi. Darhaqiqat, ushbu ish N. davridagi tarixiy va adabiy jarayonga oid materiallarni keng qamrab olgan holda N. asarlari tili b-n hozirgi jonli turkiy tillar va ularning shevalariga oid faktlarni qiyosiy-tarixiy usulda o‘rganib, haqiqatan ham N. o‘zbek adabiy tilining asoschilaridan biri ekanini ishonarli tarzda yoritib bergani jihatdan maqtovga loyiqdir.

Olim N.ning turkiy adabiyotga asos solganini yaqqol his etgan, shu tufayli ham u “L.T.” dos-tonida:

*Turk nazmida chu men tortib alam,
Ayladim ul mamlakatni yakqalam, –*

deb faxrlanganini qayd etadi. Ulug‘ shoirning ona tilida yozgan barcha asarlari eski o‘zbek adabiy tilini yaratish u-n kurashganidan dalolat beradi. Haqiqatan ham, “M.N.” asarida, shoirning o‘zi ko‘rsatib o‘tganidek, o‘sha davrdagi 90 nafar shoirdan faqat 16 nafarigina turkigo‘y bo‘lib, Sulton Husayn Boyqaro zamonida forsiy til adabiyotda hukmron edi.

Sayyid Hasan Ardasher ko‘rsatganidek, N. ning o‘zi ham ikki tilda, ya’ni turkiy va fors tillarida ijod qilgan. O‘z ona tiliga bo‘lgan muhabbat shoirni “M.L.” asarini yozishga undagan va u bu

asarda ingramoq, singramoq, siqtamoq singari fe‘l turkumiga oid yuz so‘zni keltirib, fors tilida bularning “mazmuni bo‘lmag‘ay”, deydi va shu tarzda, juda ko‘p dalillar asosida, turkiy adabiyotning rivojlanishi u-n turkiy til nihoyatda keng imkoniyatlarga ega ekanini aniq ko‘rsatib bergan.

B.A.K. Zahiriddin Muhammad Boburning N. tili Andijon shevasiga mos kelar edi, degan fikrini tahlil qilar ekan, N.I.Ilminskiyning 1862-y.dayoq jonli xalq lahjasida o‘zlashma (arabcha, forscha) so‘zlar N. asarlaridagidek ko‘plab uchrashi mumkin emas, degan fikrini quvvatlaydi va V.V.Bartoldning N. Andijonda bo‘lmagan, degan fikriga va o‘z shaxsiy kuzatishlariga asoslanib, N. yaratgan adabiy til Andijon shevasiga to‘la ravishda mos kelishiga asos yo‘q, deb hisoblaydi. B.A.K. qayd etganidek, N. yaratgan adabiy til juda murakkab bo‘lib, u, avvalambor, N.dan avvalgi adabiy an‘ana b-n bog‘liqdir. Bu borada shu narsa aniqki, mo‘g‘ullar istilosidan keyin Markaziy Osiyoda eski uyg‘ur tili adabiy til sifatida muhim rol o‘ynadi. Biroq B.A.K. ta’kidlaganidek, N. yaratgan adabiy til u-n eski uyg‘ur tili asos bo‘lgan emas. Shoir o‘z ona tilini “turkiy”, “turkiycha”, deb atadi. U “sart” so‘zini tojik ma’nosida qo‘lladi.

N. asarlarida qipchoq, qiyot, barlos, qo‘ng‘irot, jaloyir, mang‘it kabi qabila nomlari uchrasada, – deb yozadi B.A.K. – biz bu qabilalar lahjasi haqida ma’lumotga ega emasmiz. Faqat hozirgi o‘zbek sheva, dialektlariga asoslanib, ulug‘ shoir yashagan davrda ham turli lahja va shevalar mavjud bo‘lgan, deya olamiz.

B.A.K. chig‘atoy tilining tovushlar tarkibini aniqlashda K.K.Yudaxin (q.) nihoyatda original yo‘l tutib, Amiriy, Lutfiy (q.) va boshqa shoirlarning tuyuqlarini tahlil qilganini hamda XV–XIX asrlardagi o‘zbek tili hozirgi singarmonizmsiz oltita unli tovushga ega bo‘lgan shahar tipidagi o‘zbek shevalariga yaqin turadi, degan fikriga e’tiroz bildiradi. B.A.K. davr va jug‘rofiy jihatdan farqlanadigan shoirlar tuyug‘i bo‘yicha bu xil xulosaga kelib bo‘lmaydi, – deydi.

N. asarlari tilida *i, u, u, e, yo, o, a, a*, unililari bor, *i* unlisining til orqa jufti yo‘q, shunga ko‘ra shoir yaratgan adabiy tilni hozirgi o‘zbek dialekt-

lariga qiyoslasak, uni singarmonizm – tovushlar uyg'unligi qonuniyatini yo'qotgan, o-o, u-u unilari farqlanadigan oraliq (aralash) shevalar deb hisoblash mumkin. Darhaqiqat, o'zbek adabiy tili o'zbek shevalari b-n chambarchas bog'liq bo'lib, B.A.K. to'g'ri ta'kidlaganidek, N. asarlari tiliga xos fonetik va morfologik xususiyatlar faqat o'zbek shevalaridagina mavjud. Demak, shoir o'z asarlarida o'sha o'zbek shevalari guruhidan biriga asoslangan. Shu tufayli B.A.K.ning jonli o'zbek shevalarini mufassal o'rgangandan keyingina N. asarlarining til xususiyatlarini to'la-to'kis yoritish mumkin, degan fikri ham diqqatga sazovor.

B.A.K. N. asarlari tilidagi o'g'uz lahjasi elementlarini maxsus tahlil qilib, bo'l (bo'lmoq) o'rnida o'l (o'lmoq) fe'lining qo'llanishi hamda qilmamish (qilmagan), boruram (borarman), qilmam (qilmayman), topa olmam (topa olmayman) singari fe'l shakllari mavjudligini dalillar orqali aniq ko'rsatib beradi. O'zbek xalq og'zaki ijodida ham o'g'uz an'anasini borligini eslatib, N. asarlari tilida uchraydigan o'g'uz elementlari Xorazm adabiy an'asini ta'sirida vujudga kelgan bo'lishi mumkin, chunki shoirning o'zi qayd etganidek, Xorazmda xorazmcha turkiy til bo'lgan. "Mavloni Husayn Xorazmiy... xorazmiycha turkiy til... b-n bitibdur", deydi.

N. haqida quyidagi maqolalarni yozgan: 1. N. hayoti va ijodining o'rganilishi; 2. Alisher Navoiy; 3. N. she'rlarining fonetik tahlili; 4. N. she'rlarining talaffuzi; 5. N. o'zbek adabiy tilining asoschisi; 6. Chig'atoy lug'atlarida an'anaviy leksikografik tamoyillarining aks etishi.

B.ning n.shunoslikdagi yana bir ulkan xizmati N. asarlari bo'yicha tuzilgan lug'atlar ustida ilmiy ish olib borgan, chig'atoy tili lug'atlaridagi qadimgi leksikografik an'anasini o'rganishga, tadqiq qilishga bag'ishlangan asarlar yozganidir. Haqiqatdan ham B.ning "Chig'atoy til lug'atlaridagi leksik-grafik an'asini" (1958), xususan, "Badoye' al-lugat" (q.) – N. asarlari bo'yicha Tali Imoni Hirotiy tuzgan lug'atni o'nlab boshqa lug'atlarda qiyoslab nashr qildirishning o'ziyoq (1961) eski o'zbek tilini o'rganish ishini yangi bir bosqichga ko'tardi va bu tilning fundamental lug'atlarini tuzish u-n zamin tayyorladi.

Ad.: Алишер Навои (к 500 летию со дня рождения). СВ, 1, 1940; Изучение жизни и творчества Алишер Навои. Сб. "Родоначальник узбекской литературы". – Т., 1940; Алишер Навои к основоположнику узбекского литературного языка. Сб. "Алишер Навои", М.–Л, 1946; Навои и Джамии в народном предании. Изв. 1947; лексикографическая анъанаси в словарях чагатайского языка. Сб. "Материалы первой научной конференции востоковедов в г. Ташкенте 4–11 июня 1957 г., – Т., 1958; "Бадоеъ ал-лугат" словарь Тали Имони Гератского к сочинениям Алишера Навои – М., 1961.

Аб.Н.

BOSIM ATALAY (1882–1965) – turk olimi. N. asarlari asosida yozilgan birinchi grammatika Mirza Muhammad Mahdixonning "Maboni ul-lug'at" asarining Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasida saqlanayotgan nusxasining faksimil nashrini amalga oshirgan. So'zboshida N. tilini o'rganishda ushbu grammatikaning ahamiyatini ko'rsatib bergan. 1970-y. Anqarada "Abushqa" lug'atining tanqidiy matnini nashr etgan. Tayanich nusxa sifatida Fotih kutubxonasidagi qo'l-yozmani olgan.

Ad.: Mirza Mehdi Mehmet Han: Seng-lah-lugat-i Nevai. – Istanbul, 1950; Abuşka Lugati vey Çagatay sözlüğü. Hazirlayan: Bəsim Atalay. – Ankara, 1970.

E.U.

BOTU (taxallusi; asl ismi Mahmud Hodiye, 1904–1938, Toshkent) – shoir, jurnalist. B. o'zbek-arab alifbosini lotin grafikasi asosidagi alifboga almashtirish tashabbuskorlaridan bo'lgan (1920). Tilshunoslik va adabiyotshunoslik masalalariga oid bir qator maqolalar muallifi. B. 1930-y.da nohaq ayblanib, qamoqqa olingan va qatag'on qurboni bo'lgan.

1919-y.da “Chig‘atoy gurungi” N.ning rasmini birinchi marta matbuotda bosib chiqaradi. B. buni: “Xayoliy bir surat bo‘lsa kerak, chunki bu rasm, qiyofat ul-bashar (fiziognomika)da aytilishiga ko‘ra, nozik tabiat, hassos, zarif va basiratli odamning suratiga o‘xshamaydi. Semiz, beg‘am, dudog‘i qalin, barcha narsaga loqayd qaraydigan shaxsni eslatadi”, deya e‘tirozنامo fikr bildirgan. Uning odatlaridan biri hazrati N.ning:

*Xarobat aro kirdim oshiftahol,
May istarga ilgimda singan sofol,*

baytini qayta-qayta o‘qishni yaxshi ko‘rardi.

B. Moskvada o‘qib turgan chog‘lari (1921–1927)da ham N.ni ko‘p mutolaa qilib, uni adabiyotimiz faxri, deb buyuk hurmat b-n tilga olardi.

B. N. tashbehlarini, g‘oyatda sevar, mumtaz adabiyotimiz namoyandalarini hurmat qilardi. N. dan boshlab Lutfiy, Boyqaro, Binoiy, Sakkokiy, Furqat, Ado, Xotif kabilarni hamisha og‘zidan qo‘ymasdi.

*Ko‘rganmi sendek shoirni asring,
Ma’noga manba har nazm-u nasring.*

*She‘ringda bo‘lgan nozik ma’nolar,
Ko‘p tuyg‘ularni har vaqt davolar.*

misralari shoirning “Navoiyga” deb atalgan she‘ridandir.

B. N.ning ona tili u-n kurashini tasvirlovchi maxsus she‘r yozgan. Shoir bu she‘rida “M.L.” asari ma‘lumotlaridan kelib chiqib, o‘z ona tilining boy zaminlarini ta‘kidlovchi, uning ravnaqi yo‘lida fidoyi bo‘lgan donishmand bir siymoni gavalantiradi. B. o‘z o‘quvchilariga murojaat qilib ularni o‘sha ona tilining haq-huquqlari u-n kurash fidoyisi b-n tanishtiradi:

*Bir zamonlar elimiz
Qorong‘uda qolmishdi.*

*Bu choqlarda tilimiz
Yorli ism olmishdi.*

*“U kishi kim?” desangiz,
Aytib beray, o‘rtoqlar.*

*U kishini bilsangiz,
Buyuk shoir Navoiy.*

*Shuning uchun, bolalar,
Navoiyni sevaylik.*

*Navoiyning otini
Oltin bilan yozaylik.*

*U kishi kim desangiz,
Aytib beray o‘rtoqlar”*

Ad.: Алишер Навоий. *Муҳокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жылдлик, 10-жилд.* – Т., 2011; *Боту, Танланган асарлар.* – Т., 2004; *Боту. Ёз куні: шеърлар, достонлар, ҳикоя ва мақолалар.* – Т., 1980.; Шарипов Б., *Шоир ва жамоатчи.* – Т., 1989.

S.O‘.

BOQIY VA BOQIR – Turkiy xalqlar adabiyotidagina emas, Sharq she‘riyatida muammo janrining yetuk namunalarini ijod qilgan N.ning “N.Sh.” devonida 52 ta muammo bor. Mazkur devondan o‘rin olgan 3-muammo “Boqiy va boqir” so‘zlariga bag‘ishlangan:

*Jannat guli-yu nasrinig‘a bo‘lsang mushtoq,
Gah yor yuziga, gah kafi poyig‘a boq.*

Ushbu muammoning yechimi shundayki, ilk misrada shoir ilgari surayotgan mazmun ifodalangan bo‘lib, jannat guli yoki nasrinini ko‘rishga mushtoqlar uning keyingi misradan izlasin. Ya‘ni, ikkinchi misra oxiridagi “Boq” kalimasi axtaruvchiga – mushtoqqa yo‘l ko‘rsatadi: o‘sha misra-ning o‘zidagi “Yor” lafziga ishora etish b-n o‘quvchini nazarda tutgan ma’noga yetaklaydi. Agar “Yor” so‘zining yuziga – birinchi harfiga “boq”-sak, “Boq + Y” bo‘ladi, “Yor”ning kafi poyiga – oyoq tomoniga “boqsak”, “Boq + R” bo‘ladi. Yor – mahubaning qizilga moyil yuzlari jannat guliga,

oyoqlarining kafti esa oq nasringa o'xshaydi. N. bu yerda jannat gullarining go'zalligi-yu ranglardagi uyg'unligini diqqatga olish b-n badiiy-estetik zavq uyg'otishga erishgan hamda yashirin tashbehning betakror namunasini yaratgan.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011.

S.O'.

BISTOMIY BOYAZID (taxallusi; to'liq ismi: Boyazid Tayfur ibn Iso Sarushon al-Bistomiy) (801 – Bistom – 875) – tariqat piri, tayfuriya silsilasi asoschisi.

Nishopur, Ray, Hamadon, Iroq, Shom va Arabistonga safar qilib, Ja'far Sodiq, Zunnun Misriy, Junayd Bag'dodiy, Ahmad Xadraviya, Abu Hafz Haddod, Yahyo Muoz, Shaqiq Balxiy kabi taniqli tariqat pirlari b-n yaqin aloqada bo'lgan. Tasavvuf taraqqiyotida katta rol o'ynagan bu buyuk so'fiy "Sulton ul-orifin" ("Oriflar sultoni") va "Burhon ul-muhaqqiqin" ("Tahqiq ahli hujjati") faxriy unvonlari b-n ulug'langan. N. "N.M." tazkirasida yozishicha, B.B. namoz o'qiganida, Alloh taolodan qo'rquvi va shariat hurmatidan, hatto ko'ksining suyaklari nola qilar ekan. Unga bir valiylik eshigi ochildikim, mazhab namoyon bo'lmadi, deydi yana.

"H.A."ning iymon sharhiga bag'ishlangan birinchi maqolatida N. B.B. b-n bog'liq mashhur rivoyatni keltiradi. Unga ko'ra, g'amgin o'tirgan pirdan muridi buning sababini so'raydi. Pir esa dunyoda el ko'p-u ularning hammasini kishi, deb bo'lmaydi tarzida javob qaytaradi. Muridning o'zing ham shunga mansub emasmisan, degan navbatdagi savoliga esa:

*Bo'lmasa imon bila ketmak ishi,
Anglaki, oni desa bo'lmak kishi, –*

deb javob beradi

Ad.: Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат.

ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Боязид Бистомий. "Илоҳий мулоқот"дан (Х.Болтабоев тарж.) // Ислом тасаввуфи манбалари. – Т., 2005; Боязид Бистомий. Рубоийлар // Доншмандлар тухфаси. – Т., 2009.

E.O., M.X.

BOLTABOYEV Hamidulla Ubaydullayevich (29.08.1954, – Andijon) – adabiyotshunos, fitratshunos olim. Andijon shahrida ziyoli oilasida tug'ilgan. ToshDU (hozirgi O'zMU)ning filologiya

fakultetini tamomlagan. O'zbekiston Milliy universiteti prof. 1983-y.da "Hozirgi o'zbek nasrida uslubiy izlanishlar" mavzuida nomzodlik, 1996-y.da "XX asr boshlari o'zbek adabiyotshunosligi va Fitratning ilmiy merosi" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqlagan. 18-mart universiteti (Chanoqqal'a, Turkiya) faxriy doktori (2009). Xalqaro Estetika va erkin san'at ijtimoiy akademiyasi (Rossiya FA, 2011), Yevropa Xalqaro Gumanitar forumi (2014), Ch.Aytmatov nomidagi Issiqko'l forumi (2018) a'zosi.

Olim "Fitratning ilmiy merosi" (1996), "Fitrat – adabiyotshunos (1996) monografiyalari orqali XX asr boshlari o'zbek adabiyotshunosligida N. merosining o'rganilishi masalalariga to'xtalib, Fitratning n.shunos sifatidagi faoliyatiga baho bergan. Uning "Mumtoz so'z qadri" (2004) monografiyasiga N.ning "T.A.H.", "N.J." singari asarlariga doir tahliliy maqolalari ham kiritilgan. "Islom tasavvufi manbalari" (2005) kitobidan esa buyuk mutafakkirning "S.Z.", "N.M." asarlari sharhini ham kiritgan.

Olimning "Sharq mumtoz poetikasi" (2006, 2008) kitobi ilmiy jamoatchilik tomonidan yuksak e'tirofga erishgan. Unda N.ning "X.", "M.A.", "M.L." asarlariga ham e'tibor qaratilgan. "Adabiy-estetik tafakkur tarixi" (2-kitob, 2016) kitobida jahon estetik tafakkuri tarixida N. qarashlarining ahamiyati asoslanib, Dante, Shekspir, Rable singari Yevropa Uyg'onishi va-

killarining estetik merosi b-n o'zaro qiyoslangan.

B.H.U. tomonidan tartib berilgan "Adabiyot ensiklopediyasi" (2015, 2019)dan ulug' shoirning adabiy va ilmiy merosiga oid 50 dan ortiq maqolalar o'rin olgan.

"O'zbek adabiyotshunosligi tarixi" (2019) qo'llanmasida o'zbek mumtoz adabiyotshunosligining shakllanishi u-n N. ijodiy merosi asos bo'lgani isbotlangan bo'lsa, "Jahon adabiyotshunosligi tarixi" (2020) darsligida N.ning adabiyotshunoslikka oid qarashlari o'rta asrlar Sharq va G'arbiy Yevropa Uyg'onish davri manbalari b-n qiyosan tahlil qilingan.

Olim ulug' shoirning 20 dan ortiq g'azallariga sharhlar ham yozgan ("Guliston" jurnali, 2016–2020).

B.H.U. 20 ga yaqin monografiya, darslik, darslik-qo'llanmalar hamda 500 dan ortiq ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalar muallifidir.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жилдлик, 1-10-жилдлар. – Т., 2011; Форсиғўй Навоий Фитрат талқинида // Шарқ машғали. 1993. 1-3-сон; Темурийлар даври адабиёти Фитрат талқинида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1996. 4-сон; Алишер Навоийнинг "Сабъаи сайёр" достонида еттиликлар симметрияси. Андижон Давлат университети: Илмий хабарнома. 2012. 1-сон; Туркий тазкираларда Алишер Навоий сиймоси // Жаҳон адабиёти. 2013. 2-сон; Алишер Навоийнинг илк юбилейи // Жаҳон адабиёти. 2016. №2; "Мақорим ул-ахлоқ"да Навоий сийрати.

М.А.

BOTMON – og'irlik o'lchovi. O'tmishda Markaziy Osiyo hududida asosiy o'lchov birliklari qatorida qo'llanilgan. Aniq miqdori, bir botmonning necha qadoq yoki necha pud ekani xususida turli ma'lumotlar mavjud. O'zbek tilining izohli lug'atida B. 898, 5 g. ga teng, deb ko'rsatilgan. Shuningdek, O'zbekistonning turli yerlarida turli salmoqqa ega ekani, ikki pudden o'n bir pudgacha bo'lgan miqdorni anglatishi qayd etilgan.

B. N. asarlarida ham og'irlik o'lchovi birligi sifatida uchraydi. "V." asarining "Ravotib" qismida fuqaro va miskinlarga tarqatiladigan taomlar hamda ular u-n lozim bo'lgan bug'doy, go'sht va boshqa masalliqning miqdori ko'rsatilgan. Bu o'rinda ularning barchasi botmon hisobida ko'rsatilgan. Jumladan, ro'za oyida va iydiday tayyorlanib, xaloyiqqa ulashilgan ehson miqdori haqida shunday deyiladi: "Ro'za oyida har kecha o'n besh botmon bug'doy, besh botmon poludoyi dushobdin yo mavizobdin o'ttiz taboq... Ro'za iydiday o'tmak yuz botmon, halvo ellik botmon".

Qurbon iydiday tayyorlanadigan va odamlarga tarqatiladigan taom va unga ketadigan masalliq ham xuddi shu tarzda botmon hisobida qayd etilgan: "Ikkinchi kuni yigirma botmon et bila yigirma botmon bug'doyni halim qilib, ellik botmon o'tmak bila qismat qilg'aylar".

Ushbu og'irlik o'lchovi o'sha davrdagi boshqa manbalarda ham uchraydi. M-n, Bobur o'z asarida Faridun Husayn mirzoning o'qni yaxshi otishini qayd qiladi va "Kamon guruhasini derlarkim, qirq botmon ekandur", deb yozadi.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 томлик. 1-том. – Т., 2006; Заҳриддин Муҳамамад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

Q.E.

BOKIY (Taxallusi; to'liq ismi: Mirzaabdulla Nasriddinov) (1882–1967, Farg'ona) – shoir, olim, tarjimon, xattot. O'zR FA muxbir a'zosi (1943). Roshidon shahri (hozirgi Rishton tumani) da bog'bon oilasida tug'ilgan. U dastlab maktabda, so'ng otasi Mirzo Nasriddin va amakisi Mirzo Oxunddan ta'lim olgan. Iste'dodli so'z san'atkori bo'lishi b-n birga zabardast olim-u ulamo, katta mudarris ham bo'lgan ustozi Muhammadqul Muhayyirdan she'riyat sir-asrorlarini o'rganadi. Uzoq yillar xon saroyida mirzaboshi vazifasida xizmat qilgan Muhayyir 40 yoshida xondan ruxsat olib, Roshidonning Oqyer qishlog'iga ko'chib kelib, umrining oxirigacha ijodini to'xtatmagan holda so'fiyona kun kechirgan edi.

Firdavsiy, Xoqoniy, Nizomiy, N., Bedil, Fuzuliy kabi buyuk shoirlar ijodini chuqur o'rgan-gan B. Sharq mumtoz adabiyotini chuqur bilgan-ligi tufayli xalq orasida navoiyxon, bedilxon de-gan nom olgan. Muqimiy, Nodim Namangoniy, Rojiiy Marg'iloniy va Rojiiy Xo'qandiylar b-n o'tkazilgan mushoiralarda qatnashgan.

B. o'zbek va fors-tojik tillarida mahorat b-n qa-lam tebratgan zullisonayn shoir ham edi. Shoirning bizgacha yetib kelgan katta she'riy meroslaridan bir qismi "Oqsoqollar kalomi" (1979) nomli to'p-lamdan joy olgan. B. she'riyatining rang-barang qirralarini ko'rsatuvchi bu 18 ta she'rda turli janr-lar qamrovini ko'rish mumkin.

1938-y.da N. tavalludining 500 yilligini o't-kazishga tayyorgarlik ko'rish qo'mitasining il-miy maslahatchisi etib saylangan. Shu munosa-bat b-n u "Minnatdorlik" nomli g'azal yozadi:

*Roshidon yo'lida yotgan bir siqim tuprog' edim,
Yog'durib ehson bulutin, gulshan insho qildilar...
Yo'qlabon, ya'ni Navoiy xoniga mehmon etib,
Hurmatu e'zoz ila rutbamni bolo qildilar.*

Qo'mitada u, asosan, N. asarlarini eski o'z-bek yozuvidan joriy alifboga o'tkazishga ko'-maklashgan (1938–1940). "Ch.D." va "H.A."ni nashrga tayyorlash va ularga izohlar tuzish ishida ishtirok etadi. 1939-y.da N.ning "T.A." qasidasini forschadan o'zbekchaga tarjima qilgan.

Tarix, til va adabiyot institutida bosh masla-hatchi bo'lib ishlagan (1940–1943).

N. adabiy merosi B. faoliyatida muhim o'rin tutadi. U o'ziga fors tilidan olingan ing-rovchi, yig'lovchi ma'nosidagi B. taxallusni tanlaganini ham N. ijodidan qattiq ta'sirlanga-ni b-n izohlaydi. Zero, g'azalni teran anglagan odamgina yig'laydi. U buyuk salafining "Qo-mating", "O'ldi yana" radifli g'azallariga tatab-bu' qilgan, "O'zgacha" radifli g'azaliga taxmis bog'lagan.

Ma'lumki, 1939-y.da katta Farg'ona kanali qurib bitkaziladi. Mamlakat hayotidagi ana shu katta ijtimoiy voqea tufayli shoir ko'nglida qay-

nab-jo'shgan zavq-u hayajonni buyuk salafining mashhur g'azaliga ayni kayfiyatni aks ettiruvchi zamonaviy ruhdagi taxmis bog'lash b-n ifodalaydi:

*Davlati feruzimiz topti kamol o'zgacha,
G'ayrat ila qazdi ul yangi kanol o'zgacha,
Shodlig' aylab tuzung bazmi visol o'zgacha,
Vahki, chamandin yana esdi shamol o'zgacha.
Har dam o'lur atridin ko'nghuma hol o'zgacha.*

Bu muxammasnavislik tarixida o'ziga xos yangilik edi (B. tomonidan qo'llangan bu nova-torlikni keyinchalik Omon Matjonning Ogahiy-ning mashhur "Ustina" radifli g'azaliga bog'la-gan zamonaviy taxmisida ko'ramiz).

B. g'azal mulki sultonining 9 baytlik g'azali-ga zamon b-n bog'liq holda taxmis bog'labgina qolmay, oxirida o'zidan bir bayt-u band qo'sha-di – natijada 9 baytlik g'azal asosida 10 bandlik muxammas vujudga keladi. U o'zidan qo'shgan band mana bu:

*Necha bu gulshanda bor bulbuli dastonsaro,
Har biri shirinsuxan shoiri nozikado,
Yangi kanol suvin madhiga aylab havo,
Bokiyi parvona ham bo'ldi Navoiy navo,
To'tiyi nutqindadur lutf-u maqol o'zgacha.*

B.ning ustozlari g'azallariga tatabbu'lari ham o'ziga xos ohorliligi b-n ajralib turadi. Jumladan, "O'ldi yana" radifli g'azalida N. ishq iztiroblari-ni tasvirlasa, xalafi baxt va bahor kayfiyati baxsh etgan zavq-u shavqni ifodalaydi.

N.:

*Ohkim, jon bo'ynig'a zulfung tanob o'ldi yana,
Kecha tong otquncha ishim pech-u tob o'ldi yana.*

B.:

*Yuz tashakkur, baxt-u davlat bizga yor o'ldi yana,
Xasta ko'ngulga madad, jonga mador o'ldi yana.*

B. o'z tatabbu'sida vazn (ramali musamma-ni mahzuf) va radifni saqlasa-da, qofiya tartibni yangilaydi.

N.ning “Qomating” radifli g‘azaliga tatabbu’ o‘laroq bitgan g‘azalidagi:

*Qaysi bir husn-u safo imo adosin vafs etay,
Yo yuzung, yokim ko‘zung, yo qoshlaring,
yo qomating? –*

bayti buyuk salafining mashhur:

*Ko‘z birla qoshing yaxshi, qabog‘ing yaxshi,
Yuz birla so‘zing yaxshi, dudog‘ing yaxshi.
Eng birla menging yaxshi, saqog‘ing yaxshi,
Bir-bir ne deyin, boshdin-ayog‘ing yaxshi.*

ruboiysini ham esga solib yuboradi

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Бокий. Оқсоқоллар каломи. – Т., 1979.

E.O.

“**BOQIY VASIYATNOMALAR**” – B.Rajabovning N. ijodiga bag‘ishlangan kitobi. Mazkur kitobda Temuriylar Renessansining ulug‘ shoiri, buyuk mutafakkiri va davlat arbobi N.ning “X.”, “X.M.”, “M.N.”, “N.M.”, “V.”, “T.M.A.”, “M.Q.” asarlarida olg‘a surilgan muhtasham g‘oyalar, tasvirlangan tarixiy siymolar, badiiy obraz va timsollar tahlil etilgan. Uning moliyaviy ibodati, mulk haqidagi qarashlari, ayrim fazilat va qadriyatlar haqidagi talqinlari hamda badiiy mahorati, boqiy vasiyatnomalari, so‘z muddaolari, ko‘ngil b-n bog‘liq ifodali tasvirlari, ijod, madaniy muhit, fanlar tizimi, ma‘rifat, bunyodkorlik b-n bog‘liq masalalar ijtimoiy fikr va poetik talqin mezonida tadqiq etilgan.

Kitobda yana o‘z davrida N.ning sharaffi nomi zikr qilingan Sul-ton Husayn Boyqaro “Risola”si, Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston”, Amir Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro”si kabi qimmatli adabiy manbalar va atoqli rus adibasi Lidiya Batning N. hayoti va ijodiga bag‘ishlab mahorat b-n yozgan “Hayot bo‘stoni” (1948) romani xususida ham fikr yuritilgan

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ражабова Б. Боқий васиятномалар. – Т., 2022.

M.A.

BOQIRG‘ONiy SULAYMON (t.y.n. – Xorazm, 1186) – tariqat piri, mutasavvif shoir. Turkiy xalqlar orasida Hakim ota nomi b-n shuhrat qozongan B.S. Xorazmning Boqirg‘on degan qasbasida dunyoga kelgan. Yassaviya maktabining eng zabardast va eng mashhur namoyandasi bo‘lgan bu buyuk vatandoshimiz tariqatda ham, she‘riyatda ham Ahmad Yassaviy an‘analarining davomchisi bo‘lgan.

N. “N.M.” tazkirasida yozadi: “Ota Sulaymondur va Xoja Ahmad Yassaviyning murididir. Hamonoki, bir kun tabxe (taom) buyurg‘ondurlarki, matbaxiy (oshpaz) o‘tun yetmaydur, deb kelgandur. Alar as‘hobg‘a degandurlarki, yozi(dasht)din o‘tun terib kelturung! Va ul zamon yog‘in yog‘adur ekandur. As‘hobkim, o‘tun teribdurlar, alar xizmatig‘a kelguncha yog‘in jihatidan o‘tunlar ho‘l bo‘lg‘ondur. Hakim ato tergan o‘tunlarini to‘nig‘a chirmab, quruq kelturgandur. Xoja Hazratlari degandurlarki: “Ey farzand, hakimona ish qilding!” va alarg‘a bu laqab ondin qolg‘ondur. Va Hakim atog‘a hikmat tili go‘yo bo‘lubdur. Andoqki, oning favoidi (foydalari) atrok (turkiy xalqlar) orosida mashhurdur. Ul jumladan biri budurkim:

*Tiki turg‘on to‘badur,
Borgonlarni yutadur.
Borg‘onlar kelmas bo‘ldi,
Magar manzil andadur.*

B.S. tarjimai holiga oid ma‘lumotlar juda oz. N.ning “N.M.”, Ali Safiyning “Rashahot”, Shayx Zinda Alining “Samarot ul-mashoyix” tazkiralari, shuningdek, noma‘lum mualliflar tomonidan yozilgan va XIX asrda til o‘zgarishlariga uchrab bizgacha yetib kelgan “Hakim ota risolasi”da shoir to‘g‘risida ayrim ma‘lumotlar keltirilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Сулаймон Боқиргоний. Боқиргон китоби. – Т., 1991; Аҳмад Яссавий. Сулаймон Боқиргоний. Ҳикматлар куллиёти. – Т., 2011; Фахруддин Али Сафий. Рашаҳот. – Т., 2003; Очилов Э. Гавҳар янглиғ ҳикматлар // Барҳаёт сиймолар. – Т., 2012.

E.O., E.Q.

BOG‘I JAHONARO – Hirot shahridagi podshoh qarorgohi. Sulton Husayn Boyqaro tomonidan 1470-y. qurila boshlagan. Umumiy maydoni 440 jerib (1 kvadrat kilometr)ni tashkil etgan. Ichida to‘rtta ko‘shk-qasr, katta maydon, hovuz hamda tir (o‘q otish mashq qilish joyi) bo‘lgan.

Sultonning boshqa bog‘lari va qasrlari ham bo‘lsa-da, B.J. uning asosiy rezidensiyasi hisoblangan va saltanatining so‘nggi yillariga qadar uning rasmiy qarorgohi va yashash joyi bo‘lib xizmat qilgan. Tabiiyki, beklar, vazirlar, davlat arboblari va a‘yonlarining, shu jumladan, N.ning ham ko‘p vaqti B.J.da o‘tgan, faoliyati shu yer b-n bog‘liq bo‘lgan. Shoh huzuridagi rasmiy kengash, devon majlislari, elchilarning qabul marosimlari va boshqa tadbirlar ham, asosan, B.J.da o‘tgan. N. o‘z asarlarida ko‘p tilga olgan adabiy majlis, turli ko‘ngilochar yig‘in va ziyofatlar ham shu bog‘da uyushtirilgan va N. ularda ishtirok etgan. Vosifiy o‘z asarida ana shunday ziyofatlarning biri haqida hikoya qiladi va ishtirok etganlarning ro‘yxatini Sultonning o‘zi tuzganini qayd etadi va bunda N. nomi ro‘yxatining boshida turganini ko‘ramiz: “Jahonaro chorbog‘idagi xushmanzara qasrda ziyofat muqarrar qilindi. Mirzo majlisda bo‘ladiganlarning nomini yozib berdilar: Amir Alisher, Pahlavon Muhammad, Xoja Abdulla Marvorid, Xoja Kamoliddin Husayn Nizomulmulk...”

B.J.ni N. o‘z asalarida tilga olgan va ta’riflagan. “X.M.”da ushbu bog‘ning barpo etilishiga oid ma’lumot qayd etilgan: “Podshoh ul yilki, Xuroson taxtin olg‘ondakim, Jahonaro bog‘i tarhin soldilar”.

“S.S.” dostonida N. B.J.haqida ushbu baytlarni bitadi:

*Anga dog‘i kom bo‘ldi nasib,
Dahr aro bog‘e ayladi tartib.*

*Tufrog‘i mushk-u anbari soro,
Oti olam aro Jahonoro.*

*Jannatoso harimu bo‘stoni
Yuz Havornaqcha bir gulistoni.*

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳиййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-воқоъеъ. – Т., 1979; Заҳириддин Маҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

E.O., Q.E.

BOG‘I SAFID (Oq bog‘) – Hirotning shimoli-sharqidagi bog‘. U temuriylargacha barpo etilgan bo‘lib, Shohrux Mirzo uni anchagina kengaytirgan. Hashamatli chortoq qurilib, atrofiga supa va ayvonlar qilingan. Naqqoshlar va musavvirilar tomonidan haddi a’losida ziynat berilgan bu chortoq adabiyot va san’at homiysi bo‘lgan Boysung‘ur Mirzoga atalgani bejiz emas.

*Ey Navoiy, shah xayolin asra ko‘z mulki aro –
Kim, erur ham “Bog‘i Zog‘on” anda,
ham “Bog‘i Safid”.*

B.S.da Abulqosim amriga ko‘ra, tarabxonada ham bunyod etilgan. Bobur ta’rificha, bu 2 oshyonligi shinam imorat bo‘lib, 2-qavatida turli tomoshalar ko‘rsatilgan. Jang va ov sahnalari tasvirlangan devorlar dekoratsiya vazifasini bajargan. San’atkorlar o‘rtada maxsus ko‘tarma supada o‘ynaganlar. Asilzodalardan iborat tomoshabinlar guruhi esa supani aylanib joylashganlar. Bu tarabxonada N. ham bo‘lgani tabiiy.

“Xam.M.”da Husayn Boyqaroning o‘g‘li Muzaffar Husayn Mirzo farzandining ta’ziyasini “B.S.”da qabul qilgani bog‘ning bu davrda ham obod va mashhurligidan dalolat beradi: “Qurrat ul-ayn saltanat Muzaffar Husayn Mirzoning Ah-

mad Husayn otligʻ farzandi Tengri rahmatigʻa borganda alar (Jomiy – E.O.) azo soʻrar dastur bila “Bogʻi Safid”gʻa kelib erdilar”. Bobur ham “Necha kundin soʻng, Muzaffar mirzo uyiga chorladi. Muzaffar mirzo “Bogʻi Safid”da oʻlturur edi. Xadichabegim ham anda edi”, – deb maʼlumot beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Беленицкий А.М. Историческая топография Герата XV в. // Алишер Навоий (Сб. ст.). – М.–Л., 1946; Бобурнома. – Т., 2002; Қодиров М. Навоий даврида томошагоҳлар // “Алишер Навоийнинг ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти” мавзудаги илмий-назарий анжуман маърузалари тезислари. – Т., 2001.

Q.E.

BOGʻI ERAM – Sharq sheʼriyatidagi badiiy obrazlardan biri. Rivoyat va afsonalarga koʻra, Od qavmining hukmdori Shaddod uni Janubiy Arabistonda Sanʻo va Hazramavt yo Damashq orasida Yer yuzida jannat yaratish daʼvosi b-n barpo etgan emish. B.E.ni 8-jannat, zamindagi jannat, Shaddod jannati, deydilar. Sharq adabiyotida u xushmanzara mavze, goʻzal va dilkusho bogʻ maʼnolarida majoziy maʼnoda qoʻllanadi. N. ijodida ham B.E. timsoliga murojaatlar uchraydi. M-n:

*Ki: “Magʻrib sori mulki Arman otligʻ,
Vor ermish yuz Eram andin uyotligʻ..”*

Yoki:

*Kim, ul yogʻdurub abri ehsonini,
Eramdek qilib mulk boʻstonini.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Шириин. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

BRAUN Edvard Granvil (Edward Granville Browne; 1862–1926) – angliyalik yozuvchi, sharqshunos, tarix va adabiyot sohasidagi koʻplab tadqiqotlar muallifi. Kembrij universitetida tahsil olgan, fors, arab, turk tillarini oʻzlashtirgan. Sharqqa boʻlgan

qiziqish ortidan Turkiyada boʻladi, soʻng Kembrijda dars beradi. Fors adabiyotini qunt b-n oʻrganadi, “Forslar orasida bir yil” (1893) asaridan soʻng koʻp jildli “Fors adabiyoti tarixi” (1902, 1906, 1920, 1924) kitobini nashr qiladi. Kitobning uchinchi qismida N. asarlarini eslab oʻtadi (422-23, 437-39, 453, 456-57, 505-06, 508-betlar). N. ijodining Yevropada oʻrganilishi boʻyicha dissertatsiya yoqlagan U.Sotimov B.E.G. ham Gʻarbda N.ning oʻziga xosligini inkor etgan, fors adabiyotining taqlidchisi degan fikrni ilgari surgan Hammer Purgshtal, Fransua Belen, Edgar Bloshelar fikriga qoʻshiladi, deya taʼkidlaydi. N. ning asarlari koʻp boʻlishiga qaramay Bobur ijodiga koʻproq sahifa ajratadi. Umuman, Gʻarbda fors shoirlari ortida N. ijodi anchagina past baholangani maʼlum, bu kamchilik yillar davomida boshqa gʻarblik olimlar tomonidan toʻgʻrilandi. B.E.G. ilm-fan olamida sermahsul olim sifatida qadrlanadi.

Ad.: Сотимов У. Исследование жизни и творчества Алишера Навои в западно-европейском востоковедении. Автореферат дисс. по филол. – Москва, 1998.

O.T.

BU JAHL (Abu Jahl) (624-y.da oʻldirilgan) – mushriklardan. Asl ismi Amr ibn Hishom. Islom diniga eng qattiq qarshilik koʻrsatganlardan biri. Asli arablarning magʻzum qabilasidan. Mushriklarning paygʻambar (s.a.v.)ga dushmanliklarida asosiy tashabbuskor boʻlgan. Uning taklifi b-n Muhammad (s.a.v.)ga suiqasd uyushtirish rejalashtirilgan. Lekin Umar ibn Xattobning islomga kirishi tufayli bu reja amalga oshmagan.

B.J. payg‘ambarga va musulmonlarga ko‘p ozor yetkazgan. Uning va Abu Lahabning qutqusi b-n makkaliklar musulmonlarni muhosara qilganlar. B.J. odamlarni Muhammad (s.a.v.)ni o‘ldirishga da‘vat qilgan va u kishi yashirinishga majbur bo‘lgan, so‘ngra Madinaga hijrat qilgan (622).

Ana shunday qilmishlari sababli Bu Jahl tarixda yomon ot qoldirgan. Uning nomi kufr, yomonlik timsoliga aylangan. N. ham bu shaxs nomini ana shunday salbiy timsol sifatida qo‘llagan. “Andog‘ki Muso salovotullohi alayhir rahma ilkidagi quyosh o‘trusida Fir‘avn tiyralig‘i zuhurga keldi, hazrati Muhammad arabiy (s.a.v.) ilmi ayn ul-hayotining muqobalasida B.J. zulmati jilva va zuhur qildi.

*Dehqoni azalki, tuzdi bu turfa chaman,
Qilmadi aning barcha nabotini hasan.*

*Bir sori agar ekti gul-u sarv-u suman,
O‘zga sori tikti xas-u xoshok-u tikan”*

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ирмияева Т.Ю. История мусульманского мира от халифата до блистательной Порты. Из – Душанбе, Урал ЛТД, 2000.

Q.E.

BU SAID CHANG – “Tuhfayi Somiy” tazkirasining muallifi Som mirzo ma‘lumotlariga ko‘ra, N. onasining bobosi. U Sulton Husayning bobosi Mirzo Boyqaro huzuridagi nufuzli amirlardan biri bo‘lgan.

Ad.: Тазкираи “Тўхфаи Сомий”. – Техрон, 1347 (х.-и.).

A.A.

BUALISHOH – N. davri musiqa ilmi ustodlaridan biri. N. uning musiqa nazariyasiga oid “Asl ul-vasl” asarini qayd etib o‘tadi. U “Xam.M.” asarida Ustod Qulmuhammadni musiqa amalinigina emas, ilmini ham o‘rganish u-n o‘z davrining benazir musiqashunosi bo‘lgan B.ga tavsiya qilganini ta‘kidlaydi. Xondamir

“Makorim ul-axloq” asarida “musiqa va maqomlar fanida o‘z davrining yagonasi bo‘lgan Mavlono Bualishoh”ning olti oylik maoshini N.dan oldindan to‘lashini so‘ragani b-n bog‘liq holda ular orasida bo‘lib o‘tgan bir hangomani keltirib o‘tadi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Фиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 2015.

E.O.

BULBUL – chumchuqsimonlar turkumiga mansub sayroqi qush. B. N. lirikasida gul timsoli b-n uyg‘un tarzda oshiqning ma‘naviy olamini, ishq iztiroblari, ma‘shuqa go‘zalligidan tuygan zavq-u shavqini jonli tasvirlash u-n qo‘llanilgan eng faol timsollardan biridir.

N. B. timsolini ishq yo‘lida faryod chekuvchi, ya‘ni sukr yo‘lidagi oshiq – solikka qiyoslaydi va tazod san‘atidan foydalanib, uni o‘tda jimgina yonuvchi parvonaga – ishqini pinhon saqlovchi sahv yo‘lidagi orif solikka qarshi qo‘yadi.

*Bu aqshom holima sham‘ o‘rtanib,
parvona andin ko‘p,
Chamanda otashin gul,
bulbuli devona andin ko‘p.*

N. “L.T.”da Farididdin Attordan ta‘sirlanib, B. obrazini zohiriy go‘zallikka, o‘tkinchi jiloga maftun kishi timsolida ham gavdalandirgan:

*Dedi Bulbul: “K-ey bu majma‘g‘a dalil,
Men bo‘lubmen gul havosidin zalil.*

*Ondin oyru oshiq-u devonamen,
Aql-u hush-u sabrdin begonamen.*

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий қомусий луғати. 1-жилд. – Т., 2016.

M.X.

“**BULBULNOMA**” – Fariddin Attorning tasavvufiy mazmundagi mo‘jaz dostoni bo‘lib, unda qushlar bulbulning muttasil nola-yu far-yodlari o‘z tinchlarini buzayotganidan Sulaymon (a.s.)ga shikoyat qiladilar. Payg‘ambar lochin orqali uni o‘z huzuriga da‘vat etadi. Shu tariqa, bulbul va lochin, bulbul va gul, bulbul va Sulaymon, bulbulning qushlarga qarata aytgan so‘zlari, Hudhud javobidan so‘ng, o‘z ahvolini anglagani, qoliplovchi hikoyatlar vositasida Alloh va Odam munosabati, ilohiy ishq asrori xususida fikr yuritiladi.

Attor ijodi u-n xos xususiyatlardan biri shuki, u avval hikoyat va tamsillarni keltirib, keyin ularning mag‘zini lo‘nda va tushunarli qilib chaqib beradi. Natijada, tasavvufning ko‘plab timsol-tushunchalari o‘quvchi ko‘z o‘ngida o‘zining haqiqiy qiyofa va mazmuni b-n yaqqol namoyon bo‘ladi. Jumladan, “Ilohiynoma”da Saddi Iskandariy – Iskandar devori aslida insonning o‘zi – uning vujudi bo‘lib, kishining o‘ziga o‘zi eng katta g‘ovligini aytib o‘tgan bo‘lsa, “B.”da Ko‘hi Qof degani, aslida, insonning jismi-yu Simurg‘ – uning joni ekaniga ishora qilib, Simurg‘, ya‘ni jonning mohiyatiga yetish u-n kishi Qof tog‘ini, ya‘ni jismni o‘z izmiga bo‘ysundirish zarurligiga e‘tibor qaratadi.

B. forsiy adabiyotda dubaytiy vazni sifatida mashhur, o‘zbek xalq qo‘shiqlarida ham faol qo‘llanadigan hazaji musaddasi maqsur (mahzuf) vaznida (mafoiylun mafoiylun mafoil – V – – / – V – – / – V – –) yozilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Шайх Фаридуддин Аттор. Мажмӯаи аз осор (Панднома. Бесарнома. Булбулнома). – Техрон, 1376; Хельмут Риттер. Фаридуддин Аттор // Фойиблар хайлидан ёнган чироқлар (Мақолалар тўплами). – Т., 1994; Мусаев Ш. Литературное наследие Фаридуддина Аттара в рукописном фонде Института востоковедения АН РУз // “Шайх Фаридуддин Аттор Нишобурийнинг ҳаёти ва ижоди” мавзусидаги халқаро илмий анжуман материаллари.

E.O.

BURJ – yulduzlar turkumi. Burjlarning 12 tasi Quyoshning osmon qubbasidagi yo‘lida joylashgan bo‘lib, ular quyidagicha nomlangan: Hamal, Savr, Javzo, Saraton, Asad, Sunbula, Mezon, Aqrab, Qavs, Jadiy, Dalv, Hut. Bular bizga ancha tanish bo‘lgan hijriy-shamsiy oy nomlaridir. N.ning “X.”sidan o‘rin olgan dostonlar, “L.T.”ning Me‘roj tuniga bag‘ishlangan na‘tlari, “H.” qasidasi va shoirning ayrim g‘azallarida burjlar nomlari keltiriladi:

*Savr-u Hamal aylabon fig‘onlar,
Qurboni aning qilurg‘a jonlar.*

*Javzo ko‘zi to‘rt o‘lub Baqardin,
Topub Saraton ham ul nazardin...*

Shu tariqa Muhammad (s.a.v.) Me‘roj tunida ko‘kka ko‘tarilishda davom etayotib, Savr (Buqa) va Hamal (Qo‘y) B.lariga ro‘baro‘ kelganlarida, ular dod-fig‘on etib, payg‘ambar yo‘liga o‘zlarini qurbon qilmoqchi bo‘ladi. Shoir bu misralarda har ikkala hayvonni qurbonlik qilish udumga aylangani hamda yulduzlar ilhaqlik b-n Alloh rasulini kutganiga ishora qiladi. Shu bois, ular payg‘ambarni bir-biridan qizg‘anadi. Baqar Savrning yana bir arabcha nomi bo‘lib, Javzo (egizak yoki beli oq-qora qo‘y) burji payg‘ambarning undan tezroq o‘tib, o‘zining oldiga kelishlarini ko‘zi to‘rt bo‘lib kutsa, Saraton (Qisqichbaqa) ham Savrga tikilib qoladi. Sher (Asad) B.i payg‘ambardan o‘zini chetga olsa, Xo‘sha, ya‘ni Sunbula (Bug‘doyboshi) deb nomlanuvchi burj Rasuli akramning otiga ozuqa bo‘ladi. Fors-tojik tilida Tarozi deb ataluvchi Mezon nomli yulduzlar turkumi payg‘ambarning bosgan izlaridan jon o‘lchay boshlasa, Aqrab, ya‘ni Chayon shaklida tasavvur etilgan yulduzlar Undan zahrini tarqatuvchi dori topadi. Turkiyda Yoy deb ataluvchi Qavs B.i belidan quyi qismi ot shaklidagi yoydan o‘q otayotgan odam tarzida tasavvur etilgan. U qoshini, ya‘ni yoyini eggan holda burchakka o‘tib, payg‘ambarga ehtirom ko‘rsatsa, qadimgi tilimizda O‘chku deb atalgan, belidan pastki qismi baliq dumidan iborat shoxli echki suratidagi burj (Jadiy) Allohning rasuli

kelishi b-n go‘yo qo‘chqorga aylanib qoladi. Bir nomi Qo‘bha bo‘lgan Dalv burji qo‘lidagi idishdan suv to‘kib turgan kishi suratida tasavvur qilingan. Uning idishidan to‘kilgan suv payg‘ambarning sharofati b-n hayot ramziga aylangan bo‘lsa, dumlari bir-biriga tasma b-n bog‘langan baliqlarni eslatuvchi burj (Hut)ning joni shu suv b-n toza bo‘lib qoladi, ya‘ni yomonliklardan qutuladi. Ko‘rinadiki, ulug‘ shoir burjlar vositasida ham o‘ziga xos badiiyat namunalarini yaratgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

H.E.

BUROQ – Me‘roj tunida Muhammad (s.a.v.) minib, ko‘kka ko‘tarilgan ot, markab. Ma‘lumki, Sharq adabiyotida Me‘roj tasviri katta o‘rin tutadi. Shu munosabat b-n B. ham ko‘p tilga olinadi. An‘anaga rioya qilgan holda, N. ham o‘z dostonlari muqaddimasida me‘roj tuniga alohida bir bob bag‘ishlaydi. Chunonchi, “H.A.”ning 2-bobi, “F.Sh.”ning 5-bobi, “S.S.”, “L.M.”, “S.I.” – har uch dostonning 4-boblari shular jumlasidan bo‘lib, ularda ham Buroq tilga olinadi. Ba‘zi tadqiqotchilar B.ni “Otga o‘xshash bir markab”, deb ta‘riflagan. N. uni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ot, raxsh deb ataydi. Bundan tashqari unga nisbatan tavsan so‘zini ham qo‘laydi. Jumladan, “F.Sh.”da Rasululloh (s.a.v.) ning B.qa minishi shunday tasvirlanadi:

*Qo‘pub ot uzra andaq sekridi bot,
Ki, hayron qoldilar ham payku ham ot.*

*Ham avval hamla raxshi barqxo‘din,
O‘tub tufroq-u el-u o‘t-u suvdin.*

*Qamarg‘a chun xiromi tavsan aylab,
Yuzi xurshedi oni ravshan aylab.*

“L.M.”da esa N. B.qa xos yana bir xususiyatni, ya‘ni uning jismi nur b-n yo‘g‘rilganini qayd etadi:

*Kim yetti baridi nurbaxshi,
Hamroh anga mahz nur raxshi.*

*Bu raxshki barqi garmravdur,
Yo‘q-yo‘qki, Buroqi barqdavdur.*

*Xilqat aro nurdin sirishti,
Ne nur, farishtayi bihishti.*

N. asarlaridagi B. ta‘rifi va tavsifidan yana uning quyidagi xususiyatlari ma‘lum bo‘ladi: u shunday uchqur otki, ming yillik yo‘l uning u-n bir qadam; uning jismiga ustidagi odamning og‘irligi tushmaydi. Bundan tashqari, muallif B.qa nisbatan “markabi humoyunfol”, “raxshi osmon-paymo”, “sabuksayri qudsiysirish” kabi iboralarni qo‘llagan.

B. nomi N.ning na‘t (payg‘ambarga bag‘ishlangan) g‘azallarida ham uchraydi:

*Zihi Buroqing izi mehr-u sayri barqoso,
Bu barq sayri bila po‘yasi falakfarso*

Ad.: Алишер Навоий. Наводир ушшабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011.

Q.E.

BURUNDUQ BARLOS MUHAMMAD (1507-yilda vafot etgan) – Barlos beklaridan. Nasabi Joku barlosga borib ulanadi. Ma‘lumki, uning avlodlari Amir Temur va temuriylar davrida ko‘p xizmatlar ko‘rsatgan katta mavqega ega bo‘lgan.

B.B.M. faoliyatini Sulton Abulqosim Bobur hukmronligi davrida boshlagan. Uning vafotidan so‘ng, Sulton Abusaid xizmatiga o‘tgan va Abusaidning o‘g‘li Ulug‘bek mirzoga atka etib tayinlangan. Ayni paytda Jahongir barlos b-n birgalikda Kobul viloyatini Ulug‘bek mirzo nomidan idora qilgan. Keyinchalik mazkur mirzo b-n oralari buzilgani sababli Hirotga ketgan. Uzoq yillar Husayn Boyqaro dargohida ulug‘ beklardan bo‘lgan. Shuningdek, u Sulton Husaynning o‘g‘li Muzaffar mirzoning bek atkasi (tarbiyachisi) edi.

N. va Majdiddin o'rtasidagi ziddiyatlar vaqtida Majdiddinga tarafdorlik qilgan. Shu sababli hibsga olingan va bir yil qamoqda yotgan. So'ng-ra ozod qilinib, o'z mansabiga qayta tayinlangan.

N. bu voqeaga bag'ishlab qit'a yozgan. Uning mazmuni garchi B.B.M. Majdiddinni qo'llab-quvvatlagan bo'lsa-da, lekin u b-n N. o'rtasidagi munosabatlar ochiq dushmanlikka yetib bormaganini ko'rsatadi:

*Tutulmish erdi Majid Barlos bekka,
Der erdikim bu yanglig' qutulg'ay.*

*U qutuldi-yu, bu tutildi, ilohiy,
Tutulg'an qutulg'ay, qutulg'an tutulg'ay.*

Husayn Boyqaro davlatida yuz bergan ichki siyosiy qarama-qarshilik vaqtida ham u N. b-n hamkor bo'lmagan, zero, yuqorida aytib o'tilganidek, B.B.M. Husayn Boyqaroning Xadichabegimdan bo'lgan o'g'li Muzaffar mirzoning bek atkasi edi va uning manfaatlarini himoya qilardi.

Davlatda yuz bergan barcha fitnalar, o'zaro urushlarning sababi ham Xadichabegimning o'z o'g'li manfaatlarini boshqa shahzodalarnikidan ustun qo'ygani edi. 1498-y.da B.B.M. Muzaffar mirzo b-n Astrobodga yurish qilib, Mo'min mirzoni asir olgan va Hirotga keltirib, Ixtiyoriddin qal'asiga qamagan. Biroz vaqtdan so'ng shahzoda Xadichabegim va Nizomulmulkning makr-u hiylalari oqibatida o'ldirilgan (1498-y.).

Sulton Husayn vafotidan so'ng, B.B.M. Muzaffar mirzoning ulug' begi bo'lgan. 1507-y.da Shayboniyxon Xurosonga bostirib kirgan va temuriylar qo'shinini tor-mor keltirgan. B.B.M. urushda asir olingan va sal o'tmay o'z ajali b-n qazo qilgan

Ad.: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъий саъдайн ва мажмайи баҳрайн. 2-жилд. – Т., 2008; Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. – Т., 2011, Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 1960.

Q.E.

BURUNCHAK – nozik ipakdan to'qilgan ro'mol. N.ning "T.M.A." asarida Hurmuz binni Anushervon zikrida bu so'z uchraydi. Hurmuz sipohsolor Bahrom Cho'binani Xurosonga, Chin xoqoni ustiga yuboradi. U Chin xoqoni va o'g'lini mag'lub qilib, katta o'ljani qo'lga kiritadi, so'ng Hurmuzga jo'natadi. Hurmuz dushman makri va o'zining nafsi badligi bois unga hurmatsizlik ko'rsatib, burunchak va charx yuboradi, bu esa o'zaro munosabatlarning buzilishiga sabab bo'ladi:

“Hurmuz jihatsiz badfe'lligi jihatidin va mol hirsidin Bahromning ishin pisand qilmay, mashhur mundog'durkim, anga burunchak va charx yubordikim, qilg'on ishiga loyiq bulardur. Bahrom Cho'bin mutag'ayyir bo'lib anga yog'liqdi”

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Т.АТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. Т.АТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

B.R.

BURHONIDDIN ABU NASR PORSO (vafoti 875 hijriy) – tasavvufning ulkan vakillaridan biri. To'liq nomi Xoja Hofizuddin Abu Nasr Muhammad binni Muhammad binni Muhammad Hofiz Buxoriy. Mashhur Xoja Muhammad Porsoning o'g'li. 822-hijriy y.da otasi b-n haj ziyoratiga borgan. Haj arkonini ado qilgan hojilar Xoja Muhammad Porsodan xalqning niyozini ado etish va duo qilishni so'raganlar. Shunda xoja bu ishni o'g'li B.A.N.P.ga havola etgan va u duo qilgan. N. "H.A"da bu voqeaga maxsus bob bag'ishlagan. "Xoja Muhammad Porsodin haj ahli duo istid'o qilmoq va o'g'li Xoja Abu Nasr aning istid'osi bila duo qilmoq" deb nomlangan ushbu bobda N.ning bu ota-o'g'ilga bo'lgan ulkan hurmat va ixlosi o'z aksini topgan:

*Haq yo'lida xojai qudsiy janob,
Roqimi "Qudsiya"u "Fasl ul-xitob".*

*Na'li izi gunbadi davvorso,
Ulki laqab keldi anga Porso.*

*Garchi o'zi nodirai asr edi,
O'g'li aning Xoja Abu Nasr edi.*

*Faqrdagi ul bir shahi ozoda xo',
Ul shahi ozoda-yu – shahzoda bu.*

Xojaning ishorati b-n B.A.N.P.ning duo qilishi, ularning o'sha paytdagi holati bobda shunday tasvirlangan:

*Bo'yla debon qildi ishorat anga,
Uzrga ne haddi iborat anga.*

*Ochti ilik ashk to'kub sham'vor,
Yo ichi kuyganda nechukkim chanor.*

*Rahmat u avf istamak oyin etib.
Xoja turub yig'labon omin etib.*

B.A.N.P.ning keyingi hayoti Balxda kechgan. N. uni “N.M.”da zikr qilgan. Bir majlisda Shayx Muhiddin Arabiy haqida so'z ketadi. Shunda B.A.N.P. otasining mazkur shayxning asarlari haqidagi fikrini naql qiladi: “Alar der erdilarki, “Fusus” jondur va “Futuhot” ko'ngul. Va dag'i der erdilarki, har kim “Fusus”ni yaxshi bilsa, anga hazrati Risolat (s.a.v.) mutoba'atining doiyasi qaviy bo'lur”. Shu o'rinda N. mazkur shayxning shaxsiyatiga xos xususiyatni, shayxning tog'asi g'azab otiga minib, bir kishini so'kib turganda, B.A.N.P. uni qanday qilib jahlidan tushirgani haqidagi naql vositasida ko'rsatadi. B.A.N.P. haqida N. faqat tazkiraning unga bag'ishlangan qismida emas, boshqa o'rinda ham so'z yuritadi. Tazkiraning muqaddima qismida muallif tasavvuf ahliga xos xususiyatlarni sanab o'tadi, shu jumladan, tariqat odobiga to'xtaladi va bunda ham mazkur tushunchaning mohiyatini B.A.N.P. hayotidan olingan bir hikoya yordamida ochib beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

BUTKADA – I. butxona, sajdagoh, ibodat qilinadigan joy; butparastlar ibodatxonasi. Islom dini kelguncha, Markaziy Osiyoda ham B.lar ko'p bo'lgan. Chunki zardushtiylar o't b-n birga butga ham sig'inar edi. Nasroniylarning ibodatxonasi ham ba'zida B. deyilgan.

II. Tasavvufda ilohiy ma'rifatga to'la komil orifning botini.

*Ul haramdin dedi, men butkadadin,
Bir-biriga so'z ulandi mahkam.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва табъироти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

BUTI OZARI – ozariy but, Ozar yasagan but. Sharq mumtoz she'riyatidagi badiiy obrazlardan biri. Ma'lumki, Ibrohim (a.s.)ning otasi Ozar mohir buttarosh bo'lib, u nihoyatda go'zal butlar yasagan. Ibrohim (a.s.) esa bu butlarni sindirib, xalqni butparastlikdan qaytargan – odamlarni yagona Xudoga sig'inishga da'vat etgan.

B.O. – irfoniy she'riyatda go'zallik, dilrabolik ramzi hisoblanadi. Ayni jihatdan u buti Chin, buti Yag'mo, buti Chigil, buti totor kabi timsollarning ma'nodoshi bo'lib keladi. N. ijodida ham B.O. obrazi uchraydi.

*Uyga hanuz kirmayin dinima tushti yuz xalal,
Buki kelur, ko'r, ey ko'ngul, ul buti ozarimudur?*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

BUXORIY (ABU ABDULLOH MUHAMMAD IBN ISMOIL AL-BUXORIY) (810, Buxoro – 870 Samarqand) – Ilk Uyg'onish davri

mutafakkiri, sahih hadis yo‘nalishining asoschisi, islom olamidagi eng yetuk va mashhur muhaddis, faqih, butun musulmon olamining faxri, iftixori. Imom B. o‘z davri ilmlarini, ayniqsa, diniy ilmlarni har tomonlama o‘rgangan. O‘n yoshgacha Qur’oni Karimni yod olib, minglab hadislarni barcha dalili b-n xotirasida saqlab yurgan. Ilmini chuqurlashtirish niyatida yurtma-yurt kezgan. Hijozi sharifda qirq yildan ortiq yashab, Shosh, Basra, Kufa, Bag‘dod, Hirot, Nishopur, Mashhad, Ray, Jibolu, Xuroson, Qohira, Farabr, Makka va Madina kabi bir qancha shaharlarda bo‘lgan, u yerdagi allomalardan, olimlardan, taniqli muhaddislardan hadis yozib olgan, “Al-Jome‘ as-sahih” va “Al-adab al-mufrad” kabi mashhur hadis kitoblarini yozib tamomlagan. Quvvayi hofzasining aql bovar qilmas darajada kuchliligi jihatidan u kishiga o‘z davrida hech kim teng kelolmagan. 600 ming hadisni yoddan bilgan.

B.ning tabarruk ismi va yigirmadan ortiq kitoblarining nomi, sharhi juda ko‘plab tarixiy manbalarda zikr qilingan. Shunday asarlardan biri, bu N.ning “N.M” tazkirasidir. N. tazkirada u kishiga alohida fiqra bag‘ishlamagan, ammo Abulvalid Ahmad b. Abi Rajo (r.t.)ga bag‘ishlangan fiqrada mashhur muhaddisni va “Sahihi Buxoriy” kitobi nomini esga olgan: “Ozodon qaryasidindurki, Hirotga muttasildur. Ulumi zohiriy va botiniy bila olim erdi. Imom Ahmad Hanbal (r.a.) shogirdidur. *Va Buxoriy o‘z “Sahihida andin hadis rivoyat qilibdur.* Avolida ko‘p moli bor emish. Barchasin hadis va haj va g‘azo talabida sarf qilibdur”... Yana N. o‘zining “A.” asarini yozishda ham Imom Buxoriyning hadis kitoblaridan foydalangan.

Ad.: Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muxabbat. TAT. 10 jildlik, 10-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Arba‘in. TAT. 10 jildlik, 10-jild. – T., 2011; Imom Buxoriy. Sa‘hihi Buxoriy. 2 jildlik. 1-jild. – T., 2008.

B.R.

BUXORIY IDRIS MAXDUM – Idris xoja maxdum Nabira xoja o‘g‘li Buxoriy (1880–1919) – buxorolik shoir va xattot. Muftiy oilasida tug‘ilgan B.I.M. yoshligida madrasalarda ta‘lim olib, taniqli xattot bo‘lib yetishadi. Uning o‘z davri xattotlari haqida “Risolai xushnavison” (Chiroyli yozuvchilar risolasi) nomli tazkisasi bo‘lib, asarining manzuma variantini “Risolai xattotoni manzuma” (Manzuma xattotlar risolasi) yoki “Tazkirat ul-xattotin” (Xattotlar tazkisasi) nomi b-n qayta ishlagan. Mazkur asarning bir nusxasini Muhammad Sharif Sadri Ziyo (1865–1932) chiroyli nasta‘liqda kitobat qilgan. Ushbu manzuma 61 baytdan iborat bo‘lib, 50 nafardan ortiq kitobat ahli haqida xabar berilgan.

B.I.M.ning mazkur asarlarida N. asarlarini ko‘chirgan xattotlar haqida mufassal ma‘lumot berilgan.

Ad.: Муродов А. Марказий Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т., 1971; Муҳаммад Шариф Садри Зиё. Тазкират ал-хаттотин. ШИ-1, № 1304/III; Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 7-жилд. – Т., 2004.

Muh.A.

BUXORIY NIYOZ BOQIY VALADI MULLO NAVRO‘Z – “Xamsa”, “T.M.A.” va “L.T.”ni yaxlit bir qo‘lyozma holida ko‘chirgan. – T., O‘zR FA ShI. Inv. № 4440. 336 varaq. Buxoroda 1267/1850–51-y.da kitobat qilgan.

Ad.: Ҳакимов М. Аlisher Navoiy asarlarini kўchirgan хаттотлар, – Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

BUXTUNNASR I – Buxtunnasr I eramizgacha bo‘lgan 1125–1104-yy.da Bobil (Vavilon) hukmdori. N. asarlarida tilga olingan B. shu kishi bo‘lib, dunyo tarixnavisligida uning nomi Navuxudonosor deyiladi. Yangi Bobil sulolasiga (ikkinchi nomi Xoldeylar sulolasi) mansub. Ota-sining hukmronligi davrida B. uning lashkarbo-

shisi bo'lgan va Misrga yurish qilib, Fir'avn b-n urushgan. Otasi o'lgandan so'ng taxtga o'tirgan hamda Suriya, Falastin va Iudiyani bosib olgan.

B. o'zining bir nechta g'aroyib ishlari b-n tarixda qolgan. Ulardan biri Bobil minorasini qurgani bo'lsa, ikkinchisi Bobilda bunyod etilgan osma bog'lardir. Uning eng muhimi, vahshiyona ishi – uch marta Bayt ul – Maqdisni vayron qilgani, Masjidi Aqsoni buzgani manbalarda qayd etilgan.

B. haqida N. “T.A.H.”, “T.M.A.” asarlarining ko'p o'rinlarida to'xtalib o'tgan. Uning bergan ma'lumotlari Sharqda ushbu shaxs haqida keng tarqalgan tasavvurlarga asoslangan bo'lib, ularda tarixiy faktlar afsona va rivoyatlar b-n aralashib ketganini ko'rish mumkin. Sharqda B. butun dunyoni egallagan va hukmronlik qilgan to'rt kishining biri hisoblanadi. Boshqa uchtasi Zulqarnayn, Namrud va Sulaymon (a.s) deb ko'rsatiladi. Bu fikrni qayd etar ekan, N. tarixiy haqiqatga mos ma'lumotni ham, ya'ni Buxtunnasrning Bobil hukmdori ekanini aytib o'tadi. Shu o'rinda u Buxtunnasrning gumashtasi bo'lgani haqidagi ma'lumotni qo'shimcha qiladi.

N. asarlarida B.ning Bayt ul – Maqdisni zabt etgani va vayron qilgani ham o'z aksini topgan. Tadqiqotlarda ko'rsatilganidan farqli o'laroq, N. B. Bayt ul – Maqdisni 3 marta buzgani haqida ma'lumot beradi. Uning yozishicha, B. Sulaymon (a.s) qurgan Masjidi Aqsoni vayron qilgan, Bayt ul – Maqdisni yer b-n barobar qilib, tekislab tashlagan. Sulaymon (a.s) Masjidi Aqso devorlariga oltindan bo'rtma naqshlar soldirgan, javohirlar, qimmatbaho toshlar b-n bezatgan edi. B. ularning barchasini ko'tarib olib ketgan. N. B.ning Doniyol (a.s) ni tutqun qilgani haqida yozadi. Shu ishi sababli masx bo'lganini ta'kidlaydi (Masx bo'lish haqida qarang: “Masx bo'lish”).

N. B.ning o'limini ham Doniyol (a.s) b-n bog'laydi. Tutqunlikdan ozod bo'lgandan so'ng Doniyol (a.s) B.ga qarshi kurash boshlagan. Qo'shin to'plab, uning ustiga yurish qilgan. Buxtunnasr Xuziston qo'rg'oniga kirib, mustahkamlanib olgan. Doniyol (a.s) qo'rg'onni zabt etgan va B. qatl qilgan.

Tarixiy tadqiqotlardagi ma'lumotlarga ko'ra, esa B. o'z ajali b-n o'lgan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; История Древнего Востока. – М., 2005.

Q.E.

BUXUROT (buxur) – o'tga tashlanganda xushbo'y hid tarqatadigan modda. N. bu so'zni “F.Sh.” dostoni va “T.M.A.” kabi asarlarida mahorat b-n qo'llagan. Hushidan ketgan Shirinni malika Mehinbonu va Shopur B. yordamida o'ziga keltiradi:

*Bu yanglig' qissalar o'tquncha laxte,
Yotib Shirin nechukkim sho'rbaxte.*

*Dumog'ig'a tutub har dam buxurot,
Ani o'z holig'a kelturdilar bot.*

“T.M.A.” asarida Xusrav Parviz binni Hurmuz zikrida ham “buxurot” so'zi ishlatilgan: “Va necha yuz xodim ud so'zlar bila buxurot kuydurub, el tarafidin atrofida olib yururlar erdi”, deb yozadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

B.R.

BUQROT – Gippokrat (mil. av. 460 Kos oroli – 377 Fessaliya). B., Abuqrat – mashhur yunon hakimi, ilmiy tibbiyotning asoschilaridan biri. Yunonistonda mashhur bo'lgan shifokor gippokratlar sulolasining o'n sakkizinchi avlodi. 75 ga yaqin asar B.ga nisbat beriladi. “Majmuayi Buqrotiya” nomi ostida jamlanib, mashhur bo'lgan bu asarlar B. vafotidan so'ng o'g'illari va shogirdlari tomonidan yozilgan. U tibbiyotni koinlar qo'lidan

qutqardi deya, “tibbiyotning otasi” nomini berishadi. B.ning shifokor burchi va xulq-atvorining qisqacha ta’rifiga bag‘ishlangan “Gippokrat qasamyodi” asari barcha zamonlarda dasturulamal bo‘lgan.

N. “T.A.H.” asarida B. haqida to‘xtalib, uning mashhur “Kitob al-fusun” (“Aforizmlar”) nomli kitobini yodga oladi: “Buqrot hakim Fishog‘ursning shogirdidir. Va Bahman chog‘ida erdi va tibb ilmida mohir erdi va tasonifi bor. Va “Fusuli Buqrot” ul jumladindurkim, atibbo qoshida bag‘oyat mu‘tabardur. Ul debdurkim, umr qisqadur, ish uzun. Oqil uldurkim, bu qisqa umrni bir nimaga sarf qilg‘aykim, zaruratroqdur, ya’ni oxirat maslahati va Tengri taolo rizosi”. N. asarlarida B. ham vujud, ham ruh tarbiyachisi o‘laroq gavdalanadi. Ayniqsa, “S.I.” dostonida Iskandar-ning ma’naviy rahnomalaridan sanaladi:

*Hamul hikmat ahli bo‘lub iki xayl,
Ravon qildi har xayl bir ishga mayl.*

*Filotun-u Suqrot o‘lub bir taraf,
Arastu-yu Buqrot o‘lub bir taraf.*

“F.Sh.” dostonida esa Suqrotni “Zamona Buqroti” deydi:

*Bu tog‘ ichra kishi qilsa guzore,
Ko‘rar hijron tunidek tiyra g‘ore.*

*Erur g‘or ichra Suqroti yagona,
Dema Suqrot, Buqroti zamona.*

Ad.: Алишер Навоий. *Фарҳод ва Ширин*. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Садди Искандарий*. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Тарихи мулуки Ажам*. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; ЎзМЭ. 1-жилд. – Т., 2002.

Z.R.

BUQROTUS – hakim. N. “T.A.H.” asarida Buqrot hakimning shogirdi sifatida ta’riflaydi, hikmatlaridan (yaxshilik abadiy, yaxshi so‘z ko‘r gulga ziyo baxsh etadi, oz naqd ko‘p nasiyadan afzalroq mazmunidagi) namunalar keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. *Тарихи анбиё ва ҳукамо*. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

A.A.

BUVA Lyusen (Lucien Bouvat, 1872–1942, Fransiya) – Sharqshunos, islomshunos olim. “Osiyo jamiyati” kutubxonachisi, Frans de Kollej professori. Temuriylar davri, Boburiylar sulolasi, Xiva xonligi tarixi bilan shug‘ullangan. N. hayoti va ijodi borasida 1902-y. Parijda o‘tkazilgan sharqshunoslar anjumanida “M.L.”ning yangi aniqlangan qo‘lyozmasi haqida ma’ruza qiladi. “Osiyo jurnali”da (1926) e‘lon qilingan “Temuriylar davri madaniyati haqida risola” nomli maqolasida ilm-fan, madaniyat, san‘at ahlari haqida ma’lumot beradi. Olim N.ni oliyjanob xislatlar egasi deya ta’riflaydi. Biroq B.L. ham ayrim sharqshunoslar singari N.ni fors adabiyotining taqlidchisi sifatida baholagan. Mazkur risola “Mo‘g‘ul imperiyasi” (1927) monografiyasiga kiritilgan bo‘lib, kitobga taqriz yozgan V.V.Bartold B.L.ning temuriylar tarixini yozishda ilmiy yondashmagani, mo‘g‘ullar deb berishda Yevropadagi mashhur tushunchaga urg‘u bergani, ammo undagi ma’lumotlar o‘zaro muvofiq emasligi, juda ko‘p muhim shaxslar deyarli e‘tiborga olinmagani va ko‘plab kamchiliklarini ko‘rsatib o‘tadi. Fransuz n.shunosi Mark Toutantning ta’kidlashicha, B.L. “M.Q.”ni Dehlaviyning “Anis al-qulub” asariga taqlidan yozilgan, “S.I.”ni Aleksandr Makedonskiy haqidagi tarixiy asar, deb xatolikka yo‘l qo‘ygan.

Ad.: Lucien Bouvat. *L’Empire mongol (2e phase); [Timour et ses successeurs ; Les Souverains du Khârezm. 1336-1857; Les Souverains du Khârezm. (Khans de Khiva) 1502-1920. 1927; Bartold V.V. Lucien Bouvat L’empire Mongol: (2-eme phase). Paris, 1927; Retsenziy. – Leningrad. – 28 str.; Mark Toutant. Taqlid obrazi sharqshunoslik ko‘zgisida // “Markaziy Osiyo renessansi” jurnali. 2021. №1.*

O.T.

BO‘LUK – o‘rta asrlarda mavjud bo‘lgan ma’muriy-hududiy birlik. Mamlakatdagi vilo-

yatlar, shuningdek, ayrim yirik shaharlar ham B.larga bo‘lingan. Bu atama turkiy “bo‘lish”, “bo‘linmoq” so‘zlaridagi “bo‘l” o‘zagidan yasalgan. Binobarin, uning ayrim manbalarda “buluk” shaklida berilishi to‘g‘ri emas. N. davrida poytaxt Hirot shahrida to‘qqizta B. bo‘lgan. Shahardagi B.lar o‘z navbatida mavzelarga, viloyatlaridagi B.lar kentlarga bo‘lingan.

N. asarlarida ham ushbu atama qo‘llangan. “V.” asarida muallif o‘zi vaqf qilgan mulklar haqida ma‘lumot berar ekan, ularning qayerda joylashganini ham aniq ko‘rsatib o‘tadi va bunda B.lar va mavzelar nomini qayd etadi. Jumladan, vaqf qilingan bog‘lar va yerlar haqida yozganda ulardan bir qismining Olinjon B.iga qarashli Farroshon mavzesida joylashganini aytadi: “Va mahdudotkim, shahr tavobi‘idadur – Olinjon bo‘lukida Farroshon mavzeyida yigirma besh jerib bog‘, yigirma uch jerib bir-biriga muttasil, yana bir qit‘a bog‘ bila yer o‘n sekkiz jeribkim, andin ikki yarim jerib uzum bog‘i...” Hirotning mashhur Injil B.ida ham N.ga qarashli mulklar bo‘lgan va shoir keyinchalik ularning muayyan qismini vaqf qilgan va “V.”da qayd qilgan: “Injil bo‘lukidin Bog‘i Murg‘onda to‘rt jerib...” N. bergan ma‘lumotlardan ko‘rinadiki, u vaqf qilgan yer-mulklarning katta qismi Sabg‘ur B.ida joylashgan. Asarda ularning to‘liq ro‘yxati berilgan.

Hirot shahridagi B.lardan tashqari shahar atrofidagi hudud ham B.larga bo‘lingan. N. bu hududlarga katta e‘tibor berib, g‘amxo‘rlik ko‘rsatgan, favqulodda vaziyatlar yuz berganda ularning xavfsizligini ta‘minlashga intilgan. Jumladan, Badiuzzamon mirzo otasining yurishga ketganidan foydalanib, Hirotga hujum qilganida, N. Hirotga qolgan bir nechta beklar b-n shahar atrofidagi B.lar aholisini himoya qilish choralarini ko‘rgani haqida “Habib us-siyar” muallifi shunday ma‘lumot beradi: “Amir Nizomiddin Alisher... va Hirotga qolgan boshqa amirlar bu voqeani eshitib, iztirob dengiziga cho‘mdilar va ... bo‘luklarning xalqini shahar ichkarisiga olib, uning devorlarini mustahkamlashga qaror berdilar”.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ”. Т., 1978; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 1960; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

“**BO‘STON**” – Shayx Sa‘diy Sheroziyning masnaviy usulda 1257-y.da yozilgan pand-nasihah xarakteridagi, qariyb ming baytdan iborat asari. N. bolalikda ustozlari yordamida o‘qib o‘rgangan darslik kitob.

Sa‘diy Sheroziy o‘z asarini hukmdor Abubakr ibni Sa‘di Zaniy (1216–1260)ga taqdim etgan. Tuzilishiga ko‘ra, asar 10 bob va bir debochadan iborat. Unda muallif salkam 40 yillik sayohat-u safarlarda to‘plagan tajribalari va ko‘p mutolaa jarayonida chiqargan xulosalari asosida odob-axloq, odat-udum, hikmatlarni qalamga olgan. “B.” “Sa‘diynoma” nomi b-n shuhrat qozongan.

“B.”da o‘z davri u-n dolzarb bo‘lgan ijtimoiy-siyosiy masalalarni ham bayon qilgan hamda bayon qilgan har bir masalaga tamsil qilib hikoyatlar keltiriladi. Bu asar qadimdan alohida darslik sifatida yoki qisqa odob bilimiga doir darslikdan o‘rin olib keladi.

N. “L.T.” dostonining “Bu kitob nazmida o‘z munosabatining tarqibi” nomli bobda “Yodima mundoq kelur”, deya bolalik xotiralariga asoslanib, hasbi hol xarakterida ilk savod olish jarayonlarini lirik lavhalarda tasvirlaydi. Lavhada bolalarning savod chiqarishida muhim rol o‘ynagan kitoblardan Sa‘diyning “B.” kabi mashhur asarini talmeh san‘atining ochiq va murakkab turlari vositasida tilga oladi:

*Yodima mundoq kelur bu mojaro
Kim, tufuliyat chog‘i maktab aro.*

*Kim, chekar atfol marhumi zabun,
Har tarafdin bir sabaq zabtig‘a un.*

*Emgonurlar chun saboq ozoridin,
Yo “Kalomulloh”ning takroridin.*

*Istabon tashxisi xotir ustod,
Nazm o'quturkim, ravon bo'lsun savod.*

*Nasrdin ba'zi o'qur ham doston,
Bu "Guliston" yanglig'ul "Bo'ston".*

“H.S.H.A.” asarida esa shoir ustozi Sayyid Hasan Ardasherining Sa’diy Sheroziyning bu asariga ixlosi balandligini alohida ta’kidlab ko’rsatgan: “... va masnaviy jinsidin Shayx Muslihiddin Sa’diy Sheroziy (rahmatullohu oli) Bo’stonig’a mu’taqid erdilar”.

“N.M.” tazkirasining 716 “Shayx Mushrifuddin Muslih bin Abdulloh Sa’diy Sheroziy (q.s.) zikrida uning ijodi haqida ma’lumot berar ekan, “Shayxning ash’ori devoni va “B.” masnaviysi va “Guliston” kitobi va soyir kutubi va rasoyimi andin mashhurroqdurki, andin biror nima irod qilg’ay”, deb “B.”ni masnaviy asari sifatida izohlagan.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим улмуҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. (насрий баёни билан). Сўзбоши муаллифи, изоҳ ва лугатлар тузувчиси Раҳмонов В. – Т., 1991; Саъдий Шерозий. Бўстон. – Т., 1960; 2009; “Бўстон”дан // Саъдий Шерозий шеърятидан. – Т., 1976; Айний С. Асарлар. 8-жилд. – Т., 1967; Шомухамедов Ш. Саъдий Шерозий. – Т., 1964; Ҳайитметов А. “Бўстон” ва ўзбек адабиёти // Шайх Саъдий ва ўзбек адабиёти. – Т., 2004; “Бўстон” // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Очилов Э. Ҳаёт муаллими // Саъдий Шерозий. Маърифат ёғдуси. – Т., 2015; Ражабова Б. Ўзум сори боқма, сўзум сори боқ. – Т., 2015.

B.R.

DABIR MUHAMMADSHARIF – XIX asrning birinchi yarmida Qo‘qonda yashagan. Mashhur xattot. N. asarlaridan bir necha nusxa ko‘chirgan: 1. “L.M.”. O‘zR FA ShI. Inv. № 726. 1248/1832–33-y.; 2. Terma devon. S.S. O‘sha fond. Inv. № 2223. 1253/1837–38-y.

Kotib qo‘lyozmalarga “Muhammad Sharif al-Mutaxallas bid-Dabir” deb imzo qo‘ygan. Qo‘lyozmalar nafis nasta‘liq xatida bitilgan va turli badiiy bezaklar b-n ziynatlangan.

Ad.: *Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.*

Muh.A.

DABIRISTON AHLI – maktabdorlar, muallimlar. N. “M.Q” asarining o‘n sakkizinchi faslini “Dabiriston ahli zikrida” deb nomlab, shunday fikrlarni bayon qiladi:

Bayt:

*Haq yo ‘linda kim senga bir harf
o‘qutmish ranj ila,
Aylamak bo‘lmas ado aning
haqqin yuz ganj ila”.*

Ko‘rinib turibdiki, boshdan oxir betakror saj‘ san‘ati b-n yozilgan mazkur fasl o‘qituvchi, mu-rabbiylarga bag‘ishlangan ta‘rif, tahlil, xulosa hamda qissadan hissa sifatida berilgan bir baytdan iborat.

Fasl badiiy, ma‘rifiy, tarbiyaviy jihatdan mukammal hisoblanishi b-n birga realistik tasvir asosiga qurilgan. Chunki ushbu fasl orqali biz qisman N.ning tarjimaiy holini, ya‘ni ilk saboq

olgan davri, o‘sha davrda va undan keyin ham ustozlari mehnatini, dars jarayonlarini kuzatgani hamda ustozlari, do‘stlariga u yoki bu darajadagi munosabatlarini ham bilib olishimiz mumkin.

Akad. I.Sulton “Navoiyning qalb daftari” nomli kitobining “Dahoning uyg‘onishi” bobida: “...Navoiy tomonidan maktabdor (o‘qituvchi)ga berilgan baho, shubhasiz, ko‘p jihatdan Alisher-ning bolaligidagi xotiralariga asoslangandir”, – deb juda to‘g‘ri ko‘rsatgan.

Fasl xulosasi sifatida keltirgan baytni ulug‘ shoirning bugungacha jahon kezgan, sayyor xarakterdagi hamda zamonamizda, deyarli, barcha ziyolilar va yosh avlod yoddan biladigan hikmati, desak to‘g‘ri bo‘ladi. Bayt ochiq ko‘rinishda o‘qituvchi haqida, lekin bob matnidagi yashirin ravishda o‘quvchilar haqida ham gap bor, deyish mumkin. N. unda shogirdlar (o‘quvchilar) haqida keskin fikr bildirsa, o‘qituvchilar haqida mehr-muhabbatga yo‘g‘rilgan so‘zlarini bayon qiladi va o‘z fikrlarini Haq tushunchasi b-n bog‘laydi – Haq so‘zini shoir o‘z leksikasidan bayt u-n saralab olganga o‘xshaydi. Bu so‘zni u o‘z va ko‘chma, bir va ko‘p ma‘nolarda qo‘llaganki, buni ziyrak kitobxon qiynalmay tushunadi. Baytda ulug‘ shoir mahorat b-n qalamga olgan asosiy obrazlar, asosan, so‘roq olmoshida ifodalangan *kim*, ya‘ni o‘rgatuvchi ustoz va kishilik olmoshida berilgan *sen*, ya‘ni o‘rganuvchi o‘quvchilardir. *Ranj* – *ganj* kabi qofiyada “ila” vosita bog‘lovchisi yordamida yaratgan radifida ham san‘atkor shoirning betakror uslubi, yuksak mahorati, so‘zga bo‘lgan mehrini sezish, ko‘rish mumkin. *Ranj* – *ganj* – N.ning tafakkur dunyosini ko‘rsatuvchi va ijodida eng ko‘p qo‘llangan qofiyalardan. Mutafakkir shoir anglatgan ha-

qiqat – ganj bor joyda ranj borligidir. Hayotni o‘ziga ustoz deb bilgan N. ustoz Ssayyid Hasan Ardasheriga masnaviy shaklida yozgan tarixiy maktubida ham xuddi shunday qofiyalarni ijod qilgan va o‘zi misolida insonning yil davomida o‘ziga bo‘lgan ishonchini, sabotni mustahkamlab borishi va maqsadga, kamolotga erishish jarayonlarini tushuntirishga harakat qilgan:

*Xusho ulki, olamda gar chekti ranj,
Yana olam asbobig‘a topti ganj.*

N. “M.Q.”dagi 18-faslning “*Har taqdir bila at-folg‘a haqqi ko‘pdur, agar podshohliqqa yetsa va anga qulluq qilsa xo‘bdur. Shogird agar shayx ul-islom, agar qozidur, agar ustod andin rozidur – Tangri rozidur*”, degan o‘zining sharqona fazilat-u lutf b-n sayqallangan hayotiy xulosasi b-n yakunlaydi. Diqqat qilsak, mutafakkir shoir xulosani aynan davlat hamda jamiyatda, raiyatda haq va adolat b-n bog‘liq ishlarni aynan ularni ko‘ruvchi, haq va adolatni qaror toptiruvchi, nazorat qiluvchi amaldorlar, ya‘ni shayx-ul islom, qozilar misolida tushuntirib berishi ham o‘ziga xos, betakror ijtimoiy fikr bo‘lib, ham mantiqan, ham poetik jihatdan navoiyona uslubning go‘zal namunasi, ayni paytda o‘ttiz besh yillik tajriba va malakaga ega, so‘zi va maslahati bir bo‘lgan davlat xizmatchisining asrlar davomida ko‘plab ezgu g‘oyalarga sabab bo‘lguvchi hayotiy xulosalaridir.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. Масъул муҳаррир Каримов Н. 3-тўлдирилган ва тузатилган наشري. – Т., 2010.

Q.E., B.R.

DAVLATOV Olim Davlatovich (1976, Surxondaryo) – adabiyotshunos, n.shunos, sharqshunos. “Alisher Navoiy she‘riyatida Qur‘on oyatlari va hadislarining badiiy talqini” mavzusida f.f. bo‘yicha falsafa doktori dissertatsiyasini yoqlagan (2017). Alisher Navoiy Xalqaro jamoat fondi direktori (2021 y.dan). D.O.D.ning ilmiy-ijodiy tadqiqotlarida mumtoz adabiy asarlar, ay-

niqsa, N. adabiy merosi, N. asarlarining nashri masalalari yetakchilik qiladi.

D.O.D.ning “Alisher Navoiy she‘riyatida Qur‘on oyatlari va hadislarining badiiy talqini” deb nomlangan ishi ilk bobi “Navoiy she‘riyatida oyat va hadislarining qo‘llanilish usullari” deb atalib, unda N. lirikasida aynan keltirilgan yoki shakli o‘zgartirilgan oyat va hadislarining qo‘llanilish usullari, ularning shoir ijodida tutgan o‘rni, shuningdek, nasriy asarlar tarkibida kelgan she‘riy parchalardagi ilohiy va nabaviy hikmatlar hamda basmalaning islomiy mohiyati batafasil tekshirilgan. “Qur‘on oyatlari va hadislar mazmunini she‘riy san‘atlar b-n ifodalash usullari” nomli navbatdagi bobda esa Qur‘oni Karimda qayd etilgan obrazlarning talmeh san‘ati vositasidagi badiiy ko‘rinishlari, N. nazmida oyat va hadislarining nechog‘li shoironalik b-n tarjima hamda talqin etilgani, shuningdek, ishora san‘atining estetik o‘ziga xosliklari sof diniy manbalar va adabiyotshunoslik mezonlari, ilmiy-nazariy tahlillar yordamida ochib berilgan. Birlamchi manbalar asosida o‘rganilgan so‘nggi bob “Navoiy she‘riyatida Muhammad (s.a.v.)ning siyмосi” tarzida nomlangan. Bobda Muhammad (s.a.v.)ning Qur‘oni Karim va hadislarida zikr etilib, o‘zgarishsiz kelgan ism va sifatleri N. tomonidan qay tarzda badiiy mahorat b-n matnga singdirilgani, shoir tomonidan Me‘roj kechasi b-n bog‘liq tasvirlarning nihoyatda yorqin badiiy manzaralashtirilgani haqida bahs yuritilgan.

D.O.D. N.ning “N.M.” nomli tazkisasi tarkibidan yuzlab hikoyatlarni tanlab olib, ularning nasriy bayonini yaratgan va kitob holda nashr ettirgan (2015). Muallifning o‘z e‘tirofiga ko‘ra, nasriy bayonlar mumtoz asarlarni soddalashtirgan holda o‘quvchilarga taqdim etish tajribasiga suyangan holda amalga oshirilgan bo‘lib, unda asliyatdan uzoqlashmaslikka, istilohlarni aynan berishga harakat qilingan, asar matnida kelgan arabiy va forsiy jumlar transkripsiyada, tarjimasida esa qavsda berilgan. Shuningdek, har bir hikoyatga umumiy mazmunidan kelib chiqib alohida sarlavha qo‘yilgan. Olimning mumtoz adiblarning asarlari matnlarini hozirgi zamon

o'quvchisi saviyasi va didiga moslab nashr etishdagi bu urinishlari kelgusidagi shu yo'nalishdagi ishlarga keng yo'l ochdi.

Ma'lumki, 1958–1960-yy.da prof. Hamid Sulaymon N. “Chor devon”ining tanqidiy matnini tuzgan va nashr ettirgan. D.O.D. mazkur nashrni qayta chop ettirar ekan (2017), matnshunos sifatidagi iqtidorini ham namoyon qildi: to'rt kitobdan iborat “X.M.” izchillik b-n tahrir etilib, tuzatish va to'ldirishlar b-n xushbichim shaklda qayta bosildi.

N.shunos D.O.D. tashkilotchiligida yaratilgan 2 jildlik “Alisher Navoiy: qomusiy lug'at”i (2016) nafaqat n.shunoslikda, milliy lug'atshunoslikda ham so'zning bosh ma'nosi b-n birga uning matndagi ma'no tovlanishlarini ham ko'rsatib berish yo'lida tashlangan ilk qadamdir. Nafaqat atama va istilohlar ma'nosini, balki hamiha tirik badiiy so'zning mohiyatini ham namoyon qilish ko'zda tutilgan ushbu lug'atning yaratilishi o'zbek xalqi madaniy hayotidagi ulkan voqea bo'ldi. Lug'at-kitob qamrovning kengligi, buyuk mutafakkir va adibning asarlarida tilga olingan muhim tushunchalarni izohlashda adabiyotshunoslikning so'nggi yutuqlaridan foydalanib ilmiy tafakkurning bugungi darajasida ish ko'rilgani b-n ajralib turadi.

D.O.D., shuningdek, N.ning turkiy g'azalari sharhiga bag'ishlangan 10 jildlik “Ma'nolar xazinasi” to'plamini yaratgan (2021). Har bir g'azal lug'at, nasriy bayon hamda sharh va izohlar b-n ta'minlangan. N.ning sir-u sinoatga to'la badiiyat olamiga oshno etuvchi ushbu sharhlar n.shunoslik taraqqiyotida ham muhim ahamiyatga ega.

D.O.D.ning sa'y-harakati va tashabbusi b-n Alisher Navoiy nomidagi Xalqaro jamoat fondi tomonidan buyuk mutafakkir shoir tavalludining 580 hamda O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining 30 yilligiga tuhfa sifatida 30 jildlik “Istiqlol davri o'zbek navoiyshunosligi” kitobining chop etilgani n.shunoslik tarixida olamshumul voqealardandir (qarang: “Istiqlol davri o'zbek navoiyshunosligi”).

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Ҳикоятлар ва ҳидоятлар. О.Давлатовнинг насрий баёни. – Т., 2015; Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Қомусий лугат. 2 жилдлик. Масъул муҳаррир: Ш.Сирожиддинов. – Т., 2016.

М.А.

DAVLATSHOH SAMARQANDIY (taxallusi; to'liq ismi: Amir Davlatshoh bin Aloodavla Baxtishoh al-G'oziy as-Samarqandiy (taxminan, 1436/38–1494, Samarqand) – N.ga zamondosh bo'lgan adib va shoir. Ota-bobolari temuriylar davlatida katta mavqega ega amirlar, lashkarboshilar bo'lib o'tgan. Shuning u-n uni Amir Davlatshoh deb ham ataydilar. Shohruxning nufuzli amirlaridan bo'lgan otasi Aloodavla o'g'lining yaxshi tahsil olishi u-n say'harakat qilib, uni o'sha davrning atoqli olimi Abullays Samarqandiyga shogirdlikka beradi. Lekin D.S. uning qo'lida arab va fors tillari va adabiyoti, tarix va jug'rofiyani haddi a'losida o'rgansa-da, saroy xizmatchisi va harbiy kishi bo'lib, avval Sulton Abusaid, keyin Husayn Boyqaro olib borgan barcha urush-yurishlarda qatnashadi. Taxminan 50 yoshlarida u zoye o'tgan umridan afsus chekib, barcha rasmiy amallarni yig'ishtirganicha ilm-u ijod beriladi. N. ta'biri b-n aytganda, xushta'b, darveshtabiat va iste'dodli D.S. bir go'shaga chekinib, faqr tariqini tutadi va dehqonchilik qilib kun kechiradi. Hirotda bo'lganida u Jomiy va N.ga yaqinlashib, ularning adabiy davralarida faol ishtirok etgan.

1486-y.da juda katta davr – qariyb 500 yil mobaynida yashab ijod etgan 150 nafas shoir va adib haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan “Tazkirat ush-shuaro” (“Shoirilar tazkirasi”) asarini yozib tugatadi. U muqaddima, 7 qism va xotimadan iborat. Muqaddimada asarning yozilish sabablari bayon qilinib, Labid, Mutanabbiy, Ma'ariy kabi 10 ta arab shoiri haqida ma'lumot beriladi. Qaysi hukmron sulola davrida yashab o'tganiga qarab tabaqaga ajratilgan. 7 qismda esa X–XV asrlarda O'rta Osiyo, Eron va Iroqda ijod qilgan 100 dan

ortiq qalam ahli hayoti va ijodi yoritiladi. Xotimada muallif o'ziga zamondosh bo'lgan Jomiy, N., Xoja Afzal, Shayxim Suhayliy, Abdulloh Marvarid va Osafiy kabi 6 zabardast so'z san'atkori haqida fikr yuritadi. Tazkirada qator tarixiy voqealar va ijtimoiy hayot manzaralari ham o'z ifodasini topgan. Ayni jihatdan, u nafaqat adabiy, balki tarixiy ahamiyat ham kasb etadi.

N.ga bag'ishlab yozilgan ushbu asarda muallif uni yoshligidan 2 til egasi bo'lib, turkiy she'rda sohibi fan, forsiyda sohibi fazl darajasiga ko'tarilganini aytadi. "L.M." dostoni xususida fikr yuritib, unda fasohatning dodini bergan deydi. "Tuhfat ul-afkor" qasidasida ulug' shoir ko'rsatgan mahoratni madh etadi. Turkiy devoni sultonlar, aslzodalar majlisi bezagi ekanligi haqida xabar beradi. Asarlarining dovrug'i ko'plab Sharq mamlakatlariga tarqalgani haqida gapiradi, uning ilm-u adabiyotga, iste'dod sohiblariga homiyligi to'g'risida fikr yuritadi. Oxirida N.ga bag'ishlangan qasidasini keltiradi. Unda, jumladan, "Muhammad (s.a.v.) qadami sharofatidan Madina aziz bo'lgani kabi Hirot ham N. tufayli olamning fazilatli joyiga aylandi" deb lutf etadi:

*On chunon, k-az maqdami sayyid shuda
Yasrib aziz,
Gasht dor ul-fazli olam az vujudi o' Hiri.*

D.S. Uloiy taxallusi b-n she'rlar ham yozgan. Jomiy va N.ga bag'ishlangan qasidalarini mashhur. Uning ayniqsa, Jomiy ijodiga ixlosi tom edi. Lekin qasida, g'azal, ruboiy va masnaviylaridan namunalar va parchalar o'zining tazkirasini orqali bizgacha yetib kelgan. N. "M.N."da uning quyidagi matla'sini keltiradi:

*Zihi az oftobi orazat chashmi
jahon ravshan,
Zi chashmi ravshani karda
dilamro xonumon ravshan.*

Tarj.: Qanday yaxshi: yuzing quyoshidan jahon ko'zi ravshan, bu ravshan ko'z dilim uyini ham ravshan qildi.

N. uning tazkirasiga ham yuqori baho beradi: "Majma' ush-shuaro" tasnif qilibdurkim, har kishi ani mutolaa qilsa, musannifining iste'dod va kamolin ma'lum qilur".

N. "M.N." tazkirasida D.S. va uning asarini tilga olgan va yuqori baholagan. U o'z tazkirasining beshinchi majlisini D.S. zikri b-n boshlaydiki, bu hol unga bo'lgan hurmatidan dalolat beradi. N. D.S.ning shaxsiyati haqida ham iliq so'zlar bitadi. Uni "xushtab' va darveshvash va ko'p salohiyatlig' yigitdur" deb ta'riflaydi. U D.S.ning "Tazkirat ush-shuaro" sini "Majma ush-shuaro" deb ataydi. Shuningdek, N. o'sha paytda D.S.ning vafoti haqida xabar kelganini aytib o'tadi. Tazkirada D.S.ning forsiy tilda bitilgan bir matla'si keltirilgan.

D.S. tazkirasini 1958-y.da – Tehronda nashr etilgan. Tazkira qisqartirilgan holda o'zbek tiliga tarjima qilingan va "Shoirilar bo'stoni" nomi b-n mamlakatimizda nashr etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. Техрон, 1998 (х.-ш.); Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони ("Тазкират уш-шуаро"дан). Аҳмедов Б. тарж. – Т., 1981; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Ж. 1. – Д., 1988; Аҳмедов Б. Давлатшоҳ Самарқандий. – Т., 1967; Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Т., 1997.

Q.E., E.O.

DAVOVINI ARBAA – to'rt devon. Q.: "Xazoyin ul-maoniy".

DAVOLI – "S.I." dostonidagi epizodik personajlardan birining nomi. Doroga qaram bo'lgan "Shervon mulkidin" kelgan lashkarboshi. Iskandar xiroj to'lashdan bosh tortganda, Doro unga qarshi urush ochgan va D. o'z askarlari b-n urushda qatnashgan.

*Farangisdek Xovaron mulkidin,
Davoli kibi Shirvon mulkidin.*

Ad.: Алишер Навоий. Саду Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

A.A., M.A.

DADABAYEV Hamidulla Aripovich (1947, – Toshkent) – 1971-y. ToshDU (hozirgi O‘zMU) Roman-german fakultetini tugatib, 1977-y.ga qadar avval laborant, so‘ngra nemis tili o‘qituvchisi bo‘lib ishlagan.

1981-y.da O‘zRFA Til va adabiyot instituti qoshidagi Ixtisoslashgan Kengashda “Eski o‘zbek tilidagi harbiy leksika” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini prof. N.Baskakov ilmiy rahbarligida himoya qilgan.

Aspiranturada o‘qish kezarida (1977–1980) D.H.A. O‘zR FA TAI Tarixiy leksikologiya va leksikografiya bo‘limi olimlari tomonidan 1983–1985-y.da “Fan” nashriyatida chop etilgan to‘rt jildlik “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati”ni nashrga tayyorlash ishlariga jalb qilindi. Olim Q.Muhitdinov (II,III,IV) va N.Xo‘jayev (Chustiy) (II) hamkorligida N. nasriy asarlari lug‘atini tuzish qatori, lug‘at kartoteka fondi materiallarini to‘plash hamda qo‘lyozmalarni nashrga tayyorlashdagi texnik ishlarni bajarishda jonbozlik ko‘rsatdi.

D.H.A. N. asarlari so‘z boyligi, xususan, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va harbiy terminlar tadqiqiga doir bir qancha maqolalar nashr qildi, shoir asarlarida qo‘llangan qadimgi turkiy til va eski turkiy til elementlari, astroponimlar, sinonimlar, evfemizmlar borasida izlanishlar olib bordi. “Navoiy hikmatlari” nomli uslubiy qo‘llanmani joriy va lotin grafikasi asosidagi yangi o‘zbek alifbosida e‘lon qildi.

E.U.

DADU DOM – yirtqich va yirtqich bo‘lmagan hayvonlar, ya‘ni go‘shxo‘r va o‘txo‘r hayvonlar. Ba‘zi yovvoyi va xonaki hayvonlar ham ko‘zda tutiladi. N. ijodida ham D.D. obrazi uchraydi. M-n:

*Gah yori musohibim dadu dom,
Gah tutmay ular bila ham orom.*

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷик. Жилд I. – М., 1969; Ғиёс ул-луғот. Жилд I. – Душанбе, 1987; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I-жилд. – Т., 1983.

E.O.

DAJJOL (ar. – aldamchi, firibgar) – islom diniga ko‘ra, qiyomatdan oldin paydo bo‘ladigan va dindorlarni Xudo ko‘rsatgan yo‘ldan ozdiradigan bir ko‘zli odamsimon maxluq. D. haqida bir qator hadisi shariflar bor. Shulardan biri “Sahih Muslim”da Imron ibn Husayn (r.a.)dan rivoyat qilingan hadisda Rasululloh (s.a.v.): “Odam yaratilishidan to qiyomatgacha Dajjoldan ko‘ra (fitnasi va shon-shavkati) kattaroq maxluq yo‘qdir”, deganlar (Muslim rivoyati).

Hadislarda D.ning oxirzamon fitnalaridan, qiyomat alomatlaridan biri sifatida odamlarni yo‘ldan ozdirishi, aldashi va kufr yo‘liga yo‘llashi, oxir-oqibat D.ga qarshi Imom Mahdiy chiqishi va musulmonlarga yordam berishi va ko‘kdan tushib kelgan Iso Masih D.ni o‘ldirishi aytiladi. N. “T.A.H.” asarida bu hodisaga ishora qilib yozadi: “Ba‘zi debdurlarkim Iso (a.s.) olti yildin so‘ngra, har taqdir bila va‘da budurkim, Mahdiy zuhur qilg‘ondin so‘ngra Iso (a.s.) osmondin ingoy, dog‘i Dajjolni halok qilib, soyir milal ahlin xotamun-nubuvva millatig‘a dalolat qilg‘ay”. N. ishora qilgan D.ning o‘ldirilishi haqida Ibn Moja “Sunan”ida va Hokim “Mustadrak”ida Abu Umoma (r.a.)dan rivoyat qilgan hadisda bayon qilingan. Bayt ul-Maqdisda musulmonlar imomi ularga bomdod namozini o‘qib berib turganida, Iso ibn Maryam tushib keladi. Musulmonlar imomi uni ko‘rib, taniydi va orqaga chekinib, siz namoz o‘qib bering, deydi. Shunda Iso (a.s.) kelib, qo‘lini musulmonlar imomi yelkasiga qo‘yadi va: “Yo‘q, siz oldinga o‘ting va namoz o‘qib bering, siz uchun namozga iqomat aytildi”, deydi.

“...musulmonlar imomi namozni tugatgach, Iso turadi, musulmonlar uning ortida turadilar. Iso Bayt ul-Maqdis eshigini ochib, Masih Dajjolni qurollangan yetmish ming yahudiy b-n turganini ko‘radi. Dajjolning ko‘zi Allohning payg‘ambari Isoga tushishi b-n suvga tushgan tuzdek eriydi va qocha boshlaydi. Iso uning ortidan quvib borib, Falastindagi Lud darvozasi oldida tutib oladi va uni o‘ldiradi. Xalqlar D.ning yomonligidan qutuladilar”.

N. asarlarida D. timsolini majoziy ma’noda eng yomon odam sifatida keltiradi. U “M.Q.” asarining 45-tanbehida sohibdil (sof ko‘ngil)lik va oshiqlikni da’vo qilgan kishining yolg‘on aytishi va har qanday “yuraksiz” odam sofdil bo‘lavermasligi haqida to‘xtalib, shunday xulosani ilgari suradi:

*Ham ani Dajjol topib, ham nabi,
Iso bila teng bo‘lurmu markabi?*

Maz.: D. ham sohibdil bo‘laversa, nabiy-lar ham sohibdil bo‘laversa, unda Iso (a.s.) b-n uning markabi teng bo‘ladimi? N. bu o‘rinda yaxshi b-n yomonning aslo teng bo‘lmasligiga ishora qilgan.

N. “N.Sh.” dagi bir qit’asida yuz ming nopok, nursizlikda tengi bo‘lmagan D.ga o‘xshash erkaklardan pokiza ayollarning qadam izlari afzalroq ekanini aytadi va bunga Lut o‘g‘li Kan’-onning kofir bo‘lgani hamda Rasullulloh (s.a.v.) ning qizlari Fotima (r.a.)ning dunyoga ulug‘lik mash’alini yoqqanligini misol qilib keltiradi.

*Yuz tuman nopok erdin yaxshiroq
Pok xotunlar ayog‘ining izi,*

*Lut o‘g‘lin ko‘rki soldi tiyralik
Ding‘a nafs ilgida tab‘i ojizi.*

*Dahr aro yoqti siyodat mash‘alin,
Pokravliqtin rasullulloh qizi.*

Shuningdek, ulug‘ shoir “H.A.”ning 4-maqolatida xirqa kiygan riyokor shayxlarni tanqid qilib,

zohiri chiroyli ko‘ringani b-n botini fisq-u fasodga to‘laligini ta’kidlab, shunday deydi:

*Ruhni nafs olida qul aylabon.
Hullani Dajjolg‘a jul aylabon.*

*Dev ila shayton urub ichinda jo‘sh,
Tang‘a maloik paridan pardapo‘sh.*

Maz.: bu riyokor shayxlar nafs oldida ruhni qulga aylantirganlar, toza ipakni esa D.ning ustiga yopganlar. Ularning ichida dev b-n shayton qaynaydi, tanlari esa farishtalardan to‘kilgan pat b-n pardalangandir.

N. asarlarida qo‘llangan D. timsoli shoirning soxtakor va riyokorlarni fosh qilish u-n fikr va qarashlarini yanada yorqinroq aks ettirishga xizmat qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Ислом энциклопедияси. – Т., 2017; Абдулқодир Абдурахим ўғли. Ақоид дарслиги. – Т., 2007.

I.H.

DAYR (ar.) – nasroniylar va otashparastlar ibodatxonasi, butxona, otashkada. D. majoziy ma’noda mayxonani, “hammaslak pokboz oshiq-lar davrasini”, “zoti ahadiyatdan huzurlanish”-ni bildiradi. Mumtoz she’riyatda dunyo, jahon, olam mazmunlarida ham talqin qilingan. Tasavvuf istilohotiga ko‘ra, D. Alloh vasli, ilohiyot huzuri, ma’naviy, ruhiy poklanish maskanidir. Bundan tashqari, D. deganda, oriflar majlisi, komil insonlar suhbat ham nazarda tutiladi. Dayr piri yoki piri xammor – mayxona piri demakki, tariqat piri, ma’naviy peshvodir. N. ijodida ham D. timsoli keng qo‘llangan. M-n:

*May berur bo‘lsang, manga dayr ichra ber,
ey mug‘bacha
Kim, qo‘yay boshimni qo‘ysam piri
xammor ollida.*

Maz.: Ey mug‘ bola, menga may uzatadigan bo‘lsang, D., ya‘ni mayxonada bergilki, mastlikda boshimni qo‘yadigan bo‘lsam, piri xammor – may sotuvchisining oldida qo‘yay.

Shuningdek, N. she‘riyatida *mug‘ dayri*, *dayri fano* kabi poetik birikuvlar ham shoir asarlarining mantiqiyiligini, irfoniy, falsafiy ko‘lamdorligini oshirgan. *Dayri fano* – yo‘qlik dayri, mayxona. Tasavvufda o‘zlikdan, bu olamning o‘tkinchi orzu-istaklaridan butkul voz kechish demakdir. Shu b-n birga, u ko‘ngil Haq ma‘rifatidan, poklik sharobidan bahramand bo‘ladigan joy ma‘nosida qo‘llanadi. “*Fano dayri*”ga kirib, “*dayr piri*”ning qo‘lidan boda ichgan kishi haqiqiy faqr sanaladi. Uning u-n eski safol b-n oltin qadahning qiymati teppa-teng:

*Chun fano dayrig‘a kirdim boda tut, ey piri dayr,
Zarf xoh eski safol o‘lsun va gar oltun qadah.*

Sharq mumtoz adabiyotda, N. she‘riyatida ham D. timsoli, ko‘pincha, mug‘ atamasi b-n yonma-yon keladi. “Mug‘”ning lug‘aviy ma‘nosi otashparast bo‘lib, bu so‘z ba‘zan otashparastlar ruhoniysini ham bildiradi. Majoziy mazmunda mug‘ – “piri komil”. Mug‘ D.i – otashparastlar ibodatxonasi, majozan esa – mayxona. Piri mug‘on – mug‘lar piridan maqsad – “komil inson bo‘lib, may sotuvchi (mayfurush) so‘zi o‘rnida qo‘llanadi va ruhoni rahbar ma‘nosini anglatadi”. Mug‘bacha – mug‘lar xizmatidagi bola bo‘lib, so‘fiyona adabiyotda u “sodiq murid, chin oshiq” va soqiy timsoli hisoblanadi.

*Navoiy, chunki mug‘ dayrida tutti
mug‘bacha sog‘ar,
Ichib may, kofiri ishq o‘lmasang,
ko‘rgung pushaymonliq.*

Maz.: Navoiy mug‘ D.i – otashparastlar ibodatxonasi, ya‘ni mayxonada mug‘ bola qadah uzatdi, bu mayni ichib, ishq kofiri bo‘lmasang, pushaymon bo‘lasan.

D., dayr piri, mug‘, mug‘bacha, mug‘ D.i so‘zlarining bir-biriga nisbati bo‘lib, ular birga-

likda yagona zanjirni, uyg‘unlikni tashkil etadi. A.Rustamovning yozishicha, mug‘bacha o‘rnida soqiy yoki boshqa so‘z ishlatilsa, ular D. so‘ziga uyg‘unlashmaydi. “Soqiy” so‘zi mayxona, maykada kabi so‘zlarga uyg‘undir. Mohir san‘atkorlar so‘zlarni ramziy mazmunda ishlatganda ham ularning asl lug‘aviy ma‘nolarini nazardan chetda qoldirmaydilar”. Demak, N. ijodida dayr istilohi ma‘naviy-ruhiy poklanish ramzi sanaladiki, buni ko‘rsatilgan misollarning o‘ziyoq tasdiqlaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Т.АТ. 10 жылдик, 1-4-жылдар. – Т., 2011; Рустамов А. Шоирнинг биринчи газали // “Шарқ юлдузи”, 1987 йил, 2-сон; Ҳаққул И. Ирфон ва идрок. – Т., 1998. Саййид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги мусталиҳоти урафои ва мутасаввифа. – Техрон, 1332 (ҳижрий); Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

М.А.

DAYRI FANO – 1. Foniý dunyo. 2. Yo‘qlik olami. 3. Tasavvufda bexudlik olami; foniyylik martabasi. Ya‘ni hayvoniy nafsdan qutulgan, ruhan tirik, ma‘naviy jihatdan yetuk kishilar majlisi, ularning botiniy olami. M-n:

*Hushyor ani bilgil bu fano dayrida, ey shayx –
Kim, to‘lg‘ucha paymonasi bir lahza ayilmas.*

Mumtoz she‘riyatda ko‘pincha dayr piri – shayxga, D.F.i – xonaqohga zid qo‘yiladi:

*Xonaqohda boda ichkan emin ermas shayxdin –
Kim, fano dayridadur dor ul-omondurkim, ichar.*

Quyidagi baytda esa N. ma‘naviy haqiqatlarini kashf etgan odamlar huzurini qo‘msash, ular hikmatidan bahra olish tuyg‘usini ifodalagan:

*Chun fano dayrig‘a kirdim boda tut, ey piri dayr,
Zarf xoh eski safol o‘lsun vagar oltun qadah.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Т.АТ. 10 жылдик, 1-4-жылдар. – Т., 2011;

Uludağ S. *Tasavvuf terimlari sözlüğü*. – Istanbul, 2005; Рустамов А. *Шоирнинг биринчи газали // “Шарқ юлдузи”, 1987, № 2*; Комилов Н. *Тасаввуф*. – Т., 1996; Ҳаққул И. *Ирфон ва идрок*. – Т., 2007; Очилов Э. *Бир ҳовуч дур*. – Т., 2011.

E.O.

DALLAT UL-MUHTOLA – Sharq adabiyotida ayyorlik, makkorlik va hiylagarlik ramzi o‘laroq, bilinadigan ayyor xotin obrazi. N. “F.Sh.”da Shirinning vafoti to‘g‘risidagi mash‘um xabarni Farhodga yetkazgan kampirni D.M.ga o‘xshatgan.

Dostonning 48-bobi sarlavhasida N. zoli makkora – makkor ayol, Farhodkushi xunxora deb ta‘riflangan kampir achchiq tili b-n Farhodning qatliga sabab bo‘lgani, Salosil qo‘rg‘oni joylashgan tog‘ga ajaldek yetib, begunoh oshiqning hayot qushi qasdiga makr rishtasi domin ochib, yolg‘on ko‘z yoshlar to‘kib, o‘lim toshlarini yog‘dirgani haqida xabar beradi.

Nomard Xisravshoh tomonidan o‘g‘li Parvez orqali yollangan qotil – qaddi ikki bukilgan bu qari kampirning hiyla-nayrangini N. falakning firiblariga mengzaydi. Yuzlaridagi ajinlar yolg‘on-u aldovlaridan hosil bo‘lgan chiziqlar bo‘lib, umrida biror marta bo‘lsin rost so‘zlamagan bu kampirning qo‘lida, hatto tosh ham mumdek erir edi, deydi. Quyoshni Zuhalga oshiq qilgan bu firibgarni falak xola, D.M. esa ona deb bilar edi. Demak, D.M.day makrda tengsiz deb nom chiqargan hiylagar ham ona deb biladigan makkora-ning suratini ustalik b-n chizgan. N. uning ichki olamini ham chirkin va qora ranglarda tasvirlaydi:

*Qadi ikki bukulgan pir zole,
Falak zoli kibi hiylat sigole.*

*Xututi makrdin yuzinda yuz chin,
Tiliga o‘tmayin umrida so‘z chin.*

*Atab ko‘k pir zoli xola oni,
Ano deb Dallat ul-muhtola oni.*

*Yetib tadbir ila ul xolani bibr,
Har oqshom Dallat ul-muhtolani bibr.*

Bu o‘rinda N. mubolag‘a san‘atidan foydalanган. Shuningdek, insoniyatning azaliy g‘animi bo‘lgan makr, hiyla va qabohatni D.M. talme-hini o‘rinli qo‘llash b-n ko‘rsatib bergan.

Ad: Алишер Навоий. *Фарҳод ва Ширин*. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Навоий асарларининг лугати. Тузувчилар: Порсо Шамсиев, С.Иброҳимова. – Т., 1972; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 1-жилд. – Т., 1983.

B.R.

“DAM BU DAMDUR” – sayyor xarakterdagi xalqona hikmat. Xalq dostonlari, jumladan, “Alpomish” dostoni matnida ham uchraydi. N. “M.Q.”ning 124-tanbehida ushbu xalqona sayyor hikmat asosida go‘zal bir shoh bayt yaratgan: “Bir turk bu ma‘nida debdurkim: “Dam bu damdur”.

Bayt:

*Moziy-u mustaqbal ahvolin takallum ayla kam,
Ne uchunkim dam bu damdur, dam bu damdur,
dam bu dam.*

Sayyor xarakterdagi bu xalq hikmati ulug‘ shoirga juda ma‘qul kelgan bo‘lsa kerak, u bu hikmatni takrir san‘ati yordamida qo‘llagan.

Ad: Алишер Навоий. *Маҳбуб ул-қулуб*. МАТ. 10 жилдлик, 9 жилд. – Т., 2011.

B.R.

DARVESH – darveshlik yo‘liga kirgan, tariqatga mansub shaxs. Yassaviy “Faqrnoma”sida ta‘kidlaganki, “Har kim darveshlik da‘vosini qilsa, avval Haq amriga bo‘ysunib, shariat amri b-n bo‘lg‘ay. Va botil ishlardin va bid‘at ishlardin parhez qilg‘ay, kecha qiyom bo‘lmag‘uncha, kunduz xizmat qilmag‘uncha, shayxlik da‘vosini qilsa, botil turur”.

Tark maqomlarida ko‘ngilni poklash, tom bir taslimiyat ichra tavakkal ishonch – e‘tiqodini kamolga yetkazish, uzluksiz ravishda ishq otashida toblanish, o‘tmish u-n “o‘lib”, kelajak

u-n qayta “tug‘ilish” va ruhoniyl erkin, to‘laqonli ozod umr kechirish D.larga xos fazilat va sifatlardir.

“N.M.”da keltirilgan bir rivoyatga ko‘ra, yozning issiq va to‘zonli bir kunida Shayx Abu Ali Marvaziyni ko‘chada ko‘rib qolishib: “Ey Shayx, bu jaziramada qayon borursiz?” – deb so‘rashibdi. U javob beribdi: “Falon darveshlar xonaqohigaki, men bitibmenki, har kun osmondin darveshlarga yuz yigirma rahmat yog‘ar. Xusususan, hozir – choshgoh paytida. Boradurmenki, anda nonushta qilg‘aymen, shoyadki, ul rahmatlardin menga ham nasib bo‘lg‘ay. Ulug‘lar debdurlarki, o‘zingni alar orasida (ya‘ni darveshlar orasida – I.H.) sig‘ur va o‘zingni alardin va alarning do‘stlaridin ko‘rguz, agarchi bilgaysenki, ne nav‘ rasvosen... Tongla so‘rasalarki, “Kimsen?”, degaysenki, alarning (darveshlarning – I.H.) do‘stlaridanmen va so‘zlarini eshitsang, agarchi ma‘nosin bilmasang bosh tebrat, to tongla degaysenki, alarning bosh tebratuvchilaridanmen...”

D.larga yaqinlik – nafs-u havodan yiroqlashuv demak. D.lar suhbatini tinglash – Haq sirlaridan ogohlikdir.

Xoja Bahouddin Naqshbanddan: “O‘zgalarning ko‘nglidagini bilib olish darveshlarda qanday paydo bo‘ladi?” – deb so‘ralganida, “Ko‘zi ochiqlik va anglab olish farosat nuri orqali bo‘lib, Haq subhonallohu buni darveshlarga ato qiladiki, “fainnahu yanzuru binurillahi” – “Chunki u (ya‘ni darvesh – I.H.) Alloh nuri orqali boqadi”, – deb javob qaytargan ekanlar.

N. dunyoqarashida oshiqlik, oriflik, faqrlik b-n chin D.lik qariyb bir maqomda turadi. Shoir D. maslagi va himmatini, hatto shohlikdan ham ustun qo‘yadi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005.

I.H.

DARVESHBEK (1491-yilda halok bo‘lgan) – XV asrning ikkinchi yarmida yashagan Samar-

qand beklaridan. Uni Mir Darvesh deb ham ataganlar (mazkur davrda Mir Darvesh Muhammad tarxon ismli boshqa bir amir ham yashagan). D. oliynasab beklar avlodidan edi. Buni N. alohida ta‘kidlaydi va “M.N.”da “Mirzo Ali Igu Temur o‘g‘lidur. Nasabi xud olam ahlig‘a zohirdur”, – deb yozadi. Ma‘lumki, N. Samarqandda yashagan davrida u yerda ko‘plab do‘stlar orttirgan. Ana shulardan biri D. edi. Bu ikki shaxs o‘rtasida do‘stlik va yaqinlikning yuzaga kelishi bejiz emas. Zero, D. oliynasab bo‘lishi, Samarqand hukmdori Sulton Ahmad Mirzo saroyida xizmat qilishi b-n bir paytda ko‘plab fazilatlariga ega, kamolot sari intiluvchi yigit bo‘lgan. Shuning u-n N. uni “Hasabi jonibidin ham nasabcha sharif bor erdi. Hasab va nasab bila orasta yigit erdi” deb ta‘riflagan. Ular o‘rtasidagi do‘stlik munosabatlari N. Hirotga qaytgandan keyin ham to D. vafotiga qadar davom etgan. D. 1491-y. Sulton Ahmad Mirzoning Toshkentga qilgan harbiy yurishi vaqtida halok bo‘lganda N. juda qattiq qayg‘urgan va afsus chekkan. Uning bu voqea haqida “Hayf va yuz hayfki Toshkand yurushida zoye‘ bo‘lg‘onlar orasida talaf bo‘ldi” deb yozishi shundan dalolat beradi. D.ning xotirasini buyuk shoir umr bo‘yi yuragida saqlagan. Buning yaqqol dalili “S.” asaridir. Unda N. olamdan o‘tgan ko‘plab qadrdonlari sirasida D.ni ham yodga oladi. Uning hamda yana bir do‘sti Mirzobekning o‘ziga qanchalik yaqin va aziz bo‘lganliklarini quyidagi baytlarida ifoda etadi:

*Biri ham yor menga, ham farzand,
Jonga orom-u yurakka payvand.*

*Biri hamsuhbat-u hamdard-u rafiq,
Tuqqonimdin dog‘i yuz qatla shafiq.*

*Ul biri oti chu mazkur bo‘lub,
Mirzobek ila mashhur bo‘lub.*

*Bu biri ismini aylarda xitob,
Mir Darvesh debon shayx ila shob.*

N.ning “M.N.”da bergan ma‘lumoti D.ning iste‘dodli shoir ham bo‘lganini ko‘rsatadi. Taz-

kirada uning ijodidan namuna sifatida bir bayt she'r keltirilgan.

Ad.: Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy Soqiyнома. 10 jildlik, 4-jild. – T., 2011; Zaхирiddin Muҳammad Bobur. Boburnома. – T., 2002; Asаdоv M. Соқийнома: тарих ва поэтика. – T., 2020.

Q.E.

DARVISH ALIBEK (Amir Nizomiddin Darvish Ali) – N.ning ukasi. O'z faoliyatini saroyda kitobdorlikdan boshlagan. Shu sababli ba'zi manbalarda Darvish Ali kitobdor deb ataydilar. Shuningdek, D.A. ko'kaltosh deb atash ham uchraydi. 1480–1481-y.dan boshlab muhrdor bo'lgan. 1486-y.da bek (amir) rutbasini olgan va Balx viloyati hokimi etib tayinlangan. 1490-y.da hokimiyatdan chetlatilib, qamoqqa olingan. Keyin afv etilib, Sulton Husaynning amirlari qatorida o'z faoliyatini davom ettirgan. 1494-y.da hajga borgan. 1501-y.da iste'foga chiqqan. 1503-y.da Shayboniyxon Balxni qamal qilganda uning huzurida bo'lgan. 1511-y.da Qunduzda Bobur xizmatiga kirgan. 1512-y.da Bobur Samarqandni olganda ham u bilan bir edi. Vafot etgan yili ma'lum emas.

N.dek kishining tug'ishgan inisi bo'lishiga va uzoq vaqt kitobdorlik mansabida turganiga qaramay D.A. badiiy ijod b-n shug'ullanmagan. U tarixda, asosan, N.ning ukasi, Husayn Boyqaroning beklaridan biri sifatida qolgan. O'zining arbob, amirlik faoliyatida u akasining siyosiy yo'lini qo'llab-quvvatlagan, Majiddinning bosh vazirlikdan ketishi va jazoga tortilishida D.A.ning ham xizmati bo'lgan. Aynan u ko'targan isyon dan so'ng Sulton Husayn Majiddinning ortiq bu mansabda qolishi maqsadga muvofiq emasligini anglagan va uni bo'shatishni o'ylay boshlagan hamda keyinroq buni amalga oshirgan.

Ammo D.A.ning bu jasorati unga qimmatga tushdi. U hokimlikdan bo'shatilib, zindonga solinadi. O'sha yili Sulton Husayn mirzo Hisorga yurish qilgan, chunki Hisor hukmdori Sulton Mah-

mud mirzo D.A. isyon ko'tarmoqchi bo'lganda unga xayrixohlik bildirgan va yordam berishni va'da qilgan, ya'ni ular o'rtasida ittifoqchilik yuzaga kelgan edi. Shu sababli Sulton Mahmudga karshi harbiy harakatlar boshlagan Husayn Boyqaro bunday paytda D.A.ning ozodlikda bo'lishini xavfli deb hisoblagan. Shunday qilib, sirtidan qaraganda D.A.ning qamoqqa olinishi o'sha vaqtdagi siyosiy vaziyat tomonidan taqozo etilgandek tuyiladi. Lekin aslida bunday bo'lmagan. D.A. Sulton Husaynga yana itoat bildirib, sulh tuzilgandan so'ng uning Hisor hukmdori b-n ittifoqchilik munosabatlari barham topgan, sulhdan so'ng o'ziga qarashli barcha narsalarni sultonga topshirgan va hokimiyatdan bo'shatilgan D.A. hech qanday xavf tug'dira olmasdi, binobarin, uni zindonband qilishning hech hojati yo'q edi. Bu ish shoir dushmanlarining kirdikorlari bo'lib, bir tomondan, Navoiyni obro'sizlantirishi, davlat va saltanatdagi mavqeyiga putur yetkazish, ikkinchi tomondan, unga ruhan zarba berish maqsadida amalga oshirilgan edi. Aftidan, masalaning bu tomoni tez orada Sulton Husaynga ham ayon bo'lib qolgan. Uning bu xususda maxsus farmon chiqargani shundan dalolat beradi. Farmonda amir Alisherning inisi ayrim sabablar tufayli qamoqda tutib turilgani, bu vaqtinchalik chora ekani aytilib, ushbu voqeaning amir Alisherga hech qanday dahli yo'q ekanligi ta'kidlangan. Amirlar, ayonlar va arkoni davlat unga oldingidek hurmat va ehtirom ko'rsatishlari lozimligi uqtirilgan edi.

N.ning yuqoridagi voqea munosabati b-n bitilgan maktubi ham bor va u "M." tarkibiga kirgan. Chuqur pafos va dard b-n yozilgan ushbu xat shoirning ukasining zindonband qilinishidan qanchalik iztirobga tushganini ko'rsatadi. Ikkinchi tomondan, unga N.ning kuchli irodasi ham namoyon bo'lgan. O'zi chekayotgan iztiroblarga qaramay u D.A.ga tasalli beradi, tez orada ozod bo'lishiga, bu voqealarning xayrli yakun topishiga uni ishontirishga harakat qiladi. Chindan ham D.A. ko'p o'tmay zindondan xalos bo'lib, yana amirlar sarasida o'z o'rnini egallaydi. Lekin u b-n Sulton o'rtasidagi munosabatlardagi

sovuqlik, gina saqlanib qoladi. D.A.ning N. vafot etishi bilanoq iste'foga chiqishi va Balxning Fayziobod qishlog'iga jo'nab ketishining sababi ham shunda edi.

Akasi va uning atrofidagi progressiv arboblarning singari D.A. ham fitnachi a'yonlarning kirdikorlariga qarshi turgan, mamlakatda tinchlikni saqlashga qaratilgan sulhparvarlik yo'lini yoqlagan. Manbalarda uning bir necha marta qurolli nizolar paytida tomonlarni kelishtirish u-n vositachi, elchi missiyalarini bajargani qayd etilgan.

N. "S.I."dostonining 88-bobini D.A.ga bag'ishlagan. Bob "Hokim surat-u darvish siyrat, balki darvish ismi hukumat qism, ya'ni axaviy maobi davlat iyobqa mavoizoso kalom va nasoyihi molokalom demak", deb nomlangan. Unda ulug' shoirning ukasiga nasihatlarini o'z badiiy ifodasini topgan. Aftidan, D.A. boshqa saroy a'yonlaridek sertavoze bo'lmagan, shuningdek, tilyog'lamalik ham unga yot bo'lgan, kishilar b-n muomalada, hatto shoh huzurida ham ortiqcha takalluf qilib o'tirmagan. Saroy muhitida bunday xislatlar kishining boshiga balo keltirishi mumkin edi. Shuning u-n N. ukasiga shoh b-n yuzma-yuz muloqotda ham, yozishmalarda ham ehtiyot bo'lish va darbor odobiga rioya qilishni tayinlaydi:

*Vale arzida asra sharti adab
Ki, tarki adab bahra berur taab.*

*Menga so'z yozardek anga yozmag'il,
Nishoting binosi tubin qozmag'il.*

Shoh – deb yozadi Navoiy, inoyat chog'i lutf qilishi, lekin azob-uqubatlarga ham g'iriftor etishi mumkin:

*Shoh, ar lutf qilsa inoyat chog'i,
Vale aylay olur uqubat dog'i.*

Agar keyinchalik D.A.ning boshiga tushgan ishlarni esga oladigan bo'lsak, bu o'rinda shoir bitgan so'zlarining bejiz emasligi ma'lum bo'ladi.

Hukmdor b-n munosabatga oid mulohaza-

lardan so'ng raiyatga qanday muomala qilish haqidagi pand-nasihatlar bayon etilgan va bunda yana bir bor buyuk shoirning adolatparvarligi, xalqparvarligi o'zini namoyon qiladi:

*Adolat bila elni qil bahramand,
Ki yaxshig'a ketsun yamondin gazand.
Navosiz ulusning navobaxshi bo'l,
Navoiy yomon bo'lsa, sen yaxshi bo'l.*

Bu so'zlar garchi shoirning ukasiga nasihat tarzida bitilgan bo'lsa-da, aslida uning barcha insonlarga murojaati, ularni ezgu ishlarga chorlovchi da'vati edi.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Эргашев Қ. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. – Т. 2009; Хондамир. Хабиб ус-сияр. – Т., 2010; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q. E.

DARVESH MUHAMMAD GOZUOGOHIY – N.ga zamondosh bo'lgan tasavvuf va killaridan. Hirotida yashagan va shu yerda vafot etgan. Gozurgohda dafn qilingan.

N. "N.M."da u haqda ma'lumot bergan. Uning yozishicha, D.M.G.ning asl ismi Maqsud Ali bo'lib, sipohiylik qilgan. O'sha paytlarda ham qalbida darveshlikka moyillik bo'lgan. Shu tufayli keyinchalik xizmatni tark etib, darveshlik yo'lga kirgan. Mavlono Muhammad Tobadgoniyga qo'l berib, uning muridlari qatoridan o'rin olgan. Ma'lumki, mazkur pir N. davrida Hirot mashoyixi ulug'laridan hisoblangan. N.ning ham unga ixlosi bo'lgan va undan iltifot topgan. D.M.G. Mavlono Muhammad Tobadgoniy irshodi b-n sulukka mashg'ul bo'lib, tez orada uning boshqa barcha as'hoblaridan o'zib ketgan. Mavlono ham unga o'zga muridlaridan ko'ra ko'proq inoyat ko'rsatgan. "N.M."da N. bu haqida shunday yozadi: "Va andoq mustahsan muomalag'a muvaffaq bo'ldiki, oz fursatda Mavlono hazratlarining kibor as'hobi ani musallam tutarlar erdi.

Va g‘olibliqqa pisand qilurlar erdi. Mavlononing ham inoyat nazari muridlaridin anga ko‘prak erdi”. Shu tariqa D.M.G. faqr va fanoda yuksak maqomlarga erishib, olamdan o‘tgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

DARVESH DEHAKIY – taxallusi. Asl nomi Azizulloh, (1426-y. Qazvin yaqinidagi Dehak qishlog‘i – 1531/32) shoir. Asosiy kasbi to‘quvchilik va bog‘dorlik bo‘lgan. D.D. devonida 845 ta g‘azal mavjud, ularning aksariyati ishqiy, lekin ijtimoiy-siyosiy ruhdagilari ham bor. D.D. zamonadan shikoyat qiladi, din peshvolarining firibgarligi, inson sha‘niga zid bo‘lgan xislatlarni qoralaydi, hayotsevarlik va mehnatni targ‘ib qiladi, xalq orzu-istaklarini bayon etadi. D.D. lirikasida Farhod obrazi orqali xalq va uning manfaatlari ifoda qilingan. “So‘zda Darvesh Majnun emas, Farhod bo‘lgil, chunki g‘azal tavrida ham ishq, ham hunar bo‘lishi kerak” deydi shoir. D.D. to‘quvchilik hunari haqida ko‘p yaxshi g‘azallar bitgan, uning nazokatini va zavqini tarannum etgan.

N. “M.N.”da: “Darvesh Dehakiy g‘ishtmollik san‘atiga (ya‘ni, g‘isht quyuvchilik – S.G.) mansubdir. Derlarkim, abdoivash (ya‘ni, avliyotabiat, darveshsifat) kishidir”, – deb yozadi. N. ma‘lumotiga ko‘ra, D.D. o‘z devonini doim beliga qistirib yurar ekan. Suhbat asnosida biror bayt yoki biror ma‘noga ehtiyoj tug‘ilsa, darhol devonini ochib, topib ko‘rsatar ekan.

Ayrim manbalarda, D.D.ning savodi bo‘lmagani, she‘rlarini yodida saqlagani va biron savodli odamni uchratsa, yozdirib olgani aytiladi.

“M.N.” tarjimoni Muhammad Qazviniy D.D. unga hamshahar bo‘lgani va shaxsan uning suhbatlariga erishgani, kasbi kulohlik (to‘quvchilik) bo‘lib, karbos degan matoni yaxshi to‘qigani haqida yozib, N. ma‘lumotini to‘ldiradi. D.D. mol-dunyoga hirs qo‘ymagan, bog‘dorchilik qilib,

ro‘zg‘or o‘tkazgan edi. Qazviniyning yozishicha, Sulton Ya‘qubning oliy majlisida she‘rxonlik qilgan va mamnun bo‘lgan Sultonning: “Istagan narsangni talab qil”, – degan taklifiga “Do‘stga do‘stdan bo‘lak yaxshi narsa yo‘q, menda mol-u shohga esa talab yo‘q”, degan. Sulton qistovga olganidan keyin, bog‘larini xirojdan ozod qilishini so‘raydi. Vosifiyning yozishicha, Sulton Ya‘qub avval D.D. to‘g‘risida hech narsa bilmagan. Xurosondan Tabrizga borayotgan Binoiy yo‘lda D.D.ni ziyorat qilgan va Tabrizga borgach, u haqida Sultonga gapirib bergan. Shundan so‘ng Sulton Ya‘qubda D.D.ni ko‘rish istagi paydo bo‘lgan. Qazviniy D.D.ning 2 ming yaxshi va benazir matla‘lari borligini ta‘kidlaydi. N. uning she‘rlariga yuqori baho bergan va “faqirning to she‘rg‘a shuurim bor ul tarafdin aning abyotidin yaxshiroq nazm kelmadi” deb yozgan va ikki baytini misol tariqasida keltirgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Болдырев Н. Диван Дарवेशа Дехакий. – М., 1960; Ахмедов М. Дарवेशи Дехаки. – Душанбе, 1967.

S.G‘.

DARVESH MANSUR (1406/14–1456, Sabzavor) – shoir va olim. N. D.M.dan aruz va she‘r ilmini o‘rgangan. N.ga ko‘ra, u Mavlono Yahyo Sebak shogirdidir. Aruz ilmida risola va Salmon Sovajiyning qasidayi masnu‘sigga javob bitgan.

Tasavvufda Hofiz Ali Komiy shogirdidir.

D.M.ning parokanda she‘rlari bayon va tazkiralarda tarkibida, jumladan, Faxriy Hirotiyning “Radoyif ul-ash‘or” N.ning “M.N.”, Xondamirning “Habib us-siyar” asarlarida uchraydi.

Xondamir D.M. haqida: “Taqvodor va parhezkor, insofli va qiyinchilik bilan ro‘zg‘or tebratgan”, – deb yozadi. “Fazilatlarini va kamoloti yodda saqlanib qolgan”, – deb ta‘riflaydi.

N.ning yozishicha, pok xulqli soliklardan bo‘lib, Shayx Hasan Juriyning muridlaridan edi va ko‘p vaqtini ro‘za tutib o‘tkazardi. “Faqir aruzni Darvesh qoshida o‘qibmen, – deydi yana

ulug' shoir. – "M.N."da. "N.M."da bu fikrlarni davom ettirib yozadi: "Va zamon podshohi bu haqida kichik erkanda aruz-u sanoye" o'qumoqqa alarg'a siporish qilib erdilar. Ammo bu toifa-ning (*tasavvuf ahlining* – E.O.) istilohotin ham xo'b bilur erdilar. Mundin ham ko'prak alardin eshitilur erdi. Bu toifada alardek xush tab'u daqiq oz kishi voqe' bo'lmish bo'lgay".

*Olamdagi har zarrada Haq etdi zuhur,
G'ofil ko'ziga sira ko'rinmaydi bu nur.*

*Har bir daraxt aytganda "Analloh" so'zini,
Mansur-da "Analhaq" desa, bo'lgaymi qusur?!*

*Hech bir zarra mavjud emas o'z-o'zicha,
Haq mohiyati emas hech elning so'zicha.*

*Haq istamasa, biror-bir ish bo'lgan emas,
Haq istadimi, rad etib bo'lmas o'zicha.*

N. ta'kidlashicha, D.M. 40 b-n 50 yosh oralarida olamdan o'tgan va qabri Hojayi Toqdadir.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим улмуҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009.

S.G'., E.O.

DARVESH MASHHADIY (t.y.n. va v.e.y.n, Mashhad – Hirot) – shoir. N. "M.N." tazkirasida ma'lumot berishicha, "badzadmon" va tili yomon kishi bo'lgan. Ba'zi obro'-e'tiborli kishilarni yomon hajv qilgan. Tabiatida tubanlik va yaramaslik nihoyatda g'olib bo'lgan. "M.N."-ni fors tiliga tarjima qilgan Faxriy Hirotiy N. ma'lumotlariga qo'shimcha qilib, uning badfe'ligi va tili yomonligi ulug' shoir aytganidan ham yuz chandon ko'pligi, lekin odamlar uning Allohdan o'zining yaramas tabiati va tiyiqsiz nafsidan xalos qilishlikni so'rab, yozgan darveshona

bir bayti u-n afv etishlarini ta'kidlaydi. "Menga ham garchi ko'p ahmoqliklar va nojo'ya qiliqlar qilgan bo'lsa-da, ammo hajvlarini oshkor etmadi", – deydi N. hamda she'riyatning boshqa janrlarida bir nav tab'i bor deb, namuna sifatida bir matla'sini keltiradi:

*On ki az abruyi u did mahi iyd asare,
Hast soleki az on moh nayomad xabare.*

Tarj.: Kimki uning qoshidan bayram oyi asarini ko'rgan bo'lsa, yil o'tsa-da, u oydan xabar topmadi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

DARVESH MAQSUD ANDIJONIY (XV)

– bastakor va hofiz, Andijonda tug'ilgan, Hirotida ijodiy kamolotga erishgan. Mavlonohiy Hira-viy shogirdidir. Bir necha yil Husayn Boyqaro xizmatida bo'lib, Ustod Shodiy, G'ulom Shodiy, Hofiz Ushshoqiy, Hofiz Mirak Buxoriy, Xoja Hamza Toshkandiy kabi mashhur san'atkorlar davrasida ijod qilgan. Shayboniyxon Hirotni zabt etgach (1507), D.M.A.ni boshqa san'atkorlar b-n birga Buxoroga olib ketgan. D.M.A. Jomiy va N. g'azallariga "Tarona", "Amal", "Peshrav", "Savt" kuylarini bastalagan. Yaxshi she'rlar ham yozgan. Hirotida vafot etgan.

Ad.: Семенов А.А. Среднеазиатский трактат по музыке Дарवेशали (XVII). – Т., 1946; Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. – М., 1961.

S.G'.

DARVESH MUHAMMAD TARXON

(vafoti – 1496) – davlat arbobi. O'rda bo'g'a Tarxonning o'g'li. Sulton Ahmad Mirzoning tog'asi va nufuzli amirlardan edi. Boburning ma'lumot berishicha: "Mirzo qoshida barcha beklardin ulug'roq va mo'tabarroq bu edi. Musulmon va odmi va darveshvash kishi edi. Hamisha mushaf kitobat qilur edi. Shatranjni bisyor o'ynar edi,

yaxshi o'ynar edi. Qush ilmini xo'p bilur edi, qushni xo'b solur edi. Oxir Boysunqur Mirzo bilan Sulton Ali Mirzoning g'avg'osida ulug'luq zamonida badnomliq bila o'ldi".

Mirxondning "Ravzat us-safo" asarida yozilishicha, N. Samarqanddaligida Movarounnahr sohibixtiyorlari bo'lgan D.M.T. va Ahmad Hojibeklar b-n ko'p vaqt birga bo'lar edi.

Ad.: Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Ойбек. МАТ. 20 жылдик. 13-жылд. (Адабий-танқидий мақолалар). – Т., 1979.

E.O., M.I.

DARVESH MUHAMMAD TOQIY (XV asr o'rtalari – XVI asr 1-yarmi) – xattot, shoir. Abdurahmon Jomiy va N. majlislarida ishtirok etib, ularning suhbatlaridan bahramand bo'lgan. Arab xatining turli ko'rinishlarini go'zal va o'qishli qilib yoza olgan. O'tmish va zamondosh adiblarning ko'plab asarlarini ko'chirgan. M-n, Jomiyning "Bahoriston" (1503), Muhammad Avfiyning "Lubob ul-albob" (1477), Muhammad Tohir G'azzoliyning "Ma'rifat ul-mazohir" (1502) va boshqa asarlar shular jumlasidandir.

D.M.T. xattotlik faoliyatining eng gullagan davri XV asr o'rtalari – XVI asr boshlariga to'g'ri keladi. U o'zi ko'chirgan qo'lyozmalarga "Darvesh Muhammad Toqiy" deb imzo chekkan. N. asarlarining u ko'chirgan 4 qo'lyozmasi fanga ma'lum. Ulardan biri N. kulliyoti, qolganlari terma devonlaridir. Uning Hirotda xattotlik maktabidagi XV asr 90-yy.dagi eng katta xizmati N. b-n hamkorlikda ishlab, shoir kulliyotini kitobat qilganidir. Shoir va xattot bu ishga 1495-y.da kirishadilar. D.M.T. "X." dostonlari, "X.M." devonlar turkumi va boshqa asarlarini juzv-juzv holda ko'chirib, kulliyot u-n tayyorlab boraveradi. Shu jarayonda "L.T.", "M.L.", "S.M." kabi 1498-1500-yy.da yaratilgan yangi asarlari ham ko'chirilib boradi. Ayni paytda, "M.N." (1491) va "M." (1493) qayta tahrirdan o'tkazilib, to'ldirishlar b-n kulliyotga kiritiladi. Kulliyotga kiritilishi lozim bo'lgan barcha asarlar ko'chirib bo'lingach,

ularning hammasi u-n umumiy so'zboshi – "M." asari yaratilib, kulliyot boshiga qo'yiladi. Kulliyot 1500-y.ning yarmida ko'chirib tugatiladi. Shu yil oxirida yaratilgan "M.Q."ning unga kirmay qolgani buning yorqin dalilidir. Shu tariqa, N.ning 26 ta asarini o'z ichiga olgan kulliyoti vujudga keladi. Kulliyot qo'lyozmasi Turkiyaning Istanbul shahridagi To'pqupu-Revan kutubxonasi 808-inv. raqami ostida saqlanadi. Qo'lyozmada Xuroson ipak qog'ozidan foydalanilgan. Matn mayda chiroyli nasta'liq xatida qora siyoh b-n yozilgan va har sahifada 4 ustun qilib, 27 yo'ldan joylashtirilgan. Har bir asar boshlanishiga zarhal lavhalar ishlangan. Kulliyot 802 varaq (1604 sahifa)dan iborat. Uning o'lchovi 23,5x32 sm. Bu kulliyotning mukammal fotonusxasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Qo'lyozmalar instituti H.Sulaymon fondiga olingan.

D.M.T. N. asarlaridan tuzilgan 3 ta terma devonni ham ko'chirgan. Har uchala devon Sharqshunoslik instituti xazinasida saqlanadi: 1. Inv. № 7701, 204 varaq. 2. Inv. № 3479, 201 varaq. 3. Inv. № 4007, 185 varaq. Ularning barchasi XV asr oxiri yoki XVI asr boshlarida Hirotda kitobat qilingan.

Ad.: Хакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар.– Т., 1991; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1998.

Muh.H., E.O.

DARVESH NOZUKIY (XV asr, Mashhad) – shoir. N.ning "M.N." tazkirasida ma'lumot berishicha, otasi Mashhad hokimi bo'lgan. O'zi si-pohiylik qilgan. Lekin keyin darveshlik yo'liga kirgan, xirqa kiyib, uzlatga chekingan. Faqr tariqida tirikchilik qilishga yetarli mablag'i bo'lgan. Haqiqiy davlat sohibi o'shadir, deydi N. va uning ta'rifida bir bayt keltiradi:

*Birovkim chiqti eldin, ogah uldur,
Gadolig'din kim ogahdir, shah uldur.*

Bu N.ning "F.Sh." dostonidagi:

*Erursen shoh – agar ogohsen sen,
Agar ogohsen sen – shohsen sen, –*

degan baytini esga soladi.

N. D.N.ning mana bu forsiy matla'si yaxshi chiqibdi deydi:

*Manam, ki nest juz ba jomu boda tafoxur,
Bidor, soqiyi gulchehra, kosahoi purro pur.*

Tarj.: Mening may b-n qadahdan bo'lak maqtangulik narsam yo'q, shunday ekan, ey gul yuzli soqiy, menga kosalarni to'ldirib-to'ldirib may uzat!

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Т.АТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

E.O.

DARD – g'am, alam, iztirob, huzun. Haqdan yiroqlik g'ussasi; ilohiy ishq. Maxdumi A'zamga ko'ra, "Darddan murod ul fig'on-u alamdurkim, yor visolidan ajralishidan paydo bo'ladi... agar biror shaxs jami ilm-u amallarini egallagan bo'lsa-yu, lekin shu ilm-u amallarning natajasi bo'lgan ibodat tufayli dard – alam va mehnat chekmasa, uni ilm-u amal sohibi deb bo'lmaydi". Shu sababdan mumtoz she'riyatda dard, qayg'u, g'ussa iymon va vijdon timsoliga aylantirilgan.

N.da "dard ahli" b-n "ishq ahli", "haqiqat ahli" o'rtasida zarra qadar ham ziddiyat va farqlanish yo'q. Chunki D. – ishqqa, ishq – Haqqa chorlaydi. N. she'rlaridagi so'z, fikr, ayniqsa, ohanglar D., qayg'u va hasrat b-n yo'g'rilgandir. Buning isbotini shoirning aytarli har bir she'rida ko'rish va his qilish mumkin. Shuning u-n D. masalasida dalil va isbotga hech hojat sezilmaydi. Shu ma'noda quyidagi baytlarga diqqatni qaratish mumkin:

*Dardlar ko'nglumga yuzlansun, balolar jonima,
Gar ikkisin istamas bo'lsam fido jononima.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Т.АТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011.

I.H.

“DASTUR UL-VUZARO” – Xondamirning 1500–1501-yy.da N. iltimosiga ko'ra yozib, Husayn Boyqaro va uning vaziri Kamoliddin Mahmudga bag'ishlagan asari. U Islom paydo bo'lgan zamondan boshlab 1509–1510-yy.gacha kechgan davrda yashab faoliyat ko'rsatgan mashhur vazirlarning hayoti to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Unda Sharq xalqlarining VII–XVI asrlardagi tarixi ham muayyan darajada yoritilgan. 1509–1510-yy.da muallif asarni qayta ko'rib chiqib takomillashtirgan. Bir necha qo'lyozma nusxalari Osiyo va Yevropa mamlakatlari kutubxonalarida saqlanadi. Asar Said Nafisiy tomonidan 1938-y.da – Tehronda nashr etilgan.

Ad.: Фиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 2015.

E.O.

DASHTI QIPCHOQ – Janubiy Rossiya va hozirgi Qozog'iston yerlarini o'z ichiga olgan ulkan hududning o'rta asrlardagi nomi. Asosiy aholisini qipchoqlar tashkil etgani u-n shunday nom b-n atalgan. Mo'g'ullarning harbiy yurishlari natijasida bu yerda XII asrda Jo'chi ulusi deb ataluvchi davlat tashkil topgan. XIV asrning ikkinchi yarmidan boshlab manbalarda bu davlatga nisbatan ko'proq O'zbek ulusi degan nom qo'llana boshlagan va Sirdaryo bo'ylaridan Idil (Volga) bo'ylari va Uralgacha, Qrim va Astraxandan Sibirgacha bo'lgan bepoyon hududlarda yashagan aholining katta qismi ham turli etnik guruhlariga mansubligidan qat'i nazar o'zbek deb atalgan va bunda, eng avvalo, hukmron qatlam – xon va beklar o'zbek deb e'tirof etilgan va ular o'zlari ham o'zlarini o'zbek deb anglaganlar. “Zafarnoma”, “Matla' as-sa'dayn majma' al-bahrayn”, “Zubdat ut-tavorix” kabi tarixiy manbalarda ham ushbu hudud o'zbeklar mamlakati deb zikr etilgan.

D.Q. atamasi N. asarlarida ham qo'llangan. “S.I.” dostonining Husayn Boyqaro madhiga

bag'ishlangan 9-bobida N. shohning qilichini chaqmoqqa qiyoslab shunday misralarni bitadi:

*Balo abridin tushgach ul ildirim,
Ko'rub Dashti Qifchoqdin to Qirim.*

Bu nom dostonning 17-bobida Doro va Iskandar qo'shinining jangi tasvirida ham uchraydi. N. Doro qo'shini safida jang qilgan turli ellarni sanab o'tar ekan, D.Q. elini ham tilga oladi:

*Bu kofurgun saf aro razm eli,
Kelib Dashti Qifchoq-u Xorazm eli.*

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; ЎзМЭ. 3-жилд. – Т., 2002; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъ ас-саъдайн мажмаъ ал-бахрайн. 2-жилд. – Т., 2008.

Q.E.

DAHONALAR – davlatlar o'rtasidagi chegaralardagi o'tish joylari. Ular harbiy-strategik jihatdan muhim hisoblangan va qattiq nazorat qilingan. D.da har doim muayyan miqdordagi qo'shin turgan. Odatda bir-biri b-n dushmanlik munosabatida bo'lgan davlatlar D.ni egallab olishga harakat qilganlar.

N.ning davlat arbobi sifatidagi faoliyati juda keng qamrovli edi. Manbalarda uning davlat xavfsizligini ta'minlash masalalari b-n ham shug'ullanganligini ko'rsatuvchi ma'lumotlar bor. Chegaralarning qo'riqlanishi, shu jumladan, D.ni mustahkamlashga N. alohida e'tibor qaratgan. Uning Astrobodda hokim bo'lib turgan shahzoda Sulton Badiuzzamonga yozgan maktubidan mazkur masalaga oid tavsiyalari o'rin olgan. Unda bu xususda shunday fikrlar bayon qilinadi: "Yana ulkim, ul viloyatlarning bir kulliy ishi dahonalarning zabtidur. Bu mahaldakim, ko'ngul tilamasdek amre voqe' emas, dahonalarda andoq mazbut kishilar qo'yub, andoq mustahkam va mazbut qililsakim, nauzu billohkim, agar amre hodis bo'lsaki, mujibi taraddudi xotir bo'lsa, dahonalar tarafidin xotir bakulliy

jam' bo'lsa". Ya'ni u viloyatlardagi eng muhim ishlardan biri D.ni mustahkamlashdir. Bu vaqtda, ya'ni ko'ngil tilamaydigan ish yuz bermay turgan paytda, D.ga ishonchli kishilarni qo'yib, shunday mustahkamlash, mahkam qilib qo'yish kerakki, Xudo ko'rsatmasin, agar xavotir olishga sabab bo'ladigan ish yuz bersa, D. tarafidan xotir butunlay jam bo'lsa.

Yuqoridagi so'zlar shoirning aqlli, uzoqni ko'radigan, hushyor davlat arbobi sifatidagi qiyofasini namoyish etadi. Ayni paytda bu o'rinda N.ning uzoq yillik siyosiy-harbiy tajribasi ham o'zini ko'rsatadi. Ma'lumki, Sulton Husayn Boyqaroning siyosiy raqibi Yodgor Muhammad mirzoning hokimiyat u-n olib borgan kurashidagi yirik g'alabalaridan biri Astrobod D.sining egallanishi b-n bog'liq bo'lgan edi. Bu haqida manbalarda shunday ma'lumot beriladi: "Dastlab Jojirm nusratnishop xoqonning hashamatidan Eram gulistoni kabi toza ... edi, shu payt... zafarasarlik askargohda mirzo Yodgor Muhammad Astrobod dahanasida turgan amir Shayx Hasan Temurning rishtasini uzgan, amir Hasanning o'zi esa Shamoson qal'asi tomon qochgan va bir necha kundan keyin qal'adan chiqib, niyozmandlik qo'lini shahzoda Yodgor Muhammad davlati etagiga urgan, unga tamoman tobe'lik bildirgan, degan xabar tarqaldi". Astrobod D.sining mirzo Yodgor Muhammad tomonidan zabt etilgani ma'lum bo'lgandan so'ng Sulton Husaynning lashkarboshilari qochib, Yodgor mirzo tomoniga o'tib keta boshlaganlar va Sulton Husaynda qarshilik ko'rsatish u-n kuch qolmagan hamda chekinishga majbur bo'lgan. Yodgor mirzo uning orqasidan kelib, Mashhadni, so'ngra poytaxt Hirotni ham qo'lga kiritgan. Binobarin, N.ning D.ni mustahkamlash, ularga ishonchli odamlarni qo'yib, hushyorlik b-n qo'riqlash haqidagi tavsiyalari, ta'kidlari bejiz bo'lmagan. Bunda uning davlat arbobi sifatida bo'lib o'tgan voqealardan saboq olgani va to'g'ri xulosa chiqargani namoyon bo'ladi.

Ad.: Алишер Навоий. Муншаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Эргашев Қ. Некоторые аспекты государственной

деятельности Алишера Навои. – Т., 2009;
Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

DAHR ZOLI – N. she’riyatida ko‘p uchraydigan timsollardan biri bo‘lib, ko‘hna va makkor dunyo timsoli bo‘lgan qari kampir ramzi bo‘lib keladi. Ma’lumki, dunyoni qoralash, tanqid qilish – mumtoz adabiyotda asosiy o‘rin tutadi. Bu diniy-tasavvufiy qarashlar b-n bog‘liq. Unga ko‘ra, dunyoga ortiqcha mehr qo‘yish insonni Haq yo‘ldan ozdiradi, Parvardigoridan begonalashib, tubanlashuviga sabab bo‘ladi. Shuning u-n ham so‘fiyona adabiyotda dunyo ko‘pincha noz-u ish va b-n oshiqclarini yo‘ldan uradigan, lekin hech kimga vafo qilmaydigan xiyonatkor ma’shuqaga o‘xshatiladi; parangi-chachvon ichida go‘yoki sarvqad va go‘zal ko‘rinadigan, aslida esa qaddi bukchaygan, tishlari to‘kilgan qari kampirga qiyoslanadi; talabgorlarini sehr-u jodu b-n tuzoqqa tushirib, o‘z yo‘rig‘iga yurgizadigan, xohlagan ko‘yiga soladigan jodugar, alvasti, zol, ajuza qiyofalarida tasvirlanadi. Barcha yomonlik, yolg‘on, riyo timsoli bo‘lgani u-n ham shoir bir g‘azalida dunyoni islomdagi har to‘rttala mazhab b-n uch taloq qo‘yganini aytgan edi:

*Dahr zolin to‘rt mazhab birla qildim uch taloq,
Fard qildi bori mundoq kadxudoliqdin meni.*

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар.* – Т., 2011; *Ibrohimova M. O‘zbek mumtoz adabiyotida dunyo obrazi va badiiy talqini (qadimgi davrdan XV asrning I yarmigacha): Filol.fan.b.fals.dok... diss.* – Т. 2023.

E.O., M.I.

DEBOCHA (f. – muqaddima, so‘z boshi). D. kulliyot, devon, doston, tazkira, bayoz, shuningdek, nasriy asarlarga yoziladi. O‘zbek adabiyotida o‘z devoniga birinchi bo‘lib mukammal D. yozgan shoir N.dir. Munis, Ogahiy, Nodira, Faqiriy va boshqalar ham o‘z devonlariga D. yozganlar. D. shoir devonining qachon va qanday

sharoitda, qaysi g‘oyaviy-badiiy tamoyillar asosida tuzilgani, shoirning ijodi va biografiyasi haqida qimmatli ma’lumotlar beradi. Bizga N.ning ikki D.si ma’lum.

I. “B.B.” D.si. XV asrning 70-yy.i o‘rtalarida N. o‘zining birinchi devoni – “B.B.”ni tuzgan bo‘lib, unga mazkur devonning yaratilish tarixini keng bayon qiluvchi D. ham yozgan N. Alloh va payg‘ambar madhlaridan so‘ng asosiy muddaoga ko‘char ekan, bu D.da o‘zini kitobxonga shunday deb tanishtiradi: “Bu parishon ajzoning varaqnigori va bu oshufta avroqning qissa guzori, mehnat paymonasining jur‘achashi, malomat xumxonasining sabukashi, shaydoliq mahallasi-ning rasvosi va rasvoliq ko‘chasining shaydosi:

*Vafo bo‘stonining dostonaroyi,
Malomat bulbuli, ya‘ni Navoiy...*”

Mazkur D.da xabar berilishicha, N. bu davrda shoir sifatida keng shuhrat tutgan, ko‘ngliga kelgan har qanday fikrni hech qiynalmay, nazm ipiga olar, xalq esa uning she’riyati durdonalariga jonini fido qilar edi:

*Ko‘nglumda ne ma‘ni o‘lsa erdi paydo,
Til aylar edi nazm libosida ado.
Ul nazmg‘a jonini qilibon xalq fido,
Solurlar edi gunbazi gardung‘a sado.*

Lekin she’riy ijodda shunday katta salohiyatga ega bo‘lgan shoir, o‘z she’rlaridan devon tuzishga shoshmas, bunga hali erta deb hisoblar, uning muxlislari esa “ko‘p qatla bu ish irtikobig‘a iltimos va taklif qilur erdilar...” D.da N. hikoya qilishicha, kunlarning birida podshoh Husayn Boyqaro shoirga murojaat etib, darhol devon tuzishga kirishishni buyuradi va hech qanday uzr qabul etilmasligini ta’kidlaydi:

*...Tilarbiz bu parishon bo‘lsa majmu‘.
Ravon bo‘lkim, emastur uzr masmu‘.*

Odatda dil amri b-n ish tutadigan shoir xalqiga bunday “buyruq” (“amr”) malol kelishi,

kulgili tuyilishi tabiiy. Bu ahvolni izohlab, N. “B.B.” D.sida quyidagilarni yozadi: “Bu vojibul-itbo’ amr vuqu’idin va bu yasihhus-sukut hukm suduridin dud boshimg’a oshti va o’t dumog’ima tutoshti, xomam tili lol va tilim xomasi shikas-tamaqol bo’ldi. Ne shuru’ qilurg’a quvvat va ne uzr ayturg’a qudrat, g’oyat iztirob, balki iztiror-din voqiamg’a sodiq va o’z holimg’a muvofiq tilim bu baytqa mutakallim va ko’nglum bu navog’a mutarannim erdikim:

*Navoiy g’amg’a qoldi o’z kalomi jonfzosidin,
Aningdekkim, yetar bulbulg’a mehnat
o’z navosidin”.*

N. o’z devonini boshqalardan farqli o’laroq mukammal qilib tuzishga qaror beradi. M-n, boshqa shoirlar o’z devonlarida odatda qofiyasi bo’yicha arab alifbosining 28 harfiga g’azal bitgan bo’lsalar, N. 32 harfning hammasiga g’azal bitadi. Boshqa shoirlar devonlari ishqiy she’rlardan iborat bo’lsa, N. nasihatimiz (“nasihatoro va mav’izatoso”) she’rlaridan ham namunalar beradi.

D.da N. g’azallarining xarakteriga to’xtalib, baytlarning mazmunan bir-biriga bog’langan bo’lishini istaganini (“mazmunda matla’e voqe’ bo’lsa, aksar andoq bo’lg’aykim, maqta’g’acha surat haysiyatidin muvofiq va ma’ni jonibidin mutobiq tushgay”) aytadi. Shu b-n birga shoir devonida o’sha davr adabiy hayotida iste’molda bo’lgan barcha she’r turlaridan namunalar yaratishga intilgan va shunga amal qilgan.

Mazkur D.da N. o’z tarjimayi holiga oid qimmatli ma’lumotlarni berish b-n birga, o’z fikrlarini ko’p o’rinda saj’ b-n, qator hollarda she’rning masnaviy, ruboiy, fard shakllarida ifodalagan. D.da birgina ruboiydan 15 namuna borligi, mazkur D.ning boy badiiy qimmatga egaligini ko’rsatadi.

P. “X.M.” D.si. “X.M.”devonining D.sida xabar qilinishicha, N. “N.N.”ga ham maxsus D. yozgan (“...dog’i ikkinchi devonimdakim, “N.N.”g’a mashhurdur, rabt va tartib berib, debochasida sharh bilan aazzi as’hob va ajillay ah-

bob xizmatlarida arz qilib erdim...“). Ammo bu D.ning matni bizgacha yetib kelmagan.

N. tomonidan “X.M.” devoniga yozilgan D. adabiyotshunoslikka oid shu janrning eng mukammal namunasi. Bunda N. o’z ijodiy biografiyasining bir qancha muhim masalalarini yoritib bergan. N. xabar qilishicha, “B.B.” va “N.N.” devonlarini tuzgandan keyin ham ko’p she’rlar yozgan. Hayotda esa buning qator jiddiy sabablari bo’lgan. Ulug’ shoir bu to’g’rida majoziy iboralar b-n quyidagilarni ma’lum qiladi: “Ishqim oshubi, tug’yonida har subatkim yuzlanur erdi, chun bir hamdard rafiqim yo’q erdikim, dardimdin shammayi izhor qilg’aymen, biror bayt birla ul hol mazmunin nazm qilib, ko’nglumni xoli qilur erdim va jununum shiddati g’alayonida har oshubkim, ollimg’a kelur erdi, chun bir hamzabon mushfiqim yo’q erdiki, maxfiy o’tumni oshkor etaymen, biror matla’ bila ul ma’nini ado qilib, qattig’ holimni sharh etar erdim... Bu vosita bila oz vaqtda ko’p she’r aytili va har nav’nazm tegramga yig’ildi”.

N. shu xil muhim izohlar b-n turli davrlarda yozilgan, hajman buyuk she’riy merosini to’rt devondan iborat yig’ma devon – “X.M.”ga qanday joylashtirganini, bu to’rt devonga nima u-n “G’.S.”, “N.Sh.”, “B.V.”, “F.K.” deb nom qo’yganini izohlashga kirishadi. D.dagi bu ma’lumotlarsiz shoir devonining tuzilish tarixini, ko’p she’rlarining yozilish davrini bilish qiyin bo’lar edi. D.da N. o’zining qarigan chog’da turli xastaliklar tufayli qanday og’ir holatga tushgani to’g’risida quyidagilarni yozadi. Bu ma’lumotlarni boshqa manbalardan topish mushkul: “... bu bandag’a yosh ulg’ayg’on chog’da za’fe yuzlandi. Va ul za’f rishtasi rishtadek za’fliq paykarimg’a andoq chirmondiki, ul quyoshdek zamirg’a ravshandur. Holo mizojim istiqomatdin munharif va badanimda necha maraz muxtalifdur.

Kishi qo’ldamayin yeridin qo’parida ko’p ozor bo’lg’ay va aso madadi bo’lmag’uncha yeridin ko’tarmog’i dushvor...”

D.lardagi bu singari ma’lumotlar N. biografiyasini to’ldirishda, ko’p aniqliklar kiritishi tabiiy. N. D.lari katta ilmiy-tarixiy ahamiyatga ega

bo'lishi b-n bir qatorda yuksak badiiy qimmatga ega. Chunki ular shoirona did va zavq b-n yozilgan, keyingi devon tuzgan o'zbek shoirlari o'z D.larida N. an'alarini davom ettirdilar.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Сулаймонов Ҳ. Хазойин ул-маоний, текстларини ўрганиши ва наирга тайёрлашнинг асосий масалалари. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. 1-жилд., Зоҳидов В., Дебочанинг сири. Қаранг: В.Зоҳидов. Ҳаётбахш бадийят тароналари, – Т., 1975; Яна бир дебочанинг шаҳодати Қаранг: Зоҳидов В. Жаҳон бадийяти зарварақлари. – Т., 1980; Каримова Фариди. Ўзбек адабиётида дебоcha. Ўзбек тили ва адабиёти жилдлик. 1986, 6-сон.

Ab.H., F.K., M.A.

DEVONA XUSOMIY (1442, Xiva – 1505, Qorako'l) – forsig'o'y shoir. Bir necha muddat Samarqandda Xoja Ahror Valiy mulozamatida bo'lgan. Hirotga kelib, Jomiy nazariga tushadi. Jomiy, hatto uni yo'qlab turgan. N. uni "M.N."da qayd etib, quyidagi matla'sini keltirib o'tadi:

*Fig'on, ey do'ston, k-on la'li shirin
az havas moro
Bikushtu hech kas bar sar nayomad
juz magas moro.*

Tarj.: Ey do'stlar, fig'onkim, ul shirin lab yor havas yuzasidan bizni o'ldirdi-yu, pashshadan bo'lak hech kim (xabar olish uchun) boshimizga kelmadi.

Xorazm safari oldidan Shayboniyxon ham uning Qorako'ldagi xonaqohini ziyorat qilgan.

D.X. b-n suhbatda bo'lgan Hasanxoja Nisoriy uning ijodiga yuqori baho beradi: "She'rlari qiyomiga yetgan nafas va so'zlari yoqimli, go'zal". Shoirning o'zi ham iste'dodi b-n faxrlanib, bir g'azalida men so'z mulkining podshohi bo'libman, qo'shinim so'z asosida tartib berilgan deydi:

*Chun Husomiy shudaam podshahi mulki suxan,
Ba asosi suxan orasta shud lashkari mo.*

D.X. faqat hajviy yoki ijtimoiy mavzudagi she'rlar yozibgina qolmay, lirik she'rlardan iborat devoni ham bo'lgan. 1855-y. Muniriddin Abulsharaf Buxoriy tomonidan tuzilgan bayozda uning 222 ta g'azali keltirilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ҳасанхожа Нисорий. Музаққири аҳбоб. – Т., 1993; 310 (Тарж. изоҳи); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

"DEVONI FONIY" Ma'lumki, N. nafaqat o'zbek, balki fors-tojik tilida ham samarali ijod qilgan zabardast zullisonayn shoir hisoblanadi. U "X.M." devonlar turkumini tuzib bo'lgach, 1495–1500-yy.da forsiy tildagi ijod namunalarini ham to'plab, "Devoni Foniyy" ("Foniyy devoni")ni tartib berdi. Shoirning yigirma jildlik Mukammal asarlar to'plamiga asoslanadigan bo'lsak, bu devon ancha salmoqli bo'lib, 552 g'azal, 1 musaddas, 1 marsiya-tarkibband, 64 qit'a, 72 ruboiy, 16 ta'rix, 9 lug'z (chiston), 266 muammodan iborat. G'azallarning aksariyati mashhur fors-tojik shoirlarining she'rlariga tatabbu'lardan iborat. Jumladan, Hofiz Sheroziyning 237, Abdurahmon Jomiyning 52, Amir Xusrav Dehlaviyning 33, Sa'diy Sheroziyning 25 va boshqa shoirlarning ko'plab g'azallariga tatabbu'lar qilingan. O'zining forsiyda bitgan original g'azallariga "Mux-tara" va "Ixtiro" deb sarlavha qo'yilgan bo'lib, ularning soni 50 dan ortiq. Bundan tashqari, u forsiyda yana 2 ta qasidalar to'plami ham tuzgan. Ulardan biri "Sittayi zaruriya" ("Olti zarurat") deb nomlanib, 6 qasidani o'z ichiga oladi. "Fusuli arbaa" ("To'rt fasl") qasidalar turkumi esa yil fasllariga bag'ishlangan 4 qasidadan iborat. "S.Z." qasidalari S.Erkinov, S.Rafiddinov va H. Muxtorov kabi olimlar tomonidan nasriy tarjima qilingan bo'lsa, "F.A." qasidasi A.Habibullayev tomonidan nasriy o'zbekchalashtirilgan.

N.ning forsiy merosi Abdurahmon Jomiy, Abdulloh Hotifiy, Kamoliddin Binoiy, Davlatshoh Samarqandiy, G'iyosiddin Xondamir kabi mashhur zamondoshlari tomonidan yuksak baholangan. Shoirning o'zi "ko'p turluk dilkash adolar va dilpazir ma'nolar voqe'ligi" jihatidan forsiy asarlari ham xalq orasida mashhur bo'lib, zamondoshlar ularni sevib o'qishlarini aytadi.

"D.F." 1983–2004-yy.da MAT tarkibida hamda 2011-y. 10 jildlik TAT majmuasida nashr bo'ldi. Shuningdek, to'liq bo'lmasa-da Eronda, ayniqsa Ali Muhammad Xurosoniy tomonidan Dushanbeda "Devoni Foni" nomli asar nashr bo'ldi.

Shunga qaramay, haligacha biz bu muazzam merosning to'la she'riy tarjimasiga ega emasmiz. Turli yillarda G.G'ulom, Sh.Shomuhamedov, Habibiy, Chustiy, A.Hayitmetov, J.Kamol, N.Muhammad, H.S.G'ani, O.Bo'riyev, E.Ochilov, A.Parda kabi tarjimonlar Foni g'azal, qasida, qit'a, ruboiylaridan namunalar tarjima qilganlar. J.Kamol "Sittayi zaruriya" va "Fusuli arbaa"dan o'rin olgan jami 10 ta qasidani o'zbekchaga o'girdi.

"D.F."ning hozirda fanda Parijdagi 285, 1345, Tehrondagi 15002, Turkiyadagi 3850, 1952 raqamli qo'lyozmalari mavjud.

"D.F."ning she'riy tarjimasiga birinchi bo'lib G'afur G'ulom qo'l uradi. Shoir tavalludining 525 yilligi oldidan u "Bir qadah may izlabon ketdim bugun mayxonaga" va "Yaxshi bo'lg'ay olam ahlin qilmasang hech yodlarin" misralari boshlanadigan ikki g'azalini o'zbekchalashtirib, e'lon qiladi. Chunonchi, ikkinchi g'azal ramali musammani maqsur (foilotun foilotun foilotun foilun – – V – – – V – – – V – – – V –)da yozilgan bo'lib, tarjimon uni ayni vaznning o'zi bilan tarjima qilish orqali asliyatga ham shaklan, ham mazmunan muvofiq tarjima yaratgan:

*Harchi hastand ahli olam behki n-ore yodashon,
To ba xotir n-oyadat az yodashon bedodashon.*

*Yaxshi bo'lg'ay olam ahlin qilmasang
hech yodlarin,*

*Olmasang hech xotiringga yodlarin –
bedodlarin.*

Lekin birinchi g'azal hazaji musammani ax-rabi solim vaznida bo'lib, mutarjim uni ham ramali musammani maqsurda tarjima qilgan.

Fors-tojik adabiyotining bilimdoni va zabardast tadqiqotchisi, mohir va sermahsul tarjimon Sh.Shomuhamedov Foniyning "Tuhfat ul-afkor" qasidasi (qisqartirishlar bilan) hamda 9 qit'a va 10 ruboiysini barmoq vaznida tarjima qilgan.

She'riy tarjimaning dastlabki sharti asliyatga muvofiq vazn tanlashdan iborat. Vazn noto'g'ri tanlansa, ma'no har qancha to'g'ri berilmasin, bunday tarjima muvaffaqiyatli hisoblanmaydi. Chunki shakl o'zgarishi b-n she'rning ritmi, ohangi ham o'zgaradi, bir estetik voqelik boshqa estetik voqelikka aylanadi, shunga muvofiq, uning o'quvchiga o'tkazadigan ta'sir kuchi ham o'zgacha bo'ladi. Chunonchi, quyidagi qit'a ramali musammani maqsur vaznida yaratilgan bo'lib, Sh.Shomuhamedov uni 9 hijoli barmoq vaznida tarjima qilgan – 15 hijoli misralar o'zbek tiliga 9 bo'g'inli bo'lib ko'chgan. Natijada, asliyat mazmuni to'g'ri aks etgan bo'lsa-da, Navoiy qit'asiga xos ohang va joziba yo'qolgan, shoir uslubi o'zgarishga uchragan, fikrlarning zalvorli oqimi ixcham misralarda tezlashib ketgan, shunga muvofiq, shikoyat ohangi hukmga aylangan:

*Z-oshnoyon on qadar ranj-u alam didam, ki nest
Mayli on aknun, ki bo xud niz bosham oshno.*

*Dil xaroshu jon ano binad az eshon go'iyoy,
Hast yak nisf az xaroshi dil, digar nisf az ano.*

Tarj.: Do'stlardan shu qadar (ko'p) ranj-u alam ko'rdimki, endi hatto o'z-o'zim bilan do'st bo'lishdan ham yuragim bezillab qoldi. Ulardan ko'nglimga ozor-u jonimga azob etadi – go'yo-ki ularning bir qismi dilga ozor beruvchi-yu, bir qismi jonni azobga qo'yuvchi.

Habibullo Said G'ani "D.F."dagi 25 ta g'azalni o'z vazni, hatto ichki qofiyalanish tartibini saqlagan holda tarjima qilib, asliyat bilan birga alohida kitobcha shaklida e'lon qildi. Bu ulug' shoirning forsiy merosini tarjima qilib, o'quvchilarga yetkazish yo'lidagi jiddiy qadamlardan biri ekanligi shubhasiz. Albatta, tarjimon tarji-

mada shakl va mazmun mutanosibligini saqlash borasida bir qadar muvaffaqiyatga ham erishgan. Chunonchi, quyidagi muxtara' g'azal sariyi musaddasi matviyi maqsur (muftailun muftailun foilun – – VV – – VV – – V –) vaznida yozilgan bo'lib, tarjimon uni ayni vaznning o'zi orqali tarjima qilish b-n shakl va mazmun mutanosibligini tarjimada ham saqlay olgan:

*Mo ba kujo, zuhd-u ibodat kujo?
Mast kujo, taqvi-yu toat kujo? (18-28)*

*Qayda biz-u zuhd-u ibodat qani?
Mast qani, taqvi-yu toat qani?*

“D.F.” tarjimasi yo‘lidagi eng jiddiy qadamni O‘zbekiston Xalq shoiri, zabardast tarjimon Jamol Kamol qo‘ydi – u N.ning forsiy merosidan 200 g‘azal va 10 qasidani an‘anaviy vaznida – aruziy jilosi b-n tarjima qilib, alohida kitob holda nashr ettirdi. Uning Sharq mumtoz so‘z adabiyotini yaxshi bilishi, forsiy adabiyot tarjimasida katta tajriba to‘plab, yuksak mahorat hosil qilgani, eng muhimi, tiyatida sharqona ruh mavjudligi, o‘zi ham aruzda hassos g‘azallar, purma‘no ruboiylar va oshiqona muxammaslar yozib, qalami qayralgani Foniyy g‘azallari va qasidalar tarjimasi muvaffaqiyatini ta‘minlangan omillar sirasiga kiradi. Ba‘zi juz‘iy qusurlarini aytmaganda, bu tarjimalar, asosan, ham shakl, ham mazmun jihatidan asliyatga muvofiq chiqqan, eng muhimi, N. g‘azallariga xos mazmuniy teranlik va shakliy joziba, hassos tuyg‘ular mavji-yu otashin kechinmalar to‘lqini o‘zbekchada ham asliyatga munosib ravishda o‘z aksini topgan. Chunonchi:

*Olam xoham, ki nabvad mardumi olam dar o‘,
K-az jafoyi mardumi olam naboshad
g‘am dar o‘, –*

bayti b-n boshlanadigan ramali musammani maqsur vaznidagi muxtara' Foniyyning eng go‘zal va mashhur g‘azallaridan bo‘lib, uni Jamol Kamol o‘z vazni bilan maromida tarjima qilgan va tarjimada shakl va mazmun birligining yorqin namunasini yaratgan:

*Olam istarmanki, unda ahli olam bo‘lmasin,
Unda olam ahlining bedodidin g‘am bo‘lmasin.*

“D.F.” to‘liq tarjima qilinmagan bo‘lsa-da, bir necha g‘azal, ruboiy, qit‘a va qasidalarining ikki, hatto uch tarjima nusxasi paydo bo‘lgan. Bu hol ularni o‘zaro qiyoslab o‘rganish va asliyatga nisbatan yaqin tarjimani aniqlab olish imkoniyatini yaratadi. Masalan, Sh.Shomuhamedov shoir ruboiylaridan namunalar tarjima qilgan edi. Keyinchalik E.Ochilov va A.Pardalar mavjud 72 ruboiyning barchasini o‘zbekchalashtirdilar. Xuddi shunday N.ning Amir Xusrav Dehlaviyning Sharqda mashhur “Daryoyi abror” qasidasiga javoban ustoz Abdurahmon Jomiyga bag‘ishlab yozgan 99 baytlik “Tafakkur tuhfası” qasidasining ham uch tarjimasiga egamiz.

Ad.: Инжулар уммони. Т., 1988; Алишер Навоий. “Девони Фоний”дан. Т., 2006; Алишер Навоий. Фоний гулшани. Т., 2011; Очилов Э. “Девони Фоний”нинг ўзбекча таржималари || “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2011, № 1; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. – Т., 2018; Алишер Навоий: Комусий лугат. 1–2-жилдлар. – Т., 2016.

S.R., E.O.

DEVONIY (MUHAMMAD KOMIL ISMOIL DEVON O‘G‘LI) (1887–1938) – xivalik xattot, musiqashunos, naqqosh va shoir. D. amakisi Xudoybergan Muhrkan (1822–1920) qo‘lida tarbiya topgan, madrasada Muhammad Yusuf Doiy (1831–1909) oldida tahsil olgan. D. xushxat va xushxon bo‘lgani bois 15 yoshlarida saroyga ishga taklif qilinadi.

D. shoir sifatida devon tuzgan, g‘azallari turli bayoz va majmualarga kiritilgan. She‘riy devonlari qo‘lyozmalari va o‘zi kitobat qilgan husnixat namunalarini Sharq qo‘lyozmalari markazida saqlanadi.

D. N. va boshqa shoir g‘azal, muxammas va ruboiylardan tashkil topgan bayoz-qo‘lyozmani Movarounnahr nasta‘liq xat, fabrika qog‘ozida (1324/1906–07) Xiva xoni Muhammad Rahimxon-II buyrug‘i b-n ko‘chirgan.

Ad.: Бобожон Тарроҳ. Хоразм навозандалари/Наишргатайёрловчи Давлатёр Раҳим. – Т., 1994; Лаффасий. Тазкираи шуаро/Наишрга тайёрловчи П.Бобожонов. – Урганч, 1992; Муродов А. Марказий Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т., 1971; Матёқубов О., Болтаев Р., Аминов Ҳ. Ўзбек нотаси. – Т., 2009; ЎЗМЭ. 3-жилд. – Т., 2002.

Muh.A.

DEYCH Aleksandr Iosifovich – (1893., Kiyev – 1972., Moskva), rus yozuvchisi, adabiyotshunos, tarjimon. Kiyevdagi universitetni tugatgan, (1917), f.f. d-ri (1945), prof. (1922). D.A.I. bir qator ilmiy maqola, biografik qissalar va kitoblarni muallifi.

Ikkinchi Jahon urushi yillari O‘zbekistonda yashab, Informbyuroning vakili sifatida faoliyat ko‘rsatgan. Shu b-n birga O‘rta Osiyo Davlat universitetida (hozirgi O‘zMU) dars bergan. O‘zbek adabiyotini qunt b-n o‘rganib, “O‘zbekistonning faxri”, “Bugungi va o‘tgan kun” to‘plamlarida o‘zbek adabiyoti va madaniyatini yuksak baholagan, shuningdek, Bobur, Hamza, Fozil Yo‘ldosh, M.Shayxzoda singari qator ko‘zga ko‘ringan namoyandalari haqida fikr yuritgan. O‘zbekistonda D.A.I. adib Oybek b-n do‘stlashadi va hamkorlikda bir qancha ilmiy ishlar yaratgan. D.A.I. Oybekka 1957-y.da Moskvadan turib yo‘llagan maktubida: “Azizim Oybek, mening qarshimda Navoiy hazinasini namoyon etganingiz va o‘zbek xalqining dahosini sevishga sabab bo‘lganingizni hech qachon unutmayman”, deb yozadi.

D.A.I. N. tavalludining 500 yilligini nishonlashga katta hissa qo‘shdi. U “Ulug‘ o‘zbek shoiri” (1948) to‘plamida Oybek b-n hamkorlikda “Alisher Navoiyning g‘oyaviy olami” maqolasini e‘lon qildi. Unda N.ning “Xamsa”si misolida shoir dunyoqarashi tahlil etilib, “Xamsa”ga bir butun badiiy asar sifatida qaralgani tadqiqotning yutug‘ini ta‘minlagan.

D.A.I.ning “Alisher Navoiy va uning davri” (“Новый мир”, 1948-y., №5, 232-250-betlar) maqolasi ham Oybek b-n birga yozilgan bo‘lib, temuriylar hukmronligi va bu davrda ilm-fan, adabiyot va san‘atning rivoji masalalarini yoritishga bag‘ishlangan. 1948-y.da Moskvada nashr etilgan N.ning “Tanlangan asarlar”i D.A.I.ning umumiy tahririda yuzaga kelgan bo‘lib, so‘zbo‘shi va izohlar ham D.A.I. (Oybek b-n) qalamiga mansubdir. Shu yil L.Penkovskiyning tarjimasida e‘lon qilingan N.ning “F.Sh.” dostoni D.A.I.ning kirish maqolasi (“Haqiqatga aylangan xayol” – “Мечта ставшая действительностью”) b-n boshlanadi. Olim N. asarlarining rus tiliga qilingan tarjimalari haqida fikr yuritib, “O‘zbek she‘riyatining bebaho hazinasini” (“Огонёк”, 1943, №50-51), “Navoiy asarlarining ruscha tarjimasini haqida” (“Правда Востока”, 1948-y. 24-aprel) kabi maqolalar yozgan.

D.A.I.ning Oybek b-n hamkorlikda yaratgan “Alisher Navoiy” (tanqidiy-biografik ocherk) asari (1968) olimning N. ijodi bo‘yicha amalga oshirgan barcha tadqiqotlarining umumlashmasidir. Rus tilida chop etilgan bu asar bir necha bobdan iborat bo‘lib, unda Hirotning N. davridagi shon-shuhrati, shoirning hayot yo‘li, N. va Husayn Boyqaro munosabatlarini aks ettiruvchi xalq afsonalari, shoir lirikasi, “Xamsa”, N.ning g‘oyaviy-adabiy qarashlari kabi masalalar yoritiladi, N.ning “Xamsa” yaratgan salafarlari va zamondoshlari, umuman, shoir asarlaridagi zamon va makon, birlik va umumiylik, bilish nazariyasi kabi falsafiy mushohadalar talqin qilingan. Mazkur asar N. tavalludining 525 yilligiga munosib tuhfa bo‘lib, N. hayoti va ijodining rus hamda boshqa xalqlar orasida keng ommalashuviga sabab bo‘ldi.

Ad.: Айбек., Ал. Дейч. Алишер Навои (критико-биографический очерк, 1968; Айбек., Дейч А. Мир идей Алишера Навои. Сб. “Великий узбекский поэт”, 1948; Саъдинов М. Оқибат. – “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1988, 22 май.

Sh.R.

DEHLAVIY XUSRAV (taxallusi; ismi – Yaminiddin, kuniyati – Abulhasan) (1253, Patyoli – 1325, Dehli) – mashhur forsiy zabon shoir, mutafakkir, olim, bastakor, Kesh (Shahrisabz)ning lochin urug‘idan bo‘lgan otasi Sayfuddin Mahmud mo‘g‘-

ullar xurujidan qochib, turkiy sulolalar hukmronlik qilayotgan Hindistonga boradi. Dehli sultoni Shamsuddin Eltutmish xizmatiga kirib, uning harbiy a‘yonlaridan birining qiziga uylanadi. Yaminiddin Dehli yaqinidagi Patyoli qal‘asida tug‘iladi. 8 yoshida otasi mo‘g‘ullarga qarshi jangda halok bo‘lib, o‘z davrining fozil kishilari qatoriga kirgan bobosi Imodulmulq qo‘lida tarbiyalanadi. Uning shaxs va shoir sifatida shakllanishida onasi Davlatnoz begimning ham xizmati katta. Xushxat bo‘lgani u-n xattot qilish maqsadida otasi uni dastlab Qozi Sa‘duddin Muhammad ixtiyoriga bergan edi. Lekin bolaning she‘r yozishga mayli kuchli ekanini ko‘rgan ustoz va bobosi uni shoir Xoja Aziziddin tarbiyasiga topshiradilar. Yoshligidan alohida qobiliyati b-n ajralib turgan Yaminiddin o‘sha zamonning asosiy fanlari bo‘yicha keng va chuqur bilib olib, turk, fors, arab va hind tillarini mukammal o‘zlashtiradi. Shoir, olim, bastakor sifatida tanilgan D.X. saroy xizmatiga jalb qilinadi. U o‘z hayoti davomida 9 ta hukmdorni ko‘rib, shulardan 7 tasi huzurida xizmat qilgan. Nosiriddin Bug‘roxon, Muiziddin Kayqubod, Jaloliddin Feruzshoh, Alouddin Xiljiy, Qutbiddin Muborakshoh, G‘iyosiddin Tug‘luq shular jumlasidandir. Xususan, Jamoliddin Feruzshoh davrida u yuqori mansabga ko‘tarilib, Amir unvoniga sazovor bo‘lgan. U Hasan Dehlaviy b-n birgalikda 5 yil Multonda – Muhammadqoon saroyida ham xizmat qiladi. Ular 1285-y.da Sultonning mo‘g‘ullarga qarshi urushida qatnashib, asir ham tushadilar, lekin qandaydir tasodif tufayli qutulib qolishadi. O‘zining ma‘lumot berishicha, shoirning 5 o‘g‘il, 1 qizi bo‘lib, ular orasida Malik Ahmadgina fazl-u adabi b-n o‘z davrida e‘tibor qozongan. D.X. umrining oxirida saroy xizmatini tark etib,

chishtiya tariqatining mashhur shayxi Nizomiddin Avliyoga murid tushadi, tariqat bosqichlarini bosib o‘tib, valiyulloh maqomiga erishadi. Shohona Xusrav ismidan voz kechib, faqirona Muhammad Kosales nomini oladi. Davlatshohning yozishicha, “suluk davomida podshohlar madhini she‘rlar devonidan mahv etadi”. U Nizomiddin Avliyoning oyoq tomoniga dafn etilgan.

D.X. o‘zining turkiy nasabi b-n hamisha faxrlangan, she‘rlarida bu haqda qayta-qayta g‘ururlanib yozgan, Hindiston ham uni Turkiston o‘lkasining bir fozil o‘g‘loni sifatida qabul qilgan. Pir-murshidi Shayx Nizomiddin Avliyo ham uni “Turkulloh” – “Alloh yaratgan turk” sifati b-n ulug‘laydi. Shayx aytar ekanki: “Qiyomat kuni har kishi bir nima bilan faxr etadi. Men esa ana shu turk – Xusrav ko‘ksining kuyugi bilan faxrlanaman!”

“S.I.” dostoni xotimasida N. ham uni “turki hindilaqab”, ya‘ni asli turkiy qavmga mansub bo‘lishiga qaramay, hind shoiri sifatida mashhur bo‘lgan deb ta‘rif beradi:

*Yana Xusrav – ul turki hindi laqab –
Ki, so‘z birla oldi Ajamto Arab.*

D.X. Nizomiy “Panj ganj”iga birinchi bo‘lib muvaffaqiyatli javob yozgan. N. uni asarlarida *Hind sohiri (sehrigari)* deb ta‘riflaydi.

N. o‘z “X.”sini yaratishda Nizomiy b-n bir qatorda, D.X. dan ham kuchli ta‘sirlangan, har bir dostoni muqaddimasida uni ustozlari qatorida ehtirom b-n tilga olib, ijodiga yuksak baho bergan. Chunonchi, “H.A.”da uni so‘z iqlimining shohi, deb ulug‘lasa, “F.Sh.”da Qaqnusga o‘xshatadi; “L.M.”da Hind sehrigari sifatini bersa, “S.S.”da uning “Xamsa”sini ma‘nolar jahoni, deb ta‘riflaydi. “S.I.”da esa tatabbu‘navislik an‘anasini boshlab bergan sohr so‘z san‘atkori sifatida vasf etadi. Asar nihoyasida so‘z b-n Ajam-u Arabni olgan D.X. Jomiy b-n birga tushida “X.”ni yakunlagan N.ni qo‘lida tutib, Nizomiy oldiga olib boradilar:

*Tutub Jomiy-u Xusrav iki qo‘lum,
Nizomiy sari boshladilar yo‘lum.*

N. shoirni “N.M.” asarida avliyolar qatorida tilga oladi. Uning ishq-u muhabbat maslagidan bahravarligi va bag‘oyat vajd-u hollik ekani she‘rlaridan bilinib turishini ta’kidlaydi. N. ta’biri b-n aytganda, u ustoz hamrohligida “tayyi arz tariqi bila” muborak haj ibodatini ado etib qaytgan. Tushida 5 marta Muhammad (s.a.v.)ni ko‘rgan. U, hatto Xizr (a.s.)ni ham tush ko‘rib, o‘z og‘ziga muborak og‘zining suvini solishini so‘raydi. Lekin Xizr (a.s.) bu davlat Sa‘diyga muyassar bo‘lganini aytadi. Bundan Shayx Sa‘diyning she‘riyatdagi maqomi qanchalik yuksakligi anglashiladi. Amir Xusrav bu javobdan ma’lul bo‘lib, ko‘rganlarini ustoziga bayon qiladi. Shayx Nizomiddin Avliyo o‘z og‘zining suvini shoirning og‘ziga soladi va uning barakatidan Xusrav oliy ma’naviy darajalarga yetadi.

“M.Q.”da esa “ishq ahli guruhining pokbozi va pokravi” deb lutf etgan.

“Anga ishq-u muhabbat mashrabidin choshni tamom bor emish. Andoqki so‘zlaridin zohirdurki va bag‘oyat vajd-u holliq erkandur”, – deydi yana.

“Haqiqat ishqbozligini majoz shevasida beza-gan, balki haqiqatning zebo keliniga ishqibozlik qilgan, go‘zal ash‘ori b-n telba oshiqqlar yarasiga tuz sepgan, xastalarning shikasta dillarini xusravona zamzamasila mayxush etgan (zotdir)”, – deb yozadi D.X. ham.

D.X. ijodining ilk bosqichida Sultoniy taxallusi b-n qalam tebratgan. Dehlida yashagani u-n keyin Dehlaviy taxallusini oladi. Bu sermahsul shoir Sharq adabiyotining, deyarli, barcha janrlarida o‘z kuchini sinab ko‘rib, forsiy she‘riyatni yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqdi. U na-faqat she‘riy, balki nasriy asarlar ham yozgan. O‘zining aytishicha, merosi 400 ming baytdan ko‘p, 500 ming baytdan kamroq. U jami 99 ta asar ijod qilgan deyishadi. U forsiydan tashqari, urdu, hind va arab tillarida ham asarlar yozgan.

Sermahsul hayoti davomida yozgan ulkan she‘riy merosini umr fasllariga moslab, 5 devon tartib bergan shoir Sharq adabiyotida devon tuzish an‘anasini boshlab berdi. Keyinchalik Jomiy va N. o‘zlarining buyuk salaf-lari an‘anasini davom ettirib, devonlarini shu tartibda tuzdilar.

Bu devonlar “Tuhfat us-sig‘ar” (“Yoshlik tuhfa-si”), “Vasan ul-hayot” (“Umr o‘rtasi”), “G‘urra-t ul-kamol” (“Kamolot ibtidosi”), “Baqiyayi naqi-ya” (“Saralarning sarasi”), “Nihoyat ul-kamol” (“Kamolot nihoyasi” deb atalib, umumiy hajmi 32645 bayt. Shoirning 2000 dan ortiq g‘azal, 300 atrof-dagi qasida, 20 ga yaqin masnaviy, 1200 dan ziyod ruboiy, 500 tacha qit‘a va boshqa janr-lardagi asarlari ushbu devonlardan o‘rin olgan. U g‘azalda Sa‘diy, qasidada Sanoiy, Anvari-y, Xoqoniy, dostonnavislikda Nizomiyni o‘ziga ustoz deb bilgan.

Nizomiy Ganjaviy “Xamsa”siga javob yozish b-n xamsanavislik an‘anasini boshlab bergan. Uning 1299–1302-yy.da yozilib, Aloud-din Xiljiyga bag‘ishlangan “Xamsa”si quyidagi dostonlarni o‘z ichiga oladi: “Matla’ ul-anvor” (“Nurlarning chiqish joyi”), “Shirin va Xusrav”, “Majnun va Layli”, “Oyinai Iskandariy” (“Iskan-dar oyinasi”), “Hasht bihisht” (“Sakkiz jannat”). U Nizomiy dostonlarining shakli va syujeti, ob-razlar silsilasini saqlagan holda, ularni o‘ziga xos talqin etdi va yangi mazmun b-n boyitdi. Nizomiy dostonlari shoir dunyoqarashining kengligi va bi-limining teranligini namoyish etsa, D.X. “Xam-sa”si ruhiyat teranligi va qalb boyligini ko‘z-ko‘z qiladi. Nizomiy dostonlarida tafakkur va tuyg‘u omixtaligining ajoyib nisbatini ko‘rsak, D.X. “Xamsa”sida inson qalbining nozik tebranish-lari va badiiyat uyg‘unligining hassos va go‘zal tasvirlariga duch kelamiz. Aynan san‘atkorona ishlanganligi u-n ham D.X. “Xamsa”si o‘zidan keyingi shoirlarga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Xalaf-lari g‘oya va mazmunda Nizomiyga ergashsalar ham, shakl va badiiyatda D.X.ga izdoshlik qildil-ar. Jomiyning “Bahoriston”da e’tirof etishicha, hech kim Nizomiy “Xamsa”siga D.X.dan o‘tkazib javob yozolmagan.

Bundan tashqari, u “Qiron us-sa‘dayn” (“Ikki saodatli sayyoraning uchrashuvi”), “Mif-toh ul-futuh” (“G‘alabalar kaliti”), “Duvalroniy va Xizr-xon”, “No‘h sipehr” (“To‘qqiz falak”), “To‘g‘luqnoma” dostonlarini ham yozgan. 5 ri-soladan iborat “E‘jozi Xusraviy” (“Xusrav mo‘-jizasi”) nasriy asari esa adabiyot nazariyasi ma-

salalaridan bahs etadi. Uning “Manoqibi Hind” (“Hind manoqibi”) va “Tarixi Dehli” (“Dehli tarixi”) nomli tarixiy asarlar yozganligi haqida ham ma’lumotlar bo’lsa-da, ular hozircha topilgan emas. O‘z davrining nuqtadon va mashhur bastakori sifatida musiqaga bag‘ishlab yozgan risolasi ham bizgacha yetib kelmagan. Ko‘plab kuylarni unga nisbat beradilar.

N. “M.L.”da forsiy shoirlar devonidan o‘qimagani haqida aytadi va D.X. devoniga maxsus to‘xtalib, shunday ta’rif beradi: “Bataxisis, ishq-u dard ahlining rahbar va peshvari Amir Xusrav Dehlaviy devonikim, oshiqlikda dard-u niyoz va so‘z-u gudoz tariqin ul muntashir qildi va oning ishq-i mash’alidin bu partav olami tiyra xokdonig‘a yoyildi”. N. shu asarida xabar berishicha, Amir Xusrav “Daryoyi abror” nomli forsiy qasida yozadi va unga Jomiy “Lujjat ul-asror” qasidasi b-n javob beradi. N. esa har ikkala aziz insonga “niyozmandlig‘ va gadolig‘ yuzidin” tatabbu’ qilib, “T.A.” qasidasini bitadi. Jomiy “Bahoriston” tazkirasida N. qasidasining matla’sini keltirib, uni maqtaydi. Shuningdek, Amir Xusravning “Mir’ot us-safo” qasidasiga “xalloq ul-maoniy” Xoqoniy Shirvoniy va Jomiyilar tatabbu’ qilgani va N. har ikkala “buzrugvor”ga tatabbu’ qilib, “Nasim ul-xuld” qasidasini yozganini ham qayd etadi.

D.X. o‘z asarlarida barcha zamonlar u-n muhim bo‘lgan ko‘plab ijtimoiy-axloqiy masalalarni badiiy talqin qilgan. Odil podsho orzusi, davlat mustahkamligi va mamlakat farovonligi, raiyat tinchligi, ma’rifat tantanasi, komil inson muammosi kabi g‘oyalar shoir asarlarining asosiy mazmun-mohiyatini tashkil etadi. Shoirning ilohiy va dunyoviy ishq avj pardalarda tarannum etilgan, ezgulik va yovuzlik, ma’rifat va jaholat, qanoat va tama, saxiylik va baxillik, do‘stlik va dushmanlik, to‘g‘rilik va egrilik, xalqparvarlik va xudbinlik, kamtarlik va takabburlik, samimiyat va riyokorlik singari azaliy va abadiy mavzular hassoslik b-n yuksak badiiyat rishtasiga tizilgan asarlari asrlar davomida o‘z ahamiyatini yo‘qotmay, bil’aks, borgan sari kengroq o‘quvchilar ommasining estetik ehtiyojini qondirib,

ma’naviy dunyosini boyitib kelmoqda. Badiiy so‘zning beqiyos qudratini namoyon qilgan bebaho asarlari ijod ahli u-n buyuk mahorat maktabi hisoblanadi. Shaklan go‘zal va mazmunan teranligi, jo‘shqin ruhi, jozib ohangi va yuksak badiiyati shoir asarlarining keng shuhrat qozonishi va abadiyatini ta’minlagan omillar sirasiga kiradi. Katta hayotiy tajriba va yuksak badiiy mahorat, beqiyos samimiyat va teran falsafiy mazmun, nafis shakl va ohorli tashbehlar, shoirona shavqu zavq, musiqiylik va ta’sirchanlik ajib bir tarzda uyg‘unlashib ketganligi jihatidan she’rlari xalq maqol-matallari kabi jaranglaydigan hikmatlarga boyligi tufayli D.X. ham Sa’diyga o‘xshab axloq muallimi sifatida ulug‘lanadi.

D.X. Hindistondagi forsiyzabon adabiyotning zabardast namoyandasi hisoblanadi. U rang-barang mavzu va janrlardagi badiiy yuksak asarlari b-n Hindistondagi forsiyzabon adabiyotning tamal toshini qo‘ydi. Uning ijodi tufayli Xuroson va Movarounnahr so‘z san’atida mavjud bo‘lgan barcha janrlar Hindiston adabiyotiga kirib bordi. Shoir ijodi Xuroson va Movarounnahr adabiyoti b-n Hindiston forsiyzabon adabiyotini o‘zaro bog‘lagan ko‘prik bo‘ldi. U qaysi janrda qalam tebratmasin, lafziy va ma’naviy san’atlarni mahorat b-n qo‘llab, o‘sha janrning ustoz darajasiga ko‘tarildi. Hind shoiri Nayyar: “Hindistonda fors she’riyati lochin urug‘idan bo‘lgan turkdan boshlanib, oybek urug‘idan bo‘lgan turkda nihoyasiga yetdi”, – deyishi bejiz emas. Bunda D.X. va Mirzo G‘olib ko‘zda tutiladi.

Shoir asarlarining umuminsoniy ahamiyati hisobga olinib, YUNESKO qaroriga muvofiq 1973-y.da D.X. ning 700 yilligi xalqaro miqyosda keng tantana qilingan.

D.X. o‘zidan keyingi Sharq adabiyotiga kuchli ta’sir o‘tkazgan mashhur so‘z san’atkorlari jumlasiga kiradi. Shoir asarlari o‘zbek xalqi orasida ham keng tarqalgan. “X.”si va devonlari qo‘lyozmasi ko‘plab ko‘chirilgan. Xususan, XV asr Hirot adabiy muhitida D.X. juda mashhur bo‘lgan. M-n, Husayn Boyqaro D.X. ning 18 ming baytdan iborat muxtasar devonini ko‘chirtirgan. Samarqand va Toshkentdagi she’riyat

majlislarida ham shoir ijodi bahs-u munozara obyektiga aylangan. Zayniddin Vosifiy “Badoye’ ul-vaqoye” asarida 1515–1525-yy.da Toshkentdagi adabiy davralarda D.X. ijodi xususida qizg’in tortishuvlar bo‘lib turganligi xususida yozgan. N. o‘z “X.”sini yaratishda Nizomiy b-n bir qatorda, D.X. dan ham kuchli ta’sirlangan, har bir dostoni muqaddimasida uni ustozlari qatorida ehtirom b-n tilga olib, ijodiga yuksak baho bergan. M-n, “H.A.”da uni so‘z iqlimining shohi deb ulug‘lasa, “F.Sh.”da Qaqnusga o‘xshatadi; “L.M.”da Hind sehrgari sifatini bersa, “S.S.”da uning “Xamsa”sini ma’nolar jahoni deb ta’riflaydi. “S.I.”da esa tatabbu’navislik an’anasini boshlab bergan shoir so‘z san’atkorlari sifatida vasf etadi. Asar nihoyasida so‘z b-n Ajam-u Arabni olgan D.X. Jomiy b-n birga tushida “Xamsa”ni yakunlagan N.ni qo‘lida tutib, Nizomiy oldiga olib boradilar:

*Tutub Jomiy-u Xusrav iki qo‘lum,
Nizomiy sari boshladilar yo‘lum.*

N. “D.F.”da 32 ta g‘azaliga tatabbu’ bitib, uning tavrida bir g‘azal yozgan. Falsafiy-tasavvufiy mavzudagi “Daryoi abror” (“Pok kishilar daryosi”) qasidasiga javoban “Tuhfat ul-afkor” (“Tafakkur tuhfasi”) qasidasini yaratgan.

Ogahiy “Hasht bihisht” dostonini nasrda o‘giran. Keyingi davrda shoir asarlarini Vasfiy, Chustiy, Sh.Shomuhamedov, J.Kamol, N.Muhammad, J.Suvonqulov, E.Ochilov kabi tarjimonlar tarjima qilganlar. Sh.Shomuhamedov, M.Imomnazarov, H.Homidiy, M.Baqoyev, B.Musayev, M.Imomnazarov, I.Nizomiddinov, J.Mirsaidov, M.Kenjabeq, G.To‘ychiyevalar shoir hayoti va ijodi yuzasidan turli darajada tadqiqotlar olib borganlar. Shoir asarlaridan namunalari o‘zbek tilida bir necha marta chop etilgan

Ad.: Аlisher Navoiy. ТАТ. 10 жылдик, 6-7-8-9-10-жылдлар. – Т., 2011; Хусрави Деҳлавий. Мунтахабот. – Д., 1960; Амир Хусрави Деҳлавий. Осори мунтахаб. Дар 4 жылд. – Душанбе, 1971–1975; Амир Хусрав

Деҳлавий. Ҳикматлар. – Т., 1973; Инжулар уммони. – Т., 1988; 333 рубоий. – Т., 1991; Амир Хусрав Деҳлавий. Рубоийлар // Минг бир рубоий. – Т., 2009; Амир Хусрав Деҳлавий. Рубоийлар // Донишмандлар тухфаси – Т., 2009; Амир Хусрав Деҳлавий. Ёр васли. – Т., 2011; Абдурахмон Жомий. Баҳористон. – Т., 1997; Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. – Т., 1981; Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII–XIV. – Душанбе, 1983; Ҳомидий Ҳ. Кўҳна Шарқ даргалари. – Т., 1999; Имомназаров М. Жаҳон тан олган шоир // “ЎЗАС”, 2003, 17 октябрь; Очиллов Э. Соҳир сўз санъаткори // Барҳаёт сиймолар. – Т., 2012.

E.O., S.R.

DEHLAVIY HASAN – (1254–1338) fors-tojik adabiyotining Hindistonda etishgan iste’dodli namoyandalaridan biri. She’riy devon sohibi. “Ishqнома”, “Favoyid ul-fuod” kabi asarlarning ham muallifi. H. – Dushanbe, xususan, g‘azalchilik taraqqiyotiga o‘z hissasini qo‘shgan shoir.

N. yashab ijod qilgan XV asrning ikkinchi yarmida Xurosonda, xususan, Hirot adabiy muhitida D.H. she’rlari ham ko‘p o‘qilgani va uning yuzasidan ayrim vaqtlarda adabiy bahslar yuz bergani ma’lum. N. “X.M.” asarida kunlarning birida shunday bir majlisda D.H.ning:

*Misoli qatrayi boron sirishki man hama dur shud,
Chunin osor dihad, alhaq, tului chun tu suhayle, –*

degan baytning matni yuzasidan qattiq bahs bo‘lib o‘tganini, bu baytda “dur bo‘ldi” (“dur shud”) iborasini “xun bo‘ldi” (“xun shud”) deb o‘zgartirishga hojat yo‘qligini, bu bahsda Jomiy N.ning fikrini qo‘llab-quvvatlaganini xabar qiladi.

N. “N.M.” asarida D.H. biografiyasi va ijodiga uning o‘z zamondoshlari b-n, xususan, Amir D.H. b-n munosabatlariga maxsus to‘xtalib, hind tarixchilaridan birining D.H. axloqiy qiyofasi, insoniyligi, shoirona tabiati haqida: “... majolis latofat va zarofatida va aql istiqomati va sufiya tariqida, qanoat luzumi va e’tiqod pokligi va taj-

rid va tafrid tavrida va olamda har ne kelsa, xush bo‘lmoq va xush o‘tkarmoq tariqida andoq kishi oz ko‘rubmen”, – deganini ta’kidlab o‘tgan.

D.H. she’riyatini, xususan, uning she’riy devonini N. sinchiklab o‘rgangan, uning g‘azallariga forsiy tilda tatabbu’lar ham bog‘lagan. N. ning “Munavvar ast ba ro‘yi tu didayi jonam...”, “Garchi baloyi xumor kard fuzun huzni man...”, “Chun shuda sharmanda ro‘yi oftob az ro‘yi tu...” kabi misralar b-n boshlagan g‘azallari, hatto o‘zbek tilidagi bir qancha g‘azallari D.H. g‘azallariga tatabbu’ formasida yaratilgan. N. D.H. she’riyatidan katta ma’naviy ozuqa olgan, shuning u-n uning she’riyatidagi ayrim obrazlardan ijodiy foydalanishga harakat qilgan. D.H. ning N. kabi muxlislari harakati b-n XV asrning ikkinchi yarmida shoir devoni bir necha nusxalarda ko‘chirtirilgan. Ularning ayrim namunalari hozir Abu Rayhon O‘zR FA Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalari fondida saqlanmoqda.

N.ning D.H. ga hurmat va e’tiqodi, ayniqsa, “X.”ning so‘nggi dostoni – “S.I.”da yorqin namoyon bo‘lgan. N. ulug‘ “X.”ni yozishni tugallab, bir dam ko‘zini yumib, xayolga beriladi. Ko‘z oldida shoirlar to‘plangan ajoyib bir bog‘bo‘ston paydo bo‘ladi. N. o‘sha bog‘ tomon borar ekan, “shoirvash”, “jamoli xush-u xay’ati dil-kash” bir odam kutib oladi. Bu D.H. edi. U N.ni shoirlar majlisiga taklif qiladi va boshlab boradi. Bu majlisda ulug‘ dostonnavislardan Abulqosim Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Shayx Sa’diy, Unsuriy, Sanoiy, Xoqoniy, Anvari, Jomiy, savlat to‘kub, N.ni kutib o‘tirishgan va uni o‘zbekcha “X.”ni yozib bo‘lishi munosabati b-n tabriklamoqchi ekan. Bu o‘rindagi N. tasvirida D.H. shirinso‘z, mehribon mezbun – shoir qiyofasida gavdalanitirilgan. Bino-barin, N.ni D.H. ning yaxshi shoirligigina emas, insoniyligi ham o‘ziga mahliyo etgan. Shuning u-n D.H. ni N.ning unutilmas salafaridan biri deb hisoblashga haqlimiz.

Ad.: Алишер Навоий, Садди Искандарий. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ҳасани

Деҳлавий. Мунтахабот. – Душанбе, 1965; Ҳайитметов А. Алишер Навоий ва Ҳасан Деҳлавий. (Қаранг: “Навоий ва адабий тасир маалалари”. Мақолалар тўплами.) – Т., 1968.

Ab.H.

DEHLI – Hindiston poytaxti. Shimoliy Hindiston hududida Jamna daryosi bo‘yida joylashgan. VIII asrning birinchi yarmida paydo bo‘lgan, deb hisoblanadi. O‘rta asrlarda Hindistonning muhim madaniy, iqtisodiy, siyosiy markazi hisoblangan. D. sultonligi vujudga kelgan vaqtdan boshlab (XIII asr boshi) poytaxt bo‘lgan. Boburiylar davrida ham poytaxtlik maqomini saqlagan.

D. shahri nomi va u b-n bog‘liq qaydlar N. asarlarida uchraydi. Jumladan, “S.I.”da D. Hindistonning poytaxti ekani aytilib, Hind royi Iskandarni D.da ziyofat qilmoqchi bo‘lgani, lekin Iskandar buni rad etgani hikoya qilinadi:

*Dedilarki: “Dehli erur poytaxt,
Munosibdurur tortmoq anda raxt”.*

*Dedi shahki: “shahr ichra sig‘mas sipoh,
Kerak beshada elga oromgoh”.*

D. N.ning “N.M.” asarida ham ko‘p bor zikr etilgan. Mavlono Fahriddin Zohid zikrida “Dehli shahrida sokin erinish” deb ma’lumot beriladi. Alouddin Kirmoniy zikrida N. uni “Dehli, balki Hindiston mulkining afzali” deb ta’riflaydi. Qozi Shafiuddin Buxayro haqida “Dehlining qozisi ... erdi”, – deb yozadi. Qirq abdol zikrida ularning dunyo kezib yurib, D.ga borib to‘xtaganliklari va umrlarining oxirigacha shu yerda bo‘lganliklari aytib o‘tiladi. Bulardan boshqa ko‘p o‘rinlarda ham bir qator Hind mashoyixlari zikrida ayrimlarining D.da yashagani yoki mozori D.da ekani qayd etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; ЎзМЭ, 3-жилд. – Т., 2002; Гопал Сингх. География Индии. – М., 1980.

Q.E.

DEHXUDO Aliakbar (1878–1956, Tehron), olim, yozuvchi, siyosiy jurnalist va Eron FA aʼzosi. Otasi Qazvin viloyatidan. D.A. – Tehron madrasalarida taʼlim oladi. Ikki yil Venada yashab, fransuz tilini oʻrganadi va 1906-y. – Tehronga qay-

tadi. U bir muddat “Suri Isrofil” gazetasini nashr qildiradi. Sheʼr va maqolalar yozib turadi.

Birinchi jahon urushidan soʻng D.A. siyosiy ishlardan oʻzini chetga olib, ijod b-n shugʻullanadi. U Abu Rayhon Beruniy hayoti va ijodi haqida tadqiqot ishi olib borib, yaxshi natijalarga erishadi. Shu b-n uning hayotida yangi davr boshlanadi, D.A. Manuchehri Domgʻoniy, Nosir Xisrav, Masʼud Saʼdiy Salmon, Farrux Seyistoniy, Saidhasan Ashraf, Hofiz Sheroziy va boshqa shoirlar devonlarini sharh, lugʻat, zarbulmasal va hikmatlarni oʻz ichiga olgan “Amsoli hikam” (4 jildlik) kitobini nashr ettiradi. D.A. boshchiligidagi salmoqli ishlaridan biri “Lugʻatnoma” nomli katta hajmdagi ensiklopedik loʻgʻatidir. Bu ulkan asar D.A. vafotidan keyin nashrga tayyorlangan, lekin “Dehxudo loʻgʻatnomasi” deb yuritiladi. “Dehxudo sheʼrlari majmuʼasi” (1955) va “Fransuz va forsiy” lugʻati ham D.A. vafotidan keyin nashr ettirilgan.

D.A. N. hayoti va ijodi haqida maʼlumot berib, “Alisher ibn Ulus yo Kichkina-Navoiy Chigʻatoyi va mulaqqab ba Nizomiddin, donishmand va shoir buda...majlisi vay majmaʼu ulamo va fuzaloyi on roʻzgor bud... osori xayriya bisyori azu ba joyi mondast, ki azon jumla ayvoni janubiy sahni atiqi hazrati Rizo (a.s.), obi nahri xiyoboni Mashhad, maqbarai Fariduddin Attor Nishopuriy dar Nishopur va buqʻai Amir Qosim Anvor dar qariyai Langar. Teʼdodi in osori uro to sesadu haftod navishtand... ” (Nizomiddin laqabli Alisher ibn Kichkina Navoiy donishmand va shoir boʻlgan. Uning otrofida oʻsha zamon ulamou fuzalolari jam boʻlgan... xayriya ishlari koʻp boʻlib, jumladan, hazrati Rizo (a.s.) maqbarasi janubiy qismidagi baland ayvonli bino, Mashhad

ichidan oqib oʻtadigan anhor, Nishopurda Fari-duddin Attor maqbarasi va Langar qishlogʻidagi Amir Qosim Anvor buqʻasi (maqbara). Navoiy oʻz hisobidan qurdirgan inshootlar 370 ga yaqin.)

D.A. N. asarlarini birma-bir sanab oʻtib, shulardan baʼzilarining – Tehron kutubxonalarida saqlanayotgani haqida xabar bergan va N. haqidagi maqolasini yozish u-n foydalangan, – Tehrondagi “Sipehsolor” kutubxonasidagi adabiyotlarni sanab oʻtib, quyidagilarni zikr etadi: “Habib us-siyar”, “Qomus ul-aʼlom”, “Lugʻat ut-tarixiya”, “Jugʻrofiyai Ahmad Rufʼat”, “Tazkirai Nasrobodiy”, “Dastur ul-vuzaro”, “Majolis ul-ushshoq”, “Tuhfayi Somiy”, “Mirʼot ul-xayol” va boshqalar.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алиакбар Деҳхудо. Лугатнома. – Техрон. 1998; 11-жилд; ЎзМЭ. – Т., 2006; ЭСТ. – Душанбе, 1980.

Muh.A.

DIYDOR – forsiy soʻz boʻlib, yuz, chehra, shuningdek, koʻrishish, uchrashish maʼnolari ham mavjud. N. asarlarida ikki maʼnosiga duch kelinadi.

*Bizga davron bogʻidin bir sarvi gulruhsor bas,
Gohi andin jilva gohi davlati diydor bas.*

N. asarlarida D. aksariyat Alloh taolo b-n jannatdagi diydorlashuv umidi maʼnosida talqin qilinadi:

*Hur-u jannatdin murodim davlati diydor erur,
Yorsiz bogʻ-u kanizi besh emastur ulu-bu.*

Hurlar va jannatdan murodi Yaratganning D.i ekanligi, agar Yor boʻlmasa, bogʻ va kanizlarning qiymati yoʻqligini shoir goʻzal badiiyatda ifodalaydi. “N.M.” tazkirasida bu yana ochiq koʻrinadi. Ali bin Muvaffaq Bagʻdodiy (q.s.)ning maʼnaviy holidan shunday xabar beradi: “Ul debdurki, Xudoyo, agar seni

do'zax qo'rqunchidin parastish qilur bo'lsam, mani do'zaxga tushur. Va agar behisht umididin parastish qilur bo'lsam, behishtga tushurma. Agar sening mehiring jihatidan parastish qilur bo'lsam, bir diydor ko'rsat. O'zga ne qilsang qil!"

Mashoyixlar u-n muhimi ko'ngil diydori bo'lgan. "N.M."da o'qiymiz: "Abu Ya'qub Mazkuriy (q.s.)dan so'rdilarkim, tavakkul nedur? Dedi: ixtiyor tarki... Shaqiq Balxiydin so'rdilar, dedi: ajzda g'arqi diydor Shibliydin so'rdilar, dedi: ko'ngul diydorida barcha elni unutmog'".

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10-жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005. Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-лугот. Жилд 1. – Душанбе, 1987.

I.H., E.O., Z.R.

DILBAR – forsiy dilni tortuvchi, ko'ngil oluvchi ma'nosida bo'lib, badiiy adabiyotda go'zal, yor, sevgili, mahbuba. D. mahbuba obraziga uning go'zallik sifatini ham qo'shadi. Tasavvufda asirlik holi bo'lib, D. istig'nosi, beparvoligi b-n ko'ngilda g'am-anduhni orttirib, solikni qabz holiga tushiradi.

Sen tarahhum qil, Xudoyo; bu qotig' holatdakim, Meni zor-u dilbarimni forig'ul-bol aylading.

Ba'zi manbalarda esa bast holini namoyon qiladi, chunki u ko'ngilda sevinch, farah va muhabbat paydo qiladi. Oriflar tilida tajalliyot vaqtida ko'ngilni fayzli va nurafshon qiladigan nar-saga D. deyiladi:

Ey Navoiy, xush erur xilvat, agar bo'lsa kishi Dilbari birla ikov, bo'lmasa lek anda birav.

N. lirikasida oshiqning murodi D. – ma'shuqa istagi b-n bir bo'lishi kerakligi ta'kidlanadi:

Murodi gar emas dilbar murodi, Ilohiy bermagil oshiq murodin.

N. asarlarida "Dilbari tarso" iborasi ham ko'p qo'llanilib, tarso go'zali ma'nosida keladi:

Aylagay bir damda yuz dayri kuhan tarkin Masih, Ko'rsa zulmekim qilur ul dilbari tarso manga.

Devonlarda "dilbar", "dilbarim", "dilbaro", "ey dilbarim" kabi undalmalar b-n murojaat qilinadi.

*Dilbaro, sendin bu g'amkim
menda bordur, kimda bor?
Furqatingdin bu alamkim
menda bordur, kimda bor?*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011.

Z.R.

DILOROM – "F.Sh." dostonida tasvirlangan Mehinbonu saroyidagi o'n kanizakdan biri. Ularning nafaqat ismi go'zal, jismi ham har qanday ta'rifdan ustun turadi: "Bari ham sarvqomat, ham dilorom". Buning ustiga, ularning har biri bir sohada tengsiz: biri she'r, biri musiqa, biri tarix, biri hisob, biri mantiq (logika), biri nujum (astro-nomiya), biri balog'at (adabiyot nazariyasi), biri hikmat (falsafa), biri haqoyiq (mavjudot haqiqatlari haqidagi fan), biri muammo yechishda o'z davrining eng oldi bo'lgan: bu fanlarning yuzlab ustasidan bularning bittasi mohirroq edi:

*Bu fanlarda bular bir-birdin ahsan,
Yuz fanliq aro har qaysi yakfan.*

Lekin shoir ularning qaysi biri qaysi sohada mohirligini aniq qilib ko'rsatmagan – biri u, biri bu hunarda mumtoz deb umumiy yo'sinda ta'kidlab o'tadi. Nomlar va hunarlar ketma-ketligi bo'yicha D. "ash'or bahri ichra g'avvos" bo'lib chiqadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

E.O.

DILORO – “F.Sh.” dostonida tasvirlangan Mehinbonu saroyidagi o‘n kanizakdan biri.

D. “advor davri ichra raqqos” edi

Ad.: Alisher Navoiy. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

М.М.

DILOSO – “F.Sh.” dostonida tasvirlangan Mehinbonu saroyidagi o‘n kanizakdan biri.

U “mantiq rusumida raqamkash”, deya tavsiflangan.

Ad.: Alisher Navoiy. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

М.М.

DILSHODI BARNO (1800, O‘ratepa – 1907, Qo‘qon) – shoira. Rahmonqul So‘fiy Istara-vshaniyning qizi. Amir Umarxon O‘ratepani zabt etganida boshqa asira qizlar qatorida uni ham Qo‘qonga olib ketgan. Lekin Dilshod ko‘p o‘tmay saroydan qochib, Toshmaxdum degan kishining uyidan pano-h topadi va unga turmushga chiqadi. Umrining oxirigacha (51 yil davomida) maktabdorlik qilib, 891 nafar qizni savodli qiladi. XIX asr shoiralari Xayriniso, Bahriniso, Anbar otin, To‘tiqiz uning shogirdlari hisoblanadilar. Dilshoddan “Muntaxab ul-ash‘or” (“Saylanma she‘rlar”) to‘plami, “Ta‘rix-i muhojiron” (“Muhojirlar tarixi”) risolasi va taxminan 1200 misra atrofida-gi parokanda she‘rlar meros bo‘lib qolgan. “Ta‘rix-i muhojiron”da o‘sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy voqealar, Amir Umarxonning O‘ratepani zabt etishi va boshqa jang-u jadallari, O‘rta Osiyoning Rossiyaga qo‘shilishi va boshqalar haqida so‘z boradi. Dilshod she‘rlarida ma‘rifatparvarlik g‘oyalari muhim o‘rin tutadi. Shuningdek, ishq-muhabbat, insoniylik ohanglari tarannumini ham ko‘ramiz.

“Ishq so‘zini Navoiydin o‘qub, ta‘lim olub” o‘tgan D.B. ijodida buyuk salafining kuchli ta‘sirini ko‘ramiz. U qator g‘azallarida N.ga murojaat qiladi, uni tilga oladi. O‘zining e‘tirof etishicha:

*Agar Barno g‘azalxon bo‘lmoq istar,
Navoiy pir deb, niyat erur farz.*

N.ning “Aylagach” radifli g‘azaliga muxammasini shogirdi Anbar otin ta‘rifi asosiga quradi:

*Anbar otun lablarin la‘li Badaxshon aylagach,
Tishlarini chun sadaf durri Zarafshon aylagach,
Ikki nargis ko‘zini hamchun duraxshon aylagach,
Husni ortar yuzda zulfin anbarafshon aylagach,
Sham ravshanroq bo‘lur, torin parishon aylagach.*

D.B. bir g‘azalida N. devonining ilk g‘azali matla‘sidagi “Yor aksin mayda ko‘r” iborasini tazmin qilib oladi:

*Bu muhabbat jomidur, deb dahrdin chiqdi nido,
“Yor aksin mayda ko‘r”, deb jomdin chiqdi sado.*

D.B. baytida g‘azalning “qadah quyoshining aksi” ma‘nosidagi dastlabki arabiy iborasini tazmin qiladi:

*Yor deb ovoza bo‘lsam, qo‘lg‘a olg‘um jomni,
“Ashra-qat min aks” bo‘lsa, manga bastiynat laziz.*

Shoira baytlaridagi irfoniy ishoraga ko‘ra, mayni ichgan yorni ko‘radi, ya‘ni oshiqning ko‘ngil ko‘z-gusida ma‘shuq jamol ko‘rgizadi. Voqean, N. baytining ma‘nosi ham Xudoning jamolini uning olamdagi rang-barang jilvasida ko‘rish haqida ekanligi ma‘lum:

*Ashra-qat min aksi shamsil-ka‘si anvorul-hudo,
“Yor aksin mayda ko‘r!” – deb jomdin chiqti sado.*

“Quyosh kosasidan hidoyat nurlari porlab ko‘rindi va qadahdan “Yor aksini mayda ko‘r!” – degan sado taraldi”.

Irfoniy istilohda olam – qadah-u may – ilohiy fayz ekanligini ko‘zda tutsak, dunyodagi hamma narsa ilohiy nurning jilvalaridan iborat ekanligi ma‘lum bo‘ladi.

Xoja Hofiz ta‘rifiga bag‘ishlangan g‘azali N. ning “lison ul-g‘ayb” haqidagi lutfini keltiradi:

*Navoiy naqlida "to'tiyi xushnavo" erdi,
Lutfiki, bahrida yozmish nechand g'azal, Hofiz.*

Ma'lum bo'ladki, D.B. ham N.ni ijod yo'li-da o'ziga rahnamo deb bilgan qalam ahli sirasiga kiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Дилшод. Танланган асарлар. – Т., 1972; Зебуннисо, Дилшод, Анбаротин шеърятидан. – Т., 1981; Қодирова М. Дилшод. – Т., 1971.

E.O., M.A.

DIN (ar. – mulk, hukm, hisob, jazo, tadbir, bo'ysunish, itoat qilish, ibodat, parhez, yo'l tutish, odat qilish, e'tiqod qilish va boshqa ma'nolarni bildiradi) – Alloh taoloning bandalariga yuborgan hukmlari, ko'rsatmalari, talablari, xabarlar, buyruqlari va h.k. D. lafzi Qur'onda 100 marotabadan ortiq qo'llangan bo'lib, yuqoridagi ma'nolarni qamrab olgan. D. ahkomlarini payg'ambarlar odamlarga etkazgan va haq dinga da'vat etishgan. D. aqida, shariat va tariqat bobidagi ilohiy ko'rsatmalar to'plami. Imom Buxoriy hadislarida keltirilgan mashhur "Jibril hadisi"ga ko'ra, D – imon, islom va ehsondan iborat. Musulmon olimlari D. haqidagi ta'riflarni umumlashtirib, sog'lom aql egalarini bu dunyoda salohiyatga, u dunyoda najotga eltuvchi ilohiy ko'rsatmalar ekanligini ta'kidlashgan. Islom D.ida D.ni qabul qilgan odam mo'min, musulmon, inkor qilgan kofir, Allohdan boshqa narsalarga ibodat qilgan kishi mushrik deyiladi. D.ning aslida bo'lmagan va keyinroq kiritilgan ba'zi amallar, odatlarga bid'at deyiladi va dinimizda bid'at qoralanadi.

Islomda D. tushunchasining o'ziga xos ma'nolari bor. Jumladan: D. so'zi ko'pincha "al-Islom"ga sinonim sifatida qo'llanadi. N. ham D.ning rivojiga cheksiz amaliy hissa qo'shdi. U qurgan o'nlab masjid-madrasalar va xonaqohlar zamondosh tarixchilar tomonidan e'tirof etilgan. Shoir o'z asarlarida D. tushunchasiga o'ta mas'uliyat va ixlos b-n yondoshadi. U daho shoir bo'lish b-n birga ulug' olim hamdir. N. nasriy va nazmiy asarlarida u yoki bu darajada D.ga, is-

lomga va shariat qonun-qoidalariga to'xtalgan. Ayniqsa, "S.M.", "A.", "T.A.H.", "N.J.", "N.M." kabi asarlarida D. masalalarining o'ziga xos qiralarini yoritib berdi. "X." dostonlarida, ayniqsa, "H.A."ning imon va islom boblarida diniy qarashlar va ahkomlarga batafsil to'xtaldi. Shuningdek, "M.Q." asarida "D. va dunyo", "D. va islom", "D. va imon" kabi so'zlar yonma-yon tarzda ko'zga tashlanadi. Ulug' shoir bu asarida ilm olishning zaruriyati va mohiyati haqida so'z yuritib, ilm dunyoda yaxshi yashash u-n emas, balki D.ni quvvatlantirish u-n zarurligini ta'kidlab, saxovatsiz boyni yog'insiz bulutga, amal qilmaydigan olimni ustiga yuk ortilgan markabga o'xshatadi. Boshqa bir tanbehida "Dunyoga taalluq ishini sahl tut va D. ishida sud (foyda) tasavvuri bila ko'ngulni ovut", deydi. Shoir may haqidagi o'gitlarida uning qatralarini "D. va iymon" uyini buzadigan balo seliga va inson hayotini barham beradigan ranj-u mashaqqat girdobiga o'xshatadi. Shuningdek, bezori, bebosh, doimo sarxush bo'lib, birovlarini haqorat qiluvchi, odamlarga aziyat yetkazuvchi "yatim va laimlar"ni "ne aql alarda ne D., ne hayo alarda va ne tamkin", deya mazammat qiladi. Gohida D. deganda islom, islom deganda D. tushuniladi. Biroq D. so'zi ko'proq umumiy ma'noda iymon, islom va shariat hukmlarini qamrab oladi. "S.M."ning quyidagi satrlarida D. va islom so'zlari ayni ma'noda faqat mazmunni kuchaytirish uchungina yonma-yon keltirilgan.

*Dedimkim, aylayin bir nusxa mastur
Ki, bo'lg'ay din-u islom uyi ma'mur.
Nekim, din ahlig'a bo'lg'ay zarurat,
Bari tutqay ani bilgan cha surat.*

N. boshqa D. nomlari va vakillarini ham asarlarida eslab o'tsa-da, lekin D. ahli deganda mo'min-musulmonni nazarda tutadi. "S.M" asarida aqida masalasi b-n bog'liq "azobi qabr" haqida shunday deydi:

*Azobi qabr erur kufr ahli xosiy,
Yana din ahlidin ba'zi bo'lsa osiy.*

Maz.: kofirlar qabr azobini totadilar. Lekin ba'zi D. ahli (musulmon kishi) ham osiy, gunohkor bo'lsa, qabr azobiga muhtalo bo'ladi.

N. "S.I." dostonining oxirgi qismlarida shahzoda Badiuzzamon Mirzoga bir qator nasihatlar qiladi. Jumladan, yosh avlodning ilm olishiga qayg'urish lozimligi, aks taqdirda, "yoshlarga maktab yo'li" yopilsa, keksalar mazhab yo'lini yo'qotadi. Natijada, D.ga, ezgulikka va mazhablarga darz ketadi:

*Chu yoshlarga bog'lansa maktab yo'li,
Bo'lur gum ulug'larga mazhab yo'li.*

*Xalal yo'l topar to'g'ri oying'a ham,
Tushar raxna islom ila ding'a ham.*

"H.A."ning "Iymon sharhi" bobida hazrat Payg'ambarimiz (s.a.v.)ning so'nggi payg'ambar ekani, D.i barhaq, mukammal, qiyomatgacha boqiy va u islom ekanini ta'kidlaydi:

*Xatm anga oyini risolat tamom,
Din aning islomi-yu bas, vassalom.*

N. ba'zi tasavvufiy-irfoniy she'rlarida soqiy, may, sanam, yor, ishq, but, mayxona kabi tim-sollar vositasida oshiqlik va oriflik hollari hamda maqomlarini ta'riflaydi. Tashqaridan qaraganda, bunday she'rlar D.ga zid yoki shirk kabi taassurot uyg'otadi. Lekin bu taxlit she'rlar Allohning D.iga zarra qadar daxl qilmagani, aksincha, ularda yuksak ilohiy ishq-muhabbat tuyg'ularining ifodalangani ma'lum bo'ladi.

Xullas, N. D. rivojiga katta amaliy yordam bergan va o'z asarlarida ham bu tushunchasini hassoslik b-n ta'rif va tavsif qilgan benazir shaxsdir.

Ad.: Alisher Navoiy. *Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Назм ул-жавоҳир.*

ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Сирож ул-муслимин. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Арбаъин. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ислom энциклопедияси. – Т., 2017; Аҳмад Муҳаммад Турсун, Муҳаммад Шариф Жуман. Ислom дини. – Т., 2013; Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 1-4-китоблар. – Т., 2021.

S.R.

DIN ILMI – N. asarlarida o'sha davr ilm sohasining barcha turlari tilga olinadi. Riyoziyot (matematika), handasa (geometriya), ilmi hay'at, musiqa, ilmi nujum (astronomiya), hikmat, falakiyot, tib, tarix, lug'at, adabiyotshunoslikka oid ilmlar va h.k. N. ilm sohalarining o'ziga xos ahamiyati borligi, ayrimlariga ko'proq e'tibor berish va egallash lozimligi haqida qayg'uradi. "F.Sh." dostonida shahzoda Abulfavoris Shohg'arib Bahodirga nasihat qilgan ekan, shoir uni ilm olishga undaydi. Bir ilm sohasini egallab, boshqalariga o'tishni, lekin "ilm ul-yaqin" bo'lgan D.I.ga yetganda to'xtashni, uni "shior" qilib olishni ta'kidlaydi. Chunki boshqa ilm sohalari shaxobchalar bo'lsa, D.I. asldir. N. D.I.ni uch qismga bo'ladi:

*Ulum ichra o'qusung yuz tuman fasl,
Tamomi far'u, din ilmi erur asl.*

*Bu din ilmiki xotam qildi tahrir,
Erur fiqh-u hadis-u so'ngra tafsir.*

*Chu takmil o'ldi bu uch ilm sen bil,
Yana har ilm maylin qilma, yo qil.*

*Va lekin tibbu hikmat ham erur xo'b
Ki, sihhatdur kishi jismida matlub.*

Demak, D.I. fiqh (islom qonunshunosligi), hadis va tafsir (Qur'on oyatlari ma'nolarini tarjima va sharhlash b-n bog'liq soha)dan iborat. Shoirning e'tiroficha, bu ilm sohalarini majburan o'rganish kerak. Qolgan sohalarni kishi xohlasa,

o‘qisin, xohlamasa, o‘qimasin. Yana salomatlik b-n bog‘liq tib ilmini o‘rganish ham zarar qilmaydi. Ba‘zan bo‘sh vaqtlarda tarix kitoblari va hikmatlar sirridan ham boxabar bo‘lmoq lozim. Ammo N. D.I.ni quruq o‘rganish bilan ish bitmasligini quyidagi qit‘asida ochiq bayon qilgan:

*Ilmi din kasb qilki, sud ermas,
Charx mushkullarini hal qilmoq.*

*Lekin ul ilm dog‘i naf‘ etmas,
Bilibon bilmasa amal qilmoq.*

Tarj.: Agar charx mushkullarini hal qiladigan darajada olim bo‘lsang ham, din ilmini o‘rganmasang befoyda.

D.I. deganda, Haqni va haqiqatni tanitadigan, Haqqa yetishga vosita bo‘ladigan, poklikni ta‘minlaydigan, e‘tiqod va axloqni tuzatadigan ilm anglashiladi. Lekin D.I.ni o‘rganib, unga amal qilinmasa, hech bir foydasi yo‘q. Ko‘rib o‘tganimizdek, ulug‘ shoir D.I. o‘rganishni targ‘ib qilgan. Ammo o‘qimoq barobarida, unga amal qilishni, komil din bilimdoni bo‘lishni muhimroq sanagan.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Аҳмад Муҳаммад Турсун. Муҳаммад Шариф Жуман. Ислом дини. – Т., 2013; Алишер Навоий. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2009; Ҳаққул И. Занжирбанд шер қошида. – Т., 2021; Жабборов Н. Маоний аҳлининг соҳибқирони. – Т., 2021.

S.R.

DIN VA NAVOIY – N. yoshlikdan imkoniyati keng bo‘lgan ma‘rifatli islomiy oilada o‘sdi. Islom haqidagi bilimlarni, avvalo, oila davrasida, so‘ngra madrasalarda o‘qib, ilmiy majlislarda faol ishtirok etib, din sohasida ham yetuk olim bo‘lib yetishdi. Keyinchalik katta imkoniyatlarga ega bo‘lib, din va mamlakatning rivoji u-n juda ulug‘ ishlar qildi. Mashhur bir hadisda: “Odamlarning yaxshisi odamlarga manfaati yetadiganidir”, deyiladi. Shuning u-n ham N. “xalq g‘a-

mi”ni yemagan odamni “odam” demaydi. O‘zi esa bir dindor, diyonatkor shaxs sifatida qo‘lidan kelgancha, umrining oxiriga qadar xalq g‘amida yashadi.

Bobur “Boburnoma”da N.ning “ahli fazl” va “ahli hunar”ga “muqavviy va murabbiy” bo‘lgani, ko‘plab “binoyi xayr”lar qilgani va boshqa bir odamning bunday savobli ishlar qilgani ma‘lum emasligini maqtab yozadi. Shuningdek, Bobur Kamoliddin Husayn Gozurgohiy kabi mutasavviflar yig‘ilib, N. huzurida vujud va samo‘lar qilgani haqida ham xabar beradi.

Tarixchi Xondamirning yozishicha, N. juma va jamoat namozlarini tashkil qilishdagi sa‘y-harakat va g‘ayrati shu darajada bo‘lganki, Marg‘aniy bog‘i ichida chiroyli bezaklar b-n ziynatlangan bir masjid qurib, o‘z zamonasi qorilarining sara-si bo‘lgan Xoja Hofiz Muhammad Sultonshohni ushbu masjidga imom tayinlagan. N.ning o‘zi ham bu masjidda besh mahal jamoat namozlariga doimo qatnashgan. Shuningdek N. saroy xizmatchilarini namozga rag‘batlantirgan, ulardan birortasi shariat ahkomlariga zid ish qiladigan bo‘lsa, uni shariat qonun-qoidalari asosida jazoga tortish u-n bir muhtasib ham tayinlagan. Xondamir “tasavvuf va iymon ahlining qiblasi”, ya‘ni, N. tarafidan qurilgan o‘nlab madrasalar, xonaqolar, oltmishga yaqin rabotlarning nomlarini sanab o‘tadi. O‘z davrida N.ga bag‘ishlangan yigirmaga yaqin kitoblarni ham nomini keltiradi. N. bevosita islom dini va hukmlariga oid “S.M.”, “A.”, “N.M.”, “T.A.H.”, “M.Q.” kabi asarlarida musulmonga xos bo‘lgan iymon-e‘tiqod, ilm-u ma‘rifat va odob-axloqdan bahs yuritdi va shu orqali islom diniga munosib hissa qo‘shdi. U komil din kishisi, taqvodor va haqiqatparast shaxs sifatida ibodatlarini va din arkonlarini mukammal bajarar, boshqalardan ham shuni talab qilardi. Uning Alloh va Rasuliga bo‘lgan muhabbati, islom dini ta‘limotiga sodiqligi hamd g‘azallar, munojot va na‘tlarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Quyidagi matla‘ b-n boshlanuvchi g‘azalga diqqat qilsak, N.ning Yaratuvchiga qilgan tavba-tazarrulari va iltijolari orqali shoirning sof dindorligi, samimiy fikr-u tuyg‘ulariga amin bo‘lasiz. M-n:

*Yo Rab, o'lg'on chog'da jonim jismi
vayrondin judo,
Ul bo'lub mundin judo, sen bo'lmag'il
andin judo.*

Din amrlarini talab darajasida o'rniga keltirgan N. riyokorlik, soxta dindorlik, ko'zbo'yamachilik b-n aslo chiqishmas edi. Ayniqsa, muridlarni zalolatga yetaklaydigan soxta shayxlardan juda nafratlanardi. Shoir bir necha "shayx" radifli g'azalida odamlarni aldab tuzog'iga tushiradigan, nafs quli bo'lgan soxta shayxlarni tanqid qiladi.

N. dinning asosiy masalalaridan bo'lgan musulmon axloqi qanday bo'lishini "M.Q." asarida yaxshi xulqlar va yomon xulqlarga ajratib, tanbehlar berib, hayotiy misollar orqali ko'rsatib o'tadi. O'sha davr jamiyatida dinni muhofaza qiluvchi va rivojlantiruvchi shayxulislom, qozi, qonunshunos mufti, mudarris va boshqa kasb egalarini o'z kasbiga sodiq, diyonatli, axloqli va insofli bo'lishga chaqiradi va shu yo'l b-n dinning aslini saqlab qolishga va taraqqiy etishiga xizmat qiladi. M-n, N. qozi haqida fikr bildirganda, uning din va dunyo ilmini bilishi, xotiri benuqson, shaxsiy manfaatga moyil, ikkiyuzlamachi bo'lmasligi, oshno-yu begonaga bir xil hukm chiqarmog'i, o'ta taqvoli, farosatli, ko'ngli Tangri kalomi b-n mustahkam va hukmlari Muhammad (s.a.v.) hadislariga muvofiq bo'lishi kerak, deb biladi. Shar'iy hiylalar xavfidan ko'ngli pok, agar qozi poraxo'r bo'lsa, islom qo'rg'oniga raxna soladi. Agar qozining o'zi pora berib, mansabga o'tirgan bo'lsa, albatta, pora olib, shariat qonunini buzadi.

Qozi shariat yo'lidan bir qadam ham toymasligi, to'g'ri yo'ldan chiqmasligi, shiori to'g'rilik va adolat bo'lmog'i lozim. Agar oyog'i to'g'ri yo'ldan toyilsa, u do'zaxning "Vayl" nomli chuquridan joy oladi. Bu ishni o'z xohishimcha qilaman desa, yolg'onchi bo'lgani bois u Payg'ambar (s.a.v.) shiati hokimligiga munosib emas.

N. payg'ambarlarning vorisi bo'lgan, dinni rivojiga hissa qo'shadigan, odamlarni yaxshilikka chaqirib, yomonlikdan qaytaradigan

olimlarga hamisha e'tiborli va rahnamolik qilgan. Ularning ilm olishi va tarqatishiga qulay sharoitlar yaratib bergan, masjid-madrasalar qurdirgan (qarang: Din). Ammo amalsiz olimlarni ayovsiz tanqid qilgan ularni ustiga yuk ortilgan eshakka o'xshatgan. Ma'lum bo'ladiki, N. moddiy imkoniyatlari va ma'naviy salohiyati b-n din rivojiga va sofligiga ulkan hissa qo'shgan. Odamlardan ham sof dindorlikni, shariat amrlariga amal qilishni, axloq go'zalligini talab qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Аҳмад Муҳаммад Турсун, Муҳаммад Шариф Жуман. Ислом дини. – Т., 2013; Алишер Навоий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2009; Ҳаққул И. Занжирбанд шер қошида. – Т., 2021; Жабборов Н. Маоний аҳлининг соҳибқирони. – Т., 2021.

S.R.

DMITRIYEVA Lyudmila Vasilevna – (1924, Lipets – 1997, Sankt-Peterburg) sharqshunos, turkolog. 1951-y.da "G'arbiy Sibir tatarlarining tili" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. O'z sohasida 30 ga yaqin ishlari bor.

D.L.V. Sharqshunoslik instituti Leningrad bo'limi Qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan V 2471 inv. raqamli N. devonining fotofaksimile matnini so'zboshi va ko'rsatkichlar b-n nashr ettirgan (1964). Bu devon 1930-y. Y.E.Bertels tomonidan keltirilgan bo'lib, XVI asr avvallarida ko'chirilgani taxmin qilinadi.

G'azallar 548 ta (1036 bayt), mustazod 1 (7 bayt), muxammas 23 (57,5 bayt), musaddas 8 (28 bayt), tarje'band 10 (97 bayt), masnaviy 1 (144 bayt), qit'a 47 (137 bayt), ruboiy 127 (254 bayt), lug'z 9 (39 bayt), muammo 50 (52 bayt), tuyuq 8 (16 bayt), fard 51 (51 bayt).

D.L.V. so'zboshida devonning tarkibi uning badiiy bezaklari, jumladan, devon motiv b-n bevosita bog'liq bo'lmagan miniatyuralari (56 a, 87 a, 17 a, 174 a), muqovasi, matndagi nuqsonlar tu-

shib qolgan g‘azallar ba’zi shuningdek, qofiyalar (radif ham) ko‘rsatkichini ilova qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011.

S.G‘.

DOVUD (a.s.) – “Bani Isroil” qavmidan chiqqan payg‘ambarlardan biri. Alloh D. (a.s.)ga payg‘ambarlik b-n birga podshohlikni ham bergan. Uning nomi Qur‘onning o‘n olti joyida zikr qilinadi. N. “T.A.H.” asarida yozishicha, D. ibn Iysho (a.s.) Yahudo avlodidan. Aytilishicha, Iysho degan kishining o‘n uch o‘g‘li bo‘lgan. Ularning ichida D. (a.s.) eng kichigi, mayda jussali, ko‘rinishi xunukroq bo‘lib, otasi uni cho‘ponlikka tayinlagan edi. Qo‘y boqib yurganida, D. (a.s.) da ajoyib holatlar yuzaga kelgan. O‘sha paytdagi payg‘ambar Ashmuil (a.s.) Tolut (Shovl)ni Kalbos urushiga jo‘natayotganda, unga “Jolut (Juliyot)ning qatli Iysho avlodidan bir kishining qo‘lida, falon sovut uning bo‘yiga mos keladi”, degan mazmunda vahiy keladi. Ashmuil (a.s.) Iyshoning bolalarini chaqirtirib, o‘n ikki aka-ukaga sovut qalqonni o‘lchatib ko‘radi, ammo hech biriga to‘g‘ri kelmaydi. Iyshoga “yana o‘g‘ling bo‘lsa keltir”, deb talab qiladi. Iysho esa: “bir o‘g‘lim bor, qo‘y boqadi. Ammo unda bu ishni bajarish qobiliyati yo‘q, uni chaqirish foydasiz”, – deydi.

Ashmuil (a.s.) uni so‘rab-surishtirib, borib topadi. O‘shanda D. (a.s.) qo‘ylarini suvdan o‘tkazayotgandi. Suv ko‘p bo‘lganidan qo‘ylarni ikkitadan ko‘tarib olib o‘tardi. Ashmuil (a.s.) bu holni ko‘rgach, bildiki, unda payg‘ambarlik belgilari bor. N.ning ta’kidlashicha, Ashmuil (a.s.) D. (a.s.)dan u b-n sodir bo‘lgan ajoyib va g‘aroyib voqealar haqida so‘raydi. D. (a.s.) ba’zilari haqida gapirib bergan: “Bir tosh Men bilan Horun (a.s.) falon dushmanini halok qilgan”, dedi. Men ul toshni olib, xaltaga soldim. Yana ikki tosh: biri Muso (a.s.), biri Iysho (a.s.) dushmanini o‘ldirganmiz, dedilar. Ularni ham xaltamga soldim. Uchala tosh bitta bo‘ldi”. Ashmuil (a.s.) D. (a.s.)ga nubuvvat va saltanat bashoratin berib, Tolut huzuriga keltiradi. Tolut uni kuyov qilish

va mulkidan ajratib berish sharti b-n lashkarlari safida jang qilib, Jolutni o‘ldirishini istaydi. D. (a.s.) “Qodir qudrati bila” o‘sha toshni otib, Jolutni halok etib, bani Isroilni g‘olib qiladi.

Keyinchalik D. (a.s.) Tolutning taxtiga o‘tiradi. Ham payg‘ambarlik, ham shohlikka erishadi. N. uning saltanatini ulug‘ligini ta’riflab, har kecha darborida to‘rt ming kishi uni qo‘riqlar edi, deydi. Qur‘onda uning payg‘ambarligi va saltanati haqida: “Ey Dovud, darhaqiqat, biz seni yerda xalifa qildik. Sen kishilar orasida haqiqat bilan hukm qil!” (“Sod” surasi, 26-oyat).

D. (a.s.)ga to‘rt muqaddas kitobdan biri “Zabur” nozil bo‘lgan. Zaburni ahli kitoblar al-Mazomir deb ataydilar. Bu kitob, asosan, diniy she’rlar, Allohni ulug‘laydigan baytlar, savob va iqoblar vasfini o‘z ichiga olgan. Alloh D. (a.s.)ga in’om etgan mo‘jizalaridan biri xush ovozi edi. Qachon “Zabur”ni chiroyli ovoz b-n o‘qisa, vahshiy hayvonlar, parranda-yu darrandalar, jin va insonlar “yig‘ilib, behol bo‘lurlar erdi”.

D. (a.s.)ning mulki va saltanati o‘g‘li Sulaymon (a.s.)ga qoladi. N. “T.M.A.”da D. (a.s.)ning Kaykovus zamonida yashaganini aytgan.

*Dovudki, shoh erdiv-u payg‘ambari pok,
Johi qoshida past edi avji aflok.
Jonig‘a ajal urarda tig‘i bebok,
Naf’ etmadi shahlig‘-u nubuvvat xoshok.*

N. she’rlarida D. (a.s.)ni tez-tez tilga oladi. Uning xush ovozigacha ishora qilib, D. nag‘masi, D. lahni, D. nafasi kabi iboralarni qo‘llaydi. Shoir bu iboralar orqali o‘zining va yo ma’shuqining biror sifatini yorqinroq va jonliroq tarzda “G‘.S.”dagi 225-g‘azalida ham tasvirlashga erishgan.

*Sanga Kavsar suyi-yu lahni Dovudiyki,
dayr ichra
Mug‘anniy nag‘masi birla manga jomi
mug‘oni bas.*

N. “G‘.S.”dagi 287-g‘azalida quyidagi misralarni keltiradi:

*Magar Masih ila Dovudsen nafas bilakim,
Hayotu mavt erur ul alomat, ey hofiz*

Ad.: Алишер Навоий. *Faroyib us-sigar*. TAT. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Тарихи анбиё ва ҳукамо*. TAT. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; *Ислом. Энциклопедия*. – Т., 2004; *Қуръон қиссалари // Пайғамбарлар қиссаси*. – Т., 2013; *Пайғамбарлар тарихи (Исломият тарихи)*. – Т., 2013.

S.R.

DOIY (Taxallusi; to‘liq ismi: Mavlono Shamsiddin Muhammad Doiy, XV asr, Badaxshon – Saraxs) – shoir. N.ning “M.N.”, Xondamirning “Habib us-siyar”, Amin Ahmad Roziyning “Haft iqlim” (“Yeti iqlim”) tazkiralari va o‘z davrining taniqli shoiri sifatida zikr etiladi. N. “doim Saraxsda Hazrat Shayx Luqmon mozori boshida bo‘lur va goho sotig‘-savdog‘a ham ishtig‘ol ko‘rguzur”, – deb yozadi va ijodidan namuna sifatida quyidagi matla‘ini keltiradi:

*Justem on dahonro boloyi chohi g‘abg‘ab,
Dar xanda guft on mah onchoki, ki nest matlab.*

Tarj.: “Og‘zini baqbaqasi chohi ustidan qirdirdim. U oy kulib: “Bu yerdan maqsading hosil bo‘lmaydi”, – deydi. Mana bu ruboiy ham uning qalamiga mansub:

*Az motamiyoni mubtaloi vatanam,
V-az do‘koni ganji bayt ul-hazanam.
Di munzaviyi vodiya g‘am Majnun bud,
Rasvo shudayi anjuman imro‘z manam.*

Tarj.: Vatan mubtalolarining motamzadalaridanman. Umrdan esa bayt ul-hazan – g‘am uyi xazinasining do‘koniman. Kecha g‘am vodiysining xilvatninishini Majnun edi, bugun esa anjumanning rasvoiy raddi balosi menman.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис*. TAT. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011;

Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

DOKTOR Muhammadzoda Siddiq (1945–2022, Eron, Tabriz) – eronlik n.shunos, filolog olim, yozuvchi va tarjimon. U 1970-y. Tabrizda fors adabiyoti bo‘yicha bakalavr diplomini oldi. Eron inqilobidan so‘ng 1982-y. Istanbul universitetida turk adabiyotidan magistrlik, 1984-y. shu universitetda doktorlik darajasini egallaydi. D.M.S. N. asarlari u-n tuzilgan lug‘atlarni nashrga tayyorlagan. 1. “Sangloh” matni ustida o‘n yil ishlab, tahrir, so‘zboshi va ilovalari b-n nashr ettiradi (hijriy, 1399). Mazkur nashrdan oldin Ravshan Xiyoviy “Sangloh”ning ayrim qismlarini Tehronda nashr qilgan edi (1996). D.M.S. kitobga yozilgan so‘zboshida N. asarlarini forsiy tilli xalqlarga ham tanishtirish maqsadida Mirzo Mehdixon Astrobodiy 1758–1760-yy.da mazkur lug‘atni tayyorlagani haqida ma‘lumot beradi. 2. M.Siddiq 2017-y. “Maboni ul-lug‘ot”ni tahrir va ilovalar b-n 430 sahifa holida nashr etadi. So‘zboshida olim Mirzo Mehdixon Astrobodiyning “Maboni ul-lug‘ot” asari mustaqil asar ekanligi, lug‘atni ko‘chiruvchilar turkiy-forsiy lug‘at “Sangloh”ning bir qismi, ba‘zida muqaddimasi deb bilganlarini aytadi. Olim asar qo‘lyozmalarini qiyoslab, nashr etadi. 3. N. asarlari u-n tuzilgan “Tazyil” nomli lug‘at ham D.M.S. tomonidan nashrga tayyorlanib, 2017-y. (336-bet) chop etilgan. Olimning ma‘lumot berishicha, mazkur kitob Mirzo Mehdixon Astrobodiy “Sangloh” lug‘atining bir qismi bo‘lib, unda N. asarlaridagi forscha so‘zlar ma‘nosi izohlangan. Erondagi n.shunoslik bo‘yicha maxsus dissertatsiya yoqlagan P.Izzatillayev N. asarlari Eronda Nodirshoh Afshor hukmronligidan boshlab adabiy kechalarda o‘qila boshlangani va kitobxonlar so‘zlar ma‘nosini tushunish u-n “Sangloh”dan foydalanishgani, biroq kitob hajman katta bo‘lgani u-n qiyinchiliklar tug‘dirganini aytadi. Shunga ko‘ra lug‘atshunoslar so‘zlikni qisqartirib, sodaroq tilda qayta yozadilar. “Xulosayi Abbosi” nomi b-n atalgan kitob Hakimshoh Muhammad

Xuyi tomonidan Abbos Mirzo taklifi b-n Tabrizda “Sangloh”ni qisqartirish asosida tayyorlandi. Mazkur asarni D.M.S. Eronda nashr ettiradi. Umuman, N. asarlari u-n tuzilgan lug‘atlar N. ijodini forsiy tilli xalqlarga tanishtirishda vosita vazifasini bajargan. D.M.S. Eronda n.shunoslikka qo‘shgan hissasi u-n 2020-y. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan “Do‘stlik” ordeni b-n mukofotlangan.

Ad.: Иззатиллаев П. Замоновий Эрон навоийшунослиги: тадқиқ, талқин ва таржима (филологик асарлар мисолида). Филол.фан.б. фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. – Т., 2022.

S.O‘., M.X.

DONIYOROV Xudoyberdi (1927–1993) – f.f. d-ri, prof. olim “Alisher Navoiy va o‘zbek adabiy tili”, “Alisher Navoiy – o‘zbek adabiy tilining asoschisi” kitoblarida shoir asarlarini fonetik, leksik, morfologik jihatdan qipchoq shevalari b-n qiyoslagan. Tilning har uchala sathida o‘zaro mushtarakliklar borligini ko‘rsatib bergan. Uning yozishicha, ikkala – N. va qipchoq tilida oltita kelishikning mos kelishi, kishilik olmoshining *men, sen* tarzida qo‘llanishi, jo‘nalish kelishigi ko‘rsatkichining *a* tarzida *jonima, boshima* uchrashi, leksikada *qalpoq, uvuq, vo‘sma, bo‘sag‘a, ulush, terlik, yalov, qilov, tovshanmoq, quroq, cho‘kir, uyruldi, jilov* kabi so‘zlarning ko‘plab uchrashi shoir asarlari tilida boshqa shevalar b-n birga qipchoq shevalari muhim o‘rin tutishini dalillab bergan.

D.X. N. asarlarini o‘zbek, qipchoq shevalari b-n tilning har uch sathida: fonetika, morfologiya va leksikada qiyoslab, uning haqiqiy o‘zbek shoiri ekanini isbotlab bergan

Ad.: Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили – Т., 1972; Алишер Навоий – ўзбек адабий тилининг асосчиси. – Самарқанд, 1985.

E.U.

“DONO ALISHER” – N. haqidagi xalq rivoyat va hikoyatlaridan tarkib topgan to‘plam. Folklorshunos To‘ra Mirzayev, Malik Murodov, Zubayda Husayinova tomonidan tuzilgan va “Yosh gvardiya” nashriyotida chop etilgan. To‘plamga “Dono Navoiy”, “Mir Alisher va Sulton Husayn”, “Navoiy va uning sevgan qizi”, “Oqilona javob”, “Navoiy bilan mardikor”, “Bir matla’ tarixi” kabi 15 rivoyat kiritilgan. Shuningdek, undan Xondamirning “Makorim ul-axloq” asaridagi (P.Shamsiyev tarjimasini), “Lutfiy va Navoiy”, “Navoiy va Osafiy”, “Qush”, “Chumoli” kabi hikoyatlar ham joy olgan. Rivoyatlarda N.ning oddiy kishilarga munosabati, xalqparvarligi, dono va ziyrakligi, ilm-ma’rifat va adabiyotga mehri hamda homiyliги singari xususiyatlari ifodalangan. Bularni, albatta, tarixiy haqiqatlar deb emas, balki xalq ommasining buyuk shoirga yuksak muhabbati hamda e’tibori sifatida qabul etish lozim bo‘ladi.

Ad.: Доно Алишер. Алишер Навоий ҳақидаги ривоятлар. Тўпловчи: Жўраев М. – Т., 2016.

M.X.

“DOR UL-HADIS” VA “DOR USH-SHI-FO” – Hirot shahridagi muassasalar. Har ikkisi ham Mahdi-ulyo Milkat og‘a (vafoti 1435) tomonidan qurilgan. Milkat og‘a xoqoni Said Shohrux Mirzoning xotinidir. Shohrux mirzoning Suyurg‘atmish mirzo ismli o‘g‘li Milkat og‘adan tug‘ilgan. Milkat og‘a dastlab sohibqironning ikkinchi o‘g‘li Umarshayx mirzoning xotini bo‘lgan. Umarshayx mirzo 1494-y. jangda halok bo‘lgandan so‘ng Temur Ko‘ragon Milkat og‘ani Shohrux mirzoga nikohlab bergan.

N. Milkat og‘a tomonidan qurilgan D.H. va D.Sh.ga alohida e’tibor b-n qaragan, ularni ta’mirlash, atrofni obod qilishga qaratilgan ishlarni amalga oshirgan. Bu haqda tarixchi Xondamir o‘zining “Xulosat ul-axbor” asarida shunday ma’lumot beradi: “Dor ul-Hadis va Do rush-Shifo Mahdi ulyo Milkat og‘a binolaridan. Hozirda daryodil, oliy janob xoqon hazratlarining yaqin

do‘sti amir Alisherning diqqat-e‘tibori tufayli obod bo‘lib turibdi”.

N. bu muassasalarni ta‘mirlash, atrofini obod qilish b-n cheklanib qolmagan. Ularda bilimdon, o‘z ishini yaxshi biladigan kishilarning ishlashiga, salohiyatli mutaxassislar b-n ta‘minlash masalasiga ham e‘tibor qaratgan. “Xulosat ul-axbor”dagi mana bu so‘zlar shundan dalolat beradi: “Mavlonno Darvishali tabib... zamon tabiblarining saromadi hisoblanadi. Turli kasalliklarni davolashda maxsus kashfiyotlar qilmoqda. Shuning uchun ham... shu kunlarda Mahdi ulyo Mikat og‘a Dor ush-shifosining mudarrisligi mansabi va bemorlarni muolaja qilish ishlari ul janobga topshirilgan, unga lutfan maosh ham tayinlangan”.

Ad.: Матлаъи саъдайн ва мағимаи баҳрайн. – Т., 2001; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

“DOR US-SALOM” – tinchlik joyi; u dunyo, jannat ma‘nolarini anglatuvchi joy nomi. N. “H.A.”ning ikkinchi maqolatida Islom diniga Islom so‘zidagi har bir harf muayyan ma‘noni yuklash b-n ta‘rif beradi. Ijodkor olam ahlini ikkiga: najot topuvchilar va halok bo‘luvchilarga ajratadi. Alloh taolo obidi asnom, kufr eliga Azob uyi – Do‘zaxni, Islom esa zumrayi Jannat nasib etishi haqida bayon etar ekan, shu o‘rinda D.S. lafzini qo‘llaydi:

*Ul biriga vayl evi bo‘ldi maqom,
Zumrayi islomg‘a dor us-salom.*

“F.K.” devonida ham yuqoridagi fikrlarga mushtarak tasvir uchraydi:

*Ey xush ulkim, ofiyat kunji manga
erdi maqom,
Surayi vashshamsu vallayl erdi
virdim subh-u shom.*

*Subh andin xilvatimg‘a nafhayi
ruhul-qudus,*

Shom mundin kunji faqrim ravzayi

dor us-salom.

Bu yerda N. ofiyat kunjini maqom etgan so‘lik “Vash-shams”, “Val-Layl” suralarini zikr etar ekan, tonglari ruh ul-qudsning xushbo‘y hidi b-n to‘lishi, shomlari esa faqr uyi ravzayi dor “D.S.”ga aylanishi xushxabari beriladi, deydi.

Ulug‘ mutafakkir “M.”da esa D.S. istilohini narigi dunyo – boqiy olam ma‘nosida istifoda etgan: “*Qulluq duodin so‘ngra arzadosht ulkim, inoyat nishonida hazrat haqoyiq panoh navvarollohu marqadah-u va jaal al-jannata masvo-hu nur hodisa vafotlarin so‘rub erdilar; ...hayyi barhaq vujudidin o‘zga jami‘ ashyog‘a zahri halok jomin ichardin chora yo‘q va bu fano maqomi baqo dor us-salomi yo‘lida bir manzildurki, “Kun fid-dunya kannaka g‘aribun av obiri sabilin” andin xabar berur”.*

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жилдлик. 1-10-жилдлар. – Т., 2011; Дор ус-салом. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. IV жилдлик, 1-жилд. – Т., 1983.

S.O‘.

DORO – Sharq she‘riyatida, shu jumladan, N. she‘rlarida uchraydigan obraz. M-n:

*Qachonkim zohir etsang tanzi‘ ul-mulk
Sikandarning bo‘lub mag‘lubi Doro.*

Quyidagi baytda va‘dasiga vafo etib oshiq yoniga kelgan ma‘shuqa D.ga tenglashtiriladiki, bu aniq o‘rinda obrazdagi shon-shuhrat, shafqat-marhamat va inoyatpardozlik birinchi o‘ringa chiqadi:

*Mug‘anniy, bir navoye tuz,
Navoiy nag‘maye ko‘rguz,
Ayoqchi, tomsa tut to‘qquz,
ki Doroyi jahon keldi.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

A.A.

DORO BINNI DOROB – qadimgi Eronning ahamoniylar sulolasiga mansub eng oxirgi podshoh Doro III (mil. av. 336–300). Eronda 200 yildan ko‘proq hukmronlik qilgan. Mil. av. 335-y.da Misrni qayta bo‘ysundirgan. U Iskandar b-n uch marta jang qilgan. Tarixda Iss (mil. av. 333) va Gavgamel (mil. av. 331) deb nomlangan ikki jangda tormor qilinib, Sharqiy Eronga qochgan. O‘z amaldori – Baqtriya satrapi Bess tomonidan o‘ldirilgan.

Sharqda D.B.D. hayoti va faoliyati haqida juda ko‘p afsona va rivoyatlar mavjud. Asrlar davomida tarixiy haqiqat badiiy to‘qimaga aylana borgan. “T.M.A.”da N. uni Eronda hukmronlik qilgan sulolalarning “ikkinchi tabaqa”si – kayoniylarga kiritib, “chun zolim kishi erdi, zulmidin ulug‘ ul ozurda bo‘ldilar”, deb baholaydi. N. shu o‘rinda Rum taxtiga o‘tirgan Iskandarning har yili ming oltin bayzo (tuxum) hajmida xiroj to‘lashdan bosh tortganida, D.B.D.ning g‘azablanib, uning “ustiga cherik tortib” borganini, qo‘shinlar urushga shaylanib, saf tortgan bir vaqtda D.B.D. “zulmidin toriqqan ikki noibi” uni halok etganini yozadi. N. D.B.D.ning o‘limi oldidan Iskandarga qilgan uch vasiyatini (qizi Ravshanakni nikoh qilib olishi, o‘z qotillarini jazolashi va avlodi hayotini saqlab qolishi) ham keltirib, ularni Iskandar ijobatga qabul qilganini ta’kidlaydi. “Va bu dostonni (voqea, tarix manosida – A.A.) faqir, – deb yozadi N., – “Saddi Iskandariy”dakim, “Xamsa”ning beshinchi kitobidur, mashruh (*sharhlab, keng – A.A.*) ado qilibdur?”

D.B.D. “S.I.” dostonida Iskandardan keyin eng yirik obrazlardan biri. “S.I.”da tasvirlanishi-cha, D.B.D. “yetti kishvar shohi” bo‘lib, barcha mamlakatlar shohlari unga tobelik izhor etib, xiroj to‘lardilar.

*Biri Faylaqus erdi ul xayl aro,
Xirojini berguchi bemojaro.*

Rum shohi Faylaqus ham hech so‘zsiz (“bemojaro”) yiliga ming oltin tuxum topshirar edi. Otasi o‘rniga taxtga o‘tirgan Iskandarning adolatsiz bojni to‘lashdan bosh tortishi D.B.D.ni g‘azabga keltiradi, uning tabiatidagi barcha salbiylikning ochko‘zlik, mol-u dunyo to‘plashga hirs

qo‘yish, bu yo‘lda hatto o‘lka-yurtlarni vayron, xalqni halok etishga tayyorlik, hiyla-nayrang, do‘q-po‘pisa ishlatish, manmanlik va takabburlik, g‘urur va yengiltaklik kabi yaramas xislatlarning to‘la namoyon bo‘lishi turtki bo‘ladi. D.B.D. o‘zining zo‘ravonlik xohishlarining so‘zsiz bajarilishiga, barchaning to‘la itoatkor bo‘lishiga odatlanib qolgan mag‘rur va qattiqqo‘l hukmdor obrazidir. Uning uch yillik xirojini undirib olish va itoatsiz Iskandarni jazolash maqsadida butun dunyoda son-sanoqsiz askarlar to‘plab, urushga otlanishi D.B.D.ning adolatsiz shoh ekanini aniq ko‘rsatish b-n birga shoir zamonidagi bosqinchi urushlarga ham ochiq kinoya etadi. D.B.D. nihoyatda murakkab shaxs obrazi. Dostonning ayrim lavhalarida u tajribali, tadbirkor shoh sifatida namoyon bo‘lsa, ba’zi o‘rinlarda (voqealar rivojiga to‘la mos holda) yengiltabiat, o‘zini tuta olmaydigan, jahl ustida es-hushini yo‘qotib, nohaq ish tutadigan manman shaxs sifatida gavdalanadi. Iskandar huzuridan qaytib, uning so‘zlarini buzmay-bo‘yamay yetkazgan. U haqda rost ijobiy fikr bildirgan elchiga zulm qilishi, jazavasi tutib, zindonga buyurishi bunga yaxshi dalil bo‘la oladi. Doimo aytgani-aytgan, degani-degan bo‘lib kelgan hukmronning bunday paytlardagi ruhiy kayfiyati, ichki iztirob-qiynoqlari, o‘zini idora qila olmay goh talvasa-tahlilikaga tushib, goh qahr-u g‘azab otiga minishi N. tomonidan katta badiiy mahorat b-n chizilgan: D.B.D.ning har bir so‘zi, xatti-harakati, iztirob-to‘lg‘anishi mantiqiy va psixologik to‘la asoslangan, makon-zamondagi voqea-lavhalar ishonarli dalillangan:

*Chu fahm etdi Doro aningdek javob,
G‘azab o‘tidin jismig‘a tushti tob.*

*Yonar o‘tdek o‘ldi qadam to ba farq,
Taharruk ani qildi andoqki barq.*

*Gahi bo‘ldi davron b-n tundxo‘,
Gahi charxi gardong‘a dedi: “Tufu!”*

*Oshib dam-badam iztirobi aning,
Yer-u ko‘kka ta‘n-u itobi aning.*

Shunday ruhiy jazava holatida D.B.D. Iskandarga qarshi qo‘shin tortishga qaror qiladi, o‘ziga tobe’ mamlakatlardan “adadda biyobon qumidin” ham ortiq askar to‘playdi va Rum tomon yurish boshlaydi. Ammo D.B.D. “zulmidin jonlaridin to‘ygan” ikki noibi “ulusni zulm-u bedodidin qutultirish” niyatida unga suiqasd qilib, og‘ir yarador qiladilar. Natijada qo‘shini ichida sarosima-parokandalik boshlanadi. Shohidan ajralgan sipoh parokanda bo‘lib ketadi. Buni farosat b-n sezgan Iskandar D.B.D. qarorgohiga yetib keladi. Uning boshini tizzalariga olib, bu suiqasdga aloqasi yo‘qligini aytadi. D.B.D. ko‘zini ochib, Iskandar sha’niga ancha maqtovlarni aytib, o‘zining uch vasiyatini izhor qiladi: qotillarni jazolash, qizi Ravshanakka uylanish, yaqinlarini afv etish. Iskandar uning barcha vasiyatlarini bajarishni zimmasiga oladi. Uni shohlarga xos dab-daba b-n dafn etadi. To‘y qilib, qiziga uylanadi. Avlodiga ziyon yetkazmaydi. O‘z valine‘matiga xiyonat qilganning oqibati nima bo‘lishini xalq ko‘rib qo‘ysin deb, shohning 2 qotilini avval dorga boshini quyi ostirib, toshbo‘ron qildiradi. Keyin o‘tda yoqib, kulini ko‘kka sovuradi.

*Ki gar davr og‘u berdi Dorog‘a bot,
Skandarg‘a ham bermas obi hayot, –*

deb D.B.D. haqidagi hikoyasini tugatadi N.

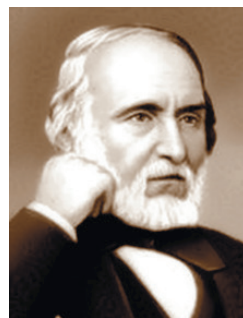
O‘lim oldidan D.B.D. ning Iskandarga murojaatida bu murakkab obrazning yana bir qirrasini namoyon bo‘ladi: endilikda o‘z oqibati va nohaqligini tan olgan, shirin so‘z va muloyim, hatto Iskandarga xushomad qilishga kirishgan hamda unga yalinib-yolvoruvchi nochor oddiy inson o‘quvchi ko‘z oldida gavdalanadi.

N. yaratgan D.B.D. obrazi ma‘lum darajada yakranglikdan holi, ya‘ni muallif uni faqat salbiy bo‘yoqlarda tasvirlamaydi. Asarda D.B.D.ning shaxs sifatidagi ijobiy jihatlari ham o‘z aksini topgan va buni ham N. qahramonning o‘z so‘zlari, uning o‘lim oldidan qilgan vasiyati vositasida amalga oshirgan. Jon berayotgan hukmdorning o‘z dushmani b-n yarashishi, undan o‘z odamlarini va qarindoshlarini qatl qilinmasligi-

ni so‘rashi va qizi Ravshanak haqidagi so‘zlari D.B.D.ning umrining so‘nggi daqiqalarida o‘z yaqinlari haqida o‘ylagani, ularning taqdiri xususida qayg‘urganini ko‘rsatadiki, bular o‘z navbatida insoniy his-tuyg‘ular mazkur shaxsga ham xos ekanidan dalolat beradi. N. chizgan D.B.D. obrazi orqali o‘z xalqi va boshqa el-u yurtlarni talon-taroj etish evaziga xazinani ko‘paytirishga intilgan, jahongirlik da‘vosida bo‘lgan mag‘rur, manman hukmronning halokati tasvirlangan.

Ad.: Алишер Навоий. Саҳди Искандарий. ТАТ. 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-жилд. – Т., 2002; Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий Д.М. История Ирана с древнейших времен до конца 18 века. Изд. Лен., унив., 1958.

A.A., N.J.

DORN Boris Andreyevich (Dorn, Johannes Albrecht Bernhard, 1805, Germaniya – 1881, Sankt-Peterburg) – sharqshunos, tarixchi, eronshunos, etnograf, semit tillari bo‘yicha mutaxassis, akad. olim. Leypsig universitetida falsafa va ilohiyot fanlari bo‘yicha doktorlik yoqlagan (1825), Sharq tillaridan dars bergan. 1829-y. Rossiyaga kelib, Xarkov universiteti Sharq tillari kafedrasini boshqaradi. 1835-y.dan Sankt-Peterburg Osiyo bo‘limida tarix, geografiya, numizmatika fanlaridan dars beradi. D.B.A. bu yerda samarali mehnat qiladi, akad. unvonini oladi, FA direktori lavozimiga tayinlanadi (1829). Qo‘lyozma kitoblar, tangelarni kataloglashtiradi, tavsiflaydi. Yevropa va Rossiyada birinchi bo‘lib Afg‘oniston pushtu tilini o‘rganishga asos soladi va pushtu tilidagi badiiy ijod namunalaridan iborat antologiya tuzadi, pushtu-ingliz lug‘atini ishlab chiqadi (1847) hamda universitetda pushtu tilidan saboq beradi.

Olim ilmiy faoliyati davomida o‘zidan 140 dan ortiq nashriy asarlar qoldirgan, 1801–1866-yy. davomida Qozonda nashr etilgan 600 ga yaqin kitoblarning ilk katalogini tuzgan. “Sobiq Xanikov, hozirgi Kaysarli xalq kutubxonasiga tegishli Sharq qo‘lyozmalari to‘plami” (1865)da N. asarlari u-n tuzilgan chig‘atoy-forsiy tildagi “Badoye‘al-lug‘at” tavsifida lug‘atning Husayn Boyqaro buyurtmasi b-n tayyorlanganini aytadi, “Badoye‘ul-vasat”, “Kulliyoti Navoiy”, “Devoni Navoiy” qo‘lyozmalarini tavsiflaydi. Yana Sankt-Peterburgdagi Sharq qo‘lyozmalari katalogi (1852) da N.ning 15 dan ortiq qo‘lyozmalarini tavsif qiladi. Sulton Ali Mashhadiy va shogirdi Sulton Muhammad Nur ko‘chirgan qo‘lyozmalarning san‘at asari sifatidagi ahamiyatini qayd etadi. U Sankt-Peterburgda saqlanadigan “Ilk devon”ning 1465–1466-yy.da Mashhadiy ko‘chirgan oltin hal b-n hoshiyalangan, sahifalar har yetti rangdan biri b-n ziynatlangan noyob nusxasi, yana “X.”ning 1492–1493-yy.da Husayn Boyqaro u-n Mashhadiy ko‘chirgan, Mavlono Yoriy oltin hal b-n ziynatlagan, Sulton Ali Marviy muqovalagan noyob nusxasi ham D.B.A. tomonidan tavsiflangan. Umuman, ko‘p tilli qomusiy olim o‘z iqtidori, imkoniyatlari doirasida Sankt-Peterburgdagi qo‘lyozmalarni tizimga soldi va ingliz, nemis tilidagi kataloglari b-n ularning mavjudligini ilm ahliga bildirdi. N. asarlarini kataloglashtirishga hissa qo‘shdi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Dorn B. Catalogue des manuscrits et xylographes orientaux de la Bibliothèque impériale publique de St.-Petersbourg. – St.-Petersbourg, 1852; Die vordem Chanykov’sche, jetzt der Kaiserl. öffentlichen Bibliothek zugehörige Sammlung von morgenländischen Handschriften, von B. Dorn // Mélanges asiatiques. Tome V. Livraison 2 et 3. St.-Petersbourg, 1865; Семенов А.А. Материалы к библиографическому указателю печатных произведений Алишера Навои и литературы о нем. – Т., 1940.

O.T.

DOR UL-HUFFOZ – hofizlar (Qur‘on hofizlari) uyi, qorixona, qiroatxona. Qur‘on o‘qiladigan va o‘qitiladigan joy. Ma‘lumki, Husayn Boyqaro o‘ziga hovli qurish u-n N.ga Hirot shahri b-n Gozurgoh tog‘i o‘rtasidagi Ko‘shki Marg‘ani degan xushhavo joydan yer ajratadi. N. vayrona bo‘lib yotgan bu ko‘shkni buzib, o‘rniga bir madrasa va masjid soladi. Madrasaning to‘rida “surayi qur‘oniy va oyoti furqoniy adosida qiroat gulshanining isaviynafas andalibi xushilhonlari va tajvid ravzasining dovudiy nag‘ma foxtai shirinadolari har kun hazrati risolatpanoh mutahhar ruhoniya uchun bir si pora kalom o‘qub, ul hazrat duosi birla xatm” qilishlari maqsadida bir gumbaz yasab, unga D.H. deb nom beradi. Madrasaning o‘ziga esa kamoli ixlosdan bino bo‘lgani u-n “Ixlosiya” deb nom qo‘yadi. Bu binolarni vaqf qilib berar ekan, “Vaqqiya” asarida ularning ta‘minoti haqida, jumladan, shunday yozadi: “Va har yil to‘rt yuz oltun xonaqoh va gumbaz dag‘i madrasa va masjid va Dor ul-Huffoz farshi uchun kiyiz bila bur‘yo va yorug‘lug‘ uchun xarj qilg‘ay va har nekim, xonaqoh va matbaxi uchun dasturxon va qozon va ayoq va tabaq va piyola va qoshuq va g‘ayri zolika kerak bo‘lsa, tartib qilib bergay. Va xodim va farroshlar har kecha madrasa masjididagi dolonida, dag‘i Dor ul-Huffozda, dag‘i xonaqohning gunbazida va dahlizlarida sham‘ yondurg‘aylar”.

Yana Mashhaddagi Imom Rizo ravzasida D.H. qurib, lojuvard va oltin b-n musulmon va chiniy uslubida go‘zal va hashamatli qilib naqsh bergan. Yoniga zeb-ziyatli va baland ayvon ham qurgan. Faqir, zaif va yetimlarga ovqat tarqatish u-n g‘alvirxona ham qurilgan

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

E.O.

DOR USH-SHIFO – N. tomonidan Hirotida qurilgan shifoxona. Jome‘ masjidining janub tomonida did b-n bunyod etilgan, bino hovlisidagi

katta hovuz. D.Sh.da Hirotning mashhur tabiblaridan Qutbiddin Ahmad, mavlono Muhammad Mu'in (umimiy tabib), Mavlono Muhammad Tabib (ko'z kasalligi tabibi), Nizomiddin Abdulhay, mavlono Shamsiddin Giloniy va boshqa tabiblar faoliyat ko'rsatgan. Ular davolash va dori tayyorlash b-n shug'ullanganlar.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хондамир. Равзат ус-сафо, 7-жилд. Тошб; Аҳмедов Б. Хондамир. – Т., 1965; Мухаммадқуб Воҳидий, Амир Алешер Навоий-Фоний. – Кобул, 1347 ҳ.й. Muh.A.

DORUG'A – O'rta asr davlatlarida mavjud bo'lgan mansab. O'sha vaqtlarda barcha shahar va qal'alarga D.lar tayinlangan. D.ning vazifasi unga topshirilgan shahar, qal'a yoki boshqa aholi manzilining qo'riqlanishini, xavfsizligini ta'minlashdan iborat bo'lgan. Bu mansab temuriylar davrida ham mavjud edi. D.lar hukmdorlarning ishonchli kishilari orasidan tayinlangan, xususan, yirik, iqtisodiy, harbiy-strategik ahamiyatga ega shahar va qo'rg'onlar D.ligini shohlar o'zlarining sodiq, yaqin kishilariga topshirganlar. N. davrida Sulton Ahmad mirzo uzoq yil poytaxt Hirotning D.si bo'lib turgan. Bu kishi temuriylardan bo'lib, Sulton Husayning pochchasi ham edi. D.lar faqat qo'rg'on, shaharlarni qo'riqlab qolmay, uning osoyishtaligi u-n ham mas'ul bo'lganlar, jumladan, o'g'rilik, talonchilik kabilarga qarshi kurashish ham ularning vazifasi doirasiga kirgan. Sulton Ahmad Mirzo (Uning nomi N. asarlarida ko'p tilga olingan, N. uni "M.N."ga ham kiritgan, "S."da maxsus qism bag'ishlagan) o'g'ri, talonchilarga qarshi shafqatsiz kurashgan (o'sha vaqtda ularni "haromiy" deb ataganlar) va N. shu munosabat b-n quyidagi qit'ani yozgan:

*Dovari Jamqadr-u Sulton Ahmad
ulkim mulkdin,
Har qayon shoh aylasa azm,
uldurur qoyim maqom,*

*Chun siyosat birla ko'p to'kti
haromi qonini,
Ihtisob aylab to'kar bu lahza ko'p
qonin harom*

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийд ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

“DOSTONI BAHROM GO'R” – xalq orasida, shuningdek, ayrim kotiblar ko'chirgan nusxalarda N.ning “S.S.” dostoni shu nom b-n ham yuritiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011.

A.A.

“DOSTONI SHAYX SAN'ON” – N.ning “L.T.” dostoni qismida keluvchi hikoyat. An'anaviy syujet asosiga qurilgan bu hikoyat mustaqil asar (doston) sifatida ham qo'lyozma nusxalarda keng tarqalgan. 1962-y.da esa bu hikoyat alohida kitob shaklida ham nashr etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Шайх Санъон. Наурга тайёрловчи. Хайитметов А. – Т., 1962.

A.A.

DUNYO – Q.: olam

DURRI ADAN – Sharq mumtoz she'riyatidagi obrazlardan biri. D.A. – Yaman viloyatining Adan shahrida bo'ladigan qimmatbaho marvarid. U shoirlar nazmida turli-tuman ma'nolarda keladi: mahbubaning tishi, ko'z yoshi, bebaho so'z va h.k. M-n, N.ning quyidagi baytida u ko'z yoshini tamsil etib kelyapti:

*Ko'zungeni zulf-u qoshingdin
injudek bo'ldi yoshim,*

*Xalq ushbu vajhdin derlar,
ani durri Adan*

Ad.: Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

DURRI SAFID – N. “T.M.A.” asarida esga olgan qo‘rg‘on nomi. N. mazkur qo‘rg‘on haqida asarning hukmdor Gushtasbning valiahd o‘g‘li Isfandiyordan toj-u taxtni qizg‘anishi va uni jismonan yo‘q qilishi b-n bog‘liq ziddiyatli voqealar bayonida gapirgan va shunday xabar yozgan: “Va o‘z o‘g‘li Isfandiyornikim, Durri safid qo‘rg‘onida mahbus qilib erdi, chiqorib, mulk va‘dasi qilib, sipoh boshlab, Arjosb intiqomig‘a yubordi”.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

B.R.

“DURROJNING YOLG‘ONNI CHIN O‘RNIG‘A AYTURI..” – “H.A.” dostonining 20-maqolatidagi bosh g‘oyani badiiy tasdiqlash u-n keltirilgan hikoyaning boshlanishi. Bu maqolat “Rostliq ta‘rifida...” deb boshlanib, unda yolg‘on katta ijtimoiy ofat, yomonlik sifatida qoralangan. Mazkur masal hikoyada esa yolg‘on gapirishga odatlanib qolgan durroj – qirg‘ovul oxir-oqibatda o‘z yolg‘onining qurboni bo‘ladi. U ovchining tuzog‘iga ilinib qolib, yordam so‘rab, ko‘p marta dodlasa ham, unga har qanday qiyin sharoitda yordam ko‘rsatishni va‘da qilgan sher uning gapini yolg‘on deb o‘ylab, yordamga bormaydi. Ovchi uning hayoti ipini uzadi:

*Maxlasig‘a aylamadi ko‘porot,
Toki anga munqate‘ o‘ldi hayot.*

N. bu voqeadan o‘zi va zamondoshlari u-n shunday xulosa chiqaradi:

*So‘zda, Navoiy, ne desang, chin degil,
Rost navo nag‘mag‘a tahsin degil!*

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

Ab.H.

DYAKONOV Igor Mikhaylovich (1915, Petrograd. – 1999, Sankt-Peterburg) – sharqshunos, poliolog, yozuvchi, tarjimon, f.f. d-ri, prof. Leningrad (hozirgi Sankt-Peterburg)davlat universitetining tarix-filologiya fakultetida 1932–1937-yy.

da tahsil olgan. U idish (yahudiylar bir qismi tili, olmon tiliga yaqin), arab, qadimgi yahudiy, akkad, qadimgi grek, nemis, ingliz tillarini yaxshi bilgan va ushbu tillarda yozilgan durdona asarlarni tarjima qilgan. RF akademiyasiga qarashli Sharqshunoslik institutining Leningrad filialida va Ermitaj davlat muzeyida ishlagan. Olimning dunyoqarashi juda keng bo‘lib, qadimgi dunyo tarixi b-n ham shug‘ullangan. Ossuriya davlatida yer-mulk munosabatlari bo‘yicha nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

D.I.M.ning o‘zi Midiya, Urartu davlatlari b-n bog‘liq xat va hujjat matnlarini va hammualliflikda esa V.A.Livshitse b-n Parfiya davlati hujjatlarini, Y.M.Magaziner b-n vavilon, ossuriy va xet qonunlarini qiyosiy tarzda tadqiq qilgan.

D.I.M.ning n.shunoslikka qo‘shgan hissasi shundaki, u N. hayoti va ijodini puxta o‘rganagan va Korsun A.I., Boldirev N. kabi sharqshunoslar b-n birgalikda Leningrad qamal kunlarida “Alisher Navoiy” nomli she‘riy drama yozgan. Ushbu she‘riy drama Ikkinchi Jahon urushi yillarida Leningrad qamali kunlarida yozilgani b-n ham biz u-n nihoyatda qimmatlidir.

Ad.: Дьяконов И. М. Книга воспоминаний. – СПб, 1995.

S.G‘

DO‘ZAX (ar. – nor, jahannam, jahim, saqar, turkiy tilda tamug‘). Diniy atama sifatida Alloh taolo o‘zining buyruqlarini bajarmagan banda-

lari u-n tayyorlab qo‘ygan dahshatli azob joyi. Qur‘oni Karim va hadisi shariflarda D.ning sifati, qandayligi va do‘zaxiylarning qanday azoblanishlari haqida xabarlar berilgan. D.ga tushganlar unda abadiy qoladilar. Ba‘zi mo‘minlar esa gunohlari miqdoricha D.da azoblanib, so‘ngra jannatga kiradilar. D. ning yetti darvozasi borligi haqida Alloh taolo “Hijr” surasining 44-oyatida xabar bergan: “Uning yetti darvozasi bo‘lib, har bir darvozaga ularning bir to‘dasi taqsim (tayin) etilgandir”.

1. Hoviya (qattiq qizigan o‘t. Unga munofiklar, Fir‘avnga o‘xshagan ashaddiy kofirlar kiradi); 2. Jahim (o‘ta issiq olov. Unga mushriklar kiradi); 3. Saqar (qattiq kuydirib, jizg‘anak qiluvchi. Unga dindand qaytgan murtaqlar kiradi); 4. Lazo (kuchli alanga. Unga shayton – Iblis, uning do‘stlari va majusiylar kiradi). 5. Hutama (sindiruvchi, vayron qiluvchi. Allohning amriga bo‘y-sunmagan kofir kimsalar kiradi); 6. Sa‘ir (o‘ta qizigan. Unga Allohga shirk keltirgan nasroniylar kiradi); 7. Jahannam (abadiy jazo diyori). Unga gunohi kabiralar qilib, tavbasiz o‘lganlar kiradi.

D.ning yetti darvozasi bor, degani uning yetti tabaqadan iborat ekanini bildiradi. Do‘zaxni qo‘riqlovchi farishta Moliki do‘zax, azoblovchi farishta esa “Zaboniya” deb ataladi. Ahli sunna val-jamoaning e‘tiqodiga ko‘ra, D. hozirda yaratib qo‘yilgan bo‘lib, qaysi joydaligi faqat Allohgagina ma‘lum va u hech qachon yo‘q bo‘lib ketmaydi.

N. asarlarida, jumladan, lirik chekinishlarida, hamd va munojotlarida do‘zax, jahannam, saqar va tamug‘ so‘zlariga duch kelamiz. Shoir do‘zax (tamug‘)ning azob joyi ekanini ta‘kidlash b-n birga, bu so‘z vositasida lirik qahramonning turli holat va qarashlarini ifodalaydi. Ba‘zan oshiqning hijron damlari, ayriliq iztiroblari – “D. olovi”, “D. azob”lariga qiyoslanadi.

N. “G‘.S.” devonida 26 marta D. so‘zini rang-barang ma‘nolarda qo‘llaydi. U Me‘rojga bag‘ishlangan bir she‘rida Hazrat Payg‘ambarimiz (s.a.v.)ni zikr qilgani, nomlarini muhabbat b-n eslagani uchungina bu dunyoni yaxshi ko‘ri-

shini, aksincha, dunyo va undagi narsalar D.dagi o‘t kabi azob berishini ta‘kidlaydi:

*Navoiy xush ko‘rar olamni
oting zikridin, yo‘qsa
Anga do‘zax aro o‘tdekdurur
dunyovu mo‘fho.*

N. bahordagi yordan ayriliq lahzalarini tasvirlar ekan, qizil gulni – D. oloviga, oq g‘unchalarni – jahannam yaxlariga tashbeh etadi. Yorsiz bahor D.ga aylansa ajab emas, jannatda yor vasli bo‘lmasa, u D.dir, deydi.

*Bahor sensiz o‘luptur manga ajab do‘zax,
Qizil gul anda o‘t-u oq shugufalardur yax.*

*Bahor sensiz agar do‘zax o‘lsa, tong ermas,
Bihisht ichinda liqo bo‘lmasa erur do‘zax.*

Jannat ahli yor ko‘yini har lahza orzu qilganidek, do‘zax ahli ham jannatni havas qiladilar:

*Jannat ahlig‘a erur har lahza ko‘yung orzu,
Do‘zax ahli uylakim jannatni qilg‘aylar havas.*

N.ning “N.M.” asarida so‘fiylarning D. va jannat haqida aytgan g‘aroyib va hikmatli so‘zlari uchraydi. M-n, yetmish to‘rt marta haj qilgan Shayx Ali bin Muvaffaq Bag‘dodiy bir kun afsuslanib, “kelaman va boraman, ne ko‘ngul muyassar-u ne vaqt. Men xud ne ishtamen?” deydi. U kechasi tush ko‘rsa, tushida Haq taolo aytadiki: “Ey Muvaffaq o‘g‘li, bir kishinikim sen tilamasang, uyungga tilarmusen? Men ham seni tilamas bo‘lsam erdi, uyung‘a qo‘ymas erdim. Ul debdurki: “Xudoyo, agar seni Do‘zax qo‘rqunchidin parastish(topinish, sig‘inish) qilur bo‘lsam, mani Do‘zaxga tushur. Va agar behisht umididin parastish qilur bo‘lsam, behishtga tushurma. Agar sening mehring jihatidan parastish qilur bo‘lsam, bir diydor ko‘rsat. O‘zga ne qilsang qil”. Bu voqeada aytilgan D. va jannat haqida gaplar N.ning yuqoridagi baytlari b-n hamohang va ma‘nan yaqindir.

Ko‘rib o‘tganimizdek, D. va u b-n bog‘liq ma’nolar silsilasi N.ning e’tiqodiy qarashlari va ishqiy munosabatlarini yoritishda o‘ziga xos ahamiyat kasb qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ислом энциклопедияси. – Т., 2017; Абдулқодир Абдур Раҳим. Эътиқод дурдоналари. (“Бадъул амолӣ” шарҳи). – Т., 2016.

S.R.

EGAMOVA Shohida (1969) – f.f.n. 2007-y.da “Alisher Navoiy asarlari tilidagi qadimgi turkiy leksika tadqiqi” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. Ishda shoir asarlarida uchrovchi 1400 ta qadimgi turkiy soʻz lingvostatik, struktur-fonetik va semantik-funksional jihatdan oʻrganilgan.

583 ta tub otlar quyidagi tematik guruhga boʻlib oʻrganilgan: 1. Qon-qarindoshlik terminlari: *togʻa-aka*; 2. Tana aʼzolari: *bosh, boʻy, ayaq*. 3. Oʻsimlik nomlari: *arpa, tol*; 4. Zoologik terminlar: *ot, bugʻra*; 5. Kiyim-kechak nomlari: *burk-eng*; 6. Oziq-ovqat nomlari: *bol, yagʻ*; 7. Maishiy leksika: *igna, qin, togʻora*; 8. Foydali qazilma va maʼdanlar: *temur, oltun, kumush*; 9. Diniy terminlar: *tamugʻ, ugʻan*; 10. Osmon jismlari: *oy, quyosh*; 11. Ijtimoiy-siyosiy terminlar: *bek, boy*; 12. Harbiy terminlar: *oʻq, qalqon va boshqalar*. 116 ta sifat *–liq –luq, –siz, –gʻi –qi* affikslari vositasida yasalgan. Sanoq, tartib, jamlovchi sonlar 44 ta, olmoshlar 33 ta. Qadimgi turkiy soʻzlarning eng koʻpini feʼl tashkil qiladi. Ular miqdori 557 ta, ulardan 183 tasi tub, 374 tasi yasama. Ishda 1400 ta soʻz semantikasidagi oʻzgarishlarga katta eʼtibor berilgan. Koʻpgina soʻzlar maʼno oʻzgarishlariga uchramagan. Bir qism soʻzlarda maʼno torayishi roʻy bergan: *osh, bogʻ, bek, kishi. Bogʻlamoq, yasamoq, ulgʻaymoq* feʼllarida maʼno kenayishi roʻy bergan.

Ad.: Алишер Навоий. *Ғаройиб ус-сугар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд.* – Т., 2011; *Ислом энциклопедияси.* – Т., 2017; Абдулқодир Абдур

Раҳим. *Эътиқод дурдоналари.* (“Бадъул амолӣ” шарҳи). – Т., 2016; Эгамова Ш. *Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи.* – Т., 2007.

E.U.

“**EY KOʻNGUL, KELKIM...**” – N.ning yigitlik chogʻida yozgan va ilk bor “Badoyeʼ ul-bidoya” devoniga, keyinchalik “Gʻ.S.” devoniga joylashtirilgan gʻazali. Aruzning ramali musammani mahzuf (Foilotun foilotun foilotun foilun) vaznida. 7 bayt:

Ey koʻngul, kelkim, balo bazmida
jomi gʻam tutay,
Oʻz qatiq holimgʻa oʻlmastin burun
motam tutay.

Yigʻlabon boshimgʻa ohim dudidin
chirmab qaro,
Motamim el soʻngra tutquncha,
oʻzum bu dam tutay.

Olam ahligʻa necha qildim vafo,
koʻrdum jafu,
Ey koʻngil, kelgilki, tarki jumlayi
olam tutay.

Emdikim, ishrat surudidin ochilmang,
ey koʻngul,
Navha ohangin tuzub, bir dam seni
xurram tutay.

Mastligʻdin oʻzga yoʻq dardim iloji,
soqiyo,
May keturkim, ham ichay, bir lahza
oni ham tutay.

*Qo'yg'il, ey nosihki, mug' dayrida
o'z ahvolima,
Masti loya'qil yoqam yirtib, surudi
g'am tutay.*

*Chun jahon birla jahon ahlig'a yo'q
ermish vafo,
Ey Navoiy, men fano sarrishtasin
muhkam tutay.*

Ma'lumki, yigitlik fasli – inson umrining eng gullagan, hayotga shodlik, umid b-n nigoh tashlaydigan, uncha-muncha g'am-qayg'uni ko'ngilga yaqin yo'latmaydigan bir fasl. Yigitlik umr bahori va uni bahor go'zalliklaridan ajratib bo'lmasligi u-n ham Mirzo Bobur:

*Bahor ayyomidur dag'i yigitlikning
avonidur,
Ketur, soqiy, sharobi nobkim,
ishrat zamonidur, –*

deb yozgan edi. N.ning yuqoridagi g'azali ham shoirning yigitlik davrida yozilgan. Biroq unda “sharobi nob” emas, “jomi g'am”, quvonch emas, xayolga kelavermaydigan “motam” xususida so'z yuritilgan. Aytish kerakki, g'azalning ruhi og'ir va qayg'uli. Oddiy she'rxon nari borsa g'azalning bir-ikki baytidan so'ng o'qishni to'xtatishi mumkin. Axir, odam “o'z qatiq holig'a o'lmasdan burun” motam tutadimi – yo'qmi, bundan qat'i nazar, vaqt-soati yetganda, u o'ladi. Bas, shunday ekan, tiriklikni g'animat bilmay, uning shodliklaridan dilni yayratmay o'lim xayollariga berilib, oh-voh qilish nega kerak?

Gap shundaki, N. g'azalining mazmun-mohiyatini to'g'ri anglash va talqin etish u-n, eng avvalo, shoir ko'zda tutgan irfoniy maqsaddan xabardor bo'lmoq kerak.

Birinchi baytni o'qiylik:

*Ey ko'ngul, kelkim, balo bazmida
jomi g'am tutay,
O'z qatiq holimg'a o'lmasin burun
motam tutay.*

Shoir bunda kimga murojaat etayotir? Ko'ngilga. Chunki ko'ngil oshiqning suyangan tog'i, ishongan bog'i. U o'z ko'nglining hukmi ila yashaydi. Uning izmidan nari ketolmaydi. Endi u o'zi u-n odatiy marosim bo'lib qolgan “balo bazmida” ko'ngilga g'am qadahini tutmoqchi. Zero, uning holi nihoyatda og'ir. Shu qadar og'ir va qayg'uliki, o'limini kutmasdan o'zi u-n motam ham tutmoqchi. Bu gaplar yurakka yomon ta'sir o'tkazishi tabiiy, albatta. Lekin N. zamonidagi she'rxon, xususan, Haq oshiqdari va oriflar qalbida ushbu so'zlar hasrat emas, shodlik bag'ishlagan.

“Balo bazmi” qanday bazm, deya o'zingizga bir savol berib ko'ring. Daf'atan javob topolmaysiz. Balo so'zining lug'aviy ma'nosi – ofat, musibat, falokat, baxtsizlik, azob, g'ussa demak. Balo kalimasi xuddi shu ma'nolarda ham N. she'rlarida keng ishlatilgan. Shu b-n bir qatorda, ulug' shoir she'riyatida balo irfoniy haqiqatlar ifodasi u-n ham xizmat ettirilgan. Demak, matndagi asosiy g'oyaga asoslanib, bu so'zning ramziy-majoziy mazmuni hisobga olinmasa, zohiriy ma'no botiniy ma'no u-n bir “parda” ekanligiga diqqat qilinmasa, xato mulohaza va xulosalarga keng yo'l ochilaveradi. N.ning boshqa bir g'azali matla'sida o'qiyimiz:

*Balo dashti aro Majnun meningdek
ko'rmamish davron,
Quyundek har zamon bir ko'rmagan
vodiya sargardon.*

Bu baytdagi “balo dashti” moddiy-jismoniy hayotga daxldor azob-uqubat yoki kulfat mazmunida qabul qilinsa, g'azal qahramonining ahvolruhiyasini to'g'ri sharhlash imkoni boy beriladi.

“Balo” – istilohiy mazmunda oshiqlik holiining kamoli u-n Haqning sodiq quliga aziyat yetkazishi, og'ir qiyinchiliklar b-n sinovdan o'tkazishi, ya'ni ilohiy imtihondir.

Shu bois quldagi “balo” naqadar ko'p va qudratli bo'lsa, uning Haqqa yaqinligi shu qadar ortadi, deb o'ylangan. Zero, “avliyoning libosi, asfiyoning (poklanganlarning) beshigi va

anbiyoning rizqi balodir”. Shu u-n ham qadim kitoblarda, “Haqning shunday do‘stlari bordurki, bir lahza balosiz qolsalar, ne‘matdan mahrum bo‘lganlar kabi oh va faryod chekurlar”, deyiladi. Sharq shoirlarining zavq-shavq ila balodan takror-takror bahs yuritishlari, sidq ila Allohdan balo tilashlarining zamini ham ana shunda.

Fuzuliy yozadi:

*Yo rab baloyi ishq ila qil oshno meni,
Bir dam baloyi ishqdin qilma judo meni.*

“Baloyi ishq ila” oshno kishi u-n nochorlik, bag‘ri choklik, ko‘z yoshi to‘kishlar musibat emas, balki maqsad-manziliga yaqinlashuv hisoblanadi.

Aks holda N. “balo bazmi”dan shavqlanib so‘zlamasdi. Endi ikkinchi misraga kelsak: “O‘z qatiq holimg‘a o‘lmastin burun motam tutay”.

Hazrati payg‘ambar (s.a.v.)ning “O‘lmasdin burun o‘ling!” degan mashhur hadislar bor. Bunda, albatta, jismoniy o‘limga emas, nafsni yengishga da‘vat qilingan. Bu “o‘lim” bashariy noqislik va oqizliklardan forig‘ bo‘lgan yangi bir ma‘naviy tug‘ilish, ilohiy iroda sohibi bo‘lish mazmuniga ega. Tasavvuf she‘riyatida bu haqda nihoyatda keng bahs yuritilgan. Shu ma‘noda Ahmad Yassaviy hikmatlaridan birini keltirish mumkin:

*Ixlosimni ko‘rub ma‘shuq qo‘lum oldi,
Fayz-u futuh to‘la berib yo‘lg‘a soldi.
Bo‘ynum egib moumonlik yakson qildi,
Tufroq bo‘lub o‘lmas burun o‘ldum mano.*

Insonning ikkinchi ma‘naviy tug‘ilishidan oldingi hayoti, undan keyingi hayotidan butunlay farq qiladi. Shuning u-n u oldin kechgan umridan ko‘p afsuslar chekadi, pushaymonliklarini so‘zlashdan maroqlanadi. Zulmatdan yorug‘likka chiqqan odamga o‘xshab, g‘aflat, nodonlik pardalari b-n burkangan bashariy “men”i b-n go‘yo vidolashadi. O‘zicha unga motam tutadi. Xuddi shu ehtiyoj sababli N. ham:

*Yig‘labon boshimg‘a ohim
dudidin chirmab qaro,
Motamim el so‘ngra tutquncha,
o‘zum bu dam tutay, –*

degan edi. Bunday holatda fikr-qarashlar, ichki iztirob va azoblar tamoman o‘zgaradi. Inson o‘zini boshqa bir nigohda ko‘rib, oliy bir maqsadlarda siyratini taftishdan o‘tkazadi. Salomatlikni – malomatda ko‘radi. Ruhiiy hayotdagi shiddatli evrilish, go‘zallik tuyg‘usining favqulodda o‘tkirlashuvi uni dunyodan yiroqlashtiradi. Deyarli hamma narsa ko‘nglida azob qo‘zg‘aydi. Na o‘zidan, na dunyo va ahli dunyodan qoniqadi. Shuning u-n:

*Olam ahlig‘a necha qildim vafo, ko‘rdum jafu,
Ey ko‘ngul, kel-kelki, tarki jumlayi olam tutay, –*

deyish nechog‘lik tabiiy bo‘lsa, ishq bahriga cho‘mish, komil bir murshid qo‘lidan “may” – ishq sharobini ichib mastlikka berilish shunchalik zaruriyatga aylanadi. Ammo lahzalarda kechadigan va yuz ochadigan farahli hol oshiq ko‘ngliga zohiriy shodlik bag‘ishlamaydi, aksincha, uni misli ko‘rilmagan g‘am-g‘ussadan tug‘ilajak quvonch ohanglari bag‘riga tortadi:

*Emdikim, ishrat surudidin ochilmang, ey ko‘ngul,
Navha ohangin tuzub, bir dam seni xurram tutay.*

“Mastliqdin o‘zga yo‘q dardim iloji, soqiyu” deydi g‘azal qahramoni. Haqiqatan ham shunday. Uning erkinligi va hurriyati mana shu “mastlik”-da. U hushyorlikda bilmaganini shu mastlikda anglagan, “Soqiy” himmati va marhamati ila o‘zining ishq va ma‘rifatdan tug‘ilgan va har qancha ibrat olsa arziydigan yangi “Men”ini topgan. Bu – ishq doyalik qilgan shunday bir shaxsiyatki, u tosh otganga gul otadi, qahrga mehr b-n javob bera oladi. Har qanaqa g‘animlikni do‘stlik b-n taslim aylaydi. Jahon va jahon elining vafosizligi boshiga balo bo‘lib yog‘ilganida ham “fano sarishtasin”, ya‘ni vafo maslagin mahkam tutishga doimo sodiq qoladi:

Chun jahon birla jahon ahlig'a yo'q ermish vafo, Ey Navoiy, men fano sarrishtasin muxkam tutay

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2009; Ҳаққул И. Занжирбанд шер қошида. – Т., 2021.

I.H.

“**EY NAVOIY, OLAM AHLIDA...**” – N. ning “B.V.” devoniga kiritilgan qit'a.

Ey Navoiy, olam ahlida tama'siz yo'q kishi, Har kishida bu sifat yo'qtur, anga bo'lg'ay sharaf. Sen agar tarki tama' qilsang, ulug' ishdur bukim, Olam ahli borcha bo'lg'ay bir taraf, sen bir taraf.

Tama b-n ta'na so'zlari bir-biriga yaqinday tuyuladi. Buning sababini shunday izohlash mumkin: tamaning katta-kichigi bo'lmaydi. Birovdan bir xas tilash yoki arzimas manfaatga ko'z tikish ham tama. Buning orqasida ta'na ham yashirinib yotadi. Bir kun bo'lmasa, bir kun bu ta'na ehtimolki tosh bo'lib otilar. Ehtimolki, nayza sifatida ko'ngilga sanchilar. Yurakni ana o'shanda pushaymonlik ezadi. Tamaning teskari natijasi doimo og'uli. Ana shu og'udan hazar etmoq kerak.

Tama qanday tug'iladi? Uning doyasi manfaat hirs. Nafs rag'bat. Ochko'zlik. Tama – boylik mansab va shuhratga o'ch kimsalarning yosumanidir. Ularni tinimsiz avraydi, yo'ldan ozdiradi. Tama qilishni – insonning o'z xohishi b-n tubanlashuvi, o'zi istab odamiylik hissiyotlarini tahqirlashi deb qarash lozim. N.ning “olam ahlida tamasiz” kishi yo'q, deyishi kimlargadir keskin da'vo bo'lib tuyulgandir. Lekin N. zamonidan besh yuz yil berida turib – insoniyat psixologiyasi o'rganilsa, deya taxmin etaylik: “Olam ahli” o'rtasida haqiqiy ma'nodagi tamasiz zotlar topilarmikin? Balkim topilar. N. davrida ham qanoati ulug' kishilarning soni hozirgidan kam bo'lmagandir. Biroq tamadan butunlay ozod odamlar soni tamaparastlarga nisbatan baribir kam. Doimo noyob bo'lgan ular. Shuning u-n u

qat'iy ravishda: “Ey Navoiy, olam ahlida tama'siz yo'q kishi”, – degan. Va tamasizlikda oliy sharaf ko'rganlar:

Har kishida bu sifat yo'qtur, anga bo'lg'ay sharaf.

Shu o'rinda bir savol qo'yaylik: “Tarki tama” nega sharaf keltiradi? Negaki, u “ulug' ishdur”. Bu ishni N. ulug' deb bilgan.

Sen agar tarki tama' hilsang, ulug' ishdur bukim, Olam ahli barcha bo'lg'ay bir taraf, sen bir taraf.

So'nggi satr qit'aning ilk misrasidagi fikrning to'g'riligini ham tasdiqlaydi, ham go'yo isbotlaydi. Chunonchi: tamagirlar dunyosida tarki tama qilgan kishining paydo bo'lishi o'z-o'zicha katta voqea. Shu odamning o'zi ma'naviy-axloqiy bir qutbni tashkil qiladi, Demak, olam ahlining barchasi – bir taraf, uning yolg'iz o'zi – bir taraf. N. quyidagi qit'ada yana tama to'g'risida yozadi:

Navoiy, tama' tuxmin sochma ko'p, Riyo ashkidin anga suv ochma ko'p.

Amal mazra'in ekkali berma yer, Havovu havas xirmanin yelga ber.

Bu she'rdagi ma'no oldingi qit'aga qaraganda obrazli tarzda ifodalangan. “Tama tuxmi”, “riyo ashki”, “amal mazra'i”, “havovu havas xirmani” – bular istioraviy iboralar bo'lib, obrazli mohiyatga ega. O'quvchi “tama' tuxmi” nima ekanligini aniq tasavvur qila olmaydi. Lekin mushohada yuritsa, bu “tuxm” qabih bir narsaligi, riyo “suvi”siz unib-usmasligini darrov tushunadi. Va “Tama bu, riyokorlik hamdir”, degan xulosaga keladi. Mazra' – ekinzor. Bobomiz ko'ngildan amal “mazra'”iga yer bermaslikka chaqirayotirlar. Mana shunda “havovu havas xirmani” ham o'z-o'zidan yelga sovurilgan bo'ladi.

Ad.: Алишер Навоий. Бадое-ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2009; Ҳаққул И. Занжирбанд шер қошида. – Т., 2021; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишидир. – Т., 2021.

I.H.

“EYKI, ISTARSEN CHOQIN DAF’IGA YASHM” – N.ning “B.V.” devonidan joy olgan qit’a.

*Eyki, istarsen choqin daf’ig’a yashm,
O’zga tekma kka berib imkong’a yo’l,*

*Bexabar mazlum ohi barqidin,
Kim choqindin dog’i so’zonroqdur ul,*

*Turfaroq bukim, sanga maxsus erur,
Gar sanga joning kerak, ogoh bo’l.*

“Yashm” – muhofaza toshi. Kimki uni qo’lga kiritisa, o’zini chaqin ofatidan omon saqlagan bo’larmish. Qit’adagi fikr u tufayli yashin balosidan qutulishga inonadigan kishiga murojaat b-n boshlanib, ikkinchi bir chaqin xavfidan ogohlantiruvchi ohangda davom ettiriladi. Bu – zulm chekkan, zo’ravonlikdan bag’ri sadpora xor-u zorlar oh-u vohining barqi. U “barqi jahonso’z” – jahonni kuydiruvchi chaqmoqlardan ham so’zonroq. Mazlum ahvolidan bexabarlik, xorlanganlarga yana xorlik orttirish harakatidagi har qanday kishi mana shu otashga giriftor bo’ladi. Agar ezuvchilarga jon kerak ekan, bu intimom barqidan ogoh bo’lishlari kerak! Chunki uni lutfi ehson, to’g’rilig-u ezgulik “suyi bilan o’churmaguncha”, yashm toshi singari biror bir vosita b-n daf’ qilish mumkin emasdir

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2009; Ҳаққул И. Занжирбанд шер қошида. – Т., 2021; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишидир. – Т., 2021.

I.H.

EKMANN Yanosh (János Eckmann, 1905, Vengriya – 1971, Kaliforniya) – vengriyalik turkolog, tilshunos, adabiyotshunos olim. Budapesht universitetida venger tili, semit va turkiy tillar bo’yicha tahsil olgan. Fan nomzodligidan (1937) so’ng Turkiyada Ahmed Kafero’g’li rahbarligida “Shajarayi tarokima” grammatikasi”

bo’yicha doktorlik ishini olib borgan. Olimning asosiy ilmiy faoliyati Turkiyada kechgan, umri-ning oxirgi yillarida Los-Anjeles universitetida dars bergan. Turkiy tillar tarixi, xususan, chig’atoy tili, adabiyoti, Lutfiy, N. ijodi, Markaziy Osiyoda xonliklar davri adiblarining asarlari bo’yicha ilmiy tadqiqotlar olib borgan. Tilshunos olim sifatida o’rta asr turkiy xalqlar tilini badiiy asarlar misolida o’rganadi. Gadoiy devoni ilmiy-tanqidiy matni, Mahmud as-Saroiyning “Nahj ul-farodis” asarini nashrga tayyorlagan. Chig’atoy tili tadqiqiga doir deyarli barcha ilmiy ishlarida N. ijodi asosiy o’rinda turadi. Mirzo Mehdining “Sangloh” so’zligi (1947, 1960), N.ning forsiy devoni, turkiy devoni matnlari bo’yicha maxsus tadqiqotlari e’lon qilingan. Xususan, “Chig’atoycha” nomli maqolasida shu tildagi adabiyotning rivojlanish davrlari, N. asarlari u-n tuzilgan lug’atlarning o’rganilishi va nashrga tayyorlanish tarixi rus, turk va boshqa xorij olimlarining ishlari misolida batafsil yoritilgan.

Ad.: Hofman H.F., “János Eckmann”. Central Asiatic Journal XVI/2 (1972), pp. 156-60; János Eckmann. Ali Şir Nevai. Bilgi X, 19 (Şubat 1957), 4-4 ve 16; Çağatay dili örneklari: Nevai divanlarından parçalar. TDED IX (1959); “Nevai’nin İlk Divanları Üzerine”, TDAY-Belleten 1970, 1971.

O.T.

ER VA ERAN – turkiy istiloh bo’lib, er kishi va erlar ma’nosini ifodalaydi. Mumtoz adabiyot namunalarida jins ma’nosidan tashqari mard, qahramon, jasur yo’lboshchi, fazilatli inson ma’nolarida keladi.

Er – Qur’oni karimda “avliyolloh” deya atalgan Alloh do’stlarining turkiy nomi. Eran tasavvuf adabiyotida murshidi komil va insoni komil mazmunida qo’llangan. Eranlarning ko’ngli ilohiy zavq va ma’rifat xazinasi. Ular vahdat mayidan qongan va ilohiy sir-asrorlardan to’la voqif zotlardir. Bu obraz N. ijodida alohida mavqega ega. Mutafakkir shoir xoh she’riyatda bo’lsin,

xoh nasrda insonlarga ibrat, namuna qilib er va eranlarni ko'rsatadi. N. nazdida, er, eng avvalo, dunyo muhabbatidan voz kechmog'i, o'tkinchi hoy-u havaslardan uzilib, parhezkor taqvo sohibi bo'lmog'i lozim:

*Ey Navoiy, er esang dunyo arusin qil taloq,
Bir yo'li bo'lma zabun bu zoli makkor ollida.*

N. she'riyatida er kishining to'g'riligi, Haq yo'lida sobitligi alohida e'tirof qilinadi:

*Sidq ichra qachonki chiqsa oti erning,
Fosh o'lsa sadoqatda sifoti erning.*

*Xushroqki, tavil o'lsa hayoti erning,
Kim sidqdin – o'q durur najoti erning.*

“N.M.” tazkirasida er haqida shunday deyilgan: “Abu Hafs debdurki, har kim, har vaqtda af'olu ahvolin kitob va sunnat mezoni bila vazn qilib, rost qilmag'ay, ul kishini er demasbiz”. Er, eranlar adabiyotda nafs roziya, nafs mardiya maqomiga yetgan pok zotlar timsoli bo'lib keladi. Nafsi roziyada mo'min bo'sh va foydasiz so'zlarni tark etadi, ixlos, zikrulloh, zuhd va karamatlar uning sifatiga aylanadi. N. ruhi nafsini mag'lub eta bilgan tiynati toza, xolis kishini chin er, deb sharaflaydi:

*Uldur erkim, salb etib nafsoniyat,
G'olib etgay zotig'a ruhoniyyat.*

*Har kishida bu sharaf bizzot erur,
Ul kishi pok-u sharif avqot erur.*

Ulug' shoir dostonlari, xususan, “L.T.”da erlar tariqi komillik yo'li sifatida tavsiflangan. Dostonda tariqatga kirish orzusida bo'lgan, ammo yo'l mashaqqatidan xavotirga tushib, ortga chekinmoqchi bo'layotgan qushlarga aynan erlik maqomi ibrat qilib ko'rsatiladi, aniqrog'i, nafs-u havo domidan qutula olmayotgan zaif kimsalar ziddi o'laroq baland shaxsiyat egalari er nomi b-n ulug'lanadi. Jumladan, Tovus va Ta-

zarv qushining qasr-u gulshanlarda yashash u-n yaratilganliklari, riyozat chekib, yo'l sari odimlash ularga mashaqqat ekani haqidagi vaj-korsonlariga javoban Hudhudning suvratparastlik va zohiriy oroyish xususidagi fikrlari quyidagicha yoritiladi:

*Er kirar er soniga himmat bila,
Er emas faxr aylag'on ziynat bila.*

*Erga xulq-u fe'l erur zeb-u jamol,
Yangi zarkash hullasidur eski shol.*

“M.Q.”da esa er mana bunday ta'riflangan: “Eranlar xizmatig'a ulki umrin sarf etar, agarchi umri ketar, ammo jovid umrig'a etar. O'zungni bu zumradin yiroq tutma, boshing borsa bu mud-daoni unutma. Umr foniydur bevafo, ul boqiy hayot mujibi baqo.

*Eranlar xizmatidin chekmagi bosh,
Agar boshingga gardundin yog'ar tosh*

*Ki, gar ul tosh bila boshing ushalg'ay,
Saodat xattidur, gar zaxmi qolg'ay”.*

E. va E. nomi asosan kuchli jins vakillarining adabiyotdagi timsoli bo'lishi b-n bir qatorda, ba'zan ayollarga ham nisbat beriladiki, bu nomga loyiq ko'rilganlar sohibma'rifat, ilohiy nasiba egalaridir. Jumladan, “N.M.”ning so'nggi bobi “Erlar martabasiga etgan orif ayollar zikri” deb nomlangan va unda 35 nafar valiy ayol haqida ma'lumot berilgan.

Umuman olganda, N. ijodida er va eran obrazi mardlik va qahramonlik timsoli bo'lib, ilohiy ma'rifat sohibi va murshidi komillarni tamsil etadi.

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний. Т.АТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Насойим ул-мухаббат. Т.АТ.10 жилдлик, 10-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Лисон ут-тайр. Т.АТ.10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Махбуб ул-қулуб. Т.АТ.10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011;

Ҳаққул И. *Касби камол ўзни танишидир.* – Т., 2021; Ҳаққул И. *Навоийга қайтиш.* 4-китоб. – Т., 2020.

N.J.

ERASLON Kamol (1930–2022, Turkiya) – turkolog, adabiyotshunos, f.f. d-ri, prof. Markaziy Osiyo xalqlari adabiyoti, jumladan, o‘zbek mumtoz adabiyoti va uning Ahmad Yassaviy, Husayn Boyqaro, N. kabi namoyandalari ijodlari bo‘yicha bir qator tadqiqotlarning muallifi. U o‘zbek shoirlari asarlari asosida muhim ilmiy-tanqidiy matnlar tuzgan va ularning nashrlarini amalga oshirgan olimdir. Ilk marta turkiy adabiyot olamida Xoja Ahmad Yassaviyning “Devoni Hikmat”idan sochmalar” nomli tadqiqoti b-n tanilgan olim keyinchalik Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Mavlono Sakkokiy va Husayn Boyqarolarning “Devon”larini so‘zboshi, matn, lug‘at va izohlari b-n hozirlab, ularni keng ilmiy jamoatchilikka tanitdi.

Fariddin Attorning “Tazkirat ul-avliyo”, Abdurahmon Jomiy qalamiga mansub “Nafohat ul-uns” tazkiralarning davomi sifatida maydonga kelgan N.ning “N.M.” asari Islom madaniyati tarixida turkiy xalqlarning tutgan o‘rnini namoyish qiluvchi g‘oyat mumtoz asardir.

E.K.ning bir qator tadqiqotlari N. merosini o‘rganishga bag‘ishlangan. U 1970-y. “Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” nomli tazkirasining matn va til xususiyatlari” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Dastlab muallif yaratgan doktorlik ishining tezislari sifatida 1969-y. Istanbul universiteti bosmaxonasida chop etilgan mazkur tadqiqot 1979-y. alohida holda nashr etilgan.

“N.M.”ning E.K. tomonidan tayyorlangan matni nashrga yozilgan so‘zboshi va izohlardan ma’lum bo‘lishicha, asar yettita ancha mukammal sanalgan qo‘lyozmalari asosida tuzilgan. Ular o‘rtasida hijriy 901-y.da Darvish Muhammad Toqiy va 933-y. Hirotda Ali Hijroniy tomonidan ko‘chirilgan qo‘lyozmalar ko‘p jihatdan tanqidiy matnning mukammalligini ta’minlagan. Bu asarning tanqidiy matni, matn yuzasidan olib

borgan tadqiqotlari b-n Sharq xalqlari adabiyoti tarixi, manbashunoslik ilmida muhim vazifani ado etgan olim N. ijodi bo‘yicha ishlarida shoirning turkiy til va turkiy tildagi adabiyotning Islom dunyosidagi o‘ziga xos o‘rni, mavqeyini ko‘rsatib berishga alohida diqqat qiladi.

E.K. N.ning “H.S.H.A.”, “H.P.M.” asarlarini Istanbulda chiqadigan “Turkiyat majmuasi”ning XVI, XIX jildlarida chop ettirgan. Bundan tashqari, u ulug‘ adibning “M.N.”, “M.A.” kabi tazkira va ilmiy risolalarini ham Istanbul va Anqara bosmaxonalarida nashr qildirib, kitobxonlarga taqdim etgan.

N. ijodi yuzasidan katta tadqiqotlar yaratgan olim 1991-y.ning sentyabr oyida O‘zbekistonda N.ning 550 yilligi munosabati b-n o‘tkazilgan ilmiy anjuman va tantanalarda ishtirok etib, ulug‘ bobomizning Turkiya kutubxonalarida saqlanayotgan qo‘lyozmalari haqida axborot berdi.

Ad.: Eraslan K. Nesâyimü’l-Mahabbe min Şemâyimi’l-Fütüvve, Dokt. tezi, İst. Üniv. 1969; Ali Şîr Nevâyî. Nesâyimü’l-Mahabbe min Şemâyimi’l-Fütüvve, Haz. Eraslan K. İst. Üniv. Edeb. Fak. Yay., İstanbul 1979; Ali Şîr Nevâyî, Mizânü ’l-Evzan, Haz. Eraslan K. – Ankara, 1993; Eraslan K., Nevâî, Türk Klasikleri, C.III. – İstanbul, 1986; Eraslan K. XV. yy Çağatay Adabüemi. Büyük Türk Klâsikleri, C.3. – İstanbul 1986; Eraslan K. Nevâyî’nin Hâlât-ı Seyyid Big Risalesi, Türkiyat Mecmuası, XVI (1971). – İstanbul 1971; Eraslan K. Ali Şîr Nevâyî’nin Halât-ı Pehlevan Muhammed Risalesi, Türkiyat Mecmuası, XIX. – İstanbul, 1980; Эраслон К. МЕСЪАЛІСҮ’н-НЕФЪАІС, ДІА, cilt: 28; Тоҳир Каҳҳор. Туркиялик навоийшунос. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1991 й. 27 сентябрь.

S.O’.

ERBELO de Molenvil Barteleme d' (d'Herbelot de Molainville) (1625–1695)

– fransuz sharqshunosi, tarjimon. Parij universitetida tahsil olgan, arab, fors tillarini mustaqil o‘rgangan. Parij universitetida suryoniy tillari

prof. bo‘lib ishlagan (1692). E.M.B. sharq tillari va mamlakatlari tarixini mustaqil fan sifatida o‘rgangan yevropalik ilk sharqshunosdir. Italiyaga safarida Toskana gersogi Ferdinand II unga sharq qo‘lyozmalaridan iborat katta to‘plamni sovg‘a qiladi. O‘rganishlar davomida arab, fors, turkiy, lotin tilida katta hajmdagi (1119 bet) izohli lug‘at tuzadi. U mashhur arab, fors va turkiy qo‘lyozmalar asosida chop etilgan uch jilddan iborat “Sharq kutubxonasi yoxud universal lug‘at” (8600 ta maqola) ensiklopediyasini tuzadi. Kitob olim vafotidan so‘ng Antuan Golland tomonidan yakunlanib, nashr etilgan (1697). Fransuz kitobxonini Sharq adabiyoti b-n tanishtirish maqsadida tayyorlangan mazkur kitobda N. ijodi haqida birinchi va uchinchi jildlarda ma‘lumot berigan. Ilk marta Yevropaga N.ni olib kirgan E.M.B. Davlatshoh Samarqandiy, Mirxond asarlaridan manba sifatida foydalanadi. Birinchi jilddagi maqolada Alisher ismining ma‘nosi, fazilatlarini, ijtimoiy mavqeyi, el-yurt, saroydagi obro‘si, fazilatlarini yoritiladi, buyuk ijodkor ekanligi e‘tirof etiladi. N. tashkil etgan va keyinchalik Xondamirga meros sifatida qoldirilgan kutubxona haqida ma‘lumot beradi. Kitobning uchinchi jildida N.ning Amir Temur avlodi bo‘lmish Husayn Boyqaro saroyida faoliyat ko‘rsatgani, fors va turkiy she‘riyatda kamolot cho‘qqisiga yetgani ta‘riflanadi. “Xamsa” dostonlari va “X.M.”dagi to‘rt devon haqida ma‘lumot beriladi. Ensiklopediya XIX asrga qadar Yevropada Sharq adabiyotini tanishtirgan, xususan, N. haqida ma‘lumot beruvchi asosiy manba bo‘lib xizmat qilgan.

Ad.: B. d'Herbelot, Bibliothèque orientale, ou dictionnaire universel contenant toute ce qui fait connoître les Peuples de l'Ori-

ent, t. III, La Haye, J. Neaulme & N. Van Dalen, 1777;. Икромов С. Алишер Навоий асарлари француз тилида // Шарқ юлдузи. 1985. № 8; Сотимов У. Исследование жизни и творчества Алишера Навои в западно-европейском востоковедении. Автореферат дисс. по филол. – Москва, 1998.

O.T.

ERGASHEV Qodirjon

Otajonovich – n.shunos. F.f. d-ri, dotsent. E.Q.O. 1956-yili 13-sentyabrda Farg‘ona viloyatining Beshariq tumani Zarqaynar qishlog‘ida tug‘ildi. 1978-y.da Qo‘qon Davlat pedagogika institutini tamomlagach, 1991-y.gacha Beshariq

tumanida o‘qituvchi bo‘lib faoliyat yuritgan.

1991-y.da O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining O‘zbek tili, adabiyoti va folklori institutiga ishga qabul qilingan va ayni paytda mazkur ilm dargohida katta ilmiy xodim lavozimida faoliyat ko‘rsatib kelmoqda.

E.Q.O.ning ilmiy faoliyati mavzulari rangbarang. Adabiyotshunos o‘zbek va xorij adabiyotshunosligini puxta o‘rganganligi bois har qanday mavzuda atroflicha tadqiqotlar yarata oladi. Mumtoz adabiyotning bir necha namoyandalari haqidagi maqolalari ilmida yangilik sifatida qabul qilingan. Olimning ilmiy izlanishlarida boburshunoslik va n.shunoslik alohida mavqega ega. Ko‘pgina izlanish va qiziqishlarining natijasi o‘laroq, 1996 y.da “O‘zbek nasrida insho (Navoiy “Munshaot” misolida)” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. Ma‘lumki, n.shunoslikda kam o‘rganilgan maktublar shoir shaxsiyati va ijodiy maslagini belgilovchi janrlardan biridir. E.Q.O. “M.” asari tadqiqi misolida N. hayoti, ijodi, siyosiy faoliyatini uyg‘unlikda ochib bera oldi. Dissertatsiyadagi ma‘lumotlar qayta to‘ldirilib, “O‘zbek nasrida insho” nomli monografiyasi nashr etildi (2011).

E.Q.O.ning muvaffaqiyatlaridan biri rus n.shunosligidagi tadqiqotlar b-n tanishligidadir.

Ko'plab maqollarining rus tilida nashr etilishi dunyo n.shunosligini boyitganligi b-n qimmatli. Olim o'z maqolalari bilan yangi masalalarni yoritishga, n.shunoslikdagi kemtikliklarni to'ldirishga xizmat qiladi. E.Q.O.ning "Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои" ("Alisher Navoiyning davlat arbobi sifatidagi faoliyatining ayrim aspektlari") (2009) nomli risolasi buning yorqin dalilidir.

E.Q.O.ning izlanishlarining asosiy qismi N.ning nasriy asarlari b-n aloqador. N.shunoslikda, ayniqsa, nasrdagi mahorati, betakror uslubi kam o'rganilgan edi. E.Q.O. uzoq yillar N. nasriyuzasidan izlanishlar olib bordi. Bir necha maqolalrda ushbu masala borasida yangi mulohazalarni keng ommaga taqdim etdi. 2022-y.da esa "Alisher Navoiyning nasriy uslubi masalalari" mavzuida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. Va shu nom b-n monografiyasi (2022) chop etildi. Kitobda ilk bor ijodiy ong va uslub masalari ilmiy-nazariy dalillangan. Ijodkor uslubining shakllanishida davr b-n bog'liq omillar, an'ana va o'ziga xoslikka e'tibor qaratilgan. N.ning turkiy adabiyotdagina emas, balki dunyo adabiyotidagi buyuk mavqe-martabasiga nasriy asarlari asosida oydinlik kiritgan. E.Q.O. ilk bor N.nasriy asarlaridagi simvollardan bahs yuritadi va ularning tasnifini amalga oshiradi. Tarixiy haqiqatlarning diniy hamda afsonaviy romantik talqinda berilishi ham navoiyshunoslik yutuqlaridandir.

E.Q.O.ning ilmiy faoliyati matnshunoslik b-n ham aloqador. Jumladan, Alisher Navoiy Mukammal asarlar to'plamining bir necha jildini nashrga tayyorlashda ishtirok etgan. "Navoiy ensiklopediyasi"ning asosiy mualliflaridan biridir.

E.Q.O. N. asarlarini rus tiliga tarjima qilishga ham o'z hissasini qo'shgan. U N.ning "F.Sh." dostonidagi oldingi ruscha nashrlarga kirmagan 14 ta bobning nasriy tarjimasini amalga oshirgan. Bu nasriy tarjima asosida rus tilida "F.Sh."ning umumlashtirilgan to'liq nashri yaratildi. Shuningdek, E.Q.O. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi loyihasi doirasida N.ning 100 ta g'azalini rus tiliga nasriy tarjima qilgan. Mazkur tarjimalar "Jahon adabiyoti" jurnalida e'lon qilindi.

Ad: Эргашев К. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. – Т., 2009; Эргашев К. Ўзбек насрида ишио. – Т., 2011; Эргашев К. Навоийнинг насрий услуги масалалари. – Т., 2022.

Z.R.

ERKINOV Sodirxon (1930, Farg'ona – 2009, Toshkent) adabiyotshunos olim, f.f. d-ri, prof. E.S. "Lutfiy va uning "Gul va Navro'z" dostoni" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan (1958). E.S. 1959, 1960, 1965, 1988-yy.da Mavlono Lutfiy asarlarini o'zbek, rus tillarida nashrga ettirdi, 1965-y.da uning "Lutfiy" monografiyasi bosilib chiqdi. E.S. besh jildlik "O'zbek adabiyoti tarixi" mualliflaridan biri. Rus tilidagi ikki jildlik o'zbek adabiyoti tarixi tadqiqoti u-n mualliflar jamoasi b-n birgalikda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Davlat mukofotiga sazovor bo'lgan. E.S. Hamza Hakimzoda Niyoziy (to'rt jildlik), Hamid Olimjon "Mukammal asarlar to'plami" (o'n jildlik) akademik nashrlarida ham noshir, ham muharrir, ham tahrir a'zosi sifatida faol qatnashgan.

Olim ko'p yillar davomida Sharqda "Farhod va Shirin" qissasining shakllanishi, uning o'zbek, tojik, ozarbayjon, hind, turk va boshqa xalqlar adabiyotida ishlanishi masalasi ustida jiddiy ilmiy ish olib bordi va "Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni va uni qiyosiy o'rganishning ba'zi masalalari" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi (1974). Uning bu mavzudagi ilmiy ishini V.Zohidov, I.Sultonov, A.Qayumov, A.Hayitmetov kabi yirik mutaxassislar, shuningdek, ozarbayjonlik mashhur olim, prof. H.Arasli yuqori baholagan.

E.S.ning ilmiy faoliyatida o'zbek adabiyotining Sharq xalqlari adabiyotlari b-n aloqalarini tadqiq etish muhim yo'nalishni tashkil qiladi. Olim Sharqda mashhur "Xamsa"chilik an'anasining N.gacha bo'lgan tarixi, N. "X."si an'anasining Sharq adabiyotida davom ettirilishi masalalari bo'yicha tizimli shug'ullanib keldi.

E.S.ning "Asrlar osha mushoira", "Sharq adabiyotida Farhod qissasi" kitoblari ham masalalarning qo'yilishi va ularni hal etishdagi ilmiy tahlilning o'ziga xosligi, asoslanganligi b-n ajralib turadi.

Ad.: Эркинов С. Навоий “Фарҳод ва Ширин”и ва унинг қиёсий таҳлили. – Т., 1971; Эркинов С. Асрлар оша мушоира. – Т., 1977; Эркинов С. Шарқ адабиётида Фарҳод қиссаси. – Т., 1985.

B.R.

ERKINOV Aftondil

(1964-y., Toshkent) – f.f.d-ri. (2000-y.), dotsent (1997-y.). E.A. 2006-y.dan markazi Angliyaning Kembrij shahrida joylashgan islom davri qo‘lyozmalari xalqaro ilmiy tashkiloti (TIMA), 2015-y.dan AQShning forsiy tillar jamiyatini o‘rganish ilmiy assotsiatsiyasi (ASPS) hamda 2017-y.dan AQShning Markaziy Osiyo tadqiqotlari ilmiy jamiyati (CESS) a‘zosi. E.A. Germaniya, Fransiya, Turkiya, Eron, Avstriya, Rossiya va Yaponiya mamlakatlarida malaka oshirishda bo‘lgan va qo‘lyozmalar xazinalari bilan tanishgan.

1990-y. “Alisher Navoyining peyzaj yaratish mahorati (“Saddi Iskandariy” dostoni misolida)” mavzusida nomzodlik, 1998-y. esa “Alisher Navoiy “Xamsa”si talqinining XV–XX asr manbalari” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilgan. U o‘zbek mumtoz adabiyoti namunalari, xususan, N. asarlari qo‘lyozma manbalar ustida ilmiy tadqiqotlar o‘tkazgan.

E.A. 2007-y. o‘z vaqtida Miyon Buzruk Solihov tilga olgan, Qo‘qon xoni Umarxon tomonidan usmonli turklar sultoniga yuborilgan va katta qismini N.ning “X.M.”si egallagan she‘rlar majmuasi – “Muhabbatnoma” qo‘lyozmasining Istanbul universitetida mavjudligini aniqlab, u haqidagi dastlabki maqolasini e‘lon etgan.

E.A. N.ning hayotligi davrida tuzilgan yoki ko‘chirilgan bir necha qo‘lyozmalarini aniqlab, xususan, 2010-y. “Ilk devon”dan keyin, ixlosmandlar tomonidan 1471-y. Oqquyunlilar saltanatida tartib berilgan N. devoni qo‘lyozmasini fanga olib kirgan. Mazkur devon qo‘lyozmasi Misrning “Dor ul-kutub” kutubxonasida saqlanib, u E.A. tomonidan n.shunoslikka “Oqqu-

yunli muxlislar devoni” degan shartli nom bilan kiritilgan. 2015-y. mazkur devon qo‘lyozmasi faksimilesini ingliz, o‘zbek va rus tillaridagi so‘zboshi bilan Tokioda nashr qildirgan. 2018-y. “B.B.”ning N. hayotligida ko‘chirilgan ikki nusxasini Tehron va Istanbul kutubxonalaridan aniqlab, n.shunoslikka ma‘lum qilgan. Ular E.A. tomonidan n.shunoslikka “Badoye’ ul-bidoya”ning Tehron nusxasi” (888/1483-y. ko‘chirilgan) va “Badoye’ ul-bidoya”ning Istanbul nusxasi” (889/1484–1485-y. ko‘chirilgan) nomlari bilan kiritilgan. 2019-yili Oqqo‘yunlilar hukmdori Sulton Ya‘qub (1478–1490) buyurtmasi bo‘yicha tuzilgan, N. she‘rlaridan saylab olib tuzilgan va 885/1480–81-y. ko‘chirilgan kichik majmuani aniqlagan. Mazkur to‘plam shartli tarzda “Sulton Ya‘qub saylanmasi” degan nom ostida navoiyshunoslikka olib kirilgan. E.A. 2022-y. N.ning umri so‘ngida (905/1499–1500) Sultonali Mashhadiy tomonidan Hirotda ko‘chirilgan devoni qo‘lyozmasi tarkibini aniqlagan.

E.A. 1999–2023-yy.da N. ijodi, asarlarining qo‘lyozma nusxalari yuzasida AQSh, Yaponiya, Angliya, Fransiya, Germaniya, Rossiya, Eron va Turkiyadagi ilmiy markaz va universitetlarda tadqiqotlar olib borgan, malaka oshirgan hamda xorijdagi o‘ttizdan ortiq xalqaro konferensiyalarda ma‘ruzalar qilgan. G‘arbda ingliz, fransuz, nemis tillarida o‘ttizdan ortiq maqolalari nashr qilingan.

E.A. N. ijodi bo‘yicha yozgan ayrim maqolalarini to‘plab, “Navoiyni anglash sari” kitobini nashr qilgan (2021).

Ad.: Эркинов А. Навоий – пейзаж устаси. – Т., 1988; Erkinov A. (ed.). ‘Alī Shīr Navā’ī. Dīvān of the Aq qoyunlu Admirers (1471). – Tokyo, 2015; Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқини манбалари (XV–XX аср боши). – Т., 2018; Алишер Навоий. Оққуюнли мухлислар девони (1471 йил): табдил ва факсимил матн. Нашрга тайёрловчилар: А.Эркинов, Р.Жабборов. – Т., 2021; Erkinov A. Navoiyni anglash sari. – Ankara: Akçağ Yayinevi, 2021.

B.R.

ERON – Q.: Ajam.

“ERUR ORIFQA GANJI FAYZ YET-SA...” – N.ning “N.Sh.” devonidan o‘rin olgan qit‘a.

*Erur orifqa ganji fayz yetsa,
Ishi dam urmayin ani yoshurmoq.
Quyosh aksi tushub daryo ichinda,
Ne mumkindur aning suvin toshurmoq.*

Sharq mamlakatlaridan birida shunday voqea sodir bo‘lgan ekan. Ikki do‘st ketayotib, masjid yonida tanho o‘tirgan ko‘rni ko‘rib qolishibdi. “Bizning yurtimizdagi eng donishmand zot mana shu kishi”, debdi biri ikkinchisiga. Ko‘rning yoniga borishib, u b-n bir muddat gaplashishibdi. So‘z orasida ko‘rni ta‘riflagan kishi undan so‘rabdi: “Savolim uchun uzr. Siz qachondan buyon ko‘rmaydigan bo‘lgansiz?” “Men botil tug‘ilganman”, – o‘z-o‘ziga so‘zlaganday shivirlabdi ko‘r. “Siz donishmandlikning qanaqa yo‘lini tanlagansiz?” – so‘rabdi haligi odam yana. “Men munajjimman, – debdi ko‘r, – quyosh, oy va yulduzlarni kuzataman, shunga qarab fikr yuritaman”.

Haqiqiy orif odam mana shu munajjimga maslakdosh kishidir. U ham dunyoga yurak ko‘zi b-n qaraydi. U ham inson ruhi va dili favqulodda yorug‘, ya‘ni quyoshli bo‘lmog‘ini istaydi. Shuning u-n orif oliy haqiqatni tanuvchidir. Ulug‘ turk shoiri Yunus Emro:

*Orif anga deyarlar, ul kon bo‘lur,
Ma‘rifat olaminda bir ummon bo‘lur...*

*Haq deyajak nafasi Haqdin kelar,
So‘ylayajak ko‘zlari Qur‘on bo‘lur, –*

degan. N. ta‘kidlashlaricha, orif haqiqat xazinasidan qancha kun fayz topsa, ko‘ngli nechog‘lik ma‘naviy ganjlar b-n boyisa ham uning vazifasi buni oshkor qilmasdan pinhon tutmoqdir. Haqdan etishgan fayz va ma‘rifat boyligini atayin yashirmoq oriflikmi? Yo‘q. Bunda hech qanaqa

atayinlik bo‘lmasligi kerak. Chunki orif degan bamisoli daryo. Har kuni daryo yuziga quyoshning olov nurlari to‘kiladi, deylik. Ammo nurli haroratdan daryo ko‘pirib, suvini toshishi mumkinmi? N. qit‘aning navbatdagi baytida:

*Ko‘yosh aksi to‘shib daryo ichinda
Ne mumkindur aning suvin toshurmoq, –*

der ekanlar, orifni ana shunday ko‘pirmas daryoga qiyoslaydilar. Ilm egallaganga olim, ma‘rifat sohibiga orif deyilagan. Olim aql, mantiq va dalilga asoslansa, orif ko‘ngil, zavq va holga tayanagan. Tasavvuf ahli olimnikiga nisbatan orifning xislati, ma‘naviy kuch-quvvati va imtiyozlariga yuqori baho berishgan. Muhyiddin Ibn Arabiyga ko‘ra, “Orif mamlakatning butun yukini yelkasiga olishga qodir. U barcha masalalarning yashirin jihatlarini yuzaga chiqarishni istar. Orif tushunchalarini o‘zining shaxsiga muvofiq tarzda o‘rtaga tashlaydi”.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2009; Ҳаққул И. Занжирбанд шер қошида. – Т., 2021; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишдир. – Т., 2021.

I.H.

“ERUR SO‘Z MULKINING KISH-VA-RISTONI” – Husayn Boyqaro ruboiysining birinchi misrasi. N.ning so‘z mulkini zabt etishdagi mahoratini Husayn Boyqaro shunday ta‘riflaydi:

*Erur so‘z mulkining kishvaristoni,
Qayu kishvariston, xisravnishoni
Dema, xisravnishonkim, qahramoni,
Erur gar chin desang sohibqironi.*

Bag‘ishlov xarakteridagi mazkur ruboiyni shoh va shoir Husayn Boyqaro do‘sti N.ga nisbatan keng fe‘llik, bag‘rikenglik, o‘ta samimiy va saxiylik, chin yurak, nozik did va mahorat b-n yozgan, deyishimiz mumkin. Qarangki, dunyo, olam, jahon, mamlakat boshqaruvi kabi ma‘nola-

rini o'zida ifodalagan kishvaristoni, xisravnishoni, qahramoni, sohibqironi so'zlaridan qofiyalar yaratgan, bu betakror qofiyalari orqali u N.ning nafaqat ijodini, balki shaxsini ham yuksak baholagan. Kishvaristoni, xisravnishoni so'zlarini takrorlash b-n esa Husayn Boyqaro so'z o'yini qilib, birinchidan, amalda o'zini Xuroson kishvar (mamlakat)ining xisrav (hukmdori)i ekanligiga ishora qilsa, ikkinchidan, N.ni ramziy ma'noda, ya'ni so'z mulkining podshohigina emas, balki o'zidan ham baxtiyor, baxtga erishgan jahongir, umuman, so'z kishvarining zo'r podshohi, sohibqironi ekanligiga ishoralar qilgan. Shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, bir tomondan, Husayn Boyqaro N.ga bag'ishlangan mazkur bag'ishlov xarakteridagi she'rda takror, tanosib, mubolag'a, talmeh kabi badiiy san'atlardan ham maqsadli foydalangan hamda o'zning poetik maqsadiga erishgan. Ikkinchidan, Husayn Boyqaro ushbu she'riga ta'lim tarbiyaviy, didaktik tus bera olgan. Bu b-n o'z davri va keyingi davr ijodkorlariga qarata ham, bir biringizning ijodingizga befarq bo'lmang! Qadrlang! Tabriklang! So'z, qalam, davot kitobingizdan ilining, hadyalar bering! Niyatda, so'zda, amalda bir-biringizni ziyoratlar qiling! Shunda, siz, qalam ahli o'zaro sog'lom ijodiy muhitni yarata olasiz, degandek bo'ladi. Uchinchidan, u o'z she'rda hukmdorlarga xos so'zi, qalami, hukmi va farmonining kuchi, zarbi hamda xayrli oqibatini mutafakkir do'sti, so'z mulkining sultoni N. misolida tasvirlab, ko'rsatib bera olgan.

Ad.: Хусайн Бойқаро. Рисола. Девон. – Т., 1995.

B.R.

ESHONQULOV Husniddin – (1972, Buxoro). Buxoro Davlat universiteti O'zbek adabiyotshunosligi kafedrasini mudiri, f.f. d-ri, dotsent. 1990–1995-yy.da Buxoro Davlat universiteti O'zbek filologiyasida tahsil olib, o'qishni imtiyozli diplom b-n tugatgan. 1992–1994-yy.da Turkiya Jumhuriyatining Saljuq universiteti turk tili va adabiyoti bo'limiga o'qishga yuborilgan.

1995-y.dan buyon BuxDUda ilmiy-pedagogik faoliyatini davom ettirmoqda.

1999-y.ning 22-dekabrida “Alisher Navoiy she'riyatida samoviy timsollar (“Badoye' ul-bidoya”, “Navodir un-nihoya” devonlari misolida)” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasi, 2020-y.da “Alisher Navoiy she'riyatidagi ishq poetikasining qiyosiy-tipologik tahlili” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

Olimning “Taxt-u tojin bersa bu davlatni topmas podshoh”, “Dam bu damdur – tut g'animat”, “Foniy bo'lmoq – boqiy davlat”, “Pok-u beg'ash ishq mohiyati”, “Faqr ko'yida taalluq kufri mahz ermish”, “G'arq etar bahri fano g'am zavraqin”, “Mayli la'ldan bahramandlik saodati”, “Sanamlar husnidin maqsud yor o'lmish Navoiyga”, “Olam ahli malomatiga bois bo'lguvchi sir”, “Kofiri ishq bo'lmoq ermish – fosh qilmoq sirri ishq”, “Ishq o'ti kulidin oyinafom bo'lsin yurak” nomli ilmiy izlarishlarida N.ning oshiqona g'azaliyoti tahlil etiladi, ulardagi obraz va badiiy timsollarning irfoniy mohiyati xususida fikr yuritiladi.

E.H. ustoz, prof. R.J.Vohidov b-n ham mualliflikda “O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi” qo'llanmasi chop etilgan. 2006-y.dan buyon mamlakatimizdagi O'zbek filologiyasi fakultetlarida o'qitilmoqda. Ushbu o'quv qo'llanmaning salmoqli qismi, 191 sahifasi (247 – 438-betlar) N.ning hayoti va ijodi, uning o'rganilishi tarixi, shoir devonlarining tartib berilishi, ularning janriy xususiyatlari, g'azaliyotining shakli, g'oyaviy xususiyati, yetakchi qahramonlari, badiiyati, kichik she'riy asarlari, qasidalar, “X.”si va “L.T.” dostoni hamda ilmiy, adabiy mohiyat kasb etuvchi nasriy asarlariga bag'ishlangan.

S.O'.

E'NOT (ar. – mashaqqatga qo'yimoq) – qofiyaning jarangdorligini ta'minlash maqsadida undan oldin takrorlanadigan tovushlarni keltirishga asoslangan lafziy san'at. Bunda shoir qofiyadan oldin takrorlanishi shart bo'lmagan tovushlarni qo'llaydi.

M-n:

*Ko'ngluma tig' urg'ach, ohimdin
huvaydo bo'ldi dud,
Shu'laning ustiga chun qo'yding su –
paydo bo'ldi dud.*

Bu yerda raviy “o” bo‘lsa, uning oldida “d”, hatto “y” tovushlari takrorlanyapti va o‘ziga xos jarangdorlikni hosil qilyapti. Holbuki, ushbu so‘zlarga g‘azalning keyingi baytlarida ko‘rganimizdek, *soro, oshkoro, sumanso, xazro, zulmato-so, charxpaymo, vahshatafzo* so‘zlarini ham qofiya qilingan, lekin ular “huvaydo – paydo” kabi jaranglamaydi.

*G‘ariblig‘da, demankim, g‘am-u malolati bor –
Ki, sendin ayru ko‘ngulning g‘arib holati bor.*

Baytda qofiya bo‘lib kelgan “malolat” va “holat” so‘zlaridagi “t” harfi raviy, “l” esa E.dir. E. iltizom deb ham yuritiladi. Iltizom bir narsani o‘z uhdasiga olish demakdir. Atoulloh Husayniyning Rashiddin Vatvot tilidan keltirishicha, “shoir so‘zni bezash uchun vojib bo‘lmag‘an va so‘z on-siz ham durust to‘liq bo‘lg‘an, bir narsani takalluf qilur andoqkim, saj’ oxirida yoki bayt oxirida raviy yoki ridf harflaridin burun bir harfni iltizom qilur-larkim, agar muni qilmasalar ham ziyoni yo‘qtur”.

N. imkoni topilganda E.li qofiyalardan mahorat b-n foydalanadi, lekin hamisha ham bunga harakat qilmaydi – shoir asarlarida E.siz qofiyalarning ko‘pligi shundan dalolat beradi.

Ad.: Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам. – Д., 1991; Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балобага // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2002. № 4; Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ (А. Рустамов тарж.). Т., 1981; Зеҳний Т. Санъати сухан. – Д., 1967; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Л., 1972; Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т., 1979.

E.O.

F

FAZLIY – hiroflik shoir. Avval naqqoshlik b-n shug‘ullangan. Ora-orada she‘rlar ham yozib turgan. Keyinchalik naqqoshlikni butunlay tashlab, faqat she‘r yoza boshlagan. “M.N.”ning uchinchi majlisida zikr etilgan va ushbu bayti keltirilgan:

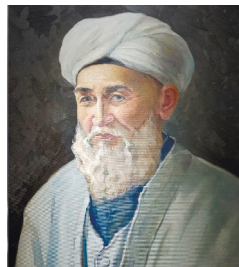
*Zohid, biyor xirqavu rahni sharob kun,
Asbobi zuhdu xonayi taqvi xarob kun.*

Tarj.: Ey zohid, hirqangni olib kelib, sharob uchun garovga qo‘y, zuhd asbobi va taqvo uyini buz.

Bayt so‘fiyona mazmunga ega. Undagi sharob so‘zi ham ramz sifatida qo‘llangan. Ma‘lumki, tasavvufiy doiralarda haqiqiy ishqdan yiroq, boshqalar ko‘zi uchungina yolg‘ondakam, ya‘ni riyokorlik b-n toat-ibodat qiladigan zohidlarga kinoya b-n qarash, ularni ma‘qullamaslik tamoyili mavjud edi. O‘sha vaqtda adabiyotda “zohidi xushk” degan ibora ham bo‘lgan. She‘rda ana shu qarashlar aks etgan. Bayt F. ijodining yo‘nalishi haqida muayyan tasavvur bera oladi. F. badihago‘y shoir bo‘lgan. “Badoye‘ ul-vaqoye”da F., Ahliy, Mavlono Amoniy, mavlono Muqbiylarning bir yig‘inda badiha aytishgani haqida quyidagicha ma‘lumot berilgan: “Bir kechasi bir guruh do‘stlar bu faqirning uyiga to‘planishdi. Mirzabayram qonunini sozladi. Xonzoda Bulbul doira chaldi. Siyahcha xonandalik qildi. Mullo Fayziy va Mullo Ahliy, Mavlono Amoniy, Mavlono Muqbiliy badiha aytishdi”

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. – Т., 1979.

Q.E.

FAZLIY NAMANGONIY (taxallusi; asl ismi Abdulkarim) XVIII asr 2-yarmi – Namangan – XIX asr 1-yarmi) – shoir, adabiyotshunos. Madrasa tahsilidan so‘ng Namangan va To‘raqo‘rg‘onda turli lavozimlarda ish-

lagan. Umarxon hukmronligi (1810–1822) davrida Qo‘qonga kelgan. Baland iste‘dodi tufayli ko‘p o‘tmay malik ush-shuaro unvoniga sazovor bo‘lgan. Qo‘qon adabiy muhiti N.ga bami-soli ikkinchi hayot baxsh etdi. Chunki Husayn Boyqaro davrining gullab-yashnagan madaniy muhitini o‘ziga namuna qilib olgan bu muhitda o‘z-o‘zidan so‘z saltanatining sultoni N. qalam ahliga ijod yo‘lida rahnamo edi. Uning asarlari sevib mutolaa qilinibgina qolmay, qayta-qayta ko‘chirtirilib, kutubxonalar va turli shaharlarga tarqatilgan, eng bebaho tuhfa sifatida boshqa mamlakatlar hukmdorlariga taqdim etilgan. O‘ziga xos mahorat sohibi bo‘lgan iste‘dodli shoirning mavjud she‘rlari uning Sharq mumtoz so‘z san‘ati zabardast namoyanlari ijodi, jumladan, N. merosidan yaxshi xabardor ekanligini ko‘rsatadi. Jumladan, u ulug‘ shoirning “Talx”, “Emish”, “Bu”, “Ichra”, “Ko‘rung” radifli g‘azzallariga betakror tatabbu‘lar qilgan. M-n:

*Soqiyo, sensiz manga bo‘ldi bu oqshom kom talx,
Dam-badam la‘ling xumoridin icharmen jom talx, –*

bayti b-n boshlanadigan g‘azali buyuk salafining quyidagi misralari ta‘sirida yaratilgani shubhasiz:

*Vahki, hijron sharbatidin bizga bo'ldi kom talx,
Har kishi zahr ichsa, bo'lg'ay kom anga nokom talx.*

F.N. N.ning “Ko‘rung” radifli g‘azaliga ham go‘zal tatabbu’ qilgan:

*Za'flig' jismim egildi kasrati paykonidin,
Bu yig'ochning shoxini xam aylagan borin ko'ring.*

Maz.: Yor otgan behisob o‘qlar oxir-oqibat zaif jismimni yer b-n yakson qildi – bu daraxtning shohlari va bergan hosilini ko‘ring!

Bu yerda oshiqning qurigan jismi daraxtga va unga qadalgan o‘qlar uning mevasiga tashbeh qilinmoqda.

F.N.da esa shunga o‘xshash fikr maqta’ga ko‘chirilib, yor o‘rnini shox egallaydi:

*Bar topib Fazliy amri ul-mo'minin altofidin,
Davlatida bu qurugon shoxni borin ko'ring.*

Maz.: Mo‘minlar amiri (ya’ni Amir Umarxon) lutfidan F.N. samar topdi: bu qurigan shoxning shoh davlatida hosilini ko‘ring!

Baytda shoir o‘zini qurigan shoxga, shoh lutfini esa unga hayot bag‘ishlagan va hosil ato etgan bog‘bonga (homiya) o‘xshatyapti.

Ikki shoir qalamiga mansub “Bu” radifli g‘azallarda ham ana shunday qator mushtarakliklarni ko‘ramiz.

Ma’lum bo‘ladiki, F.N. N.ning bir butun ijodi b-n yaxshi tanish bo‘lgan. Shuning u-n ham salafining muayyan olingan bir g‘azaliga tatabbu’-sida uning boshqa g‘azallarining ham bevosita bo‘lmasa ham, bilvosita ta’sirini sezamiz. Boshqacha aytganda, F.N. buyuk salafi g‘azallariga tatabbu’ bitar ekan, uning bir butun ijodini ta’sir va ilhom manbayi qilib oladi.

F.N.ning qator fikr-u tashbehlarida ham us-toziga hamohanglikni ko‘ramiz. Jumladan, N. ijodida dunyo bog‘ining bevafoqligi, uning guliga oshiq bo‘lgan bulbulning kuyib qolishi haqidagi fikrlar turli shakl va mazmunda uchraydi. M-n:

*Dahr bog'i gullarida yo'q vafo, ey andalib,
Ziyrak ersang, tutmag'il bu turfa bo'ston birla uns.*

F.N.ning quyidagi bayti mutafakkir shoirning ana shunday fikrlariga hamohangdir:

*Dahr bog'i bevafodur, ne uchun, ey andalib,
Ko'ngul uzmassen bu gulshanning guli ra'nosidin?*

Ma’shuqa tanini gulga, uning terini esa gulobga o‘xshatish Sharq mumtoz she’riyatida bir an’ana tusini olgan. N. g‘azallarida ham bu tasvirning rang-barang ko‘rinishlariga duch kelamiz. F.N.ning qator baytlari ayni baytlar silsilasining o‘ziga xos davomiga o‘xshaydi.

F.N.ning:

*Mani, ey sho'x, tig'i noz ila ko'yining aro o'ltur,
Aning tirnog'ig'a qonim hinosidin nigor o'lsun, –*

bayti ham N.ning mashhur:

*Takovaringg'a bag'ir qonidin hino bog'la,
Itingga g'amzada jon rishtasin rasan qilg'il,*

baytini esga soladi.

Ma’lum bo‘ladiki, N. – F.N. u-n ijod yo‘lida ideal bo‘lgan. U g‘azal mulki sultonining ko‘plab g‘azallariga tatabbu’ qilgan, navoiyona uslubda g‘azallar bitgan, buyuk salafining qator tasvir va tashbehlarini rivojlantirib, ularning yangidan yangi qirralarini ochgan. Agar F.N. devonlari topilsa, N.ning uning ijodiga ilhombaxsh ta’siri alohida yirik tadqiqot mavzusi bo‘lishi mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар.* – Т., 2011; Фазлий Намангоний. *Мажмуаи шоирон.* – Т., 2018; Ўзбек адабиёти (Мажмуа), 4 жилдлик, 3-жилд. – Т., 1959; Жўрабоев О. *Навоий даври девончилиги ва Қўқон адабий муҳити* || “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2015, № 1; Очилов Э. *Фазлий ижодида Навоий анъаналари* || “Алишер Навоий ва Қўқон адабий муҳити” мавзуидаги халқаро илмий анжуман материаллари. Қўқон, 2021; Асадов М. *Соқийнома: тарих ва поэтика.* – Т., 2020.

Е.О., М.А.

FAYZIY NAZAR ALI – xattot, N.ning kulliyotini ko‘chirgan kotiblardan biri. Nasx va nasta‘liqda yozgan. Bu kulliyot Sankt-Peterburg Davlat xalq kutubxonasining Sharq bo‘limida № 558 raqami ostida saqlanadi. 722 varaqdan iborat. O‘lchovi 24x34 sm. Kulliyot tarkibiga N.ning 21 asari kirgan. Kotib qo‘lyozmani Ozarbayjonning Qizilog‘och shahrida to‘rt yil (1001-1004/1592-96) davomida ko‘chirib tugatgan. Qo‘lyozma Farhodxonning saroy kutubxonasi u-n tayyorlangan. Kotib “Lison ut-tayr” so‘ngida (325 bet) “Nazar Ali Fayziy”, “Mahbub ul-qulub” oxirida (varaqa: 6940) “Ali Fayziy” deb imzo qo‘ygan. Qo‘lyozma nafis nasta‘liq xatida yozilgan. Kulliyot bir muqovada jamlangan. Charmdan ishlangan oliy navli muqovaning ustiga oltin suvi b-n o‘yma rasmlar tushirilgan. Rasmlarda ov manzarasi aks etgan. Muqovaga oltin suvi b-n rasm ishlash Sharq kitobat san‘atida kamdan kam uchraydi.

Muh.A.

FAYZULLOYEV Baxtiyor Bobojonovich

(02.03.1961, Tojikiston Respublikasi, G‘onchi tumani) – adabiyotshunos, f.f.n. (2002), dotsent (2003). Akad. B.G‘afurov nomidagi Xo‘jand davlat universitetini imtiyozli diplom b-n tugatgan (1983) va o‘rta maktabda o‘qituvchi (1983–89), ta‘lim

ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari (1989–92), Xo‘jand davlat universitetida o‘qituvchi (1992–95), katta o‘qituvchi (1995–2002), dotsent (2003), O‘zbek tili va adabiyotini o‘qitish metodikasi kafedrasini mudiri (2009–2012), 2012-y.dan O‘zbek tili, adabiyoti va uning ta‘limi metodikasi kafedrasini dotsenti, O‘zbek filologiyasi fakultetida tarbiyaviy ishlar bo‘yicha dekan o‘rinbosari (2020–2021), bo‘lib ishlagan. Hozirgi paytda shu fakultetda ilm va innovatsiya ishlari bo‘yicha dekan o‘rinbosari (2021–2023) vazifasida faoliyat yuritib kelmoqda. F.B.B. 1 ta monografiya, 3

ta ilmiy risola, 5 ta o‘quv qo‘llanma va 100 dan ziyod ilmiy va ilmiy-metodik maqolalar muallifi. F.B.B.ning nomzodlik ilmiy ishi “O‘zbek she‘riyatida tatabbu‘ tarixi va mahorat masalalari” deb nomlanadi. Unda N.ga ergashib ijod qilgan 20 dan ortiq mumtoz shoirlarning tatabbu‘navislik mahorati tahlil qilingan. F. N. ijodiga doir “Navoiyning adabiy-estetik qarashlari”, “Foniy tatabbu‘larida Jomiy an‘analari”, “Emas oson bu maydon ichra turmoq...”, “Navoiy ijodida hayo talqini”, “Foniy tatabbu‘larida fano talqini”, “Ogahiy tatabbu‘larida Navoiy an‘analari”, “Navoiy ijodi bo‘yicha faol dars”, “Mashrab ijodida Navoiyga izdoshlik”, “Yoshlar kamolotida Navoiy asarlarining o‘rni”, “Xo‘jandda navoiyshunoslik”, “Navoiyni anglash saodati”, “Abdusalom Abduqodirov – navoiyshunos”, “Nishotiy ijodida Navoiy an‘analari”, “Adabiy ta‘sir va ijodiy o‘ziga xoslik: Navoiy va Nodira”, “Uvaysiy she‘riyatida Navoiy an‘analari”, “Alisher Navoiyning Tojikistonlik tadqiqotchisi” kabi ilmiy va ilmiy-metodik maqolalar muallifi.

Ad.: Анъанавийлик ва маҳорат. – Хўжанд, 1997; Поэтика илми таълими ҳаммуал.). – Т., 2014; Ўзбек шеъриятида татаббуъ тарихи ва маҳорат масалалари. – Т., 2021; Адабий таълимнинг муҳим масалалари, 1-китоб – Т., 2021.

M.A., E.O.

“FALAKDIN GAR MANGA HAR LAHZA ...”

N. g‘azali:

*Falakdin gar manga har lahza
yuz qayg‘u kelur o‘tru,
Agar har qayg‘udin so‘ng
bir sevinmak bor, emas qayg‘u.*

*Va gar har tiyralikka bir
yorug‘luqni inonmassen,
Yig‘i ko‘r charxdin har
shom dog‘i subhdin kulgu.*

*Kamol istar esang sidq
ahlidin qilma ko'ngul tiyra
Mukaddar aylamas xurshid
subh anfosidin ko'zgu.*

*Safo ahlig'a gulruxlar
xayolidin tag'ayyur yo'q,
Qachon gul aksi tushmaklik
bila gulrang bo'lg'ay su.*

*Tilarsen g'aflatingni raf'
etib ogohlar naqlin
Ki, g'ofil elga ul afsonalardin
kam bo'lur uyqu.*

*Baqo naqdi hayotingg'a
chu ermas bir zamon ma'lum,
Diram naqdig'a umrung
har zamon sarf etmagil asru.*

*Junun zanjirida oshiq
yonida hiylagar zohid,
Kishi ko'rsa tasavvur
aylagay sher ollida tulku.*

*Ko'ngul mir'oti ichra
jilvagardur yoru sen g'ofil,
Toriqma hajridin ko'pkim
emassen yordin ayru.*

*Fanoning ham fanosin
istagil vasl ersa komingkim,
Bu yo'lda vosil o'lmakning
tariqi ushbudur ushbu.*

*Ketur bir boda, ey soqiyki,
ichsam qolmag'ay boqiy,
Fanodin bal, baqodin
ham zamirim lavhida belgu.*

*Navoiy dayr aro mast o'lsa,
shohIdin panoh andin
O'tarda tutqusi, albatta,
bir sog'ar chiqib o'tru.*

“N.Sh.”dan o‘rin olgan (506-g‘azal) o‘n bir baytli ushbu g‘azalda orifona mazmun-mohiyat ifodalangan. Buni matla’danoq anglash mumkin:

*Falakdin gar manga har lahza
yuz qayg'u kelur o'tru,
Agar har qayg'udin so'ng
bir sevinmak bor, emas qayg'u.*

Mumtoz shoirlarning qanoati bo‘yicha, dahr, dunyo, charx, falakdan hech yaxshilik kutib bo‘l-maydi: ular insonni doimiy ravishda qiynaydi, har turli azob va kulfatlarga giriftor etadi. Inson bundan noliydi. Hasrat chekadi. Norozilik bildiradi. Ammo hammasiga chidaydi. Chidashni har kim har xil izohlaydi. G‘azal qahramonining e’tirofiga ko‘ra, falakdan har lahzada mayli unga yuz qayg‘u yuzma-yuz kelsin, agar har qayg‘-udan keyin bir shodlik yo quvonch yuz ochsa, demak, qayg‘u yo‘qdir. Navbatdagi baytda shu gapga go‘yo dalil keltiriladi:

*Va gar har tiyralikka bir
yorug'luqni inonmassen,
Yig'i ko'r charxdin har
shom dog'i subhdin kulgu.*

Kun va tun, tun va kun doimiy tarzda o‘rin almashganidek, bir tiyralik o‘zga bir yorug‘likka albatta, joy beradi. Bu hayot qonuniyati. Unga ishonmoq kerak. Zulmat joyini nur egallashiga inonilmasa, charxning har shom qaroga burkani-shi-yu tongning charaqlab kulishini tasavvur qilish lozim.

Ishonch yo‘li – uzun yo‘l. Bu yo‘lda adashib yo chalg‘ib qolmaslik u-n ishonch, imon darg‘-alariga suyanish kerak. Sidq ahli ularning ham peshqadami, ham peshvosi:

*Kamol istar esang sidq ahlidin
qilma ko'ngul tiyra
Mukaddar aylamas xurshid
subh anfosidin ko'zgu.*

Kamolotda shularga ergashilsa, zarra qadar bo‘lsin, ziyon ko‘rilmaydi. Zero, quyosh subh

nafasidan ko‘zguga hech qanday xiralik yetkazmaydi. Buning boshqa bir yorqin isboti esa butun borlig‘ini Alloh ishqiga bag‘ishlagan ahli safo-ning xayol va tasavvurini gul yuzli sanamlarning o‘zgartirilmasligidir. Axir, gul aksi tushishi b-n suv hech vaqt gulrang bo‘lib qolmaydi-ku!

Safo ahlig‘a gulruxlar xayolidin
tag‘ayyur yo‘q,
Qachon gul aksi tushmaklik
bila gulrang bo‘lg‘ay su.

Inson vujudi fazilat, xislat va hikmat maskani bo‘lganidek, yomonlik, chirkinlik va nuqson qarorgohi hamdir. Ammo nuqsonlarning nuqsonidan biri g‘aflat, ya‘ni g‘ofillikdir. Shoirning e‘tirofi bo‘yicha, ogoh zotlarning tuyg‘u va tushunchalaridan ibratlanib, g‘aflatni quvishga bel bog‘lash maqbul ish. Bundan so‘z yuritish esa g‘ofil elning uyqusini har qalay ozaytiradi:

Tilarsen g‘aflatingni raf‘
etib ogohlar naqlin
Ki, g‘ofil elga ul afsonalardin
kam bo‘lur uyqu.

Odam bolasi har qancha dono bo‘lib, har qancha urinmasin, g‘aflatdan tugal qutulmog‘i qiyin. Uning umri ma‘lumdan ko‘proq noma‘lumlik ichida o‘tadi. Taqdir sirlarini u aniq anglay bilmaganidek, hayotining nihoyasini ham aniq bilolmaydi. Bas, shunday ekan, umrni horislik b-n mol-mulk va boylik yig‘ishga sarflash ham aql-dan emas:

Baqo naqdi hayotingg‘a chu
ermas bir zamon ma‘lum,
Diram naqdig‘a umrung har
zamon sarfetmagil asru.

Ruhi erkin, ko‘ngli ozod Shaxsga har qancha zulm qilinmasin, uni qulga, mute bir maxluqqa aylantirib bo‘lmaydi. Qanaqadir bir g‘oya, tushuncha va aqida qullari esa hech payt na ruhan, na fikran erkinlikka erisholmaydi. Tazodli bu ho-

latni, ayniqsa, oshiq va zohid orasida ko‘proq kuzatgan o‘tmish shoirlari biri ikkinchisidan o‘tkir xulosalar ham chiqarishgan. Junun vodiysi – haqiqiy ishq vodiysi. Junun – oshiqning erki, ishqdagi saodati. Hiylagar zohid buni anglay oladimi? Anglaganida sher oldidagi tulkiga o‘xshab ko‘zga tashlanmasdi.

Junun zanjirida oshiq yonida hiylagar zohid,
Kishi ko‘rsa tasavvur aylagay sher ollida tulku.

Keyingi bayt – alohida e‘tiborga molik bayt. Undagi fikr – orifning fikri. Alloh, olam va odamni birlikda tanishda orif juda o‘zib ketgan. Uningcha, Yori azalning joyi ko‘ngul. U ko‘ngul mir‘otida jamol ko‘rsatadi. Shuning u-n hajrdan siqinib, toriqib qolib, yor mendan yiroqda, deb o‘ylamaslik kerak:

Ko‘ngul mir‘oti ichra jilvagardur
yoru sen g‘ofil,
Toriqma hajridin ko‘pkim
emassen yordin ayru.

Hajrning ziddi – vasl. Vasl yetishish, erishish demak. Vasl va vuslat tasavvufiy hayotdagi yo‘lchilikning nihoyasini ifodalaydi. Yahyo bin Muozga ko‘ra, “Toib (tavba qilgan) xavf ila pardalangan, zohid sevgi ila pardalangan, mushtoq yashayotgan ma‘naviy holi ila pardalangan. Vosil esa Haqdan boshqa hech nima bilan pardalanmagay”. Fanofilloh maqomiga yuksalish, ya‘ni ishq ilohiyga g‘arq bo‘lish tariqi ana shudir.

Fanoning ham fanosin
istagil vasl ersa komingkim,
Bu yo‘lda vosil o‘lmakning
tariqi ushbudur ushbu.

Baqo nima, fano nima – vuslat sohibi buni bilmaydi. Mabodo xotirda bulardan biror belgi qolgan bo‘lsa, ishq bodasi uni ham bartaraf qiladi.

Ketur bir boda, ey soqiyki,
ichsam qolmag‘ay boqiy,

*Fanodin bal, baqodin ham
zamirim lavhida belgu.*

Tasavvufiy tushunchada, yashashdan koʻzlangan tub maqsad bir goʻzallik izlashdir. Jamoli mutlaqqa vosil boʻlish – ishq va oshiqlikning soʻnggi hadafi. Allohni vujudi mutlaq, soqiyi azal, shohi olam deya tasavvur qilgan oshiqlar Undan turli zaylda madad va iltifotlar kutishgan. N. ham mana bunday umid b-n gʻazalga nuqta qoʻygan:

*Navoiy dayr aro mast oʻlsa, shohidin panoḥ andin
Oʻtarda tutqusi, albatta, bir sogʻar chiqib oʻtru.*

Shoir nazarda tutgan “sogʻar”ni murshidi komilning koʻngli, deya oʻylash mumkin. Lekin undagi “may” insonni Allohga yoʻnaltiruvchi va U b-n birlashtiruvchi maydir.

*Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб.
ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер
Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик,
9-жилд. – Т., 2011.*

I.H.

“FALAK GʻAMXONASIDAKIM...” – “H.A.”ning LVI bobidan joy olgan 18-maqolat. Unda N. bu dunyoning gʻam-tashvishlariga taslim boʻlmay, hayot gulshanidan esgan har nafasning qadrini bilish, umr gulidan chiqqan har bir xush isning shukrini qilish, koʻngil uyini obod va oʻzini xurram tutishi lozimligini taʼkidlaydi. Dunyo aqlli odamlar u-n zindon, unga kim koʻngil qoʻygan boʻlsa nodondir, deya uqtirib:

*Chunki jahon bogʻi vafosiz durur,
Umr guli anda bahosiz durur,*

deydi.

*Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ.
10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.*

E.Q.

“FALONGʻA AJAB HOL ERURKIM...” – N.ning “N.Sh.” devoniga kiritilgan qitʻa.

*Ne qilsa alar birladur mojarosi
“Toʻzilmas aning birla ul el arosi.
Qazon yoʻqki ul anda kafliz emastur,
Ki, boʻlsun yuziga qazonlar qarosi.*

“Falon” deb atalgan bu kimsa XV asr odamlarining asabini qandoq “qaqshat”gan boʻlsa, bugun ham oʻsha “faol”ligini toʻxtatgani yoʻq. Aksincha, kuchaytirgan. Gap shundaki, hamma zamonlarning ham yoʻq joylardan chang chiqaruvchi, el-yurt b-n ittifoqda yashasa, boshi ogʻriyidigan mojaroparastlari boʻladi. XX asrda bularning son-sanogʻi koʻpaysa koʻpaydiki, kamaymadi. Ular el oshiga bir noʻxat qoʻshishga qodirmas. Ammo, xaloyiq dilini siyoh etishga usta. Ular yaxshilik muhitiga yomonlik dilsiyohlik keltiruvchilardir. Bunday fosiq va fitna qoʻzgʻovchilar b-n el oʻrtasida yaqinlik boʻlishi mumkinmi? Qizigʻi shundaki, bu asabbuzar va dilsiyohlardan el qancha oʻzini uzoq tutsa, ular oʻshancha suquluvchan, yuzsizlarcha aralashuvchan boʻladilar. Bu haqiqatni hazrat N. esdan koʻtarilmaydigan obrazda ifoda etib deydilar:

*Qazon yoʻqki ul anda kafliz emastur,
Ki boʻlsun yuziga qazonlar qarosi.*

Qozon bor, yaʼni xaloyiq jam boʻlgan joylarga nazar tashlang, qaysidir nokas “kafgir”likka intilayotganini darrov payqaysiz. Oʻshanda munosabatingizni unutmang. N. xuddi shunday yuzsizlarga nisbatan: “Ki boʻlsun yuziga qazonlar qarosi”, deganliklarini yoddan chiqarmang.

*Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб.
ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул
И. Касби камол ўзни танишдир. – Т., 2021.*

I.H.

FANO (ar.) – yoʻq boʻlish; tugalish; oʻlish; baqosizlik; tasavvufda oʻzlikdan kechish, foniy boʻlish. Narsa va ashyolarning soʻfiy nazaridan

barham topishi. F.ning tub ma'nosi – bandaning yomon axloq va fe'llarni tark qilib, Allohning go'zal sifatleri va ilohiy fe'llariga erishishi, bashariy irodadan ilohiy irodaga ko'chishi. F. holidagi oshiq "men"ligini unutishi b-n tavhid asroriga sohib bo'ladi. Tavhidning yuqori darajasi esa fanofillohdur. Bu esa inson zoti va sifatining Haq zoti va sifatida foniy bo'lishi. Baqo o'zida barcha yaxshi sifatleri mujassam etish bo'lsa, F. – o'zidagi barcha yomon sifatleri yo'q qilish yo'li b-n Allohga yaqinlik qilishdir. F. jismoniy yo'q bo'lish emas, ma'nadan o'zida o'lib, Haq b-n tirilishdir. "O'lmasdan burun o'lmoq" hadisi F. holatiga ishora qiladi.

Abdurahmon Jomiy "Nafahot ul-uns" kitobida keltiradi: "Payg'ambarimiz (s.a.v.)ning F. holatidagi "istig'roq"lari barcha payg'ambarlikidan kuchli edi. Shuning u-n ham Haq subhonahu talo uning fazlini o'ziga nisbat berib aytdiki: "Ey Muhammad (s.a.v.), Badr jangida qo'lingdagi bir siqim tuproqni mushriklarga otgan paytingda, Sen otmading balki, Alloh otdi ("Anfol" 17-oyat). "N.M."da ta'kidlanishicha, F. va baqo ilmida eng avval so'z aytgan kishi Abu Said Xarrozdir. Shayx Abubakr Zaqoqi Sag'ir esa "Junayddin fanoda bir so'z eshitibmen, hanuz aning choshni (ta'mi, maza)si jonimdadir", deydi.

Xoja Abduxoliq G'ijduvoniya ko'ra, nafs F.si sarhadiga yetganlar g'azabga berilmaydilar va ularga Shayton yo'l topa olmaydi. Solik ko'ngil tasfiyasi va ruhni darajama-daraja yuksaltirish orqali fanofil ishq darajasiga erishadi. "Fano deb, Haqdan boshqa narsalarning Haqda nest-nobud bo'lishidir". "Istig'roq"ning ma'nosi "tavhid dengiziga sho'ng'ish va g'arq bo'lish", demakdir. Hamisha zikr b-n mashg'ul bo'lgan zokir orifning fikr-u xayoli o'zida bo'lmaydi, mutlaqo begona bo'ladi. Bu holatni "fano" deydi.

F. tasavvuf maqomlarining oxirigi bosqichlaridan. F.dan keyin baqo keladi. N. "L.T." dostonida sulukning yetti bosqichini qushlar vositasida majoziy yo'l b-n bayon qiladi. Tasavvufda solikning ruhiy takomillashish yo'lida bosib o'tishi lozim bo'lgan yetti vodi, ya'ni yetti ma'naviy maqom: talab vodiysi, ishq vodiysi, ma'rifat vodiysi, istig'no vodiysi, hayrat vodiysi, tavhid

vodiysi, faqr-u fano vodiysi. Demak, so'fiylar nazdida F. tasavvufning oxirgi bosqichlaridan biri bo'lib, unga erishish oson hisoblanmagan.

"N.M." asarida keltirilishicha, Abulhasan Xaraqoniydan: "Fano va baqo haqida so'z aytishga kim munosib?" deb so'rashganda: "Bir kishini osmonda bir tor ipak ip bilan osib qo'y-sang, shu odamni binolar va yog'ochlarni qo'porib tashlaydigan va daryolarni jo'shtirib yuboradigan shamol o'rnidan tebratolmasa, shu odam munosib", deb javob bergan ekan.

N. F. haqida ko'p g'azal va fikr-munosabat bildirgan. Bu so'zni turli ma'noda qo'llagan. Ayniqsa, tasavvufiy g'azallarida F.ning qirralari va injaliklarini obrazli tarzda ifodalagan. Bir o'rinda, F. tushunchasi sharhlansa, yuz risola bo'lishi, uning muxtasar ma'nosi: "O'lmasdan burun o'lmoq" ekani ta'kidlangan:

Deding: "Fano nedurur?"

Muxtasar deyin: "O'lmak!"

Ki sharhin tilasang, yuz risola bo'lg'usidur.

N. F. haqidagi baytlarida solikni aql emas, ishq, oshqlik ko'yida telbalarcha odim tashlash, mahbub ishqiga g'arq bo'lish maqsadiga erishtiradi, deydi.

F.likda faqirlik holati borligi, bir-birini taqozo etadigan jihatlarga sohibligi u-n "faqr-u fano" degan ibora qo'llanadi.

*Foniy, ba rohi faqr-u fano xok agar shavi,
Bolo charx joy kuni az uluvvashon.*

Tarj.: Ey Foniy (Navoiy), agar faqr-u fano yo'lida tuproq bo'lsang, sha'n-u shavkating ulug'ligidan charxning to'ridan joy olasan.

Chunki faqr-u fanoning tuprog'i, zohidning riyo b-n qilgan amalidan yaxshiroqdir.

N. F.ga erishgan kishilarni ma'naviy sultonlar ekaniga ishora qiladi va zamon hokimlariga ehtiyoj sezmayin desang, F. mayxonasining galdolaridan bo'l, degan aqidani ilgari suradi.

*Zohido, sen bo'l riyo avji uza masnadrishin
Kim, Navoiyg'a erur faqr-u fano tufrog'i xo'b.*

N. “fano dayri”, “fano jomi”, “fano kasbi”, “fano mayi”, “rasmi fano”, “gardi fano”, “fano dashti” kabi istioraviy iboralar orqali yangi-yangi ma’nomlarni ifodalaydi. Ayrim o‘rinlarda F. so‘zini tasavvufiy ma’noda emas, foniy, yo‘q bo‘luvchi kabi ma’nomlarda talqin qiladi. Bu foniy dunyoning o‘tkinchi ekanini bilganimdan keyin odamlarning xush-u xursandchiligi, ishrati men u-n motam-u fig‘on bo‘lib tuyildi, deydi:

*Bu fano dayrin baqosiz erkanin to angladim,
El surudi ishrati motam fig‘onidur manga.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Саййид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. Техрон. 1370 (х.-ш.); Абу Абдурахмон Сулаймон Жазулий. Далойил ул-хайрот. – Бомбей, 1310 (х.қ.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Девони Хожа Ҳофизи Шерозий. Бомбай. 1277 (х.-ш.); Иброҳим Ҳаққул. Навоийга қайтиш. 2-китоб. – Т., 2011.

I.H., S.R.

FALAQ – jazo vositasi. Ma’lumki, eski ibtidoiy maktablarda jismoniy jazo b-n ham bolani to‘g‘ri yo‘lga solish – tarbiyalash nazarda tutiladi. Vazifani bajarmagan yoki dars paytida intizomsizlik qilgan bolani maktabdor domla F. nomli jazo vositasi orqali qiynoqqa solgan. F. ketmon sopiday ikki tayoqqa chilvir arqon tortilgan. Gunohkor bola oyoqlariga F. chilvirlari o‘tkazilib, tayoqni burash orqali oyoqlar siqib og‘ritiladi. Bu ham oz bo‘lsa, oyoq kaftiga tayoq b-n uriladi. N. “G‘.S.”da nafs tarbiyasini bolalarning maktabdor ustoz tomonidan jazolanganidek amalga oshirish lozimligini ta’kidlaydi:

*Nafsing etsa sho‘xlug‘ charx emgagidin qil adab,
Tiftni andoqki zajr aylar falaq birla adib.*

Maz.: “Nafsing sho‘xlik qilsa, falak mashaqqatlari bilan adabini berib qo‘y, xuddi maktabdor ustoz bolani falaq bilan jazolaganidek”.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011.

V.R.

FARANG (Farangiston, Faranj, Afranj) – Yevropa. N. asarlarida yirik jug‘rofiy hududga ishora etgan bo‘lib, ayrim o‘rinlarda vazn talabiga ko‘ra Afranj shaklida ham qo‘llanilgan. Mazkur lafzning *farangiy*, *farangiyvash* shaklidagi turli o‘zakdoshlari orqali badiiy asar g‘oyasi va mazmunini chuqurlashtirishda, lirik she‘rlarida ham to‘g‘ri, ham majoziy ma’nomlarda istifoda etgani kuzatiladi.

Harbiy, ilm-fan, sanoat, texnika sohalarida taraqqiyotga yuz tuta boshlagan Yevropa tasviri N.ning “S.I.” devonida maxsus urg‘ulangan. Jumladan, Doro b-n jangga kirgan Iskandar qo‘shinlarining borong‘ori, ya’ni o‘ng qanotiga F. sipohiyalarini joylashtirgan:

*Borong‘orin aylab sipohi farang,
Bori qon to‘karga bo‘lub bedarang.*

Mazkur sipohiyalarga bosh bo‘lgan sipahdor Shaybolning liboslari esa F.iycha, yetti rangli baxmallardan tikilgan:

*Kiyimlar guhardin mukallal bori,
Farangiy yeti rang maxmal bori.*

*Alam shuqqasi dog‘i jinsi farang,
Ham ul borcha zarbaftu ham yeti rang.*

Boshqa bir o‘rinda F. istilohini “Afranj” shaklida uchratamiz, bunda N. she‘rlari kitobxonga masofaning anchayin uzoqligi yoki o‘sha maskan nimalari b-n mashhur bo‘lgani haqida bilimlar beradi:

*Chu yo‘q bu kishvari islom aro vafu bila mehr,
Xusho navohiyi Afranju xittai Tartus.*

Misralarda N.ning lirik qahramoni olam nizomining buzila boshlaganidan, odamlar orasida, xususan, islom mamlakatlarida vafo va mehr yo‘qolib borayotganidan afsuslanib, bunday o‘lkalardan ko‘ra F. (Yevropa) va Tartus (hozirgi Suriya) mamlakatlari yaxshi bo‘lib qoldi, deydi.

“G‘.S.” devonidagi bir g‘azali matla‘sida Fanoni qasd etgan solik holidan so‘z ochgan shoir, she‘r so‘nggida Fano maqomiga erishish u-n Madina yoki Afranjdagi turgan bo‘lsa ham, ko‘ngil saroyidan xavotir sanamini haydab chiqarishi lozimligini aytadi. Ya‘ni shoir demoqchiki, kim qayerda va qanday sharoitda bo‘lmasin Fanoni istasa, uning shartlariga ko‘nishi va talablarini ado etishi kerak

*Itur ko‘ngul haramidin xavotir asnomin,
Navoiy, o‘lsa maqoming Madina, gar Afranj.*

Ulug‘ mutafakkir “G‘.S.” debochasida Sulton Husayn e‘tiboriga havola etayotgan g‘azallarini nihoyatda betakror tashbehlar b-n tilga oladi: “... kashmiriyasi sehrsozlig‘da dilrabovu dilkash va rumiyasi turktozliqda kofiroyin-u farangiyvash va xitoyisi xunrezlig‘da novakzanu shershikor va xotaniyasi fitnaangizlig‘da sherafkanu g‘izolakirdor”.

“H.A.” dostonidagi F. B-n bog‘liq tasvir esa yanada qiziqarli. Hazrat N. Xoja Bahouddin Naqshbandni madh etar ekan, uning naqsh soluvchilik hunarini ham ta‘kidlab turib, “sun‘ naqqoshi hikmat xomasi bila ro‘zgor sahifasida aning vujudi naqshin islomiy tarh etti va surati irshodi bila kufr ahli ko‘ngli varaqidin xitoyi va farangi naqshi ketti”, Ya‘ni qalbdagi xitoyi va farangi naqshlarning ketishi dunyoviy hoy-u havaslarining ketishiga ishoradir.

Yuqorida ta‘kidlanganidek, N. ba‘zi o‘rinlarda F. atamasi b-n nihoyatda uzoq masofalarni qasd etadi:

*Farang ahlida zulmining fig‘oni,
Xitou Chinda javri qo‘zg‘aloni.*

Shoir ko‘ngil qo‘ygan mahbubining ovozasini Farang (Yevropa), Xito (Koshg‘ar) va Chin

(Xitoy)ga ham yetib borgan edi, ya‘ni G‘arbda ham Sharqda ham ma‘lum edi, demoqchi bo‘ladi. “L.M.”da o‘quvchi duch keladigan F. toponimi esa Majnun Ishq dardiga muhtalo bo‘lgan ilk chog‘larda ota-onasi uni darddan xalos etish u-n ko‘p choralar ko‘rishi b-n bog‘liq.

Mazkur misralardan ham darrov bilish mumkinki, F. yoki Yevropada N. yashagan asrlarda sanoat b-n birga tib ilmi ham ma‘lum yutuqlarga erishib ulgurgan.

“S.S.”da esa 2-iqlim yo‘lidan kelgan musofir so‘ylagan hikoyat qahramoni – zargar Zaydning Rum podshohi huzurida makkorliklari fosh bo‘lgach, chohga tashlanadi. Zindondan ham qochishning uddasidan chiqqach, F.ga yo‘l oladi:

*Bildi, shah topsa o‘lturur ani jazm,
Turmay etti Farang sari azm.*

*Ham javohirg‘a dastkor farang,
Aylab omoda shisha rango-rang.*

*Rum molini aylabon barbod,
Aylar ahli farang birla jihod*

*Yo‘lda har lahza topib o‘zgacha ranj,
Bo‘lg‘uncha jilvagohi mulki Faranj.*

*Ki, daryoyi Afranjau Rum edi
Ki, holot anga g‘ayri ma‘lum edi.*

“S.I.” dostonida shoh Iskandar fath etgan davlatlarning kattaligi va kengligini ochiqroq bayon etish u-n N. yana F. toponimidan foydalangan:

*Yana mulk ochmoqta qilmay darang,
Yurub fath qildi bilodi Farang.*

Zero, tarixda ham Iskandarning F. o‘lkalarini egallagani uning eng katta zafarlaridan biri bo‘lgan:

*Yana o‘zim o‘ldum chu qilmay darang,
Nasib o‘ldi Haqdin diyori Farang.*

“T.A.H.”da ham N. Arastuning shogirdi Balinos hakimni ta‘riflar ekan, uni Iskandari-

ya minorasining tilsimini yasaganini qayd etganidan ham bilish mumkinki, aql-zakovatda, bilim-tajribada F. ahli qadimdan yuksak pog'onada bo'lishgan: "Aristotolisning shogirdidir. Iskandariya minorasi tilisminikim, Farang ahli qilg'on, anda ko'runur erdi, Balinos yasab erdi".

Shuningdek, "N.M" tazkirasida Sulton Valad (q.s.)ga bag'ishlangan bo'limda F. istilohi b-n bog'liq bir qiziq hikoyat keltirilgan. Muxtasar shuki, Sulton Valad otasi Mavloni Rumiy uni Damashqqa, ulug' avliyo Shams Tabriziyini olib kelish u-n yuboradi. Solihiya karvonsaroyida u b-n shatranj o'ynab o'tirgan yigit esa farangi kofir bo'lib, tariqat murshidiga ko'rsatilgan niyoz, hurmatni ko'rib, o'z beadabliklaridan uyaladi, bosh kiyimini yechib, iymon keltiradi. O'rnidan turib, hurmat ko'rsatadi va qo'lidagi bor boyligini ham tortiq qiladi. Shams Tabriziy esa ularni olmaydi, balki yigitni F.istonga qaytib, u yerdagi azizlarni iymonga musharraf qil, jamoatning qutbi bo'l, deya irshod qilishga buyuradi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Ҳозирги ўзбек тилига табдил. – Т., 2018; Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимийи саодат. – Т., 2005; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4-жилдлик, 4-жилд. – Т., 1984.

S.R.

FARANJ – Q.: Farang

FARANGIS – "S.I." dostonida epizodik personajlaridan birining nomi. Xiroj to'lashdan bosh tortgan Iskandarga qarshi yurish maqsadida Doroning o'ziga qaram bo'lgan o'lka-yurtlardan qo'shin to'plash lavhasida "Xovaron mulkidin" askar boshlab kelgan lashkarboshi:

*Farangisdek Xovaron mulkidin,
Davoli kibi Shirvon mulkidin...*

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

A.A., M.A.

"FARZAND" – N.ning o'zi faxr b-n qo'lagan, hasbi holidan xabar beruvchi va yosh avlod u-n tarbiyaviy ahamiyatga molik so'z hamda bag'rikenglikning poetik timsoli. Hirotdan Samarqandga kelgan yosh N. – musofir bir talabaning katta ulamo ustozidan iltifotlar ko'rib, F. maqomini olishi ham juda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. "M.N."da bu haqda shunday yozilgan: "Xoja Fazlulloh Abullaysiy – Samarqand akobiridindur. Faqih Abullays avlodidindur. Fiqhda ani Abu Hanifai Soniy derlar erdi va arabiyatta Ibn Hojib kaffasida tutarlar erdi. Sayyid Sharifning shogirdi erdi va Sayyid o'z xatlari bila ulumi dars ayturg'a ijzatnomalar aning uchun bitib erdi. Faqir ikki yil alarning qoshida sabaq o'qub erdim, ancha iltifotlari bor erdikim, "Farzand" der erdilar... Samarqandning a'lami ulamosi erdi".

Komil axloq egasi bo'lgan, yuksak bilim va ma'rifatga sohiblikka intilgan shogird-u ilm toliblariga "F." deya murojaat qilishini ulug'lar tomonidan e'tirof-u e'tiborning nishonasi, o'zaro yaqinlik belgisi edi. Xoja Muayyad Mehna (q.s.) ham N.ni "F.", deb ataganini mutafakkir shoir faxr b-n esga oladi: "Bu haqirni farzandliq lafzi bila sarafroz qilib, xayr duosi ko'p etib, boramda fotihalar o'qub erdilar. Umid ulki, biri mustajob bo'lg'ay".

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

B.R.

FARIDIDDIN ATTOR (ta-xallusi; to‘liq ismi: Farididdin Abuhomid Muhammad ibn Abubakr Ibrohim Nishopuriy (1145–1221, Nishopur) – yirik mutasavvif shoir. Otasi Abubakr ibn Ibrohim attor va tabib edi. Bu kasb o‘g‘li-

ga ham meros bo‘lib o‘tgan. Shoirning Attor nomi b-n xalq ichida mashhur bo‘lishi va uni adabiy ta-xallus qilib olishi shundan.

Yoshligidan ilm tahsiliga qiziqqan Muhammad adabiy, diniy, hikmat-u kalom, nujum, tib va dorishunoslik fanlarini chuqur o‘zlashtirib, o‘z davrining peshqadam kishilaridan biriga aylanadi. U so‘fiylik muhiti va tasavvuf ahli orasida yashaganidan bu ta‘limot unga kuchli ta‘sir ko‘rsatgan. Voqean, otasi Ibrohim mashhur avliyo Qutbiddin Haydarning muridi edi. Uning o‘zi ham yirik shayx va avliyo bo‘lgan. F.A. shayxlar shayxi Majdiddin Bag‘dodiy qo‘lidan darveshlik xirqasini kiygan. Bu haqda “N.M.”-da o‘qiymiz: “Alar Shayx Majduddin Bag‘dodiy murididurlar va “Tazkirat ul-avliyo” kitobikim, alarning musannifotidindur. Aning debochasida o‘zlarining Shayx Majdudding‘a irodatlarin zo-hir qilibdurlar”.

Eronlik mashhur adabiyotshunos Said Nafsiy ham uni kubraviya tariqatining davomchisi bo‘lgan, deb hisoblaydi. Shunga qaramay, F.A. tariqat sulukida Shayx Rukniddinning muridi sanaladi. Aslida u uvaysiy bo‘lib, mashhur so‘fiy Mansur Hallojning ruhidan tarbiya topgan. N. Jaloliddin Rumiylardan bu haqda “Shayx Mansur Halloj nuri yuz ellik yildin so‘ngra Shayx Farididdin Attor ruhiga tajalliy qildi va uning murabbiysi bo‘libdir”, – deb yozadi. Ayni paytda F.A. Jaloliddin Rumiyning kelajagini bashorat qilib, unga o‘zining “Asrornoma” kitobini hadya etgan. Rumiyning: “Attor ruh edi-yu, Sanoiy uning ikki ko‘zi. Biz Sanoiy va Attor izidan keldik”, – degan iqrori bejiz emas. N.ning ham F.A.ga ixlos-e‘tiqodi baland bo‘lib, besh yoshida “Mantiq ut-tayr”ni yod olgani, bir umr uning ijodidan ta‘sir lanib, hayotining so‘nggida unga “tarjuma

rasmi bila” javob aytgani – “L.T.”ni yaratgani ma‘lum. Bu dostonida N. F.A.ni – Qaqnus, o‘zini – Qaqnus bolasiga o‘xshatgan edi.

F.A. juda sermahsul shoir bo‘lib, uning 40 tadan 190 tagacha asar yozgani naql qilinadi. U Qur‘oni Karim suralari miqdoricha, ya‘ni 114 ta asar yaratgan degan ma‘lumotlar ham mavjud.

N. “L.T.”ning F.A. ta‘rifiga bag‘ishlangan 13-faslida qisqa misralarda bu asarlarning mavzu-mohiyatini ko‘rsatib o‘tadi. Aytaylik, “Ilohiynoma” – ilohiy sirlar sharhi bo‘lsa, “Musibatnoma”da shoir “nafsqa yuz musibat ayon” aylaydi, “Ushturnoma”da shohlar boshiga toj bo‘lgulik ma‘no durlarini tizgan esa, g‘azallarida vahdat asrorini badiiy talqin qilgan, “Muxtornoma”sida ma‘no olami xususida alohida-alohida ma‘lumot bergan, “Tazkirat ul-avliyo”si orqali yuzga yaqin avliyoga qayta hayot bag‘ishlagan. Lekin bu asarlarning barchasi bir tarafu “Mantiq ut-tayr” bir taraf:

*Ondakim, darj etti qushlardin maqol,
O‘zga tildir, o‘zga so‘z dur, o‘zga hol.*

“Xusravnoma” dostoni debochasida esa F.A. ning o‘zi “Musibatnoma”ning tariqat yo‘lchilarining ma‘naviy ozig‘i, “Ilohiynoma”ning shohlar xazinasini, “Asrornoma”ning ma‘rifat olami, “Muxtornoma”ning dil ahlining – oriflarning jannati, “Mantiq ut-tayr”ning ishq qushi u-n jon me‘roji ekanligini lutf etadi.

Abdurahmon Jomiyning e‘tirof etishicha, biror-bir shoir ijodida tavhid asrori va tasavvuf haqiqatlari F.A. asarlarida aks etganiday o‘zining keng va chuqur badiiy talqinini topmagan. N. ham “vahdat asrorini tafsir” aylagani jihatidan uning asarlari o‘lgan ko‘ngillarga hayot baxsh etishini ta‘kidlagan edi.

“N.M.” tazkirasida ham F.A. haqida ancha keng ma‘lumot berilgan. Bundan tashqari, “M.Q.”, “M.N.”, “M.L.”, “Xam.M.”, “H.S.H.A.” asarlarida ham u yoki bu munosabat b-n F.A.ga nomi tilga olingan.

N. “M.Q.” asarida qalam ahlini ilohiy ishqni ulug‘lagan, ilohiy va majoziy ishqni omuxta hol-

da tarannum etgan va majoziy ishqni kuylagan shoirlar sifatida uch toifaga ajratar ekan, F.A.ni birinchi toifaga kiritadi. Bu toifaning she'riyatdan maqsadi ilohiy sirlarning nazmiy talqini – ma'no hazinasidan ma'rifat gavharini terib, o'quvchilar fayz olishi u-n nazm rishtasiga tizishdan iborat.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамаат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Арбаъин. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Абдурахмон Жомий. Нафаҳот ул-унс. Осор. Дар 8 жилд. Жилд 8. – Душанбе, 1990; Мухаммедходжаев А. Мироззрение Фаридиддина Аттора. Душанбе 1974; Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари. – Т., 2004; Бертельс Е.Э. Навоий ва Аттор (И.Мирзаев тарж.). – Т., 2005; Саидов А., Атторшунослик. – Т., 2013; Очилов Э. Аттор абадияти. Шайх Фаридуудин Аттор Нишопурий. Асрорнома. – Т., 2012. Фаридиддин Аттор Нишопурий. Тазкират ул-авлиё. – Техрон, 1389 (ҳ.-ш.); Аттор Нишопурий. Мухторнома. – Техрон, 2008; Девони Фаридиддин Аттор Нишопурий. Техрон, 1375 (ҳ.-ш.); Фаридиддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. – Т., 1997; Шайх Фаридиддин Аттор. Мантиқ ут-тайр. – Т., 2006; Шайх Фаридиддин Аттор. Илоҳийнома. – Т., 2007; Шайх Фаридиддин Аттор. Асрорнома. – Т., 2008; Шайх Фаридиддин Аттор. Булбулнома ва Панднома. – Т., 2011; Шайх Фаридиддин Аттор. Уштурнома. – Т., 2012; Шайх Фаридуудин Аттор Нишопурий. Асрорнома (“Мантиқ ут-тайр”,

“Асрорнома”, “Илоҳийнома”, “Панднома”, “Булбулнома”, “Уштурнома”). – Т., 2012; Фаридиддин Аттор. Рубоийлар. Муҳаббат тароналари. – Т., 2005; Ислом тасаввуфи манбалари. – Т., 2005.

Е.О.

FARIDUN (AFRIDUN) – qadimgi Eron rivoyatlaridagi personajlardan biri. “Avesto”, “Bundaxshin”, “Minui Xirad”, Beruniyning “Osor ul-boqiya” va boshqa asarlarda F. haqida ma'lumotlar beriladi. Firdavsiyning talqiniga ko'ra, F. Jamshidning avlodi bo'lib, Kovai ohangar (q) madadi b-n Zahhokni qatl qiladi va taxtni qo'lga kiritadi. “Shohnoma”da F.ning odil va tadbirkor bo'lgani yozilgan. F. Avesto va shunga o'xshash qadimiy manbalarda ham kelgan. “Tarixi Tabariy” va Beruniyning “Osor ul-boqiya” asarlarida F. haqida ma'lumot berilib, uni qadimiy Mehrgon bayramining asoschisi, ya'ni F. Kovai Ohangar va xalq yordamida Zahhokka qarshi urush ochib, uning ustidan g'alaba qilgan kun, deb yoziladi. Ba'zi manbalarda, F. Gov Asfiyonning o'g'li (“Burhoni qoti”) deyilgan. F. umrining oxirgi damlarida podsholikni uch o'g'li – Salm, Tur va Erajga taqsimlab beradi.

N. “Т.М.А.” asarida F.ni peshdodiylar sulolasining vakili sifatida keltiradi va “yaxshi axloqlik olim va odil podshoh erdi. Olam aqlin adolat bila xushhol qilib, Zahhok javridin topqon zahmlarig'a adl bila malham qo'ydi”, deb ta'riflaydi. F. Zahhokka qarshi qo'zg'olon ko'targan Kovai ohangarni (temirchi Kova) qo'llab-quvvatlagan va uning “charm fartug'ini” yog'ochga bog'latib bayroq qildirgan va bu bayroq “dirafshi koviyon” deb atalgan.

N. bu haqda “S.I.”da yozadi:

*Faridun edi so'ngra ofoqgir,
Anga bori ofoq farmonpazir.
Boshi uzra toji kayoniy bo'lub,
Dirafshi aning koviyoniy bo'lub.*

N. F.ning podshohlighi 500 yil, Muso va Horun uning zamonida yashaganlar, – deydi. “Т.М.

.A.”ning F.ga bag‘ishlangan qismi quyidagi she’r b-n yakunlangan:

*Faridunki, olamda yoydi bisot,
Base olam ahlig‘a etti nishot.
Ani ham falak chekti tufroq sori,
Ne zolim, ne odil ketarlar bari.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

Q.E., B.R.

FARIDUN HUSAYN MIRZO (1479, Hirot – 1508, Qalot) – shahzoda. Husayn Boyqaroning o‘zbek beklari xonadonidan bo‘lgan Minglibiy Og‘acha begim degan xotinidan tug‘ilgan sakizinchil o‘g‘li. Minglibiy uch o‘g‘il (Abuturob Mirzo (1472), Muhammad Husayn Mirzo (1476), F.H.M. va ikki qiz (Bayram Sulton begim, Fotima Sulton begim)ning onasi edi. Domg‘on viloyatida hokim bo‘lgan. Akasi Muhammad Husayn mirzo vafot etgandan keyin uning o‘rniga Astrobod hokimi etib tayinlangan (1503). F.H.M. Husayn Boyqaroning boshqa o‘g‘illaridan farqli o‘laroq, shijoatli, jasur va harbiy ishga mohir bo‘lgan. U shayboniylar qo‘shiniga qattiq qarshilik ko‘rsatgan va shiddatli janglar qilgan. 1507-y. da u Raboti Dudar degan joyda Shayboniyxonning o‘g‘li Temur Sulton va jiyani Ubaydullo Sulton b-n jang qilgan. Jangda u jasorat ko‘rsatgan bo‘lsa-da, shayboniylar qo‘shini g‘olib chiqqan. Ikkinchi marta u Domg‘onda shayboniylarga qarshilik ko‘rsatgan va mag‘lubiyatga uchrab, asir tushgan. Shayboniyxon uni o‘ldirmagan va qo‘yib yuborgan. Bu mag‘lubiyatlar F.H.M.ning irodasini buka olmagan va u kurashni davom ettirgan. Qalot qal‘asida bo‘lgan jangda F.H.M. ikkinchi marta shayboniylar qo‘liga asir tushgan va qatl etilgan (1508). F.H.M. ayrim shahzodalarga o‘xshab hokimiyatparast bo‘lmagan. Badiuzamon va Muzaffar mirzolar Shayboniyxondan

yengilib, Astrobodga qochib borganda, F.H.M. Astrobodni ularga bergani va o‘zi Domg‘onga ketgani buning dalilidir. Umuman, manbalardagi ma‘lumotlardan ushbu shahzodaning inson sifatida ham, hukmdor sifatida ham yaxshi xislatlarga ega bo‘lganligi haqida xulosa qilish mumkin.

F.H.M. adabiyotga qiziqqan va she’rlar yozgan. N.ning “M.N.” tazkirasining badiiy ijod b-n shug‘ullangan temuriy hukmdorlar kiritilgan yettinchi majlisida F.H.M. ham zikr etilgan. N. “M.N.”da shahzodani Faridun fazilatlik va Husayn nasablik, zotida ulug‘lik va viqor namoyon, “xulqi adab va hurmat shiorliq, yoy kuchida yagona va o‘q otarda zamona ahliga nishona. Toat va taqvoga moyil, zikr va tilovatqa mashg‘ul yigitdur, xo‘b tab‘i va muloyim zehni bor”, deb ta’riflab, bir forsiy, bir turkiy matla’sini misol tariqasida keltiradi:

*Garchi dar ko‘i tu pomoli jafu gardidaam,
Ba Xudo, gar sari mo‘e zi vafu gardidaam.*

Tarj.: Garchi sening ko‘yingda jafu meni ezib yuborgan bo‘lsa ham, Xudo haqqi, vafu yo‘lidan qilcha chetga chiqqanim yo‘q.

*Ey sabo, yetkur manga sarvi ravonimdin xabar,
Rahm etib, bergil manga oromijonimdin xabar.*

“M.N.”ni fors tiliga tarjima qilgan Faxriy Hirotiy N. ma‘lumotlariga qo‘shimcha qilib, “nihoiyatda xushta’b va darveshsiyrat yigit edi. Agar Sulton Husayn Boyqaroning barcha avlodi go‘zal axloqli, ibratli atvorli va fazlu kamol b-n orosta, she’r va muammoda o‘tkir bo‘lsalar, bu ularning peshqadami va eng yoqimlisi edi. Aytish mumkinki, u har sohada fazilatli edi”, deb yozadi. U N. keltirgan misollarga yana shahzodaning uch forsiy matla’sini ilova qiladi. Jumladan:

*Xoli labi tu didamu guftam balost in,
Ore, baloi joni mani mubtalost in.*

Tarj.: Labingdagi xolingni ko‘rdimu bu balodir, dedim. Chindan ham, u men mubtalo joniga balodir.

Tarjima noshiri Ali Asgʻar Hikmat ham tazkira hoshiyasidan uning yana bir baytini topadi.

“Ravzat us-salotin” tazkirasi noshiri Sayyid Husomiddin Roshidiy havola va izohlarida F.H.M.ning 2 gʻazali, 4 ruboiysi va bir necha baytlarini keltiradi. Jumladan:

*Z-on pesh, ki yor bud, agʻyor nabud,
Gʻam dar dili man juz gʻami dildor nabud.
On roʻz, ki ba dogʻi oshiqi soʻxt maro,
Az olamu az odam osor nabud.*

Tarj.: Yordan avval agʻyor yoʻq edi, dilimda dildor gʻamidan boʻlak gʻam yoʻq edi. Meni oshiqlik dogʻida yoqqan kunda olamdan ham, odamdan ham hali asar yoʻq edi.

N. Soqiynomasida ham F.H.M.ga alohida band bagʻishlangan:

*Soqiyo, qil toʻla jomi zarkor,
Bir gʻazal boshla Faridunosor.*

“Jomi zarkor”– oltindan ishlangan may qadahi. N. sheʻriyatida u ulugʻvorlik, martaba va shohona shon-shavkat mazmunlarini ham bildiradi. Chunki Faridun Eronning afsonaviy hukmdori nomi. Bu soʻz orqali iyhom sanʼati yuzaga chiqqan. Shoir soqiya murojaat qilib, “*bir gʻazal boshla*”shini soʻrarkan, shahzoda F.H.M.ni koʻzda tutadi. Shuningdek, faridun soʻzining yagona, mashhur, buyuk kabi bir qator maʼnolari ham mavjud. N. soqiynomasidagi “*Nazmning nuktasi dogʻi shirin*”, “*Nazm adosida muvofiq yasab un, jomi may nazmi nigorandagʻa sun*” kabi misra va baytlardan maʼlumki, shahzodaning shoirlik iqtidori baland boʻlgan.

Bobur F.H.M. juda dovyurak boʻlib, yoyni kuchli tortishi va oʻqni yaxshi otishiga qaramay, biror-bir jangda gʻalaba nashʼasini surish unga muyassar boʻlmagani haqida xabar beradi. Som Mirzo Safaviy ham uning harbiy salohiyati va shijoatini yuksak baholaydi. “Otasi vafotidan soʻng iqboli roʻzgor zoli panjasiga dosh bera olmadi”. Jumladan, Dudar rabotida Shayboniyxonning ilgʻori boʻlgan Temur Sulton va Ubayd

Sulton b-n yaxshi jang qilgan boʻlsa ham, lekin magʻlub boʻlgan. Domgʻonda Muhammad Zamon mirzo b-n birga Shayboniyga asir tushadi, lekin u shahzodalarning rioyatini qilib, qoʻyib yuboradi. Keyinchalik Shoh Muhammad devona Qalotni qamal qilganda oʻzbeklarning qoʻliga tushib, halok boʻladi.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ, 10-жилдлик, 9-жилд. Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Соммирзо Сафавий. Тўҳфаи Сомий. – Тҳрон, 1347 (х.-ш.); Фаниева С. Фаридун Хусайн Мирзо. Навоийга армузон (Мақолалар тўплами). – Т., 2004.*

S.Gʻ., Q.E., M.A.

FARISHTA SURUSH – N.ning “X.” dostonlari syujetida ilohiy xabarlarni, nidolarni asarning bosh qahramonlariga yetkazuvchi farishta timsoli. Bu haqda shoir asarlaridan yigirmaga yaqin tasvir va izohlarni oʻqishimiz mumkin. Jumladan, “L.M.”da shoir “dard qahramonlari”, “ishq hukmronlari”, yaʼni Layli va Majnun haqidagi “afsona”larni F.S. b-n bogʻlab, har kuni har kim eshitadigan paygʻom (xabar) emas, balki “motam ahli”, “gʻam ahli” yigʻlay-yigʻlay eshitadigan afsona mujda, xabardir, deb shunday sharhlaydi:

*Kim yetti qulogʻiga xurushe
Aytur edi bu xabar Surushe*

Baytda shoir xurushe – Surushe shaklida qoʻfiya ham yaratgan. N. yigirmaga yaqin tasvirda deyarli xuddi shu shaklda (baʼzi baytlarda S.e – xurushe singari yoki “e” harfisiz) qofiyalar ijod qilgan. Sababi shoir xurush forscha soʻzining qichqirish, hayqirish, faryod, figʻon, shovqin, gʻavgʻo maʼnolari boʻyoqdorligiga ham ijodiy yondashganga oʻxshaydi. N.ning dostonida yozishicha, shoh Iskandarga ham F.S. bir necha marta ilohiy, ilhomiy tilaklar, hukmdorlar faoliyati b-n bogʻliq xabarlar keltiradi. M-n:

*Skandarga bu mujda berdi Surush.
Ki, ey odamizod behuda koʻsh!*

*Hamul erga ettingki kom aylading,
Husulida yillar xirom aylading.*

N. “S.I.”ni yozishga kirishishda, o‘zida mavjud bo‘lgan himmati va ijodiy quvattiga nisbatan ikkilanib turganda, F.S.dan nido keladiki, bu shoirga g‘ayrat, ijodiy ruh, ko‘tarinki kayfiyat bag‘ishlaydi. Bu ajib, intizorlik b-n kutilgan ijodiy holatni shoir o‘zi ijod qilgan “panjamg‘a hasrat bila boqibon”, “panjamg‘a ul panjani qoqibon” kabi parallelizmlar yordamida bayon qiladi:

*...Bu andisha mendin olib aqlu hush
Ki, nogoh nido qildi farrux Surush.*

*Ki: “Ey g‘arqai bahri ajzu niyoz,
Bo‘la olmag‘on dardingg‘a chora soz!”*

*Etishgil qo‘pub pir dargohig‘a,
Tavajjuh qilib jomi ogohig‘a.*

*Aning botinidin tila yorliq,
Biyik himmatidin madadkorlig‘.*

*Ki,quflkim fathidur nopadid,
Anga bor eranlar duosi kalid”.*

Ushbu keltirilgan voqeaband misralardan ayonki, shoirga F.S. hojating ustozing, piring Jomiy dargohidadir deydi. Ichki ruhiy quvvatni uning botinidan, himmatni esa uning zohiriy madadidan topasan, ya‘ni fath kaliting Jomiy kabi eranlarning duosi b-n ochiladi, deya hayratli va shoir tayyorgarlik b-n uzoq kutgan ilohiy, irfoniy xabarni yetkazadi.

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Навоий асарлари лугати. Туз: Шамсиев П., Иброҳимов С. – Т., 1972.

B.R.

FARFURNUS (Furfirnis) – qadimgi yunon faylasuf olimi Porfiriy Tirskiy (mil. 233–304-yy.). Sharq ilmiy, tarixiy va badiiy asarlari-

da shu nom b-n yuritilgan. “S.I.” dostonida N. F.ni Iskandar b-n doimo hamroh bo‘lgan o‘n maslahatchi – donishmandlar jumlasiga kiritadi. Doston syujeti davomida u Iskandar vafoti munosabati b-n Aflotun, Suqrot, Balinoslar qatorida uning onasiga ta‘ziya izhor qilib, sabr-toqatga da‘vat etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

A.A.

“FARHOD-U SHIRIN” DOSTONI TO‘G‘RISIDA – Fitratning shu nomdagi maqolasi (“Alanga”jurnali, 1930). Maqolada Farhod va Shirin obrazlarining genezisi, adabiyotga o‘rinlashish sabablari haqida bahs yuritilgan. Olim, avvalo, shoir, dramaturg va tarjimon Xurshidning 1925-y.da yaratilgan “Farhod va Shirin” dostoni asosidagi opera librettosiga diqqat qaratadi. Xurshidning yozishicha, “Bu asar (ya‘ni “Farhod va Shirin”) el og‘zida Xitoy, Arman, Eron kishilari orasida o‘tganligi so‘ylansa ham, ammo Turkistonda Xo‘jand shahri yonidagi Mirzacho‘l ustida bo‘lgan Farhod tog‘i, Shirin soyidan olg‘an taassurotimga suyalib, voqeani Turkistonda deb aytishga jasorat qilaman”. Xurshid Shirinning yurtini ham “Arman otinda qishloq” bo‘lib, xalqi ham “bari o‘zbek”dir deb ataydi. Fitratga ko‘ra, Xurshidning bu fikrlari haqiqatdan ancha uzoq. O‘zbekistonda Farhod tog‘i, Shirin soyi deb atalgan joylar mavjudligining doston genezisiga u qadar aloqasi yo‘q, aksincha, tog‘ va soy nomlari N.ning “F.Sh.” dostoni ta‘sirida paydo bo‘lgan.

Doston borasidagi aksariyat mulohazalar, tahlil va talqinlarda Fitrat tarixiy manbalar va badiiy asarlarga murojaat qiladi. Jumladan, maqolada Firdavsiy “Shohnoma”siga diqqat qaratilgan. Firdavsiydan so‘ng 200 yil o‘tib xamsachilik an‘anasini boshlab bergan Nizomiy Xusrav va Shirin haqidagi hikoyani badiiy tafakkur imkoniyatlaridan kelib chiqib jonlantirdi va fors tilida go‘zal bir doston yaratdi. Nizomiydan keyin xamsanavis shoirlar o‘rtasida adabiy an‘ana-

ga aylanib ulgurgan Xusrav va Farhodning soʻz bellashuviga Fitrat alohida urgʻu beradi. Uning taʼkidlashicha, N. mana shu soʻz olishuvidan keyin Nizomiy izidan bormaydi. Chunki Nizomiyda bu voqeadan soʻng Xusrav Farhodga Besutun togʻini qazish vazifasini topshiradi. “Navoiy dostonining borishi buni koʻtarmaydir. Chunki, Navoiy Xusrav bilan Farhodni Madoyinda emas, Armaniyada koʻrishtiradi. Bu yerda turib Besutun togʻini qozdirish munosabatsiz tushadir. Zotan, Navoiy Xusravi Parvezni yoqtirmaydi. Uni yana bir oz insofsizroq koʻsatmak Navoiyga foydalidir”, – deb yozadi olim.

Fitrat “Farhod va Shirin” dostoni tahlili davomida N.ning Nizomiy va Xusrav Dehlaviy dostonlariga oʻxshamagan alohida, oʻziga xos bir asar yozish istagi boʻlganini eʼtirof etgan. Navoiydan keyin bu doston juda mashhur boʻldi, koʻp ijodkorlar uni soddaroq til b-n yangidan ishlab chiqdilar. Shulardan biri Umar Boqiy boʻlib, Amiri Aʼzam Hazrat Avazbekka bagʻishlab “Farhod-u Shirin” dostonini yozgan. Bu asar hijriy 1328-y.da Toshkentda V.I.Ilin matbaasida toshbosma chop etilgan. Ikkinchi asar esa hijriy 1325-y.da Toshkentda “Gʻulomiya” matbaasida bosilgan boʻlib, ham nazmda, ham nasrda yozilgan. Asarning kim tomonidan, qachon, qayerda yozilgani nomaʼlum. Biroq sheʼrlarida Mahzun taxallusi qoʻllangani u-n maqola muallif uning shu nomdagi shoir ekanini koʻrsatadi. Fitrat Mahzunning “Farhod va Shirin” dostoni haqida alohida toʻxtaladi. Mahzun oʻz dostonida, asosan, N. baʼzi oʻrinlarda esa Nizomiy va Dehlaviy izidan borganini yozadi. Maqolada bulardan tashqari yana bir “Farhod va Shirin” dostoni borligi, keyingi davrlarda Mir Mahmud Ibni Shoh Yunus tomonidan “Nasri Xamsayi benazir” nomi b-n nasrga aylantirilgani va uning N. “X.”sidan farq qilmasligi qayd etilgan.

Farhod va Shirin haqida xalq orasida yurgan hikoyalardan biri Boysun togʻlari atrofida paydo boʻlgan. Bu hikoya Gʻulom Zafariy tomonidan yozib olingan. Hikoyadagi Farhod choʻpon yigit edi. Uning boshqa asarlar syujetidan farqi shundaki, Farhod Xusrav tomonidan emas, balki

Shirinning qarindoshlari boʻlmish Boysun xoʻjalari tomonidan Boysundagi “Ketmon chopdi” togʻini qazish jarayonida hiyla b-n oʻldiriladi.

Koʻrinadiki, “Farhod va Shirin” dostoni haqidagi qarashlarining maqbul va manzur jihatlarini bugungi kun nuqtayi nazari b-n qabul qilish, asarni atroflicha tadqiq hamda tahlil qilishda Fitratning maqolasiga tayanish mumkin.

Ad.: Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. – Т., 2000; Эркинов С., Фанихонов М. Низомий Ганжавий. – Т., 1992.

M.M.

“FARHOD VA SHIRIN” KONKORDANSI – “F.Sh.” dostoni hijriy 889, mil. 1484-y.da yozilgan. Bu haqda asar xotimasida N. shunday yozadi:

*Chu tarixi yilin anglay dedim tuz,
Sekkiz yuz seksan erdi dagʻi toʻqquz.*

Doston 54 bob, 5834 baytdan iborat boʻlib, boblardagi baytlar soni turlicha. Chunonchi 30 bob 127 bayt, 16 bob 99 bayt, 24 bob 104 bayt va h.k. Olimlarning hisob-kitobi boʻyicha asarda jaʼmi 14510 ta soʻz va ibora ishlatilgan. Konkordansning hajmi 796 bet, shundan 481 beti dostonda ishlatilgan soʻz va iboralar roʻyxati, 315 beti dostonning lotin yozuvida aruzga tushirilgan matni. Tadqiqotda hamma soʻz turkumlariga oid misollar qamrab olingan. Chunonchi, sonlardan bir 525 marta, ikki – 71, uch – 29, toʻrt – 44, oʻn – 28, olti – 2, sakkiz – 2, toʻqquz jamʼi 14 marta uchraydi. Ulardan toʻqquz shakli 9, toʻquz 4 marta ishlatilgan. Besh soʻzi qayd qilinmadi. Ularni shoir turli shakllarda qoʻllaydi. M-n, ikki soʻzi ikkidin, ikkimiz, ikkimizda, ikkinchi, ikkisi, ikkisin, ikkisining, ikki-uch shakllarida uchraydi:

*Qazilib ikki-uch yuz qari xoro,
Qolib aning koʻpi ham nimkoro.*

Dostonda olmoshlar koʻp: men – 75, sen – 52, u – 879, ul – 1127, bu – 525, siz – 7. Misollarni

ko'rsatishicha 1127 marta uchrovchi "ul"ning bir qismi vazndagi saktalikni bartaraf etish u-n ishlatilgan:

*Tulu etti chu **ul** raxshanda xurshid,
Adam shomig'a bo'ldi shomi jovid.*

Sifat turkumidagi qora – 45, oq – 6, qizil – 12, sarig' – 3, yashil 11 marta uchraydi. Qora so'zini ko'p ishlatilishiga sabab uning semantikasidagi kuchli; dahshatli; yovuz; zo'r; baxtsiz, yomon, siyoh kabi ko'p ma'noligi b-n bog'liq:

*Yasab ko'k-u **qora** birla libosin
To'kib ashk ayladi zohir azasin.*

*Sipehr o'rtab jahoni benavoni
Kuli birla **qora** aylab havoni.*

*Falak yotib oyog' ilgin uzotib,
Eshak yanglig' **qora** balchiqqa botib.*

Dostonda harakat ko'p bo'lgani u-n fe'llar ko'p uchraydi. Garchi ular infinitiv ya'ni *-moq*, va *-mak* shaklida kam uchrasa-da: aylamoq – 7, aytmoq – 7, ochmoq – 10, olmoq – 8, bormoq – 2, qilmoq – 6, urmoq – 13, etmak – 4, qo'ymoq – 4, shoir vazn, qofiya talabidan kelib chiqib ularni turli shakllarda qo'llaydi.

Chunonchi, qilmoq fe'li qilib shaklida – 312, qildi – 257, qilg'ay – 46, qilg'il – 17, qildilar – 24, qildim – 10, qilding – 12, qilg'ach – 15, qilg'an – 26, qilma – 11, qilmadi – 5, qilmas – 5, qilmasam – 2, qilmay – 22, qilmish – 19, qilsa – 55, qilsam – 14, qilsang – 14, qilsun – 16, qilur – 35, qilurg'a – 7, qilurlar – 3.

Demak, 13 marta ishlatilgani holda *dedi* shakli 171 marta qo'llangan. Shundan 48 tasi dostonning 41 bobida Xisrav va Farhod orasidagi savol-javobda uchraydi:

*Dedi: Qaydin sen, ey majnuni gumroh?
Dedi: Majnun vatanidin qayda ogoh*

*Dedi: nedur sanga olamda pesh?
Dedi: ishq ichra majnunluq hamisha.*

*Dedi: bu ishdin o'lmas kasb ro'zi,
Dedi: kasb o'lsa basdur ishq so'zi.*

*Dedikim: ishq o'tidin ne fasona!
Dedi: kuymay kishi topmas nishona.*

*Dedikim: kuymagingni ayla ma'lum!
Dedi: andin erur joh ahli mahrum!*

Ushbu fe'lni shoir yana quyidagi shakllarda qo'llaydi: dedilar – 9, dedim – 8, deding – 4, degan – 6, degaymen – 7, degil – 23, demay – 28, der – 9, derlar – 8, desang – 7, dey – 4. Dostonda ushbu fe'lning oddiy unli shakli alohida, cho'ziq unli varianti alohida berilgan: dema – 61, dema – 8, desa – 11, desa – 1. Bo'lmoq fe'li 31 marta ishlatilgani holda, bo'ldi – 264, bo'ldilar – 13, bo'ldim – 1, bo'lg'ay – 152, bo'lg'ach – 1, bo'lg'an – 22, bo'lg'ay – 1, bo'lg'asen – 2, bo'lg'aymen – 3, bo'lg'aymu – 1, bo'lg'il – 5, bo'lg'uncha – 1, bo'lg'usi – 7, bo'lmay – 1, bo'lmog' – 2, bo'lmasa – 8, bo'lmish – 33, bo'lsa – 74, bo'lub – 392, bo'lur – 59, bo'lurmu – 16 shakllarida ishlatilgan. Urmoq fe'li 13 urmak – 1 marta ularning turli shakllari esa ko'p ishlatilgan: urmish – 1, ursa – 10, ursam – 1, ursang-1, urub – 45, urubon – 1, urdi – 36, urdilar – 3, urgay – 1, urdum – 1, urar – 2, urarsen – 2. Ushbu misollar tadqiqotchilarga fe'l stilistikasi bo'yicha qimmatli ma'lumotlar beradi.

Dostonda so'zlardan tashqari iboralar ham ko'p uchraydi. Quyidagi baytda taajjublanmoq ma'nosida bosh irg'atmoq va ilgini qoqmoq iboralarini ishlatilgan:

*Taajjub birla oning sori boqib,
Boshii irg'otib, ilgini qoqib.*

Mumtoz o'zbek tilida sabr qilmoq, chidamoq ma'nolarida bag'riga tish berkitmoq iborasi ishlatilgan. Ushbu iborani qofiyaga moslashtirish u-n shoir "bag'rig'a mahkam qilib tish" shaklida ishlatadi:

*Chu fahm ettiki, bormish ilgidin ish,
Yiqilmay bag'rig'a mahkam qilib tish.*

Shoir o‘z oyog‘i b-n keldi iborasini ham qofiya talabi b-n o‘z ayog‘i birla kelmish shaklida qo‘llaydi:

*Balo ichra farog‘i birla kelmish,
Tuzoqqa o‘z oyog‘i birla kelmish.*

N. forsiy iboralarni ikki xil ishlatadi. Bir qismini fors tilidagidek aynan:

*Jamoliddin ko‘rungach farri shohi,
Bu faydin yorudi mah to bamohi.*

Ikkinchi xilini tarjima qilib ishlatadi. Yuqoridagi misolda hammayoq ma‘nosida mah to bamohi iborasi tarjimasiz ishlatilgan. Konkordansda arabiy va forsiy iboralar ham qayd qilingan: aynul hayot (30/79), bahrun najot (34/95), nuran alo nur (50 bob), bog‘i nav (11/31), bihishti soniy (11/31), ziji Ko‘ragoniy (53/38).

Shoir so‘z variantlaridan mahorat b-n foydalanadi. Bu qofiya yoki vazn b-n bog‘liq. Bila bog‘lovchisi 166 marta birla 116, ila 15 marta ishlatilgan. Ikavla – 1, ikovlan – 3 marta uchraydi. Dostonda uchov va uchovla so‘zlari ham variant sifatida ishlatilgan. Birinchisi to‘qqizinchi bob 98 baytda, ikkinchisi 25 bobning 50 baytida uchraydi.

Dostondagi misollar shoir so‘zlarni turli shevalardan olib ishlatganligini ko‘rsatadi. *Urgay* fe‘li bir shevada ishlatilgan bo‘lsa:

*Ki, chekkay tig‘u urgay ishq lofin,
Musallamkim tutar mundoq gazofin.*

Urg‘ay boshqa shevada ishlatilganligi aniq:

*Degaylarkim borib devona sari,
Nuhusat o‘tidin urg‘ay sharori.*

Birinchisi dostonda bir, ikkinchisi besh marta uchraydi. O‘rt va o‘t so‘zlari haqida ham shuni aytish mumkin: o‘t-69, o‘rt-4 marta ishlatilgan:

*Ne uyqudurki yetti ko‘kka huyum,
Jahong‘a o‘rt soldi guftu-go‘yum.*

*Yetib gardung‘a un sinanmaging yo‘q
Tushub olamg‘a o‘t tebranmaging yo‘q.*

“F.Sh.”Ushbu konkordans bo‘yicha bir mu-lohaza aytish zarur. Tadqiqotda omonimlar ko‘rsatilmagan. Chunonchi yetti va yuz so‘zlari omonim sifatida ajratib berilmagan. 47 marta uchrovchi yetti so‘zidan qanchasi fe‘l (yetmoq), qanchasi son ekanligi ko‘rsatilmagan. Xuddi shuningdek, 316 marta uchrovchi yuz so‘zlari-dan qanchasi aft, bashara, qanchasi son ekanli-gi qayd qilinmagan. Konkordans tuzuvchilar bu so‘zlar ishtirokidagi baytlarni o‘qib, ularni omonim shaklida joylashtirishlari lozim edi.

Umuman, konkordans “F.Sh.” dostonining uslubida haqida tadqiqotchilarga yangi-yangi ma‘lumotlar beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

E.U.

“FARHOD VA SHIRIN”NING RUS TILIGA TARJIMASI – ushbu dostonning rus tiliga birinchi tarjimasini L.M. Penkovskiy tomonidan amalga oshirilgan. Bu qisqartirilgan tarjima bo‘lib, 1940-y.da nashr etilgan edi. Keyinchalik ushbu tarjima besh marta qayta nashr qilindi, shuningdek, undan parchalar ham turli to‘plamlarda chop etildi. (Л.М. Пеньковский. Избранные стихотворные переводы. – М., 1959; Сквозь века и годы. – Т., 1960; Алишер Навои. Стихотворения и поэмы. М.-Л., 1965).

N. asarlarining rus tilidagi o‘n jildligi nashrga tayyorlanishi munosabati b-n dostonning nisbatan to‘liqroq tarjimasini yuzaga keldi va u ham L.M. Penkovskiy mehnatining mahsulidir. Bunda u birinchi tarjima davomida orttirgan tajribasidan foydalangan holda qunt va diqqat b-n ishlab, N. asarlarining mazmunini, o‘ziga xosligi va poetik xususiyatlarini yanada to‘laroq aks ettirib berishga muvaffaq bo‘ldi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, tarjimon, bir tomondan, asliyat mazmuni va shaklidan uzoqlashmaslikka, uni buzmaslikka intiladi, ikkinchi tomondan, asli-

yatga yopishib ham olmaydi, uni aynan, so‘zmaso‘z o‘g‘irish yo‘lidan bormaydi. Har tomonlama o‘ylab, muayyan bir me‘yorni saqlagan holda ishlagani tufayli u dostonning muvaffaqiyatli tarjimasini yarata olgan. Tarjimonning mahorati va tarjima saviyasi haqida misol tariqasida keltirilgan ushbu parchalar orqali tasavvur hosil qilish mumkin:

Asliyatda:

Dedi, qaydinsen, ey Majnuni gumrah?

Dedi, Majnun vatandin qayda ogah?

Dedi, nedur senga olamda peshah?

Dedi ishq ichra majnunliq hamesha.

Dedi, bu ishdin o‘lmas kasb ro‘zi,

Dedi, kasb o‘lsa basdur ishq so‘zi.

Dedi: ishq o‘tidin so‘yla fasona,

Dedi: kishi kuymay topmas nishona.

Dedi: kuymagingni ayla ma‘lum,

Dedi: ondin erur joh ahli mahrum.

Dedi: qayu chog‘din o‘lding ishq aro mast,

Dedi: jon ermas erdi tang‘a payvast.

Tarjimada:

Кто ты, безумец, и родился где?

Что для безумца родина? Нигде!

Каким владеешь в жизни ремеслом?

Горением любви, враждой со злом.

Кто же ремеслом таким бывает сыт?

Горящий сыт огнем – любовь гласит.

Не сказка ли твоя любовь навек?

То знает лишь горящий человек.

А в чем суть горенья твоего?

Порфириносец не поймает его.

Давно ль твое горенье началось?

Когда душа и тело были врозь.

Ma‘lumki, N. o‘z qahramonlarining ruhiy xolati va kechinmalarini dostonda beqiyos mahorat b-n tasvirlagan. Bu hol, xususan, asarning 45-va 46-boblarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Shirinning Farhodga, Farhodning Shiringa yozgan maktublarini o‘z ichiga olgan ushbu boblarda muallif doston bosh qahramonlarining tuyg‘ularini, emotsional holatini ularning o‘z so‘zlari b-n o‘quvchiga yetkazadi va bu parchalar asarning badiiy yuksak, benihoyat ta‘sirli qismlarini tashkil etadi. Dostonning ana shu o‘rinlari L.M. Penkovskiy tarjimasida ham ta‘sirli va ravon chiqqanini ko‘ramiz. Shirinning Farhodning yonida bo‘lish, unga butun mehr va muhabbatini bag‘ishlashi haqidagi orzu-istaklari ifodasi bo‘lgan quyidagi parcha ham tarjimonning mahoratini namoyon etadi:

О, если б судьба, чьё ремесло-

Творить насилье, сеять в мире зло.

Моей горячей тронута мольбой,

Не разлучила бы меня с тобой!

Была бы тебе я спутница и друг,

Всегда бы услаждала твой досуг;

Как солнце озаряла бы твой день,

Была бы ночью при тебе как тень;

Ты б ногу занозил колючкой злой,

Ресничкой извлекло бы как иглой;

Я волосами бы подметала б сор,

Чтоб и соринки твой не встретил взор;

А пылью чтоб тебя не огорчить,

Могла б слезами землю омочить.

Lekin, afsuski, bu tarjima ham to‘liq emas. Unda dostonning bir qator boblari tushirib qoldirilgan. Yana bir qator boblar qisqartirilib o‘gi-

rilgan. Dostonning muqaddima boblari (hamd, na't, me'rojga, Husayn Boyqaroga bag'ishlangan va yana ayrim boblar) asarning g'oyaviy-badiiy mazmunida muhim o'rin tutishiga qaramay tushirib qoldirilgan. Jami bo'lib 13 ta bob to'laligicha yoki qisman qisqartirilgan.

Bugunga kelib, N. asarlarining rus tiliga to'liq tarjimalarini yaratish zarurati yuzaga keldi. Bunga zamin yaratish maqsadida adabiyotshunos Q.Ergashev "F.Sh." dostonining tarjimada qisqartirilgan yoki to'laligicha tashlab ketilgan boblarining narsiy tarjimasini amalga oshirdi. Q.Ergashev tarjimasi asosida asarning ukrain tilidagi to'liq tarjimasi yaratildi. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi a'zosi L.Vasilyev o'sha boblarning rus tiliga she'riy tarjimasini amalga oshirdi.

Ad.: Алишер Навои. Стихотворения и поэмы. М.-Л., 1965; Л.М Пеньковский. Избранные стихотворные переводы. – М., 1959; Алишер Навои. Сочинения в 10 томах. Т. 4. – Т., 1968.

Q.E.

FAROG'IY – N. asarlariga lug'at tuzgan olim. Mahdixon "Maboni ul-lug'at"da shoir asarlaridagi so'zlarni izohlar ekan, uning asarlariga munosabat bildirgan. Hayoti va asarlari haqida ma'lumot saqlanmagan.

Ad.: Умаров Э. Эски ёзув лугатлари. – Т., 1992; Мирзо Маҳдихон. Мабони ул-лугат. – Т., 2008.

E.U.

FARRUX I – "S.S." dostonida shanba kuni qora qasrda 1-iqlimdan keltirilgan musofir hikoyati qahramoni. Hind elida 40 yil podshohlik qilgan Jasratning o'g'li, olam elini oliyjanoblighi b-n bandi qilguvchi hind shahzodasi. N. uning ta'rifini dostonida shunday keltiradi:

*Barcha donish aro yagona kelib,
Husn aro nodiri zamona kelib.*

*Otasi ko'nghiga surur andin,
Hind elining ko'ziga nur andin;*

*Bori ilm-u kamol aro mohir,
Zotidin yuz kamol o'lub zohir.*

*Zuhd-u taqvo kelib shiori aning,
Bo'lubon poklik hisori aning.*

Jasrat 80 yoshga yetganda ham F., toj-u taxtni olishni, uylanishni istamas edi. Ammo bir kecha ruhoniylar bir tushida qora libosga burkangan bir sohibjamolni ko'radi. "Bu yer Quddusdir" degan ovozdan uyg'onib ketadi. Xayoliy pari ishqida yonib kuygach, otasidan so'rab safarga o'tlanadi. U zamonlarda haj qilmoqchi bo'lganlar Quddusni tavof etardi. F. ham bu yerda uzoq qolib ketadi va tushida bir nuroniy "Halab bor" deydi. Halab ko'chalarida tushidagi yorni ko'rib qolib, butunlay parishon bo'ladi, hamrohlariga xat qoldirib, o'zi shohlik libosidan voz kechib, bir qora palosni ustiga yopadi. Sheriklari uyg'onib, F.ni izlaydilar, ammo topa olmay yurtlariga qaytadilar. F. esa o'zga yurtida shohlikdan gadolik maqomiga tushadi. Sarson sargardon F.ga shu yurtning saxovatda tengsiz Axiy nomli xojasi uchraydi. Axiy uni uyiga olib ketadi, dardini bilish maqsadida bazm uyushtirib, F.ni mast qiladi. Natijada, uning sevgani o'zining suyukli xotini Gulchehra ekani ma'lum bo'ladi. Taloq aytib, F.ga nikohlaydi, yodgorlik u-n Axiy qora palosni tilaydi. Ammo barcha haqiqatlarni bilgach, F. qizga:

*Dedi: "Darding'a gar davo ko'rmon,
Buyla zulmi sanga ravo ko'rmon.*

*Aylabon lutf behisob asru,
Qildi bizni Axiy xarob asru.*

*Gar anga bu qadar muruvvat bor,
Bizda ham shammai futuvvat bor.*

*Shukrkim etti lutfi yazdoniy,
Qolmadi zulmi nafsi zulmoniy.*

*Sen ham emdi shukufta dil bo'lg'il!
Manga iki jahon singil bo'lg'il" –*

Yurtiga kelganda otasi vafot etgan edi. Valiahd F. taxtga o'tiradi. Va g'am-hasratda Hind eliga safar qilgan Axiy b-n topishadi va shoh F. uni o'ziga doimiy hamroh qiladi. Ammo Axiy qora palosni tashlamas edi:

*Chunki shah xil'ati qaro bo'ldi,
Qora kiyimak ulus aro bo'ldi.
Qora rang elga toji torakdur,
Kim bu rang ichradur, muborakdur.*

F. va Axiy hikoyati orqali N. nafsni yengishda ishq va himmatning o'rnini ko'rsatadi. Tasavvufdagi muruvvat va futuvvat tushunchalariga badiiy izoh beriladi.

Ad.: Алишер Навоий. Сабаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. Дарслик. – Т., 2018; Асадов М. Ўзбек адабиёти тарихи ва янги ўзбек адабиёти (Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди). Ўқув қўлланма. – Т., 2023.

Z.R.

FARRUX II (f.) – go'zal, ochiq, yuzli, yoqimli, shod, qutlug', baxtiyor ma'nolarida keluvchi so'z. N. ijodida faol qo'llangan. M-n:

*Erur barot ila bayram ul oyg'a zulf ila rux.
Xush ulki tun-kuni bo'lg'ay bu ikkidin farrux.*

N. she'riyatida *farruxoyin (baxtiyor qiluvchi), farruxfol (xushtoli', kelajagi porloq), no-farrux (nomuborak), farrux jamol, farrux diydor (go'zal, chiroyli yuzli), farruxpay (sharaftli, qutlug' qadam)* kabi farrux asosida paydo bo'lgan so'z va birikmalar ham ko'p uchraydi:

*Hajr aro, ey Hizri farrux pay, qo'lum tutkim erur
Po'ya urmog'din bu vodiy ichra bag'rim tolg'udek.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011.

Z.R.

“FARHANGI HAZRATI MIR ALISHER” – N.ning “X.M.” asari u-n tuzilgan lug'at. Besh yuz yil davomida N. asarlari turli maqsadlarda, turli hajmlarda ko'chirib kelindi. Adabiyot muxlislari shoirning o'zlariga yoqqan she'rlaridan terma devon tuzgan bo'lsalar, boshqalar uning merosidan ko'proq bahramand bo'lish maqsadida devon, dostonlarni ko'chirib, ulardan ma'naviy ozuqa olgan. Ba'zi adabiyot ixlosmandlari esa ko'chirib olingan g'azallarni to'g'ri tushunish u-n ulardagi qiyin so'zlardan maxsus lug'atlar tuzgan. Ana shunday lug'atlardan biri xivalik Oxund ibn Mir Hasan Chahorgo'yidir. U bir necha yil mashaqqat chekib, N.ning shoh asari “X.M.”ni ko'chirib tugatgach, undagi g'azallarni o'qib tushunish u-n devon oxiriga bir kichik lug'at ilova qilgan. U devonning to'qqiz betiga, ya'ni 392-401 sahifalariga chizilgan jadvallar ichiga joylashtirilgan. Har bir betdagi jadval qirq sakkiz katakdan iborat bo'lib, so'z va uning ma'nolari ana shu kataklar ichiga yozilgan.

Lug'atga “Farhangi hazrati Mir Alisher mul-laqab ba al Navoiy rahmatullohi alayha” deb nom qo'yilgan. Lug'at oxirida quyidagi yozuv bor: “Rassamahu faqir-ul-haqir ibn Mir Hasan al Chahorgo'yi g'afar-al-huma va satara uyubahumo fi shahri jumodis soniy 1265 yozdi – faqir-ul-haqir Oxund ibn Mir Hasan Chahorgo'yi Xudo ularning ikkalasini ham (gunohini) kechirsin va ularning ikkalovini ham ayblarini berkitsin” – (aprel 1849-y). Bu degani ushbu lug'at 1849-y. yozib tugallangan.

Lug'at chiroyli nasta'liq xatida yozilgan. Har bir harf b-n boshlanuvchi so'zlar maxsus sarlavhalar b-n ajratilgan: bob-ul-to – “t” harfidagi so'zlar; bob-ul-vov – “vov” harfidagi so'zlar; bob-ul-g'ayn – “g'” harfidagi so'zlar...

Lug'at arab-fors alifbosi bo'yicha tuzilgan bo'lib, unda jami yetti yuz so'z izohlangan. Har bir harfga ma'lum miqdorda so'zlar keltirilgan. Oxund ibn Chahorgo'yi so'zlarni izohlashda

ularning qaysi tilga oidligiga qarab emas, balki qanchalik xalqqa tushunarli ekanligiga e'tibor beradi. Ayrim arabcha, forscha so'zlar o'zbekcha izohlangan: *ab-ota, ahmar-qizil, tul-uzun, hisor-go'rg'on*.

Ba'zi arabiy-forsiy so'zlar keng xalq ommasiga tanish, tushunarli shu xil kalimalari b-n tushuntirib berilgan: *avroq-varaqlar, ashkol-shakl, arqom-raqam*.

Lug'atning o'ziga xos xususiyatidan kelib chiqib lug'atshunos so'zlarning, asosan, bir ma'nosini beradi: *ayn-ko'z, behbud-xo'bluq, adam-yo'qluq, tavsan-ot, turob-xok*. So'zlar lo'nda, ixcham izohlangan: *raxsh-ot, miftoh-ochqu, moviy-ko'k, shams-oftob, rif'at-baland*. Ayrim so'zlarning ma'nosi tavsifiy yo'l b-n ochib berilgan: *madhuz raqam qilg'on, soyir-sayr qilg'uchi, sado'-bosh og'rig'i*.

Ushbu mo'jaz lug'at ikki jihati b-n ahamiyatli. Bir tomondan u ota-bobolarimizning ilm-ma'rifatga qanchalik intilganligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, oddiy bir adabiyot ixlosmandining shunchalik hafsala b-n lug'at tuzganligi, inqilobgacha o'zbek xalqining atigi ikki foizi savodli edi, degan gaplarning noto'g'ri ekanligini ko'rsatuvchi hujjat sifatida diqqatga sazovor.

Maqola oxirida o'quvchilar lug'atni aniqroq tasavvur qilishlari u-n ayrim boblardan namunalar keltiramiz. **Bob ul-jim – "jim" harfidagi so'zlar:** *jali-ravshan, jamil-nekro'y, jovid-hamisha, jumrat-husni xo'b, joda yo'l, jayron-kiyik, javod-sahro, jild-po'st, jaras-go'ng'irog'u;* **bob ul-ho – "h" harfidagi so'zlar:** *hadaya-hadaya, hanjar-hamvor, hola-oy qo'tonlong'on, hadaf-nishon, harza havon-behuda;* **bob ul-yoy – "yoy" harfidagi so'zlar:** *yaditulo-go'li uzun, yolin-o't, yag'mo-toroj, yusr-oston, yada-behuda, ya's-noumid, yum-kun, yurun-yamog', yog'du-yoruq, yadi bayzo-go'li nur, yax-muz*.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жилдлик, 1-10-жилдлар. – Т., 2011.

E.U.

FASIH RUMIY – Temuriylar davrida yashagan shoir va olim. U she'riyat sohasida yetuk bo'lish b-n birga ko'p fanlarni ham chuqur egallagan. Shohrux mirzoning o'g'li Jo'gi mirzo (1400–1445) saroyida xizmat qilgan. Hirotida va biroz vaqt Balxda yashagan. Keyinchalik Hirotga qaytib kelgan va shu yerda vafot etgan.

N. F.R. haqida "M.N."ning ikkinchi majlisida ma'lumot beradi. Bilamizki, N. ushbu majlisga bolalik va yigitlik paytida ko'rgan shoirlarni kiritgan. Demak, u F.R. b-n uchrashgan, tanish bo'lgan. Lekin bu uchrashuv qachon va qayerda yuz bergani haqida N. hech narsa demaydi. F.R.ning ijodiy merosi g'azal, qasida va masnaviy janrlarida yaratilgan. Shoir Xoja Salmonning masnu' qasidasiga tatabbu' yozgan, shuningdek, Shayx Nizomiyning "Maxzan ul-asror" dostoniga javob bitgan. "M.N."da uning fors tilida bitilgan quyidagi bayti keltirilgan:

*Har nafas k – az tu kase bishnavad,
Beshak az o' hamnafase bishnavad.*

Tarj.: Har nafas sendan bir kishi eshitgan so'zni, shubhasiz, uning xamnafasi ham eshitadi.

Ayrim tadqiqotchilarda F.R. "Mujmali Fasihiy" nomli tarixiy asar muallifi Fasih Ahmad ibn Jaloliddin Muhammad al-Xavofiy (1375–1443) b-n bitta shaxs sifatida ko'rsatiladi. Lekin mazkur asar muallifining nisbasi Rumiyy emas, Xavofiy. Manbalarda uning Shohrux Sulton va Boysunqur mirzo devonlarida ishlagani qayd etiladi. N. o'zi zikr etgan F.R.ning Jo'gi Mirzo xizmatida bo'lganini aytadi. Shuningdek, u F.R.ning tarixchi bo'lgani yoki tarixiy asar yozgani haqida ham hech narsa demagan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик. 9-жилд. – Т., 2011; Муджмал-и Фасихи. – Т., 1980.

Q.E.

FATH ALI (Fath Ali ibn Kalbali ibn Murshidquli ibn Fathali Qojor Qazviniiy (XIX asr, Eron) – N. asarlariga tuzilgan mashhur "Lug'ati

atrokiya”ning muallifi. F.A.ning tarjimai holiga oid ma’lumotlar soʻzlik muqaddimasida muallifning oʻzi tomonidan keltirilgan. Bu ma’lumotlarni A.A.Samoylovich ham lugʻatga bagʻishlab yozgan maqolasida keltirgan. F.A. turkiy Qojor qabilasining Qora qyunli toifasidan boʻlib, tugʻilib oʻsgan yeri Qazvin shahri. Safaviylar Qojor qabilasini bir vaqtlar Ganja shahridan Qazvinga koʻchirgan edi. Fath Alishoh hukmronligi (1796-1834) vaqtida F.A. Ozarbayjonga yuboriladi. Oʻzining aytishicha, Yerivon (Yerevan)da 17 yil davomida fidokorona xizmat qiladi. Xizmatdan boʻsh vaqtlarida chigʻatoy tili b-n shugʻullanadi. N. asarlarini mutolaa qiladi. Chigʻatoy tilini oʻrganishida dastlab “Hujjat” taxallusli shoir Mirzo Muhammad Yerivoniy rahbarlik qiladi. F.A. shoir Hujjatni “Lugʻati atrokiya”ning bir necha yerida tilga oladi va uning sheʼrlaridan namunalari ham keltiradi. F.A. Yerivondan qaytishi b-n, shoh buyrugʻiga koʻra Xuroson voliysi Ali Naqiy Mirzo Rukniddavla huzuriga Qazvindagi Qojor qabilasidan yigʻilgan ikki yuz chamasi yigitga yuzboshi sifatida yuboriladi. Xurosonda ikki yil davomida xizmat qilish jarayonida u N. asarlari va turk tilining chuqur bilimdoni, Jaloyir va Qilot qabilalarining oqsoqoli Yalangtoʻshxon b-n yaqin muloqotda boʻladi va mazkur ikki yilning koʻproq qismini shu kishining qoʻlida tahsil olish b-n oʻtkazadi. F.A. b-n birga “Nashot” taxallusida ijod qilgan nozik tabʼ va yaxshi zehnlilik (lekin F.A.ning aytishicha, uning baʼzi sheʼrlari oʻrtamiyona boʻlgan) shoir Mirza Abdulvahob Isfahoniy Muʼtamiduddavla ham bor edi. Bu shoir oʻzining 70 yoshi va qarilik zaifligiga qaramay N. ijodiga zoʻr qiziqar va eski oʻzbek tilini bilmasligini oʻzi u-n katta nuqson deb hisoblardi. Nashot ham Yalangtoʻshxonning turkiy tilga oid bilimlaridan foydalanar va u yoʻq paytlarida “Lugʻati atrokiya”ning muallifini oʻz huzuriga chorlab, eski oʻzbek tilini oʻrganishga qunt qilardi. Shu orada F.A. turli vazifalar b-n Oxol teginlari hamda Marv sariq va solorlari orasida boʻladi; ularning ulamo va savodxonlaridan eski oʻzbek soʻzlari va maʼnolarini gʻayrat b-n oʻrganadi. 1858-y. gacha Eronning turli viloyatlarida xizmat ishlari b-n band boʻlib,

vaqtining nihoyatda ziq boʻlishiga qaramay, eski oʻzbek tilida yozilgan asarlarni mutolaa qilish va til oʻrganishga ham fursat topishga harakat qiladi.

Tehronnaligi paytida, hatto, tillar oʻrganishining zoʻr havaskori, XIX asr ulkan Eron shoiri Mirzo Habibulloh Kosoniyga eski oʻzbek tili saboqlarini beradi. Nihoyat, xuddi shu 1858-y. shoh Nasiriddin N. asarlarini mutolaa qilishga mayl qilayotgani F.A.ga maʼlum boʻladi. Natijada, turli yuqori mansab egalarining maslahati b-n u avom-u xosga tushunarli va istifoda qilishda qulay eski oʻzbekcha-forscha lugʻat tuzishga kirishadi. Toʻrt yil davomida xizmat ishlaridan forigʻ chogʻlarida soʻzlik yaratish b-n qattiq shugʻullanadi. Nihoyat, 1862-y. fevral oyida ancha keksaygan va turli-tuman qiyinchiliklarga duch kelgan kezida Xuroson vaziri Mirzo Muhammad Astrobody yordami va qoʻllab -quvvatlashi tufayli asarni tugatib, unga “Lugʻati atrokiya” deb nom qoʻyadi.

Ad.: Хасанов Б. Принципы составления рукописных словарей к произведениям Навои: Автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук. – Ташкент, 1989; Умаров Э. “Бадаيي ал-лугат” и “Санглах” как лексикографические памятники и источники изучения староузбекского языка: Автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук. – Т., 1989.; Namiq M. Feth Ali Şah Kaçar’ın Çağatay türkçesiyle yazılmış bir yarlığı üzerine Yıl 2019, Cilt 14, Sayı 1, 83 – 109. Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü (2 Cilt Takım); Rahimi, F. (2018). “Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası”, TEKE (Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitimi Dergisi), Sayı: 7/1.

E.U., S.Oʻ.

FAXRIDDIN IROQIY (taxallusi; toʻliq ismi: Shayx Faxriddin Ibrohim ibn Buzurgmehar ibn Abdulgʻaffor Javoliqiy Hamadoniy (1213, Hamadon – 1289, Damashq) – tasavvuf olimi, mutasavvif shoir. Yoshligidan Qurʼonni yod olgan va butun shahar ahli uning muxlisi edi. 17 yoshida Hamadon madrasalarida dars bergan. Keyin tasavvuf yoʻliga kirgan va qalandarlarga

qo‘shilib, Mo‘ltonga borgan. Shayx Bahouddin Zikriyoga murid tushib, uning qo‘lida xirqa kiygan. Shayx unga o‘z qizini nikohlab berib, o‘rniga xalifa etib tayinlagan. Makka ziyoratiga borib, Bag‘dodda Shahobiddin Suhravardiy suhbatiga etishgan. Keyin Runga borib, Sadriddin Ko‘niyaviy xizmatiga kiradi va shu yerda “Lama’ot” (“Shu’lalar”) nomli mashhur asarini yaratadi. “Lama’ot” – Shayx Ahmad G‘azzoliyning “As-savoneh fi maoniy ul-ishq” (“Ishq ma’nolari va voqealari”) hamda shayx Muhyiddin ibn Arabiyning “Fusus ul-hikam” (“Hikmatlar gavhari”) asari ta’sirida yozilgan bo‘lib, 28 lama’ga bo‘lingan. Ularning har birida ishq jarayoni va oshiq holatining muayyan ko‘rinishi aks etgan bo‘lib, ular ishq yo‘lida oshiq bosib o‘tadigan maqomlar bayonidan iborat. Asarning tili og‘ir, uslubi murakkab, ramzlarga boy bo‘lgani u-n unga ko‘plab sharhlar yozilgan. Ular orasida eng mukammali Abdurahmon Jomiyning 1481-y.da N. iltimosi b-n yozilgan “Ashi’at ul-Lama’ot” (“Yorqin shu’lalar”) sharhi hisoblanadi. Bu haqda N. “X.M.”da “alar “Ashi’at ul-Lama’ot”ki, bu toifa kutub va rasoli arosida ma’lum emaski, hargiz andoq sharh qalamga kelmish bo‘lg‘ay, bunyod qildilar” deb lutf etadi. “N.M.”da yozilishicha, bundan maqsad shuki, to muxlislar “mutolaa qilib, maoniysidin fayz olg‘aylar va oning nafosatin bu ilmida bilg‘aylar”. Ustozi huzurida undan saboq olgan shoir yana uning shu’lasi porloqligidan xira ko‘zlariga ochiqlik, quyoshining nuridan qorong‘i ko‘ngillarga yorug‘lik yetishadi, deb ta’riflaydi. Bu bejiz emas. Tasavvufshunoslar uni “Lama’ot”ning eng mukammal va mashhur sharhi deb hisoblaydilar. Bu sharh N. dunyoqarashiga kuchli ta’sir ko‘rsatibgina qolmay, Xuroson va Movarounnahr zaminida shakllangan tasavvufga yangi nafas bag‘ishladi va naqshbandiyaning keyingi rivoji, umuman, falsafiy-tasavvufiy tafakkur taraqqiyotida yorqin iz qoldirdi. N. temuriyzodalardan Abulqosim Boburning ham tasavvufga oid asarlardan F.I.ning “Lama’ot”i b-n Mahmud Shabustariyning “Gulshani roz”iga muhabbati ayrichaligi haqida “M.N.” tazkirasida ma’lumot berib o‘tadi.

“M.Q.”da ishqning darajalarini avom sevgisi,

xoslar muhabbati va siddiqlar ishq deb 3 qismga ajratar ekan, F.I.ni 2-qismga kiritadi: “Yana so‘zi pok-u, ko‘zi pok ishq ahlida mujarrad va munfarid va bebok bu toifaning benaziru adil va toqi faxr ul-millatu vad-din Shayx Iroqiydurkim, ishq sifotig‘a muttasifdur va “Lamaot”i pok maoniy va tarokibig‘a muttasifdur”.

“H.A.” dostonining ishqning maqsad-mohiyati, mazmun-mundarijasi har tomonlama keng va chuqur yoritilgan ishq ta’rifidagi 9-maqolatiga ilova sifatida mashhur tariqat shayxi Shayx Iroqiyning majoziy ishq haqiqiy ishqqa badal bo‘lgani haqidagi hikoyat keltiriladi.

F.I. umrining oxirida avval Misr, keyin Shomga borib, Damashqda yashab qoladi. Mo‘ltondan o‘g‘li Kabiriddin kelib, uning xizmatida bo‘ladi. Shayx Muhyiddin Arabiy qabri yoniga dafn qilingan.

5872 bayt hajmidagi qasida, g‘azal va ruboiylardan iborat devoni yetib kelgan. Bundan tashqari, Hakim Sanoiyning “Hadiqat ul-haqiqat” masnaviysi yo‘lida 1062 baytli “Ushshoqnoma” (“Oshiqnoma”) manzumasini yaratgan.

E.Ochilov 100 dan ziyod ruboiysini tarjima qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. *Хамсат ул-мутаҳаййирин*. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Ҳайрат ул-аброр*. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Маҳбуб ул-қулуб*. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Насойим ул-муҳаббат*. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Девони Фахриддин Ироқий. *Муқаддимаи Саид Нафисий. Чопу севвум*. – Техрон, 1984; Абдураҳмон Жомий. *Ашиъат ул-Ламаъот* || Абдураҳмон Жомий (Тўплам). – Т., 1997; Фахриддин Ироқий. *Рубоийлар* || *Донишмандлар тухфаси*. – Т., 2009; Фахриддин Ироқий. *Рубоийлар* || *Минг бир рубоий*. – Т., 2009; Абдураҳмон Жомий. *Нафаҳот ул-унс* || *Осор. Дар 8 жилд. Жилд 8*. – Душанбе, 1990; Холмўминов Ж. *Жомий ва ваҳдати вуҷуд таълимоти*. – Т., 2008; Мақсудов Б. *Жустужу дар аҳвол ва осори Ироқий*. – Душанбе, 2009.

E.O.

FAXRIDDINOV Muhammadamin (1894–1941, Toshkent) – o‘zbek ma’rifatparvari, pedagog. Yangi usul maktablari u-n o‘zbek tili darsligi (“Turkcha qoida”), alifbe kitobi (“Rahbari avval”), geografiyadan qo‘llanma (“Jug‘rofiyai riyoziy”)lar yozgan. “Turkcha qoida” (1913, Toshkent) o‘zbek tilida birinchi marta yozilgan maktab darsligi bo‘lib, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari u-n mo‘ljallangan. Unda o‘zbek tili grammatikasi, imlo va tinish belgilari haqida dastlabki nazariy ma’lumotlar, mashqlar berilgan. “Rahbari avval” (1917, Toshkent) usuli maddiya (harflarning nomiga unli tovushlar qo‘shib, cho‘zib bo‘g‘in hosil qilish)dagi birinchi rasmi o‘zbek alifbesidir. Darslikda original matnlar b-n bir qatorda K.D.Ushinskiy, L.N. Tolstoy va boshqa rus pedagoglarining bolalarga mo‘ljallangan asarlari ham berilgan.

1938-y.da N. tavalludining 500 yilligini o‘tkazishga tayyorgarlik ko‘rish qo‘mitasiga taklif qilingan. “H.A.”ni nashrga tayyorlashda ishtirok etgan. Mashhur muarrix Xondamirning ustozini N.ga bag‘ishlangan “Makorim ul-axloq” asarini ba’zi qirqartirishlar b-n tarjima qilgan (1941).

Anisiy “Navoiy komitetidan andijonlik do‘stlarga maktub”ida bir qator hamkasblari qatorida F.M.ga ham ta’rif berib ketadi. Uning yozishicha, o‘sha paytda 45 yoshlarda bo‘lgan bu kishi “juda yuvosh va halim” bo‘lib, “quvvayi ilmiyasi yetarlik, o‘zi eski muallimlardan bo‘lib, tahrir quvvati g‘oyat salisdur, she’rni ham yaxshi yozadi. Yozgan parchalaridan ilgari ham she’r yozib yurganligi bilinadi, lekin bir narsani to‘g‘ri fahmlaydi. Nozikfahm, didli tarjimon. Yaqin orada bosilib chiqadigan “Makorim ul-axloq” tarjimasini shu kishi ishlagan. Bu kitob mazmunlari aynan o‘zbekchada, real suratda ifoda qilingan, afsuski, ko‘p joylarda tushirib qoldirilgan”.

F.M. Faxriy taxallusi b-n ijod qilgan. Navoiy qo‘mitasi a’zolarining mushoiralarida qatnashgan. Mahjuriy uning vafotiga atab “Ayrilig” radifli marsiya bitgan. Unda, jumladan, shunday misralar mavjud:

*Faxrim bor erdi Faxriyning ulfatlig‘i bila,
Oni ham etti ketmoqqa nochor ayrilig‘.*

Ad.: Хондамир. Макорим ул-ахлоқ (Таржимон: М.Фахриддинов). – Т., 1941; Отажон У. Мушоара. – Т., 2009; Анисий. Куллиёт. – Т., 2020.

E.O., Sh.R.

FAXRIY HIROTIY – Sulton Muhammad bin Amiriy (t.y.n., Hirot – taxminan 1562–63, Hindiston), shoir, adabiyotshunos. Otasi Muhammad Amiriy ma’rifatli kishi bo‘lib, amir bo‘lganligi u-n Amiriy taxallusi b-n she’rlar yozgan. Ismoil Safaviy Hirotini olganda uni Amiriy va Durmishxonlarga bergan. F.H. Hirotida tug‘ilib o‘sgan, shu yerda tahsil olgan. Eron shohi Tahmuraspning saroy shoiri edi. Hindistonda Akbarning xotini Salimabegim va Shohhasan Shujo‘ning saroyida xizmat qilgan. Manbalarda u olim, fozil, fasih, xushmizoj, xushta‘b, xushxat, faxr uz-zamon (zamon faxri), zubdat ut-muallifin (mualliflar sarasi), xushtabiat kishi va yaxshi shoir deb ta’riflanadi.

Quyidagi asarlari mavjud: “Ravzat us-salotin” (“Sultonlar tazkisasi”) – ijodkor shohu amirlar haqida tazkira; “Javohir ul-ajoyib” – ayol shoirlar haqida tazkira. Unda 31 nafar ayol shoira haqida ma’lumot beriladi; “Tuhfat ul-habib” (“Do‘stlar tuhfasi”) – forsiy she’rlar majmuasi. Unda 254 ta shoir g‘azallari radif tartibida berilganidan u “Radoyif ul-ash‘or” (“Radifli she’rlar”) deb ham yuritiladi; “Sanoye’ ul-hasan” (“Go‘zal san‘at”) – she’riyat nazariyasiga oid asar; “Haft kishvar” (“Yetti mamlakat”) – tarixiy rivoyatlar va tasavvuf haqidagi asar; “Devon” – o‘zining qariyb 5 ming baytdan iborat she’rlar to‘plami. Manbalarda F.H.ning Shoh Taxmaspga bir qator qasidalar bag‘ishlagani xabar qilinadi. Hamda F.H.ga yana “Tazkirat un-niso” degan asar nisbat beriladi. F.H. “Radoyif ul-ash‘or” nomli turli davrlarda yashagan 254 shoirning, jumladan, XV asr 2-yarmidagi Hirot adabiy maktabi namoyandalarining asarlaridan saralanib, radifi alifbosiga ko‘ra tartib berilgan bir majmua ham tuzgan. Unda Jomiyning 92 g‘azali, Hofizning 65, Suhayliyning 24, Sayfiyning 16, N.ning Foniyniy taxallusi b-n yozilgan 15 g‘azalini keltiradi.

F.H. haqida ko‘plab tazkiralarda ma’lumot berilgan bo‘lib, ularning barchasi uning fazlu

kamoli, iste'dodini yuqori baholaydilar. N.ning yaqin hamsuhbatlaridan bo'lganini qayd etadilar. N. "M.N." tazkirasida F.H.ni Hirot ahlidan ekanligini ta'kidlab, ijodidan namuna sifatida bir matla'sini keltirib o'tadi:

*Gufti, ki hargizam ba tu dil mehribon nabud,
Ey sarvi nozanin, ba tuam in gumon nabud.*

Tarj.: Ey sarvi nozanin, ko'nglim hech qachon senga moyil bo'lmagan deding, bunga men ham sira shubhalanmaganman.

F.H. 1521–22-yy.da N.ning "M.N." nomli tazkirasini fors tiliga tarjima qiladi va uni "Latoyifnoma" deb ataydi. F.H. N.ning ba'zi shoirlar haqidagi ma'lumotlarini boyitadi va o'zidan "M.N."ga 189 nafar shoirlar haqida qisqa ma'lumot va she'rilaridan namunalar beradi. F.H. o'z ilovalari u-n IX majlis ochib (9 qismdan iborat), uning 1-qismini N.ga bag'ishlaydi. Unda N.ning g'oyat qisqa tarjimayi holini bayon etadi. N.ning "Otasi Amir Kichkina Sulton Abu Said mirzo mulozimi edi. Agarchi uning muhr va mansabi bo'lmasa ham cheksiz hurmati bor edi. Onasining otasi (jadd) Mir Shayx Abu Said Chang Mirzo Boyqaroning amir ul-umarosi edi", deb yozadi. Bu yerda N. onasining otasi, ya'ni bobosi nomi keltiriladiki, bu g'oyat muhim ma'lumotdir. F.H. N.ning Abulqosim Bobur mirzo xizmatiga kirganini, maktabda esa Hasayn Boyqaro b-n hamsaboq va musohib bo'lganini bayon etadi. Husayn Boyqaro taxtga chiqqanida N. Samarqandda Xoja Fazlulloh Abdullaysiy madrasasida o'qir edi, yangi podshoh Sulton Ahmad Mirzoga xat yozib, uni poytaxtga chaqirtiradi, – deb ta'kidlaydi. N. o'z "V."sida maxsus farmon b-n taklif etilganini yozadi. Asarning amirlarga bag'ishlangan 6-bobida N. haqida ham yozadi. Uning kunlik daromadi 15 ming kepakiy dinor ekanligini ta'kidlab, u o'z mablag'larini turli-tuman qurilishlar, ta'mir ishlari va xayr-u ehson maqsadida sarflashini aytadi. Jumladan, har kuni 75 ming dinor xazinaga yuborib, 15 ming boshqa harjlarga, har yili 1000 dinor sarupo hamda turli maskanlar ta'miriga ajratganini va 370 xayriya binolar, 90 ta rabot qur-

dirgani haqida qaydlar mavjud. Shoir asarlarini sanab o'tar ekan, "L.T" dostonini "Qissai Shayx San'on" deb ko'rsatadi. Ro'yxatdan "M.L.", "T.M.A.", "T.A.H.", "V.", "M.", "S.M", "X.M.", "H.S.H.A.", "H.P.M." asarlari tushib qolgan. Ta'rifi qalam ojizligi, ulug'ligi quyoshdek ayonligini ta'kidlab, ijodidan namuna sifatida "N.Sh." devonidan bir g'azal va "Tuhfat ul-afkor" qasidasining matla'sini keltiradi. Asarda N. vafoti munosabati b-n Sohib Doro va Xoja Osaifiy yozgan marsiyalaridan kichik parchalar, Xondamirning qit'asi ham berilgan.

F.H.ning "Ravzat us-salotin" va "Latoyifnoma" ("M.N." tarjimasi) asarlari Eronda nashr etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Техрон, 1945.

S.G'., M.A.

FAXRIYA (ar. – maqtanish) – she'riy san'at. Shoiring iste'dod darajasi, qalami qudrati, asarlarining badiiy yuksakligi hamda erishgan muvaffaqiyatlari va shon-shuhratidan faxrlanib bitgan she'r-u baytlari. F. deyarli barcha Sharq shoirlari ijodida uchraydi. She'riyatda muayyan maqomga erishgan shoir o'zining so'z san'atidagi mavqe-martabasi, erishgan muvaffaqiyatlari, yuksak mahorati va asarlarining dovrug'idan so'z ochishi tabiiy.

"Faxriyani oddiygina maqtanchoqlik, deb tushunmaslik kerak, zero, uning yaxshi namunalarida faxr tuyg'usi sharqona odob doirasida ifodalanadi. Odatda, shoir iftixori ustozlarga minnatdorlik hislari b-n qorishib ketadi, ulardan o'rganibgina yuksak natijalarga erishgani e'tirof etiladi. M-n, N.ning:

*Olibmen tahti farmonimga oson
Cherik chekmay Xitodin to Xuroson, –*

bayti faxriya bo'lib, u matnning bir qismi, xolos: matnda bu baytga qadar shoir ustozlarini eslaydi,

ularga yuksak baho beradi. Bu ham faxriyaga janr emas, balki san'at deb qarash to'g'riroq ekaniga dalolat qiladi" ("Adabiyotshunoslik lug'ati").

N. ijodida F.ning rang-barang shakldagi ko'plab namunalari mavjud. U o'z F.larida goh us-tozlarini ulug'lab, o'zining ularga munosib shogirdligidan so'z ochsa, goh favqulodda iste'dod sohibi ekanligini komil ishonch b-n ta'kidlaydi, goh she'rlarining mavzulari, janrlari, vaznlari haqida ma'lumot bersa, goh asarlarining badiiyat sirlariga e'tibor qaratadi, goh adabiy muvaffaqiyatlari-yu badiiy kashfiyotlari b-n faxrlansa, goh asarlarining shuhratidan iftixor tuyg'ularini izhor qiladi.

Eng muhimi, N. F.lari shunchaki maqtanish bo'lmay, shoirning badiiy olamiga kirish yo'lidagi o'ziga xos ochqichlardir. Chunki ularda u o'zining iste'dodi, salohiyati, mahorat qirralarini ochibgina qolmay, asarlarining janriy tarkibi, mavzu ko'lami va obrazlar olami, badiiy yuksakligi, salmog'i va ahamiyati haqida ham fikr yuritadi. Ayni jihatda, uni o'z ijodining ilk tadqiqotchisi deyish mumkin.

"L.T." dostonida:

*Turk nazmida chu men tortib alam,
Ayladim ul mamlakatni yakqalam, –*

degan shoir g'azallarida ham ko'plab baytlarida o'ziga munosib bahoni o'zi berib ketgan. M-n, ulardan birida: "Sharbat qancha shirin bo'lsa, kishining ichini shuncha kuydirgani kabi, Ey Navoiy, shirin she'rlaring ham el ko'nglini shunchalik o'rtadi" deydi:

*Navoiy, o'rtadi shirin hadising el ko'nglin,
Nachukki, kuydurur ichni,
chu sharbat o'ldi chuchuk.*

Mana bu baytida esa ishqning turli xususiyatlarini bilib olay degan kishi barcha ishini yig'ishtirib qo'yib, bizning devonni yod olsin deydi:

*Ey Navoiy, ishq atvorini hifz aylay degan,
Barcha ishni tark etib, qilsun bizingdevonni hifz.*

Bu b-n hassos shoir devonining asosini ishq tarannumi tashkil etishiga ham ishora qiladi.

Shakarqamish ham, oddiy qamish ham nay, deb atalgan. Ayni paytda majozan qamish qalam ham ko'zda tutilgan. So'zning ma'nodoshligidan foydalanib, quyidagi baytida shoir go'zal tajnis yaratadi:

*Kilkida Navoiyning jon shirasi muzmardur,
Har nayda qachon bo'lg'ay bu nav' shakar paydo.*

Shoh b-n shoirni qiyoslab, shoh qilich b-n mamlakatlarni zabt etsa, shoir qalami b-n ularni qo'lga kiritadi deydi:

*Shah Navoiy tilidek tig'ila ko'p mulk ochti,
Tortmish ochqali Bag'dod ila Tabriz qilich.*

Boshqa baytida bu fikrni yanada konkretlash-tirib: "Ovozasi olamni tutgan shoh dunyoni tig'kuchi b-n olsa, Navoiy she'riyat mulkini til qudrati bilan olmish" deydi:

*Nazm mulkin til chekib olmish Navoiy, o'ylakim,
Cheksa olamni olur shohi falakmiqdor tig'.*

O'zining adabiyotdagi mavqe-maqomi haqida esa shunday yozadi:

*Ey Navoiy, qilg'ali tab' ahli jinsi she'r nazm,
Nazming o'ldi barchasig'a qoyil, balkim radif.*

Bu b-n shoir o'z davri ijodkorlari o'rtasida ustod darajasiga ko'tarilgani, qo'lga qalam tutgan borki, undan o'rganib, ta'sirlanib, unga ergashishi, g'azallariga tatabbu'lar yozishi, muxammaslar bog'lashiga ishora qiladi. Chunki o'sha zamonda Hirotda N. she'rlari kirib bormagan xonadon, atrofda uning devoni tarqalmagan shahru viloyat yo'q edi, deyish mumkin.

N.ning bunday F. bayt-u misralari, fikrlari nihoyatda ko'p. Ularning barchasini bir erga to'plab, sinchiklab tahlil qilinsa, ulug' shoirning o'z iste'dod kuchi-yu mahorat darajasi, asarlarining mavzu ko'lami-yu badiiy yuksakligi, tarqalish do-

irasi-yu ta'sir qudrati haqida o'zi "ko'b va xo'b" baho berib ketganligiga shohid bo'lamizki, n.shunoslar bu buyuk so'z san'atkoriga uning o'zidan oshirib baho berganlaricha, bu chek-chegarasiz badiiyat olamining barcha sir-sinoatlarini butun qirralari b-n kashf etib ulgurganlaricha yo'q.

N.ning qator F.lari g'oyibdan kelgan ovozi (hotif, surush) yoki buyuk salafarlari va ustozlari (Nizomiy, Jomiy) nomidan keltiriladi. M-n:

*Dedim: nazm ahlining sarxayli
kim bo'lgay, dedi Hotif:
Navoiy bo'lgan ulkim,
sen tilaydursen agar, bo'lg'ay.*

Bu yerda Hotif N.ning nazm ahlining peshvosi, shoirlarning ustodi bo'lishini bashorat qiladi.

"X." nihoyasida esa Nizomiy g'azal va masnaviyda beqiyos muvaffaqiyatlarga erishib, shuaro peshqadamiga aylanganini ta'kidlaydi:

*Sipehr aylab el ichra nodir seni,
Jahon nazmi tavrida qodir seni.*

*G'azal tavrida chunki qilding xirom,
So'z ahlig'a so'z dorni qilding harom.*

*Tutib erdi nazming jahon kishvarin,
Jahon kishvarin yo'qki, jon kishvarin.*

*Bu dam masnaviyg'akim aylab shitob,
To'ka boshlading xomadin durri nob.*

*Ajab ish bu ishda sanga berdi dast –
Ki, el nazmig'a berdi nazming shikast.*

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Қуронон Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010; Очилов Э. Бир ҳовуч дур. – Т., 2011.

E.O., S.O

FAQIR – istilohiy ma'noda faqr maslagini qabul qilgan haqiqat izlovchi, o'zlik yukidan voz kechgan, haq va haqiqatga muhabbatdan boshqa hech nimasi qolmagan solik. F. axloqiy tushuncha bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi "qashshoq", "yo'qsil" demakdir; "G'iyos ul-lug'ot"da "faqir – hech nimasi yo'q, benihoya muhtoj, miskin" sifatida sharhlangan bo'lsa, "Farhangi zaboni tojikiy"dagi sharhga ko'ra **faqir**: 1) kambag'al, qashshoq, nochor, muhtoj; "g'aniy"ning aksi; 2) tilanchi, gado; 3) kamina, men (xoksorlik yuzasidan) ma'nolariga egadir. "Turkcha so'zlik"da bu so'zning: 1) yo'qsil, muhtoj; 2) zavolli, kamchilikli; 3) kerakli miqdordan oz; 4) "men" o'rniga kamtarlik u-n qo'llaniladigan kalima ma'nolariga egaligi aytilgan. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "faqir"ga: "1. Moddiy jihatdan nochor, kambag'al, qashshoq; muhtoj; 2 esk. Birinchi shaxs o'rnida yoki "men", "biz" olmoshlari b-n birgalikda ishlatilib, so'zlovchining kamtarlik qilayotganini ifodalaydi", deya sharh berilgan.

N. F. obraziga juda ko'p murojaat qilganligini ko'rishimiz mumkin. Chunki N. u-n faqr real hayotda maslak, badiiy ijodda faqr obrazi estetik ideal mavqega ko'rilgan.

F. obrazi N. lirikasida umumiy hisobda 264 marta qo'llanilgan. Shundan "X.M."da 192 marta, "B.B."da 114, "N.N."da 76 marta, "Ilk devon"da 58 marta uchraydi.

Mutafakkir shoirning fikricha, F. ichra o'zligidan kechish foniylilik belgisi, chunki fanodan bahramand bo'lgan kishining o'zligidan kechishi, yakka-yu yolg'iz (fard) bo'lishi tabiiy holdir.

*Faqr ichra, ne tong, o'zluvidan
kechsa Navoiy,
Fard o'ldi fano shevasidin
bahravari o'lg'an.*

Ham fano, ham o'zlik (ya'ni ikkilik) faqr'ga to'g'ri kelmaydi. Faqr ichra fano shevasidan bahravari bo'lgan N.ning fardlik maqomiga yetishi ajablanarli emas. Demak, F. yo'lida o'zligidan kechish tajrid va tafrid maqomiga yo'l ochadi.

F. "fano eli yetgach" ruh yuksak ma'naviy maqom (uruj)ga etadi, deydi shoir, buning u-n F.

avvalo, o‘zligini faqr ko‘yida tuproqqa aylantirishi kerak:

*Istasang yetkach fano eli sanga bo‘lg‘ay uruj,
Faqr ko‘yida burun qilmoq kerak sen o‘zni xok.*

N. talqinicha ham faqr yo‘lida asl maqsadga etib borishning chorasi o‘z vujudi va uning tablablarini yo‘q etish, o‘z vujudidan kechib, Haq vujudiga birikishdir:

*Dedingki, faqr yo‘linda topildi maqsadi asliy –
Vujud naqshini jon lavhidin magar adam etting?*

N. e‘tiroficha, ikki narsa: o‘z vujudini nafy (rad) etish, yiroqlatish, ketkazish va mavjudni bazl etish – qo‘ldagi narsalarni ehson, hadya qilish faqr ichra foyda yetkazadigan narsalardir. U qit‘alaridan birida yozadi:

*Vujudung nafyu mavjudungni bazl et,
Chu mavjud o‘ldi bu ish – kominga yet.*

*Ki, faqr ichra nimakim yetkurur sud
Erur nafyi vujud-u bazli mavjud.*

“Vujud” deganda N. faqat tan, moddiyatni tushunmaydi. Uning nazdida, dunyo b-n bog‘liq barcha narsalar, inchunin, ko‘ngil xohish-istaklari va nafs da‘volari ham vujud. Shoir zohidni tanqid qilarkan, undagi F.lik da‘vosini faqrdan emas, deydi. Chunki hatto, F.likka bo‘lsa-da unda da‘vo mavjud ekan, uning vujudi hali barham topmagan:

*Da‘vii faqr etsang, ey zohid,
gum o‘l mayxonadin,
Kim, bu yo‘lda kimsaga
bo‘lmas vujud o‘lmay adam.*

Faqr da‘vosi – o‘zini F.lar guruhiga mansub deb bilish aslida faqrdan yiroqlik belgisi ekanligini shoir bir boshqa baytda quyidagicha ifodalaydi:

*Faqrdin yuz yilchiliq yo‘l men yiroq, avval dalil
Buki, faqr oyinini o‘zumga isnod aylaram.*

F.lik yo‘lini tutgan haqiqiy oshiq o‘zini o‘zi malomat qilishi, bironing uni malomat qilishini esa matlub (o‘ziga qabul qilish mumkin bo‘lgan ish) ish deya hisoblashi kerak. N. ruboiylaridan birida F. u-n malomatning matlubligini ta’kidlab yozadi:

*Bir aybg‘a garchi xalq qilg‘ay mansub,
Faqr ahlidin iztirob emastur mahsub.*

*Sidq ersa xud etmak kerak o‘z fe‘lini xo‘b,
Kizb ersa, malomat dag‘i bordur matlub.*

Faqr yo‘lini tutib, malomatni matlub bilgan oshiq avom tomonidan otilgan kizbu bo‘hton, ta’na va tuhmat toshlarini ham ma’naviy kamolot manbaiga aylantiradi. Shuning u-n ham o‘zini quyi olib, o‘z nafsini malomat qilish faqr oyini (usul, ravish, yo‘l, hayot tarzi)da insofilik belgisidir.

“N.M.” tazkirasida F. obraz sifatida emas, balki tarixiy shaxslar o‘laroq gavdalanadi. F. to‘g‘risida rang-barang fikr-mulohazalar o‘rtaga tashlanib, faqr maqomidagi F. muridning fazilat-lari ko‘rsatiladi: “Sahl b. Abdulloh Tustariy (q.s.) debdurki, “modomiki, faqirlikdan qo‘rqasan, sen munofiqsan”. Abu Hamza Bag‘dodiy (q.s.) debdurki, “faqirlarni do‘st tutish og‘ir, unga siddiq-lardan boshqalar chiday olmaydilar. Muhammad va Ahmad b. Abulvard (r.t.) debdurki, faqrda faqirning odobidin bir uldurki, dunyo muhabbatig‘a giriftorlarg‘a sarzanish qilmag‘ay va rahmu shafqat qilg‘ay va xayr duosi qilg‘ay”. Umrning foniyligiga ko‘ra so‘fiylar o‘zlarini vaqtga nisbat berishgan. Haq yo‘lchiligida kimdir Vaqt farzandi bo‘lsa, kimdir Vaqt otasidir. Shayx ul-islom dedikim, Shayx Amu dedikim, Sirvoniy dedikim, “faqirlar rohatga oshiqqan dunyo va oxirat podshohlaridir”. Va ham ul dediki, “faqir – vaqt farzandi. Agar u kelajakka ko‘z tutsa, bas, faqirlikdan chiqadi”. Va ham ul debdurki, Junayddin eshittimkim, dedikim, har kimga foqa etishsa, anga bir ortug‘ to‘n bo‘lg‘ayki, onsiz basar qila olg‘ay; ul foqa anga buxldin etmish bo‘lg‘ay. Va ham debdurki, “talabimizni qondiring, chun-

ki talabimiz talab bilan hosil bo‘lmaydi”. Va ham: ul debdurki, Murta’ish dedikim, “faqir yigirma yil umrini o‘yin bilan o‘tkazsa-yu, so‘ng bir soat sadoqat ko‘rsatsa, albatta najot topadi”. Pas Sirvoniy dedikim, “Xudo saqlasin, ular o‘ynamaydilar!”.

N. ham bejizga o‘zini “al-faqirul-haqir” deya atamagan. Shuningdek, barcha asarlarida o‘ziga nisbatan F. xitobi keladi: “Sayyid Hasan Ardasher – bu faqirg‘a ota masobasida erdi. Andoqkim, Mirzobek farzand masobasida erdi, ham anga va ham faqirg‘a. Bu faqir turk va sort orasida andin tamomroq kishi ko‘rmaydurmen”.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жилдлик, 1-10-жилдлар. – Т., 2011.

Z.R.

FAQR – tariqatning to‘rtinchi maqomi. Ibrohim Buxoriy Kalobodiy Faqrga ta’rif berib: “Faqr – moling bo‘lmaslik, bo‘lsa ham senga mansub bo‘lmaslik, faqir esa haqiqat ma’rifatiga niyozmand kishidir”, degan. Mazkur maqom haqida Ahmad Yassaviyning “Faqrnoma”si kabi islom olamida maxsus asarlar yaratilgan.

F.ga qiziqishning kuchayishi va kengayib borishi keyinchalik uning istilohiy ma’no-mohiyat kasb etishi b-n bog‘liqdir. Istilohiy ma’noda F. fanodan bitta oldingi yuqori bosqich, ya’ni tasavvuf yo‘li (tariqat)ni tutgan solik *talab, ishq, ma’rifat, istig‘no, tavhid, hayrat, faqr* vodiylaridan keyin oxirgi – fano vodiysiga etib keladi. Bu esa komillik darajasi demakdir. Ko‘rinadiki, F. haqiqatiga yetmoq, aslida, komillik darajasiga yetmoqdir. N. ham F.ga bir yo‘l sifatida qaragan. Odatda, so‘nggi marhalalardan bo‘lmish fano b-n birgalikda qo‘llaniladi: “Xoja Ruknuddin Mehna (q.s.) ham Hazrat Shayx Abu Said Abulxayr (q.r.) ning avlodidurlar. Donishmand va muttaqiy erdilar. Fanovu faqr tariqlarida g‘olib voqe’ bo‘lub erdi”. Bu kabi ifodalar lirikasida ham ko‘p:

*Fano havas qilu faqr et havo Navoiydek,
Vale havovu havas qilmag‘il havovu havas.*

“Qur’on”da bandaning Yaratuvchi oldida yo‘q-sil ekanligi ifodalanib, F. bandaning, boylik esa Yaratuvchining sifati ekanligi uqtirilgan: “Ey insonlar! Sizlar Allohga muhtojdirlar. Allohning o‘zigina (barcha odamlardan) behojat va (barcha) maqtovgga loyiq zotdir” (“Fotir” surasi, 15-oyat).

Muhammad (s.a.v)ga nisbat berilgan “Al-faqr faxriy” (“Faqirlik mening faxrimdir”) hadisida ham F. “Qur’on”dagi mazmunga hamohang ma’nolarni ifodalaydi. Unga ko‘ra, F.ning faxrligiga sabab bandaning Allohga doimiy muhtojligini bildirib, yaratuvchining qudrati, binobarin, ulug‘ligini ifodalashidir. Jo‘mardlik – hazrati Ibrohim (a.s.)ga, Rizo – hazrati Is’hoq (a.s.)ga, Sabr – hazrati Ayyub (a.s.)ga, Ishorat – hazrati Zakariyo (a.s.)ga. Yung libos kiyish – Muso payg‘ambarga, G‘urbat – hazrati Yahyo (a.s.)ga, Sayohat – Isoi Masih (a.s.)ga, Faqr – Muhammad Mustafo (s.a.v)ga nisbat berilgan. F. hotami nabiydan qolgan ma’naviy bir rutbaki, unga erishmoq qattiq bir riyoat bo‘lishi barobarida ummat u-n bir orzuga ham aylangan:

*Tilarsen faqr dashtin qat’ qilg‘aysen eranlardek,
Bag‘ir suv qil, yurak pargolasidin o‘zga zod etma.*

*Navoiy, istasang uqbo murodin nomurod o‘lg‘il,
Agar dunyo murodi yo‘qtur o‘zni nomurod etma.*

“N.M.”da Shayx Abu Ja’far Majzumning: “... faqr-u darveshlikni ko‘nglumg‘a mahbub qil! Va holo hech nima bila oncha muhabbatim yo‘qdurki, faqr-u darveshlik bila!” duosi keltiriladi.

Tasavvuf ahli bir ovozdan *يرخرفقلا* (“Al-faqr faxriy”)ni hadis deydilar va payg‘ambarga nisbat beradilar, ammo uni hadis emas, deguvchilar ham bor. Ammo “Irfon va faqirlik sharofati bilan faxrlangan Muhammad (s.a.v.)ga salotu salomlar yo‘llaymiz”, degan N.ning “Tuhfat ul-afkor”da yozadi:

*Rah sui Haq behad, ammo hast aqrib rohi faqr,
Bahri onk-“Al-faqr faxri” guftai payg‘ambar ast.*

Tarj.: Haqqa olib boradigan yo‘llar behad ko‘p, ammo faqr shu yo‘llarning eng yaqinidir,

chunki payg‘ambar “Faqirlik mening faxrimdir” dedi.

N. lirikasida faqir obrazi podshoh (shoh), dunyo va zohid obrazlari b-n kontrast aloqadorlikda tasvirlanadi:

*Boisi maqsud zohid zuhd qildi, men fano,
Faqr iqbolidin ul mushkulni oson ayladim.*

Shoir lirikasida uslub va badiiy metod b-n bog‘liqlikda faqir obrazi yaratilgan baytlar ko‘pincha maqta‘ yoki maqta‘dan bitta oldin kelgan baytlarga to‘g‘ri keladi:

*Shod o‘lubtur faqr kuyida Navoiy o‘ylakim
Saltanat farshi gadolig‘ bo‘ryosidur aning.*

“S.I.” dostonida F. shohlik b-n bog‘liqlikda talqin etiladi, “L.T.”dagi Shayx San‘on obrazi tasvirida kamolotning F. orqali asoslanishi ushbu dostonlarda F. asar shakliy, badiiy g‘oyasini shakllantiruvchi, unga yo‘nalish beruvchi masala sifatida qaralganligini ko‘rsatadi.

Ammo birgina “N.M.” tazkirasidagi muallif va valiyilar tilidan keltirilgan fikr-qarashlar jamlansa ham, F. haqida yaxlit tasavvur hosil qilish mumkin. Shuningdek, bu amaliy xulosalar sayri sulukda F. maslak maqomining o‘rni va mazmun-mohiyatini to‘laqonli ochib beradi. M-n, Mavlonodan keltirilgan misralar F. yuksak bir hol sifatida qaralganligini asoslaydi:

*“Faqr – javhardir, faqrdan boshqasi arazdir,
Faqr – shifodir, faqrdan boshqasi bemorlikdir.
Olamning barchasi nayrang va g‘ururdir,
Faqr esa, olamdag‘i sir va maqsaddir”.*

N. qayta-qayta valiyilar tilidan F. maqomini izohlaydiki, bu ham F.ning nafs tarbiyasida muhimligini tasdiqlaydi: “Abu Abdulloh Roziy dedikim, Valid Saqqo qoshig‘a bordim, tiladimkim, menda andin savole qilg‘oymen. Bosh ko‘tardi va dedikim, faqr anga musallamdurkim, aning xotirig‘a hargiz Haqdin o‘zga kirmaydur va qiyomatda bu so‘zumning uhdasidin chiqar-

olurmen”. Yana bir o‘rinda shunday keltiradi: “Shayx ul-islom dedikim, Abu Abdulloh Duniydin so‘rdilarki, faqr nedur? Dedikim, “odamlar orasida voqe‘ bo‘lgan ismdurkim, ma‘nosi tom bo‘lsa, u Allohu taolodir”.

Tasavvufda “*faqr tariqi*”, “*faqr vodiysi*”, “*faqr yo‘li*”, “*faqr dashti*”, “*faqr ko‘yi*”, “*faqr ahli*”, “*faqr-u fano*” kabi birikmalar paydo bo‘lgan: “Mavlonodin maxsus muridlari ul kayfiyatni tahqiq qilg‘andin so‘ngra mundoq debdurlarki, yigitligimdaki, tahsilg‘a mashg‘ul erdim va faqr tariqi suluki doyim ko‘nglumga o‘tar erdi va orzum bor erdi. Bir kecha voqe‘ada ko‘rdumki, ikki kishi meni yotqurdilar va ko‘ksumni yordilar va ko‘nglumni chiqarib, birisi oftoba bila suv quydi va birisi ko‘nglumni yudi va yana ko‘ksungga soldilar va butkardilar. Men ul voqe‘a ko‘rgali tahsil ishin barham urub faqr tariqi sulu-kini ixtiyor qildim”.

N. F.ga o‘z lirikasida katta ahamiyat qaratgan. M-n, shoir F. yo‘liga qadam qo‘ygan odamga qarata endi bu yo‘lga kirdingmi, o‘zlikdan kechgil, bu sen u-n juda ham og‘ir yuk, F. yo‘li esa uzundan uzoq, agar sen bu uzoq yo‘lni bu og‘ir yuk b-n o‘tmoqchi bo‘lsang toyasan, yiqilasan deydi:

*Faqr vodiysida chun urdung qadam o‘zlukni sol,
Yo‘luzundur, bu og‘ir yukni ko‘targan tovshalur.*

F. kasb etishning sabablaridan yana biri F. ichra qanoat ganjining mavjudligidir. N. F.da “manqana” mazmuni sobit ekanligi sababli F. eshikini “lajoj ila” (qattiq, astoydil) qoqishga da‘vat etadi:

*Qoqqil, Navoiy, ushbu eshikni lajoj ila,
Kim, sobit o‘ldi faqrda mazmuni “manqana”.*

“X.M.”ning “B.V.” devonidan joy olgan ushbu g‘azal payg‘ambar (s.a.v.) na‘tiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda shoir ul zotning “Azza manqana, zalla man tama” (“Qanoatli inson aziz, tama‘gir kishi xordir”) hadisiga ishora bor. F.da “manqana” mazmuni sobitligini ta‘kidlash orqali F. tasavvuf yo‘liga kirgan kishi u-n payg‘ambar (s.a.v.) sunnatiga ergashishning vositasi sifa-

tida tavsiya etiladi. Ya'ni "manqana" bevosita rasul sunnati, "manqana" mazmuni esa F.da mujassam. Binobarin, F.lik ham payg'ambar (s.a.v.) sunnatidir. Buning ahamiyati shundaki, F. Qur'on va hadis mazmuniga muvofiq kelish orqali tasavvuf va shariatni o'zaro bog'lagan.

N.ning "Qanoat sinuq safolisi jomi Jamdin va faqr quruq nonin Xotam chekkan nia'mdin yaxshiroq ko'rar muntahi" (Muntahiy (intihoga etgan, kamolotga erishgan kishi)ning qanoat siniq safolini Jamshidning jomidan va F. quruq nonini Xotam bergan noz-ne'matlardan yaxshiroq deb hisoblashi bayonida) sarlavhali bir qit'asi ham F. va qanoatning nima u-n azizlik sari eltishini tushunish nuqtayi nazaridan ahamiyatli hisoblanadi:

*Sinuq safolki, may durdin ichkali topsang,
Qabul aylamagil jomi saltanat Jamdin.
Ilikka kirs quruq non, maosh uchun chekma
Nashot ne'matining minnatini Hotamdin.*

Yoki N. yana bir o'rinda faqr-u qanoatning azizlik martabasiga yetkazuvchi vosita ekanligini aytadi:

*Nafs xor etmish Navoiyni, aziz et faqr birla,
Ey jalolu rahmatingdin gar zalilu gar muazzaz.*

Ad.: *Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жылдлик, 2-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ситтаи зарурия. Туҳфат ул-афкор. Наирга тайёрловчи Ҳ.Сулаймон / Адабий мерос (Ҳужжат ва тадқиқотлар). 1-китоб. – Т., 1968; Қуръони Карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. – Т., 1992; Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М., 1977; Муҳаммад Фиёсиддин. Фиёс ул-дугот. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Фарҳанги забони тоҷики. Т.2. – М., 1969; Türkçe sözlük. J.I. – Ankara, 1988; Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жылдлик, 4 жылд. – Т., 2008; Феруззонфар, Бадиъуззамон. Аҳодиси "Маснавий". – Техрон, 1334 ҳ.ш. (форс тилида).*

N.R., Z.R.

FAQIRIY (1980–1925) – Abdurazzoq Abdujabbor o'g'li Xiva yaqinidagi Bo'zxona qishlog'ida tug'ilgan. Dastlabki xat-savodini mahalla masjidi qoshidagi maktabda chiqarib, keyinchalik Olloqulixon madrasasida o'qigan. Madrasada o'qib yurgan kezlarda xorazmlik mashhur hattot Xudaybergan Devondan hattotlik sirlarini o'rgangan. Otasi Abdujabbor o'z davrining ziyoli kishilaridan bo'lib, san'at va adabiyotdan xabardor bo'lgani bois N., Ogahiy, Munis, Komil Xorazmiy, Umar Hayyom, Jomiy, Fuzuliy ijodi b-n tanishtirgan. F. otasidan yog'och va ganchga naqsh o'yish san'atini o'rgangan. Hasan Murud Qori – Laffasiy "Tazkirai shuaro" asarida shunday yozgan: "Faqiriy shundog' xush ta'bi islimgor, naqqoshkor erdikim, aning islimgor naqqoshin ko'rgan zamon usta hunarmand naqqoshkor Plotunlari bir ko'rmaklik b-n Faqiriyga musallam qilib, o'zlarin bino xirkasan ichra solib, tillarin takallumdin xomushlikda qilib unga shogird bo'lmoqni orzu qilardilar:

*Qilibon yana sho'x ash'orlig',
Qilurdi naqshda xushyorlig'.*

F. musiqa ilmini ham puxta egallagan. Yoshligidan Sharq mumtoz adabiyotiga o'z-gacha mehr-muhabbat b-n ulg'aygan va she'r-lar ham yozib yurgan. She'r-larida tanqidiy ruh yetakchilik qilib, johil amaldorlarni hajv qilingan. Xalq orasida "Shoir Faqiriy", "Hattot Faqiriy", "Naqqosh Faqiriy", "Usta Faqiriy" nomlari b-n mashhur bo'lgan. 1914–15-yy. da she'r-larini "Devoni Faqiriy Xorazmiy" devoniga jamlagan. "Devon"i g'azal, masnaviy, murabba', muxammas, musaddas, mustazod, ruboiy, chiston kabi janrlarda yozilgan she'r-lardan tashkil topgan. "Devon"ning shoir qo'li b-n ko'chirilgan nusxasi O'zR FASHida saqlanadi (inv. №7679).

F. ijodida ishq-muhabbat mavzusi yetakchilik qilgan. O'zbek mumtoz she'riyatini namoyandalari: N., Munis, Ogahiy an'analarini davom ettirgan. Xususan, N. g'azallaridagi tasvir uslubini o'z she'riyatiga mahorat b-n tatbiq etgan:

*Ey ko'ngil nazm ichra yormand Navoiydur sanga,
Yaxshilarni so'zidin naql et davomidur sanga.*

Shoirning “Aylansun sani”, “Ayrilg'ali”, “O'zingsan”, “Bo'lmag'ay”, “O'zgacha”, “Ayo dilbar”, “Ko'rgali”, “Surating” radifli g'azallari mashuqaning cheksiz go'zalligi va latofati, oshiq iztiroblari mahorat b-n tasvirlangan.

*Muroding qatlim ersa ey parizod,
Kelib qatl et, bo'lay bu darddin ozod.*

Ad.: Қобулов Н. “Абдураззоқ Фақирий. – Т., 1974.

E.Q.

FAQIH – fiqh ilmlarining bilimdoni, N. asarlarida uchraydigan atama. “Faqih” so'ziga lug'atlarda musulmon qonunshunosligi ilmining bilimdoni, huquqshunos olimi, degan qisqa va lo'nda ta'rif beriladi. N. “X.” dostonlari matnida bu atamani boshqa asarlariga nisbatan ko'proq qo'llagan. Jumladan, “L.M.”ning “Husayn Boyqaro madhida” nomli 7-bobda shohning F.lar b-n fiqh ilmi masalalari yuzasidan qilgan suhbatlari, majlislari, bu majlis-u suhbatlarda Husayn Boyqaro aytgan masalalarni sharhlab, izohlab F.lar-ning risola-yu kitoblar yozishlari va bu harakatlari b-n shoh ham, F.lar ham Abu Hanifa ruhini shod aylashlari haqida to'liqinlanib yozadi:

*Bazmi aro har faqih mohir,
Bir mas'ala qildi ersa zohir...*

*Har yerdaki, ul debon masoyil,
Andin fuqaho yozib rasoyil...*

*Har nuqtaki, ko'rguzub vuzuhin,
Shod aylab Abu Hanifa ruhin.*

“S.S.”da u yashirin talmeh san'ati vositasida Abdurahmon Jomiyni kitobxonga go'yo mashhur F. Imomi A'zam deb tanishtiradi. Shoir bu o'rinda yana takrorning oldini olib, fuqaho, ya'ni

F.lar ko'plik shakli o'rniga “fiqh eli” so'z birikmasini san'atkorona qo'llagan.

“M.N.”dagi mashhur F. Xoja Fazlulloh Abullays Samarqandiy zikrida to'rt nafar F. nomi ochiq va yashirin talmeh san'ati asosida yodga olinadi: birinchisi – ustoz F. Abullays Samarqandiy, ikkinchisi – F. Abullays avlodlari, uchinchisi – F.lar avvali Abu Hanifadir, to'rtinchisi esa muallifning o'zi, ya'ni F. N.dir: “Xoja Fazlulloh Abullaysiy – Samarqand akobiridir. Faqih Abullays avlodidir. Fiqhda ani Abu Hanifayi Soniy derlar erdi va arabiyatda Ibn Hojib kaffasida tutarlar erdi. Sayyid Sharifning shogirdi erdi va Sayyid o'z xatlari bila ulumi dars ayturg'a ijozatnomalar aning uchun bitib erdi. Faqir ikki yil alarning qoshida sabaq o'qub erdim, ancha iltifotlari bor erdikim, “farzand” der erdilar... Samarqandning a'lami ulamosi erdi”.

“N.M.”da “Agarchi faqohatqa mashhurdur”, deb o'zgacha ta'rif b-n yagona “Faqih” nisba (uning kelib chiqishi yoki kasb-korini ko'rsatuvchi nomi – B.R.)siga ega shayx Shayx Imoduddin Faqihni yodga oladi. Yagona deyishimizga sabab, N. tazkirada zikr qilgan 770 nafar shayxning amir, xoja, mavlono, bobo, ota, turkmon, kurdiy, bob kabi nisba, unvon, kunyalarini ko'p o'rinda tilga olsa, Faqih nisbasi b-n faqat shayx Imomiddinni tanishtiradi, xolos. Demak, N. tarixiy siymolar b-n bog'liq lavhalarda ham islom huquqshunosligiga oid F. atamasini bor mazmun mohiyati b-n qo'llagandir.

N. F.ni “G'.S.” devonidan joy olgan 7 baytli “qaro” radifli g'azal matnida “ey faqih” shaklida yoyiq undalma so'z vazifasida san'atkorona ishlata olgan. Ya'ni, ba'zi nopok F.larni fiqh tizimidagi faoliyatlaridagi makr, firib, noxolislik, adolatsizlikni tanqid qilib, poklikka, adolatga, haqlikka undab, shunday purma'no misralarni yozgan:

*G'ayrdin qilg'il zamiring safhasin pok, ey faqih,
Tobakay qilmoq firebu makr ila daftar qaro.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. Т.АТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер

Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷики. Жилди 2. – М., 1969; Кифоя. (Шарҳи муҳтасари виқоя). 1-жуз. – Т., 2008. Навоий асарлари лугати. Т., 1972; *Turkce sozluk. 10 Baski. – Ankara, 2005; Ҳакимов М. Шарҳ манбаишнослиги лугати. – Т., 2013; Ражабова Б. Навоий ижодида тарихий-ҳуқуқий атамалар. Ўзбек тили ва адабиёти. 2015. 4-сон.*

B.R.

FARG‘ONIY ABU JA‘FAR – “N.M.”da tilga olingan tasavvuf shayxi. Taxallusiga ko‘ra, asli Farg‘onadan bo‘lgan. N. ning xabar berishicha, oti Muhammad Abdullohdur. Shayx ul islom Abdulloh Ansoriy aytadiki, F.A.J. Abu Usmon Hiriyning xodimi ekanligini Abu Abdulloh Bokudan eshitdim. F.A.J.ning so‘zidirki: “Tilning takallumi da’vo qiladi, qalbning tavakkuli ma’no beradi”.

N. “N.M.”da yozishicha, F.A.J. bir kun Nishopurda Abu Usmon Hiriyning rikobida (jilovida) borayotgan bir paytda, yomg‘ir yog‘ib, yer balchiq bo‘ladi. F.A.J.ning, ko‘nglidan kechadiki, “ul otlig‘ ne bilgayki, maning holim bu bolchuqda nechukdur? “Lahza o‘tmay, shayx otdin tushib, “Abu Ja‘farg‘a ayttdiki, kel, bu otni min! Abu Ja‘far istig‘for qildikim, nechuk andog‘ bo‘lg‘ay?”. Shayx uni xohlasa, xohlamasa, otga mindirib, “g‘oshiyasi (yopinchiq‘i)ni “egni-ga solib, oning jilovida bordi”. Abu Ja‘far xijil bo‘lub, otdin tushdi. Shayx dedi, ey Farg‘oniy, sen otlig‘, men ollingda yayog‘ yururda holing ne erdi? Dedi: Ey shayx, so‘rmag‘il. Shayx dedi: men ham otlig‘ sen ollimda yayog‘ yururda menga ul hol erdi. Bu ish bila oni adab qildi”.

Xatibi Bag‘dodiy “Tarix-u Bag‘dod” asarida u haqda shunday deydi: “Muhammad bin Abdulloh Farg‘oniy so‘fiy Bag‘dodga keldi. Junayd

bin Muhammadga ergashdi. Uning suhbatlarini yoydi, so‘zlaridan rivoyatlar qildi. Abul Abbos Muhammad binnul Xishob va boshqa so‘fiylar undan (Abu Ja‘far Farg‘oniydan) hikoyatlar qilishgan. Abul Abbos Muhammad binnul Xishob Muhammad bin Abdulloh Farg‘oniy so‘fiyning shunday deganini naql qilgan: “Til bilan qilingan tavakkul da‘voni keltirib chiqaradi. Qalb b-n qilingan tavakkul ma‘noni keltirib chiqaradi”.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Al-Khaṭīb al-Baghdādī (d. 1071 CE) – Tārīkh Baghdād <http://hadithtransmitters.hawramani.com/>

N.H., S.O‘.

FEODOSIY – Vizantiya imperatori. Uning hukmronligi 379-y.dan 395-y.gacha – 16 yil davom etgan. F. ichki va tashqi siyosatda ehtiyotkorlik b-n yo‘l tutgan, xususan, Sosoniylar saltanati b-n yaxshi munosabatlar o‘rnatishga intilgan. U 387-y. da Sosoniy hukmdor Shopur III b-n ittifoq tuzishga erishgan. Ular o‘zaro kelishuv asosida Armanistonni bo‘lib olganlar. Bundan tashqari, ular o‘rtasidagi bitimda Shopur III ga imperator F.ning o‘g‘liga vasiylik huquqini beruvchi modda ham bo‘lgan.

Mazkur davrda Rum va Eron o‘rtasida mavjud bo‘lgan o‘ziga xos munosabatlarga N. ham e‘tibor qaratgan. U o‘zining “T.M.A.” asarida bu masalaga maxsus to‘xtalib o‘tadi. N.ning fikricha, ikki davlat o‘rtasidagi bunday yaqinlik va hamjihatlik Sosoniylarning o‘sha paytdagi hukmdori Shopur binni Shopur (Shopur III) ning yaxshiligi tufayli yuzaga kelgan. Bu haqida N. shunday yozadi: “Shopur binni Shopur bag‘oyat atvori, husni va axloqi mustahsan kishi erdi. G‘oyat yaxshilig‘idin Rum podshohini o‘ziga mute‘ qilib erdi...”. Bundan tashqari, N.ning yuqoridagi so‘zlari yana bir diqqatga sazovor ma‘lumotni o‘z ichiga oladi, ya‘ni N.ning fikricha, Rum va Ajam o‘rtasidagi

munosabatlar ittifoqchilik emas, tobe'lik munosabati bo'lgan ("Rum podshohini o'ziga mute' qilib erdi").

N. asarida F.ning o'g'liga vasiylik masalasi haqida ham batafsil ma'lumot berilgan. Bunda N. vasiylik imperatorning (uni N. bir o'rinda Rum podshohi, ikki yerda "qaysar" deb atagan) iltimosi b-n tayinlanganini ta'kidlaydi. U imperator tilidan shunday so'zlarni keltiradi: "Men qaribmen, dag'i umrumg'a e'timodim yo'qtur va o'g'lum kichikdur. Bir kishig'akim, sening e'timodim bor, yiborkim, Rumda saltanat qilsun. O'g'ulim ulg'aysa mulkni ang'a topshurg'ay". "T.M.A."dagi ma'lumotlar yana bir masalaga oydinlik kiritadi. Gap shundaki, imperator F.ning o'g'li Arkadiyga vasiy, deb e'lon qilingan Eron shohi Shopur III mazkur bitim tug'ilgandan bir yil keyin, F.dan oldin (Feodosiy 395-y. o'lgan) 378-y.da vafot etgan. Shunday ekan, vasiylik nima bo'lgan? Bu haqida manbalarda ham, tarixchilarning tadqiqotida ham hech narsa deyilmaydi. N.da esa bunga javob bor. Uning yozishicha, Shopur III o'z tomonidan Shervin degan ishonchli kishisiga bu vazifani topshirgan. U Rumga borib, F. qaysar vafotidan keyin uning o'rnini egallagan. Qaysarning o'g'li voyaga etgandan so'ng hokimiyatni unga topshirgan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ковалев С.И. История Рима. – Л., 1986; Лев Гумилев. Древние тюрки. – М., 2008; Ражабов Қ. ва бошқалар. Жаҳон тарихининг муҳим саналари. – Т., 2011.

Q.E.

FERUZ (Taxallusi; to'liq ismi: Muhammad Rahimxon II (1845–1910) – ma'rifatparvar hukmdor va shoir. Xivada Said Muhammad oilasida tavallud topdi. Qo'ng'irotlar sulolasidan. Xiva shahridagi Arab Muhammadxon madrasasida tahsil ko'rgan, davlat, huquq ilmini zamonasining mashhur mudarrisi, shoir va olim Doiy, Yusufxo'ja oxun va boshqalardan o'rgangan. Ilmi adab, fashohat va balog'at, tarix va tarjimadan

esa unga o'z davrining mutafakkir adibi Ogahiy saboq beradi. Uni boy va rang-barang Sharq so'z san'atining nozik va murakkab sirlari b-n oshno qiladi. Uning fan va madaniyat, adabiyot va san'at homiysi bo'lib etishishida bu saboqlarning o'rni va ta'siri shubhasiz.

Xiva adabiy muhitiga N. ijodining ta'siri nihoyatda kuchli edi. Bu muhit qalam ahli g'azal mulkining sultonini o'zlariga ijod yo'lida yo'lchi yulduz deb bilganlar va unga qarab bo'y o'lchaganlar. Bu ilhomboxsh ta'sirdan F. ijodi xoli emas. U buyuk salafning "Paydo", "Aylab", "Ekan", "Netay" radifli g'azallariga tatabu' qilgan, N.ning badiiy kashfiyotlari ta'sirida qator baytlar ijod qilgan. M-n, N. mashhur "Qaro ko'zum" g'azalida ma'shuqaning oshiq ko'zi qorachig'idan joy olishga da'vat qilgan edi. F.ning bir necha baytlarida ayni tashbehning o'zgacha talqinini ko'ramiz. N. o'z baytida "Ey qora ko'zlik sevgilim, insoniylik shevasini ko'rgizib qoshimga kel-u qorachiqlarim kabi ko'zim ichida vatan tut", – deb lutf etgan edi:

*Qaro ko'zum, kel-u mardumlig' emdi fan qilg'il,
Ko'zum qarosida mardum kibi vatan qilg'il.*

Ma'lumki, ikki kishi yuzma-yuz turganidagina ular bir-birining qorachig'ida aks etadi. Biror kishining ko'z qorachig'ida vatan tutish, ya'ni doimiy aks etish u-n esa bir umr uning yonida turish, boshqacha aytganda, u b-n birga yashash kerak.

F. "Ey nozanin, firog'ing nihoyatda cho'zilib ketdi – kelib ko'ksim uzra vatan tutsang, nima bo'lar edi", – deya ayni ayni baytga hamohang misralar ijod qiladi:

*Furqating Feruzga bo'ldi uzoq, ey nozanin,
Ne bo'lur endi kelib ko'ksi uza qilsang vatan.*

Boshqa baytida esa ayni tashbehni rivojlantirib, uning yangi qirrasini ochadi: "Agar qorachiq kabi ko'zimda manzil tutsang, nozik vujuding kiprigim nishidan ozurda bo'lmasmikan deb xavotirdaman":

*Bo'lmag'ay ozurda nishi
kirpikimdin deb taning,
Qo'rqaram, gar ko'z uyin mardum
kibi qilsang vatan.*

Ko'rinib turganidek, F. N.ning ohorli tashbehlar shodasiga o'zining munosib ma'no durlarini ham qila olgan.

N. ijodida jahon ra'nosining bevaligi, unga ko'ngil bog'lash xatoligi haqidagi baytu misralarning butun bir silsilasiga duch kelamiz. F.ning qator baytlarida ham ayni jihatdan buyuk salafiga hamohanglikni ko'ramiz. M-n:

*Bevafodur bu jahon ra'nosi, billah, ey ko'ngul,
Ko'rgan ermastur burungilar vafo davrondin.
Bu jahon ra'nolarig'a bo'lma maftun, ey ko'ngul,
Borchasidur besabotu bebaqo-yu bemador.*

F.ning tatabbu'lari ham garchi N. g'azallari ta'sirida. ulardan ilhomlanib yaratilganiga qaramay, o'zi asos bo'lgan g'azalning soyasiga aylanib qolmagan, bil'aks bir g'azal bag'ishlagan ilhom mahsuli o'laroq o'ziga xos ohorli g'azal dunyoga kelgan. Misol tariqasida N. o'z g'azali matla'sida "Ma'shuqa nutqi nash'asidan o'lganni tiriltiradigan sharbat tayyorlab, Masihday jonbaxsh so'zi b-n labi o'likni tiriltiradi", – deb lutf etsa:

*O'lukni tirguzur la'ling Masihoso kalom aylab,
Takallum choshnisin sharbati yuhyil-izom aylab, –*

F. ning dilbari oqshom chog'i odob b-n salom aylab kelib, Masihday jonbaxsh so'zi b-n oshig'ining o'lim jismiga jon bag'ishlaydi:

*Bu oqshom keldi ul dilbar adab birla salom aylab,
O'luk jismimga jon berdn masihoso kalom aylab.*

Tatabbu'ning faqat matla'sigina o'zi asos bo'lgan g'azal b-n muayyan umumiyliklarga ega – qolgan baytlar o'ziga xos ohorlilik kasb etgan va bu uni yangi g'azal deb baholashga asos beradi.

F. N. kashf etgan "xazon sipohi" iborasi ta'sirida "xazon eli" sifatini ijod qiladi:

*Doim vujudi bo'lgay emin xazon elidin,
Har kimki, yori bprla ichsa bahor sharbat.*

Ma'lum bo'ladiki, N. F.ga she'riyat yo'lida ustozlik qilgan so'z san'atkorlaridan biri hisoblanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011; Мухаммад Раҳимхон Феруз. Не бўлди, ёрим келмади (Ғазаллар). – Т., 1991; Мухаммад Раҳимхон Феруз. Элга шоҳу шиққа қул (Девон). – Т., 1994. Матёзов Ш. Феруз лирикаси. – Урганч, 1994; исмоилова Г. Хоразмнинг фозил фарзанди // Мухаммад Раҳимхон Феруз. Элга шоҳу шиққа қул (Девон). – Т., 1994.

E.O., D.G'.

FERUZZSHOHBEK (Amir Jaloluddin Feruzshoh) – (vafoti 1445-y., Hirot) Shohrux Sulton hukmronligi davrida faoliyat ko'rsatgan ulug' beklardan, lashkarboshi va davlat arbobi. Shohrux mirzoning alohida ishonch va e'tiboriga sazovor bo'lgan. Shu sababli ko'p mas'uliyatli ishlar uning zimmasiga yuklatilgan. Jumladan, 1405-y.da Hirot shahrining mudofaa devorlarini va darvozalarini tiklashga ehtiyoj tug'ilganda bu ish F.ga topshirilgan va u bu vazifani a'lo darajada ado etgan. Lashkarboshi sifatida Shohruxning Mozandaronga (1407), Seystonga (1408), Qandahorga (1417), Iroq va Ozarbayjonga (1420) qilgan yurishlarida ishtirok etgan. Hirot Jome' masjidida Shohrux Sultonga suiqasd qilinganda ham F. u b-n birga bo'lgan. Shohrux mirzo taxtiravonga o'tirmoqchi bo'lgan, lekin jarohatning uncha kuchli emasligini ko'rgan F. otga minishni maslahat bergan. Chunki taxtiravonda olib ketilsa, haloyiq Sultonni o'lganga chiqarib qo'yishi va katta to's-to'polon ko'tarilishi mumkin edi (1427). F. davlat miqyosida fikrlaydigan siyosiy va harbiy arbob edi. U kuchayib borayotgan qoraquyunli sulolasining temuriylar saltanatiga xavf solishi mumkinligini mulohaza qilib, ularga qarshi yurish qilish tashabbusi b-n chiqqan va boshqa ko'plab beklar, harbiylarning qarshiligi-

ga qaramay, Shohrux Sultonni ko'ndirgan va qoraquyunlilarga zarba berilgan (1435). 1440-y.da Alouddin Alike ko'kaldosh vafot etgandan so'ng F. amir ul-umaro (sohib ixtiyor) bo'lgan va umrining oxirigacha shu vazifada turgan.

F.ning nomi N.ning "M.N." asarida tilga olingan. N. asarining beshinchi majlisida Davlatshoh haqida ma'lumot berar ekan, uning F.ning qarindoshi ekanligini aytib o'tadi va shu munosabat b-n F.ning shaxsi haqida ham so'zlar bitadi: "Feruzshohbekning muknat va azamati xud olam ahli qoshida gunashdin ravshanroqdur, ta'rifqa ehtiyoj ermas".

F.ning nabirasi amir Abduholiq N. b-n bir davrda Sulton Husayn Boyqaro saroyida xizmat qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаий саъдайн ва мажмаий баҳрайн. 2- жилд, 2-қисм. – Т., 2008.

Q.E.

FIRDAVSIY (934–1030, Tus) – fors-tojik shoiri va mutafakkiri. Tus shahri yaqinidagi Boj qishlog'ida kambag'allashib qolgan zamindor oilasida tug'ilgan. Boshlang'ich ta'limni qishlog'idagi maktabda olib, keyin Tus va Nishopur shaharlaridagi madrasalarda tahsilni davom ettiradi. Zamonasining barcha asosiy ilmlarini egalab, arab va pahlaviy tillarini chuqur o'rganadi. U Eron, Turon, Yunon va Hindiston olimlarining turli sohalaridagi asarlaridan yaxshi xabardor bo'lgan. O'z davrining qomusiy olimi bo'lib yetishgani u-n ham uni hakim deb ulug'lashgan.

Eron va Turon xalqlarining qariyb to'rt ming yillik tarixi yuksak mahorat b-n badiiy talqin qilingan 60 ming baytdan iborat "Shohnoma" us-tida F. 35 yil ter to'kadi. Tadqiqotchilar asarni uch qismga bo'ladi: birinchi bo'limda shoir eng qadimiy afsona va rivoyatlarni qayta ishlab, nazm ipiga tergan bo'lsa, ikkinchi bo'limda xalq qahramonlari haqidagi qissa va jangnomalarga yangi va mangu hayot baxsh etadi, uchinchi bo'limda tarixiy shohlar hayotini qalamga oladi.

"Shohnoma" eng qadimgi davrlardan boshlanib, sosoniylar shohi Yazgird III davrida arablarning Eronga bostirib kirishi b-n yakunlanadi. "Shohnoma" hajmi, mavzu ko'lami, obrazlar olami, qahramonlarning ko'p va xilma-xilligi, g'oyaviy motivlar va ko'tarilgan masalalar jihatidan jahon adabiyotidagi eng katta epik asardir. 100 dan ortiq katta-kichik dostonlardan tashkil topgan bu muazzam asarda mingdan ziyod turli darajadagi personajlar ishtirok etadi.

E.Ochilov ruboiylaridan namunalar tarjima qilgan.

N. "Shohnoma"dan yaxshigina xabardor bo'lgan va ko'plab asarlarida F. nomini hurmat b-n tilga oladi, uni buyuk so'z san'atkorlaridan biri sifatida ulug'laydi, bu muazzam asarning mashhur qahramonlarining nomini keltirib o'tadi. U Samarqanddan o'z ustozini Sayyid Hasanga yo'llagan she'riy maktubi – masnaviysidayoq o'z iste'dodiga yuqori baho berib, F. o'ttiz yilda yozgan asarga o'xshash asarni men o'ttiz oyda yoza olishga quvvatim etadi, degan edi. Ushbu masnaviyda F.ni masnaviy maydonining pahlavoni, deb ta'riflasa, "M.L."da "masnaviyda ustodi fan" deb e'tirof etadi. "M.N."-da esa unga "malik ul-kalom" sifatini beradi. "X." xotimasida ko'rgan tushini tasvirlar ekan, salafini buyuk so'z ustalari qatorida zikr etadi va uning qo'lini o'pish sharafiga muyassar bo'lganligidan mamnunligini bayon qiladi:

*Chu Sa'diy Firdavsiy-u Unsuriy,
Sanoiyu Xoqoni-yu Anvari.*

*Taaddudda muhtoji tahsil erur,
Vale bo'lsa tafsil, tatvil erur.*

*Bori dastbo'sig'a toptim sharaf,
Olib yondilar meni kelgan taraf.*

"T.M.A." asarini yaratishda esa ko'plab tarixiy asarlar qatorida F. "Shohnoma"sidan ham foydalangan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик,

6-8-жылдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Муҳокамат ул-луғатайн*. ТАТ. 10 жылдлик, 10-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Тарихи мулуки Ажам*. ТАТ. 10 жылдлик, 8-жылд. – Т., 2011; Абулқосим Фирдавсий. *Шоҳнома*. 3 жылдлик (Ш.Шомухамедов, Назармат, Ж.Жабборов тарж.). – Т., 1975–1977; Абулқосим Фирдавсий. *Шоҳнома*. – Т., 1984; Абулқосим Фирдавсий. *Фаридун*. – Т., 1987; Абулқосим Фирдавсий. *Рустам ва Сухроб*. – Т., 1984; Абулқосим Фирдавсий. *Шоҳнома (Сайланма)*. – Т., 2012; Абдурахмон Жомий. *Баҳористон (Ш.Шомухамедов тарж.)*. – Т., 1997; Алишер Навоий. ТАТ. 9-жылд. – Т., 2011; Шодиев Э. *Алишер Навоий ва форс-тожик адаблари*. – Т., 1989; Айний. *Фирдавсий ва унинг “Шоҳнома”си ҳақида // Асарлар*. 8-жылд. – Т., 1967; Шомухамедов Ш. *Шоҳкитоб ва унинг муаллифи*. – Т., 1992; Ҳомидий Ҳ. *“Шоҳнома”нинг шухрати*. – Т., 1991; Улугзода С. *Фирдавсий*. – Т., 1994; Фирдавсий. *Рубоийлар // Минг бир рубоий*. – Т., 2009; *ziyo.uz*.

E.O.

FIROR – xalq-u xaloyiqdan va vositalardan Haqqa qarab qochish. F. uch qismga ajartilgan: 1. Avomning firori. Bu – tanballikdan harakat va g‘ayratga, torlikdan kenglikka tomon qochish demak. 2. Xavosning (xos kishilarning) firori. Bunda xabardan shuhudga, rusumdan usulga, nafsoniy lazzat va huzurlardan tajrid ila najotga qochiladi. 3. Axosning firori. Umuman, mosuvodan Allohga F. etish. N. g‘azallaridan birida bu holni shunday so‘zlar b-n ifodalangan:

*Parim bo‘lsa uchub qochsam
 ulustuin to qanotim bor,
 Qanotim kuysa uchmoqdin,
 yugursam to hayotim bor.
 Chiqib bu dayrdin Isog‘a
 nevchun hamnafas bo‘lmay,
 Bihamdilloh, tajarrud birla
 himmatdin qanotim bor.*

Ikki dunyo – bu dunyo va oxirat duyosi; zohiriy – ko‘zga ko‘rinadigan, botiniy – ko‘zga ko‘rinmas g‘ayb olami.

*Ikki dunyodin agar kechsa Navoiy, ayb emas,
 Har qachonkim, ul buti xummor alidin ichsa qo‘sh.*

Ter – 1. Har turli sabablarga ko‘ra inson vujudida paydo bo‘ladigan bir suv. 2. Sharq adabiyotida ishlatilgan go‘zallik, latofat, hayo va sadoqat belgisi.

*Har yon ul yuzda ter oqizdingmu,
 Yo oqar mehr chashmasidin su.*

2. Diniy-irfoniy ma’no va haqiqatlar aks ettirilgan ramziy timsol. Naqlga ko‘ra, Muhammad (s.a.v.) Me’roj tunida Haq taolo huzuriga etib borishda bir qancha qiyinchiliklarga duch kelgan va Rasululloh (s.a.v.) b-n birga Jabroil hamda Buroqdan ham tomchi-tomchi ter oqqan. Buroqning teridan yer yuzida sariq gul, Jabroilnikidan oq gul, Muhammad (s.a.v.)ning muborak terlaridan esa qizil gul paydo bo‘lgan ekan. Bunday naqlardan ilhomlangan tariqat ahli sayri sulukda terga ham alohida ahamiyat berishgan.

*Yerga sochqon ter fano dashtida solik jabhasi,
 Gavhari maqsudidin har dam nisordur yana.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011; Янитарзий А. Девон шеърида наът. – Анқара, 1993.; Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. – Т., 2007.

I.H.

FIROQIY ABULBARAKA (XV asrning ikkinchi yarmi – XVI asr boshi) – movarounahrlik shoir va olim. Asli shahrisabzlik bo‘lib, xojalar avlodidan. Mansabidan bo‘shatilgandan so‘ng Hirotda kelgan. Lekin u yerda ko‘p tura olmagan va o‘z yurtiga ketgan. Bobur Samarqandni olganda (1500) F.A. Shahrisabzdan Samarqandga kelgan. Asosan, fors-tojik tilida ijod qilgan. G‘azallar va qasidalar yozgan. Hasanxoja Nisoriyning “Mu-

zakkir ul-ahbob” tazkirasida F.A.ning quyidagi matla’ b-n boshlanuvchi g’azali keltirilgan:

*Ey shoxi gul, chu sarve qad kashidan,
Bar bargi gul xatti zi zumurad kashidan.*

Bobur bergan ma’lumotlardan F.ning o’zbekcha she’rlar ham yozgani ma’lum bo’ladi. U A.ning bir ruboiysini keltirib o’tgan.

N. F.A.ni “M.N.”ning oltinchi majlisiga kiritgan. Lekin u haqida faqat salbiy fikrlar bildirgan. N. birinchi navbatda uning yomon fe’l-atvorli kishi ekanligini ta’kidlaydi. N.ning yozishicha, u Shahrizabzda qozilik qilganda, juda ko’p kishilar podshoh huzuriga uning ustidan shikoyat qilib kelganlar va shu sabali F.A. mansabidan bo’satilgan.

Tazkirada A. ijodidan namuna berilmagan, faqat uning sha’niga bitilgan bir hajviy bayt keltirilganki, u F.A.ning qiyofasini yaqqol ko’rsatadi:

*Devi shayton sifat Abulbaraka.
Bod joyash ba haftumin daraga.*

Tarj.: Shaytonsifat dev Abulbarakaning joyi yettinchi do’zzax bo’lsin.

N. Xoja Hovand zikrida ham F.A. b-n bog’liq bir voqeani bayon qilgan. Bundan N.ning yuqorida A.ning shaxsiyati haqida yozgan so’zlari to’g’rili-gi va F.A.ning chindan ham qabih ishlar qiluvchi bir inson ekani ma’lum bo’ladi. N.ning yozishicha, F.A. Hirotda turgan vaqtida Darvesh Husayn b-n urishib qolgan va uning ko’ngliga ozor berish u-n qorong’i paytda mozorga borib, Piri Sesadsola qabrini bulg’agan. Bu voqeani eshitgan Xoja Hovand shu munosabat b-n bir bayt yozgan:

*On javonmargeki, u bar Piri Sesadsola rid,
Pir agar gardad, na gardam hech pirero murid.*

Tarj.: U javonmarg Piri Sesadsola qabrini bulg’adi, agar shu odam pir bo’lib qolgudek bo’lsa, men hech bir pirga murid bo’lmayman.

F.A.ning o’g’li Xoja Ayyub ham shoir bo’lgan. Hasanxoja Nisoriy o’z tazkirasida uni zikr etgan va bir g’azalini keltirgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хасанхожа Нисорий. Музакир ул-аҳбоб. – Т., 1993; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2011.

Q.E.

FIROG’IY (t.v.e.y.n.) – N. asarlariga lug’at tuzgan o’zbek olimi. Maxdixonning “Sangloh” asarida qayd etilishiga qaraganda, XVI–XVII asrlarda yashab, ijod etgan. Ammo F. tuzgan lug’at bizgacha yetib kelmagan.

Mirza Maxdixon o’z asarida “Badoyi al-lug’at”, “Abushqa” va Nadr Ali, ikkinchi Rumi, Nasiriy lug’atlarida yo’l qo’yilgan 246 ta xato qatorida F. yanglishgan o’rinlarni ham qayd qilgan. M-n: F. N.dagi *terak* so’zini boshqa bir she’rda *pirak* deb o’qiydi. *Pirak* – bu “kumush varag’idirki, ayollar undan ignalar yasab, sochlari-ga qadab qo’yadilar. Ular hamisha harakat qilib turadilar”. Shunday bo’lsa-da, Mirza Maxdixon *aziq’an, o’tganmak (taqlid qilmoq), uch, o’g’ur (maqsad, saodat), o’kta (behuda, bir, biror, taqa, tavshalg’udek (charchamoq), tustug’an (bo’yinli ko’za), sag’inib (eslab), tiymoq, jiba (harbiy kiyim), jubulg’an (chirigan)* kabi so’zlar izohida F. lug’atiga murojaat qilgani ma’lum.

Ad.: Мухиддинов К. “Санглах” Мирзы Мухаммада Махдихана: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1971; Умаров Э. “Бадайти ал-лугат” и “Санглах” как лексикографические памятники и источники изучения староузбекского языка: Автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук. – Т., 1989; Хасанов Б. Принципы составления рукописных словарей к произведениям Навои: Автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук. – Т., 1989.

E.U., S.O’.

FIRQADON – Shimoliy qutb yaqinidagi ikki yorug’ yulduz. Xondamir “Xulosat ul-ahbor” asarida N.dan himmat ko’rgan va hidoyat topgan Mavlono Fasihiddin Sohib Doro shaxsi, martabasiga nisbatan ramziy ma’noda qo’llagan

jumla: “Martabasi hidoyatli Amir Alisherning tarbiyasi orqasidan F.dan yuqorilab ketdi va shu sababdan u Sohirqiron Sulton Husaynning va nomdor shahzodalarning sirdosh mahramiga aylandi”.

Ad.: Navoiy zamon doshlari хотирасида. – Т., 1986.

B.R.

FISOG‘URS – (Fishog‘urs hakim, Pifagor, taxminan mil. av. 580, Samos – 500, Metapont) – yunon matematigi, faylasufi. U 530-y.dan Janubiy Italiyaning Krotone, keyinroq Metapont shahrida yashagan. Sokratgacha bo‘lgan faylasuf bo‘lib, matematikaning otasi va falsafiy

oqim Pifagorizm asoschisi hisoblangan. Krotenda falsafiy maktab, siyosiy partiya va diniy birodarlikni mujassamlashtirgan ittifoq (pifagorchilar ittifoqi) tuzadi. Pifagor falsafasida son barcha narsaning mohiyati, olam esa sonlar va ular orasidagi munosabatlarning garmonik sistemasi, degan g‘oyalar ilgari surilgan.

U o‘z davrining arifmetikasi, geometriyasi, kosmologiyasi va musiqa nazariyasining matematik tamoyillarini rivojlantirishga katta hissa qo‘shgan.

F. to‘g‘risida N. “T.A.H.” asarining “Hukamo zikri” qismida alohida “Fishog‘urs hakim” nomli fiqra yozgan. N.ning yozishicha, F. “Luqmoni hakimning shogirdidir. Ba’zi debdurlar, Gushtosb zamonida erdi. Musiqiy ilmining voze‘idir. Andin burun bu fanni tadvin qilg‘on kishi ma‘lum emas. Va soz ham aning muxtari‘idir va kamolda ta‘rifdin mustag‘niy. Aning so‘zlaridurkim, kishi o‘z madhin desa, chin dog‘i bo‘lsa, nopisanddur va o‘tkonlar bila ont ichmak yolg‘on nishonasidur va musibatqa sabr qilmoq shamotat qilg‘uchining musibati”. N.ning ma‘lumotiga ko‘ra, F. Luqmoni hakimga shogird. U peshdodiy hukmdorlardan Gushtosb zamonida

yashagan. Musiqa ilmi bo‘yicha voizlik qilgan. Musiqa ilmini fan darajasiga ko‘tarilgan va yangi usullar kashf qilgan. N. fiqrada hakimning ikkita hikmatini keltirgan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Т.А. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Саҳди Искандарий. Т.А. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; <https://uz.wikipedia.org/wiki/Pifagor>.

B.R.

“FISQ – KUFRI NIHONIY DEMAK...” – N.ning “N.Sh.” devonidan o‘rin olgan qit‘a janriga mansub to‘rtlik.

*Fosiq men-u kofiri nihoni,
Ka‘ba safaridir mango hayf.
O‘zni buki yaxshi ko‘rguzurmen,
Billahki, menga kaliso hayf.*

Qit‘aga shunday sarlavha qo‘yilgan: “O‘zining kufri nihoniysin oshkoro va fisqi pinhoniysin paydo qilg‘ani”. Demak, bu she‘r yashirinni oshkor qilish, oshkor qilinganni esa e‘tirof aylash ehtiyojidan tug‘ilgan. Gap shundaki, bunday oshkoralikka yuz burish va favqulodda mardonalik b-n o‘zining siyratiga nazar tashlash yoki o‘zining ustidan o‘zi hukm chiqarish hammaning ham qo‘lidan kelavermaydi. Shuning u-n she‘rning ilk satridagi “Fosiq men-u kofiri nihoni”, degan so‘zlar b-n tanishgan oddiy o‘quvchida bir qadar g‘alati holat paydo bo‘lishi mumkin. Chunki inson tabiatida o‘zining ayb va axloqiy kamchiliklariga iqror bo‘lishdan ko‘ra, ularni yashirish, qanday qilib bo‘lsa ham noqisliklarini xaspo‘shlash istagi doimo ustunlikka erishib kelgan. She‘rning umumiy mantig‘i ana shu istakni tubdan inkor etadi. Chunonchi, unda, eng avvalo, fisq qoralangan. Fisq-u fujurga ko‘ngildan o‘rin bergan kimsalarga fosiq deyiladi.

N.ning e‘tirofi bo‘yicha, fisq ham kufr, fosiq esa uni nihon saqlaguvchi kimsa. Bunday holatda, hatto “Ka‘ba safari”dan ham foyda etmaydi.

G‘arbda paydo bo‘lgan eksiztensializm ta‘limotining taniqli vakillaridan biri bo‘lgan Jan

Pol Sartr maqolalaridan birida, “Bizni insonning tubanligini ta’kidlashda, hamma joyda uning yoqimsiz, qabih tomonlarini ko’rsatib, ko’p yoqimli va go’zal jihatlari e’tibor bermaslik, insonning yorug’ tomonlaridan yuz burishda ayblaydilar”, deydi. Shunga yaqin ayb Sharqda malomatilik deb nom olgan maslak vakillariga ham qo’yilgan. Chunki ular ham qanday fazilatlariga sohib bo’lish haqida emas, asosan, qaysi qusur va noqisliklardan xalos bo’lish xususida bahs yuritishgan. Biroq bu ish inson taqdiriga juda chuqur qarash, yaxshi fazilatlarining ravnaqi bevosita yomon axloqni-da tanishga bog’liq, degan ehtiyoj b-n amalga oshirilgan. Shu ma’noda N. qit’asidagi lirik qahramon bir malomatiy qiyofasida ko’zga tashlanadi va fosiqlikning ildizini “o’zni yaxshi ko’rgazmoq”, ya’ni xudparastlikda, deya ta’kidlaydi:

*O’zni buki yaxshi ko’rguzurmen,
Billahki, menga kaliso hayf.*

O’zni yaxshi ko’rsatish, sirdan qaralganda, oddiy harakat yoxud tabiiy intilishga o’xshab tuyulishi mumkin. Lekin u ko’pincha va ko’p vaziyatlarda ujb va riyodan yuzaga keladi. Riyo joy topgan ko’ngil borki, hech istisnosiz barchasi diniy tuyg’u va sog’lom e’tiqoddan yiroqlashadi. Aks holda N. hazratlari:

Billahki, menga kaliso hayf, –

deb yozmasdilar.

Diniy hayot talablari – oson va osonlik b-n amalga oshiriladigan talablar emas. Diniy hissiyot kamoli u-n ko’p ranj chekish lozim. Chinakam dindor – o’zligini taniy olgan, rahmoniy xislatlar nima-yu, nafsoniy xususiyatlar nima – bularni bexato farqlaydigan va amalga oshiradigan, toat-ibodatidan ortiqcha mamnuniyatga berilmaydigan kishidir. Inson farzandi so’zda, amalda (ishda) va holda riyodan qutilganda edi, olam allaqachon gulistonga aylangan bo’lardi. Biroq hech qachon, bunaqa bo’lmagan, bo’lishi ham dushvor. Negaki, uni doimiy ravishda g’af-

lat va hoyu havas ta’qib etadi. Doimiy ravishda u ma’nodan ko’ra da’voga taslimdir. N.ning qit’asi ana shular haqida jiddiy fikr yuritishga chorlaydi. Bunday mushohada, ayniqsa, bugun har qachongidan ko’ra zarur va nihoyatda ahamiyatlidir.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Хаққул И. Касби камол ўзни танишди. – Т., 2021; Хаққул И. Занжирбанд шер қошида. – Т., 2021.

I.H.

FITRAT – Sharq mumtoz adabiyotini o’rganishga birinchilar qatorida kirishgan va bu yo’lda yirik tadqiqotlar yaratgan jadidchi. Uning “Navoiyning forsiy shoirligi ham uning forsiy devoni to’g’risida” maqolasi “adabiyot va san’at dunyosida eng teran qarash egasi” bo’lgan mashhur Bobur Mirzoning “Navoiyning aksar forsiy abyoti sust va furuddir” degan ko’pchilikka ma’lum fikrini qabul etkusi kelmas”ligiga bag’ishlangan. Mazkur maqola F.ning N. haqida yozilgan eng chuqur tadqiqoti darajasida o’z davrida va keyingi yillarda ham ahamiyat kasb etgan. N.shunoslikda uning forsiy adabiyotning ulkan vakili ekani hali tadqiq etilmagan bir paytda, nafaqat Foniyni, balki ushbu taxallusni qo’llagan boshqa shoirlarning ijodini yoritishda ham salmoqli hissa qo’shgan. Maqola ilk bor “Maorif va o’qitg’uchi” jurnalining 1925-y. 12-sonida (38-41-bet) chop etilgan. 1993-y. “Sharq mash’ali” ilmiy majmuasining 1-sonida qayta nashr etilgan (tabdilchi H.Boltaboyev).

Maqola qayta nashrga tayyorlanish jarayonida ilk nusxalari b-n solishtirilgan, unda keltirilgan N., Jomiy va boshqa forsiy shoirlarning asarlaridan parchalar qiyosan o’rganilgan. Mavjud tarjimalar (m-n, Sh.Shomuhamedov, M.Hassanning) ayni o’sha baytlar izohlarida berilgan.

XV asr tazkiranavislik tarixidan chuqur xabardor F. N.ning forsiy merosiga Davlatshoh Samarqandiy (“Tazkirat ush-shuaro”), Abdu-rahmon Jomiy (“Nafohat ul-uns”), Som Mirzo (“Tuhfai Somiy”), Rizo Qulixon Hidoyat (“Majma ul-fusaho”), Husayn Voiz Koshifiy (“Tafsiri

forsiy”) kabi fors tazkiranavislarining fikriga tayangan holda baho beradi va shoirning forsiyda ham barakali ijod qilishi sabablarini “M.L.”dagi ma’lumotlar orqali asoslaydi: “Navoiy o’n besh yasharlikdan qirq yasharlikkacha fors adabiyoti bilan kuchli suratda mashg’ul bo’lgan, zamonida mavjud fors devonlarining hammasini bo’lmasa ham ko’pini ko’rgan. Mavlono Jomiydan boshlab, u zamonning eng katta fors shoirlari o’z she’rlarini ko’rsatgan, tuzatib berishini so’raganlar”. F. bu fikrlar orqali N. fors adabiyotining chuqur bilimdoni va ijodkori, tanqidchi va tashiqchisi, “eng ulug’ fors shoirlarining eng mashhur, eng qiyin asarlariga forsiycha javob yozgan usta bir san’atkor” ekanligini asoslaydi. F.ning bu kuza-tishlari keyinroq boshqa n.shunoslar tomonidan davom ettirilib, maxsus tadqiqotlar yordamida isbot etilgan (garchi bularda Fitratning muborak nomi yodga olinmagan bo’lsa ham).

F. N.ning ko’p forsiy qasidalari javobiya tarzida bitilganligini, jumladan, “Tuhfat ul-afkor” qasidasi Xusrav Dehlaviyning “Bahr ul-abror” hamda Abdurahmon Jomiyning “Lujjat ul-asror”iga o’xshatma tarzida yozilganligini ta’kidlaydi va bu orqali uning qasidanavislik mahoratiga baho beradi. Olim maqolada “M.L.”dagi shoirning “Ruh ul-quds”, “Ayn ul-hayot”, “Minhoj un-najot”, “Qut ul-qulub”, “Fusuli arbaa” singari o’z qasidalari haqidagi ma’lumotlarga ham murojaat qiladi. “Sittai zaruriya” turkumi tarkibidagi har olti qasidaning dastlabki baytlarini keltirib, N. forsiy so’z o’yinlarining ham ustasi bo’lganligini ta’kidlaydi. Hatto fors mumtoz adabiyotida qasidanavis sifatida tanilgan Jaloliddin Salmon Sovajiy (1300-1375)ning tarsi’da bitilgan qasidasining quyidagi baytiga nisbatan Navoiy “tarsi’ tugal emas”, deya o’rinli e’tiroz bildirganligini qayd etish orqali shoir fors adabiyotining nozik bilimdoni va munaqqidi bo’lganligiga ishora qiladi:

*Safoyi safvati ro’yat birext obi bahor,
Havoyi jannati ko’yat bibext mushki tator.*

F. mazkur maqolasida N.ning “fors tilida bo’lgan iqtidorini”, forsiy merosini keng surat-

da o’rganish, tadqiq etish, uning fors shoirlarining qaysilaridan ko’proq ta’sirlanganini aniqlab olish, “forsiycha haqiqiy devonini axtarish” adabiyotimiz tarixi u-n juda muhimligini e’tirof etadi. Uning N. forsiy merosining boy va sermazmun ekanligini asoslashga bag’ishlangan mazkur maqolasida qarashlarni ishonchli ma’lumotlar orqali dalillash rad etib bo’lmaydigan darajada kuchli. Bu F. ilmiy uslubining asosiy xususiyatidir. Yetuk adabiyotshunos ilmiy asarlarining hali-hanuz o’z qimmatini yo’qotmaganligi omillaridan biri, shubhasiz, ana shu hayotbaxsh fazilatga egaligidir.

Ushbu manbada ikki “Foniy” ko’rsatilgan bo’lib, ularning biri F. nazarda tutgan Muhammad Muhsindir. Bu kabi fikrlar keyinroq S.Ayniyning “Navoiy va tojik adabiyoti” nomli maqolasida berilgan.

F. ga 1991-y. Navoiy nomidagi Davlat mukofoti berildi.

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Исхоқов Ё. Навоий ва Хусрав Деҳлавий. Китобда : “Навоий ва адабий таъсир масалалари”. – Т., 1968; Айний С. Асарлар. 8-том, – Т., 1967; Мирзоев А. Фоний ва Ҳофиз. – Душанбе, 1966; Навоий ва Жомий (тўплам). – Т., 1989.

N.B.

FIQH – Islom huquqshunosligiga oid atama. Fiqh daqiq fahmni, ya’ni bir narsani nozik joylarigacha yaxshi tushunishni anglatadi. Shariat istilohiga ko’ra, shar’iy dalillardan far’iy hukmlarni chiqarishga “fiqh” deyiladi. Ilmi F. islom dinining yo’l-yo’riqlari, qonun-qoidalari to’g’risidagi huquq ilmi, islom qonunshunosligidir. Muhammad (s.a.v.) ham F.ga yuqori baho bergan. Chunonchi, Muoviya roziyallohu anhudan rivoyat qilindi: “Nabiy sollallohu alayhi vasallam: “Alloh kimga yaxshilikni iroda qilsa, uni dinida faqih qilib qo’yadi”, – dedilar.

N. lirik va nasriy asarlari matnida F. atamasini ham ilm-fan ma’nosida mahorat b-n qo’llagan.

N. “F.Sh.”ning Shohg‘arib Mirzoga bag‘ishlangan bobida hukmdor har narsaning mohiyatini bilish u-n F., hadis, tafsir, tib, tarix, hikmat kabi ilmlarni puxta egallashi kerakligini shahzodaga uqtirar ekan, diniy ishlardan bo‘lmish F.ga alohida e’tibor qaratadi:

*Bu din ilmiki, xoma qildi tahrir,
Erur fiqhu hadisu so‘ngra tafsir.*

“L.M.”ning Husayn Boyqaroga bag‘ishlangan bobida ham F.ning ahamiyatini yuksak baholab, sultonni bu ilm bilimdoni sifatida ko‘rsatadi.

“S.S.”ning Abdurahmon Jomiyga bag‘ishlangan 7-bobida ustozini F. donishmandi sifatida ta’riflaydi

“M.N.”dagi Xoja Fazlulloh Abullays Samarqandiy zikrida *fiqh* fan ma’nosida qo‘llangan bo‘lsa, Mir Ixtiyoriddin zikrida uning ikki fandagi salohiyatini qadrlab, “Arabiyati va fiqhi ta’rif qilg‘uncha bor”, deb yozar ekan, olimni arabiyat fanida qanchalik mohir va bilimdon bo‘lsa, F. ilmida ham shunchalik bilimdondir, deb kitobxonga tanishtiradi: “Mir Ixtiyoriddin yaxshi tab‘lig‘, yaxshi tavr- lig‘ yigitdur... Arabiyat va fiqhi ta’rif qilg‘uncha bor, derlarki, bir tasnif ilgidadurkim, tugansa ma’lum bo‘lurki, ne miqdor salohiyati bor”. Ma’lumotga diqqat qilsak, ustoz N. uning qo‘lida F. fani b-n bog‘liq bir tasnif borligini, agar tasnif-asarini yakunlasa, yana bir bor “ne salohiyati bor”ligini namoyon qilishini ta’kidlab ko‘rsatgan.

“N.M.” tazkirasida esa Sadruddin Ravosiy zikrida ustozni sifatida yana Xoja Fazlulloh Abullaysiyini eslar ekan, shunday yozadi: “...Samarqand Dor ul-ilmining olimi ulamosi erdi, zuhdu taqvoda naziri yo‘q erdi va fiqhda Abu Hanifai soniy derlar erdikim...” Ma’lum bo‘ladiki, N. asarlaridagi F. tushunchasi atama sifatida, deyarli, bir ma’noda qo‘llanilgan bo‘lsa-da, ba’zi o‘rinlarda ma’no ko‘chish asosida hukmdorlar, mashhur faqihlarning shu fanning fidoiylari sifatida F. faniga qo‘shgan hissalariga ham ishoralarni anglash mumkin.

N. “X.” dostonlari matnida *fiqh* atamasini, birinchidan, hadis, tafsir atamaları b-n deyarli yon-

ma-yon ishlatgan bo‘lsa, ikkinchidan esa, ushbu atamani ko‘proq hukmdor-u shahzodalar, ulug‘ siymolar madh qilingan poetik tasvirlarda san’atkorona qo‘llagan.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷики. Жилди 2. – М., 1969; Кифоя (Шарҳи мухтасари виқоя) 1-жуз. – Т., 2008; Навоий асарлари луғати. – Т., 1972; Türkçe sözlük. 10 Baskı. – Ankara, 2005; Ҳакимов М. Шарқ манбаишунослиги луғати. – Т., 2013; Ражабова Б. Навоий ижодида тарихий-ҳуқуқий атамалар. Ўзбек тили ва адабиёти. 2015. 4-сон.

B.R.

FIHREST (fihrast) – forsha atama. Lug‘atlarda kitob mundarijasi va kitob muqaddimasi kabi ma’nolarni bildirishi aytilgan. N. asarlarida ham F. xuddi shu ma’nolarda qo‘llangani seziladi, xususan, “F.Sh.” ning II bobida ham. Mazkur bob sarlavhasida shoir arab yozuvidagi harflar ifodasiga ishora qilib, shavq dostoni bo‘lmish “F.Sh.”da sarvqadlar bo‘y-bo‘yiga o‘xshash “alif”, binafsha sochlar jingalagiga o‘xshash “lom”larda “Alloh” so‘zi nazarda tutilishini gapirgan. Demak, bu o‘rinda N. Xudo ta’rifi berilishini shunday bayon qilgan va F. jumlasini ishlatgan. Bu jumla bob sarlavhasiga mos kelgan: “Bu shavq dostonining “alif”lari sarvqadlar bo‘yidek sanubarvash va “lom”lari binafsha zulflar turrasi yanglig‘ dilkash erkoniga bois fehrastida haq otidin tug‘ro va debochasi qayyumi mutlaq sifoti bila mutarro erkonining bayoni”.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

B.R.

“FOZILLAR FAZILATI” – Hodi Zarifning N. ijodi va uning zamondoshlariga bag‘ishlangan ilmiy maqolalari to‘plami.

To‘plamga olimning turli yillarda yozilgan “Alisher Navoiyning adabiy muhitiga doir”, “Lutfiy va Alisher Navoiy”, “Badoye’ ul-bido-ya”ning tuzilgan yilini aniqlashga doir”, “Alisher Navoiyning ruboiy va tuyuqlari haqida”, “Mir saroyi”, “Sozlar munozarasi” kabi maqolalari kiritilgan. Maqolalarda N.ning davri, adabiy muhiti, bunyodkorlik faoliyati, ayrim zamondoshlari ijodi xususiyatlari, shoir ijodida ba’zi janrlar taraqqiyoti, adabiy ta’sir masalalari birinchi manbalar asosida yoritilgan.

Ad.: Ходу Зариф. Фозиллар Фазилати. – Т., 1969.

B.M.

FOZILOV Ergash Ismailovich (1933 – Toshkent viloyati Yangiyo‘l tumani – 2014, Toshkent shahri). 1952-y.da Yangiyo‘l tumani-dagi o‘rta maktabni oltin medal b-n bitirgan va shu yilda Moskva Davlat universitetiga kirib, 1957-y.da sharqshunos-filolog mutaxassisligi bo‘yicha tamomlagan. 1957–60-yy.da Fanlar akademiyasi Tilshunoslik instituti turkologiya bo‘limining aspiranturasida o‘qigan. 1964–65-yy.da Vengriya FA.da doktorant bo‘lgan. 1961-y.da nomzodlik, 1967-y.da doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. 1976-y.da turkologiya bo‘yicha prof., 1979-y.da tekstologiya bo‘yicha O‘zR FAning muxbir a‘zosi, 2000-y.dan O‘zR FAning haqiqiy a‘zosi. 1968–81-yy. Til va adabiyot instituti Tarixiy leksikologiya va leksikografiya bo‘limining mudiri, ayni vaqtda 1974–81-yy. institutining ilmiy ishlar bo‘yicha direktor o‘rinbosari, 1982–85-yy. Berlindagi Gumboldt universiteti prof.i, 1987–89-yy. Toshkent viloyati partiya qo‘mitasining kotibi, 1989–92-yy. Respublika Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vaziri o‘rinbosari, 1968–88-yy. nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari bo‘yicha ilmiy kengash a‘zosi va raisi vazifalarida ishlagan. F.E.I.ning ilmiy ishlari nafaqat O‘zbekistonda, balki Germaniya,

Polsha, Vengriya, AQSh, Turkiya, Finlandiya, Rossiya, Ozarbayjon, Qozog‘iston, Turkmaniston va boshqa mamlakatlarda chop etilgan.

F.E.I. XII–XIV–XV asrlardagi adabiy yodgorliklarni ilmiy tadqiq qilish, ularning noyob qo‘lyozmalari asosida ilmiy-tanqidiy matnini chop ettirish va lug‘atlarni tuzish bo‘yicha samarali ish olib borgan. F.E.I. N. asarlari tili bo‘yicha ham ko‘plab ishlarni amalga oshirgan. “Alisher Navoiy tilining lug‘ati tuzish haqida”, “Alisher Navoiy tilini o‘rganish tarixidan” kabi bir qator ilmiy maqolalar e‘lon qilgan. Uning 1969-y.da chop etilgan “Qadimgi obidalar va Alisher Navoiy tili” ilmiy risolasi n.shunos olimlar tomonidan iliq kutub olindi.

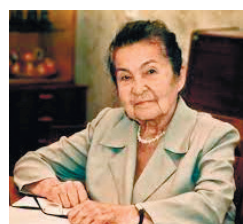
F.E.I. 1983–85-yy.da 4 tomda chop etilgan. “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati”ning asosiy rahbari va tuzuvchilaridan biri, lug‘atning ilmiy leksikografik tamoyillarini ishlab chiqqan, qadimgi turkiy (o‘zbek) so‘zlarning lug‘aviy ma’nosini talqin qilgan, ayrim asarlar bo‘yicha tuzilgan glossariy, sharh va izohlarni manbalar asosida so‘z va ma’nolar b-n to‘ldirib, birlashgan lug‘at-maqolalari qilib tuzgan.

F.E.I. 2013-y.da oldingi lug‘atlardan mukammal va to‘liq bo‘lgan “Alisher Navoiy asarlari lug‘ati”ning I tomini chop ettirdi.

F.E.I. o‘zbek tili tarixi va N. asarlari tili muammolariga bag‘ishlangan 40 dan ortiq nomzodlik hamda doktorlik dissertatsiyalariga rahbarlik qilgan.

Ad.: Академик Эргаш Исмаилович Фозилов. – Т., 2009; Фозилов Э. Қадимги обидалар ва Алишер Навоий тили. – Т., 1969; Фозилов Э. Алишер Навоий тилининг лугати. – Т., 1983-1985.

N.H.

FOZILA SULAYMONOVA – (1919, Marg‘ilon – 2011, Toshkent) taniqli matnshunos, n.shunos olim, f.f. d-ri, prof. U davlatimizning “Sog‘lom avlod uchun”

(1994), “Buyuk xizmatlari uchun” (1999) ordenlari hamda Fransiyaning “Akademiya palmasi” (1994) ordeni b-n mukofotlangan. O‘tgan asrning 60-yillari boshida Hamid Sulaymon rahbarligida bir guruh n.shunos olimlar N.ning mukammal asarlari nashrini tayyorlashga kirishdi. Ana shu jarayonda F.S. ham matnshunos sifatida faol ishtirok etgan: Parij, London, Leningrad shaharlaridan yuzlab qadimiy qo‘lyozmalarning, Navoiy dastxatlarining nodir nusxalarining fotoakslari keltirilgan. N. mukammal asarlari to‘plamining 3, 4, 5 va 6-jildlari chop etilgan, “X.M.”ning ikki qo‘lyozma nusxasini qiyosiy o‘rganib chiqib, mukammal nusxasi aniqlangan.

U san‘atshunos sifatida Hirot, Tabriz, Samarqand, Buxoro va Hind tasviriy san‘at maktablarini o‘rganib chiqqan. Kamoliddin Behzod, Nodirmuhammad Samarqandiy, Muhammadmurod Samarqandiy merosi b-n tanishgan. Natijada, F.S. buyuk shoirlar asarlariga chizilgan miniatyuralarni jamlab, “Navoiy asarlariga ishlangan rasmlar” (“Amir Xusrav Dehlaviy asarlariga ishlangan rasmlar”, “Nizomiy “Xamsa”siga ishlangan rasmlar”) nomi b-n ko‘plab miniatyuralarni o‘zida jamlagan albomni nashr ettirgan.

F.S. G‘arb va Sharq madaniyati haqida 200 dan ortiq ilmiy, ilmiy-ommabop maqolalar bitgan. N. hayoti, ijodi, davri, zamondoshlari xususida “Saddi Iskandariy”ning ba’zi yunon manbalari”, “Iskandar obrazining evolyusiyasi”, “Navoiy “Xamsa”si jahon adabiyoti xazinalarida”, “Navoiyning yangi topilgan she’rlari”, “Behzodlar navoynomasi”, “Mo‘jaz surat”, “Navoiy musavviri kimlar?”, “Alisher Navoiy va Behzod”, “Xamsa” qo‘lyozmalari chet ellarda” kabi bir turkum maqolalar yozgan.

Ma’lumki, buyuk shoirning eng qadimgi qo‘lyozmalari jahonning mashhur va maqbul muzey, kutubxonalariga tarqalib ketgan. F.S.ning n.shunoslikka qo‘shgan muhim xizmatlaridan biri, bu – N.ning yuzga yaqin g‘azalini topish, o‘ganih va qiyoslashdek murakkab va sharafli ishni amalga oshirganidir. F.S. ularni dastlab “Boqiy satrlar” rukni ostida alohida kitob shaklida nashr qilgan. Keyinchalik mazkur g‘azallar N. MAT. ining 20-tomiga kiritilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Айёми висол ўлди яна (Тузувчи Ф.Сулаймонова). – Т., 1995; Ҳомидҷон Ҳомидий. Жаҳоний шухрат. Жаҳон адабиёти, 2019, 8-сон. htths.ziyouz.uz...; Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Т., 2010; Сулаймонова Ф. Искандар образининг эволюцияси. – Т., 1984. № 3; Сулаймонова Ф. “Хамса” қўлёзмалари чет элларда. “Ўзбек адабиёти ва санъати”, 1985 йил, 8 ноябрь.
B.R.

FOLKLOR VA NAVOIY – Turkiy xalqlar adabiyotining turli davrlarida xalq og‘zaki badiiy ijodiga murojaat qilish asosan, 2 usulda: birinchidan, adabiy asarda xalq g‘oyalarining, ilg‘or fikrlarining aks etishi b-n; ikkinchidan, folklor syujetlari, obrazlari, namunalari qayta ishlab tasviriy vositalar sifatida foydalalanish b-n amalga oshgan. Folklorning N. asarlaridagi bu xil ta’siri quyidagilarda ko‘rinadi:

I. Folklor janrlari va namunalari: 1) Xalq eposi namunalari. “X.”dagi “H.A.”dan boshqa dostonlar asosida Farhod va Shirin, Layli va Majnun, Bahrom Go‘r, Iskandar haqidagi an’anaviy qissalar, afsonalar yotadi; 2) Hikoya namunalari. “H.A.”, “S.I.”, “L.T.”, “M.Q.”, “M.Q.”da ko‘plab hikoyalar (ayrimlari masal, latifa) xalq ijodidan olinib, qayta ishlab kiritilgan; 3) Hazil-mutoyiba, askiya namunalari. Bular N.ning “M.N.”, “X.M.” va boshqa asarlariga satirik va yumoristik ruh bag‘ishlagan; 4) Xalq ijodining eng falsafiy janrlari – hikmatlar, maqollar, ta’birlar N. asarlarida hayotiy materiallar bo‘lib xizmat qilgan. 5) Aslildizlari xalq she’riyatiga borib taqaladigan g‘azal, ruboiy, tuyuq, chiston, muammo shakllari N.ning mislsiz mahorati b-n she’riyatimiz tarixidan mustahkam o‘rin oldi; 6) Qo‘shiq janri ham shoirning lirik va epik ijodiga salmoqli ta’sir ko‘rsatdi. “X.” dostonlarida o‘rni-o‘rni b-n turli mavzulardagi qo‘shiq'larga, marsiyalarga ishora qilinadi, ularning mazmuni qayta ishlanib, doston misralariga moslashtiriladi. **II. Folklor obrazlarida:** 1) Bosh qahramonlar, shoh, vazir obrazlarida; 2) Ayollar

obrazlarida; 3) Dev, ajdar, yosuman kampir kabi mifik obrazlarda.

III. Badiiy san'at va priyomlarda: 1) Parallelizm; 2) So'z o'yinlari – tajnis va iyhom; 3) Mubolag'a; 4) Talmeh; 5) Tovushdosh so'zlar va boshqalarda.

IV. Etnografiya va xalq an'analarida: 1) O'zbek xalqining urug'lari, ularning ta'rif-tavsiflari; 2) Maishiy hayotning, kasb-hunarlarining turli sohalari; 3) Xalq marosimlari, bayramlari, sayllari, o'yinlari va boshqalar.

V. Vazn, qofiya, radif tuzilishida: 1) Barmoq vazniga yaqin turuvchi "ramal" bahrining yetakchi vaznligida; 2) Jarangdor, o'ynoqi, to'liq, jonli tilga xos qofiyalarda; 3) Jonli tildan olingan va ko'proq fe'llardan tuzilgan radiflarda. Bularidan ko'rinib turibdiki, N.ning g'oyalar, suratlar (obrazlar) va san'atlar olamini xalq og'zaki badiiy ijodisiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

N. asarlari sinchiklab mutolaa qilinsa, o'zbek xalqining boy an'anaviy og'zaki adabiyotga ega ekanligini ta'kidlovchi o'rinlarga duch kelinadi. Bu holat, ayniqsa, "M.L."da yaqqol sezilib turadi. Asar o'zbek tilining yashirinib yotgan boyliklarini ochib beribgina qolmay, ayni zamonda shu xalq og'zaki ijodi, undan o'zbek shoirlari bahramand bo'lishida keng imkoniyatlar borligi haqida ma'lumot beradi. "X."dagi dostonlarning muqaddimasida va ba'zi boblarida ushbu asar mazmunini xalq afsonalari asosida yaratganini, o'sha afsonalarning Sharq xalqlari o'rtasida qay darajada tarqalib ketganini ta'kidlab o'tadi. Ayni zamonda N. afsonalardan nima maqsadda foydalanayotganini ham ochiq bayon qilib beradi. Bunday holat, ayniqsa, "L.M." dostonining XVIII, XX, XXVIII, XXX, XXXIII va boshqa boblari; "F.Sh." dostonining XIII, XIX, XXXI, XXXII, XXXIX va boshqa boblari va "S.S."ning ayrim boblarida mavjud.

Xalq og'zaki ijodidan ilhomlangan va umumli foydalangan N. xalq ijodini pisand etmagan, undan bahra olmagan shoirlarni qattiq tanqid qiladi. Bu jihatdan ayniqsa, "H.A." dostonining XV bobiga qo'yilgan sarlavha diqqatga sazovor: "*Bir necha so'z ul ma'nidakim, so'zdagi ma'ni joni dururkim, so'z qolibi onsiz qolibe durur jonsiz va ani topmoq*

ishini kishi bilmas, balki ani topqon kishi topilmas va ahli gazof noinsoflig'iga munsif bo'lmoq, balki o'z gazoflig'a insof berib, alarning uzrin qilmoq".

"X."dagi dostonlarning syujetlari hali yozma adabiyotga kirmasdan oldin Sharqdagi turli xalqlarning og'zaki ijodida afsona, rivoyat, ertaklar sifatida yashab kelardi. Bu to'g'rida "X." dostonlarining o'zida ham ahamiyatli ishoralar bor. N. asarlaridagi bunday qimmatli ilmiy ma'lumotlarga atoqli olim Maqsud Shayxzoda "Navoiy ijodida folklor motivlari" maqolasida ilk marta "F.Sh."dagi syujetning dastlab xalqda yaratilganligini ta'kidlab o'tgan edi. Ulug' shoirning o'zi ham bu haqda yozadi:

*Ki el Parvezdin mag'bun edilar,
Dog'i aning uchun maftun edilar.*

*Deb ul ma'nida tab' ahli g'azal ko'p,
Mug'anniylar yasab savtu amal ko'p.*

*Chekib dard ahli ohi oshiqona,
Tuzub ul savtlar birla tarona.*

Dostonda Shirinning o'zi ham Farhod fojiasi haqidagi xabarni xalq o'rtasida tarqalib ketgan qo'shiqlar orqali eshitadi:

*Quloq soldik, abyotin eshitkay,
Surud ichra maqolotin eshitkay.*

*Anga har bayt bir g'amxona erdi,
Bori Farhoddin afsona erdi.*

Farhodning boshiga tushgan fojialarni uning do'sti Shopur ham xalq og'zidan eshitib kelib, Mehinbonuga so'zlaydi. Demak, N. bu syujetlar allaqachonlar xalq o'rtasida yaratilgan va yashab kelayotganiga hayratlanib qaraydi. U ana shu haqdagi ilmiy-tarixiy xabarlarni, imo-ishoralarni san'atkorona til b-n o'z asariga turli o'rinlarda qistirib o'tadi.

Shoir xalq afsona va naqlarini ijodiy ishlashga kirishar ekan, bu afsonalar orqali o'zining ilg'or g'oyalarini badiiy ifodalash va namoyish qilish

imkoniyati bormi-yoʻqligi toʻgʻrisida bosh qotiradi. N. Layli va Majnun haqidagi afsonalar oʻzining koʻzlagan maqsad va gʻoyasini ifodalashga mos boʻlgani u-n undan foydalanganini aytadi:

*Men xastaki bu raqamni chektim,
Tahriri uchun qalamni chektim.*

*Yozmoqda bu ishq jovidona,
Maqsudum emas edi fasona.*

*Mazmunigʻa boʻldi ruh mayli,
Afsona edi aning tufayli.*

*Lekin chu raqamgʻa keldi mazmun,
Afsona anga libosi mavzun.*

Qissaxonlar XV asr adabiy-madaniy hayotida xalq diliga ruhiy ozuqa berishda muhim oʻrin egallagan. Buning isboti ularning N. tarafidan XV asrning ijtimoiy tabaqalari qatorida alohida taʼriflanishidir. Qissaxonlar temuriylarning saroylarida ham xizmat qilishgan. Oʻsha davrning eng mashhur qissalari nomlarini N.ning oʻzidan topamiz:

*Dema roviy erur “Farhodu Majnun
qissasi” muhlik,
Ani alqissa bir dolu alif bil
dostonimdin.
Roviyo bahrlaridin manga yoʻqtur
kecha uyqu,
“Qissai Hamza” degil gohiyu goh
“Qissai Yusuf”.*

Bu baytlardan N. zamonida “Farhodu Shirin qissasi”, “Yusuf qissasi”, “Amir Hamza qissasi” koʻp oʻqilgani maʼlum boʻlmoqda.

N. zamonida xalq badiiy ijrochiligining yana bir tur vakillari – goʻyandalar ham boʻlganlar. N. Sayyid Hasan Ardasherni taʼriflaganda, mazkur soʻz sanʼatkorlarini alohida-alohida tilga oladi: “Va zamonaning shuaro va fuzalo va zurafosidin alarning visoqi xoli ermas erdi... Va shahrning sozanda va xonanda va goʻyandasi doim alar suhbatida hozir boʻlurlar erdi”. Goʻyandalar koʻproq

toʻy va bayramlarda qatnashib, marosimga tantanali ruh bagʻishlaganlar. Ular dastlab qissaxonlar repertuaridagi umumiy asarlarni, keyinchalik sozandalar joʻrligida faqat sheʼriy asarlarni ijro etishgan. N. asarlarida xalq doston va qissalarini, qoʻshiqlarini aytuvchi, ijro qiluvchilarning yana bir nechasi tilga olinadi: dostonaro (doston aytuvchi), afsunsoz, afsonapardoz, fasonapayvand (usta dostonchi, hikoya aytuvchi), qissapardoz (hissani chiroyli qilib aytuvchi), nohil, roviy (naql, rivoyat, qissa aytuvchi), navogoʻ (goʻdaklarga alla aytuvchi), navhagar (taʼziyada yigʻi aytuvchi) va boshqalar.

N. asarlari hamda XV asrning boshqa tarixiy-adabiy manbalarida oʻzbek xalq ogʻzaki ijodining eng ommaviy janrlaridan biri boʻlgan hazil-mutoyiba, askiya va uning ijrochi – namoyandalari toʻgʻrisida qimmatli maʼlumotlar mavjud. Birgina “M.N.”da askiya maʼnosini anglatuvchi quyidagi soʻzlar bor: hazil, mutoyiba, lutf, latoyif, zarofat, badiha. Askिया namoyandalarini esa zuraf, zarif, zarif yigit, zarifvash, zarofatlik kishi, hazzol, nadimsheva va shiringoʻy kishi kabi soʻz va soʻz birikmalari bildirib keladi. Yana askiyachi maʼnosini beruvchi *bazlagoʻ* soʻzi “F.Sh.”, “N.Sh.”da shunday qoʻllangan:

*Zarofat holatida bazlagoʻylar,
Atoridqa qilib hardam gʻulular.
Navoiy agar bor erur bazlagoʻy,
Badiʻ eldin ermas badoye badiʻ.*

Xalq qoʻshiqlari shoir gʻazallarining ham gʻoyaviy yoʻnalishiga, ham badiiy tomonlariga taʼsir koʻrsatdi. Akad. Oybek N. haqidagi tadqiqotlaridan birida “Navoiy baʼzan xalq sheʼrlariga oʻxshagan, yaʼni boshqa gʻazallariga qaraganda soddaroq, samimiyroq, hayotiyroq narsalar ham yaratadi”, deb alohida qayd etgan edi. Xalq qoʻshiqlariga yaqin gʻazallar hajmining meʼyorida boʻlishida (deyarli 7 baytdan iborat), misralarning qisqaligida, oʻzbek xalq tiliga xos soʻzlarning koʻpligida, soddalik, ravonlik, samimiylik, hayotiylik, va nihoyat, musiqiylikda ajralib turadi:

*Bizning shaydo ko'ngul bechora bo'lmish,
Malomat dashtida ovora bo'lmish.
Anga baskim yog'ar tosh ustiga tosh,
Tanida yora uzra yora bo'lmish.*

Xalq qo'shiqlarining N. g'azallariga ta'siri vazn masalasida yanada chuqurlashdi. Xalq she'riyatida "qo'shiq" va "turkiy", deb yuritiladigan qo'shiqlarning, ashulalarning vazni – ramal bahri g'azallardan ham keng o'rin oladi. U "M.A."da xalq qo'shiqlari haqida so'zlaganda o'sha "qo'shiq" va "turkiy" degan xalq she'riy shakllarining vazni ramal haqida xabar beradi.

N. asarlaridagi hikmatli so'zlar, maqollar ishlatilishining bir necha ko'rinishlari mavjud. Keltirilayotgan maqol, ta'bir va hikmatlar xalqdan olingani, xalq orasida ma'lum va mashhurliqi quyidagi so'zlar vositasi b-n alohida ta'kidlanadi: *bu masal mashhur erur, bu masaldur, masaldurkim, so'zki bor, so'z der, rost andoqkim, chin emishkim, der emish, derlar, deydilar, ay-turkim* va h.k. Yana ko'p hollarda maqol va matallar *kim, vaqki, nechukkim, agarchi, andoqki balki, vale, lekin bog'lovchilaridan so'ng hamda bilmasmusenkim, ayb emas, ayb qilmakim, ajabkim, ne ajab, ajab holat* kabi kirish iboralaridan so'ng kelgan. Zikr etilgan bog'lovchi va kirish iboralari ham o'zidan keyin keluvchi hikmatning turmush, tabiat va jamiyat voqea-hodisalari ustidan chiqarilgan xalq hukmi ekanligiga ishora vazifasini bajaradi:

*Yetti jon og'zimakim chiqmas
uyidin ul hur:
"Chiqmag'on jong'a umid" –
ushbu masaldur mashhur.
Derlarki: "Og'iz o't desa kuymas", –
vale bu oh
Chun sabt bo'lsa, xomau daftarni
kuydurur.
Topmaduk gulrang jomi bexumor,
ey bog'bon,
Vahki: "Bu gulshan aro gul butmas
ermish xorsiz".*

*Labing ko'rgach iligim tishlaram
har dam tahayyuridin,
Ajab holatki: "Bolni tutmayin
barmog'yalaydurman".*

Maqol hech bir ta'kid va ishorasiz to'g'ridan to'g'ri kelgan holatlar ham bor. Bunday o'rinda maqol birinchi misraga yondosh keltirish usuli b-n bog'lanadi:

*Orazin ko'rdim nihon ashk ayladi
sirrimni fosh,
"Yoshurun qolmas o'g'urluq
uy arokim bo'lsa yosh".
Borkashlarga fano ahli qachon
qilg'ay joh?
"Tevaning ko'ngli kichikdur,
gar erur paykari cho'ng".*

Maqolning shaklini saqlagan holda baytning har ikkala misrasiga joylashtirish juda kam uchraydi:

*Yerdin desa qozib chiqoray: "Yer erur qotiq", –
Ko'k konidin desaki olay: "Ko'k yiroq erur".*

Baytda "Yer qattiq, ko'k (osmon) yiroq" maqollari shaklini saqlagan holda berilgan.

Maqol yoki matalning mazmuni she'r vazni talablariga ko'ra baytga singdirib yuboriladi, natijada ma'lum bir maqol, matal mazmuni zaminida yangicha shaklda ifodalangan hikmatli so'z (aforizm) yuzaga keladi. Lekin shunda ham matnda xalq maqoli keltirilayotgani yaqqol sezilib turadi:

*Zumurrad qadri bor oz ersa, lekin
Xush ermas behad-u poyon zumurrad.
Yuqar yomonlig' angakim, kirar yomon el aro,
Ko'mur aro ilik urg'on qilur ilgini qaro.*

Yuqorida, "Gavhar ko'p bo'lsa, beqadr bo'ladi", "Yomonga yaqin yursang, balosi yuqar, qozonga yaqin yursang, qarosi yuqar" maqollar mazmunidan foydalanib, yangi shaklda ifodalangan aforizmlar vujudga kelgan.

N. o‘zbek tilidagi lirikasida maqol va hikmatlardan qanday bahramand bo‘lgan bo‘lsa, fors-tojik tilidagi “D.F.”ga kirgan she‘rlarida ham ko‘plab forscha-tojikcha maqol, ta‘bir, hikmat va iboralarni qo‘lladi:

*Bubin balandiyi charxi barin-u pastiyi xok,
Nigun shudan chu naxohiy bois xudro past.*

Tarj.: Osmonning balandligini ko‘r-u yerning pastligiga qara, osmondek baland boshim (yerddek) past bo‘lmasin desang, o‘zingni past tut.

“Alisher Navoiy va xalq ijodi” deganda masalaning boshqa tomonlari ham bor. U ham bo‘lsa, N. haqida o‘zbek, turkman, qozoq, tojik va boshqa xalqlar afsona va rivoyatlarining qaysidir qirralari N. asarlariga ta‘sir qilib, uning asarlarini xalq kitoblariga yaqinlashtiradi.

N. xalqdan olgan maqol va matallarni alohida ta‘kid va uqtirishlar b-n keltiradi va ularning xalq tilida ham mazmuni, ham shakli qanday bo‘lsa, o‘shanday saqlashga iloji boricha harakat qiladi. Shuning u-n N. asarlarini mutolaa qilgan har bir kitobxon hozir iste‘moldan chiqib, aforizmlar fondida tarixiy maqollarga aylanib qolgan hikmatlarni ham, xalqimiz tilida iste‘molda bo‘lib yashab kelayotgan hikmatlarni ham matn tarkibidan osonlikcha payqab olishi shubhasizdir.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жилдлик, 1-10 жилд. – Т., 2011; Шайхзода М. Қўшиқлар ҳақида. – Т., 1964, 4-июль; Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т., 1974; Алавия М. Навоий газалларида халқ таъбирлари. – Т., 1968, 8-сон; Афзалов М. Навоий ҳақида халқ афсоналари. – Т., 1948, 5-сон; Ҳакимов М. Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. – Т., 1979; Сафаров О. Халқ ганжинасига меҳр. Навоийга армузон. 5-китоб. – Т., 2006; Жўраев М, Нарзиқулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Т., 2006; Эшонқулов Ж. Фольклор образ ва талқин. – Қарши, 1999; Авезов С. Алишер Навоий ижодида фольклор аънаналари. Вихду.Уз: Том 1 №1(2020).

Muh.H., S.R.

FORIZ – N.ning “T.A.H.” asaridagi “Yusuf (a.s.)” qissasida tilga olingan personajlardan biri. Asar syujetiga ko‘ra, F. Yahudoning o‘g‘li, u Ya‘qub (a.s.)ning o‘g‘li Yusuf (a.s.)ga yozgan ruq‘asini Misrga olib borib, Yusuf (a.s.)ga topshirgan va va uning javob xatini otasi Ya‘qub (a.s.)ga olib kelib bergan. Chunonchi: “Oqibat azizga bir ruq‘a bitib, Yahudo o‘g‘li Forizdin yibordi va o‘z holinikim, Yusuf otlig‘ o‘g‘li firoqiddin ne suubatqa qolib erdi va Ibni Yamin furqatidin ne shiddatqa musaxxar bo‘ldi, deb arz qildi. Yusuf (a.s.) aning javobida ul nav‘ nasihatimiz ruq‘a yibordikim, Ya‘qub (a.s.)g‘a yetkach, o‘qutub ayttikim, bu maktubdin anbiyo kalomi va rasul payg‘omi holoti ko‘ngulga yetishadur” .

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

B.R.

FOROBIY (taxallusi; to‘liq ismi: Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn O‘zlug‘ Tarxon Forobiy (873, Forob – 950, Damashq) – qomusiy olim, adib, mutafakkir. Boshlang‘ich ma‘lumotni ona shahrida olgan bo‘lajak alloma Toshkent, Samarqand va Buxorodagi madrasalarda tahsilni davom ettiradi. Shundan so‘ng bilimni yanada chuqurlashtirish maqsadida o‘sha davrning yirik ilm va madaniyat markazi bo‘lgan Bag‘dodga borib, Abu Bashar Matto ibn Yunus al-Kunnoiydan yunon tili va falsafasini, Yuhanna ibn Hiy-londan esa tibbiyot va mantiq ilmini o‘rganadi. Ba‘zi tarixiy manbalarda keltirilishicha, F. 70 dan ortiq tilni bilgan.

F. nozikta‘b she‘rshunos bo‘libgina qolmay, o‘zi ham badiiy ijod b-n shug‘ullangan. Jumladan, tarixiy-adabiy manbalarda uning falsafiy teran ruboiylar yozganligi ta‘kidlanadi va ulardan 2 tasi bizgacha yetib kelgan. F. arab tilida ham she‘rlar yozgan. Arab muarrixii Ibn Abi Usaybia (1203–1270) “Uyun al-anbo fi tabaqot al-atibbo” (“Tabiblar darajasini belgilash uchun xabarlar chashmasi”) asarida “Ba‘zida Forobiy she‘r ham yozar ekan”, – deb alloma ijodidan keltirilgan namunalarni A.Irisov o‘zbek tiliga tarjima qilgan

– ularda muallifning o‘zi, zamondoshlari haqidagi kuzatishlari, falsafiy mulohazalari o‘z ifodasini topgan.

*Olam siri to hanuz yechilmay keladi,
Bu bebaho dur hamon teshilmay keladi.*

*Har bir kishi aqli boricha so‘z aytar,
Haq mohiyati, lekin ochilmay keladi.*

N. o‘zi tarbiyalagan farzand maqomidagi Shohquli g‘ijjakchiga yozgan maktubida uni “muallimi soniy Abu Nasr Forobiy” deb zikr etadi va musiqa bilimdonlaridan biri sifatida ko‘rsatadi. Musiqa ilmining asoschisi Pifagor zamondan tortib, uning bilimdonlari muallimi avval Aristotel davrigacha, muallimi soniy Abu Nasr Forobiy ayyomidan Xoja Abdulqodir asrigacha biror podshoh zamonida bu fan ahlidan hech kim men senga berganchalik tarbiya ko‘rmagan edi, deb yo‘ldan ozgan shogirdidan gina qiladi.

N. Komilovning yozishicha, F.ning “Fozil odamlar shahri” asaridagi ideal jamiyat haqidagi qarashlari XV asrga kelib qayta jonlangan. Jumladan, Jaloliddin Davvoniy “Axloqi Jaloliy” asarida irfon b-n hikmat, hakim b-n valiy, faylasuf b-n darvesh mohiyatan o‘zaro yaqin bo‘lib, hakimda valiylik, valiyda hakimlik xislatlari mavjudligini yozar ekan, bu b-n buyuk salafining ayni mavzudagi fikrlarini rivojlantiradi. Chunki, u fozil shahar hokimi fazilatlarini ta’riflar ekan, unda ilohiylik qudrati va dunyoviy ilm-u donish mujassam bo‘lishi shartligini ta’kidlagan edi. “S.I.”da ham ayni qarashlarning ta’sirini sezish mumkin. Aflotun, Arastu kabi qadimgi yunon olimlari va F. orzu qilgan podshoh donishmand va hikmat sohibi bo‘lishi lozimligi haqidagi talabni N. Iskandar siymosida mujassam etadi – u ham shoh, ham donishmand edi.

Ad.: Аlisher Navoiy. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жылдлик, 8-жылд. – Т., 2011; Ирисов А. Форобий – адиб. – Т., 1975; Комилов Н. Искандар пайгамбар бўлганми? // Navoiyga armuzon. – Т., 2004; Абу Наср Форобий. Шеър

санъати. – Т., 1979; Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Т., 1993; Минг бир рубоий. – Т., 2009.

E.O.

FORS – yaqin Sharqdagi eng qadimiy viloyatlaridan bo‘lib, Eronning janubiy qismida joylashgan. F.ning Istaxor va Sheroz kabi iqtisodiy-siyosiy va madaniy markazlari mavjud bo‘lsa-da, ulardan Istaxor VI asrda arab istilosi davrida qattiq vayronalikka uchragan. Sheroz bugungi kunda ham markaziy shahar sifatida o‘z mavqeyini saqlab keladi. F. viloyati hudud jihatidan Eronga yaqin bo‘lib, turli davrlarda Eron davlati tarkibiga kirgan. Shu b-n birga mustaqil viloyat sifatida ham nash’u namo topgan. XV asrda temuriylar davlati tarkibida har jihatdan katta mavqega ega bo‘lgan edi. Bu viloyatni Isfahon b-n qo‘shib, XV asr avvallarida temuriylardan Iskandar mirzoning boshqargani ma’lum.

N. asarlarida turli munosabatlar b-n F. ko‘p marotaba qalamga olinadi. Jumladan, “H.A.” dostonining 7-faslida qanoatning foydalari haqida so‘z yuritgan shoir so‘ngra 35-bobda bu tushuncha b-n bog‘liq bir hikoyatni keltiradi va hikoyat qahramonlari – ikki rafiqning aynan F. navohasidan Chin sori yo‘l olganliklarini ma’lum qiladi:

*Fors navohiysidin ikki rafiq,
Ayladilar Chin sori azmi tariq.*

Shuningdek, “S.I.” dostonida Iskandarning harbiy yurishlari haqida so‘z ketganda, uning F.ga ham borishi xabari berilgan:

*Yana aylab Fors fathiga azm,
Muyassar bo‘lub, aylamay kiynu razm.*

N. Hofiz Sheroziyga tatabbu’ tarzida yozilgan bir g‘azalida ustoz shoir xotirasiga nisbatan katta hurmat ko‘rsatgan va she’r maqta’sida quyidagilarni yozgan edi:

*Shoyad, ey Foni, ba qabri Hofizash sozand sabt,
Gar ba xoki Fors aftad nusxai tahriri mo.*

Tarj: Ey Foni, asarimizdan bir nusxasi Fors eliga yetsa, uni Hofiz qabriga yozib qo'ysalar ham ajab emas.

Diqqat qilinsa, N. Hofiz g'azaliga tatabbu' bitish b-n uning san'atkor shoiriligini tan olgan. Shu b-n birga, ulug' shoirimiz g'azal maqta'sida o'zining forscha she'rlari ham yuksak mahorat b-n yozilganligiga ishora qilgan va she'rining forslarga yetib borsa, Hofizning qabriga yozib qo'yishlari mumkinligidan ajablanmagan.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фони. Т.АТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. Т.АТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

S.R.

FUZULIY (Taxallusi; to'liq ismi: Muhammad Sulaymon o'g'li Fuzuliy) (1498–1556, Iroq) – zullisonayn shoir. Otashnafas she'rlari b-n turkiy xalqlarning mushtarak shoiriga aylanib ketgan, asrlar davomida turkiy she'riyatga kuchli ta'sir ko'rsatib

kelgan F. Karbalo shahrida tug'ilgan. Otasi Ozarbayjonning Bayot qabilasidan bo'lib, XV asr o'rtalaridagi siyosiy notinchlik tufayli ko'plab qabiladoshlari qatori, o'rta asrning madaniy markazlaridan bo'lgan Bag'dodga ko'chib boradi.

F.ning yoshligi shoh va shoir Ismoil Xatoyi hukmronlik qilgan, ozarbayjon tili, adabiyoti va madaniyati gullagan davrga to'g'ri keladi. "Bu adabiyot turkiy xalqlar adabiyoti orasida N. adabiy maktabidan keyingi eng ilg'or adabiy maktab edi". U Karbalodagi boshlang'ich maktabda savodini chiqarib, so'ng Bag'dod madrasalarida tahsilini kamolga yetkazadi, o'zi ham mudarrislik qiladi. Uning bir o'g'li bo'lib, Fazliy taxallusi b-n she'rlar yozgan va o'z zamonida ancha shuhrat qozongan.

Juda yoshligidan qo'liga qalam olgan F. boy adabiy an'anaga ega bo'lgan forsiy va turkiy adabiyotning Nizomiy Ganjaviy, Sa'diy Sheroziy, Xoqoniy Shirvoniy, Mujrim Baylaganiy, Salmon Sovajiy, Hofiz Sheroziy, Kamol Xo'jandiy,

Imodiddin Nasimiy, Atoiy, Lutfiy, Abdurahmon Jomiy, N. kabi atoqli so'z san'atkorlari ijodini mehr b-n o'qib-o'rganib, ularning mahorat sirlaridan bahramand bo'ladi. Uning she'riyatdagi ilk ustoz Ozarbayjon mumtoz adabiyotining taniqli namoyandasi Habibiy edi. Shoir ijodiga, ayniqsa, Lutfiy b-n N. kuchli ta'sir ko'rsatgan.

F. "L.M." dostoni muqaddimasida N. nomini ehtirom b-n tilga oladi:

*Turk-u Arab-u Ajamda ayyom.
Har shoira vermish edi bir kom.*

*Shod etmish edi Abu Nuvosi,
Horun xalifaning atosi.*

*Bo'lmishdi safoyi dil Nizomiy,
Shirvonshaha dushub kiromi.*

*O'lmishdi Navoiyi suxandon
Manzuri shahanshahi Xuroson.*

N. – F. u-n ustoz, she'riyat yo'lida rahnamo maqomida edi. Mashhur ozar shoirining ijodiy takomilida ulug' o'zbek so'z san'atkorining o'rni katta. F. N.ga qarab bo'y o'lchagan, buyuk salafining ko'plab g'azallariga tatabbu' qilgan, u qalamga olgan mavzularning yangi qirralarini ochib, qo'llagan timsol-u tashbehlarning ma'no doirasini kengaytirgan. Jumladan, F. N.ning "Mango", "Sango", "Paydo", "Ko'rub", "Et", "Subh", "Besh Emas", "Hanuz", "O'ynar", "Aylagach", "Tut", "Bahs", "Istadim", "Aylar mani" radifli o'nlab g'azallariga tatabbu' qilgan. M-n., N.ning 9 baytli "Besh emas" radifli falsafiy g'azaliga 7 baytli juda go'zal va ohorli tatabbu' qiladi:

N.:

*Dahr sudidin tama' uzkim, ziyone besh emas,
Umrni tutqil g'animatkim, zamone besh emas.*

F.:

*Dahr bir manzil, xaloyiq korvoni besh emas,
So'z g'am-u afsona, el afsonaxoni besh emas.*

Bir vazn, qofiya va radifda bo‘lishiga qaramay, bir mavzuni kengaytirib va chuqurlashtirib, yangidan-yangi ma’no qirralarini ochgani jihatidan g‘azal va tatabbu’ o‘ziga xos alohida ohorli asarlar hisoblanadi.

Ikki shoir ijodini qiyosiy tekshirganda, juda ko‘plab o‘zaro mushtarakliklar, adabiy ta’sir ko‘rinishlariga guvoh bo‘lamiz. Avvalo, F. devonining ilk g‘azali ham “X.M.” devonlar turkumining ilk g‘azali ta’sirida yaratilganini ta’kidlab o‘tish joiz. F. N. qalamga olgan ko‘plab mavzularda o‘z so‘zini ayta olgan, u ilgari surgan fikrlarni davom ettirgan va rivojlantirgan, qo‘llagan timsol-u tashbehlarning yangi qirralarini ochgan. M-n, dunyoning bevafoqligi, vafo so‘zining olam lug‘atida yo‘qligi, odam zoti bu ezgu qadriyatdan mosuvoligi b-n bog‘liq bayt-u misralar N. she’riyatida butun bir silsilani tashkil etadi. Ayni mazmundagi baytlar F. ijodida ham oz emas. M-n:

N.:
Topmasang davr ahlidin mehr-u vafo,
ayb etmakim,
Butmamish bu meva davron
bog‘ining ashjorida.

F.:
Fuzuliy, yo‘q vafo imkoni olam ahlida
hech ham,
Behuda bilmang olam ahlidan
bu ijtinobimni.

Ikki shoir ijodida mushtarak mavzularning o‘ziga xos talqinlariga ham ko‘p duch kelamiz. M-n, N. mashhur bir baytida: “Chin (Xitoy)lik musavvir suratingni chizish uchun kelgan edi, lekin yuzingni ochishing bilan uning o‘zi devorga chizilgan suratga o‘xshab qotib qoldi”, – deb lutf etadi:

Keldi Chin naqqoshi ul yuz naqshini
qilmoqqa tarh,
Chehra ochib, naqshi devor
aylading naqqoshni).

F.ning “Sen shu qadar go‘zalsanki, suratingni chizishga qalam ojiz – to suratingni solguncha hayrat selida musavvirining o‘zi suratga aylanib qoladi”, – mazmunidagi quyidagi bayti ham xuddi shu mavzuda:

Na zebosanki, surat bog‘lamaz tasviri ruxsoring,
Tahayyur surat aylar surating chekdikcha naqqoshi.

Quyosh va oy go‘zallik timsoli bo‘lganligi u-n ham N. g‘azallarida mahbuba ta’rifida “Ey husn aro sohibg‘ino: xurshid – atongdur, oy – ano”, ya’ni otang – quyosh-u onang – oy bo‘lganligi, shu ikki go‘zal xilqatdan yaratilganliging u-n ham sen go‘zallarning shohisan, husn davlatining sohibisan mazmunidagi bayt-u misralarga ko‘p duch kelamiz. F.ning: “Husn bahsida oy b-n kun jamoling oldida ojiz – go‘yo otang to‘lin oy-u onang oftodir”, – mazmunidagi mana bu bayti buyuk salafining ayni ma’nodagi baytlariga hamohang jaranglaydi:

Oy-u kundur husn bahsinda jamoling ojizi,
Go‘yiyo otang mahitobondur, onang oftob.

Mana bu baytlarda ham o‘zaro mushtarakliklarni ko‘ramiz. N. falak toqiga yuksalgan quyoshning yer qa’riga kirishi hodisasidan bugun jilvagar bo‘lgan quyosh yuzli go‘zalning oqibat tuproq qatiga kirishi haqidagi hayotiy haqiqatni betakror tarzda ta’sirchan ifodalash u-n mahorat b-n foydalanadi:

Ey falak, qaysi quyosh yuzlukni bir kun charx uza
Jilvagar qildingki, oqshom yerga pinhon qilmading?

Falakning bevafoqligi-yu inson umrining o‘tinchiligi haqidagi haqiqatni teran ifodalagani jihatidan hikmat darajasiga ko‘tarilgan ushbu bayt, shubhasiz, shohbaytdir.

F. esa “Falak gardishining mehriga aldanmaki, bugun ko‘kka yetkursa, ertaga yer bilan yakson qiladi”, – degan hayotiy haqiqatni ilgari suradi:

Ey Fuzuliy, mehrina oldanma charxing gardishi
Ko‘ka yeturmish, vale xok ila yakson aylamish.

N.ning “L.M.” dostonida falsafiy mazmun va ruh quyuq, kuchli. Shunga muvofiq ravishda, asar kompozitsiyasi ham birmuncha murakkab. Tili va uslubi ham og‘ir. Uni teran tushunish u-n muayyan tayyorgarlik va mushohada taqozo qilinadi. Shuning uchunmi, xalq orasida F.ning “Layli va Majnun”i ko‘proq mashhur bo‘lgan. Bu doston sodda va xalqchil uslubda yozilgan. Tili ham yengil va tushunarli. Hassos ruhi, jozib ohangi, haroratli misralari b-n o‘ziga tortadi. Dostonning el ichida bu qadar mashhurligiga sabab qilib ba’zi mutaxassislar F. o‘z asarini Majnun bo‘lib yozganligini ko‘rsatadilar.

N.ning F. ijodiga ta’siri keng va serqirra bo‘lib, bu mavzu o‘zbek va ozar olimlari tomonidan bir qadar o‘rganilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Фузулий. Девон. – Т., 1959; 1960; Гулчин аз гулзори назми Фузулий. Душанбе, 1960; Мухаммад Фузулий. Асарлар, 2 жилдли. – Т., 1968; Фузулий. Ғамзасин севдинг, кўнгиш... – Т., 2009; Фузулий. Қалб гавҳари. – Т., 2014. Арасли Г. Великий азербайджанский поэт Физули. – Баку, 1958; Бертельс Е.Э. Физули. – М., 1965; Жалолов Т. Фузулий. Фузулий. Девон. – Т., 1960; Расул Х. Мухаммад Фузулий. Мухаммад Фузулий. Асарлар. 1-жилд. – Т., 1968; Жўрабоев О. Фузулийнинг “Сув қасидаси”. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2006, № 5; Очилев Э. Лайло шеърятнинг Мажнун шоири // Барҳаёт сиймолар (Мақолалар тўплами). – Т., 2012; Очилев Э. Фузулий (Рисола) // Нафис мажлислар, 2-китоб. – Т., 2018.

Е.О.

FURQAT (To‘liq ismi: Zokirjon Mullo Xolmuhammad o‘g‘li Furqat (1859, Qo‘qon – 1909, Yorkent) – shoir, publitsist. Zokirjon 8 yoshidayoq mutasavvif shoir Farididdin Attorning mashhur “Mantiq ut-tayr” dostonini 6 oy davomida xatm qilganini aytgan. N. asarlarini o‘qishga shunchalik berilganki, bir kecha tushiga hatto

ulug‘ shoirning o‘zi kirib, uni she’riyatdan imtihon qiladi va ijod yo‘liga kirishi u-n “oq fotiha” beradi. O‘zining e’tirof etishicha, u 9 yoshidayoq she’r yozishga kirishib,

*Mening maktab aro buldur murodim,
Xatimdek chiqsa imlo-yu savodim, –*

misralari u-n muallimning olqishiga sazovor bo‘lgan.

“Xo‘qandlik shoir Zokirjon Furqatning ahvoloti, o‘zi yozg‘oni” nomli hasbi holda keltirishicha, F. 9 yoshida N.ning “Ch.D.”ini o‘qishga kirishadi. N. asarlarini mutolaa qilib, uning ta’sirida yurgan kunlarining birida tush ko‘radi. Eram bog‘i kabi afsonaviy bog‘da sayr etib yurganida bir daraxtga chiqib, meva terishga mashg‘ul bo‘ladi. Shu mahal kelishgan yosh yigit paydo bo‘lib, uni bir guruh donishmandlar o‘z huzurlariga chorlayotganlari xabarini yetkazadi. Supada ko‘plab ustozlar davra olib o‘tirgan bo‘ladi. To‘rda 3 farishtasifat mo‘ysafid oldlariga kitoblar yoyilgan holda o‘zaro munozara bilan band. Zokirjonni chorlab, tahsilidan imtihon qiladilar. U ta’zim qilib, Mir Alisher devonlarini mutolaa qilayotganini aytadi. To‘rdagi ulug‘ zot ishorati b-n uning oldiga bir kitob qo‘yadilar. Bu “Chor devon” edi. “Andin mening qo‘lumg‘a qalam va qog‘oz berib, har qaysilari bir misra’dan bayt ayttilar. Men yozib tamom qildim ersa, hammalari qo‘l ochib, haqimda duo qildilar va she’r mashqig‘a ruxsat berdilar”. Ustoziga ko‘rgan tushini hikoya qilganida, u shunday ta’bir qiladi: “Ey farzand, ul yuqorida o‘lturgan aziz Amir Alisher Navoiy va o‘zgalari soyir shuarolar bo‘lg‘ay. Sening zotingga alardin madad etib, ilmi ash’ordin bashorat bermishlar, muboraking o‘lg‘ay. Zihi maymanat xob ko‘rmishsen!”, – deb bo‘lajak shoirning peshonasidan o‘pib qo‘yadi.

“Balog‘at erur she’r oroyishi”, – deb yozgan F. ham N. kabi ijodga nisbatan nihoyatda talabchan bo‘lib, har bir she’rining badiiy jihatdan mukammal bo‘lishiga intilgan.

N. ijodining F.ga ta’sirini quyidagi yo‘nalishlarda o‘rganish mumkin:

- F.ning N. g‘azallariga tatabbu‘lari;
- F.ning N. g‘azallariga muxammaslari;
- F. ijodida navoiyona ohanglar.

F. N.ning “Aylab”, “Aylagach”, “Aylay desam”, “Bor”, “Isi”, “Kelmadi”, “Kishi”, “O‘l-turg‘usi” radifli qator g‘azallariga tatabbu‘lar qilgan. M-n, N.ning:

*Gar bahor el topsa bo‘stondin gul-u rayhon isi,
Kelur ul rayhon ila guldin manga hijron isi, –*

matla‘li g‘azaliga:

*Elga keldi to bahor ayyomi gar bo‘ston isi,
Yor ko‘yidin kelur menga guli rizvon isi, –*

bayti b-n boshlanadigan tatabbu‘ yozadi. Har 2 g‘azal ham 7 baytdan. G‘azal ham, tatabbu‘ ham ramali musammani maqsur (foilotun foilotun foilotun foilun) vaznida. N.da *rayhon, hijron, bo‘ston, qon, jon, jonon, ehson, rayhon* so‘zlari qofiya bo‘lib kelgan bo‘lsa, F.da *bo‘ston, rizvon, jonon, rayhon, hijron, qon, jon, xandon* so‘zlari ohangdoshlik hosil qilgan. Tatabbu‘da g‘azaldagi 8 qofiyadan 7 tasi takrorlangan – birgina “ehson” so‘zi o‘rniga “rizvon” so‘zi kelgan.

F. tatabbu‘lari hamisha ham N. g‘azali b-n hamqofiya yoki hamradif emas – u ba‘zida boshqa qofiya va radifda ham tatabbu‘lar yaratadi. M-n., “koshki” radifli g‘azaliga boshqa qofiyada tatabbu‘ qilsa, “kelmadi” radifli g‘azaliga “kelur” radifli tatabbu‘ qiladi. M-n, uning:

*Har kishikim, dahr aro sendek malaksiyosi bor,
Huri jannat yuziga boqmoqdin istig‘nosi bor, –*

bayti b-n boshlanadigan g‘azali buyuk salafining:

*Kimki oning bir malaksiymo parivash yori bor,
Odamiy bo‘lsa, pari birla malakdin ori bor! –*

matla‘li g‘azaliga ergashib yaratilgan.

F. N.ning “Yor bo‘lmoq tong emas men zor-u rasvo birla do‘st”, “Tun oqshom keldi kulbam sori ul gulrux shitob aylab”, “Sahvdur to‘bi demak

ra‘no niholingni ko‘rub” misralari b-n boshlanadigan g‘azallariga go‘zal taxmislar bog‘lagan.

F. muxammaslarida ham N. ijodining ta‘siri yaqqol seziladi. M-n, quyidagi baytida ustoz shoir agar halovat istasang, dunyoni do‘st tutma, lekin har nima qilsalar ham oxirat ahli b-n do‘st bo‘l, desa, shogird uning bu fikrlarini asoslaydigan va to‘ldiradigan misralar tizadi: etagingni hirs loyi b-n bulg‘amaki, bu dunyoda bundan behuda ish yo‘q, holbuki, sen bir tomon-u dunyo, uning mashaqqatlari va uqubatlari bir tomon. Bu fikrlar taxmis bog‘lanayotgan g‘azal bayti b-n muvofiq tushib, payvand qilingan daraxtning shirin mevasiday ikki muallif qalami mahsuli bo‘lgan go‘zal bir bandni vujudga keltiradi:

*Hirs loyi birla qilma domaning oludaliq,
Olam ichra bo‘lmag‘ay mundin yomon behudaliq,
Sen-u tashvish-u jahon-u ranj-u g‘amfursudaliq,
Bo‘lma dunyodo‘st, gar istar esang osudaliq,
Lek har ne qilsalar bo‘l ahli uqbo birla do‘st.*

F. she‘rlarida ulug‘ shoirdan ilhomlanish, ta‘sirilanish samarasi to‘liq seziladi. Jumladan, “Sabog‘a xitob” masnaviysidagi:

*Bor erkan Furqat otlig‘ bir g‘aribing,
Visoling davlatidin benasibing, –*

bayti Shirinning Farhodga maktubida kelgan quyidagi bayt ta‘sirida yozilgani shundoqqina ko‘rinib turibdi:

*Nedur ahvoling, ey zori g‘aribim,
Visolim davlatidin benasibim?*

Ma‘lum bo‘ladiki, N. merosining F. ijodiga ta‘siri keng va serqirra bo‘lib, bu ta‘sir izlarini bir necha jihatdan o‘rganish mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Фурқат. Танлан-

ган асарлар. 2 жилдлик. – Т., 1959; Фурқат. Танланган асарлар. – Т., 1958; 1975; Фурқат шеърятидан. – Т., 1980; Муқимий. Фурқат. Завқий. – Т., 1997; Расул Х. Фурқат. – Т., 1954; Абдуғафуров А. Фурқат // Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 9-жилд. – Т., 2005; Қаюмов П. Тазкирани Қайюмий. – Т., 1998, 1-2-китоблар; Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Докторлик диссертацияси. – Т., 2004; Бердимуродова М. Рожий тахаллусли 14 шоир // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2006, № 3; Очилов Э. Фурқат (Рисола) // Нафис мажлислар, 2-жилд. – Т., 2018; Очилов Э. Фурқат ижодида Навоий аъналарини // “Ўзбек тили ва адабиёти» журналин, 2019, 6-сон.

Е.О.

“FURQATINGDIN ZA’FARON UZRA...”

– N.ning “G‘.S.” devoniga kiritilgan g‘azali:

*Furqatingdin za’faron uzra to’karmen lolalar,
Lolalar ermaski, bag’rimdin erur pargolalar.*

*Dur tishingdin donayi sabrim qolur bebar desam,
Kulub ayturkim, ekinning ofatidur jolalar.*

*Bargi gul uzra yopishibdur shakar har sarididn,
Yo magar la’ling uza qaynabdurur tabxolalar.*

*Tola-tola nay o’qung ko’ksunda go’yo sindikim,
Tevruluptur notavon ko’nglumda bir-bir tolalar.*

*Fitnalik to’qquz falak girdingda, jono, turfadur,
Kim ko’ruptur bir quyosh davrinda mundoq holalar.*

*Bordilar ahbobu men yig’larmen o’z ahvolima,
Korvondin qolg’an it yanglig’ki, qilg’ay nolalar.*

*Ko’hi g’am bo’ldi Navoiy, lolalar – gulgun sirishk
Tog’ agar budur, bale ashk o’lg’usidur lolalar.*

Ramal bahrining ramali musammani mahzuf vaznida yozilgan yetti baytli tavsif va izhor aralash bu g‘azal ilk bor “B.B.” devoniga kiritilgan,

“X.M.”ni tartib berishda esa N. uni “G‘.S.”ga joylashtirgan. G‘azal baytlarida hijron azoblarini tortayotgan oshiqning qalb tuyg‘ulari ma’shuqa go‘zalligi vasfi b-n almashinib turadi. Ikkinchi bayt oshiq b-n sevgilining bevosita suhbat tarzida bitilgan:

*“Dur tishingdin donayi sabrim
qolur bebar” – desam,
Kulur ayturkim: – “Ekinning ofatidur
jolalar!”*

Bayt, ayni zamonda, tanosib san’atiga ham yaxshi misol bo‘la oladi. Birinchi misradagi “dur” va “bebar” (mevasiz, behosil) so‘zlari ikkinchi misradagi “jola” (do‘l, shudring) va “ekin” so‘zlari b-n shaklan va mantiqiy aloqaga kirishib (*mas: durning do’l yoki shudringga shaklan o’xshashligi*) bir-birini taqozo qiladi hamda umumiy g‘oya qirrasining ma’shuqa go‘zalligi va oshiqqa nisbatan berahm va muruvvatsizligining ochilishiga xizmat etadi. G‘azalning yetakchi mazmuni b-n uzviy bog‘lanmagan oltinchi baytda esa shoirning shaxsiy hayoti lavhalariga aloqador tarixiy voqealarga ishora bordek tuyuladi:

*Bordilar ahbob-u men yig’larmen o’z ahvolima
Karvondin qolg’on it yanglig’ki, qilg’ay nolalar.*

N.ning “H.S.H.A.” asaridagi quyidagi xotirasi g‘azalning 1455–56-yy.dan oldin yaratilgani hamda o’sha vaqtlardayoq katta shuhrat tutib, fozillarning yuqori baholariga sazovor bo‘lganini ko‘rsatadi: “Tarix sakkiz yuz oltmish erdi (mil. 1455–1456-yy.), bu faqir alar (Said Hasan Ardasher) suhbatig’a musharraf bo‘ldum. Bu faqirni... nazm ayturg’a targ‘ib ko‘rguzurlar erdi. Chun ul avqotda (vaqtlarda) faqirning nazmlari Xurosonda shuhrat tutub erdi, alar (Said Hasan Ardasher) dog‘i iltifot qilib ba’zi abyotni ko‘p o‘qurlar erdi va majolisda xushvakt bo‘lurlar erdi. Ul jumladin, bu matla’durkim, fard:

*Furqatingdin za’faron uzra to’karmen lolalar,
Lolalar ermaski, – bag’rimdin erur pargolalar”.*

Ab.H.

“FUSULI ARBAA” (“To‘rt fasl”) – “D.F.”dan o‘rin olgan qasidalar majmuasi. To‘rt qasidani o‘z ichiga olgan. Ular yil fasllari: bahor, yoz, kuz va qish manzarasi tasvirlariga bag‘ishlangan. N. tabiat go‘zalliklari orqali sulton Husayn Boyqaroni madh etadi. “Saraton” deb nomlangan qasida 71 baytdan iborat. Unda nasib (liirik kirish) kattagina qismni (yigirma besh bayt) tashkil qiladi. Qasida saraton kirib kelishi tasviri b-n boshlanadi:

*Boz otashi xo‘r soxt samandar saratonro
Afro‘xt chu otashkada gulzori jahonro.*

Tarj.: Quyosh otashi saratonni yana samandarga aylantirdi, Jahon gulzorini otashkada kabi lovullatdi.

“Saraton”da gurizgoh (kirishdan asosiy qismga o‘tuvchi ko‘prik) nisbatan kichik– ikki baytdan iborat. Asosiy qismda sulton Husayn Boyqaro madh etilgan:

*Z-in garmiyi xurshed birast, on, ki, panah soxt,
Zilli sharafi royati Jamshedi zamonro.*

Tarj.: Quyoshning taftidan panoh izlovchi kishi, (uni) zamona Jamshidi tug‘i soyasining sharofatidan topqusidir.

Qasidaning qasd qismi olti bayt, o‘n ikki misrani tashkil qiladi. Unda shoirning lutf-u inoyatidan umidvorlik kayfiyati yoritilgan. Qasida hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf vaznida yozilgan.

“Xazon” (“Kuz”) qasidasi esa hazaji musammani solim vaznida bitilgan:

*Digar shud bahri sanjidan barobar adli davronro,
Zi kofo‘ri zi mushk ro‘z-u shab du palla mezonro.*

Tarj.: Davron adolatini o‘lchash mezonlari o‘zgardi, tarozuning bir pallasida (kunduzning ramzi) kofur, ikkinchisida (kechening timsoli) mushk tortiladigan bo‘ldi.

33 baytdan iborat bu qasidada ruhiyat tasviri, kuzga xos o‘ychanlik, mahzunlik ustuvorlik qiladi. Unda Husayn Boyqaro madhi keltirilmagan.

Shuningdek, “Xazon” tuzilishiga ko‘ra to‘liq qasida emas. Uning mujarrad shaklga ega ekani va Husayn Boyqaro siymosi keltirilmaganiga yo qasidaning matni to‘liq yetib kelmagani, yo N. kuzga xos mahzunlikni Husayn Boyqaro siymosiga ko‘chirishni istamagani sabab bo‘lishi mumkin (D.Yusupova).

“Bahor” qasidasida uyg‘oqlik ruhi, yangilanish va yasharish kayfiyati ustunlik qiladi:

*Vazad bodi bahor ih‘yoi amvoti gulistonro,
Zi anfosi Maseho toza sozad olami jonro.*

Tarj.: Bahor shamolining esishi, guliston gulzariga yangidan hayot bag‘ishlaydi, go‘yo Masiho nafasidan jonlar olamini yangilaydi.

Qasida 57 baytdan iborat. Unda hukmdor Husayn Boyqaro madhiga keng o‘rin berilgan. Shohning saxovati bahor quyoshiga, rahmdilligi bahor yomg‘iriga, janglardagi shijoati momaqal-diroq shovqiniga o‘xshatiladi:

*Turo bo on tavonoivu zarbi teg‘i olamgir
Dihad ro‘ olami digar, ki rezy ashki g‘altonro.*

Tarj.: Shunchalar qudrating-u olamni olishga qodir tig‘ zarbang b-n, ajib yumshoqliging ham borki, bunday paytlarda ko‘z yosh to‘kasan.

Qasida hazaji musammani solim vaznida bitilgan.

Oxirgi qasida “Day” (“Qish”) deb nomlanadi. Hajman 70 baytdan iborat. “Day”da nasib (liirik kirish) kattagina qismni egallaydi. U quyidagi bayt b-n boshlanadi:

*Zi dargahi falak otash nuhuft dudi sahob,
Daro ba xirgah-u otash furo‘z az mayi nob.*

Tarj.: Falak chodiridan ko‘rinayotgan otashni bulutlar pardasi to‘sdi, chodirga kirgin-u tiniq, qizil may otashiga zo‘r ber.

N. qish sovug‘idan panoh topish u-n anordek teshigi va tuynugi yo‘q bir xona izlashni, undagi donalar cho‘g‘, suvi esa tanani isituvchi qizil sharobday bo‘lishi kerakligini yozadi. Bu esa zamona hukmdori majlisini yodga soladi. Shu

tariqa qasidaning asosiy qismi Husayn Boyqaro madhiga bag'ishlanadi. Shoir Husayn Boyqaro bazmlariga fayz-u quvvat tilaydi, qasidaning taxallus qo'llangan bayti ham ko'tarinki ruh, ezguliklardan umidvorlik hissi, sidq-u sodiqlik tuyg'usi ifodalangan: Foniyl taxallusining qo'llanilishi shunga ishoradir:

*Ba bo'yi vasl nihad ro'ba dargahat, Foniyl,
Chunon ki ahli ibodat ba go'shayi mehrob.*

Tarj.: Vasling bo'yi umidida, Foniyl dargohingga yuzini qo'yadi, bu ibodat ahlining mehrob go'shasiga bosh qo'yishidekdir.

Qasidada aruz vaznining mujtass bahrida yozilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Болтаева Г. Алишер Навоийнинг “Фусули арбаа” асари таҳлили. – Самарқанд, 2000; Сирожиддинов Ш. Юсупова Д. Давлатов О. Навоийшунослик. – Т., 2018; <http://quronov.narod.ru/smaqk8.html>: Қуроноф С., Юсупова Д. “Фусули арбаа” қасидасида бадий синтес масаласи.

М.А.

“FUSUS” (“Gavharlar”) – Shayx Muhyiddin ibn Arabiylning (1165 – 1240) 27 bobdan iborat falsafiy-tasavvufiy asari. “Fusus ul-hikam” (“Hikmat gavharlari”) deb ham yuritiladi. Vahdat ul-vujud ta'limoti talqiniga bag'ishlangan. Keyinchalik olim bu asarning muxtasar xulosasi sifatida “Naqsh ul-fusus” (“Gavharlar sarasi”) asarini yaratgan. Lekin muallif asarni so'zma-so'z emas, balki mazmunan qisqartirgan. Jomiy mazkur mavzudagi asarlarning birortasida ma'no “F.”dagi kabi teran va yuksak shaklda o'z ifodasini topmaganligini ta'kidlaydi. N. “N.M.” tazkirasida mazkur asar nomini bir necha bor tilga oladi. Xususan, Abu Nasr Porsoning “F.” – jondir, “Futuhot” – dil”, deb lutf etgani bayon qilinadi. “F.”ga bag'ishlangan ko'plab sharhlar yozilgan. Jumladan, Abdurazzoq Koshiyl, Muay-

yadiddin Jandiyl va Abdurahmon Jomiylar unga sharh yozishgan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Фаниева С. Навоий ёдга олган асарлар. – Т., 2004. Холмўминов Ж. Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. – Т., 2008.

Е.О.

FUTUVVAT – javonmardlik, himmatkorlik, karam, fidokorlik. Futuvvat, ya'ni javonmardlik ta'limoti va axloqi Sharq xalqlari orasida keng mavqe qozongan.

Mutasavviflarning nuqtayi nazari bo'yicha futuvvat payg'ambarlardan meros qolgan yuksak bir axloq yo'lidir. Ayniqsa, Hazrat Ibrohim va Yusuf (a.s.)ga fato – yigit, ulug' himmat, jasorat sohibi deyilgan. Istiloh sifatida fato tasavvufga “Lo sayyora illo zulfiqor va lo fato illo Ali” – “Zulfiqordan boshqa qilich, Hazrat Aliga teng yigit yo'q” hadisidan o'tgan ekan.

Futuvvat ahli butunlay beg'araz, hech bir manfaat kutmasdan boshqalarga yordam berib, ularning og'irini yengil, mushkulini oson qilishgan.

Abdurahmon Sulamiyl javonmardlikning talab va shartlarini quyidagi tarzda izohlagan: do'stlardan hech narsani ayamaslik; yomonlikni ham yaxshilik b-n qarshilash; favqulodda kechirimli va andishali bo'lish; axloq go'zalligi u-n qayg'urish; jo'mardlik, tantilik, xolislikda hech qanday nuqsonga yo'l qo'yamaslik; mehmon va mehmondorchilikni yaxshi ko'rish; ko'zi to'q, ko'ngli keng bo'lmoq; g'arib-u g'urabolarga mehr-shafqat ko'rsatishda loqaydlikka hech yon bermaslik; faqat rost so'zlash; omonatga sira xiyonat qilmaslik; botiniyl tozalanishdan to'xtab qolmaslik; har bir kimsaning nafs, fe'l-atvori va ahvolini bilishda chalg'imaslik; Allohga qullik shartlariga rioya etgan holda xalq manfaatini chuqur o'ylash; o'zgalarning qusur va kamchiliklaridan ko'z yumib, o'zining noqisliklari b-n mashg'ul bo'lish; balo, musibat yo kulfat kulganda xushnudlik b-n qarshilab, sira shikoyat qilmaslik; hech bir narsaga tobe va qaram bo'l-

may, hur, to‘la erkin yashash; o‘zi yashamagan va boshdan kechirmagan holat va narsalardan gapirmaslik.

N. valiylarga bag‘ishlangan tazkirasi xususida: “chun bu valoyat riyozi muhabbat nasimig‘a muhib va futuvvat shamimig‘a sabab bo‘ldi, anga “Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim ul-futuvvat” ot qo‘ydum. Umidim ulki, bu nasoyimdin ruhlari toza va shamoyimdin ravhlari beandoza bo‘lg‘on azizlar qoyil ruhini biror duo bila yod va biror fotiha bila shod qilg‘aylar”, – deydi. F. tushunchasi N. u-n o‘ta muhim bo‘lganligi bois asarda ham bir necha shayx va murshidlarning javonmardlik to‘g‘risidagi fikr-mulohazalarini keltirib o‘tgan. Valiylarning fikrlari F. mazmun-mohiyatini anglashda muhim manba hisoblanadi. M-n, “Abu Hafs debdurki, “futuvvat – insof va adolat qilish, lekin ularni talab-qilmaslik”. “Abu Abdulloh Sijziyidin so‘rdilarki, futuvvat nedur? Dedikim, xaloyiqni ma‘zur tutmoq. Ulcha alarga o‘tar va o‘z taqsirin ko‘rmak va shafqat borcha elga ne solih, ne tolih. Va futuvvatning kamoli uldurki, kishini xalq Tengridin mashg‘ul qila olmag‘aylar”. “Abubakr Shabahiyy (q.s.) debdurki, “futuvvat – xushxulqlik va ezgu saxovatdir”. Dostonlarida ham F. g‘oyalarini targ‘ib qiladi va qahramonlari ta‘rif-tavsifida yuksak maqom sifatida e‘tirof etadi. “L.T.” dostonida Amirul-mo‘minin Usmoni zunnurayn (r.a.) haqida shunday deydi:

*Ul hayo koniki nurul-ayn edi,
O‘ylakim aynayn zun-nurayn edi.*

*Sidq koni-yu muruvvat maxzani,
Hilm bahri-yu futuvvat ma‘dani.*

“M.Q.”da F. va muruvvatga to‘xtalib o‘tgan. Bu ikki tushunchaning eng ixcham va go‘zal ta‘rifini shoir bir fardda bayon qilgan:

*Muruvvat barcha bermakdur, yemak yo‘q,
Futuvvat barcha qilmakdur, demak yo‘q.*

Ad.: *Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер*

Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

I.H.

GADOIY (1403/1404 – Hirot – XV asr oxiri) – shoir. G.ning hayoti va ijodi haqida, deyarli, ma'lumotlar saqlanib qolmagan. “M.N.” tazkirasida N. shoir ijodiga yuksak baho beradi:

“Mavlono Gadoiy – turkigo'ydir, balki mashohir (mashhurlar)dindur. Bobur Mirzo zamonda she'ri shuhrat tutti. Bir nav'i aytur va uning mashhur matla'laridan biri budurkim:

*Ohkim, devona ko'nglum muftalo bo'ldi yana,
Bu ko'ngulning ilgidin jong'a balo bo'ldi yana.*

Mavlononing yoshi to'qsondan o'tibdur. Bu matla' aningdurkim:

*Dilbaro, sensiz turiklik bir baloyi jon emish
– Kim, aning dardi qoshida yuz o'lum
hayron emish”.*

N.ning ushbu ma'lumotiga asoslanib, S.G'aniyeva G.ning tug'ilgan yilini 1403–1404 (808 hijriy)-yy. deb belgilash mumkin, degan fikrni ilgari suradi. Chunki “M.N.” 1490–1491 (896 hijriy)-yy.da yaratilgan.

N. “M.L.” asarida ham turkigo'y shoirlar haqida fikr yuritganda G.ni Sakkokiy, Haydar Xorazmiy, Atoiy, Muqimiy, Yaqiniy va Amiriylar qatorida tilga oladi: “To mulk arab va sort (fors) salotindan (sultonlar) turk xonlarig'a intiqol (o'tish) topti, Hulokuxon zamonidan sultoni sohibqiron Temur Ko'ragon zamonidin farzandi xalafi (voris) Shohrux Sultonning zamonining oxirigacha turk tili bila shuaro (shoirlar) paydo bo'ldilar. Va ul hazratning avlod va ahfodidin (nabiralar) ham xushtb' salotine zuhurg'a (paydo bo'lish) kel-

di: shuaro Sakkokiy va Haydar Xorazmiy va Atoiy va Muqimiy va Yaqiniy va Amiriylar va Gadoiydeklar”.

N.dek ulkan shoir va talabchan she'rshunos tomonidan iste'dodli shoir sifatida e'tirof etilishi va she'rlarining yuksak baholanishining o'zi G.ning katta iste'dod egasi ekanligini ko'rsatadi. Lekin u bizga ancha kech – o'tgan asrning 60-yillarida ma'lum bo'ldi. Bunga sabab shoir devonining topilmaganligi edi. G.ning yagona devoni Parij Milliy kutubxonasida saqlanadi. 1961-y. da turk olimi Ekmann tomonidan shoirning 50 ta she'ri Istanbulda e'lon qilinadi. Shundan keyin o'zbek matbuotida S.G'aniyeva, E.Rustamov, E.Ahmadxo'jayevlarning G. haqidagi maqolalari bosiladi. Shu nashr asosida shoir she'rlari so'zboshi b-n nashr qilinadi. Nihoyat, 1973-y. da Parij qo'lyozmasi asosida G. devoni bosilib chiqadi. 1988-y. da “O'zbek adabiyoti bo'stoni” seriyasida bosilib chiqqan “Hayot vasfi” to'plamida G.ning hozirgacha topilgan barcha asarlari to'liq bosildi.

G. adabiy merosidan faqat birgina devon bizgacha yetib kelgan. Uning hozircha yakka-yu yagona nusxa hisoblangan qo'lyozmasi Fransiyada–Parij Milliy kutubxonasida 981 inv. raqami ostida saqlanmoqda. Bu qo'lyozma hajmi 66 varaq bo'lib, shoirning 230 g'azal, 1 qasida, 1 mustazod va 5 to'rtligini o'z ichiga olgan. Devondagi G. merosining umumiy hajmi 2974 misradir. Qo'lyozmaning so'nggi varag'i yo'qolgani u-ni ko'chirgan kotibning nomi va ko'chirilish sanasi ma'lum emas. Bu nusxa xat uslubi va boshqa belgilariga ko'ra XV asrning 2-yarmi XVI asr boshlariga mansub. G. devoni Lutfiy devoni b-n bir muqovada.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис*. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Муҳокамат ул-лугатайн*. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Гадоий. *Шеърлар*. – Т., 1965; Гадоий. *Девон*. – Т., 1973; *Ҳаёт васфи*. – Т., 1988; *Ўзбек адабиёти тарихи*. 1-жилд. – Т., 1977; Аҳмадхўжаев Э. *Ҳаёт ва инсон мадҳияси // Ҳаёт васфи (Ҳофиз Хоразмий, Саккокий, Атойи, Гадоий)*. – Т., 1988; Эсманн. *Седаи диванидин парсалар // Турк дили ве эдебижати дергиси*. Силт X. – *Истанбул*, 1960; *Фаниева С. Шоир Гадоий // Ўзбекистон маданияти*, 1962, 1 сентябр; *Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века*. – М., 1963; Аҳмадхўжаев Э. *Гадоий ижодининг ўрганилишига доир; Гадоий девонининг нодир нусхаси ҳақида // Адабий мерос*, 1971, № 2; *Шоир Гадоийнинг бадий маҳоратига доир // Адабий мерос*, 1973, № 3; *Очилов Э. Туркона шеърят // – Барҳаёт сиймолар*. – Т., 2012.

E.O.

GAVGAMELA JANGI (er. av. 331-y.) – Aleksandr Makedonskiy b-n Eron shohi Doro (Yevropa tarixchilari Dariy deb ataydilar) oʻrtasida boʻlib oʻtgan hal qiluvchi jang. Eramizdan oldingi 331-y.da Gavgamela degan kichik bir joyda boʻlib oʻtgan. Aleksandr bu jangda oʻzga cha usul qoʻllagan. Odatda, u dushman qoʻshini b-n yuzma-yuz kelganda birinchi boʻlib hujum qilar, tez va shiddatli zarba berar edi. Doro qoʻshini ana shunday hujumni kutib shay boʻlib turgan. Lekin Aleksandr ataylab jang boshlamagan. Uning hujumini kutib, bir necha kun uxlamagan forslar u endi jang boshlamaydi, deb hushyorlikni yoʻqotgan vaqtida kutilmaganda zarba bergan. Urush Doroning magʻlubiyati b-n tugagan.

N. “S.I.” dostonida ushbu jang tasvirini bergan. Albatta, shoir voqealarni badiiy lashtirib hikoya qilgan va Sharq adabiyotida jang tasvirlari u-n xos boʻlgan usulni qoʻllagan. Shu sababli unda jangning haqiqiy tafsilotlaridan koʻra badiiy taxayyul koʻproq oʻrin tutadi. N. dostonida bayon etilganlardan faqat Doro qoʻshinining son jihatdan koʻp-

ligi va uning magʻlubiyati, Iskandarning gʻalaba qilgani haqidagi soʻzlar tarixiy haqiqatga mosdir. Tarixchi Arrian Doro qoʻshinining soni million kishi boʻlgan, deb maʼlumot beradi. N. Doro qoʻshinining son-sanoqsiz ekani haqida yozadi:

*Sipohiyki yer sathigʻa sigʻmayin,
Cherik hargiz andoq kishi yigʻmayin.*

*Adadda falak anjumidin fuzun,
Ne anjum, biyobon qumidin fuzun.*

Ushbu jang haqida N. “T.M.A.” asarida ham toʻxtalib oʻtgan. N.ning yozishicha, Doroning magʻlubiyatga uchrashiga unga qilingan xiyonat sabab boʻlgan: “Doroning ikki noibikim, aning zulmidin toriqib erdilar, ani halok qildilar”. Shu b-n birga u boshqa versiyalarni ham keltiradi: “Baʼzi deb turlarkim, ikki hamadonligʻ kishi fi-doyiligʻ dasturi bila bu ishni qildilar. Baʼzi deb turlarkim, alarni Iskandar yiborib edi”. Doroning oʻz kishilari tomonidan oʻldirilgani toʻgʻri, buni tarixiy manbalar tasdiqlaydi. Lekin bu G.J. paytida boʻlgan emas. Doro mazkur urushda magʻlubiyatga uchrasa-da, oʻldirilmagan va qochib ketishga muvaffaq boʻlgan va keyinchalik oʻz lashkarboshisi tomonidan oʻldirilgan. N.ning Iskandarning jon berayotgan Doro tepasiga kelib, uning oxirgi soʻzlarini eshitgani, unga achingani haqida yozganlari ham tarixiy haqiqatga xilof emas, lekin bu ham G.J.da emas, undan keyin yuz bergan. Yengilib qochgan Doroni quvib kelayotgan Aleksandr Doroga oʻz odamlari suiqasd qilgan paytda yetib kelgani va unga shafqat koʻrsatgani ham tarixiy manbalarda qayd etilgan.

Shunday qilib N.ning Doro va Iskandar oʻrtasidagi hal qiluvchi jangning (G.J.) “S.I.” dostonidagi badiiy talqinida va “T.M.A.” asarida bergan maʼlumotlarida tarixiy haqiqat b-n rivoyatlar, voqealarning badiiy lashtirilgan tasviri qoʻshilib ketganini koʻrish mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. *Тарихи мулуки Ажам*. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Садду Искандарий*. ТАТ.

10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; *Всемирная история*. – Минск, 2008; *История древнего мира. Древний Восток*. – Минск-Москва, 2000.

Q.E.

GAVHARSHODBEGIM (Gavharshodxotun) (1379–1457) – temuriy malika, Shohrux Mirzoning katta xotini, donishmand hukmdor Ulug‘bek Mirzoning onasi. Amir G‘iyosiddin Tarxonning qizi. Uning oqil, g‘ayratli, bir so‘zli, tadbirkor, husn bobida ham benazir malika bo‘lganligi va Hirot madaniy, ma‘rifiy hayotiga sezilarli ijobiy ta‘sir ko‘rsatganligi haqida ko‘plab tarixiy va adabiy manbalarda ma‘lumotlar saqlanib qolgan. O‘z davrining mashhur shoirasi Mehri Hiraviy uning nadimi bo‘lgan. U temuriylar Uyg‘onish davrining murabbiy va muqavviylaridan biri sifatida Hirot va Mashhad shaharlarida madrasa, Jome‘ masjid, xonaqoh kabi ko‘plab ijtimoiy xarakterdagi inshootlar qurdirgan. Shohrux Mirzo vafotidan so‘ng temuriy shahzodalar o‘rtasidagi toj-u taxt talashishi b-n bog‘liq bo‘lgan siyosiy mojarolarga aralashgan va oqibatda sakson yoshida fojeali o‘lim topgan.

N. G.ga “V.” asarida *Mahdi ul‘yo va Bilqisi uzmo* deb e‘tirof b-n xabar bitgan. “M.N.” tazkirasining Mavlono Savsaniy, Mavlono Ma‘sud, Mavlono Xojaga bag‘ishlangan fiqralarda esa G. nomi, u qurdirgan “Gavharshodbegim” madrasasini hamda Mashhad qurdirgan Jome‘ masjidini tilga olgan: “Mavlono Ma‘sud – Shirvondindur. Holo Mahdi ul‘yo “Gavharshodbegim” madrasasida va yana ba‘zi madorisda mudarrisdur”. Yoki: “Mavlono Xoja – Mashhad imom Ali Muso ar-Rizo (shayhittahiyati vas-sano) ravzasida imom va muarrifdur va “Gavharshodbegim” masjidi Jome‘da xatibdur” kabi.

Bobur “Boburnoma”da G.ning madrasa va maqbarasini, Jome‘ masjidini Hirotidagi mashhur obidalar qatorida tilga olgan. Oybek “Navoiy” nomli tarixiy romanida uning Hirotida qurdirgan “Gavharshodbegim” madrasasining tasvirini bergan, P.Qodirov esa uni *ona lochin* deb sifatlab, malika haqida alohida tarixiy roman yozgan.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис*. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Вақфия*. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Бобур. *Бобурнома*. – Т., 2002; Файзиев Т. *Темурий маликалар*. – Т., 2013; Қодиров П. *Она лочин видоси*. – Т., 2001.

B.R.

GAVHARSHODBEGIM MASJIDI – XV asrga mansub Hirot me‘moriy yodgorligi. Shohrux Mirzo (hukmronlik yillari 1409–1447)ning xotini Gavharshodbegimning buyrug‘iga ko‘ra, xurosonlik mashhur me‘mor Qavomiddin Sheroziy 20 yil mobaynida (1418–1438) qurgan. U katta masjid, madrasa va maqbaradan iborat mukammal me‘morchilik ansambli hisoblanib, G.M. nomi b-n mashhur. Maqbaraga Gavharshodbegimning o‘zi va ahli oilasi dafn etilgan. Keyin uning yonida Husayn Boyqaro katta madrasa va xonaqoh qurdirgan.

1432-y.da nihoyasiga yetgan G.M. hovlining shimolida bo‘lib, koshinlar b-n bezatilgan. Aylana tarhli maqbaraning qovurg‘ali gumbazi o‘ziga xos jozibaga ega. Gumbaz sirkor g‘isht terib naqshlangan. “V.” asarida N. uni “koshisi girihkorlig‘idin aql me‘mori hayron va shamsasi zarnigorlig‘idin xirad muhandisi sargardonur” deb ta‘riflaydi. Maqbarani bino qilishda Qavomiddindan tashqari me‘mor Imomiddin, naqqoshlar Xoja Mirali Hiraviy va Xoja Mirak Hiraviylar ham ishtirok etganlar. Ichini Boysung‘ur Mirzo bezatgan. 1885-y.da bu ansambl Amir Abdurahmon to‘plari o‘qidan vayron bo‘lib, faqat maqbara va minoralarga ziyon yetmagan.

Ad.: Алишер Навоий. *Вақфия*. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; ЎзМЭ. 2-жилд. – Т., 2001; *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик*. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O., B.R.

GALYAUTDINOV Ishmuxamet Gilmutdinovich (1948–2015, Ufa) – f.f. d-ri, prof., Boshqirdiston Fanlar akademiyasi muxbir a‘zosi.

Faoliyat yoʻnalishlari boʻyicha turkolog, sharqshunos, arxeolog, folklorist.

Olimning “Памятники “Сабат ад-гаджизин” и “Рисала и Газиза” и их значение для истории литературного языка” mavzusidagi loyiha doirasida “Восточные рукописи и творческое наследие Алишера Навои в Башкортостане” (Проблемы востоковедения, 2011. №3 (53): 43-47) nomli maqolasi eʼlon qilingan. Maqolada sharqshunos olimlar Rizo Faxretdinov (1859–1936), Ahmat Zaki Validiy (1890–1970) N. ijodining boshqird xalqi orasida ommalashuvida xizmati katta boʻlgani aytiladi. 1908-y. Orenburgda chiqa boshlagan “Shoʻro” jurnali muharriri R.Faxretdinov “Mashhur odamlar va ulugʻ hodisalar” rukni ostida 163 ta Sharq va Gʻarb adiblari ijodidan namunalar eʼlon qiladi. Jurnalning 1909-y. 7-sonida R.Faxretdinov “Alisher Navoiy” nomi ostida shoirning ijodiy biografiasini yoritadi. Shuningdek, jurnal sahifalarida N. gʻazali, portreti, qurdirgan madrasalari surati ham bosiladi. Olim xuddi shu tarzda N. ijodi b-n tanishishni boshladilar, deydi. Ahmad Zaki Validiy ham maqolalarida turkiy til rivojida N., Lutfiy, Bobur, Maxtumquli kabi shoirlarning roli katta boʻlganini aytib oʻtganini taʼkidlaydi.

Olim Ufa FA ilmiy markazida “Gʻ.S.”ning bir qoʻlyozmasi nusxasi (35, 6 x 57, 8 sm, 149 s., inv. rB 1475), “X.”ning toshbosma nusxasi (– T., 1905. 508 b. inv. rB 1299), A.Z.Validiy nomidagi Milliy kutubxonada 1849-y.da Namanganda Muhammad Amin Boboxon tomonidan koʻchirilgan “S.S.”ning qoʻlyozma nusxasi (26x15,5 sm, 171 s., inv. 123/1226), “X.”ning 1893-y. Porsev matbaasida nashr etilgan toshbosma nusxasi (25x44 sm, 508 s., inv. 177/4566) saqlanyotganini aytdi. “M.L.” asarini turkiy tilning mavqeyini koʻtarishdagi oʻrnini tahlil qiladi va boshqa asarlarini sanab oʻtadi. Maqola Ural-Povolje hududida N. tavalludining 570 yilligini nishonlash arafasida yozilgani aytilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатин. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Востоковедение в Башкортостане: сборник

научных статей, посвященных памяти члена корреспондента Академии наук Республики Башкортостан, доктора филологических наук, профессора Ишмухамета Гильмутдиновича Галяутдинова / сост. А.Г.Салихов и др.. Вып. 1. – Уфа: ИИЯЛ УФИЦ РАН, 2018; Галяутдинов И.Г. Восточные рукописи и творческое наследие Алишера Навои в Башкортостане // Проблемы востоковедения. 2011. №3 (53).

S.Oʻ. Sh.R.

GANJA – hozir Ozarbayjon Respublikasining madaniy markaz shaharlaridan biri. Qadimiy kent. G. haqida koʻplab yozma manbalarda tarixiy maʼlumotlar uchraydi, lekin G.ni mashhur qilgan shu shaharda tugʻilib, “Xamsa”ga asos solgan xamsanavis Nizomiy Ganjaviydir. Nizomiy Ganjaviydan keyin yashab ijod qilgan va oʻzini unga maʼnan shogird deb bilgan qalam ahli Nizomiy Ganjaviyni tilga olgan tasvir, lavhada G. shahrini ham esga olgan yoki talmeh sanʼati yordamida ishora qilgan. Jumladan, N. ham turkiy tilda “Xamsa” yozar ekan, albatta, dostonlarining Nizomiyga bagʻishlangan boblarida G. shahrini taʼrif-tavsif qilgan.

“S.S.”ning soʻz b-n bogʻliq 6-bobida Nizomiy yurti G. quyidagicha tilga olingan:

*Ganja ahligʻa bazlasanj erdi,
Dahr vayronasida ganj erdi.*

“S.I.”ning soʻz taʼrifiga bagʻishlangan 6-bobida G. va Ganjaviy parallel holda ishlatilgan hamda mahorat b-n oʻzakdosh soʻzlar yasagan:

*Bu ganj olgon ul nodiri fard erur
Ki, ganji aning Ganjaparvard erur.*

*Ham ul ganjrez-u ham ul ganjposh,
Boʻlub bazlidin dahr aro ganj fosh.*

*Nechakim ochib ganj toʻkma qoʻl,
Vale maxzani roz ganjuri ul.*

N. “M.N.” tazkirasining Abdurahmon Jo-

miyning yaqin qarindoshi bo‘lmish Mavlono Abdullo haqidagi fiqrada uning manmanligini ko‘rsatish u-n uning o‘zini Firdavsiy, Nizomiy, Dehlaviylar b-n qiyoslashini salbiy bo‘yoqlarda ko‘rsatib bergan. Chunonchi: “Mavlono Abdullo – agarchi zohir yuzidin hazrat Maxdumi Nurang‘a o‘zin qarobat tutar, ammo ma’ni yuzidin bag‘oyat yiroqdur. Soyir she’r asnofidin masnaviyg‘a ko‘proq iltifot qiluri uchun malik ul-kalom Firdavsiy Tusiy va hazrat Shayx Nizomiy Ganjaviy va sulton ush-shuaro amir ul-umaro hazrat Xoja Xusrav Dehlaviy “Shohnoma” b-n “Xamsa”ni masnaviylikim, bo‘lg‘ay pisand qilmas. Bahs balki hazrat Maxdumi Nuranning masnaviylikig‘a borurkim, pisand qilur, yo yo‘q. Biz faqirlarkim, bu jamoatning rezachini xoni va xo‘shachini xirmoni tutarbiz, balki ul hunar va qobiliyat ham yo‘q va mundoq qishi she’ri ne istehqoq bila ta’rif qila olg‘aybiz; Har necha dag‘i andoq bo‘lsa tabarruk haysiyatidin ul nazm qilg‘on “Zafarnoma” masnaviysidin bu uch bayt bitildi”.

Demak, N. G. shahri haqidagi tasvirlarini, avvalo, “X.”ning so‘z b-n bog‘liq barcha boblarida Nizomiy Ganjaviyning badiiy mahoratini yuksak baholagan va uning qadrdon shahri bo‘lgan G. shahrini tilga olishga harakat qilgan. Yoki boshqa asarlarida G. shahri b-n bog‘liq lirik lavha va nasriy bayonlarda ham Ganjaviy hurmati u-n G. yodga olingan.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

B.R.

GANJI BODOVARD – sosoniylar sulolasidan bo‘lgan Eron shohi Xusrav Parviz tasarruf qilgan xazina. U asli Rum qaysariga (Vizantiya imperatoriga) tegishli bo‘lgan. Xazina oltin, kumush va qimmatbaho buyumlardan iborat edi. Rumliklar uni bir yerdan boshqa yerga olib bormoqchi bo‘lib, kemalarga ortganlar. Xazina jami

mingta kemaga joy bo‘lgan. Kemalar daryoda kelayotganda kuchli shamol esib, ularni Madoyin tomonga olib kelgan. Madoyin Xusravning poytaxti edi. Shu tariqa ushbu misli yo‘q ulkan xazina Xusrav qo‘liga tushgan.

G.B. haqida N. asarlarida ham ma’lumot berilgan. “T.M.A.” asarida Xusrav Parviz zikrida ushbu xazinaga to‘xtalib o‘tilgan va shunday ma’lumot berilgan: “Ganji Bodavard anga nasib bo‘ldi. Va ul ming kemada oltun va kumush va javohir va nafois erdikim, Rumdin necha ming yilda qayosiradin qolg‘on erdi ... daryo bila elturda el ani Madoying‘a kelturdi va ul tasarruf qildi va ani “Ganji Bodavard” dedilar”.

“F.Sh.”da N. o‘zidan oldin bu mavzuda asar yozgan adiblar Xusravga maddohlik qilganlari haqida yozadi va bunda ham G.B.ni tilga oladi:

*Vale chekkanlar ushbu jomdin roh,
Sarosar bo‘ldilar Xusravg‘a maddoh.*

*Ki mulki andoq-u oyini mundoq,
Sipohi andoq-u tamkini mundoq.*

*Gahe Shabdezi olamgirdidin deb,
Zamone ganji bodovardidin deb.*

Ma’lum bo‘ladiki, ushbu xazina N.ning salaf-lari asarlarida ham tilga olingan.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажсам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Низомий. Хусрав ва Ширин. – Т., 2003.

Q.E.

GANJI QORUN – Muso (a.s.)ning amaki-vachchasi Qorunning xazinasi. Qissa-yu rivoyatlarga qaraganda, Qorunning 440 ming xalta oltin-kumushi bo‘lgan. U go‘yo o‘zining aqli, uddaburonligi, kimyogarligi orqasida shunday boyib ketgan emish. Aslida, ulumi g‘ariba va fununi ajibani Alloh taolo Muso (a.s.)ga bergan bo‘lib, u bu ilmlardan kimyoni imkoni yetgani qadar Qo-

runga o'rgatadi. N.ning yozishiga ko'ra, Qorun sehrarlik ilmiga qiziqib, u b-n qattiq mashg'ul bo'ladi. Qorunning boyligi mislsiz bo'lib, mol-u dunyosi yer-u ko'kka sig'magan, xazinalarining kalitlarini 40 ta xachir ko'tarib yurgan. Lekin u qancha boy bo'lsa, shuncha baxil bo'lgan. Oxir-oqibat Muso (a.s.)ning duoyibadiga uchrab, Qorunni butun xazinasi b-n birga yer yutadi.

N.ning barcha tur asarlarida (umuman butun Sharq adabiyotida) ancha keng ishlatilgan obrazlardan biri. "T.A.H."da keltirilgan rivoyat zamnida yuzaga kelgan G.Q. birikmasi badiiy obraz sifatida katta boylik, ulkan javohirlar xazinasi ma'nolarini bildirib keladi.

*Nasibi aning bir ayoq osh erur, bas,
Agar ganji Qorun erur muddaosi.*

Shoir qit'alarining biridan olingan bu baytda ham, doston va g'azallaridan o'rin olgan quyidagi misralarda ham shu mazmun ifodalangan:

*G'animat ko'rdi har yon haddin afzun,
O'qulgon har taraf yuz ganji Qorun.
Podshohekim, qanoat maxzanin istar, erur
Bir gododekkim, xayoli ganji Qorun soridur.*

"G'.S."ga kirgan g'azallarida uchrovchi mana bu baytlarda "T.A.H."da keltirilgan rivoyatga ochiq ishora etiladi:

*Chu ko'mdung yerga Qorun
ganji hukmi tutdi, ey mun'im,
Tutaykim, naqd ila bo'ldi
xizonang ganji Qorundek.*

*Manga tama' karam ahlidin o'ldi may vajhi,
Yo'q ersa yer quyi ul ganjkim, yig'ar Qorun.*

Quyidagi baytda esa Qorunning o'z xasisligi u-n yer yutganiga kinoya etiladi:

*Yer ostidin kir ila la'lni chiqar, ey mug'
Ki, bordi yer quyi, chun so'z eshitmadi Qorun.*

N. g'azallaridan olingan mana bu misollarda G.Q. obrazi umuman nafi tegmagan mol-u mulk, foydalanilmagan boylik, yer yutgan xazina, sovu-rilgan sha'n-u shavkat ma'nolarida qo'llanilgan:

*Nedur uchmok joh ila oxir falak Namrudning
Osmoniy taxt-u johin ganji Qorun qildilo.*

*Moldin umrunga osoyish agar etmas, ne sud
Nuh umri, hosil etsang ganji Qorun qozg'onib.*

"S.I." dostonida esa faxriya uslubida bitilgan quyidagi baytlarda N. o'z "X."sining yozib tugatilgan to'rt dostoni ("H.A.", "F.Sh.", "L.M." va "S.S.") ulkan badiiy boylik, ma'naviy-estetik xazina sifatida baholaydi hamda ularni G.Q.dan afzal qo'yadi:

*... Ki chun "Xamsa" azmin durust ayladim,
Kamargohig'a panja rust ayladim.*

*Yetushmay ko'p ul ishta panjamg'a ranj,
Nasib o'ldi besh ganjidin to'rt ganj.*

*Ne vasf aylayin, chunki har kim yetar,
Taammul agar qilsa – ma'lum etar.*

*Ki, ganj o'yla yo'qtur Faridung'a ham,
Faridun demay, balki, – Qorung'a ham!*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жылдлик, 1-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жылдлик, 8-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жылдлик, 6-8-жылдлар. – Т., 2011.

A.A.

GEMINATSIYA – harflarni ikkilantirish. N. asarlariga grammatik sharh yozgan Mirza Muhammad Mahdixon "Maboni ul-lug'at"da geminatsiya – harflarni ikkilantirish, ya'ni tashdid b-n talaffuz qilinishiga ham e'tibor bergan. Uning ko'rsatishicha, shoir asarlarida to'rtta son ikkilantirilgan harflar b-n ham, bir harf b-n ham

ishlatilgan: *ikki – iki, yetti – yeti, sakkiz – sakiz, to‘qquz – to‘quz*. Undan tashqari *soqol* so‘zi ham ikki xil ishlatilishi ko‘rsatilgan: *saqqol – soqol*.

Olim “F.Sh.” dostonining “Podshoh vasfi” bobida yetti so‘zining har ikki shaklda ishlatilganini qayd etadi:

*Shukuhung jabhasidin chun Surayyo
Yeti qatra araqdek yetti daryo.*

Ushbu baytda olim fikricha, birinchi sonda bitta “t” (yeti) ikkinchi sonda tashdid b-n, ya’ni ikkita “t” ishlatilgan. Shoir asarlarida 7 so‘zi ko‘proq *yeti* shaklida uchraydi:

*Berdi roviy fasonag‘a taqsim
Dedi: “Sayr ayladim yeti iqlim”.
Vale suv ihota qilibdur ani,
Erur yeti iqlim ochuq qolg‘ani.*

Mirza Mehdixon *sakkiz* so‘zi ham ikki xil ishlatilganini qayd etib, “S.S.”dan quyidagi baytni misol sifatida keltiradi:

*Poya o‘rnida sekiz anga sutun,
Ostida berkitib sakiz gardun.*

Ushbu baytda birinchi misradagi son tashdid b-n, ya’ni ikki “k”, ikkinchi misradagi son bir “k” b-n yozilgan.

Olimning ma’lumotlariga qaraganda, 9 soni ham ikki xil yozilgan: *to‘qquz* va *to‘quz*:

*Zihi javlongohing aftlok uza maydoni adno,
Buraqinga to‘quz gunbad bu
to‘qquz gunbadi hazro.*

Ushbu baytda birinchi son bitta “q”, ikkinchisi tashdid b-n, ya’ni ikki “q” b-n yozilgan.

Darhaqiqat, ushbu son shoir asarlarida ikki xil shaklda uchraydi:

*Mato‘ anda harneki ashe kelib,
To‘quz-to‘quz andin muhayyo kelib.*

Birdan keyingi “2” so‘zi tashdid, ya’ni ikki “k” b-n ham bir “k” b-n ham ishlatilgan. Ikki so‘ziga quyidagi baytni keltirish mumkin:

*Bir la‘lg‘a necha xora otmoq,
Ikki tosh arosida ushatmoq.*

Ikov so‘zi uni bir “k” b-n ishlatilishiga misol bo‘la oladi:

*Haqdin ikov oni istagaylar
Paydovu nihoni istagaylar.*

Ushbu sonlardan *iki* shoir asarlarida ko‘proq uchraydi:

*Bo‘lub o‘n iki ming jazoir tamom,
Munung birla o‘n oltida vassalom.*

8 soni ham g‘azallarda ikki xil – tashdidli va tashdidsiz shaklida uchraydi. Quyidagi baytda shoir bu so‘zning har ikkala shaklidan mahorat b-n foydalanadi:

*Navoiy, o‘n sakiz ming olam ichra
bor esa rasvo,
Tong ermas, chunki bo‘lmish
mahvashining yoshi o‘n sakkiz.*

Misoldan ko‘rinib turibdiki, shoir vazn talabi b-n birinchi misrada bu sonni bitta “k” b-n, ikkinchi misrada tashdid b-n ishlatgan.

Soqol so‘zi nashrlarida ko‘proq bir “q” b-n yozilgan:

*Qarig‘a tavba-yu taqvo kerak va gar bu hiraf,
O‘zini yig‘masa, xushtur saqolig‘a kulmak.*

Mahdixon qayd etgan bu so‘zlardan tashqari shoir asarlarida 30 soni ham ikki xil shaklda uchraydi. Goh bir “t” b-n:

*Bo‘ldilar zoye‘, quyub bu yo‘lda yuz,
To bu dargohg‘a yetishtuk biz o‘tuz.*

Goh iki “t” b-n:

*Chun ul o‘ttuz qushqa bu erdi xayol,
Muncha ko‘rgandin o‘kush ranj-u malol.*

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний*. TAT. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; *Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин*. TAT. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; *Алишер Навоий. Сабъаи сайёр*. TAT. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011.

E.U.

“**GENIAL SHOIR VA MUTAFAKKIR**” – taniqli adabiyotshunos olim Natan Mallayevning ulug‘ shoir tavalludining 525 yilligi munosabati b-n uning hayoti va ijodi haqida yozgan risolasi (1968). Unda N. davri, adabiy muhiti, hayoti va faoliyati, ijodining asosiy yo‘nalishlari, janrlar tarkibi, she‘rlarning mavzu ko‘lami, obrazlar olami, badiiy xususiyatlari muxtasar tarzda yoritilib, “X.” dostonlari, “L.T.”, “M.N.”, “M.Q.”, “M.L.”, “M.A.” kabi yirik asarlari haqida alohida-alohida ma‘lumot beriladi. Shuningdek, shoir asarlarining tarjimalari tarixiga to‘xtalib o‘tiladi. Risolada N. hayoti va faoliyatining muhim sanalari, shoir asarlarining ro‘yxati, u haqda yaratilgan tadqiqotlar, N. nomi b-n ataluvchi joylar nomi ham ilova qilingan.

Risolada muallif N.ning o‘zbek adabiyotida tutgan o‘rni haqida, jumladan, shunday yozadi: “Ko‘p asrlik o‘zbek klassik adabiyoti taraqqiyotida ulug‘ shoir va mutafakkir N.ning ijodiy faoliyati eng yuksak bir cho‘qqi bo‘ldi. U o‘zigacha bo‘lgan o‘zbek adabiyoti takomiliga bir yakun yasadi, uni yangi taraqqiyot pog‘onasiga ko‘tardi va kelajagini belgiladi, o‘zidan keyingi so‘z san’atkorlari ijodida buyuk ustoz sifatida chuqur iz qoldirdi. Shu b-n birga, N. o‘zbek klassik adabiyotini jahon miqyosiga olib chiqdi, o‘zi esa jahon adabiyotining buyuk siymolari qatoridan joy oldi. Uning nomi va merosi Gomer va Firdavsiy, Nizomiy va Rustaveli, Shekspir va Balzak, Pushkin va Tolstoy nomi va merosidek mangudir”.

Ad.: Алишер Навоий. *Хамса*. TAT. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; *Маллаев Н. Гениал шоир ва мутафаккир*. – Т., 1968.

E.O.

GESU (GISU) (f.) – soch, kokil, zulf. O‘rib, ikki tomonga tashlangan uzun soch.

Tasavvufda g‘ayb olami bo‘lmish Haq jamoli va visoliga yetish va U b-n birga bo‘lishni talab qilish yo‘li. Ya‘ni visol orzusi va unga intilish. Talab yo‘li. N. she‘riyatida ham shu kabi ma‘nolarni ifodalab keladi. M-n:

*To tushubmen ul uzor-u ikki gesu hajrig‘a,
Ey quyosh, rahm aylakim, bo‘lmish
bir oy-u ikki yil.*

Ad.: Алишер Навоий. *Фавоийид ул-кибар*. TAT. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; *Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний*. – *Техрон*, 1379 (х.-ш.); *Истилоҳоти сўфиён*. – *Техрон*. 1388 (х.-ш.); *Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü*. – *Istanbul*, 2005; *Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғом*. Жилд 2. – *Душанбе*, 1988; *Фарҳанги забони тоҷики*. Жилд 1. – *М.*, 1969.

E.O.

GETINAMO – jahonni ko‘rsatuvchi jom. Jomi jahonbin (jahonni ko‘ruvchi), Jomi Jamshid, Jomi Jam (Jamshid ismining qisqartirilgan shakli), Jomi getinamo (jahonni ko‘rsatuvchi jom), Jomi getiafro‘z (olamni yorituvchi jom), Jomi Iskandar, oyinai jahonnamo nomlari b-n ham yuritiladi. Rivoyat qilishlaricha, qadimgi Eronning afsonaviy podshohi Jamshid jomi jahonnamo – jahonni ko‘rsatuvchi jom ixtiro qilgan bo‘lib, unda nafaqat hozirgi, balki o‘tmishda yuz bergan va kelajakda sodir bo‘ladigan voqeahodisalar ham aks etar ekan. N. bu haqda shunday yozadi:

*Ki, olamni olg‘onda Jamshidshoh
Kim, ul xusrave erdi hikmatpanoh.*

*Necha yil yig‘ib hikmat ahlin tamom,
Tilisim ettilar sa‘y etib iki jom.*

*Birisin dedi: Jomi Getinamoy,
Birisin dedi: Jomi Ishratfizoy.*

May qadahi va komil inson qalbini ham ilohiy sirlarni o'zida saqlashi jihatidan Jamshid jomiga nisbat beradilar. Jamshid jomidagi may ichgan b-n sira tugamas emish.

Tasavvuf falsafasiga ko'ra, dunyo hirs-u havasi, nafs istak-xohishlari va jismoniy intilishlardan najot topgan ko'ngil shaffof ko'zgduday yaraqlab, Jomi jahonnamo kabi bo'lar va unda hamma narsa aslidagidek aks etar ekan. Shuning u-n ham komil orifning qalbi va Haq mardining botinini Jamshidga nisbat beradilar. "Solik bu "jomi jahonnamo"ga nazar solib, uning sirlaridan ogoh bo'ladi hamda qalbini g'urur va o'zligidan xalos etib, do'st ishq b-n limmo-lim to'ldiradi". Umuman, Jomi jahonnamo ilohiy nur jilvasi va ma'rifat siriga oshno ko'ngil ma'nosida keladi.

Oyinayi jahonnamo aslida oshiq solikning qalbi. Dunyo, nafs, vujud tashvishlaridan qutulgan, ularning borligini unutib, butun fikr-u zikrini yagona Allohga qaratgan insonning qalbi oyinaday pok bo'lib, jumla, olam, kurrayi zaminda yuz berayotgan voqealar unda aks etadi. Bu haqda N. shunday yozadi:

*Xurshedi jahonkushoy sen sen,
Mir'oti jahonnamoy sen sen.
Kim qildi sanga nazarni ravshan,
Ko'rdi yer-u ko'kdagin muayyan.*

farzandi g'am-u hasratida dunyodan o'tgani-yu, Laylining jon taslim qilayotgani ham uning ko'ngil ko'zgisida namoyon bo'ladi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Истилоҳоти сўфиён. – Техрон. 1388 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Мухаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 2. – Душанбе, 1988; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1969.

М.А., Е.О.

GIRSHOSB – peshdodiylar sulolasiga mansub hukmdorlardan biri. U eroniy xalqlarning afsonaviy pahlavonlaridan ham hisoblanadi. Bu nom "Avesto", "Bundahish" va ilk islom davrida yaratilgan adabiy asarlarda uchraydi. G. siymosi Abulmuayyad Balxiyning bizgacha yetib kelmagan "Kitobi Girshosb" asarida o'zining mukammal tajassumini topgan. Asadiy Tusiy bu asar asosida o'zining "Girshosbnoma" dostonini yaratgan. "Shohnoma" va "Girshosbnoma"da tasvirlanishicha, G. – seyistonlik pahlavon va Rustami dostonning bobokaloni. Lekin N. bu fikrlarga qo'shilmaydi. Uning "T.M.A."da yozishicha, G.ning onasi Ya'qub (a.s.)ning o'g'li Ibni Yaminning qizi bo'lib, otasi Zob ibn Tahmosbning qarindoshi edi. Ko'plab tarixiy kitoblarning Rustami dostonning uning naslidan deyishlari haqiqatdan yiroq. Chunki Rustamning otasi Zol uning sarkardasi edi. Uningcha, "Tarixi guzida" va boshqa bir qancha tarixchilarning G.ni Manuchehrning nabirasiga chiqarishlari ham noto'g'ri. Rustamni esa Som binni Narimon binni Atrub binni Obting'a eltib bog'lashlari ham xato. G. hukmronligi davrida Afrosiyob yana Eronga qo'shin tortib kelib, ikki o'rtada qattiq jang bo'ladi va G. unda halok bo'ladi. Zoli Zar Zobulistondan lashkar tortib kelib, Afrosiyobni Erondan haydab chiqaradi. G.ning qancha muddat saltanat qilgani ham bahsli: "Nizom ut-tavorix" va Banokatiy tarixida 20 yil deb ma'lumot berilsa, "Guzida" b-n "Muntaxab"da 6 yil, ba'zi manbalarda esa 5 yil deyiladi.

G. "S.I."da ham qadimgi Eron shohlari qatorida tilga olinadi:

*Chu olam tih bo'ldi Tahmsobdin,
Zamon zeb-u far topti Garshosbdin.*

*Falak tavsantin garchi rom ayladi,
Chu vaqt o'ldi, ul ham xirom ayladi.*

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

Е.О.

GOZURGOH – Hirotidagi mozor va ziyoratgoh. Shaharning shimoliy tomonidagi tog‘da joylashgan. Xoja Abdulloh Ansoriy qabri boshida bunyod etilgani u-n Ansoriya ostonasi ham deb ataladi, Ziyoratgohga Shoxrux Mirzo tomonidan 1425–1427-yy.da asos solingan. Uning o‘rtasidan Husayn Boyqaro qazdirgan ariq o‘tgan. Xondamirning “Xulosat ul-axbor”da yozishicha, nafaqat Xurosonda, balki olamning, obod manzillarida ham bunday havosi jonbaxsh, suvi mazalik joy topilmaydi.

N.ning “Xam.M.” manoqibida o‘qiymiz: “Podshoh ul yilki, Xuroson taxtin olg‘ondakim, “Jahonoro” bog‘i tarhin soldilar. Bir panjshanba kuni ul hazrat xizmatlarida Gozurgohdin Dasht yuzi birla Xiyobon sari boriladur erdi”.

N. davrida G. yanada obod bo‘lgan. Ma‘lumki, Husayn Boyqaro va N.ning Xoja Abdulloh Ansoriyga ixloslari baland bo‘lgan. Xondamir “M.A.”da Husayn Boyqaroning “Agar men davlat ishlaridan voz kechadigan bo‘lsam, Shayx Najmiddin Kubro mozorida turaman yoki Xoja Abdulloh Ansoriy ostonasini supuruvchi bo‘laman” degan so‘zlarini keltirgan. N.ning bu zotga bo‘lgan hurmat va ixlosi esa uning “N.M.” asarida bitilgan so‘zlardan ko‘rinib turadi. Hayotining oxirigi yilida N. umrining qolgan qismini Gozurgohni obod qilishga sarflashga ahd qilgan va bunga Sulton Husayn Boyqarodan maxsus vakolat olgan (Saraxs, 1499-yil). Keyin Hirotga kelib, Gozurgohda katta xayr-ehson o‘tkazgan. Xondamirning yozishicha, 75 ta qo‘y, 20 ta ot so‘yilgan, 30 botmon qand tayyorlangan, shundan so‘ng, ko‘pchilikning fотиhasini olib, bu yerda qurilish va obodonchilik ishlarini boshlagan. U mozorning sharq tarafida xonaqoh qurdirgan. O‘sha paytlarda, xususan, 1499-y.da N. o‘z vaqtining katta qismini Gozurgohda o‘tkazgan. Bu haqda “Makorim ul-axloq”da shunday ma‘lumot beriladi: “O‘sha yili ulug‘ amir ko‘p vaqt Gozurgohda bo‘lardi. Ansoriya ostonasining kun chiqish tarafiga xonaqoh bino qildi, imkoni boricha ul ulug‘ zot mozorining obodonchiligiga urinardi”. Buyuk shoir va davlat arbobining sa‘y-harakatlari tufayli ushbu mozor va ziyoratgoh yanada

ko‘proq fayz kasb etgan. Bu yerda ziyoratchilar u-n qulay sharoitlar yaratilgan va G. Hirotning eng obod joylaridan biriga aylangan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Фиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 1967; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. – Т., 1969.

Q.E.

“GUZIDA” (“Saylanma”) – Hamdulloh bin Abubakr bin Ahmad bin Nasr Mustavfiy Qazviniyning (1280–1349/50) eng qadimgi davrdan 1329/30-y.gacha bo‘lgan voqealarni umumiy tarzda qamrab olgan tarixiy asari. “Tarixi guzida” (“Saylanma tarix”) deb ham yuritiladi. U vazir Rashiddin Fazlullohning “Jome’ ut-tavorix” (“Tarixlar to‘plami”) (1300–1311) asaridagi ma‘lumotlar asosida yozilgan bo‘lib, uning o‘g‘li va o‘rinbosari Xoja G‘iyosiddin Muhammadga bag‘ishlangan. Asar muqaddima, 6 bob (har bir bob yana fasllarga bo‘linadi) va xotimadan iborat. “G.” Movarounnahr va Eronning siyosiy va madaniy tarixini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. “Jome’ ut-tavorix” asosida yozilgan bo‘lishiga qaramay, unda muallif arab va fors tillaridagi ishonchli manbalardan olgan ko‘plab diqqatga sazovor ma‘lumotlar uchraydi. Asarning 5–6-boblari o‘sha davr ilm-u adab ahli va Qazvin geografiyasiga oid qimmatli ma‘lumotlarni o‘z ichiga oladi. U o‘z davrida yaratilgan boshqa tarixiy asarlardan sodda uslub va tushunarli tilda yozilgani b-n alohida ajralib turadi. “G.” dunyoning ko‘plab tillariga tarjima qilingan. Eronda uning ilmiy-tanqidiy matni yaratilgan. N. o‘zining tarixiy asarlari, xususan, “T.M.A.”ni yozishda undan keng foydalangan. Ba‘zan u b-n bahsga kirishadi. Jumladan, ashkoniylar sulolasi hukmdorlarini 15 nafar deb ko‘rsatgan shoir “G.” muallifining ularni uch guruhga bo‘lib, 20

ta deb ko'rsatganiga va ularning hukmronlik yillarini ham har xil belgilaganiga qo'shilmaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Дурдонаҳои наср. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

Е.О.

GUL – Sharq adabiyotining yorqin va keng iste'molda bo'lgan obrazlaridan biri bo'lib, bu o'zakdan hosil qilingan “gulzor, gulshan, guliston”, “gulro'y, gul'uzor, gulyuz”, “gulgun, gulrang, gulnor, gulira'no”, “gulgasht, gulbong, gulfishon, gulob, gul bargi, gul mavsumi, gulbahor” kabi ko'plab so'zlar N. ijodida yetakchilik qiladi. Bu timsol va tushunchalar o'zida ko'pincha ramziy mazmunni mujassam etadi. Irfoniy adabiyotda gul – ilohiy go'zallik, u Muhammad (s.a.v.) siymosiga ham ishora qiladi. Shu sababdan “vardi Muhammadiy” yoki “guli Muhammadiy” iboralari tez-tez uchraydi. Boshqa tarafdin esa, sarv vahdat (yagonalik, birlik)ni, gul esa kasrat (ko'plik)ni tamsil etgani u-n “sarvi gul” mazmunidagi so'z birikmalarida kasrat ortiga yashirilgan vahdatni anglash lozim bo'ladi.

*Butmadi gulshan tavofi birla bag'rim yorasi,
Bermadi o'tumg'a taskin sarv-u gul nazzorasi.*

Yorning raso, benuqson qaddini yodga soluvchi sarv daraxti, mahbubaning gulrang yuzini eslatuvchi gul oshiqqa tasalli bergandek tuyuladi.

*Bir zamone sarv-u bir dam gulga ko'p qildim nazar,
Bo'lmadi ul sarvi gulrux furqatining chorasi.*

Bir sarvga, bir gulga qayta-qayta qarasam-da, bu gulruh sarvqaddan ayrilig'imning mashaqqatlariga chora bo'la olmagan edi. Bu o'rinda “bir zamon”, “bir nafas” Haqning fayzidan iborat bo'lgan rahmoniy nafasni bildiradi.

*Sarv-u gul maftuni bo'lmokim, nigor-u zeb uchun,
Sindurub har dam uzar oni falak makkorasi.*

Chinakam oshiqlik maqomini ko'zlagan, niyati xolis, Allohning rizoligini ko'zlagan, Muhammad (s.a.v.)ning shafotlaridan umidvor solik zeb-ziynat, ko'z-ko'zlash, munofqlik, o'tkinchi chiroy u-n maftun-u shaydolik qilar ekan, makkor falak bunday kimsani har damda halokatga uchratadi, riyodan yaralgan muhabbat jomini, ya'ni ko'ngulni sindirib, sarv-u gulning barglari kabi yaproq shaklidagi yurakni uzib otadi. Baytda ana shunday mazmunlardan baxs yuritilgan.

Umuman, gul obrazi Alloh, Muhammad (s.a.v.), yor, kamolot sohibi, diydor timsoli sifatida ulug' shoir dunyoqarashining muhim jihatlari anglashimizga yordam beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Ислом энциклопедияси. – Истанбул, 1999; Нажмиддин Шаҳинлар. Қора ва яшил: Қуръонда ранг символизми. – Истанбул, 1999.

М.Х.

“**GULI VA NAVOIY**” – Oybek qalamiga mansub doston 1968-y.da adib vafotidan uch oy oldin tugallangan. Adabiyotshunos N.Karimovning ta'kidlashicha: “U o'z romanini tarix hujjatlari va zamondoshlar xotiralariga asoslangan holda yozgani uchun Navoiy hayotining bu noma'lum va qorong'i sahifasiga nazar tashlashni munosib topmagan. Tarixiy manbalarda esa ulug' shoirning shaxsiy hayoti, sevgisi tarixi xususida biror ma'lumot berilmagan. Ana shu tufayli Oybek so'nggi kunlariga qadar o'zini kitobxon oldida qarzdor deb his qiladi. So'nggi yillari yaqinlashgan sari shu masala borasida o'z so'zini qoldirib ketishga oshiqadi”. Doston o'zbek xalq afsonasi sifatida, masnaviy yo'lida yozilgan bo'lib, 872 misradan iborat.

Asar ilk marta 1968-y. 25-sentyabrda adibning umr yo'ldoshi Zarifaxonimning izohi b-n gazetada bosilgan. Shu yilning o'zida “Fan” nashriyoti tomonidan kitob holida ham nashr etilgan.

Doston N. b-n oddiy bog'bon qizi Guli o'rtasida tug'ilgan go'zal, samimiy muhabbat haqida. Oybek qalamida N. sevgisi shunday jozibador

tasvirlanadiki, bu sevgi shoirning, nafaqat Guliga bo‘lgan muhabbatidan, balki el-u ulus, yurt va Vatan, so‘z va ma‘rifatga bo‘lgan mehridan yanada to‘yinadi, yuksaladi. Afsuski, “G.N.” dostonida ham “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” dostonlarida bo‘lganidek sevishtan qalblar birga bo‘l olmaydilar. Ovgga ketayotgan Husayn Boyqaro tasodifan daricha oldida turgan Gulini ko‘rib sevib qoladi. Podshohning xohishi oldida bog‘bon ham uning qizi ham chorasiz ekani ni anglagan N. bunday vaziyatda noiloj qoladi. Hech narsadan xabari yo‘q Boyqaro Gulini haramiga keltiradi. Guli o‘z sevgisiga sodiq qolishi u-n zahar ichadi va halok bo‘ladi. N. bir paytlar “L.M.” sevgi tarixini yig‘lay-yig‘lay tugatganidek, Mavlono Oybek ham “G.N.” dostonini ko‘zda yoshlar b-n oxirlatgan bo‘lsa, ne ajab:

*Gul yuziga qo‘ndi tabassum,
Yumdi ko‘zin, quchmishdi o‘lim.
Navoiy qon yig‘lar edi jim,
Oqdi yoshlar, oqdi betinim...*

Ad.: Oybek. Gul va Navoiy. Doston. – T., 1976; Karimov H. XX asr adabiyat manzaralari. – T., 2008.

E.O., B.R., S.O‘.

GULANDOM – “F.Sh.” dostonida tasvirlangan Mehinbonu saroyidagi o‘n kanizakdan biri. Ularning nafaqat ismi, jismi ham go‘zal: “Bari ham sarvqomat, ham dilorom”. Buning ustiga, ularning har biri bir sohada tengsiz: biri she‘r, biri musiqa, biri tarix, biri hisob, biri mantiq (logika), biri nujum (astronomiya), biri balog‘at (adabiyot nazariyasi), biri hikmat (falsafa), biri haqoyiq (mavjudot haqiqatlari haqidagi fan), biri muammo yechishda o‘z davrining eng oldi bo‘lgan: bu fanlarning yuzlab ustasidan bularning bittasi mohirroq edi:

*Bu fanlarda bular bir-birdin ahsan,
Yuz, ul fanliq aro har qaysi yakfan.*

Lekin shoir ularning qaysi biri qaysi sohada mohirligini aniq qilib ko‘rsatmagan – biri u, biri

bu hunarda mumtoz deb umumiy yo‘sinda ta‘kidlab o‘tadi. Nomlar va hunarlar ketma-ketligi bo‘yicha G. “hay‘at ruqumig‘a qalamkash” bo‘lib chiqadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

E.O., M.M.

GULGUN – ot nomi. N. asarlarida otlar b-n bog‘liq epizodlar ko‘plab uchraydi. Biz ularda Shabdez, Sarius-sayr, Ashhab singari otlar tilga olingani va ta‘rif etilganini ko‘ramiz. G. ham shulardan biri. “S.S.” dostonidagi to‘rtinchi hikoyat voqealarida o‘ziga xos o‘rin tutadi. Mas‘udning ta‘rif va tavsifini eshitgan shoh Jo‘na yashirincha, o‘zini tanitmay, oddiy bir musofir sifatida Mas‘udning shahriga keladi. Mas‘ud necha kunlar uni mehmon qilib, misli ko‘rilmagan saxovat va insoniylik ko‘rsatadi, jumladan, unga bir ot tortiq qiladi, bu G. edi. Jo‘naning nazarida Mas‘udning barcha qilgan mehmonnavozliklari bir, bu ot bir edi. Chindan ham asarda G.ga berilgan ta‘rif uning nodir mavjudot ekanligidan dalolat beradi:

*Olibon keldi barq raftori,
Sayr aro barqdin namudori.*

*Gomi “Shabdez”din kelib afzun,
Rangi gulgun-u oti ham Gulgun.*

*Bir parivash hayuni dev najod,
Balki dev-u pari bila hamzod...*

Bir muncha vaqtdan so‘ng Jo‘na qaytishni ixtiyor qiladi va Mas‘udga mehmonnavozligi u-n minnatdorchilik bildirib, yo‘lga otlanadi. Shoh to Dehligacha G.ni minib keladi:

*Bo‘ldi Gulgun uza jahonpaymo,
Ursa mahmiz osmonpaymo...*

*Shah chu Gulgunni qildi dasht xirom,
Tutti Dehlida ul kun-o‘q orom.*

N. hikoyatda G.ning badiiy sifatini yana bir karra oshiradi. Yuqorida aytilganidek, Jo'na Mas'ud huzurida mehmon bo'lar ekan, unga o'zini tanitmagan edi. Keyinchalik Mas'ud boshiga tushgan kulfatlar tufayli Jo'na saroyiga kelib qolganida, u yerda mehmonga o'zi sovg'a qilgan ot – G.ni ko'radi:

*Bog' aro chunki kirdi ul mahzun,
Axtachi ilgida edi Gulgun.*

*Chun nazar qildi dasht paymog'a,
Ko'zi ul lahza tushti tamg'og'a.*

*Angladikim, erur hamul markab,
Soldi hayrat hazin ichiga taab.*

Shu tariqa G. bu o'rinda o'ziga xos ramz, belgi vazifasini bajaradi.

Ad.: Алишер Навоий. Саъъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011.

A.A.

“**GULISTON**” – Sa'diy Sheroziyning axloqiy-didaktik asari. N. bolalikda sevib o'qib-o'rgangan darslik kitobi. Fors-tojik mumtoz nasri-ning yetuk namunasi bo'lgan mazkur asar 1258-y.da Sherozda yozilgan. U 8 bob, 182 ta hikoyatdan iborat bo'lib, tarkibiy tuzilishi quyidagicha: debocha; 1-bob – podshohlar siyrati zikrida; 2-bob – darveshlar axloqi zikrida; 3-bob – qanoat fazilati zikrida; 4-bob – sukut saqlashning foydalari zikrida; 5-bob – ishq va yoshlik zikrida; 6-bob – qarilik va zaiflik zikrida; 7-bob – tarbiyat ta'siri zikrida; 8-bob – suhbat odobi zikrida.

Bir umr xalq ichida yashagani, hayotning butun achchiq-chuchugini totgani u-n ham Sa'diy asarlari boshqa Sharq shoirlarinikidan hayratlanarli darajada hayotiyli b-n alohida ajralib turadi. Uni Sharq adabiyotshunoslari vuqu'go'y, ya'ni hayotni bor bo'yicha tasvirlaydigan adib, deyishadi. “Bo'ston” va “G.” hayotiy hikoyatlardan tashkil topgani, donishmand shoirning bu hikoyatlar so'nggida qissadan hissa tarzida kel-

tirgan she'rlari real turmushdan chiqarilgan xulosalar ekanligi b-n ham jahon ilm-u adab ahlini birday o'ziga tortib kelmoqda.

“G.”ga ergashib ko'plab asarlar yozilgan, lekin ulardan faqat 3 tasi: Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston”i, Majiddin Xavofiyning “Xoriston”i, Habib Qooniyning “Parishon”i shuhrat qozongan.

“G.” qadimdan o'zbek xalqi orasida ham mashhur bo'lib, madrasalarda asosiy darsliklardan biri sifatida o'qitilib kelgan. N. “L.T.” dostonining “Bu kitob nazmida o'z munosabatining tarqibi” nomli bobda “Yodima mundoq kelur”, deya bolalik xotiralariga asoslanib, hasbi hol xarakterida ilk savod olish jarayonlarini tasvirlaydi. Unda o'zi kabi bolalarning savod chiqarishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan kitoblardan Sa'diyning “G.” va “Bo'ston” kabi mashhur asarlarini talmeh san'atining ochiq va murakkab turlari vositasida yodga olgan:

*Istabon tashxisi xotir ustod,
Nazm o'quturkim, ravon bo'lsun savod.*

*Nasrdin ba'zi o'qur ham doston,
Bu “Guliston” yanglig'-u ul “Bo'ston”.*

“N.M.”da esa Sa'diy haqida yozar ekan, “Shayxning ash'ori devoni va “Bo'ston” masnaviysi” va “Guliston” kitobi va soyir kutubi va rasoyili... mashhurdurki, andin biror nima irod qilg'ay”. N.ning “M.Q.”, Xojaning “Gulzor”, Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” singari asarlari bevosita “G.” ta'sirida yaratilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ум-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Саъдий Шерозий. Гулистон. – Душанбе, 1988; Саъдий Шерозий. Гулистон. – Т., 1968; 1993; 2012; Уч булбул гулшани. – Т., 1988; “Гулистон” // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Д., 1988; Шомухамедов Ш. Саъдий Шерозий. –

T., 1964; Саломов Ф. *Таржима назариясига кириш.* – Т., 1978; Комилов Н. *Ҳикматлар хазинаси // Саъдий Шерозий. Гулистон.* – Т., 1993; Очилов Э. *Ҳаёт муаллими // Саъдий Шерозий. Маърифат ёғдуси.* – Т., 2015; Алишер Навоий. *Лисон ут-тайр (насрий баёни билан). Сўзбоши муаллифи, изоҳ ва лугатлар тузувчиси Раҳмонов В.* – Т., 1991; Раджабова Б. *Ўзум сори боқма, сўзум сори боқ.* – Т., 2015.
Е.О., В.Р.

GULOB – atirgul suvi, atirgul bargini qaynatib, bug‘latib olinadigan xushbo‘y suv. Bu xushbo‘y suv maxsus gulobxona (uy)larda tayyorlangan va saqlangan. N. she‘rlari va dostonlari matnida gulob so‘zi uchraydi. Shopur Salosil qo‘rg‘onida hushsiz yotgan Farhodning yuziga G. sepib, o‘ziga keltiradi va Shirindan keltirilgan “maktubu maqsuda”ni qo‘liga beradi:

*Ki, ul yanglig‘ gulob urg‘och yuziga,
Ochib bedil ko‘zin, keldi o‘ziga.*

*Chu ul ko‘rdi muni, bu ko‘rdi oni,
Ikkovlon tortibon muhlik navoni.*

N. g‘azallarida ham G.ni o‘rni b-n qo‘llagan.

Ad.: Алишер Навоий. *Фарҳод ва Ширин.* ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

М.А.

“GUL‘UZORIM” – Hoji Abdulaziz Abdurusulovning N.ning “Bir paripaykar g‘ami oshuftahol etmish meni” misrasi b-n boshlanadigan g‘azaliga bitilgan muxammasga bastalagan kuyi. Har banddan keyin “Ey gul‘uzorim, voo-yey, rahm ayla nigorim” naqaroti takrorlanib kelgani u-n shu nom b-n atalgan. “G.” “Eshvoy” nomli cholg‘u kuyi va “Shashmaqom”dagi “Rost” maqomining “Savti Ushshoq” sho‘basi asosida yaratilgan bo‘lib, 3/4 o‘lchovli harakatchan taronalar usulida ijro etiladi. Bastakor “Turk avji” kuyidan mohirona foydalangan. “G.”ning daromadi “Uzoll” sho‘basi b-n boshlanib, “Dunasn”dan

keyin keladigan avj qismida esa “Turk avji”dan ijodiy foydalanilgan. U farovard b-n nihoyasiga yetadi. O‘zbekiston, Tojikiston va boshqa xalqlar o‘rtasida keng tarqalgan. “G.”ni O.Imomxo‘jayev, O.Alimaxsumovlar mahorat b-n ta’sirchan shaklda ijro etishgan. “G.” cholg‘u kuyi sifatida ham ijro etiladi.

Ad.: Алишер Навоий. *Бадоеъ ул-васат.* ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; ЎЗМЭ. 3-жилд. – Т., 2002; *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1.* – Душанбе, 1988.

Е.О.

“GULSHANI ROZ” – Mahmud Shabustariyning nomini dunyoga tanitgan mashhur asari. Tasavvuf ta’limotining eng asosiy masalalari va muhim tushuncha-istilohlarini nazmiy talqin qilgan bu asar nafaqat so‘fiylar va oriflar, balki ma’rifat asrori b-n qiziqqan barcha toifani birday o‘ziga jalb etib kelgan. U 1317-y. hazaji musaddasi maqsur (mahzuf) vaznida yaratilgan bo‘lib, mingdan ortiq baytni o‘z ichiga oladi. Asarning yozilish tarixi nihoyatda qiziq: xurosonlik shayx-shoir Amir Husayn Hiraviyning o‘z davri aql sohiblarini qiynagan savollar haqidagi she‘riy nomasini elchi Mahmud Shabustariy ishtirokchisi bo‘lgan davraga kelib o‘qib beradi. Mahmudning ustozini bo‘lgan Aminiddin Tabriziy bu savollarga javob berishni unga topshiradi. Mahmud avvaliga nasriy asarlarida ayni masalalarga javob berib o‘tganini bahona qilib, javob qaytarishni xohlamaydi, lekin elchi bu gal nazmiy javob talab qiladi. Shundan keyin u darhol badiha tarzida barcha savollarga javob qaytarib, elchi b-n birga Hiraviyga jo‘natib yuboradi. Oradan bir muddat o‘tgach, elchi bu masalalarni kengroq bayon etishni so‘raydi va Mahmud bir necha soat ichida “Gulshani roz” masnaviysini yozib tugatadi.

N. temuriyzodalardan Abulqosim Boburning ham tasavvufga oid asarlardan Faxriddin Iroqiyning “Lama‘ot”i b-n Mahmud Shabustariyning “G.R.”iga muhabbati ayrichaligi haqida “M.N.”da ma’lumot beradi.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис*. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Шайх Маҳмуд Шабустарий. *Гулишани роз*. – Техрон, 1382 (х.-ш.); Шайх Маҳмуд Шабустарий. – Т., 2013; Исмаилов Ш. *Философия Маҳмуда Шабустари*. – Баку, 1976; Муҳаммадризо Барзгар Холиқий. *Муқаддимае бар “Гулишани роз” // Шайх Маҳмуд Шабустарий*. Гулишани роз. – Техрон, 1382 (х.-ш.); Камолиддин Хусайн Гозургоҳий. *Мажолис ул-ушишоқ*. – Техрон, 1376 (х.-ш.); Ризоқулихон Ҳидоят. *Тазкираи “Риёз ул-орифин”*. – Техрон, 1388 (х.-ш.); Маҳмуди Шабустарий // *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик*. Жилд 2. – Душанбе, 1989; Гулишани роз // *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик*. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Латипов Ҳ. *Маҳмуд Шабустарий ва унинг “Гулишани роз” асари // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2011, № 4.*

Е.О.

GULSHAHRIY VA NAVOIY – Fariddin Attorning “Mantiq ut-tayr”iga javob yozgan shoir. Gulshahriyning asari turkiy tilda yaratilgan. Ma’lumki, “Mantiq ut-tayr” asari turkiylar o’rtasida keng yoyilgan edi. Bir qator turkiyzabon shoirlar asarni bevosita turkiy tilga tarjima etib, ba’zilari unga javob yozgan, yana boshqalar esa undagi g’oya va syujetdan foydalanishganlar. Mazkur doston mavzusida yaratilgan asarlar orasida N.ning “L.T.” dostoni alohida o’ringa ega. N.ning mazkur asari Gulshahriyning “Mantiq ut-tayr” asaridan keyin bitilgan. Avvalo, har ikki dostonning bir-biriga yaqinlik jihatlari mavzu xarakteri b-n bog’lanadi. Ayni paytda bir katta mavzu ustida bahs etgan bu ikki asarni boshqa qator jihatlarda bir-biriga yaqinlashtirib turadi.

“Mantiq ut-tayr” mavzusi Sharq falsafasida keng tarqalgan “vahdati vujud” nazariyasini ifodalaydi. Chunonchi, Gulshahriy o’z dostonida ilohiy ishq tasviriga to’xtab yozadi:

*Oshiq uldurki, olamdan kusa,
Ko’nglini har yor zulfundin osa.*

*G’am-u alamdin kusub yora ira,
Tark eta yori va jabbora ira.*

N. ham o’z dostonida ishq-muhabbat to’g’risida shunga o’xshash mulohaza yuritadi:

*Kimki oshiqdur – anga jondin ne bok,
Kufr olib bermak imondin ne bok.*

*Gar kerak oshiqqa o’z jononidin,
Sahl erur kechmak jahon-u jonidin,*

*Jon erur oshiq yo’lida saddi roh,
O’ylakim bo’lg’ay birov yo’linda choh.*

*Fard erur oshiq tan-u jondin dog’i,
Aql-u hush-u kufr-u imondin dog’i.*

Shu masala munosabati b-n keltirilgan “Shayx San’on” hikoyasi har ikki dostonida bir-biriga bir muncha yaqindir. Dostonga asos bo’lgan g’oya b-n bog’liq holda o’rtaga tashlangan boshqa axloqiy-didaktik masalalar ikkala asarda mushtaraklik kasb etadi. Gulshahriy va N.da ham o’rinsiz gapirmaslik, mol-mulk to’plashga moyil bo’lmashlik, shuhratga rag’bat ko’rsatmaslik, nafsni tiyish, tamadan chekinish kabi hayotiy masalalar o’z aksini topgan va ular o’sha masalalardan kelib chiqadigan g’oyalar b-n san’atkorona uyg’unlashtirilgandir.

Bundan tashqari bu ikki shoirni yaqinlashtiruvchi boshqa muhim xususiyatlar ham ko’zga tashlanadi. Davrning muhim muammolari to’g’risida bahs etish, mavjud vaziyatni to’g’ri aks ettirish muhim tadqiqot obyekti bo’lgan masalalardir. Mazmunga uyg’un xarakter yaratish b-n uni o’z davri odamlariga yaqinlashtirishga harakat qilish masnaviyalar u-n xos xususiyatidir. Gulshahriyning asarida yo’lga chiqishga hozirlik ko’rayotgan Hudhudga murojaat qilib aytilgan so’zlarda shoirning diniy-e’tiqodiy qarashlarining sharhi b-n bir qatorda uning zamondoshlarini qiziqtirib kelayotgan boshqa masalalar ham aks etadi. Shoirning fikr-mulohazalaridan kelib chiqib, davrning ahvol-ruhiyasi,

falsafiy qarashlari haqida tasavvur hosil qilish mumkin bo‘ladi. U zamon ahlining johilligidan so‘z ochadi, layoqatsiz shayxlarni tilga oladi. To‘g‘ri, shoir ko‘p vaqt bunday masalalardan uzoqroqda turadi, shikoyat b-n kifoyalanadi. Lekin bu shikoyatlarda ham bir umumlashma, davrga, zamonasidagi haqsizliklarga jiddiy e‘tiroz bilinib turadi. Dostonda ilm, to‘g‘rilik, halollik, adolat kabi jamiyat u-n ahamiyatli bo‘lgan masalalar haqida mulohaza yuritadi. Ba‘zan rahnamolik ramzi sifatida gavdalangan Hudhudning tili b-n, ba‘zan lirik chekinishlarda ilmning ahamiyati, davlatning iqtisodiy va madaniy ravnaqida adolatning roli va o‘rni haqida bahs etadi:

*Podshoha adl uchun rahbar o‘la.
Mulkatin tuprog‘i gavhar o‘la.*

Boshqa bir yerda:

*Hudhud aytur adl sarlashkar durur,
Dina pushtu davlati yovar durur.*

*Zulm muncha mulkati veranqila,
Kim geru adl ani obodan qila.*

Ayni masalalar N.da ham o‘z badiiy ifodasini topgan. Xususan, zamondoshlarini qiziqtiradigan masalalarga yechim izlab, ularni lo‘nda ifodalashga vosita bo‘ladigan rivoyatlarga murojaat qiladi. Natijada, davrning ijtimoiy-siyosiy vaziyatini aks ettiruvchi ajoyib romantik lavhadan yaratilib, ular asar to‘qimasi b-n qo‘shilib, bir butunlikni tashkil etadi. Asarning muqaddimasi-dayoq ulug‘ shoir ramziy bir shaklda yer yuzasida mubohasa etayotgan qushlar siymosida o‘zi yashayotgan jamiyat a‘zolarining yuksak o‘rin egallashga bo‘lgan intilishlarini ifoda etadi. U jamiyat a‘zolarining o‘z munosib o‘rinlarini topa bilmaganliklarini butun ijtimoiy noroziliklarning ilk sababi sifatida ko‘rsatadi:

*Chun hunarvar uzra chiqti behunar,
Tozdin qoldi quyiroq tojvar.*

*Xayli ashrof ettilar zohir nizo‘,
Qilmadi ul so‘zga arzol istimo‘.*

*Tushti qushlar ichra g‘avg‘o har taraf,
Mojaro birla muhoko har taraf.*

*Bir-biridin o‘tmadi ul mojaro,
Har dam oshti mojaro ul xayl aro.*

Gulshahriyning “Mantiq ut-tayr” asarida ko‘pincha din namoyandalarning vaziyati, turli xitoblari, shayx va shu kabi ruhoniylarning raftori muhokama etilsa, N.da jamiyatning hamma tabaqa va a‘zolariga tegishli bo‘lgan axloqiy nasihatlar, ijtimoiy-siyosiy jihatdan ahamiyatga molik bo‘lgan masalalar asos qilib olinadi. Shoirning tamadan qochish, nafs ko‘yiga tushmaslik, o‘rinsiz zeb-u ziynatdan o‘zni yiroq tutish haqidagi mulohazalari Gulshahriy qarashlari b-n yaqinlashib ketsa-da, N. mehnat va sabrga chaqirish, himmat yo‘lini tutish haqidagi fikrlari b-n chandon ilgari lab ketadi. N. o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy vaziyati manzarasini berish, o‘quvchida zamondoshlari haqida tasavvur hosil etish borasidagi faoliyati b-n Gulshahriyga yaqinlashsa, asosan masalani keng va chuqur ishlashi, ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga molik muammolarga alohida diqqat-e‘tibor b-n yondashuvi, jamiyat hayotidagi illatlarga isloh yo‘li orqali barham berish haqidagi qarashlariga ko‘ra mutaraqiy mavqeda turadi. Dostonda shoirning mehnat va hunarning ahamiyati haqidagi qarashlari quyidagicha:

*Gavhar o‘ldi himmat-u odam sadaf,
Bu sadafqa ul guhardindur sharaf.*

*Himmat o‘lsa masnad-u joh o‘lmasun,
Mulku mol onchaki dilxoh o‘lmasun.*

*Kimki yo‘qdur naqdidin piroyasi,
Bilki himmat basdurur sarmoyasi.*

*Kimsaga hech ishtha gar yetmas ilik,
Pok yo‘q gar himmati bo‘lsa biyik.*

Bularning hammasi N.ning an'anaviy mavzuda yozgan mazkur asarida originallik yo'lini tutganligi va o'z g'oyalarini badiiy ifoda etishda takrorlanmas mahorat ko'rsata olganligiga dalildir. Zotan, "L.T." da ilgari surilgan axloqiy-falsafiy masalalarining davr hayotida katta ahamiyat kasb etishi, shoir orzularining go'zal ifodalanishi jihatidan o'zidan bir asr ilgari yaratilgan Gulshahriy asaridagina emas, balki bu mavzu asosida yaratilgan boshqa dostonlardan ham farqlanib turadi.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Левенд О.С.. Гулшахрий. Мантиқ ут-тайр. – Анқара, 1967.; Арасли Ҳ. Гулшахрий ва Навоий // Адабий мерос. – Т., 1980. №3(15).

S.O'.

GUSTAHAM – "S.I." dostonida xiroj to'lashdan bosh tortgan Iskandarga qarshi kurashga o'tlangan Doroning o'ziga qaram mamlakatlariga yuborgan da'vatiga ko'ra Qutayf, Bahrayn va Bog'doddan yordamga qo'shin boshlab kelgan sarkardaning nomi.

Ad.: Алишер Навоий. СаДДи Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

A.A.

GUSHTOSP – ahamoniylar sulolasiga mansub tarixiy shaxs. Sharq tarixnavisligi an'anasida bu sulola kayoniylar deb yuritiladi. N. ham "T.M.A." asarida G.ni qadimgi Eronning kayoniylar sulolasiga mansub hukmdor sifatida zikr etadi.

Eroniynasab xalqlar adabiyotining qahramonlaridan biri. "Avesto", "Gushtospnoma", "Yodgori Zariron", "Shohnoma" asarlari shular jumlasidandir. "Avesto" va forsiy adabiyotning qadimiy namunalarida Vishtosp shaklida uchraydi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилди. 1. – Душанбе, 1988.

S.O'.

H

“HABIB US-SIYAR” – mashhur tarixchi Xondamir qalamiga mansub asar. 1521–1524-yy.da yozilgan. To‘liq nomi “Habib us-siyar fi axbor afrod al bashar”. Umumiy tarix yo‘nalishidagi asar bo‘lib, eng qadimgi davrlardan to XVI asrning birinchi choragiga qadar Xuroson, Iroq, Movarounnahr va Shimoliy Hindistonda yuz bergan voqealarni qamrab oladi. Uch jild-dan iborat ushbu manbaning birinchi jildida o‘rta asr tarixnavislik an‘anasiga muvofiq avvali ofarinish va payg‘ambarlar, Ajam shohlari, Muhammad (s.a.v) va xulofoyi roshidin haqida hikoya qilinadi. Asarning ikkinchi jildida arab xalifaligi tarixi yoritilgan. Ushbu jildda XIII asr o‘rtalarigacha hukmronlik qilgan sulolalar tarixi ham bayon etilgan. Uchinchi jildning asosiy qismida Chingiziylar va Temuriylar, ular hukmdorlik qilgan davr haqida ma‘lumot beriladi. Bundan tashqari shoh Ismoil va Misrdagi mamluklar sulolasi tarixiga oid ma‘lumotlar ham mavjud.

Xondamirning ushbu asari Sharq tarixnavisligining yorqin namunasi bo‘lishi b-n bir qatorda N. hayoti va faoliyatini o‘rganishda ham katta ahamiyat kasb etadi. Yoshlik paytida N.ning homiyli va g‘amxo‘rligidan bahra olgan va tarixchi olim sifatida shakllangan Xondamir buyuk shoir va mutafakkir haqida alohida mehr va muhabbat b-n hikoya qiladi. Asarda N.ning Samarqanddan Husayn Boyqaro huzuriga kelishi, davlat arbobi sifatidagi faoliyatining boshlanishi, jumladan, Hirot shahrida yuz bergan xalq isyoni vaqtida poytaxtga jo‘natilgani, g‘alayonni tinchitish maqsadida ko‘rgan tadbirlari, Husayn Boyqaro b-n Yodgor mirzo o‘rtasidagi toj-taxt u-n kurashda va Yodgor mirzoning qo‘lga olini-

shidagi shaxsiy ishtiroki, uning muhrdor, so‘ng-ra esa devon amiri etib tayinlanishi va boshqa voqealar to‘g‘risida batafsil ma‘lumotlar berilgan. “H.S.”da N.ning harbiy-siyosiy sohadagi faoliyati ham keng yoritilgan, jumladan, Husayn Boyqaroning Balxga, Qunduz va Hisorga qilgan yurishlarida qatnashgani, Hirotta mirzo Abulxayr isyonini bostirgani qayd etilgan. Majdidinning davlatdagi mavqeyining kuchayishi, N.ning Astrobodga yuborilishi, u yerdagi faoliyati, xususan, Iroq b-n munosabatlarni yaxshilagani, hokimlikdan iste‘fo berib, Hirotga qaytishi, Darvesh Alibekning isyoni, N.ning mamlakatda tinchlik va osoyishtalikni saqlash yo‘lidagi urinishlari, jumladan, Husayn Boyqaro va o‘g‘illari o‘rtasidagi nizolarni bartaraf qilishga qaratilgan sa‘y-harakatlari – barchasi “H.S.”da o‘z aksini topgan. Asarning “Sulton hazratlari yaqin do‘stining (N.ning) foniy dunyodan abadiy saroyga ko‘chishi ... bayoni” degan faslida Xondamir N. hayotining so‘nggi kunlari haqida batafsil hikoya qiladi. N.ning Husayn Boyqaroni kutib olishga chiqishi va to‘satdan ahvoli yomonlashib, uchrashuv paytida hushidan ketgani, poytaxt Hirotga olib kelingani va bu yerda tabiblar uning hayotini saqlab qolishga uringanlari, shoirning vafoti va dafn marosimi, butun xalqning motam tutgani “H.S.”da o‘ta ta‘sirli bir tarzda tasvirlab berilgan. Xondamirning bu ma‘lumotlaridan n.shunos olimlar ulug‘ shoirning hayoti va faoliyatini yoritishga bag‘ishlangan tadqiqotlarida foydalanganlar va “H.S.” ular u-n eng ishonchli manbalardan biri bo‘lib xizmat qilgan. Xondamirning mazkur asari Eron va Hindistonda nashr etilgan. O‘zbekistonda uning bir qismi tarjima qilinib, 2011-y.da chop etildi.

Ad.: Аҳмедов Б. “Хондамир”. – Т., 1965; Ахмедов Б. “Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII веков (Письменные памятники)”. – Т., 1986.

Q.E.

HABIBIY (taxallusi; asl nomi Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li (1890, Andijon – 1980, Toshkent) – shoir, tarjimon. O‘zbekiston xalq shoiri (1974). O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a‘zosi (1939). Bo‘lajak shoir boshlang‘ich ta‘limni o‘z qishlog‘idagi eski usul maktabida oladi. Keyin Qo‘qon va Andijon madrasalarida tahsilini davom ettiradi. Yoshligidan adabiyotga qiziqqan. N., Fuzuliy, Muqimiy, Furqat kabi mumtoz shoirlar asarlarini sevib mutolaa qilgan. Ilk mashqlarini Muqimiyning do‘sti shoir Qori Zokir nazaridan o‘tkazgan. Mahjuriy, Sayfiy, Anisiy, Xurram, Ulfat kabi Andijon adabiy muhiti namoyandalari b-n tanishib, ular b-n ijodiy hamkorlik qiladi. 1920–1930-yy.da Andijon va Uchqo‘rg‘on shaharlarida savdo sohasida xizmat qiladi.

N.ning 500 yillik yubileyini o‘tkazish qo‘mitasi taklifi b-n Toshkentga ko‘chib kelgan va ulug‘ shoir adabiy merosini o‘rganish va nashrga tayyorlash ishlarida ishtirok etgan (1938–1941). N. asarlarining turli qo‘lyozmalarini qiyosiy o‘rganib, kotiblar tomonidan yo‘l qo‘yilgan xatolarni tuzatish va shoir asarlarini joriy alifboga ko‘chirishga ko‘maklashgan. 2 jildlik “Navoiy asarlarining mukammal izohli lug‘ati”ni tuzishda qatnashgan.

Ikkinchi jahon urushi tufayli qo‘mita faoliyati to‘xtagach, Yangiyo‘l teatrida adabiy emakdosh bo‘lib ishlaydi (1941–1946).

H. mumtoz she‘riyat an‘analarini davom ettirib, aruzda ijod qilgan. G‘azal, murabba‘, muxammas, musaddas, tuyuq kabi janrlardagi she‘rlaridan tuzgan devoni bir necha marta chop etilgan. 300 dan ziyod she‘rlari qo‘shiqqa aylanib, hofizlar repertuaridan o‘rin olgan. “Mehnat qo‘-

shiqlari” (1949), “Devon” (1971; 1975; 1980), “Diyorimsan” (2021) kabi kitoblari nashr etilgan.

H. N. ta‘sirida g‘azallar yozgan, “Qomating”, “Muhtoj”, Subh”, “Talx”, “Sho‘x”, “Xos”, “Arz”, “G‘araz”, “Mahfuz”, “Tama”, “Bahs”, “Hanuz”, “O‘t” radifli g‘azallariga tatabbu‘lar qilgan, shoirning “Kelgil, ey oromi jonimkim, tilaydur jon seni”, “Bir qadah may ichmadim sarvi gulandomim bila” misralari b-n boshlanadigan g‘azallariga taxmislar bog‘lagan. Sharq mumtoz so‘z san‘ati ruhida tarbiya topgani, madrasa tahsilini olgani, Navoiy qo‘mitasida bevosita N. adabiy merosi ustida ish olib borgani H.ning buyuk salafi g‘azallari mazmun-mohiyatini teran anglab, ularga mahorat b-n taxmis bog‘lashida qo‘l kelgan. M-n:

*To‘xtamay tepchib ko‘zimdin nam kamoli za‘fdin,
Bo‘ldi jismim qatrayi shabnam kamoli za‘fdin,
Benishon bo‘ldim chekim ko‘b g‘am kamoli za‘fdin,
Sen pari pinhon uchun men ham kamoli za‘fdin,
G‘oyib o‘ldum el ko‘zidin ko‘rgali pinhon seni.*

H. tomonidan qo‘shilgan misralar ravon, jarangdor bo‘lib, baytda o‘z aksini topgan fikrni sharhlab, izohlab, to‘ldirib, ularning ma‘no qirralarini ochib kelishini ko‘rish mumkin:

*Ulfatim qayg‘u, qarindoshim alam,
holim yomon,
Bo‘lmadi bir yo‘l muyassar
vasli menga bir zamon,
Tashnalik haddan oshib,
daf‘i xumon izlab qachon,
Har mayekim onsiz ichtim
topg‘ali g‘amdin amon,
Zahri g‘am go‘yo ezilmish
erdi ul jomim bila.*

H. tatabbu‘larida buyuk salafi g‘azallarining vazni, qofiya va radifini saqlab, zamonaviy mavzuda ohorli g‘azallar yaratadi. “Bahs” radifli g‘azali buning yorqin misolidir:

N.:

*Ey ko'ngul, gar aql etar man'i junun,
qilma jadal,
Ayb erurkim, ahli donish qilsa
nodon birla bahs.*

H.:

*Ahli donish so'zlamas to o'ylamay bir kimsaga,
Oqibat qilg'ay xijolat qilsa nodon birla bahs.*

N. va uning asarlariga bag'ishlab, "Farhod", "Ustoz", "Shirindan Xisravga maktub" (N.ning "Farhod va Shirin"ini o'qib) kabi she'rlar yozdi. Jumladan, "Ustoz" she'rida yozadi:

*Zabardast olim-u ilm avjida topgan
maqom ustoz,
Suxan maydonida she'rim Alisher,
assalom, ustoz!*

*Yozilgan turli nazm-u nasr
ila devon-u dostoning,
Tabarruk saqlanur xalq ichra
bu shirin kalom, ustoz.
Xususan, bo'ldi dasturilamal
"Mezon ul-avzon"ing,
Hama nazm ahli qilgay jon-u
dildan ehtirom, ustoz.*

H.ning "Navoiy" nomli muxammasi kuyga solinib, ijro etilgan.

H. N.ning bir necha forsiy g'azallarini tarjima qilgan. M-n, quyidagi g'azal mujtassi musamma-ni maxbuni maqtu' vaznida yozilgan bo'lib, H. uni ayni vaznning boshqa tarmog'i – mujtassi musamma-ni maxbuni mahzufda tarjima qiladi:

*Zi nola ho- / li dili zo- / ri notavon / bishnav,
Suxan agar / nashavad zo- / hirat fig'on / bishnav.*

V – V – / V V – – / V – V – / – –
mafoilun / foilotun / mafoilun / fa'u(v)lun

*Dilimki, no- / lada- n- ojiz / erur bayo- / ni- m- eshit,
So'zim bilan / eshitilmas / esa fig'o- / ni- m- eshit.*

V – V – / V V – – / V – V – / V V –

mafoilun / foilotun / mafoilun / fauvlun

Toshkentdagi Kamolon qabristoniga dafn etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Ҳабибий. Девон. – Т., 1971; 1975; 1980; Ҳабибий. Диёримсан. – Т., 2021.

E.O.

HAVOSI XAMS (a) – besh sezgi: ko'rish, eshitish, tatish, ushlar, hid bilish sezgilari. N. ijodida H.X.ga turli ijodiy maqsadlarda ko'p murojaat qilingan. M-n:

*Havosi xamsa bila maqsud bo'lmadi mudrik,
Ko'ngulni top iki-uch uzv, besh emas beshov.*

Quyidagi baytda ma'shuqaning husn-u jamoli – ko'zi, zulfi, yuz-u qaddini ko'rgan oshiqning behush bo'lishi besh hisning barbod bo'lishi orqali tasvir etilgan:

*Ko'z-u zulf-u yuz-u qadding g'amidin
Meni bexudqa barbod o'ldi besh his.*

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Жумаева С. Ўзбек мумтоз шеърятнда рақам рамзлари ва уларнинг маъно талқини. – Т., 2010.

S.J.

HADIS va NAVOIY – "Hadis" arabcha so'z bo'lib, yangilik, xabar, asar ma'nolarini anglatadi. Istilohiy ma'noda hadis deganda, Muhammad (s.a.v.)ga nisbat berilgan so'z, fe'l, taqdir va xilqat – tana tuzilishi yoki xulqadagi sifat hamda siyrat – tarjimayi hollari tushuniladi. Aniqrog'i, hadisda Rasululloh (s.a.v.)ning so'zlari va amallari, ko'rsatmalari nazarda tutiladi. N. ham hadisga quyidagicha nazmiy izoh beradi:

*Hamd angakim, kalomi xayrmaol,
Qildi elga rasulidin irsol.
Ul rasuleki, ham kalomi fasih
Elga tegurdi, ham hadisi sahih.*

Rasululloh (s.a.v.) hayotligida hadislar yozilmagan. Ammo keyinchalik turli maqsadlarda sahih hadislar barobarida soxta hadislar ham tarqala boshlangan. Shu sababli beshinchi roshid xalifa, deya tan olingan Umar ibn Abdulaziz davrida rasman hadis kitoblar yozilgan. Dastlab Ibn Shihob az-Zuhriy sodda tarzda hadis kitob ta'lif etdi va bu an'ana davom ettirildi. Hadislar yozish tobe'inlar tomonidan amalga oshirilgan. Sa'id ibn Musayyib, Ato ibn Abu Raboh, Qatoda, Tovus, Hasan Basriy, Ibn Shihob az-Zuhriy buyuk muhaddislar sanalgan. Ishonchli hadis kitoblari "kutubi sitta" nomi b-n jamlangan. Imom Buxoriyning "Jome' us-sahih", Imom Muslimning "Sahih Muslim" hamda Imom Abu Dovud, Imom Termiziy, Imom Nasoiy, Ibn Mojalarning "Sunan" asarlari kutubi sitta tarkibiga to'plangan. Bu kitoblar ta'sirida boshqa ilmiy risolalar paydo bo'lgan. Buyuk tafsir kitoblari ham hadislar asosida yozilgan. Musulmon olami adiblari asarlari mazmun-mohiyatida ham islomning asl manbalariga tayanilgan. Sharq adabiyotida Hazrat Ali (r.a.) an'anasini davom ettirib "Arbain" nazmiy kitoblari yaratilgan. Jumladan, N. ham asosan, qudsiy hadislariga tayangan holda "Arbain" yozgan.

"G.S." devoni debochisida N.: "Va durudi noma'dud ul anbiyo halqasining xotimig'akim, *"innash-she'ra lahikmatun va innal-bayona lasihrun"* ("albatta, she'rda hikmat va bayonda sehr bor") nuktasi bila shuaro poyasin hukamo martabasig'a chekti-yu bayon rutbasin sehr manzilasing'a tortti"), – deydi. Demak, shoir she'rni hikmat va bayonni sehrga aylantirishda Qur'oni Karim va hadisi sharifga asoslangan. N.ning "M.Q." asarida ulamolarga bir talabi borki, bu shoirning o'ziga ham tegishlidir: "Olim kerakim, mutaqqiy bo'lsa va ogoh va ayturi qola Alloh va qola Rasululloh.

Qit'a:

*Har ne aytur bo'lsa Xudo-vu Rasuldin,
Andin so'ng o'lsa mujtahidu avliyo so'zi.
Andin kishi ne kim eshitur va yoki o'rganur
Bo'lsa Xudo so'zi, yo'q esa, Mustafo so'zi".*

Ham tariqat, ham she'riyatda birday murshidi komil bo'lgan Abdurahmon Jomiy hazratlarining ham hadis ilmida tengsiz ekani ma'lum. N. ulug' pirining "Arbain"dan tashqari "Sharhi hadis" nomli diniy-irfoniy sharhnomasi borligidan "X.M" asarida xabar beradi. N. asarlarida hadislarining ko'p qo'llanishi va oliy san'atkorona ifodaga erishuvidagi omillaridan yana biri fors, arab, turk mumtoz asarlaridan xabardor bo'lganidir. Irfoniy asarlarda ko'p qo'llanadigan "Men jin va insni o'zimga ibodat qilishlari uchun yaratdim (Zoriat: 51/56)", "Biz bu omonatni (chin bandalik omonatini) osmonlarga, yerga va tog'larga taklif etdik. Ular uni ko'tarishdan bosh tortdilar va undan qo'rqdilar. Inson esa uni o'z zimmasiga oldi. Darhaqiqat, u o'ziga zulm qiluvchi va nodondir (Ahzob: 33/72)", "Men yashirin bir xazina edim, bilinishni istadim va meni bilsinlar deya maxluqotni yaratdim", "Nafsini tanigan Robbini taniydi", "O'lmasdan burun o'ling", "Siz buyuk xulq ustida yaratildingiz", "Faqrlilik faxrimdir", "Bir olimni hurmat qilgan meni hurmat qilgan kabidir", "Sahobalarim yulduzlar kabidirlar..." singari oyat va hadislar bor. N. ham o'z asarlarida ularni darj etadi yoki ishorat qiladi. M-n, "H.A." dostonida "Kuntu nabiyan va kaana adam baynal ruh va jasadun" hadisi asosida ruh jihatidan Muhammad (s.a.v.)ning ota ekanligini asoslaydi:

*Bo'ldi sanga Odam sabqatnamo,
Avval o'g'ul, so'ngra gar o'lsa ato.*

*Naslida har kim anga payvand o'lub,
Borchasi farzandingga farzand o'lub.*

*Kimki munga da'viyi hujjat etar,
"Kuntu nabiyyan" anga hujjat yetar.*

Ayniqsa, dostonlarning hamd va na't boblaridagi ifodalarda hadislar ketma-ket keltiriladi. M-n, "L.T" dostonidagi 3-bobning ilk baytlari:

*Anbiyo sarxayli sultoni rusul,
Kim erur oning tufayli juzvi kul.*

*Ulki Odamdin burun ul bor edi,
Ham Nabi ham sohibi asror edi.*

*Nuri mavjud ofarinishdin burun,
Kim edi xalqig'a muddat olti kun, –*

deya boshlanadi. Birinchi bayt "*Sen bo'lmaganingda olamni yaratmasdim*" qudsiy hadisiga, ikkinchi bayt "*Odam Ato suv bilan tuproq orasida bo'lgan paytdayoq men (Muhammad) payg'ambar edim*", uchinchi bayt esa "*Alloh taolo yaratgan ilk narsa – mening nurimdir*" hadisiga ishorat qilmoqda. Qolgan baytlar ham mana shu tarzda davom etadi.

N. asarning maqsadidan kelib chiqqan holda hadislar tanlaydi. Ba'zi hadislar turli asarlarda keladi va har xil ma'no qirralarini namoyon qiladi: "Ulki, *"kuntu nabiyyan va Odamu baynalmoyi vattin"* mazmuni anbiyoga muqaddamdur, *"rahmatan lil-olamin va xotamun nabiyyin"* mantuqi bila alarga muaxxar va xotamdur, habibi Hazrati Iloh Muhammad rasululloh sallallohi alayhi vasallamdur... Buroqi inoyat aning markabi ulvi xiromi va Jibrili hidoyat aning payki barqgomi, laylat ul-me'roj aning shabistoni va *"li ma'ollohi vaqtun"* aning maqomi. "M."idan olingan parchada "*Odam Ato suv bilan tuproq orasida bo'lgan paytdayoq men (Muhammad) payg'ambar edim*", "*Butun olam va oxirgi payg'ambar*", "*Menda Alloh bilan birga shunday lahzalar bo'ladiki*" uch hadisni keltirish b-n N. o'z salovatini aytadi. Chunki hadislardan istifoda etishda N. turli usullardan foydalanadi. N. hadislarining ma'no-mazmuni va matnidani turli ma'naviy san'at va bayon vositalari yordamida o'z she'rini ziynatlagan. Bu usul va vositalarni quyidagicha tasniflash mumkin: 1) hadis matnini aynan, to'liq keltirish (iqtibos san'ati); 2) hadis

matnidani muayyan qismini iqtibos qilish (iqtibos san'ati); 3) hadis matnini juz'iy o'zgartirishlar orqali she'rning vazn va qofiyasiga moslashtirish (aqd san'ati); 4) islom tarixiga oid biror hadisga munosabat bildirish orqali she'rning badiiy-emotsionallik xususiyatini kuchaytirish (talmeh san'ati); 5) hadisni she'riy tarjima qilish; 6) dalil sifatida keltirilgan hadis mazmunini erkin tarjima qilish; 7) tazod, tashbeh, ishora san'atlari yordamida hadis ma'nosiga mos tushadigan g'oyalarni bayon etish; 8) hadis ma'nosi asosida mustaqil suujet yaratish.

Hasanxon Yahyo Abdulmajid va Husaynxon Yahyo Abdulmajidning "Navoiydan chu topqaylar navoye" tadqiqotida "A.", "S.M.", "M." asarlaridagi hadislarining roviylari va sanadlarini ham qo'shib to'ldirishgani, hadislarining sahih yoki zaifligini ham ko'rsatishgani n.shunoslikdagi yutuqlardandir.

N.ning "N.M." tazkirasi shoir lirikasi va dostonlaridagi irfoniy ma'nolarni anglashda muhim manbadir. Unda Abu Sulaymon Doroniy (q.r.) ning quyidagi iqrori keltiriladi: "ko'pincha haqiqat (kashfu asror) qalbimda qirq kunlab uloqib yuradi. Ularni faqat ikki guvoh: oyat va hadis asosidagina qalbimdan joy olishiga ruxsat bera-man". Doroniy (q.r.)ning holi, mushohada sirri ham boshqalarga ibratdir. Asarda hadis ilmini egallash muhimligi xususidagi targ'iblar ham mavjud: "Va Shayx Abulqosim debdurki, ul dediki, hadis bitimak kishidin jahlni eltur va darveshlik kibrni. "Agar ikkalasi jam' bo'lsa, shularning fazilati senga kifoya".

N.ning umr so'nggida yozilgan "M.Q." asaridagi Xoliq, xalq, dunyo to'g'risidagi xulosalari hadislardan kelib chiqqan. Unda turli toifa odamlarning zikrida ham, hamida axloqqa erishish sir-asrori, usuli arkonini yoritishda ham, tanbehlarining mazmun-mohiyatida ham hadislar asosiy mezon vazifasini o'tagan. M-n, Odil salotin shunday zikr etiladi: "Odil-u oqil podshoh ibodullohg'a zillulloh. Xilofat mulki aning farmonida *"Inni joilun fil arz xalifatun"* (*"Men yerda (Odamni) xalifa qilmoqchiman"*) (*Baqara. 1:30*) aning sha'nida. Bukim odil podshoh

rif'ati ta'rifdin biyikroq erur "*Vulidtu fi-zamonis-sulton ul-odil*" ("*Men odil sulton zamonida tug'ildim*") andin xabar berur. Ulki aning zoti bila mubohidur *xojayi kavnayn (ikki dunyo egasi, Muhammad payg'ambar s.a.v.)* debdurkim, "*Ad-lun soatun xayrun min ibodatis-saqalayn*" ("*Bir soatlik adolat, insu jin ibodatidan yaxshiroq*"). Ko'rinib turibdiki, N. har soha, har bir shaxsiyat haqidagi ta'rif-tavsifida oyat va hadislardan kelib chiqib yondashadi.

N. lirik merosida qit'a janrida hadislar yorqin ko'zga tashlanadi. "*Hadis mazmunikim...*", "*hadis tarjimasikim...*" sarlavhalari ostida qit'alar beriladi: "Hazrat nabaviy hadisi tarjimasida-kim, "kun fid-dunyo kaanaka g'aribun av obiru sabilin"

*Dedi hazrati mafxari koinot,
Anga kim edi huznin o'ksitguchi.
Ki dunyoda bo'lg'il nechukkim, g'arib
Va yoxud aningdekki, yo'l o'tkuchi".*

Qit'ada N. muhrida naqshlangan "*Kun fid-dunyo kaannaka g'aribun av obirus-sabil (Bu dunyoda g'arib yoki yo'lovchidek bo'l)*" hadisi mazmuni yoritilgan.

N.ning shahzodalar ta'lim-tarbiyasiga ham katta e'tibor qaratgani ma'lum. Ularga maslahatlarida ham ta'sir doirasini kengaytirish va kuchaytirish maqsadida hadislardan unumli foydalanadi. "F.Sh." dostonining 53-bobi Shoh G'arib Mirzoga bag'ishlanadi. Uning xalq va mamlakat taqdiriga mas'ul shaxs sifatida fiqh, hadis va tafsir – diniy bilimlarni, shuningdek, hikmat va tarixni o'rganishini nasihat qiladi:

*Birovkim qilsa olimlarga ta'zim,
Qilur go'yoki payg'ambarga ta'zim.*

*Hadis o'lmish nabiyydin bo'yla hodis
Ki, olim keldi payg'ambarga voris.*

*Kishikim bo'lsa olam podshohi,
Aning ummatlig'idindur mubohi.*

*Birovkim ilm ila bo'ldi barumand,
Angakim voris o'ldi – bo'ldi farzand.*

"Ulamo payg'ambarlar vorisidirlar" hadisiga hamohang o'git beradi shoir. N.ning hadis so'ziga alohida diqqat qaratganini "G'.S."ning 89-g'azali hamda "B.V."ning 91-g'azalida hadis so'zi radif vazifasini bajarganidan ham bilish mumkin. M-n:

*Ulusni tutti Navoiy so'zi aning birla,
Magar Rasuli alayhis-salom qildi hadis.*

N. mazkur baytlarda hadis so'zini ham lug'aviviy, ham istilohiy ma'nolarda qo'llagan. Ayniqsa, quyidagi kabi baytlarda ko'ngil kalimasi ta'sirida hadis so'zining yanada ma'no bo'yoqlari ranginlashadi:

*Do'stlar, ko'nglum hadisin demangiz Tengri uchun
Kim, men ul devonayi sargashtadin bezormen.*

N.asarlarida faqr-u fano asosiy mavzulardan ekan, Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) nisbat berilgan "Al-faqr-faxriy" ("Faqirlik mening faxrimdir") hadisiga ko'p o'rinalarda e'tibor qaratiladi. Ushbu hadisning sahifligiga ishtiboh b-n qarashlar bo'lgan. Ammo N. "Tuhfat ul-afkor"da yozadi:

*Rah suyi Haq behad, ammo hast aqrab rohi faqr,
Bahri on-k"Al-faqr-u faxri"
guftayi payg'ambar ast.*

Tarj.: Haqqa olib boradigan yo'llar behad ko'p, ammo faqr shu yo'llarning eng yaqinidir, chunki payg'ambar "Faqirlik mening faxrimdir" dedi.

Ayrim baytlarda hadislar aynan keltirilmay, ularga ishorat qilingan. M-n:

*Poya mundin biyik o'lmaski, risolat xatmi,
Faqrning nisbatida faxrg'a qildi tasdiq.*

Tasavvuf qo'llanmalarida ham, irfoniy-badiiy adabiyotda ham, so'fiyona she'riyatda ham tez-tez yodga olinuvchi "*Mutu qobla an tamu-tu*", ya'ni "*O'lmasdan burun o'ling*" hadisi ham N. she'riyatida o'ziga xos ifodalarda beriladi. Jumladan:

*Desang bu yo'lda o'lay, nafsni burun o'ltur,
Ki ishq shar'ida go'yo bu nav keldi qisas.–*

Ma'lum bo'lmoqdaki, N. asarlarida hadislarining mohiyati to'g'ri anglansa, mutafakkirning maslak matlabi, san'atkorligi teran ayon bo'ladi.

Ad.: *Алишер Навоий. Арбаин. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик. – Т., 2011. 10 жилдлик, 9-жилд; Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. 1-жилд. –Т., 2016. Абдулмажидов Ҳасан, Абдулмажидов Ҳусайн. Навоийдан чу топқайлар навое. – Т., 2014. Давлатов О. Алишер Навоий шеърятинида Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг бадий талқини. Дисс. – Т., 2017.*

Z.R.

HAYO (ar. uyat, sharm; or, nomus; kamtarlik, adab) – nojo'ya, noma'qul xatti-harakatdan tiyilish hissi.

Ulug' ma'rifatparvar adiblarimizdan Abdulla Avloniy (1878–1934) “Turkiy Guliston yoxud axloq” nomli asarida H. haqida shunday so'zlarini yozadi: “Hayo deb ishda, so'zda adabni rioya qilma-kni aytilur. Hayo dilni ravshan qiladur-gan bir nurdurki, inson har vaqt shu ma'naviy nurning ziyosiga muhtojdir. Shariat buyurmagan, odamlar suymagan ishlarni ishlamak – g'iybat, hajv, masxara, safsata, so'kuv kabi odamlarning nafsiga, iffatiga tegadur-gan adabsiz so'zlarini so'zlamak zo'r hayosizlikdur. Iffatning pardasi, vijdonning niqobi hayodir”.

N. o'zining, deyarli, barcha asarlarida H.ga o'rin ajratgan. “Hayo iymondandir”, – degan hadis ham uning jamoat u-n naqadar zarurligini bildiradi. Diqqat qilinsa, N. asarlaridagi H. oddiy insoniylik nuqtayi nazaridagi sharm, or, nomusgina bo'lmasdan yanada kengroq ma'nolarda qo'llangan. Unda shoirning “men”i – lirik qahramoni, gunohlari u-n Alloh-dan H. qiladi. Ya'ni, inson Yaratgandan va odamlardan H. qilib, gunohlardan, fisq-u fasodlardan saqlansagi-

na, Alloh va uning bandalari orasida shar-manda bo'lmaydi, xijolatda qolmaydi.

*Aylar esang fisq ila isyon anga,
Ayla agar bor esa pinhon anga.*

*Xalqdin ul ishda xijolat durur,
Xoliq agar ko'rsa ne holat durur?*

*Ishdagi eldin sanga bor infiol,
Tengriga zohir esa, bo'lg'ay ne hol?*

*Istar esang maqsadi aslig'a yuz,
Joddai shar'i Muhammadni tuz.*

El orasida or-nomus, adab, iymon, to'g'ri-lik, H. singari go'zal xulqlardan hayo va nomus ko'proq xotin-qizlarda bo'lishi shartdek qarash bor va ulardan shu narsalar talab qilinadi. Hazrat N. adabning komil bo'lishi, bosh sharti H.dir, deydi va “N.Sh.”da yigitlarga sho'xlik qanchalik yarashsa, odobi, H.si bo'lsa, bu yanada xush holat bo'lishiga urg'u beradi:

*Nechaki bo'lsa yigitlikda sho'xliq matlub,
Vale adab bila xushtur hayo yigitlarga.*

Payg'ambarimiz (s.a.v.) hadislarining birida iymonli inson u-n uch narsa: sabr, shukr va H. lozim, kimdagi shu uchalasi bo'lsa, uni riyosiz va pok ko'ngil deyish mumkinligini alohida ta'kidlab o'tadilar. Diqqat qilinsa, H. ham iymonni mustahkamlaydigan xislatlardan biridir.

*Bas ani inson atag'il beriyo,
Kim ishidur sabr ila shukr-u hayo.*

*Bo'yla buyurdi nabiyi Hoshimiy,
Kim bu uch imonning erur lozimi.*

*Bas ani inson demak o'lg'ay ravo,
Kim ishi imon bila topqay navo.*

“L.T.”ning 9-bobida N. Payg'ambarimizning eng sevikli sahobalaridan, choryorlarning uchin-chisi Usmon (r.a.)ni H.da o'xshashi yo'q musulmon bo'lganini misol qiladi:

*Ul hayo koniki nurul-ayn edi,
O'ylakim aynayn zun-nurayn edi.*

Shundan keyin shoir Rasululloh va uning saf-doshlari b-n yuz bergan bir voqeani bayon etadi. Ma'lum bo'lishicha, Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) bir kuni xilvat maskanda dam olib, suhbatlashib o'tirarkan, bir oyoqlarini uzatib olgan edilar. Qabullariga kibor sahobalar, aziz va sharaflil do'stlari kirsada, holatlarini o'zgartirmaydi. Ammo millatning sham'i – Usmon (r.a.) kirgach, undan H. qilib, uzatilgan oyoqlarini yig'ishtirib oladilar.

*Kim erur osru hayolig' kimsa ul,
Topqusi tag'yir oning holig'a yo'l.*

Aslida, "H.A."ning 6-maqolot sarlavhasi ham kitobxonni befarq qoldirmaydi. "... hayo ziyosidakim, har kishi kirsarahmat yog'inlari birlaserob bo'lur. (hayo nuri haqidakim, biron kishi buning ichiga kirsarahmat yomg'irlari bilan serob bo'ladi".) Yog'in manbayi, uning bir qatrasituproqni kimyoga aylantiradi".

Mazkur tashbehning mohiyati shuki, N. yashagan vaqtlarda kimyo fani vositasida har qanday tosh yo ma'danni oltinga aylantirish haqida tasavvurlar mavjud edi. Bu tasavvurga suyangan N.da yog'in manbayi hisoblangan hayoning bir qatrasituproqni kimyoga aylantirar ekan, undan bahra yetgan insonning kimyo kabi kuch-qudratga, hikmatga ega bo'lishiga ishora bor.

N. H. va adab bor joyda, kulgu, masxarabozlik, mazallat – barisi mahv bo'lib ketadi, deydi:

*Muncha mazallat borisi bul'ajab,
Daf' bo'lur kelsa hayo-vu adab.*

Ko'zning H., sharm, nomus u-n yosh to'kishi esa nihoyatda tahsinga loyiq ish bo'lib, bulutlardan yomg'ir yoqqandek to'kilgan har qatra ko'z yoshi – sof, toza dur kabi qimatlidir, deya kishilarni H.li bo'lishga rag'bat etadi:

*Ko'zki hayo ashki to'kar chun sahob,
Qatrasining har biridur durri nob.*

Shundan so'ng shoir kishida H. bo'lsa, uni nechog'li sharaflantirishi to'g'risidagi shoh No'-shiravon haqidagi mo'jaz hikoyat keltiradi.

N. o'zining bolalikdan do'sti, shoh va shoir Husayn Boyqaroni H. munosabati b-n tez-tez tilga oladi. "Ch.D."dagi qasidasida uni shunday ta'riflaydi:

*Ham hayoda ko'rguzub aqli mujarrad paykarin,
Ham safoda anglatib ruhi mujassam suratin...
Tab'ing ollinda sahob andoq hayodin terlabon
Kim, hamul sudin yub o'zdin durfishonlig' tuhmatin.*

1-baytda aytilishicha, Husayn Mirzo H. bida aqli mujarrad – sof, o'tkir aql egasining qiyofasini hamda sofflikda ruhning suratini ko'rsatgan, tab'i nozikligi shu qadarki, undan hatto bulutlar H. qilib, terga tushib, o'sha suvlari (terlari) b-n o'zining dur sochuvchilik xususiyatini yo'qotardi. Garchi shohning H.si bo'rttirilgan bo'lsa-da, kitobxon u-n ishonarli ham ta'sirchan.

"F.Sh." dostonida ham H. fazilati juda ta'sirli yoritilgan. Malika Shirinning jamolini ilk marta ko'rgan Farhodning aqli shoshib, uyat-hayo zo'ridan o'zidan ketib qolganda, uni quchog'iga olgan Shopur tilidan shunday deyiladi:

*Kamol-u fazl-u oyiningdin afsus,
Hayo-vu aql-u tamkingdin afsus.*

Shundan so'ng Shirinning ko'shkida uyg'ongan Farhodni shoir shunday bir mehr va adab sohibi sifatida tasvir etadi:

*Hayodin terga bo'ldi abrdek g'arq,
Ul uydin chiqti sekrib o'ylakim barq...*

*Yetib oriqqa ko'p aylab takuru,
Hayo teridin andoq oqizib suv.*

Doston yakunida N. temuriy shahzodalarga ham nasihat qilgan ekan, Sulton Husayn Mirzoning akasining o'g'li – Sulton Uvays Bahodir siyratini quyidagicha chizadi:

*Zotida hayo bila adab ham
Ul nav'ki ammu xol-u ab ham.*

Maz.: zotidagi hayo va odob xuddi ammasi, xolasi, tog'asi va otasiga o'xshashdir.

Demak, temuriy shahzodaning aqrabolari axloqda ham namuna ko'rsatib, og'izga tushishgan. Shuningdek, "S.I." dostonidagi Sulton Badiuzzamon haqidagi satrlar N.ning temuriylardan umidi katta bo'lganini, ularning kamolotini vasf qilarkan, kelgusida yanada katta marralarga erishishlarini orzu qilganini bilib olish mumkin:

*Xirad bog'ining sarvi ozodasi,
Zamon ahlining shoh-u shahzodasi.*

*Hayo gulistonida abri mutir,
Adab osmonida mehri munir.*

"S.I." dostonida Chin xoqoni hozirlagan ziyofatda o'tirgan shoh Iskandar va uning sarkardalariga tanbeh berib, qadahdagi may insonning yuzidan H. pardasini ko'tarishi mumkinligidan ogohlantiradi.

*Qadah soldi ahbob mag'zig'a sho'r,
Hijob-u hayo raf'i kelturdi zo'r.*

"M.N."da esa N. zamondosh shoirlarga baho berar ekan, ulardagi yaxshi sifatlardan – H.ga alohida qiymat berib, insonning bezagi, komillikning muhim xususiyati, deb hisoblagan edi: "Mavlono Sayfiy hushyorlig'da base odamivash va hayo va adablig' yigitdur; Mavlono Hamididdin adab va tavoze va ta'zim va hayosi mufrif va asr-u behad tushubtur".

"M.Q."da esa har toifa va hodisalarga o'ta tanqidiy ruhda yondasharkan, o'z davrining ijtimoiy-axloqiy masalalariga faollik b-n munosabat ko'rsatib, ogohlantiruvchi fikrlar bayon etadi. Jumladan, tilanchi va gadolarning ko'pi beg'ayrat va behayo bo'ladi, deydi.

H.ni adab, tavoze' b-n bir qatorda tasvir etgan bo'lsa, Vafoning talabi, vafolining belgisi eng birinchi H.li ekanidir, deya qat'iyat ila tanbeh

beradi, behayolardan shikoyat ham qiladi: "Vafog'a hayo bila payvastaliq, andoqki, hayog'a vafo bila vobastaliq... Karam va muruvvat ota va onadurlar, vafo va hayo ikki hamzod farzand. Har necha ul ikovga nur bila safodur, bu ikavga ittisol bila payvand. Har ko'ngulnikim, vafo maskan qilur, hayo ham qilur va har maskandakim, ul topilur, bu ham topilur".

N.ning "N.J."asaridan ham uning H. haqidagi nodir fikrlari, qarashlari, o'g'itlari jamlanganini ruboiylar mutolaasi orqali ko'rishimiz mumkin:

Hayo ul-mar'i satruhu:

*Avji sharaf uzra oftob o'ldi hayo,
Bo'stoni saodatg'a sahob o'ldi hayo,
Mazmum xasoilga hijob o'ldi hayo,
El aynig'a go'yoki niqob o'ldi hayo.*

Darhaqiqat, N.ning H. b-n bog'liq fikrlari, badiiy matnlardagi hikmatlar, rivoyatlar bugungi kunda ham yosh avlodni tarbiyalashda muhim omillardan biridir. Zotan, uning odob va axloq masalasidagi ko'rsatmalari va tavsiyalari insoniyatni hamisha yaxshilikka va yaxshi inson bo'lishga boshlab kelgan va bugungi kunda ham yuksak ahamiyatga egadir. Mana shu jihatlardan ham N. insoniyat u-n nechog'li ulkan xizmatlar qilganini, uning asarlari jahon xalqlari u-n nechog'li mushtarak ahamiyatga ega ekanligini bilib olamiz.

Ad.: Аlisher Navoiy. ТАТ. 10 жылдлик. 1-10-жылдлар. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Хайрат ул-аброр. Матн, насрий баён, шарҳ, лугат. Шарҳ ва насрий баён муаллифи А.Малик. 2-китоб. – Т., 2021; Абдулла Авлоний. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ". – Т., 1992.

S.R.

HAJV – N.ning adabiy-estetik qarashlari tizimida satirani bildiruvchi adabiyotshunoslik is-tilohi sifatida qo'llanilgan. Aniq badiiy asarning mazmuni, uslubi, ruhi hamda undagi kulgining me'yori, o'rni, vazifasiga ko'ra satirik ("hajv") va

yumoristik (“hazl”) asarlar sifatida farqlash kabi g‘oyat nozik masalada N. o‘z davriga nisbatan ilgari ketdi. “M.N.” tazkirasidagi qator dalillar shundan darak beradi. U, m-n, Jununiy to‘g‘risida shunday yozadi: “... nazmda tab‘i hajv va hazl sori moyil erkandur. Xoja Xofiz Sharbatiy bila aning orasida nizo‘ voqe‘ va ul munozatni hajv qildi va xaloyiq ul hajvni yod tuttilar”.

N.ning satirik Abdulvose‘ haqidagi mana bu ma‘lumoti ham o‘sha davrdagi H.ning ancha rivojlanganini ko‘rsatadi: “Derlarki, aning (Majdidin nazarda tutiladi.) uchun besh yuz baytdan ortuq” hajv bor va soyir xalq uchun ming baytdin ortuq”. Bu ta‘kidlar, ayni zamonda, davr adabiyotida ijtimoiy satiradan ko‘ra shaxsiy xarakterdagi satiraning ustunlik qilishini ham ko‘rsatadi.

N. “M.Q.”da shaxsiy satiraning yuzaga kelish jarayonini quyidagi hayotiy misol orqali juda qisqa, ammo ishonarli chizib bergan:

“Dushman g‘ururidin g‘am yema va mad-doh xushomadin chin demakim, oning g‘arazi o‘z maqsudig‘a komdur va muning maqsudi sendin muhaqqar in‘om. Agar ikkalasiga iltifot qilmasang va qadulin lozim bilmasang – ul o‘z qasdi ijrosidin muattal va tadbiri muhmol bo‘lur va munung madhi hajviyag‘a mubaddal bo‘lur. Masnaviy:

*Birisig‘a g‘araz o‘z muddaosi,
Birisi qasdi in‘om iltimosi.*

*Chu sendin topmadilar hech parvo,
Biri xasmu biridur hajv aro”.*

Bu parchada, ayni zamonda, H. madhning ziddi sifatida shakllanishi ta‘kidlanadiki, bu muhim nuqta N.ning H. haqidagi qarashlarga ravshanlik kiritadi.

N. “M.N.” tazkirasida Darvesh Mashhadiy haqida shunday yozadi: “Ba‘zi azizlarni, derlarki, yomon hajvlar qilibdur” Andin ajab ermasdur va tab‘i sori har necha desa yaxshi borur”. Xoja Ahmad Mujallid hajviyalari ham xuddi shunday xarakterda: “Mutaayyin eldin oz qolmish bo‘lg‘aykim, ul nazm yo muammo bila hajv yo hazl qilmag‘ay”.

Ba‘zi aniq holatlarda “hajv” istiloh sifatida salbiy mazmunni ifodalovchi so‘z-obraz vazifasida keladi. M-n: “Badoye‘ ul-vasat” devonida o‘rin olgan g‘azallarning birida xuddi shunday:

*Ista yirtuq janda kiygonlarda ma‘ni maxzanin
Kim bu yanglig‘ ganj o‘lur ul nav‘ vayronlar aro.*

*Atlas-u zarbaft aro nodon-aningdek hashv erur
Kim xatoye safhada sabt o‘ldi afshonlar aro.*

Shoir birinchi baytdagi chuqur xalqchil g‘oyani dalillash maqsadida ikkinchi baytda: atlas-u tilla iplar b-n to‘qilgan go‘zal kiyimlarga burkangan nodon xuddi oltin suvini purkab bezatilgan sahifadagi qo‘pol xato kabi H.dir, deb ta‘kidlaydi. Bunda H. “masxara, sharmanda, xunuk, mantiqsiz” kabi salbiy ma‘nolarni o‘zida jamlaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Т. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. Т. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; А.Абдуғафуров. Навоий сатираси. “Фан”. – Т., 1966.

A.A.

HAZAJ (ar. – ovozni yoqimli qilish) – mafoiylun (bir qisqa, 3 cho‘ziq hijo – V – – –) aslining takroridan hosil bo‘lgan bahr (V – – – / V – – – / V – – – / V – – – – mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun). Bu bahr ham aruzning turkiy vaznlaridan biri bo‘lib, turkiy she‘riyatda keng tarqalganligi jihatidan ramaldan keyin 2-o‘rinda turadi. Ramal bahridan farqli o‘laroq, H.ning zihoflari emas, balki solim shakllari, jumladan, hazaji musammani solim she‘riyatimizda keng qo‘llanilgan.

H. rang-barang ohang xususiyatlariga ega ko‘plab vaznlarni o‘z ichiga olib, ular orasida teran falsafiy mushohadalarni, mahzun tuyg‘u-kechinmalarni ifodalaydigan salobatli, vazmin vaznlar ham, sho‘x va quvnoq kayfiyat ifodasiga mos yengil va o‘ynoqi vaznlar ham mavjud. XIV asr boshlaridan bu bahr vaznlari asosida lirik va liro-epik dostonlar ham yaratilib, uning imkon-

yat doirasi kengayib borgan. N. ijodida ham H. bahri keng qo‘llangan – “X.M.”dagi 3132 she‘r-dan 669 tasi, 2600 g‘azalning 420 tasi (16,5 foizi) H. bahrining turli vaznlarida yaratilgan.

N. “M.A.”da H. bahriga mansub 46 ta vaznni sanab, ularning har biriga misollar keltiradi. Bobur esa “Muxtasar”da 105 ta vazn haqida ma‘lumot beradi. Mumtoz va xalq kuylariga mosligi jihatidan “Shashmaqom”dagi 63 ta kuy H. bahri vaznlaridagi kuylarga bastalangan. O‘zbek she‘riyatida H. bahrining 30 dan ziyod vaznidan keng foydalaniladi. M., Sakkokiy qalamiga mansub 56 she‘ridan 24 tasi, Lutfiyning 430 she‘ridan 141 tasi, Hofiz Xorazmiyning 1404 she‘ridan 306 tasi, N.ning “X.M.”dagi 3132 she‘ridan 669 tasi H.ning turli vaznlarida yozilgan. “F.Sh.”, “L.M.” dostonlari ham H.ning 6 ruknli musaddas vaznlarida yaratilgan. O‘zbek she‘riyatida H. bahrining asosan 8 va 6 ruknli vaznlari keng qo‘llanadi. M-n, N.ning mashhur:

*Meni men istagan o‘z suhbatig‘a
arjumand etmas,
Meni istar kishining suhbatin
ko‘nglum pisand etmas, –*

matla‘si b-n boshlanadigan g‘azali ham hazaji musammani solim vaznida.

Ma‘lumki, ruboiy ham H. bahri axram va axrab tarmog‘idan hosil bo‘lgan 24 vaznda yoziladi. N.ning turli asarlari tarkibida kelgan 700 ga yaqin ruboiyning barchasi ayni vaznlarda yaratilgan. Ma‘lumki, bir ruboiy doirasida bir necha vaznlar o‘zaro o‘rin almashib kelishi mumkin. M-n, quyidagi mashhur ruboiyning 1-, 2- va 4-misralari hazaji musammani axrabi maqbuzi makfufi majbub (maf‘uvlu mafoiylun mafoiylu faal – – – V / V – V – / V – – V V –), 3-misrasi esa hazaji musammani axrabi maqbuzi solimi abtar (maf‘uvlu mafoiylun mafoiylun fa’ – – – V \ V – V – \ V – – – \ –) vaznida yozilgan:

*G‘urbanda g‘arib shodmon bo‘lmas emish,
El anga shafiq-u mehribon bo‘lmas emish.
Oltin qafas ichra gar qizil gul butsa,
Bulbulg‘a tikandek oshyon bo‘lmas emish.*

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10-жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Бобур. Мухтасар. – Т., 1971; Ҳоҷишаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т., 1998; Ҳоҷишаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т., 2006; Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтикага қирши. – Т., 2020.

E.O.

HAZL – o‘z lug‘aviy ma‘nolaridan tashqari, N.ning adabiy-estetik qarashlari tizimida yumor (yumoristik asar)ni ifodalovchi adabiyotshunoslik istilohi sifatida ham keladi.

“M.N.” tazkirasidagi Jununiy (“Ammo nazmda tabbi hajv va hazl sori moyil erkindur”), Hoji Nujumiy (“tab‘i hazlg‘a moyil erdi va hazlomez qit‘alari bor”), muzhir (hazlomez ash‘ori va qit‘alari ko‘p durur va mashhur”) Xoja Xond (“tab‘i ham nazm sori ham hazl sori maydi bor”) va Shahidiy (“badi hasi ravondur va tab‘i hazlg‘a ko‘p rog‘ibdur”) kabi ijodkorlarga bergan tavsiflarida N. hazlni yumor, yumoristik asarni ifodalovchi istiloh kabi qo‘llaydi. Xoja Ahmadga bergan tavsifida esa “Mutaayyirin esa oz qolmish bo‘lg‘aykim ul nazm yo hazl qilmag‘ay”, – deb ta‘kidlaydi va “bu muammo oning hazillaridindur” izhor b-n bir namuna keltiradi.

“G‘.S.”dan o‘rin olgan bir g‘azalda N. H.ni musiqiy asarga – kulgili, sho‘x, o‘ynoqi kuyga nisbatan ishlatadi:

*Mungaldi ko‘nglum oningdekki, hazl nag‘masidin
Ki, elga kulgu etar-oshkor yig‘larmen.*

“H.A.”da N. “hazl kitobi” iborasini ishlatar ekan, kulgining me‘yori, uning mantiqan asoslangan, mazmun b-n mutanosib bo‘lishi shartligiga ishora qiladi, yuzaki, zo‘rma-zo‘raki, bachkana H.ni qoralaydi:

*Hazl kitobi kibi xattida zeb,
Ma‘ni anga fahsh-u fusun-u fireb.*

“Hazl” N.ning ulkan ijodiy merosida o‘z lug‘aviy ma‘nosida va aksariyat turli tovlanish

va nozik tafovutlar b-n ko'p uchraydi. Quyidagi namunalar bu so'zning qator ma'naviy qirralarini yaqqol namoyish etadi:

“Hazlg'a shuru'din behurmatlig' – o'q ortar va hazlning nihoyati jadolg'a tortar”, – deb yozadi shoir “M.Q.”da. Bu tanbih xalq oarsida hanuzgacha faol iste'molda bo'lgan, “hazl-hazlning osti zil” iborasini esga soladi. “G'.S.”dagi mana bu baytda ham H. bachkana xatti-harakat, behayo maynavozchilik va aljirash ma'nolarida keladi:

*Ey Navoiy, shayxni shayton gar afsor urmadi,
Bas, nega doim qilur hazl ul uzun fashlig' bila?!*

“L.T.” dostonidagi mana bu baytda esa “hazl-chin” (“bilsa hazl, bilmasa-chin”) tazodi ishtirok etgan:

*O'zni shohi kishvaroyin sog'inib,
Har ne qilsa hazl ila chin sog'inib.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сугар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдуғафуров А. Н. сатираси. – Т., 1966.

A.A.

“HAZRAT NAVOIY VA ZIYRAK SAMIRA” – Bolalar yozuvchisi Mirzajon Islomovning maktab yoshidagi bolalar u-n mo'l-jallangan dostoni (Toshkent: Sharq, 2014. – 272 bet). Kitob kirill hamda joriy lotin alifbosida nashr etilgan bo'lib, akad. Aziz Qayumovning so'zboshisi b-n boshlangan. So'ngra muallifning ushbu dostonning yozishdan ko'zlagan ezgu maqsadi va dostonning yaratilishiga sabab bo'lgan ba'zi mulohazalari bayoni ham berilgan. Jumladan, 1949-y.da Mirzajon hali 6-sinfda o'qir ekan, maktabda adabiyot o'qituvchisi va N. surati b-n bog'liq ta'sirli voqea o'rin olgan.

Doston ijodkorning nabira qizi Samiraning Navoiy bobo haqida maktabda ustozidan ko'p

narsalar o'rganayotganini, shu b-n birga, bobosi – muallifdan ham ulug' shoir haqida saboq berishini so'rash voqeasi b-n boshlanadi. Hikoyachi-muallif N.ning turkiy she'riyat gulshanining bog'boni ekanligi, bu nazm bog'idan nabirasi ham gullar tersa, kelgusida maqsadlariga erishishida mustahkam ilm xazinasiga ega bo'lishi haqida so'zlaydi. Shu tariqa bobo va nabiraning suhbatiga N.ning o'zlari kelib qo'shiladilar. Ziy-rak Samira bobosining o'gitlariga amal qilib, shoirdan birin-sirin savollar beradi. O'zining tirishqoq bolaligi, bilimga chanqoq o'tgan o'smir-ligi haqida so'zlab bergan shoir suhbatning davomida mashaqqatli yoshlik yillari, ilm egallash yo'lidagi zahmatlari, ijodga kirib kelishi, ustozlari, do'stlari, yozgan she'r va dostonlari haqida Samiraga tushunarli tilda zavq b-n bergan javoblari nazm yo'li b-n ifoda etilgan.

*Ajabdan ajab ish “Xamsa” yaratmoq,
Jiddiy fikrlarni unga qaratmoq.*

*“Xamsa” besh asarning uyi-makoni,
“Hayrat ul-abror” ilk makon dostoni.*

*Dostonim oltmish to'rt bobdan iborat,
Biri biriga ul birodar, ibrat.*

*Tangriga maqtovlar ilk o'n bir bobi,
Ibodat bilan inson odobi...*

*Nizomiyu Amir Xisrav xizmatin,
O'n ikkinchi bobda aytdim himmatin...*

Tabiiyki, buyuk shoirning hayoti va ijod yo'li b-n yaqindan tanishgan bolalar o'z-o'zidan u kishini yaxshi ko'rib qoladilar va boy ijodlarini o'rganishga kirishadilar. Bir so'z b-n aytganda, qiziqish maqsadga yetaklaydi. Muallifning orzu-maqsadi ham shu.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Исломов М. Хазрат Навоий ва зийрак Самира. – Т., 2014.

S.O'.

HAYDAR IBN HUSAYN – shahzoda Haydar Mirzo, sulton Husayn Boyqaroning Poyanda Sultonbegimdan tugʻilgan farzandi. “Boburnoma”da koʻrsatilishicha, u Mashhad, Balx va Badaxshonda bir qancha vaqt hukmronlik qilgan. N. “S”da shahzoda yetuk axloqli, taqvodor, shariat qonun-qoidalariga sobit kishi sifatida ulugʻlangan. Shuningdek, shoir uning goʻzal fazilatlarini, barcha ishlari koʻngilga xush yoqishini aytib, bunday taʼriflagan:

*Ulki Haydar otidur, xulqi hasan,
Har nekim qilsa, bari mustahsan.*

Haydar ismi orqali talmeh va iyhom sanʼatlarini hosil qilinish, hazrat Aliga ham ishora qilinadiki, banddagi “Boqibon qubbatul islom sari”, “To abad hashamatidin topsun kom, Mulki islomda ahli islom” misralari ham bundan dalolat beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

М.А.

HAYDAR SABUHIY (XV asr oʻrtalari – Hirot – 1498) – shoir. N.ning eng katta jiyani, togʻasi Mir Said Kobuliyning oʻgʻli. Toj-u taxt u-n kurashda Husayn Boyqaro tomonida turib urushgani sababli Abusaid Mirzo otasini tutib qatl ettirgach, uning tarbiyasi b-n N. shugʻullanadi, u buyuk shoirga farzand maqomida boʻlgan. Sabuhiy taxallusi b-n sheʼrlar yozgan. Bu soʻz tasavvufiy maʼnoda poklik, haqiqat nuri maʼnosini bildiradi. “M.N.” tazkirasida berilgan maʼlumotga koʻra, u nozik shoirona qalbgaga ega boʻlib, kamolot kasb etish u-n soʻfiyona riyozat bosqichlarini bosib oʻtgan. Yoshligidan to balogʻatga yetguncha ilm tahsili b-n mashgʻul boʻlgan, sheʼr yozish va muammo aytishda alohida isteʼdodi borligini namoyish qilgan. Sipohiylikda ham oʻzini koʻrsatib, xususan, oʻq otish va qilich chopishda mohir boʻlgan. Lekin bir oz devonatabiatli ekanligi sababli xalq orasida

“Haydari telba” nomi b-n dong taratgan. N. koʻpincha uni yonida olib yurgan. Astrobodda ham u N.ning xos mulozimlaridan boʻlgan. U jiyani davlatni boshqarish ishlariga tayyorlab, hatto unga Astrobod hokimligini topshirish niyatida boʻlganligi haqida aytiladi. N. uni baʼzi rasmiy topshiriqlar b-n Hirotga yuborganida, bir davrada N.ga suiqasd qilingani, oshpaz unga zahar qoʻshilgan taom bermoqchi boʻlgani, bundan xabar topgan shoir gʻazabga minib, Husayn Boyqaroga qarshi isyon koʻtarmoqchi ekanligini aytadi. Bu gap Hirotda ovoza boʻlib ketadi. Husayn Boyqaro darhol N.ga maktub yoʻllab, bu ishdan mutlaqo xabari yoʻqligini maʼlum qiladi. Shu voqeadan keyin Husayn Boyqaro N.ning Hirotga qaytishiga ruxsat beradi. N. oʻz javobida bu gapni rad etadi va jiyaning xatosini kechirishini iltimos qiladi (“M”, 52-maktub). Husayn Boyqaro garchi kechirganligini aytib, doʻstini xotirjam qilsa-da, oʻz xonadoni shaniga qilingan bu tuhmatni unutmaydi. H.S. barcha xizmatlardan chetlatiladi. U Badaxshonga ketib, bir necha yil oʻsha yerda xizmat qiladi. 1498-y. da Badaxshondan Hirotga elchi boʻlib kelganida, Husayn Boyqaro uni tutib, qatl ettiradi.

H.S. sheʼrlarining taqdiri maʼlum emas. “M.N.”da N. uning quyidagi baytini misol tariqasida keltiradi:

*May ast laʼli tu yo shahdi nob: az in du kadam ast?
Xay ast bar ruhi tu yo gulob: az in du kalom ast?*

Tarj.: Laʼli labing maymi yo toza asalmi – bu ikkisidan qaysi biri? Yuzingdagi termi yo gulobmi: bu ikkisidan qaysi biri?

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qoʻlyozmalar xazinasida 7379-inv. raqami b-n saqlanayotgan Feruz farmoni b-n 1318-hijriy yilda koʻchirilgan bayozning 73-varagʻida, 1117-inv. raqami b-n saqlanayotgan bayozning 80-varagʻida H.S.ning 7 baytli quyidagi gʻazali keltirilgan:

*Omadan soʻyi manu az roh gardidan charost?
Roʻy gardonidanu soʻyi digar didan charost?*

*Dar kushodan jonibu ag'yor-u didan har zamon,
Chun maro didan zi ro 'yi mehr ko'shidan charost?*

*Jonibi man har nafas sangi digar andoxtan,
Az g'azab dashnom kardan, tund gardidan charost?*

*Chun maro didi, nishasti, dar daruni xona chist?
Manki raftam, omadan, berun xiromidan charost?*

*Gar namekard davlati shod az g'am-u anduhi man,
Giryayi man didanu har lahza xandidan charost?*

*Meshavad ma'sum, k-az man xotirat ranjida ast,
Begunah az oshiqi dilxasta ranjidan charost?*

*Gar Sabuhiro ba dil mehri mahi ro 'yi tu nest,
Ro 'z-u shab bo giryayi jonso 'z nolidan charost?*

Tarj.: Men sari kela turib yo'ldan qaytish, yuz o'girib, biron sari qarash nega? Raqiblarga eshik ochib, ularni har zamon ko'rar ekan, meni ko'rish uchun mehr bilan intilish nega? Menga tomonga har nafas bir o'zga tosh otib, g'azab bilan tanbeh berish-u qahr etish nega? Meni ko'rganda uydin chiqmay o'tirish-u men ketgandan keyin kelib tashqarida yurish nega? Agarda mening g'am-u anduhimdan shod bo'lmasa, mening yig'laganimni ko'rib har nafas kulish nega? Ko'ngling mendan ozurda bo'lsa, pok bo'ladi, yuragi jarohatli begunoh oshiqdan xafa bo'lish nega? Agar Sabuhiyning ko'nglida sening oy kabi yuzing ishqi bo'lmasa, kecha-kunduz jonni o'rtaydigan yig'i bilan faryod qilish nega?

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Шарафиддинов О. Алишер Навоий. – Т., 1971; Ғаниева С. Алишер Навоий. – Т., 1962; Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. – Хўжанд, 2003; Очилов Э. Ҳайдар Сабухий //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 11-жилд. – Т., 2005.

E.O.

HAYDAR XORAZMIY (XIV asr oxiri – Xorazm – XV asr 1-yarmi) – shoir. U haqda ba'zi tazkiralardagina ayrim ma'lumotlar saqlanib

qolgan. M-n, N. "M.L." asarida uni Sakkokiy, Atoiy, Muqimiy, Yaqiniy, Amiriy va Gadoiy kabi "xushta'b" shoirlar qatorida sanab o'tsa, "M.N." tazkirasida – temuriy shahzodalarga bag'ishlangan 7-majlisda Sulton Iskandar Sheroziy (Umarshayxning o'g'li.) zikrida H.X.ni ham tilga oladi: "Mavlono Haydar turkigo'y aning modihi ekan. Bu aning masnaviysidurkim:

*Himmat elidur yadi bayzo degan,
Er nafasidur dami Iso degan".*

Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ushshuaro"sida temuriylardan Iskandar Mirzo zamonida yetishib chiqqan olim va adiblar xususida fikr yuritir ekan: "Fuzalo va shu-aronan Mavlono Haydar edikim, turkiy va forsiyda nafis va yoqimli she'rlari bor va Shayx Nizomiyning "Maxzan ul-asror"iga javob bitib, uni amirzoda Iskandarga bag'ishlagan", degan ma'lumotlar mavjud.

H.X.ning lirik merosi saqlanib qolmagan, bizga qadar uning faqat ulug' ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy "Xamsa"sining 1-dostoni "Maxzan ul-asror" ("Sirlar xazinasi")ga nazira tarzida yozilgan "Gulshan ul-asror" ("Sirlar gulshani") dostoni yetib kelgan. Shayx Ahmad Taroziyning 1436–1437-yy.da o'zbek tilida yozilgan "Funun ul-balog'a" ("Yetuklik ilmlari") nomli adabiyotshunoslikka oid asaridan ma'lum bo'lishicha, biz shu paytgacha Lutfiyga nisbat berib kelganimiz "Gul va Navro'z" dostoni aslida H.X.ga tegishli ekan. U o'z asarida "Mavlono Haydar aytur" deb dostonidan bir necha marta misol keltiradi. Zahriddin Muhammad Bobur ham "Muxtasar" risolasida bu asarni H.X.ga nisbat bergani ma'lum. Faxriy Hira-viy ham sultonlarga bag'ishlangan tazkirasida Haydar Xorazmiy Iskandar Sheroziyning saroy shoiri bo'lib, "Maxzan ul-asror" va "Gul va Navro'z" dostonlarini uning homiyligida yozib, o'z valine'matiga bag'ishlagani, har ikkala doston ham badiiy jihatdan baland ekanligi haqida ma'lumot beradi. Ba'zi manbalarda uning yana "Me'rojnom" dostoni ham bo'lganligi aytiladi.

Ad.: Аlisher Navoiy. *Маъжолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Аlisher Navoiy. *Муҳокамат ул-дугатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд.* – Т., 2011; Хайдар Хоразмий. *Гулиани роз // Муборак мактублар.* – Т., 1987; Давлатшоҳ Самарқандий. *Тазкират уш-шуаро.* – Хужанд, 2015; Фахрий Ҳиравий. *Равзат ус-салотин. Жавоҳир ул-ажойиб.* – Т., 2014; Маллаев Н. *Ўзбек адабиёти тарихи.* – Т., 1976; *Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 1-жилд.* – Т., 1977; Фаниева С. *Навоий насри нафосати.* – Т., 2000; Муниса Содот. *Яна “Гул ва Наврӯз” достони ҳақида // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2020, 3-сон.*

E.Q.

HAYITMETOV, Abdugodir Hojimetovich (1926, Farg‘ona – 2005, Toshkent) yirik adabiyotshunos olim, f.f. d-ri (1965), prof. (1970), O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi (1978). 1949-y.da O‘rta Osiyo Davlat universiteti Sharq fakultetining

Eron-afg‘on filologiyasi bo‘limini tugallaydi. 1949–1952-yy.da O‘zR FA Sharq qo‘lyozmalari (hozirgi Sharqshunoslik instituti aspiranturasida o‘qiydi. 1955-y.da “Alisher Navoiyning ilmiy-tanqidiy qarashlari” mavzusida nomzodlik, 1965-y. “Navoiy ijodiy metodi” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qiladi.

H.A.H. 1953-y.dan boshlab O‘zR FA Til va adabiyot instituti (hozirgi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti)da kichik ilmiy xodim (1957-y.gacha), katta imiy xodim (1957–1967), institut direktorining ilmiy ishlar bo‘yicha o‘rinbosari (1967–1971) lavozimlarida, 1967-y.dan boshlab esa shu institutning O‘zbek adabiyoti tarixi bo‘limi mudiri vazifasida ishlagan.

H.A.H.ning dastlabki monografiyasi “Alisher Navoiyning adabiy-tanqidiy qarashlari” (1959) o‘zbek adabiyotshunoslik va adabiy tanqidchiligining tarixini yoritishda birinchi jiddiy qadam bo‘ldi.

“Navoiy lirikasi” (1961)da tanlangan ilmiy yo‘l – shoir she‘riyatining g‘oyaviy mundarija va badiiy timsollar tizimini aniqlash, baholash mezonini, tahlildagi qilingan xulosalar H.A.H.ga keng olimlik shuhratini keltirdi.

H.A.H.“Navoiyning ijodiy metodi masalalari” monografiyasida hamda “Navoiyning ijodiy metodi” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida N.ning ijodiy uslubini tadqiq etadi.

H.A.H. N. haqidagi yuzdan ortiq maqolalar muallifi. Bu maqolalarning bir guruhi shoir ijodiyotining nazariy masalalari (“Navoiy estetikasining yuksak bosqichi”, “O‘zbek adabiyotida realistik prinsiplar qaror topishida Alisher Navoiyning roli”, “Alisher Navoiyning badiiy-poetik uslubi yuzasidan mulohazalar”, “An’anaviy poetika va Navoiy” va boshqalar), yana bir qismi uning epik va lirik she‘riyatining manbalari, g‘oyaviy-badiiy asarlarini tekshirishga bag‘ishlangan.

N.ning sarbadorlarga munosabati, N.ning forsiy maktublari, Alanquvo afsonasi N. talqinida, N.da tahrir masalasi, N. va tabiiy fanlar, matnshunoslik muammolari, N. “X”sida ijtimoiy tip talqini, N. va fantastika, N. lirikasi va dostonlarining yozilish tarixi, hayotiy xususiyatlari va h.k.larga oid salmoqli maqolalari respublika gazeta va jurnallarida hamda “Navoiy dahosi” (1970), “Hayotbaxsh chashma” (1974), “Tabaruk izlar izidan” (1979), “Meros va ixlos” (1985) nomli to‘plamlarida e‘lon qilingan.

H.A.H.ning 1972-y.i Afg‘onistonda ilmiy safarda bo‘lishi uning N. hayoti va ijodi haqida bir qancha yangi maqolalar yozishiga sababchi bo‘ldi.

H.A.H.ning Lutfiy, Amiriy, Haydar Xorazmiy, Bobur, Turdiy, Mashrab, Munis, Muqimiy, Furqat, Avaz va boshqa ijodkorlar haqidagi qator maqolalari ham o‘zbek adabiyotshunosligini boyitdi. Bu turkum tadqiqotlarda H.A. o‘zbek adabiyotining hamma davrlariga N. ijodiyotining muayyan ta‘sirini ko‘rsatib berishga intildi.

H.A.H.ning ilmiy rahbarlik va tashkilotchilik faoliyati besh jildlik “O‘zbek adabiyoti tarixi” (1977-1980) va rus tilida e‘lon qilingan ikki tom-

lik “История узбекской литературы” (1987, 1989)larning yuzaga kelishida yorqin namoyon bo‘ladi. H.A. bularda ham tadqiqotchi-muallif sifatida faol qatnashdi, ham barcha mavzularga bosh ilmiy rahbarlikni o‘tadi.

H.A.H. badiiy ijodda ham qator asarlar yaratdi. Uning bir necha hikoyalari, she‘rlari va tarjimalari nashr etilgan va ssenariylari asosida “Abdurahmon Jomiy”, “Navoiy hayoti”, “Abu Rayhon Beruniy” hujjatli filmlari yaratilgan.

N.ning “H.A.” dostonining nasriy bayoni, “Tuhfat ul-afkor” qasidasining she‘riy tarjimasini ham H.A.H. qalamiga mansubdir. 90-yillar H.A.H. faoliyatida sermahsul davr bo‘ldi. Birin ketin uning yangi kitoblari nashr etildi. “Navoiyxonlik suhbatlari” (1993), “Temuriylar davri o‘zbek adabiyoti” (1996), “Adabiyotimiz ufqlari” (1997) singari kitoblar shular jumlasidandir. O‘zining oldingi tadqiqotlarida kuzatilgani kabi H.A.H. ushbu asarlarida ham adabiyotimiz tarixining bir qator muhim masalalarini yoritib beradi. H.A.H.ning “Temuriylar davri o‘zbek adabiyoti” kitobi alohida muhim ahamiyat kasb etadi. Kitobda mazkur davr adabiyotiga doir qimmatli ma’lumotlarning keltirilgani b-n bir qatorda temuriy hukmdorlarning adabiyotni, xususan, o‘zbek tilidagi adabiyotni rivojlantirishdagi xizmatlari qayd etib o‘tilgan.

Mazkur davrda H.A.H. amalga oshirgan yana bir diqqatga sazovor ish Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a” asarining nashrga tayyorlanishi bo‘ldi. Mazkur asar 2002-2003-yy.da “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnalida e‘lon qilindi.

H.A.H. 2002-y.da “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni b-n taqdirlangan.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Қобулов Н. Адабиётшуносликка қўшилган муҳим ҳисса. “Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қараишлари” китоби ҳақида. – Андижон, 1959, 20.VI; Валихўжаев Б. Навоий лирикаси ҳақида тадқиқот // Ўзбек тили ва адабиёти. 1-сон, 1963; Исҳоқов Ё. Абдуқодир Ҳайитметов // Ўзбек тили ва адабиёти, 1968.

4-сон; Эркинов С. “Ҳайрат ул-аброр”нинг насрий баёни ҳақида // Ўзбекистон маданияти, 1975; Абдуғафуров А. Олимнинг ҳиссаси // Гулистон, 1976. 7-сон; Фаниева С., Каримов Н. Абдуқодир Ҳайитметов 60 ёшида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1986, 13 июнь; Ҳайитметов А. Навоий лирикаси (иккинчи нашири). – Т., 2015.

S.G‘., M.A.

HAJRAT I (ar) – 1) hayron qolish, dong qotish, taajjubga tushish; 2) ikkilanish, shubhalanish, biror narsaga aqli yetmaslik. N. she‘riyatida keng qo‘llangan istilohlardan bo‘lib, shoir falsafiy qarashlarining ifodasi sifatida ko‘proq majoziy ma’noda qo‘llanadi. Ya’ni, u H. haqida gapirar ekan, Alloh va olam mohiyatini anglab etishga aqlining ojizligi, ko‘nglini ba’zida shubha-ikkilanish, tashvish-taraddud chulg‘ab olganligini izhor etadi. Ma’lum bo‘ladiki, N.ning hayrati boshqa.

Shoir H. so‘zini hayronlik, shubha, ojizlik ma’nosida, asosan, korgah (dunyo, olam) istilohi b-n bog‘liq holda qo‘llaydi. M-n:

*Sipehr gunbadi ichra netib qadah ichmay –
Ki, bo‘ldi mujibi hayrat bu korxonamanga.*

Maz.: Bu ko‘k gumbazi ichra nega may ichmayki, bu korxonamanga, ya’ni olam mening hayratlanishimning sababi bo‘lib turibdi.

Qadah ichishdan maqsad – ma’rifat ziyosini sipqarish. Binobarin, baytning mazmunini shunday talqin qilish mumkin: “Bu olam boshdan-oyoq meni qiziqtirib, har bir narsa hayratlanishimga sabab bo‘lgan ekan, uning sirlari, mohiyatiga etish uchun nega tinimsiz izlanib, bilimimni oshirmay, ma’rifatimni ziyoda qilmay?!”

*Voda ich, bu korgah vaz‘ig‘a
ko‘p fikr etmagil –
Kim, anga har necha
chirmashqancha hayrat kelturur.*

Maz.: Bu dunyo ishlari ustida ko‘p fikr etguncha, may ichki, unga bog‘langaning sari hayrat ustiga hayrat keltiradi.

Keltirilgan baytda ham “Borliq mohiyati, sir-sinoatining o‘ylaganing sari o‘zingning ojizligingni tushunib yetasan, binobarin, dunyo ishlari haqida ko‘p behuda fikr etma-da, ma‘rifatingni oshirish payida bo‘l (o‘shandan barcha haqiqatlar yuzidan parda ko‘tarilib, ko‘z o‘ngingda ilohiy sirlar namoyon bo‘ladi)” degan fikrni ilgari surgan.

Mutafakkir shoir olam sirlarini izlagani, uning mohiyatini anglashga intilgani sari H. asiriga aylanaveradi, H. o‘tida kuyaveradi:

Bu korgahda hayrat jonimni kuydurubtur.

Lekin bu dunyo ishlariga hayron-u mot bo‘lgan birgina u emas. Shuning u-n ham boshqa bir misrasida bu dunyo ahvoliga hayron bo‘lmagan kishi bormi, deydi:

Kimdurur bu korgah vaz‘ig‘akim hayron emas.

Tasavvufiy ma‘noda esa H. – ko‘ngilda namoyon bo‘lgan tajalliy tufayli solikning anglash va muhokamadan to‘xtaydigan bir holga yetishdir. U fanofillohga yuksalish u-n vosita bo‘ladigan maqomlaridan biri hisoblanadi. M-n:

Ko‘ngul-u ko‘z mushtoq-u yo‘luqsang, chiroyingdin Ani bexudlug‘ etib bahrasiz, ammo muni hayrat.

Abu Nasr Sarrojning ta‘riflashicha, H. tahammul, tafakkur va huzurlanish asnosida oriflar ko‘nglida yuzaga kelgan, ularni fikrlash va muhokama yuritishdan chetga tortgan oydinlikdir.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. Т.АТ. 10 жылдик, 1-жилд. – Т., 2011; Очиллов Э. Бир ҳовуч дур. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4-жилд. – Т., 1985; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5- жилд. – Т., 2008.

E.O.

HAYRAT II – “H.A.” dostonining kirish qismiga oid uch bob (“Avvalgi hayrat”, “Ikkinchi

hayrat”, “Uchinchi hayrat”)ning nomi. Nizomiy Ganjaviyning “Maxzan ul-asror”, Amir Xusrav Dehlaviyning “Matla’ ul-anvor” dostonlarining kirish qismlarida “Birinchi xilvat”, “Ikkinchi xilvat” (hatto “Matla ul-anvor”da “Uchinchi xilvat”) degan boblar bo‘lib, ularda mualliflar borliq, inson, tabiat, insoniy fazilatlar, moddiy dunyoni ma‘naviy dunyo b-n qo‘shuvchi ilohiy kuch va h.k. haqida bahs yuritganlar. N. xamsachilikdagi an’anani davom ettirib, “Hayrat”da insoniylik belgilari, kecha va kunduzning, tabiatning cheksiz go‘zalligi, insonning tabiatni anglash qobiliyati, intilishi haqida she‘riy-falsafiy suhbat, mulohaza olib boradi.

N.ning nazdida, insoniylikning mezoni Ko‘ngildadir. Ko‘ngil b-n inson dunyodagi barcha mavjudotlardan farq qiladi. Lekin Ko‘ngil insonga osonlikcha nasib bo‘lmagan. Azalda Ko‘ngil insondan ayri holda, biron moddiy narsa b-n qo‘shilmagan holda yashagan, olamni kezgan, ming yillar davomida o‘ziga munosib makon, vatan, vujud qidirgan. N. “Birinchi hayrat”ni go‘zal tong tasviridan boshlaydi. Borliq olamni, tabiat manzaralarini, yashnab turgan bog‘-rog‘larni yuksak ehtiros b-n vasf etadi. Ko‘ngil tonggi quyosh nurlarida alohida joziba va jilva kasb etgan butun borliqni kezib, tomosha qilib, undan zavqlanadi, ammo undagi biron narsaga qo‘shilishni, uni vatan qilishni o‘ziga loyiq ko‘rmaydi.

“Ikkinchi hayrat”da N. quyosh botib, tun boshlanganini, Ko‘ngil endi tundagi charaqlab turgan osmonni qanday sayr etganini majoziy uslubda tasvirilaydi. Ko‘ngil qushi (N. uni Xoja deb ataydi) qorong‘i kechada o‘ziga munosib makon qidirib malak singari osmonni kezar ekan, porloq sayyoralar b-n ko‘rishadi, yulduzlarning yonidan o‘tadi, ularning ravshanligiga, husniga qoyil qoladi, turli burjlarni aylanadi, biroq bu yerlardan ham istaganini topa olmaydi.

N. “Uchinchi hayrat”da Ko‘ngilning butun diqqat-e‘tibori tabiat, borliqning kichik bir bo‘lagi bo‘lmish ajoyib bir shahar (“bir turfa shahr”), ya‘ni insonga tushadi. Inson vujudining tuzilishini majoziy uslubda, ya‘ni har bir a‘zoni shaharning bir odami (“ahl”) deb tasvirilaydi. Odam

organizmi o'ziga xos bir olam, o'ziga xos bir mamlakat bo'lib, uning ichki qoida va qonunlari borki, bu qoidalar ko'p jihatdan bir shaharni, uning ichki tuzilishi va boshqarilish tartibotini eslatadi. N. inson boshini qasrga, aqlini podshohga, inson og'zini ochilib-yopilab turuvchi eshikka o'xshatadi va h.k. Ko'ngil inson vujudidagi bu sir-u sinoatlarni ko'rib, o'ylanib qoladi, hayratga tushadi. Inson ulug'vorligidan hayratlanish – doston nomi ham shundan. Inson vujudining tuzilishidagi mukammallik uni maftun etadi, ko'ngil insonni o'ziga vatan qiladi, ya'ni u b-n birlashadi. Bu b-n inson dunyodagi bor mavjudotlarning eng oliysiga aylandi. Insonda ko'rish, sezish, hidlash, eshitish, ta'm bilish xususiyatlari ilgari ham bo'lgan ekan. Bu xususiyatlar ma'lum darajada hayvonlarda ham mavjud. Inson o'zining aqli, ko'ngli, didi, ta'bi, insoniy qarashlari b-n hayvonlardan ustun turadi. Inson vujudi, tabiat tasviri Nizomiy va Dehlaviy dostonlaridagi xilvatlarda ham bor. Ammo N. bu o'rinda, xususan, Nizomiyning insonparvarlik g'oyalarini yanada rivojlantirdi. "H.A."ning "Hayrat" boblarida muallifning insonni ulug'lovchi g'oyalari ifodalangan bo'lib, dostonidagi maqolatlarda bu yo'nalish yanada takomillashadi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Низомий. Сирлар хазинаси. – Б., 1981; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Фузуди. – М., 1962.

Ab.H.

“HAYRAT UL-ABROR” (“Yaxshi kishilarning hayratlanishi”) – N. “X.”sining birinchi dostoni (1483). Mutafakkir shoirning diniy-tasavvufiy, ilmiy-falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy qarashlarining o'zaro bog'lanib, yaxlit tizimga solingan shaklidan iborat bo'lgan mazkur doston, muallifning o'zi “M.L.”da e'tirof etganidek, Nizomiy Ganjaviyning “Maxzan ul-asror” (“Sirlar xazinasi”) dostoniga tatabbu' sifatida yozilgan. 63 bobdan iborat bo'lib, 21 bobi muqaddima, 40 bobi asosiy qism (20 maqolat va

ularning tasdig'i sifatida keltirilgan 20 hikoyat yoki masal), 3 bobi xotimadir. Umumiy hajmi 3988 bayt. Sare'yi musaddasi matviyi makshuf (mavquf) (muftailun muftailun foilun (foilon) – – V V – \ – V V – / – V – (–) vaznida.

Dostonda N.ning Alloh – Olam – Odam munosabati, davlat va jamiyat, shoh va raiyat, hayot mohiyati va inson umrining mazmuni, insonning hayotdagi o'rni va jamiyatdagi maqeyi, insoniy fazilat va illatlar, imon va islom, ma'rifat va jaholat va boshqa haqidagi falsafiy, ijtimoiy, axloqiy, estetik qarashlari o'zining badiiy talqinini topgan. Ayni jihatdan u nafaqat axloqiy-ta'limiy, balki ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-ma'rifiy asar hamdir. Boshqacha aytganda, u ulug' adibning Alloh, olam, odam, jamiyat, hayot mohiyati, inson umrining mazmuni, insoniy fazilat va illatlar haqidagi qarashlarining majmuyi, ularning nazmiy ifodasidir.

N.Mallayev “H.A.”ni kompozitsion jihatdan 3 qismga ajratadi: 1) dostonning umumiy kompozitsiyasi; 2) maqolatlar kompozitsiyasi; 3) hikoyat va masallar kompozitsiyasi. Bizningcha, unga muqaddima va xotima kompozitsiyasini ham qo'shsa, bu tasnif tugal va mukammal bo'ladi: muqaddima boblar – maqolatlar – hikoyatlar – xulosa boblar – dostonning yaxlit tuzilmasi.

“H.A.” g'oyaviy mazmuni, boblarning o'zaro uzviy bog'lanib borishi, biri ikkinchisini talab qilishi, takomillashuvi b-n umumiy, yagona kompozitsiya silsilasiga egadir. Shu jihatdan qaraganda, hatto dostonning an'anaviy muqaddimasi bo'lgan hamd, munojot va na'tlar uning asosiy boblari – maqolatlari b-n aloqador, chunki ularda ham dostonning maqolatlarida yetakchi bo'lgan insonparvarlik, xalqparvarlik, ma'rifatparvarlik va didaktik mushohada kurtaklari bor.

“H.A.” muqaddimasi doston umumiy hajmining uchdan bir qismini tashkil etishini ko'zda tutib, aytish mumkinki, bu boblar nafaqat “H.A.”, balki butun “X.”ga kirishdir.

“H.A.”ning 1-bobi “Bismillahir rohmanir rohim” jumlasidagi harflarning diniy-tasavvufiy talqini, ya'ni Haq tavhidiga bag'ishlangan bo'lib, unda, jumladan, qabul va rad ahli xususida so'z boradi hamda N., o'z-o'zidan, o'z amalla-

rininggina emas, ayni paytda, turkiy tildagi ilk katta asar bo‘lmish “X.”sining ta’b ahli tomondan qabul yoki rad etilishini ham ko‘zda tutadi. 2-bob Alloh taolo hamdidan iborat – unda Parvardigori olamning zarradan koinotga qadar butun mavjudotni muayyan muntazamlilikda yaratgani va ilohiy qonuniyatlar asosida boshqarishi haqida hayrat va hayajon b-n yozadi. Shundan keyin Allohning avval va oxirligi, olamni yaratishdan maqsadi, qudratining chek-chegarasizligi, U yaratgan har bir xilqatning o‘zaro bog‘liqligi va bir-birini taqozo qilishi, insonning barcha mavjudotdan afzalligi, afv-u marhamatining bepoyonligi borasidagi 4 munojot (3, 4, 5, 6-boblar), Allohning olamni va odamni yaratishdan maqsadi Muhammad (s.a.v.) ekani, u zotning payg‘ambarlikkacha bo‘lgan hayoti, islom dinini Arab va Ajam mamlakatlariga yo-yishi, Payg‘ambar (s.a.v.)ning ezgu fazilatlar va me’roj tasviriga bag‘ishlangan 5 na’t (7, 8, 9, 10, 11-boblar) keladi. 1-na’tda, jumladan, olamning asosida Muhammad (s.a.v.) nuri yotishi, chunki Alloh taoloning olamni ham, odamni ham yaratishdan maqsadi so‘nggi payg‘ambar ekanligi, binobarin, suratda Odam Ato Muhammad (s.a.v.)ga ota bo‘lsa ham, mohiyatda Odam Ato Muhammad (s.a.v.)ga farzand ekanligi haqidagi tasavvufiy qarashlar ilgari suriladi. 12–13-boblarda Nizomiy, Dehlaviy, Jomiy kabi ulug‘ salafarlari madhida. Jomiy haqidagi bobda keltirilishicha, bir kuni ustoz-shogird o‘rtasidagi suhbat asnosida xamsachilik an‘anasi, Nizomiy va Xusrav “Xamsa”lari, xususan, ularning birinchi dostonlari “Maxzan ul-asror” va “Matla’ ul-anvor” xususida so‘z boradi. Ularning birinchisini gavhar, ikkinchisini yulduzga o‘xshatadi, qolgan dostonlarda esa majoziy tasvir ustunligini ta’kidlaydi. Oradan bir-ikki oy o‘tib, Jomiy unga “Xamsa”ning ilk dostoni “Tuhfat ul-ahror” qo‘lyozmasini tutqazar ekan, boshdan-oyoq o‘qib, fikrini aytishini so‘raydi. Uni zavq b-n o‘qib chiqqan N. ko‘nglida ham mavjud “Xamsa”larning barchasi forsiyda yozilgan bo‘lib, turkiy tilda ham shunday muazzam bir asar yaratish niyati tug‘iladi.

*Forsi o‘ldi chu alarg‘a ado,
Turki ila qilsam ani ibtido.*

*Forsi el topti chu xursandliq,
Turk dog‘i topsa barumandliq.*

O‘z “Xamsa”sini turkiy tilda yaratayotganidan faxrlanib, shunday yozadi:

*Turk surudi bila solib qo‘lum,
Qilsam ado: “Hay tulugum, hay tulum!”*

14–15-boblar so‘z ta’rifi va ona tilida asar yaratish ishtiyoqi, 16-bob Husayn Boyqaro vafosida, 17-bob ko‘ngil ta’rifida bo‘lib, uning Haq jamoli aks etadigan ko‘zgu ekanligiga urg‘u beriladi. 18, 19 va 20-boblar ko‘ngil hayratlari haqida. 1-sayr – mulk olami (tabiat va olam), 2-sayr malakut (osmon va farishtalar), 3-sayr – inson vujudiga safari chog‘idagi ko‘rgan-kechirganlari b-n bog‘liq.

Bu o‘rinda ko‘ngilning jon, ruh ma’nosida ekanligini ham unutmazlik kerak.

Ko‘ngil ta’rifidagi bobda Alloh taoloning olamni yaratishdan maqsadi Muhammad (s.a.v.) bo‘lganidek, insonni yaratishidan ham maqsadi ko‘ngil ekanligi ta’kidlanadi. Ka’ba xalq u-n sajdagoh bo‘lsa, ko‘ngil Haq u-n jilvagoh ekanligini aytadi, ya’ni ko‘ngilda Haq zuhur etishi jihatidan u Ka’badan ham ustun:

*Ka’baki, olamning o‘lub qiblasi,
Qadri yo‘q andoqqi, ko‘ngul ka’basi.
Kim bu xaloyiqqa erur sajdagoh,
Ul biri Xoliqqa erur jilvagoh.*

Ko‘ngil kamolot kasb etib, olami kubro – katta olamga yetguncha ranj-u mashaqqat chekib dunyo kezman, Ka’bada ham, butxonada ham, xonaqohda ham, mayxonada ham bo‘lgan, visolda o‘rtangan, hijronda kuygan, qisqasi, ming bir baloni ko‘rgan solikka o‘xshatadi, buning natijasida u so‘fiy sohildilga aylanib, maskani safo taxti bo‘ladi.

21-bob Bahouddin Naqshband va Xoja Ahror madhida. 22-bobdan asosiy qism boshlanadi.

Ularda islom, iymon, hukmdorlar, riyokor shayxlar, karam, adab, qanoat, vafo, ishq, rostlik, ilm, qalam va qalam ahli, saxovat ahli, falakning tuzilishi, jaholat ahli, oliftalar, yigitlik, falak g'amxonasi, Hirot ta'rifi, maqsadning amalga oshgani kabi mavzularda so'z boradi. Har bir mavzuga oid fikr va qarashlarini tasdiqlash u-n hikoyat yoki masal keltiriladi. Har biri alohida mavzuga bag'ishlanganday ko'ringan bu maqolalar aslida ichki bog'lanishga ega bo'lib, o'zaro bir-birini taqozo qiladi, rivojlantiradi va to'ldiradi.

“X.”ning urug'i “H.A.”da qadalgan bo'lib, qolgan dostonlar shu urug'dan ungan nihollardir. Boshqacha aytganda, ular ilk dostonida ifodalangan falsafiy-axloqiy fikr-qarashlarning obrazlar vositasida ifodalangan badiiy talqinlaridir. Binobarin, “H.A.” butun turkumning nazariy dasturi bo'lib, unda muallif fikrlari badiiy timsollar emas, balki maqolalar va ular tasdig'iga bo'y-sundirilgan hikoyatlar asosiga qurilgan.

“H.A.”, bir butun olganda, Insonni anglash, insonni ulug'lash, insonlik sharafiga nomunosib kimsalarni esa qoralashga bag'ishlangan. Shuning u-n ham dostonida insonning mohiyati, jamiyatdagi mavqeyi, uning kamoloti masalalari, insoniy fazilat va illatlar keng yoritiladi. Barcha mavzu va masalalar inson qanday bo'lishi va qanday bo'lmasligi kerak degan muammo atrofiga aylanadi. Shuning u-n ham maqolalarda, bir tomondan, inson tarbiyasi, kamoloti, fazilatlarini, o'zini yaratgan Alloh taolo oldidagi farzi, dunyoga keltirgan ota-ona oldidagi qarzi, jamiyat oldidagi vazifalari, iymon-e'tiqodi, axloqi xususida so'z borsa, ikkinchi tomondan, inson kamoloti yo'lida to'siq bo'lgan, uning sha'niga dog' tushiradigan illatlar borasida fikr yuritiladi. Shunga muvofiq, iymon va islomga bag'ishlangan boblarda uning iymon-e'tiqodli bo'lishi haqidagi masala ko'tariladi, so'ng hukmdorlar misolida adolat muammosi o'rta qo'yiladi, keyin birma-bir saxovat, axloq, qanoat, sadoqat, muhabbat, haqiqat, ma'rifat kabi fazilatlar, riyokorlik, jaholat, yolg'onchilik, oliftalik kabi illatlar alohida-alohida boblarda maxsus ko'rib chiqiladi.

Dostonning muqaddimasidan tortib, xotimasiga qadar ulug' mutafakkir shoir N. obrazi ki-

tobxonga doimiy hamrohlik qiladi. Hatto hikoyalarda bir necha daqiqagina “chekingan” bu obraz tezda shu hikoyaning xotimasida, lirik misralarda, soqiyga qarata aytgan so'zlari yoki qissadan hissa chiqarishi b-n yana namoyon bo'ladi, kitobxonni yangi-yangi masalalar, o'y-fikrlar, ziddiyatlar, kurashlar olamiga olib kiradi. Kitobxon bu obrazning sarguzashti, tashqi qiyofasi yoki boshqa jihatlari b-n tanisholmaydi, lekin doimo uning qalbi va shuuri, his-tuyg'usi, shodligi va g'azabi b-n birga bo'ladi, hamma narsani u orqali bilib oladi, tushunadi, o'ylaydi, yakun yasaydi”.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1976; Қаюмов А. Асарлар. 1-жилд. 1-китоб. – Т., 2008; Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. – Т., 2002; Алишер Навоий: Қомусий лугат. 1–2-жилдлар. – Т., 2016.

B.R.

“HAYRAT UL-ABROR”NING RUS TILIGA TARJIMALARI – N.ning ushbu dostoni rus tiliga to'liq tarjima qilinmagan. Dastlab ushbu asar tarjimasiga qo'l urgan ijodkor Mark Tarlovskiy bo'lgan edi. U “H.A.”dan parchalar tarjima qilgan va ular N.ning rus tilida nashr etilgan kitoblariga kirgan. 1968-y.da rus tilida N.ning tanlangan asarlari chop etilgan va undan “H.A.” ning Mark Tarlovskiy tomonidan o'g'irilgan iymon haqidagi, shohlar haqida, riyokor shayxlar haqida, vafo haqida, ilm haqida, hayotdan shikoyat, qanoat haqidagi boblari o'rin olgan.

Mazkur parchalar tarjimasida M.Tarlovskiy imkoni boricha asliyatga yaqin bo'lishga uringanligi ko'zga tashlanadi. N. asaridagi murakkab tushunchalar va istilohlarning rus tilidagi maqbul ekvivalentlarini topishga intilishi ham bu tarjimaning ijobiy jihatini tashkil etadi.

“H.A.”ning rus tiliga nisbatan to'liqroq tarzda tarjimasini Vladimir Derjavin tomonidan amalga oshirilgan. Derjavin Sharq adabiyotining ko'plab namunalari shu jumladan, Firdavsiy,

Hayyom, Nizomiy, Sa'diy asarlarini rus tilida o'quvchilarga yetkazib bergan tajribali tarjimonlardan hisoblanadi.

Tarjimada asarning muqaddima qismi ko'p qisqartirishlarga uchragan. Dostonning birinchi bobidan o'n birinchi bobigacha bo'lgan qismi to'liq tushirib qoldirilgan. Shuningdek, Sulton Husayn Boyqaro madhiga bag'ishlangan o'n oltinchi bob ham tarjima qilinmagan. Bundan tashqari tarjimadan Bahouddin Naqshband madhi, imon sharhi, Boyazid Bistomiyning muridi b-n suhbat, islom sharhi, Ibrohim Adham va Robiya Adviya haqidagi boblar ham o'rin olmagan. N.ning diniy-tasavvufiy qarashlarini, falsafiy qarashlarini o'zida aks ettirgan, ayni paytda "H.A."ning g'oyaviy-badiiy mazmuni va mohiyatini ochishda muhim ahamiyat kasb etuvchi yuqoridagi boblarning qisqartirilgani N. dostonining butun mahobatini, falsafiy chuqurligini to'liq aks ettirishga to'sqinlik qilgan.

Dostondagi hikoyatlar tarjimalari ancha muvaffaqiyatli chiqqan. Turli axloqiy-diniy kategoriyalarga: qaram, hayo, vafo, rostlik va h.k.larga bag'ishlangan boblarda ham muallif mazkur tushunchalarning badiiy talqinini tarjimada o'quvchiga yetkazib berishga muvaffaq bo'lgan.

Ma'lumki, mazkur asarning uchinchi maqolati sultonga bag'ishlangan. Bu bobdan N.ning zolim sultonlarini fosh qiluvchi, katta badiiy pafos b-n bitilgan misralari o'rin olgan. Tarjimada ana shu pafos, shoir misralarning fosh qiluvchi kuchi saqlanganini ko'ramiz:

*Где у тебя закон? Где правый суд?
К чему твои поступки приведут?
По воле бога ты султаном стал,
А ты народ измучил обобрал!*

Shu b-n birga Derjavin tarjimasida asliyatdan uzoqlashgan o'rinlar hamda asliyat mazmunini uncha to'g'ri aks ettirilmagan misralar, baytlar ham mavjud. Bulardan qat'iy nazar ushbu tarjima rusiyazabon o'quvchilarni N.ning epik merosi, dunyoqarashi va falsafasi b-n tanishtirishda muayyan ahamiyat kasb etdi. Derjavin tarjimasini to'liq holida N.ning rus tilida nashr

etilgan o'n jildlik asarlari to'plami tarkibida nashr etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навои. Сочинения в десяти томах. Том 3. – Т., 1968; Алишер Навои. Избранное. – Т., 1968.

Q.E.

HAKAM – Da'vo va janjalda ikki tomon orasiga tushib, hukm yurituvchi, ajrim qiluvchi. N. asarlarida ma'lum munosabat b-n qo'llanilgan bo'lib, ularda H.ning ham lug'aviy ham majoziy ma'nolari nazarda tutilganini ko'rish mumkin.

Jumladan, "G'.S." devonida oshiqning ishq tushgan go'zal yor – hukm qiluvchi hakam o'laroq tasvirlangan. Baytda oshiq gina qilmoqdaki, Yor vafo ahliga hukm qilar chog'da jaf o'ahlidan hakam tayin etadi, bu qanday bo'ladi?!

*Ne hukm qilsa vafo ahli jurmida g'am emas,
Bu zulm erurki, jaf o'ahlini hakam qiladur.*

"X."ning ilk dostoni "H.A."da N. shukr haqida, aniqrog'i, insonga berilgan nafas olishning shukrini ado etish haqida nasihatlar qiladi. Ulug' shoirning uqtirishicha, nafas olib, nafas chiqarishning o'zi inson hayotini ta'minlovchi bebaho ne'mat. Uni qadriga yetish kerak. Uni har qancha shukrini qilsang ham oz. Shuning u-n bu nafaslarni g'animat bilib, xayr ishlarga, Haq yo'li u-n sarf etish kerak. Agar aqlingni bu jihatga hakam etsang, aql b-n ish yuritsang, haqiqatni anglaysan.

*Boshtin ayog'ig'acha qil sarfi Haq,
Tengri sanga yor, o'qusang bu sabaq.*

*G'aflat agar bo'lsa bu ishdin dame.
Kim yo'q aningdek kishiga motame.*

*Anglay olursen hakam etsang tamiz,
Kim Haq etibdur nafasingni aziz.*

N.ning "S.I." dostoni 87-bobida H. b-n bog'liq hikmat berilgan. Unda N. pand berishicha, kishi

o‘zidan yoshi ulug‘, dono, tajribali oqillar so‘ziga quloq tutib, ularning ko‘ngli va aqli b-n hakam qilsa, albatta, xatodan yiroq bo‘ladi, deydi:

*Begonsa anga aql bo‘lg‘och hakam,
Qilurg‘a qo‘yar hikmat ahli qadam.*

Maz.: “Ilm ahllari qaysi ishga aql hakamlik qilsa va u ish aqlga ma‘qul kelsagina unga qarab qadam qo‘yadilar”.

N. “M.N.” asarining sakkizinchi majlisini Sulton Husayn Boyqaroga bag‘ishlash lozimligini, agar bunday qilmasa, bu ish aql dan bo‘lmasligini ta‘kidlaydi: “*Sekkizinchi majlis Sultoni Sohibqiron majlisidurki, ani andoqki, haqidur bayon qilmoq mumkin ermas va ul da‘vog‘a aql-kim, munsif hakamdur, ruxsat bermas. Nechuk-kim, bo‘lsa shikasta va basta va ba‘zi parishon va ba‘zi payvasta ado topti. Emdi xilvatda dag‘i bir-ikki naql ul hazratning g‘ayri nazm latoyifidin ham bitilsa va bir-ikki so‘z sharh etilsa yiroq bo‘lmag‘ay*”.

N.ning o‘zi ham hayoti davomida ba‘zan hakamlik qiluvchiga ehtiyoj tuygani uning o‘z xotiralari va zamondoshlari bitgan asarlardan ma‘lum. Xususan, bir kuni azizlar majlisida soz chalinib, suhbat davom etarkan, Xoja Hasan Dehlaviyning quyidagi baytidagi:

*Misoli qatrayi boron sirishki man hama durr shud,
Chunin asar dihad, alhaq, tului chun tu suhayle, –*

“durr shud” iborasi ustida bahs ketganda, majlis ahli bir taraf, N.ning o‘zi bir taraf bo‘lib qoladi va shunda hakamlikka Abdurahmon Jomiy tayin qilinadi va u kishi masalani N.ning foydasiga yechib beradi.

N. “M.L.”da o‘zi yozgan risolalarni bir-bir sanar ekan, turkiy tilda yozishga harakat qilib, nechog‘li sa‘y ko‘rgazganiga “Dono hakam” – Zamon baho bersin, deya Vaqtning adolatli hukmiga havola qiladi: “*Yana dog‘i rasoilga qalam surupmen va makotibga raqam urupmenki, forsiy sehrsozlar va pahlaviy afsona pardozlar ham anda avroq orasta va ajzo pirosta qilibdurlarkim,*

dono hakam adolat yuzidin ko‘z solsa va burungi forsiy va so‘nggi turkiy latoyif va daqoyiqidin bahra olsa, hukm so‘rar zamonida va har qay-sining martabasini ta‘yin qilur avonida umidim uldur va xayolimga andoq kelurkim, so‘zum martabasi avjdin quyi inmagan va bu tartibim kavkabasi a‘lo darajadin o‘zga yerni beganmagay”.

Ko‘rinadiki, N. asarlarida har bir so‘z o‘z o‘rnida ishlatilganidek, H. so‘zi ham bir necha ma‘nolarda o‘z mavridida mahorat b-n qo‘llangan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Навоий асарларининг луғати. Тузувчилар: Порсо Шамсиев, С.Иброҳимова. – Т., 1972.

S.R.

HAKIM – N.ning fors tilida yaratgan muammolaridan biri bo‘lib, “D.F.”da 153, “M.”da esa hech o‘zgarishsiz 79-raqam ostida o‘rinlashgan.

*Ey sabo, jonam ba zeri xoki poi o‘ fishon,
Boz xoki poi o‘ bar go‘shai chashmam nishon.*

Tarj.: Ey sabo, jonimni olib borib, u go‘zalning oyog‘i ostiga tashla. Yoki uning ko‘chasi tuprog‘idan ko‘zimning chekkasiga tekkiz.

Bu so‘z muammo halli topishning “A‘moli tahsili” (hosil qilish amallari)ning raqamlik uslubi b-n yechiladi. Unga ko‘ra, “jonim = میناج ni u go‘zalning oyog‘i ostidagi tuproqqa to‘ksak, ya‘ni “jim جىم”, “nun نون”dagi nuqtalar tashlab yuborilsa, so‘ngra “xok كاخ (tuproq)”dan “gof” ko‘zning (chashma) oxirgi harfi – “alif”ning burchagi (tepasi)ga olinsa, “Hakim مىكح kalimasi hosil bo‘ladi. Zero, bu usul b-n echiladigan muammolarda baytning she‘riy ma‘nosi va muammolik ma‘nolari mavjud bo‘ladi. Muammolik ma‘nosi she‘riy ma‘noning isbotidan iborat bo‘lganidan, u o‘quvchiga katta badiiy zavq bag‘ishlaydi. Shoir aytmoqchi bo‘lgan fikr, niyat o‘quvchi ko‘z o‘ngida o‘zining tasdig‘i b-n namoyon bo‘ladi. Shuning u-n ham muammo aytish va

yechish o‘z davrida zehni sinash va idrokni o‘stirish vositasi hisoblangan.

Ad.: Alisher Navoiy. Devoni Foniiy. TAT. 10 jildlik, 5-jild. – T., 2011; Zo‘hidov L. Alisher Navoiyning “Risola mufradot” asari va uning muammolari: Filol. fan. nomzodi ilmiy darajasini olish uchun e‘zizlangan diss. – T., 1970.

S.R.

HAKIM SANOIY (taxallusi, to‘liq ismi: Abulmajd Majdud binni Odam Sanoiy G‘aznaviy) (v. 1140/1150, G‘azna) – fors-tojik shoiri va mutafakkiri. Otasi ham o‘z davrining ma‘rifatli kishilaridan bo‘lgan bo‘lajak alloma boshlang‘ich ma‘lumotni oilada olgan. Keyin G‘azna madrasalarida tahsil olib, o‘z davrining barcha asosiy diniy va dunyoviy ilmlari – Qur‘on, hadis, kalam, lug‘at, adab, nujum, tib, musiqa va boshqalarni puxta egallaydi. Hikmatda esa u o‘zini Abu Ali ibn Sinoning izdoshi deb bilar edi. Voqean, hikmat ilmida tengsizligi u-n ham unga Hakim unvoni berilgan. Uning Nishopur safarida qomusiy olim Umar Xayyom b-n tanishib, u b-n yaqin do‘stlik aloqasini bog‘lashi bejiz emas.

H.S.ning qabri mashhur ziyoratgohlardan biri bo‘lib, u yerdan sira ziyoratchilarning qadami uzilmaydi. Xonaqohi ham hamisha gavjum.

H.S. o‘zidan boy adabiy meros qoldirgan bo‘lib, ular quyidagilar:

1. Devon – qasida, g‘azal, tarkibband, tarje‘band, qit‘a, ruboiy janrlaridagi namunalarni o‘z ichiga olib, umumiy hajmi 13780 baytdan iborat.

2. “Hadiqat ul-haqiqat va shariat ul-tariqat” – 10 ming bayt hajmidagi bu masnaviy forsiy adabiyotning shoh asarlaridan bo‘lib, ayni yo‘nalish va uslubdagi ilk va benazir namunadir. Diniy-tasavvufiy, ilmiy, falsafiy, ijtimoiy, axloqiy qarashlarini to‘la qamrab olgani jihatidan uni shoir tafakkur olamining xazinasini deyish mumkin. Eron olimi A.Zarrinko‘b bu asarni tasavvuf pandnomasi va qomusi deb ta‘riflaydi. Bu asari b-n so‘zning dodini bergani, o‘ziga abadiy haykal qo‘yganini muallifning o‘zi ham faxriya yo‘-

sinida xotimada ta‘kidlab o‘tadi. Chindan ham, irfoniy adabiyotni so‘z san‘atining shohko‘chasiga olib chiqqan bu asardan ta‘sirlanib, ulug‘ avliyo va mutasavvif shoir Farididdin Attor “Ilohiynoma” va “Musibatnoma”, mutafakkir adib Jaloliddin Rumiy dunyo ilm-u adab ahlini asrlar davomida hayratga solib kelayotgan “Masnaviyi ma‘naviy” kabi Sharq she‘riyatining durdonalarini yaratdilar.

3. “Tariq ul-tahqiq” (“Tahqiq yo‘li”) – ilohiy ma‘rifat va tasavvuf haqiqatlarining she‘riy talqinidan iborat bu masnaviy 873 baytni o‘z ichiga oladi.

4. “Sayr ul-ibod ilal maod” (“Haq bandalarining asliy vatan sari sayri”) – H.S. badiiy salohiyatining mo‘jizalaridan bo‘lgan bu asar teran falsafiy mazmunga ega bo‘lib, unda shoir o‘zining chuqur va nozik irfoniy qarashlarini ramz-u majoz pardasiga o‘rab taqdim etadi. Insonning kamolot kasb etish sari sayri asarda uning donishmand pir, ya‘ni aql rahnamoligida turfa nafsoniy manzillarni bosib o‘tishi tarzida tasvirlanadi. Haqiqatni anglashning turli bosqichida turgan so‘fiylar ko‘rsatiladi. Mavzuning qo‘yilishi va yoritilish tarziga ko‘ra ko‘pchilik tadqiqotchilar uni A.Dantening “Ilohiy komediya”siga qiyoslaydilar va bu ikki shoh asar o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik – vorisiy munosabat mavjudligini ta‘kidlaydilar. O‘z navbatida, “Sayr ul-ibod ilal maod” b-n Abu Ali ibn Sinoning “Hayy ibn Yaqzon” asari o‘rtasida o‘zaro mushtarakliklar mavjud. Asarga sharh yozgan Faxriddin Roziyning ta‘kidlashicha, u falsafiy tafakkurga moyil shoir-u adiblarga kuchli ta‘sir ko‘rsatgan. Jumladan, unga ergashib Farididdin Attor “Mantiq ut-tayr” (“Qush tili”) dostonini yaratgan. Sanoiy 779 baytli bu masnaviy Saraxsda o‘ziga homiylik qilgan Sayfulhaq Muhammad ibn Mansur Saraxsiyga bag‘ishlagan. “Kornomai Balx” (“Balx voqeasi”) – 1100–1105-yy.da yozilgan hasbi hol mavzusi-dagi 497 baytli bu masnaviy hajviy ruhda ekanligidan “Mutoyibanoma” deb ataladi. U muayyan syujet chizig‘iga ega bo‘lmasdan, asar markazida muallifning o‘zi turib, alohida-alohida voqealarni o‘zaro bir-biriga bog‘laydi. Shoir o‘z davrida

Balxda guvohi bo‘lgan voqealar, turli toifadagi shahar ahli – davlat va din arboblari, dehqon va hunarmandlar, ularning turmush tarzi, hayotga qarashi, axloqi b-n o‘quvchilarni tanishtiradi.

5. “Aqlnoma” – 1132-y.dan so‘ng yozilgan 242 baytli bu masnaviy ham tasavvufiy mazmun-da bo‘lib, ayni jihatdan “Sayr ul-ibod ilal maod”-ga o‘xshaydi. Havo timsolida 4 unsur (tuproq, suv, havo va o‘t), uning tiriklik olamidagi o‘rni, aql va ma‘rifat xususida fikr yuritiladi. Pand-u nasihat ham unda keng o‘rin tutadi. Bu asar “Sanoiyobod” deb ham ataladi.

6. “Ishqnomi” – xafifi maxbuni maqtu’ vaznida yozilgan 579 baytli bu asar asosan ishq-u muhabbat mavzusidagi pand-u nasihatlar shodasidan iborat.

H.S. o‘zidan keyingi Sharq so‘z san’ati, xususan, irfoniy adabiyotga kuchli ta’sir ko‘rsatgan bo‘lib, Xoqoniy Shirvoniy, Nizomiy Ganjaviy, Farididdin Attor, Jaloliddin Rumi, Nizoriy Ko‘histoniy kabi zabardast mumtoz shoirlarning, deyarli, barchasida bu ta’sirning yorqin izlarini ko‘ramiz. Jumladan, Nizomiy Ganjaviyning “Maxzan ul-asror” (“Sirlar xazinasi”) va “Haft paykar” (“Yetti go‘zal”), Rukniddin Avhadiyning “Jomi Jam” (“Jamshid jomi”), Farididdin Attorning “Ilohiynoma” va “Musibatnoma”, Jaloliddin Rumiyning “Masnaviyi ma‘naviy” asarlari “Hadiqat ul-haqiqa” ta’sirida yaratilganligi barchaga ma‘lum. Jaloliddin Rumiyning “Attor ruh edi-yu, Sanoiy uning ikki ko‘zi, biz Sanoiy-yu Attor izidan keldik”, deyishi bejiz emas:

*Attor ro‘h budu Sanoiy du chashmi o‘,
Mo az pai Sanoiyiyu Attor omadaem.*

H.S.ni o‘zining ma‘naviy piri deb bilgan Rumi shoir muxoliflariga qarshi kurashib: “Agar musulmiyat Sanoiyning ulug‘ligini ko‘ra bilsaydi, jamiki mo‘minlarning boshidan qalpog‘i tushar edi!” – deb lutf etgan edi.

H.S. shaxsiyati va ijodiyoti o‘zbek ilm-u adab ahliga asrlar davomida ma‘lum bo‘lib kelgan. Jumladan, N. “N.M.” tazkirasida unga ham alohida fiqra bag‘ishlab, uning mashhur shayx,

Najmiddin Kubroning muridi Raziyyiddin Ali Loloning otasi b-n amakivachcha ekanligi, mutasavvif shoirlarning eng ulug‘i, peshvosi hisoblanishi, mashoyixlar o‘z risolalarida uning asarlaridan dalil sifatida iqtiboslar olganliklari, “Hadiqat ul-haqiqa” asari uning she‘riyatdagi maqomi-yu ma‘rifatdagi kamolini yaqqol ko‘rsatib turganligi haqida kamoli ixlos b-n yozadi. Yusuf Hamadoniy muridlari zumrasidan ekanligi haqida ma‘lumot berib, tavbasining sababi haqidagi mashhur rivoyatni keltiradi. Shuningdek, ijodidan qator namunalar ham taqdim etadi. “M.Q.”da esa uni N. “haqiqat asroriga majoz tariqin” omixta qilgan shoirlar guruhiga kiritadi.

Ad.: Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Абдурахмон Жомий. Нафаҳот ул-унс. – Душанбе, 2013; Гулшани адаб. Намунаи назм дар 5 жилд. Жилд 1. – Душанбе, 1975; Абдулхусайни Зарринқуб. Жустужу дар тасаввуфи Эрон. – Душанбе, 1992; Олимов К. Мировоззрение Санои. – Душанбе, 1973. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Жилд 2. – Душанбе, 1989; Радий Фиш. Жалолитдин Румий. – Т., 1986. Девони Саноиӣ Ғазнавий. – Техрон, 1380 (х.-ш.); Ҳаким Саноиӣ. Осори мунтахаб. Жилд 1. – Душанбе, 1993; Ҳаким Саноиӣ. Рубоийлар // 333 рубоий. – Т., 2007; Ҳаким Саноиӣ. Рубоийлар // Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009.

E.O.

НАКИМ ТЕРМИЗИЙ – (taxm. 750/760–869-yu. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali ibn Hasan ibn Bashir Hakim Termiziy) Islom dunyosining taniqli allomasi, mashhur muhaddis olim, din arbobi. Tasavvuf ilmi taraqqiyotida o‘zining salmoqli o‘rniga ega bo‘lgan bu zot Termizda tavalud topgan. Ilk ta‘limini otasi Ali ibn Hasandan, so‘ngra zamonasining yetuk olimlaridan tafsir, hadis va fiqhiy imlardan saboq olgan. Balx, Nishopur, Bog‘dod, Makka, Madinaga ilm izlab safar

qiladi va zamonasining yetuk olimlari b-n ham-suhbat bo'ladi. Hamisha hikmat tili b-n gapirgani va ilm-ma'rifatda yetuk bo'lgani bois "Hakim" (dono, donishmand, aql-idrokli), – deb ulug'langan. Olimlardan ba'zilar "Mohi tabib", – deb ham atashgan. Ma'lumotlarga ko'ra, inson tabiatini chuqur bilgani bois shu nomga munosib ko'rilgan.

N. "N.M.da eng ulug' shayxlar qatorida zikr qilib, mutasavviflarning ikkinchi bo'g'ini-ga kiritgan: *"Muhammad b. Ali Hakim Tirmiziy (q.t.r.) Ikkinchi tabaqadindur. Kuniyati Abu Abdullohdur. Mashoyixi kibordindur va Abu Turob Naxshabiy va Ahmad Xuzravayh va ibn Jallo bila suhbat tutubdur va ko'p hadisi bor va zohir karomoti va tasnifi dag'i bor"*. N. yozishicha, H.T. Xizr (a.s.) b-n hamsuhbat bo'lgani hamda "Xatm ul-valoyat" kitobi, "Nahaj" kitobi, "Navodir ul-usul" kabi kitoblar yozgani shu b-n birga Qur'on tafsiriga kirishgani, biroq vafoti sabab tugallanmay qolgani haqida zikr qiladi.

H.T. tafsir, hadis, fiqh tasavvufga doir to'rt yuzdan ortiq asar yozgan bo'lib, ulardan oltmishga yaqini bizga qadar yetib kelgan. Asarlarida ash-Shayx, al-Olim, al-Alloma, muhaddis, az-Zohid, al-Hofiz, al-Imom, al-muazzin, asosan, al-Hakim taxallusini qo'llagan. H.T. hakimiylik yo'nalishining asoschisi hamdir. H.T. uch yo'nalish asosida ta'limotini shakllantirgan, ular:

1. Ibadat yoki marosim (arabcha at-tuqus) yoki shariat yo'nalishi.

2. Tasavvuf yo'nalishi.

3. E'tiqod yo'nalishi.

H.T. ilmiy merosining asosiy qismi qo'lyozma holda dunyoning yirik shaharlaridagi kutubxonalarda saqlanadi. Payg'ambar (s.a.v.) hadislarini bilishga doir nodir usullar bayon qilingan "Navodir al-usul fi Rasul" asariga o'zi tanlab olgan 291 ta hadisi jamlab, sharhlagan. Bizga qadar yetib kelgan asarlaridan "Xatm al-avliyo"da H.T.ning valiylik haqidagi fikrlari bayon qilindi. Umrining so'nggi yillarida yozgan "Xatm al-avliyo" hamda "Ilal ash-shariy'at" asarlari turli qarama-qarshi fikrlar va keskin e'tirozlarga sabab bo'lib, ona yurti Termizdan chiqib ketishga majbur bo'lgan.

H.T. bir qancha mashhur shorgirdlar ham yetishtirgan. Ulardan Abu Muhammad Yahyo ibn Mansur al-Qoziy, Abu Mansur Ali ibn Abdulloh ibn Xolid az-Zuhliy al-Hiraviy, Abu Ali al-Hasan ibn Ali al-Jurjoniy, Ahmad ibn Muhammad ibn Iso, Abu Bakr Muhammad ibn Umar al-Hakim al-Varroq, Muhammad ibn Ja'far ibn Muhammad ibn al-Haysam ibn Umron ibn Burayda kabi yetuk murid va komil shayxlar shular jumlasidandir. Xoja Bahouddin hazratlari ham ul zotning ruho-niyatidan yuksak lutf va fayz olgan. Bu haqida N. shunday yozadi: *"Hazrat Xoja Bahouddin Muhammad Buxoriy al" ma'ruf Naqshband (q.t.a.) vaqtiki, o'z mabodiyi ahvol-u sulukidin hikoyat ayturlar ermish va mashoyixi, kibor arvozig'a o'z tavajjuhlarining asarin bayon qilur ermish. Der ermishlarki, har qachon qudvat ul avliyo Xoja Muhammad Ali Hakim Tirmiziy ruhig'a tavajjuh voqe' bo'lur erdi, ul tavajjuh asari mahzi besifatlig' zuhuri erdi va har necha ul tavajjuhda sayr voqe' bo'lur erdi, hech asare va garde va sifate mutolaa tushmas erdi"*.

N. mazkur tazkirasida H.T.ning hikmatli so'zlaridan keltirib o'tadi: "Menga nisbat berishlarini o'ylab, biror harf yozmadim. Faqat yuragim siqilgan, ishim yurishmagan kezlari tasalli topish uchun yozar edim".

"Kimki, bandalik sifatlarini bilmasa, u Haq sifatlarini bilmaydigan nodonroqdir". "Undan fe'liy va zotiy sifatlar haqida so'radilar. Aytdi: Har narsaki, ortmoq, kamaymoq ehtimoli bor – fe'liy sifatdan. Har narsaki, ortmasa, kamaymasa – zotiy sifatdan. Undan isor haqida so'radilar. Aytdi: Boshqalarning nasibasini o'zingnikidan ortiq ko'rmog'ing! Yaqin haqida so'radilar: Aytdi: Qalbning Alloh va uning amrlari bilan qaror topishidir. Shukr haqida aytdi: Shukr – qalbni mun'im-ne'mat sohibi Allohga bog'lashdir".

Vafotidan so'ng u zotga atab maqbara qurilgan. IX asrga oid mazkur me'moriy inshoot hozirgi kunda Termizdagi qadimiy va muqaddas qadamjoldardan biri sanaladi.

Ad.: Аlisher Навоий. Назм ул-жавоҳир. Т.АТ. 10 жылдик, 10-жылд. – Т., 2011;

Алишер Навоий. *Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд.* – Т., 2011; Убайдулла Уватов. “Ал-Ҳаким ат-Термизий (ҳаёти ва мероси)”. – Т., 2001; Убайдулла Уватов. “Икки буюк донишманд (Абу Исо ат-Термизий, Ал-Ҳаким ат-Термизий)”. – Т., 2005.

E.Q.

HALIMA ONA (Halima as-Sa'diyya) – Muhammad (s.a.v.)ning sut bergan onalarining ismi. Muhammad (s.a.v.)ni ikki yoshgacha oziqlantirib, to'rt yarim yoshgacha bo'lgan muddatda esa tarbiyalagan. Arablarning bani Sa'd qabilasidan. Qabri Basra shahrida. Islom olamida mashhur bu ona haqida tarixiy ma'lumotlar talaygina. Imom Buxoriyning “Al adab – al-mufrad” hadislar to'plami (1331-hadisda), mashhur sayyoh Ibn Batutaning “Sayohatnoma” (1326–1327-yu., 1347–1348-y. voqealari) asari, Rabg'uziyning “Qissasi Rabg'uziy”, Alixonto'ra Sog'uniyning “Tarixi Muhammadiy” kitoblarida va boshqalarda uchraydi.

N. “N.M.” asarida shayx Ibnul Foriz Hamoviy Misriy (q.s.) to'g'risidagi zikrda H.O.ni tilga olgan: “Kuniyatlari Abu Hafsdur va otalari Umar. Va bani Sa'd qabilasidindurlarki, Halima (r.a.) Hazrat Risolat (s.a.v.)ning murzi'asi andindur”. Mutafakkir shoir H.O. tufayli Bani Sa'd qabilasining mavqeyi balandligiga ishora qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. *Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд.* – Т., 2011; Имом Бухорий. “Ал-адаб ал-муфрад”. – Т., 2006.; Ибн Батута. “Саёҳатнома”. – Т., 2012.; Алихонтўра Соғуний. *Тарихи Муҳаммадий. 1-нашр.* – Т., 1991; Ражабова Б. *Ҳалима она ва Навоий. “Оналар билан суҳбат”.* Рисола. – Т., 2014.

B.R.

“**HALLI LUG'ATI CHIG'ATOYI**” (to'liq nomi “Xalli lug'oti chig'atoyi “Xamsa”yi Navoiy”) – Mil. 1864–1865 (hijriy 1281) yu.da Xivada tuzilgan muallifi noma'lum o'zbekcha-forscha so'zlik. Lug'at Maxtumquli nomidagi Turkma-

niston FAda “№1672 raqam ostida saqlanuvchi qo'lyozmaning 44-65 sahifalaridan o'rin olgan. Hajmi 21 bet, matn formati 16,5*9,9 bo'lib, har bet 17 qatordan iborat. Fors tilidagi mazkur qo'lyozma o'rta asrlarga oid chiroyli nasta'liq xatida yozilgan.

So'zlik kirish so'zi b-n ta'minlanmagan. Lug'at alifbo tartibda tuzilgan bo'lib, harflarga keltirilgan so'zlar miqdori turlicha. Namunalar, asosan, N. asarlaridan olingan, ayrim o'rinlarda Sayyid Habib, Mir Haydar, Mavlono Yag'mur singari ijodkorlarga murojaat qilingan. Ba'zan izohlanayotgan so'zga dalil tariqasida keltirilgan misra yoki bayt muallifi ko'rsatilmagan. *Ot, it, o't* kabi shakldosh so'zlar izohida N. devonlaridan misollar keltirilgan. Yoki “singramoq” fe'li haqida gapirganda, N.ning “M.L.”da mazkur kalimaga oid qaydlarini bayon etadi. Lug'atda *qo'ton* so'ziga “S.I.” dostonidan quyidagi bayt misol tariqasida olingan:

*Qo'tonning ulug' qush aro soni bor,
Vale sung'ur ollinda ne joni bor.*

Asarda “*qo'ton*”ning izohi “Abushqa”, shuningdek, “Badoye' ul-lug'at”da ham borligi ta'kidlangan. Yoki *yot* kalimasi izohi “Badoye' ul-lug'at”da yo'qligi, “Abushqa”da esa “F.Sh.” dostonidan namuna olingani ta'kidlangan. “X.L.Ch.”ning o'zida N.ning “Ch.D.”iga murojaat qilinish, eng xarakterli bayt tanlab olingan:

*Qochib adamg'a boray-aql-u fahm-u donishdin,
Vatan borinda bu yot el aro ne bor manga?!*

Umuman, aksariyat hollarda ana shunday ta'kidlar mavjud bo'lib, lug'atni shakllantirish va bir qator so'zlar tavsifida muallifning ko'pincha o'tgan asrlarda N. asarlari u-n tuzilgan shu kabi so'zliklarga suyangani ma'lum bo'ladi.

“H.L.Ch.”da “to'ra” lafzi izohi berilgan o'rinlar juda qiziqarli. Lug'at muallifi so'zga ta'rif berar ekan, N.ning ayni so'zni butun mohiyati, shakldoshligi b-n ifoda etuvchi mashhur baytini keltirgan:

*G'am g'izosi orasinda qani turkona ayog',
To'ra oyini bila tomsa to'quz, oqsa o'tuz.*

XIX asrda yozilgan “X.L.Ch.” soʻzligi butun Markaziy Osiyo va Eronda boʻlgani kabi N. asarlariga boʻlgan qiziqish aslo kamaymaganidan dalolat beradi. Shuningdek, turkiy tilning lugʻat tizimi boyishida, jonli xalq nutqining yashab qolishida mazkur lugʻat katta rol oʻynaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Мухамедова З.Б. Предварительные замечания о словаре “Hell-I Lugati Sagatai”. В сборнике: Тюркская лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1971.

E.U., S.Oʻ.

HAMD – arabiy maqtov, ulugʻlanish, madh maʼnosidagi lafz. Qurʼoni Karimning ilk surasining ilk oyatlari shunday bashlanadi: “Hamd-u sano butun olamlar Xojasi, Mehribon va Rahmli, jazo (qiyomat) kunining Egasi – Podshohi boʻlmish Alloh uchundir (Fotiha: 2/3/4)”. Demak, hamd faqat Yaratgan Allohgagina aytiladi. Taʼzim ila madhu sano aylash hamd-dir. Soʻfiylarning nazdida, H. besh qismdan iboratdir:

1. *Hamdi qavliy va lisoniydurki*, paygʻambarlar tili b-n Allohning oʻz zotiga sanosidir.

2. *Hamdi holiy*: Janobi Haqning holidirki, ruh va qalb ila amalga oshiriladi. Ilm va amali kamol ila mutassif boʻlish, ilohiy axloqla axloqlanish maʼnosidadir.

3. *Hamdi lugʻaviy*: Hurmat niyati ila yolgʻiz tilda qilinadigan va goʻzal shakllarda vashf aylash demak.

4. *Hamdi feʼliy*: Vujudiy feʼllarni faqat Haq rizosi u-n amalga oshirish.

5. *Hamdi urfiy*: moʻminga infoqi sababi ila taʼzimni ishorat etgan feʼl maʼnosidadir.

Musulmon olami adiblari oʻz asarlarini anʼanaviy hamd b-n boshlashgan. N.ning barcha

asarlarida ham bu anʼana saqlangan va yanada takomillashgan. Har bir asarining shakliy va gʻoyaviy xususiyatlarini inobatga olgan holda N. hamdlar aytgan. Baʼzan H. alohida bob boʻlib keladi. N. devonida H. gʻazallarning tavid va munojot turlari mavjud. Ular odatda “odobi tasnif”ga koʻra, “Basmala” yaʼni “Bismillahir rohmanir rohim”dan keyin keladi. N.ning nasriy asarlari esa qisqacha H.lar b-n boshlanadi.

Ulugʻ shoir “X.” asarining ikkinchi faslini Allohga hamd b-n boshlab, koinotdagi barcha zarralar uning Zotiga hamd aytishini taʼkidlaydi:

*Hamd angakim vojibi bizzot erur,
Homid aning zotigʻa zarrot erur.*

Islom aqidasi boʻyicha inson har qancha Allohga H. aytsa ham, Uning azamati va neʼmatlari qarshisida Unga munosib H. aytolmas ekan. N. ham “X.M.” devonining dastlabki gʻazallaridan birida Allohga munosib hamd aytishning imkon-sizligini, hatto “koinot zubbasi” (koinotning eng sarasi, qaymogʻi) boʻlgan hazrat Paygʻambar (s.a.v.) ham Allohga munosib H. ayta olmasligini alohida uqtirib oʻtadi:

*Ey, hamd oʻlub mahol fasohat bilan sanga,
Andoqki, qurbi taqvo-vu toat bilan sanga.*

*Topmoq ajib fikr-u taxayyul bila seni,
Yetmak mahol aql-u farosat bilan sanga.*

*Chun koinot zubbasi ojiz koʻrub oʻzin,
Hamd ayta olmas oncha balogʻat bilan sanga.*

Hazrat Muhammad (s.a.v.) duolarining biri-da: “Lo uhsi sanoan alayk”, yaʼni “Allohim, biz senga munosib hamd aytolmaymiz”, deyilgan. N. “F.K.” devonida shu maʼnoga ishora qilib, bashariyatning eng ulugʻ insoni hazrat Paygʻambarimiz (s.a.v.) ham “Senga munosib hamd aytolmaymiz” deganini va Allohga munosib hamd aytishning iloji yoʻqligini, dastlabki gʻazalida aytib oʻtgan:

*Hamdingg'a har ko'tahnazar ham
gung-u lol o'lg'ay magar
Chunkim demish Xayrul bashar
ul yerda "lo uhsi sano".*

N. devonlarining dastlabki g'azallarida va har bir arab harfi b-n boshlanadigan she'rlarning avvalgisida H.ning yuksak mahorat b-n yozilgan namunalarini uchratamiz. N.ning o'zi ham bir baytida Allohning H.iga atab ko'p she'rlar yozganini va Ahmadi Mursal Payg'ambarimiz (s.a.v.) hurmatidan ularni qabul qilishini Alloh-dan iltijo qilib so'raydi:

*Navoiy ayladi hamdingg'a nomalar irsol,
Ani rad aylamagil haqqi Ahmadi Mursal.*

N. H.lari oddiy bayonchilikdan iborat bo'l-may, ularda Alloh zoti va sifatleri balog'at-u fashohat b-n vasf qilinadi. Favqulodda o'xshatishlar, majozlar va tasavvufiy istilohlar orqali Alloh ta'riflanib, lirik qahramon o'zining umidvorliklarini, samimiy tuyg'ularini ko'tarinki ruh va kayfiyatlarda izhor etadi:

*Zihe zuhuri jamoling quyosh kebi paydo,
Yuzung quyoshig'a zarroti kavn o'lub shaydo.*

*Yuzung ziyosidin ar subh ayni ichra bayoz,
Soching qarosidin ar shom boshida savdo.*

*Zuhuri husnung uchun aylabon mazohirni,
Bu kuzgularda ani jilvagar qilib amdo...*

N. dostonlaridagi H. va munojotlar yanada kengroq va batafsilroq ko'zga tashlanadi. Ularda Xoliq (Yaratuvchi)ning sifatleri izchil bayon etiladi:

*Ey sanga mabda'da abaddek azal,
Zoti qadimig abadiy lam'yazal.*

*Ne bo'lub avvalda bidoyat sanga,
Ne kelib oxirda nihoyat sanga.*

*Avval o'zung, oxir-u mobayn o'zung,
Borchag'a xoliq, borig'a ayn o'zung...*

N. Allohning vasf qilish jarayonida Uning qudrati va hikmati b-n koinot va undagi yaratilqlar, xususan, odamning yaratilishi haqidagi qarashlar-ga duch kelinadi. Hayot va o'lim mavzulari zikr qilinganda, lirik qahramon Yaratuvchi dargohiga yuzlanadi, gunohlarining kechirilishini va oxirat saodatiga vosil bo'lishini so'rab iltijo qiladi. De-yarli, har bir doston avvalida va oxirida bunday H. xarakteridagi baytlar mavjud. "H.A."ning ikkinchi munojoti so'nggida shoir nido va murojaat yo'sinida Allohga shunday xitob qiladi:

*Yo Rab, agar yetsam o'shul kunga jazm,
Yoki burun aylasam ul yong'a azm.*

*Ul nafas imon manga hamroh qil,
Ko'nglum aro mahvi sivalloh qil.*

*Rahmati omingni nisor et manga,
Lutfi amiyning manga yor et manga.*

Ba'zan H. "bihamdilloh", "bihamdillohi tao-lol" kabi so'zlar b-n ham ifodalanadi:

*Chiqib bu dayrdin Isog'a
nevchun hamnafas bo'lmay?
Bihamdillah, tajarrud birla
himmatdin qanotim bor.*

N. H. o'rniga forscha "sipos" so'zini ham qo'llagan.

*Ey siposing demakda el tili lol,
Elga til sendin o'ldi tilga maqol.*

*Sendin insong'a toru pudi jasad,
Jasad ichra ko'ngul, ko'ngulda xirad.*

N.ning nasriy asarlaridagi H.lar qisqa va asarning mavzu mundarijasiga ishora qilingan. M-n, "M.L."da ikki til muhokamasi haqida so'z borgan u-n H. shunday boshlangan: "Alhamdu

lillohi imtozal-insona alo soiril-maxluqoti bi-sharafin-nutq-val-lisoni va azhara min azubati lisonihi va halovati bayonih sukkarish-shukri va shahdish-shuhudi val-imtinoni”. Tarj.: “Insonni nutq va til bilan sharaflab, tilining shirinligi, fikr bayon etishining go‘zalligi, shukr aytishning shakari, (Allohning birligiga) guvohlik berishining asali va minnatdorchiligi tufayli uni (insonni) yaratgan, barcha boshqa jonzodlardan ulug‘ va mumtoz qilgan Allohga hamd-u sanolar bo‘lsin”. Shuningdek, N. har bir asaridagi H.larni rang-barang jumlar bilan boshlaydi. “H. angakim, zotig‘a hamd onchakim, sazovordur, aytsa bo‘lmas... (M.Q.)”. “Hamdi mavfur ul soni‘g‘akim...” (M.), “Komil hamd va vofir shukr ul soni‘g‘akim...” (M.A.) “Yuz hamd angakim yasab jahon bo‘stoni...” (M.N.). “Hamd angakim kalomi xayrmaol...” (A.). “Zihi isming azim, rahmonlig‘u rahimlig‘ing – vojibut-ta‘zim...” (M.) va h.k.

N. H.lari samimiyligi, tili, uslubi, ilmiyligi va ohangi b-n kitobxonni o‘ziga jalb qilgan holda, uning diniy va e‘tiqodiy qarashlariga ta‘sir qiladi. Alloh va uning yaratilari, olam va odam, dunyo va oxirat, hayot va o‘lim kabi mavzular haqida tafakkurga chorlaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик, 1-10- жилдлар. – Т., 2011; Исл.м. Энциклопедия. – Т.: 2017.

I.H., Z.R.

HAMZA Hakimzoda Niyoziy (1889, Qo‘qon – 1929, Farg‘ona, Shohimardon) – shoir, yozuvchi, pedagog, teatr arbobi. O‘zbekiston xalq yozuvchisi (1926). Eski maktab va madrasalarda tahsil olgan (1896–1908).

Ijodi 1905–1906-yy.da boshlanib, Sharq mumtoz so‘z san‘atining Hofiz, N., Fuzuliy, Mashrab, Amiriy, Fazliy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy kabi shoirlari ta‘sirida, ularga ergashib, g‘azal, murabba va muxammaslar yozgan. 1914-

y.da tartib bergan qo‘lyozma devoniga 1905–1914-yy.da Nihoniy taxallusi b-n yozilgan 214 ta she‘ri kiritilgan.

Ma‘lumki, H. Sharq mumtoz so‘z san‘atining Xo‘ja Hofiz, N., Fuzuliy, Mashrab, Amiriy, Xaziniy, Fazliy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy kabi shoirlari ta‘sirida, ularga ergashib, g‘azal, murabba va muxammaslar yozgan. U ta‘sirlangan so‘z san‘atkorlari silsilasida N. alohida ajralib turadi. H. buyuk shoirni ijod yo‘lida o‘ziga ustoz deb bilgan, undan mahorat sabog‘ini olgan, uning ta‘sirida bayt va g‘azallar yozgan, ba‘zi g‘azallariga tatabbu‘lar qilgan. Jumladan, “Ango”, “Paydo”, “Bor”, “Tama”, “Xos” radifli g‘azallari N.ga ergashib yozilgan bo‘lsa, “Judo”, “Ayt”, “Bo‘ldum sango”, “Mani” radifli g‘azallari bevosita ulug‘ salafiga tatabbu‘dir. M-n, H.H.N.ning “Layoqatsiz kishiga tarbiya behuda, chunki tagi pastlik, tiynati buzuqlik azaldan unga taqdir qilingan mazmunidagi:

*Hojat ermas tarbiyat noqobil ahliga, Nihon,
Badguhar, badasllik taqdir o‘lg‘ondur anga, –*

bayti esa salafining quyidagi mashhur qit‘asini esga soladi:

*Nokas-u nojins avlodin kishi bo‘lsun debon,
Chekma mehnatkim, latif o‘lmas kasofat olami.*

*Kim, kuchuk birla xo‘tukka necha qilsang tarbiyat,
It bo‘lur, dog‘i eshak, bo‘lmaslar aslo odami.*

Hamzaning mana bu bayti ham buyuk salafi misralariga hamohang jaranglaydi:

*Nihoniy, ranjima, sayyod ilmin o‘zga ibrat tut,
Hama sayyod har yurgan kuchukni boqsa toz o‘lmas.*

Maz.: Ey Nihoniy, (bu dunyo ishlaridan) sira xafa bo‘lma-yu, ovchi ilmidan o‘zingga ibrat ol: har bir ovchi har yurgan kuchukni boqqani bilan u chopag‘on ov iti bo‘lolmaydi.

“M.Q.”ning 89-tanbehida ham shunga o‘xshash qit‘aga duch kelamiz:

“Qobilg‘a tarbiyat qilmamoq zulmdur va no-qobilg‘a tarbiyat – hayf. Ani adami tarbiyat bila zoye‘ qilma va munga tarbiyatingni zoye‘ qilma.

Qit‘a:

*Qobilg‘a tarbiyat erur ul nav‘kim, guhar
Tushsa najosat ichra yug‘ay kimsa ani pok.*

*Gar it uzumig‘a kishi may birla bersa suv,
Bu tarbiyat bila qila olg‘aymu ani tok.*

“Qobiliyatli bolani tarbiyasiz qoldirish unga nisbatan zulm bo‘lsa, qobiliyatsiz bolani tarbiyalashga urinish behuda ishdir”, – deydi shoir va o‘zining bu fikrlarini hayotiy misollar vositasida badiiy go‘zal bir tarzda asoslab beradi: “Qobiliyatli bolani tarbiyalash najosat ichiga tushgan gavharni yuvib poklashga o‘xshaydi. Lekin ituzumini may bilan sug‘orsa-da, u tokka aylanmaganidek, qobiliyatsiz bolani har qancha tarbiyalasang ham ko‘zlagan maqsadingga erisholmaysan”.

Albatta, ulug‘ shoir bu b-n qobiliyatli bolani tarbiyalash-u qobiliyatsiz bolani tarbiyasiz qoldirish kerak, demoqchi emas, balki hayotda ba‘zida zehni va layoqatli bolalar tarbiyasiz qolib ketayotgani, buning natijasida yorqin iste‘dodlar xor bo‘layotganiga kishilar e‘tiborini qaratishni maqsad qilgan.

H. N.ning qator g‘azallariga tatabbu‘lar ham qilgan.

M-n:

*Bu na yanglig‘ mojarodur husni xubondin judo,
Ma‘shuqi ushshoqdin, ushshoqi jonondin judo, –*

g‘azali N.ning:

*Ne navo soz aylagay bulbul gulistondin judo,
Aylamas to‘ti takallum shakkaristondin judo, –*

matla‘li g‘azaliga tatabbu‘ hisoblanadi. G‘azal ham, unga qilingan tatabbu‘ ham ramali musammani maqsur (foilotun foilotun foilotun foilun) vaznida yozilgan. Har ikkalasi ham 7 baytdan iborat. N. g‘azalining qofiyalari quyidagicha:

gulistondin, shakkaristondin, afg‘ondin, jondin, jonondin, ondin, shabistondin, sultondin. Hamza g‘azalining qofiyalari esa: *xubondin, jonondin, gulistondin, jonondin, jondin, shakkarafshondin, afg‘ondin, imondin.* Ko‘rinib turganidek, N. g‘azalidagi to‘rt qofiya H. g‘azalida ham takrorlangan: *gulistondin, jonondin* (bu qofiya ikki marta kelgan), *jondin, afg‘ondin.* Uch qofiya yangi: *xo‘bondin, shakkarafshondin, imondin.* Lekin mazmun jihatidan ikki g‘azal o‘rtasida o‘xshashlik yo‘q. H. buyuk salafidan ilhomlanib, ayni g‘azal vazni, qofiya va radifida butunlay yangi g‘azal ijod qilgan.

*Bir ko‘rub ul kun jamoling muftalo bo‘ldum sanga,
Andalibdek furqatingda purnavo bo‘ldum sanga, –*

g‘azali ham mashhur:

*Ko‘rgali husnungni zoru muftalo bo‘ldum sanga,
Ne balolig‘ kun edikim, oshno bo‘ldum sanga? –*

bayti b-n boshlanadigan g‘azaliga tatabbu‘ bo‘lgani b-n ikkinchi baytdan boshlab mutlaqo boshqa o‘zanda davom etadi. Bu g‘azal va unga qilingan tatabbu‘ ham ramali musammani maqsur vaznida. Lekin N. g‘azali 7 baytdan iborat bo‘lsa, unga qilingan tatabbu‘ 13 bayt hajmida. G‘azalda *muftalo* (2 marta), *oshno, mango* (2 marta), *balo, gado, benavo* kabi so‘zlar qofiya bo‘lib kelgan bo‘lsa, tatabbu‘da *muftalo, purnavo, fano, oshno, gado, suvo, judo, motamsaro, rizo, charo, ado, xafo, qaro, hokazo* kabi qofiyalar ishlatilgan. G‘azaldagi *muftalo, oshno, gado* qofiyalarigina tatabbu‘ga ham ko‘chgan bo‘lib, qolgan barcha qofiyalar yangi. Tatabbu‘ning faqat ilk misrasi N. g‘azali b-n mushtarak. Hatto qofiyalar takrorlangan baytlarda ham tatabbu‘ qilingan g‘azalga o‘xshashlikni emas, balki o‘ziga xos fikr va tashbehlar ifodasini ko‘ramiz.

N. g‘azali 9 baytdan iborat, bo‘lsa unga qilingan tatabbu‘ 8 bayt hajmida. G‘azal ham, tatabbu‘ ham ramali musammani maqsur vaznida. G‘azalning qofiyalari: *xiromon, xandon, paymon, nomusulmon, jonon, pushaymon, fatton, nodon,*

guliston, suxandon. Tatabbu' qofiyalari: *sulton, ummon, xandon, g'ilmon, cho'lpon, tobon, bo'ston, jonon, shohon.* Aytish mumkinki, birgina *jonon* so'zini hisobga olmasa, tatabbu'ning, deyarli, barcha qofiyalari yangi. "Gulbargi xandon" ham "sadbargi xandon"ga aylangan.

G'azal va tatabbu' o'rtasidagi mushtarak va o'ziga xos jihatlar matla'ning o'zidayoq ko'zga tashlanadi. Bu o'rinda Hamza ustoz shoirdan ilhomlanib, u yozgan g'azal vazni, qofiya va radifida o'ziga xos yangi g'azal yaratgan.

Ma'lum bo'ladiki, H.ning shoir sifatida shakllanishi, mahorat sirlarini o'zlashtirishi, she'rlarining badiiy jihatdan barkamollik kasb etishida N. ijodxonasidan olgan saboqlarining o'rni beqiyos.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Т.АТ. 10 жилдлик. 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Хамза Ҳакимзода Ниёзий. Т.АТ. 5 жилдлик. – Т., 1988-1989.

E.O., M.A.

HAMID Olimjon (A'zimov) – (12.12.1909. – Jizax, 03.07.1944. – Toshkent) o'zbek adabiyotining yorqin siymolaridan biri, shoir, dramaturg, jamoat arbobi. Hurmat belgisi ordeni b-n mukofatlangan (1939), O'z FA.ning muxbir a'zosi (1943). Hamid Olimjonning

N.ning ulug' siymosi, hayoti va ijodiga qiziqishi 1930-yy.dan boshlangan. 1938-y. sentyabrda O'zbekiston Oliy Kengashi Prezidiumi "Ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiy tug'ilgan kuniga 500 yil to'lgan kunni nishonlash uchun yubiley komitetini tuzish haqida" qaror qabul qilgan. 38 nafar taniqli davlat va madaniyat namoyandalardan iborat qo'mita tuzilgan. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining raisi Hamid Olimjon Navoiy yubileyi qo'mitasining ma'sul kotibi (1938), keyinchalik esa rais o'rinbosari (1940) etib saylangan. Uning boshchiligida 1940-y.da N. tug'ilgan kunining 500 yillik yubileyiga qizg'in

tayyorgarlik ishlari boshlanib ketgan. H.O. N.ijodiga oid "Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni haqida", "Navoiy – o'zbek tilining yaratuvchisi", "Navoiy va bizning davrimiz" singari o'zbek va rus tillarida yigirmadan ortiq maqola yozgan. "Navoiy – o'zbek tilining yaratuvchisi" nomli maqolasida u hayrat va iftixor tuyg'usi b-n N.ning o'zbek tili maqomini ko'tarishdagi ulug' xizmati, katta matonat b-n ona tilida bitgan durdona asarlari, samarali ijodi, uning kitoblari nafaqat o'zbek tili, balki fors, arab tillari u-n ham lug'at boyligi ekani, fayzli uyi – Unsiyasi, boy kutubxonasi haqidagi masala va muammoni yoritib berishga harakat qilgan.

H.O.ning tashkilotchiligida N.ning eng yaxshi portretini yaratish yuzasidan musobaqa tashkil qilingan, natijada, buyuk mutafakkirning ellikdan ziyod portreti yaratilgan. Ular orasidan toshkentlik rassom V.Kaydalov tomonidan yaratilgan N.ning grafik portreti mukofotga sazovar bo'lgan.

H.O.ning tashabbusi b-n Izzat Sulton va V.Shklovskiy N. haqidagi film ssenariysini, Uyg'un va Izzat Sulton dramani yozgan. Oybek va Mirkarim Osimni N. to'g'risida tarixiy roman va qissa yozishga undagan ham H.O. bo'lgan. H.O. da'vati b-n N. asarlarining tarjimasiga L. Penkovskiy, V.Derjavin, S.Lipkin, V.Rojdestvenskiy kabi taniqli shoirlar va turkolog olim N.Lebedev singari fidoyi kishilar jalb qilingan. M-n, N.Lebedev N.ning 70 dan ziyod g'azalini "S.S." va "L.T." dostonidan parchalarni, ruboiy, muxammas, soqiynomalarni rus tiliga mahorat b-n tarjima qilgan.

1940-y. 8-yanvarda "L.M." dostoniga bag'ishlangan yig'ilish b-n n.xonlik konferensiyalari o'z ishini boshlagan. Konferensiyani H.O. kirish nutqi b-n ochgan. Shundan keyin Y.E.Bertels, T.Jalolov, A.Umariy "L.M." dostonining g'o'yaviy-badiiy xususiyatlari xususida ma'ruzalar qilishgan. G'.Sodiqov, R.M.Gliyer esa "L.M." operasi ustida olib borgan ijodiy ishlari haqida gapirib bergan.

N. yashagan davr va shoir ijodini o'rganish yuzasidan o'tkazilgan konferensiya, seminar,

kurslarda ham H.O.ning o‘zi N. dunyoqarashi, uning ezgulik, insonparvarlik, adolat, do‘stlik va muhabbat, vatanparvarlik va mehnatsevarlik, odamiylik hamda o‘zbek tili va adabiyoti, madaniyati tarixidagi buyuk xizmati haqida ko‘plab ma’ruzalari o‘qigan. N. “F.Sh.” dostonida yozgan Farhod va Xusrav o‘rtasidagi mashhur ikki yuz misraga yaqin dialogik lavhani va N. she’rlarini yoddan aytib bergan va keng jamoatchilikni N. shaxsi, ijodiga qiziqitira olgan. Akad. Naim Karimov so‘zlari b-n aytganda, “Hamid Olimjon o‘zining buyuk faoliyati bilan Navoiy sharafiga xazon bo‘lmas chechlardan yasalgan gulchambar qo‘ygan”.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Олимжон Ҳ. Навоий – ўзбек тилининг яратувчиси. “Гулистон” журнали, 2019, 6-сон; Каримов Н. Ҳамид Олимжон: ҳаёти ва ижодидан лавҳалар. – Т., 1979.

B.R.

HAMIDOV Ziyod (1947) – f.f.n., dotsent. 1982-y. “Lison ut-tayr”ning leksik-semantik va poetik xususiyatlari” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasi yoqlagan. Olim dostonida qaytariqlari b-n jami 21.676 so‘z va ibora ishlatilganligini qayd etgan. Qaytariqsiz so‘zlar

miqdori 5004. “L.T.”da 778 ta o‘zbekcha, 2048 ta arabcha, 940 ta forsha so‘z va birikmalar ishlatilgan. So‘z va iboralar 30 dan ortiq mavzu guruhga bo‘lib o‘rganilgan.

Dostondagi so‘zlar omonimlarga bo‘lingan: o‘zbekcha-o‘zbekcha: *oy* (planeta) – *oy* (mahbuba); arabcha-arabcha: *sarir* (taxt) – *sarir* (g‘ichirlash); forsha-forsha: *moh* (planeta) – *moh* (baliq). Antonimlar ma’lum so‘zlar guruhini tashkil qiladi: o‘zbekcha-o‘zbekcha: *o‘t-olov*; forsha-forsha: *shoh-gado*; arabcha-arabcha: *noqis-komil*.

Shoir dostonida takrir, tasdir, tasbig‘, tarsi’, saj, iyhom, intoq, tazod badiiy san’atlardan usta-

lik b-n foydalangan. Quyidagi baytda *dam* so‘zi iyhom san’ati orqali ikki ma’nodan ishlatilgan: 1. so‘z; 2. nafas:

*K-ey, daming jonbaxsh-u nutqung dilpiland,
Ikkisi jon-u ko‘ngulga sudmand.*

Dam kalimasi so‘z ma’nosida kelsa, bayt quyidagicha bo‘ladi:

*K-ey, so‘zing jonbaxsh-u nutqung dilpiland,
Ikkisi jon-u ko‘ngluma foydali.*

Dam so‘zi *nafas* ma’nosida kelsa, bayt ma’nosi o‘zgacha bo‘ladi:

*K-ey nafasing jonbaxsh-u nutqung dilpiland,
Ikkisi jon-u ko‘ngulga foydali.*

H.Z shoir asarlarining tili bo‘yicha 6 qo‘llanma, 70 ga yaqin maqola e’lon qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка “Лисон-ут-тайр” Алишера Навои. – Автореф. Дисс. Канд. Филол. Наук. – Т., 1982.

E.U.

“HAMKORLIK SAMARALARI” – Alisher Shomuhamedovning “Devoni Foni” tadqiqi misolida N.ning tatabbu’navislik mahoratini tekshirishga bag‘ishlangan risolasi (1982). Risolada dastlab tatabbu’, nazira, tavr tushunchalari xususida fikr yuritilib, ularning mushtarak va farqli jihatlari ko‘rsatiladi. Bu tushunchalardan har birining o‘ziga xosligi, qamrov doirasi, Sharq mumtoz she’riyatidagi mavqeyi va rivojini tayin etishga harakat qilinadi. So‘ng Abdu-rahmon Jomiyga tatabbu’lari misolida N.ning bu boradagi mahorati, tatabbu’larining badiiyati ochib beriladi hamda “Alisher Navoiy forsiy she’riyat taraqqiyoti tarixida ham o‘z mavqeyini mustahkamlay olgan, uning keyingi taraqqiyotiga katta ta’sir ko‘rsatgan so‘z san’atkoridir”, degan xulosaga kelinadi.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Шомухамедов А. Ҳамкорлик самаралари. – Т., 1982.

М.А.

HAMMOMLAR N. o‘z mablag‘lari hisobidan Hirotda va uning atrofida qurdirgan hammomlar soni to‘qqiztadir: Shifoia yonida, Ziyoratgoh, Darayi zang, Tuvurchi (tevachi), Chexilduxtaron, Tarnob, Panjdeh, Fayzobod, Sa‘dobod. N. turli xil me‘morilik inshootlari: masjid, madrasa, kutubxona, xonaqoh, karvonsaroy, hammom, rabot, hovuz va ko‘priklarni bunyod qilishda me‘mor ustalar b-n maslahatlashib, binoning chizmasi xususida takliflar bergan. N. tomonidan qurdirilgan mazkur inshootlarning bir-biriga yaqin joyda, ansambl ko‘rinishida bo‘lishiga e‘tibor qaratilgan. Bu haqida Davlatshoh Samarqandiy “Tazkirat ush-shuaro”da shunday yozadi: “Poytaxt shahar Hirotda ulug‘ amir tomonidan qurdirilgan imoratlardan masjidi jome, madrasa, xonaqoh, dorushshifo va hammom. Bularning barchasi bir yerda, jannat salsabili hamda arig‘ining rashkini keltiradigan Injil arig‘i yoqasidadir”. N. qurdirgan hammomlardan biri “Safoiya” hammomi o‘z davrida nihoyatda mashhur bo‘lgan. Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma”da Hirotni ta‘riflar ekan, N. qurdirgan va ta‘mirlatgan madrasa, masjid, maqbara, hovuz va bog‘larni ham tasvirlab: “... hammominikim “Safoiya” – derlar, borini andak fursatta sayr qildim”, – deb yozadi.

Ad.: Захириддин Муҳаммад Бобур. “Бобурнома”. – Т., 1989; Фиёсиддин Хондамир. “Мақорим ул-ахлоқ”. – Т., 2018; Навоий замондошлари хотирасида. Тузувчи: Б.Ахмедов. – Т., 1985.

Е.Қ.

“HAR IMORATKIM TUGANDI GARCHI SHO‘XEDUR JAMIL...” – N.ning “N.Sh.” devonidan o‘rin olgan qit‘asi:

*Har imoratkim tugandi garchi sho‘xedur jamil,
Bo‘lsa koshikorlig‘ aylar jamolin birga o‘n.
Bu yaqindurkim jamol ahli yolongliqdin base,
Yaxshiroqdur o‘lsa koshi naqshliq egnida to‘n.*

Akad. Ibrohim Mo‘minov Amir Temur hukmronligi davrida Samarqandning tashqi chiroyi butunlay o‘zgarib ketganligini ta‘kidlab yozadi: “Temur Samarqandda Ko‘ksaroy, Bibixonim masjidini, Shohizinda mavzoleyini, Samarqand atrofida Bog‘i Chinor, Bog‘i Shamol, Bog‘i Dilkusho, Behisht, Bog‘i Nav kabi bog‘ va saroylarni qurdirdi”. Amir Temur Buxoro, Shahrisabz, Farg‘ona va Turkistonda ham karvonsaroy, masjid va maqbaralar bino ettirgan. Xullas, shaharlar, qishloqlar, hammomlar, madrasalar, maqbaralar qurilishi o‘sha davrlarda misli ko‘rilgan miqyosda olib borilgan edi. Mana shu binokorlik, me‘morlik an‘anasi Amir Temur vorislariga ijobiy ta‘sir o‘tkazib, ular ham qurilish ishlariga alohida e‘tibor bergan edilar. Olimlarning e‘tiroflariga ko‘ra, binokorlik an‘anasi Shohrux va Ulug‘bek zamonlari-da keng avj olgan bo‘lsa, Abusaid va Sulton Husayn hokimligida yanada yuqori bosqichlarga ko‘tarilgan. Balki shuning u-n N. ham har bir imoratning zohiriy ko‘rki, ayniqsa, naqshiy mahobati xususida qayg‘urgandirlar. Qit‘adan ayon bo‘lishicha, qurilgan yoki qurilajak imoratlarning shunchaki go‘zalligi shoirni qanoatlantirmagan. Imorat nozaninlarga o‘xshab chiroyli va ko‘rimli bo‘lishi mumkin. Ammo “Bo‘lsa koshi korlig‘ aylar jamolin birga o‘n”. Koshi – imorat g‘ishtlarining har xil rang va bo‘yoq berilib pishirilgani. Demak, koshin b-n naqshlash, bezakdorlik binoning bir jamoliga o‘n jamol qo‘shadi. Chunki “jamol ahli” – husn-u latofat sohibalari ham egnidagi naqshli to‘nlar b-n jozibali.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишидир. – Т., 2021.

I.H.

“HAR KISHIKIM TOPSA DAVRON ICHRA JOH...” N.ning “F.K.” devoniga kiritilgan qit‘a:

*Har kishikim topsa davron ichra joh-u e‘tibor,
Kim aning zotida bedod-u sitam bo‘lg‘ay qilig‘.*

*Yaxshilig' gar qilmasa, bori yomonlig' qilmasa,
Kim yomonlig' qilmasa, qilg'oncha
bordur yaxshilig'.*

“Mansabga erishgan do‘st – boy berilgan do‘st” – degan ekan donishmand. Mansab-u martaba kishini o‘zgartiradi. Amalga minganda havolanmaydigan odam kam. Hazrat N.ning: “Har kishikim topsa davron ichra johy (amal, yuqori martabali o‘rin) e‘tibor”, deyishlariga qaraganda, mansab poyalaridan yuqorilashgan sayin insoniylikda tubanlashmay, zulm-u zo‘ravonligini orttirmagan kishilar, deyarli, bo‘lmagan. Qit‘aning oxirgi bayti, bundoq qaralganda, bir nasihat yoki istak. Lekin unda javonmardlikning shartlaridan biri ifoda etilgan. Javonmardlik yoki futuvvat deb atalgan ta‘limot Yaqin va O‘rta Sharqning qator mamlakatlarida keng tarqalgan. Bu ta‘limotning tarafdorlari ijtimoiy tenglik va adolat u-n kurashganlar. XIV asrlarda Movarounnahrning Samarqand, Buxoro singari yirik shaharlarida ushbu harakatning ko‘plab faol namoyondalari yetishib chiqqan.

Bir odamdan: “Qanday kishi javonmard atalishga loyiqdir?” – deb so‘raganlarida, u: “Nuh payg‘ambarning yaxshi xulqi, Ibrohim ishonchi, Ismoilning to‘g‘riligi, Muso samimiyati, Ayub sabri, Dovud iztirobi, Muhammad shijoati, Abu Bakrning hamdarligi, Usmonga xos uyatchanlik, Alining bilimdonligini o‘zida mujassamlashtirgan kishi javonmarddir. Shular b-n bir qatorda, u odam o‘zini tergashi, ya‘ni bor narsasidan mag‘rurlanmasligi, hech payt shaxsiyatparastlik qilmasligi, maqtovg‘a uchmasligi, hamisha va hamma joyda o‘z sifatlardan faqat kamchiliklarini, birodarlarining xulqidan esa yaxshi va mukammalliklarini ko‘rsatishi shartdir”, – degan ekan.

Manmanlikdan butunlay kechmoq, birovga qasd etmaslik; til va dil birligi; tafakkur mehнатiga ega bo‘lmoq; muloyim so‘zlik; safarni sevish; tan va kiyimni pokiza tutmoq; sir saqlash layoqatiga egalik; kamtarinlik va xoksorlik. Bular javonmardlik odobining qoidalaridir. Javonmardlikda haqiqatga sadoqat – yashashning tub mohiyatidir. Bu oqim kishilarining e‘tiqodi bo‘-

yicha, hamma vaqt va har qanday vaziyatda faqat haqiqatni so‘zlash kerak. Haqiqatga xiyonat – jamiki ezgulikka xiyonat hisoblangan. Chunki haqiqatdan hamma ishlar haqiqat tomonga yurishadi. Faqat ugina adolat va diyonatga chin posbondir. “Qobusnoma”da javonmardlikning asosi uch narsada deb belgilangan. Biri – aytgan so‘zingni o‘zing bajarish. Ikkinchisi – to‘g‘rilikka aslo xilof ish qilmaslik. Uchinchisi – xayru-ehsonni ko‘zlash. Javonmard va‘dasiga vafo etguvchi, sofdil va rostgo‘ydir. U bechora va g‘ariblarga madad ko‘rsatishdan madad topgan. Yomonlardan yaxshilarni himoya qilishdan rohatlangan. Hazrat N. fardlaridan birida:

*Muruvvat barcha bermakdur emak yo‘q,
Futuvvat barcha qilmoqdur, demak yo‘q, –*

deb yozganlarida ham javonmardlikning axloqiy talablarini aks ettirgan edilar. “Qobusnoma”dan o‘qiymiz: “Bilgilki, javonmardlikning takomillashgani shunday bo‘ladiki, u o‘z molini o‘ziniki, boshqaning molini boshqaniki deb biladi. Xalq molidin tama qilmagil, o‘z qo‘ling bilan qo‘ymagan narsani olmagil. Xalqqa yaxshilik qila olmasang ham yomonlik qilmag‘il”. N. xuddi shu keyingi jumladagi fikrni:

*Yaxshilig' gar qilmasa, bori yomonlig' qilmasa,
Kim yomonlig' qilmasa, qilgoncha
bordur yaxshilig', –*

shaklida bayon etganlar va rivojlantirganlar. Bizningcha, baytda faqat ma‘no emas, chuqur mohiyatli ishorat ham bor. Bobokalonimiz bu ishorat orqali javonmardlik ta‘limotining insonsevarlik shartlariga diqqatni tortishni ko‘zlagan bo‘lishlari ham ehtimoldan uzoq emas.

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийд ул-кибар. ТАТ. 10 жылдик, 4-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишдир. – Т., 2021.

I.H.

“HAR QACHONKIM KEMAGA UL OY...” – “G‘.S.” devoniga kiritilgan g‘azal.

*Har qachonkim kemaga ul oy safar raxtin solur,
Mavjlug‘ daryo kebi oshufta ko‘nglum qo‘zg‘alur.*

*Yig‘lama, ey ko‘z, nedin sohilg‘a
chiqmas kema deb
Kim, yoshing daryosidur har
sarikim el ko‘z solur.*

*Titrabon siymobdek ko‘nglum,
yetar jon og‘zima
Tund yel tahrikidin har damki,
daryo chayqalur.*

*Sabr ko‘nglumda, ko‘ngul ul oyda,
ul oy kemada,
Vahki, borib telmurub ko‘z,
mungrayib jonim qolur.*

*Dam tutulg‘andin o‘lar
eldek yetibmen o‘lgali
Surmasun deb kemasin baskim
nafaslar asralur.*

*Kirma savdo bahrig‘a olamdin
istab sudkim,
Siym naqdi tushsa,
lekin umr naqdi siyg‘alur.*

*G‘arq etar bahri fano g‘am
zavraqin, ey piri dayr,
Ilgiga chunkim Navoiy boda
kashtisin olur.*

She‘riyatda taassurot – tasavvurga, tasavvur esa taassurotga yo‘l ochib, doimo ular bir-birini qo‘llab-quvvatlaydi. O‘z vaqtida tasvirlanmagan taassurotni tasavvur zaminida tiklash mumkin bo‘lganidek, tasavvurda saqlanib qolgan taassurotdan asar yaratish u-n bemalol foydalanish mumkin. Ba‘zan shoir ilk taassurotdan emas, uning takroridan she‘r yaratadiki, “G‘.S.” devonidagi:

*Har qachonkim kemaga ul oy safar raxtin solur,
Mavjlug‘ daryo kebi oshufta ko‘nglum qo‘zg‘alur.*

bayti b-n boshlanadigan g‘azal buning bir misolidir. Ilk misradagi gapga qaraganda, ma‘shuqaning suv yo‘li b-n safarga jo‘nashi birinchi bora emas – u kiyim-kechaklarini yig‘ishtirib, avval ham kemaga chiqqan. Bu hodisadan oshiqning ko‘nglida daryo to‘lqiniga monand shiddatli bir qo‘zg‘alish bosh ko‘taradi. Ko‘ngildagi qo‘zg‘alish, albatta, ayriliq dardi, hijron alamidir. Bu hol sho‘rlik oshiqni shu qadar yig‘latadiki, uning ko‘z yoshlaridan yor kemasi sohilga chiqqa olmaydigan o‘zga daryo yuzaga keladi:

*Yig‘lama, ey ko‘z, nedin sohilg‘a chiqmas kema deb
Kim, yoshing daryosidur har sorikim el ko‘z solur.*

Yorning daryo oralab ketishi oshiq dilini alamga chulg‘agan bo‘lsa, kemaning sohilga chiqolmaslik xavfi uning jonini ham halqumiga keltiradi. Va bu holat endi telba shamol harakatidan to‘xtovsiz chayqaladigan daryoga qiyoslanadi.

*Titrabon siymobdek ko‘nglum, yetar jon og‘zima,
Tund yel tahrikidin har damki daryo chayqalur.*

Oshufta ko‘ngul qo‘zg‘alishi, ko‘z yoshining tinmay oqishi, yurakning simobday titrashi – bu lar oshiqning ichki ahvolini ko‘rsatuvchi harakat. Oshiq – harakat sohibi. U hamma narsaga qarshi tursa ham, ruh va ko‘ngil harakatiga hech mone-lik qilmaydi. Shuning u-n ko‘ngilni sabr qo‘liga topshirirgan bo‘lsa-da, bundan hech natija chiqmasligini u juda chiroyli tarzda ifodalaydi:

*Sabr ko‘nglumda, ko‘ngul ul oyda, ul oy kemada,
Vahki, borib telmurib, ko‘z mungrayib, jonim qolur.*

Ko‘ngil yorda. Yor kemada. Borib yor jamo-liga termulgach ko‘zning mungrayib, jonning jonon b-n qolishini she‘rxon hissiyot b-n xayoldan o‘tkazadi. Jon sohibasiga topshirilgach tiriklik nima bo‘ladi? Va uni tiriklik deyish mumkinmi? Navbatdagi bayt shu haqida:

*Dam tutulg'andin o'lar yeldek yetibmen o'lgali
Surmasun deb kemasin baskim nafaslar asralur.*

Nafas chiqmagandan keyin o'ladigan kishilarga o'xshab qolish tabiiy, albatta. Ammo oshiq hali tirik – har qalay nafas olib turibdi. Qarangki, shu nafas ham unga xalaqit berayotir. Chunki, oshiq nafasi kemani ilgari siljitishi mumkin. Demak, nafas chiqmasligi, ya'ni nafasni ichga yutish joiz – toki kema o'rnida sobit tursin.

Aql va fikr sohibi hayotdagi har bir voqea, hodisa yoki holatdan tegishli xulosa chiqaradi. Ishq-muhabbat daryosiga g'arq bo'lishni olaylik. Bu – oshiqlar u-n sharaf. Zero, hamma ham bunday ishga jur'at etolmaydi. Hayotda boshqa “daryo”lar ham ko'p. M-n, savdo-sotiq daryosi. Unda kimlar suzmagan-u, kimlar cho'kmagan? G'azal qahramonining fikriga ko'ra, o'tar dunyo manfaat va foydasini o'ylab zinhor-bazinhor “savdo bahrig'a” kirmaslik lozim. Chunki kumush tangalarni yig'ish, umr boyligini asrab qolishga kafolat berolmaydi.

*Kirma savdo bahrig'a olamdin istab sudkim,
Siyam naqdi tushsa, lekin umr naqdi siyg'alur.*

She'r yozish – azobdan qutulish demak. Qalbidagi g'am-g'ussa va iztirobni shoir, asosan, she'r vositasida barataraf etadi. N. g'azalning tili va majoziy tabiatiga muvofiq ravishda “g'am zavraqi” – g'am kemasiga diqqatni qaratadi:

*G'arq etar bahri fano g'am zavraqin, ey piri dayr,
Ilgiga chunkim Navoiy boda kashtisin olur.*

“Bahri fano” – fano daryosi, “g'am zavraqi” – g'am kemasi, “piri dayr” – butxona piri, “boda kishtisi” – qayiq shaklidagi qadah – bu iboralar zamiridagi ma'noni har kim o'zicha anglab, har xil sharhlashi shubhasiz. Lekin fano haqiqati to'g'ri tushunilmasa, baytdan umumiy bir ma'no chiqarib bo'lmaydi.

Abu Nasr Sarrojning ta'riflashicha, fano nafsning yomon sifatlardan xalos bo'lishi va poklani-

shi. Nafsni poklash – ruhiy-ma'naviy hayotdagi mislsiz g'alaba. Mana shu g'alabaga erishilgach, dard, alam, hasrat atalmish hissiyotlar o'z qiymatini boy beradi. “Fano daryosi g'am kemasini g'arq etar”, deyilishi xuddi shu o'zgarishga ishorat bo'lsa, qayiqmonand qadahni qo'lga olish esa poklanish holidan shodlanishni ifodalaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жылдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 1-4-китоблар. – Т., 2020; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишидир. – Т., 2021.

I.H.

HARIMIY QALANDAR – turkiyzabon shoir. Samarqandlik. Tolibi ilmligi ham bor. N. “M.N.” tazkirasida uning ta'bidan namuna sifatida quyidagi turkiy matla'sini keltiradi:

*Necha yig'lay sham'dek hajringda, yorim, kechalar,
Ohkim, kuydurdi dog'i intizorim kechalar.*

Qabri Samarqandda.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

HARRON – “S.I.” dostonida Doro pahlavonlaridan birining nomi. “Boshtin-ayog' temir” kiyim kiygan va mingan otiga ham o'q o'tmas temir yopinchiqlar tashlagan. Shayda o'z qardoshi H.ni mag'lub etgan. Boriq Barbaryga qarshi maydonga chiqadi. Doro b-n Iskandar o'rtasidagi muhorabada u Doroning xiyonat qilib, Iskandar tomoniga o'tib ketgan pahlavoni Boriqi Barbarydan yengiladi:

*Ani razm eli sheri darron debon,
Otin anjuman ahli Harron debon.*

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жылдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

M.A.

HASAB – nasl-nasab yo‘li b-n emas, shaxsan o‘zi qozongan obro‘-e‘tibor, sharafni bildiruvchi so‘z. N. bu so‘zni asarlari matnida mahorat b-n qo‘llagan. M-n: “M.N.”da berilgan Darveshbek haqidagi zikrda shunday yozadi: “Darveshbek – Mirzo Ali Idigu Temur o‘g‘lidur. Nasabi hud olam ahlig‘a zohirdur.

Hasabi Jonibiddin ham nasabga sharif bor edi. Hasab va nasab birla orosta yigit erdi”.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

B.R.

HASAN ALI JALOYIR (t.v.e.y.n.) – N. ning tog‘asi. XVI asr muarrixii Abdulmo‘minxonning “Tomm ut-tavorix” (“Mukammal tarixiy voqealar to‘plami”) asarida ma‘lumot berilishicha, N. vafot etganida u eng yaqin kishilari qatorida janozaga bosh-qosh bo‘lgan. Abulqosim Bobur xizmatida beklilik martabasiga ko‘tarilgan. Yodgor Muhammad Mirzo eshigida amir ul-umaro va sohibixtiyor bo‘lib, undan ulug‘ kishi yo‘q edi. Uning ikki o‘g‘li, bir qizi bo‘lib, uchalasi ham ta‘bi nazm sohibi edi. Mir Husayn Jaloyir – Tufayliy, Muhammad Ali Jaloyir – Nisoriy taxallusi b-n ijod qilgan. Navoiyning ukasi Darvesh Alibekka tushgan qizi Ofoqbegim ham forsiyda go‘zal she‘rlar yozgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хайитметов А. Хайтбахш чаиша. – Т., 1974; Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. – Хўжанд, 2013; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

E.O.

HASANOV Botirbek (1940–2008) – f.f. d-ri. 1980-y. “Alisher Navoiyning “Sab‘atu abhur lug‘ati” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasi yoqlagan. 1981-y. ushbu dissertatsiya monografiya shaklida chop etilgan. Olim ishda Turkiyaning Oyoso‘fiyo kutubxonasidagi qo‘lyozmaga suyangan. Monografiyada N.ga nisbat berilgan

“Sab‘at abhur” (“Yetti dengiz”)ning leksikografik tamoyillari o‘rganilgan.

Olim 1990-y. “Alisher Navoiy asarlariga tuzilgan qo‘lyozma lug‘atlar” mavzusida doktorlik dissertatsiyasi yoqlagan. Ishda “Abushqa”, “Badoye‘ ul-lug‘at”, “Sangloh”, “Kitobi lug‘ati atrokiya” lug‘atlarining o‘ziga xos leksikografik xususiyatlari ko‘rsatilgan.

Ad.: Алишер Навоийнинг “Сабъат абхур” луғати. – Т., 1981.

E.U.

HASANOV Saidbek – (28.09.1945 – 14.09.2019, Toshkent) –sharqshunos, matnshunos olim, f.f. d-ri (1990). Xalqaro Muzeylar tashkiloti “IKOM” a‘zosi bo‘lgan, “Do‘stlik” ordeni sohibi (2003), Xalqaro Babin mukofoti (Quvayt Davlati) va Bobur Xalqaro mukofoti laureati (2004).

H.S. ilmiy tadqiqotlarida N. ijodi, “X.” dostonlari alohida o‘rin tutadi. U N.ning “S.S.” dostoni yuzasidan “Alisher Navoiyning “Sab‘ai sayyor” asarining qiyosiy-tekstologik tadqiqi” nomli doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilgan (1990).

H.S.ning “Роман о Бахрამе” (Bahromnoma) (1989-y.), “Navoiyning yetti tuhfasii” (1991), monografiyalari n.shunoslikka munosib hissa bo‘lib qo‘shilgan. Olimning “Роман о Бахрამе” (Bahromnoma) kitobi N.ning “S.S.” dostonini tadqiqiga bag‘ishlangan. Unda qiyosiy aspekt-da Nizomiy, Xusrav Dehlaviy dostonlariga ham murojaat qilingan. Ayniqsa, “yetti” raqami va ranglar simvolikasi b-n bog‘liq masala va ammo batafsil tadqiq qilingan.

H.S. “Navoiyning yetti tuhfasii” kitobida Firdavsiy, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, N., Ashraf Marog‘iy bahromnomalarining syujeti, kompozitsiyasi, Bahrom Go‘r obrazining evolyutsion jarayoni, dostonlarga kirgan hikoyat, rivoyatlarining genezisi, har bir ijodkorning yuksak badiiy mahorati, dostonlarga xos o‘ziga xoslik va mush-taraklik, milliy va umumbashariy g‘oyalarning poetik talqini tahlil qilingan. Mazkur mavzuning

Sharq va G'arbda keng tarqalganining sabab, oqibati yaxshi ochiqdangan. Umuman, asarda har bir ijodkorning adabiyot tarixida tutgan o'rni belgilangan.

H.S. Bobur va boburiylar haqida ko'plab tadqiqotlar muallifi hisoblanadi. U "Mubayyin", "Boburnoma", "Volidiya", Bobur "Devon"i yuzasidan olib borgan ilmiy tadqiqotlarida ham qiyosiy aspektda N. asarlariga murojaat qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жылдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. – Т., 1991.

B.R.

HASANXOJA NISORIY – (taxallusi Nisoriy; (1516–1597, – Buxoro) XVI asrda yashab ijod etgan shoir, temuriylar davrining taniqli adibi, sadri, shayxulislomi va diplomati Poshshohxoja Abdulvahobxojaning o'g'li.

H.N boshlang'ich ta'limni otasi qoshida va Buxoro madrasalarida olgan. 1545–1550-yy. da Buxoroda Abdulazizxon, 1550–1554-yy.da Miyonkol hokimlari Rustam Sulton va 1554–1566-yy. Abdulquddus Sulton huzurida sadrlik lavozimini boshqargan. Shundan so'ng umrining oxirigacha Buxoroda maktabdorlik b-n shug'ullangan.

H.N.ga shuhrat ketirgan asari "Muzakkiri ahbob" ("Do'stlar yodnomasi") tazkirasidir. Kitob Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" va N.ning "M.N." tazkiralari uslubi va an'analariga ergashib yozilgan.

H.N. tazkirada Sulton Husayn Boyqaro, Abdurahmon Jomiy, N., Husayn Voiz Koshifiy, Bobur podshoh kabi daho so'z san'atkorlari to'g'risida ishonchli ma'lumotlar, noyob lavhalar, hayotiy va ibratli hikoyatlar keltirganidan xabardor bo'lamiz. M-n, H.N. N. haqida bitgan muhim xabarlardan biri, bu sherozlik shoir Ahliy Sheroziyning N.ga bag'ishlab "Qasidayi masnu" asarini yozgani to'g'risidadir. Mazkur qasida taniqli n.shunos Sh.Sirojiddinov tomonidan maxsus o'rganilgan va nashr qilingan.

Tazkirani fors tilidan o'zbek tiliga taniqli sharqshunos olim va tarjimon Ismoil Bekjon mahorat b-n tarjima qilgan va nashrga tayyorlagan hamda tazkirani har tomonlama keng va chuqur o'rganib, uni qomusiy asar sifatida yuksak baholagan. Muhimi, u tadqiqot va tarjima jarayonida to'plagan fikr-xulosalarini jamlab, kitobga "Muzakkiri ahbob" ("Do'stlar yodnomasi") va uning muallifi H.N. haqida" nomli salmoqli so'zboshi yozgan, asar so'nggida esa 80 sahifadan ortiq izohlarni ilova qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис унафоис. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ҳасанхожа Нисорий. Музаққир аҳбоб.(Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлари муаллифи И.Бекжон.) – Т., 1993; Мутрибий Самарқандий. Тазкират ушшуро. – Т.: 2013; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий манбаларининг қиёсий-типологияк текстологияк таҳлили. – Т., 2011.

B.R.

HASBI HOL – o'z ahvolini bayon qilish, o'z turmushining qandayligidan hisob berish. H.H. Sharq xalqlari she'riyatida, xususan, o'tmish fors-tojik, ozarbayjon, o'zbek adabiyotlarida avtobiografik she'r, avtobiografik xarakterdagi asar ma'nosini bildiradi. Bu atama N. asarlarida ham uchraydi. M-n, N. "M.N." tazkirasida Mavlono Jabuliy degan shoir haqida so'zlar ekan, uning "dumog'ida biror nima parishonlig' bor va tavrida lavandlig', ul muddaosi yaxshi muyassar bo'lmas", – deb yozadi. Buni isbotlash u-n N. Jabuliyning o'z she'rlaridan bir bayt misol keltiradi. Bunda sevgilisining ishqiga berilib, o'z uyiga qanday borish yo'lini ham unutgan majnun-oshiq tasvirlangan. N. bu baytda uning o'z ahvoli – xotirparishonligi, lavandligi aks etgan, – demoqchi bo'ladi: "Bu matla' aningdur. (Unda) o'z hasbi holi voqe' bo'lubtur ham desa bo'lurkim:

*Xona, ey oqil, chi kor oyad mani devonaro?
Chun namedonam mani devona rohi xonaro.*

Tarj.: Ey aql egasi, men devonaga uying nima keragi bor? Axir, men u uyga borish yo‘lini bilmayman-ku.

N.ning o‘z devonlari va dostonlarida ham avtobiografik xarakterga ega bo‘lgan she‘rlar, she‘riy parchalar ko‘p. M-n, shoir “S.I.” dostonidagi bir lirik chekinishda mug‘anniyga murojaat etib, “Navo”, “Turki Hijoz” kabi klassik kuylarni chalishni hamda uning “hasbi hol”ini ifodalagan she‘rlaridan qo‘shiqlar aytishni iltimos qiladi:

*Mug‘anniy, kelu chert turkona soz,
Maqomi “Navo”, yo‘qsa “Turki Hijoz”.*

*Navoiyning ash‘oridin necha bayt,
Mening hasbi holim topib turkiy ayt!*

Binobarin, she‘riyatda hasbi hol an‘anasiga amal qilish va uni rivojlantirish adabiyotga haqiqiylik bag‘ishlagan, uni mazmunan boyitgan.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Хайитметов А., Раҳимов Ж. Алишер Навоий “Хамса”сида ҳасби ҳол анъаналари. – Т., 1988.

Ab.H.

HAFIF BAHRI – (ar. yengil) turkiy she‘riyatda keng qo‘llangan o‘lchov turlaridan biri. H.B.ning asosini birinchi va uchinchi ruknda foilotun, ikkinchi ruknda mustaf‘ilun asllarining ketma-ket takrori (foilotun mustaf‘ilun foilotun – V – / – – V – / – V –) tashkil qiladi. O‘zbek mumtoz she‘riyatida mazkur bahrning asosan musaddas shaklidan foydalanilgan. Hafifi musaddasi solim o‘lchovining ruknlari va chizmasi foilotun mafoiylun foilotun (– V – – / V – – – / – V –) tarzidadir. H.B.ga xos xususiyatlardan biri ko‘pvaznlilik bo‘lib, unda yozilgan she‘riy asarlarda sakkiz vazn almashinib qo‘llaniladi. Ushbu sakkiz vazni ikki shahobcha: “Solimi maxbun” va “Maxbun shahobchasi”ga bo‘lish mumkin. “Solimi maxbun” shahobchasi quyidagi vaznlarni o‘z ichiga oladi: 1. Hafifi musaddasi

solimi maxbuni mahzuf. 2. Hafifi musaddasi solimi maxbuni maqsur. 3. Hafifi musaddasi solimi maxbuni maqtu‘. 4. Hafifi musaddasi solimi maxbuni maqgu‘i musabbag‘.

“Maxbun shahobchasi”ga 1. Hafifi musaddasi maxbuni mahzuf. 2. Hafifi musaddasi maxbuni maqsur. 3. Hafifi musaddasi maxbuni maqtu‘. 4. Hafifi musaddasi maxbuni maqtu‘i musabbag‘ vaznlari kiradi. Mazkur vaznlar bir biriga yaqin bo‘lib, “Solimi maxbun” shahobchasining birinchi va ikkinchi ruknlar foilotun mafoilun, “Maxbun shahobchasi”ning birinchi va ikkinchi ruknlari failotun mafoilun tarzida takrorlanib, har sakkiz vaznning oxirgi, uchinchi ruknlarigina foilun, failon, fa‘lun, fa‘lon tarzida farqlanadi.

N. aruz vazniga bag‘ishlangan asari “M.A”da: “Uchunchi doiraning to‘rtunchi bahri hafifdur va bu bahrning matbu‘ avzonida ajam shuarosi masnaviylar bitibdurlar”, – deydi hamda H.B.ning besh vaznini misollar b-n sanab o‘tadi. Bular: Hafifi (musaddasi) maxbun, hafifi (musaddasi) maxbuni solimi sadr, hafifi maxbuni maqtui musabba‘, hafifi maxbuni maqtu‘, hafifi maxbuni musha‘as. Zahiriddin Muhammad Bobur H.B.ning 22 vazni borligini ta‘kidlaydi. O‘zbek she‘riyatida esa ushbu bahrning sakkiz vaznidan keng foydalanilgan. Xususan, Atoiy, Lutfiy, Xofiz Xorazmiylar ijodiga xos ayrim fard va g‘azallarda mazkur bahr o‘lchovlari asosida yaratilgan. N.ning 27 g‘azal, 27 qit‘a, 5 fard, 3 muammosi hamda “S.S.” dostoni ham ushbu o‘lchovda bitilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; А. Хоҗиаҳмедов. Ўзбек арузи луғати. – Т., 1998; Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т., 2019.

E.Q.

HAFT AVRANG – yetti taxt yoki Katta ayiq yulduzlar turkumi, Abdurahmon Jomiy asari. Jomiy Nizomiy va Xusrav Dehlaviylar izidan borib, “Xamsa” yaratadi, keyinchalik esa besh doston qatoriga yana ikki dostonni kiritadi va yetti kitobdan iborat dostonlariga “H.A.” deb nom

beradi. “X.M”da N. murshidi Jomiy asarlarini sanar ekan, “H.A”ga alohida to‘xtaladi: “...yana: “Haft avrang”ki mushtamildur yetti kitobqa; avval: “Silsilat uz-zahhab”ki, uch daftardur; ikkinchi: “Salomon va Absol”; uchunchi: “Tuhfat ul-ahror”; to‘rtunchi: “Subhat ul-abror”; beshinchi: “Yusuf va Zulayho” kim “Oshiq va ma’shuq”qa mavsumdur; oltinchi: “Layli va Majnun”; yettinchi: “Xiradnomai Iskandariy”. Mazkur asar haqida yana shunday deydi: “Alar “Haft avrang”din – ham har lafzi yetti iqlimqa sarmoya va har harfi yetti kavkabqa piroyadur – “Subhat ul-ahror”kim, alarning muxtaraidurkim, ne ul bahrda masnaviy aytibdurlar va ne ul zobita va ado bila manzum kitob tartib beribdurlar, xatmi kitob va xotimayi xitobda chun ul ma’shuqai zebo va muxaddarai olamoroni jilva berib, qabuli xotir tamannosi va nazari qabul istid’osi qilibturlar...”. N. “H.A.”ning har bir dostoni xususida alohida ma’lumot beradi. M-n: “Haft avrang” kitobidin “Yusuf va Zulayxo” dostonikim, “Oshiq va ma’shuq”qa mavsumdur va ul kitob naziri Yusuf husni va Zulayxo ishqidek ma’dum, oxirida podshoh duosi zaylida bu nav’ bandanavozliq qilibturlarkim”.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

HAQIQAT – ar. – 1. Chinlik, rostlik, to‘g‘rilik; chin, to‘g‘ri gap; chindan ham bo‘lgan, voqelikka mos holat, narsa. 2. Ma’lum tartib-qoida, qonunlarga mos ish, xatti-harakat. 3. Kishi ongida voqelikning, obyektiv borliqning haqqoniy, to‘g‘ri aks etishi. 4. Rostligi fanniy yo‘l b-n isbotlangan, tajribadan sinalgan holat, hukm, fikr. 5. Tasavvufda Ilohiyotni (Xudoning borligini) o‘z-o‘zidan anglashiladigan, isbot talab qilmaydigan, shubhadan tashqari, aniq bir hodisa deb tushunish; Mutlaq H. – Alloh; chindan mavjud bo‘lgan – narsa, asl mohiyat; Allohni bilish; borliq olam sirlarini to‘g‘ri va teran idrok aylash. H. – shariatning botinidir. Shuning u-n H. tasavvuf ma’nosida ham keng qo‘llanilgan.

N. asarlarida H.ning yuqorida keltirilgan ma’nolarining, deyarli, hammasi uchraydi. Ulug‘shoir majoz yo‘li, uslubi b-n aytilgan fikrlarda H. yotganligini o‘zining va boshqalarning asarlari orqali ko‘rsatib beradi. U “N.M.”da Nizomiy Ganjaviy ijodi haqida to‘xtalar ekan, uning “Panj Ganj” atalgan beshta dostonini tilga oladi va bu dostonlar asosan nomini tarixda qoldirishni niyat qilgan podshohlar da’vati b-n yozilganini qayd etib, asarning til va uslubi haqida shunday deydi: “...va ul nazmlar agarchi zohir yuzidin afsonadur, ammo haqiqat yuzidin haqoyiq kashfi va maorif bayonig‘a bahonadur”. Shuningdek, Jomiy asarlari haqida gapirganda ham majoziy yo‘l b-n H.ga ishora qilingani aytiladi: “...chun alarg‘a bizzot mashrabi tavhid voqe’ bo‘lg‘andur, haqiqat jamolin majoz muzohiri mushohadasida muoyana ko‘rub, beixtiyorlig‘lar dast berur erkandur”. N. “M.Q.” asarida ayrim guruh shoirlar haqida ma’lumot berar ekan, “Haqiqat asrorig‘a majoz tariqin maxlut” qilib (aralashtirib) “kalomlarin bu uslubda marbut” etganliklarini aytib o‘tadi. Holoti Pahlavon Muhammadda ham shunga yaqin jumalarni o‘qiymiz: “...hol ulkim, Sayyid Nasimiyning nazmi zohir yuzidin majoz tariqig‘a shomildur va ma’ni yuzidin haqiqat tariqig‘a...”.

Umuman, N. majoz vositasi b-n yozilgan asarlarda H. ifoda topganini o‘zining ham bir qator nazmiy va nasriy asarlarida eslatib o‘tkan: Jumladan:

*Zohido, bu ishqdin man’ aylama oshiqnikim,
Gar sen idrok aylasang, ayni haqiqatdur majoz.
Gar Navoiy yig‘lasa, ishqing majoziydur dema
Kim, nazar pok aylagach, ayni Haqiqatdur majoz*

Ayrim so‘fiylarga ko‘ra, H. bu ilmdir. Ya’ni ilm H.ni ochib berishi va H.dan iborat bo‘lishi lozimligini inobatga olib, H.ni ilmga nisbat berganlar. Buning yorqin bir misoli “N.M.”da kelgan Abubakr Tohir Abhariyning so‘zidurkim, undan so‘rabdilar: “...Haqiqat nedur? Dedikim, barchasi ilmdu. Dedilar: ilm nedur? Dedikim, barchasi haqiqatdur”.

Ulugʻ shoir “N.M.”da Shayx Avhaduddin Homid Kirmoniyning bir qitʻasini keltiradi. Unda haqiqiy Naqqosh sifatida Alloh taoloning butun koinotni yaratgani va barcha narsalar – naqshlar faqat uning qudrati b-n vujudga kelgani, mavjudotning yaralishiga boshqa biror zot aralashmagani, Oliy H. – yolgʻiz Alloh ekanligi taʼkidlanadi: “Naqqoshning fitnasi oʻz naqshida, oʻrtada bir kishi yoʻq, xotirjam boʻl! Vujud Haqiqati haqida oʻzi gapirdi, oʻzi eshitdi, shu sababdan oʻzi koʻrsatdi, oʻzi koʻrdi. Allohga qasamki, Allohdan boshqa Haqiqat mavjud emasligiga ishonish lozim”.

“Ahli Haqiqat” iborasi, asosan, tasavvuf mansublarini, soʻfiylar toifasini anglatadi:

*Va lek ahli haqiqatqa may erur vahdat,
Gʻam ushbu kasrat erurkim, qilur koʻngulga xutur.*

H. may, (tavhid mayi) maʼnosida ham keldi. N. “M.N.”da temuriylardan Bobur Mirzoning axloqi va ijodiga qisqa taʼrif berib, uning bir ruboysini keltiradiki, unda jom shariatga, boda H.ga qiyos qilinadi:

*Chun boda-vu jomro baham payvasti,
Medon ba yaqinki, rindi bolo dasti.*

*Jomast shariat-u, haqiqat boda
Chun jom shikasti, ba yaqin badmasti.*

Tarj.: May b-n qadahni birlashtirganing u-n, aniq bilgilki, qoʻli baland rindsan. Qadah – shariatdir, may – H.dir. Qadahni sindirganingdan ayonki, badmastdirsan.

N. H. soʻzi orqali H.bin, ahli H., haqoyiq, H. sari, H. kishvari, H. rasmi, H. sirri, tariqat H.i asrori, gʻavsi H. H. ahli imomi kabi soʻz birikmalari yasab, ularni turli maʼnolarda qoʻllaydi. U bir qitʻasida yozishicha:

*Chu Xayrobod bandin oʻzlugum birla yasab erdim,
Meni andin xalos etti inoyat aylabon shohe.
Ne boʻlgʻay oʻzlkumning bandidin dogʻi xalos etsa,
Haqiqat kishvari sari hidoyat aylab ogohe.*

Qitʻa mazmunidan anglashilmoqdaki, N. “Xayrobod bandi”ni quradi va podshoh ke-yinchalik inoyat qilib, uni bu band ishlaridan ozod etadi. U bu voqeadan falsafiy xulosa qilib: “Koshki, shoh oʻzlik bandidan ham ozod qilib, meni “H. kishvari” tomonga yoʻl koʻrsatib qoʻysaydi”, – deydi. Shoir bu oʻrinda “H. kishvari” deb majozan suluk yoʻlini nazarda tutmoqda.

Tasavvufda kashf-u karomat, sirlar odatda pinhon tutiladi. Uni oshkor qilgan undan bebahra qoladi. Ulugʻ shoir bu masalada ham kitobxonlarini ogohlantiradi. H. sirrini xalqdan pinhon tutish lozimligini uqtiradi:

*Ichingda sirri haqiqat yoshuray der esang,
Ulustin ul guhari bebahoni pinhon yut.*

Shuningdek, N. Jomiyning murshidi Mavlono Saʼiddin Koshgʻariyni “qutbi tariqat va gʻavsi haqiqat” sifatleri b-n tilga olsa, Shayx Boyazid Bis-tomiyni “sultonul-orifin, Haqiqat ahli imomi” unvonlari b-n zikr qiladi. Haqoiq (H.lar) baʼzan H.lar, asoslar yaʼni oʻz maʼnosida ham istifoda etiladi.

*Chun javohir haqoyiqin bildi,
Sirridin bu sifat xabar qildi.*

Ulugʻ shoir ayrim voqealar yoki hodisalar zamirida soxta H.lar ham borligini eslatib qoʻygan. U “M.Q.” asarida “maʼno ahlining haqiqat”ni maʼni (maʼno, asl H.) atasa, “surat ahlining haqiqat”ni “bemaʼni” soxta hisoblaydi. Jummalarni tardi aks sanʼati vositasida taʼsirli va maʼnoli qilib ifodalaydi. Maʼno ahli – eranlarning H.ga aylangan hollari va surat ahlining soxta iddaolari qarama-qarshi qoʻyiladi. Shu yoʻl b-n asl H. eʼtirof etiladi: “Maʼni ahli haqiqati maxfiy va surat ahlining haqiqati daʼvi va daʼvi haqiqatda bemaʼni. Eranlar hollari suratini yoshurubturlar va malomat suratida naʼli bozguna urubturlar va zohirlari binosin bu-zubturlar va botinlari asosin tuzubturlar”.

Yuqoridagi misollardan shu narsa ayon boʻladiki, N. ulugʻ sanʼatkor shoir sifatida H. soʻzining majoziy va haqiqiy maʼnolarini teran idrok etib, asarlarida ularni mahorat b-n qoʻllagan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4-жилдлик, 4-жилд. – Т., 1984; Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2008.

S.R.

HAQQULOV Ibrohim

(28.03.1949–28.06.2022, Buxoro) – adabiyotshunos, n.shunos olim, tarjimon. F.f. d-ri (1995), prof. (2020). Buxoro viloyatining Shofirkon tumanida ziyoli xonadonida tugʻilgan. Oʻrta maʼlumotni tuman markazidagi maktabda olib, bir yil Abdulla Qodiriy nomli maktabda muallimlik qildi. 1966–1970-yy.da Buxoro DPI (hozirgi BuxDU) Oʻzbek filologiyasi fakultetida tahsil olgan. 1970–1972-yy.da “Shofirkon haqiqati” gazetasida faol mehnat faloliyatini olib borgan. Uning “Daryo kabi hamisha uygʻoq...”, “Qalbi daryo shoir”, “Mavlono Ashraf”, “Shuhratli adib”, “Eʼzozli doʻstlik”, “Dovruqdor baxshi” kabi ilk adabiy maqolalari xuddi shu yillarda yozilib, tuman gazetasida bosilib chiqdi va keng jamoatchilik eʼtirofiga muvaffaq boʻldi. Ilmga boʻlgan cheksiz muhabbati tufayli 1973-y. dan oʻzining butun faoliyatini OʻzR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti (hozirgi Oʻzbek tili, adabiyoti va folklori instituti) b-n bogʻladi – bu yerda u oddiy laborantlikdan Oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi boʻlimi mudirligigacha boʻlgan ilmiy-ijodiy yoʻlni bosib oʻtdi. 1975-y.da u “Oʻzbek mumtoz adabiyotida ruboiy” mavzusida nomzodlik, 1995-y.da “Oʻzbek tasavvuf sheʼriyatining shakllanishi va taraqqiyoti” mavzusida doktorlik dissertatsiyalarini muvaffaqiyatli himoya qildi.

“Oʻzbek adabiyotida ruboiy” (1981) nomli ilk monografiyasi bilan oq ilmgga oʻziga xos yoʻli, mustaqil fikriga ega boʻlgan qatʼiyatli olim kirib kelganligini amalda isbotlagan H.I. oʻtgan

yillar mobaynida isteʼdodining yangidan-yangi qirralarini toʻla namoyon etib, qiziqish doirasi va dunyoqarashi keng adabiyotshunos sifatida ham yuksak marralarni zabt etdi – bir paytning oʻzida ham mumtoz soʻz sanʼati, ham tasavvuf sheʼriyati, ham zamonaviy adabiyot, qolaversa, adabiyot nazariyasi va matnshunoslik masalalari b-n faol shugʻullanib, “Uvaysiy sheʼriyati” (1982), “Badiiy soʻz shukhi” (1987), “Zanjirband sher qoshida” (1989, 2021 (qayta toʻldirilgan ikkinchi nashri), “Sheʼriyat – ruhiy munosabat” (1989), “Abadiyat farzandlari” (1990), “Kamol et kasbkim...” (1991), “Tasavvuf va sheʼriyat” (1991), “Gʻazal gulshani” (Adabiy suhbatlar, 1991), “Xoja Orif Mohitobon” (1996), “Irfon va idrok” (1998), “Tasavvuf saboqlari” (2000), “Ahmad Yassaviy” (2001), “Kim nimaga tayyanadi?” (2006), “Eʼtiqod va ijod” (2007), “Navoiyga qaytish” (1-k, 2007; 2-k, 2011; 3-k, 2015, 4-k, 2020; 5-k, 2024), “Abdulla Qahhor jasorati” (2007), “Taqdir va tafakkur” (2007), “Meros va mohiyat” (2008), “Ijod iqlimi” (2009), “Soʻzdagi oʻzlik” (2013), “Shaxsiyat va sheʼriyat” (2014), “Kasbi kamol oʻzni tanishdir” (2021) kabi mumtoz va zamonaviy adabiyotning dolzarb masalalariga bagʻishlangan 20 dan ziyod kitoblar, 300 dan ziyod ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalar eʼlon qildi. Qator maqolalari rus, turk, ozarbayjon, uygʻur va tojik tillariga tarjima qilinib, Moskva, Istanbul, Boku, Urumchi va Dushanbedagi nufuzli nashrlarda bosilib chiqdi. Moskvada chiqqan ikki jildlik “Oʻzbek adabiyoti tarixi”-ning mualliflaridan biri boʻldi. N.ning 20 jildlik Mukammal asarlar toʻplami (1987–2003) va 10 jildlik Toʻla asarlar toʻplamini (2011) nashrga tayyorlashda faol ishtirok etdi.

H.I. har bir maqolasida mumtoz sheʼriyatimiz namoyandalari ijodining asl mohiyatini teran tushuntirib, ularning yangidan-yangi qirralarini inkishof eta oldi. Shuning u-n zabardast olimning maqolalarini oʻquvchilar intiqlik va orziqish b-n kutishgan, uning, deyarli, har bir kitobi adabiy jarayonda alohida voqea boʻlgan. H.I.ning nomzodlik dissertatsiyasi asosida dunyoga kelgan “Oʻzbek adabiyotida ruboiy” (1981) nomli mo-

nografiyasiyoq Sharq adabiyotida mashhur ruboiy janrining tarixi, genezisi va poetikasiga bag'ishlangan eng mukammal, nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega tadqiqot sifatida baholangan edi. Kitobda turkiy she'riyatda ruboiyning yuzaga kelish tamoyillari o'zbek xalqining ma'naviy qadriyatlari, madaniy turmush tarziga uzviy bog'liqlikda yorqin misollar b-n isbotlangani, xususan, N. ruboiylarining mumtoz adabiyotimizda muhim bosqich bo'lgani atroflicha yoritilgani diqqatga sazovor jihatdir. Bolalarga mo'ljallab yozilgan bo'lsa-da, aslida, kattalar u-n ham mo'ljallangan "Zanjirband sher qoshida" (1989) kitobi N. badiiy olamiga kirish u-n o'ziga xos ochqich vazifasini bajarib, qo'lma-qo'l bo'lib o'qilgani ma'lum. Shu sababli, 2021-y.da mazkur kitobning ikkinchi, ya'ni qayta nashri amlga oshirildi. "Tasavvuf va she'riyat" (1981) kitobi ham Sharq ijtimoiy-falsafiy, adabiy-ma'naviy tafakkur taraqqiyotida muhim o'rin tutgan tasavvuf ta'limotning kelib chiqishi va rivojlanish yo'llari, ijtimoiy hayotga, madaniyat va adabiyotga ta'siri, irfoniy she'riyat, uning obrazlar olami va istilohlari xususida adabiyotshunosligimizda ilk bor keng fikr-mushohada yuritilgan, yangidan-yangi ma'lumotlar, teran va ohorli tahlillar hamda nozik kuzatishlarga nihoyatda boy yirik tadqiqot sifatida adabiy va ilmiy jamoatchilikning, keng o'quvchilar ommasining diqqat-e'tiborini o'ziga tortdi. Ushbu kitob O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro mukofotiga sazovor bo'ldi (1993).

H.I. tadqiqotlarining yaqqol ajralib turadigan jihatlaridan yana biri shundaki, u aksariyat shoirlar ijodini N.ga qiyosan tekshiradi – N. go'yo shoirning shoirlik mahorati, adabiyotda tutgan o'rni, asarlari badiiyati va umrboqiyiligini o'lchaydigan o'ziga xos mezondir. Bu b-n kifoyalani qolmay, u o'zbek adabiyoti tarixini, xususan, undagi mahorat masalalarini faqat shu adabiyot doirasida emas, balki jahon adabiyoti kontekstida, adabiy aloqalar va o'zaro ta'sir yo'nalishida, o'rni kelganda, zamonaviy adabiyot b-n yonma-yon qo'yib tekshiradi, adabiy merosi-

mizga umuminsoniy boylik sifatida qarab, izchil ravishda uning tarixiy va hayotiy haqiqatlarga, go'zallikka yo'l ochuvchi mayoqlaridan biri ekani isbotlashga intiladi.

H.I. matnshunos sifatida ham e'tiborga sazovor ishlarni amalga oshirdi. U birinchi bo'lib taniqli turk olimi Kamol Eraslan 1983-y.da Turkiyada chop etgan "Devoni hikmatdan sochmalar" to'plami hamda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik markazi qo'lyozmalar xazinasida saqlanayotgan Ahmad Yassaviy hikmatlari nusxalari asosida ulug' tariqat piri va mutasavvif shoirning "Hikmatlar" devonini (1991) nashr ettirdiki, bu kitob adabiy-madaniy hayotimizdagi eng unutilmas voqealardan biri bo'ldi: misli ko'rilmagan adadda – 300 ming nusxada bosilgan Yassaviy hikmatlari juda qisqa muddatda qo'lma-qo'l bo'lib ketdi. Bu nashr 1995-y.da Istanbulda ham bosilib chiqdi. 2006-y.da u yassaviyshunos shogirdi Nodirxon Hasan b-n hamkorlikda uning tuzatilgan va to'ldirilgan yangi nashrini e'lon qildi. Shuningdek, u S.Rafiddin b-n birgalikda Sulaymon Boqirg'oniyning "Boqirg'on kitobi" (1991) hamda "Me'rojnomasi" (1995) asarlarini nashrga tayyorladi. Aytish lozimki, H.I. nafaqat yurtimiz, balki xorijda ham yassaviyshunoslik ilmining jadal rivojlanishiga munosib hissa qo'shgan tashabbuskor olimdir.

H.I. dastlab turk tilidan bektoshiylik tariqatining asoschisi Xoja Bektosh Valiyning "Maqolot"i, keyin shogirdi A.Bektosh b-n hamkorlikda "Shayxi valiytarosh" Najmiddin Kubroning "Al-usul al-ash'ara" ("Tasavvufning o'n asosi"), "Risolai ilal hoim" ("Malomat qiluvchining malomatidan qo'rquvchi oshiq risolasi"), "Favoyih ul-jamol va favotih ul-jalol" ("Jamol xushbo'yliklari va Jalol kashfi") risolalarini so'zboshi va izohlar hamda tasavvuf istilohlari lug'ati b-n birga "Tasavvufiy hayot" nomi ostida chop ettirdi.

H.I. 50 dan ziyod suhbatlari b-n suhbat janri ham yangi bosqichga ko'tardi. U o'zbek adabiyoti va adabiyotshunosligining taniqli namoyandalari b-n dolzarb mavzularda qiziqarli suhbatlar uyushtirgan bo'lsa, o'z navbatida, adabi-

yotshunos va jurnalistlar u b-n mumtoz adabiyot va tasavvufni o'rganish muammolari, zamonaviy adabiyotning dolzarb masalalari, N., Zahiriddin Muhammad Bobur, Oybek kabi mutafakkir adiblar hayoti va ijodining rang-barang qirralari, milliy musiqa muammolari yuzasidan ko'plab suhbatlar uyushtirishdi. H.I.ning suhbat janri namunalari hayot va adabiyotning yorqin ko'zg'usiki, ularda Haq va haqiqat, o'tmish va kelajak, hayot va o'lim, yaxshilik va yomonlik kabi qator masalalar adabiyot ilmining yetuk bilimdoni nuqtayi nazaridan o'ta ta'sirli yoritilgan. Olim bu suhbatlar asosida bir necha to'plamlar tartib berdi: "G'azal gulshani" (1991), "Kim nimaga tayyanadi?" (2006), "E'tiqod va ijod" (2007).

Sharhnavislik – olim ijodining alohida yo'nalishini tashkil etadi. U Atoiy, N., Bobur, Uvaysiy, Furqat kabi mumtoz so'z san'atkorlarining ko'plab g'azal, ruboiy, qit'a va fardlarini sharhlagan. N. qit'alari sharhini hatto "Kamol et kasbkim" (1991) nomi b-n alohida kitob holida e'lon qildi. "Navoiyga qaytish" (2007) kitobidan esa ulug' shoirning 20 dan ortiq she'rlari sharhlangan maqolalari o'rin olgan. N. she'riyatining g'azal, qit'a, ruoiy va shohbaytlar tahliliga bag'ishlangan "Ishq va hayrat olami" (2016, E.Ochilov hammuallifligida) kitobi esa sharhshunoslikdagi yorqin sahifa sifatida qaraladi. U Qur'oni Karim, Hadisi sharif, diniy-tasavvufiy asarlar, tazkira va manonqiblar, tarixiy, falsafiy, adabiy tadqiqotlar, xalq og'zaki ijodi kabi keng ko'lamdagi adabiyotlar, badiiy san'atlar va tasavvuf istilohlariga tayangan holda katta nazariy tayyorgarlik asosida sharhga kirishadi va mumtoz asarlarning mazmun-mohiyatini har tomonlama keng va chuqur ochib beradi.

H.I. to'plovchilik faoliyati ham diqqatga sazovor. U N. shohbaytlarini saralab, ularni sharhlari b-n ikki kitob qildi. Uning 1-jildi "Xazoyin ul-maoniy" dan tanlangan shohbaytlarni (2007; 2015), 2-jildi "Xamsa" va "Lison ut-tayr" dan tanlangan shohbaytlarni (2015) o'z ichiga oladi.

H.I. 2022-y.da vafot etgan.

Ad.: Ўзбек адабиётида рубоий. – Т., 1981; Шеърят – руҳий муносабат. – Т., 1989;

Абадият фарзандлари. –Т. 1990; Тасаввуф ва шеърят. – Т., 1991; Ирфон ва иброк. – Т., 1998; Навоийга қайтиш. 1-к. –Т., 2007; 2-к, 2011; 3-к. – Т., 2015; Тақдир ва тафаккур. Т., 2007; Мерос ва моҳият. – Т., 2008; Ижод иқлими. – Т., 2009. Мирзаев. – Т., Очилов Э. Истеъдод ва масъуллик // ЎТА, 2009, № 3. Очилов Э. Устоз сабоқлари // Ҳаққул И. Мушоҳада ёғдуси. 1 китоб. – Т., 2009; Наққул I. Mushohada yog'dusi. 3-kitob. – Т., 2024.

M.A., E.O.

HIDOYATOV Abror (1900–1958, Toshkent) – O'zbekiston xalq artisti. 1919-y.dan Mannon Uyg'ur boshchilik qilgan "Turon" truppasida ishlagan. 1927–1935-yy.da milliy va tarjima asarlarda bir turkum obrazlar yaratdi. Sarimsoq (Kamil Yashin, "Yondiramiz"), Rustam (U.Ismoilov, "Rustam"), Shopur (Xurshid, "Farhod va Shirin") va boshqalar A.H.ning aktyorlik mahorati Hamlet (Shekspir, "Hamlet"), Otello (Shekspir, "Otello"), G'ofur (Hamza, "Boy ila xizmatchi") obrazlarida yorqin namoyon bo'ldi. Uning o'zbek tarixiy dramalarida yaratgan Muqanna (H.Olimjon, "Muqanna"), Temur Malik (M.Shayxzoda, "Jaloliddin"), Navoiy (Uyg'un, I.Sulton, "Alisher Navoiy") obrazlari ham yetukdir. Vafotidan so'ng "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni b-n mukofotlangan (2000).

Ad.: Раҳмонов М. Ҳамза Ўзбек давлат академик драма театри тарихи. – Т., 2001.

Z.R.

HIJOB – 1. Parda, to'siq. 2. Majoziy: solik b-n Yaratgan o'rtasidagi to'siq; oshiqni ma'shuqasidan ajratib turuvchi qalin parda. Qalbdan o'rnashgan va haqiqatning yuzaga chiqishiga mone'lik qiluvchi moddiy narsalar mazmunida tushuniladi. H. tasavvuf va tasavvuf adabiyotidagi sirli, shu b-n bir qatorda, ancha murakkab haqiqatlarni anglash va kashf etishga imkon beruvchi istilohdir.

N. g'azallaridan birida:

*O'zlugining hijobidin kimki o'zin xalos etar,
O'zga qayonki solsa ko'z,
mumkin emas hijob anga, –*

deydi. Bu baytda H. ham lug'aviy, ham istilohiy mazmunda qo'llanilgan bo'lib, unda nafs pardasidan qutulish xususida fikr bildirilgan. Tasavvufga doir mo'tabar manbalarda nafs H. va parda joyi, haqiqat esa kashf manzilidir. Parda ortida qolgan va bundan rohatlangan murid hech qachon kashf holiga sohib bo'lolmaydi. Mana shuning u-n ham tasavvuf shayxlari va mutasavvif shoirlar H.ning zararlari, undan xalos bo'lish choralari to'g'risida qayta-qayta so'z yuritganlar. Ular H.ni eng og'ir azob va jazo, deb bilishgan. Hadisi shariflarda ham "Alloh va inson orasida yetmish ming parda bordir", – deyilgan. Tasavvuf ahli ham H.dan so'z ochganda, asosan, yetmish ming raqamini tilga oladilar.

Ilohiy ishq otashi ta'sirida yetmish ming H. dan qutulish holini N. quyidagicha ta'riflaydi:

*Haq ochib o'z olidin niqobin,
Yetmish ming pardai hijobin,*

*Chekti oni ul haramg'a onsiz,
Ne jism-u ne jon, ne jism-u jonsiz.*

H.lar soni yetmish ming, o'n sakkiz ming deyilsa-da, ko'pincha yetti yoki to'qqiz H. haqida ham bahs yuritiladi. Yetti H.ning 1-si – nafs sevgisi, 2-si – botin (me'da) shahvati, 3-si – hirs, 4-si – yasan-tusan shavqi, 5-si – avlod ishq, 6-si – mol-mulk mehri, 7-si – martaba muhabbati. Bu yetti H. boshi ham, oxiri ham yo'q jahannamga o'xshatilgan. Ularning har biri och bir timsol. Har on minglarcha odamlarni domiga tortadi. Insondagi barcha yomon xislatlar va chirkin xulqlar shu yetti narsadan tug'iladi.

H. hijobi kavniyya va hijobi g'ayri kavniyya, deya ikkiga ajratilgan. Har ikkisi ham ruhlar va jismlar olamiga daxldor. Ma'no va mohiyat e'tibori b-n H. zulmoniy hamda nuroniy, deya ikkiga ajratilgan. Zulmoniy H. vujudga tegishli, ya'ni tanga aloqador moddiy pardalar. Nuroniy H.

ruhdan yuzaga keluvchi H.lardir. Chunki inson ruhi tan qafasiga kirgandan keyin ham moddiy, ham zulmoniy H. b-n pardalangan.

N.ning ta'riflashi bo'yicha, payg'ambarga zuhur bo'lgan H.ning aksariyati zulmoniy va ozrog'i nuroniy edi:

*Bo'lub raf' o'zluk aro pardasi,
Padid o'ldi vahdat saropardasi.
Niqob anda yetmish ming etti zuhur,
Aning ko'pragi zulmat, ozrog'i nur.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Hujviriy. Kashful-mahjub. – Istanbul, 1996; Aziziddin Nasafiy. Insoni komil. – Istanbul, 1990; Metin Oqar. Turk adabiyotida manzum me'romalar. Anqara, 1987; Umar Jaylon. Tasavvufiy she'r sharhlari. Istanbul, 2000; Жумаева С. Истилоҳ ва маъно. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2004. № 1.

I.H.

HIZQIL (a.s). – mursal payg'ambarlardan. N. "T.A.H."da keltirishicha, H. (a.s.)ga Ilyo (ba'zi manbalarda Doron deyilgan) shahriga borib kofirlarni haq dinga da'vat etish buyurilgan. Ammo xalq har qancha da'vat qilsa ham, qabul qilmagan. Allohning qahri kelib, bu qavmni toun (o'lat, vabo) kasaliga muftalo qilgan. Qavm bu balodan qutilish u-n turgan joylaridan biroz yurib, shahardan tashqariga chiqishganda, osmondan dahshatli bir tovush kelib, barchasi halok bo'lishgan. Ularni dafn etadigan kishi bo'lmaganidan jasadlari hidlanib, go'shtlari suyagidan ajralib ketgan (bu qavmning soni haqida to'rt ming, sakkiz ming va sakson ming degan qavllar bor). H. (a.s.) e'tikofdan chiqib, qavmining ahvolidan xabardor bo'ladi va ko'ngli yumshab, Allohga duo qilib qayta tiriltirishini so'raydi. Duosi ijobat bo'lib, barchasi tiriladi. Qavm shunday bir g'arib holga tushgan bo'lsa ham, gohida H. (a.s.)ning amriga itoat qiladi, gohida qilmaydi.

Bu holatdan ranjib, H.(a.s.) yurtidan hijrat qilib, Bobilga boradi va u yerda bir muddat yashab

vafot etadi. Uning qabri Hilla b-n Kufa orasida degan qavllar ham bor.

N. ruboysida H. (a.s.) b-n bog‘liq voqealarga quyidagicha ishora qiladi:

*Hizqil erdi rasuli pokiza sifat,
Mursal dedilar nubuvvatini borcha siqot.
O‘lganlar agarchi damidin topti hayot,
O‘lmakdin o‘ziga bo‘lmadi lek najot.*

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

S.R.

HIKMAT (ar.) – bilimdonlik, donishmandlik, adolat, ilm, yashirin sir, falsafa, ixcham so‘z, maqol; aql va haqiqatga to‘g‘ri keladigan nozik ma’noli qisqa so‘z, masal. H. so‘zining ma’nosi Qur’on tafsirlarida “sobitqadamlik”, ya’ni “so‘z va amalning birligi” sifatida talqin qilindi. Umumiy ma’noda, H. barcha chiroyli ilm va foydali ishning nomini ifodalaydi. Tadqiqotlarda H. “fikrlash malakasining o‘rta holda bo‘lishi; tatbiq ila amalga oshuvchi, tajriba b-n erishiladigan to‘g‘ri bilim; Haqqa muvofiq so‘z; hamma narsaning eng mukammali, deya ta’rif berilgan. Allohning lashkari bo‘lib, u orqali Alloh avliyoning qalblariga quvvat bag‘ishlaydi; tasavvufiy she’rlarga ham H. deyiladi. H. – bilimdonlik, donishmandlik, falsafa, maxfiy sir, aql-u haqiqatga to‘g‘ri keladigan nozik ma’noli qisqa so‘z, masal; ashyoning ahvolidan: zohiriy va botiniy kayfiyatidan bahs etuvchi ilm; axloq va haqiqatga doir foydali muxtasar so‘z; Allohga itoat; aql, so‘z va harakatdagi uyg‘unlik”dir.

H. deb atalgan she’rlarning paydo bo‘lishi esa bevosita Xoja Ahmad Yassaviy shaxsi va faoliyati b-n bog‘liq. U o‘zi aytgan she’riy pand-nomalarni H. deb nomlagan. “Devoni hikmat”da H. ma’nosiga monand “so‘z”, “nukta”, “ilhom” so‘zlari qo‘llangan. Darhaqiqat, uning kitobi shunday boshlanadi:

*Bismilloh, deb bayon aylay hikmat aytib,
Toliblarg‘a durru guhar sochtim mano.*

*Riyozatni qattiq tortib, qonlar yutub,
Man “Daftari soniy” so‘zin ochtim mano.*

Hikmatnavis shoirlar yassaviyona uslub va ruhda yozilgan she’rlarini an’anaga muvofiq ish tutib, “H.” deb nomlaydilar, o‘zlarining she’rlarini H. ekanligini e’tirof etadilar.

N. ham maxsus H. yozmagan bo‘lsa-da, “B.B.” devonida H.ning ma’no-mohiyatiga yaqin keluvchi nasihatoro va ma’vizatoso baytlar haqida to‘xtalib o‘tadi: “...Mundoq devon bitil-sa, xud asru behuda zahmax va zoyi’ mashaqqat tortilg‘on bo‘lgay. Ul jihatdin bu devonda hamd-u na’t va mav’izadin boshqa har sho‘rangiz g‘azal-dinkim, istimo’i mahvashlarg‘a mujibi sarkashlik va g‘amkashlarg‘a boisi mushavvashliq bo‘lg‘ay, biror-ikkiror nasihatoro va mav’izatoso bayt irtikob qilindikim, alarning lam‘ayi ruxsori iffat burqa’idin ko‘p tashqari lomi’ bo‘lmag‘ay, to bularning vujudi xirmani ul barq ixroqidin bilqul zoyi’ bo‘lmag‘ay, yo‘qkim, bu g‘azallar g‘azolalari jilvagarlik soz, balki pardadarlik og‘oz qilsalar, bu baytlarning nasihatsoz vo‘izlari va mav’izapardoz nosihlari moni’ bo‘lg‘aylar:

*...Bu nasoyih ahli hikmatlar bila,
Yuz tuman pand-u nasihatlar bila”.*

Umuman olganda, N. asarlarida H. kalimasi quyidagi ko‘rinishlarda ishlatilgan: *ahli hikmat, hikmat ilgi, hikmat suyi, hikmat qalami, hikmat-jo’, hikmatpesha, hikmat viridi, hikmatoyin, hikmatomiz, hikmati ilohiy, hikmatmaob, hikmatoso, hikmat tariqi, hikmatpazir va h.k.*

*Boda tutkim, ahli hikmat charx bemehr erkanin
Jom davri xatlari birla mubarxan qildilar.*

N. H. deganda, eng avvalo, Alloh taoloning yaratuvchilik qudratidan bahs etadi. Jumladan, “N.N.” devonida, Allohning H.ini quyoshga mengzab, quyoshni hech bir yaratiq berkita olmaganidek, uning H.iga hech bir narsa xalal bera olmaydi, deydi:

*Zihi nihoyating oxir kelib abad, avval,
Vale xabar bera olmay bidoyatingg'a azal.*

*Ne qudrating xaylig'a qilib tazalzul past,
Ne hikmating quyoshig'a berib zavol halal.*

Zero, buning tasdig'ini biz Qur'oni Karimda ko'ramiz: "*Subhonaka lo 'ilma lano illa ma al-lamtano innaka anta-l-alim ul-hakim*" (*Ulug' zot, biz uchun boshqa ilm yo'q, sen haqiqiy ilm va hikmat egasidursen. Baqara surasi, 32-oyat*), ya'ni chinakam ilm va H. sohibi Alloh taolodir. N. buni quyidagi misralarda yana bir bor ta'kidlar ekan, m-n, piyolaning gardishiga boqilsa, boshlanishi va oxiri topilmaganidek, ishq sirrini shu qadar yashirin etganki, unga bugungacha va bundan keyin ham hech kim tom ma'noda yeta olmaganiga ishora qiladi va Allohni "Hakim Azal" – "Azaldan mavjud Hikmat sohibi", – deb ataydi.

*Ketur piyolaki, ishq sirrini hakimi azal
Aningdek ayladi mubhamki, ayta olmasmen.*

N. "F.Sh."da Suqrotni aql va H.da benazir bir xiradmand sifatida talqin qiladi:

*Qilib hikmat xirad Suqroti qismi,
Yasab jon ganjiga paykar tilismi.*

N. yana shu dostonida Mehinbonu va Shirin tomonidan Farhodga atab hozirlangan ziyo-fat bazmida 10 ta husn va aqlda tengiz komila qizlarning har birini muayyan sohada barkamol hunar egalari ekanini ta'riflab, ulardan Parizod ismli dilorom aynan H. fanida yagonaligini ta'kidlaydi:

*Biri tarixda so'z aylab fasona,
Biri hikmat fani ichra yagona.*

"S.S." dostonida esa Luqmoni hakimdan bahs etib, el orasida mashhur "Hikmat ayturg'a yaxshiroq Luqmon" iborasini keltirish orqali uning bu sohada nihoyatda barkamolligini urg'ulanadi:

*Yor o'pub dedi dardmandi zamon,
"Hikmat ayturg'a yaxshiroq Luqmon".*

Luqmon Sharq adabiyotida hakim – tabib, ba'zi tarixiy manbalarda esa payg'ambarlar sirasida keltirilgan bo'lib, uning nomi b-n bog'liq ko'plab H. va hikoyatlar mavjud. Xossatan, N.ning o'zi "T.A.H." asarida Luqmoni hakimga maxsus to'xtaladi. Biz yuqorida aytganimizdek, tarixchilardan ba'zisi uni hukamo silkida zikr qilganini aytadi. Ko'pchilik esa uning payg'ambar deganlarini qayd etadi. Shuningdek, N. boshqa bir rivoyatga ko'ra Tengri taolo Luqmonni nubuvvat va hikmat orasida muxbir (xabarchi) qildi va "... har taqdir bila *"Va laqad otayno luqmonal-hikmata"* (*"Aniqki, Biz Luqmonga hikmat ato etdik..."* oyatini Luqmon haqida nozil bo'lgan, deydi. Asarda uni shunday tasvirlaydi: *"Bo'la olurki, bovujudi nubuvvat hikmat dag'i anga nasib bo'lmish bo'lg'ay. Rangi qaro erkandur. Dovud a.s. suhbatig'a musharraf bo'lur erdi... Ruboiy:*

*Luqmonniki ba'zi dedilar payg'ambar,
Ba'zi dedilar hakimi pokiza siyar.
Uch ming yashabon bu dayrni qildi maqar,
Ming muncha ham o'lsa, qilg'uluqdur bu safar.*

Mazkur asarda N. keltirgan rivoyatga ko'ra, Luqmon kimningdir quli bo'lib, xojasi qo'y so'yib, eng yaxshi a'zosini pishirib kel, deb buyuribdi. Luqmon qo'yning yurak va tilini keltiribdi. Boshqa safar xojasi qo'y so'yib, eng yomon a'zosini pishirib kel, debdi. Luqmon yana yurak va tilni keltiribdi. Xoja buning ma'nosini so'raganda, u debdi: "Ko'ngul noloyiq fe'l-atvordan, til keraksiz so'zlardan beri bo'lsa, ulardan yaxshiroq a'zo yo'qdir, agar bo'lmasa, ulardan yomonrog'i yo'qdir". Yana aytishlaricha, Luqmon hikmatlaridan 4000 tasi yig'ilgan ekan. Shundan ikkitasini doim yodda saqlab ikkitasini unutish kerak emish. Chunki avvalgi ikkisi – o'zi qilgan yaxshiliklar, keyingi ikkitasi boshqalar qilgan yomonliklar haqida emish. Qadimgi manbalar Luqmon b-n bog'liq ba'zi rivoyatlarni mil. av. VI asrda yashagan yunon masalchisi Ezopga nisbat beradilar.

N. “F.Sh.”da ayrim boblarni, aniqrog‘i, Iskandar va Arastu o‘rtasida bo‘lib o‘tgan savol-javoblardan iborat qismlarni H. deb nomlaydi va o‘sha o‘rinlarda hikmatli naql keltiriladi. Arastuni beqiyos H. egasi sifatida talqin etadi.

*Vagar hikmatqa bo‘lsa iltifoting
Ki, bo‘lsun Nuh umricha hayoting.*

Baytdan ma‘lum bo‘lishicha, kimki umrini H. b-n o‘tkazsa, har bir ashyo va hodisotning H.ini bilishga urinsa va ulardan o‘ziga kerakli xulosalar ola bilsa, lo‘nda qilib aytganda, H.ga rag‘bat ko‘rsatsa, uning bajargan amallari, yozganlari boqiylik mazmunini kasb etib, Nuh umridan ham ziyoda – ming-ming yillar yashaydi.

“S.I.” dostonidagi asosiy boblardagi H. qismida Iskandar Arastuga savol b-n murojaat qiladi. Bu yo‘l faqat 73-bobning 3-qismida Suqrotga va 77-bobning 3-qismida Luqmonga murojaat qilish b-n o‘zgargan, xolos. N. Arastuni “hikmatoyini donanda” – hikmatlar bilimdoni, deb ulug‘laydi.

*Dedi hikmatoyini donanda harf
Ki: “Qilding savole bag‘oyat shigarf”.*

Hech bir o‘rinda hayot mantig‘i va muvozanatini unutmagan N. Arastuga savol beruvchini – Iskandar ham H.da tengsizligini, nubuvvat ishidan ham xabardorligiga – uning payg‘ambar bo‘lgani haqidagi xabarlariga ham ishora etib, “T.M.A”da quruqlik va ham dengizda hukm surgan, martabasi Zuhaldan ham yuksalgan, valiy va donishmand shoh, deb tasvirlaydi:

*Skandarki fath ayladi bahr-u bar,
Kirib taxti farmonig‘a xushk-u tar.*

*Yetishti Zuhal avjig‘a rif‘ati,
Chalindi falak toqig‘a navbati.*

*Valoyat bila hikmat-u shohlig‘,
Nubuvvat ishidin ham ogohlig‘.*

N. “N.M.” tazkirasida Yassaviyning eng taniqli izdoshi sanalgan Hakim Sulaymon ota ha-

qida to‘xtalganda, uning H. aytuvchi ekanligiga alohida urg‘u beradi: “613. *Hakim ato (r.t.) Oti Sulaymondur va Xoja Ahmad Yassaviy (q.s.) ning murididir. Hamonoki bir kun Xoja tabxe buyurg‘ondurlarki, mutbixe o‘tun etmaydur, deb kelgandur. Alar as‘hobg‘a degandurlarki, yozidin o‘tun terib kelturung! Va ul zamon yog‘in yog‘adur ekandur. As‘hobkim o‘tun teribdurlar, alar xizmatig‘a kelguncha yog‘in jihatidin o‘tunlar ho‘l bo‘lg‘ondur. Hakim ato tergan o‘tinlarni to‘nig‘a chirmab, quruq kelturgandur. Xoja Hazratlari degandurlarki, ey farzand, hakimona ish qilding va alarg‘a bu laqab ondin qolg‘ondur va Hakim atog‘a hikmat tili go‘yo bo‘lubdur*”. Ma‘lum bo‘ladiki, Xoja Ahmad Yassaviy shogirdlariga cho‘ldan o‘tin keltirishni buyurganlarida, Sulaymon Boqirg‘oniy o‘zi to‘plagan o‘tinlarni choponiga o‘rab olib keladi va shu tariqa yomg‘irdan ho‘l bo‘lishining oldini oladi. Uning bu zukkoligini ko‘rgan Yassaviy hazratlari unga Hakim – hikmat egasi, deb ism berib, olqishlaydilar. Ana shundan e‘tiboran Sulaymon Boqirg‘oniyga Hakim ota nisbasini berish odat tusiga kirgani ma‘lum bo‘ladi.

Shuningdek, N. “N.M.”da shayx Ibrohim Marg‘oniy (q.s.)ning ilm, H. va hayot, tiriklikka bergan qisqa, ammo tushunarli va teran ma‘noli ta‘rifini keltiradi: “... *ulcha quloq anglag‘oy – ilmdur va ulcha fahm anglag‘ay – hikmatdur va ulcha oning bila eshitilgay va aning bila anglag‘aysen – hayot va tiriklikdir*”. Demak, insonda fahm-farosat kuchi uni H. egallashiga bois bo‘lishini tushunish mumkin.

N. ilm, tibbiyot b-n hikmatni yonma-yon qo‘yadi. Jumladan, N. o‘zining “N.M.” tazkirasida “Hujjat ul-islom” Imom Muhammad G‘azzoliyning avlodidan bo‘lmish Mir Islom G‘azzoliyga bag‘ishlangan fiqrasida H.ni bir fan deb talqin qilgani ko‘rinadi: “... *zohir ulumin takmil qildi va lekin foniy sifat va betakalluf kishi erdi. Va tibt va hikmatda mahorati bor erdi*”.

N. “M.Q.” asari shoirning umri nihoyalab borayotganida yozgan hayotiy tajribalari hosilasi o‘laroq yuzaga kelgani nazarda tutilsa, uning

mutafakkirligi, donishmandligi mazkur kitobida yaqqol bo‘y ko‘rsatgan. Xususan, H.larga alohida e‘tibor b-n yondashadi, bir necha tanbehlarida H.larga urg‘u beradi. Hatto insonlikning bosh belgisi, zebi, toji – H. deb biladi: *Er kishiga zeb-u ziynat – hikmatu donishdurur.*

Odamzot boshiga kelgan har qanday qiyinchiliklarni, muammolarni aql-u hikmat ila yechishi mumkinligiga qat‘iy ishonadi, oz so‘zlik insonning hikmat-u donish egasi ekanligidan dalolat, deb biladi, kam yeyish esa H.ning sarmoyasidir, deya o‘git beradi:

*Kishiga necha kelsa mushkul hol,
Hikmat-u aql anga erur hallol...*

*Oz demak hikmatqa bois va
oz emak sihatqa bois...
Ochlig‘ hikmat sarmoyasidir
vato‘qlug‘ g‘aflat piroyasidir.*

Zotan, mumtoz adabiy matnlarimizni tashkil qiluvchi asarlarning hech biri H.dan xoli emas. Ular bitgan adabiy-badiiy asarlar doimo qalb ozig‘i, ruh quti bo‘lib kelgan. Ayniqsa, ular she‘riy ko‘rinish olarkan, xalqimiz ma‘naviy va ma‘rifiy hayotining mazmuniga aylangan. Shuning u-n bo‘lsa kerak, N. Hazrat Ali (r.a.)ning hikmatlarini ruboiy shaklida taqdim etib, ularni “N.J.” deb nomlagan. M-n, “N.J.”dan o‘rin olgan 175-ruboiy Hazrat Alining “G‘animat ul-mo‘min vajdon ul-hikmati” – “Hikmatni his qila olish – mo‘min uchun sovg‘adir” hikmati badiiy ifodasi quyidagicha:

*Mo‘min bori eldin o‘zini kam bilsa, kerak,
Haqdin ne anga kelsa, karam bilsa kerak,*

*Behikmatlig‘ini dard-u g‘am bilsa kerak,
Hikmat toparini mug‘tanam bilsa kerak.*

Shu tarzda N. jahon adabiyotida H. ahli donishmandlik timsoliga, ramziga aylangan an‘anaviy obrazlardan unumli foydalanib, H. ning ma‘no-mazmunini yanada teranlashtirib, o‘z asarlarining didaktik mohiyatini oshirishga erishgan.

Ad.: Qur‘oni Karim. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т., 1992; Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Abdurrezzak Kaşani. Tasavvuf sözlüğü, çev: Ekrem Demirli. – Istanbul, 2015; Hamdi Yazir. Hak dini Kuran dili 2. – Istanbul: Zehrayeyin, 2017; Köprülü Fuad. Türk edebiyatında ilk mu-tasavvufklar. – Ankara: 1976; Muhammed Fuad Abdulbaki. El-Mu‘cemu‘l-Müfehres, Çağrı Yay. – İstanbul, 1984; TDV İslâm Ansiklopedi, c.17. – İstanbul, 1998; Маннопов И.С. Ўзбек мумтоз адабиётида ҳикматнавислик анъанаси ва тадрижи. – Ф.ф.номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. автореферати. – Т., 2020.

E.Q., S.O‘.

HIKOYACHILIK VA NAVOIY – N. o‘z ijodi b-n o‘zbek adabiyotida hikoya janrining ham takomillashuviga katta hissa qo‘shdi. Garchand N. alohida hikoyatlar yaratmagan bo‘lsa-da, uning “S.S.”, “L.T”, “H.A.”, “S.I.” kabi yirik dostonlarida u yoki bu masala munosabati b-n keltirilgan hikoyatlari uning hikoyanavis sifatida ham yuksak mahoratidan darak beradi. Har bir adabiy janrning o‘ziga xos belgilarini yaxshi bilgan N. hikoya janrining ham voqelikni aks ettirishdagi imkoniyatlarini hisobga olib, ham g‘oyaviy, ham badiiy jihatdan yuksak hikoyatlar yaratdi. Har bir hikoyat o‘zining mustaqil syujet chizig‘iga, obrazlariga ega. Ularda syujetning barcha komponentlari bor. Shoir hikoyatlarida hikoya janriga xos ko‘pgina xususiyatlar mavjud. Shuning b-n birga har bir hikoyat o‘ziga xos jihatlarga ham egadir. Zero, hikoya janriga xos xususiyatlardan eng muhimi qisqalik va siqqlik sanaladi. N. fikrni ixcham, tushunarli shaklda ifoda qilish mazmundan qutqazmasligini qayta-qayta ta‘kidlaydi. Bu haqda shoir “S.S.” dostonida shunday yozadi:

*Har ne bir dostong‘a soldi sado,
Munda bir bayt birla tobqoy ado.*

*Mujmal oning so‘zin qilib takmil,
O‘z hadisimg‘a bergamen tafsil.*

N. hikoyatlariga nazar tashlar ekanmiz, rang-barang obrazlarga duch kelamiz. Shoir o‘tmish klassik adabiy an‘anaga, xalq og‘zaki ijodi namunalariga suyangan holda turli xil kishilarning ijobiy va salbiy obrazlarini yaratdi. N. hikoyatlarida o‘sha davrdagi turli soha vakillari, odil shoh va shahzodalarning ijobiy obrazlarini ham badiiy mahorat b-n tasvirladi. Bu hikoyatlarda oddiy kishilar obrazi ham talaygina. M-n, “Shoh G‘oziy” hikoyatidagi faqir va keksa kampir obrazi, “Hotami Toyi” hikoyatidagi o‘tin terib kun ko‘ruvchi chol obrazi, “Bahromgo‘r” hikoyatidagi g‘arib dehqon obrazi, “Shoh Jo‘na va Mas‘ud” hikoyatidagi shohga nok sovg‘a keltirgan dehqon va g‘arib mehmon obrazlari hamda “Ul kabutar” hikoyatidagi kabutar ana shunday obrazlardandir. Hikoyatlardagi obrazlar hayotiy lavhalarda ixcham shaklda ishonarli qilib tasvirlangan. Shoir hikoyatlarida Jo‘na Mas‘ud (“Shoh Jo‘na va Mas‘ul” hikoyatidan), Navdar va No‘mon, Mahmud va Mas‘ud (“Shoh Mas‘ud” hikoyatidan) kabi qator shoh va shahzodalarning ijobiy obrazlari yaratilgan bo‘lib, ularning ko‘pchiligi ideal xarakterga ega. Shuning b-n birga shoh va shahzodalarni ulardan o‘rnak olishga, adolatli bo‘lishga chaqiradi. Hikoyatlardagi xotin-qizlar obrazi ham ibratlidir. Mehr (“Mehr va Suhayl”), Malluning qizi mana shunday obrazlar jumlasidan.

N. hikoyatlarida Mallu, Jaypur, Jobir, Zayd Zahhoblar kabi qator salbiy obrazlar portreti ham chizilgan. Ularda adolatsiz hukmdorlarga xos xarakterli xususiyatlar: zulm, munofiqlik, behuda qon to‘kishlik, xoinlik jamlangan. Umuman, shoir hikoyatlaridagi obrazlarning hammasi ham, ijobiy yoki salbiy bo‘lishidan qat‘iy nazar, ma‘lum ma‘noda umumlashgan obrazlardir. Ayni vaqtda, hikoyatlardagi har bir obraz o‘zining individual xislatlari b-n boshqalardan keskin ajralib turadi. Bu xislatlar ularning xatti-harakatlari, ruhiy kechinmalari, dunyoqarashlari, tashqi ko‘rinishlari va nutqida ko‘zga tashlanadi.

Portret, peyzaj, obrazlarni turli dramatik ho-

latlarda tasvirlash, psixologizm kabilar shunday vositalardandir. Portret chizish xarakter yaratishning yordamchi vositalaridan biri hisoblanadi. Portret obraz, qahramon xarakteridagi eng muhim yetakchi xislatni yanada ta‘kidlashga va ayni chog‘da qahramon qiyofasini aniq va jonli qilishga yordam beradi. N. hikoya janri imkoniyatlarini hisobga olgan holda ularda kishilar portretini mukammal chizib bermaydi. Shoir hikoyatlarida aksar obrazlarning to‘liq portreti chizilmagan. Shoirning badiiy mahorati shundaki, u yoki bu obraz portretiga xos ba‘zi asosiy shtrixlarni, belgilarni keltirish b-n ularning to‘liq qiyofasini, portretni o‘quvchi ko‘z oldida gavdalandira olgan. Shuning b-n birga, hikoyatlardagi obrazlarning portretlari ularning psixologiyasi, ichki dunyosi b-n mos ravishda berilgan. M-n, “Hotam Toyi” hikoyatida o‘tinchi cholning portreti to‘liq chizilmagan. Hikoyatdagi:

*Jismi uyin aylabon ul yuk nigun,
Tirkabon ul uyga asodin sutun.*

*Har qadam olg‘uncha etib muddate,
Har nafas urg‘uncha o‘tib fursate...*

baytlarini o‘qir ekanmiz, og‘ir mehnat va zamon mashaqqatlaridan qaddi bukilgan majolsiz kishining yorqin qiyofasi, ruhiy holati, ichki kechinmalari aniq va jonli ko‘rinadi.

Yoki “Mehr va Suhayl” hikoyatidagi Jobir obrazini olaylik. Jobirning portreti to‘la chizilmagan. Lekin 2 bayt orqali Jobirning tashqi ko‘rinishi haqida kitobxonda yetarli tasavvur shakllanadi:

*Ham tanumondu ham shujo-u daler,
Ul sifatkim jazira ichrakiy sher.
Bahr aro ofati nechukki nahang,
Besha ichra nechukki sher-u palang.*

1-baytda Jobirning kuchli ekanligini ko‘rsatish u-n sherga o‘xshatiladi. 2-baytda 1-baytdagi fikr rivojlantirilib, Jobir ofat keltiruvchi nahangga o‘xshatiladi. Bu b-n uning salbiy xususiyatlari ochiladi. Natijada, ko‘z oldimizda Jobirning ba-

haybat salbiy obrazi gavdalanadi. Aytish kerakki, N. hikoyatlarida ba'zi obrazlarning portretlari orqali ularni bir-birlaridai farq qilish qiyin. Chunki shoir hikoyatlaridagi portretlar ko'p vaqt an'anaviy xarakterga egadir. Ulardagi xotin-qizlar portretini chizishda ishlatilgan anchagina iboralar ("qaddi sarv", "og'zi g'uncha", "yuzi mehr") erkak personajlarning portretini chizishda ham qo'llanadi. M-n, "Mehr va Suhayl" hikoyatidagi Mehr va Suhayl portretlarini keltiramiz.

Mehr portreti:

*Qadikim naxli sarfarozi kelib,
Husn bog'ida sarvinozi kelib.*

*Yuziga mehr banda-u oti Mehr,
Yurulub mehridek boshig'a sipehr.*

Suhayl portreti:

*Yuzidin bargi gul xijil erdi,
Qaddidin sarv munfail erdi.*

*Hunar ayji sori kelib anga mayl,
Yuzi andoqki mehr, oti Suhayl.*

Demak, N. hikoyatlarida portretlar to'liq berilmasa ham, ba'zi muhim detallar ko'rsatib keltirilgan. Bu detallar orqali obrazlarning portretlari gavdalanir. Shoir portret yordamida obrazlarning ichki dunyosini, ruhiy kechinmalarini ochishga muvaffaq bo'lgan.

Hikoyatda boshqa vositalar kabi peyzajning ham roli katta. Peyzaj adabiyotning asosiy obyekti – inson faoliyatining ma'lum bir tomonini, uning xarakterini ochishga xizmat qilishi kerak. Yozuvchi tabiat tasviri, muhit va sharoit, narsa va predmetlardan, uy ashyolari, ishlab chiqarish qurollaridan inson faoliyatini atroflicha tasvirlash u-n yordamchi fon, vosita sifatida foydalanadi. Bu b-n yozuvchi asarning umumiy g'oyasini to'laroq ochishga, badiiy qimmatini oshirishga erishadi.

N. hikoyatlarida peyzaj shunday vazifalarni bajarganini ko'ramiz. M-n, "Mehr va Suhayl"

hikoyatida shoir Mehrning Jobir qo'liga tushgandagi ayanchli ruhiy holatini berishdan avval shu ruhiyatiga mos ravishda va realistik lavhalar chizadi. Bulardan dengizda ko'tarilgan dahshatli bo'ron tasviri Mehrning o'sha vaqtdagi holatiga ishorat vazifasini o'tasa, Mehrning Jobir qo'lida tutqunlikda yashagan bog' tasviri uning ichki kechinmalariga hamohang tarzda berilgan. Mana shu bog'ning tasviri:

*Buylakim hajr qo'ydi bag'rig'a dog',
Manzil o'lmish edi anga ul bog'.*

*Bor edi anda gunaguna shajar,
Gul yo'q erdi, bag'ayri nilufar.*

*Nilufarvor so'g'vor erdi,
Nilufar ichra ashkbor erdi.*

*Ashkidin go'yi-yo berur edi suv,
Oh o'tidin qururg'ayib qayg'u.*

*Yo'qki hijron g'amida zor-u zalil,
Nilufar ichra oqizib edi Nil.*

*Topibon ashki nilufarda mamar,
Yo'q, ajab bahr ichinda nilufar...*

N. hikoyatlarida keltirilgan peyzaj obrazlarning ichki dunyosini ko'rsatish va xarakterlarini ochishda ham ahamiyatlidir.

Shoirning "Shoh Jo'na..." hikoyatida keltirilgan shahar tasviri Mas'ud xarakterini ochishga qaratilgan:

*Dedi: "Shahridur ul bihishtoso,
Naxli to'bi misoli gardunso.
Kavsaroso suyi dalili aning,
Har taraf rudi salsabali aning.*

*Ravza yanglig' havosi jonparvar,
Suyi kavsar kibi ravonparvar,*

*Eliga bog' ziynati – pesho,
Bog'din yaxshiroq anga besha.*

Bu tasvir Mas'udning adolatli ekanligini yanada to'laroq tasavvur qilishga yordam beradi. Shuningdek, hikoyatlarda tabiat, muhit, shahar, bog'larning realistik tasviri keltiriladi. Bular bir tomondan, obraz xarakterini ochishga, ruhiy holatini ifodalashga yordam bersa, ikkinchi tomondan, hikoyatning emotsional kuchini, ta'sirchanligini oshiradi.

Shoirning "Bahrom Go'r", "Hotam Toyi", "Shoh Jo'na va Mas'ud", "Mehr va Suhayl" kabi hikoyatlari psixologik tasvirga boyligi b-n ajralib turadi. Misol u-n "Mehr va Suhayl" hikoyatini olaylik. Unda shoir turli psixologik holatlar yaratib, Mehr va Suhaylning ruhiy kechinmalarini, ichki dunyosini ochib beradi. Natijada, o'quvchi ko'z o'ngida ularning jonli va murakkab obrazlari gavdalanadi. Suhaylning chohdagi kayfiyati, Mehrning Jobir qo'liga tushgandan keyin yolg'izlikdagi kechinmalari, hijron azobi b-n to'la bandiga murojaati; Navdarning Mehrning Jobir qo'liga tushganlik xabarini eshitgandagi kayfiyati; Navdar maktubini olgan No'monning Suhayl-ni Mehr oldiga borib yetmaganligidan tortgan iztiroblari ham ana shundaydir. Mehrning bandiga murojaat qilmasdan oldingi kechinmalari o'z so'zlari orqali juda nozik tasvirlangan:

*Dedi: "Ul chahdin oni qutqorsam,
Yig'labon zor-zor yalborsam,*

*Ozim etsam Suhayl uchun oni,
Kim desam hojatimni pinhoni,*

*Ul magar holatimni anglab jazm,
Maxlasimg'a bu sori qilg'ay azm".*

Mehrning bandiga murojaati ham uning nochor ahvolda qolgandagi kayfiyatini ko'rsatadi. Xuddi shuningdek, Suhaylning ham chohdagi kayfiyati uning Mehrga bergan javobida yaxshi anglashiladi:

*K-ey bashar xilqat-u farishta sifat:
Bergan o'lgan tanimg'a toza hayot.*

*Sendin etsa bu nav' lutf zuhur,
Har nechuk ishga aylasang ma'mur.*

*Sa'y etay to tanimdadur jonim,
Qilayin toki bo'lg'ay imkonim.*

Hikoyatning eng qimmatli tomoni shundaki, shoir Mehr va Suhaylning Jobir tutqunligidagi azoblarini, kechinmalarini ochish orqali ularni sof qalbli oliyjanob kishilar qilib ko'rsatadi, tongday musaffo muhabbatni ardoqlash orqali qalbimizda insoniy tuyg'ular qo'zg'atadi. Shu muhabbatni toptamoqchi bo'lgan Jobirni ko'rsatish b-n esa zulmga qarshi nafrat uyg'otadi. Shu maqsadga erishishda shoirga psixologik tasvir yordam beradi.

N. hikoyatlarining kompozitsiyasida didaktik xarakterdagi xotimalar katta ahamiyatga ega. "X."dagi dostonlarning xarakteriga qarab, ularda keltirilgan hikoyatlar ham turlicha tugallanadi. Shoir "H.A." dostonidagi har bir hikoyatni pand-nasihad xarakteridagi didaktik xulosalar b-n tugatadi. Har bir hikoyatning oxirida shoir soqiyga murojaat qiladi, unda olg'a surilgan g'oyani yana bir bor ta'kidlab, bo'rttirib ko'rsatadi. M-n, asarning 11-maqolatida keltirilgan "Imom Faxr Roziy..." haqidagi hikoyatni olaylik, uning xotimasida shunday bayt bor:

*Ilm, Navoiy, senga maqsud bil,
Emdiki ilm o'ldi, amal aylagil.*

Mana shu didaktik xotimada har bir insonning ilmi bo'lishi va shu bilimiga amal qilishi kerakligi haqidagi g'oya ta'kidlangan. "S.S." dostonida keltirilgan hikoyalar esa o'ziga xos xarakterda xotimalanadi. Dostondagi 7 hikoyat bir xil tugallanadi. Har bir musofirning hikoyasi tugashi b-n Bahrom uning kimligini so'raydi, uni o'z saroyiga xizmatga oladi va uyquga ketadi. 7 hikoyatning bir xil xotimalanishi ularning bevosita "Bahrom" hikoyati b-n bog'liqligini ko'rsatadi va shu b-n izohlanadi.

"S.I." dostonidagi hikoyatlar ham o'ziga xos tugallanmaga ega. Ularning ba'zilar konfliktning yechimi b-n, ba'zilar esa shoirning qissa-

dan hissa chiqarishi b-n tugaydi. M-n: “Bulbul” hikoyati konfliktning yechimi b-n xotimalanadi. Bulbul b-n qarg‘aning suhbatida qarg‘a yengiladi. Buni shoir quyidagicha bayon etadi:

*Chu bulbul ayon qildi bu dard-u dog‘,
Qarordi javobida afsurda zog‘.*

*Demakka javob o‘lmadi saxtko‘sh,
Qish ayomi bulbuldek o‘ldi xamush!*

Shu dostonidagi “Majnun” hikoyatida esa shoir qissadan hissa chiqaradi:

*Qachon noma bo‘lsa tiriklikka dol,
Hayoti abad bersa tong yo‘q – visol.*

Hikoyatlar kompozitsiyasida lirik chekinishlar ham bor. Ularda muallif pozitsiyasi, voqea, hodisa va obrazlarga bo‘lgan munosabati, dunyoqarashi ochiq ko‘rinadi. M-n, “S.S.” dostonidagi “Mehr va Suhayl” hikoyatida gap Mehr otasining ovga berilib ketib o‘z askarlaridan ajralganligi, nihoyat, dushman tuzog‘iga tushganligi haqida boradi. Bundan nihoyatda ta’sirlangan shoir lirik chekinish yasab, o‘z munosabatinn quyidagicha bildiradi:

*Shah tilar bo‘lsa shohliq qilmoq,
Sipahidin kerakmas ayrilmoq.*

*Shahni derlar sipoh birlan shoh,
Shoh emasdur yo‘q ersa anda sipoh.*

*Shahg‘a xayl o‘lsa fath aning ishidur,
Bir kishi Rustam o‘lsa, bir kishidur.*

Qisqasi, shoir hikoyatlarining kompozitsion qurilishida pand-nasihati xarakteridagi xotimalar, hayajonli lirik chekinishlar katta ahamiyatga ega. Shoir hikoyatlarining har biri o‘z kompozitsion markaziga ega. Bu markaz ularda ilgari surilgan g‘oya b-n ko‘pincha mos keladi. “Shoh G‘oziy”, “Bahrom Go‘r”, “Mahmud”, “Shoh Jo‘na va Mas‘ud” hikoyatlarida shoirning diqqat markazi

adolatli shoh obrazini yaratishga qaratilgan. Bu hikoyatlarning kompozitsiyasi ham muallifning ana shu g‘oyaviy-estetik maqsadiga bo‘ysundirilgan bo‘lib, ulardagi har bir detal bevosita bitta kompozitsion markazga – adolatni ulug‘lashga xizmat qiladi. Hikoyatlarning kompozitsion markazi estetik qimmatga egaligi b-n ham diqqatga sazovordir. Bu ularda markazning xarakterlar b-n uzviy bog‘liqligida ko‘rinadi. Ulardagi har bir epizod va har bir detal xarakter yaratish u-n xizmat qiladi. Shuning b-n birga detal, epizod, voqealar tasviri, obrazlar markazga, shoirning badiiy maqsadiga muvofiq va mosdir.

M-n: “Hotam Toyi” hikoyatidagi detallarni ko‘rib chiqaylik. N. bunda yosh odamni emas, qari cholni tasvirlaydi, salqin ko‘kalamzor yerlarni emas, quyosh qizdirayotgan dashtni — sahroni chizadi; chol ko‘tarib ketayotgan o‘tin ham oddiy o‘tin emas, tikanli va boshqalar. Bularning hammasi orqali shoir mehnatkash inson xarakterini ochib berishga harakat qilgan. Yoki “Zayd Zahhob” haqidagi hikoyatda har bir epizod, har bir detal o‘z o‘rnida ishlatilgan. Shoirning asosiy maqsadi qalloblikni undagi asosiy obraz Zayd Zahhobning xatti-harakatlari orqali ochib tashlagan. Hikoyatning kompozitsiyasi ham muallifning maqsadini ochishga bo‘ysundirilgan, undagi har bir detal bevosita yagona kompozitsion markazga – qalloblik va munofiqlikni fosh etishga qaratilgan. Hikoyatning kompozitsion markazi ham Zayd xarakterini ochishga qaratilgan. Zaydning munofiqligi, bu munofiqlikning ochilishi, uning zindonga tashlanishi, zindondan qochishi, Konstantinopoldagi butxonaga borib, xristian dinini qabul qilishi, butxona boyliklarini o‘g‘irlab, yana o‘z yurtiga qaytishi, shoh kasalini tuzatib, ilgarigi mavqega ko‘tarilishi kabi epizodlar biri ikkinchisiga bog‘langan holda hikoyatdagi asosiy masala – munofiqlik, qalloblikni to‘laroq ochishga xizmat qiladi. Hikoyat ikki qismdan iborat bo‘lib, har bir qism Zayd Zahhob faoliyatining muhim bir tomonini ifodalovchi epizodlarni o‘z ichiga oladi. Hikoyatning boshlanishida Zaydning saroydagi qallobligi ochib tashlansa, Konstantinopoldagi xatti-harakatlarini

ko'rsatish orqali qalloblik yo'lida hech qanday munofqlikdan qaytmasligi ko'rsatilgan. Demak, N. hikoyatlarining jonli va ta'sirli chiqishida kompozitsiyaning pishiq ishlanishi katta rol o'ynagan.

N. hikoyatlarining ko'pchiligi birgina voqea asosiga qurilgan. Bunday hikoyatlarda shoirning mahorati shundaki, u o'quvchini hikoyatning boshlanishidayoq syujet rivojiga olib kiradi. Birgina voqea asosiga qurilgan hikoyatlarda ekspozitsiya juda qisqa bo'lib, bunda hikoyatdagi qahramonlar, voqeaning vaqti va o'rni b-n tanishtiriladi. M-n, "H.A." dostonidagi "Bahrom Go'r" hikoyatida Bahrom va dehqon syujet liniyasi bor. Hikoyatning boshlanishida undagi asosiy obraz bo'lgan Bahrom Go'rning ta'rifi beriladi:

*Qo'ydi jahon mulkini chun Yazda Jird,
Ayladi Bahrom tana'umni vird.*

*Bodayi g'aflat ani mast ayladi,
Mast nekim, bodaparast ayladi.*

*Shah chu bo'lur boda ichib masti xob,
Mastlar o'q mulkin etarlar xarob.*

*Xasta ko'ngul ovlomoq etmay havas,
Sheva anga dashtda ov erdi bas.*

Bu tasvirdan Bahromning ovga berilib ketganligi, xalq holidan bexabarligi ravshan anglashiladi. Hikoyatdagi asosiy g'oya shu obraz orqali ochiladi. Shoir o'quvchini bosh obrazdan so'ng voqeaning o'rni b-n tanishtiradi. Bahrom ovlarning birida bir xaroba qishloqdagi dehqon kulbasiga borib qoladi. U vayronalikning sababini dehqondan so'raydi. Ana shu vaziyat asosiy voqeaning tuguni hisoblanadi. Voqea juda tez rivojlanadi. Hikoyadagi xaroba qishloqning realistik tasviri hamda dehqonning haqqoniy so'zlari shoh Bahromga qattiq ta'sir etishi kulminatsiyasidir. Voqea esa shohning adolatli bo'lishi b-n yechiladi.

N. hikoyatlarining hammasi ham birgina epizodik holat asosiga qurilgan emas. Ular orasida bir necha voqealarga qurilgan hikoyatlar ham

bor. Bunday hikoyatlarda birgina asosiy voqea bo'lib, qolganlari yordamchi voqea-hodisalar hisoblanadi. "S.S." dostonida keltirilgan yetti hikoya mana shunday bir necha voqeani o'z ichiga olgan hikoyatlardir.

M-n, "Mehr va Suhayl"ni olaylik, hikoyatda Mehr aa Suhayl, Mehr va Jobir, Jobir b-n Suhayl, Navdar b-n Jobir, No'mon va Jobir b-n bog'liq bo'lgan qator voqealar tizmasi bor. Ular tizmasi hikoyatning syujet liniyasini tashkil qiladi. Voqealar ichida Mehr Suhayl o'rtasidagi sevgisi asosiy, qolganlari yordamchi va muhim voqeani oydinlashtirishda to'laroq ochishga xizmat qiladi. Shuning b-n birga, har epizodik voqea asosiysining bir bo'lagi vazifasini o'taydi. Bu kabi syujetlar hikoyatning qiziqarli chiqishini ta'minlagan. Shoirning bu boradagi mahorati shunda ko'rinadiki, u ketma-ket to'qnashuvlar keltirib chiqarib, hikoyatlarning oxiriga qadar uzluksiz hayajon b-n o'qilishini ta'minlagan. Ko'rinadiki, "Mehr va Suxayl" kabi hikoyatlarda voqealar mantig'i 1-o'rinda turadi. Shoir Mehr va Suhayl sarguzash-tini ochib berish uchun ketma-ket voqea va hodisalar tasvirini keltiradi. Lekin hamma hikoyatlar ham shu xarakterda emas. Shoirning har bir hikoyati o'ziga xos syujet qurilishiga ega. "Shoh Jo'na va Mas'ud" kabi hikoyatlarda voqealar mantig'i emas, xarakterlar mantig'i 1-o'rinda turadi.

Voqea va hodisalar Shoh Jo'na va zolim Jaypur xarakterini bo'rttirib ochishda guruhlashgan holda keltiriladi. Hikoyatning boshlanishida undagi asosiy obraz shoh Jo'na obraziga xarakteristika berilib, uning adolatli va saxiyiligini tasvirlash u-n qator epizodik voqea va hodisalar keltiradi. M-n, shohga nok sovg'a qilgan dehqon voqeasi shohning adolatli saxiy ekanligini bo'rttirib ko'rsatishga yordam bersada, asosiy voqeaning zarur bosqichi hisoblanmaydi. Shoir o'quvchini ijobiy qahramonlar b-n tanishtirib bo'lgach, salbiy obrazlar: Jaypur va uning noibi Mallu b-n tanishtiradi. Shundan keyingina hikoyatning syujet liniyasida asos hisoblangan adolat b-n zulm o'rtasidagi to'qnashuv tasvirlanadi.

Shoirning ayrim hikoyatlarining syujeti bevosita undagi asosiy obraz b-n tanishtirishdan

boshlanadi. Bunday hikoyalarda shoir asosiy diqqat-e'tiborini obrazning xarakterini ifodalashga, o'quvchini u b-n yaqinlashtirishga qaratadi. "Bahrom Go'r", "Zayd Zahhob", "Jo'na va Mas'ud", "Mehr va Suhayl" kabi hikoyatlarning syujetiga o'quvchi ulardagi asosiy obrazlarning nomi, kasbi-kori, tashqi qiyofasi b-n tanishish orqali kirib boradi.

N. o'z hikoyatlarida asosiy diqqatni inson obrazini yaratishga qaratdi. Ulardagi obrazlar o'z maqsadi, intilishlari b-n bir-biridan farq qiladi. Shoir obrazlarning dunyosi, ma'naviy qiyofasini ochib berishga alohida e'tibor berdi. Bunda portret, peyzaj, psixologizm kabi turli badiiy tasvir vositalaridan foydalandi.

N. hikoyatlarning kompozitsiya va syujetini ishlashda ham katta mahorat qozondi. Hikoyatlar kompozitsion qurilish jihatidan kichik hajmda bo'lishiga qaramay, katta g'oyaviy mazmunni o'z ichiga olganligi b-n diqqatga sazovordir. Hikoyatlar syujeti ham ularning kompozitsiyasiga mos ravishda ixcham. Ulug' so'z san'atkorining hikoyat yaratishdagi badiiy mahorati barcha shoir va yozuvchilar u-n katta bir maktabdir.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Фанихўжаева Н. Навоий ҳикоятларида бадий маҳорат масалалари // Китобда: Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Т., 1968; Мирзааҳмедова М. Ҳикоячиликда Навоий анъаналари. // Китобда: Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Т., 1968.

S.O'.

HILOLIY (taxallusi; to'liq ismi: Mavlono Badriddin Hiloliy Chig'atoy) (taxm. XV asrning 70-yy., Astrobod – 1529, Hirot) – fors-to-

jik shoiri. Boshlang'ich ma'lumotni tug'ilgan shahrida olib, ilm tahsilini kamolga yetkazish maqsadida 1491-y.da o'sha davrning ilm-u fan va madaniyat markazlaridan bo'lgan Hirotga keladi. Chuqur bilimi, keng dunyoqarashi, noyob iste'dodi tufayli Jomiy va N. nazariga tushib, ularning homiyligida ilm-u ijod b-n qizg'in shug'ullanadi. "M.N." tazkirasida N. uning kelib chiqishi turkiy qavmga mansubligini qayd etadi. "Tuhfayi Somiy" ("Somiy tuhfasi") asarida Som Mirzo ham uning ajdodlari Chig'atoy turklaridan bo'lib, Astrobodga borib, muqim bo'lib qolganligi haqida ma'lumot beradi. Dastlab H. (hilol – yangi oy) taxallusi b-n ijod qilgan, uning she'riy salohiyati yuksakligini ko'rgan N. unga Badriy (badr – to'lin oy) taxallusini taklif qiladi. Shundan keyin u har ikkala taxallusida ijod qilib, Badriddin Hiloliy nomi b-n mashhur bo'ladi. N. uning kelajagiga umid b-n qaragan. "Hofizasi yaxshidur, tab'i dag'i hofizasicha bor. Sabaq o'qumoq taklifi qilibdur, umid ulkim, tavfiq topgay", – deb yozadi va ijodidan namuna sifatida quyidagi matla'sini keltiradi:

*Chunon az po fikand imro'zam
on raftor-u qomat ham –
Ki, fardo barnaxezem,
balki fardayi qiyomat ham.*

Tarj.: "Ul kelishgan qomat-u chiroyli yurish meni shunchalik oyoqdan qoldirdiki, erta uyoqda tursin, qiyomatgacha o'rnimdan turolmasam kerak".

Chindan ham, u zamonasining yetuk shoiri va fozil kishisi bo'lib etishadi. Xususan, aruz, qofiya va she'r ilmlarida tengi yo'q edi. "M.N."ni fors tiliga tarjima qilgan Faxriy Hirotiyning yozishi-chi: "She'riyatning barcha jabhalarida mahorat paydo qildi va o'z zamonasining yagonasiga aylandi". Mirzo Haydar ham uning she'r fanida ustozligi-yu devoni el orasida mashhurligi haqida ma'lumot beradi. Zayniddin Vosify, Som Mirzo, Xondamir kabi o'z davrining mashhur kishilari H. haqida yuksak fikrlar bildirishgan. Jumladan,

Bobur uning quvvayi hofizasi kuchli bo‘lib, 30-40 ming bayt she‘rni, Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviy “Xamsa”larini yod bilishi xususida ma‘lumot beradi. She‘rlarida haqiqiy va majoziy ma‘nolarni mahorat b-n omixta qilgani, ilohiy va dunyoviy ishqni hassoslik b-n kuylagani u-n o‘z davrining Hofizi Sheroziysi deb dong taratgan. Ubaydulloxon Hirotni bosib olganda, xalqqa, ilm-u adab ahliga jabr-u zulm o‘tkazganini ko‘rgan H. unga qarshi 2 ta hajviy ruboiy yozadi. Dushmanlari bu ruboiylarni xonga yetkazishadi va darg‘azab bo‘lgan Ubaydulloxon uni qatl ettiradi. Ubaydulloxon H.ni shialikda ayblab o‘ldirgan, degan ma‘lumotlar ham bor.

H.ning bizgacha she‘riy devoni, uch dostoni va qofiya ilmiga oid risolasi yetib kelgan. Devon shoirning 421 g‘azal, 4 qasida, 11 qit‘a, 32 ruboiy, bittadan muxammas, chiston va soqiynomasini o‘z ichiga oladi. U, xususan, g‘azal, qasida va masnaviyda shuhrat tutgan. “Shoh va darvesh” dostonida majoziy ishq bosqichlari ramz-u tim-sollar vositasida talqin etilgan. Lekin shohni – ma‘shuq, darveshni – oshiq sifatida tasvirlagani u-n Bobur bu asarni “Boburnoma”da tanqid qiladi. “Sifat ul-oshiqin” (“Oshiqlik sifatleri”) dostoni axloqiy-ta‘limiy mazmunda bo‘lib, “Xamsa”larning ilk dostonlari – Nizomiyning “Maxzan ul-asror”, Dehlaviyning “Matla’ ul-anvor”, Jomiyning “Tuhfat ul-ahror”, N.ning “H.A.” dostonlariga tatabbu’ tarzida yozilgan va u ham salaflari asarlari kabi 20 bobdan iborat. “L.M.” dostoni ham ushbu xamsanavislarning shu nomli dostonlariga tatabbu’ hisoblanadi. N.ning qator g‘azallariga tatabbu’ yozgan.

H. asarlari asrlar davomida xalq o‘rtasida sevib o‘qilib kelgan. 50 dan ortiq g‘azallari “Shashmaqom” tarkibidan joy olgan. Ogahiy uning “Shoh va darvesh” dostonini, B.Turg‘unov, I.Subhoniy va E.Ochilovlar g‘azal va ruboiylarini o‘zbek tiliga tarjima qilganlar.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Айний С. *Асарлар. 8 жилдлик, 8-жилд.* – Т.: Бадриддин Ҳилолий. *Осори мунтахаб.* – Душанбе, 1958;

Бадриддин Ҳилолий. *Рубоийлар // Минг бир рубоий.* – Т., 2009; Бадриддин Ҳилолий. *Девон.* – Душанбе, 2016; Заҳриддин Муҳаммад Бобур. *Бобурнома.* – Т., 2002; Тазкираи Тўҳфаи Сомий. – Техрон, 1347 (х.-ш.); Муҳаммад Ҳайдар Мирзо. *Тарихи Рашидий (В.Раҳмонов ва Я.Эгамова тарж.).* – Т., 2010; Каримов У. *Адабиёти тожик дар асри XVI.* – Душанбе, 1985; Ҳомидий Ҳ. *Кўҳна Шарқ даргалари.* – Т., 1999; Абдуқодиров А. *Амир Алишер Навоий.* – Хўжанд, 2003; Очилев Э. *Ҳилолий // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 11-Ж.* – Т., 2005.

Е.О.

“**HILOLIYA**” – N.ning Husayn Boyqaroning taxtga o‘tirgani munosabati b-n shohni qutlab yozgan 91 baytli qasidasi (1469-y., aprel). Qasida birinchi marta V.Zohidov tomonidan 1959-y. “Sharq yulduzi” jurnalining 6 sonida e‘lon qilingan.

Husayn Boyqaro Abusaid Mirzo vafotidan keyin Hirotni taxtini egallaganida N. Xuroson sari qo‘shin tortgan Abusaidning o‘g‘li Sulton Ahmadning o‘rdisida edi. Husayn Boyqaro shohlik tojini kiygach, bolalik do‘sti N.ni maxsus manshur (farmon, yorlig‘) b-n poytaxtga chaqirib oladi. Bu haqda “Vaqfiya” asarida shoir “nogoh saltanat gulshanidin inoyat nasimi esa kirishti va xilofat borgohidin hidoyat qosidi yetishti va davlat manshurin ilgimg‘a berdi...”, – deb yozadi. N. Hirotni yo‘l oladi. Husayn Boyqaroga bag‘ishlab “H.” qasidasini yozadi. Mirxondning “Ravzat us-safo” asarida yozishicha, ro‘za hayiti arafasida: “...nozik tabiatining natijasi bo‘lmish va har bayti shohvor javohirga ziynat beruvchi hamda toza durning rashkini keltiruvchi “Hiloliya” nomli qasidasini humoyun bazmiga tortiq qildi. Bu hol adolatnishon xoqon e‘tiqodining ortishiga sabab bo‘ldi”.

Qasida osmonga yangi oy chiqqani, taxtga yangi hukmdor o‘tirgani, shunga muvofiq yangi davr kelayotgani tasviri b-n boshlanadi. Nazar goh anglab, goh anglamagan hilolni shoir mahbubasining qayrilma qoshiga-yu o‘zining egik qomatiga, osmon xo‘rozining patiga-yu Bahromning qilichiga, bayroq uchidagi na‘lga-yu Atorud

qalamiga navbatma-navbat tashbeh eta-eta, nihoyat bu o'xshatishlarining barchasini rad qilib, Dorosifat shukuhli shoh xizmatiga qulluq u-n falak qaddini xam qildi, deb lutf etadi. Shoirning uchqur xayoli 9 falakni kezadi. Eng yuksak falakda qalam ahlining homiysi hisoblanmish Utorud yosh shoh madhida bir matla' bitib maqtanganida N. o'z matla'si b-n uni hayratga soladi. Bundan xursand holda uyiga kelsa, mahbubasi undan-da yuksak matla' b-n uni tong qoldiradi. Shoh huzuriga borib, bu uch matla'ning fashohat-u balog'atda bir-biri b-n musobaqa qilishini zavq-u shavqqa to'lib aytib berganida nozikta'b hukmdor badiha tarzida ijod qilgan hammasidan betakror matla'si b-n uni qoyil qiladi.

Shundan so'ng N. Husayn Boyqaro ta'rifi o'tib, uni shohlar darveshi-yu darveshlar shohi deb ulug'laydi:

*Shoh Abulg'oziy, saodat axtari Sulton Husayn –
Kim, quyoshni zarra der ko'rgan sipehri hashmatin.*

*Shohlar shohi demay, ul shohlarning shohikim,
Har biri yuz shohlar shohicha tutqay muknatin.*

*Shohlig'da g'oyati darveshlig'din ko'rmayin,
Bo'r'yoyi faqrcha zarkash sariri rif'atin.*

*Shohlar darveshi-yu darveshlar shohiki, Haq
Shoh qildi suratin, darvesh qildi siyratin.*

Keyingi baytlarda Husayn Boyqaroning xilqati va fazilati, jasorati va saxovatini madh etib, oy to'lishib borgani sari uning davlati ham tobora mustahkamlanishi, o'zining esa umri uzun bo'lishini tilaydi:

*Har kunung bayram bo'lub,
joning hilol o'lsun mudom,
Ko'rmagil beaysh umrung muddati bir soatin.*

Nozik taxayyul, betakror syujet asosiga qurilgan, badiiy san'atlarga boy bu qasida shoir mahoratining o'ziga xos bir qirrasini namoyon etadi va ijodiy yuksalishida muhim o'rin tutadi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳилолия. ТАТ, 10-жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011.; Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Т., 1961; Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине не XV века. – М., 1963. Кадырова М. Касыды Алишера Навои. – Т., 1969; Алишер Навоий: Комусий лугат. 1–2-жилдлар. – Т., 2016; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. – Т., 2018.

М.А.

HIMMAT (ar.) – saxovat, javonmardlik, oliyjanoblik, muruvvat, g'ayrat, niyat, xohish-istak, azm-u shijoat, uning ziddi esa baxil, ziqna, xasis kabi so'zlardir. H. insonning kamoloti, bag'rikengligi, mehrini ko'rsatuvchi noyob fazilatlardan biri hisoblanadi. Sharq mumtoz adabiyotida qalam ahli lirik va nasriy asarlarida kishilarni himmatli bo'lishga chorlab, ta'sirli va didaktik xarakterdagi she'rlar, hikoyatlar bitgan. Bandaning yetuklik va kamolga erishish ilinjida qalbi, butun borlig'i b-n Haqqa yo'nalishi. "Faqrnoma"da H. haqida shunday deyiladi: "Luqmoni Saraxsiy aytur: Faqr shohbozi himmat turur, har kimga qo'ndi ul kishi Arshka parvoz qildi". Mutasavvif olim "Ehson ul-komil" asari muallifi Abdulkarim al-Jilining fikricha, H. muridning meroji, oriflarni Haqqa eltuvchi Buroqdir. Yunus Emro haqidagi manoilarda Yunus Emro Xoji Bektoshi Valiydan bug'doy so'raganida Pir Yunusga bug'doy o'rniga himmat taklif qiladi, biroq Emro fikrida qat'iy turib, bug'doy oladi. Keyinroq xatosini anglab tavba qilarkan, himmat so'raydi. Ya'ni, H. tariqat ahli u-n muhim xislat sanalgan.

N. ham "X.", "M.Q.", "T.A.H." singari asarlarida hamda "X.M"da jamlangan she'rlarida kishida ijobiy kayfiyat tug'diruvchi saxovat, ehson haqida gapirganda, uni faqat himmati baland, qo'li ochiq kishilargina qilishini ta'kidlab ko'rsatgan. Shuningdek, o'zi yaratgan Hotami Toyi, Barmak, Axiy, Farrux singari obrazlar talqinida ushbu fazilatni sharaflagan va zaharxandalik b-n himmatsiz kishilarni odam o'rnida ko'rmaslik kerakligini ham aytgan. M-n, "H.A" dostonining karam fazilatiga bag'ishlangan beshinchi maqo-

latida saxovatpeshaligi va H.i b-n nom chiqargan afsonaviy shaxs Hotami Toyiga bag'ishlangan maxsus hikoyat keltirib, uni himmat va saxo ahlig'a peshvo erdi, deya ta'riflaydi. Quyidagi baytlar b-n shoir fikriga xulosa yasaydi:

*Himmat agar bo'lsa Navoiy sanga,
Banda durur Hotami Toiy sanga.*

H. egalari tabiatan ulug' va pok zotlar bo'lgani bois dunyo matohiga mayl qilmaganlar. Zero, H. insondagi yuksak ma'naviy-axloqiy fazilat bo'lib, neki murod-u maqsadi bo'lsa yetganlar.

*Kishikim ichsa himmat bazmidin jom,
Topar ul jomdin komin saranjom.*

*Ne qushkim bo'lsa himmatdin qanoti,
Emas rast oshyong'a iltifoti.*

N. H.ga ta'rif berar ekan, "raxshi himmat", "himmat qanoti", "himmat qushi", "himmat si-pohi", "bazmi himmat", "himmat kamandi", "dasti himmat" kabi safatlashlarni keng qo'llaydi. H.i yuksak zotlar zohirbinlikdan yiroq bo'lib, kimsani uning suratiga qarab baho bermaydilar, kambag'alni ham boyni ham teng ko'radilar. H. ularga bir qanot, vujudini turli illatlardan poklovchi, botin sofligiga erishtiruvchi kimyodir: "Chu himmat erur kimiyoyi vujud". Shoir "L.T." asarida H. insonga zeb bo'lish b-n birga nafsni tarbiyalashda, uni tiyishda muhim vosita ekanini aytib: "Nafsning ta'dibi himmatdin durur", – deydi. H.i sust kimsalarga yo'ldosh bo'lish azob, chunki ular nafaqat o'zlari, balki yonidagi hamrohini ham ko'kka parvoz qilishga qo'ymaydi. Shu bois "Sust himmatlig' bila uchmog' ne mumkin", – deya uqtiradi mutasavvif shoir. N. "S.I." dostonining XVI bobi "Himmat humoyining baland-parvozlig'i ta'rifiga bag'ishlangan:

*Birovkim anga himmat o'ldi baland,
Erur olam ahli aro arjumand.*

*Kishi naqdi gar bir qaro mis emas,
Agar himmati bo'lsa muflis emas.*

*Ani angla mufliski, yo 'q himmati,
Chu yo 'q himmati, yo 'q aning hurmati.*

N. fe'li yomon, axloqi sust, himmatsiz kimsalarni muflis deydi. Insonning qora mis chaqachalik boyligi, davlati bo'lmasa ham H.i baland bo'lsa, u muflis bo'lmaydi, H.i baland insonlar xalq orasida hurmati baland bo'ladi. Yuksak H. egalari olam ahlidan etgan turli ranj-u azoblarga parvo qilmaydilar, faqirlikni moddiyat, boyluk va shohlikdan ustun qo'yadilar:

*Birovgaki himmat qilur yorliq,
Gadoliq tilar, yo 'q jahondorliq.*

*Chu himmat baland o'ldi ersa faqir,
Ko'ziga erur asr shohi haqir.*

N., deyarli, har bir asarida H. haqida atrofli-cha to'xtalgan. Jumladan, "L.T."da H. er kishilarning chinakam boyligi, ziynatiga ekanligiga ishora qilgan:

*Er kirar er sonig'a himmat bila,
Er emas faxr aylag'on ziynat bila.*

N. o'z tazkiralarda ulug' siymolar, oriflar va qalam ahli haqida ma'lumot, xabar yozar ekan, ularning H.i xususida alohida eslatmalar bitganini ko'rish mumkin. "N.M."da Abubakr Tamastoni (q.t.s.)ning H. borasidagi quyidagi fikrini keltirilgan: "... Doimo himmatli bo'li, u barcha ishlarning kuchi va manbayidir". Shu bois shoir "Bir Xizrvash himmatin berma ilikdin", desa, yana bir o'rinda "Tavsani himmat bila qat' aylagil dashti fano", deydi.

N. "N.J" asarida ham H.ga maxsus to'xtalgan: "Uluvv il-himmati minal-iymoni – Oliy himmatlik – iymondandir", – deb ta'kidlaydi:

*Gar bo'lsa asosi qasri davlat oliy,
Iymong'a bo'lur ravoni hashmat oliy,*

*Himmat topar iymon bila rutbat oliy,
Iymondin erur gar o'lsa himmat oliy.*

Insonning ulug‘ligi uning himmatidan bilinadi:

*Har kimsaki iqbol aning yovaridur,
Har yonki yuz ursa, himmati rahbaridur,*

*Himmat duri faxr tojining gavharidur,
Chun himmati odam o‘g‘lining sarvaridur.*

“M.Q.”da H.ga alohida o‘rin ajratib, H.ni saxovatdan ustun qo‘yarkan, saxovat insonning jismi bo‘lsa, H. unga ruhdur, deb ta‘riflaydi: “*Himmat ahlig‘adur saxovat ixtisosi va bu ikki sharif sifat valoyat xosi. Saxovat odamig‘a badandur va himmat anga ruh va himmat ahlidin olamda yuz ming futuh. Himmatsiz kishi er sonida emas, ruhsiz badanni kishi tirik demas. Oliy himmat shohbozedur baland parvoz va behimmat sichqon sayyode yurutachi toz...*”

N. tanbehlarining birida inson qo‘l urgan har bir ishning nizomi H.ga qurilishi lozimligi haqida shunday bayt bitgan:

*Ishim himmating birla topsun nizom,
Payom ushbu erdi manga, vassalom.*

N.ning sharafli nomi tarix zarvaraqlarida Temuriylar Uyg‘onish davrining eng saxiy, H.i baland mulkdori sifatida yozilgan. Bobur “Boburnoma” memuarida bitganidek, u tengsiz darajadagi murabbiy va muqavviydir.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Köprülü Fuad. Turk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara, 1976; TDV İslâm Ansiklopedisi, – İstanbul, 1998, C. XVIII. Иброҳим Ҳаққул. Занжирбанд шер қошида. – Т., 2021.

B.R., E.Q.

“**HIMMAT AHLIKI ERUR...**” – N.ning “G‘.S.” devonidan o‘rin olgan qit‘asi:

*Himmat ahliki erur tuzluk aro sarv kibi,
Dahr bo‘stonida sarsabzadur-u ozoda.
Ulki suv yanglig‘ erur past nihod-u kajrav,
Chekib afg‘on anga tinmaslig‘ erur omoda.*

Himmat ahli kim? Eng avvalo, saxovatli kishilar. Shuning u-n N. “himmat ahlining ixtisosi – saxovatdur”, – deb belgilagan. Himmatli bo‘lmoq – pokizalik, himmat – qashshoqlikda ham tubanlik qilmaslik, har qanday vaziyatda ham el fayzi va rohati u-n qayg‘urishdir. Uning chirog‘i – iztirob. Inson ruhida shu chiroq nurlari porlamasa u hech payt xolis himmat ko‘rsata olmaydi. N. ushbu qit‘ada himmatli zotlarga xos asosiy bir fazilatga diqqatni qaratgan. Bu fazilat – to‘g‘rilik. Sarv – tik o‘sadigan xushqomat bir daraxt. U qishin-yozin yam-yashil. Barglaridan anvoyi hidlar taralarkan. N. himmat ahlining to‘g‘riligini sarvga qiyoslagan. Demak, himmatli odamlar borki, bu dunyo obod, ezgulik barglari sarg‘aymasdir. Dahr bo‘stonida ne o‘zgarishlar, neki tebranishlar sodir bo‘lmasin, ular rostlik e‘tiqodlarida sobit qolaveradilar. Bundoq qaraganda, qaysidir pastliklarda sharqirab oqayotgan suv kimlarningdir chanqog‘ini bosar, shu suv sharofatidan qay bir erlarda yashillik unar. Bu ham himmat. Ammo N. suv yanglig‘ tubanliklarda egri yo‘llardan harakat qilib, tinmasdan shovqin soladigan bandalarni himmat ahli qatoriga qo‘shmaydi. Bunda sabab aniq, albatta. Birinchidan, himmatli tabiati pastlikka ko‘nikish-nimas, yuksakka ko‘tarilishni talab etadi. Shu ma‘noda uni “baland parvoz lochin” ham deyish mumkin. Ikkinchidan, u zarracha bo‘lsin, egrilik b-n chiqisha olmaydi. Uchinchidan, u hovliqma jilg‘a singari “afg‘on” chekuvchi emas. Xullas, himmat to‘g‘risida fikrlaganda mana shu haqiqatlarni ham unutmazlik kerak.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишидир. – Т., 2021.

I.H.

“HIND DARYOSIDA ERDI TOJIRE...”

– “L.T.” dostonining 71-fasli shunday misralar b-n boshlanadi. Bunda N. islom, shuningdek, tasavvuf ta’limotining muhim jihatlaridan biri – musulmonning zohiri va botini muvofiq bo‘lishi lozimligi g‘oyasni ilgari surgan. Qushlardan yana biri – o‘rdak safar azoblariga toqati etmay, uzrxohlik qilib, hayoti suv b-n mahkam bog‘liqligi, undan ayri qolsa, suvdan yiroq tushgan baliq holiga tushishini aytadi. U zoti suv ichida taskin topib, shuning u-n pok tutib yurishni odat qilganini, suv tufayli poklikni qozonganini, hatto suv ichida mavjdan joynamoz, o‘sha ko‘zguda maqsadi yuz ko‘rgizishini iddao qiladi va shunday ekan, boshqa yoqqa uchib ketish xato, deb yo‘ldan qaytmoqchi bo‘ladi. Shunda Hudhud o‘rdakning qarashlari yanglishligini ta’kidlab, aqlini suv yuvib ketganini, suvga joynamoz soldim, degani nihoyati bir yolg‘on ekanini, hamma vaqt suvda yurgan o‘zini pokman, gunohlardan xoliman, deb hisoblasa, adashadi va “Haqiqiy er bo‘lsang, fano dengiziga sho‘ng‘igin va o‘zingni Haqiqiy Yorga oshno qil” deb so‘zini tugatadi. Shundan keyin Hind daryosi uzra savdoda bardavom tojirning qismati O‘rdakka ibrat qilib ko‘rsatiladi. N.ning tasvirlashicha, savdogar suv yo‘li orqali oldi-sotdi qilishni bexatar sanab, doim dengizda safar qilar, biror maskanda o‘n kundan ortiq turmas edi. Yillar davomida bir necha marta Makka atrofini suv yo‘li orqali aylanib o‘tsa-da, zimmasidagi farzni – hajni ado qilishdan qochar edi. Odamlar unga shu bahona haj ham qilib ol, deyishlariga qaramasdan, boylik hirs ko‘zlarini ko‘r etib, uni adashtirdi. Bir kuni tojirning kemasi daryoga cho‘kib, o‘zi esa baliqlarga yem bo‘ldi.

N. mazkur bo‘limda ogoh etishicha, suvda yurgan odam har nedan pok degani emasdir, uning amali, qalbi ham to‘g‘ri bo‘lishi, bundan g‘aflatda qolgan kimsa suvda safar qilishni bexavotir bilib, suvga g‘arq bo‘lgan kishining holiga tushishi muqarrar. Chunonchi, o‘rdak har vaqt suvda bo‘lganim u-n toza, g‘uborlardan forig‘man, deb adashdi. N. faqat tashqi ko‘rinishiga e’tibor qilib, ichki olamini unutish kishini maqsadidan chalg‘itishi, solikni yo‘ldan toyishiga sabab bo‘lishini chiroyli yo‘sinda tasvirlab bergan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.O‘.

HINDISTON (Hind) – Ma’lumki, H. jahon tamadduni, tarixi va siyosiy maydonida hal qiluvchi o‘rin tutgan qadimiy mamlakat sanaladi. Bashariyat turmush tarzida, ayniqsa, diniy hayotida H. b-n bog‘liq hodisalar talaygina. Shuning u-n bo‘lsa kerak N.ning ijodiy merosida ham H. jug‘rofiy atamasi tez-tez uchraydi. Chunonchi, uning “T.A.H.” asarida “...*Odam va Havoni bihishtdin chiqardilar. Va Hindiston mulkida bir-biridin ayru tushtilar...*” deya yerda ilk hayot boshlagan inson farzandlarining qismati aynan H. b-n bog‘liq bo‘lganiga urg‘u beradi. Yana, shuningdek, N. tarix kitoblariga tayanib yozishicha, Odam ato va Momo Havo H.da dafn qilingan: “...*Ammo mavlono sharaful milla vaddin Ali Yazdiy “Zafarnoma” muqaddimasida aytibdurkim, Odam (a.s.)ni Shis g‘usl berib, namoz qildi va Hindistonda dafn qildi*”.

H.ning madaniy-ma’rifiy markaz sifatidagi holati Beruniyning “Hindiston” asarida batafsil yoritilgan. Islomdan keyingi davrlarga qaralsa, mamlakatning shimoliy qismlari XI asrlarda G‘aznaviylar qo‘liga o‘tgan bo‘lib, XIV asrning oxirlaridan e’tiboran temuriylar hukmronligi ostida bo‘lgani N.ning “S.”dan olingan mazkur baytlaridan ma’lum bo‘ladi:

*Aqli har ishta raso, tab‘i salim
Kim, erur naqdi Husayn Ibrohim.
Mulk aning adlidan o‘lsun bo‘ston,
Bar hadi kishvarining Hindiston.*

Hamisha xalqning farovonligi, o‘lkalar obodligi g‘amida bo‘lgan N. aqli raso, donishmand temuriy shahzoda Husayn Ibrohimga boshqaruvni odilona yuritib, H.ni bog‘u bo‘stonga aylantirishiga umid qilganini anglash mumkin. Zero, H. nomi N.ning xamsanavis ustoz Xusrav Dehlaviy tug‘ilib o‘sgan joy sifatida hamisha diqqat-e’tiborda bo‘lgan. Jumladan, “H.A.”dan olingan quyidagi

baytda Dehlaviyning nazmi savodi – oq qog‘ozga bitgan dostonlarining har biri bir H.ga tengdir, deya go‘zal mubolag‘aviy o‘xshatish qiladi:

*Nazmi savodi aro har doston,
O‘ylaki, bir kishvari Hinduston.*

*Hinduvi chobuq demakim, royi hind,
Kilki uchi mamlakat oroyi hind.*

N. qora rangni, qora siyohda yozilgan satrlarni, qora siyohga bulangan qalam uchlarini, qaysidir ma‘noda, H. xalqining qoraligi, odamlarining chaqqonligi b-n bog‘lab tasvirlaydi va shunga ishora qiladi.

Shuningdek, Dehlaviyning “tig‘i zabon” b-n butun H.ni fath etganini, “X.” yozish b-n H.dek ulkan mamlakatga dovruc solganini ta‘riflar ekan, uning yuksak badiiy mahorati, keng qamrovli epik tafakkur iqtidorini madh etadi:

*Chekib Xusrav dag‘i tig‘i zabonni,
Yurub fath aylasa Hindustonni.*

N.ning lirik asarlarida ba‘zan yorning go‘zal, oppoq yuzidagi qora xoli, qora ko‘zlari kumush (oppoq) taxtda o‘tirgan qora rang H. shohiga yoki qoralik sifati b-n H. xalqiga o‘xshatiladi.

*Xoli ruxsoring kumush masnadda Hinduston shahi
Ollida saf tortibon xat, tobi‘u mahkum erur.*

Umuman olganda, H. atamasi kechgan baytlarda bu nomning qora rang b-n bog‘liq, aloqada ekanligi kuzatiladi. N.ning “T.A.H.” asaridagi ma‘lumotlarga ko‘ra, ma‘shuq go‘zalligini H. va qora rang b-n bog‘lash tarixiy asosga ega: Chunki, “Nuh (a.s.) Turon va Xo‘tanni Yofasqa berdi va Eronni Somg‘a va Hindistonni Xomg‘a...”. N.ning mazkur asaridan bilamizki, Nuh (a.s.)ning Xom ismli o‘g‘li otasiga beadablik qilgani u-n rangi qorayib ketgan va unga to‘fondan so‘ng H. mulk qilib berilgan. O‘shandan buyon X.dan tarqalgan nasllar qora ranglidir.

*Ayladi bir xoli hindu ro‘zgorimni qaro,
Ey Navoiy, tong yo‘q,
etsam Hind ila Kobul havas.*

Tasavvuf lug‘atlarida aytilishicha, xolning qora rangga tashbeh qilinishi g‘aybiy haqiqatdir, idrok va shuurdan panadadir; mabda‘ va kasrat intihosining haqiqiy vahdat nuqtasidir. Va yana Mutlaq Zot vahdatidan kinoya ham deydilar. Qora xol deganda, ba‘zan, g‘ayb olami tushuniladi. Agar baytni tasavvufiy nuqtayi nazardan tahlil qilsak, demak, oshiqni Mutlaq Zot o‘ziga maftun qiladi va uning hayotidan halovat yo‘qoladi, qalbidan bu dunyo hoy-u havas-lari barham topadi. Shu bois, H. va Kobullarni kezib, dardiga davo istasa, hech ajablanadigan joyi yo‘q. Ehtimol, u yurt kevganda, bir murshidi komil topib maqsadiga yetar va bayt zamirida shunga ham ishora bor.

Tarixiy asarlar azal-azaldan turk yigit va qizlarining kelishgan, jasur, pahlavon va yetuk bo‘lganlariga guvohlik beradi. Zotan, qora zulf, qora qosh-u qora ko‘z, yana tim qora xol ham oq nafis tanli turk qizlarining go‘zallik sifat-lari sanalgan. Shu bois N. turk go‘zallarining beqiyos dilbarliklari, xususan, yuz-u ko‘zlarini to‘sib turgan qaro sochlari, hatto, qora tanli H. xalqi o‘rtasida ham g‘avg‘o chiqaradi, deya nihoyatda ta‘sirchan mubolag‘a qiladi:

*Ko‘zidin zulf agar to‘lg‘ondi, tong yo‘q
Ki, solmish turk Hindistong‘a yag‘mo.*

N. o‘zining “N.M.” tazkirasida ham H. atamasiga ko‘p marta murojaat qilgan, Jomiying “Nafahot ul-uns” tazkirasiga kirmay qolgan 36 nafar Hind mashoyixlarini, o‘z tazkirasiga kiritib, ularga alohida fasllar ajratgan. Zotan, N. asarining muqaddimasida “hind mashoyixi sharhi ham oz” zikr qilingani u-n “mumkin bor tilab topib, hazrat qutb ul-avliyo Shayx Farid Shakkarganj (q.a.)din so‘nggi mashoyixgacha ilhoq” qilganini aytib o‘tadi. Jumladan, Pahlavon Mahmudga bag‘ishlangan fiqrada H.ni tilga oladi, Shayx Farid Shakkarganj (q.s.a.)ni H. mulkining shayx ul-mashoyixi ekanini ta‘kidlaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

S.R.

HINDU – Hindistonda yashovchi xalqlardan biri. Ko‘p hollarda butun Hindiston aholisiga nisbatan ham hindu atamasi ishlatiladi.

N.ning “M.L.” asarida hind eli va tili haqida mulohazalar bildirilgan. N. bu xalqni va uning tilini “Hindu” deb ataydi. H. N. lirikasida ko‘p qo‘llanuvchi obrazlardan biridir. Shoirning “N.Sh.” devonida “Hindu” radifli g‘azal ham bor.

Xuddi lo‘li obrazi singari, N. H. obrazidan ham barcha insonlarning tengligi, xususan, muhabbatda milliy mansublikning ahamiyati yo‘qligi haqidagi qarashlari va fikrlarini badiiy ifodalash u-n foydalanadi:

*Ko‘ngulni olsa malohat bila tafovuti yo‘q,
Xitoyi o‘lsun-u yo‘ armani va yo‘ hindu.*

Shuningdek, shoirning lirik she‘rlarida H.larning tashqi ko‘rinishi, mashg‘uloti, turmush tarzi b-n bog‘liq unsurlardan mohirona foydalangan holda ajoyib tasvirlar yaratilganini ko‘rishimiz mumkin. M-n, H.larning rangi qoraligi tufayli shoir ko‘p o‘rinlarda yor sochi yoki ko‘zini H.ga qiyos qiladi:

*Zulfiing ochilib orazi diljo‘ bila o‘ynar.
Hindubachaye sho‘xdurur, suv bila o‘ynar.*

Yoki:

*Qaro ko‘zunki vafu aynidin menga boqmas,
Ajab emastur, agar bo‘lsa bevafo hindu.*

Quyidagi baytda H.larning mashg‘uloti b-n bog‘liq o‘xshatish qo‘llangan:

*Ko‘z qarosin o‘ynatur har lahza ul mardumni ko‘r,
Hinduyedekkim erur oyini qalqon o‘ynamoq.*

Xuddi shunday o‘xshatish vositasida yaratilgan tasvirni mana bu baytda ham ko‘rish mumkin:

*La‘l uza xat ichra holingdur nihon yo hindu ye,
Sabzada yoshundi shakar qasdig‘a aylab kamin.*

Yuqorida tilga olingan “hindu” radifli g‘azalining maq‘tasida N. o‘zini turk H.siga, ya‘ni Xusrav Dehlaviyga o‘xshatadi va bu b-n yana bir bor ulug‘ shoirga o‘z ehtiromini namoyish etadi:

*Navoiy etti o‘zin o‘yla turk hindusi,
Ki ahli Chinu Xito bo‘ldilar anga hindu.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; ЎзМЭ. 11-жилд. – Т., 2005.

Q.E.

“HINDUYI ZOHIR QILIB NAQSH-U NIGOR...” – N.ning “L.T.” dostonidagi hikoyatlardan biri. Hamisha o‘ziga zeb berib, chiroyini ko‘z-ko‘z qilib, huzurlanishga o‘rganib qolgan Tovus safarning ilk fursatlaridayoq mashaqqatlardan cho‘chib, to‘tidan so‘ng birinchilardan bo‘lib uzr so‘rashga tutinadi. U Hudhudga: “Men qasr va gulshanlarga ziynat beruvchi qushman, mening naqsh va ranglarimdan olam ahli hayratga tushadi, suratim gulshanga oroyish bersa, yurishim odamlarga osoyish bag‘ishlaydi. Bog‘lar men tufayli xazon paytlarida bo‘stonga, o‘rmonlar esa fasli gulistonga aylanadi. Agar rang-barang qanotlarimni yozib, jilva qilsam, go‘yo boshdan-oyoq Iskandar oyinasi namoyon bo‘lgandek bo‘ladi”, deya maqtana boshlaydi. Hudhud shunda Tovusga “Ey, jaholat ahli kabi har narsani havas qiluvchi!” deya qattiq malomatlar b-n so‘z boshlaydi. Uning bu irodasizligi faqat devonalar va aqlsiz yosh bolalarda uchrashi, iymonli odam tashqi go‘zalligi b-n g‘ururlanmasligi, agar shun-

day qilsa, uni odam qatoriga qo‘shib bo‘lmasligi, noz va husn faqat dilbar qizlarga yarashishi, er kishi u-n esa dard va mashaqqat fazilat sanalishini uqtiradi. Yo‘lboshchi qush bu ishi u-n tovus har qancha masxara qilinishga loyiq, deb sanaydi va o‘zini har ko‘yga solib, ko‘p hunarlar ko‘rsatgan hinduning qanday uyatli ahvolga tushib qolgani haqidagi hikoyani so‘zlab beradi. Bu masxaraboz o‘z boshiga kungurali toj qo‘yib, toj va kiyimlariga tillarang yarqiroq modda – kimson b-n zarhal beradi. Yonidagi nog‘orachi va qo‘shiq aytib, o‘yin tushuvchi bir to‘da hindlar b-n qo‘li va boshlarini hindlarga xos yo‘sinda tebratib, raqs tushib, ana shu tarzda maydonda zo‘r hangoma ko‘rsatadi. Ko‘rinishlari bo‘stonga oroyish bergudek go‘zal, jilvalari esa Hindiston tovusidek masxarabozlarning atrofi bir gala beboshlar to‘dasining g‘ala-g‘ovuri b-n to‘lib-toshadi. Shu mahal tartib nazoratchilari – muhtasiblar kelib, firibgar va maqtanchoq hinduni tutishadi. Uning nog‘orasi b-n tojini urib sindirishadi va yalang‘ochlab, darra b-n rosa savalashadi. Shu tarzda uning san‘ati kishilarga ibrat bo‘lib, ana shu xil qismat uning tojiga “ziynat” bo‘ladi.

N. bu faslda komil iymon egasi zohir go‘zalligi b-n g‘ururlanmasligi lozimligidan ogoh etadi. Zero dostonidagi har bir hikoyat insonning to‘g‘ri yo‘lda sobit qolishga chorlovchi xitobnomadir.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.O‘.

HIRAVIY MIRALI (t.y.n. – vafoti 1544/45, Buxoro) XV–XVI asr Hirot xattotlik maktabi vakili. Hirotida tug‘ilib, o‘sha joyda tahsili ilm oladi. U Mirboqir Hiraviyning o‘g‘li, Sul-ton Ali Mashhadiyning kuyovi Zayniddin Mahmuddan xattotlikni o‘rgangan. U ko‘chirgan kitoblarida “Ali ul-kotib”, “Ali” “Mirali Hiraviy”, deb imzo qo‘gan. “Kotib ul-sultoniy” va “Sultoniy” unvonlariga sohib bo‘lgan. H. bir necha yil Hirot xattotlik maktabida rahbarlik qiladi. Uning boshchiligida ko‘p sonli xattotlar Xusayn Bayqaro va N. xizmatida qo‘lyozmalarni ko‘chirish b-n

shug‘ullangan. X. Abdurahmon Jomiy va N. b-n do‘stona munosabatda bo‘lgan. 1519-y.i Ubaydulloxon taklifiga asosan Hirotidan ko‘p miqdordagi hunarmandlar Buxoroga tashrif buyurgan, shular orasida H. ham bor edi. U “Buxoro nastaliqi” xattotlik maktabini yaratib, hatto Sul-ton Ali Mashhadiydek go‘zal va undan ko‘ra soddarog (o‘qlishi osonroq) kitobat qilishga erishadi. Ubaydulloxon o‘g‘li – Abdulazizxon-ga muallimlik qiladi. H.ga podsholik tomonidan “Qilqalam” unvoni beriladi. U “Midod ul-xutut” nomli xat turlari va yozilish usullari haqida risola yozadi.

H. shogirdlaridan o‘g‘li Mirmuhammad Boqir, Mirhusayn Buxoriy, Ma‘sumi Buxoriy, Mirmuhammad Samarqandiy, Mirak Buxoriy, Sul-tonmaq-mud Hiraviy va boshqa ko‘plab xattotlar yetishib chiqadi. U shoir ham bo‘lgan, ba‘zi she‘rlari bizgacha yetib kelgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Садр Зиё, Тазкираи хатмотон. ШМК-1304; Ҳасанхўжа Нисорий, Музаққури-ахбоб. – Т., 1993; Махдий Баёний, Ахволи ва осори хушнависон. – Техрон, 1345.

Muh.A.

HIROT (Hiriy) – N. tug‘ilgan shahar. Hiriy Rud daryosi bo‘yida joylashgan. Y.E.Bertelsning yozishicha, qadimgi “Avesto” va ahmoniy-larning mix yozuvlaridagi Harayva shu Hirot-dir. Yunonlar uni Areya deb ataganlar. Iskandar Zulqarnayn tomonidan qurilgan Aleksandriya Areyon ham shu yerning o‘zida joylashgan. H. arablar davrida va undan keyingi mustaqil sulolalar vaqtida o‘z ahamiyatini saqlab keldi. Mo‘g‘ul-larning H.ga bergan zarbasi juda og‘ir bo‘lgan. 1222-y.i Chingizxonning o‘g‘li Tuli shaharni egallab, aholisini batamom qilichdan o‘tkazadi. XIV asrda uni kurtlar egallab, bir qadar tiklashga muvaffaq bo‘lganlar. H. 1383-y.da Amir Temur saltanati tasarrufiga o‘tgan.

O‘rta asrlarda Xurosonning poytaxti hisoblangan. Temuriylar davrida fan, madaniyat mar-kazi bo‘lgan. Shohrux mirzo hukmronligi davri-

da shaharning siyosiy, iqtisodiy, madaniy markaz sifatidagi mavqeyi yanada ortgan. Shohrux mirzo, Gavharshodbegim, Boysung'ur mirzo, Abulqosim Bobur va boshqalar shaharning obod va ko'rkam bo'lishi u-n katta kuch-g'ayrat sarflaganlar, ajoyib obidalar, madrasalar, masjidlar, bog'lar va saroylar bunyod etganlar. Keiynchalik bu ishlar Husayn Boyqaro va N. tomonidan yanada kengroq miqyosida davom ettirilgan. Shuning u-n ham Bobur "Boburnoma"da "Sulton Husayn mirzoning zamonida mirzoning tasarrufidin va takallufidin Hiriyning zeb va ziynati birga o'n, balki yigirma taraqqiy qilib edi", – deb yozgan.

N. hayotining asosiy qismi H.da o'tgan. Buyuk shoir o'z ona shahrini benihoyat sevgan, musofirlikda yashagan yillarida (Samarqandda, Astrobodda) uni sog'ingan va qo'msagan. U H. ning gullab-yashnashi, obod va ko'rkam shahar bo'lishiga intilgan va ko'plab binolar qurdirgan. Ularning eng mashhurlari "Ixlosiya" madrasasi, "Xalosiya" Honaqosi, "Safoiya" hammomi, "Shifoiya" deb atalgan dor ush-shifo, "Qudsiya" masjidi va boshqalardir. Shoir ona shahrini so'z vositasida ham ulug'lagan, madh etgan. "H.A." dostonining o'n to'qqizinchi maqolatida u H. sha'nida shunday baytlar bitgan:

*Yetti falak naqdig'a ganjina ul,
Yetti aqolim tan-u – siyna ul.
Anga jahon ko'ksi kelibdur sifot,
Anda ko'ngil xittayi poki Hirot.*

Maqolatda shoir batafsil H.ning barcha go'zalligini, u yerdagi binolarni, bog'lar, bozorlarni tasvirlaydi. Jumladan, Jome' masjidi haqida ushbu baytlarni bitadi:

*Masjidi Jomi' yana bir olame,
Toqi yana bir falaki a'zame.*

*Shahr – jahon, anda bu ham bir jahon,
Ikki jahon bir-biri ichra nihon.*

Maqolatdagi har bir bayt, har bir misrada

N.ning o'z shahriga bo'lgan mehri, unga intilishi va talpinishi sezilib turadi. Shoir shahrining bu obodligi, go'zalligi o'z-o'zidan bo'lmaganini ham e'tirof etadi va bunda Husayn Boyqaroning xizmatlarini alohida ta'kidlaydi.

N.ning "T.M.A." asarida Hirot tarixiga oid fikrlar mavjud. N.ning yozishicha, Hirot Iskandar Zulqarnayn tomonidan bino qilingan. "S.I." dostonida shoir Iskandarning yurishlari haqida hikoya qilar ekan, uning Xurosonga kelishi, Hirot shahrining bunyod etilishiga bag'ishlangan bir qator baytlarni bitadi. Xurosonni yoqtirib qolgan Iskandar bu yerda jannatdek bir shahar qurdirishni niyat qiladi va rejasini amalga oshiradi. Donishmandlar bu shaharga qo'yish u-n har xil otlarni tilga oladilar. Hirot oti Iskandarga ma'qul keladi va shahar shu nom b-n ataladi. Oddiy kishilar esa Hiri deb ataydilar. Shoir ona shahrini benihoyat ulug'laydi va uning hech qachon zavol topmasligini tilaydi. "S.I."da H.ga bo'lgan mehrini shunday ifodalaydi:

*Xuroson badandur, Hiri jon anga,
Hiriy jon, badandur Xuroson anga.*

H.ning tabiati, ob-havosi N.ga juda yoqar, uni dunyoning eng go'zal shaharlaridan biri deb hisoblar, sevar, bihishtdan ham ortiq ko'rar edi. U bir g'azalida yozadi:

*Navoiy o'lmasig'a ozimi Iroq-u Hijoz
Magar nazohati mulki Hiriy erur bois.*

N. devonlarida H. sha'niga aytilgan bu xil satrlar ko'p:

*Navoiy, behisht ichra farog'at yo'lin so'rdung,
Namudoridur oning Hirining xiyoboni.*

Ad.: Алишер Навоий. *Ҳайрат ул-аброр*. 10 жилдлик. 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Садди Искандарий*. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Тарихи мулуки Ажсам*. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Шарафутдинов

A. Алишер Навоий. Биографический очерк. – Т., 1939; Ўзбек адабиёти тарихи. 5-жилдлик, 2-жилд. – Т., 1977.

Ab.H., Q.E., B.R.

HIROT JOME MASJIDI Hirotdagi XIII – XIV asrlarga mansub me'moriy yodgorlik. Shaharning shimoli-sharqida joylashgan bo'lib, pishiq g'ishtdan yasalgan. Shoh G'iyosiddin Muhammad ibn Sam hukmronligi davri (1193–1202)da qurila boshlanib, o'g'li va vorislari tomonidan nihoyasiga yetkazilgan. 4 ta katta ayvon (25 m balandlikdagi 4 ta katta minora b-n birga), 5 ta darvoza, 460 ta gumbaz va bir necha madrasadan iborat. Masjid atrofini binolar o'rab olgan. Masjid sahni marmardan, o'rtasida katta hovuz bor. Masjid tashqarisida yana bir hovli, yonida esa katta madrasa mavjud. Masjid boy kutubxonaga ega bo'lib, unda asosan diniy kitoblar saqlangan. Hovlidagi ba'zi ravoqlar va darvozalarga o'tgan shohlarning nomlari bitilgan. G'arbiy ayvonda ulkan qozon o'rnatilgan. Hovlining shim. tomonida G'iyosiddin Muhammad ibn Samning gumbaz b-n yopilgan daxmasi (ziyoratxona) joylashgan; ziyoratxona ganchkori naqshlar b-n bezatilgan.

Mo'g'ullar hujumi davrida masjidga qattiq zarar yetib, u Shohrux hukmronligi zamonida bir qadar ta'mirlangan. Nihoyat 1498–1500-yy. da N. rahbarligida Mirak Naqqosh masjidning ta'mirini oxiriga yetkazgan. U asrlar davomida nurab borib, 1940–1960-yy.da yangidan obod bo'lgan. Hozirda bino Afg'oniston hukumati himoyasida bo'lib, uning muhofazasi u-n har yili davlat tomonidan mablag' ajratiladi.

Ad.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 11-ж. – Т., 2005. Энциклопедия адабиёт ва санъати тоғжик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

HIROT MUDOFAASI (1500) – Hirotning shahzoda Badiuzzamon qo'shinlari hujumidan mudofaa qilinishi. Bu vaqtda Sulton Husayn Boyqaro poytaxtda emas edi. U Astrobodga, o'g'li Muhammad Husayn mirzo isyonini bostirishga

ketgan bo'lib, bundan foydalangan Badiuzzamon Zunnun arg'un b-n birga Hirotga hujum qiladi. Hirotda ulug' amirlardan N. va Muhammad Valibek bor edi. Ular shaharni, shuningdek, shahar atrofidagi aholini himoya qilish chora-tadbirlarini ko'radilar, jumladan, shahar devorlarini mustahkamlab, bo'luklar (shahar atrofidagi tumanlar) aholisini shahar ichkarisiga olib kiradilar. Badiuzzamonning xazorayi nikudariylar va qipchoqlar ham qo'shilgan lashkarining bir qismi Zunnun arg'un boshchiligida Hirotga yaqinlashib kelganda, himoyachilar Zunnun bir o'zi kelyapti, shahzoda u b-n birga emas, deb o'ylab, unga qarshi jangga chiqadilar. To'qnashuv boshlangan vaqtda Badiuzzamon mirzo yetib keladi. Buni kutmagan mudofaachilar chekinadilar. Ularning bir qismi qochib ketadi, boshqa bir qismi shaharga kiradi. Shahar himoyachilari Hirotni qirq kungacha saqlab turadilar. Shu vaqtda Husayn Boyqaroning Astroboddan qaytib kelayotgani ma'lum bo'ladi. Agar bu ikki lashkar to'qnashsa va ota-o'g'il bir-biri b-n jang qilsa, ko'p qon to'kilishi, yana boshqa og'ir oqibatlar yuzaga kelishi mumkin edi. Bundan tashvishlangan N. Badiuzzamonga elchilar yuboradi va otasi yetib kelmasdan oldin o'z qo'shinini Hirot atrofidan olib ketishini iltimos qiladi. Yuzaga kelgan vaziyatda bu eng to'g'ri yo'l edi. Buni tushungan shahzoda N.ning maslahatiga amal qilib, lashkari b-n qaytib ketadi.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Хондамир. Буюклик хислати. – Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

Q.E.

HIRS (ar.) – mayl, istak, ochko'zlik, tama, biror narsaga erishishga bo'lgan shiddatli harakat va intilish. Insonning cheksiz mol-dunyo orttirish, amal va shuhrat egasi bo'lish ilinjida tama va ochko'zlik b-n urinishi.

N. asarlarida H. haqida ko'p o'rinlarda to'xtalib, deydi:

*Hirs-u havas xil'atini chok etib,
Tanni rizo chashmasida pok etib.*

Shoir nazdida, H. inson oyog‘iga band uruvchi, uni dunyo tashvishlariga bog‘lovchi va asl maqsaddan chalg‘ituvchidir. Kimki dunyoga hirs qo‘ymas ekan, jahonning ranj-u mashaqqatlaridan ham qutulishi oson kechadi.

*Jahondin necha el haroson erur,
Aning ranjidan maxlas oson erur.*

Zuhd va qanoat H.ning ziddi o‘laroq qo‘llanilgan. Bu haqida N. “A.” asarida shunday deydi:

*Hirsdin kechgil ul g‘amedurkim,
Haddu g‘oyat emas anga paydo.
Tut qanoatki, ul erur mole
Ki, nihoyat emas anga paydo.*

N.ning “T.M.A.” asarida ayrim hukmdorlarning hirs, ochko‘zligi sabab davlat tanazzulga yuz tutishi haqqoniy yoritilganki, bu sosoniy hukmdor Xusrav Parviz binni Xurmuz misolida yorqin ifodalangan. “M.Q.”da, xususan, “Nomunosib noiblar zikrida”, “Shahna va zindoniylar va asalar zikrida” amal hirs haqida yozsa, “Mubrim gadolar zikrida” ularni g‘azab b-n “Tilanchi va gado ko‘pragi beg‘ayrat va behayo” deya tanqid qiladi. Ulardagi ko‘z hirs, ko‘z ta‘masi xususida nafrat b-n “Ko‘zlari hirsning “sod”i va tama’ning “ayn”i va bu hirs va tama’din jon-u ko‘ngullarida mahrumluq shayni” deb bitadi. “Qanoat zikrida” N. faslni asosan tazod she’riy san’atiga qurilgan ruboiy b-n xulosalagani maqsadga muvofiq bo‘lgan. Chunonchi:

*Har kimki, qanoat tarafi nisbati bor,
Borcha el aro tavozeu izzati bor,
Ulkim tama’u hirs bila ulfati bor,
Yaxshi-yamon ichra zillat-u nakbati bor.*

“M.Q.”ning “Safar manofi’ zikrida” yozgan tanbeh (120)ida “Ochlig‘ hikmat sarmoyasidur va to‘qlug‘ g‘aflat piroyasidur. To‘qlug‘ hirsin ko‘nguldin yo‘q qil, o‘zung och bo‘lib, bir ochni to‘q qil” deb nasihat qiladi. N. bu hikmati b-n ma’lum ma’noda Muhammad (s.a.v.)ning

“Kimki hirs, ochko‘zlik bilan ovqatlansa, Alloh taolo uning qalb ko‘zini yopib qo‘yadi” degan hadisiga ham ishora qilganini anglash mumkin. Bu hadis ulug‘ mutafakkirning “N.M.”da asarida keltirilgan.

N. “V.” asarida Sulton Husayn Boyqaroga sadoqat, ixlos b-n qilgan xizmati xususida bayonotlar ham yozgan. Shulardan biri “bu – qasos uyida Tangri uchun, o‘zining muborak xotiri uchun, musulmonlar maslahati u-n “insof dor ul-qasosida hirs qaroqchisi bo‘ynin qanoat qilichi bila urub” turgani xususidadir. N. hirsni qaroqchiga, qanoatni esa qilichga o‘xshatgan. H. insonni ranj-u baloga duchor qilib, uni tama va yaltoqlikka undovchi illatdir. Inson tabiati bunga moyil ekan, undagi vijdon, e’tiqod, ruh yuksakligi, g‘urur va samimiyatiga putur yetadi. H. uni shaxsiyat qulligi, yaltoqlik, razillik va riyo sari yetaklaydi. Toki hirs-u havas xirmoni barbod bo‘lmas ekan, bundan el aziyat chekadi, yurt rivoji, osoyishtaligiga to‘siq bo‘ladi:

*To hirs-u havas xirmani barbod o‘lmas,
To nafs-u havo qasri baraftod o‘lmas.*

*To zulm-u sitam jonig‘a bedod o‘lmas,
El shod o‘lmas, mamlakat obod o‘lmas.*

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Арбаъин. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Абу Ҳомид Фаззолий. Мукошафат ул-қулуб. – Т., 2002.

E.Q.

HISOB – tekshirmoq, hisob olmoq; ibrat olmoq; N. asarlarida maishiy-hayotiy mazmun, ya’ni kundalik turmushdagi hisob-kitob ishlari hamda maxsus fan – matematika ilmi nazarda tutilgan. Jumladan, quyida chumolilar shikoriga chiqqan shoh Iskandarning qarshisida hisobi benihoya chumoli xayli chiqqanini anglash mumkin:

*Ki, bordur hisob ichra haddin fuzun,
Dilovar el anda adaddin fuzun.*

“F.Sh.” dostonidan olingan quyidagi baytda esa Chin xoqonining qo‘shinlari adadi behisobligidan so‘z yuritilib, H. so‘zi bir vaqtning o‘zida radif vazifasini ham bajaragan:

*Sipohi yer yuzida qum hisobi,
Ne qum, gardun uza anjum hisobi.*

Yana shu asarda Shiringa hamrohlik qilgan o‘n nafar qizlardan Parivashning hisob ilmi – matematikadagi zehni, qobiliyati yuqori ekani ta’riflanadi:

*Hisob ichra birining zihni borib
Muammoda birisi ot chiqorib.*

Qadimda devonxonalarda maxsus daftardorlar, hisobchilar ham bo‘lishgan. Ular podsho va xalq ehtiyoji b-n bog‘liq zarur narsalarni qayd etib borganlar va hisobini qilib turganlar. Ehtisob (ihtisob) ahli deganda maxsus ayrim narsalarni hisobga oluvchilar, tahqiqlovchilar, tekshiruvchilar nazarda tutilgan. N. “V.” asarida madrasa egalarining ba’zi jihatlarni tekshirib turishi va hisob-kitob qilishini tayinlaydi: “... bu madrasa va xonaqohning mudarrisidin yo talaba va mutavalli va shayx huffoz va soyir amalasidin nomashru’ amre sodir bo‘lsa, ikki qatlag‘acha shar’an har muoxazag‘a mustavjib bo‘lsalar, anga ko‘ra ta’zir va ihtisob qilsunlar. Uch qatla vujud tutqon-din so‘ngra ixroj qilsunlar, dag‘i o‘rnig‘a yana kishi nasb qilsunlar”.

Ko‘rib o‘tilganidek, N. H. so‘ziga poetik ma’no yuklab, asarlarida ko‘zda tutilgan g‘oya va mazmunga mohirlik b-n xizmat ettirgan.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Навоий асарлари лугати. Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимова. – Т., 1972.

S.R.

HISOR – qo‘rg‘on, qal‘a, istehkom. Badiiy adabiyotda, xususan, N. ijodida aksariyat ma’naviy, botiniy hisordan bahs yuritiladi:

*Qani soqiyi gul‘uzorim mening?
Ki jon qasdi etmish xumorim mening.
Firoq ichra ko‘p mehnat-u dard-u ranj,
Chekibtur tani xoksorim mening.
Bu xayli balo daf‘ig‘a avlo ul,
Ki mayxona bo‘lg‘ay hisorim mening.*

Haq yo‘lchiligida fayz-u futuh, ma’rifat ula-shiladigan maskan mayxona ekan, oshiq qalblar dard-u firoq balolaridan o‘zini himoyalashda mayxona H.i – qo‘rg‘onini tanlashi tabiiy. Yoxud nafs malomat toshlaridan H. istaydi:

*Ko‘ngul birla so‘ngak manqal aro o‘t-u
o‘tundektur,
Malomat toshlarin to charx
tegramdin hisor etmish.*

H. – osmon ma’nosida ham ishlatilib, ko‘k hisori, falak hisori kabi birikmalar ham qo‘llaniladi:

*Havodis daf‘ig‘a shah ko‘k hisori uzra gar chiqsun,
Ki faqr ahli uchun dayri fano dor ul-amonni bas.*

Nafs tazkiyasida inson ko‘nglini turli qo‘rg‘on-u qal‘alar b-n asraydi. Shulardan biri Qanoat hisoridir. N. bu xususda “M.Q.”da yozadi: “Ulkim qanoatqa mu’tod bo‘ldi – shoh va gado taraddudidin ozod bo‘ldi. Maosh uyi garchi bo‘lur tor, ammo har necha mubolag‘a qilsang yeri bor. Hisoredurkim, anda kirsang, nafs sharridin qutulursen va ko‘hsoredurkim, anda chiqsang, dushman va do‘stdin mustag‘niy bo‘lursen aftodalig‘edurki, natija sarafrozliq va niyozmandlig‘edur...”

N. asarlarida H. insonni muhofaza etuvchi moddiy va ma’naviy qo‘rg‘on, shuningdek, osmon ma’nolarini ham bildiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011;

Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

HISOR YURISHLARI – birinchi Hisor yurishi. Husayn Boyqaroning 1490-y.da Hisorga qilgan yurishi. Ma'lumki, o'sha yili N.ning ukasi Darvesh Alibek Balxda isyon ko'targan edi. U bunday ishga jazm qilar ekan, Hisor hukmdori Sulton Mahmud mirzoning qo'llab-quvvatlashiga umid qilgan va elchilar yuborgan. Sulton Mahmud ham unga xayrixohlik ko'rsatgan. Bu haqda "Ravzat us-safo"da shunday ma'lumot beriladi: "Shundan keyin Sulton Mahmud mirzo Darvesh Alibek orasida elchilik va bordi-keldi aloqalari sodir bo'ldi. Ibrohim Husayn mirzo oliy taxt poyasiga yetib borgach, amir Darvesh Alibekning bahona va makri Xoqoni mansurning xayoliga keldi, chunki bundan avval u bilan Sulton Mahmud o'rtasidagi muvofiqlik aloqalari mustahkamlanib qolgan edi". Sulton Mahmud mirzoning mazkur harakati Husayn Boyqaroning Darvesh Alibek isyonini bartaraf qilgandan so'ng Hisor va Qunduzga yurish qilishiga sabab bo'lgan. N. Sulton Husaynning bu qarorini ma'qullamagan va uni bu yurishdan qaytarishga uringan. Bu haqda N. "Xam.M." asarida ma'lumot beradi. Lekin Sulton Husayn o'z fikrini o'zgartirmagan va qishni Balxda o'tkazib, erta bahorda Sulton Mahmud mirzoning viloyatiga bostirib kirgan. N.ni u Balxda qoldirgan. Xuroson lashkari avval Hisorni, so'ngra Qunduzni qamal qilgan. Qamaldagilar qattiq qarshilik ko'rsatganliklari sababli Sulton Husayn qo'shini Hisorni ham, Qunduzni ham zabt eta olmagan va orqaga qaytishga majbur bo'lgan. Shu tariqa birinchi Hisor yurishi natijasiz yakun topgan.

Ikkinchi Hisor yurishi. Husayn Boyqaroning 1495-y.da Hisorga qilgan yurishi. Sulton Mahmud mirzoning o'limi (1495-y.) Sulton Husayn mirzoda Hisor va Qunduz viloyatlarini qo'lga kiritishga qaytadan umid uyg'otgan. U qo'shin to'plab, Amudaryo bo'yiga keladi va qish faslining katta qismini o'sha yerda o'tkazib, qish oxirida daryodan o'tadi. Lashkarning asosiy

qismiga o'zi boshchilik qilib Hisorga keladi va qamal qiladi. Qo'shinning bir qismini Badiuzzamon mirzo boshchiligida Xisravshohga qarshi Qunduz tomonga yuboradi. Muzaffar mirzoni esa Xatlonni egallash u-n jo'natadi. Hisor qamali ikki-ikki yarim oy davom etadi. Garchi Hisor hukmdori Sulton Mas'ud mirzo o'z viloyatini himoya qilishda ishtirok etmay, Samarqandga jo'nab ketgan bo'lsa-da, bu yerda qolgan Mahmud barlos, Sulton Ahmad qarovul, Boqi Chag'oniyoniy kabi beklar mudofaani yaxshi tashkil etganlar. Xuroson qo'shini Hisorni zabt etolmagan. Badiuzzamon boshchiligida Xisravshohga qarshi jo'natilgan qo'shin ham muvaffaqiyatga erisha olmaydi. Buning ustiga ko'klam faslida Hisorda bo'ladigan kuchli yog'inlar harbiy harakatlarni qiyinlashtirib, Husayn Boyqaro qo'shini mushkul ahvolga solib qo'ygan. Shu sababli sulh tuzib, marhum Sulton Mahmud mirzoning Bekabegim degan qizini Sulton Husayn mirzoning Haydar mirzo degan o'g'liga olib berishga qaror qiladilar. Hisordan Qunduzga kelgan Xuroson lashkari bu yerda ham biron-bir natijaga erisha olmaydi va shu tarzda ikkinchi Hisor yurishi ham muvaffaqiyatsiz yakun topadi.

N. bu yurishda avval ishtirok etgan va Sulton Husayn b-n birga bo'lgan. So'ngra podshoh uni ba'zi muhim ishlar yuzasidan Xurosonga qaytarib yuborgan. N. qaytib kelgandan so'ng ham Hisorda olib borilayotgan harbiy harakatlarni kuza-tib borgan. Uning mazkur yurish munosabati b-n Badiuzzamon mirzoga yozgan maktubi ham bor va u N. "M."iga kiritilgan. Maktub N.ning yurish tafsilotlaridan to'la xabardor ekanligini ko'rsatadi. Jumladan, unda xandaq voqeasiga ham ishorat bor. Bu voqeaning tafsili bunday: yuqorida aytilganidek, Husayn Boyqaro Badiuzzamon mirzoni qo'shinning bir qismi b-n Xisravshohga qarshi yuborgan edi. U Qunduzga yaqinlashganda Xisravshoh butun lashkari b-n uning ustiga bostirib kelgan. Badiuzzamon xandaq qazdirgan va qo'shini son jihatdan Xisravshohnikidan ko'p bo'lsa ham, ehtiyotkorlikni ma'qul ko'rib, xandaqdan chiqmagan va ochiq jangga kirishmagan. Xatda N. Hisor yurishidan ko'zlangan maqsad

amalga oshmayotgani munosabati b-n Badiuzza-monga tasalli beradi va har bir ish o‘z fursatida, taqdir belgilagan vaqtda yuz berishini ta’kidlaydi: “Nedinkim to taqdir chamanidin inoyat nasi-mi esib, mehnat xazonin ishrat bahorig‘a mubad-dal qilmog‘uncha maqsud guli ochilmog‘ining imkoni yo‘qdur. Mundoq bo‘lg‘ondin so‘ng ta’-jil sud qilmas va malolatdin g‘ayri malomat ish ochilmas”.

Hisor yurishiga ishorat N.ning rasmiy de- vonlariga kirmagan bir g‘azali matla’sida ham mavjud:

*To shahimg‘a masnadi davlat Hisor avrangidur,
Ham menga vahm-u fig‘onimg‘a Hisor ohangidur.*

*Ad.: Алишер Навоий. Муниаот. ТАТ. 10
жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хондамир Ҳабиб
ус-сияр; Навоий замондошлари хотирасида.
– Т., 1985.*

Q.E.

HOJI ABULHASAN (XV asr) – shoir. N. ning “M.N.” tazkirasida ma’lumot berishicha, kelib chiqishi turkiy qavmga mansub bo‘lib, ilm tahsiliga mashg‘ul bo‘ladi va muayyan darajaga erishadi. Ta’bi nazmi ham bo‘lib, turkiy va for-siyda qalam tebratgan. Turkiy g‘azallaridan biri- ning matla’si quyidagicha:

*Kulubtur ul gul-u bir hafta
turub boradur,
Bu kun o‘t ko‘ngulga tushub,
jonni kuydurub boradur.*

N. uning muammo fanidagi iqtidorini ham ta’riflab, “Boyazid” ismiga yozilgan go‘zal mu- ammosini keltiradi:

*Har ki binad, sarvi man, boloi zeboi turo,
Bar kanori dida ravshan kunad joi turo.*

Tarj.: Ey mening sarv bo‘yli go‘zalim, kimki sening baland qomatingni ko‘rsa, ko‘zining bir chekkasida o‘zi u-n joy ravshan qiladi.

*Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис.
ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.*

E.O.

HOVUZLAR – N. tomonidan Hirot va uning atrofida o‘n to‘qqizta: “*Havzi mahallayi Poyidaraxti merosiy, Ixtiyoriddin qal’asi oldi- dagi hovuz, Havzi Mahallayi sholbofon, Havzi Sari pushta, Havzi mahallayi Chexilgazi, Havzi xojayi Kalla, Havzi Pir Qivom, Havzi mahalla- yi Qalandaron, Shifoiya enidagi havz, Maxdumi (Jomiy) sar mozoridagi havz, Pariyondagi havz, Kushanj (Fushanj) masjididagi havz, chorraha havzi, Sahroyi bog‘andadagi havz, Shohoni gar- mobdagi havz, Zurobodagi havz, Ziyoratgohda- gi havz, Andhuddagi havz, Xorazm yo‘li ustidagi havz*”lar qurilgan. Mazkur H.ning ayrimlari mar- mardan ishlangan. N. tomonidan bunyod qilin- gan H.dan “Havzi Mohiyon” (“Baliqlar hovuzi”) Xuroson ahli u-n sayrgoh va darveshlarga isti- qomat qiladigan makon vazifasini ham o‘tagan. Xususan, “Havzi mohiyon” majmuasining quri- lish, ziynatlash va bezak ishlari bitgach, N. bir darveshga o‘sha yerda yashab, hovuzga qarab, bohabar bo‘lib turishni topshiradi. Unga oylik maosh ham belgilaydi. Mazkur voqeani Xon- damir qiziqarli tarzda shunday ifodalaydi: “...ul *Hazratning mulozimlaridan biri: “Havzi mohi- yon” majmuasi qorovulining maoshini bir yilda bir martadan to‘lab turaylikmi yoki bir oyda bir martadan? – deb so‘rab qoldi. Yuqori mansabli Amir: Unga “mohiyona” (oylik ish haqi) belgi- layman*”.

Ad.: Фиёсиддин Хондамир. Мақорим ул- ахлоқ. – Т., 2018.

E.Q.

HOJI MUHAMMAD (XV asr) – mashhad- lik shoir. N. “M.N.”da H.M. haqida yozadi: “... *Ko‘prak avqot bu faqir bila musohibdur va far- zand o‘rnig‘adur, balki andin ham azizroq*”.

H.M. alohida axloq-odobda farishtadek, iste’dod va zehnda ham o‘tkir bo‘lgan. “M.N.”da uning bir forsiy matla’si va bir muammosi kelti-

riladi. Ilmiy adabiyotda “M.” tarkibidagi N.ning asrab olgan, uning ishonch va umidlarini oqlamagan farzandini shu H.M. deyilgan fikrlar uchraydi. Lekin N.ning yuqorida keltirilgan ko‘proq vaqt men b-n suhbatdosh bo‘lar edi, degan fikri va “M.”dagi maktubda musiqa sohasidagi mahorati xususidagi qaydlarga ko‘ra H.M. shoir tarbiyatidan va e‘tiboridan bahramand bo‘lgan, lekin asrandi o‘g‘li emas, deyish mumkin. Chunki N. ijodkorlarning musiqa b-n aloqador biror bir fazilatini o‘z diqqatidan chetda qoldirmagan, albat-ta, qayd qilib o‘tgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муншаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G‘.

HOJI NUJUMIY – shoir, XV asr Hirot adabiy muhiti vakillaridan. Fors tilida ijod qilgan. “M.N.”ning ikkinchi majlisida H.N. haqida bir necha satrdan iborat qisqagina ma‘lumot berilgan. Uning qayerlik ekani, nima ish b-n shug‘ullangani, qaysi ijtimoiy tabaqaga mansubligi haqida hech narsa deyilmagan. Ijodida hazil-mutoyibaga moyillik xususiyati yetakchilik qilgan. Qit‘alar yozgan va ularning mazmuni ham, asosan, hazilomiz bo‘lgan. N. uni “Louboli (beg‘am, beparvo, shartaki, qo‘rqmas) kishi erdi”, – deb ta‘riflaydi.

H.N. g‘azallar ham yozgan. N. tazkirada uning bir matla’sini keltirgan:

*Boz iyd omad, biyo jonoki,
qurbonat shavam,
Hamchu chashmi go‘sfandi
kushta hayronat shavam.*

Tarj.: Yana hayit keldi, kel jonon, qurboning bo‘lay, so‘yilgan qo‘yning ko‘zidek hayroning bo‘lay.

Bayt mazmunida ma‘lum darajada hayotiylik mavjudligini ko‘ramiz. Qurbon hayiti vaqtida, qurbonlikka, ko‘pincha, qo‘y so‘yiladi. Birin-

chi misradagi “iyd omad”, “qurbonat shavam”, ikkinchi misradagi “chashmi go‘sfandi kush-ta” singari iboralarda shunga ishorat bor. Ayni paytda ular oshiqning holatini hayotiy hodisalar vositasida taasvirlashga xizmat qiladi. Bayt muallifning shoirlik mahorati va iste‘dodini yaqqol namoyon eta oladi. Buni N. ham e‘tirof etgan va uning she‘rni keltirishdan avval yozgan “Ammo bu matla‘i yaxshi voqe‘ bo‘lubturkim...” degan so‘zlari shundan dalolat beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

HOJIB (ar. – parda, parda tutuvchi) – so‘z takroriga asoslangan lafziy san‘at. H. radifga o‘xshaydi. Lekin radif qofiyadan keyin takrorlanib kelsa, H. qofiyadan oldin keladi va go‘yo uni pardalab turgandek bo‘ladi. H. bir, ikki, hatto uch so‘zdan iborat bo‘lishi mumkin.

H. ham radif kabi ohangdorlikni kuchaytiradi, muallif aytmoqchi bo‘lgan fikrni ta‘kidlashga xizmat qiladi.

H., asosan, g‘azal va qasidaning matla’sida, ko‘proq masnaviy baytlarida qo‘llanadi. M-n: N. “X.” dostonlarida ko‘plab H. namunalari uchraydi:

*Kalomin ul guhardek ayla rangin,
Hadisin ul shakardek ayla shirin.*

“F.Sh.” dostonidan olingan bu baytda bir so‘z – “ayla” H. bo‘lib kelgan.

“H.A.”dagi mana bu baytda esa ikki so‘z H. bo‘lib keladi (ruh aning):

*Jon o‘lub ul, ruh aning qolibi,
Kim tanida ruh aning tolibi.*

“L.M.” dostonidan keltirilgan quyidagi miosolda esa uch so‘zli hojibni (bog‘ida gullar o‘ldi) ko‘ramiz:

*Ko‘k bog‘ida gullar o‘ldi nobud,
Yer bog‘ida gullar o‘ldi mavjud.*

Ad.: Алишер Навоий. *Ҳайрат ул-аброр*. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Фарҳод ва Ширин*. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Лисон ут-тайр*. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Раҳмонов В. *Шеър санъатлари*. – Л., 1972; Қуронон Д. ва б. *Адабиётшунослик лугати*. – Т., 2010.

E.O.

HOZIQ – taxallusi; asl ism-sharifi Junaydullo Islomshayx o‘g‘li (XVII asr oxiri, Hirot – 1843, Sharisabz) – zullisonayn shoir, tarjimon va olim. XIX asr o‘zbek adabiyoti namoyandalari-dan biri. 1793–1800-yy.da Buxoroga kelgan va madrasada tahsil ko‘rgan, tib ilmini o‘rgangan, she‘rlar mashq qilgan. H. taxallusini ham shu yerda olgan.

H. “Yusuf va Zulayho” doston, “Voqeoti islomiy” va tarixiy-biografik xarakterdagi “Avlodlar shajarasi” risolalar, Mahmud Chag‘miniy (XI asr) ning tibbiyotga oid arab tilida yozgan “Qonuncha” asariga fors tilida “Tahqiq ul-qavoid” (“Tabobat asarlarini o‘rganish”, 1822) nomli sharh yozgan. O‘zbek va fors tillarida barakali ijod qilgan H.ning g‘azal, mustazod va muxammaslari mavzusi rang-barang, unda zamon norasoliklari, johil va odil hukmdorlar haqida mulohazalar bildirilgan, sevgi va muhabbat tarannum etilgan.

H.ning o‘zbekcha muxammaslari ko‘proq N. g‘azallari asosida yaratilgan bo‘lsa, uning tojikcha muxammaslari Hofiz, Bedil, Zebuniso g‘azallari ta‘sirida yozilgan. Xususan, N.ning “*Jilvamu qildi sarig‘ bo‘rkin kiyib ul sarvinoz*”, “*Jonga chun derman na erkin kuymog‘ing kayfiyati?*”, “*Ikki gul bir kecha kulbamni guliston aylabon*”, “*Sarv-u ra‘no qaddidin ra‘no qading cholok emish*” misralari b-n boshlanuvchi g‘azallariga mahorat b-n taxmislar bitgan.

*Jilvamu qildi sarig‘ bo‘rkin kiyib ul sarvinoz,
Yoki chekdi shu‘la axzar jism ila sham‘i tiroz.*

matla‘li N. g‘azaliga H. juda go‘zal muxammas bog‘lagan:

*Menki qonim xanjari nozingga
bo‘lmishdir sabil,
O‘lg‘anim ul dam tururkim
qilmasa tig‘ing qatil,
Garchi ko‘zung qoshig‘a til
gar desa ham qol-u qil,
Rozi ishqing derga paykoning
erur ko‘ngluma til,
Lol til birla qilur ermish
takallum ahli roz.*

Taxmis yozish san’atkordan katta mahorat talab qiladi. Hamma taxmislar ham muvaffaqiyatli chiqavermaydi. H.ning “*Jonga chun derman na erkin kuymog‘ing kayfiyati?*”, – deb boshlanuvchi N. g‘azaliga bog‘lagan taxmisiga diqqat qilsak, uning noziktab’ shoir sifatida N.dek beqiyos shoir misralariga hamohang satrlar bitgani, mazmunda, badiiy ifoda va fikrlar rivojida mushtaraklikni saqlab qolishga muvaffaq bo‘lgani sezilib turadi:

*Hoziq, oxir ko‘z bu so‘zni chin dedi, o‘lguncha kuy,
Bir-birig‘a har biri sen-sen dedi, o‘lguncha kuy,
O‘rtadin ishq ofati men-men dedi, o‘lguncha kuy,
Ey Navoiy, barcha o‘z uzrin dedi, o‘lguncha kuy,
Kim sanga ishq o‘ti o‘q ermish azalning qismati.*

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний*. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. 4-жилд. – Т., 1978; Мирзоев А. *Адабиёт (барои дарси адабиёти асрҳои XVI ва XIX тожик)*. – Душанбе: 1948; Шодиев Э. *Ҳозиқ куллиёти // Ўзбек тили ва адабиёти*. – Т., 1971. №2.

S.R.

“HOLOTI PAHLAVON MUHAMMAD”
– N.ning qirq yillik qadr-doni Pahlavon Muhammad xotirasini abadiylashtirish u-n yozgan memuar-biografik asari (1493). Tarixiy va adabiy manbalarining ma‘lumot berishicha, Pahlavon Muhammad o‘z davrining fozil, madaniyatli, go‘zal insoniy fazilatlarini o‘zida mujassam etgan kishisi bo‘lgan. Nafaqat, ilm-u adab ahli, balki shoh-u amaldorlar

ham uning qomusiy bilimi va tengsiz fazilatlariga tan berganlar. *“Barcha sodot-u mashoyix va ulamo-yu fuqaroning mahbub ul-qulubi erdi va podshoh eshigida arkoni davlatdin oliyshon beklar va oliymakon ichkilar va sudur va soyir xaloyiqg‘a Pahlavonning suhbatlari Navro‘z va bayramcha bor erdi, hattoki sulton zodalar tilamas erdilar kim, bir lahza onsiz bo‘lmas aylar erdikim, podshoh zodalardan nechakim muta‘mad otlanib, Pahlavonning takyasig‘a borib, suhbatlig‘e qilg‘aylar erdi. Ul dag‘i borchasig‘a loyiq xizmatlar qilib, suhbatlar tuzib, ne‘matlar tortib, sozandalig‘ va go‘yandilig‘ buyurub, samo‘ va raqs qilib, alarni xushhol va munbasit uzotur erdi”*. Sulton Boyqaro ham undan ayri suhbat qilishni xushlamas, barcha majlis-u davrasida Pahlavon hozir bo‘lib, anjumanga fayz kiritar edi. *“Va Sulton us-salotinning nadimi majlis va anisi anjuman va xilvati va har rozda mahrami va har holda hamzabon-u hamdami erdi”*.

Asar Pahlavon ta‘rifi b-n boshlanadi. Keyin uning nasabi xususida fikr yuritiladi. U yelkasi yerga tegmagan zabardast kurashchi bo‘libgina qolmay, she‘riyat, falsafa, fiqh, ilmi nujum, tabobat, tajvid, aruz, qofiya, ilmi bade‘ kabi fanning ko‘plab sohalarida yetuk bo‘lgan. Jumladan, u mohir bastakor bo‘lib, u yaratgan “Segoh”, “Chorgoh”, “Panjgoh” kabi kuylar o‘z davrida nihoyatda mashhur edi. Husayn Boyqaroga bag‘ishlab yozgan o‘z she‘riga bastalagan “Saydi g‘izol”, Mavlono To‘tiy, Mavlono Kotibiy, Mavlono Xusraviy g‘azallariga bastalagan kuylari ham shuhrat tutgan. N. uning “Chorzarb”, “Savt”, “Naqsh” yo‘llaridagi qator kuylari Xuroson, Samarqand va Iroqda keng tarqalganligi haqida xabar beradi. Ayniqsa, muammo aytish va yechishda mahorat sohibi edi. Pahlavon Muhammad she‘rni ham go‘zal o‘qigan va hofizasi g‘oyat quvvatli bo‘lgan. Go‘shdigir (Kurashchi) taxallusi b-n she‘rlar ham yozgan. N. asarda uning muammo, ruboiy va qit‘alaridan namunalar, g‘azal va masnaviylaridan parchalar keltiradiki, ular Pahlavonning chindan ham iste‘dodli shoir bo‘lganligidan dalolat beradi. Uning she‘rlariga Husayn Boyqaro ham yuqori baho bergan. *“Har*

nav‘ ishg‘a xotir mutavajjih qilsa erdi – ul nav‘ daxl qila olur erdikim, ul fan ahlining mohirlarig‘a mustahsan tushgay va bir nav‘ qobiliyatni aning zotida xalq qilib erdikim, har nav‘ xaloyiq bila ixtilot qilg‘och, alarning ko‘nglig‘a matbu‘ va tab‘ig‘a mahbub erdi va pisandida atvori bag‘oyat va hamida axloq-u shiori benihoyat”, – deydi bu haqda N.

“H.P.M.” N. davri, siyosiy, ijtimoiy, madaniy, adabiy hayot, shoirning zamondoshlari, muhiti, davrasi, o‘z-o‘zidan, uning ijodi va faoliyatiga xayrixoh shaxs Pahlavon Muhammad va ularning o‘zaro munosabati haqida keng ma‘lumot beradi. N.ning Pahlavon b-n do‘stligi, ular orasidagi samimiy munosabat asardan asosiy ip bo‘lib o‘tadi. Bo‘lajak shoir u b-n Mashhadga bir go‘shada xasta bo‘lib yotganida tanishadi. Tabobatdan xabardor bo‘lgan Pahlavon Muhammad bu yerda uni muolaja qiladi. Ular orasida boshlangan bu tanishlik qalin do‘stlikka aylanib, bir umr davom etadi. Bu ikki zot hamfikr, hammaslak do‘stlargina bo‘lib qolmay, o‘zaro hamdard va sirdosh ham edilar. “Ammo hech nav‘ maxfiy sirri va rozi yo‘q erdikim, bu faqirdin yashurun bo‘lg‘ay. Andoqki, bu faqirning ham andin”, – deb yozadi bu haqda shoir. Muallif asarni qahramon vafotiga yozilgan ta‘rix b-n yakunlaydi. “H.P.M.” sodda va tushunarli til, ravon va ommabop uslubda qiziqarli va ta‘sirli qilib yozilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Фаниева С. Навоий насри нафосати. – Т., 2000; Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. – Хўжанд, 2013; Ўзбек адабиёти тарихи. II том. – Т., 1978.

E.O., M.A.

“HOLOTI SAYYID HASAN ARDASHER” – N.ning ustozlari, do‘sti, sirdoshi, maslahatdoshi, ota maqomidagi inson bo‘lmish Sayyid Hasan Ardasher nomini abadiylashtirish maqsadida yozgan asari (hijriy 896-milodiy 1490–91-y.) “Holot” so‘zining “holat”ning

ko'pligi ekanligidan kelib chiqsak, risolada bu o'ziga xos betakror insonning hol-ahvoli, maslagi, qarashlari yoritilganining guvohi bo'lamiz.

N. Sayyid Hasan b-n 860-1455-96-yy.da birinchi marta uchrashadi. Bu voqea G'iyosiddin Kichkina oilasining Iroqdan qaytishi va yosh N. ning Abulqosim Bobur xizmatiga kirishi paytlariga to'g'ri keladi. Sayyid Hasan ham shu saroy xizmatida edi.

Sayyid Hasan N.ga eng yaqin kishilar jumlasidan edi. Shoir ko'plab asarlarida uning ustoz, do'st, maslahatgo'y, sirdosh, maslakdosh bo'libgina qolmay, ular orasidagi munosabat ota-o'g'illik darajasiga yetganini alohida ta'kidlab ko'rsatadi. M-n, "Soqiynoma"da o'qiymiz:

*Manga zohirda ato-vu ustod,
Lek ma'ni aro piri irshod.
Men aning bandalig'ig'a xursand,
Ul debon lek rafiq-u farzand.*

Sayyid Hasan 1488-89-yy.da vafot etadi. Bu N.ning Astrobodda bo'lib, qaytish paytga to'g'ri keladi. "Holot"ni esa oradan 2 yil o'tib yozadi.

Risolada keltirilishicha, Sayyid Hasanning otasi Shohruxning o'g'li Boysung'urning qushchisi bo'lib, o'z ishining ustasi va sodiq xizmati tufayli qushbegi darajasigacha ko'tarilgan. Imkoniyatidan foydalanib, o'g'liga yaxshi ta'lim-tarbiya beradi. O'z zamonasining barcha asosiy fanlarini egallagan Sayyid Hasan ham otasi kabi Boysung'ur xizmatiga kiradi. N.ning yozishicha, arab tili sarf-u nahvi, adabiyoti, mantiq, kalom fiqh, hadis, tafsir, she'r ilmi, ta'rix, muammo, ilmi nujum va musiqa fanida bilimdon bo'lishiga qaramay, azbaroyi kamtarligidan o'zini hech narsani bilmaydiganday tutar edi. Uning bunday xoksorligi, oliyanobligi hammani o'ziga maftun etgan. "Bu hamida xisol va pisandida af'ol jihattidin yaxshi va yamon ahli zamon qoshida azizu mukarram va muhtaram bo'lur ermishlar, – deb yozadi bu haqda N. – Va zamonning shuaro va fuzalo va zurafosidin alarning visoqi xoli ermas

erdi, balki darveshlar va ahlulloh dag'i doim alarning uyin musharraf qilib, suhbat tutar erdilar. Va shahrning sozanda va xonanda va go'yandasi doim alar suhbatida hozir bo'lurlar erdi". U N.ga juda yoshligidan boshlab g'amxo'rlik qilar, ijodini g'oyaviy jihatdan yo'naltirib turgan, hamisha insoniy hamdardlik ko'rsatib, mehribonchiligini darig' tutmas edi. N. bu haqda yozadi: "...*faqirni faqr tariqiga dalolat va irshod qilurlar erdi, nazm ayturg'a targ'ib ko'rguzurlar erdi*".

Asarda Sayyid Hasanning Hofiz she'riyatiga ixlos qo'yganligi, N. ijodini puxta bilganligi alohida qayd etiladi. N. Sayyid Hasanni saroy xizmati, yuqori lavozimlar qiziqirmaganligiga ham ayriча urg'u beradi. Ma'lumki, Sayyid Hasan Navoiy b-n bir paytda, 1472-y.da devon amiri rutbasini olgan edi. U ikki yil davomida ushbu xizmatni ado etgan, so'ngra Sulton Husayndan uni iste'foga chiqarishni so'ragan. Shoh avval uning iste'fosini qabul qilmagan, lekin Sayyid Hasanning darveshlik yo'liga ishtiyoqini, o'zini butunlay shu yo'lga bag'ishlash xohishini kuchliligini anglagandan so'ng rozi bo'lgan. N. o'z asarida o'sha kunga, ya'ni Sayyid Hasan iste'foga chiqqan kunga, alohida to'xtalgan. Uning yozishicha, Sulton Husayn Boyqarodan tortib, saroy ahllarigacha shu kuni yig'laganlar, zero Sayyid Hasan qisqa muddat saroy xizmatida bo'lgan davrda hammaning mehr-muhabbatini qozonib ulgurgan edi. Bu ma'lumot Sayyid Hasanning insoniy qiyofasini, uning shaxs sifatidagi kamolotini yana bir bor namoyish etadi.

N. o'zining Sayyid Hasan b-n qachon va qanday tanishgani xususida yozadi: bu 1455-56-yy.da u 14–15 yoshda ekanida sodir bo'lgan. U Abulqosim Bobur xizmatiga kirganida bo'lajak shoh ham uning saroyida xizmatda edi. Bu do'stlik bir umr davom etdi. O'zaro munosabatlari xususida shunday yozadi: "*alarning iltifoti zotiyisi bu faqir bila bor erdi va farzand der erdilarkim, o'z havlim go'shasida alar uchun bir muhtashar maskane alohida tartib qilib erdim, goheki, mufrit riyozatlardin tab'larig'a kalole voqe' bo'lsa erdi, xotirlari tashxizi uchun ul maskang'a kelib,*

bir kun-ikki kun turub, yana xonaqohg'a o'z xilvatlarig'a borurlar erdi".

Ardasher yosh shoir she'rlarini sevib o'qir, yod olib, davralarda aytib yurar edi. Uni muttasil ravishda she'r yozishga va faqr yo'lini tutishga da'vat qilib kelgan. Chunki faqr-u fano uning siyrati va hayotini belgilovchi bosh xususiyat edi. Bu haqda N. *"Bu faqir fuqaro ahli, darveshlar va ahlulloh mulozamatig'a ko'p yetibmen, faqir tariqida alardek oz ko'rubmen"*, – deydi. Sayyid Hasanning qiziqish doirasi, u sevgan shoirlar va asarlar haqida ma'lumot beradi. Darveshtabiat va rindsifatligini keng tasvirlaydi. U suhbatiga yetgan mashhur tariqat pirlarini zikr etadi. Shoh-u amaldorlar uning suhbatini sevishlarini aytadi. Shamsiddin Muhammad Tabodgoniy murid tushib, uning rahnamoligida riyozat bosqichlarini bosib o'tgani haqida hikoya qiladi. U b-n bog'liq ibratli voqealarni keltiradi.

Nihoyat darajada kamtar, yumshoq ko'ngilli Sayyid Hasan o'ta sabr-toqatli inson bo'lgan. N. buni Sayyid Hasanning 14 yoshli o'g'li vafot etganida, nechog'lik sabot ko'rsatgani timsolida bayon etadi.

N. asarda Sayyid Hasanning rindligini ochib berishga harakat qiladi. Sayyid Hasan faoliyatining ma'lum davrlarida zamonaga, muhitga, ulardagi nosozliklarga munosabati o'zgara boradi. Ana shu botiniy his-tuyg'ularini u rindlik kayfiyati ostida pinhon tutishga harakat qilganini ko'rsatib beradi. N. ta'rificha, Sayyid Hasan voqelikni, undagi hodisalar mohiyatini yaxshi tushungan. Bir hayotiy detal orqali N. Sayyid Hasanning ana shu ajib xususiyatini ochib beradi. Ziyofatlardan birida hozir bo'lgan fozillar narsalarning bir-biridan farqlari haqida fikr yuritadilar. Shunda kimdir quyidagi baytni o'qiydi:

*La'l sang astu degi sangin sang,
Lek andar miyon tafovut host.*

Tarj.: La'l-toshdir, tosh qozon ham tosh, lekin ular orasida ham farq bor.

Shunda Sayyid Hasan zavq b-n o'z fikrlarini aytadi: tosh qozon faqat foyda beradi, unda turli

taomlar pishadi va barcha bahramand bo'ladi, la'ldan esa xaloyiqqa har turli balolar keladi. Hikoya davomida N. ittifoqo xuddi shu vaqtda shoh Abu-said kimdagi javohir bo'lsa, tortib olib, bo'lmasa, barchani bezovta, hamma yerni ost-ust qilib, elga qattiq zulm o'tkazganini qayd qiladi. Aytib o'tish joizki, N. bir tosh b-n ikki nishonni mo'ljalga olib, ham Sayyid Hasanning haqsevarligini, ham Abu-saidning zulmkorligini ko'rsatib o'tadi.

Risola sodda til, ravon uslubda, hamma tushunadigan qilib yozilgan. Mo'jazzgina asarda Sayyid Hasanning hayoti, turmush tarzi, fe'l-atvori, odobi, hayosi, saxovati, muruvvati, faoliyati, aqidalari, qarashlari, qiziqish doirasi, xalqqa munosabati va xalqning unga munosabati b-n bog'liq barcha asosiy chizgilar keltirilib, uning o'z davrining yetuk insoni sifatidagi mukammal qiyofasi gavdalantirilgan. Bu ulug' insonning go'zal insoniy fazilatlarini haqida alohida mehr-u ixlos b-n yozadi.

Sayyid Hasan o'z davrining fozil, ilg'or fikrli, donishmand, go'zal axloqli, fazilatlar sohibi, har jihatdan ibrat bo'larli mashhur kishilardan bo'lgan. N.ning ijodiy kamolotida uning sezilarli o'rni bo'lganligi shubhasiz. U 15 yoshidan umrining oxirigacha bu zot b-n yaqin munosabatda bo'lgan. U aslida oddiy bir inson – kasbi sipohiylik bo'lgan. Umrining oxirida esa darveshlik yo'lini tutib, xilvatga chekingan. Lekin N.Komilov ta'biri b-n aytganda, N. u-n Sayyid Hasan – komil inson timsoli. "H.S.A."da u ana shunday inson siymosini yaratgan. Chunki shoir o'z idealidagi komil insonga xos xususiyatlarni uning siymosida ko'rgan.

Risola N.ning ustozini vafotiga tushirgan ta'rixi b-n yakunlanadi. Sayyid Hasan bemor bo'lib yotgani va vafot etganida N. shaharda bo'lmay, Husayn Boyqaro topshirig'i b-n Hirotdan uzoqqa ketgan edi. U qaytgach, do'stining ta'ziasini o'tkazadi, shahar shimolidagi, tog' etagidagi bahavo joyda uning u-n maqbara barpo qiladi. Sayyid Hasan b-n hayot ekanliklarida hamsuhbat bo'lgan bir necha mo'tabar zotlarning na'shlarini shu yerga ko'chiradi va obod qiladi. Shuning u-n ham bu yer "Azizlar hazirasi" nomi b-n mashhur bo'ladi.

“Xam.M.”, “H.P.M.” asarlari singari Navoiyning bu asari ham o‘zbek nasrida o‘ziga xos yangi voqea bo‘ldi. Chunki, bunday asarlar N.ga qadar yaratilmagan edi, binobarin, “H.S.H.A.”, bir tomondan nasrning o‘ziga xos, yangicha namunasi sifatida, ikkinchi tomondan, o‘sha davrda komil inson haqidagi tasavvurlarni o‘zida mujassam etgan shaxs siymosi, yaratilgan asar sifatida o‘zgacha ahamiyatga molikdir. N. nasrining go‘zal namunasi bo‘lgan bu asar o‘quvchilarni oliyjanob insoniy fazilatlar va beqiyos do‘stlik ruhida tarbiyalashi jihatidan ham muhim ma‘rifiy-ma‘naviy ahamiyat kasb etadi.

Ad.: Alisher Navoiy. Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Фаниева С. Навоий насри нафосати. – Т., 2000; Комилов Н. Саййид Ҳасан Ардашер – комил инсонми? // Тавҳид асрори. – Т., 1999; Абдуқодиров А. Амир Аlisher Навоий. – Хўжанд, 2013. Ўзбек адабиёти тарихи. II т. – Т., 1978.; С.Фаниева. Очилмаган саҳифа // Шарқ юлдузи, 1967, 1-сон; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

E.O., M.A., Z.R.

HOMIDIY Hakimjon (1905, Vuxoro – 1985, Toshkent) – ziyoli oilasida dunyoga kelgan. O‘rta maktab xatmidan so‘ng H. dastlab shahardagi pedagogika bilim yurtida tahsil ko‘radi, so‘ngra O‘zbekiston pedagogika akademiyasi (Samarqand davlat universiteti)da tahsilni davom ettiradi, H.H. imzosi b-n o‘zbek va tojik tillarida she‘rlar yoza boshlaydi. Akademiyani tugatgach, H.H. bir muddat Tojik o‘qituvchilar institutida, keyin esa Dushanbe pedagogika institutida “Adabiyot va uni o‘qitish metodikasi” fanlaridan talabalarga dars beradi.

O‘tgan asrning 30-yillari so‘nggida H.H. Toshkentga ko‘chib keladi va 1941-y.dan umrining oxirigacha Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti (hozirgi universitet)da o‘qituvchi, katta o‘qituvchi, dotsent vazifalarida ishlab, O‘zbek adabiyoti va uni o‘qitish metodikasi bo‘yicha talabalarga dars bergan, yosh tadqiqot-

chilarga ilmiy rahbarlik qilgan. Mashhur pedagoglar A.Zunnunov, K.Ahmedov, K.Jo‘rayevlar H.H. rahbarligida pedagogika fanlari nomzodi bo‘lishgan. H.H. n.shunoslikka munosib ulush qo‘shgan. H.H. N. lirikasi, jumladan, g‘azallari haqida ko‘plab maqolalar yozdi. 1943-y.i mashhur sharqshunos Y.E.Bertels rahbarligida “Navoiyning forsiy tildagi she‘riyati” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan, o‘rta maktablar u-n klassik adabiyot bo‘yicha xrestomatiyalar tuzishda ishtirok etdi. Tadqiqotda “D.F.”ning bir necha nusxalari ilmiy tavsif etilgan; bir turkum g‘azallar mavzu doirasi, g‘oyaviy yo‘nalishi hamda poetik jihatdan ilk marotaba tahlil qilinib, muayyan ilmiy xulosalar chiqarilgan.

1952-y.da H.H.ga dotsent unvoni berilgan. H.H. Ogahiy, Mujrim Obid, Fazliy, Uvaysiy, Nosir Xisrav, Nodira, Daqiqiy singari klassiklar ijodi haqida o‘nlab maqolalar bitgan. H.H. “Adabiyotshunoslik terminlari” (1972) qo‘llanmasining mualliflaridan biri. H.H. “O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan o‘qituvchi”, “Xalq maorifi a‘lochisi”dir.

Ad.: Ҳакимжон Ҳомидий. Навоийнинг форсий тилдаги шеърляти. номзодлик диссертацияси. 1943. Ҳомидий Ҳ. ва бошқ. Адабиётшунослик терминлари лугати. – Т., 1970.

H.H.

HORUN (a.s.) – Qur‘onda zikr qilingan payg‘ambarlardan biri Muso (a.s.)ning akasi. Allohning amri b-n Muso (a.s.) zolim Fir‘avni da‘vat qilishga kirishadi. Muso (a.s.) tez va duquqlanib gapirgan. H. (a.s.) esa juda fasohatli va ta‘sirli so‘zlash qobiliyatiga ega bo‘lgan. Shu bois Muso (a.s.) bu mas‘uliyatli vazifani bajarishda akasi H. (a.s.)ning yordamchi bo‘lishini Allohdan so‘raganda, Alloh H. (a.s.)ni payg‘ambar va ukasiga yordamchi qilib tayinlaydi (Toho surasi 25-36-oyatlar).

Aka-uka Fir‘avni hidoyat yo‘liga da‘vat etadilar. Og‘ir kunlarda bir-birlarini suyaيدilar. N. talqinicha, Muso (a.s.)ning yolg‘iz o‘zi odamlar-

ni ibodatga chaqirishga o'zligini bildirgach, Alloh H. (a.s.)ga ham payg'ambarlikni nasib etadi. Ular Fir'avnni hidoyat qilishga va bani Isroilni qutqarishga mas'ul bo'ladilar. Muso (a.s.) Muqaddas Vodiya xursand holda qaytib, manzilga keladi. Tong mahali Misr shahriga kelib, kechasi uyiga boradi, onasi va atrofidagilarni o'z diniga kirgizib, H. (a.s.)ga payg'ambarlik bashoratini berib, tongda Fir'avn qasriga yo'l oladi.

Ammo o'zini Xudo deb e'lon qilgan, Bani Isroilga ko'p azoblar bergan Fir'avn Haq yo'lini tan olmaydi, zalolatdan qaytmaydi. Natijada, Allohning g'azabiga uchrab, suvga g'arq bo'lib, halok bo'ladi. Muso (a.s.) sakson yoshga kirganida, Alloh taoloning hukmi b-n bir sandiq yasab, uni javohir b-n bezaydi, samoviy lavhlarni unga solib, atrofiga yetti xil rangli chodir va pardalar tikadi, uni asrashni H. (a.s.) va uning avlodiga topshiradi. Uni "Sanduq ush-shahoda", – deb ataydilar, u Bayt ul-Muqaddasda mashhur bo'ladi. N. "T.M.A."da Muso (a.s.) va H. (a.s.) larning Faridun zamonida yashaganligi, shuningdek, Manuchehr zamonida ham Haq taolo Muso (a.s.) va H. (a.s.)larni asl ismi Valid binni Mus'ab bo'lgan Fir'avnni hidoyat qilishga yuborganligini aytib o'tadi.

N. "S.S." dostonida birinchi iqlim yo'lidan kelgan musofirning afsonasini keltirib, Farruxshoh va Axiylarni mehribonlikda, birodarlikda Muso (a.s.) va H. (a.s.)larga o'xshatadi, boylklarini esa Qorun xazinasiga qiyoslaydi:

*Bo'lub ikkisi Muso-yu Horun
Ganj ila lek ani qilib Qorun.*

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ислом энциклопедияси. – Т., 2004; Носириддин Бурҳониддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. 2 жилдлик. 2-жилд. – Т., 1991.

S.R.

HOTAMI TOYI (laqabi; to'liq ismi: Abu Safona Hotam ibn Abdulloh ibn Sa'd Toyi) (VI asr oxiri – VII asr boshi) – arab shoiri. Yamandagi Toy qabilasining boshlig'i, mashhur lashkarboshi va shoir bo'lgan. Adl-u insofi, saxiyligi va yaxshiligi b-n dastlab atrofda qabilalar, keyin butun Arabiston va Sharq xalqlari orasida H.T. – Toy (qabilasi)dan bo'lgan Hotam nomi b-n shuhrat qozongan. Saxovat va himmati tufayli Muhammad (s.a.v.) H.T. sharofati b-n uning avlodini e'zozda tutishni buyurgan.

H.T. badiiy adabiyotda saxiylik timsoli, saxovat ramziga aylanib ketgan. Sharq xalqlari og'zaki ijodi va yozma adabiyotida H.T. haqida ko'plab afsona va rivoyatlar, qissa va dostonlar, hatto "Hotamnoma" kitobi yaratilgan. "Hotamnoma" dastlab arab tilida yaratilib, keyin forscha nusxasi Markaziy Osiyo xalqlari o'rtasida keng tarqalgan. O'rta asrlardayoq kitob holida tarqalgan bu asar XVIII–XIX asrlarda hind, urdu, o'zbek, turkman, ingliz va qisman rus tillariga tarjima qilingan. Turkiyga XIX asrda Oqsuvda Muhammadhasan Olim forschadan tarjima qilgan. 1900-y.da Toshkentda O.A.Porsev litografiyasida "Hotamnoma turkiy" nomi b-n chop etilgan. Mazkur qo'lyozma va toshbosma asosida f.f. d-ri., prof. A.Matg'oziyev 1988-y.da uni nashr ettirgan. Sharq xalqlari tillarida Hotam, Hotamtoy nomlari "saxiy", "qo'li ochiq" ma'nolarini ifodalaydigan sifatga aylanib ketgan. Adiblar H.T. siyomosini karam va saxovat bobida ideal darajaga ko'tarib, u orqali o'z maqsadlarini ilgari surganlar.

H.T. shoir sifatida ham mashhur. Bizgacha nihoyatda oz miqdordagi she'rlari yetib kelgan. She'rlar devonini arab adibi va xattoti Rizqulloh Hassun Britaniya muzeyida saqlanayotgan nusxasi asosida 1872-y.da Londonda chop ettirgan. H.T. o'z she'rlarida jangovar badaviylarning mardligi, saxovati va oliyjanobligini madh etgan.

N. "H.A." dostonining karam vasfiga bag'ishlangan beshinchi maqolatida "himmat va saxo ahliga peshvo" H.T. haqidagi mashhur rivoyatni keltiradi.

"V." asarida Husayn Boyqaroni saxovat bobida H.T.dan ham ustun qo'yadi:

*Javod ilkining bahri andoq amiq –
Ki, yuz Hotami Toyi anda g'ariq.*

“M.N.”ning Husayn Boyqaro ijodiga bag'ishlangan sakkizinchi majlisida uni ehson bazmining hotami (“baxshish bazmining Hotami”), deb vasf etadi.

N. lirikasida ham H.T.ning ismi talmeh san'atida zikr etilib, qo'li ochiq, saxiy shaxs, katta mol-u dunyo sohibi sifatida talqin etiladi:

*Chun ziyofat xoni yoysang janbida
tonmas sipehr,
Jashni lu'mat Hotamu Barmak bisoti ne'matin.*

“G'.S.” devonidan o'rin olgan g'azallarning birida esa cheksiz boyluk va sha'n-u shavkat egalari qatorida tilga olinadi:

*Qani Hotam, qani Qorun,
qani Jamshidu Afridun?!
Bas, ehson qil sanga gardundin
adno e'tibor o'lg'och.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жылдик, 1-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жылдик, 6-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жылдик, 9-жылд. – Т., 2011; Матгозиев А. Хотам ҳақида // Хотамнома. – Т., 1988; Очилов Э. Хотами Той // ЎЗМЭ. 11-жылд. – Т., 2005; Ҳасанхожа Нисорий. Музакири ул-аҳбоб (И.Бекжон тарж.). – Т., 1993(тарж. изоҳи); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

A.A., E.O., B.R.

“HOTAM TOYI HIKOYATIKIM...” – “X.”ning birinchi dostoni “H.A.”ning karam va saxovat vasfiga bag'ishlangan beshinchi maqolatiga ilova qilingan bu mustaqil hikoyatning to'la nomi “Hotami Toyi hikoyatikim, himmat va saho ahlig'a peshva erdi va aning mehmonlig'i ta'zimig'a bosh indurmagan gado himmatini ko'rub insof berdi” shaklida bitilgan. Bu ilova hikoyat-

ga maqolatda olg'a surilgan asosiy g'oyalardan biri – insoniy g'ururni doimo baland tutish, har qanday og'ir sharoitda ham o'z qadr-qimmatini saqlash va jumladan, tama' qilmaslik g'oyasini hayotiy lavhada namoyish etish vazifasi yuklatilgan. 19 baytdangina iborat bo'lgan bu mo'jaz hikoyatning syujeti murakkab emas. Unda o'z saxiyliги b-n chor-atrofga dong taratgan katta boyluk va mol-u mulk sohibi Hotam Toyning cho'l-u dashtdan o'tin terib, kunini o'tkazuvchi bechora shaxs b-n uchrashuvi va o'zaro qisqa suhbatida haqida so'z boradi.

Necha yuz tuya va hisobsiz qo'y-qo'zilarni so'yib, o'z odatiga ko'ra, Hotam Toy butun xaloyiqqa navbatdagi to'kin ziyofat berar ekan, dam olish niyatida g'ala-g'ovurdan uzoqlashib, biroz chetga chiqadi. Shunda u “azob-mashaqqatga asir bo'lib, orqasiga bir quchoq o'tin yuklagan, yuk og'irligidan bukilgan gavdasini hassa yordamida zo'rg'a ko'tarib, har qadamni og'ir-og'ir nafas bilan bosayotgan o'tinchini” uchratadi. Uning ayanchli ahvoliga qattiq achinib va o'zi berayotgan ziyofatdan bexabar bo'lsa kerak, deb o'ylab, taklif etganida o'tinchi kulib, boxabar ekanligini, ammo u yerga bormasligini aytadi. Xuddi shu javobda tamagirlik va tekinox'rlik keskin qoralanadi, dostonning asosiy maqolatida targ'ib etilgan g'oya (“Tarki tama' qilki, saxo ul emish!”) o'zining butun mohiyati b-n namoyon bo'ladi. Aytish kerakki, N. tasvirida Hotam Toy va o'tinchi bir-biriga zid obrazlar emas. Hikoyatda Hotam Toy va uning faoliyati qoralanmaydi, balki, unga xos bo'lgan oliyhimmat va ochiqqo'llik, saxovat va mehr-shafqat ma'qullanadi. Bugina emas. Hotam Toy (Sharq adabiyotida muqimlashgan an'anaga to'la muvofik holda) saxovat va himmatning, shafqat va oliyjanoblikning eng yorqin ramzi sifatida talqin etiladi. Uning bu tarzda tasvirlanishi ham amalda oddiy mehnatkash o'tinchi ma'naviy dunyosining chuqurroq va ko'lamliroq ochilishiga yordam qiladi. Gap shundaki, hikoyat yakunida shoir og'ir mehnat b-n kun ko'ruvchi o'tinchi cholning cheksiz moddiy boyluklar sohibi bo'lgan Hotam Toydan ruhan boyroq va oliyjanobroq ekanini Hotam Toyning xuddi o'ziga iqrar qildi-

radi. Tekin ziyofatga yetgan da'vatiga javoban o'tinchidan:

*Bir diram olmoq chekibon dast ranj
Yaxshiroq andinki, birov bersa ganj! –*

so'zlarini eshitgan Hotam Toy:

*Ulki bu yanglig' so'zi mavzun edi,
Mendin aning himmati afzun edi –*

degan haqqoniy xulosaga keladi. Shaxs qadr-qimmatini moddiy boyluk va o'rinli-o'rinsiz sarflash evaziga orttirilgan sha'n-u shavkat emas, balki chin insoniy fazilatlar belgilaydi, faqat halol mehnatgina kishini ma'naviy yuksaklikka ko'tarib, ruhan mag'rur va haqiqiy mustaqillikka yetkazadi – shunday chuqur mazmunni ixcham shaklda ifodalovchi bu hikoyat N.ning bu janrda ham yuksak badiiy mahoratiga yaxshi misol bo'la oladi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

A.A., M.A.

HOTIF – chaqiruvchi, ovoz beruvchi, tovush chiqaruvchi, g'oyibdan ovoz beruvchi. G'aybdan ovozlarni eshitish – bu payg'ambarlar o'z vazifalarini endi boshlaganlarida duch kelgan holat bo'lgan. Rivoyatlarga ko'ra, Rasululloh (s.a.v.) Hiro g'orida endigina vahiy qabul qila boshlaganlarida, Alloh tarafidan kelgan g'aybiy xitoblarni eshitganlar. Avliyolar, Allohga qurbat qilgan shayxlar, solih kishilar hayotida H. b-n aloqador qator rivoyatlar etib kelgan. N. asarlarida H.ning *H.i g'ayb, H.i sahar, H.i mayxona, ilhomi H., H.i xo'jasta, H.i farxundanafas, barqi H.* singari birikmali ko'rinishlari uchraydi. Quyidagi baytda N.ning "Nazm ahlining yo'lboshchisi kim bo'ladi?" degan savoliga H.dan – g'aybdan sas keladiki: "Agar istasang, sen bo'lasan". Bu savol-javobdan ham H.ning g'ayb olamiga ishora qiladigan lug'aviy ma'nosi anglashiladi:

*Dedim, nazm ahlining sarxayli
kim bo'lg'ay, dedi hotif,
Navoiy bo'lgay, ulkim sen
tilaydursan agar bo'lg'ay.*

N.ning "H.A." dostonining "Avvalg'i hayrat"i 18-faslida bayon qilinishicha, ko'ngil yo'qlik olamidan borliqqa kelib, olam ichidagi ajoyibotlarga boqar, lekin hech nimani anglamas, tushunmas edi. G'aroyibotlarining sirini bilgisi kelgan ko'ngilga "Hotifi g'aybiy" nido qiladi.

*Ya's ila o'z ajzini qilg'och ado,
Qildi anga hotifi g'aybiy nido...*

Bayt mazmunidan ma'lum bo'lishicha, bu tovush egasi Allohning farishtalari edi. Ta'kidlash zarurki, H. timsoliga N. asarlarida sanoqli o'rinlarda murojaat etilgan bo'lsa-da, mavjud ifodalarda o'sha asarning g'oyaviy yo'nalishini belgilash, tasavvufiy mohiyatni chuqurlashtirish, syujet dinamikasini oshirishda hal qiluvchi rol o'ynagani kuzatiladi. M-n, "F.Sh." dostonining ilk boblarida asarni qanday boshlashni bilmay, tushunarsiz bir ahvolda qolgan N.ga g'aybdan H. nido qiladi. Shoirmi oltinlar b-n bezalgan bog'ning loyahasini tuzib, "H.A."dek inju va marvarid konini kashf etganini, endi esa hech ikkilanmay navbatdagi san'at asarini yaratishga da'vat etadi. Shundan so'ng N. zavq va ilhom b-n ishga kirishib ketadi.

*Chu hotifdin yetishti bu navidim,
O'zumdin o'zga nav' o'ldi umidim.*

*Qo'yub vasvosu savdolarini bir yon,
Etishtim pir dargohig'a giryon...*

*Manga chun yetti du davlat nishoni,
Ochildi har yon abvobi maoni.*

"X."ning 4 ta dostonini yozib tamomlagan N. "S.I." dostonini yozishni boshlash arafasida yana shunday tushkun holatga tushadi. Shunda unga H. saslanadi va shoirmi cheksiz rag'batlantiradi:

*Ki: “Ey bulbuli zori alhonsaro,
Vale so‘z riyozida dostonaro...*

*Sanga oncha Haq lutfi voqe‘durur
Ki, to turk alfozi shoe‘durur...*

*Ko‘nguldin tavahhumni aylab adam,
Ilik ishga ur, yo‘lg‘a qo‘yg‘il qadam!”*

*Ne amr etti ilhomi hotif bila,
Shuru‘ ayladim joni xoyif bila.*

Hadislarda H. lafzi yashirin kelgan ovoz ma‘nosida emas, “chaqirmoq, da‘vat etmoq” mazmunini bildirishi e‘tiborda tutilsa, N. tilga olgan bu personaj shunchaki to‘qima bo‘lmay, balki ilohiy hikmatning elchisi ekani ma‘lum bo‘ladi. Shuning u-n shoir ruboiylari jamlangan “N.J.”da H.ning ovozi bashorat xarakteriga ega bo‘lganiga diqqat qaratadi:

*Iqbol ionat ibtido qildi manga,
Aflok gularlarin fido qildi manga,
Hotifki bashorati nido qildi manga,
Mazmunini bu nav‘ado qildi manga –*

Ma‘lumki, N.ning “N.J.” asari Hazrati Ali (r.a.)ning “Nasr ul-laoliy”siga javoban tarjima yo‘sinida yozilgan. N. bu xayrli ishni qilishga ishora etgan Sulton Husayn Boyqaroni “hotifi farxundanafas” deb ta‘riflaydi.

N. “H.A.”ning 25-hayratida yozishicha, shohlik mansabidan voz kechib, darveshlik yo‘lini tanlagan, 14 yil yo‘l yura-yura Ka‘bani tavof qilish u-n Makkaga yetib kelgan Ibrohim Adham Ka‘bani o‘z o‘rnida ko‘rmagach, “Yo Allohim, bu ne hol?” – deb so‘rganida, H.dan ovoz kelib, buning sabablari aytiladi:

*Chekti fig‘onkim, bu nedur, yo Iloh,
Hotife un berdikim: “Ey piri roh...”*

Shoir “N.M.” tazkirasida ham Ibrohim Adhamning yigitlik davrida ov qilib yurarkan, H. nido qilib: “Ey Ibrohim, sani bu ish uchun yarat-

maydurlar” deganini va shundan so‘ng u g‘aybiy da‘vatga asosan tasavvuf yo‘liga kirib ketganini rivoyat yo‘li b-n bayon qilib o‘tgan.

Ad.: Алишер Навоӣ. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жылдлик, 6-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоӣ. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жылдлик, 6-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоӣ. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жылдлик, 8-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоӣ. Назм ул-жавоҳир. ТАТ. 10 жылдлик, 10-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоӣ. Насоӣим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жылдлик, 10-жылд. – Т., 2011; Muhammed b. İbrâhim el-Kelâbâzî, et-Taarruf: Doğuş Devrinde Tasavvuf (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1979; Ca‘fer Seccâdî, Ferheng-i Luğât u İşlûlâhât u Ta‘bîrât-i ‘İrfânî, Tahran 1350 hş.

S.R.

HOTIFIY (1454–1521, Jom) – fors-tojik shoiri. Abdurahmon Jomiyning jiyani bo‘lib, boshlang‘ich ma‘lumotni o‘zi tug‘ilib o‘sgan Afg‘onistonning Jom viloyati Xarjard shaharchasida olgan. Keyin Hirotga kelib, Jomiy va N. yordamida tahsilini kamolga yetkazgan. Yoshligida iste‘dodiga nihoyatda mahliyo bo‘lib, o‘zicha, hatto Firdavsiy, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy asarlarini ham mensimagan. Men faqat Jomiy tan olaman, der ekan. N. uning Jomiy asarlarini pisand qilishiga ham shubha bildiradi. Keyinchalik u Jomiy va N. ta‘sirida o‘zidagi kibr-u g‘urni yengib, xoksorlik yo‘lini tutadi. N. uning she‘rlari xalq orasida mashhurligi haqida ma‘lumot beradi.

“X.” javobida “Layli va Majnun”, “Shirin va Xusrav”, “Haft manzar” (“Yetti manzara”), “Temurnoma”, (“Za‘farnoma”) va “Sharafnoma” dostonlarini yozgan. Dastlabki ikki dostonini N. nomiga bag‘ishlagan. Bu haqda Bobur shunday deydi: “Abdullo Masnaviygo‘y “Xamsa” muqobalasida masnaviylar aytibtur. “Haft paykar” muqobalasida aytqon masnaviyig‘a “Haft manzar” ot qo‘yubtur. “Iskandarnoma” muqobalasida “Temurnoma” aytibtur. Bu masnaviylardind “Layli va Majnun” mashhurroqtur. Agarchi lato-

fati shuhraticha yo‘qtur”. Sharafuddin Roqimiy esa H. ijodiga, jumladan, “Layli va Majnun” dostoniga ham yuksak baho beradi.

Kichik lirik janrlarda ham qalam tebratib, jumladan, g‘azal va ruboiylar yozgan.

“Layli va Majnun” dostonida N.ga alohida fasl bag‘ishlaydi. “Mir Alisher ta‘rifida” deb nomlangan bu faslda uni arab shoiri Hasson, buyuk fors-tojik san‘atkorlari Firdavsiy va Xusrav Dehlaviylarga qiyoslaydi.

*Ey Hotify, az tu xud chi oyad,
K-on shoni rafe‘ro bishoyad.
Ne darxo‘ri vasfi o‘ bayone,
Ne loyiqi madhi o‘ zabone.*

Tarj.: Ey Hotify, sen bu ulug‘ zotning ta‘rifini qila olarmiding? Uning vasfi bayonga sig‘maydi, biror til uni madh eta olmaydi.

“Shirin va Xusrav” dostoni muqaddimasida ham N.ning yuksak insoniy fazilatlarini ulug‘laydi. Buyuk qudratini Xizr (a.s.)ga, saxovatini Hotami Toyga, qalamining kuchini Moniy qalami va Rustami doston shamshiriga qiyoslaydi hamda o‘zining shunday ulug‘ inson b-n zamon-dosh va unga shogird ekanligidan faxr-iftixor tuyg‘ularini izhor qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Соммирзо Сафавий. Ғўҳфай Сомий. – Техрон, 1347 (х.ш.); Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. – Хўжанд, 2003; Шарафуддин Роқимий. Тарихи томм (Ҳ.Бобобеков ва Н.Норқуловлар тарж.). – Т., 1998; Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адаблари. – Т., 1989.

E.O., B.R.

HOFIZ ALI JOMIY (XV asr, Hirot) – olim, hofizi Qur‘on. Barcha ilmlar, xususan, tasavvufda sohibkamol bo‘lgan. Fariddin Attorning bir qasidasiga sharh bitgan. Qiroat ilmidagi mahoratiga barcha qorilar tan berishgan. N ham “M.N.” tazkirasida uning huzurida bir necha saboq ol-

gani haqida ma‘lumot beradi. Qabri Hirotdagi Shayx Bahouddin qabristonida.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O., S.O.

HOFIZ YORIY (XV asr, Hirot) – shoir, musiqashunos, bastakor, sozanda, xattot. Hirotda tug‘ilgan. She‘r va musiqa ilmi, soz chalish san‘atini avval otasi, so‘ng Ustod Shodiy va G‘ulom Shodiydan, xattotlik sirlarini Sultonali Mashhadiydan o‘rganadi. Maqomlarni chuqur o‘rganib, o‘zi ham kuy va ashulalar yaratadi. “Husayniy” maqomidagi “Kulliyot”, “Ushshoq” maqomidagi “Diloshub” amal tasniflari mashhur bo‘lgan. “Qavl” (“So‘z”), “Amal”, “Savt” (“Ohang”), “Peshrav”, “Kor” (“Ish”), “Rexta” (“Sochma”), “Kor va Usul” (“Ish va usul”) kabi ko‘plab kuy-lar ijod qilgan. Abdurahmon Jomiy ijodining oshuftasi bo‘lib, uning g‘azallariga ko‘plab kuy-lar bastalagan. Jumladan, Jomiy g‘azaliga bastalagan “Naqshi Mavlaviy” yo‘lidagi “Naqshi sitamkash” ashulasi shuhrat tutgan.

H.Y. sohibdevon shoir bo‘lib, N. “M.N.” tazkirasida mav‘iza mazmunidagi bir baytini misol tariqasida keltiradi:

*Garam bar sar hazor oyad balo shoistai onam,
Ki hastam badtarin az xalqu xudro nek medonam.*

Tarj.: Agar boshimga ming balo kelsa, men shunga munosibman. Chunki odamlarning eng yomoniman-u o‘zimni yaxshi deb hisoblayman.

“Hofiz Yoriy “xushshuhbat va shirinkalom kishi erdi va ko‘proq avqot tilovat qilur erdi va hamisha faqir bila musohib erdi”, – deb yozadi u haqda N. – “Ixlosiya” madrasasida favt bo‘ldi va Ko‘chay Safo boshida qo‘yildi”.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Ж. 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

HOFIZ JALOLIDDIN MAHMUD – N. ning zamondoshi, o‘z davrining fozil kishilaridan. “M.N.” tazkirasida ma’lumot berilishicha, “Ixlosiya” xonaqohining shayxi va “Qudsiya” jome’ masjidining xatib va imomi bo‘lgan. Yaxshi mehrobxon hofiz edi. Ta’bi nazmi ham bo‘lib, she’r yozgan, muammo aytgan, yaxshigina xattot ham bo‘lgan. Iste’dodli kishi bo‘lganligidan qisqa fursatda turli sohada o‘zini ko‘rsatgan. Quyidagi matla’ uning shoirlilik salohiyatiga misoldir:

*Masih agar shunavad yak takallum az dahanash,
Digar az sharm naboshad majoli dam zadanash.*

Tarj.: Masih agarda uning og‘zidan bir og‘iz eshitsa, xijolatdan dam urgani majoli qolmas edi.

Xondamir “Xulosat ul-axbor” asarining N. lutf-u tarbiyatida kamolga yetgan fozillarga bag‘ishlangan bobida uni shoir kutubxonasida ishlagan xushxat kotiblar safida zikr etib, xattotlar yetakchisi sifatida N.ga yaqin kishilardan bo‘lganligi haqida yozadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

E.O.

HOFIZ MUHAMMAD (To‘liq ismi: Xoja Hofiz Muhammad Sultonshoh) – xattot, hofiz. N. kutubxonasida faoliyat ko‘rsatgan. Xondamirning “Xulosat ul-axbor” asarida ma’lumot berilishicha, katta bilim va mahorat egasi bo‘lib, o‘z davri xattotlarining yetakchisi edi. Nasta’liqdan tashqari, yetti qalamda yozish san’atini yaxshi o‘zlashtirgan. N.ga boshqa zamondoshlaridan ko‘ra yaqinroq bo‘lib, Jome’ masjidining imomligi va xatibligi unga marhamat qilingan.

N. “M.N.” tazkirasida uni xushxon hofiz va xushnavis xattot sifatida ta’riflaydi. Bundan tashqari, “solik va pokizaro‘zgor kishidur va yaxshi ta’bi ham bor” deb ijodidan namuna sifatida quyidagi matla’ni keltiradi:

*Shakli hilol abro‘yat az chashmi tar naraft,
Mohi zi ayni bahr, bale so‘i bar naraft.*

Tarj.: Yoshli ko‘zlarimdan hilol shaklidagi qoshlarning aksi sira ketmadi, zero, baliq ham dar-yodan qirg‘oqqa chiqmaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

E.O.

HOFIZ SHARBATIY (XV asr, Xuroson – Makka) – shoir, xonanda va bastakor. N. “M.N.”-da H.Sh.ni Xurosonning taniqli kishilaridan, deydi, Abu Said Mirzo Iroqda halok bo‘lganda (1468), H.Sh. Makkaga jo‘naydi va “M.N.” yozilayotgan davrgacha 25 yildan beri o‘sha yerda turg‘un bo‘lib qoladi. N. shoirning iste’dodini yaxshi baholaydi va uning hayotidan qiziq bir lavha keltiradi: Abulqosim Bobur zamonida, H.Sh., shoh va Mavlonzoda Abhariy degan shahar muftisi may ichib xiyobonda kelayotganlarida Bobur bir bayt o‘qib, Mavlonzodaga may tutadi. Hofiz qadahni olib, quyidagi baytni o‘qiydi va unga may uzatadi:

*Dar davri podshohi atobaxshu jurmpo‘sh,
Hofiz qarobakash shudu mufti piyolano‘sh.*

Tarj.: Muruvvatli va gunoh ishlarni yopib ketuvchi podshoh davrida Hofiz Soqiy bo‘ldi-yu mufti mayxo‘r bo‘ldi. Bu bayt Abulqosim Boburga juda ma’qul tushadi. N. H.Sh.ning odamshavanda, odob va tavoze’li kishi va xushxonlikda (hofizlikda, xonandalik) zamon yagonasi bo‘lganligini ta’rif qiladi, yaxshi naqsh-kuylari ham borligini qayd etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G‘.

HOFIZ QOZOQ (XV asr) – mashhur xonanda (hofiz). N.ning “Din ofati bir mug‘bachan mohliqodur...” deb boshlanadigan mustazodiga Abdulloh Marvorid bastalagan qo‘shiqni mahorat b-n ijro etgan. N. H.Q. ijrosida ana shu

qo'shiqni eshitgan. Vosifiy ta'kidlashicha, Hirotida bu kuy va qo'shiqni bilmagan odam bo'lmagan. S.Ayniy ma'lumotiga ko'ra asrimizning 20-30-yillarigacha Buxoroda bu qo'shiq "Mashrabxoniy" nomi ostida ijro etilib kelgan.

Manbalarda qayd qilinishicha, H.Q. yoshi ulg'aygan bir paytda N. xizmatiga kirgan. Bu haqda Xondamir "Xulosat ul-axbor" asarida shunday yozadi: "Hofiz Qozoq yoshi ulg'ayib, oq-u qorani ajratadigan bo'lib qolganda oliy-hazrat amir Alisher xizmatiga kirdi va uning diqqat-e'tibori orqasida qonun chalishda tengi yo'q kishiga aylandi. Yaxshi ovozi ham bor edi. Katta-yu kichik uning sozi va ovozi eshitib, ko'p xushhol bo'lardilar". Bu ma'lumot N.ning iste'dodlarni yuzaga chiqarish, ular u-n sharoit va imkoniyatlar yaratib berishdagi xizmatlarini ko'rsatuvchi yana bir dalildir.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

S.G'.

HUVAYDO (Taxallusi, to'liq ismi: Xojanazar G'oyibnazar o'g'li Huvaydo (1704–1780/81) – shoir, tariqat piri. Otasi G'oyibnazar so'fi Qashqardagi mashhur Ofoqxo'ja eshonning muridlaridan bo'lib, Farg'onaning Chimyonida xonaqoh qurdirib, eshonlik qilgan. Voqean, piriga ixlosi yuzasidan o'g'liga Xojanazar nomini qo'ygani naql qilinadi.

H. ta'lim-tarbiyani o'z otasidan olgan. So'ng Qo'qon madrasalarida tahsilini kamolga yetkazib, qishlog'ida maktab ochgan va uzoq yillar maktabdorlik qilgan, kosiblik b-n shug'ullangan.

Shoir she'rlarini vafotidan keyin avlodlaridan o'zi ham shoir bo'lgan Soqib to'plab, devon shakliga keltirgan.

Shoirning "Rohati dil" axloqiy manzumi pandnoma turining go'zal namunasi. Unda ochko'zlik, tamagirlik, vafo, boqiylik, foniylik, yaxshilikning foydasi, yomonlikning zarari, go'zallik va mehnatsevarlik, moddiy va ma'naviy poklik kabi xilma-xil axloqiy mavzulardagi ibratli hikoyalar keltirilgan. H. diniy-axloqiy maz-

mundagi "Ibrohim Adham" nomli she'riy doston ham yozgan.

H. turkiy she'riyat sultoni N. ijodidan ham keng bahramand bo'lib, undan mahorat sabog'ini olgan, badiiy barkamol g'azallaridan ilhomlanib, ularga qator tatabbu'lar qilgan, turli janrdagi asarlari ta'sirida mushtarak bayt-u misralar tizgan, buyuk salafning ko'plab g'oya-yu fikrlari, timsol-u tashbehlarini davom ettirib, ularni boyitgan, yangidan-yangi qirralarini ochgan.

H. N.ning "Oqibat", "Topmadim". "Aylab", "Arz", "Hanuz", "Qilg'il", "Topmadim", "Keldimu", "Bo'lmasa" kabi qator g'azallariga tatabbu'lar qilgan. Bu tatabbu'lar o'ziga xosligi va ohorliligi b-n ajralib turadi. Jumladan, "Topmadim" radifli g'azaliga tatabbu'sida salafi g'azalidagi vazn va radifni, shuningdek, juz'iy tafovut b-n qofiya tizimini ham saqlaydi, ayni paytda o'ziga xos ohorli g'azal yaratadi:

*Dunyoni kezdim yurub, dardimga
darmon topmadim,
Arz etarga dod deb bir adli sulton topmadim.*

N. g'azalida ijtimoiy motivlar bir qadar ustuvor: zamon va zamon ahlidan shikoyat ishqiy ohanglar b-n uyg'unlashib ketgan bo'lsa, H. tatabbu'si asosan ishqiy mavzuda hamda u sitamgar mahbuba va uning hajrida chekkan azoblari tasviriga bag'ishlangan. N. g'azalida ijtimoiy va ishqiy ohanglar o'zaro o'rin almashib tursa, H.da matla'dan keyin to'laligicha ishqiy mavzu davom etadi. N.ning:

*Tun aqshom keldi kulbam sori
ul gulrux shitob aylab,
Xiromi sur'atidin gul uza xaydin
gulob aylab, –*

matla'si b-n boshlanadigan mashhur g'azaliga ayni shu g'azal ohangida, lekin mutlaqo boshqa qofiya va radifdagi g'azal yaratadi. Chunki bu g'azalni o'qir ekansiz, nariga g'azal xayolingizga kelaveradi:

*Tun oqshom keldi kulbamga
nigori mehribon yolg'uz,
Olib burqa' jamolidin,
o'zin qildi ayon yolg'uz.*

Har ikki g'azal ham hazaji musammani so-
lim vaznida. Bu g'azal aynan tatabbu' va nazira
bo'lmasa ham, bevosita ta'sir va ilhom samarasi
ekanligi shubhasiz. Voqeabandlik asosiga qu-
rilganligi ham bu o'xshashlikni yanada mustah-
kamlaydi. H. ayni g'azalga bevosita ham tatab-
bu' qilgan:

*Ko'rung ul shahsuvorimni kelur
noz-u itob aylab,
O'zig'a bosh kesib, qonimni to'kmakni
savob aylab.*

N.ning 4 devonida "Oqibat" radifli 4 ta g'azal mavjud. To'rtala g'azal ham 72-raqam b-n joylashtirilgan. To'rtala g'azal ham bir vaznda – ramali musammani maqsurda. H. tatabbu'si ham shu vaznda. Qofiya tizimiga ko'ra Huvaydo ularning birinchisiga tatabbu' qilgan.

H. "X."dan ham yaxshigina xabardor bo'lgani ko'rinadi. Chunki shoirning ayrim baytlari N. dostonlaridagi ba'zi lavhalar va rivoyatlarga ham ishora qiladi. Jumladan, "H.A." dostonining 14-maqolatiga 7 iqlimni olgan Iskandarning dunyodan quruq qo'l b-n ketganligi haqidagi hikoyat ilova qilinadi.

H.ning: "Bu dunyo mulkiga kelib na bir narsa orttirdim-u na bir ko'nglim to'lgulik ish qildim – dunyodan quruq qo'l b-n ketayotganimga yig'layman", – mazmunidagi mana bu bayti ayni rivoyatning mantiqiy xulosasi yanglig' jaranglaydi:

*Bu dunyo mulkig'a keldim –
na topdim man, na ish qildim,
Ko'runglar, dasti xoli dunyodin
yong'onga yig'layman.*

Ma'lum bo'ladiki, N. ijodi H. u-n o'ziga xos mahorat maktabi bo'lgan. U o'zining buyuk salafidan ta'sirlanib va ilhomlanib, uning g'azalla-

riga qator tatabbu'lar qilgan, ko'plab mushtarak bayt-u misralar tizgan – ularda buyuk salafining muayyan fikr-u qarashlarini chuqurlashtirgan va kengaytirgan, ularning yangidan-yangi qirralarini ochgan, timsol-u tashbehlari silsilasini esa yanada boyitgan.

Ad.: Хувайдо. Танланган асарлар. – Т., 1958; Хожаназар Хувайдо. Девон. – Т., 2005; Авлиёлар султони. – Т., 2004; Қосимов Б. Хувайдо // ЎзМЭ, 11-жилд. – Т., 2011; Очилов Э. Хувайдо ижодида Навоий анъаналари // "Алишер Навоий адабий ва илмий меросини ўрганиш масалаларига бағишланган 68-халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Т., 2023.

E.O.

HUD (a.s.) – Hud payg'ambar qissasi Qur'oni Karimning bir qator suralarida kelgan. Alohida "Hud" surasi ham mavjud. Boshqa bir sura u zotning yashagan joy nomi b-n "Ahqof" deb ataladi.

N. bu payg'ambar zikrini boshlashdan oldin ba'zi tarix ahlining fikriga suyanib, Nuh (a.s.)dan Ibrohim (a.s.) davrigacha 1500 y. o'tganini va ular orasida Hud (a.s.) va Solih (a.s.)lardan boshqa payg'ambar yuborilmaganini yozadi. Aksar tarixchilarning ushbu fikri asarning Xantala ibn Savfon bo'limidan keyin ham keltiriladi, biroq N. bu fikrga unchalik qo'shilmagan holda, bu orada saltanat sohibi bo'lgan 10 kishini, jumladan, Iskandar Zulqarnayn yashab o'tganini eslab o'tadi.

N. Hud (a.s.) nasl-nasabini shunday keltiradi: "ul Abdulloh ibni Ramoh ibni Horis ibni Horut ibni Avaz ibni Eram ibni Som ibni Nuhning o'g'lidir. Aksar kutubda ani Obir ibni Solih ibni Arfaxshod ibni Som ibni Nuadir". Uni Haq subhonahu va taolo Od qavmig'a yubordi. Aytiladiki, Hud (a.s.)ni Alloh taolo birinchi Od qavmiga, Solih (a.s.)ni ikkinchi Od qavmiga yuborgan. Oralarida taxminan 100 yil o'tgan.

Arabiston yarim orolidagi bir tog' vodiysida Od qabilasi bo'lib, ular nihoyatda baquvvat, sog'lom, yeyish-ichishdan serob, ob-havosi yoqimli joyda farovon hayot kechirishgan. Ularning "Odiy" deb atalishiga sabab haddan oshgan-

liklaridir. Arab tilida “odiy” – haddidan oshuvchi degan ma’noni beradi.

U qavm juda baland bo‘yli va baquvvat bo‘lishgan. Butga sig‘inishgan. Ishlari ko‘p yemak va fisq-u fujur edi. Hud (a.s.) ellik yil ularni iymonga da’vat qildi. Ular gerdaygan, g‘ofil va zolimliklari tufayli Hud (a.s.)ning so‘zini tinglamadilar, yomon odatlaridan tiyilmadilar. Ular orasidan juda kam kishi iymon keltirib, iymonlarini maxfiy tutar edi. Hud (a.s.) qavmining sarkashligi bois ularni duoyibad qildi va duosi mustajob bo‘ldi. Tangri taolo ularni qahatchilik balosiga muhtalo qildi, ularga yetti yil yog‘in yog‘madi. Ko‘l va buloqlar ham quridi.

Boshqa bir manbalarda bu sana uch yil deb keltiriladi: “Alloh taolo Hud (a.s.)ning payg‘ambarliklarini mo‘jiza b-n quvvatlash, qavmlariga esa tavba qilib, hidoyat topib olishlariga imkon berishni iroda qildi va ketma-ket uch yil bir tomchi ham yomg‘ir yog‘dirmay, qurg‘oqchilikka muhtalo qildi”.

N. yozadiki: *“U paytda odat shu ediki, yomg‘ir yog‘masa, Makka haramig‘a borib, qurbon qilib, Haq taolodin yog‘in istab duo qilishar edi. Ular Luqmon ibni Odni bir necha kishi bila yomg‘ir duosi uchun Makkaga yuboradilar. Luqmon ham yashirin iymon keltirganlardan edi, ammo oralarida ba’zisi kofir erdi. Ular duo qilgach, uch pora bulut paydo bo‘ldi: birining rangi oq, birining rangi qizil, birining rangi qora. Shuningdek, osmondin, “Od qavmig‘a qaysi bulut kerak?”*, – degan nido keldi. Luqmonning yo‘ldoshi kofir edi, qaro bulut suvga boy bo‘ladi, degan tama b-n qavmi u-n qora bulutni tiladi. Tengri taolo uning duosi b-n hojati ni chiqardi. Aslida u qora bulut sarsar yeli edikim, uni “rihul aqim“ deyidilar. Od qavmiga yetti kecha va sakkiz kun sarsar yeli esdi. Shunday bo‘ldiki, baland imoratlari yiqildi va daraxtlar qo‘porildi. O‘z kuchlariga mag‘rur qavm xuddi xas-xashakdek yelga sovurildi, tog‘ va toshga urilib, barisi halok bo‘ldi. Bu hol shavvol oyida “bard ul-ajuz” vaqtida edi”.

N. keltirgan ushbu “kampir sovug‘i” ma’nosini beruvchi “bard ul-ajuz” hozirda xalq tilida yuradigan “ayyomi ajuz” (ayamajuz), ya’ni

kampir kunlaridir. Rivoyatlarda aytilishicha, mazkur qavmga kelayotgan sarsar yelini (o‘ta kuchli, qattiq shamolni) birinchi bo‘lib o‘tin terishga chiqqan kampir ko‘rgan ekan. Shuning uchun ham xalqimizda yetti kecha va sakkiz kun izma-iz esadigan shamolni “ayyomi ajuz” – kampir kunlari deb atash odat bo‘lib qolgan. Xalq orasida hatto “Ayamajuz” olti kun, olti oy qishdan qattiq kun” degan gap ham yuradi. Bu kunlar ko‘proq fevral oyining oxirlari va mart oylari boshida bo‘lar ekan. N. bu kunlar shavvol oyida bo‘lib o‘tganini eslatgan.

N. Hud (a.s.)ning necha yil yashagani haqida ixtilof borligini aytadi: Ammo “Sohibi guzida” (Hamdullo Mustavfiy)ga ko‘ra – kuffor daf‘idin so‘ngra, ellik yil tirik umr ko‘ribdi va yuz ellik yashagandin so‘ng, olamg‘a vido‘ qildi. Ibriy (qadimgi yahudiy) tili b-n uni (Hudni) Obir deyidilar. Ibriy so‘zi ham Obirdan mushtaq (o‘zakdosh, olingan so‘z)dir. Arab Hud dedi, ya’ni, nabiulloh deyidilar, mo‘jizalari ko‘pdir. Shu, jumladin, biri Od qavmini daf‘ qilgani edi.

*Ul qavmi azim dedilar oni Od,
Sardorlari Shadid yoxud Shaddod.
Bir dam elidin oqibat ul ahli inod,
Xoshok kabi borchasi bo‘ldi barbod.*

Hazramavt aholisining aytishicha, Hud (a.s.)ning qabrlari mamlakatning sharqida Barhut vodiysidagi Taryam shahridadir. Ba’zilar Falastindagi bir qabrni Hud (a.s.)ga nisbat beradilar, bu nisbat haqiqatga to‘g‘ri kelmaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Пайгамбарлар тарихи (Исломият тарихи). – Т., 2014; Носируддин Бурҳониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 2 жилдлиик. 1-жилд. – Т., 1990; Муҳаммад Саййид Тантовий. Пайгамбарлар тарихи. 1-2 жилдлар. – Т., 2014.

S.R.

HUDHUD (ar.: boshida toji bor qush; popishak) – Sulaymon (a.s.)ning sevimli qushi. Bu afsonaviy qush go‘yoki Sulaymon (a.s.)ning doimiy hamrohi bo‘lib, uning so‘zlarini Sabo shahri malikasi Bilqisga yetkazib turgan. U payg‘ambarning pand-u nasihatlariga quloq solar va aqlli qushlardan hisoblanar edi. Odamlar tasavvuri va adabiyotda u aql-u idrok ramzi sifatida gavdalanadi.

H. – “L.T.” dostonining markaziy qahramoni. Ma’lumki, bu ramziy-majoziy dostonida qushlar – soliklar, H. esa ularni Simurg‘ – Haq sari boshlagan tariqat piri, komil murshid, Haqqa yetgan orif, umuman, N. talqinidagi komil inson timsoli bo‘lib keladi. Bu obrazni yaratishda shoir Qur’oni Karimning “Naml” (“Chumoli”) surasidagi Sulaymon (a.s.) va H.ga oid oyatlarga va salafllari, xususan, Fariddin Attor an‘analariga tayanadi.

Hudhud “L.T.” dostoniga qushlar majlisida joy talashib janjallashganlari va aql-u ilmida yetuk, adl-u insofda tengsiz qudratli va shavkatli shohlari bo‘lishini orzu qilganlari sahnasida kirib keladi va ularning barcha holidan ogoh, har biriga bo‘yin tomiridan ham yaqin, lekin idrokiga aql ojiz bo‘lgan Qof tog‘ini manzil tutgan dunyodagi barcha qushlarning shohi Simurg‘ haqida xabar beradi. Qushlar bir ovozdan Sulaymon (a.s.) dargohiga yo‘l topib, uning hamroziga aylangan, payg‘ambar b-n Sabo shahri malikasi Bilqis o‘rtasida elchilik qilgan H.dan o‘zlariga rahbar bo‘lib, Simurg‘ sari yo‘l boshlashini iltimos qiladilar. Muallif ta’rifida:

*Hudhud ul nuri xiraddin bahramand,
Rohbarlig‘ afsaridin sarbaland.*

*Zotida izzat sharaf me’rojidin,
Boshida zevar hidoyat tojidin.*

*Jabrailoso ayon yuz roz ango,
Qurb arshi avjida parvoz ango.*

Qushlar qat’iy turib so‘rganlaridan keyin H. Simurg‘dan nishonalar aytadi:

*Birlik oyinida zoti oning,
Lek mingdin ko‘p sifoti oning.*

Qushlar ilohi haqida yana shunday deydi:

*Siz tushub ul shohdin behad baid,
Ul yoqinroq sizga min habl ul-varid.*

Habl ul-varid – bo‘yin tomiri. Qur’oni Karim “Qof” surasi 16-oyatiga ishora: “Biz insonga uning bo‘yin tomiridan ham yaqinroqmiz”.

Bundan qushlarning shavq o‘ti ziyoda bo‘ladi va H.dan Simurg‘ga yetish yo‘lida o‘zlariga rahnamolik qilishini so‘raydilar. O‘z navbatida, H. fursatdan foydalanib, qushlarni “asliy gulshan”ga targ‘ib etadi. Shu tariqa qushlar H. rahbarligida Simurg‘ sari uzoq va mashaqqatli safarga chiqadilar.

*Bo‘ldilar Hudhudg‘a payrav sarbasar,
Rohrav ul xaylu Hudhud – rohbar.*

Lekin yo‘l azobiga chidolmay, qushlar birin-ketin ortga qaytish u-n uzr ayta boshlaydilar. Bu uzrlarning har biriga H. asosli dalillar b-n javob qaytarib, o‘zining tajribali va dono rahbarligini namoyish etadi. Qushlar o‘zlarining Simurg‘ga qanday munosabatlari borligini so‘rganlarida barcha qushlarning surati uning soyasi ekanligini aytadi. Shayx San‘on qissasidan keyin qushlar ruhiyatida o‘zgarish bo‘ladi. Ishtiyoq g‘olib bo‘lib, yo‘l mashaqqatlaridan ogoh yo‘lboshchi istab, H.dan bu ishni iltimos qiladilar. U rozi bo‘limgach, qur’a tashlaydilar. Qur’a H. nomiga chiqadi. Qushlar H. boshchiligida parvozni davom ettirib, cheksiz bir vodiy boshiga keladilar va xavotir iskanjasida qolib, H.ga riyozat yo‘liga aloqador savollar b-n murojaat qiladilar. Shu yerdan e’tiboran shoir, qushlarni nomi b-n atamay, hammasini “bir qush” deb zikr etib ketaveradi. Chunki endi ularning bari bir yo‘l toliblariga aylangan, hammasining maqsad-muammosi bir edi. “Irfonpanoh murshid” Sulaymon (a.s.)ning nazari tushganligi u-n shunday yuksak martabaga erishganligini ta’kidlab, qushlarning riyozat yo‘li b-n bog‘liq savollariga javob qaytarib, fikrining isboti

sifatida har biriga mavzuga oid bir rivoyat keltiradi. Bu savol-javoblarda tariqat yo‘lining talablari va solikning ahvoli b-n bog‘liq tasavvufning ko‘plab masalalari ochib beriladi. Shundan keyin birma-bir 7 vodiy (Talab, Ishq, Ma‘rifat, Istig‘no, Tavhid, Hayrat, Faqr-u fano) ta‘rifiga o‘tiladi (Jaloliddin Rumi, bu 7 vodiyni 7 ishq shahri, deb lutf etadi). Nihoyat Fano vodiysini bosib o‘tgan qushlar baqo mulkidan nishon topadilar.

N. H. obrazida ma‘rifatdan ogoh, Haqqa yetgan murshid siymosini gavdalantirib, uning tilidan o‘zining tasavvuf haqidagi qarashlarini bayon etadi. “L.T.” bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan va asarning ilmiy-tanqidiy matnini tuzgan Sh.Sharipov: “Hudhud obraziga Navoiyning falsafiy masalalarga oid qarashlarini ifoda etuvchi badiiy vosita sifatida qarash mumkin”, – deb yozgan edi. H. dostonning boshidan oxiriga qadar aqlli, ilmi, tajribali, vazmin, muloyim, ogoh, nuktadon rahbar sifatida namoyon bo‘ladi va o‘zining hayotiy va ilmiy dalil-u asoslarga tayanagan javoblari b-n qushlarning ishonchini qozonib, ularni shunday uzoq va mashaqqatli yo‘lga rag‘batlantirib, ortidan ergashtiradi. U Simurg‘ va qushlar o‘rtasida vositachi vazifasini bajardi. Ayni jihatdan, H. N. idealidagi komil insonning badiiy talqini, qaysidir darajada hatto buyuk shoirning ko‘pgina qirralarini o‘zida aks ettirgan timsoli deyish mumkin.

H.ni majoziy-irfoniy yo‘nalishdagi dostonlar u-n asosiy qahramon sifatida Attor “Mantiq ut-tayr” dostoni orqali adabiyotga olib kirdi. Albatta, bunda u Qur‘oni Karimdagi qarashlar va Sharq xalqlari folkloridagi tasavvurlarga asoslanadi. Ma‘lumki, Qur‘onning 27-surasi 20–27-oyatlarida Sabo shahrida Bilqis degan malika hukmronlik qilishi va qavmi quyoshga sajda qilishi haqida Sulaymon (a.s.)ga H. xabar beradi. Shuning u-n ham u Sharq adabiyotida qush obrazi bo‘lib keladi.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Шайх Фаридуддин Аттор. Мантиқ ут-тайр. – Т., 2006; Қаямов А. Асарлар. 2-жилд. – Т., 2008; Мамадалиева З. “Лисон ут-тайр образлари: рамз ва мажоз олами. – Т., 2014.

E.O., M.A., Z.R.

HULKAR – Q.: PARVIN.

HUMO – tog‘larning eng yuksak cho‘qqisida yashaydigan afsonaviy qush bo‘lib, go‘sht yemay, suyakning o‘zi b-n oziqlanadi. Og‘zaki va yozma adabiyotda H. tavsifiga ko‘p duch kelamiz. Afsonalarga ko‘ra, kimning boshiga bu qushning soyasi tushsa, o‘sha kishi baxtli, badavlat bo‘ladi. Qadim zamonlarda biror mamlakatning podshohi vafot etsa, H.ni havoga uchirganlar va u kimning yelkasiga qo‘nsa, o‘shani podshoh qilib ko‘targanlar. Ba‘zi afsonalarda H.ning o‘rniga burgut yoki lochin keladi. N. asarlarida ham H. obrazidan istifoda etilgan. M-n:

*Humo dog‘i bor o‘ylakim karkase,
Vale bor aroda tafovut base.*

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

HUMOYUN Farrux Rukniddin – eronlik adabiyotshunos olim. 1963-y.da Tehronda “D.F.” nashrini amalga oshirgan. Lekin bu nashr devonning to‘liq nusxasi emasligi keyin ma‘lum bo‘ldi. Nashrda g‘azal – 485, ruboiy – 59 ta, qit‘a – 34 ta, ta‘rix – 11 ta, muaamo – 16 ta, musaddas – 1 ta, tarkibband – 1 ta. Holbuki, N. “To‘la asarlar to‘plami” 5-jildida nashr etilgan “D.F.”da bu nisbat quyidagicha: g‘azal – 552 ta, musaddas – 1 ta, marsiya – 1 ta, qit‘a – 64 ta, ruboiy – 72 ta, ta‘rix – 16 ta, muammo – 266 ta, lug‘z – 9 ta.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Шодиев Э. Алишер Навоийнинг форс-тоҷик тилидаги асарлари. – Т., 1990.

E.O.

HURMUS – qadimgi Yunon donishmandi Germes (miloddan avvalgi 243–189-yy.)ning Sharq ilmiy, tarixiy va badiiy asarlarida nomlanishi. N.ning “S.I.” dostonida H. Iskandar xizmatidagi “besh yuz hakim”dan, ya‘ni kecha-yu kun-

duz” hukmdor b-n birga bo‘lgan o‘n maslahatchi-donishmanddan biri sifatida tasvirlangan. Syujet rivoji davomida H. ikki yuz hakim-hunarmandlarga ilmiy rahbarlik qilib, suturlob ixtirosida faol qatnashadi. Iskandar vafoti munosabati b-n uning onasiga Aflotun, Suqrot, Balinos, Burotlar qatorida ta’ziya bildirib, taskin beradi, iztirob chekmaslikka da’vat etadi. H. dostonida Iskandar u-n yo‘l-yo‘riq, pand, ibrat va nasihat-maslahatlardan tashkil topgan maxsus “Xiradnoma” yozgan yetti donishmand jumlasiga kiradi. U o‘z “Xiradnoma”sida hukmdorni shafqatli bo‘lishga, saxovatga chaqiradi, sha’n-u shavkat orttirish maqsadida qilingan isrofgarchilikni qoralaydi:

*Saho ul dururki shahi nomvar,
Basirat ko’zi birla aylab nazar.
Berur luqma angakim och erur
Olur ko’nglin aningki – muhtoj erur.*

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жылдик, 8-жылд. – Т., 2011.

A.A.

HUSAYN Boyqaro –

Husayn binni Mansur binni Boyqaro binni Umarshayx binni Amir Temur (842/1438–1506, Hirot). Xuroson hukmdori, shoir. Hirotning sharqiy shimolidagi Davlatxona saroyida dunyoga kelgan. Otasi G‘iyosiddin Mansur Boyqaro mirzoning, u esa Amir Temurning o‘g‘li

Umarshayxning farzandi edi. Onasi Feruzabegim esa ota tomondan Amir Temurning katta qizi Og‘obegim, ona tomonidan Mironshohga borib bog‘lanadi. Ikki tomondan ham temuriylarga mansub bo‘lganligi u-n Bobur H.B.ni “karim utarafayn” degan edi.

7 yoshida otadan yetim qolgan qobiliyatli va ziyrak H.B. 14 yoshigacha ilm tahsili b-n mashg‘ul bo‘ladi. 1452-y.da Abulqosim Bobur xizmatiga kiradi va ijtimoiy-siyosiy hayotga sho‘ng‘ib ketadi. 1454-y.da uning Samarqandga – Abusaid

mirzoga qarshi yurishida qatnashgan. Abulqosim Bobur yengilgach, sulh tuzib, Hirotga qaytgan, H.B. esa onasining tavsiyasi b-n Abusaid mirzo saroyida qolgan. Ko‘p o‘tmay, u qamalgan. Feruzabegim uni qutqarib, Hirotga olib kelgan. Abulqosim Bobur vafot etgach, Marv hukmdori Sanjar mirzo xizmatiga kiradi va uning qizi Beke Sultonbegimga uylanadi. Sulton Sanjar o‘rniga H.B.ni qo‘yib, Mashhadga yurish qiladi. Bu orada Marvda H.B.ga qarshi fitna uyushtirilib, u ovga chiqqanda, shahar darvozalari berkitib olindi. H.B. 1457-y. qishni Marv b-n Xiva oralig‘idagi biyobonda o‘tkazadi. 1458-y.da 300 kishilik qo‘shin b-n Sulton Sanjarning yaqinlaridan Bobo Hasan qo‘shinini yengib, Niso viloyati, so‘ng Astrobodni egallaydi. 1459-y.da H.B. huzuriga Abdurazzoq Samarqandiy elchi bo‘lib keladi. 1460-y.da vaziyat taqozosi b-n Astrobodni tashlab chiqishga majbur bo‘ladi. Ammo 1461-y.da shaharni qaytarib oladi. Shu yilning yoz oxirlarida Hirotga yurish qiladi. Lekin Abusaidga bas kelolmay orqaga chekinadi, buning ustiga, Astroboddan ham mahrum bo‘ladi. Amudaryo orqali Xorazmga o‘tib, Vazir shahriga – Mustafaxon huzuriga elchi yuborib, o‘zbek xonini Abusaidga qarshi birgalikda kurashishga da’vat etadi. Lekin elchi kelguncha uning og‘asi Pir Budog‘ b-n kelishib, unga singlisi Badi‘uljamolbegimni xotinlikka beradi, ikkalasi Mustafaxon ustiga yurish qilishadi, lekin Vazir shahrini ololmay, u b-n bitim tuzadilar. Keyin H.B. Adoqqa borib, 1461-y. oxirlarigacha o‘sha yerda qoladi. Adoq Abusaid b-n kurashda unga tayanch vazifasini bajarib, shu yerda turib Astrobod, Gurgon va Eronning boshqa nohiyalariga hujumlar uyushtirib turadi, mag‘lubiyatga uchraganida shu yerdan panoh topadi. Mustafaxon zulmiga qarshi ko‘tarilgan isyondan foydalanib, avval Vazirni, 1462-y.da Urganch va Xivani qo‘lga kiritadi. Lekin oradan bir yil o‘tmay, Abusaid uni Xorazmdan surib chiqaradi. 1462–63-yy.larda Niso atrofida paydo bo‘ladi. 1463–64-yy.larda Urganch, Xiva, Hazorasp, Tirsakni qo‘lga kiritadi. Shu orada kuch to‘plab, yana Xurosonga hujum qiladi. Bu orada Abusaid qo‘shinlari Xivani egallaydi, H.B. uni

qaytarib oladi. 1467-y.da yana Urganchni egalaydi. Shu yili u o'zbeklar xoni Abulxayrxondan yordam so'rab, Dashti Qipchoqqa boradi. Xon yordam va'da qiladi, lekin betob bo'lib qolganligi tufayli bu va'da amalga oshmaydi. 1469-y. martigacha Xorazm va Buxoro o'rtasida sarson-sargardon yurgan H.B. Abusaid vafot etgach, Hirotni egallab, 1469-y. 24-martda uzoq siyosiy olishuvlardan so'ng, Xuroson hokimiyatini qo'lga kiritadi, so'ng Samarqanddan saboqdoshi va do'sti N.ni maxsus yorliq b-n chaqirib oladi hamda muhrdorlik vazifasiga tayinlaydi. N. do'stining taxtga chiqishi munosabati b-n qutlab, unga "Hiloliya" qasidasini bag'ishlaydi. 1469–70-yy. da Shohruxning avlodlaridan Yodgor Muhammad Mirzo b-n Abusaid Mirzoning o'g'li Sulton Mahmud Mirzo taxt da'vogarlarini sifatida maydonga chiqadi. Yodgor Mirzoning tarafdorlari, xususan, ammasi Poyanda Sultonbegim Hirotni ichkarisida zimdan ish olib boradi. 1470-y.ning iyulida Husayn Boyqaro qo'shin b-n dushmanga qarshi jangga ketganda, poytaxtda sotqin bek va amaldorlar Yodgor Mirzo nomiga xutba o'qitganlar. Husayn Boyqaro bir oydan so'ng N.ning tadbirkorligi b-n Yodgor Mirzoni qo'lga olib, taxtni qayta egallaydi va umrining oxirigacha hukmdorlik qiladi. Saltanatiga Xorazm, Seyiston, Qandahor, Balx, G'aznadan Damg'ongacha bo'lgan yerlar kirgan. Yurak xastaligidan vafot etgan H.B. o'zi qurdirgan madrasa ichidagi maqbarada dafn etilgan. Hozir maqbara vayron bo'lgan, qabr va uning ustiga o'rnatilgan "Sangi haft qalam" saqlanib qolgan.

Boburning ta'kidlashicha, H.B. shijoatli va "mardona" kishi bo'lgan va Temurbek naslidan eng ko'p "qilich chopgan", jang-u jadallar olib borgan. Tadbirkor, qo'rqmas va jasur bo'lgan. U "Boburnoma"da H.B.ning tashqi portretini quyidagicha chizib beradi: "qiyiq ko'zlik, sherandom bo'yliq kishi edi. Belidin quyi ingichka edi. Bovujudkim, ulug' yosh yashab, oq soqolliq bo'lub edi, xushrang, qizil-yashil abrishimni kiyar edi. Qora ko'zi bo'rk kiyar edi yo qalpoq. Ahyonon iydlarda kichik sepech dastorni yap-yassi yomon chirmab, qarqaro o'tag'asi sanchib, namozg'a borar edi".

H.B. davrida Hirotni Sharqning fan, madaniyat, hunarmandchilik rivojlangan yirik markaziga aylandi: turli mamlakatlardan iste'dod sohiblari Hirotni panohtan axtarib kelganlar. O'sha davrda Hirotni kabi turli o'lka vakillari to'planagan shahar bo'lmagan. Natijada, til, adabiyot, tarix, tasviriy san'at, tabobat, handasa, musiqa, qog'oz ishlab chiqarish, tomosha san'ati va b. sohalar rivojlangan. Hirotni, Mashhad, Marv, Nishopur singari shaharlarda ko'plab noyob obidalar barpo etilgan. Mahalliy hunarmandlar ishlab chiqargan mahsulotlar Xurosondan tashqarida ham mashhur bo'lgan. H.B., N. va Jomiy ko'plab iste'dodlarni kashf etib, ularni moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlaganlar. Abdurahmon Jomiy, Lutfiy, N., Kamoliddin Binoiy, Zayniddin Vosifiy, Mirxond, Xondamir, Badriddin Hiloliy, Husayn Voiz Koshifiy, Atoulloh Husayniy, Sultonali Mashhadiy, Abdujamil Kotib, Kamoliddin Behzod, Shayxim Suhayliy, Mirak Naqqosh, Qosim Ali Chehrakusho, Shohquli kabi o'z davrining zabardast shoir, olim, muarrix, musiqachi, xattot, naqqoshlari xuddi shu zamonda yetishib chiqqanlar va faol ijod qilganlar.

Boburning "Sulton Husayn Mirzoning zamoni ajab zamone edi, ahli fazl va benazir eldin Xuroson, bataxis Hiri shahri mamlu edi. Har kishiningkim bir ishga mashg'ullug'i bor edi, himmati va g'arazi ul edikim, ul ishni kamolg'a tegurg'ay", – deb ta'riflashi bejiz emas.

H.B. o'zbek tilida yozishni rag'batlantirgan va shunga da'vat qilgan. O'zi ham badiiy ijod b-n shug'ullanib, Husayniy taxallusi b-n she'rlar yozgan, she'riyat majlislari tashkil etib, shoirlarga rahnamolik qilgan. Undan bizgacha she'rlar devoni va N.ga bag'ishlangan "Risola" asari yetib kelgan. "Risola" asari 1945-y.da turk olimi Ismoil Hikmat tomonidan topilib, ilmiy muomalaga kiritilgan. Shoh-shoirning hozirgacha 202 g'azal, Navoiy g'azaliga bog'langan 3 muxammas, 6 ruboiy, shuningdek, fors-tojikcha 2 g'azal, 1 ruboiy va bir necha baytlari ma'lum. G'azallarning hammasi ramal bahrida. N.ning "M.A."da yozishicha, H.B. "Turkigo'y laqabi bilan mashhur bo'lgan "ramali musammani

maqsur” vaznining g‘oyat ravonlig‘ va latofatidini ruhparvarlig‘ va salosatidin o‘z devonlarin... boshtin-oyoq iltizom qilib bu vaznda tartib beribdurlar erdi”.

H.B.ning deyarli barcha g‘azallari muhabbat mavzusida yozilgan. Bunda u she‘riyatdagi mavzuda an‘anaga ham asoslangan, ayniqsa, N. lirikasiga tayangan. “M.N.”ning sakkizinchi majlisini maxsus H.B. she‘riyati tahliliga bag‘ishlagan N. shoir kuylagan ishqning qudrati va u tufayli oshiqqa yuzlangan iztirob, hayajonlarni noyob tashbehlarida, go‘zal obrazlarda ifodalagan haqida to‘xtalib o‘tgan.

H.B. she‘riyati hayotiy o‘z muallifning shaxsiyatini namoyon etuvchi tabiiy jarangga ega bo‘lganlari oz emas.

*Ey Husayniy, charh zulmi buyla bo‘lsa men dag‘i,
Ashk to‘foni bila gardun binosin qo‘ng‘aray. –*

deb yozar ekan, H.B. o‘zining muvaffaqiyatsizlikka, g‘am-aziyatlarga duch kelganiga ishora qiladi. Baytda bade‘ning go‘zal san‘atlaridan “g‘uluv”ning g‘oyat o‘rinli ishlatilishi esa uning shoirlik mahoratidan dalolat beradi.

H.B.ning tili nihoyatda ravon, jonli xalq tiliga juda yaqin. Unda sun‘iy jimjimadorlik, arab va forsiy iboralar, deyarli, uchramaydi. H.B.ning N. g‘azallariga qilgan tatabbu‘lari, bog‘lagan muxammaslari alohida ajralib turadi. Ularda dunyoviy ruhdagi lirizm ustunlik qiladi.

Quyidagi ruboiyda:

*Ey charxi jafogar, ne sitamlar qilding,
Jonimni nishonayi alamlar qilding.
Muhlik nafasim o‘tin alamlar qilding,
Uzringni nechuk qulay, karamlar qilding. –*

ma‘lum darajada shoirning ijtimoiy qiyofasi o‘z aksini topgandir.

H.B. “Risola”si (q) N.ning “N.J.”ga yozgan so‘zboshisida qayd qilinishicha, 1485-y.da yaratilgan. Asar kechinmalarga boy bo‘lib, samimiyat va ko‘tarinki ruhda bitilgan. Unda muallifning shaxsiy kechinmalarga boy faoliyati N.

va Jomiy ijodlariga, shaxsiyatlariga munosabati qalamga olinadi.

N. “M.N.” tazkirasining sakkizinchi majlisini butunicha H.B. ijodiga bag‘ishlab, devonidagi 164 ta g‘azalining matla’sini keltiradi va u qo‘llagan badiiy timsollar, she‘riy san‘atlar, nozik ma‘no va ochorli tashbehlar xususida fikr yuritadi. Jumladan, uning “Xo‘b ash‘ori va marg‘ub abyoti bag‘oyat ko‘ptur” deb, matla‘larini “Bu matla’ g‘arib ado topibdur”, “Ajab o‘tluq matla’ tushubturkim”, radifi “Bag‘oyat shirin va dilpazir va rangin voqe’ bo‘lubtur”, “Bu matla’dek oz voqe’ bo‘lubturkim”, “Bu matla’ so‘znok voqe’ bo‘lubturkim”, “Bu matla’ yagona va bag‘oyat oshiqona voqe’ bo‘lubtur” kabi sifatlar b-n ta’riflaydi.

N. “X.M.” debochasida ushbu to‘plamning aynan Husayn Boyqaro tashabbusi b-n tuzilganini alohida ehtirom b-n qayd qilib o‘tadi: “...kulliyragi bukim, ul davovin (“Xazoyin ul-maoniy”) tartibida Sultoni sohibqironning oliy tab‘ining isloh-u ihtimomi behad va har juzviy nuqtada tag‘yir-u ta‘limi molo kalomi beaded erkan jihatdin ul ish saranjom suratin paydo qildi va iftitohidin ixtitomig‘a (boshlanishidan oxirigacha) deguncha tartib raqami chekildi”.

H.B.dan 14 o‘g‘il, 11 qiz qolgan. Badiuzzammon mirzo, Shohg‘arib mirzo, Muhammad Husayn, Ibrohim Husayn kabi o‘g‘illari badiiy ijod b-n ham shug‘ullanishgan. Keyinchalik o‘zaro ichki urushlar, H.B. va saroy amaldorlarining maishatga berilib ketishi oqibatiga Xuroson davlati zaiflashgan. Uning vafotidan so‘ng Hirot shayboniylar tomonidan zabt etilgan (1507).

H.B. hayoti, faoliyati va ijodini o‘rganish, merosini nashr etishda V.V.Bartold, Y.E.Bertels, A.Y.Yakubovskiy, S.Ayniy, O.Sharafiddinov, H.Zarif, V.Zohidov, A.Hayitmetov, S.G‘aniyeva, H.Orasli, I.Hikmat, M.Y.Juzjoniy, T.Ganjaviy, T.Fayziyev, H.Homidiy, A.Rustam, K.Hasan, A.Erkinov, Sh.Abdullayeva, A.Abdug‘afurov, H.Jo‘rayeva kabi olimlarning xizmati katta.

Ad.: Аlisher Навоий. Хазойин ул-маоний. Т.АТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011;

Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Назм ул-жавоҳир. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд.* – Т., 2011; Заҳриддин Муҳаммад Бобур. *Бобурнома.* – Т., 1961; Суйима Ғаниева. *Ҳусайн Бойқаро. Девон. Рисола.* – Т., 1968; Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1978; Ҳусайн Бойқаро. *Жамолингдин кўзум равшан. Ғазаллар.* – Т., 1991; Заҳриддин Муҳаммад Бобур. *Бобурнома.* – Т., 2001; Ўзбек адабиёти тарихи. *2-жилд.* – Т., 1977; Аҳмедов Б. *Тарих сабоқлари.* – Т., 1994.

S.G., E.O., S.R., B.R.

HUSAYN BOYQARO “RISOLA”SI – Husayn Boyqaroning nasriy asari. 1485-y.da yozilgan. Bu sanani N. “N.J.” asarining muqaddimasida (“fayz” soʻzida) beradi. Abjad hisobida bu soʻzdan 890 (1485) chiqadi. Asar anʼanaviy “hamd” b-n boshlanadi, Haqning taʼrifidan soʻng oʻz shukronalarini bayon etib, himmat etagini tutib, gʻurur va qusurlarga yoʻl qoʻymagani, taxtga musharraf boʻlgan baʼzi ajdodlarning zulmpeshalik va tajovuzkorlik qilganliklari, vaqf qoidalarini buzganliklari, u esa bularni bartaraf etib, oʻzgacha siyosat tutganini yozadi. Birinchi tadbirlar qatorida madrasalarda tartib, oʻtiladigan fanlar, talaba va mudarrislar u-n yaratilgan sharoit, yoʻllarda xavfsizlikni taʼminlash, manzillarda rabot va karvonsaroylar bino qilish va h.k.ni sanab oʻtadi. Bunday rejalar asosida yuzaga kelgan oʻzgarishlar koʻlamini eʼtirof etgach, muallif oʻz zamonida ilm-maʼrifat, madaniyat va adabiyot keng rivoj yoʻliga qoʻyilganini alohida qoniqish b-n yozadi.

Mingga yaqin soʻz sanʼatkorlarining badiiy ijod b-n mashgʻul ekanliklaridan faxrlanadi. Abdurahmon Jomiyni yuksak hurmat b-n tilga olib, shoirlar ahlining eng moʻtabar va afzali, fazilatlar daryosining pok durri, deb taʼriflaydi. Asarda Husayn Boyqaro N. b-n hamisha hamsuhbat, hamdam ekanligidan, u b-n doʻstlik qadimdan boʻlib, koʻkaldoshlik-emikdosh birodarlik darajasiga koʻtarilganligini ham zoʻr farah b-n

yoʻzgan. Husayn Boyqaro, eng avvalo, N. haqida “haq soʻz adosinda daler” (yaʼni, haqiqatni aytishda jasoratli) boʻlganligini taʼkidlaydi. N. sheʼriyatdagi dahosi haqida: “... *turk tilining oʻlgan jasadigʻa Masih anfosi bila ruh kiyurdi va ul ruh topqonlarga turki oyin alfoz toru pu-didin toʻqulgʻon xulla va harir kiyurdurdi. Va soʻz gulistonida navbahori tabʻidin ravonoso yogʻin-lar bila rangovar qatlar bilan gunogun durrlar sochdi*”, – deb eʼtirof etadi. N.ning oʻsha davrlardagi shuhratini quyidagicha obrazli qilib taʼriflaydi: “Har sinf sheʼr maydonigʻakim, takovar surdi – ul kishvarni tigʻi zabon bila oʻz xittayi tasarrufiga kiyurdi. Uning nazmi vasfida til qosir va oʻjiz turur”.

Husayn Boyqaro N. “X.”siga ham yetuk taʼrif beradi. Agar Nizomiy oʻz “X.”sini 30 y., Amir Xusrav 5-6 y. mobaynida yozgan boʻlsa, N. ikki y. davomida tugalladi, deb taʼkidlaydi. U yozadi: “Aning afsonalari ranginligʻin va abyoti sehroyinligʻin va tarokibi matonati va maoniysi lato-fatin mutolaa qilgʻon kishi bilgʻay va mulohaza qilgʻon kishi fahm qilgʻay”.

N. devoni – deydi Husayn Boyqaro, – sof soʻzlarga – gavharlarga toʻla va har sahifasi pok maʼnolarga – yulduzlarga toʻladir. U oʻz taʼrifini shunday tugallaydi: “...*nazm iqlimida qaysi berk qoʻrgʻonga kuch kelturdikim, eshigi aning yuziga ochilmadi va qaysi azim kishvarga tabʻ cheriki bila turktoz soldikim, fath qilmadi*”.

Bu kun nazm arkonning rubʻi maskunida qahramon ul turar va mamolik fathiga sohibqiron ani desalar boʻlur. Sheʼr:

*Erur soʻz mulkining kishvarsitoni,
Qayu kishvarsiton, xusrav nishoni.
Dema xusravnishonkim, qahramoni
Erur gar chin desang sohibqironi.*

N. Husayn Boyqaro “Risola”si haqida oʻzining “M.L.” asarida toʻxtalib oʻtgan va shunday yozgan: “*Oʻzlarining xurshedfayz tabʻlaridin zuhur qilgʻon risolaki, oʻz gavharrez qalamlaridin nigorish topibdur va oʻz kamohiyya holotlari kayfiyatida guzorish surati tutubdur...*”. N. “Ri-

sola”da o‘z ijodiga berilgan yuksak bahoni faxr va qoniqish b-n qayd etadi. Husayn Boyqaro uni nazmning barcha turida bemisl shoir sifatida ta’riflagani, she’r mulkining sohibqironi, deb ataganini tasdiqlovchi so‘zlarni bitadi: *“Bu bayri bandalarini nazm tariqining barcha nav’ida ta’riflar bitib, sohibqironliq laqabi bila sarafroz qilibdurlar va bemisl va indozliq vasfi bila mumtoz etibdurlar”*.

Bu davrda o‘zbek tilida nasriy asarlar kam yaratilgani inobatga olinsa, mazkur “Risola”ning adabiyotimiz tarixidagi o‘ziga xos o‘rni bor ekanligi shubhasizdir.

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Орасли Ҳ. Ҳусайн Бойқаро рисоласи ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1968. 3-сон; Абдуғафуров А. “Рисолаи Ҳусайн Бойқаро”нинг яратилиши тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972. 2-сон; Ўзбек адабиёти тарихи. II том. – Т., 1978; Ҳусайн Бойқаро. Девои. Рисола. – Т., 1968.

S.G’.

HUSAYN VOIZ KOSHIFIY (to‘liq ismi: Kamoliddin Husayn Voiz ibni Ali (1420, Sabzavor – 1505, Hirot) – mutafakkir, ilohiyotchi olim, adib, o‘z davrida voizlik san’atining yirik namoyandasi. Sabzavorning Bayhaq degan joyida tug‘ilgan. Boshlang‘ich ma’lumotni ona yurtida olib, Mashhadga ilmni takomilga yetkazgan. 1455–1468-yy.da Nishopur va Mashhadga, keyinchalik, Hirotga (1468-y.dan) yashagan. U diniy ilmlar, tarix, adabiyot, axloq, hisob, nujum, kimyo fanlarida tengsiz bo‘lgan. Bayhaq, Sabzavor, Mashhad va Hirotga voizlik qilib, shuhrat qozongan. Abdurahmon Jomiy va N.ning yaqinlaridan bo‘lgan. Turli mavzularda 40 ga yaqin asar yozgan. “Tafsiri Husayniy” (1492–1494), “Maxzan ul-insho” (“Insho xazinasini”, 1492), “Badoye’ ul-afkor fi sanoye’ il-ash’or” (“She’r san’atlari haqida ajoyib fikrlar”, 1489), “Hotam-noma” (1480), “Futuvvatnoma”, “Axloqi Muh-siniy”, “Anvori Suhayliy” (“Suhayliy nurlari”) asarlari mashhur. Jaloliddin Rumiyning “Mas-

naviyi ma’naviy” asariga sharh yozib, ko‘plab tasavvufiy masalalarni sharhlagan. “Zod ul-musofirin” (“Tariqat yo‘lchilarining yo‘l oziqlari”) masnaviysida ham qator so‘fiyona timsol-tushunchalarga izoh bergan. Asarlarini fors tilida yozgan. N. b-n ijodiy hamkorlik qilib, unga bag‘ishlab “Mavohibi oliya” (“Oliy tuhfalari”) asarini yozgan. N.ning “M.N.” tazkirasida Koshifiy haqida quyidagilarni o‘qiymiz: “Mavlono Husayn Voiz – “Koshifiy” taxallus qilur. Sabzavorliqdur. Yigirma yilga yaqin borkim, shahrdadur va Mavlono zufunun va rangin va purkor voqe’a bo‘lubtur. Oz fan bo‘lg‘aykim, dahli bo‘lmag‘ay. Xusususan, va’z, insho va nujumki, aning haqqidur va har qaysisida mutayyin va mashhur ishlari bor”.

H.V.K. to‘g‘risida tarixchi Xondamir esa shunday yozadi: “Mavlono ma’qul va maxsus ilmlarning barchasidan to‘la naf‘langan va bahramanddir. Hozirgi vaqtda Xuroson diyorida ul janobga teng keladigan kishi topilmaydi. Uning balog‘atoyotlik hamda fasohat sifatlik kitoblari ko‘p va behisob bo‘lib, ularning ko‘pi oliymaqom amir Alisherning atoqli nomi b-n ziynatlangan. Amir Alisherning inoyat va iltifoti ul janobning ... sahifasiga hammavaqt tushib turadi”.

H.V.K. she’riyatda ham katta mahoratga ega shoirlardan edi. Uning yozgan asarlari o‘ttiz jildidan iborat kitobdan joy olgan.

H.V.K. hijriy-qamariy 910 (milodiy 1504/1505)-y.i Hirotga vafot etgan.

H.V.K. nomi va asarlari xalqimiz orasida ham mashhur bo‘lib, kitoblari va qo‘lyozmalari ko‘plab nusxalarda ko‘chirib tarqatilgan. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida 45 nomdagi asarining 197 qo‘lyozma va 75 ta toshbosma nusxasi mavjudligi buning yorqin dalilidir. “Futuvvatnomayi Sultoniy (yoxud javonmardlik tariqati)” asari taniqli olim N.Komilov tomonidan o‘zbekchaga o‘girilib, nashr etilgan. Adabiyotshunos olim E.Ochilov ruboiylaridan namunalar tarjima qilgan.

*Mulk adl nuri bilan munavvar bo‘lgay,
Adl epkinidan jahon muattar bo‘lgay.
Darvesh dili orzusini ro‘yobga chiqar,
O‘zingni-da maqsading muyassar bo‘lgay.*

*Hamsuhbat agar latif-u komil bo'lgay,
Jon rohati, zavq-u huzuri dil bo'lgay.
Har kimki agar g'ofil-u nodon bo'lsa,
Har so'zi uning zahri qotil bo'lgay.*

Ad.: Алишер Навоий. *Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; *Хондамир. “Хулосат ул-ахбор”дан // Навоий замондошлари хотирасида. Форс тилидан Б.Аҳмедов таржимаси.* – Т., 1985; *Ҳусайн Воиз Кошифий. Ахлоқи Муҳсиний.* – Т., 2010; *Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи Султоний. Ахлоқи Муҳсиний. Рисолаи Ҳотамия.* – Душанбе, 1991; *Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати.* – Т., 1994; *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ж. 2.* – Душанбе, 1989; *ЎЗМЭ. 5-жилд.* – Т., 2003.

E.O., B.R.

HUSAYN UDIY (taxallusi; to'liq ismi: Ustod Husayn Rumiyy Udiy) (XV asr o'rtalari – Balx – XVI asr boshlari) – musiqashunos, bastakor, hofiz, sozanda. Hirot, Buxoro va Samarqandga borib, ilm-u hunar o'rgangan. U aksar cholg'u asboblarini chalishda usta bo'lgan, lekin ud chalishda zamonasining yagonasi edi. O'zining ixtirolari b-n udni ancha takomillashtirgan. Xondamir “Xulosat ul-axbor”da ma'lumot berishicha, “Ustod Husayn bolaligidan to yigitligi boshlarigacha sulton hazratlarining yaqin do'sti amir Alisher ostonasida bo'ldi va ul hazratning ko'rsatmasiga binoan ud chalish b-n mashg'ul bo'ldi va qisqa vaqt ichida bu fanda to'la mahorat hosil qildi. Hozir udni chaladi, ovozi ud ovoziga nihoyatda mos tushadi, ustodlik ishlari va naqsh-u amalni yod biladi...”

O'n ikki maqom u-n asarlar ijod qilgan. “Chanbari”, “Muxammas”, “Far'i”, “Chandari Bolo” zarblari asosida “Peshravi Ud”, “Savti Husayniy”, “Amali Xafifi Udiy”, “Naqshi Husayniy” kabi maqomlar yaratgan.

Boburning yozishicha: “Udning mazaliq cholib, mazaliq nimalar aytur edi. Udning torlarini yakka qilib bu cholibtur. Aybi bu ediki, bisyor noz bila cholur edi. Shayboniyxon bir navbat soz buyurur,

takalluf qilib, ham yomon chalur, ham o'z sozini kelturmay, yaramas soz keltirur. Shayboniyxon fahmlar, buyururkim, suhbatda-o'q gardanig'a urarlar. Shayboniyxonning olamdak bir yaxshi ishi-kim bor budur. Filvoqe' xo'b bordur. Ushmundoq nozuk mardaklarg'a mundin ko'prak sazo kerak”.

Ad.: Заҳириддин Муҳаммад Бобур. *Бобурнома.* – Т., 2002; *Навоий замондошлари хотирасида.* – Т., 1985; *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3.* – Душанбе, 2004.

E.O.

HUSAYNZODA Sharifjon

(1907, Konibodom – 1988, Dushanbe) – tojik adabiyotshunosi, prof. (1966). Tojikistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi (1960). Rudakiy nomidagi Tojikiston davlat mukofoti sohibi (1983). Tojikiston Adiblar ittifoqi a'zosi (1947). Konibodomda bolalar uyida tarbiyalangan. Qo'qon muallimlarni tayyorlash bilim yurtida o'qigan (1920–1923). Boku Dorilmualliminda tahsil olgan (1923–1925). Mehnat faoliyatini o'qituvchilikdan boshlab, 1926–1929-yy.da Konibodom shahri maktablarida dastlab internat mudiri, direktori, 2-darajali o'rta maktab o'qituvchisi bo'lib ishlagan. 1929–1931-yy.da O'rta Osiyo davlat universiteti (SAGU)ning Sharqshunoslik fakultetida tahsil olib, so'ng shu o'quv dargohining Eron filologiyasi kafedrasida o'qituvchilik qilgan. 1932-y.da Dushanbega borib, Tojikiston Pedagogika akademiyasida bir yil dars bergan. 1933-y.da yana Toshkentga qaytib, 1935-y.gacha O'zbekistonda Til va adabiyot ilmiy-tadqiqot instituti aspiranturasida o'qigan. 1935–1940-yy.da Toshkent shahridagi 2 yillik tojik muallimlari tayyorlash institutida dars bergan va bir vaqtning o'zida O'zR FAda ishlagan. 1940-y.da Dushanbega qaytib, 1943-y.gacha Pedagogika institutida katta o'qituvchi, tojik tili va adabiyoti kafedrasini mudiri, 1943–1947-yy.da Tojikiston FA Tarix, til,

adabiyot va arxeologiya instituti direktori, 1948–1962-yy.da Rudakiy nomidagi Til va adabiyot instituti adabiyot bo‘limi mudiri, 1962–1985-yy. da Tojikiston DU Tojik mumtoz adabiyoti kafedrasini mudiri lavozimlarida faoliyat ko‘rsatgan. U adabiyot tarixi va nazariyasini chuqur bilib, bilimdon olim va donishmand ustoz sifatida katta hurmat-e‘tiborga ega edi.

H.Sh. o‘zbek mumtoz adabiyoti namunalarini, xususan, N. asarlarini nashrga tayyorlash va tadqiq etish ishiga o‘ziga xos hissa qo‘shgan. Amin Umariy b-n hamkorlikda N. tavalludining 500 yilligi munosabati b-n “L.M.”dostonining nasriy bayonini yaratgan (1941, 1949, 1971). U she‘riy matni b-n birgalikda nashr qilingan (bir sahifasi nazm, bir sahifasi nasr). Bunda dostonning har bir bayti uning aniq ma‘nosi va ibora-obrazlari b-n nasrga ko‘chirilgan. “F.Sh.” dostoni haqida muassal maqola yozgan (1941). “Navoiy va Jomiy” nomli maqolasida o‘zbek va tojik xalqining bu ikki ulug‘ farzandi o‘rtasidagi do‘stlik va hamkorlik munosabatlarini yoritgan (1941). “F.Sh.” dostonini so‘zboshi va izohlar b-n Dushanbeda o‘zbek tilida chop ettirgan (1948).

Ad.: Муқимий тўғрисида // Қизил Ўзбекистон, 1938, 4 июнь; Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. – Т., 1941; Достони “Фарҳод ва Ширин”-и Навоӣ // “Шарқи Сурх”, 1948. № 5; Ҳусейнзода Ш. (Библиография). – Душанбе, 1977; Мақсудов Б. Феҳристи нусхаҳои хаттии Маркази фарҳангии ба номи профессор Ш.Ҳусейнзода. – Душанбе, 2007; Комилов Н. Хизр чаимаси. – Т., 2005; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилд 3. – Душанбе, 2004.

Sh.R.

HUSANOV Nishonboy Abdusattorovich (1954) – f.f.d-ri, prof., olim, til tarixi, tarixiy leksikologiya va leksikografiya, qadimgi nomshunoslik masalalari bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlarini olib borgan. U 1982-y.da “Shayx

Sulaymon Buxoriyning “Lug‘ati chig‘atoyi va turki usmoniy” asarining leksikografik tadqiqi” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Tadqiqotda XIV–XIX asrlarda yashab ijod etgan shoirlarning asarlari, xususan, N. asarlari asosida tuzilgan “Lug‘ati chig‘atoyi va turki usmoniy”ning xususiyatlari o‘rganilgan: lug‘atda N.ning 14 ta asaridan manba sifatida foydalanilgan va 500 ga yaqin so‘zga ulardan manba sifatida misollar keltirilgan, lug‘atdagi so‘zlar va misollarni N.ning ilmiy tanqidiy hamda chop etilgan asarlari b-n qiyosiy tahlil etgan. “Lug‘ati chig‘atoyi va turki usmoniy”ning shoir asarlarini o‘rganishda muhim leksikografik manba ekanligi ochib berilgan.

H.N.A. “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati”ga materiallar to‘plashda faol ishtirok etgan hamda ulug‘ ijodkor asarlaridagi kishi ismlari, joy nomlari, asar nomlarini to‘plagan va izohlagan (4-tom. – Toshkent; Fan, 1985.).

Muallif N. asarlaridagi antroponimlarning leksik-semantik xususiyatlarini tadqiq etgan. Ulug‘ shoir asarlarida qayd etilgan mingdan ortiq antroponimlarning – payg‘ambarlar, xalifalar, avliyolar, farishtalar, hukmdorlar, ijodkorlar nomlari, an‘anaviy va to‘qima ismlarning leksik-semantik va tarixiy-etimologik xususiyatlari ochib berilgan. U N. asarlaridagi antroponimlarning uslubiy, ya‘ni ma‘no xususiyatlarini aniq misollarda yoritgan: *Yoqut, Layli, Majnun, bahrom, Bahman, Farruh, Siyovush, Yoqub, Hotam, Navro‘z, Xisrav, Xizir, Farhod, Jamshid* kabi ismlar nominativ vazifanigina bajarib qolmay, ko‘plab ma‘nolarni anglatishi tadqiq etilgan. M-n: Xizr so‘zi shoir asarlarida “*hamrohlik qiluvchi avliyo*”, “*yo‘l ko‘rsatuvchi*”, “*yashil*”, “*daraxt*”, “*nasha*”, “*ma‘shuqa*”, “*ma‘shuqa labidagi tuk*”, “*mangu*”, “*tirik*”, “*ustoz*” kabi 10 dan ortiq ma‘noni anglatib kelishi ko‘rsatilgan.

Tadqiqotda shoir asarlaridagi ismlar vazifasi hamda badiiy san‘atlarni hosil qilishdagi o‘rniga ko‘ra 8 guruhga ajratib tahlil qilingan: istiora, tashxis, intoq, tashbeh, talmeh, laff va nashr, tanosib, husni ta‘lil, irsoli masal, tardi aks, tarse‘,

taʼdid, qaytariq, mubolagʻa, ruju, nido, tajnis, lutf, ittifoq, ishtiqoq, qalb, tazod, muammo, istixroj.

Istixroj sanʼati Odam va Ahmad (Muhammad) ismlarida yoritilgan:

*Oʻzga dalil istasa tabʼi saqim,
Basdurur Odamda “alif” “dolu” “mim”,
Barchasi Ahmadda topib izzu shon,
Oʻgʻlida uch harf atodin nishon.*

Ad.: Dadaaboev X., Nosirov I., Xusanov H. Проблемы лексики староузбекского языка. – Т., 1990; Xusanov H. XIV–XIX аср ўзбек адабий ёдномаларидаги антропонимларининг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. 1-китоб. – Т., 1996; 2-китоб. – Т., 1997.

S.Oʻ.

“HUFFOZ” (qori, muazzin, hofiz) – “M.Q.” asarining “Avvalgʻi qism”i 21-faslidan oʻrin olgan boʻlim “Huffoz zikrida” deb nomlanib, qori, muazzin, hofizlarga bagʻishlangan. Huffoz – hofizlar, qorilar maʼnosida boʻlib, mazkur toifaning tabiati haqida bayon etganlari N.ning ijtimoiy-siyosiy qarashlarini ham yaqqol koʻrsatadi. Chunonchi, hofiz yaxshi maxraj (qiroat) b-n tilovat qilsa, tinglovchilarning ruhiga osoyish va joniga halovat yetadi, deydi va ularning tabiatidagi baʼzi hollardan soʻz yuritadi: “Agar husni savt bulargʻa yordur eshitkuvchi sohibhol boʻlsa, ishi dushvordur. Agar bad lahja boʻlsa va bad ado surma aning gʻizosi qilsin Xudo...”

*Yo Rabki, hech bazmda ul nagʻma qilmagʻay,
Ogʻzi gʻizodin oʻzga nimaga ochilmagʻay.*

Mazkur baytda N. yuqorida bayon qilganlariga keskin munosabatini ham bildiradiki, bu tasvirlar “M.Q.”ning umumiy mazmun-mohiyatida namoyon boʻladigan tanqidiy ruhning yetakchiligini yana bir bor dalillaydi. Xullas, “Huffoz zikrida” boʻlimi shoirning adiblik mahoratini namoyon etadi: yaʼni bular muxtasar matnga koʻp maʼno joylash, soʻz yuritilayotgan kasb egalari xos bir nechtagina belgilarda oʻquvchi tasavvurida real qiyofani paydo qilishida koʻrinadi. N.ning oʻz davridagi kasb egalari ahvol-ruhiyasini bexato

bilishi, boz ustiga, muayyan faoliyat b-n shugʻullanuvchilarga aslan qoʻyilgan talablar mohiyatini anglatib, ularning toʻgʻri yoki notoʻgʻri feʼl-atvorlaridan ibrat olishga chorlashi diqqatga molikdir.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Ўғурувчи: Баҳодир Қобул. – Т., 2021.

S.Oʻ.

HUSN ZAKOTI – husn soligʻi, goʻzallikdan talab qilinadigan ulush. Sharq mumtoz sheʼriyatida koʻp uchraydigan anʼanaviy obrazli iboralardan. Bu islom dinidagi zakot tushunchasi b-n bogʻliq. Zakot – islom shariatiga muvofiq boy, oʻziga toʻq musulmonlarning mol-mulkidan faqir va qashshoqlar foydasiga har yili umumiy daromadning qirqdan bir ulushi miqdorida olinadigan soliq. Yaʼni mol-mulki koʻp badavlat kishi bechoralar foydasiga zakot berganidek, husn davlati sohibasi boʻlgan goʻzal mahbuba ham tengsiz husni davlatidan oshiqlarini bahramand etishi – ularga hech boʻlmasa yuzini koʻrsatish kerakligini oʻtmish shoirlari yetakchi mavzulardan biri darajasiga koʻtarib, badiiy timsolga aylantirganlar. Bu timsol N. ijodida ham uchraydi. M-n, u yozadi:

*Ey Navoiy, gar berur husni zakotin, yoʻq kishi
Xastaye, zore, gʻaribi benavo andoqki men.*

Maz.: Ey Navoiy, agarda yor husni zakotini bermoqchi boʻlsa, unga men xasta-yu zor-u gʻaribi benavodek munosib kishi yoʻq.

Quyidagi baytida esa maʼshuqaga murojaat qilib: “Xudovandi karim marhamatini darigʻ tutmay seni quyosh kabi yuksaltiribdi. Shunday ekan, quyosh kabi husningning bir zarrasini bu faqir foydasiga zakot sifatida bersang-chi?! – deydi. Boyning muruvvati tufayli kambagʻalning turmushi oʻnglanib ketgani kabi ushbu ehsoning sababidan koʻnglim murodi hosil boʻlar edi:

*Orazing mehrida ogʻzingdur gadoligʻ qilgʻanim,
Haq seni xurshid qilmish, zarrae bergil zakot.*

Laʼl zakoti tushunchasi ham mavjud:

*La'ling zakoti may tutub,
tirguzmasang, ey mug'bacha,
Dayr ichra men dilxastani ranju
xumor o'turgusi.*

*Ad.: Ochildov Э. Бир ҳовуч дур. – Т., 2011;
Ислом энциклопедияси. – Т., 2004; Баҳори
Ажам. Жилд 2. Техрон, 1379 (ҳ.-ш.).*

E.O.

HUSNI MATLA' (ar. – matla'ning husni, ya'ni chiroyli boshlash) – g'azal va qasidani go'zal boshlashdan iborat mushtarak san'at. Ilmi bade'ga oid adabiyotlarda u husni ibtido deb ham yuritiladi. Matla' she'rga o'ziga xos kirish, uning ochqichi hisoblanganidan shoirlar matla'ga jiddiy e'tibor berib, unga katta mas'uliyat b-n yondashganlar: shaklan go'zal, mazmunan teran, badiiy yetuk chiqishiga harakat qilganlar. "Chiroyli so'z va iboralar chuqur ma'noning yorqin, ta'sirli shaklda namoyon bo'lishini ta'minlaydi. Natijada birinchi bayt (matla') o'quvchi e'tiborini qozonib, unda keyingi baytlarni o'qishga ishtiyoq uyg'onadi" (Y.Is'hoqov). Atulloh Husayniy ta'biri b-n aytganda, shoirlar "kalom boshining xo'b-u marg'ub bo'lmag'ig'a to'luq sa'y qilg'aylar, zerokim, ul some' qulog'ig'a birinchi yetkay, demak, yaxshi bo'lsa, aning davomin eshitmakka mayl bo'lur, yo'qsa, tab'i ani rad etar va keyin necha yaxshi bo'lmasun, eshitkuchining tab'ida boshda hosil bo'lg'an tanaffurni isloh qilib bo'lmas". Ayni jihatdan Rashiddin Vatvotning "Hadoyiq us-sehr" asarida keltirilgan bir rivoyat diqqatga sazovor:

Bir shoir Kirmon hokimi huzuriga borib, unga bag'ishlangan qasidasini o'qib bermoqchi bo'libdi. Lekin matla'sini o'qishi b-n uning go'zalligidan hayratga tushgan hokim qarsak chalib, uni to'xtatibdi:

– Bo'ldi! Qasidaning qolganini o'qib o'tirma.

Keyin nadimiga ming dinor keltirishni buyuribdi. Pulni shoirga berar ekan, shunday debdi:

– Agar qasidaning barcha baytlari matla'sidek bo'lsa, har baytning bahosi ming dinordan bo'ladi. Mening xazinamda esa buncha oltin yo'q.

Kitobda, shuningdek, bema'ni matla'si u-n ellik tayoq yeb, ko'chaga haydalgan boshqa bir shoir haqidagi hikoyat ham keltirilgan.

Mana, sizga bir matla'ning kuchi!

Ma'lum bo'ladiki, "she'rning boshlanishiyoq o'quvchini hayratga solishi, zavqlantirishi lozim. Shuning u-n ham husni matla' she'r boshlanishida o'quvchi ta'bini xira qiladigan, kayfiyatiga salbiy ta'sir o'tkazadigan so'zlar ishlatilmasligini, fikrni ortiqcha dabdabali, jimjimador yoki sayoz va mantiqsiz so'zlar b-n ifodalamaslikni, ya'ni lafz va ma'ni orasida uyg'un muvofiqlik bo'lishini talab qiladi. Mumtoz shoirlarimiz she'rni husni matla' talablariga mos tarzda yaratishga jiddiy e'tibor qaratganlar, zero, matla' g'azalning ilk taqdimoti ekani, asarga munosabat ilk misralar qoldirgan taassurot asosiga qurishini yaxshi bilganlar" ("Adabiyotshunoslik lug'ati").

N. matla'ning go'zal va betakror, teran va yetuk, jozibador va jarangdor chiqishiga hamisha jiddiy e'tibor bergan.

*Orazin yopqach, ko'zumdin sochilur har lahza yosh,
O'ylakim, paydo bo'lur yulduz,
nihon bo'lg'ach quyosh,*

degan hali o'n ikki yoshida bitgan g'azali matla'sining o'sha davrning malik ul-kalomi Lutfiy tahsiniga sazovor bo'lgani va ustod shoir o'zining o'n-o'n ikki ming turkiy va forsiy baytini shu birgina g'azalga almashishga rozi ekani va bu ishning amalga oshishini zo'r muvaffaqiyat deb bilishini izhor etganining o'zi N.ning she'riyatdagi ilk qadamlaridanoq matla'ga katta mas'uliyat b-n yondashgani va uning betakror namunalarini ijod qilganini ko'rsatadi. Uning g'azal va qasidalarinigina emas, hatto dostonlarining ilk baytlari ham puxta ishlanganidan o'quvchini qiziqtirib, hayratlantirib, ortidan ergashtirib ketadi. "X.M." devonlar turkumidagi 2600 g'azalidan barchasining matla'si biri-biridan chiroyli, lekin ko'pchiligi bu san'atning bebaho durdonalari darajasida. Ularning kitobdan kitobga, tildan tilga ko'chib yurishi bejiz emas. Chunki ba'zilar so'z san'atining beqiyos namunalari bo'lsa, ba'zilar teran hikmatning ayni o'zidir. M-n:

*Dahr elidin naf' agar yo'qtur, zarar ham bo'lmasa,
Marham ar yo'qtur, ko'ngulga nishtar ham bo'lmasa.*

Maz.: Koshki olam elidan foyda yetmaganiga yarasha zarar ham yetmasa. Dardingga malham qo'yishmasa, ko'nglingga xanjar ham urishmasa.

Oddiygina bo'lib ko'ringan bu misralarda inson va jamiyat munosabati b-n bog'liq muhim nuqtalardan biri mahorat b-n qalamga olingan va go'zal badiiy talqin qilingan. Bu baytning barcha zamonlar u-n barhayot va barcha toifalar u-n sevimli bo'lib qolayotganining asl sababi ham shunda.

Yoki:

*Dahr sudidin tama' uzkim, ziyone besh emas,
Umrni tutqil g'animatkim, zamone besh emas.*

Maz.: Bu dunyodan foyda qilishdan tama uzkim, uning foydasi ziyonidan ko'p emas. Umrni g'animat tutki, u bir nafasdan ortiq emas.

Dunyodan manfaat ko'zlagan zarar ko'rishiyu umrini g'animat bilmagan armonda qolishini uqtirish b-n shoir olamning mohiyatini anglash hamda hayotning mazmunini tushunishga da'vat etayotgani sir emas. Chuqur bilim, keng dunyoqarash, katta hayotiy tajriba mahsuli bo'lgan va tengsiz mahorat b-n nazm rishtasiga tizilgan bunday teran hayotiy haqiqatlarning yuksak badiiy talqinlari tafakkur durdonalari sifatida asrlarni bo'ylab yashayveradi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Шамси Қайси Розий. Ал-мўъжам. – Душанбе, 1991; Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоба // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2002, № 6; Атоуллоҳ Хусайний. Бадоеъ ус-санойиъ (А.Рустамов тарж.) – Т., 1981; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Қуроноф Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010; Зеҳний Т. Санъати суҳан. – Душанбе, 1967.

Е.О.

HUSNI MAQTA' (ar. – maqta'ning husni, ya'ni chiroyli yakunlash) – she'rni go'zal bir tarzda yakunlash b-n bog'liq mushtarak san'at. U husni intiho, husni xotima, baroati maqta' deb ham yuritiladi. Ijod tabiatini yaxshi bilgan, o'quvchi talabini chuqur his qilgan shoirlar o'z

asarlarini qanday yaxshi boshlagan bo'lsalar, shunday yaxshi tugatishga ham intilganlar: bunda yoritilgan mavzuga o'ziga xos yakun yasaganlar; asarning nihoyasiga yetganiga ishora etganlar; yo'l qo'yilgan qusr-u xatolar u-n uzrxohlik qilganlar, ezgu niyatlarini izhor aylab, minnatdorchilik bildirganlar, goh o'quvchini duo qilib, goh o'quvchidan duo so'raganlar, bitiklarining barchaga manzur bo'lishi va yashab qolishidan umidvor bo'lganlar va h.k. Bu haqda mumtoz poetika bilimdonlaridan Atoulloh Husayniy shunday yozadi: “Ul andog'durkim, kalomni lafz-u ma'no jihattin xo'b-u marg'ub bir nima bila tugatarlar, zero,ki, eshitkuchining qulog'iga yetgan ul oxirg'i nima yaxshi bo'lsa, aning lato-fat-u lazzati aning xotirinda qolur. Agar olding'i baytlarda qusur voqe' bo'lsa ham, ul taomlarning oxirinda yeyilgan laziz-u shirin taomdek bo'lur. Agar mazkur bo'lg'andek bo'lmasa, ahvol aning aksincha bo'lur va olding'i baytlardin hosil bo'lg'an har lazzat-u halovat tabiat uchun bema-za-yu yoqimsiz nimaga aylanur. Yaxshisi ulkim, kalomning tugaganiga ishora bo'lgay va eshitkuchi andin so'ng yana bir nimani kutmagay”.

N. ijodida H.M.ning barcha ko'rinishlarini uchratish mumkin. U she'rni boshlashni qanday qoyil qilgan bo'lsa, yakunlashni ham shunday qotirgan. Shoirning g'azal va qasidalarini yoritilgan mavzuni avj nuqtada yakunlaganligi, o'ziga xos xulosaviy fikr bo'lib jaranglaganligi, ko'pincha hikmat darajasiga ko'tarilgan o'y-mushohadalarni o'z ichiga olganligi b-n ajralib turadi. M-n, ishqiy g'azallaridan birida ma'shuqaning jabr-u sitamlaridan oshiq chekkan ranj-u azoblarni tasvirlab kelar ekan, ishq dardi shunaqa bo'ladigan bo'lsa, N. mast-u yalang'och bo'lib, ko'kragiga tosh urgancha fig'on tortib, bu dunyoni tark etsa, ajab emas, deb mantiqiy xulosa chiqaradi:

*Dard agar budir, Navoiy chiqsa olamdin, ne tong,
Mast-u uryon ko'kragiga tosh urub, tortib fig'on.*

Dunyo tanqidiga bag'ishlangan bir g'azalini esa o'tkinchi, nomunosib bo'lgan bu makonni tark etgan yaxshi, zero, qarg'a-yu quzg'un ma'vo tutgan joydan bulbul qochgani maqsadga muvofiq, degan juda o'rinli bayt b-n xotimalaydi:

*Ey Navoiy, dahr bog'idin qutulmoq istakim,
Bulbul uchqan yaxshiroq zog'u zag'an ma'vosidin.*

Dostonlari esa Allohga munojot qilib, yozganlarining xato-yu qusurlarini isloh qilib, o'qiganlarga manzur etishi, mutolaa qilib, maqsadi hosil bo'lganlar esa muallifni duo qilishini so'rab yozgan iltijonomasi b-n yakunlanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Шайх Аҳмад ибн Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балого // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2002, № 6; Атоуллоҳ Хусайний. Бадоеъ ус-санойиъ (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Зеҳний Т. Санъати суҳан. – Душанбе, 1967; Қуроноф Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

E.O.

HUSNI TALAB (ar. – maqsadni chiroyli izhor qilish) – muallifning o'z talabini nozik lutf b-n, yoqimli so'zlar vositasida bayon qilishiga asoslangan badiiy san'at. U husni matlab, baroati talab, adabi talab, husni suol nomlari b-n ham yuritiladi. Bunda shoir shoh yoki amaldordan, valine'mati yoki homiysidan, ko'pincha ma'shuqadan tilagini ochiq aytmay, ishora yo'li b-n yoki umumiy yo'sinda bildiradi. Rashiddin Vatvot ta'biri b-n aytganda: “bu san'at andog'durkim, shoir bir baytta mamduhtin bir nima tilagay ammo latif vajh-u shirin uslub bila; maoni-yu alfozni pokiza qilmoqqa sa'y etib ulug'lamoq'u ehtirom shartlarin rioya qilg'ay...”. Ya'ni o'z ehtiyoj-u istagini chiroyli sabab b-n hurmat ko'rsatgan holda nafis so'zlar vositasida ifodalash. Ahmad Taroziy buni chiroyli usulda iltimos qilish, deydi. Holbuki, ba'zi qalamkashlar kabi ochiqdan ochiq tama qilib ham, o'zini yerga urib ham, xushomad b-n maqtab ham bu ishni amalga oshirish mumkin. Lekin bu homiylik qiluvchining ensasini qotirgani kabi, o'quvchining ham hafsalasini pir qiladi. Tilagini pardali qilib, ishora b-n bildirmay so'rash esa o'ziga xos madaniyat va mahoratni taqozo etadi.

N. ijodida H.T.ning ham go'zal va rang-barang namunalarini ko'plab uchratamiz. M-n:

*Navoiy, xurdai nazmingni andoq
aylading tahrir –
Ki, sochqay xurda boshing uzra
shohi xurdadon ko'rgach.*

Maz.: Ey Navoiy, she'rlaringni tahrir qilib, ma'nodan shunaqangi sayqal berdingki, nozikfahm shoh ularni ko'rgach, boshingdan tilla sochsa, ne ajab!

Go'yoki o'z she'rlarining badiiy yuksakligidan iftixor qilib yozilgan ushbu faxriya bayti zimnida shohning o'z ijodiga e'tibor qaratishi va munosib taqdirlashiga nozik ishora mavjud.

Yoki quyidagi baytida Jamshid taxti-yu Kayqubod tojining vorisi boshingda ekan, ey N., g'am yeyishga hojat yo'q, deyish b-n Husayn Boyqaro o'z himoyati va marhamatini o'zidan hech qachon darig' tutmasligiga umid bildiradi:

*Ey Navoiy, g'am yema boshingg'a
bo'lsun mustadom
Ulki, bordur vorisi taxti Jamu toji Qubod.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балого // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2002, №6; Атоуллоҳ Хусайний. Бадоеъ ус-санойиъ (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Қуроноф Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

E.O.

HUSNI TA'LIL (ar. – chiroyli dalil keltirish) – she'riy san'atlar ichida eng murakkablaridan bo'lib, shoirlar o'z fikrlarini badiiy go'zal shaklda ifodalash u-n unga murojaat qiladilar. Bunda keltirilgan dalil ifodalangan fikrning haqiqiy sababi bo'lmay, shoirlar lutf yuzasidan uni vaj qilib ko'rsatadilar. Jumladan, N.ning quyidagi baytida ma'shuqaning oshiq ahvolini so'ramasligiga lablarining azbaroyi shirinligidan bir-biriga yopishib qolganligi sabab qilib ko'rsatiladi:

Yor og'iz ochmasqa dardim

so'rg'ali toptim sabab:

Ko'p chuchukluktin yopushmishlar

magar ul ikki lab.

Albatta, bu haqiqat emas, balki “go‘zal yolg‘on”, lekin ushbu tashbeh o‘zining badiiy go‘zalligi, nozikligi, ohorliligi va ta’sirchanligi b-n o‘quvchini to‘lqinlantiradi, hayratga soladi. U shunday go‘zal yolg‘onlarni yaxshi ko‘radi, ana shunday lutflar, zarofatlardan zavq oladi, shoirning mahorati, topqirligidan hayratga tushadi.

Ilmi bade‘ga oid asarlarning deyarli barchasida H.T. san‘ati haqida ma‘lumot berilib, zarbdast so‘z san‘atkorlari ijodidan unga go‘zal misollar keltirilgan. Bu san‘atga berilgan ta’riflar bir-biriga yaqin va o‘xshash bo‘lib, shoir tomonida ilgari surilgan muayyan fikrning isboti u-n hayotiy bo‘lmasa-da, o‘quvchini ishontiradigan go‘zal badiiy dalil keltirish: bir fikrning inkori uchun undan-da yaxshiroq misol topish demakdir. O‘z-o‘zidan bu tashbeh yo istiora yo‘li b-n amalga oshiriladi hamda shoir salohiyati va mahoratining darajasini belgilaydi. Xullas, H.T.ni, “Badoyi‘u-s-sanoyi’”da yozilishicha, “haqiqat-tin yiroq bir nimaning sifatini isbot qilmoqqa xos qilipturkim, anga munosib bir illatni (sababni) zarofat bila iddio qilgaylar, tokim eshitkuchi ani haqiqat deb tasavvur qilg‘ay...”

Atulloh Husayniy H.T.ning to‘rt turini ajratib ko‘rsatadi. Birinchisi – keltirilgan sifat o‘sha narsada haqiqatan ham bo‘ladi, lekin bu uning ko‘rinib turgan sababi bo‘lmaydi, o‘shanga bir sabab ko‘rsatadilar. Ikkinchisi – voqeyiy sifatning zikr etilgan ko‘rguzma sababidan o‘zga ko‘rinib turgan sababi bo‘ladi. Uchinchisi – o‘sha narsaning sifati haqiqatdan mavjud bo‘lmaydi, lekin hayotda bo‘lishi mumkin bo‘ladi. To‘rtinchisi – keltirilgan sifat haqiqatda ham bo‘lmaydi, hayotda ham bo‘lishi mumkin emas.

N.ning badiiyat durdonalari bo‘lmish asarlari-da H.T.ning barcha ko‘rinishlarini ko‘plab uchratish mumkin. M-n: shoir yorning ortiq jabr-u jafo qilmay qo‘yganini uning ko‘nglida rahm-shafqat uyg‘ongani emas, balki o‘ziga ko‘rsatmagan jabr-

-u jafosi qolmagani b-n asoslar ekan, bu H.T.ning birinchi ko‘rinishiga misol bo‘la oladi:

Yorkim, qilmas jafovu javr, ermas rahmdin –

Kim, manga ko‘rguzmagan javru jafosi qolmamish.

Ma’shuqaning o‘z oshig‘iga jafo qilishdan qo‘l tortishi (aslida uni unutib qo‘yishi)ning sababi sifatida keltirilgan bu dalil garchi yolg‘on bo‘lsa-da, o‘zining zarofati, go‘zalligi, ta’bir joiz bo‘lsa, haqiqatga o‘xshab ketishi b-n o‘quvchida estetik zavq uyg‘otadi.

Mana bu bayt esa ikkinchi ko‘rinishga misol:

Kulbamning emas xishtlari darziki, ochmish

Holimg‘a fig‘on qilg‘ali og‘zin daru devor.

Kulbaning g‘ishtlari darz ketib, devor-u eshikning “og‘zi ochilib qolgan”i-ku hayotda uchraydigan hodisa, lekin ularning shoirning holiga fig‘on chekish u-n shunday qilgani – yolg‘on.

Qonga to‘lgan ko‘z ichidagi qorachiq o‘tga tashlangan isiriqqa o‘xshaydi, lekin N. tasvirlagan quyidagi hodisaning hayotda uchrashi mumkin emas:

Bu qizarg‘an ko‘z aro mardum emaskim, el ko‘zi
Tegmasun husnungga deb, o‘t solibmen sipand.

Quyoshning yor eshigini tavof etish u-n yer yuziga tushishi hayotda uchramaydi, bunga aql ham ishonmaydi:

Yuz eshiging tufrog‘ig‘a surta olg‘aymanmu deb,
Charx qasridin quyosh har kun tushar olam aro.

H.T., asosan, mubolag‘ali yuksak uslub u-n xos bo‘lib, uning asosida mubolag‘ali tashbeh yotadi. N.ning ba’zi g‘azallarida bir necha husni ta’lilni uchratish mumkin. M-n, “N.Sh.”dagi 161-raqamli 7 baytli g‘azalning besh baytida mubolag‘ali tashbeh mavjud.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиғу-с-санойиғ (А.Рустамов тарж.). –Т., 1981; Исҳоқов Ё.

Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001.

E.O.

HUSHANG – qadimgi Eron peshdodiylar sulolasining shohlaridan bo‘lib, qirq yil hukmronlik qilgan. “Avesto”, “Dinkard”, “Bundaxishn” singari manbalarda u adolatli podsho sifatida zikr etilgan. H. devlarga qarshi kurashgan, yurt osoyishtaligi, xalq farovonligi-yu tinchligi u-n kurashgan hukmronlardandir. Uning zamonda otash kashf etiladi, temirchilik, duradgorlikni xalqqa o‘rgatadi, kanallar qazish, ariqlar chiqarishni joriy etadi; hayvonlarni uy sharoitida parvarishlashni rasm qildi; ot, tuya, ho‘kiz, eshak singari hayvonlardan dehqonchilikda foydalana boshlandi. H. zamonida turli hayvonlar terisi va mo‘ynasidan libos tikib kiyish odatga aylandi. Firdavsiy ham H. bunyodkorligini “Shohnoma”-sida alohida mehr b-n tasvirlagan.

N. ham bu hukmdorning barcha fazilatlarini e’tirof etib, unga quyidagicha ta’rif beradi: “Hushang xiradmand va odil va olim podshoh erdi va “Jovidoni xirad” otlig‘ kitobni amali hikmatida ul tasnif qildikim, Ma‘mun xalifa vaziri Hasan Sahl andin biror nima topib, arab tiliga tarjima qilibdur. Va shayx Bu Ali Miskavayh “Odob ul-arab va al-furs” otlig‘ kitobida ani zikr qilurkim, aning mutolaasi musannifining fazl-u kamolig‘a dalildurur. Va ajam ani payg‘ambar debdur. Va dod va adl jihatidin ani peshdod dedilar. Va temirni toshdin ul chiqardi. Va Tabariy debdururkim, yig‘ochdin taxta ul kesib, uylarga eshik yasadi va aksar konlarni ul chiqardi va barsni va itni ul kiyik olg‘uvchi qildi va otqa egar ul yasadi va tevani yukka ul kiyurdi va otqa eshakni turg‘uzub, xachir xayolin ul qildi va arig‘lar qozib, suv solib, obodonliq ul qildi. Erga farsh ul soldi va tulku va os va toyin terisin ul kiyarga qobil qildi. Umri bobida ixtilof bor. Ammo podshohlig‘i qirq yil erdi. Va tajarrud va taqvo tariqi bila o‘tkardi. Doim tog‘larda ibodat qilur erdi. Tavorixda mundoq musbatdurkim, devlar ani sajdada topib, tosh bila boshin yanchib o‘lturdilar. Va Tahmuras devband o‘g‘li erdi, otasi holidin voqif bo‘lub, devlarni atosi qasosig‘a halok qildi. Dag‘i ul mavzuda shahr bino qilib, otin Balx qo‘ydi. Va Sus bila Bobil shahrini Hushang yasadi. Va ba’zi Kufani ham anga mansub qilibdurlar”

Ad.: Алишер Навоий. *Тарихи мулуки Ажсам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.*

H.H.

HUQQA (ar.) – 1. Yog‘ochdan yasalgan quticha; javohirlar sandig‘i. Qimmatbaho taqinchoqlar solib qo‘yiladigan dumaloq quticha. 2. Meva solinadigan dastalik idish. 3. Majoziy: mahbubaning og‘zi: bunda yorning chiroyli og‘zi H.ga, oppoq tishlari durga tamsil etiladi. N. she’riyatida H. shoirning ijodiy maqsadini yuzaga chiqaruvchi o‘ziga xos obrazlardan biri sifatida yuqoridagi mazmunlarni ifodalaydi. M-n:

*Aningdek tashnamen, ey mug‘bachakim,
qo‘sh tutar bo‘lsang,
Falakning huqqasin bo‘likki, to bo‘lsun iki jomim.*

Yoki:

*Yana bir huqqa bo‘lg‘ach durrig‘a durj,
Kechib ul toram ichra burj bar burj.*

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати, 4 жилдлик, 4-жилд. – Т., 1985; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 2. – М., 1969.*

E.O.

QISQARTMALAR RO‘YXATI

- ar.** – arabcha, arab tilida
a.s. – alayhissalom
akad. – akademik
“A.” – “Arba’in”
b-n. – bilan
“B.B.” – “Badoye ul-bidoya”
“B.V.” – “Badoye ul-vasat”
“D.F.” – “Devoni Foniy”
er. av. – eramizdan avvalgi
“F.A.” – “Fusuli arbaa”
“F.K.” – “Favoyid ul-kibar”
“F.Sh.” – “Farhod va Shirin”
f.f.n. – filologiya fanlari nomzodi
f.f. d-ri – filologiya fanlari doktori
f. – forscha, fors tilida
f-t. – fors-tojik
“H.A.” – “Hayrat ul-abror”
“H.S.H.A.” – “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”
“H.P.M.” – “Holoti Pahlovon Muhammad”
h. – hindcha, hind tilida
h.k. – hokazo
“I.D.” – “Ilk devon”
inv. – invertar
l. – lotincha
“L.M.” – “Layli va Majnun”
“L.T.” – “Lison ut-tayr”
m-n. – masalan
maz. – mazmuni
mil. av. – miloddan avvalgi
“M.N.” – “Majolis un-nafois”
“M.Q.” – “Mahbub ul-qulub”
“M.A.” – “Mezon ul-avzon”
“MAT” – Mukammal asarlar to‘plami
“M.L.” – “Muhokamat ul-lug‘atayn”
“M.” – “Munshaot”
“Munj.” – “Munjojot”
mo‘g‘. – mo‘g‘ulcha
N. – Navoiy
N.xonlik – Navoiyxonlik
N.shunos. – Navoiyshunos
“N.N.” – “Navodir un-nihoya”
“N.Sh.” – “Navodir ush-shabob”
“N.J.” – “Nazm ul-javohir”
“N.M.” – “Nasoyim ul-muhabbat”
prof. – professor
q. – qozoqcha
q.s.a. – quddisa sirruhum aziz
q.t.s. – qaddasollohu taolo sirrahu
r.a. – roziyallohu anhu
r.t. – rahmatullohu taolo
“R.M.” – “Risolayi mufradot”
s.t. – subhanohu taolo
s.a.v. – sallollohu alayhi vasallam
“S.” – “Soqiynoma”
“S.S.” – “Sab’ ai sayyor”
“S.I.” – “Saddi Ikandariy”
“S.M.” – “Siroj ul-muslimin”
“S.Z.” – “Sittayi zaruriya”
sm. – santimetr
Tarj. – tarjimasi
“T.A.” – “Tuhfat ul-afkor”
“T.A.H.” – “Tarixi anbiyo va hukamo”
“TAT” – Tanlangan asarlar to‘plami
“T.M.A.” – “Tarixi muluki ajam”
t. – turkiy
t.y. – tug‘ilgan yili
t.y.n. – tug‘ilgan yili noma’lum
t. va v.e.y.n. – tug‘ilgan va vafot etgan yili noma’lum
u-n. – uchun
“V.” – “Vaqfiya”
v.y.n. – vafot yili noma’lum
v.e.y.n. – vafot etgan yili noma’lum
y. – yunoncha, yunon tilida
y. – yil, yili, yilda, yilning
yy. – yillar, yillari, yillarda, yillarning
O‘zME – O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi
O‘zMU – O‘zbekiston Milliy Universiteti
O‘zRFA – O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
“X.” – “Xamsa”
“X.M.” – “Xazoyin ul-maoniy”
“Xam.M.” – “Xamsat ul-mutahayyirin”
“G‘.S.” – “G‘aroyib us-ig‘ar”
ShI. – Sharqshunoslik instituti
ShQM. – Sharq qo‘lyozmalari markazi
“Ch.D.” – “Chor Devon”

№	“ALISHER NAVOIY ENSIKLOPEDIYASI” MUALLIFLAR RO‘YXATI	Qisqartmalar
1	Muhammad ABDULLAYEV <i>filologiya f.n.</i>	<i>Muh.A.</i>
2	Abdusalom ABDUQODIROV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Ab.A.</i>
3	Abdurashid ABDUG‘AFUROV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>A.A.</i>
4	Shoira AHMEDOVA <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Sh.A.</i>
5	Toshpo‘lat AHMEDOV <i>filologiya f.n.</i>	<i>T.A.</i>
6	Azizullah ARAL <i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>Az.A.</i>
7	Maqsud ASADOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>M.A.</i>
8	Gulnora ASTANOVA <i>filologiya f.d., dotsent</i>	<i>G.A.</i>
9	Dilmurod ASQAROV	<i>D.A.</i>
10	Hamida ASHUROVA	<i>H.A.</i>
11	Nazora BEKOVA <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Naz.B.</i>
12	Nasiba BOZOROVA <i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>N.B.</i>
13	Olim DAVLATOV <i>f.f.b.f.d. (PhD), dotsent</i>	<i>O.D.</i>
14	Qodirjon ERGASHEV <i>filologiya f.d.</i>	<i>Q.E.</i>
15	Iroda ERNAZAROVA <i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>I.E.</i>
16	Husniddin ESHONQULOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>H.E.</i>
17	Baxtiyor FAYZULLOYEV <i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>B.F.</i>
18	Obidaxon FAYZULLAYEVA <i>filologiya f.d.</i>	<i>O.F.</i>
19	Munis HAKIMOV	<i>Mun.H.</i>
20	Muhammadjon HAKIMOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Muh.H.</i>
21	Ibrohim HAQQUL <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>I.H.</i>
22	Mahmud HASANIY <i>tarix f.d., prof.</i>	<i>M.H.</i>
23	Nodirxon HASANOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>N.H.</i>
24	Shafolat HASANOVA <i>filologiya f.d.</i>	<i>Sh.H.</i>
25	Abduqodir HAYITMETOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Ab.H.</i>
26	Anvar HOJIAHMEDOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>An.H.</i>
27	Hamidjon HOMIDIY <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>H.H.</i>
28	Nishonboy HUSANOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Nish.H.</i>
29	Muyassar IBROHIMOVA <i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>M.I.</i>
30	Yoqubjon IS‘HOQOV <i>filologiya f.n., prof.</i>	<i>Y.I.</i>

31	Rashid JUMAYEV	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>R.J.</i>
32	Sofiya JUMAYEVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>S.J.</i>
33	Nusratulla JUMAXO'JA	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Nus.J.</i>
34	Laylo JO'RAYEVA	<i>san'atshunoslik f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>L.J.</i>
35	Nasiba JO'RAQULOVA		<i>N.J.</i>
36	Farida KARIMOVA	<i>filologiya f.d</i>	<i>F.K.</i>
37	Yulduz KARIMOVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>Y.K.</i>
38	Najmiddin KOMILOV	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>N.K.</i>
39	Iskandar MADG'OZIYEV		<i>I.M.</i>
40	Natan MALLAYEV	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>N.M.</i>
41	Muzaffar MAMATQULOV	<i>filologiya f.d</i>	<i>Muz.M.</i>
42	Badriddin MAQSUDOV	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>Badr.M</i>
43	Mohigul MAVLONOVA		<i>M.M.</i>
44	Barno MIRZAYEVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>B.M.</i>
45	Mahbuba MIRZAAHMEDOVA		<i>Mah.M.</i>
46	Badia MUHIDDINOVA	<i>filologiya f.d.</i>	<i>Bad.M.</i>
47	Abdumannon NAZAROV	<i>san'atshunoslik f.d., prof.</i>	<i>A.N.</i>
48	Shahnoza NORQULOVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>Sh.N.</i>
49	Marvarid NURBAYEVA		<i>M.N.</i>
50	Ergash OCHILOV	<i>f.f.n., dotsent</i>	<i>E.O.</i>
51	Sarvinoz OTAQULOVA		<i>S.O.</i>
52	Zeboxon QOBILOVA	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>Z.Q.</i>
53	Turg'un QODIROV		<i>T.Q.</i>
54	Karimboy QURAMBOYEV	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>K.Q.</i>
55	Elnura QURBONOVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>E.Q</i>
56	Komiljon RAHIMOV	<i>tarix f.d., prof.</i>	<i>K.R.</i>
57	Vahob RAHMONOV	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>V.R.</i>
58	Zulayho RAHMONOVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD), dotsent</i>	<i>Z.R.</i>
59	Shahnoza RAHMONOVA		<i>Sh.R.</i>
60	Burobiya RAJABOVA	<i>filologiya f.n. dotsent</i>	<i>B.R.</i>
61	Sayfiddin RAFIDDINOV	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>S.R.</i>
62	Nodir RAMAZONOV	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>N.R.</i>
63	Rohila RO'ZMONOVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>R.R.</i>
64	Dilorom SALOHYIY	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>D.S.</i>
65	Gulnoz SATTOROVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>G.S.</i>

66	Qaldibek SEIDANOV		<i>Q.S.</i>
67	Hanifa SOLIXOVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>H.S.</i>
68	Shodiya TURDIYEVA		<i>Sh.T.</i>
69	Ozoda TOJIBOYEVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>O.T.</i>
70	Olmos ULVIY (BINNATOVA)	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>O.U.</i>
71	Ergash UMAROV	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>E.U.</i>
72	Gulnoz XALLIYEVA	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>G.X.</i>
73	Muslima XOLBOYEVA		<i>M.X.</i>
74	Sirdaryoxon O‘TANOVA	<i>filologiya f.n.dotsent</i>	<i>S.O‘.</i>
75	Suyima G‘ANIYEVA	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>S.G‘.</i>
76	Dilshod G‘OYIPOV	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>D.G‘.</i>
77	Maftuna SHOMURODOVA		<i>M.Sh.</i>
78	Nodir JO‘RAQO‘ZIYEV	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Nod.J.</i>

РЕЗЮМЕ

Изучение жизни и творчества Алишера Навои, великого поэта-мыслителя, несравненного представителя истории человеческой цивилизации, зрелого государственного и общественного деятеля, продолжается и по сей день. Источник вдохновения поэта, тайны совершенства, духовная сила творчества, кроме того, его ни с чем не сравнимое место в развитии искусства поэтического слова чрезвычайно велико и уникально. Вот почему внимание к литературному наследию Алишера Навои не только в Узбекистане, но и среди тюркских народов, и во всем мире имеет особое значение, поскольку Навои призывает человечество к согласию, солидарности, миру и дружбе.

Изменения и свобода в социальной, политической, культурной и духовной жизни нашей страны после 2016 года нашли отражение в изучении наваиведения. Глава государства Ш.М. Мирзиёев с первых дней своей деятельности на посту Президента уделяет особое внимание вопросам исследования творчества Навои и призывал народ изучать его произведения с новой духовной потребностью и целью. В постановлении Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года №ПП-4865 «О широком праздновании 580-летия со дня рождения великого поэта и мыслителя Алишера Навои», также включен вопрос об издании четырёхтомной «Энциклопедии Алишера Навои». Данная энциклопедия создана для выполнения этой задачи и ознакомления широкой общественности с жизнью, творчеством, литературным и научным наследием великого поэта-мыслителя, а также достижениями наваиведения.

В энциклопедии, прежде всего, собрано большинство статей, относящихся ко второй половине XV века, то есть о ряде положительных событий и изменений в общественной, политической, духовной и литературной жизни Хорасана и Моваруннахра, конечно-же, уделяется внимание к анализу факторам, которые вызвали этих перемен. Это позволяет понять жизненную силу Тимуридского Возрождения и внимательно изучать роль Алишера Навои в нем. В энциклопедию также вошли статьи о детстве великого поэта, его близких родственниках, учителях и подробностях его отношений с ними. В частности, исторические сведения и мнения, касающиеся семьи Навои, образа жизни в Мешхеде, Балхе, Самарканде, и друзей поэта, безусловно, не оставят читателей равнодушными.

Как государственный деятель, Алишер Навои проявил свои лидерские качества в политической деятельности, в частности, он руководил рядом строительных работ, таких как рытье рвов, строительство мостов, парков, медресе, мечетей, больниц, о которых говорится в очень интересных статьях. Из книги можно получить достаточно информации о тюркских народах, известных поэтах и чиновниках Герата, столицы Хорасана во времена правления Хусейна Бойкара.

Творчество Алишера Навои – особое явление не только в узбекском, но и в восточном классическом искусстве. Смысловый мир его произведений, масштаб темы, способ выражения поэта, мир образов, система жанров, художественные возможности тщательно и систематически освещаются в энциклопедических статьях. Известно, что Алишер Навои, как великий двоя-

зычный поэт, умело писал на двух языках – турецком и персидском. Читателей не оставят равнодушными мнения о наследии поэта на персидском языке, его общечеловеческом значении и изучении. В книге содержится множество статей о поэмах и героях «Хамсы» Алишера Навои, которые, как известно, занимают большое место в истории восточной литературы, а также можно познакомиться с важными взглядами ученых в этой сфере. Статьи, посвященные духовным ценностям, освещающим творчество великого поэта-мыслителя: религии, мистике, мистическому смыслу и интерпретациям, повысили научную ценность энциклопедии.

Опытные переводчики неоднократно переводили произведения Алишера Навои на разные языки мира; они изданы в виде книг в ряде стран. Информация об этих переведенных работах, а также достижения в мировых исследованиях наваиведения указывают на объём энциклопедии. Рукописные и литографические издания произведений Алишера Навои хранятся в различных библиотечных фондах мира. По ним также создано несколько каталогов. Одним из достижений книги является то, что она дает о них как можно больше информации. Несомненно, читателей интересует возникновение в области литературоведения важного направления под названием «наваиведение», этапы его развития, зрелые ученые, их беспрецедентный вклад в развитие науки. Статьи, написанные по направлениям «Навои и живопись», «Навои и скульптура», «Навои и кино» и «Навои и театр», показывают, как великий образ поэта отражается в жизни общества. Что касается статей, написанных в рубрике «Навои и наука», то в них подробно освещаются факты, связанные с конференциями, посвященными творчеству и деятельности Навои, научным исследованиям, ученым, принимавшим участие в этом процессе.

В узбекской науке за многие годы сделано немало положительных работ по изучению наследия великого мыслителя и поэта: среди них научные и критические тексты его произведений, неоднократные издания, обзоры его лирических произведений, прозаические повествования его поэм тоже занимает особое место энциклопедии. Также вы можете найти ценную информацию о предприятиях и организациях имени Навои в стране.

В целом «Энциклопедия Алишера Навои» представляет собой относительно совершенную книгу, охватывающую личность, мировоззрение, биографию, жизнедеятельность, литературное и научное наследие великого поэта-мыслителя, подробные сведения и научные анализы о исследованиях и достижениях в направлении наваиведения. Энциклопедия предназначена для старшеклассников, студентов высших учебных заведений, преподавателей, представителей интеллигенции различных профессий, специалистов науки и творчества, а также читателям. Естественно, что это издание, как и любая другая книга, может иметь и некоторые недостатки. Однако, как отдельная отрасль науки наваиведения также продолжает развиваться, поэтому мелкие ошибки можно исправить в будущих изданиях. Мы надеемся, что эта «Энциклопедия Алишера Навои» во многом поможет приблизить Навои к народу, а, в свою очередь, народ к Навои.

SUMMARY

Alisher Navoi was a prominent poet and thinker who had a significant impact on the development of human civilization. His life and work continue to inspire people to this day. The study of them by scientists has never stopped. The source of inspiration, secrets of spiritual perfection and strength of his creation has a unique place in the development of the art of poetic speech. The particular importance of Navoi's literary heritage has been proven by scientists not only in Uzbekistan but also among the Turkic peoples and the rest of the world. His books are unique. They emphasize the significance of harmony, unity, peaceful living, cooperation, and friendship which make people go through the true way.

The renewal and freedom in the social, political, cultural, and spiritual life of our country after 2016 has also reflected in Navoi studies. From the first days of his activity, the President of our country Sh.M. Mirziyoyev encouraged the whole nation to read and study Navoi's work with a new spiritual need and purpose. In the resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 19, 2020 No. PR-4865 "On the wide celebration of the 580th anniversary of the birth of the great poet and thinker Alisher Navoi", including the publication of the four-volume "Encyclopedia of Alisher Navoi" was also included. This encyclopedia was created in order to fulfill this task and familiarize the general public with the life, work, literary and scientific heritage of the great thinker poet, as well as the achievements of Navoi studies.

The encyclopedia devoted a lot of space to positive developments in the social, political, spiritual, and literary life of Khurasan and Movarounnahr during the second half of the 15th century, when Alisher Navoi lived, as well as the factors that created them. This allows us to understand the vitality of the Timurid Renaissance and closely observe the role of Alisher Navoi in it. There are a lot of articles about the childhood years of the great poet, his close relatives, and the details of his interactions with them in the encyclopedia they also have a significant place. The historical information and opinions related to Navoi's family, lifestyle in Mashhad, Balkh, Samarkand, his friends and contemporaries can provide readers with interest. As a minister, Alisher Navoi fully demonstrated his leading qualities in his political activities. He oversaw the construction of various structures such as ditches, bridges, parks, madrasahs, mosques, and hospitals. It should be noted that each of these works was mentioned in the encyclopedia. From the book, you can learn enough about the Turkic peoples who lived and worked in Herat, the capital of Khurasan under the rule Sultan Husayn Bayqara. It is possible to find a valuable information about their unique nature, customs, and the positions that they held in the palace in 15th century. The articles interestingly and impressively tell about the contemporaries, friends of the great poet, creative people from the time of the famous composer Alisher Navoi, and their path.

Alisher Navoi was a remarkable figure not just in Uzbek literature, but also in Eastern classical art. His books were characterized by their depth of meaning, wide-ranging subject matter, expressive style, vivid imagery, diverse genres, and artistic versatility. These aspects of his work have been carefully and systematically covered in encyclopedic articles. Navoi was a great poet who wrote equally well in

Turkish and Persian. This book includes insightful reflections on his Persian-language poetry, its universal significance, and its study. Additionally, the book covers his epic work “Khamasa,” which holds a prominent place in the history of Eastern literature, along with its heroes and important views on Hamsaology. The articles in this book also shed light on the spiritual values of Navoi’s work, including religion, mysticism and mystical interpretations, thereby enhancing the scientific significance of the encyclopedia.

The literary works of Alisher Navoi have been translated multiple times by experienced translators into various languages. These translations have been published and can be found in different libraries of the world. Manuscript and lithographic editions of Navoi’s works are also available in these libraries and several catalogs have been created to organize information about them. This encyclopedia provides extensive information about Navoi studies, including the emergence of this field of literary studies, its development, important scholars, and their contribution to the field. Articles about Navoi’s connection with painting, sculpture, cinema, and theater also show how his works have influenced society. Furthermore, the encyclopedia includes articles about Navoi’s involvement with science, including information about conferences, scientific studies, and notable scholars and researchers who participated in these events.

Over the years, many positive works have been carried out in Uzbek science to understand the language of the great poet. These include scientific and critical texts, and repeated editions of his works in volumes and separately, reviews of the poet’s lyrical heritage, and articles about them in the encyclopedia. Moreover, information which is related to the place names, enterprises, and organizations named after Navoi has not been overlooked.

In general, the “Alisher Navoi Encyclopedia” is an almost perfect reference book that covers many things about Navoi’s personality, worldview, biography, life activities, literary, scientific heritage, detailed information, Navoi studies, and achievements in this field. It is intended for high school and educational institution students, teachers, intellectuals with various professions and trades, people of science and creativity. Like any publication, this book also has some mistakes, but the science of Navoi studies has never stopped developing. Therefore, it is clear that they can be corrected in the next editions. We believe that the “Alisher Navoi Encyclopedia” will be a useful resource to recognise Navoi’s world well.

Qaydlar uchun

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
O‘ZBEK TILI, ADABIYOTI VA FOLKLORI INSTITUTI**

ALISHER NAVOIY ENSIKLOPEDIYASI

I JILD

(A–H)

Muharrirlar: Dilmurod Asqarov, Nasiba Jo‘raqulova
Badiiy muharrir: Mirzohid Rustamov
Musahhihlar: Mohigul Mavlonova, Maftuna Shomurodova
Kompyuterda sahifalovchilar: Bobur Tuxtarov, Mirzohid Rustamov

Bosishga ruxsat etildi 08.02.2024. Bichimi: 84x108 $\frac{1}{16}$.
“Times New Roman” garniturasida. Shartli bosma tabog‘i 56,28.
Nashriyot-hisob tabog‘i 56,25. Adadi: 1000 nusxa.

“Credo Print” MCHJ kitob fabrikasida chop etildi.
Toshkent shahar, Bog‘ishamol ko‘chasi 160.
Tel: 71 234-44-01/05 www.credoprint.uz